

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARI
VE
ÜLKE EKONOMİSİNE KATKILARI**

**ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON AGRICULTURAL POLICIES IN
TURKEY AND THEIR CONTRIBUTIONS TO NATIONAL ECONOMY
BOOK OF PAPERS*

12-14 Nisan /April 2018 / ŞANLIURFA

Yayına Hazırlayan
Arzu GÜVENÇ SAYGIN
Murat SAYGIN

Ankara-2019

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Kurulları	1
Açılış Konuşmaları	3
BİLDİRİLER	4
1. Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR / CUMHURİYET ARŞİV KAYITLARINA GÖRE TÜRKİYE’DE TOHUM ÇEŞİDİ ISLAHINA DAİR ÇALIŞMAŞAR (1930 -1960)	3
2. Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR / TÜRKİYE - KOSOVA EKONOMİK İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE TARIM POLİTİKALARI	16
3. Dr. Öğr. Üyesi Hasan ALPAGU / KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZLE TÜRKİYE’DE TARIM POLİTİKASI	37
4. Arş. Gör. Mer Can ERDOĞAN / OSMANLI’DAN CUMHURİYET’E TÜRK İKTİSAT DÜŞÜNÜNCESİNDE TARIM VE KALKINMA	53
5. Prof. Dr. Selçuk URAL & Arş. Gör. Nesin HANGÜL / DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMET PROGRAMLARINDA TARIM (1950-1960)	79
6. Doç. Dr. Cengiz ATLI / İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRK TARIM POLİTİKASI (1945-1946)	95
7. Dr. Öğr. Üyesi Muharrem TURP / DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TARIM ALANINDA YAPILAN KANUNİ DÜZENLEMELER (1950-1960)	109
8. Doktora Öğr. Nurullah KIRKPINAR / 27 MAYIS 1960 ASKERİ MÜDAHALESİ’NİN ARDINDAN TÜRKİYE’DE TARIM VE ÇİFTÇİ ÖRGÜTLENMESİ (1960-1965)	129
9. Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU / RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE KARS VE ÇEVRESİNDE BAHÇECİLİK	155
10. Prof. Dr. Zafer KOYLU / 1920 YILI ESKİŞEHİRİ’NDE TARIMSAL KALKINMA ÖNERİLERİ	165
11. Doç. Dr. Fiğen ATABEY / DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ (1950-1960) TARIM POLİTİKALARININ AĞRI İLİNE YANSIMALARI	177
12. Dr. Öğr. Üyesi Nebahat ARSLAN & Bilim Uzmanı Talip ARSLAN / CUMHURİYET DÖNEMİ İGDIR VE ÇEVRESİNDE TARIMSAL FAALİYETLER	195
13. Dr. Öğr. Üyesi Şahin YEDEK & Doç. Dr. Savaş SERTEL / TOPRAK REFORMU VE ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU UYGULAMALARININ TÜRK TARIMINA ETKİSİ	215
14. Dr. Öğr. Üyesi Mahmut BOLAT / PROF. DR. FRITZ BAADE’NİN TÜRKİYE’NİN TARIMSAL SORUNLARINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	231

15. Dr. Tansu Barış MAHMUTOĞLU & Hasan MUTLU / SANDIKTA TARIM: CHP’NİN SEÇİM BEYANNAMELERİNDE TARIMSAL FAALİYETLERE İLİŞKİN VA-ATLER (1923-1943).....	243
16. Dr. Sinan KIYANÇ / AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ MERKEZİ İSTİHBARAT TEŞKİLATI (CIA) ARŞİVİNDE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARIMI	261
17. Doç. Dr. Seymur AĞAZADE / TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE EMEK VERİMLİ- LİĞİ VE İSTİHDAM İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ.....	273
18. Dr. Öğr. Üyesi Emin Ertan GÖKHAN & Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Saltuk ARIKAN / TÜRKİYE’DE TARIMSAL POLİTİKALARIN KISA DÖNEMLİ UYGULANMASINDA PAYDAŞLARIN KAMUOYU AÇIKLAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	287
19. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kazım KARA / TARIMDA TEMEL MESELELER VE ÇÖ- ZÜM ÖNERİLERİ.....	303
20. Öğr. Gör. Ayşegül SARI / TÜRK İŞ HUKUKUNDA TARIM SEKTÖRÜNE İLİŞKİN DÜZENLEMELER.....	315
21. Dr. Öğr. Üyesi Murad ESEDOV / TÜRKİYE-GÜRCİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİNDE TARIM SEKTÖRÜNÜN ETKİSİ	327
22. Dr. (E) Öğ. Alb. Suat AKGÜL / TÜRKİYE’NİN TARIMSAL KALKINMASINDA ET- KİLİ OLAN ‘KÖY EĞİTMENLERİ’ UYGULAMASI VE ORDUNUN ROLÜ.....	339
23. Öğr. Gör. Faysal GÜDEN / TÜRKİYE CUMHURİYETİ KATKILARIYLA GERÇEK- LEŞTİRİLEN SU PROJESİ KAPSAMINDA KKTC’DE TARIM VE TİCARET.....	359
24. Doktora Öğr. Erdal İNCE / TEK PARTİ DÖNEMİNDE GERÇEKLEŞEMEMİŞ TA- RIMSAL KALKINMA MODELİ ÖRNEĞİ: “ÇİFTÇİ OCAKLARI”	379
25. Prof. Dr. Nejla GÜNAY / XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ’NİN GÖÇMENLERİN TARIM SEKTÖRÜNE KAZANDIRILMASI İÇİN YAPTIĞI ÇALIŞMA- LAR.....	393
26. Prof. Dr. Osman AKANDERE / TÜRKİYE’DE UYGULAMALI TARIM EĞİTİMİNE BİR MODEL: KÖY ENSTİTÜLERİNDE OKUTULAN ZİRAAT DERSLERİ VE UYGU- LAMALARI	409
27. Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA / ORTADOĞU’DA TARIM REFORMU (TÜR- KİYE, İRAN, IRAK, SURİYE, MISIR) (1945-1965).....	433
28. Dr. Sadık ERDAŞ / MÜFETTİŞLİK RAPORLARINA GÖRE BİRİNCİ UMUM MÜ- FETTİŞLİK BÖLGESİNDE TARIMSAL FAALİYETLER (1928-1937).....	465
29. Doç. Dr. Harun KAMAN / YARI ISLATMALI SULAMA ALTINDA SULAMA RAN- DIMANININ DEĞERLENDİRİLMESİ	479
30. Doç. Dr. Harun KAMAN / SULU TARIM ALANLARINDA TUZLULUK SORUNU VE BELİRLENMESİ	489
31. Mukaddes ARSLAN / TÜRKİYE’DE KIRSAL KALKINMA DESTEKLERİ KAPSA- MINDA TARIMA DAYALI YATIRIMLARIN DESTEKLENMESİ KONUSUNDA YAPI- LAN ÇALIŞMALAR (2017-2018)	499
32. Doç. Dr. Nahide ŞİMŞİR / ARŞİV BELGELERİNE GÖRE CUMHURİYET DEVRİN- DE TÜRKİYE’DE ZEYTİNCİLİK İLE İLGİLİ GELİŞMELER VE ÇEŞME YARIMADA- SI’NIN HURMA ZEYTİNLERİ.....	519

33. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA / XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE’DE FINDIK ÜRETİMİ VE TİCARETİ.....	535
34. Dr. Öğr. Üyesi Nadir YURTOĞLU / CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE MEYVE ÜRETİMİ (1923-1950).....	547
35. Dr. Öğr. Üyesi Tolga AKAY / 20. YÜZYIL OSMANLI TARIMINDA PATATES: ÜRETİMİ, TÜKETİMİ VE TİCARETİ.....	563
36. Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN / ANTALYA’DA TARIM FAALİYETLERİNİN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİHİ GELİŞİMİ.....	577
37. Prof. Dr. S. Esin DERİNDU DAYI / DOĞU HAREKÂTI İLE TEKRAR ANAVATANA KATILAN ELVİYE-İ SELÂSE (KARS, ARDAHAN, BATUM)’DE TBMM HÜKÜMETİ’NİN HALKA YAPTIĞI YARDIMLAR.....	601
38. Dr. Öğr. Üyesi İhsan Seddar KAYNAR / TÜRKİYE’DE FINDIK PİYASASININ OLUŞUMU VE TÛCCARLARIN ROLÛ.....	615
39. Öğr. Gör. Okan CEYLAN / İKİNCİ DÛNYA SAVAŞI VE TARIM EKONOMİSİ: EDİRNE VİLAYETİ ÖRNEĞİ 1939-1945.....	625

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Ramazan TAŞALTIN
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Dr. Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Ali SARIŞIK
Doç. Dr. Cengiz ATLI
Doç. Dr. Akif KİREÇCİ
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR
Dr. Öğr. Üyesi Nadir YURTOĞLU
Hüseyin TOSUN

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV
Dr. Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Recai AYDIN
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN
Prof. Dr. Halil BAL
Prof. Dr. Turan BİNİCİ
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ
Prof. Dr. Devlet ÇIRAGOĞLU
Prof. Dr. Vahdettin ÇİFTÇİ
Prof. Dr. Sinaver Esin DERİNSU DAYI
Prof. Dr. Sezai ERÇİŞLİ
Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK
Prof. Dr. Muharremov Saleh HEYDAROĞLU
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Kadir KADİRZADE
Prof. Dr. Genber KERİMLİ
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Müslime NARİN
Prof. Dr. Hacali NECEFOĞLU
Prof. Dr. Mübariz NURİYEV
Prof. Dr. Şerafettin ÖZBEY
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Fahriye ÖZTÜRK
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE
Prof. Dr. Selçuk URAL
Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN
Prof. Dr. Bünyamin YILDIRIM
Doç. Dr. Serkan ABBASOĞLU
Doç. Dr. Zehra ASLAN

Doç. Dr. Figen ATABEY
Doç. Dr. Cengiz ATLI
Doç. Dr. Nurhan AYDIN
Doç. Dr. Liliana BOŞCAN
Doç. Dr. Nurten ÇETİN
Doç. Dr. Kurtuluş Yılmaz GENÇ
Doç. Dr. Yakup KARATAŞ
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
Doç. Dr. Hakan KİBAR
Doç. Dr. Akif KİREÇCİ
Doç. Dr. Ahmet Metin KUMLAY
Doç. Dr. Şerife TALİ
Doç. Dr. Erkan TOKUCU
Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER
Dr. Öğr. Üyesi Leyla AKGÜN
Dr. Öğr. Üyesi Polad ALİYEV
Dr. Öğr. Üyesi Songül AKIN
Dr. Öğr. Üyesi Önder Volkan BAYRAKTAR
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut BOLAT
Dr. Öğr. Üyesi Yakup Erdal ERTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Emrah KUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Şölen KÜLAHÇI
Dr. Öğr. Üyesi Hatice GÜZELMUMYAKMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR
Dr. Öğr. Üyesi Nadir YURTOĞLU
Av. Faysal Devrim GÜDEN

AÇILIŞ KONUŞMALAR

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Ahmet Eşref FAKIBABA*

Kıymetli Vekilim, Değerli Rektörüm, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanım, basınımızın çok değerli temsilcileri Türk Dünyası'ndan ülkemizin çeşitli yerlerinden gelen değerli akademisyenler sevgili öğrenci arkadaşlarım hepimize en değerli saygı ve hürmetlerimi sunarak sözlerime başlamak istiyorum.

Öncelikle Şanlıurfa ilimizde düzenlenen *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları* konulu sempozyumda siz değerli bilim insanlarıyla birlikte olmaktan duyduğum memnuniyeti ifade etmek istiyorum. Değerli katılımcılar, tarımın geçmişi günümüzden 11 bin yıl önce bu topraklarda Mezopotamya'da başlamıştır. Bu güne kadar geçen zaman süreci içinde insanoğlunun temel geçim kaynağı her daim tarım olmuştur. Sadık yârimiz olan toprağa hak ettiği değeri vermezsek sadece kendi neslimizin değil topyekûn insanlığın geleceğini tehdit altına almış oluruz. Toprağa sırtını dönen insan en büyük ihaneti kendisine yapmış olur, çünkü bizler topraktan yaratıldığımızı ve yine toprağa döneceğimizi biliyoruz. Rabbim bizlere topraktan yaratıldığımızı ve yine toprağa döneceğimizi haber veriyor. Ecdadımız her dönemde gittiği her yerde toprağın altını bereketli kılmanın üzerini de mamur etmenin çabası içinde olmuştur. Bu şekilde ana kucağına atılan o sevgi, dostluk ve kardeşlik tohumları üstünden asırlar geçse de canlılığını sürdürmektedir. Millî ekonominin temeli ziraattır. “Kılıç ve saban”, bu iki fatihten birincisi ikincisine daima mağlup olmuştur. Yani günümüz dünyasına baktığımız zaman insanlar ne kadar zengin olursa olsun, millî gelirleri ne kadar fazla olursa olsun eğer üretmiyorlarsa özgür bir ülke olmadıklarını anlıyorlar, ondan sonra dönüp toprağa sarılıyorlar, eğer toprakları yoksa başka ülkelere toprak arama yollarına gidiyorlar.

Günümüzde bunları çok gördük. Tırlar dolusu dolarları olan ülkeler bir günde gıdanın ne kadar önemli olduğunu hemen anında anladılar. Tohum toprağa düşmeden can bulmaz. Toprağa düşen tohumdan kaliteli ve güvenli ürün devletler arasındaki stratejik müdahale kadar önemlidir. Kıymetli konuklar, tarımı stratejik ve iktisadi bir sektör olarak ele aldık. Çiftçimizi de bu stratejinin merkezine tam merkezine alarak projelerimizi belirledik. Ak Parti hükümetlerimizin yapmış olduğu çalışmalar sonucu Türkiye tarımsal üretimde dünyada 7., Avrupa'da da 1. sıraya yükselmiştir. Ve bunu daha ileriye götürmek tarım bakanı bir kardeşiniz olarak benim de görevimdir.

Hep konuşuyoruz. Etten, tarımdan bahsediyoruz ve inanarak geldiğim günden beri söylüyorum ve söylemeye devam edeceğim: Biz hem üreticiye, hem aradaki esnaf ve sanayiciye, hem de 81 milyon hatta bunu misafirlerimizle ve turistlerle beraber aldığımızda yaklaşık 90 milyon insana sevdalıyız. Mutlaka ve mutlaka bu üçü arasında bir denge kurmak zorunda olduğumuza inanıyoruz. Zaman zaman et ithalatı gündeme geliyor. Geldiği günde ben yine diyorum ki inşallah Türkiye et ithal etmeyecek ve kendine yetecek. Önce kendine

---

* Dr., Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı, 2018.

yetecek bir ülke olacak ve arkasından da inşallah ihraç eden bir ülke durumuna geleceğiz. Nereden söylüyorum, et ihraç eden ülkelere bakıyorum 15 yıl önce bizim gibilermiş onlar da et ithal ediyorlarmış, şimdi onlardan biz et alıyoruz. Onlar başardılarsa biz neden başarmayalım? Zaman zaman piyasayı regüle etmek adına da. Tabi çeşitli spekülasyonlar da yapılıyor, doğal bir olay. Yani 16 yıldan beri ülkeyi en iyi şekilde yönetmeye çalışıyoruz ama tabi ki muhalefetin görevi de muhalefet yapmaktır. Ama bunu vatandaşları yanlış bilgilendirerek değil de doğru bilgilendirerek yaptıklarında, inanıyorum ki ülkemize çok daha faydalı olacaklardır. Yani en son 500 bin kesimlik hayvan ithalatı söz konusu oldu ve ben çok iyi biliyorum ki bakın burada çok önemli arkadaşlarım var öğrenci arkadaşlarım var onların da protein olarak et yemesi kadar doğal hakları olamaz, en önemli görevlerimizden biri de bizim kardeşlerimize uygun fiyatla o proteini yedirme görevini devlet bize vermiştir. Bakıyorsunuz ki, tüm insanları tüccarları söylemiyorum ama üç beş tane spekülatif amaçlı insanlar ortaya çıkıyorlar şimdiden. Ramazan geleceğinden dolayı, yani etlerini kesime göndermiyorlar, o zaman mecburen biz de ne yapıyoruz bunları önlemek adına ekonominin temelinde bu var, mutlaka ve mutlaka tedbirler almak zorunda kalıyoruz. Adı 500 bin oluyor ama bu 50 binde de durabilir, 40 binde de 20 binde de. O bizim hükümetimizin elinde olan bir şey. Onu piyasaları regüle ettiğimizde her an kesmek bizim elimizde olan bir olaydır.

Türk tarımına ve Türk çiftçisine hak ettiği değer ve desteği biz verdik ve vermeye devam edeceğiz. 20 milyon insanımızın tarımda istihdam edilen 5.5 milyon vatandaşımızın daha iyi şartlarda üretmesi ve daha çok kazanması için ve daha iyi bir yaşam tarzı sürdürmesi için elimizden gelen tüm çalışmaları yapıyoruz. Yapmaya devam edeceğiz. Tarım ve gıda ürünleri ihracatımız 2002-2016 döneminde 4 kat artmış, 3.7 milyar dolardan 16.2 milyar dolara çıkmıştır. Türkiye tarımsal dış ticarete net ihracatçı bir ülke konumuna gelmiştir. Son 15 yılda tarım ve gıda ürünleri dış ticaretinde toplam 58 milyar dolar ihracat fazlası verdik. 2003-2017 döneminde üreticilerimize net 103 milyar lira destek vermişiz. 2018 yılında ise bu rakam 14.5 milyar olacaktır. Bunların yanı sıra tarımsal kredi sübvansiyonları, müdahale alımları ve ihracat destekleri gibi birçok kalemden tarıma önemli kaynak sağlıyoruz ve sağlamaya devam edeceğiz. *Et-ve Süt Kurumu* ile *TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi)* müdahale alımları marifetiyle üretici ve tüketicilerimizi korumak adına piyasayı düzenlemektedir.

Kıymetli konuklar ve değerli öğrenci kardeşlerim, hayvansal ürünler ithalatını Allah'ın izniyle bitireceğiz. "Ana olmadan dana olmaz, dana olmadan et olmaz" sözünü benim çok değerli hocalarım ve bürokrat arkadaşlarım bir hekim olarak bakanlığa gelir gelmez bana öğretiler, onlara yürekten teşekkür ediyorum. İşte bu bilinç ve düstur ve şiarla 250 bin damızlık düve bulacağız, arkadaşlar hani biz bu zamana kadar genelde hep besi hayvanı üzerinde durmuşuz, beslemişiz ve satmışız. Yani yılda iki sefer çevirmişiz; ama ben biliyorum ki biraz önce söyledim ana olmadan dana olmaz, şimdi ana üzerinde duruyoruz ve projelerimizin temelinde bu var. Anayı nasıl artırabiliriz? Ne yapabiliriz? TİGEM'leri faal hale nasıl getirebiliriz? İthalatımıza neden olan ürünleri orada üretmek ekonomimize, bugünkü toplantının sempozyumunun en önemli konularından biri, nasıl kazandırabiliriz ve ithalatımızı nasıl önleriz? 26 Nisan'da Urfa'dan başlatacağımız 300 bin damızlık koyun projesi ile de birlikte yürüttüğümüz müşterek diğer proje ve çalışmalarımızda da hep bunları

amaçlıyoruz. Orta ve uzun vadede inanıyoruz ki hayvan ithal eden değil ihraç eden ülke konumuna geleceğiz.

Dediğim gibi bunlar hemen 1 yıl ve 2 yıllık projelerle çok değerli arkadaşlarım benden daha iyi biliyorsunuz ki olmuyor. Uzun vadede, kısa, orta ve uzun vadede mutlaka planlarını yapmamız lazım yani ben bu göreve geleli 8 ay oldu tabii ki piyasanın ateşini düşürmek adına acil eylem planları, orta vadede planlar ve uzun vadede planlar yapmak bizlerin görevleridir.

Değerli konuklar en önemli hedeflerimizden biri şudur ki toprağı suyla çiftçilerimizi de bilgiyle buluşturaktır. Toprağı suyla buluşturmak şu an da orman ve su bakanlığının görevlerinden birisidir ve en önemli görevlerinin başında gelmektedir. Ancak bilgiyle buluşturmak sizin gibi çok değerli hocalarımızın en önemli görevlerinden birisidir. Emin olun gelecek yılların en önemli görevlerinin başında veteriner hekimliği, ziraat mühendisliği, gıda mühendisliği, teknisyen arkadaşlarımızın almış olduğu eğitimler olacaktır. Çünkü biraz önce söyledim, gıdasını kendisi üretemeyen ülkeler tam bağımsız ülkeler olamazlar, onun için ben hep ziraat mühendisi arkadaşlarıma, biraz önce saydığım diğer kollardaki arkadaşlarıma kendi takım arkadaşlarım olarak görüyor bakıyorum ve bu bağlamda da hocalarımıza yürekten teşekkür ediyorum böyle güzel öğrenciler ve bilim insanları yetiştirdikleri için.

Burada görev başta üniversitelerimize, sivil toplum örgütlerimize ve bakanlığımıza düşmektedir. Tarımsal yayında çiftçilerimizi bilgilendirmek, yeni tarımsal teknolojilerin benimsenip kullanılması bu kurumlarımızın ortak çabasına bağlıdır. Bu bağlamda her gittiğim yerde mutlaka ve mutlaka dekan hocalarım ve hocalarım olmadan o şehirde genelde toplantı yapmak istemiyorum çünkü onlar bu işi en iyi bilen hocalarımız ve arkadaşlarımız. O bilgileri biz onlardan alıyoruz. Sözlerime son verirken sempozyumun düzenlenmesinde büyük emekleri geçen Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Sayın Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN Beyefendi'ye, Harran Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ramazan TAŞALTIN Beyefendi'ye, sempozyumun Düzenleme ve Bilim Kurulu üyesi ve Harran Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. Zeynep Müjde SAKAR Hanımefendi'ye ve katılan tüm hocalarımıza ve tüm öğrenci arkadaşlarıma yürekten teşekkür ediyor ve hepinize en derin saygı ve hürmetlerimi sunuyorum.

Zeynep Müjde SAKAR*

Sayın Valim, Sayın Rektörüm, Sayın Atatürk Araştırma Merkezi Başkanım, Sayın GAP İdaresi Başkanım, sayın protokol, kıymetli bilim insanları, basınımızın değerli temsilcileri, Türk Dünyası'ndan ve ülkemizin çeşitli yerlerinden gelen değerli akademisyen arkadaşlarım, sevgili öğrenciler.

Öncelikle Atatürk Araştırma Merkezi ile ortaklaşa gerçekleştirdiğimiz *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları* konulu uluslararası sempozyuma hoş geldiniz der, teşrifleriniz için hepinize teşekkür ederiz.

İlimizde düzenlenen bu sempozyumun, *Peygamberler Şehri* olarak bilinen bu şehre ve ülkemize hayırlar getirmesini diliyorum.

Sempozyumun düzenlenmesinde büyük emekleri olan Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve gelişim sürecine bütün yönleriyle inceleyen, kuruluşundan bu yana yüzlerce yayın yapmış, yurtiçinde ve yurtdışında çok sayıda kongre sempozyum, panel, çalıştay, konferans ve benzeri bilimsel toplantılar düzenlemiş olan yüksek bir kurumumuzdur. 1992 yılında kurulan Harran Üniversitemiz 12 fakülte 5 yüksek okul, 1 devlet konservatuarı, 11 meslek yüksek okul, 3 enstitü 15 araştırma ve uygulama merkeziyle eğitim faaliyetlerini sürdürmektedir. Dünyanın ilk üniversitesinin Şanlıurfa'da olması, sempozyuma ev sahipliği yapan Harran Üniversitesi'nin bölgenin en önemli eğitim kurumlarından biri olması ve Tarım Bakanımızın da Şanlıurfalı olması düzenlenecek olan sempozyuma zenginlik ve anlam katmıştır.

Şanlıurfa geçmişten günümüze coğrafi özelliği nedeniyle üzerinde birçok bağımsız devlet ve beyliğin kurulmuş olduğu değişik kültürel oluşumların kaynaştığı bir yerleşim yeri olmuştur. Gerek tarihin başladığı ilk çağlarda ve gerekse diğer devirlerde hemen her zaman Doğu ile Batı kültürleri arasında bir köprü olmuştur. Doğu'yu Batı'ya bağlayan ticari ve askerî yolların buradan geçmesi Şanlıurfa'ya geçmiş dönemlerde büyük önemler kazandırmıştır. 4 Mayıs 1516'da kültür ve ticaret merkezi olan Şanlıurfa ve çevresi Osmanlı İmparatorluğu yönetimine katılmıştır. Şanlıurfa, Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan idari teşkilatla da vilayet olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti döneminde de Kurtuluş Savaşı'nda gösterilen kahramanlıklarından dolayı Urfa adının *Şanlıurfa* olarak değiştirilmesine ilişkin kanun teklifi TBMM tarafından 12 Haziran 1984 kabul edilerek kanunlaşmıştır.

Şanlıurfa ülkemizin genelinde olduğu gibi tarım alanında büyük gelişmeler göstermiştir. Büyük yatırımlara ve projelere ev sahipliği yapmıştır. Bugün de o tarihî günlerden birini yaşıyoruz. Urfa denilince tarihî ve doğal güzelliklerinin yanı sıra aklımıza tarım, tarım denilince de yine Şanlıurfa gelmektedir. Şanlıurfa ilimizde düzenleyeceğimiz bu sempozyumda Türkiye'de tarımın dünü ve bugünü, tarım politikalarının çıkış noktaları,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

uygulamaları, problemleri, siyasi sosyal ve ekonomik hayata etkilerinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu şekilde dünyada tarım politikaları ile değişim nedenleri ve etkilerinin değerlendirilmesinin yanı sıra Türkiye'nin tarım potansiyeli, mevcut potansiyelinin ne kadar kullanıldığı ve gelişme imkânları da ele alınacaktır. Türkiye'nin ekonomik hayatında önemli bir yeri olan tarımın tarihî süreçteki aşamalarının ve bugünkü durumunun incelenmesi Türkiye'nin ekonomik şartlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ve gelecekte ekonomik politikaların belirlenmesine de ışık tutacaktır.

Bir milletin özgürlüğü için ekonomik imkânlar ne kadar elzem ise tarım ve hayvancılığın kendi kendine yeter olması da o derece şarttır milli ekonominin temeli ziraattır. "Kılıç ve saban": bu iki fatihten birincisi ikincisine daima mağlup olmuştur. Sadık yârimiz olan toprağa hak ettiği değeri vermezsek sadece kendimizin, kendi neslimizin değil topyekûn insanlığın geleceğini tehdit altına almış oluruz. Ekonomi boyutunun yanında tarımın Türkiye'de siyasi ve sosyal dönüşümlere ve bunların da tarıma olan kısa ve uzun vadedeki karşılıklı etkisi Türkiye'deki tarım politikalarının da araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda cumhuriyet dönemi ve öncesinde Türkiye'de uygulanan tarım politikalarının incelenmesiyle tarımda meydana gelen yapısal gelişmelerin ortaya konulması hedeflenmektedir.

Kıymetli bilim insanları ve değerli katılımcılar bugün burada tarihsel süreçte Türkiye'de tarım politikaları ve ülke ekonomisine katkılarıyla ilgili son derece anlamlı bir sempozyum gerçekleştirilecek. Birbirinden değerli bilim insanları konuyla ilgili görüşlerini bizlerle ve kamuoyuyla paylaşacaklardır. Ben, şahsım ve bu sempozyumun düzenlenmesinde emeği geçen herkes adına paydaşımız Atatürk Araştırma Merkezi ve değerli Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN'a, Harran Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ramazan TAŞALTIN'a, Sayın Valiliğimize, milletvekillerimize, Şanlıurfa için önemli bir kıymet olan GAP İdaresi Başkanlığımıza, Ziraat Fakültesi Dekanlığımıza, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığımıza, belediye başkanlarımıza, kaymakamlarımıza, bildirileriyle akademiye yeni perspektifler sunacak olan siz değerli bilim insanlarına ve yoğun bir tempoda pozitif enerjilerini bizden esirgemeyen görünmez kahramanlarıma, öğrencilerime teşekkür ediyor, hepimizi saygı ve sevgi ile selamlıyorum.

Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Valim, çok değerli Rektörüm, GAP İdaresi'nin değerli Başkanı, Sayın Dekanlarım, değerli öğretim üyesi meslektaşlarım, sevgili gençler, hanımefendiler, beyefendiler, sizleri sevgiyle, saygıyla selamlıyorum.

Dün 11 Nisan 2018 idi. Urfa şehrinin düşman işgalinden kurtuluşunun yıl dönümü. Üzerinden 98 yıl geçmiş. Urfa, isminin önündeki *Şanlı* sıfatını, 98 yıl önce ülkesini işgal eden emperyalist güçlere karşı vermiş olduğu bu savaştan dolayı hak ederek almıştır. Şanlıurfa, Kurtuluş günün kutlu olsun.

Üzerinde yaşadığımız toprakları bize vatan kılan ve bugün semalarında bayrağımızın dalgalandığı, ezanların okunduğu ve yeni umutlarla sabahlarına uyandığımız bu ülkenin, bu toprakların uğrunda pek çok can feda edilmiştir. Çanakkale'de, I. Dünya Savaşı'nın muhtelif cephelerinde ve son olarak Millî Mücadele döneminde bu vatan için hayatlarını feda eden şehitlerimize, ebediyete intikal eden gazilerimize minnet ve şükran duygularımı huzurlarınızda ifade ediyor, kendilerine rahmet diliyorum. 15 Temmuz'da ülkemiz menfur bir saldırıya maruz kalmıştır. Bu saldırı esnasında da milletimiz tek yürek tek yumruk olarak bu işgalci güçlere, ülkeyi parçalamaya çalışan şer odaklarına karşı bir direniş sergilemiştir. Bu direniş esnasında da hayatını kaybeden şehitlerimiz olmuştur. 15 Temmuz şehitlerimizi de rahmetle anıyorum.

Bugün sınırlarımızın dışında, ülkemiz bir savaşın içindedir. Güvenlik güçlerimiz şer güçlerine karşı ülkemizin güvenliğini, istiklalini muhafaza etmek için mücadele etmektedir. Ordumuzun ve güvenlik güçlerimizin zaferlerinin daim olmasını, şehit olanlara rahmet ve gazilerimize de acil şifalar diliyorum.

Atatürk Araştırma Merkezi'nin bu yılki ikinci ilmî etkinliğini Harran'da, Harran Üniversitesi'nde gerçekleştiriyoruz: *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları* başlığı altında icra edeceğimiz bu sempozyum, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı'nın Harran Üniversitesi Rektörlüğü işbirliği ile gerçekleştirdiği ikinci önemli etkinlik. 2018 yılının ilk etkinliği Yozgat'ta Bozok Üniversitesi ile ortaklaşa yaptığımız *19. Yüzyıldan Günümüze Darbeler ve İktidara Müdahaleler Sempozyumu* idi. İkincisini burada icra ediyoruz.

Harran, elbette Urfa şehrinin merkezinde bulunduğu bölge, kadim medeniyet havzalarından biridir. Tanıtım filminde ve Dr. Zeynep Müjde SAKAR'ın konuşmasında da değinildiği gibi bu havza, dünyanın ilk üniversitesine ev sahipliği yapmıştır: Harran Okulu, matematikte, tıpta, güzel sanatlarda, İslami ilimlerde gerçekten bir yıldız gibi ortaçağları aydınlatan bir eğitim kurumudur. Harran Okulu, günümüz dünyasının sahip olduğu bilim birikimine pek çok katkı sunmuş bilim insanlarını yetiştiren bir ilim beşiğidir. Bu kadim ilim beşiği üzerinde bugün Harran Üniversitesi o ismi yaşatmakta ve ilim yolunda emin adımlarla hedefe doğru yürümektedir.

---

* Prof. Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı.

Harran'ın, doğrudan doğruya tarımla bir ilişkisi vardır. Gençlik yıllarımızda, radyo bültenlerinde, televizyon haberlerinde GAP projesinden bahsedilirdi. Hep merak ederdim. Daha sonra bölgeyi gezdiğim sıralarda, bilhassa araziye gördükten sonra GAP'ın ne kadar önemli olduğunun farkına vardım. Bereketli topraklar Fırat suyu ile buluşmuş, kıraç topraklar zenginliğe, yeşile bürünmüştür. Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Türkiye'nin temel meselelerinden biri olan tarım ve hayvancılığa dair bu sempozyumu planlarken, sempozyumun icra yeri seçenekleri arasında elbette GAP'ın sıklet merkezi Şanlıurfa öne çıkmıştı. Sempozyumun yeri Harran Üniversitesi olmalıydı. Onun için buradayız.

Bir ülkenin istiklali, mutlak manada istiklali üç temel unsura bağlıdır. Birincisi *nüfustur*; eğer nüfus yoksa vatan da yoktur, çünkü toprağı vatan yapan insan unsurudur. Şehitlerimizden, kahramanlık destanlarımızdan mücadelelerimizden bahsediyoruz. Kahramanlık insanın vasıflarından biridir; vatan için mücadeleyi insan verir ve destanları insan yazar. Eğer bir ülke, vatan şuru ve vatan sevgisi ile yetiştirilen bir nüfusa sahipse o ülkenin şanlı bir tarihi olur, şanlı destanlara imza atar. Milletimiz tarih boyunca bunu göstermiştir. Yakın tarihimiz de bunun örnekleriyle doludur. Ankara-Şanlıurfa yol güzergâhında üç tane vilayetimiz vardır; bu üç vilayet isminin önünde de birer sıfat mevcuttur: *Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa*. İşte bu şehirlerin bu sıfatları kazanmaları, üzerinde yaşayan nüfusun verdiği mücadele sayesinde.

İkincisi *güçtür*. Eğer bir güce dayanıyorsanız, daha doğru bir ifadeyle, sahip olduğunuz güç, ürettiğiniz bilginin mahsulü ise ve o bilgiyi çağın gerektirdiği bir teknolojiye aktarabiliyorsanız, bağımsızlığımızın ikinci temel unsuru da sağlanmış demektir. Üniversiteler, araştırma merkezleri bunun için vardır ve temel görevleri bilgi üretmek, problemleri inceleme masasına yatırarak çözüm önerileri geliştirmektir.

Üçüncüsü, nüfusu besleyebilecek bir *tarım potansiyelidir*. Ülkeler, nüfuslarını besleyebilirlerse varlıklarını sürdürürler. Eğer nüfus beslenemiyorsa sahip olunan gücün, nüfusun çok fazla bir anlam ifade etmediğini tarih bize göstermektedir.

Ülkemizin geniş toprakları, bereketli ovaları vardır. Dünya su rezervleri bakımından fakir olmasına rağmen, ülkemiz su zengini ülkeler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte acaba tarımda problemlerimiz nelerdir, nüfusu besleyen maddelerin temininde dışarıya ne kadar ihtiyaç duymaktayız, çiftçiler, üreticiler hangi sorunlarla karşılaşmaktadır? Soruların cevabı ve çözüm önerileri bu sempozyumun temel amacıdır.

Bu ilmi etkinlikte bilim insanlarımız hem problemlere değinecektir, hem de bu problemlerin nasıl çözüleceğine dair önerilerini sunacaklardır. Bu bakımdan sempozyumun; nüfusu, zirai potansiyeli zengin olan ülkemizin tarım bilgi alanına önemli bir katkı sunacağına inancım tamdır. Sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum. Sempozyuma katılmakla bizi onurlandıran Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Sayın Dr. Ahmet Eşref FAKIBABA'ya şükranlarımı sunuyorum. Harran Üniversitesi çalışanlarına ve münhasıran, bu ilmi etkinliğin üniversite ayağında büyük bir gayret sergileyen Sayın Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR'a teşekkür ediyorum.

BİLDİRİLER

CUMHURİYET ARŞİV KAYITLARINA GÖRE TÜRKİYE’DE TOHUM ÇEŞİDİ ISLAHINA DAİR ÇALIŞMAŞAR (1930 -1960)

Sebahattin ŞİMŞİR*

ÖZET

Ülke ekonomisinde tarımın önemine binaen Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarımın geliştirilmesine büyük önem verilmiştir. Tarımın en verimli şekilde gerçekleştirilmesinde toprak, iklim ve su kadar şüphesiz kaliteli tohum kullanılması da en az bu hayati unsurlar kadar önemlidir. Bu sebeple tohum ile ilgili çalışmalar cumhuriyet kurulur kurulmaz başlamıştır.

Türkiye’de ekonomik gelişmede sanayi kesimine ağırlık verilmesine karşın, tarım kesimi ekonomi içindeki önemini korumaya devam etmektedir. Her şeyden önce tarım kesimini oluşturanların ülke nüfusunun % 35’ini kapsamakta, çalışan nüfusun ise yaklaşık % 40’ına istihdam sağlamaktadır. Önemli bir işsizlik problemi ile karşı karşıya bulunan Türkiye’de, üretime beklenen ölçüde katılmayan geniş bir kesime barınma ve beslenme imkânı sağlaması da, tarım ile meşgul olan kesimi ülke açısından önemli kılan nedenlerin başında gelmektedir.

Geçim kaynağının büyük bir kısmını tarımın oluşturduğu ülkemizde, tohum yetiştiriciliğinin önemini ortaya koymakta, hastalık ve zararlılardan arı, doğru ve sertifikalı tohum üretimini bilen ara elaman ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu ihtiyaç üniversitelere bağlı tohumculuk eğitimi veren meslek yüksek okullarından karşılanmalıdır. Bunun için eski geleneksel usuller yerine modern eğitilmiş elemanların sayısını artırmak gerekmektedir.

Biz bu çalışmamızda Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’ndeki arşiv belgelerini esas almak suretiyle Türkiye’de 1930 – 1960 yılları arasındaki tohum çeşidi ıslah çalışmalarını değerlendireceğiz. Arşiv belgelerindeki tohum ve tohum ıslahı ile ilgili bilgileri o tarihlerde yayınlanmış olan konu ile ilgili yayınlar ile desteklemek suretiyle, Türkiye’de tohum ve tohum ıslah çalışmalarını gün yüzüne çıkarmaya çalışacağız.

Böylece, Atatürk döneminden Demokrat Parti döneminin sonlarına kadar arşiv belgelerine yansımış olan, Türkiye’de tarımın ıslahı için gerekli tohum ve tohumculuk alanında, yerli ve yabancı sermaye ve uzmanlar ile birlikte yapılmış olan çalışmalar ile bu alanda kurulan tohum ıslah istasyonları ve çalışmaları hakkında bilgi verilerek, bir tarihçi gözüyle bu alandaki çalışmalar değerlendirilmiş olacaktır. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar genellikle, ziraat mühendisleri ağırlıklı olduğu için, tarihçilerin konu ile ilgili yorumunun da büyük katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Arşiv, Tohum, Islah, Cumhuriyet.

WORKINGS ON SEED IMPROVEMENT IN TURKEY ACORDING TO REPUBLICAN ARCHIVES (1930-1960)

ABSTRACT

Considering the importance of agriculture in the country economy, since the establishment of the Republic, great importance has been attached to the development of agriculture. The use of quality seeds is as important as soil, climate and water, which are the vital elements for the most efficient way of carrying out agriculture. For this reason, the workings about the seed improvement started as soon as the republic was established.

Although Turkey bases her economic development mainly upon industrialism, agriculture keeps its weight with economy, Above all, agriculture provides living spaces to 35 percent of the population and accommodation to 40 percent of working population. With its providing accommodation and nourishment for most that are not taking part in production process in Turkey, which faces vital unemployment problem, agriculture is the one that carries weight for the country.

A large part of the livelihood in agriculture in our country, the importance of seed cultivation, revealing the need for intermediates who know the production of free and certified seed production from diseases and pests. This need should be met from vocational high schools that provide seed training to universities. For this, it is necessary to increase the number of modern educated elements instead of the old traditional methods.

In this study, we will evaluate the seed improvement workings between 1930 and 1960 in Turkey based on archival documents in the State Archives of the Prime Ministry. We will try to bring up seed and seed improvement studies in Turkey by supporting the publications about the seed and seed treatment in archive documents published on those dates.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Thus, in the field of seeds and seeds required for the improvement of agriculture in Turkey, which has been reflected in archival documents from the period of Atatürk to the end of the Democratic Party period, studies conducted with domestic and foreign capital and experts, and information about seed improvement stations and workings established in this area, the historian's consideration of the work in this area will be evaluated. Since studies on the subject are mostly agricultural engineers, we think that historians will make a great contribution to the interpretation of the issue.

Key Words: Agriculture, Archive, Seed, Improvement, Republic.

GİRİŞ

Ziraat alanındaki çalışmalar, özellikle de ıslah edilmiş tohum çeşidi konusu kuşkusuz Cumhuriyet döneminden önce Osmanlı Devleti zamanında da yapılmıştır. İlk olarak, 1847 yılında İstanbul'da bir basma fabrikasının kurulmasına karar verildiğinde, öncelikle fabrikanın ihtiyacı olan pamuğun gereken evsâfta yetiştirilmesi için Amerika'dan yardım istenmiştir. Karar uyarınca ıslah edilmiş pamuk tohumları ile birlikte, aralarında Doktor Davis'in de bulunduğu uzman bir heyet getirilmiştir. Doktor Davis ile sanayileşme konusuna yabancı olmayan Barutçubaşı Oannes arasındaki müzakerelerin bir lâyhâ ile sadrazama arzından sonra, teorik bilginin yanında uygulamalı eğitimin de verileceği "Ziraat Talimhanesi" Yeşilköy yakınlarındaki Ayamama Çiftliği'nde kurulmuştur. Mektep sayesinde ziraî üretimdeki yeni teknikler talebelere öğretilmesi gibi, buradan yetişenlerin muallim olarak vilayetlere gönderilmesiyle bilginin de ülke sathına yayılması amaçlanmıştır.¹ Ayrıca mektepteki tercümanlar tarafından tarımla ilgili yabancı dildeki kitapların da tercüme edilerek ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmesi planlanmıştır.² 4000 dönüm arazi üzerinde faaliyet göstermesi planlanan ve ilk talebeleri Mekteb-i Tıbbiye'den seçilen mektepte eğitim süresi altı yıl olarak belirlenmiştir. Fakat yapılan ekimlerin başarısız olması ve taşraya gidecek öğrenci yetiştirilememesi nedeniyle mektep 1851'de kapatılmıştır.³

Uzunca bir aradan sonra, 2000 liraya satın alınan 6500 dönümlük arazide kurulmuş ve 13 Ekim 1892 tarihinde bir törenle modern tarımın kuram ve uygulaması üzerine eğitim vermek için öğrenci almaya başlayan Halkalı Ziraat Mektebi bu alandaki en kapsamlı girişim olmuştur. 10 Ağustos 1884 tarihinde yayımlanan Büyük Halkalı Ameliyat Ziraat Mektebi Nizamnamesi başlıklı kurucu tüzüğü kurumun örgütlenmesini, idaresini ve müfredatını belirlemiştir.⁴

Adı geçen kurucu tüzükte ana hatlarıyla gösterildiği üzere, öğrenim programı tarımın hem kuramı hem de uygulanması üzerine dersler vermiştir. Beş muallim, Türkçe, arazi ve vergilendirme kanunu, matematik, haritacılık, yönetim ilkeleri, kimya zirai bilim kuramı ve ilgili konularda dersler vermişlerdir. Uygulamalı program ise, tarımsal makine ve araçların kullanımı, meyve ve sebze ekimi, asmaların budanması ve aşılması, dut bahçelerinin bakımı ve ipekböceği yetiştirme, tarım zararlıları ve bunların neden olduğu hastalıkların sağaltımı, genel veterinerlik bilgisi ve hayvan yetiştiriciliği derslerini içermiştir.⁵

¹ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", **OTAM**, S 24, Ankara, 2010, s. 225 – 226.

² Tefik Güran, "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, (Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara, 1992, s. 221.

³ Yıldırım, a.g.m., s. 226.

⁴ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çeviren, Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 97-98.

⁵ Quataert, a.g.e., s. 99.

Devlet Halkalı’ya ek olarak memleketin dört bir yanında daha düşük seviyede ziraat okulları kurmayı planlamıştır. Selanik dışında, Bursa Ziraat Ameliye mektebi de açılmıştır.⁶

1915 yılında Balıkesir Kepsut’ta da bir Ziraat Mektebi kurulmuştur. Yunan işgali sırasında kapatılan Kepsut Ziraat Mektebi askerî kışla olarak hizmet görmüş, Cumhuriyet’in ilânından sonra ilk ziraat mektebi olarak açılmış, 1927 yılı Ağustosunda fazla masrafları olduğu için geçici olarak, 1928 yılında da tamamen kapatılmıştır. Öğretmenleri, öğrencileri ve çok değerli tarım aletleri Bursa’ya gönderilmiştir.⁷

Cumhuriyet’in ilanından sonra Türkiye’de birçok alanda yeni yeni atılımlar ve çağa uygun teknikler üzerinde fikir yürütüldüğü malumdur. Bunların başında da üretime yönelik çalışmalar ilk sırayı almıştır. Zaten, o günlerin temel politikası da ziraat üzerinden gitmektedir. Bu politikayı Mustafa Kemal Paşa; “Millî ekonominin temeli ziraattir. Bunun içindir ki, ziraatte kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksada erişmeyi kolaylaştıracaktır.

Fakat bu hayati işi, isabetle amacına ulaştırabilmek için, ilk önce, ciddi etütlere dayalı bir ziraat siyaseti tespit etmek ve onun için de, her köylünün ve bütün vatandaşların kolayca kavrayabileceği ve severek tatbik edebileceği bir ziraat rejimi kurmak lazımdır”⁸ demiştir.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1926 tarihinde Meclis’in açılış nutkunda; “Memleketimizin bir ziraat mektebi olduğu, vüs’ati göz önüne alınırsa bizim başlıca kuvvet ve servet mesnedimizin toprak bulunduğu tezahür eder. Cesaretle söylemeliyiz ki, memleketimizin ziraî sahada müstait olduğu inkişafı temin edecek ilmî ve amelî iktidarda, sahibi salâhiyet mütehassıslarımız azdır. Binaenaleyh ziraî teşkilatımızı, ziraat mekteplerimizi, ziraî faaliyetlerimizi, fenni usuller dâhilinde esasından tanzim edecek tedbirleri hakiki erbabı delâleti ile ittihazda tereddüde mahal olmadığı kanaatindeyim.”⁹ cümleleri ile yapılacakların ilk işaretini vermiştir.

ZİRAAT ÜZERİNE ÇALIŞMALAR VE TOHUM ÇEŞİDİ ISLAH İSTASYONLARININ KURULMASI

Bu açıklamalardan hemen sonra, Ankara’da yüksek ziraat enstitüleri unvanı altında, ziraat, orman, baytar, ziraat san’atları, ulumu tabiiye adında beş fakülteden mürekkep Ziraî Üniversite kurulmuştur. Ayrıca, Ankara, Kastamonu, Sivas, İzmir, Balıkesir, Bursa, Erzincan, Adana, Erzurum ve Çorum’da ameli ziraat mektepleri ile Ankara ve Adana’da bir de ziraat makinist mektepleri kurulmuştur.¹⁰

Tohum ıslahı hususunda ülkemizde ilk araştırmalar, 13 Aralık 1925 tarihinde ıslah-ı Buzr (Büzür) adı ile kurulan Eskişehir Tohum Islah İstasyonu’nda başlamıştır.¹¹

1925 yılında, dört ayrı yerde Tarımsal Araştırma İstasyonları kurulması kararlaştırılmış ve bu konuda bilgisinden yararlanmak üzere İsviçre’li tarım uzmanı Prof. Odet Perrin’le Ziraat Vekâleti (Ziraat Bakanlığı) arasında bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre, tohum ıslahı konusu başta olmak üzere, daha fazla tarım ürünü elde

⁶ Quataert, a.g.e., s.101.

⁷ Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926, İstanbul, s. 7.

⁸ Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938, s. 287.

⁹ Y.a.g.e., s. 281.

¹⁰ Y.a.g.e., ay. yer.

¹¹ Arif Turhan Atay, “Türk Tohum Islahının Tarihçesi”, Tarım ve Mühendislik, S 78-79, 2006, s. 45.

etmenin sağlanması, tür ve çeşitlerin seçimi, bitki hastalık ve zararlıları ile mücadele hakkında araştırma ve incelemede bulunulması, tohumluk kontrol ve analizlerinin yapılması, kurum içi ve dışı eğitim yapılması kurulacak istasyonlara görev olarak verilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk başkanlığındaki Bakanlar Kurulu üyelerince imzalanan bir kararname ile 13 Aralık 1925’te Eskişehir Sazova mevkiinde Tohum Islah (Islah-ı Buzr) İstasyonu kurulmuştur¹².

Eskişehir Tohum Islah İstasyonu’nu çalışmaları; 1925 -1929 yılları arasında Prof. Odet Perrin ve 1929 -1951 arasında da C. Emcet Yektay başkanlıklarında yapılmıştır¹³.

Enstitü, 13 Aralık 1925’te Islah-ı Buzr (Eskişehir Tohum Islah İstasyonu) adı ile kurulmuştur. Başlangıçta sadece ıslah dalında yapılan çalışmalara 1929’da aynı kuruluşun içinde oluşturulan Kuru Ziraat Deneme İstasyonu (Dry Farming) ile yetiştirme tekniği dalında yapılan çalışmalar da eklenmiştir. Daha sonraki yıllarda bitki hastalıkları konusu da diğer iki disiplin yanında yer almıştır. 1951 yılında iki istasyon Eskişehir Islah ve Deneme İstasyonu adı altında birleştirilerek tek kuruluş halinde aynı çalışmalara devam etmiş ve 1969 yılına kadar bu isimle araştırmalarına devam eden kuruluş bu tarihte Eskişehir Zirai Araştırma Enstitüsü adını almıştır. 1986 yılından önce Baklagil daha sonra da Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü adını alan kuruluş 24 Ekim 1996 tarihinde yeni araştırma kompleksine taşınarak tekrar bir isim değişikliğiyle Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü adını almıştır. 2011 yılında Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’nın yeniden yapılanması sırasında Enstitü “Toprak ve Su Kaynakları Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü” ile birleştirilmek suretiyle daha da gelişip güçlenerek Havza Araştırma Enstitüsü haline gelmiştir. Yapılan bu son düzenleme ile Enstitü “Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü” ismini alarak bugünkü şeklini almıştır. Enstitümüzde 1925 yılından günümüze kadar yürütülen çeşit ıslah çalışmaları sonucu tahıllar, endüstri bitkileri, yemlik dane baklagiller, tıbbi aromatik bitkiler, yem bitkileri ve sebze bitkileri türlerinde çeşitler tescil ettirilmiş olup, üreticilerimizin hizmetine sunulmuştur. Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğünün bölgesel görev alanı, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Bilecik, Uşak, Isparta, Burdur, Denizli, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Yalova illeri olmak üzere toplamda 12 il olup ülkesel anlamda görev alanı tüm Türkiye’dir. Enstitünün görev konuları, tahıllar, endüstri bitkileri, yemlik dane baklagiller, sebzeçilik, tıbbi aromatik bitkiler, çayır – mera ve yem bitkileri, biyolojik çeşitlilik, gen kaynakları, toprak ve su kaynaklarıdır¹⁴.

Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, 1925 yılından bugüne kadar yürüttüğü çeşit ıslahı çalışmaları sonucunda tahıllar, endüstri bitkileri, yemlik dane baklagiller, tıbbi aromatik bitkiler, yem bitkileri ve sebze bitkileri türlerinde çeşitler tescil ettirerek üreticilerimizin hizmetine sunan ve Toprak ve Su Kaynakları alanlarında araştırmalar yürüten bir tarımsal ARGE kuruluşu haline gelmiştir¹⁵.

Türkiye’nin ilk araştırma kuruluşu olan Enstitümüzde üzerinde çalışılan ilk bitki buğdaydır. Yarım yüzyılı aşan buğday araştırmaları başlangıçtan günümüze kadar gerek araştırma felsefesi ve gerekse uygulama yönünden oldukça büyük değişimler göstermektedir.

¹² Hasan Müfit Kalaycı, “Atatürk’ün Eskişehir’de Kurduğu Türkiye’nin İlk Tarımsal Araştırma Enstitüsü ve Ulusal Tarıma Katkıları”, **Eskişehirin Yeni Geleceği Bildiriler Kitabı**, 6-7 Şubat 2014, s. 237.

¹³ Fahri Altay, “Bitki Islahçılarının Öncüsü: C. Emcet Yektay”, <http://bisab.org.tr/upload/dosyalar/BitkiIslahı.pdf>

¹⁴ <https://arastirma.tarim.gov.tr/gktaem/Menu/4/Tarihce>

¹⁵ <https://arastirma.tarim.gov.tr/gktaem/Menu/4/Tarihce>

Enstitü kurulduğu yıllarda, öncelikle bölgenin çeşit ihtiyacını karşılamaya yönelmiştir. Çalışmalarında : ” mibzerle kuruya ekilip kıştan evvel çimlendiği halde kıştan zarar görmeyen sert buğday, ilkbaharda mayıs yağışlarından tam istifade edecek şekilde yavaş gelişen fakat bambul tehlikesinden evvel danelerini dolduran ekmeçlik buğday elde etmeyi” hedef almıştır. Kuru Tarım (Dry Farming) Deneme İstasyonu’nda, A. Numan Kıraç tarafından yürütülen ve türünün en uzun süreli araştırmaları olan, bugün pek çok ülkeye model olarak sunulan, uluslararası kuruluşlarca “Türk mucizesi” olarak takdim edilen buğday üretiminde kaydedilen gelişmelerin temeli olan toprak işleme ve ot kontrolü denemelerinin sonunda ortaya çıkan “Kuru tarım sistemi” yapılan ıslah çalışmalarını çok kuvvetli etkilemiş, bu etki ile bulunan daha güçlü çeşitler bu tarım sisteminin daha sağlıklı uygulanmasını sağlamıştır. Potansiyel verime ulaşmada etkin rol oynayan bu altyapı bilgilerini çeşit ıslah çalışmalarına geçmeden evvel çok özet olarak açıklamak faydalı olacaktır. Bu temel sistem üzerinde yürütülen çeşit ıslahı, gübre, ekim zamanı, ekim sıklığı gibi araştırmalardan etkili sonuçlar almak mümkün olmuştur. Günümüzde yaygın ve rutin olarak uygulanır hale gelmiş olan bu sistem 1930-50 yılları arasında kesintisiz 20 yıl A. Numan Kıraç tarafından farklı çiftçi uygulamalarının sistematik olarak karşılaştırılması ve bunların başarılı olanlarının metodik olarak bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur¹⁶.

Bundan sonra bazı kanunlar ile tohum ıslahı konusunda çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilk ve en önemli olanı, 24 Mayıs 930 tarihli 1641 numaralı, getirilecek tohumların gümrük resminden istisnasına dair kanun olup, aynı dönemde Ankara, Eskişehir, Yeşilköy, Adapazarı ve Erzurum’da Tohum ıslah istasyonu kurulduğu gibi, Antalya’da da sıcak iklim nebatları ıslah istasyonu kurulmuştur.¹⁷

Bu istasyonlarda öncelikle buğdayların ıslahı planlanmış olup, ıslah edilen buğdaylar, tohum üretme çiftliklerinde çiftliklere dağıtılmış ve bu suretle iyi vasıflı tohumların memleket dâhilinde yayılmasına ve toplanmasına çalışılmıştır.

Yine bu ıslah istasyonları, buğdayın ıslahı hususunda birçok tipler üzerinde çalışmakta olup bunlardan ıslah edilerek çiftçilere dağıtılanlar da şunlardır:

Yeşilköy ıslah istasyonu: Sert ve yumuşak buğday,

Eskişehir ıslah istasyonu: Ak buğday, yayla buğdayı, sert ak buğday,

Adapazarı ıslah istasyonu: Bin tane çeşitli buğday,

Ankara ıslah istasyonu: Yumuşak ve sert buğday.¹⁸

Cumhuriyet tarihi içinde meseleye baktığımızda ise, başlıca tohumculuk politikalarını şu başlıklarda incelemek mümkündür:

- 1- Ulusal tohumculuk endüstrisinin güçlendirilmesi.
- 2- Teknoloji transferi; çeşit ithali.
- 3- Özel sektör girişimciliğine dayalı bir tohumculuk sektörüne öncelik verilmesi.

¹⁶ <https://arastirma.tarim.gov.tr/gktaem/Menu/4/Tarihce>

¹⁷ Y.a.g.e., s. 282.; Ziraat Vekaleti, file:///C:/Users/sebo/Downloads/ tohum%20%C4%B1slah%C4%B11%20(1).pdf , s. 442.

¹⁸ Ziraat Vekaleti, file:///C:/Users/sebo/Downloads/tohum%20%C4%B1slah %C4%B11%20(1).pdf, s. 442.

- 4- Kurumsal değişim ve AB’ye uyum.
- 5- Tohumculuk sektöründe çağdaş yapılanma; sertifikalandırma yetkisinin devri.
- 6- Tohumculuk sektörünün desteklenmesi.
- 7- Tohumluk ithalatında tohum sağlığı ve kalitesine önem verilmesi¹⁹

İlk ıslah ürünü olarak ele alınan buğdayın ıslahı hususunda temel görüş belirlendikten sonra Eskişehir çevresi ve ülkeden toplanan çok sayıda köylü çeşidi dikkatli bir inceleme ve saflaştırmaya tabi tutulmuştur. 1925 yılından itibaren Türkiye’nin ve iklimi Türkiye’ye benzeyen diğer ülkelerden toplanan ve getirilen çeşitlerin incelenmesi sonucu ancak yerli çeşitlerin Orta Anadolu’da yetişebildikleri, 1928 -1929 senesi verim denemeleri sonuçları alındıktan sonra Eskişehir – Sivas – Konya üçgeni içinden gelen çeşitlerin daha iyi sonuç verdikleri anlaşılmıştır.²⁰

Çalışmalar sonucu, bölge için kışa oldukça mukavim sarı buğday 710 makarnalık çeşidi yanında, ilkbaharda önce yavaş sonra hızlı gelişen yumuşak buğday çeşidi Ak702 elde edilmiştir. Bu iki çeşidin yanında bazı çeşitlerde dikkat çekmelerine rağmen iyi vasıflar yanında kötü vasıflarda taşımışlardır. Bu hususu göz önüne alan kuruluş, seleksiyon ıslahı yanında kombinasyon ıslahının da gerekli olduğuna karar vererek, ilk melezleme çalışmalarını yapmış ve bu çalışmalar İkinci Dünya Savaşı’na kadar devam etmiştir.²¹ Yani, 1929 – 1930 yılında başlayan melezleme ıslah çalışmalarının ilk başarılı sonucu 1944 yılında Melez13 isimli çalışmanın ortaya çıkarılması ile alınmıştır.

Bu çalışmalardan en üst seviyede verim alınması hususunda hükümet her türlü çabanın içinde de olmuştur. Nitekim Ziraat Vekaleti’nin yaptığı çalışmalar sonucu, “Tohum ıslah istasyonlarını tetkik etmek ve takip edilecek yollar hakkında malumat vermek maksadile celbine lüzum görülen Berlin’de tohum ıslahı mütehasısı Profesör Dr. Bauer’in muvakkat bir zaman için Türkiye’ye celbi ve Berlin – Ankara ve Ankara – Berlin için birinci mevki yataklı tren ücreti ile ayrıca, Ankara, Eskişehir, Adapazarı ve Yeşilköy tohum ıslah istasyonlarının tetkiki maksadı ile bu havalide kaldığı müddete ait zaruri masraflarına karşılık olarak ecnebi mütehasıslar tahsisatından maktuen 650 lira ücret verilmesi İcra Vekilleri Heyetinin 10/7/932 tarihli içtimainda tasvip ve kabul olunmuştur.”²² Bu tür girişimler, yani yabancı şahıs veya firmalardan istifade işlemleri daha sonra da devam etmiştir. Mesela; Bakanlar Kurulu’nun 17.7.1962 tarihinde onadığı, “Almanya’da müesses Van Waveren de Bres G.m.b.H. Firmasının fasulye, bezelye, soğan, ıspanak, havuç ve diğer sebze tohumlarının ıslah, üretme ve ticaretiyle iştigal etmek üzere memleketimizde tesis edeceği teşebbüs için Türkiye’ye ithali istenilen ve 6224 sayılı kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi’nce karara bağlanmış bulunan 45.447 D. Marklık kısmı makine ve teçhizat, 100.000 D. Marklık kısmı tohumluk olmak üzere, cem’an 145.447 D. Mark tutarındaki aynı sermaye ile 25.000 D. Mark kıymetindeki nakdi sermaye hakkında mezkur Kanun hükümlerinin tatbiki onanmıştır.”²³ Yine bu kararnameye ek olarak; “Almanya’da müesses Van Waveren de Bres

¹⁹ Ramazan Özalp, “Ülkemizde Sebze Tohumculuğunun Genel Değerlendirmesi”, **Türkiye II. Tohumculuk Kongresi Bildiri Kitabı**, Adana, 2005, s. 17.

²⁰ Atay, a.g.m., s. 46.

²¹ Atay, a.g.m., s. 46.

²² BCA, 30-01-03-30-51-1.

²³ BCA, 030-18-01- -165-23-6.

G.m.b.H. Firmasının fasulye, bezelye, soğan, ıspanak, havuç ve diğer sebze tohumlarının ıslah, üretme ve ticaretiyle iştigal etmek üzere memleketimizde tesis edeceği teşebbüs için evvelce ithali istenilen aynı sermayeye ilaveten bu kere Türkiye'ye ithali istenilen iki adet kombine mibzer çapa makinasından ibaret 39.355.55 (Otuz dokuz bin üç yüz elli beş, elli beş) D. Mark tutarındaki aynı sermaye hakkında da 6224 sayılı Kanunun hükümlerinin uygulanması, Bakanlar Kurulunca 15.11.1962 tarihinde onanmıştır.”²⁴

Yine tohum ıslah istasyonlarında ortaya çıkan eleman ihtiyacı da bakanlar kurulu kararı ile giderilmiştir. Zira 24/2/935 tarihli kararnamede; “Ücretleri 934 mali yılı bütçesinin 740. Faslın 3. Maddesinden verilmek üzere Yeşilköy Tohum Islah İstasyonu ile Drayfarming İstasyonunda ve Ordu Vilayetinde yeni açılan tecrübe tarlalarında çalıştırılacak müstahdemine ait kadro tasdiki onanmıştır”²⁵ derken daha sonra da “Pamuk ıslah ve yetiştirilmesi masrafları karşılığı olarak 1940 mali yılı Ziraat Vekaleti bütçesinin 910. Faslının birinci maddesine konulan 77.000 liralık tahsisatın sarf cihetlerini gösteren ilişik formül ile bu işlerde çalıştırılacak memur ve müstahdemlere ait kadronun tasdiki İcra Vekilleri Heyetince 4 Temmuz 1940 tarihinde kabul olunmuştur.”²⁶

Ayrıca, “Tohum Islah ve deneme istasyonları için yabancı memleketlerden getirilecek veya yabancı memleketler tarafından iklim ve topraklarımızda tecrübe edilmek üzere gönderilecek olan her nevi tohumların, miktarları 15 kiloyu geçmemek ve tediye bakımından merî mevzuata riayet edilmek şartı ile ve Ziraat Vekâletinin izni ile kontenjan dışında memlekete sokulması”²⁷ hususu da 15.10.936 tarihli İcra Vekiller Heyeti kararı ile onanmıştır.

Cumhuriyet devriyle birlikte 1926 yılında, Türkiye’de şeker pancarından şeker elde edilmeye başlamış, bu amaçla birçok şeker fabrikası kurulmuştur²⁸. 26 Kasım 1958 tarihli Tohum Islâh ve Üretme A.Ş.’nin başbakan Adnan Menderes’e hitaben yazılmış olan vesika ve 15 sayfalık ekli risaledede, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’ndan yararlanılarak kurulmuş olan ve ikinci mahsul senesinde 7.000 ton gibi muazzam bir rekolteye erişen şirketin, yüksek verimli şeker pancarı ıslâhı ile ilgili bilgi verilmiştir²⁹. Böylece yabancı sermayenin desteği alınarak, Türkiye’de şekerpancarı üreticisinin kaliteli tohum ihtiyacı karşılanmıştır. Risaleden anlaşılacağı üzere şirketin istifade etmiş olduğu Alman şirketi ve sahibi olan aile, Alman Şeker Sanayi’nde hem pancar ıslâhı hem de şeker üretiminde tecrübe ve mühim bir yere sahiptir³⁰.

SONUÇ

Türkiye’de tohum ıslahını Cumhuriyet devri ile özdeşirmek yanlış olmayacaktır. Türkiye genelinde kurulan tohum ıslah istasyonları başta Eskişehir olmak üzere, mühim çalışmalara imza atmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında hem tarımın

²⁴ BCA, 030-18-01- - 167-52-20.

²⁵ BCA, 030-18-01-02-52-12-4.

²⁶ BCA, 030-01-02-91-66-3.

²⁷ BCA, 030-18-01-03-69-8-15.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: **Türkiye’de Şeker ve Şekerpancarı Üretiminde Mevcut Durum Sorunlar ve Çözümler**, İstanbul, 1997, <https://www.ito.org.tr/itoyayin/0012757.pdf>

²⁹ BCA, 030-01- 105-653-9.

³⁰ BCA, 030-01- 105-653-10 Risale.

modernizasyonu, hem tohum ıslah istasyonları hem de bu kurumların ilgili bakanlık bünyesinde vermiş olduğu eğitimler sayesinde, büyük gelişmeler kaydetmiştir. Bilhassa Atatürk devrinde yapılan çalışmalar ve kurulan çiftliklerin bunda büyük rolü bulunmaktadır.

1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin dışa açılma politikası ile dış dünya ile tohum ve tarım aletleri konusunda daha yakın irtibat kurulmuştur.

Türkiye'de bitki ıslahının durumu ülkemizde ıslah çalışmaları ağırlıklı olarak kamu kesimi tarafından yürütülmektedir. Özelleştirmeler çerçevesinde, Tarım Bakanlığı araştırma kuruluşlarının sayısını düşürme yolunda çalışmalar yapmaktadır. Oluşumlarını henüz tamamlayamayan yerli tohumculuk firmaları ise çeşit geliştirme konusunda yeterli fikri, mali ve bilimsel birikime henüz sahiptir değildir.

Klasik ıslah çalışmalarının söz konusu olduğu ülkemizde, tarımsal biyoteknoloji konusuna yeterince önem verilememektedir. Sivil toplum kuruluşlarının ve üniversitelerin yaklaşımları ise, atılcı olmaktan uzaktır. Nitekim 2005 yılında tescil edilen 112 çeşitten yalnız 11'inin Üniversitelere ait olması düşündürücüdür. Islahçı hakları ile ilgili yasal düzenlemelerin tamamlandığı, TÜBİTAK, DPT gibi araştırma fon kaynaklarının artırıldığı, binlerce uzmanını elinde bulunduran üniversitelerin performansının çok daha fazla olması gerekir. Bu aşamada özel sektör ise 2005 yılındaki 65 tescili ile kamu performansını geride bırakmaya başlamış görünümündedir. Ancak bu çeşitler; ülkemizde araştırma kuruluşu kimliğini almış olan özel firmaların bizzat kendi ıslah çalışmalarının ürünü olmaktan ziyade yurt dışında tescil ettirilmiş olan çeşitlerin introduksiyonudur.³¹

KAYNAKÇA

1.Arşiv Vesikaları

BCA, 030-01- 105-653-10 Risale.

BCA, 030-01- 105-653-9.

BCA, 030-01-02-91-66-3.

BCA, 030-18-01- - 167-52-20.

BCA, 030-18-01- -165-23-6.

BCA, 030-18-01-02-52-12-4.

BCA, 030-18-01-03-69-8-15.

BCA, 30-01-03-30-51-1.

2.Araştırma ve İncelemeler

AÇIKGÖZ, Nazimi, "Hızla Değişen Gıda Tüketimi Karşısında Yeni Tohumculuk Stratejimiz Ne olmalı?", **Türkiye II. Tohumculuk Kongresi Bildiri Kitabı**, Adana, 2005, s. 3.

ALTAY, Fahri, "Bitki Islahçılarının Öncüsü: C. Emcet Yektay",

<http://bisab.org.tr/upload/dosyalar/BitkiIslahı.pdf>

³¹ Nazimi Açıköz, "Hızla Değişen Gıda Tüketimi Karşısında Yeni Tohumculuk Stratejimiz Ne olmalı?", **Türkiye II. Tohumculuk Kongresi Bildiri Kitabı**, Adana, 2005, s. 3.

ATAY, Arif Turhan, "Türk Tohum Islahının Tarihçesi", **Tarım ve Mühendislik**, S 78-79, 2006.

Balıkesir Ticaret ve Sanayi Odası Salnamesi 1926, İstanbul.

GÜRAN, Tevfik, "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, (Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara, 1992.

KALAYCI, Hasan Müfit, "Atatürk'ün Eskişehir'de Kurduğu Türkiye'nin İlk Tarımsal Araştırma Enstitüsü ve Ulusal Tarıma Katkıları", **Eskişehirin Yeni Geleceği Bildiriler Kitabı**, 6-7 Şubat 2014. <https://arastirma.tarim.gov.tr/gktaem/Menu/4/Tarihce>

ÖZALP, Ramazan, "Ülkemizde Sebze Tohumculuğunun Genel Değerlendirmesi", **Türkiye II. Tohumculuk Kongresi Bildiri Kitabı**, Adana, 2005, s. 17.

QUATAERT, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, (Çeviren, Nilay Özkök Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

YILDIRIM, Mehmet Ali, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", **OTAM**, S 24, Ankara, 2010.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938.

Türkiye'de Şeker ve Şekerpancarı Üretiminde Mevcut Durum Sorunlar ve Çözümler, İstanbul, 1997, <https://www.ito.org.tr/itoyayin/0012757.pdf>

Ziraat Vekâleti, file:///C:/Users/sebo/Downloads/tohum%20%C4%B1slah%C4%B1%20(1).pdf, s. 442.

EK: Tohum Islâh ve Üretme A.Ş.(BCA, 030-01- 105-653-9 + RİSALE'den bölümler)

TOHUM İSLÂH VE ÜRETME A. Ş.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sermayesi : 2.000.000 T. L.

Telgraf : TOHUM - Ankara
Telefon : 25537
P. K. : 19 Yenışehir
M. Kemal Bulv. 19

F 12

Ankara, 26. Kasım. 1958

Gönderiler
4/11

REFERANSIMIZ :

Tay/Ni
1147

REFERANSINIZ :

Sayın
Adnan Menderes
Başvekil
A n k a r a

Çok sayın Reisi Cumhurbaşumuzun 1955 senesindeki tetkik gezilerinden birinde vermiş oldukları kıymetli direktife istinaden, seneden seneye muazzam inkişafı kaydetmekte bulunan şeker sanayimizin muhtaç bulunduğu pancar tohumunu vatan sathında yetiştirerek, her sene asgarî 3 milyon dolar tutarında döviz tasarrufu sağlamak ve aynı zamanda, kalkınan ziraatımıza da hizmet gayesiyle Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunundan istifade suretiyle kurulmuş bulunan ve ikinci mahsul senesinde 7 000 ton gibi muazzam bir rekolteye erişen şirketimizin alman sermaye grubunun yüksek verimli şeker pancarı islah sahasındaki faaliyetine müteallik olarak hazırlanmış bulunan bir risale, çok muhterem Başvekilimizin ilgileneceği mülâhazası ile leffen ve en derin saygılarımıza terdifen takdim kılındı.

TOHUM İSLAH VE ÜRETME A.Ş.

1 + 1 Kopye

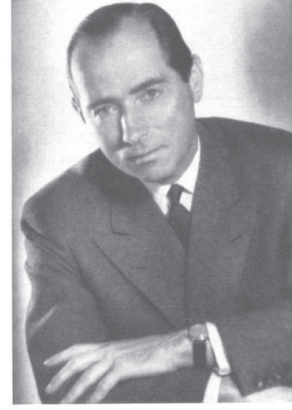
030	01			105	653	9
-----	----	--	--	-----	-----	---

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Dr. Carl-Ernst Büchting

Kurucularımızdan Oekonomierat

Julius Giesecke'nin torununun torunu

Magdeburg civarında Kleinwanzleben
şehrindeki Idare merkezimizin kaybından sonra
1945 senesinde Einbeck şehrinde yeni bir faaliyet sahası bulduk.

Bir çok güçlükleri yendikten sonra,
islâh ve araştırma işlerimizi, burada teksif ederek
kısmen daha geniş bir şumul sahası dahilinde ilerletmekteyiz.

Bütün bu işleri bir aile müessesesi olarak
devam ettirmek ve bu suretle müessesenin uzun senelere dayanan
anasını muhafaza edebilmiş olmakla bahtiyarız.
Bu arada müesseseye onlarca seneden beri iç ve dış memleketler
tarafından ibzal edilmekte bulunan itimadın
bundan böyle de devam edeceğini ümit ediyoruz.

Eski ve yeni yerli ve yabancı dostlarımıza
çalışmalarımız hakkında ufak bir fikir verebilmek emeli ile
hazırlamış olduğumuz bu küçük resimli broşürün
öteden beri devam edegelmekte bulunan
irtibatlarımızı tarsin
ve yenilerini temin etmesini temenni ederiz.

İslâhçının günlük

çalışmalarından notlar

çalışmalarından notlar

Kleinwanzlebener Saatucht müessesesinin

islâh ve araştırma işleri

pancar islâh sahasında

Dr. L. A. Schlösser'in

nezaretine tevdi olunmuştur.

Mumaileyh bu suretle

geçmiş senelerde pancar üzerindeki islâh

çalışmalarımızın esasını tesis etmiş bulunan

Dr. F. Schneider'in mesaisini devam ettirmiş

olmakla kalmayıp, bu çalışmalar,

bilhassa Polyploidie

islâhını ele almakla

mühim nisbette genişletmiş bulunmaktadır.

Yabancı ilkahlı olan

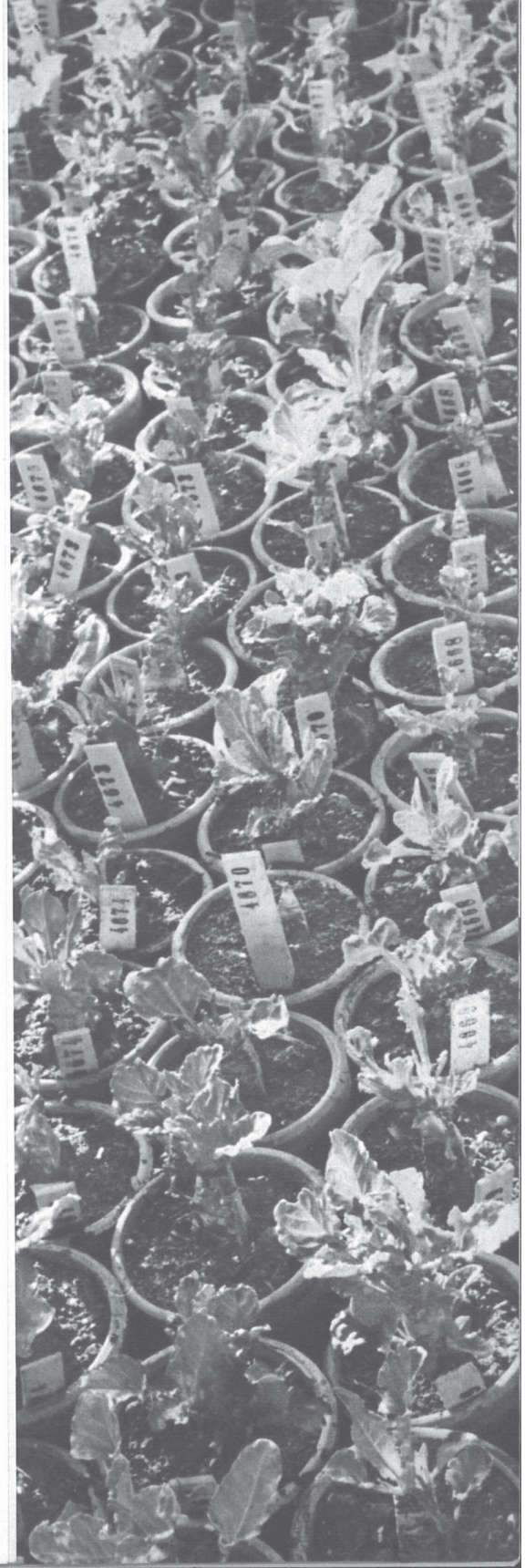
Şeker pancarının islâhı meselesi,

kendi kendini ilkah eden

diğer kültür nebatlarındakinin

aksine,

fevkalade muğlak olup seneden seneye tekrarlanan

TÜRKİYE - KOSOVA EKONOMİK İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE TARIM POLİTİKALARI

Zeynep Müjde SAKAR*

ÖZET

Tarım sektörü Türkiye'nin ekonomik dış politikasında uluslararası entegrasyonun belirlenmesinde önemli bir konumdadır. Balkan devletlerinin bulunduğu coğrafya düşünüldüğünde Türkiye ile bu topraklar arasında kurulan iletişim iktisadi kalkınmanın önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Balkan ülkelerinden biri olan Kosova Cumhuriyeti Avrupa kıta haritasını son yıllarda yeniden revize eden ülkelerden biridir. 2008 yılında tek taraflı olarak bağımsızlığını kazanan Kosova, Balkanlarda Yugoslavya etrafında birleştirilen topluluklar arasından en geç bağımsız olan devlettir. Türkiye, Kosova'nın bağımsızlık ilanının hemen ardından Kosova'yı ilk tanıyan ülkelerden biri olmuş ve ikili ilişkiler süratle gelişmeye başlamıştır. Türkiye-Kosova ilişkileri geçmişten gelen derin ve köklü bağların üzerinde şekillenerek Türkiye, 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığına kavuşan Kosova Cumhuriyeti'ni, 18 Şubat 2008 tarihinde ilk tanıyan ülkelerden birisi olmuştur. Türkiye geçmişten gelen dostane ilişkiler ile birlikte Kosova'nın uluslararası arenadaki birçok sorunla mücadelesinde kendisine gereken desteği vermiştir. Özellikle dünya ülkelerinin Kosova'nın bağımsızlığını tanıması noktasında Birleşmiş Milletler nezdinde önemli girişimlerde bulunmuştur.

Kosova'da tarım sektörüne bakıldığında Kosova 2008 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından ülkesel kalkınma ve ekonomik etkinliklerin geliştirilmesinde ekonomik entegrasyon adımları atmıştır. Tarım ürünlerinin büyük bir ithalatçısı konumuna gelen Kosova tarımsal verimliliğin artırılması, tüketicilere istikrarlı ve uygun fiyatlarla gıda temin edilmesi, yaşam standartlarının iyileştirilmesi amacı ile ekonomik ilişkileri güçlendirme çalışmaları içerisine girmiştir. Ekonomik entegrasyon ile birlikte pazar desteği, gelir desteği ve kırsal kalkınmanın hızlanması çerçevesinde ilerlemeler kaydetmiştir. Yukarıda açıklanan nedenler ışığında yapılan çalışmada Türkiye-Kosova ilişkileri çatısı altında ekonomik ilişkilerin önemi üzerinde durularak Kosova'da tarım sektörü ile bu sektörün iki devlet arasındaki ekonomik ilişkileri incelenerek bu kapsamda değerlendirilmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Ekonomi, Türkiye, Tarım, Politika, Kalkınma.

AGRICULTURAL POLICIES IN THE VIEW OF ECONOMIC RELATIONS OF TURKEY AND KOSOVO

ABSTRACT

The agricultural sector has an important position in determining the international economic integration of Turkey's foreign policy. Given the geography of the Balkan states which constitute an important element of economic development, communication is established between these territories and Turkey. Turkey, immediately after Kosovo's declaration of independence of Kosovo, was one of the first countries to recognize and began the rapid development of bilateral relations. Turkey-Kosovo relations are redesigned on the deep-rooted ties of the past, while Turkey gained its independence on 17 February 2008 in the Republic of Kosovo, has been one of the first countries to recognize February 18, 2008.

Turkey in combating many questions in the past relations with Kosovo in the international arena has given its support to the need. It has made important initiatives in the United Nations, especially at the point where the world countries define Kosovo's independence. Looking at the agricultural sector in Kosovo, Kosovo took economic integration steps in the development of national development and economic activities shortly after its declaration of independence in 2008. Increasing Kosova productivity, which has become a major importer of agricultural products, has provided consumers with stable and affordable food, improved living standards, and strengthening economic relations. With economic integration, market support has progressed within the framework of income support and the acceleration of rural development. In the light of the reasons described above under the auspices of Turkey-Kosovo relations with the agricultural sector in Kosovo with

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Politikası, Şanlıurfa ,
zeynep.sakar@gmail.com

emphasis on the importance of economic relations in this sector will be trying to assess the importance of the two countries relations.

Key Words: Kosovo, Economics, Turkey, Agriculture, Policy Development.

GİRİŞ

Tarım; Tarım veya ziraat, bitkisel ve Hayvansal ürünlerin üretilmesi, bunların kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, bu ürünlerin uygun koşullarda muhafazası, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanmasını ele alan bilim dalıdır. Tarım kelimesi Azerbaycan Türkçesinde Akinçilik kazak Türkçesinde eğin Şaruaşılık Rusçada ise Zemledeliye kavramlarıyla kullanılır.¹ Köken olarak Tarım kavramı Tari, Tarı: ekmek kelimesinden türemektedir². Tarım ülke nüfusunun yaşamını sürdürdürebilmesi, milli gelire ve istihdama katkısı diğer sektörlerle hammadde ve sermaye sağlaması, ihracata doğrudan ve dolaylı olarak etkisi ile tüm dünyada ekonomik faktörlerin başında yer alan vazgeçilmez bir sektör niteliğindedir. Tarım sektörü yerleşik hayata geçilmesinden itibaren insanoğlunun hayatta kalması açısından önemli bir role sahiptir. Tarım sektörüne verilen önem ülkelerin ve toplumların kalkınmasında ve hızla değişen pazar şartlarının da etkisiyle giderek artmaktadır. Tarım sektörü yerleşik hayata geçilmesinden itibaren nüfusun hayatta kalması açısından önemli bir role sahiptir³.

Konum itibariyle Kosova'nın coğrafi yapı ve uygun ekolojik koşullar nedeniyle, tarımsal üretimde miktar ve ürün çeşitliği yönünden büyük ve seçenekli bir potansiyeli vardır. Buna karşılık Kosova'da tarımsal üretim Gayri Safi Yurt İçi Hâsılının (GSYİH) yaklaşık % 20'sini oluşturmaktadır. Tarım sektörünün gelişmesi için, ister uygun arazi koşulları isterse de genç ve dinamik iş gücünün varlığı Kosova'da mevcuttur. Kosova tarımsal arazi zenginliği ile Gayri Safi Milli Hâsılının (GSMH) ana büyüme faktörü olabilecek güce sahip olduğundan, diğer ekonomik faaliyetleri geliştirme yönünde adım atılırken, tarım sektörünün sabit kalması ülke ekonomisi ve kırsal nüfus açısından aynı zamanda bir kayıp olarak görülmektedir.

Kosova ekonomisinin başlıca kaynakları arasında dış bağışlar, gümrük gelirleri, işçi dövizleri ve Kosova'da yaşayan uluslararası personelin kira/tüketim harcamaları bulunmaktadır. Üretimin çok sınırlı olduğu ülkede, doğal koşullar son derece elverişli olmasına rağmen tarım ve hayvancılık sektörleri de yeterince gelişmemiştir. İşsizlik yüzde 45 düzeyindedir.⁴ Kosova yeraltı kaynakları açısından zengin bir ülkedir. Kurşun, çinko, bakır, gümüş, altın ve kömürün bol miktarda bulunduğu Kosova, linyit rezervi bakımından da Avrupa'da Almanya ve Polonya'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Ancak bu kaynaklar verimli bir şekilde işletilememektedir. Ticaret ve hizmet sektörünün hâkim olduğu Kosova ekonomisinde, milli gelirden yüzde 20'ye sahip sanayi sektörü 1999 öncesine göre oldukça geri plandadır. Milli gelirin de yüzde 30'unu özellikle Almanya ve İsviçre'de yerleşik Kosovalı çalışanların gönderdiği dövizler oluşturmaktadır.⁵

1. KOSOVANIN COĞRAFİ KONUMU, NÜFUS VE ETNİK YAPISI

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 851.

² Tuncer Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 861.

³ Adem Doğan, "Ekonomik Kalkınma Sürecinde Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği", SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2009, s. 368.

⁴ Dışişleri Bakanlığı Resmi sitesi, www.mfa.gov.tr > Dış Politika > Bölgeler > Avrupa > Kosova.

⁵ Ekonomi Bakanlığı, <https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disilliskiler/ulkeler/ulke.../Kosova>.

a) Kosova Tarihi

Balkan Yarımadası, en eski zamanlardan beri doğudan batıya doğru göç eden ve Tuna nehrini aşarak güneye Akdeniz bölgesine inen pek çok kavmin geçiş yolu olduğundan,⁶ bölgedeki yerleşimler ve kavimlerin kökeni meselesi oldukça karışık bir hal almıştı.⁷ Kosova Cumhuriyeti Avrupa kıta haritasını son yıllarda yeniden revize eden ülkelerden biridir. Kosova, tarih içerisinde çeşitli ulusların egemenliğinde kalmış bir bölgedir, Makedonyalı İskender'den sonra Roma İmparatorluğuna bağlanan bölge, daha sonra uzun yıllar Avarların Bulgarların ve Sırpaların idaresine girmiştir.1389 da Sultan I.Murat'ın Kosova zaferiyle Osmanlı egemenliğine giren bölge, uzun yıllar Türklerin hoşgörülü idaresi altında yönetilmiştir. 1878'de Berlin Antlaşmasından sonra balkanlarda sorunların artmasıyla Kosova, Panslavizm siyasetinin ilgi odağı olmuştur.

1912 de Arnavutluk'un bağımsız olmasından sonra Kosova, Arnavutların ilgi alanına girmiştir. Kosova XX. Yüzyıl'da gerek Sırpaların gerekse Arnavutların kültürel kimlikleri açısından büyük önem verdikleri bir bölge olmuştur. Tarih İçinde Kosova sorunu, aynı toprak parçası üzerinde Sırpaların ve Arnavutların üstünlük ve hâkimiyet elde etme çabaları içerisinde şekillenmiştir.⁸ 2008 yılında tek taraflı olarak bağımsızlığını açıklayan Kosova, Balkanlarda bir zamanlar Yugoslavya etrafında birleştirilen topluluklar arasında en son bağımsız olan devlettir. 1999-2008 yılları arasında Birleşmiş Milletler tarafından yönetimi üstlenilen Kosova, bağımsızlık ilanı ile Avrupa Birliği'nin denetimine geçmiştir. Ülkenin başkenti Priştine'dir. Para birimi olarak Euro kullanılır.

Kosova'nın sınır komşuları arasında Sırbistan, Makedonya, Karadağ ve Arnavutluk bulunmaktadır. Sırbistan ile arasındaki özerk bölge sınırı devlet sınırı olarak kabul edilmiştir. Ancak Sırbistan, Kosova'nın bağımsızlığını tanımamaktadır ve kendisine ait bir özerk bölge olarak kabul etmektedir. 17 Şubat 2008 tarihinde Balkanlarda doğan son devlet olan Kosova, aynı zamanda Avrupa siyasi haritasında yer alan 50. ülke olma özelliğine de sahiptir. Osmanlı zamanında İstanbul ve Anadolu'nun kapısı olması nedeniyle çok önemli bir coğrafya olan Balkanlar bu önemini günümüzde de korumaktadır. Kosova, Avrupa ve Türkiye arasında kalan bu coğrafyada kurulan yeni bir devlet olarak karşımıza çıksa da içinde köklü bir medeniyet barındırır. Türkiye ile tarihi olarak kuvvetli bağları olan Kosova, Yugoslavya'nın dağılma aşamasında çok acılar çekmiş, yıllarca komünist rejim altında türlü eziyetlere katlanmış ancak sonuç olarak 2008 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. Bağımsızlığını kazanmasıyla beraber başta ekonomik ve siyasi olmak üzere birçok sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Avrupa'nın ortasında olmasına rağmen eğitim ve refah bakımından çevre ülkelere göre çok geride kalması, Kosova'nın daha alması gereken uzun yollar olduğunun bir göstergesidir.⁹

b) Kosova'nın Coğrafi Yapısı

Kosova konum olarak Güneydoğu Avrupa'da yer alır. Türkiye ile Batı Avrupa ülkeleri arasında köprü vazifesi görür. Denize çıkışı olmayan Kosova'nın komşuları, doğuda Sırbistan kuzeybatıda Karadağ, güneyde Makedonya ve batıda Arnavutluk'tur. Kosova özellikle Karadağ Arnavutluk ve Makedonya sınırlarında, tamamıyla yüksek ve sarp arazi kesimi ile

⁶ Işın Demirkent, "14.Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti", **1.Kosova Zaferinin 600.Yıl Dönümü Sempozyumu Bildirileri**, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 1.

⁷ Betül Sayın, **Geçmişten Günümüze Kosova Tarihi ve Türkiye - Kosova İlişkileri**, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 23.

⁸ **Barışa Çağrı Uluslararası Komisyonunun Balkanlar Hakkındaki Raporu**, Sabah Kitapları İstanbul, 1998, s. 145.

⁹ Münir Akbaba, "Kosova ", **İslam Ansiklopedisi**, C VI, s. 458.

çepeçevre sarılmış bir bölgededir.¹⁰ Kosova'da yazları sıcak ve kurak, kışları ise soğuk ve kar yağışlı geçen tipik karasal iklimin etkisi hissedilmektedir. Yaz aylarında sıcaklık ortalama 30°C'yi bulurken, kış aylarında ise -10°C'ye kadar düşmektedir. Bitki örtüsü kozalaklı ağaçlardan meşe, kayın ve çayırıklara kadar uzanan bir çeşitliliğe sahiptir. Yıl boyunca göl havzaları, geçirgen olmayan kayalıkların ve paleozoik yapıların varlığından kaynaklanan yağışların etkisi altındadır. Yılda yeterli miktarda yağış alan Kosova toprakları çayırılık alanların oluşmasına zemin hazırlamış ve bu yönden zengin bir mera haline dönüşmüştür.

Kosova Balkan Yarımadası'nın Güneydoğu Avrupa sıradağlarının arasında yer almaktadır. Topraklarının büyük çoğunluğu dağlık ve engebeli arazilerden meydana gelmektedir. Dağlar çok yüksektir ve dik yamaçlara sahiptir. Bu durum ülkede kış turizmini cazip hale getirmekte ve ekonomiye katkı sağlamaktadır. Makedonya sınırındaki Şar Dağları'nda Brezoviça ve Prevalac kış turizminin gerçekleştirildiği önemli kayak merkezleridir. 2656 metre ile ülkenin en yüksek doruğu Ceraviça zirvesidir. Kosova'nın kuzeyinde Kopaoink Dağları, güneybatısında ise Arnavutluk Alpleri yer almaktadır.¹¹

c) Kosova'nın Nüfus ve Etnik Yapısı

Yaşanılan istikrarsızlığa rağmen Kosova'nın nüfusu tarihsel nüfus sayımları (1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2006) göz önüne alındığında sürekli artmıştır, sadece son sayımlarda nüfusun azaldığı görülmektedir. En büyük artış 1971 ile 1981 yılları arasında yaşanmıştır. Arnavutlar sürekli olarak Kosova nüfusunun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. 1948 yılında Arnavut nüfus oranı yüzde 67.97 iken 2006 yılında % 92.00 ve 2011 yılında % 92.93'e yükselmiştir. Sırpların nüfusu 1948 yılından 1971 yılına kadar nüfus sayısı bakımından artış göstermiş fakat Kosova nüfusu yüzdesinde oransal olarak azalmıştır. 1971 yılından sonra ise Sırp nüfusu hem oransal hem sayı bakımından büyük bir düşüş göstermiştir. Özellikle 1999 yılında yaşanan savaştan sonra Sırplar yoğun olarak Sırbistan'a göç etmişlerdir. Kosovalı Türkler, Kosova nüfusunun çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadırlar, 1948 yılında bu oran yüzde 0.18 den 1953 yılında en yüksek yüzde olan yüzde 4.24'e yükselmiştir. Bundan sonra yapılan sayımlarda Türk nüfusu hem sayısal hem oransal olarak azalmıştır. Bunun en büyük nedeni yaşanan göçlerdir. Rumların nüfusu 1948 yılından 1953 yılına kadar artış göstermiş, 1953 yılından 1961 yılına kadar ise sürekli bir azalma göstermiştir. 1991 yılına kadar yine büyük bir artışın ardından 2011 yılına kadar sürekli bir azalma göstermiştir. Bunun en büyük nedeni Rumların çoğu zaman siyasi nedenlerden dolayı başka etnik gruplara kendilerini dâhil etmeleridir.¹²

d) Kosova'nın Temel Sosyal Göstergeleri¹³

Nüfus	1.800.000
Yüzölçümü	10.908 km ²
Başkent	Priştine
Dinî	%96'sı Müslüman %2,2Katolik %1,5Ortodokslar oluşturmaktadır.

¹⁰Betül Sayın, **Geçmişten Günümüze Kosova Tarihi**, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 28.

¹¹Ramazan Özey, **Balkanlar ve Balkan Ülkeleri Coğrafyası**, Ankara, 2016, s. 243-245.

¹²Nehat Purova, **Kosova'nın Nüfus Coğrafyası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s. 12-13.

¹³Dışişleri Bakanlığı Ülke Künyesi-Kosova.

Resmî Dili	Arnavutça ve Sırpça (Resmi dili),Romanca, Boşnakça ve Türkçe konuşulmaktadır.
Etnik Yapı	Nüfusun %85-90 civarı Arnavut, %3-4'ünü Sırlar oluşturmaktadır. %3-4'ünü ise Türk ve diğer halklar oluşturmaktadır.

Kaynak: The Economist Entelliğince Unit (2013)

2- KOSOVA'NIN GENEL EKONOMİK YAPISI¹⁴

Kosova, 2008 yılındaki bağımsızlıktan sonra, çok kısa bir süre içerisinde yasal düzenlemeleri gerçekleştirerek, piyasa ekonomisine geçişte ve makroekonomik istikrarın korunmasında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Kosova ekonomisinin yaklaşık % 68,3'ünü hizmet, % 14,1'ini tarım, % 9,6'sını sanayi ve % 8'ini inşaat sektörleri oluşturmaktadır. İşsizlik ve milli gelir rakamları ile halkın yaşayış ve tüketim alışkanlıkları karşılaştırıldığında, kayıt dışı ekonominin önemli bir boyutta olduğu ve halkta büyük ölçüde nakit sistemine dayanan bir varlığın bulunduğu anlaşılmaktadır. Toprakların verimli olmasına rağmen, çoğu çiftlik küçük ve etkin değildir. Tarımsal arazinin büyük çoğunluğu özel olarak işletilmektedir. Buğday, mısır ve şarap önemli ürünlerdir. Sanayi sektörü metal işleme, basit makine üretimi deri işleme ve ağaç işleme, mobilya alanında faaliyet gösteren küçük ölçekli firmalardan oluşmaktadır. Altyapı yetersiz olup, Kosova sadece bir önemli karayoluna sahiptir. Enerji kaynakları güvenilir değildir. Bankaların çoğu yabancı mülkiyetindedir. Ülkenin posta ve Telekom operatörleri özelleştirilme sürecindedir. Kosova'nın resmi para birimi Euro olarak belirlenmiştir. Ancak, ülkenin Kuzey kesiminde ve Sırların yoğun olduğu bölümlerde halen Sırp Dinar'ı para birimi olarak kullanılabilir. Ticarete Avro'nun kullanılması enflasyonun yükselmesini engellemektedir. Ülke, bağımsızlığın ilan edilmesinden önceki dönemde (2006) Orta Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi'ne (CEFTA) katılım için anlaşma imzalamıştır. Ancak, Sırbistan ve Bosna-Hersek söz konusu birlik içerisinde Kosova'nın bulunmasına karşı çıkmaktadırlar. Bu ülkeler Kosova menşeli mal ve hizmetlerin serbest dolaşım ile gümrük vergisi imtiyazlarına sahip olmasına yönelik gerekli yasal uygulamaları yerine getirmemektedir.¹⁵

Kosova'nın yeni kurulan bir ülke olmasından kaynaklanan birtakım sıkıntılar ekonominin gelişmesine olumsuz yönde etki etmektedir. Devletin hâlihazırda var olan tanınma sorunu, çoğu ekonomik kurum ve altyapının oluşturulamaması ve buna bağlı olarak yabancı sermayenin ülkeye çekilememesi gibi olumsuzluklar ekonominin iyi bir seviyeye yükselmesini engelleyici niteliktedir. Özellikle Kosova'nın uluslararası camiada bazı ülkelere tanınmaması yabancı yatırımcıların ve bölgesel ekonomik işbirliği çalışmalarının önünü tıkamaktadır. Ekonomik istikrar ve kalkınmayı arttıracak politikaların uygulanması Kosova'nın yararına olacaktır. Ancak ülkenin diğer bölge ülkelerine göre çok küçük bir pazar olması, çoğu ana ve ara mallarda dışarıya olan bağımlılık, düşük kalkınma oranları, yüksek enflasyon ve işsizlik gibi iç açıcı olmayan veriler bulunmaktadır. Henüz ekonomik olarak hızlı bir gelişim gösteremeyen Kosova'nın dış ticareti de gelişmeye açık ve muhtaçtır. Kosova'nın ihracatında ön sırada olan ülkeler; İtalya, Arnavutluk ve Hindistan iken; ithalatta başı çeken ülkeler ise Sırbistan, Almanya ve İtalya'dır. Kosova'nın başlıca ihraç ettiği mallar; metaller ve metal eşyalar, mineral maddeler, gıda sanayi; meşrubat, içkiler, tütün; plastik mamulleri, kauçuk, makineler ve mekanik cihazlar; elektrik malzemeleridir. Kosova'nın

¹⁴ Kosova Ülke Raporu, Mart, 2012, s. 8.

¹⁵ Ankara Ticaret Odası, Dış İlişkiler ve Dış Ticaret Müdürlüğü, Kosova Ülke Raporu, Aralık 2016.

başlıca ithal kalemleri ise mineral maddeler, enerji, ilaç sanayi, gıda maddeleri, metal makinelerdir. Kosova zengin yer altı kaynaklarına sahip bir ülkedir. Ülke linyit rezervleri bakımından dünya 5.sırada yer almaktadır. Demir-çelik üretimi ülkede ilk sırada yer alan sanayi koludur. Ayrıca tekstil sektörü de Kosova'nın demir-çelikten sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bugün Kosova'da istihdamın en fazla olduğu sektör tekstildir.

a) Kosova'yla İlgili Temel Ekonomik Göstergeler

GSYİH (Milyar Dolar)	7.15
Reel GSYİH Büyüme Oranı	2,5
Nüfus (Milyon)	1.86
Nüfus Artış Hızı	0.86
Kişi başına GSYİH (Dolar)	7600
Enflasyon Oranı (%)	1,8
İşsizlik Oranı (%)	45
İhracat (fob-Milyar Dolar)	0,4
İthalat (fob-Milyar Dolar)	3,4
Dış Borç (Milyar Dolar)	0,44

Kaynak: The Economist Entelliğince Unit (2013)

b) Kosova'da Dış Ticaret Göstergeleri

İhracat	2010	2011	2012	2013	2014
İhracat	295.957	313.100	268.800	293.919	324.554
İthalat	2.157.725	2.479.600	2.489.600	2.450.363	2.538.232
Dış Ticaret hacmi	2.453.682	2.792.700	2.758.400	2.744.282	2.862.786
Dış Ticaret Dengesi	-1.861.769	-2.166.500	-2.220.800	-2.155.221	-2.213.678

Kaynak: Kosova İstatistik Kurumu (Bin Euro)

c) İhracat ve İthalat Verileri

Kosova Temmuz 2016 tarihine ait dış ticaret verileri ticaret açığının 210,5milyon Avro olduğu ve önceki yılın Temmuz ayına göre %0,5 arttığını açıkladı. Kosova Temmuz 2016'da 30,3 milyon Avro değerinde mal ihraç etmiş ve 240,9 milyon Avro değerinde de mal ithal etmiştir. Bu sayılara göre geçmiş yıla nazaran ihracat %17 ithalat ise %2,1 azalmıştır. Kosova

İstatistik Ajansına göre Kosova'nın Şubat ayında gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat bilgileri aşağıdaki gibidir:

İhracat	Toplam ihracat (Milyon Euro)	Toplama Olan Oran	Geçmiş Yıla Göre Değişim
AB Ülkeleri	5.0	16.7	-65.4
CEFTA Ülkeleri	15.7	51.8	8.5
Diger	9.5	31.5	-
-Türkiye	180,500	1.9	-

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, 2014, **CIA World Factbook-Kosovo**.

İthalat	Toplam İthalat (Milyon Euro)	Toplama Olan Oran (%)	Geçmiş Yıla Göre Değişim (%)
AB Ülkeleri	107.4	44.6	-0.9
CEFTA Ülkeleri	61.6	25.6	-9.1
Diger	71,9	29,8	-
-Türkiye	6.689.700	9,3	-

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, 2014, **CIA World Factbook-Kosovo**.

d) Dış Ticaret Politikası

Kosova hükümeti malların ve hizmetlerin hem ülke içinde hem de dışında serbest dolaşımını sağlayabilmek amacıyla liberal bir dış ticaret politikası uygulamaktadır. Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Moldova, Sırbistan ve Kosova arasında 19 Aralık 2006 tarihinde imzalanan Merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması-CEFTA; Arnavutluk, Karadağ, Makedonya, Moldova ve Kosova'da 26 Temmuz 2007, Hırvatistan'da 22 Ağustos 2007, Sırbistan'da 24 Ekim 2007, Bosna Hersek'te 22 Kasım 2007 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gümrük uygulamalarını düzenlemek üzere Ağustos 1999'da kurulan UNMIK "Gümrük Hizmetleri", 12 Aralık 2008 tarihi itibarı ile Kosova Gümrüğü olarak yapılandırılmıştır. 11 Kasım 2008 tarihinde; Kosova Meclisinde yeni Kosova Gümrük Mevzuatı kabul edilmiştir. Kosova gümrük mevzuatı; Kosova'nın ekonomik kalkınma hedefleri paralelinde AB ve Dünya Gümrük Örgütü ile uyumlu olarak çalışmaktaydı.¹⁶

Gümrük tarife kodu; Altılı bazda Dünya Gümrük Örgütü'ne üye ülkelerce kullanılan Armonize Sistem (Harmonized System-HS) Nomenklatürü kodu, sekizli bazda ise Armonize Sistemin altı rakamına iki rakam daha ilave edilerek oluşturulan sekiz rakamlı Avrupa Birliğinin Kombine Nomenklatürü-CN kodu ile uyumludur. Gümrük rejimine ilişkin bazı düzenlemeler aşağıda yer almaktadır;

¹⁶ Gümrük mevzuatı ve ilgili detaylar; <http://www.dogana-ks.org/?cid=2,1> adresinde yer almaktadır.

Antrepo rejimi¹⁷: İthalat vergilerine ve ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmamış yabancı malların tarife ödenmeksizin, gümrük makamlarının denetimine bağlı, kapalı yerlerde korunmasına olanak sağlayan özel bir gümrük rejimidir. Bu uygulama altında; malın korunması, pazarlama kalitesi ve görünümünün geliştirilmesi, satış ve dağıtımına hazırlanması söz konusu olabilmektedir.

Dahilde işleme rejimi: Yabancı malların gümrük vergilerine tabi olmaksızın Kosova'da bir veya daha fazla işlem görerek işlem görmüş ürünlerin elde edilmesi ve elde edilen ürünlerin ihraç edilmesinin esas olduğu bir uygulamadır.

Gümrük Kontrolü Altında İşleme Rejimi: Serbest dolaşıma girmemiş eşyanın Kosova'da ürünlerin ithalat vergilerine ve ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmaksızın niteliğini veya durumunu değiştiren işlemlere tabi tutulmaları ve bu işlemlerden elde edilen ürünlerin gümrük vergileri üzerinden serbest dolaşıma girmelerine ilişkin hükümlerin uygulandığı rejimdir.

Transit rejimi: İthalat vergilerine tabi olmaksızın Kosova menşeli olmayan eşyanın, gümrük gözetimi altında Kosova içinde bir noktadan diğerine taşınmasına izin veren rejimdir.

Geçici ithalat rejimi: Serbest dolaşımda olmayan eşyanın ithalat vergilerinden tamamen ya da kısmen muaf olarak ve ithalat vergilerine tabi tutulmaksızın, Kosova içinde kullanılması ve bu kullanım sırasındaki olağan yıpranma dışında, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın yeniden ihracına olanak sağlayan hükümlerin uygulandığı rejim olarak tanımlanmıştır.

Hariçte işleme rejimi: Serbest dolaşımdaki eşyanın hariçte işleme faaliyetlerine tabi tutulmak üzere Kosova'dan geçici olarak ihracı ve bu faaliyetler sonucunda elde edilen ürünlerin ithal vergilerinden tam veya kısmi muafiyet suretiyle yeniden serbest dolaşıma girişine ilişkin hükümlerin uygulandığı rejimdir.¹⁸

e) Tarifeler ve Diğer Vergiler

CEFTA- Merkezi Avrupa Serbest Ticaret Anlaşmasının 3 numaralı ekindeki süt ve krema, süttten elde edilen yağlar, peynir ve lor gibi bazı ürünlerde Hırvatistan hariç olmak üzere söz konusu ülkelerle gümrük vergisi oranları karşılıklı olarak sıfırlanmıştır.

CEFTA ülkeleri dışındaki ülkelere ise % 10 gümrük vergisi uygulamaktadır. Gümrük vergilerine ilaveten %16 oranında katma değer vergisi ve ayrıca bazı ürünlerde özel tüketim vergisi uygulaması söz konusudur. Özel tüketim vergisi; kahve, meşrubat, alkollü içkiler, sigara ve diğer tütün ürünleri, otomobil, benzin, gibi bazı ürünlerde belirli bir miktar başına sabit bir tutarın belirli bir yüzdesinin alınması şeklinde farklı oranlarda uygulanmaktadır. Bununla birlikte; bazı eczacılık ürünleri ile tohum, durum buğdayı gibi bazı ürünler gümrük vergisi ve katma değer vergisinden muaftır. Kosova'da dış ticaret ile ilgili kısıtlama bulunmamakla birlikte; canlı hayvan ve hayvansal ürünler, bitkisel ürünler, gıdalar, eczacılık ürünleri, petrol ürünleri gibi bazı ürünlerin ithalatında Bitki Sağlık Sertifikası, Sağlık Sertifikası, Veteriner Sertifikası, Petrol ve Petrol Ürünleri İthalat Lisansı, Kosova Medicine Agency-KMA Lisansı, Homologasyon Sertifikası, vb. gerekmektedir. Ayrıca Kosova'ya yapılacak ihracatta gümrük otoritesine ihraç edilen mallara ilişkin gümrük beyannamesi, ticari fatura ve menşe şahadetnamesi ibraz edilmesi zorunludur. Gümrük ve özel tüketim vergi oranları, katma değer vergisi uygulanıp uygulanmadığı, lisanslar, vb. hususlar gümrüğün

¹⁷ Eşyanın antrepoya gümrük mevzuatında düzenlenen şekilde konulması halinde süresiz kalabildiği ve eşyanın antrepoda kaldığı süre içerisinde eşyaya terettüp eden vergilerin ödenmediği bir gümrük rejimidir.

¹⁸ Ankara Ticaret Odası, Dış İlişkiler ve Dış Ticaret Müdürlüğü, **Kosova 2016 Aralık Raporu**.

bazında yer almaktadır.¹⁹ AB'nin bölgeye genel yaklaşımının hukuki temelini teşkil eden Batı Balkanlara yönelik olarak 1999 yılından bu yana uyguladığı ve bölgeye barış, istikrar ve refah getirilmesi amacını taşıyan İstikrar ve Ortaklık Süreci (İOS) politikası kapsamında, 2000 yılından bu yana "otonom rejim" çerçevesinde AB bölgeye tek taraflı tavizli rejim tanımaktadır. Bu kapsamda, Kosova'ya canlı büyükbaş hayvanlar ve bunların etleri, konserve balık ve bazı deniz ürünleri ile bazı tekstil ürünleri ve şarap hariç olmak üzere, bütün ürünlerde tarife kontenjanı sınırlaması olmaksızın gümrük vergisi muafiyetli pazara giriş imkânı tanımış, diğer taraftan, gümrük muafiyetinden hariç tutulan bazı ürünler için ise tarife kotaları belirlemiştir. Bununla birlikte; söz konusu tercihli uygulama 2010 yılı Aralık ayı sonu itibarı ile sona ermiştir. Kosova; Aralık 2008 tarihinden itibaren ABD GSP-Genel Preferanslar (Tercihler) Sistemi'nden yararlanmaktadır.²⁰

3-TÜRKİYE-KOSOVA İLİŞKİLERİ

Türkiye, Kosova'nın bağımsızlık ilanının hemen ardından Kosova'yı ilk tanıyan ülkelerden biri olmuş ve ikili ilişkiler hızlı biçimde gelişmeye başlamıştır. Türkiye-Kosova ilişkileri geçmişten gelen derin ve köklü bağların üzerinde şekillenmiştir. Tarihte uzun yıllar Osmanlı himayesi altında kalan Kosova ile Türkiye arasında dostane ilişkiler geliştirilmiştir. Türkiye, 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığına kavuşan Kosova Cumhuriyeti'ni, 18 Şubat 2008 tarihinde tanımıştır. İlk Büyükelçimiz 21 Nisan 2009 tarihinde Priştine'de göreve başlamıştır. Kosova'nın Büyükelçilik açma kararı almış olduğu ilk 10 ülke arasında Türkiye de yer almıştır. Türkiye, Kosova'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra uluslararası arenadaki birçok problemine karşı aktif destekte bulunmuştur. Özellikle dünya ülkelerinin Kosova'nın bağımsızlığının tanınması noktasında yardımda bulunmaktadır. Ayrıca bölgesel ve küresel ölçekli uluslararası örgütlere üyelik konusunda da ortak hareket sergilenmektedir. Kosova'nın çevre ülkelerle yaşadığı problemlerin çözümünde, istikrar ve güvenin korunmasında, kalkınma ve ekonomik etkinliğin artırılmasında Türkiye, önemli yardım sağlamaktadır.

Kosova ile Türkiye arasındaki tarihi ve kültürel bağlar yıllar boyu süren göçlerle oluşan akrabalık/soydaşlık ilişkileri çerçevesinde, Kosova ile Türkiye'nin her zaman ticari bağlantısı olmuştur. Bu bağlarında etkisi ile savaş döneminden sonra Kosova tarafının Türkiye ihraç mallarına olan talebi artmıştır. 7 Nisan 2006 da Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve korunması antlaşması yapılmış; 2006 da Kosova'ya ihracat yaklaşık 71,4 milyon dolar, Kosova'dan ithalat ise 1,7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.²¹ Türkiye, Makedonya ve Sırbistan'dan sonra Kosova'nın ithalatında üçüncü sırada yer almaktadır. Ayrıca Makedonya'dan ithal edilen malların en az %40'nı Türkiye Menşeli ürünlerin teşkil ettiği bilinmektedir İki ülke arasında ekonomik ilişkilerde de Türkiye'nin dostane tutumuna bağlı olarak gelişim gözlemlenmektedir. Türkiye'nin başlıca ihracatını tekstil ürünleri ve plastik sanayi Oluştururken, Kosova'dan başlıca ithalatını ise metal cevherleri, kauçuk ve tekstil elyafı oluşturmaktadır. AB'nin Kosova'ya tek taraflı uyguladığı tercihli ticaret rejimi, Gümrük Birliği çerçevesinde ülkemizce de uygulamaya koyulmuştur. Böylece pek çok malın Kosova'dan ülkemize ithali gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. İki ülke arasında Serbest Ticaret Anlaşması (STA), 27 Eylül 2013'te Ankara'da imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma, Kosova'nın imzaladığı ilk STA olmuştur. Yaklaşık 250 Türk şirketi Kosova'da faaliyet göstermekte olup, bu ülkedeki toplam Türk yatırımları 335 milyon Avro değerindedir.

¹⁹ <http://www.dogana-ks.org/tarik/index.htm> web sitesinde G.T.İ.P.

²⁰ Ankara Ticaret Odası, Dış İlişkiler ve Dış Ticaret Müdürlüğü, **Kosova-Aralık Raporu**.

²¹ Betül Sayın, **Geçmişten Günümüze Kosova Tarihi**, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 28.

Türkiye 2012 ve 2013 yıllarında Kosova'ya en fazla doğrudan yatırım yapan ülke olmasına rağmen, 2007-2013 yılları arasında toplamda Almanya ve İngiltere'nin ardından üçüncü sıradadır.

Başlıca ihracat kalemleri: Metal ürünleri, Deri ürünleri, Yiyecek-İçecek, Tütün, Sebze
Başlıca ithalat kalemleri: gıda, canlı hayvan, petrol, kimyasallar, makineler, tekstil, Başlıca ticaret ortakları: İtalya, Almanya, Makedonya, Sırbistan, Türkiye dir. 1999'da faaliyete geçmiş olan Priştine'deki Eşgüdüm Türkiye Bürosu, bağımsızlık ilanından sonra büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir. Kosova Türk Toplumunun yoğun olarak yaşadığı Prizren'de muvazzaf Başkonsolosluğumuz da 1 Eylül 2015 tarihi itibariyle faaliyete geçmiş olup, Türkiye bu suretle Kosova'da Başkonsolosluk açan ilk ülke olmuştur. Türkiye Kosova'nın istikrarına, toprak bütünlüğüne, kalkınmasına, Avrupa ve Avrupa-Atlantik yapılarıyla bütünleşmesine, ayrıca bölgesinde dostane ve yapıcı komşuluk ilişkiler kurulmaktadır

a) Türkiye – Kosova İkili Ekonomik İlişkiler

Kosova'yla karşılıklı ticaret hacmimiz 2013 ve 2014 yıllarında 289 milyon ABD Doları olarak kaydedilmiş, bu rakam 2015 yılında 248 milyon 750 bin dolara gerilemiştir. Bu meblağın ağırlıklı bölümünü ülkemizin Kosova'ya ihracatı teşkil etmektedir. Ticaret hacmimizdeki azalma çerçevesinde, 2013 ve 2014 yıllarında sırasıyla 279 ve 276 milyon dolar olan Kosova'ya ihracatımız, 2015'te 240 milyon 886 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. **Başlıca ihraç ürünlerimiz:** tekstil ürünleri, metal ürünleri, makine ve cihazlar, plastik ve kağıt başlıca **ithal ürünlerimiz ise** tekstil elyafı ve ürünleri, metal cevherleri ve hurdaları, kauçuk

tan oluşmaktadır. Kosova ile Türkiye arasında Serbest Ticaret Anlaşması (STA), 27 Eylül 2013'te Ankara'da imzalanmıştır.²²

b) Kosova'daki Türk Yatırımları

Yaklaşık 500 Türk şirketi Kosova'da faaliyet göstermekte olup, bu ülkedeki toplam Türk yatırımları 340 milyon Avro değerindedir. Türkiye 2012 ve 2013 yıllarında Kosova'ya en fazla doğrudan yatırım yapan ülke olmasına rağmen, 2007-2013 yılları arasında toplamda Almanya ve İngiltere'den sonra üçüncü sıradadır. Kosova'da özellikle müteahhitlik, madencilik, bankacılık gibi alanlarda yatırım olanakları mevcuttur.

c) Kosova'nın Türkiye İle Ticareti

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
2011	266	10	256	276
2012	255	9	246	264
2013	279	10	269	289
2014	276	13	263	288
2015	241	8	249	233
2016	193	6	187	199

²²Dışişleri Bakanlığı Resmi sitesi, Kriter; Türkiye –Kosova Siyasi İlişkiler.

Kaynak: TÜİK (Milyon Dolar) ²³

d) Dağıtım Kanalları

Kosova'da iş yapmak isteyen firmalar açısından yerel bir acente ile çalışmak zorunluluğu bulunmamaktadır fakat pazar hakkında bilgi alabilmek için yerel bir firma ile çalışılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Kosova'da acente ve distribütörlüğün çalışma koşulları ile ilgili herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Bu nedenle herhangi bir acente veya distribütör ile çalışılmaya karar verilmesi halinde sözleşme yapılması faydalı olacaktır. Yapılan sözleşmenin daha sonra yerel mahkemeye tescil ettirilmesi gerekmektedir. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda yerel mahkemeler tahkim görevini yürütmektedirler. Kosova Franchising için uygun bir pazar görünümündedir. Ülkede Benetton, Zara, Mango, Terra Nova vb. firmalar Franchising yöntemiyle mağaza açmışlardır. Pazar yeni Franchising olanaklarına açık durumdadır. Yerel tüketiciler yüksek kaliteli, güvenilir hizmet ve ürünleri makul bir fiyattan almak istemektedirler. Ülkede özellikle restoran, otel ve giyim sektörlerinde Franchising verebilecek firmalar ihtiyaç duyulmaktadır. Pazarda mevcut bulunan ithalatçıların büyük bir kısmı aynı zamanda toptancı, distribütör ve/veya perakendeci olarak da çalışmaktadır. Perakende ürünler ağırlıklı olarak aileler tarafından iletilen küçük işletmeler tarafından satılırken son yıllarda süpermarket, alışveriş merkezi ve perakende satış mağazaları açmak üzere yabancı firmalar da ortaklıklar kurarak girmeye başlamışlardır. Kosova'nın denize kıyısı olmaması nedeniyle nakliye hava veya karayolu aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ülkeye en yakın limanlar Durres (Arnavutluk) ve Selanik'tir.

4- KOSOVA'DA TARIM SEKTÖRÜ

Kosova'nın coğrafi yapısının çoğunlukla dağlık ve dik yamaçlı arazilerden meydana geliyor olması nedeniyle tarım arazileri çok fazla değildir. Üstelik akarsularının oluşturduğu havzalar yoğundur. Ülkede tarıma elverişli arazilerin yoğun olduğu bölgelerde yetiştirilen başlıca tarım ürünleri; buğday, mısır, patates, biber ve çeşitli meyvelerdir. Türkiye ile Kosova arasındaki ekonomik ilişkileri, Türkiye'nin Kosova'yı tanınması ile başlamıştır. Ancak iki ülke arasındaki iktisadi ilişkiler istenilen düzeye henüz yükseltilenmemiştir. Kurulan Kosova Türkiye Ticaret Odası iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin artırılması adına önemli bir konum arz etmektedir.

Kosova tarımcılık sektörü üretimine genel olarak bakıldığında, küçük çiftliklerin hâkim olduğu görülmektedir. Bu çiftliklerin çoğu düşük verim ve danışmanlık hizmeti almadan üretim yapmaktadır. Sosyalist Yugoslavya döneminde Kosova tarım arazilerinin büyük bir bölümünün kamulaştırılması ve işletilmesi süreci yaşanmıştır. 1990'lı yıllarda ise tekrar tarım arazilerinin parçalanması ve çiftçilere dağıtımı yapılmış, bunun sonucunda çok sayıda küçük çiftlikler ortaya çıkmıştır. Kosova tarımcılık sektöründe yaklaşık 1.800 (kamu, özel) kooperatif ve ticari şirket bulunmaktadır. Bunların % 70'ini de ortalama 1 hektar büyüklüğündeki çiftlikler oluşturmaktadır. 1999-2000 yıllarından sonra Kosova'da hizmet sektöründe hızlı büyüme yaşanmıştır. Hizmet sektörü bu süreçte, günümüze kadar GSMH'da ortalama % 60'lık oran ile en büyük paya sahiptir. Bunun yanında tarım sektörünün payı % 20 olarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla Kosova tarımsal üretim fırsatları bakımından önemli potansiyeli olan bir ülke konumundadır. ²⁴

²³ Ankara Ticaret Odası, Dış İlişkiler ve Dış Ticaret Müdürlüğü, **Kosova-Aralık 2016 Raporu**.

²⁴ **Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu**, 2008, s. 14.

a) Kosova'da Tarımın Ticaretteki Yeri

Kosova, tarım ürünlerinin büyük bir ithalatçısıdır. Yıllık tarımsal ithalat oranı yaklaşık 384,6 Milyon €'dur. Tarım ürünlerinin Kosova'nın toplam ithalatındaki payı %25 civarındadır.²⁵

b) İthal Edilen Tarımsal Ürün Çeşitleri ve Değerleri

Ürün Çeşitleri	Avro €
Canlı hayvanlar	3.652.604
Tütün ve tütün mamulleri	32.011.937
İşlenmiş hayvan yemi	8.242.657
Alkol ve Enerji içecekleri	41.578.116
Hazır gıda çeşitleri	19.340.989
İşlenmiş sebze meyve ve kuruyemiş	11.862.368
İşlenmiş tahıl ürünleri	25.197.962
Kakao ve kakao ürünleri	11.501.446
Şeker ve şeker ürünleri	20.896.793
Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar	15.312.775
İşlenmiş et ve balık ürünleri	9.911.930
Endüstriyel ve tıbbi bitkiler	2.603.932
Unlu mamüller	11.745.127
Tahıllar	22.629.915

Kaynak: Agriculture and Food Processing Industry 2008/2006 verileri.

c) İhraç Edilen Tarımsal Ürün Çeşitleri ve Değerleri

Ürün Çeşitleri	Avro
Canlı hayvanlar	216.918
Tütün ve tütün mamulleri	-
İşlenmiş hayvan yemi	106.808
Alkol ve Enerji içecekleri	2.364.606

²⁵ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008, s. 16.

Hazır gıda çeşitleri	66.891
İşlenmiş sebze meyve ve kuruyemiş	2.210.197
İşlenmiş tahıl ürünleri	31.546
Kakao ve kakao ürünleri	220.123
Şeker ve şeker ürünleri	85.543
Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar	44.503
İşlenmiş et ve balık ürünleri	407
Endüstriyel ve tıbbi bitkiler	263.844
Unlu mamuller	16.777
Tahıllar	670.914

Kaynak: Agriculture and Food Processing Industry 2008/2006 verileri.

d) Tarımsal Yapı ve Değişimler

Kosova'da nüfusun yaklaşık % 66'sı kırsal alanlarda yaşamaktadır. Ayrıca bu nüfusun büyük bir bölümü tarımcılık sektöründe çalışmaktadır. Kırsal kesimde yaşayan nüfusu gruplarına göre ayırdığımızda ise; 2007 Temmuz ayı verilerine göre toplam 1.324.673 kırsal nüfusun % 29 ile en büyük payı 15 – 29 yaş grubu aralığında olup, bunu % 28.6 ile 14 ve altı yaş grubu takip etmektedir. Bunun dışında %25,4 ile 30 – 49, % 10.3 ile 50 – 64 ve % 6.7 ile 65 ve üstü yaş grupları oluşturmaktadır.²⁶

e) Toplam Ekilebilecek Alan ve Dağılımı

Kosova tarımsal arazileri bol olan bir bölgedir. 1.1 milyon hektar yüzey alanının yaklaşık 580.000 hektar alanlık kısmı veya toplam arazilerin ortalama % 53'ü tarıma elverişli alandan oluşmaktadır. Tarımsal arazilerin % 52'si bahçe ve tarıma uygun alanlardan oluşup, yaklaşık 300.000 hektar alan büyüklüğündedir. Tarımsal arazilerin % 31'i veya 180.000 hektarlık alan otlaklardan oluşmaktadır. Tarımsal arazilerin % 17'si ise, 100.000 hektarlık alandan oluşan çayır, üzüm bağları ve bahçelerden oluşmaktadır. Kosova tarımcılığında yaklaşık 143.000 kırsal hane ve hane başına ortalama 3.2 hektarlık alanın 2 hektarlık bölümü tarımcılık için kullanılmaktadır.²⁷

f) Tarımsal Sulama

Toprak ve su bir ülkenin en önemli doğal zenginlikleri olarak kabul edilmektedir. Sürdürülebilir tarımsal kalkınma için su kaynaklarının geliştirilmesi ve dolayısıyla tarımsal sulama için sürekli temin edilebilmesi çok önemlidir. Fakat Kosova'da henüz gerekli miktarda tarımsal sulama için su temini mevcut değildir. Ayrıca belli bölgelerde tarımsal arazilerin sulamasında içme suyunun kullanımı da yaygındır. Dolayısıyla tarımsal sulamada temel öncelik, içme suyunun tarımsal sulama için kullanımının minimum düzeye çekilmesi ile tarımsal araziler için sulama sistemlerinin kurulması olmalıdır. Yeni bir sulama yöntemi de damla sulamadır. Damla sulamanın en önemli özelliği sık aralıklarla yalnızca bitki köklerinin

²⁶ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

²⁷ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

sulanmasıdır. Mevcut bütün alanı sulamadan yalnızca bitki sırasının sulanması ile sulama suyundan en üst düzeyde verim alınmaktadır.

g) Tarımsal Üretim

Kosova, coğrafi yapısı ve iklim özellikleri ile tarımsal üretim çeşitlerinin üretilmesi için uygun ekilebilir alan ve verimliliğe sahiptir. Tarım sektörü gayri safi yurt içi hasılanın % 19'unu oluşturup, aynı zamanda nüfusun önemli bir çoğunluğu için gelir kaynağıdır. Fakat üretim potansiyeli yüksek olmasına rağmen Kosova tarım ürünleri ihtiyacının büyük bir bölümünü ithal ederek karşılamaktadır.²⁸

ğ) Tarla Ürünleri

Kosova'da ekilebilir alanların büyük bir bölümünü tahıllar (buğday, mısır, arpa) kapsamaktadır.

Buğday: Temel besin maddesi ve unlu gıda sanayi hammaddesi olan buğday, üretilen en önemli yerel tahıl ürünüdür. Buğday unu ürünlerinin Kosova genelinde kullanımı yaygın olup, her evin temel besin ürününden biridir. Kosova'da hektar başına buğday üretimi ortalama 3.33 ton verim ile toplam 75.273 hektar alan üzerinde üretimi yapılmaktadır. Üretimin yaklaşık % 55'ini ortalama 1.5 hektar alan üzerinde üretim yapan 70.000 civarında küçük çiftlikler oluşturmaktadır. Geri kalan üretimin % 29'u yarı ticari çiftlikler ve % 16'sı da ticari çiftlikler tarafından üretilmektedir.

Kosova'da yıllık yaklaşık 4.440.000 ton civarında buğday unu tüketimi yapılmaktadır. Bu oran diğer Balkan ülkeleri ile karşılaştırıldığında nispeten daha yüksektir. Öte yandan yerel üretim toplam talebin ancak % 60'lık kısmını karşılayıp, geri kalan kısım ise ithal edilmektedir. Kosova'da buğday üretiminde düşük üretim maliyetleri kg başına 0.12 sent dikkate alındığında yatırım olması durumunda ithalat ile rekabet yapma imkanına sahiptir.

Mısır: İnsan gıdası ve hayvancılık sektörünün hammaddelerinden biri olan mısırın Kosova'da yıllık üretimi 328.174 tondur. Hektar başına 4.86 tonluk verim ile toplam 67.904 hektar alan üzerinde üretimi yapılmaktadır. Üretimin büyük bir çoğunluğu hayvancılık için yem kaynağı olarak üretilmektedir. Hayvan yemi için mısır üretimi yaklaşık 19.500 hektar alan üzerinde 113.120 tonluk yıllık mısır üretimi gerçekleştirilmektedir.

Arpa: Hayvan beslenmesi yanı sıra arpa bira üretimi için büyük önem taşımaktadır. Kosova arpa üreticiliğinde kısmen kendine yeterliliği sağlamaktadır, Arpa ithalatı önemli derecede değildir. Arpa üretimi hektar başına ortalama 2.46 ton verim ile toplam 4.489 hektarlık alan üzerinde yıllık ortalama 11.000 ton arpa üretimi gerçekleştirilmektedir. Yaklaşık 100 hektar ortalama alana sahip 36 çiftlik sadece bira üretimi için arpa üretmektedir. Arpa üretiminin % 86'lık kısmı sadece bira üretimi için kullanılmaktadır.

h) Bahçe Ürünleri

Sebze Sektörü: Kosova'nın sebze sektörü, verimlilik ve istihdam bağlamında ihracat potansiyeli olan tarım sektörlerinden biridir. Sebze Kosova hane halkının temel gıda zincirinin bir parçası olup özellikle yerel mutfakta kullanımı çok fazladır. Yıllık kişi başına düşen sebze tüketimi 146 kg olup nispeten yüksek bir tüketim miktarı vardır. Sebze sektöründe toplam pazar talebi ise 365.000 ton olup, yerli üretim bu talebin % 60'ını karşılayabilmektedir. Yaklaşık yıllık 143.000 ton sebze miktarı ise ithal edilmektedir.

Kademeli bir şekilde artan sebze alanları, bilginin tarıma aktarılması ve kaliteli tohum kullanımı sonucunda artan verimlilik nedeniyle son yıllarda sebze üretiminde bir artış

²⁸ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

gerçekleşmiştir. Yılda ortalama olarak 26.000 ile 28.000 hektar alan üzerinde üretim yapılmaktadır. 2006 yılında sebze üretimi ise 22.000 hektar alan üzerinde yapılmıştır. Ana sebze üretim alanları Dukagjin ve Anamorara bölgeleridir. Sebze üretimi genel olarak ortalama 2 hektar büyüklüğündeki küçük çiftlikler tarafından üretilmektedir. Bunun dışında hane halkının ev içi üretimini saptamak mümkün olmasa da bu üretim oranının da önemli bir faktör olduğu tahmin edilmektedir. Kosova bağımsızlığının getirdiği olumlu etkiler ve daha yüksek verim elde etmek için sebze üreticiliğinde giderek artan sera kullanımı görülmektedir. 2008 yılında, 2004 yılına göre sera alanları % 400 artmıştır. 2008 yılında sebze üretimi için kullanılan sera alanları yaklaşık 201 hektar alanlık bir bölgeyi kapsamaktadır.²⁹

Üretilen Değişik Sebze Türleri

Sebze	Yerel Üretim (Ton)	Ortalama Verim (Ton)	Yetiştirilen Alan (Hektar)	Genel Üretim Bölgeleri
Patates	210.247	30	6.604	Vushtri, Lipjan, Klina
Yeşil Biber	109.547	24.61	4.449	Rahovec, Suhareka
Lahana	64.632	41.3	1.563	Podujeva, İpek
Domates	55.671	35.08	1.638	İpek, Deçan, Rahovec
Soğan	29.682	14.51	2.044	Rahovec, Deçan
Salatalık	19.582	37.33	575	Rahovec, İpek, Prizren
Karnabahar	3.020	31.53	96	Podujeva
Taze soğan	2.284	16.78	136	Rahovec

Kaynak: Agriculture and Food Processing Industry 2008.

ı) Meyve Sektörü: Meyve üreticiliğinde de Kosova'nın uzun bir geçmişi vardır. Uygun iklim ve coğrafi koşulları ile çeşitli türde meyvelerin yetişmesi mümkündür. Kosova'da modern meyve üretimi 1980'lerde başlamıştır. Meyve üretimini diğer tarımsal üretim sektörleri ile karşılaştırdığımızda, kullanılan alan büyüklüğüne göre meyve üretimi toplam tarım arazilerinin % 2'lik bir kısmını kapsamaktadır.

Kosova'da yıllık meyve tüketimi kişi başına ortalama 20 kg dır. Yıllık toplam meyve talebi ise 50.000 ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yerel üretim 27.473 ton ile toplam talebin % 54'lük kısmını karşılamaktadır. Geri kalan kısım ithal edilmektedir. 2006 yılında büyük çoğunluğu özel çiftlikler tarafından toplam 2.414 hektar alan üzerinde meyve üretimi gerçekleştirilmiştir. Son yıllarda özel sektör tarafından sorunların çözümüne katılım

²⁹ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

sağlanmış, fakat sürekli yüksek kalitede üretim gerçekleştirilmesi için bu sektöre yeni yatırımlar gerekmektedir.

Üretilen Değişik Meyve Türleri

Meyve	Yerel (Ton)	Üretim (Ağaç kg)	Ortalama Verim Başına (kg)	Yetiştirilen Alan (Hektar)	Genel Bölgeleri	Üretim Bölgeleri
Elma	61.300	45	608		İpek, Ştimle	Klina,
Karpuz	41.432	30	1357		Kamenice, Prizren	
Erik	25.017	26	470		Gilan, Klina	
Armut	14.977	30	141		İpek, Liplan	Deçan,
Kavun	11.947	23,25	514		Rahovec, Prizren	
Kiraz	3.463	13	194		Gilan, İstog	

Kaynak: Agriculture and Food Processing Industry 2008.

Kosova da küçük aile şirketleri şeklinde geleneksel alkollü içki üretimi için de büyük bir oranda meyve kullanımı vardır. Aynı zamanda geniş bir alana yayılmış yabancı meyveler de çay gibi içecekler veya tıbbi amaçlar için kullanılmaktadır. Kosova'da işlenmiş meyve tüketimi kişi başına yıllık 6 kg ile toplam 15.000 ton pazar talebi olduğu tahmin edilmektedir. İşlenmiş meyve üretiminin % 96'lık kısmı ithal edilerek karşılanmaktadır. Yerel meyve işleme kapasitesi önemli derecede değildir, bu da yabancı yatırımcılar için fırsat oluşturabilecek alanlardan biridir.³⁰

i) Et ve Süt Ürünleri

Et Sektörü: Kosova'da hayvancılık sektörü yatırımlarını cazip hale getiren temel iki faktörden birincisi, değişik hayvan türlerinin yetişmesi için uygun iklim ve çevre koşullarına sahip olması, ikincisi de hayvancılık ve bundan elde edilen ürünlere olan talebin günden güne hızla artmasıdır. Dolayısıyla son yıllarda Kosova'da hayvan yetiştiriciliğinde, özellikle koyun ve sığırların sayılarında ve elde edilen verimliliklerinde bir kalkınma süreci yaşanmaktadır.

Kosova'da et tüketiminin yaklaşık % 15-20'lik kısmı Kosova'nın yerel üretimi tarafından karşılanırken,%80'lik et ürünleri talebi ise yurtdışından ithal edilerek karşılanmaktadır. Tahmini yıllık ortalama et tüketimi ise 102.500 ton olup, kişi başına ortalama et tüketimi 40.9 kg dır. Tüketilen et ürünlerine baktığımızda ise en çok sığır eti tüketilmektedir. Sığır etinden sonra tavuk eti ve daha az olan domuz eti tüketilen temel et türleridir. İşlenmiş et endüstrisinde Kosova birincil et ürünü yetersizliğinden dolayı, yerel et işlemcileri üretim ihtiyaçları için gerekli hammaddelerin % 85'ini ithal etmektedirler. Ambalaj malzemelerinin ise yaklaşık % 100'ü ithal edilmektedir. Dolayısıyla Kosova'nın

³⁰ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

mevcut pazar yapısı, coğrafi konumu ve Avrupa Birliği üyesi olmayan diğer Balkan ülkelerine yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda yabancı yatırımlar ile teknik yapının modernleştirilmesi halinde önemli bir ihracat pazarına açılma imkanı vardır. Fakat Kosova'daki et üreticileri için en önemli sorun, henüz ihracat piyasasının tam olarak düzenlenmemiş olmasıdır.³¹

j) Kosova'da Tarım Sektörünü Etkileyen Faktörler

İklim: Sıcaklıkların çok yüksek ya da düşük olması, yağış azlığı veya düzensizliği, kış mevsiminin uzun olması, yaz mevsiminin kısa sürmesi vb. tarım faaliyetleri için olumsuz etkiler yaratmaktadır. Kosova'da bu gibi iklim sorunlarının çok fazla yaşanmamasından dolayı, çok sayıda tarımsal ürünün yetiştirilmesi için uygun bir ortamdır.

Toprak Bakımı: Tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü topraklarda devamlı üretim yapılabilmesi için toprağın korunması gerekmektedir. Devamlı üretim toprağın minerallerce zengin olmasına ve çeşitli şekillerde sürekli bakımının yapılmasına bağlıdır.

Tohum: Tarım ürünlerinde sulama ve gübreleme dışında yüksek verim ele edilmesi kaliteli tohum kullanımıyla da yakından ilişkilidir.

Pazarlama: Üretim maliyetlerinin altında satış yapılması tarımsal faaliyetlerin gerilemesine neden olduğu için üretilen ürünlerden kâr elde edilmesi tarımsal üretimin gelişmesi için temel sorundur. Tarımı destekleyen kuruluşlar ile pazarlama imkânlarının artırılması tarımsal üretimin gelişmesine yardımcı olmaktadır.

Makineleşme: Toprağın zamanda işlenmesi ve hasadın yapılması makineleşme ile daha kolay olmaktadır. Fakat bazı bölgelerde makine kullanımı daha düşüktür. Bunun nedeni bazı alanların makine kullanımı için elverişli olmaması, genellikle küçük çiftçiler için makine kullanımının pahalı olması, iş gücünün ucuz olması gibi nedenlerden dolayı belli bölgelerde makine kullanımı çok düşüktür.³²

k) Kosova'da Tarım Sektöründe Verimliliği Artırıcı Yöntemler

Tarımsal üretimde verimliliğin artırılması ve istenilen kalitede üretim gerçekleştirilmesi için modern üretim tekniklerinin kullanılması, toprak analizi yapılmasından sonra gübre kullanılması, kaliteli tohum kullanımı, tarımsal tekniklere göre ilaçlama ve gelişmiş sulama yöntemleri ile mümkün olabilir.

Organik Tarım: Tarımsal üretimde kullanılan kimyasal gübre ve ilaç gibi maddelerin zararlı olabilecek etkilerinden korunmak için bu maddelerin hiç veya mümkün olduğunca az kullanılması, bunların yerine organik gübre kullanılarak tarımsal üretim yapılmasıdır. Kimyasal girdi kullanılmadan üretimin her aşamasında kontrollü ve sertifikalı üretim yapılmasıdır. Organik tarım Avrupa'da 1910'lu yıllarda uygulanmaya başlanmış, 1930'lu yıllarda ise üretim yapılmaya başlanmıştır. Ticari anlamda geniş çaplı üretim ise 1970'li yıllarda yaygınlaşmıştır. Organik tarımcılıkta farklı ürün çeşitleri için farklı üretim yöntemleri mevcuttur. Organik üretimde kullanılan bütün hammaddelerin doğal kökenli olması gerekir. Dolayısıyla organik tarımda kaliteli gıda üretmek maksimum ürün elde etmekten daha önemlidir. Sentetik kimyasal gübre ve ilaçlar, hasattan sonra olgunlaşmayı teşvik eden kimyasal maddeler, bitki ve hayvan yetiştiriciliğinde kullanılan hormonlar vb., organik tarımda kullanılması yasaktır.

Seracılık: Sera işletmeciliğinde, bitkilerin yetiştirme, büyüme ve gelişmeleri için uygun olmayan çevre koşullarında yapay olarak bu koşulların sağlanmasıdır. Seraların

³¹ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

³² Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

kurulduğu bölgelerin hava koşulları önemlidir. Örtü altı üreticilik anlamına gelen seracılığın amacı genel olarak, seraların ortalama iç sıcaklığını 15 C civarında tutarak sezon dışı da bolca mahsul üretmektir. Kış aylarında bu sıcaklığın sağlanması ancak kapalı ortamlarda mümkündür. Genellikle seralar, metal iskeletin üzerine inşa edilen şeffaf cam veya plastik malzeme kaplaması ile oluşturulur. Seracılıkta özellikle kış aylarında sıcaklığın sağlanması temel problemdir. Sezon dışı istenilen ürünün üretilmesini sağlayan seraların, üretim maliyetlerinin düşürülmesi için genellikle en düşük ısıtma kaynağı olan jeotermal kaynakların bulunduğu bölgelerde kurulmaktadır.

Gübreleme: Tarımsal üretimde toprağın sürekli kullanılması minerallerin azalmasına neden olur ve bunun sonucunda elde edilen verim de azalır. Tarımsal üretimde sulamadan sonra verimi artıran en önemli faktör gübrelemedir. Gübreleme ile toprağa mineral takviyesi yapılarak verimin artırılması amaçlanmaktadır. Gübre kullanımında en ekonomik yol, gübre kullanılmadan önce toprak analizi yapılmasıdır. Bunun için yapılması gereken şey topraktan bir örnek alıp laboratuvarlarda incelenmesidir. Buna göre ekilmesi düşünülen bitkiye ve topraktan alınan örnek sonuçlarına göre toprağın ne derecede gübrelenmesi gerektiğine karar verilir. Aksi takdirde toprağın az veya daha fazla gübrelenmesinin çok fazla bir etkisi olmamaktadır.

İlaçlama: Verim düşüklüğünü önlemenin bir diğer yolu ilaçlamadır. Tarımsal ürünlerde meydana gelen hastalıklar % 20 – 30 civarında verim düşüklüğüne neden olabilir. Dolayısıyla bu gibi verim düşüklüğünü önlemek için toprağın belli aralıklarla ilaçlanması elde edilen verim açısından önemlidir. Diğer yandan kullanılan ilaçlar kimyasal maddeler içerdiği için aynı zamanda insan vücuduna da zarar verebilir. Bitki üzerindeki ilaç oranı, ilacın cinsine, kullanılma zamanına, hava koşullarına ve bu gibi diğer değişkenlere göre farklılık göstermektedir. İlaçlama yapıldıktan sonra ilaç türüne göre gereken süre geçmeden ürünün hasat edilmemesi ve tüketilmemesi gerekir.

1) Kosova'da Tarım Sektöründe İş Gücü

Kosova'da genel olarak Priştine, Mitroviça ve İpek bölgelerinde, diğer bölgelerle kıyaslandığında tarımsal üretimde çalışan erkek ve bayan işgücü daha fazladır.

Tam Zamanlı Çalışan İş gücü

Bölgeler	Erkek	Bayan	Toplam
Kosova	140.537	79.987	220.524
Priştine	24.420	12.663	37.084
Mitroviça	21.072	11.291	32.363
İpek	28.034	21.115	49.149
Yakova	19.688	9.008	28.695
Prizren	13.955	10.617	24.572
Ferizay	19.419	6.550	25.696
Gilan	13.949	8.743	22.693

Kaynak: Agriculture and Food Processing Industry 2008.

Çalışan iş gücü rakamlarına baktığımızda 16-25 ile 25-40 yaş aralıkları temel iş gücünü oluşturmaktadır. Ayrıca 65 yaş ve üzeri çalışan nüfus iş gücü olarak sayılmamıştır. Genel olarak çalışan iş gücü sayısının düşük olması tarım sektörünün çok fazla gelişmemesinden ve küçük çiftliklerin çok fazla yaygın olmasına bağlanabilir. Dolayısıyla büyük çiftlik veya tarımsal üretim tesislerinin sayısı azdır. Kırsal nüfus göz önünde bulundurulduğunda tarım sektöründe çalışabilecek iş gücünün bol olduğu görülür, fakat çoğu yerel aile çiftlikleri dışında istihdam seçenekleri fazla değildir³³

SONUÇ

Kosova'nın, mutlaka tarımsal alanda yeniden yapılandırmayı gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bu durumu gerçekleştirirken Tarım sektöründe araştırma kuruluşlarını etkili bir şekilde kullanarak, çeşitli kurum ve kuruluş tarafından yapılan araştırma faaliyetlerinden yararlanarak, özellikle yabancı yatırımcı fırsatlarını değerlendirerek bu fırsatların tarımsal araziye, yani üretime yansıtılması önemlilik arz etmektedir. Bunun sonucu olarak gerçekleştirilecek üretimle, işleme ve sanayi sektörünün geliştirilmesi Kosova'nın diğer ülkeler ile rekabet edebileceği bir konuma getirilmesi Kosova-Türkiye ekseninde gelişmelerin daha kapsamlı olmasına vesile olacaktır. Kosova, tarım sektöründe dünyadaki gelişmeleri ve Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP)'na Kosova tarımının uyumu da göz önünde tutulduğunda, kaynak ve fırsatların etkin kullanımı ülkenin uluslar arası arenada görünürlük faaliyetlerini artırarak Güneydoğu Avrupa'daki gelişimine hız katacaktır. Ekonomik, çevresel ve sosyal alanda gıda güvenliği ilkesi çerçevesinde, artan nüfusun dengeli, sağlıklı ve ekonomik beslenmesini temel alacak şekilde, rekabet gücü yüksek, dengeli ve uzun vadeli bir tarımsal politikanın belirlenmesi Kosova'nın ekonomik yapısında güçlü dengeler oluşturacaktır.

Kosova ekonomisi her ne kadar olumlu göstergelere sahip olsa da halen arzu edilen büyüme hızını yakalayamamıştır. Zengin maden yataklarına sahip olan Kosova'nın daha çok ticarete dayalı bir ekonomisi olduğu için halkın ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Tarım, hayvancılık ve ormancılık sektörlerinde yeterli ilerlemeler gerçekleştirmek için gerekli siyasal ve yasal süreçlerin tamamlanması, üretimde maksimum verim ve çalışan iş gücü kapasitesinin artırılması, üretim sürecinde önceliklerin belirlenmesi ve tarımsal üretimi desteklemek için tarımsal fonların oluşturulması, yabancı yatırımcı çekmek için uygun şartların sağlanması ve kontrol mekanizmasının geliştirilmesi, teknolojik haberleşme ve modern laboratuvar sisteminin oluşturulması, Kosova tarımcılık sektörü ile Avrupa Birliği tarım sektörü arasında entegrasyonunun sağlanması Kosova'nın ülkeler arası işbirliği planında ilerlemeler kaydedeceği öngörülmektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin Kosova'yla karşılıklı ticaret hacmi 2013 ve 2014 yıllarında 289 milyon Dolar olarak kaydedilmiş ve bu rakam 2015 yılında 248 milyon 750 bin dolara gerilemiştir. Bu meblağın ağırlıklı bölümünü Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı teşkil etmektedir. Türkiye-Kosova ekonomik ilişkilerinde dağıtım kanallarının güçlendirilmesi ikili ilişkilerin artırılması açısından önem arz etmektedir. Kosova'da franchising sayısının artması uluslar arası arenada ekonomik güç odaklarının ülkeye müdahalesini kontrol altına alacaktır. Kosova Temmuz 2016'da 30,3 milyon Avro değerinde mal ihraç etmiş ve 240,9 milyon Avro değerinde de mal ithal etmiştir. Bu sayılara göre geçmiş yıla nazaran ihracat %17 ithalat ise %2,1 azalmıştır. Buna bağlı olarak ekonomik risklerin göz önüne alınarak ikili ilişkilerin düzenlenmesi gerekmektedir.

Kosova özerk bölge statüsünü kazanmasından sonra, o dönemde Kosova da bulunan yerel yönetim anlayışında değişkenlik görülmüş ve Kosova'ya ayrılan bütçe payları

³³ Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

olabildiğince hassas ekonomik davranış modelleri arasında yer almıştır. Kosova’ya ayrılan kamu yatırımları kısmen Kosova ve Sırp yerleşimcilerine yapılan ekonomik değerlendirmeler ile tahsis edilmiştir. Kosova’da Oturmamış bir bankacılık sistemi olduğu için etkin çalışma planlama sisteminin olması önemlilik arz etmektedir. İhracatı teşvik edebilmek için ithalattan alınan verginin azaltılması Kosova ekonomisinin etkin kullanılmasını sağlayacaktır. Kosova da Dış Ticaret hacminin yıllar itibari ile sürekli artması ekonomik açıdan değişkenlik göstermektedir Kosova’nın uygun coğrafi yapısı ve iklim özelliklerine sahip olması tarımsal üretim çeşitlerinin arttırılabilmesi için önemli bir özellik oluştururken; uygun ekilebilir alanların değerlendirilmesi önemlilik arz etmektedir. Üretim potansiyelini arttıracak uluslar arası iletişimin güçlendirilmesi Kosova’nın tarım ekonomisinde ilerlemeler kaydedildiğinin göstergesi olabilmektedir. Kosova’da Tarım sektörü gayri safi yurt içi hasılanın % 19’unu oluşturup, aynı zamanda nüfusun önemli bir çoğunluğu için gelir kaynağıdır. Fakat üretim potansiyeli yüksek olmasına rağmen Kosova tarım ürünleri ihtiyacının büyük bir bölümünü ithal ederek karşılamaktadır. Çok sayıda tarımsal ürün üretimi gerçekleştirilirken bu ürünlerin ihraç edilmesi önemlilik arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Agriculture and Food Processing Industry 2006.

Agriculture and Food Processing Industry 2007.

Anketa e Ekonomi ve Shtëpiake Bujqesore 2008.

AKBABA, Münir, “Kosova ”, **İslam Ansiklopedisi**, C VI.

Ankara Ticaret Odası, Dış İlişkiler ve Dış Ticaret Müdürlüğü, **Kosova Ülke Raporu**, Aralık 2016.

Barışa Çağrı Uluslararası Komisyonunun Balkanlar Hakkındaki Raporu, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998, s. 145.

DEMİRKENT, Işın, “14.Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti”, **1. Kosova Zaferinin 600.Yıl Dönümü Sempozyumu Bildirileri**, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, www.mfa.gov.tr > Dış Politika > Bölgeler > Avrupa > Kosova.
Dışişleri Bakanlığı Ülke Künyesi-Kosova.

Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, Kriter; Türkiye –Kosova Siyasi İlişkiler.

DOĞAN, Adem, “Ekonomik Kalkınma Sürecinde Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği”, **SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 2009.

Ekonomi Bakanlığı,

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disiliskiler/ulkeler/ulke.../Kosova>.

GÜLENSOY, Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kosova Ülke Raporu, Mart, 2012.

Kosova Ticaret Odası Başkanlığı Tarım Raporu, 2008.

Kosova İstatistik Kurumu

ÖZEY, Ramazan, **Balkanlar ve Balkan Ülkeleri Coğrafyası**, Ankara, 2016.

PUROVA, Nehat, **Kosova'nın Nüfus Coğrafyası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

SAYIN, Betül, **Geçmişten Günümüze Kosova Tarihi ve Türkiye - Kosova İlişkileri**, Genel Kurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

The Economist Intelligence Unit, 2014, **CIA World Factbook-Kosovo**.

TÜİK Verileri

[http://. www.dogana-ks.org/tarik/index.htm](http://www.dogana-ks.org/tarik/index.htm) web sitesinde G.T.İ.P

KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZLE TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKASI

Hasan ALPAGU*

ÖZET

Tarım ürünleri insanların beslenmesi ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için yaşamın temel taşlarını oluşturmaktadır. Ancak Türkiye'de ve dünyada artan tüketime karşılık azalan tarımsal alan sağlıklı gıda üretimi için yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı kimyasal katkıları, gen teknolojisi ve hormonlu gıda maddeleri tüketiciye sunulmaktadır. Öte yandan bu sektörün verimliliği doğa şartları ve teknolojik alt yapıyla doğrudan ilişkilidir. Gelişmiş ülkelerde iyi bir sulama altyapısı, ıslah edilmiş tohum ve gübre sayesinde tarımın doğa koşullarına olan bağımlılığı asgari seviyeye indirgenmişken, az gelişmiş ülkelerde tarım hala büyük orandan doğa koşullarına endekslenmiş bir sektör olarak ön plana çıkmaktadır. Her şeyden önce 80 milyonu aşan nüfusunu beslemek için Türkiye ekonomisinde tarımın yeri önemlidir. Ayrıca ihracatımızın önemli bir kısmı da tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Bu çalışmada bu durum karşılaştırmalı bir analizle mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, AB, CAP, Hayvancılık, Çiftçilik, Tarım Politikası.

COMPARATIVE ANALYSIS OF AGRICULTURAL POLICY IN TURKEY

ABSTRACT

Agricultural products are the cornerstone of a healthy life for any population. However, declining agricultural areas corresponded to increased consumption in the world is a main concern of world population including Turkey's population. Therefore, chemical additives, gene technology and hormone foods are offered to consumers. On the other hand, the productivity of this sector is directly related to the natural conditions and the technological infrastructure. In developed countries, a good irrigation infrastructure is reduced to the minimum level of agricultural dependence on natural conditions thanks to improved seed and fertilizer, while underdeveloped countries are still predominant as agriculture is largely indexed to natural conditions. Furthermore, with nearly 80 million population the agriculture plays a important role in the Turkey's economy. In this study, this situation has been examined with a comparative analysis.

Key Words: Agriculture, EU, CAP, Farming, Agriculture Policy.

GİRİŞ

Tarım ve hayvancılık medeniyetin başlangıcından beri insanların temel geçim kaynağı olmuştur. İlk insanlar sadece günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ilk olarak avcılık ve toplayıcılık şeklinde başlattıkları tarım ve hayvancılık insanlar yerleşik hayata geçince sistemleşmeye başlamıştır. Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinde tarım ve hayvancılık devletin ve toplumun temel ekonomik ögesi haline almıştır. Modern dünyada ise sanayi tarım

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, hasan.alpagu@gmail.com.

ve hayvancılığın önüne geçmiş ve beslenme gibi temel ihtiyaçların karşılanması endüstrileşmemiş tarım sanayi adı altında kimyasal ve biyolojik müdahaleler sonucu suni gıdalar ağırlık kazanmıştır.

Sağlıklı bir toplum için yeteri miktarda tarım ürünlerin tüketilmesi gerekmektedir. Ancak tarımsal ürünlerin başında gelen et, süt, meyve ve sebze gibi temel tarım ürünlerinin sadece fiyatı ve miktarı yeterli bir veri değildir. Aynı zamanda bu ürünlerin kimyasal ilaçlarla zehirlenmemiş ve sağlıklı olması da önem arz etmektedir. Ancak ülkemizde ve dünyada artan tüketime karşılık azalan tarımsal alan sağlıklı gıda üretimi için yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı kimyasal katkılar, gen teknolojisi ve hormonlu gıda maddeleri tüketiciye sunulmaktadır.

Türkiye'de tarım ürünlerinin büyük çoğunluğu kendi topraklarında elde edilmektedir. Ancak tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de doğal olmayan suni gıdalar yaygınlaşmaktadır. Özellikle mera ve kırsal alanlardaki erozyon ve çoraklaşma doğal üretim üzerine olumsuz etkiler yapmaktadır.

Türkiye'de kırsal alandaki tarım daha çok geçimlik tarım olarak tanımlanabilir. Ticari tarım ise Trakya gibi bölgelerde pazara dönük tarım çalışmalarından meydana gelmektedir. Adım adım endüstriyel tarıma geçen bu sektörün geleceği teknolojik imkânları kullanma ve alt yapı çalışmalarının rekabetçi seviyeye ulaştırılmasına bağlıdır.

Bu çalışmada yukarıda sözü edilen kaygılar ışığında Türkiye'de tarım ve hayvancılığın dünü ve bugünü kantitatif veriler çerçevesinde mercek altına alınmıştır. Çalışmada ayrıca Avrupa Birliği uyum süreci, yasal çerçeveler ve beş yıllık kalkınma planlarında tarımın yeri ve önemi karşılaştırmalı bir analizle değerlendirilmiştir.

1. TARIM TOPLUMUNDAN SANAYİ TOPLUMUNA

Tarım, arazide sebze ve hayvansal ürünlerin yetiştiriciliği ve üretimidir. Bu bağlamda çiftçilik, bahçecilik, hayvancılık, yem üreticiliği gibi farklı dallar altında sınıflandırılır. İnsanoğlu tarihin ilk çağlarından günümüze kadar farklı araç ve gereçler yardımıyla toprağı işleyip çeşitli bitkisel ürünler elde etmektedirler.

Bu bitkiler gıda, giyim, ilaç ve sanayi için hammadde olarak değerlendirilmektedir. İşte tarım sektörü olarak tanımlanan bu kültür bitki yetiştiriciliği ve hayvancılık bir ülke ekonomisi için önemli bir sektördür. Konuya Türkiye açısından bakıldığında özetle şu tablo karşımıza çıkmaktadır:¹

¹ Fahri Yavuz, "Türkiye'de Tarım Politikası", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31, Özel Sayı, 9-22, 2000.

“Osmanlı döneminde arazilerin tahsisi, kullanımı ve İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerin ve ordunun gıda ihtiyacını karşılamaya yönelik politikalar uygulanmıştır. Özellikle devlete ait arazilerin Has, Zeamet ve Tımar şeklinde tahsisi dikkati çeken en önemli tarım politikası olmuştur. Cumhuriyet döneminde Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesiyle toprakların dağıtım politikası değişmiştir. 1945'de Çiftçiyi Topraklandırma, 1973'de Toprak ve Tarım Reformu ve 1984'de Sulanan Alanlardaki Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunları ile arazilerin tahsisinde yeni düzenlemeler getirilmeğe çalışılmıştır, 1930 lu yıllarda buğdayla başlayan destekler-” politikaları, günümüze kadar artarak günümüzde 20 ürünün üzerine çıkmıştır. Planlı dönemde yapılan yedi ayrı be y l i- kalkınma planındaki tarım politikaları, hedeflerinin çoğu zaman gerisinde kalmıştır.”

Bu sektörün verimliliği başta doğa şartları ve teknolojik alt yapıyla doğrudan ilişkilidir. Gelişmiş ülkelerde iyi bir sulama altyapısı, ıslah edilmiş tohum ve gübre sayesinde tarımın doğa koşullarına olan bağımlılığı asgari seviyeye indirgenmişken, az gelişmiş ülkelerde tarım hala büyük orandan doğa koşullarına endekslenmiş bir sektör olarak ön plana çıkmaktadır. Bu ülkeler aynı zamanda teknolojik ve modern tarım araç ve gereçleri ve gen teknolojiye bağlı üretim yapan gelişmiş ülke tarım sektörleri karşısında daha dezavantajlı bir rekabet gücüne sahip olmaktadır.

Tarım sektöründe verimlilik üç temel koşula bağlıdır:

- İklim (Yağış ve kuralık, mevsimsel uyum vb.)
- Toprak bakımı ve verimliliği (Gübre vb. yöntemlerle rehabilitasyon gerektirir, taşların ayıklanması, tuz oranının azaltılması, drenaj, havalandırma, nadas, tohum ıslahı, vb.)
- Sulama (Sulama alt yapıları baraj gibi...)

Mark Shepard'e göre modern dünyanın üstesinde gelmesi geren 3 temel sorun bulunmaktadır. Bunlar petrol gibi doğal enerji kaynaklarının tükenmekte olduğu, iklim değişimleri ve özellikle gıda alanındaki kaynak kıtlığının yaşanma riskleri.

There are at least a half dozen urgencies that humankind faces that we must not and eventually cannot ignore. I mention several of them here merely as a reminder of how important our task is and to illuminate some of the conditions under which we will be working. They are: Peak oil, Global climate change, Resource shortages.” Mark Shepard

Shepart’ın dile getirdiği sorunlar aslında her ülkenin temel sorunu durumundadır. Ve bu sorunlar tarım alanları ile doğrudan bağlantılıdır.

Konu Türkiye açısından ele alındığında, ekonomik olarak gelişmekte olan ülkeler kategoride yer alan ülkemizde tarım sektörü hala önemli oranda iklim koşullarına göre yapılmaktadır. Burada hasılat oranı, verimlilik ve ürün kalitesi bağlamında yağış temel belirleyici bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır.

Türkiye coğrafi açıdan 7 bölgeye ayrılmış Türkiye’de tarım sektörünün verimliliği her bölgede farklı boyutlarda kendisini göstermektedir. Örneğin Karadeniz ve Ege bölgeleri hariç diğer 5 bölgede yazlar kurak geçtiği için tarım üretiminde sulamaya büyük oranda gereksinim duyulmaktadır.

Ancak su kaynaklarının yetersizliği ve mevcut kaynakların tarım amaçlı kullanılabilmesi için yetersiz alt yapı tarım sektörünün bu bölgelerde büyük oranda iklim koşullarına bağımlı kılmaya devam etmektedir.

Türkiye’deki tarım bölgeleri incelendiğinde Akdeniz bölgesinin turuncgiller, zeytin ve seracılık alanında yoğunlaştığı, Ege bölgesinin tütün, incir, seracılık ve zeytin alanında, Karadeniz bölgesinin pirinç, tütün, çay, fındık ve mısır gibi ürünlere ağırlık verdiği, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu’nun ise daha buğday, arpa, çavdar gibi tahıl üretiminde yoğunlaştığını görürüz.

Diğer yandan GAP projesi gibi baraj projeleri bu alt yapı sorununu kısmen de olsa çözmüş olsa da bu kez tarım alanlarının rehabilitasyonu ve toprak paylaşımı, mera, hayvancılık gibi sorunların tarım alanlarının verimi üzerindeki etkileri meydana gelmektedir.

Hal böyle olunca çiftçiler daha yüksek hasılat için bölgelerinde doğa koşullarına uyum sağlayabilen bitkileri ekmeyi tercih etmektedirler. Örneğin iç Anadolu ve doğu Anadolu'da daha çok buğday ve arpa ekilirken, Akdeniz Bölgesinde sebze ve meyve üretimine ağırlık verilir.

Iğdır gibi ara iklim koşullarının geçerli olduğu bölgeler hemen hemen her türlü tarımsal ürüne elverişli iklim koşulları olmasına rağmen aşağıdaki sebeplerden dolayı tarımsal üretim ancak il nüfusu ihtiyacını karşılayacak kadar olmaktadır. Aynı zamanda pancar ve pamuk gibi ürünlerden istenilen randıman alınamamaktadır. Bu yüzden pamuk üretimi bazı yıllarda yapılmamaktadır. Bu sebepler şöyle sıralanabilir:

- Iğdır Ovası arazisinin tuzlu oluşu
- Tatlı su kaynaklarının yetersizliği
- Sulama sisteminin yetersizliği
- Gübreleme ve tarımsal alan rehabilitasyonundaki eksiklikler
- Ovanın artan nüfusuyla birlikte artan yerleşim alanları

GAP projesi Türkiye tarımı için diğer bölgeler içinde bir model teşkil etmektedir. Ekilebilir alanların erozyon, kuraklaşma, yerleşim yeri olarak kullanılması ve yapılaşmaya açılması, dünya nüfusunun 7 milyar 400 milyonu aşması gibi nedenlerden dolayı tarım alanlarında üretim azaltmakta ve doğal hayvancılık sayısı verimi düşmektedir. Bu bağlamda ekilebilir arazilerin, çayırların, meyve ve bağcılık gibi tarım alanlarının varlığı her geçen azalmaktadır. Budan ötürü Tarım ve hayvancılıkta uzmanlaşma, ürünlerin araziye uyumu, biyoçeşitlilik ve ekosistem performansının sürdürülebilirliği üzerindeki etkisi dikkate alınarak sürdürülebilir tarım politikaları izlenmelidir.²

2. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMIN YERİ VE ÖNEMİ

Tarım bir ülkenin temel gıda maddeleri için geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir sektör olarak ön plana çıkmaktadır. Bu sektörün hayati öneminin gelecekte de artarak devam edeceği açık bir gerçektir.

Türkiye'de tarım ve hayvancılık insani değerler ölçüsünde kanun hükmünde garanti altına alınmıştır. Ancak uygulamada eksikliklerin çok fazla olduğu görünmektedir. Bu durum özellikle de Kurban Bayramı süresince adeta bir mezbahaya dönüşen sokakların görüntüsünde kendisini belirgin bir şekilde göstermektedir. Hal böyle olunca hayvan hakları kuruluşları ve kamuoyunda çeşitli tepkiler yükselmektedir.

T.C. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı 5199 numaralı hayvanları koruma kanununun birinci maddesinde bu kanunun amacı için:

---

² Wolfgang Haber, *Landwirtschaft und Naturschutz*, Wiley, 2014.

“Hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek, hayvanların acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine karşı en iyi şekilde korunmalarını, her türlü mağduriyetlerinin önlenmesini sağlamaktır” der.

TÜRKİYE’DE HAYVANCILIK DAĞILIŞI

Türkiye’de hayvancılık dağılımına bakıldığında Mera ve yaylak oranlarındaki büyüklük sebebiyle Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu’nun bir kısmında küçük ve büyük baş hayvancılığı ağırlıktadır. Bozkırların hâkim olduğu İç Anadolu’da ise koyun ve keçi yetiştiriciliği önem kazanmaktadır. Trakya ise modern besicilik ve kapalı alan hayvancılığı ağırlık kazanmaktadır. Karadeniz bölgesi ise balıkçılık, arıcılık ve kümes hayvancılığı ön plana çıkmaktadır.

Aynı şekilde Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı 4342 numaralı mera kanununun birinci maddesine;

“Daha önce çeşitli kanunlarla tahsis edilmiş veya kadimden beri kullanılmakta olan mera, yaylak, kışlak ve kamuya ait otlak ve çayırların tespiti, tahdidi ile köy veya belediye tüzel kişilikleri adına tahsislerinin yapılmasını, belirlenecek kurallara uygun bir şekilde kullandırılmasını, bakım ve ıslahının yapılarak verimliliklerinin artırılmasını ve sürdürülmesini, kullanımlarının sürekli olarak denetlenmesini, korunmasını ve gerektiğinde kullanım amacının değiştirilmesini sağlamaktır.” şeklindedir.

Bu kanun aynı zamanda tarım alanlarının verimli kullanılması ve hayvancılık ile tarım işletmeciliği arasında bir entegrasyonun gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Ancak hayvancılıkta da olduğu gibi tarım alanında da kanun ile uygulama arasında uyumsuzluklar bulunmaktadır. Tarım arazileri ve meralar imara açılmakta ve verimlilikleri düşme eğilimindedir. Bu statüko en belirgin örneği bağ, bahçe, sebze ve meyvesiyle

“Doğunun Çukurova’sı” unvanına sahip Iğdır Ovasının karşı karşıya kaldığı mevcut durumdan gözler önüne serilmektedir.

Aşağıdaki nedenlerden dolayı Türkiye ekonomisi açısından tarım önemli bir sektördür. Bu nedenleri şöyle sıralayabiliriz:

- Nüfus artış oranı 2016'da bir önceki yıla göre 1 milyon 73 bin 818 kişi artarak 79 milyon 814 bin 871 kişi olurken, yıllık nüfus artış hızı, 2015'te binde 13,4 iken, 2016'da binde 13,5'e yükselmiştir.
- Artan nüfusa oranla tarımla uğraşan nüfusun oranından büyük bir düşüş yaşanmaktadır. Özellikle de 1980 sonrasında günümüze kadar köyden kentte büyük bir göç yaşanmış ve kırsal kesim nüfusu şehirlere aktarılmıştır. Türkiye'nin tarımsal ürünler bazında kendi ihtiyaçlarını karşılama imkanlarını kısıtlamaktadır.
- Türkiye'de fındık, turunçgiller, tahıllar, meyve ve sebzeler, pamuk, tütün, yağ bitkileri, zeytin ve çay gibi tarım ürünleri ihracat kalemlerinin başında gelmektedir.

Türkiye ekonomik bir model olarak liberal bir politika izlemesi ve uyum sürecinde Avrupa Birliği tarım politikasını model olarak seçmesi ülkenin AB'ye giriş sürecinde faydalı olması hedeflenmektedir.³

3. AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM POLİTİKASI VE TÜRKİYE TARIM PİYASASI ÜZERİNE ETKİLERİ

Eurostat verilerine göre AB üyesi 27 ülke sınırları içerisinde 22 milyon çiftçi ve tarım işçisi faaliyet göstermektedir. Birlik içerisinde gıda işleme, gıda perakende ve gıda hizmetleri alanlarında yaklaşık 44 milyon iş tarıma bağımlıdır. AB, aynı zamanda net gıda ve içecek ihracatçısıdır ve yılda 130 milyar Euro'yu aşkın mal ihraç etmektedir. (Eurostat 2017)⁴

Avrupa Birliği sınırları içerisinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçiler, 500 milyondan fazla Avrupalı için uygun fiyata sürdürülebilir bir şekilde üretilen istikrarlı bir gıda arzı sağlıyor. Avrupa Birliği'nin çiftlik politikası, hayvancılık ve refah, çevre koruma ve gıda güvenliği gereksinimlerini karşılarken aynı zamanda çiftçilere iyi bir yaşam standardı sağlıyor. Sürdürülebilir kırsal kalkınma, AB'nin ortak tarım politikasını (Common Agricultural Policy-CAP) tamamlamaktadır.⁵

AB ortak tarım politikası (CAP) aynı zamanda AB ülkelerinde faaliyet gösteren çiftçilere gelir desteği ve kredi teşvikleriyle her AB ülkesindeki spesifik ihtiyaçlara göre sürdürülebilir kırsal kalkınmayı da garanti altına almayı amaçlamaktadır. AB ortak tarım

³ E. Rehber, “Turkey and The EU: An Awkward Candidate for the EU Membership”, By Harun ARIKAN, Aldershot UK:Asgate 2003, **The European Legacy**, Vol. 10, No. 6, 2005, pp. 645-678.

⁴ https://ec.europa.eu/agriculture/cap-overview_en/ Agriculture and Rural Development, erişim tarihi 09.01.2018.

⁵ E. Rehber, “The Reform of the CAP and Rural Development in Southern Europe”, Edited by Charalambos Kasimis and George Stathakis, Aldershot, UK: Ashgate, 2003, **The European Legacy**, Vol. 10, No. 6, 2005, pp. 645-678.

politikası (CAP) ikinci maddesi birlik ülkeleri arasındaki yasal sınırlandırmaların kaldırılması ve böylece tarım sektörünün birlik ülkeleri arasında geniş bir pazara sahip olmasını hedefler:

“One of the core objectives, and one of the key requirements, of the CAP reform is the reduction of the administrative burden. This should be taken firmly into account when shaping the relevant provisions for the direct support scheme.”⁶

Bu bağlamda Türkiye gibi gümrük birliği üyesi ve tam üyelik adayı ülkelerin ve AB dışında kalan Barcelona Süreci üyelerinin ortak tarım politikasının alınmaması AB çiftçilerini avantajlı duruma getirmeyi hedeflemektedir.

Öte yandan sadece AB ve Türkiye değil, diğer tüm ekonomiler açısından tarım ve hayvancılığın eşit derecede geliştirilmesi ve değişen şartlara göre alt yapı çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Özellikle iklim değişimlerin hayvan ve bitki popülasyonu üzerindeki etkileri bilimsel veriler ve yöntemler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ayrıca iklim değişiklikleri konusundaki duyarlılığın insan ihtiyaçları bağlamında ele alınması gerekmektedir. Bitki ve hayvan popülasyonlarının değişen doğa ve iklim koşullarına göre adaptasyon programları geliştirilmelidir.⁷

Böylece gelecekte kaçınılmaz olarak görülen enerji krizi ve tarımsal gıda eksikliklerine karşı önlem alınmış olur.⁸

Birleşmiş Milletler Çevre Koruma Programı tahminlerine göre hâlihazırda dünyada 8 milyon 700 bin canlı türü mevcuttur. Paradoksal bir şekilde insanların tarım ve hayvancılık ürünlerine olana ihtiyaçları arttıkça doğadaki bitki ve hayvanların yaşam alanları daralmış, tarım alanları azalmış, birçok hayvan ve bitki türü yok olmuştur. Bunun temel nedenleri başında aşırı tüketim, kimyasal ve biyolojik müdahaleler gelmektedir.⁹

Tarımın mevcut durumu Tablo II'deki “Dünya Tarımı Bazı Makro Veriler” ışığında konu değerlendirildiğinde Türkiye'nin dünya ekonomisindeki ağırlığı %1 civarında olmaktadır. Türkiye'nin tarım ve gıda ihracatındaki % Payı %0,9 olmaktadır. Sonuç itibarıyla Türkiye tarım arazisi ve ekonomik güç olarak ağırlığı birbirlerine yakın değerler teşkil etmektedir. Bu da şu sonucu çıkarmamızı sağlamaktadır: Türkiye'de gerek nüfus, gerek tarımsal alan ve verimlilik birbirlerine yakın değerlere tekabül etmektedir, bu da dünyadaki verilerle karşılaştırıldığında Türkiye gerek tarım alanındaki potansiyelimde ve gerekse sahip olduğu tarım alanları açısından çarpan etkisi yapacak yatırımlara sahip değildir.

⁶ Regulation (Eu) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013. Establishing Rules for Direct Payments to Farmers Under Support Schemes Within the Framework of the Common Agricultural Policy and Repealing Council Regulation (Ec) No 637/2008 and Council Regulation (Ec) No 73/2009 /L 347/608 **Official Journal of the European Union** 20.12.2013 EN.

⁷ J. Fuhrer & P. Gregory (edit.), “Climate Change Impact and Adaptation in Agricultural Systems”, **Cabi Climate Change Series**, Oxfordshire, 2015.

⁸ Ewan Mcleish, **Dünya Sorunları Enerji Krizi**, Tübitak Yayınları-Popüler Bilim Kitapları, 2013.

⁹ Susanne Dohrn, **Das Ende der Natur: Die Landwirtschaft und das stille Sterben vor unserer Haustür**, Links Verlag, 2017.

Tablo I: Dünya Tarımı Bazı Makro Veriler (2016)

Dünya Ekonomisi Üretim Değeri	72,215 Milyar \$
Türkiye'nin Dünya Ekonomisindeki % Payı (17. Sıra)	%1.1
Dünya Tarımsal Üretim Değeri	3,029 Milyar \$
Tarımın % Payı	%4.2
Türkiye'nin Tarımsal Üretimdeki Payı % (9. Sıra)	%2.1
Dünya Nüfusu	7,080 Milyon Kişi
Türkiye'nin % Payı (18.Sıra)	%1.0
Dünya'da Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	3,388 Milyon Kişi
Türkiye'nin % Payı (23. Sıra)	%0.7
Dünya Tarımında Ekonomik Olarak Aktif Nüfus	1,325 Milyon Kişi
Türkiye'nin % Payı (21. Sıra)	%0.6
Dünya Toplam Tarla ve Bahçe Alanı	1,553 Milyon Ha
Türkiye'nin Tarla ve Bahçe Alanlarındaki % Payı (14. Sıra)	%1.5
Dünya Çayır ve Mera Alanları	3,359 Milyon Ha
Türkiye'nin Çayır ve Mera Alanlarındaki % Payı (42. Sıra)	%0.4
Dünya Mal İhracatı	18,401 Milyar \$
Dünya Tarım ve Gıda Ürünleri İhracatı	1,656 Milyar \$
Tarım ve Gıda'nın % Payı	%9.0
Türkiye'nin Tarım ve Gıda İhracatındaki % Payı (27. Sıra)	%0.9
Dünya Mal İthalatı	18,601 Milyar \$
Dünya Tarım ve Gıda Ürünleri İthalatı	1,745 Milyar \$
Tarım ve Gıda'nın % Payı	%9.4

Türkiye'nin Tarım ve Gıda İthalatındaki % Payı (25. Sıra)	%0.9
Dünya Toplam Tarım Alanı (Tarla, Bahçe, Çayır, Mera)	4,912 Milyon Ha
Türkiye'nin Toplam Tarım Alanındaki % Payı (30. Sıra)	%0.8
Dünya Toplam Tarla ve Bahçe Alanı	1,553 Milyon Ha
Türkiye'nin Tarla ve Bahçe Alanlarındaki % Payı (14. Sıra)	%1.5
Dünya Çayır ve Mera Alanları	3,359 Milyon Ha

Kaynak: WAF- World Agricultural Forum Bulletin 2017.

4. TÜRKİYE'DE BEŞ YILLIK KALKINMA PLANLARINDA TARIM VE HAYVANCILIK

Türkiye'de 1960 yılından 2018 yılına kadar toplam 9 adet Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu planlar 3 başlık altında gruplandırılabilir:

- 1960-1980 planları: Karma ekonomi ve bütüncül özellik taşıır
- 1980-2000 planları: liberal, stratejik ve sanayileşmede "ithalat ikamesi politikaları",
- 1980 sonrası ise "açık ekonomiye geçiş" ağırlıklı olmuştur.

Birinci beş yıllık planda tarım kesimine özel bir vurgu yapılmışken, onuncu beş yıllık kalkınma planında tarım sektöründe daha çok teknolojik perspektiflere açısından ele alınmıştır. Diğer yandan tarım ve hayvancılık da Türkiye ekonomisinin bir gerçeği olarak bu planlarda da önemli yer almıştır. Planlarda tarım ve hayvancılık sektörüne özel vurgu yapılmış. 10. Ve 9. Beş yıllık kalkınma planlarında özellikle de tarımsal Ar-Ge, biyoteknoloji ve nanoteknoloji alanlarındaki faaliyetlerin geliştirilmesi konuları ön plana çıkarılmıştır. Öte yandan tarımsal desteklemede girdi ve fiyat desteklerinden vazgeçilmiş, tarımsal istihdam yüzde 36'dan 29,5' düşmüştür.

“Birinci beş yıllık plân döneminde tarım alanında yapılacak yatırımların toplamı, 123,8 milyon liralık tarımsal eğitim yatırımları hariç, 11,3 milyar lirayı bulmaktadır. 11,3 milyar liralık yatırımın yüzde 6,5 veya 725 milyon lirası parasız çiftçi emeği karşılığıdır. Bunun yıllara dağılışı oranı 1963 de yüzde 11,3, 1964 de yüzde 16,2, 1965 de yüzde 20,7, 1966 da yüzde 24,6 ve 1967 de de yüzde 27,2 olmaktadır. 5 yıllık

yatırımlar toplamının yüzde 45,3 ü sulama işlerine, yüzde 15,0'i traktör ve donatımına, yüzde 6,1'i arazi iyileştirilmesine, yüzde 8,8'i ormancılığa, yüzde 4,2 si hayvancılığa, yüzde 2,6'sı balıkçılığa, geri kalan yüzde 18,0'i da öteki hizmetlere harcanacaktır."

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

Tablo II: Türkiye'de Kalkınma Planlarında Tarım ve Hayvancılığın Önemi

Program	Kapsadığı Yıllar
10. Kalkınma Planı	(2014-2018)
9. Kalkınma Planı	(2007-2013)
8. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(2001-2005)
7. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1996-2000)
6. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1990-1994)
5. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1985-1989)
4. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1979-1983)
3. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1973-1977)
2. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1968-1972)
1. Beş Yıllık Kalkınma Planı	(1963-1967)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, Beş Yıllık Kalkınma Planları.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Her şeyden önce 80 milyonu aşan nüfusunu beslemek için Türkiye ekonomisinde tarım ve hayvancılığın yeri önemlidir. Ayrıca ihracatımızın önemli bir kısmı da tarım ürünlerinden oluşmaktadır. İktisat biliminde karşılaşılmalı üstünlük olarak tanımlanan bu durumun devamı için yapılması gerekenler şöyle sıralanabilir:

- Tohum ve toprak ıslahı,
- Hayvan popülasyonunda verimlilik için damızlık hayvan desteği,

- Tarım ve hayvancılığın modernleştirilmesi,
- Tarım alanında çalışan insanlara iş ve sağlık güvencesinin artırılması ve bu alandaki yatırımların özendirilmesi,
- Çevre ve hayvanların korunmasına ağırlık verilmesi,
- Ekolojik tarım yöntemlerin geliştirilmesi,
- Araştırma ve bilgi yaygınlaştırma,
- Çiftçiler için daha adil bir destek sistemi,
- Yeşil veya alternatif enerji kaynakları geliştirilmelidir.
- Erozyon ve doğal kaynakların tahribine karşı kamu ve özel sektör ortak projeler geliştirmelidir.

KAYNAKÇA

ARIKAN, Harun, Aldershot UK:Asgate 2003, **The European Legacy**, Vol. 10, No. 6, 2005, pp. 645-678.

DOHRN, Susanne, **Das Ende der Natur: Die Landwirtschaft und das stille Sterben vor unserer Haustür**, LV., 2017.

FUHRER, J., & P. GREGORY (edit.), "Climate Change Impact and Adaptation in Agricultural Systems", **Cabi Climate Change Series**, Oxfordshire, 2015.

HABER, Wolfgang, **Landwirtschaft und Naturschutz**, Wiley, 2014.

IDASSI, Joshua O., **Profitable Farms and Woodlands: A Practical Guide in Agroforestry for Landowners, Farmers and Ranchers**, USDA National Agroforestry Center, Lincoln, Nebraska, 2012.

LINDEN, Eugene, **The Winds of Change: Climate, Weather, and the Destruction of Civilizations**, by (Simon & Schuster, 2006) (Collapse), 2006.

MCLEISH, Ewan, **Dünya Sorunları Enerji Krizi**, Tübitak Yayınları-Popüler Bilim Kitapları, 2013.

REHBER, E., "Turkey and The EU: An Awkward Candidate for the EU Membership", By

REHBER, E., “The Reform of the CAP and Rural Development in Southern Europe”, Edited by Charalambos Kasimis and George Stathakis, Aldershot, UK: Ashgate, 2003, **The European Legacy**, Vol. 10, No. 6, 2005, pp. 645-678.

SHEPARD, Mark, **Restoration Agriculture**, Austin, TX, ACRES U.S.A., 2013.

YAVUZ, Fahri, “Türkiye'de Tarım Politikası”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 31, Özel Sayı, 9-22, 2000.

Beş Yıllık Kalkınma Planları

Eurostat

Tarım Bakanlığı Yıllık Raporları

TÜİK (Türk İstatistik Enstitüsü Veri Tabanı)

World Bank Annual Report 2017

EKLER

TÜİK verilerine göre Türkiye’de büyük ve küçükbaş hayvan sayısında yıllara göre gözle görülür bir artış söz konusudur. Örneğin 2002 yılında toplam büyükbaş hayvan sayısı 9.924.575 civarındayken, 2016 yılı sonu itibariyle bu sayı 14.222.228’e yükselmiştir.

Aynı şekilde 2002 yılında toplamı 31.953.800 olan küçükbaş hayvan sayısı 2016 sonunda 41.329.232 olarak tespit edilmiştir.

Süt üretimi 2002 yılında 8.408.568 ton iken bu rakam 2016 yılında 18.489.161 tona ulaşmıştır. Et üretimi se 2002 yılında 420.541 tondan 2016 yılına 1.173.042 tona yükselmiştir.

Öte yandan kırsal kesimde mera hayvancılığının göçe bağlı olarak azalmasına karşın, bu açıklık artan büyükşehir ahır hayvan yetiştiriciliğini tarafından telafi edilmektedir. Ayrıca Türkiye’de gerek nüfus artışı ve gerekse kişi başına düşen milli gelirdeki artışa oranla artan tüketim eğilimi et ev süt ürünlerine olan rağbeti artırmıştır. Bu talep fazlası yine besi ve ahır hayvancılığı ve ithalatla karşılanmaktadır.

EK I: TÜRKİYE’DE BÜYÜKBAŞ HAYVAN SAYILARI

YIL	SIĞIR	MANDA	BÜYÜKBAŞ TOPLAM
2002	9.803.498	121.077	9.924.575
2003	9.788.102	113.356	9.901.458
2004	10.069.346	103.900	10.173.246
2005	10.526.440	104.965	10.631.405

2006	10.871.364	100.516	10.971.880
2007	11.036.753	84.705	11.121.458
2008	10.859.942	86.297	10.946.239
2009	10.723.958	87.207	10.811.165
2010	11.369.800	84.726	11.454.526
2011	12.386.337	97.632	12.483.969
2012	13.914.912	107.435	14.022.347
2013	14.415.257	117.591	14.532.848
2014	14.223.109	122.114	14.345.223
2015	13.994.071	133.766	14.127.837
2016	14.080.155	142.073	14.222.228
2017 1. Dönem	14.659.278	157.457	14.816.735

Kaynak: TÜİK

EK II: TÜRKİYE'DE KÜÇÜKBAŞ HAYVAN SAYILARI

YIL	KOYUN	KEÇİ	KÜÇÜKBAŞ TOPLAM
2002	25.173.706	6.780.094	31.953.800
2003	25.431.539	6.771.675	32.203.214
2004	25.201.155	6.609.937	31.811.092
2005	25.304.325	6.517.464	31.821.789
2006	25.616.912	6.643.294	32.260.206
2007	25.475.293	6.286.358	31.761.651
2008	23.974.591	5.593.561	29.568.152
2009	21.749.508	5.128.285	26.877.793
2010	23.089.691	6.293.233	29.382.924
2011	25.031.565	7.277.953	32.309.518
2012	27.425.233	8.357.286	35.782.519
2013	29.284.247	9.225.548	38.509.795
2014	31.140.244	10.344.936	41.485.180
2015	31.507.934	10.416.166	41.924.100
2016	30.983.933	10.345.299	41.329.232
2017 1. Dönem	33.562.045	11.010.590	44.572.635

Kaynak: TÜİK

EK III: SÜT ÜRETİMİ (Ton)

YIL	SIĞIR	KOYUN	KEÇİ	MANDA	TOPLAM
2002	7.490.634	657.388	209.621	50.921	8.408.568
2003	9.514.138	769.959	278.136	48.778	10.611.011
2004	9.609.326	771.715	259.087	39.279	10.679.407
2005	10.026.202	789.878	253.759	38.058	11.107.897
2006	10.867.302	794.681	253.759	36.358	11.952.100
2007	11.279.340	782.587	237.487	30.375	12.329.789

2008	11.255.176	746.872	209.570	31.422	12.243.040
2009	11.583.313	734.219	192.210	32.443	12.542.186
2010	12.418.544	816.832	272.811	35.487	13.543.674
2011	13.802.428	892.822	320.588	40.372	15.056.211
2012	15.977.838	1.007.007	369.426	46.989	17.401.262
2013	16.655.009	1.101.013	415.743	51.947	18.223.712
2014	16.998.850	1.113.937	463.270	54.803	18.630.859
2015	16.933.520	1.177.228	481.174	62.751	18.654.682
2016	16.786.263	1.160.413	479.401	63.085	18.489.161

Kaynak: TÜİK

EK IV: ET ÜRETİMİ (Ton)

YIL	SIĞIR	KOYUN	KEÇİ	MANDA	TOPLAM
2002	327.629	75.828	15.454	1.630	420.541
2003	290.454	63.006	11.487	1.709	366.656
2004	365.000	69.715	10.301	1.950	446.965
2005	321.681	73.743	12.390	1.577	409.391
2006	340.705	81.899	14.133	1.774	438.511
2007	432.406	118.075	24.360	1.989	576.830
2008	370.619	96.738	13.753	1.334	482.444
2009	325.286	74.633	11.675	1.005	412.621
2010	618.584	135.687	23.060	3.387	780.718
2011	644.906	107.076	23.318	1.615	776.915
2012	799.344	97.334	17.430	1.736	915.845
2013	869.292	102.943	23.554	366	996.155
2014	881.999	98.978	26.770	526	1.008.272
2015	1.014.926	100.021	33.990	326	1.149.262
2016	1.059.195	82.485	31.011	351	1.173.042

Kaynak: TÜİK

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNDE TARIM VE KALKINMA

Mert Can ERDOĞAN*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yapısını temelden değiştirecek siyasal, sosyal ve iktisadi dönüşümler yaşamıştı. Bu dönüşümler önemli ölçüde cumhuriyet dönemine rehberlik etmiş ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlatılan birçok uygulama cumhuriyetle devam etmişti. Bu devamlılık iktisat alanında oldukça dikkat çekici boyuttadır. Her ne kadar cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli siyasi gerekçelerle Osmanlı iktisat politikaları bütünüyle kötülense de Osmanlı devlet adamlarının mümkün mertebe uygulamaya çalıştıkları tarım üzerinden kalkınma modeli sürdürülmüştü.

Bu model her ülkenin yatkinlığı olan alanlarda üretim yaparak kalkınabileceği fikrini savunuyordu. Buna göre Osmanlı Devleti tarımsal üretimini artırarak elde ettiği fazla ürünü yurtdışı pazarlara satmalı ve kazandığı sermaye ile ticari bağlarını daha da güçlendirecek altyapı faaliyetlerine girişmeliydi. Bu şekilde ülke ekonomisi güçlenecek ve sermaye birikimi ortaya çıkacaktı. Tarımsal üretiminin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkacak hammadde bolluğu ve sermaye birikimi sayesinde, tarımsal sanayi için gerekli ortam sağlanmış olacaktı.

Bu çalışmada Tanzimat döneminden 1930'lu yılların sonuna değin Türk iktisat yazımının tarım ve kalkınma meselesine nasıl bakıldığı, başta iktisadi dergiler ve kitaplar olmak üzere dönemin kaynakları üzerinden ele alınacaktır. İktisat düşüncesinin kendi dönemlerindeki iktisat politikalarına ne ölçüde yön verdiği ve onları örtüşüp örtüşmediğini de sorgulanacaktır. Böylelikle ilgili dönemde iktisat ve tarım politikalarının hangi kuram ve yöntem çerçevesinde icra edildiği aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İktisat Düşüncesi, Tarım ve Kalkınma, Kadro Dergisi, İktisadiyyat ve İçtimaiyyat Mecmuası, Milli Ekonomi.

DEVELOPMENT AND AGRICULTURE IN TURKISH ECONOMIC THOUGHT FROM THE EMPIRE TO THE REPUBLIC

ABSTRACT

In its last century, the Ottoman Empire had experienced political, social and economic transformations that would change its structure entirely. These transformations guided the reforms of the republican period in a significant extend, and many of the practices initiated in the late period of the Ottoman State continued with the republic. This continuity in the economic field is specifically remarkable. Although they were discredited in the early years of the republic, for various political reasons, the model of development over agriculture, which the Ottoman statesmen tried to apply, was followed in the republic period.

This model advocated the idea that it could be developed by producing in the areas where every country was prone to it. Accordingly, the Ottoman Empire should increase its agricultural output and sell the excess product to foreign markets and undertake infrastructure activities to further strengthen its capital and commercial ties. In this way, the country's economy will be strengthened, and capital accumulation will emerge. With the abundance of raw materials and the accumulation of capital that will emerge with the development of agricultural production, the necessary environment for the agricultural industry will be provided.

In this study, especially from the second constitutional years until the end of the 1930s, the way in which the Turkish economic literature is looked at the agriculture and development issues will be examined through the sources of the period, especially the economic journals and books. It will also be questioned to what extent economic thought leads to economic policies of their time and whether they overlap. In this way, the theories and methods of economics and agriculture policies in the relative years will be tried to be explained.

Key Words: Economic Thought, Agriculture and Development, Kadro Magazine, İktisadiyyat ve İçtimaiyyat Magazine, National Economy.

---

* Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, historianturk@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, son yüzyılında yapısını temelden değiştirecek siyasal, sosyal ve iktisadi dönüşümler yaşamıştı. Bu dönüşümler önemli ölçüde cumhuriyet dönemine rehberlik etmiş ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlatılan birçok uygulama cumhuriyetle devam etmişti. Bu devamlılık iktisat alanında oldukça dikkat çekici boyuttaydı. Her ne kadar cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli siyasi gerekçelerle Osmanlı iktisat politikaları bütünüyle kötülense de Osmanlı devlet adamlarının mümkün mertebe uygulamaya çalıştıkları tarım üzerinden kalkınma modeli cumhuriyetin ilk yıllarında sürdürülmüştü.

Bu bağlamda hem Osmanlı hem de cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ekonominin en geniş sahası olan tarım sektörü kalkınmanın başat unsuru olarak kabul edilmiş ve tarım üretimi ekonominin lokomotifi olarak değerlendirilmişti. Diğer sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Türkiye'de 1950'lilere değin nüfusun yüzde doksanına yakını tarımla ilgilenmekteydi. Buna bağlı olarak tarımsal üretimden alınan vergiler devlet gelirlerinin yarısını teşkil etmekteydi.¹ Tarımın ülke ekonomisinde sahip olduğu bu ağırlık, ona Türk iktisat düşüncesinde özel bir anlam verilmesine sebep olmuştu.

Tarım üzerinden kalkınma modelinin uzun yıllar önemini korumasının temel sebebi Tanzimat döneminden, cumhuriyet yıllarına Türkiye'nin iktisadi olarak kalkınmasını engelleyen ana unsurların büyük ölçüde değişmeden kalmasıydı. Bu ortak sorunların çözümünde tarımsal üretim artışının yeri büyüktü. Öncelikle ülkenin ciddi bir sermaye eksikliği vardı. Hem Osmanlı'nın son döneminde hem de cumhuriyetin kuruluş yıllarında, ülke altyapı veya sanayi girişimlerini finanse edebilecek bir yerli sermayeden yoksundu. Bu bağlamda kalkınmayı mümkün kılacak sermaye birikimi ancak iktisadi yaşama egemen olan tarımsal üretimdeki verimlilik artışıyla mümkün olabilirdi. Tarımın geniş çaplı bir kalkınmayı finanse edebilmesi için üretilen ürünlerin dış pazarlara yönelik seçilmesi ve katma değeri yüksek ticari tarım ürünlerini içermesi gerekmekteydi. Bu ürünlerin yurtdışı pazarlarına satılması sonucunda ülkeye girecek olan sermaye kalkınma için hayati öneme sahipti.

Osmanlı'dan cumhuriyetin ilk yıllarına devam eden ve bu dönemde kalkınmayı engelleyen bir diğer önemli sorun nüfus meselesiydi. Çünkü nüfus yoğunluğu hem üretimi mümkün kılacak işgücü hem de üretilen malların satılabileceği geniş bir iç pazar için gerekliydi. Bunlara ek olarak emek gücü büyük çaplı ulaşım ve altyapı projelerinin daha iktisadî ve mümkün olması için şarttı. Fakat Osmanlı Devleti nüfus yoğunluğu açısından çağdaşlarından oldukça gerideydi; örneğin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'daki nüfus yoğunluğu km² başına 7,52 kişi iken² aynı oran Fransa'da 52 İngiltere'de ise 63'tü.³ Cumhuriyetin ilk yıllarında da durum pek farklı değildi. 1912-1922 yılları arasında cereyan eden savaşlar neticesinde yaklaşık iki milyon Müslüman Türk yaşamını yitirmiş, Anadolu nüfusu göçlerle sarsılmıştı. Bu kaybın büyük çoğunluğu genç erkek nüfus olduğu düşünülürse, cumhuriyetin işgücü açısından oldukça ciddi bir kayıp yaşadığı ortadaydı. Savaşta kaybedilen genç nüfus o kadar dramatik oranlardaydı ki ülkenin demografik açıdan toparlanması on yıllar alacak, ülke nüfusu ancak 1930lu yılların sonunda savaş öncesi rakamlara ulaşacaktı.⁴ Yetersiz işgücü sanayi üretimi bir yana, verimli bir tarımsal üretimi dahi mümkün kılmaktan uzaktı. Nüfusun kıyı bölgeleri dışında oldukça seyrek seyrediyor

¹ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 60.

² Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 243.

³ Wrigley and Schofield, **The Population History of England, 1541-1871, A reconstruction**, Harvard University Press, 1981, s. 208-9.

⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s. 164.

oluşu demiryolu gibi gerekli altyapı projelerini de oldukça masraflı bir hale getirmekteydi. Söz konusu dönemde ülke nüfusunun sadece yüzde yirmisi kent ve kasabalarda ikamet etmekteydi, dolayısı ile bahsettiğimiz dönemin şartlarında ülkenin kentli bir işgücü çıkarması da pek mümkün olmuyordu.⁵ Bu bağlamda hem Osmanlı'da hem de cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal üretim ve buna bağlı gıda fiyatlarının düşmesi, yetersiz nüfus sorununa yönelik bir çözüm reçetesi olarak görülüyordu.

İktisat düşüncesinde Osmanlı'dan cumhuriyete süregelen bir diğer ortak nokta tarımın sanayiye sağlayacağı katkı üzerinden kalkınmada oynayacağı roldü. Bu bağlamda sanayinin gelişebilmesi için aynı anda hem ucuz hammaddeye hem de ucuz işgücüne ihtiyaç vardı. Bu iki ihtiyaç da tarımsal üretimle karşılanabilirdi. Yerli tarım üreticisinin yapacağı yüksek verimli bol üretim, gıda fiyatlarını aşağı çektiğinden sanayide çalışacak işgücünün temel masrafları azalacaktı. Bunun yanı sıra tarımsal üretimin sağladığı ucuz ve bol hammadde sanayi üretimi için gerekli olan hammadde fiyatlarını düşürerek üretim masraflarını azalacaktı. Bu da daha ucuz işgücü anlamına geliyordu. Bu bakımdan tarımsal üretim ucuz işgücü ve hammaddeyi mümkün kılarak, verimli ve karlı bir sanayi üretimi sağlayacak sanayinin gelişmesine zemin hazırlayacaktı.⁶

Son dönem Osmanlı'dan, erken cumhuriyete ülkenin kalkınma noktasında karşılaştığı bu ortak sorunlar, tarım üzerinden kalkınma modelini sürekli gündemde tutmuş ve bu yaklaşım hem uygulama noktasında hem de düşünce hayatında etkinliğini korumuştur. Bu bağlamda ilgili çalışmada özellikle Tanzimat yıllarından 1930'lu yılların sonuna değin Türk iktisat yazımının tarım ve kalkınma meselesine nasıl bakıldığı, başta iktisadi dergiler ve kitaplar olmak üzere dönemin kaynakları üzerinden ele alınacaktır. İktisat düşüncesinin kendi dönemlerindeki iktisat politikalarına ne ölçüde yön verdiği ve onları örtüşüp örtüşmediğini de sorgulanacaktır. Böylelikle ilgili dönemde iktisat ve tarım politikalarının hangi kuram ve yöntem çerçevesinde icra edildiği aydınlatılmaya çalışılacaktır.

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN TARIM VE KALKINMA 1839-1870

Askeri ve mali yapısını toprak düzenine dayandıran Osmanlı Devleti için tarımsal üretim her zaman önemli bir mesele olmuş ve düşünce hayatında yer bulmuştur. Osmanlı devlet adamları tarımsal üretime uzun vadeli vergi gelirlerinin teminatı gözüyle bakmış, tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak adına farklı tedbirler almaktan kaçınmamışlardır. Fakat Avrupa'nın askeri üstünlüğünü iyiden iyiye hissettirdiği XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı iktisat düşünürleri mali meselelerin yanı sıra ülkenin nasıl kalkınacağı, halkın nasıl zenginleşeceği gibi sorularla ilgilenmiş ve bu sorulara ekseninde tarıma farklı açılardan yaklaşmaya başlamışlardır. Avrupa'nın iktisadi yükselişi karşısında, Osmanlı devlet adamları öncelikle merkantilist bir zihniyetle paranın ülkede kalması için yerli üretimi teşvik edecek fikirler üzerinde durmuşlardır. Bu fikirler tarım-sanayi ayrımı yapmadan bir bütün olarak yerli üretimin artırılmasını, ekonomide ithalat ihtiyacının ortadan kaldırılmasını savunuyorlardı.⁷

Fakat özellikle Tanzimat Fermanı'nı takip eden süreçte Osmanlı devlet adamları ve aydınları Avrupa'da kabul gören klasik iktisat yaklaşımının etkisi altına girerek önceki

⁵ Donald Quartern, **Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, 1994, s. 777.

⁶ Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 253.

⁷ Seven Ağır, "Osmanlı İktisat Düşüncesinde Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Örnek Alma", **Türkiye'de İktisadi Düşünce**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 52-56.

merkantilist fikirlerini terk etmişlerdi. Klasik iktisat yaklaşımına göre nasıl ki her birey kendisi için en karlı ekonomik faaliyeti sürdürerek zenginleşiyorsa, her ulusta kendisi için en karlı üretim alanına yönelerek zenginleşirdi. Uluslar serbest ticaret ortamında en yatkın oldukları ürünleri üretip birbirlerine sattıkları takdirde hep birlikte gelişirlerdi. Bu bağlamda Osmanlı ülkesi tarım bakımından pek elverişli bir konuda bulunuyordu, tarıma elverişli toprakları Osmanlı Devleti'ni kısa sürede tahıl ambarına dönüştürebilir, ülkeyi kalkındırabilirdi. Buna göre Osmanlı Devleti tarımsal üretimini artırarak elde ettiği fazla ürünü yurtdışı pazarlara satmalı ve kazandığı sermaye ile ticari bağlarını daha da güçlendirecek altyapı faaliyetlerine girişmeliydi. Bu şekilde ülke ekonomisi güçlenecek ve sermaye birikimi ortaya çıkacaktı.

Osmanlı iktisat düşüncesinde bu yaklaşım kendisini 1840'lı yıllardan itibaren göstermeye başlamıştı. 1840 yılında yayın hayatına başlayan Ceride-i Havadis gazetesinde çıkan isimsiz ve yazarlı kısa yazılar üzerinden klasik iktisat ilkeleri kapsamında Türk tarımını özendirici makaleler kaleme alınmıştı. Gazeteye göre ziraat, bütün ekonomik program ve faaliyetlerin temelidir. Bu nedenle, gazetenin özellikle ilk yıllardaki yazıları ziraatın önemini, faydasını ve nasıl geliştirileceğini devamlı olarak işlemişti.

Bu bağlamda ilk olarak 18 Eylül 1840 tarihinde Ceride-i Havadis gazetesinde yayınlanan makalede Osmanlı'nın nasıl bir kalkınma stratejisi izlemesi gerektiği tartışılmıştı. Makaleye göre kimi vatanseverler ülkede bir an önce fabrikalar açılmasını ve bu suretle yurtdışından satın alınan mamul ürünlerin ülke içerisinde üretilmesini savunsalar da bu fikirler iktisaden doğru değildi. Yazara göre her memleket öncelikle yatkın olduğu alanda üretim yapmalı bu şekilde kalkınmalıydı. Bu açıdan İngiltere sahip olduğu ucuz işgücü, bol sermaye ve zengin kömür yatakları sayesinde diğer ülkelere çok daha düşük maliyete mamul ürün imal edebiliyordu. Osmanlı Devleti ise sahip olduğu geniş bereketli topraklar ve ılıman iklim sayesinde pamuk ve incir gibi değerli tarım ürünleri üretebilirdi. Ürettiği tarım ürünlerini, diğer devletlere satarak ve ihtiyaç duyduğu mamul ürünleri onlardan satın alarak zenginleşir ve nihayet kendi fabrikalarını inşa edebilirdi. Bu yüzden Osmanlı Devleti için öncelikli kalkınma vesilesi tarım olmalıydı, ancak bundan sonra fabrikalaşma mümkündür.⁸ Bu yaklaşımı destekler nitelikte başka bir yazıda Bursa'daki ipekçilik faaliyetlerinin bölge halkına sağladığı yüksek kazancın altı çizildikten sonra bu başarıyı kendi ülkelerinde tekrarlamak isteyen Amerikalıların benzer ılıman iklim koşullarına sahip olmadıkları için büyük zarara uğradıkları ifade ediliyordu.⁹ Bu karşılaştırma üzerinden Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelere nazaran tarıma olan yatkınlığı vurgulanmış oluyordu. Her ülkenin ancak en yatkın olduğu alanda üretim yaparak kalkınacağı fikrinden hareketle tarımın Osmanlı Devleti açısından vazgeçilmez bir üretim sahası olduğu fikri vurgulanıyordu.

Ceride-i Havadis'te 1841 yılında çıkan bir diğer yazıda, ziraatın kalkınmada oynadığı rolün altı özellikle çizilmekteydi. Buna göre ekonomik kalkınma nihayetinde tarım üreticisinin zenginliği ile mümkün olabilirdi. Çiftçiler mallarını sattıkları ve devlete vergilerini ödediklerinde geriye kalan kazançla zenginleşiyorlarsa, bu hem ülkedeki yerli sermayeyi artıracak hem de imalatçılar ürünlerini satacakları bir iç pazar oluşturacaktı. Dolayısı ile tarımsal üretim kalkınmanın ilk ve en temel basamağını oluşturmaktaydı.¹⁰ Bu yaklaşım özellikle İngiltere örneği üzerinden vurgulanıyordu. İngiltere'nin ancak güçlü bir tarımsal altyapı inşa ettikten sonra sanayi ve ticarete ilerlediği ifade ediliyordu. Yazara göre İngiltere'de halen ticaret ve sanayide çalışanların sayısı bir buçuk milyondan ibaretken tarımsal nüfusunun sayısı 5 milyona ulaşmaktaydı. Ayrıca İngiltere'de tarım için ayrılan

⁸ Ceride-i Havadis, S 6, 21 Receb 1256, s. 2.

⁹ Ceride-i Havadis, S 67 12 Zilkade 1257, s. 1.

¹⁰ Ceride-i Havadis, S 25, 18 Safer 1257, s. 2.

sermaye, ticaret ve sanayiye ayrılan sermayeden 15 kat fazlaydı ve İngiltere'nin zenginliğinin kaynağı nihayetinde tarımsal üretimden gelmekteydi.¹¹

Osmanlı Devleti'nin tarıma olan yatkınlığı ve tarımsal üretimin kalkınmada oynadığı önemli rolün yanı sıra Ceride-i Havadis gazetesinde çıkan yazılarda Osmanlı Devleti'nin ürettiği tarımsal ürünü Avrupa'ya satarak nasıl büyük bir zenginlik elde edebileceğini vurgulamaktaydı. 1840 yılında çıkan bir yazıda, Avrupa sanayisinin büyük oranda tekstil ürünlerine dayandığı ve bu yüzden de artan oranda pamuk ipliği talep ettiği ifade edilmekteydi. Yazar, Avrupa'nın Osmanlı pamuğu için devasa bir Pazar olduğunu dile getirmekte ve Osmanlı tarım üretiminin buna yönelmesini önermekteydi.¹² Ertesi sene çıkan başka bir yazıda ise İngiltere'nin zahire ve hububata uyguladığı gümrük vergisini kaldırmakta olduğu ifade edilerek, yakın gelecekte bu ülkenin Osmanlı tarım ürünleri için oldukça cazip bir pazara dönüşeceği dile getirilmekteydi.¹³

Osmanlı Devleti'nin yurt dışı pazarlara tarım ürünleri satarak kalkınabileceği tezi Ceride-i Havadis gazetesi tarafından hararetle savunulsa da kimi Osmanlı iktisatçıları sadece tarımsal üretimle yetinmenin akıllıca olmadığını düşünmekteydiler. Bu yazarlara göre Osmanlı Devleti muhakkak kendi sanayisini kurmalıydı. Yerli bir sanayi tarımsal üretimi daha da geliştirecekti. Bu fikri ilk ifade eden Osmanlı iktisatçılarından olan Serandi Arşizen, Tasarrufat-ı Mülkiye isimli eserinde kalkınmada tarımın önemini vurgulamakla birlikte yerli bir imalat sektörünün gereğini dile getirmekteydi. Arşizen Efendi'ye göre sağlıklı bir ekonomi tarım, sanayi ve ticaret sahaları arasındaki uyumla mümkün olmakta ve her faaliyet alanı bir diğerini desteklemekteydi. Bu bağlamda yerli imalat üretimi ülke tarımı için önemli bir talep merkezi yaratacağından hem tarımsal ürünlerin satılacağı iç pazarı destekleyecekti hem de tarımda kullanılabilecek alet ve edevatın ülke içinde üretimini sağlayarak bu gerekli malzemelere erişimi kolaylaştırıcaktı. Böylelikle tarımın büyümesi ve gelişmesi daha mümkün olacaktı.¹⁴

Arşizen Efendi, Osmanlı Devleti'nin kendi iktisadi menfaatleri için yerli bir sanayiye ihtiyacı olduğunu dile getirmişti. Fakat onun ifadeleri ülkenin sermaye birikimini ve mamul madde gereksinimini Avrupa'ya tarımsal ürün satarak sağlayacağı fikrinin açık bir eleştirisini barındırmıyordu. Bu bağlamda kapsamlı bir eleştiri Tercüme Bürosu memurlarından Mehmed Şerif Efendi tarafından 1861 yılında kaleme alınan bir yazıyla ortaya konulmuştu. Mehmed Şerif Efendi tıpkı Arşizen Efendi gibi ziraatın gelişmesini ülke iktisadında yaşanacak genel bir ilerleme ile mümkün görmekte ve bu bağlamda İngiltere örneğini vermekteydi. İngiltere'nin ziraatta ilerlemesinin sebebi kullandıkları teknik ve aletlerin mükemmelliği ile gerekli alt yapı faaliyetlerini tamamlanmış olmasından ötürü gelmekteydi. Bunların gerçekleşmesi ise ancak bilimdeki ilerlemeyle mümkün olmuştu. Mehmed Şerif Efendi'ye göre bilimin ilerlemesi de sanayi ve ziraatın gelişmesine bağlıydı. Dolayısıyla bir ülkenin kalkınması sadece ziraatta değil topyekûn tüm iktisadi hayatta yaşanacak bir dönüşümle mümkün olabilirdi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti tarım ihracatına dayalı bir kalkınma modeline odaklanmak yerine kapsamlı bir ekonomik dönüşümü hedeflemeli, sanayinin teşvikine belki tarımdan daha çok önem vermeliydi.¹⁵

¹¹ Ceride-i Havadis, S 200, 13 Şevval 1260, s. 2.

¹² Ceride-i Havadis, S 16, 1 Zilkade 1256, s. 2.

¹³ Ceride-i Havadis, S 39, 8 Rebiülahir 1257, s. 2.

¹⁴ Serandi Arşizen, **Tasarrufat-ı Mülkiye**, Hazırlayan Hamdi Genç-Erdem Özgür, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 44-54.

¹⁵ Mehmed Emin Şerif, "Sanayi ve Ziraattan Kangısının Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dair", **Tercüman-ı Ahval**, S 69, 1861, s. 2-3.

Mehmed Şerif Efendi'nin fikirleri dönemin önemli bürokratlarından Münif Paşa tarafından da paylaşılmaktaydı. Doğu toplumlarının başlıca gelir kaynağı olan ziraat ve hayvancılığın kalkınmada yeterli olmayacağını savunan Münif Paşa, sanayi ve ticaretin artık çok daha önemli olduğunu savunmaktaydı. İngiltere ve Hollanda gibi ülkelerin sanayi ve ticaret sayesinde en verimli topraklara sahip ülkeleri geride bırakan bir refaha, servete ve güce kavuştuğunu ifade etmişti. Münif Paşa sanayi ve ticaretin kalkınmadaki önemine karşılık Osmanlı Devleti'nin bu alanlarda zayıf kaldığını düşünmekte hatta yerli sanayinin gelişmek bir yana geriye gittiğini ifade etmekteydi. Bu bağlamda ham madde satarak bunun işlenmiş haline on kat pahasına geri almaktansa, imalatın ülke içerisinde yapılmasının bir çaresi bulunmalı muhakkak yerli bir sanayi kurulmalıydı.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin tarımı ve sanayii birlikte geliştirmesi fikrine karşılık, Klasik iktisat ekolünü benimseyen yazarlar yerli sanayii kısa vadeli yatırımlarla oluşamayacağını ancak zaman içerisinde olgunlaşabileceğini vurguluyorlardı. Osmanlı Devleti'nde yerli bir sanayi sektörünün oluşması için ülkede öncelikle anlamlı bir sermaye birikimi olması gerekmektedir.¹⁷ Bu sermaye birikiminin yanı sıra teknik konularda uzmanlaşmış bir işgücü yetiştirilmeli ve nihayet üreticiye ucuz hammadde ile enerji sağlanmalıydı.¹⁸ Osmanlı Devleti'nin bu ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaç duyduğu sermayeyi Avrupa ile doğrudan sanayi üretiminde rekabet ederek kazanması oldukça zordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti ılıman iklimi ve verimli toprakları sayesinde ziraat yaparak gerekli sermaye birikimini temin edebilir, altyapı ve eğitim faaliyetlerini bu yolla karşılayabilirdi.¹⁹ Dolayısı ile Klasik İktisat ekolünü takip eden yazarlar sanayii ülke menfaatleri açısından gerekli görmekle beraber onu mümkün kılacak koşulların ancak tarımsal üretimin sağlayacağı sermaye birikimi ile mümkün olacağını savunmuşlardı.

OSMANLI İKTİSAT POLİTİKALARINDA TARIM VE KALKINMA 1839-1870

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı düşünce hayatında yaygınlaşan iktisat düşüncesinin dönemin politikalarına etkisine bakıldığında dikkate değer bir uyum görülmektedir. Osmanlı yöneticileri bu dönemde tarımın geliştirilmesine ve yurt dışı pazarlara yönelmesine yönelik önemli çalışmalar yapmışlardı. Tanzimat Fermanı'nda memleketin bayındır alanında gelişmesi, halkın da refahlı bir duruma getirilmesi temel fikir olarak kabul edilmiş ve bu konunun da her şeyden önce ziraatın kalkınmasına bağlı olduğu belirtilmişti. Bu bağlamda 1843 yılında Ziraat Meclisi kurulmuş ve ülkede ziraat bürokrasisinin temelleri atılmıştı. Ziraat Meclisi, tarımsal üretimi artırmak için öncelikle ülke genelinde ziraat anketleri yapmış. Eyaletlere yazılar göndererek ülkenin çeşitli bölgelerinde ne kadar hububat, zahire ve hayvan yetiştirdiğini, halkın refah seviyesini, üreticinin hangi miktarda hangi aletlere ihtiyaç duyduğunu, boş ve terkedilmiş toprakların nasıl yeniden üretime açılabilceğini ve ulaşım vasıtalarının durumunu sormuştu.²⁰ Ziraat meclisi bürokratik düzenin kırsal alana genişlemesi adına her eyalet, sancak ve kaymakamlığa ziraat müdürlükleri, kaza ve nahiyelere ise ziraat müdür vekillikleri kurmuştu. Böylece ülkede geniş çaplı bir ziraat bürokrasisi oluşmuştu. Bu

¹⁶ Ali Budak, **Münif Paşa Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 612- 616.

¹⁷ **Ceride-i Havadis**, S 23, 5 Muharrem 1257, s. 1.

¹⁸ **Ceride-i Havadis**, S 183, 15 Cemazeyilevvel 1260, s. 1.

¹⁹ "Payitaht", **Tasvir-i Efkâr**, S 79, 8 Şevval 1279, s. 1-2.

²⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt**, 5. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 221.

meclisin faaliyetleri uzun yıllar farklı bakanlıkların bünyesinde devam etmiş ve çeşitli yapısal düzenlemeler geçirmiştir.²¹

1868 yılına gelindiğinde vilayetlerden gelen raporlar çerçevesinde ülkenin bayındır olarak kalkındırılması, tarıma elverişli hale getirilmek istenen bataklıkların kurutulması, sulama kanallarının yapılması, ağır vergi yükünün hafifletilmesi, ziraî alanda çalışacak işgücü talebinin karşılanması için gerekli tedbirlerin alınması, üreticiye kredi desteği sağlanması, fabrikalar kurulması, tarım araçlarının modernleştirilmesi, ıslah edilmiş tohumların kullanılması gerekliliği belirtilmekteydi.²² Ortaya çıkan görev ve sorumlulukların ancak müstakil bir bakanlık marifetiyle yürütülebileceği düşüncesiyle 1869 yılında Ticaret ve Tarım bakanlığı kurulmuş ve ziraat meclisi bu bakanlığa bağlanmıştı.²³

Ziraat bürokrasisin oluşturulmasının yanı sıra, ziraat eğitimin geliştirilmesi amacıyla 1847 yılında İstanbul yakınlarında bulunan Ayamama Çiftliği binasında Ziraat Talimhanesi adında bir ziraat okulu açılmıştı. Bu okulun kuruluş amacı ülkedeki pamuk ziraatını geliştirecek eğitimli kadrolar yetiştirmektir. Okulda veterinerlik, botanik, tarım ve bahçivanlık gibi ziraata yönelik dersler verilmiş; şeker üretimi, ipek böcekçiliği, Merinos koyuncululuğu üzerine çalışmalar yapılmıştı. Ayrıca öğrencilere Avrupa'dan getirilen yeni çift aletlerin nasıl kullanılacağı öğretilmiş mezunların çağdaş tarım teknolojilerine vakıf olmaları istenmişti.²⁴

Bu dönemde yaşanan önemli bir gelişme tüm devlet tekellerinin iptal edilmiş olmasıydı. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması sayesinde ülkede yetiştirilen tüm ürünlerin serbestçe ihracatına izin verilmişti. Bu gelişme devleti önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakmakla birlikte çiftçinin ürününü yurtdışı pazarına yönlendirmesine olanak sağlamış ve ülkede ticari tarımın önünü açmıştı.²⁵

Tekellerin kaldırılmasıyla birlikte önü açılan ticari tarımın teşviki amacıyla 1859 yılında yayımlanan Tapu Nizamnamesiyle tarım dışı alanları kullanıma açanlara ilgili alanların mülkiyeti verilmiş ve bu kişilere bir yıllık vergi muafiyeti tanınmıştı. Tarıma açılan arazinin taşlık olması durumunda ise muafiyet süresi iki yıl olarak belirlenmişti 1862 yılında pamuk üretimini teşvik amacıyla pamuk tarımına yeni açılan arazilerden beş yıl vergi alınmaması ve üretim amacıyla ithal edilecek araç, gereç, makinelerin ve pamuk tohumunun gümrük vergisinden muaf olması kararlaştırılmıştı. Benzer bir şekilde ülkede zeytin üretimini artırmak için zeytin üretimine yeni başlayanlardan yirmi beş yıl vergi alınmamasına karar verilmişti. İpek böcekçiliğini teşvik amacıyla da dut üretimine başlayanlardan ürün elde edecekleri tarihten itibaren üç yıl süreyle vergi alınmaması karara bağlanmıştı.²⁶

Devlet tarımı teşvik etmekle kalmamış taşradan gelen raporlarda sık sık tekrarlanan sermaye yokluğuna yönelik uygulamalar geliştirmiş ve 1854 yılında tohumu, araç gereci ve hayvanı bulunmayan çiftçilere üç dört senelik vadelerle faizsiz kredi vermişti. 1867 yılında kırsal kesime yönelik kredi uygulamasını genişletmek amacıyla Mithat Paşa'nın Tuna Vilayetinde başlattığı Memleket Sandıkları uygulaması tüm ülkeye yayılmış ve bu

²¹ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1936-1956)**, Eren Yayınları, İstanbul, s. 284.

²² Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, 1998, İstanbul, s. 46-47.

²³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VII. Cilt**, 5. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 289.

²⁴ Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, s. 47.

²⁵ Donald Quartert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım**, Türkiye Bankası Yayınları, İstanbul, s. 169.

²⁶ Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, s. 51-53.

uygulamayla çiftçilerin bir kooperatif düzeni içerisinde uygun faizle kredi bulmaları sağlanmıştı.²⁷

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE TARIM VE KALKINMA 1870-1908

Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı düşüncesine hâkim olan klasik iktisat yaklaşımı, 1870'li yıllara gelindiğinde yavaş yavaş sorgulanmaya başlanmıştı. Bu sorgulamada iktisadi düşüncenin toplumun daha geniş tabakalarına yayılmasının önemli bir etkisi vardı. Bu noktada özellikle Tanzimat reformlarının payı büyüktü. Tanzimat reformları sayesinde yeni okullar açılmış ve bu okullarda iktisat dersleri okutulmaya başlanmıştı. Bu dersleri alan Osmanlı aydınları doğal olarak ülkedeki iktisat politikalarını ele almaya ve süregiden serbest ticaret uygulamalarını tartışmaya başlamışlardı.²⁸ Tanzimat sonrasında gündeme gelen kalkınmada tarıma mı yoksa sanayiye mi öncelik verileceği tartışması, 1870'lerden itibaren yerini daha kapsamlı bir serbest ticaret eleştirisi bırakmıştı. Bu dönemden itibaren çeşitli yazarlar doğrudan klasik iktisat kuramını eleştirerek, Osmanlı Devleti'nin sadece tarımsal üretimle kalkınamayacağını savunmuşlar. Yerli bir sanayinin tesisi için gerekirse serbest ticareten vazgeçerek himaye usulüne geçilmesini önermişlerdi.

Bu bağlamda 1860'lı yıllarda Mehmed Şerif Efendi tarafından dile getirilen ülkenin tüm sektörlerinin bir arada kalkınması gerektiği fikri, 1870'lerden itibaren önce Ahmet Mithat Efendi daha sonra Mizancı Murat tarafından ifade edilmişti. Bu yazarlara göre ülke ancak tarımın, sanayinin ve ticaretin bir arada gelişmesiyle kalkınabilirdi. Zira sanayi sayesinde üretilen makineler tarımın gelişmesine katkı sağlayacak ve yine sanayi sektörü ülkedeki tarımsal ürünlere bir iç pazar yaratacaktı. Bu açıdan tarım ya da sanayi sahalarından birini tercih ederek diğerini ihmal etmek ülkenin kalkınmasını sağlamaz aksine onu zayıflatırdı. Yapılması gereken serbest ticaret ilkeleriyle uyuşmasa da gerektiğinde yerli sanayinin himaye edilmesiydi.

Bu bağlamda Ahmet Mithad Efendi 1878 Ekonomi Politik isimli kapsamlı bir iktisat kitabı kaleme aldı. Bu kitapta klasik iktisat yazarlarının aksine Osmanlı Devleti'nin özellikle sanayi ve ticaretini geliştirebilmesi için himaye usulüne ihtiyacı olduğunu savunmaktaydı. Günün koşullarında serbest rekabeti savunmanın “dört yaşındaki bir çocuktan otuz yaşındaki bir yiğide meydan okumasını beklemek” ten farksız olduğunu dile getirerek serbest ticarete karşı çıkıyordu. Osmanlı Devleti'nin mevcut iktisadi zayıflığının yabancılara verilen imtiyazlardan kaynaklandığını savunan Ahmet Mithad Efendi, yerli üreticiyi himaye ederek bu durumun tersine çevrilebileceğine inanmaktaydı.²⁹

Ahmet Mithad Efendi'nin fikirlerini 1886 yılından itibaren Murad Bey tarafından Mizan isimli dergide yayınlanan yazılarla sürdürülmüştü. Derginin yarattığı etki sebebiyle “Mizancı” olarak anılan Murad Bey, tarımla birlikte sanayi ve ticarete de önem verilmesini savunmuştu. Ona göre Osmanlı Devleti sadece tarıma değil sanayi ve ticarete de yatkındı. Vaktiyle Osmanlı Devleti dünyanın en zengin ve üretken ülkesi olduğu halde yabancılara verilen imtiyazlar sebebiyle yerli üretim gerilemiş ve Batılılarla rekabet edilemez hale gelmişti. Bu açıdan yerli sanayi gelişene kadar himaye usulü takip edilirse Osmanlı üreticisi her alanda yabancılara rekabet edebilirdi. Bu yaklaşım klasik iktisat usulünün kurucusu Adam Smith tarafından da savunulmakta ve iktisat ilmiyle örtüşmekteydi.³⁰ Dolayısıyla

²⁷ Quartert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu**, s. 120-121.

²⁸ Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 227.

²⁹ Ahmed Midhat, **İktisat Metinleri**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2005, s. 149-160.

³⁰ Birol Emil, **Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 235.

Murad Bey tıpkı Ahmed Mithad Efendi gibi ülkenin ancak farklı sektörlerin birlikte gelişmesiyle kalkınabileceğini ve fırsat verildiği takdirde Osmanlı üreticisinin tarım dışı alanlarda da yabancılarla rekabet edebileceğini savunmaktaydı.

Mizancı Murad ve Ahmed Mithad Efendi’nin dile getirdiği fikirler Osmanlı düşünce hayatında belli aralıklarla II. Meşrutiyet’in ilanına değin karşılık bulmaya devam etmişti. Bu bağlamda 1907 yılında İzmir’de Salih Zeki’nin yönetiminde çıkan Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi de bu fikirleri kararlı bir şekilde savunmaktaydı. Gazeteye göre “sanayinin terakkisi demek ziraat ve ticaretin dahi terakkisi” ve sermaye birikimi demektir. Bu bağlamda Osmanlı üreticisi arasında yatırım fikri güçlenir ve fabrikalar, şirketler, atölyeler açılırsa Osmanlı topraklarında bol miktarda yetişen hammadde, eskiden olduğu gibi yurt dışına gönderilmez, ülke içerisinde değerlendirilirdi. Bunun sonucunda ülkede istihdam artar refah gelişirdi.³¹ Ancak bu himayeci fikirler çeşitli yayınlarda savunulmakla birlikte Osmanlı düşünce hayatına egemen olamadı.

Tanzimat yıllarında olduğu gibi onu izleyen dönemde de Osmanlı düşünce hayatına hâkim olan yaklaşım klasik iktisat öğretisiydi. Bu öğretiyi kapsamında, karşılıklı üstünlükler ilkesine göre hareket edilmesi öneriliyor, ülkenin hazır olmadığı sahalara yatırım yapması israf olarak değerlendiriliyordu. Ülke Tanzimat’ın ilk yıllarında devlet teşvikiyle her şeyin yabancı olduğu devasa sanayi yatırımları yapmıştı. Fakat bu yatırımlar kalıcı olmamış, açılan fabrikalar zaman içerisinde bir bir kapanmıştı. Bu gayeye sarf edilen kaynaklar yol yapımı ve ziraat için kullanılmış olsaydı ülkenin gelirleri iki katına çıkardı.³² Bu bağlamda Osmanlı Devleti bir tarım ülkesiydi ve yatırımını tarıma yapmalıydı. Himaye ile yaşayacak, yabancı üretici ile rekabet edemeyecek bir sanayi inşa etmek ancak kaynak kaybı oluyordu.

Bu dönemde Namık Kemal gibi sanayi ve ticaretin önemini kabul eden Osmanlı yazarları bile ülkenin mustarip olduğu bilgi ve sermaye eksikliğine işaret ederek kalkınmanın ancak tarımdan başlayabileceğini söylüyorlardı. Buna göre ticaretimiz yabancıların elinde, sanayimiz ise yok hükmündeydi. Topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla geçinip gidiyorduk. Ticaret ve sanayinin gelişimi tarıma nazaran çok daha büyük sermaye gerektirdiğinden kalkınmanın temeli tarımdı. Osmanlı Devleti’nin tarımdan vazgeçme gibi bir olanağı yoktu, kendisini ticarete yöneltecek gerekli sermaye ve bilgi birikimini henüz yoktu. O halde yerli sermaye birikimi için en acil ve büyük tedbir tarımın ıslahıydı.³³

Namık Kemal gibi Osmanlı Devleti’nin yatırımını tarıma yapması gerektiğini savunan birçok yazı bu dönemde gazetelerde yayınlanmaktaydı. Bu yazılar, ülkenin sahip olduğu büyük tarımsal potansiyeli vurgulamakla söze başlıyordu. Osmanlı Devleti sahip olduğu iklim ve toprak genişliği ile tarımsal üretime Avrupalı devletlerinden daha fazla yatkın olmasına rağmen gerekli yatırımlar yapılmadığı için bu potansiyelini kullanamıyordu. *Hakayikül Vekayi*’de çıkan bir yazıda Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bir kıyaslama yapılıyor ve iki ülkenin sahip olduğu tarım alanları karşılıklı olarak hesaplanıyordu. Bu hesaba göre Osmanlı ülkesi Fransa’nın verimliliğini yakaladığı takdirde mevcut altı yedi milyon liralık aşar vergisinin iki yüz elli milyon lirayı aşacağı tahmin ediliyordu.³⁴ Aynı gazetede çıkan bir diğer yazıya göreyse Anadolu’nun Çukurova’sı, Arabistan Yarımadası’nın muhtelif yerleri ve Rumeli’deki Kosova bölgesi gibi bereketli araziler geçmişte büyük medeniyetlere refah sağlayan tarım havzaları olmalarına rağmen altyapı eksikliği ve yetersiz yatırım sebebiyle

³¹ “Ticaret ve Sanayimize Bir Nazar”, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, no:20, 2 Eylül 1323, s. 264-267.

³² Şerif Mardin, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)”, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 71.

³³ Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesi**, s. 344.

³⁴ Korye Duryan, “Memalik-i Mahrusada Ziraat”, **Hakayiku’l Vakayi**, 17 Ramazan 1288, s. 3.

artık âtil durumdaydılar. Gazeteye göre bu bölgeler tekrar şenlendirilir ve gerekli önlemler alınır, eski dönemlerde olduğu buralardan yeniden büyük gelirler elde edilirdi.³⁵ Bu bağlamda gazete Osmanlı'nın zirai potansiyelini gerçekleştirebilmek için çeşitli öneriler getirmekteydiler. Bu öneriler Tanzimat'ın ilk yıllarından beri dile getirildiği üzere demiryolları gibi çeşitli altyapı faaliyetlerinin tamamlanması, çiftçiye gerekli alet edevatın sağlanması ve tarım üreticisine düşük faizli kredi sağlanmasıydı.³⁶

Tarım odaklı kalkınmayı eleştiren ve yerli sanayinin gelişmesi için himaye usulünü öneren Osmanlı iktisat yazarlarına karşı bu dönemde en kapsamlı serbest ticaret savunusunu Sakızlı Ohannes Paşa yapmıştı. Ohannes Paşa 1877-1897 yılları arasında mülkiyede iktisat derslerini vermiş, kendi yazdığı *Mebad-ı İlm-i Servet-i Milel* isimli eseri burada ders kitabı olarak okutulmuştu. Mülkiye hocalığından sonra 1907 yılına kadar hazine bakanlığı görevi yapan Ohannes Paşa böylelikle yaklaşık otuz yıl Osmanlı iktisat düşüncesine yön vermişti. Ohannes Paşa'ya göre iktisat ilminin mantığı ülkedeki sınırlı kaynaklarla azami üretimi ve kazancı sağlamaktı. Bu yüzden eldeki kaynakların en yüksek getiriye sağlayacak alanlarda değerlendirilmesi gerekirdi. Himaye usulü ise ekonomiyi bu mantığın dışına itiyor, kimi elverişsiz üretim kalemlerini yapay olarak karlı hale getirerek sermayenin buraya akmasına sebep oluyordu. Bu durum asıl kazançlı sahaların yeterince sermaye bulamamasına ve kalkınmanın yavaşlamasına sebep oluyordu. Bu usul ayrıca yerli üretimi teşvik için gümrük vergilerinin artırılmasını öneriyordu. Fakat bu artış ithal ürünlerin pahalılaşmasına yol açmaktaydı. Bu pahalılık nihayetinde tüm toplumun refahını aşağı çekmekteydi. Dahası himaye usulü ile uluslararası rekabetten korunan yerli üretim yurtdışındaki gelişmeleri takip etmek zorunda kalmıyordu. Bu yüzden de giderek durağanlaşarak içine kapanıyordu. Bu durum tüm ülkenin kalkınma hızını azaltıyor ve fakirleştiriyordu. Dolayısı ile himaye usulü ülkeye sürdürülebilir bir sanayileşmesine sağlamadığı gibi kalkınmaya da zararı vardı.³⁷

1870-1908 yıllarında süregelen serbest ticaret – himaye usulü tartışmalarında Ohannes Paşa'nın temsil ettiği çizgi ülke politikalarında belirleyici olmuş, yerli sanayiye duyulan özlemin güçlenmesine rağmen Osmanlı Devleti tarım ürünlerini yurtdışına satarak kalkınmasını sürdürmüştü.

OSMANLI İKTİSAT POLİTİKALARINDA TARIM VE KALKINMA 1870-1908

1870-1908 yılları arasında Osmanlı iktisat düşüncesinde cereyan eden fikirler ışığında, ülkenin gerçekleştirmiş olduğu iktisadi dönüşüm daha iyi anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti tarımsal üretimini ciddi oranda arttırmış ve dış pazarlara yönelmişti; sadece 1870 ile 1910 arasındaki 40 yıllık süreçte tarımsal üretim iki katına çıkmış ve bu üretimin yüzde 20'si ihraç edilmişti.³⁸

Bu süreçte devlet büyük limanlar ve kapsamlı demiryolu projelerini yürüterek tarımın dış pazarlara açılması için gerekli altyapıyı temin etmeye çalışmıştı. Ülke ekonomisini dünya ile buluşturacak ve yatırımları iç bölgelere taşıyacak demiryolu projeleri bu dönemde hayata geçirilmişti. İlk demiryolları bölgeseldi ve verimli tarım alanlarını liman şehirlerine bağlıyordu. Bu açıdan İzmir-Aydın-Kasaba-Alaşehir hattı ile Ege tarımı dünya pazarına açılmış, Şam-Trablus-Beyrut hattı ile Suriye'nin zengin tarım alanları kıyı kesimine ulaştı.

³⁵ “Ziraat”, *Hakayıku'l Vakayi*, 2 Ramazan 1288, s. 2.

³⁶ “Memalik-i Mahrusada Ziraat”, *Hakayıku'l Vakayi*, 3; “Ziraat”, *Hakayıku'l Vakayi*, s. 2.

³⁷ Sakızlı Ohannes Paşa, *Mebadi-i İlim-i Servet-i Milel*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015, s. 236-254.

³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 94.

Fakat ülke tarımını uluslararası pazarlara taşıyacak en ciddi atılı İstanbul-Bağdat-Hicaz demiryolu projesi olmuştu. Bu proje kapsamında İstanbul'dan başlayan demiryolu Afyon'a iniyor ve Afyon'dan batıya uzanan kol Ege bölgesini boylu boyunca geçerek İzmir'e ulaşıyordu. Afyon'dan doğuya doğru ilerleyen kol Ankara'ya kadar uzanıyor ve İç Anadolu'nun tarımsal ürününü ülkeyle buluşturuyordu. Afyon'da güneye doğru ilerleyen hat Konya üzerinden Toroslara aşarak Adana ve Halep'e uzanıyordu. Böylelikle Çukurova'nın ve Halep kırsalının verimli toprakları Mersin limanı üzerinden dünya ekonomisine ulaşıyordu. Halep'ten sonra Şam'a kadar uzanan demiryolu hattı Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarını birbiri ile bütünleştiriyordu. 1914 yılında Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yarım kalan bu demiryolu projesi sona ermede de Anadolu'nun önemli bir kısmı demiryoluna kavuşmuş, Cumhuriyet'e 3449 km uzunluğunda bir demiryolu hattı miras bırakılmıştı.³⁹

Demiryolu inşaatları iç bölgelere ilerledikçe buralardaki tarım alanları uluslararası pazarlara ulaşım imkânı buluyordu. Bu bağlamda tarımsal üretimin dünya ekonomisi ile bulunduğu noktalarda bulunan Selanik, İzmir, Beyrut ve Mersin gibi şehirler onları iç bölgelere bağlayan demiryolları uzadıkça potansiyelleri büyütüyor, büyük ihracat limanları haline geliyordu.⁴⁰ Bu liman şehirlerinde, gelişen altyapı ve ucuz hammadde akışı sayesinde yirminci yüzyıl başlarında tarıma dayalı sanayi kolları gelişmeye başlamıştı.⁴¹

Altyapının gelişmesi ve büyük ihracat limanlarının ortaya çıkması daha önceleri yerel tüketime yönelik üretim yapan çiftçilerin ziraata olan bakışların değiştirmişti. Özellikle Çukurova ve Ege Bölgesi'nde tarımsal üretimi arttırmak için zirai makineler ihraç edilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda 1881'de sonraki altı yıl içerisinde Adana vilayetine 600 adet buharlı biçerdöver alınmış, bunu 1884'de İzmir takip etmişti. Biçerdöverlerin yanı sıra yine özellikle bu iki bölgede pulluk satışlar yoğunlaşmış, 1907 yılına gelindiğinde İzmir'deki pulluk satışları yıllık 4000'e ulaşmıştı. Tarımda makineleşme sonucu 1892'de 25 olan buharlı harman dövme makinelerinin sayısı 1905'de 53'e yükselmişti. Bu dönemde özellikle pulluk ithalatındaki hızlı yükseliş, sadece büyük çiftliklerin değil orta büyüklükteki arazi sahiplerinin de zirai makinelere eriştiğini göstermektedir.⁴²

Altyapı faaliyetlerinde yaşanan gelişmeler ve zirai makinelerin yaygınlaşması sayesinde özellikle ihracata yönelik tarımsal üretimde kayda değer bir ilerleme sağlanmış ve dünya ekonomisinin genişlediği 1897-1908 yılları arasında üretim pamukta dört kat, tütünde 3.2 kat, kuru üzüm, fındık ve incirde ise iki kat artmıştı.⁴³ Tarımın gösterdiği bu gelişme sayesinde artan nüfusun ortaya çıkardığı gıda talebine cevap verilmiş, ihracat yoluyla döviz geliri elde edilmiş ve önemli oranda sermaye birikimi gerçekleşmişti. Ülkenin çoğu yerinde nüfus yoğunluğu iki kat artmış⁴⁴ ve kişi başına düşen milli gelirden aynı yüzyıl içinde iki katına çıkmıştı.⁴⁵

1908 yılına gelindiğinde ülkenin iktisadi durumu her anlamda önceki yüzyıldan oldukça farklıydı, yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı İktisatçılarının beyan ettiği fikirler ile ülkenin yaşadığı iktisadi dönüşüm arasındaki paralellik dikkate değerdir. Bu paralellik

³⁹ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923-1929**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 37.

⁴⁰ Çağlar Keyder, "Belle Epoque ve Liman Kentleri", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri**, derleyenler Çağlar Keyder, Donald Quartert ve Eyüp Özveren, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1994, s. 19.

⁴¹ Meltem Toksöz, **Nomads Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean**, Brill, UK, 2010, s. 187.

⁴² Quartert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu**, s. 141-147.

⁴³ Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde**, s. 11.

⁴⁴ Quartert, **Economic and Social**, s. 777.

⁴⁵ Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyete**, s. 294.

Osmanlı Devleti'nin takip ettiği iktisadi serüvenin bilinçsiz veya yontemsiz olmadığını ortaya koymaktadır.

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE TARIM VE KALKINMA 1908-1918

Tanzimat'tan itibaren egemen olan tarımda ihtisaslaşma fikri II. Meşrutiyet'in ilanı ile yeniden tartışmaya açılmıştı. Bu dönemde serbest ticaret kuramının savunuculuğunu Sakızlı Ohannes Paşa'nın öğrencilerinden dönemin ünlü ittihatçısı ve maliye nazırı Cavid Bey üstlenmişti. Onun öncülüğünde çıkan *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde kapsamlı bir liberalizm savunusu başlatmıştı. Cavid Bey'e göre himaye usulü çalışanın en büyük düşmanıydı. Koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanıyor, iki üç sermaye sahibi zengin ediliyor ancak binlerce çalışan yoksullaşıyordu. Himaye usulü yüzünden çarpık, cılız, rekabet gücünden yoksun bir sanayi doğuyordu. Ülkeye bir şey katmayacak bu tür bir sanayi uğruna sınırlı kaynaklar israf ediliyor, halk fakirleşiyordu.⁴⁶ Cavid Bey'e göre en güçlü ulus mutlaka en çeşitli malı üreten, her şeyi yaparım iddiasında bulunan değil, herhangi bir malı öteki uluslardan daha ucuz daha uygun koşullarla uluslararası piyasaya çıkararak ulustu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti yatırımını tarıma yapmalı, ülke topraklarını en geniş biçimde işlemeli, ekmeli biçmeliydi. Cavid Bey gümrük duvarlarıyla korunacak yerli malların, yasaların koruyuculuğu ardında yaşayacak bir sanayi için boş bir "hırsı gururu" doyurmaktan başka bir işe yaramayacağını söylüyor, yerli malı etiketi altında halkın pahalı ürün almaya zorlanacağını ifade ediyordu. Oysa, Osmanlı tarım bakımından pek elverişli bir konumda bulunuyordu. Tarıma elverişli toprakları, Osmanlı Devleti'ni kısa sürede tahıl ambarına dönüştürebilirdi. Toprak fiyatlarının ucuzluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü birçok yörede fazla sermaye gerektirmeden yüksek verim elde edebilme olanağı Osmanlı Devleti'ne tarım sahasında eşsiz fırsatlar sunuyordu.⁴⁷

Cavid Bey'in yanı sıra *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*nda Osmanlı ziraatının gelişmesine yönelik çeşitli yazılar kaleme alınmaktaydı. Bunlardan birinde gazete yazarlarından Ahmed Muhtar, doğrudan ziraat, orman ve maddin nazırı Aristidi Paşa'ya açık mektup yazarak, Osmanlı tarımının geliştirilmesine yönelik önerilerde bulunuyordu. Ahmed Muhtar'a göre Osmanlı Devleti bir ziraat ülkesi, Osmanlı ahali de bir ziraat milleti idi. Fakat Osmanlı ziraatını çağın koşullarına ulaştırmak için alınması gereken önemli tedbirler vardı. Bu tedbirlerin belirlenmesi için öncelikle her tarım bölgesi için Avrupa'dan sahalarında uzmanlaşmış birer ziraat mühendisi getirtmek ve bu mühendislerin öncülüğünde yerli ziraatçıların eşlik edeceği heyetler kurmak gerekmektedir. Bu heyetler ülkenin arazi koşullarını, iklim şartlarını ve sosyo-ekonomik koşullarını göz önünde bulundurarak her bir bölgede ne gibi ürünlerin yetiştirilmeye müsait olduğu belirlemeliydi. Bu çalışmaların ışığında tarımsal üretimin artması için hangi tedbirlerin alınması gerektiğini ifade eden raporlar hazırlanmalı, nerelere numune çiftlikleri ve ziraat mektepleri kurulması gerektiği belirlenmeli ve tüm bu ihtiyaçlar için gereken maliyet hesaplanmalıydı. Bu öncü çalışmalardan sonra gereken tedbirleri uygulamak için Tarım Genel Müdürlüğü oluşturulmalı, bu müdürlük, ormanları muayene edecek uzmanlar su kanallarını düzenleyecek mühendisler, sütleri denetleyecek kimyagerler, inek ve koyunları ıslah edecek uzmanlar getirtmeliydi. Bu tedbirler ilk bakışta maliyetli gibi duruyorsa da sağlayacağı gelir artışı düşünüldüğünde ülke kalkınmasını ve maliyesini ayağa kaldıracaktı.⁴⁸

⁴⁶ Mehmed Cavid, "Neşritat ve Vekayi-i iktisadiyye", *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, C 1, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, s. 175-179.

⁴⁷ Mehmed Cavid, "Memleketimizin vesait-i serveti", *Mülkiyye*, S 1, 1 Şubat 1324, s. 26-29.

⁴⁸ Ahmed Muhtar, "Zirai Program, Osman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'ya", *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, C 3, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015, s. 32-45.

Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesi gerektiği fikri Tanzimat'tan itibaren dile getirilen bir temenni olsa da bunun önemini iktisadi terminolojiyle ifade eden ilk isim Akyiğitzade Musa olmuştur. Bu dönemde Harbiye'de iktisat hocalığı yapan ve Cavid Bey'in aksine milli ekonomiyi savunan Akyiğitzade Musa klasik iktisat kuramı kapsamında ülkelerin sanayi memleketleri veya ziraat memleketleri olarak ihtisaslaşmasına karşı çıkıyordu. Ona göre ziraat ve sanayi tercih edilecek birer uzmanlık sahası değildi. Bunlar insanlık tarihinde medeniyetin geçirdiği farklı evreleri temsil ediyordu. Her toplum avcılık ve hayvancılık evrelerinden sonra medeniyette ilerler ve ziraata geçirdi. Ziraat toplumları da zaman içerisinde gelişerek sanayi inşa eder ve sanayi toplumlarına dönüşlerdi. Fakat sanayinin ortaya çıkması o toplumun zirai üretimini sonlandırmazdı. Tam aksine ürettikleri alet edevat sayesinde sanayi toplumları daha verimli tarım üretim yaparlardı.⁴⁹

Akyiğitzade'ye göre farklı memleketlerin doğal yatkınlıklarına göre farklı sahalarda ihtisaslaşması ancak sanayi toplumlarının kendi içlerinde farklı sanayi kollarına yönelmesi şeklinde olabilirdi. Aksi halde bir ülkenin ziraat toplumu olarak kalması bir ihtisaslaşmadan ziyade geri kalmışlığı ifade etmekteydi.⁵⁰

Akyiğitzade'ye göre ziraat toplumu evresinde kalmak medeni açıdan geri kalmışlığı ve ülkenin kalkınmasına ciddi zararları vardı. Eğer bir ülke kendi zirai üretimini kendisi işleyemiyor ve onu başka sanayi memleketlerine satmak zorunda kalıyorsa iktisat tarihinin gösterdiği üzere dışa bağımlı oluyor ve kalkınmasını sekteye uğrattıyordu. Böyle sakat bir ilişkinin en göze çarpan örneklerinden biri İngiltere ve İrlanda arasındaki ilişkiydi. İngiltere, İrlanda'dan aldığı tarım ürünlerine karşılık İrlanda'ya mamul ürün satıyordu. Bu ilişki zaman içerisinde İngiltere'yi zenginleştirirken İrlanda'yı fakir bırakmıştı. Akyiğitzade'ye göre böyle bir ilişkide zirai ürün satanın sınai ürün satana göre fakir kalmasının yapısal sebepleri vardı. Öncelikle tarım ürünleri sınai ürünlere kıyasla pahada hafif yükte ağır ürünlerdi. Dolayısıyla bu ürünlerin nakliyesi oldukça maliyetliydi. Bir ülke kendi tarım ürünü kendisi işlemeyip onu uzak ülkelere satmaya kalktığı takdirde nakliye maliyetlerini de kendi göğüslemek zorunda kalıyor ve elde edeceği kar bütünü düşüyordu.⁵¹

Tarımsal üretim kalkınmanın ikinci yapısal kusuru tarım ürünlerinden elde edilecek karın yıldan yıla mevsimden mevsime büyük değişkenlikler gösterebilmesiydi. Bu durum kalkınmasını tarımsal üretime bağlanmış bir ülke için ciddi bir tehditti. İklim şartları kötü olduğu takdirde ülkenin üretimi düşebilir ve o yılki hasılatı azalabilirdi. Bunun yanı sıra aynı zirai ürünleri üreten ülkeler iklim koşullarının elverişli olması sebebiyle aynı yıl belirli ürünleri fazla üretilip bunu uluslararası pazarlara ihraç etmeye kalkarsa bu ürünlerin fiyatları hızla aşağı inebilirdi. Düşük fiyatlar sebebiyle kalkınmasını bu ürünlere bağlanmış tarım ülkeleri de böyle bir durumda ciddi mali sorunlarla karşılardı. Dolayısıyla tarımsal üretim iklim koşullarına bağlı ciddi riskler ve istikrarsızlıklar içermekteydi. Soğuk geçen bir kış veya dünya pazarlarında yaşanan ani bir fiyat düşüşü sadece tarımsal ihracata bel bağlanmış bir ülkeyi ciddi anlamda sıkıntıya sokabilirdi.⁵²

Tarım ihracatıyla geçinen ülkeler adına bir diğer önemli sorun toprakların aşırı kullanıma bağlı yaşayacağı verim kaybıydı. Tarıma odaklanmış bir ülke topraklarını yoğun bir şekilde kullanmak zorunda kalacağından, zaman içerisinde ülke toprakları yorulacak ve verimini yitirecekti. Bu da o ülkenin tarımsal üretimini ve gelirini ciddi şekilde azaltacaktı.

⁴⁹ Akyiğitzade Musa, **İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s. 288-289.

⁵⁰ Akyiğitzade Musa, **İlm-i Servet**, s. 99.

⁵¹ Akyiğitzade Musa, **İlm-i Servet**, s. 292.

⁵² Akyiğitzade Musa, **İlm-i Servet**, s. 294.

Dolayısı ile bir ziraat toplumu olarak kalmanın ve tüm sınai ürünleri ithal ederek yaşamının kalkınma açısından ciddi zararları vardı.⁵³

Akyiğitzade bir tarım toplumu olarak kalmanın zararları ifade etmekle birlikte, tarımın önemini ve gerekliliğini yadsımıyordu. Musa Bey'e göre sanayi toplumu olmanın ön şartı ülkenin sermayesini yatkın olduğu sahalarda değerlendirmesi ve teşvik edildiği takdirde uluslararası rekabete göğüs gerebilecek alanların himaye edilmesi idi. Aksi takdirde ülkede kalıcı bir sanayi kurulamaz himaye ve teşvik için harcanan kaynaklar boşa gitmiş olurdu. Bu yaklaşım kapsamında Akyiğitzade Osmanlı topraklarının tarıma olan elverişliliğini övüyor ve küçük köylü çiftçiliğini kalkındırarak öneriler sıralıyordu. Ona göre bir aile kendi toprağını ekip biçerse oradaki verim büyük çiftliklere nazaran çok daha büyük olurdu. Kendi toprağı ve işiyle uğraşan bir aile kendi mülkünü geliştirmek gelirini artırmak için tüm özenini ve emeğini ortaya koyardı. Bu yüzden köylü aileleri himaye edilmeli ve onlara tarımda kullanacakları alet edevatı temin edilerek, köylüler arasında makineleşme teşvik edilmeliydi. Bunun yanı sıra köylülerin hayvan varlığının artırılarak ve bu sayede tarımda verimliliğin yükselmesi yine ülkenin kalkınması açısından oldukça önemliydi. Köylerdeki çiftçi aileler zenginleştikçe bu aileler kasabalarda küçük ve orta ölçekli işletmeler açarak, tarımsal ürünlerini işleyip satmaya başlayacaklardı. Böylelikle ülkede yerli bir sanayinin nüvesi ortaya çıkacaktı. Eğer devlet bu işletmeleri teşvik eder ve onları kuruluş aşamasında uluslararası rekabete karşı himaye ederse, ülke yatkın olduğu alanda yani tarıma dayalı sanayi kollarında ilerler ve yerli bir sanayiye kavuşurdu.⁵⁴

Akyiğitzade Musa, ortaya koyduğu fikirlerle yerli sanayi ihtiyacını ifade etmekle kalmıyor, klasik iktisat kuramı yerine bütünüyle alternatif bir model öneriyordu. Milli iktisat anlayışı olarak Osmanlı düşüncesinde yer bulan bu yeni anlayışla, sanayi üretimi bir ihtisaslaşma biçimi olarak değil toplumların tarihsel gelişiminde bir aşama olarak değerlendiriliyordu. Bu anlayış çerçevesinde her ulusun kendi yatkınlığına uygun sanayi kollarını belirleyerek bu alanlarda ilerlemesi öneriliyordu. Bu bağlamda milli iktisada göre Osmanlı Devleti tarıma olan yatkınlığını tarıma dayalı sanayi kollarında ilerleyerek kullanmalıydı. Bu bağlamda klasik iktisatçıların tarımda ihtisaslaşma fikri özünde reddedilmiyor, fakat tarıma olan yatkınlığın hakkıyla değerlendirilmesi için tarıma dayalı sanayinin mutlak bir zorunluluk olduğu ifade ediliyordu. Milli iktisadın öne çıkan temsilcilerinden Tekin Alp bu bağlamda *İktisadiyat Mecmuası*nda “*Biz bu memleketin iktisadi geleceğini ziraatta ve zirai üretimde görüyoruz*” diyor fakat bu tarımsal üretimi sanayiden kopuk değerlendirmiyordu. Tekin Alp, “*Her vakit Friedrich List'in meşhur sözünü tekrar edip duruyoruz: Sanayiden mahrum bir ziraat memleketi çolak bir adama benzer*” diyor.⁵⁵

Bu bağlamda Ziraat ve Ticaret Gazetesi, benzer bir şekilde yerli sanayi konusunda ısrar ediyor ancak bunun tarımdan kopmadan ve tarımsal sanayi ile gerçekleşebileceğini savunuyordu. Gazete “*memleketimiz bugün de yarın da ziraat memleketi ise de bundan maksat ilanihaye Avrupa'ya hadim mahsulat ihracıyla meşgul olacağız ve kendi mahsulatımızın mevadd-ı mamulesini her vakit beş on misli fiyatla satın alacağız demek değildir, memleketimizde ziraatın feyz ve terakkiye mazhar olması için sanayi-i ziraiyenin de teşekkül etmesi gerekir.*” diyerek sanayileşmeye tarıma dayalı sanayi kollarından başlanması gerektiğini dile getiriyordu.⁵⁶

⁵³ Akyiğitzade Musa, *İlm-i Servet*, s. 293.

⁵⁴ Akyiğitzade Musa, *İlm-i Servet*, s. 241-244.

⁵⁵ Tekin Alp, “İstihsalat-ı milliyeyi artırmak meselesi: Ziraat mı, Sanayi mi?”, *İktisadiyyat Mecmuası*, yıl 2, S 61, 2 Ağustos 1333, s. 2.

⁵⁶ “Muhasebe-i iktisadiyye: Serbesti-i ticaret ve usul-ü himaye”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 3. Sene, no:1, 13 Mart 1325, s. 14-16.

Ticaret-i Umumiyye Mecmuası'na göre, Osmanlı topraklarında kurulacak sanayi birimleri hammaddelerini yine bu topraklardan elde etmeliydi. Sanayileşmenin temel işlevlerinden biri ülke tarımını harekete geçirmek, tarım ürünlerini değerlendirmektir. Ne kadar gayret sarf edilirse edilsin, ülkede gelişme imkânı olmayan sanayi, hammaddesi ülkede çıkarılmayan ya da yetişmeyen sanayi ayakta duramazdı. Bu bağlamda tiftik ve yün işleyecek yerli iplik ve dokuma fabrikalarının kurulması, doğramacı, marangoz, oymacı gibi sanat evlerinin açılması, yün, tiftik ve kereste üretimini özendirerek, şekercilik, kumaşçılık, bez ve ketencilik, halıcılık, kağıtçılık, bağcılık, peynircilik gibi tarıma dayalı sanayinin dış rekabete karşı korunması ülkeyi özlemine duyduğu sanayi kuruluşlarına kavuşturacaktı. Sanayileşme sürecinde seçici bir politika izlenmeli, ülke kaynakları değerlendirilirken gerçekçi bir tavır alınmalıydı. Osmanlı topraklarında madencilik yeterince gelişmemişti. Maden işleyen sanayi kolları için vakti erkendi. Geliştirilebilecek sanayi, tarımsal ve hayvansal ürünleri girdi olarak kullanabilecek sanayi kollarıydı. Böylece, dergiye göre, “*bu kabil sanayiye himayenin bir nevi ziraatı da himaye demek olacağı*” açıktı.⁵⁷

Milli iktisat kuramı ülkenin en yatkın olduğu alanlarda geçici bir himaye usulünü takip etmeyi ve yerli sanayi oluşturmayı hedeflerken Osmanlı Devleti'nin tarıma olan yatkınlığı vurgulanmaya devam ediyordu. Böylelikle öncelikle hedef olarak tarıma dayalı sanayi kollarını işaret ediyor ve bunun tarımsal üretime de katkı sağlayacağını ifade ediyordu. Ziraata yapılan bu vurgu Osmanlı iktisat düşüncesinin aslında önemli bir uzlaşıya işaret etmekteydi. Hem klasik iktisat kuramı hem de milli iktisat anlayışı ülkenin tarıma olan yatkınlığını vurguluyor ve kalkınma yolunda tarıma büyük görev atfediyordu. Milli iktisat yanlıları tarımsal üretimi değerlendirmenin en iyi yolu olarak onu ülke içinde işleyip yurtdışına pazarlamak olarak görüyorlardı. Bu yüzden de kendi ayakları üzerinde durana kadar tarıma dayalı sanayi kollarını himaye etmeyi öneriyorlardı. Buna karşılık serbest ticaret yanlıları tarımsal ürünü yurtdışına pazarlayarak ülke içinde sermaye birikimi gerçekleştirmeyi hedefliyor ve sanayinin ekonominin doğal seyri içerisinde doğmasını öneriyorlardı. Yöntemleri farklılıklar içermekle birlikte her iki yaklaşımın da kalkınma sürecinde tarımı ve tarıma dayalı sanayi kollarını işaret etmesi Türk iktisat düşüncesinin ulaştığı önemli bir uzlaşıya işaret etmekteydi.

OSMANLI İKTİSAT POLİTİKALARINDA TARIM VE KALKINMA 1908-1918

1908 Devrimi akabinde İttihat ve Terakki Partisi, iktidara geldiği gibi tarımın ticarileşmesi ve gelişmesi yönünde ciddi bir irade beyanı ortaya koymuştu. 1908 Selanik Kongresi'nde tartışılan toprak sorunu kapsamında köylülere asgari faizle kredi sağlanması, aşar vergisinin yarı yarıya indirilmesi vaat edilmekteydi. Ayrıca İttihatçılar tarımı her yolla destekleyecekleri sözünü veriyorlar ve ülkenin dört bir yanında modern yöntemler öğretecek tarım okulları açacaklarını dile getiriyorlardı. Bu vaatler 1913 yılına kadar yapılan kongrelerde sürekli tekrarlanmakla birlikte kâğıt üzerinde kalıyor, ülkenin yaşadığı iç ve dış sorunlar sebebiyle İttihat ve Terakki Partisi kararlı bir tarım reformu izleyemiyordu.⁵⁸ Bu durum 1912 yılında patlak veren Balkan Savaşları ve onu takip eden Dünya Savaşı ile daha da kötüleşti, 1912'den 1922'e kadar takip eden on yıllık savaş sürecinde Türk tarımının durumu çarpıcı şekilde geriledi.

⁵⁷“Milli Ticaret”, **Ticaret-i Umumiyye Mecmuası**, S 8, 1 Temmuz 1333, s. 113-116.

⁵⁸ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 68-69.

Savaş döneminin en kritik neticelerinden biri ülke nüfusunda meydana gelen kayıplardır. Söz konusu on yıllık dönemde Müslüman nüfusun verdiği kayıp 2 milyona yakındır. Bu kaybın büyük bir bölümü kırsal bölgede yaşamakta olup askere alınan genç erkekler olduğu düşünülürse söz konusu süreçte tarımsal işgücünün büyük oranda savaşa feda edildiği ortaya çıkıyor. Savaşta kaybedilen genç nüfus o kadar dramatik oranlardaydı ki ülkenin demografik açıdan toparlanması on yıllar alacaktı. Zira ülke nüfusu ancak 1930lu yılların sonunda 1913 yılı rakamlarına ulaşabildi.⁵⁹

Aynı dönemde Ermeni nüfusun 1915 yılında Suriye'ye sürülmesi nedeniyle Anadolu'daki Ermeni sayısı 1,5 milyon dolaylarından 100 binin altına inmişti. Bu trajik gelişmenin ardından, 1923 yılından sonra Türk ve Yunan devletleri arasında imzalanan büyük bir mübadele anlaşması uyarınca yaklaşık 1,2 milyon Rum Anadolu'yu terk etmiş, yaklaşık yarım milyon Müslüman-Türk nüfus da Yunanistan ve Balkanlar'dan Türkiye'ye gelmişti. Rum ve Ermeni nüfusundaki bu olağanüstü düşüş ülkedeki iktisadi yapıyı temellerinden sarsmıştı. Zira Çukurova bölgesinde Ermeniler, Ege bölgesinde ise Rumlar dış pazara yönelik pamuk, incir ve tütün gibi tarım ürünlerinin yetiştirilmesinde tecrübeli insanlardı, aynı zamanda bu ürünlerin ihraç edildiği pazarlarla bağlantıları vardı. Bu bağlantıları sayesinde ülkeye kredi akışı sağlayarak dönemsel sermaye ihtiyacına cevap verebiliyorlardı. Dolayısıyla böylesine bir nüfusun kaybıyla ülke ihracatı yapısal bir krizle karşı karşıya kalarak ve uzun dönemli yaralar aldı. Türk orta sınıfının, Rum ve Ermeni nüfusun kaybıyla ortaya çıkan boşluğu dolduracak olgunluğa ulaşması ise ancak 1950li yıllarda mümkün hale gelecekti.⁶⁰

Bahsettiğimiz dönem aynı zamanda ülkenin en verimli tarım arazilerinin ve limanlarının işgale uğradığı yıllardır. Bu süreçte İzmir Bursa ve Adana gibi ülke ekonomisinin merkezinde bulunan şehirler kaybedilmiş, dünya ekonomisi ile olan bağlantılar kesilmişti. 1922 yılının sonuna gelindiğinde önceki üç yıl boyunca Türk-Yunan savaşının yıkıcı etkilerine maruz kalan Ege Bölgesi ekonomik ve sosyal anlamda çökmüş, savaş öncesinde yoğun tarımsal üretim yapan bölgeler ya harap olmuş ya da boşaltılmıştı. Bunlara ek olarak Yunan ordusunun çekilirken meydana gelen İzmir yangını ile ülkenin en büyük ihracat merkezi büyük oranda yok olmuş şehrin limanı dahil temel ticaret bölgeleri küller altında kalmıştı. Bu fiziksel yıkım yukarıda bahsettiğimiz nüfus kaybıyla birleşince, İzmir ve Ege Bölgesi'nin iktisadi yapısı kalıcı olarak sarsılmıştı. 1922 yılından itibaren İzmir, ülkenin en önemli ihraç limanı olma konumunu yitirerek, İstanbul'un gerisine düşmüştü.⁶¹

Savaşta kaybedilen nüfus ve işgallerin yol açtığı fiziki zararlara ek olarak ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için köylerdeki yük hayvanlarına ve çiftlik hayvanlarına el konulmuştu. El konulan bu hayvanların, köylülerin başlıca sermayesi olduğunu düşünürsek şehirlerde enflasyonun yarattığı yoksulluğu kırsal arazide hayvan sayısındaki düşüş yaratmıştı diyebiliriz. Ayrıca 1913'te 6,9 milyon olan hayvan sayısının 1920'de 4,1 milyona düşmesi artık daha az toprağın sürülebileceği anlamına gelmekteydi. Yük hayvanlarındaki bu düşüş yukarıda bahsettiğimiz tarımsal işgücü kaybıyla birleşince söz konusu yıllarında tarımsal üretimde dramatik bir daralma yaşandı ve 1913 oranları ile karşılaştırıldığında buğday üretiminde yaklaşık yüzde 40 tütün, kuru üzüm, zeytinyağı, ham ipek ve pamuk üretiminde ise yüzde 50'nin üzerinde bir gerileme gerçekleşti.⁶²

Uzun savaş yılları sonucunda, Anadolu'nun en verimli bölgeleri işgale ve yıkıma uğramış, ülke nüfusunun iktisaden en kritik unsurları büyük oranda kaybedilmiş ve halk yarı yarıya fakirleşmişti. 1923 yılına gelindiğinde Cumhuriyet iktisaden çökmüş bir ülke

⁵⁹ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, s. 164.

⁶⁰ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, s. 165.

⁶¹ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 112.

⁶² Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete*, s. 150-162.

devralmıştı, dolayısı ile 1923-29 arasındaki dönem iktisadi anlamda bir yeniden inşa ve toparlanma yılları olacaktı.

CUMHURİYET DÖNEMİ İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE TARIM VE KALKINMA 1923-1929

Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadi düşünceye liberal fikirler hâkim olmuş, piyasanın kendi haline bırakılması savunulmuştu. Bu görüşlerin en net ifade edildiği yer Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresiydi. Kongreye ülkedeki dört temel zümre: tüccarlar, sanayiciler, çiftçiler ve işçiler ayrı heyetler halinde katılmışlar; kendi beklenti ve taleplerini ifade ederek dönemin hâkim iktisadi yaklaşımını şekillendirmişlerdi. Bu yaklaşım nihayetinde ekonominin kendi kuralları içinde işlemesini ve devletin piyasaya müdahale etmemesini önermekteydi. Devlet çeşitli iktisadi faaliyetleri desteklese bile bu desteğin serbest piyasa kurallarını bozmayacak şekilde olması gerekiyordu. Bu kapsamda Kongre'de kabul edilen esaslar arasında “*Türk, açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde inhisar istemez.*” ilkesi dikkat çekmekteydi.⁶³

İktisat Kongresi'ne egemen olan liberal görüşlerin yanında Kongre'de farklı zümrelerin yaşadığı fikir ayrılıkları dönemin iktisat düşüncesini göstermekteydi. Çiftçiler aşar vergisinin kaldırılarak yerine herkesi kapsayan dolaylı bir vergi konmasını talep ederken, diğer zümreler bu teklife karşı çıkmışlardı. Yine Çiftçi grubunun arı kovanları ve yeni meyve bahçeleri için sırasıyla beş ve on yıllık vergi muafiyeti talebi ile zirai aletlerin gümrükten muaf tutulması isteği diğer zümrelerce reddedilmişti. Bu bağlamda Kongre bir tür çıkar çatışmasına sahne olmuş ve farklı zümrelerin temel iktisadi yaklaşımlarını ortaya koymuştu.⁶⁴

İzmir İktisat Kongresi'nin ardından imzalanan Lozan Antlaşması ve Cumhuriyet'in ilanı, Türk iktisat düşüncesi yeni bir evreye girmişti. Lozan Antlaşması kapsamında 1929 yılına kadar gümrük rejiminin Dünya Savaşı öncesi düzeyinde tutulması taahhüdü ve Cumhuriyet'in ilanı ardından Halk Partisi'nin ülke siyasetine tek başına egemen olma çabası, resmi kanallar haricinde alternatif bir iktisat yazımı oluşmasını engellemişti. Fakat bu dönemde takip edilen politikaların büyük ölçüde iktisat kongresinde çiftçilerce dile getirilen talepler doğrultusunda şekillenmesi dikkat çekicidir. Bu durum hâkim iktisadi anlayışın Halk Partisi tekelinde olsa da tarım merkezli olduğunu göstermekteydi.⁶⁵

CUMHURİYET DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARINDA TARIM VE KALKINMA 1923-1929

1920'li yıllar Lozan Antlaşması'nın 1924-29 yılları arasını bağlayan hükümleri sebebiyle ortaya çıkmış zorunlu bir liberalizm dönemi olarak görülse de dönem boyunca takip edilen ekonomi politikaları, Lozan'ın gümrük dayatmaları ile açıklanamayacak kadar derin ve sistemattikti; söz konusu dönemde genç Cumhuriyet dünya koşullarını iyi değerlendirerek ve Osmanlı tecrübesini takip ederek, hızlı bir ekonomik toparlanma yaşamıştı.

Savaş öncesine oranla yavaşlamış olmakla birlikte, 1920'lerde dünya ekonomisi bir bütün olarak yeniden büyüme eğilimindeydi. Hammadde talebinin artmasına yol açan bu ekonomik büyüme, tarım fiyatlarının yükselmesi anlamına geliyordu ki bu da Türkiye gibi ihracatı büyük oranda tarımsal üretime dayalı olan ülkeler adına dış ticaretin daha karlı olması demektir. Fakat 1912-22 yılları arasında yaşanan iktisadi yıkım sebebiyle ülkenin tarımsal

⁶³ Gündüz Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1062.

⁶⁴ Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Dönemi**, s. 1063-1064.

⁶⁵ Tevfik Çavdar, “Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 1077.

üretimi yarı yarıya azalarak iç pazarın ihtiyacını dahi karşılayamaz hale gelmişti, 1924 yılında ülke 208 milyon ton tahıl ve un satın almak durumunda kalmıştı ki bunun toplam ithalat içindeki payı yüzde 10'du.⁶⁶ Bu yüzden 1920'ler boyunca devletin tarım politikasındaki temel hedefleri tarımsal üretimde savaş öncesi değerlerine ulaşmak ve tarımsal üretimi dünya pazarlarına yönlendirmek olacaktı.

Osmanlı döneminden itibaren Anadolu'da tarım, büyük oranda küçük üreticiler tarafından sürdürülmekteydi. XIX. yüzyılda başlayan tarımda ticarileşme eğilimi, bu durumu etkilememiş; köylüler sahip oldukları toprakları koruyarak, dış pazara yönelik üretime katılabilmişlerdi.⁶⁷ Bu durumun temel sebepleri devletin küçük toprak sahiplerini tercih ederek onları kollaması ve kırsal alanlarda emeğin kıt, toprağın ise bol olmasıydı.⁶⁸ Dolayısıyla, 1920'lere gelindiğinde Anadolu köylüsünün yüzde 95'inden fazlası hala kendi toprağına sahipti.⁶⁹ Bu bağlamda Cumhuriyet, Osmanlı döneminde olduğu gibi, küçük üretici üzerinden bir tarımsal büyüme ve ticarileşme politikası takip edecekti.

Küçük toprak sahibi köylülerin oluşturduğu bir tarım ekonomisinde, üretimin dış pazarlara yönelmesi için doğal olarak, köylülerin kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmeleri gerekiyordu. Bu üretimi gerçekleştirebilmek için ise söz konusu dönemde 40 dönümden fazla toprağına sahip olmak gerekiyordu. Bu miktarda toprağına sahip olanlara *orta köylü* yani artık üretim yapabilen çiftçi diyebiliriz. 1920'ler Türkiye'sinde orta köylünün, toplam kırsal nüfus içindeki oranı %15 ila 20 arasında değişmekteydi.⁷⁰ Fakat Cumhuriyet idaresinin tarım politikaları bu oranları yukarıya çekmeyi ve orta köylüyü dış pazarlara açmayı planlıyordu.

Savaş yıllarında tarımsal işgücü büyük kayıplara uğramıştı ve toprağı sürmede temel unsur olan çekim hayvanlarının sayısında da büyük düşüşler yaşanmıştı. Bu durum tarımsal üretim için kullanılan toprak alanının büyük oranda darılmasına yol açarak, üretimi azaltmıştı. Savaş sonrasında, nüfus artışında hızlı bir yükselme meydana gelmesine rağmen,⁷¹ bu olumlu gelişmenin işgücüne yansımaları ancak orta vadede mümkün olacaktı. Dolayısıyla, Cumhuriyetin ilk yıllarında savaş öncesi üretim rakamlarına ulaşmak için, devlet tarımsal sermayeyi artırmaya çalışmıştı. Bu amaçla, 1923'te çıkarılan bir kanunla canlı hayvanlar üzerinden alınan her türlü ithal vergisi kaldırıldı. Bu önlemin de sayesinde 1923'te 17,2 milyon oran küçükbaş hayvan 1928'de 24 milyona, 1920'de 4,1 milyona inen büyükbaş hayvanların sayısı 1927'de 6,8 milyona yani 1914 düzeyine ulaştı.⁷² Ayrıca devlet 1923'te tarım makinelerinin ithalatından alınan vergileri kaldırarak Ziraat Bankası vasıtasıyla üretim makinelerinin ithalatını desteklemeye başladı. Ziraat Bankası'nın kurduğu fonlar sayesinde tarım makinelerinin ithalatında büyük bir artış sağlandı ve yaklaşık 2000 traktör Türkiye'ye getirildi. İşgücü açığının bir dereceye kadar yeni çiftlik makinelerinin yardımıyla kapatılması ve yukarıda bahsettiğimiz dış pazarların sunduğu yüksek fiyatlar sayesinde 1924-1928 yılları arasında ekili toprak alanı hızla genişleyerek, savaş öncesi üretim rakamlarının yeniden yakalanmasını sağladı.⁷³

Devletin tarım üretimini artırmak için aldığı en önemli önlemlerden birisi de şüphesiz öşür vergisinin kaldırılmasıydı. Bu vergi Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel tarım vergisiydi. Devlet tarımsal üretiminin bir kısmına el koyarak bu vergiyi tahsil ederdi ve XIX. yüzyılda el koyulan oran %12,5tu. 1924 yılında bu vergi, hükümet gelirinin %22'sini ve

⁶⁶ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 97.

⁶⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık*, s. 101.

⁶⁸ Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme*, s. 99.

⁶⁹ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 21.

⁷⁰ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 20-21.

⁷¹ 1927 nüfus sayımına göre nüfusun %23'ü 6 yaşından küçüktü.

⁷² Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 50.

⁷³ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 35-36.

doğrudan verginin %63'ünü oluşturmaktaydı.⁷⁴ Dolayısıyla böylesine bir gelir kaynağından vazgeçmek, Cumhuriyet idaresi için oldukça stratejik bir karardı ve hükümetin tarımsal üretime verdiği önemi göstermekteydi. Bu kararlar, ürünün sekizde birlik kısmı vergiye gitmeyip köylüye kaldığından, daha önce ancak kendi tüketimini karşılayabilen köylülerin elinde pazar için artık üretim kalmaya başlamıştı ki bu durum orta köylü oranının artması anlamına geliyordu. Ayrıca bu karar büyük çiftçilerin elde ettiği tarımsal artığın çoğalmasını sağladığından tarımdaki ticarileşme oranını artırmıştı.

Devletin bu dönemde tarımın ticarileşmesini sağlamak için kullandığı bir başka önemli vasıta yeni demiryollarının inşasıydı. 1923'te Türkiye sınırları içinde 3439 km demiryolu vardı ve bunların büyük çoğunluğu pazara yönelik üretim yapabilecek tarım sahalarına inşa edilmişti. Örneğin İzmir ve zengin hinterlandını birbirine bağlayan demiryolları, tüm ülkedeki demiryollarının %40'ını oluşturmaktaydı. İstanbul'u Şam'a bağlayan demiryolu hattı ise Anadolu'nun belli başlı tarım merkezleri olan Eskişehir, Afyon, Ankara, Konya ve Adana üzerinden geçiyordu. Cumhuriyet hükümetleri ise 1929 yılına kadar toplamda 1000 km'lik yeni demiryolu hattı inşa etmişlerdi ki bu hatların coğrafi dağılımı Osmanlı döneminin ekonomik mantığı ile örtüşmekteydi. Zira demiryollarının geçtiği topraklar mevcut veya potansiyel tarımsal üretim merkezleri olup, elde edilen ürünü iç ve dış pazarlarla bütünleştirmeyi hedeflemekteydi. Bu bağlamda söz konusu hatlardan en önemlisi, Ankara-Sivas ve Sivas-Samsun hattıydı. Bu hat, Orta Anadolu tahıl artığının toplandığı merkez olan Sivas'ı Ankara üzerinden Bağdat demiryolu hattına bağlıyordu. Böylece ülkenin en büyük beşinci tahıl üreticisi olan Sivas'ta toplanan buğday giderek büyüyen bir pazara sahip Ankara'yla ve Ankara üzerinden de ülkenin güney uçlarıyla bağlanmış oldu. Söz konusu hattın Sivas-Samsun ayağı da aynı mantığın bir parçasıydı. Zira Samsun İzmir ve Manisa'dan sonra en çok tütün yetiştirilen vilayet olmasının yanında mısır üretiminde ilk, pirinçte ise üçüncü sırada yer alıyordu. Böylesine zengin bir hinterlanda sahip olan Samsun limanı, söz konusu demiryolunun inşası ile bölge tarımının dış pazara açılan kapısı haline gelecekti.⁷⁵

Bu bağlamda Cumhuriyet idaresi, 1920'ler boyunca tarımsal üretimi arttıracak ve bu üretimin pazarlara yönelmesini sağlayacak çeşitli tedbirler almıştı. Dönem boyunca tarım fiyatlarının görece yüksek olmasının da yardımıyla, bu tedbirler sonuç vermiş ve ülke tarımı 1923-29 arasında hızlı bir toparlanma evresine girmişti. Söz konusu yıllarda tarım üretimi %115 artarak 1913 değerlerinin üzerine çıkmayı başardı. Özellikle dış pazarlara yönelik üretimde öne çıkan pamuk, incir, kuru üzüm, tütün ve fındıkta büyük üretim artışları sağlandı. Söz konusu ürünler ülke ihracatının %70'ini oluşturmaktaydı ve özellikle tütün ve pamuk üretiminde toparlanma oldukça hızlı oldu. Henüz 1924 yılında ihracatın %30unu oluşturan tütün üretimi savaş öncesi değerlerine ulaştı ve takip eden yıllarda artış eğilimini sürdürdü. Benzer bir durum pamuk üretiminde de yaşanarak 1924 yılında 1914 rakamlarının %20 üzerine çıkıldı ve sonra ki 5 yıllık süreçte toplam üretim artışı %276'yı buldu. Bu büyük başarının arkasında üretimin dörtte üçünü sağlayan Adana bölgesinde ki traktör kullanımının yaygınlaşması büyük pay sahibiydi. Fakat bu büyük üretim artışının ihracata yansımaları oldukça sınırlı oldu, bunun sebebi ise yerli tekstil imalatının aynı yıllarda büyük bir sıçrama yaparak iç pazarın taleplerini artan oranlarda karşılamaya başlamasıydı. Bu eğilim 1929 buhranından sonra daha da güçlenecekti. Diğer ihraç ürünleri olan incir ve kuru üzümde ise toparlanma daha yavaş oldu ve savaş öncesi üretim değerlerine ancak 1927'de yakalanabilmişti. Bunun temel sebepleri bu ürünlerin üretiminde uzmanlaşmış olan Rumların

⁷⁴ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 44.

⁷⁵ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 40.

savaş sonrası ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları ve söz konusu ürünlerin ancak uzun dönemde rantabl olmalarıydı.⁷⁶

1923 ile 1929 yılları arasında tarımsal üretimde yaşanan büyük gelişmelerle beraber tarımsal üretimde hızlı bir ticarileşme eğilimi görülmüş ve devlet bu eğilimi desteklemiştir. Bu gelişmelerden büyük çiftlik sahipleriyle beraber köylü işletmeleri de faydalanmıştı. Söz konusu ticarileşme sürecine katılan küçük üreticiler sayesinde orta köylünün oranı %25'e çıkmıştı. Fakat pazara yönelik artık ürün yetiştirecek genişlikte toprağa sahip olmayan köylülerde bu ticarileşme sürecine katılmışlardır. Zira kırsal kesimde evlerin hemen yanında bahçecilik ve sebzeçilik için ayrılmış alanlar bulunuyordu, buralarda yetiştirilen ürünler pazarda satılarak ek gelir elde edilebilmekteydi. Gelişen konserve sebze sanayisinin besleyen bu bahçe ürünleri sayesinde; 1923 yılında 500 bin kutu olan sebzelik konserve üretimi, 1929 yılında 4 milyon kutuya ulaşacaktı. Köylüler için başka bir ek gelir kaynağı ise hayvancılıktı, 1927 sayımına göre ortalama bir köylü ailesinin 2 yük hayvanı, 6 koyunu ve 5 keçisi bulunmaktaydı. Bu durum köylülerin peynir imalatı, yün kırpma ve eğirme gibi pazara yönelik üretim faaliyetlerle ek gelir elde etmesine olanak sağlıyordu. Özellikle yün imalatı oldukça ticarileşmiş bir faaliyetti ve pazar fiyatlarının da yüksek olması sebebiyle 1923-1927 yılları arasında %100'lük bir artış göstermişti. Aynı dönemde yumurta satışı, özellikle yoksul köylüler için oldukça önemli bir ticarileşme aracıydı. Zira canlı hayvan satacak zenginlikte olmayan köylüler dahi köylerine gelen tüccarlara ellerinde ki yumurtaları satarak ek gelir elde edebiliyorlardı. Bu yumurtalar bölgenin merkezi bir köyünde toplandıktan sonra ihraç edilmek üzere en yakın liman ya da demiryolu istasyonuna götürülürdü. Bu yöntemle, 1923'te 1,4 milyon lira değerinde olan yumurta ihracatı, 1931'de 10,4 milyon liraya yükselmişti.⁷⁷

1923-1929 yılları arasında ülke ekonomik anlamda genel bir toparlanma süreci yaşayarak savaş öncesi değerlerine ulaşmıştır. Devletin aldığı tedbirler ve dünyada ki tarım fiyatlarının yüksek oluşu sayesinde tarım üretimi hızla yükselmiş ve dış pazarlara yönelmiştir. Üstelik yukarıda tartıştığımız üzere tarımdaki bu ticarileşme hareketi sadece büyük çiftlik sahiplerini ve orta köylüyü değil çeşitli üretim faaliyetleri üzerinden tüm kırsal kesimi etkileyerek genel bir üretim artışı ve pazara yönelişle sonuçlanmıştır. Bu durum kişi başına düşen milli gelirden de kendisini hissettirmiş ve söz konusu dönemde yıllık %8,4'lük bir artış yakalanmıştır.⁷⁸ Fakat Türkiye'nin bahsettiğimiz dönemde faydalandığı dünya ekonomisinde ki büyüme eğilimi 1929 buhranı ile sona erecekti. Takip eden yıllarda bir bütün olarak küçülen dünya ekonomisi hammadde talebinin daralmasına yol açarak tarımsal ürünlerde dramatik fiyat düşüşlerine sebep olacaktı. Dış ticaretin karlılığını kaybettiği 1930'lu yıllarda, Türkiye'de tarımın rolü de önemli oranda değişecekti

CUMHURİYET DÖNEMİ İKTİSAT DÜŞÜNCESİNDE TARIM VE KALKINMA 1929-1938

1929 yılına kadar devam eden iktisadi anlayış ancak bu tarihte patlayan küresel bir krizle son bulmuştu. 1929 Ekonomik Bunalımı Türkiye'de egemen iktisadi düşüncenin gözden geçirilmesini ve iktisatçılar tarafından farklı fikirler üretilmesini mümkün kılmıştı. Bu bağlamda liberal iktisat anlayışı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sorgulanmaya başlanmıştı. 1930'lı yıllardan itibaren 1923-1929 yılları arası takip edilen politikalar eleştirilmeye başlanırken iktisat düşüncesi yeni bir devinim içerisine girmişti.

⁷⁶ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 46-53.

⁷⁷ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde*, s. 23.

⁷⁸ Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme*, s. 171.

1930'lu yılların ilk yarısı Türkiye'de çeşitli iktisadi düzenlerin ve sistemlerin tartışıldığı, bunlara dayanılarak değişik önerilerin getirildiği bir dönem olmuştur. Bu durumun temel sebeplerinden biri 1929 Ekonomik Buharıydı. Türk ekonomisi bu küresel krizden son derece kötü etkilenmiş ve bu süreçte mevcut iktisadi politikalar hem liberaller hem de devletçiler tarafından eleştirilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasının hükümete yönelik eleştirileri ekonomik konulara yoğunlaşmış ve liberal kuramlar çerçevesinde mevcut iktisat politikaları eleştirilmişti. Daha çok Fethi Okyar ve Ahmed Ağaoğlu tarafından dile getirilen bu eleştirilere göre devletin ekonomiye yapacağı her türlü müdahalenin sermaye sınıfını desteklemeye yönelik olması gerektiği savunuluyor ve özel teşebbüsü güçlendirecek tedbirler öneriliyordu.⁷⁹

Bu dönemde liberal iktisadi anlayışın tam karşısında *Kadro* hareketi yer alıyor ve katı bir devletçiliği savunuyordu. Ahmed Ağaoğlu ve Fethi Okyar gibi liberaller müteşebbis zümrenin güçlenmesi sağlayacak bir devletçilik anlayışını önerirken, Kadrocular özel sermayenin gelişmesini engelleyecek bir devletçilik anlayışını savunmaktaydılar. Bu bağlamda Kadroculara göre özel mülkiyete izin verilmekle beraber tüm iktisadi düzen ve yatırımlar devlet kontrolünde ilerlemeli, özel sermayenin siyaseti etkileyecek güce ulaşması engellenmeliydi. Bu noktada Kadrocuların tarıma yönelik eleştirileri, hükümetin yeteri kadar devletçi ve örgütlü olmamasına yönelikti. Kadro hareketine göre tarımsal sorunların çözümü, teşvik kredisinde, tohumun ıslahında yahut alet-edevat temininde değil devletçi örgütlenme ve düzenlemede gizliydi.⁸⁰ Ülkede ekimi ve dikimi yapılacak, yetiştirilecek ürünlerde üreticinin bireysel istekleri ve kararları yerine devletin doğrudan etkili ve yönlendirici olması gerekmekte tüm üretim süreçlerinin devlet tarafından kontrol edilmesi beklenmekteydi.⁸¹ Bu bağlamda zirai üretim ile tarımsal sanayi iktisadi bir konu olarak değil devletin doğrudan müdahil olacağı alanlar olarak ele alınmış tarıma dayalı sanayi kollarının devlet müdahalesiyle inşa edilmesi gerektiği ifade edilmişti.⁸²

Bu dönemde hükümette hem devletçi çizgiyi temsil eden İsmet İnönü hem de liberal çevrelere yakın duran Celal Bayar görev almakta ve iktisadi konularda itidalli bir hükümet programı uygulanmaktaydı. Bu dengeli siyaset bir süre boyunca hem liberallerin hem de Kadrocuların eleştirisine maruz kalsa da aynı dönemde ülkede tek partili sistemin kökleşmesi muhalif seslerin fazla uzun süre yaşamasına izin vermemişti. 1930 yılında önce Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatılarak liberalizm eleştirileri susturulmuş, 1934 yılında ise Kadro hareketi sonlandırılmıştı. Devletin tüm kurum ve yapılarıyla kapsamlı bir ideolojik kenetlenme içerisine girdiği bu süreç sonucunda 1937 yılında liberalizm bütünüyle yasaklanmış ve hükümet politikaları dışında bir görüşü savunan yayınlara müsamaha gösterilmemişti.⁸³ Bununla beraber tarımın iktisat anlayışındaki ağırlığı devam etmiş ve özellikle iktisadi politikalarında tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi tarım üzerinden kalkınma anlayışı takip edilmişti.

CUMHURİYET DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARINDA TARIM VE KALKINMA 1929-1938

⁷⁹ Mustafa Türkeş, "Kadro Dergisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm Cilt 2**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 473-474.

⁸⁰ Vedat Nedim, "Donan Ziraat Kredilerine Karşı", **Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933 Cilt I**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 325-329.

⁸¹ Vedat Nedim, "Fındıkta Devlet Kooperatifi. Devletle Müstahsilin İş Birliğine Doğru", **Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933 Cilt I**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 429-436.

⁸² Şevket Süreyya Aydemir, "Şeker İstiklali ve 160.000 ton Türk Şekeri", **Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933 Cilt I**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 527-538.

⁸³ Tefik Çavdar, "Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi" **Cumhuriyet Dönemi**, s.1078-1079.

1923-1929 döneminde elde edilen kişi başına düşen milli gelirdeki yıllık %8,4'lük artış, 1929-1939 arasında yıllık %3 dolaylarında seyretmiştir. Dolayısıyla yavaşlamış ta olsa 1930'larda ülke ekonomisinde ki büyüme devam etmiştir ki Dünya bunalımı sırasında sürdürülen bu büyüme eğilimi oldukça önemli bir başarıdır. Geleneksel tarih yazıcılığı bu büyüme eğilimini devletçiliğin başarısı olarak açıklamaktadır. Oysa devletçilik ilkesi ancak 1932 yılında kabul edilmiştir ve 1939 yılına kadar devreye giren devlet sanayi işletmelerinin sayısı 20'yi geçmez. Nüfusu 18 milyona ulaşan bir ülkede büyük de olsa 20 sanayi işletmesiyle hızlı büyüme sağlanmayacağı açıktır. Zaten 1938 yılındaki resmi istatistiklere göre devlet denetimindeki işletmeler toplam ülke istihdamının ancak %1'ini karşılamaktaydı.⁸⁴ Dolayısıyla söz konusu ekonomik büyümenin temelleri devletçiliğin ötesinde daha temel unsurlarda aranmalıdır. Bu amaçla, 1930'lara kadar ülke ekonomisinin gelişmesinde temel unsur olan tarım sektörü, 1930'larda ki ekonomik başarıda da kilit rol oynamıştır.

1930'ların ekonomik koşullarını yaratan Dünya bunalımının Türkiye üzerindeki en önemli etkisi, tarımsal malların fiyatlarında ortaya çıkan keskin düşüştü. 1929-1933 yılları arasında Buğday ve diğer tahılların fiyatları %60 kadar düştükten sonra, 1930'ların sonlarına kadar aynı düzeyde kalmıştı. Tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuk gibi ülke ihracatının %60'ını oluşturan ürünlerin fiyatları ise aynı yıllar arasında ortalama %50 gerilemişti. Bu yeni koşullarda tarımsal ürünlerin ihracatına dayanan eski büyüme stratejisinde devam etmek karlılığını yitirdiğinden, Türkiye 1930'larda dış ticaretten ziyade yerli üretimi canlandırarak büyümesini sürdürdü. Böylelikle 1929 yılında toplam ülke üretiminin %15'ine denk gelen ithal ürünlerin oranı 1939 yılına gelindiğinde %7'ye gerilemişti. Buna karşılık aynı dönemde ülkede ki imalat sektörü yıllık %5,2'lik bir büyüme oranı ile gelişmesini sürdürmüş, iç pazarın mamul ürün talebini artan oranlarda karşılamaya devam etmiştir. Bu yüzden 1929-1939 yılları arasında nihai malların ithalat içindeki payı %51'den %21' düşmüştür.⁸⁵ Yerli imalat üretiminin gösterdiği bu başarının arkasında şüphesiz ki yükselen gümrük duvarlarının korucu etkisi büyük olmuştur, fakat bu büyümeyi asıl besleyen etken tarım üretimindeki başarıydı.

Tarımın imalat sektörü üzerindeki olumlu etkilerini anlamak için 1920'li yıllara geri dönmek gerekir. Zira Tarımsal üretiminin %115 arttığı 1923-1929 yılları arasında imalat sektörü de %56 büyüyerek iç pazarın ihtiyaçlarını artan oranlarda karşılamaya başlamıştı. Çünkü tarımsal üretimin artmasıyla beraber, hem imalat sektörü için gereken hammadde arzı artıyor hem de üretilen malların satılabileceği iç pazar büyüyordu. Örneğin üçüncü bölümde bahsettiğimiz pamuk üretimindeki %276 artışla beraber pamuklu ürünlerin imalatını da artmış ve söz konusu ürünlerin ithalat içindeki payları yıldan yıla azalmıştı.⁸⁶

1930'lara geldiğimizde ise tarımsal üretim ortalama yüzde 50 ile 70 arasında bir büyüme kaydederek ekonomi üzerindeki olumlu etkisini sürdürdü. Söz konusu yıllarda tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüşlerine rağmen, elde edilen bu başarının sırrı, üçüncü bölümde tartıştığımız, toprağın sürülmesini sağlayan traktör ve büyükbaş hayvanların sayısındaki ciddi artış, öşür vergisinin kaldırılması ve devletin demiryolları politikasıydı. Bu önlemler sayesinde kırsal kesimde sermaye artışı sağlanmış ve köylünün pazarlara açılması kolaylaşmıştı. Bunlara ek olarak daha önce bahsettiğimiz savaş sonrasında ortaya çıkan hızlı nüfus artışı sayesinde demografik toparlanma başlamış, nüfustaki artış 1930'larda kendisini işgücü anlamında da göstermeye başlamıştı. Dolayısıyla köylü hanesinin demografik ve

⁸⁴ Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme*, s. 171-173.

⁸⁵ Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme*, s. 173-175.

⁸⁶ Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme*, s. 175-178.

maddi olarak toparlanması sayesinde, 1930'lar boyunca düşük seyreden tarım fiyatlarına rağmen üretim artışı sürmüştü.⁸⁷

Ucuz ve bol miktardaki tarımsal ürünün kent ekonomisini beslemesi sayesinde, imalat üretimi için oldukça karlı bir ortam oluştu. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz koşullar sayesinde kent ve kasabalardaki imalatçılar, bol ve ucuz hammadde bulabildiler. Daha ucuza ürettikleri ürünleri ise yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler sonucu büyüyen ve zenginleşen kırsal nüfusa satabildiler. Dolayısıyla tarım sektöründeki gelişmeler 1930'larda eşi az görülür bir durum meydana getirmişti; bu yıllarda imalat sektörü aynı anda hem ucuzlayan hammaddeye kavuşmuş hem de genişleyen bir pazar elde etmişti. Bu koşullar gümrük duvarlarının koruyucu etkileriyle birleşince, yerli sanayinin hızla büyümesi kaçınılmaz olmuştur.

Dolayısıyla 1930'lardaki ekonomik büyümede devletçiliğin payı oldukça sınırlıydı. Buna karşılık gümrük duvarlarındaki yükseliş imalat sektörü için koruyucu bir etki yaratsa da büyümenin arkasında ki temel etken tarım sektörü olmuştur. Bu durum bize tarımın 1920'lerdeki rolünün değiştiğini fakat ülke ekonomisinin itici gücü olmayı sürdürdüğünü göstermektedir.

KAYNAKÇA

“Milli Ticaret”, **Ticaret-i Umumiyye Mecmuası**, S 8, 1 Temmuz 1333.

“Muhasebe-i iktisadiyye: Serbesti-i ticaret ve usul-ü himaye” **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, 3. Sene, no:1, 13 Mart 1325.

“Payिताht” **Tasvir-i Efkâr**, S 79, 8 Şevval 1279.

“Ticaret ve Sanayimize Bir Nazar”, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, no:20, 2 Eylül 1323.

“Ziraat”, **Hakayıku'l Vakayi**, 2 Ramazan 1288.

AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.

Ahmed Midhat, **İktisat Metinleri**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2005.

Ahmed Muhtar, “Zirai Program, Osman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'ya”, **Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası 3. cilt**, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1936-1956)**, Eren Yayınları, İstanbul, 2013.

AKYİĞİTZADE, Musa, **İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, “Şeker İstiklali ve 160.000 ton Türk Şekeri”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933 Cilt I**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011.

BUDAK, Ali, **Münif Paşa Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

Ceride-i Havadis, S 16, 1 Zilkade 1256.

Ceride-i Havadis, S 183, 15 Cemazeyilevvel 1260.

⁸⁷ Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme**, s. 178-180.

Ceride-i Havadis, S 200, 13 Şevval 1260.

Ceride-i Havadis, S 23, 5 Muharrem 1257.

Ceride-i Havadis, S 25, 18 Safer 1257.

Ceride-i Havadis, S 39, 8 Rebiülahir 1257.

Ceride-i Havadis, S 6, 21 Receb 1256.

Ceride-i Havadis, S 67, 12 Zilkade 1257.

ÇAVDAR, Tefik, “Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

EMİL, Birol, **Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

GÜRAN, Tefik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VI. Cilt**, 5. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VII. Cilt**, 5. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KASABA, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

KAZGAN, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s.253

KEYDER, Çağlar, “Belle Epoque ve Liman Kentleri”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1994.

KEYDER, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

KORYE, Duryan, “Memalik-i Mahrusada Ziraat” **Hakayıku’l Vakayi**, 17 Ramazan 1288.

MARDİN, Şerif “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)”, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Mehmed Cavid, “Memleketimizin vesait-i serveti”, **Mülkiyye**, S 1, 1 Şubat 1324.

Mehmed Cavid, “Neşritat ve Vekayi-i iktisadiyye”, **Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası 1. cilt**, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2015.

Mehmed Emin Şerif, “Sanayi ve Ziraattan Kangısının Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dair” **Tercüman-ı Ahval**, S 69, 1861.

NEDİM, Vedat, “Donan Ziraat Kredilerine Karşı”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933 Cilt I**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011.

NEDİM, Vedat, “Fındıkta Devlet Kooperatifi. Devletle Müstahsilin İş Birliğine Doğru”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18. Sayılar) 1932-1933 Cilt I**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011.

ÖKÇÜN, Gündüz, “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi cilt 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

- PAMUK, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.
- QUARTERT, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım**, Türkiye Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- QUARTERT, Donald, **Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, 1994.
- Sakızlı Ohannes Paşa, **Mebadi-i İlim-i Servet-i Milel**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2015.
- SAYAR, Ahmed Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- SCHOFIELD, Wrigley, **The Population History of England, 1541-1871. A reconstruction**, Harvard University Press, 1981.
- SERANDİ, Arşizen, **Tasarrufat-ı Mülkiye**, Hazırlayan Hamdi Genç-Erdem Özgür, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.
- SEVEN, Ağır, “Osmanlı İktisat Düşüncesinde Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Örnek Alma”, **Türkiye’de İktisadi Düşünce**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- TEKİN, Alp, “İstihsalat-ı milliyyeyi artırmak meselesi: Ziraat mı, Sanayi mi?”, **İktisadiyyat Mecmuası**, Yıl 2, S 61, 2 Ağustos 1333.
- TOKSÖZ, Meltem, **Nomads Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean**, Brill, UK, 2010.
- TÜRKEŞ, Mustafa, “Kadro Dergisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm Cilt 2**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMET PROGRAMLARINDA TARIM (1950-1960)

Selçuk URAL*

Nesrin HANGÜL**

ÖZET

14 Mayıs 1950’de yapılan genel seçimleri kazanarak iktidar olan Demokrat Parti, 1954 ve 1957’de yapılan genel seçimleri de kazanarak ülkeyi 10 yıl tek başına iktidar olarak yönetti. Bu olay Türkiye’nin siyasal hayatında demokratikleşmenin, iktisadi hayatında ise liberal politika ve yaklaşımların kapısını açarak Türkiye’nin gelişim sürecinde hızlı bir ivme yakalamasını sağladı. Demokrat Parti, 1940’lardan beri durağan hale gelen ekonominin canlandırılması için iktisadi hayatta değişimi ve gelişimi ön görmekteydi. Nitekim 1950’den itibaren parti liberal politikalarını yürürlüğe koyma çerçevesinde hızla yeni ve önemli adımlar atmaya başladı. Bu dönem içerisinde tamamı Adnan Menderes tarafından kurulan beş hükümet görev yaptı. Hükümet programları ülkenin siyasal, iktisadi, kültürel ve hukuki gelişimi açısından son derece önemliydi. Hükümet programlarında belirtilen hususlar ışığında, ülkenin gelişimi için gereken kanuni düzenlemeler yapılarak beklenen gelişim hedeflerini gerçekleştirilmeye çalışıldı. Demokrat Parti tarım sektörüne ayrıca önem vermekteydi. Bu nedenle kurulan beş hükümetin de programında yer alan en temel husus, tarımın iktisadi kalkınmanın ana unsuru olduğuydu. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun tarım alanında çalıştığı bu dönemde, yapılan yatırımlar geçmiş dönemlerden oldukça fazla oldu. Programlarda tarım alanında en çok vurgu yapılan hususlar makineleşme, zirai sulama ve gübreleme, hastalıklarla mücadele, kredi imkânlarının artırılması, bütçeden tarıma ayrılan payın artırılması, karayollarının hızlı bir şekilde geliştirilmesi, kaliteli tohumluk üretimi gibi tarımsal gelişmede ivme yaratacak konular oldu. Çalışmamızda dönem içerisinde kurulan I. Menderes Hükümeti (22.05.1950-09.03.1951), II. Menderes Hükümeti (09.03.1951-17.05.1954), III. Menderes Hükümeti (7.05.1954-09.12.1955), IV. Menderes Hükümeti (09.12.1955-25.11.1957) ve V. Menderes Hükümeti’nin (25.11.1957-27.05.1960) programlarında tarıma ayrılan hususları ve program üzerine yapılan meclis görüşmelerinde dile getirilen eleştiri ve önerileri ortaya koymaya çalıştık. TBMM Zabıt Ceridesi (Tutanak Dergisi) üzerinden yapılan bu incelemelerin yanı sıra Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden ilgili belgeleri değerlendirdik. Aynı zamanda hükümetlerin kuruluşu ve programları hakkında *Zafer*, *Akşam*, *Milliyet*, *Vakit* ve *Ulus* gazetelerinde yer alan haberler tespit edilerek ortaya koymaya çalıştık. Hükümet programları ışığında çıkarılan kanunları ise *Kavanin Mecmuası*’ndan (*Kanunlar Dergisi*) elde edilen bilgiler ışığında ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Ekonomi, Tarım Politikaları, Meclis.

AGRICULTURE IN THE GOVERNMENT PROGRAMS OF THE DEMOCRATIC PARTY (1950 TO 1960)

ABSTRACT

The Democratic Party, which came to power by winning the general election of 14 May 1950, ruled the country alone for 10 years by also winning the general elections in 1954 and 1957. This enabled Turkey to gain speed in its developmental process by opening the door of democratisation in politics, and also the door of liberal policies and approaches in economics. The Party was planning a change and development in the economic life, which had been receding since 1940s. Thus, beginning from 1950, the Party rapidly began to take new and important steps to implement its liberal policies. In this period, five governments, all of which were formed by Adnan Menderes, took charge. The government programmes were extremely important for the political, economic, cultural and legal development of the nation. In light of the matters stipulated in these programmes, the legal regulations needed for national development were passed in order to fulfil the envisaged objectives. The Democratic Party was attaching a special importance to the agricultural sector. Therefore, the most fundamental point contained in the programmes of all the five governments was about agriculture’s being the main element of economic development. In this period, when a great majority of the nation’s population worked in the field of agriculture, the investments made were much bigger than in previous periods. The most emphasised items in the government programmes included matters that would accelerate agricultural development such as mechanisation, agricultural irrigation and fertilisation, fighting against plant diseases, improving credit facilities,

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, sural25@hotmail.com

** Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, nesrin_soyer@hotmail.com

increasing the budget share for agriculture, developing highways rapidly, and producing high-quality seeds. The current study tried to examine the agricultural subject matters contained in the programmes of the Menderes Governments including the first (22.05.1950-09.03.1951), the second (09.03.1951-17.05.1954), the third (7.05.1954-09.12.1955), the fourth (09.12.1955-25.11.1957), and the fifth (25.11.1957-27.05.1960), and the criticisms and suggestions offered in the parliamentary negotiations regarding these programmes. In addition to these examinations that drew on *TBMM Zabıt Ceridesi* (Journal of Proceedings of the Great National Assembly of Turkey [GNAT]), the study also assessed the relevant documents from the Turkish Prime Ministry State Archives. Besides, it tried to identify and set forth the news reports covered in the newspapers *Zafer*, *Akşam*, *Milliyet*, *Vakit* and *Ulus* regarding the formation of these governments, and their programmes. Finally, based on the information from *Kavanin Mecmuası* (Journal of Laws of the GNAT), the study analysed the laws enacted in light of the government programmes.

Key Words: Democratic Party, Economy, Agricultural Policies, Parliament.

GİRİŞ

Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından büyük bir kalkınma hamlesi başlatıldı. Kalkınma süreci içinde tarımın önemli bir yeri vardı. Tarımsal kalkınmayı sağlamak için vergi düzenlemeleri, mülkiyet hakkının sağlanması ve çiftçilerin kredi ihtiyacının karşılanması gibi pek çok alanda düzenlemeler yapıldı. Aşar vergisinin kaldırılması ve topraksız köylüye toprak dağıtımı atılan ilk adımlardı¹.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın yarattığı etkiler nedeniyle 1933'den sonra tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de devletçi politikalar ağırlık kazandı. Bu dönemde devletin ekonomiye müdahalesi arttı. Tarım sektöründe devletçi müdahaleler 1938-1946 yılları arasında yoğunluk kazandı².

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na (1939-1945) fiilen dâhil olmasa da savaşa her an hazırlıklı olmak durumundaydı. Ancak bu durum iktisadi hayatı olumsuz etkiledi. Savaşla birlikte tarım sektöründe büyük değişim yaşandı. Genç nüfusun silahaltına alınmasıyla üretim önemli miktarlarda düştü. Hem genel tahıl üretiminde, hem de yıllık tarım üretiminde savaş öncesi miktarın altına inildi. Öyle ki 1934-1938 arasında 7.303.339 ton olan yıllık tarım üretimi 1945'te 4.013.439 tona geriledi. Sonuçta bu durum en çok halkı etkiledi. Karaborsa hızla arttı ve yoksulluk baş gösterdi. Buna karşı savaş zenginleri doğmaya başladı³.

Savaş şartları altında hükümet 18 Ocak 1940'da Millî Korunma Kanunu ile ekonomiyi tamamen devlet kontrolüne aldı. Öyle ki hükümet sanayide ve madenlerde hangi ürünün ne kadar üretileceğine dahi kendisi karar verir oldu⁴. 11 Kasım 1942'de Varlık Vergisi Kanunu kabul edildi⁵. Savaş yıllarında enflasyonla mücadele etmek ve zenginlerden vergi alarak gelirleri arttırmak amacıyla çıkarılan vergi, zamanla gayrimüslimlere karşı bir hal aldı. Nitekim Başbakan Şükrü Saraçoğlu, verginin amacını piyasanın Türkleştirilmesi olarak nitelendirdi. Ancak beklenen gelir sağlanmayınca 1943 yılında kaldırıldı⁶.

¹ Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 68, No: 2, 2012, s. 166.

² Sefer Şener, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 7, 2004, s. 73-74.

³ İrfan Bülbül, "İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları", **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 9, 2006, s. 4-5.

⁴ Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 259; Şener, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", s. 76.

⁵ **Vakit**, 12 İkciteşrin, 1942, S 8887.

⁶ Kerem Karabulut, "11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bakış", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, S 75, 2005, s. 326-327; A. Başer Kafaoğlu, **Varlık Vergisi Gerçeği**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 62.

4 Haziran 1943'te kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ile tüm tarım ürünlerine ağır vergiler getirildi. İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır mali yükü hafifletmek isteyen CHP, hububat ve baklagiller için %8, diğer ürünler için %12 oranında vergi koydu⁷.

Tarım alanındaki asıl değişim hamlesi topraksız köylüye toprak verme amacı taşıyan ve bunun için arazilerin bir kısmına el konulmasını öngören Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu oldu. Kanun 11 Haziran 1945'de kabul edildi. Ancak kanunun görüşmeleri sırasında CHP içerisinde yeni bir muhalefet hareketi doğdu. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün başını çektiği muhalefet hareketi 7 Haziran 1945'te, tarihe "*Dörtlü Takrir*" olarak geçen ve CHP'nin demokratik esasları hayata geçirmesini talep eden önergeyi grup başkanlığına sundu⁸.

"*Dörtlü Takrir*" CHP Meclis Grubu tarafından sert bir dille eleştirildi ve reddedildi. 21 Eylül 1945'te Adnan Menderes ve Fuat Köprülü *Vatan Gazetesi*'nde CHP'yi eleştiren yazılar yazdıkları gerekçesiyle partiden ihraç edildi. 27 Kasım'da ise Refik Koraltan ihraç edildi. Bunun üzerine Celal Bayar, 28 Eylül'de milletvekilliğinden, 3 Aralık'ta da CHP'den istifa etti⁹. Muhalifler 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurdu¹⁰. Liberal esasları benimseyen parti özellikle iktisadi alanda devletin etkisinin hafifletilmesini savunmaktaydı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen iktisadi politikalarından oldukça rahatsız olan halk partiye yoğun ilgi gösterdi. Nitekim parti hızla örgütlenmeye başladı¹¹. Demokrat Parti, kuruluşunun üzerinden 4 yıl geçmeden 14 Mayıs 1950'de seçimleri kazanarak tek başına iktidar oldu¹².

1. BİRİNCİ MENDERES HÜKÜMETİ (22.05.1950-09.03.1951)

1.1. Hükümet Programında Tarım

22 Mayıs 1950'de Celal Bayar, Adnan Menderes yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi¹³. Yeni kabine de Tarım Bakanı olarak Çanakkale Milletvekili Nihat İyriboz görev aldı¹⁴.

Devletin 27 yıl sonra farklı bir iktidar tarafından yönetilecek olması, hükümet programına halkın ilgisini üst düzeye çıkardı. Öyle ki yeni hükümetin programını dinlemek için 29 Mayıs sabahının erken saatlerinden itibaren dinleyici localarını doldurdu¹⁵.

⁷ *Vakit*, 5 Haziran 1943, S 10043; Şener, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", s. 88-90.

⁸ *BCA*, 030.01/53.315.4; Fehmi Akın, *Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 53-54.

⁹ Rıfıkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, Olgaç Matbaası, 1979, s. 59-63.

¹⁰ Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950), İktidarlar ve Demokratlar*, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 25-26.

¹¹ M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001, s. 52.

¹² Muharrem Turp, *Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2017, s. 74.

¹³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 1. Birleşim, (22.05.1950), s. 6-7; *Milliyet*, 23 Mayıs 1950, S 21.

¹⁴ 1893'te Selanik'te doğan Nihat İyriboz, Halkalı Yüksek Ziraat Okulu ve Köln Tarımsal Araştırma Enstitüsünden mezun oldu. Ardından Edirne Merkez Numune Okulu'nda Ziraat Öğretmeni olarak göreve başlayan İyriboz ilerleyen yıllarda çeşitli ziraat okullarında öğretmenlik hayatına devam etti. Daha sonra İzmir Ziraat Mücadele İstasyonu Müdürü, Ziraat Genel Müdürlüğü Uzmanlığı, İzmir Bornova Ziraat Mücadele Enstitüsü Müdürlüğü gibi görevlerde bulundu. *TBMM Albümü 1920-2010*, C 2, Ankara, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 552; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 1. Birleşim, (22 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 9.

¹⁵ *Zafer*, 1 Haziran 1950, S 395

Yeni hükümet programı 29 Mayıs 1950'de Başbakan Adnan Menderes tarafından açıklandı. Programda tarım önemli bir yer tutmaktaydı. Menderes programda, ülke nüfusunun %80'inin ziraat alanında çalıştığını belirterek, ziraatı ekonominin ana kaynağı olarak nitelendiriyordu. Tarımın gelişmesi için çiftçiye kredi desteği verilmesi, hastalıklarla mücadele, tarıma uygun olmayan alanların ıslahı ve tarıma kazandırılması, kaliteli tohumluk üretimi ve zirai aletlerin sayısının artırılmasına önem vereceklerini vurguladı. Tarımın gelişmesinin en önemli unsurlarından birinin sulama olduğu belirtilen programda bu hususta süratle çalışmalar gerçekleştireceği belirtildi¹⁶.

Programda üzerinde önemle durulan bir diğer konu Tarım Bakanlığı ile Ziraat Bankası'nın bütçesi oldu. Tarım Bakanlığı'nın bütçeden aldığı payın geçmiş dönemlerde %3'ü geçmediğini belirten Menderes, bu konuda gereken adımları atacaklarını ve gerek bakanlığın gerek Ziraat Bankası'nın bütçesini arttıracaklarını vaat etti. Bütçe için gerekli sermaye genel bütçenin "yiyici" kısımlarında yapılacak tasarrufla sağlanacaktı. Bunun yanında vergiler ve gümrük tarifeleri de düzenlenerek zirai gelişmeye imkân verecek sistemler üzerinde çalışılacaktı¹⁷.

Ziraatın geliştirilmesi için bayındırlık alanında yapılacak faaliyetlere ayrıca vurgu yapılan programda kara ve köy yollarının yapımına önem verileceği çünkü bu alanda yapılacak yatırımların ziraat ve millî ekonomi ile doğrudan ilişkili olduğu ifade edildi¹⁸.

1.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

29 Mayıs'ta programın okunmasının ardından gerek iktidar gerek muhalefet cephesinden hükümetin politikalarına ilişkin görüşler gelmeye başladı. İlk olarak kürsüye gelen CHP Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu, program metninin kendilerine geç ulaştığını belirtti ve Çarşamba gününe kadar zaman istedi¹⁹. Teklifin kabul edilmesiyle birlikte 31 Mayıs'ta görüşmelere geçildi. CHP Meclis Grubu adına konuşan Faik Ahmet Barutçu, Menderes'in zirai kredilerin yetersiz olduğu vurgusuna eleştiri getirerek kendileri tarafından Ziraat Bankası sermayesinin 300.000.000 liraya çıkarıldığını söyledi²⁰.

Zirai gelişmeye partisinin de büyük önem verdiğini belirten Barutçu, programda zirai alet ve teknik vasıtaların artırılmasına yer verildiğini, nitekim kendilerinin de bunu memnuniyetle karşıladıklarını dile getirdi. Ziraat işlerinde belirli bir ilerlemenin kaydedilmesinin kolay olmadığını, bunun için öncelikle teknik eleman yetiştirilmesi gerektiğini vurguladı. Geçmiş dönemlerde Yüksek Ziraat Enstitüleri, Ziraat Mektepleri, teknik okullar ve kurslar yoluyla önemli adımlar attıklarının altını çizdi²¹.

Barutçu, topraklandırma meselesine ilişkin yaklaşımı memnuniyetle karşıladıklarını belirterek, Marshall Planı vasıtasıyla alınan makinelerin uygun olanlarının köylere dağıtılmasına ilişkin bir hükmün olmamasını, programın eksikliği olarak nitelendirdi²².

¹⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 3. Birleşim, (29 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 28.

¹⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 3. Birleşim, (29 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 28.

¹⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 3. Birleşim, (29 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 29.

¹⁹ **Ulus**, 30 Mayıs 1950, S 10387.

²⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 4. Birleşim, (31 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 48.

²¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 4. Birleşim, (31 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 48-49; **BCA**, 490.01/267.1066.1.

²² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 4. Birleşim, (31 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 49.

Millet Partisi adına söz alan Osman Bölükbaşı'na göre program, ziraata ilişkin vaatler içermesine rağmen bunu ne yolla yapacağını ortaya koymuyor ve yeni bir fikir sunmuyordu. Alet ve teknik malzeme hususunda Marshall Yardımları'ndan ancak zengin kişilerin faydalandığını iddia eden Bölükbaşı, küçük çiftlik sahiplerinin ihtiyacının nasıl karşılanacağını belirtmemesinin büyük bir eksiklik olduğunu ifade etti²³.

Bölükbaşı konuşmasında bir takım önerilerde bulundu. Bunlardan en önemlisi zirai ürünleri güvence altına alan zirai sigortaydı. Çiftçinin topraklandırılması konusunda ise programın çok eksik olduğunu belirtti. Programda geçen “*topraklandırma işini daha emniyetli, pratik ve süratli usullere bağlamak niyetindeyiz*” cümlesine karşılık “*Bu işi daha emniyetli usullere bağlamaktan maksat nedir? Sağlanacak emniyet geniş arazi sahiplerine mülkiyet emniyeti midir, yoksa toprağı az çiftçiye bu sahada yetecek toprağı kavuşacaklarına dair, emniyet vermek midir?*” diye soran Bölükbaşı DP iktidarından bilhassa topraklandırma hususunda atılması gereken adımları net bir şekilde belirtmesini istedi²⁴.

Bağımsız Milletvekili Suat Hayri Ürgüplü ise gümrük vergilerinde yapılacak düzenlemelerle ziraatı güçlendirme konusundaki vaatlerin net olmadığını ve detaylandırılması gerektiğini belirtti²⁵.

DP Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller eleştirilere verdiği cevapta DP iktidarının ziraata ayrıca ehemmiyet verdiğini ifade etti. CHP'nin geçmiş dönemlerde uyguladığı politikalar neticesinde özellikle Karadeniz bölgesinin kötü durumda olduğunu ve bu bölgenin 25 yıldır yardım almadığını, arpa, buğday ve darı dışında ekime teşvik edilmediğini söyledi. Hükümetten de bu konuda gerekenin yapılmasını istedi. Geçmiş yıllarda köylünün ihmal edildiğini iddia eden Boyacıgiller, partisinin mevcut programla birlikte köylünün ve köyün kalkınmasını sağlayacağını vaat etti²⁶.

DP milletvekillerinin konuşmaları ağırlıklı olarak CHP'nin iktidar yıllarındaki politikalarına eleştiriler içeriyordu. DP Milletvekili Hakkı Gedik geçmişte uygulanan Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi uygulamalarla halka getirilen yükü hatırlattı. Halkın elindeki ürünü devletin ucuz olarak el koyduğunu iddia etti. CHP'yi halka, bilhassa köylüye yukarıdan bakmakla suçladı²⁷.

Görüşmelerin neticesinde Birinci Menderes Hükümeti Programı 2 Haziran 1950'de, 282 oyla güvenoyu aldı²⁸.

1.3. Birinci Menderes Hükümetinin Tarım Alanında Çıkardığı Kanunlar

Hükümet programı çerçevesinde çok sayıda kanuni düzenleme yapıldı. Tütünden alınan vergilerde indirim yapıldı. Topraklandırma işinin hızlandırılması amacıyla Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü ile Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, başbakanlığa bağlandı ve böylece tarım teşkilatlarında bir merkezleşmeye gidildi. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin yurtdışından alacağı ürünlerde vergi indirimi yapılarak ofisin iktisadi olarak

²³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 4. Birleşim, (31 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 61.

²⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 4. Birleşim, (31 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 61-62.

²⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 5. Birleşim, (32 Haziran 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 125.

²⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 4. Birleşim, (31 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 85-86.

²⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 5. Birleşim, (32 Haziran 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 102-103.

²⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 1, 5. Birleşim, (32 Haziran 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 144.

rahatlaması sağlandı. Çay tarımının gelişmesi için kanuni bir düzenleme yapılırken aynı zamanda şekerden alınan İstimlak vergisi indirilerek şeker fiyatları ucuzlatıldı. Çıkarılan kanunlara bakıldığında hükümetin vaat edilen hastalıkla mücadele, kredilerin artırılması, makineleşme gibi hususlarda henüz adım atmadığını görülmektedir. Yapılan kanuni düzenlemeler kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

- 1- 1 Ağustos 1951 tarih ve 5823 sayılı Tütün ve Müskirattan Alınacak Müdafaa Vergisi Hakkındaki 2460 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması ve Bu Kanunu Tadil Eden Bazı Hükümlerin Kaldırılması Hakkında Kanun²⁹
- 2- 10 Mart 1951 ve 5840 sayılı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü İle Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğünün Başbakanlığa Bağlanmasına Dair Kanun³⁰
- 3- 16 Mayıs 1951 tarih ve 5764 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından veya namına hariçten ithal olunacak hububat ve unlarla bunların naklinde kullanılacak çeşitli malzemenin Gümrük Vergisiyle Rıhtım Resminden ve Diğer Vergi, Resim ve Harçlardan Muafiyeti hakkında Kanun
- 4- 18 Nisan 1951 ve 5759 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, 28. Maddesinin Kaldırılmasına ve Bu Kanuna İki Geçici Madde Eklenmesine Dair Olan 5621 Sayılı Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun³¹
- 5- 2 Temmuz 1951 ve 5807 sayılı Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi Hakkındaki 5254 Sayılı Kanuna Ek Kanun³²
- 6- 27 Şubat 1951 tarih ve 5748 sayılı Çay Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun³³
- 7- 5 Temmuz 1950 tarih ve 5667 sayılı Şekerden Alınan Munzam İstihlak Vergisinde Yapılan İndirmelerin Onanması Hakkında Kanun³⁴

2. İKİNCİ MENDERES HÜKÜMETİ (09.03.1951-17.05.1954)

2.1. Hükümet Programında Tarım

Birinci Menderes Hükümeti, 8 Mart 1951'de istifa etti. Bu sırada basında, aralarında Tarım Bakanlığı'nın da bulunduğu birçok bakanlıkta değişim olacağına ilişkin haberler yer almaya başladı³⁵. Cumhurbaşkanı Bayar tarafından 9 Mart'ta yeniden başbakan tayin edilen Adnan Menderes yeni kabinenin teşekkülü için hemen çalışmalara başladı³⁶ ve 9 Mart'ta kabine listesini tamamladı³⁷. Yeni Bakanlar Kurulu 10 Mart'ta basına yansıdı. Buna göre yeni hükümetin Tarım Bakanı, Maraş Milletvekili Nedim Ökmen oldu³⁸.

²⁹ **Kanunlar Dergisi**, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. 907.

³⁰ **Kanunlar Dergisi**, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. 970.

³¹ **Kanunlar Dergisi**, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. 746-750.

³² **Kanunlar Dergisi**, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. 870.

³³ **Kanunlar Dergisi**, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. 463.

³⁴ **Kanunlar Dergisi**, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. 3-4.

³⁵ Başbakan Adnan Menderes'in istifası hususunda Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a gönderdiği istifaname; "*Türlü çeşit hadiselerin çok kesif bir şekilde cereyan etmiş olduğu bir devirde vazife görmüş olan hükümetimiz yeni iktidarın ilk bütçesinin kabulü ile açılan ilk devrenin başında istifa etmek suretiyle bugünkü şartlara göre, bir kabine teşekkülüne imkân vermeği uygun görmüştür. Ben ve kabine arkadaşlarım zaman zaman ehemmiyetli vaziyetlerle karşılaştıkça yüksek yardımlarınıza mazhar olmanın şükranını daima muhafaza edeceğimizi derin saygılarımızla arz ederiz.*" diyerek istifasını sundu. **Ulus**, 9 Mart 1951, S 16663.

³⁶ **Zafer**, 10 Mart 1951, S 676.

³⁷ **Ulus**, 10 Mart 1951, S 10569; Mevcut kabinedeki isimlerden yalnızca 3 isim değişti. Diğer Bakanlıklar arasında değişim oldu. Tarım Bakanlığı dışında değişen iki bakanlık olan İşletmeler Bakanlığı'na Kütahya Milletvekili Hakkı Gedik, Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na ise Erzurum Milletvekili Rıfık Salim Burçak getirilecekti. **BCA**, 490.01/578.2299.6; **Milliyet**, 10 Mart 1951, S 308.

³⁸ 1908'de Kars'ta doğan Nedim Ökmen, Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Maliye Müfettişi ve Baş Müfettiş olarak görev yaptı. 9. Dönem meclis içerisinde aynı zamanda Sayıştay Komisyonu Başkanı olarak

Yeni hükümet programı 30 Mart 1951'de meclise getirildi. Önceki hükümet programında olduğu gibi ziraat, ekonominin ana kaynağı olarak vasıflandırıldı. Program esas itibarıyla birinci programın kopyası gibiydi. Ziraat kredilerinin artırılması, makineleşmenin hızlandırılması, topraklandırma faaliyetlerinin hızlandırılması ve kaliteli tohumluk üretilmesine yer verilerek hastalık ve haşereyle mücadele konusunda gerekli çalışmaların yapıldığı ve tatbikata geçildiği ifade edildi³⁹.

2.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Programın tarım alanında öngördüğü hususlara ilişkin görüş bildiren tek milletvekili iktidar partisinden İsmail Berkok oldu. Berkok programda ziraatın önemine yapılan vurgunun yerinde olduğu, ancak bu alanda özellikle köylünün eğitilmesi ve bu amaçla personel yetiştirilmesinin önemine işaret etti. Köylünün uzun yıllar fakirlik içinde yaşadığını belirten Berkok, hükümetin köylünün mevcut durumunu anlaması ve eğitilmesi amacıyla bir teşkilat kurulması gerektiğinin altını çizdi⁴⁰. 2 Nisan 1951'e kadar süren görüşmeler sonunda İkinci Menderes Hükümeti, aynı gün 396 milletvekilinin 346 kabul oyuyla güvenoyu aldı⁴¹.

2.3. İkinci Menderes Hükümetinin Tarım Alanında Çıkardığı Kanunlar

İkinci Menderes Hükümeti döneminde tarım alanında kanunlar programa uygun olarak hazırlandı. Ayrıca Birinci Menderes Hükümeti'nin programında vurgulanan hususlara ilişkin de düzenlemeler yapıldı. Tarıma uygun olmayan arazilerin ıslah edilerek tarıma uygun hale getirilmesi suretiyle topraksız köylüye verilmesi hedeflendi. Çiftçi haklarına ilişkin kanuni düzenleme yapıldı ve tarım üretim alanlarının daha etkili kullanılması için vakıfların elindeki arazilerin satışı kabul edildi. Böylece vakıflar tarafından yeterince ekilmeyen araziler daha verimli kullanılabilirdi. Çay ekiminin yaygınlaştırılması ve şeker fabrikalarının kurulmasını kolaylaştırmak için kanuni düzenlemeler yapıldı. Aynı zamanda tarım alanında uluslararası işbirliğini arttırmak için BM'ye bağlı teşkilatlarla teknik eleman yetiştirilmesine ilişkin bir anlaşma imzalanarak mecliste onaylandı. Bu dönemde yapılan önemli bir düzenleme ise Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti'nin kurulması oldu. Bu heyet tarım alanında izlenecek politikaların belirlenmesinde bakanlığa yardımcı olacaktı. Söz konusu kanunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1- 28 Haziran 1952 tarih ve 5963 sayılı Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkındaki 5516 Sayılı Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren ve Geçici Maddeyi Yürürlükten Kaldıran Kanun⁴²
- 2- 9 Ocak 1952 tarih ve 5856 sayılı Çiftçi Mallarının Korunması Hakkındaki Kanunun 4. Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair Kanun⁴³
- 3- 23 Ocak 1953 tarih ve 6024 sayılı Pamuklara Arız Olan Haşarat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumlarının Islahı Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren 1056 Sayılı Kanunun 3. Maddesinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Kanun⁴⁴
- 4- 1 Temmuz 1953 tarih ve 6092 Sayılı Vakıf Zeytinlik, İncirlik, Fındıklık, Narenciye ve Meyvalıkların Satış Şekli Hakkında Kanun⁴⁵

görev yürüttü. **TBMM Albümü 1920-2010**, Cilt: 2, Ankara, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 585.

³⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 6, 58. Birleşim, (30 Mart 1951), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 64.

⁴⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 6, 59. Birleşim, (2 Nisan 1951), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 89-90.

⁴¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 6, 59. Birleşim, (2 Nisan 1951), Ankara, TBMM Matbaası, 1953, s. 124.

⁴² **Kanunlar Dergisi**, C 34, TBMM Basımevi, Ankara, 1952, s. 869-871.

⁴³ **Kanunlar Dergisi**, C 34, TBMM Basımevi, Ankara, 1952, s. 71.

⁴⁴ **Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 85.

5- 3 Temmuz 1953 tarih ve 6114 sayılı Türkiye Hükümeti ile Birleşmiş Milletler, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım teşkilâtı, Milletlerarası Sivil Havacılık Teşkilâtı, Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı ve Dünya Sağlık Teşkilâtı arasında Teknik Yardım Teminine Mütedair Esas Anlaşma ve Eklerinin Onanması Hakkında Kanun⁴⁶

6- 10 Temmuz 1953 tarih ve 6133 sayılı Çay Kanununa Ek Kanun⁴⁷

7- 15 Temmuz 1953 tarih ve 6168 sayılı Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkındaki Kanunun 2. Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun⁴⁸

8- 26 Şubat 1954 tarih ve 6827 sayılı Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti Teşkiline Dair Kanun⁴⁹

3. ÜÇÜNCÜ MENDERES HÜKÜMETİ (17.05.1954-09.12.1955)

3.1. Hükümet Programında Tarım

1954 seçimlerinin ardından 14 Mayıs 1954'te Adnan Menderes yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. Yeni kabine aynı gün Cumhurbaşkanı'nın onayını aldı⁵⁰. Kabinede pek çok bakanlıkta değişiklik olmasına rağmen Tarım Bakanı Nedim Ökmen yerini korudu⁵¹. 17 Mayıs'ta ilk toplantısını yapan kabine hemen ardından hükümet programı için çalışmaya başladı⁵².

24 Mayıs 1954'te Başbakan Menderes meclis kürsüsüne gelerek hükümet programını açıkladı. Ziraatın yine sanayi ve ticaretin ana kaynağı olduğunu ve üzerinde önemle durulduğunu vurguladı. Menderes bir kül halinde teslim aldıklarını belirttiği ziraat işlerine ilişkin büyük adımlar atıldığını iddia etti⁵³.

Tarımda atılan adımların ülkenin yüzünü güldürür bir mahiyette olduğunu söyleyen Menderes, yakın bir zamana kadar ekmeçlik buğdayın bile dışarıdan alındığını söyleyerek yapılan yatırımlar neticesinde hububat ihraç eden bir ülke haline geldiklerini ifade etti. Zirai yatırımlarda dış piyasaların ihtiyaç duyduğu çeşitlilikte ürün yetiştirilmesine öncelik verileceğini, dış ticarete önemli bir yer tutan pamuğun kalitesinin arttırılacağını vurguladı.

Programda tarımsal kalkınmanın temel unsurları makineleşme, zirai mücadele, sulama, gübreleme, bağcılık, meyvecilik, çayır, mera, yem bitkileri, eğitilmiş köylü, teknik eleman ve bakım işleri olarak belirlendi. Özellikle makineleşmeye önem verileceği belirtilerek küçük çiftliklerde kağrı ve karasabanın yerini makineleşmenin alacağını vaat etti⁵⁴.

3.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Hükümet programının mecliste okunmasının ardından DP Meclis Grup Başkanı Hulusi Köymen ve Cumhuriyetçi Millet Partisi Meclis Grubu Başkanı Osman Bölükbaşı'nın, görüşmelerin 26 Mayıs'ta devam etmesine ilişkin önergesi kabul edildi. Aynı gün CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, CHP İdare Kurulu'nu toplayarak CHP'nin hükümet programı üzerindeki görüşlerini belirlemek üzere çalışma başlattı⁵⁵.

⁴⁵ **Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 738.

⁴⁶ **Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 802-809.

⁴⁷ **Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 874.

⁴⁸ **Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 959.

⁴⁹ **Kavanin Mecmuası**, C 36, TBMM Basımevi, Ankara, 1954, s. 285-286.

⁵⁰ **Akşam**, 18 Mayıs 1954, S 12797.

⁵¹ **BCA**, 030.01/55.332.3; **Milliyet**, 18 Mayıs 1954, S 1448.

⁵² **Akşam**, 18 Mayıs 1954, S 12797.

⁵³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 3. İnikat, (24 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 26.

⁵⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 3. İnikat, (24 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 30-31.

⁵⁵ **Akşam**, 25 Mayıs 1954, S 12804.

Meclisin 26 Mayıs oturumunda C.H.P. Meclis Grubu adına konuşan Server Somuncuoğlu, mevcut programın bilhassa buğday fiyatlarının yüksekliği ve hayat pahalılığına değinmemesini eleştirdi. Makineleşmenin küçük çiftliklere kadar yayılmasına işaret edilmesini olumlu karşıladıklarını, dış piyasaya kolayca satılabilecek zirai ürünler yetiştirilmesinin ise önemli olduğunu dile getirdi⁵⁶.

Bağımsız milletvekili Hikmet Bayur ise tarım sigortasının getirilmesine dikkat çekti. İklim koşullarının getirdiği olumsuzluklar neticesinde çiftçinin mağdur olduğunu belirten Bayur, bu hususta dünyanın takip ettiği yolun tarım sigortasından geçtiğini ve bu nedenle konunun mutlaka ele alınması gerektiğine vurgu yaptı⁵⁷.

Hükümetin tarım alanındaki vaatlerine eleştiri getiren bir diğer isim Nuri Demirağ oldu. Demirağ %85'i ziraatla meşgul olan bir ülkenin medeni sayılamayacağını dile getirdi. Bunu iftiharla söylemek yerine bu oranı %15'e çekip randımanı arttırmanın yollarını aramak gerektiğini söyledi. Büyük toprak sahiplerinin elinden topraklarının alınarak köylüye dağıtılmasına karşı çıkan Demirağ, modern ziraat ve ucuz maliyetin ancak büyük sermaye ve geniş arazilerle sağlanabileceğini iddia etti⁵⁸.

Görüşmelerin ardından Üçüncü Menderes Hükümeti Programı, 26 Mayıs 1954'te 520 milletvekilinin 491'inin kabul oyuyla güvenoyu aldı⁵⁹.

3.3. Üçüncü Menderes Hükümetinin Tarım Alanında Çıkardığı Kanunlar

Üçüncü Menderes Hükümeti döneminde tarım alanında çıkarılan kanunlar ağırlıklı olarak Toprak Mahsulleri Ofisi'ne ilişkin oldu. Bunun yanında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda bir takım düzenlemeler yapılırken, çiftçiye verilecek tohumluklarla ilgili kolaylaştırıcı düzenlemelere gidildi. Programda belirtildiği gibi dış ticarete önemli bir yer tutması hedeflenen tarım ürünlerinin dış pazara açılmasını sağlamak için İspanya, Polonya ve BM ile anlaşmalar imzalanarak mecliste onaylandı. Aynı zaman da şeker fabrikalarına geçmiş dönemde ithalat ürünlerine getirilen vergi indirimleri bu dönemde de devam etti:

1- 25 Mart 1955 tarih ve 6522 sayılı İspanya'ya 100.000 Ton Buğday Satışı Hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İspanya Hükümeti Arasında Teati Edilen Mektupların Tasdikine dair Kanun⁶⁰

2- 25 Mart 1955 tarih ve 6525 sayılı 4 Aralık 1953 tarihli Türkiye-Polonya Buğday Protokolü'nün Tasdikine dair Kanun⁶¹

3- 30 Mart 1955 tarih ve 6529 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Tarafından veya Nam ve Hesabına Hariçten İthal Olunacak Hububat ve Unlarla Bunların Naklinde Kullanılacak Her Nevi Malzemenin İthal Vergisiyle Resim ve Harçlardan Muaf Tutulması Hakkında Kanun⁶²

4- 10 Mayıs 1955 tarih ve 6603 Sayılı 4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun 41, 43. Maddelerine Fıkralar İlavesine, Muaddel 45. Maddesinin Tadiline ve 55. Maddesinin Kaldırılmasına Dair Kanun⁶³

⁵⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 4. İnikat, (26 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 52.

⁵⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 4. İnikat, (26 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 55-56.

⁵⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 4. İnikat, (26 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 74-75.

⁵⁹ **Akşam**, 27 Mayıs 1954, S 12806; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 4. İnikat, (26 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 83.

⁶⁰ **Kavanin Mecmuası**, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 785-786.

⁶¹ **Kavanin Mecmuası**, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 797-798.

⁶² **Kavanin Mecmuası**, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 807.

⁶³ **Kavanin Mecmuası**, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 1661-1662.

5- 20 Mayıs 1955 tarih ve 6572 Sayılı Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi Hakkındaki 5254 Sayılı Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Hükümler Eklenmesi ve Göçmenlerle Nakledilenlere ve Muhtaç Çiftçilere Tohumluk Ve Yemeklik Dağıtılması Hakkındaki 3242 Sayılı Kanunun 5.Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun⁶⁴

6- 20 Mayıs 1955 tarih ve 6573 sayılı 3491 Sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bir Madde Eklenmesine Dair Kanun⁶⁵

7- 20 Mayıs 1955 tarih ve 6607 sayılı Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyazat ve Muafiyat Hakkındaki 5 Nisan 1341 Tarihli ve 601 Sayılı Kanunun Meriyet Müddetinin Temdidi Hakkında Kanun⁶⁶

8- 25 Temmuz 1955 tarih ve 6519 sayılı Memleketimizde Açılacak Olan Birleşmiş Milletler Çayır, Mera ve Yem Nematları Yetiştirme Merkezi İçin Teknik Yardım Yapılması Hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilâtı Arasında imzalanan 12 Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki hakkında Kanun⁶⁷

4. DÖRDÜNCÜ MENDERES HÜKÜMETİ (09.12.1955-25.11.1957)

4.1. Hükümet Programında Tarım

30 Kasım 1955'te Adnan Menderes dördüncü hükümeti kurmakla görevlendirildi. Bu görevlendirmenin ardından yeni kabinesini kuran Menderes, 14 Aralık 1955'te hükümet programını hazırladı. Kabinede Tarım Bakanı olarak Esat Budakoğlu görev aldı⁶⁸.

Oldukça kısa olan bu programda ziraat yeniden milli ekonominin temeli olarak vurgulandı. Beslenme ve giyinme gibi ihtiyaçlar karşılanmak üzere yatırımları arttırmak ve çiftçinin yaşam seviyesini yükseltmek ana hedeflerden sayıldı. Zirai kalkınma ivedilikle tedbirler alınacağı belirtilen programda ayrıca, zirai kredilerin arttırılacağı, yeni ziraat kurumlarının oluşturulacağı, ihtiyacı olan çiftçilere toprak verilmesine yönelik çalışmaların hızlandırılacağı vurgulanıyordu. Topraksız çiftçinin topraklandırılması hususunda çalışacaklarını belirten Menderes, bu konuda çalışan komisyonların sayısının arttırılacağını ifade etti. Zirai ürünlerin nakli için gerekli olan liman, yol, silo ve iskele inşasının da hızlandırılacağını ifade etti⁶⁹.

4.2. Programa Yönelik Görüş ve Eleştiriler

Program hakkında 16 Aralık'ta başlayan görüşmelerde CHP Meclis Grubu adına konuşan İsmet İnönü, zirai ve sınıai alanda programda belirtilen hususlara kimsenin karşı çıkmadığını ancak yatırımların programsız olduğunu iddia etti⁷⁰.

Demokrat Parti Meclis Grubu adına konuşan Bahadır Dülger ise beş buçuk yıldan uzun bir süre içerisinde zirai alanda çok önemli adımlar atıldığını, köylü sınıfının yaşam

⁶⁴ Kavanin Mecmuası, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 1020-1021.

⁶⁵ Kavanin Mecmuası, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 1022-1023.

⁶⁶ Kavanin Mecmuası, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 1066.

⁶⁷ Kavanin Mecmuası, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 751-754.

⁶⁸ 1911'de Balıkesir'de doğan Esat Budaklıoğlu, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Ardından Fethiye Sorgu Hâkimi ve Anamur ve Aydın Hâkim Muavini olarak görev yaptıktan sonra iş hayatına serbest avukat olarak devam etti. 9. Dönemde TBMM'ye DP'den Balıkesir Milletvekili olarak girdi. **TBMM Albümü 1920-2010**, C 2, Ankara, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 552; **Akşam**, 14 Aralık 1955, S 13361; Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s.425;

⁶⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, 14. İnikat, (14 Aralık 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 252.

⁷⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, 15. İnikat, (16 Aralık 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 264.

kalitesinin yükseltildiğini belirtti. Bunu geçmiş hükümet programlarının başarısına bağladı. İktidarları döneminde Tarım Bakanlığı'na ayrılan payın sürekli arttığına işaret ederek bu sayede tarımda makineleşme hususunda önemli adımlar atıldığını dile getirdi. İsmet İnönü'nün aksine mevcut iktidarın planlı ve programlı çalışmaları neticesinde bu başarıların sağlandığını iddia etti. Zirai üretimin artması, toprak mahsullerinin fiyatlarının belirli bir seviyede tutulması, ucuz ve kolay nakliye gibi hususlarda büyük başarı elde edilse de hala döviz girişinde istenen seviyenin yakalanamadığını söyledi. Ancak mevcut program ışığında atılacak adımlarla bu konudaki eksikliklerin de giderileceğini ve döviz ihtiyacının karşılanacağını vurguladı⁷¹.

Cumhuriyetçi Millet Partisi adına konuşan Osman Alışiroğlu ise hükümetin 1950'den beri aynı programı uyguladığını fakat sorunlara çare olmadığını, aksine köylünün borç içinde olduğunu belirtti. Bu sebeple yeni programda farklı hususların bulunması gerektiğini belirterek görüşlerini sıraladı. Alışiroğlu'na göre kredi imkânlarının artırılması yerinde olmakla birlikte birikmiş borçların taksite bağlanması gerekmektedir. Aynı zamanda yurtdışından alınan traktörlerin kalite kontrolleri iyi yapılmadığı için ülkenin bir traktör mezarlığına dönüştüğünü dile getiren Alışiroğlu bu hususta gerekli adımlar atılarak lastik ve yedek parça sorununun çözülmesini istedi. Adnan Menderes hükümetlerinin iktisadi, sosyal ve zirai alanda başarısız olduğunu, mevcut programın ise bir yenilik sunmadığını tekrarlayarak konuşmasını bitirdi⁷².

Yapılan görüşmelerin ardından Dördüncü Menderes Hükümeti, 16 Aralık 1955'te 455 milletvekilinin 398'inin oyunu alarak görevine başladı⁷³.

Program muhalefet tarafından eleştirilse de DP'ye yakın Zafer Gazetesi, programın Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu tam bir realite içinde değerlendirdiğini belirterek mevcut problemlerin çözümü için oldukça olumlu karşılıyordu⁷⁴.

4.3. Dördüncü Menderes Hükümetinin Tarım Alanında Çıkardığı Kanunlar

Dördüncü Menderes Hükümeti döneminde şeker, zeytin ve çay yetiştirilmesine ilişkin yeni düzenlemeler yapıldı. Ziraat Odaları, Zirai Mücadele ve Karantina kanunlarıyla zirai alanda yeni teşkilatlar meydana getirildi. Aynı zamanda BM, ABD, Yugoslavya ve İtalya ile imzalanan anlaşmalar onaylandı. Böylece geçmiş dönemlerde önem atfedilen dış piyasaya açılma hususunda önemli adımlar atıldı. BM ile imzalanan anlaşmalarda daha çok teknik yardımlar ön plana çıkıyordu. ABD ile imzalanan anlaşmalara göre Türkiye, ABD'nin dostu olmayan ülkelere tarım ürünü satamayacaktı. Bu durum Marshall yardımlarıyla başlayan Türk-Amerikan iktisadi ilişkilerinin yanı sıra ABD'nin Türk dış politikasında vazgeçilmez bir noktaya geldiğini işaret ediyordu:

1- 25 Ocak 1956 tarih ve 6648 sayılı Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı ile Türkiye Hükümeti Arasında Hükümetimize Yapılacak Teknik Yardım hakkındaki 6 sayılı Ek Anlaşmanın Tasvibine dair Kanun⁷⁵

2- 26 Mart 1956 Tarih ve 6705 sayılı Hükümete Teknik Yardım Temini Hususunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilâtı Arasında İmzalanan 11 Numaralı Ek Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun⁷⁶

⁷¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, 15. İnikat, (16 Aralık 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 282-283.

⁷² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, 15. İnikat, (16 Aralık 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 314-315.

⁷³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, 15. İnikat, (16 Aralık 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 327.

⁷⁴ **Zafer**, 16 Aralık 1955, Yıl:7, S 2277.

⁷⁵ **Kavanin Mecmuası**, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 174-176.

- 3- 22 Haziran 1956 tarih ve 6747 sayılı Şeker Kanunu⁷⁷
- 4- 25 Haziran 1956 tarih ve 6754 sayılı 3788 Sayılı Çay Kanununun 5748 Sayılı Kanunla Muaddel 4. Maddesinin B Fıkrası İle Çay Kanununa Ek 6133 Sayılı Kanunun Birinci Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun⁷⁸
- 5- 9 Temmuz 1956 tarih ve 6777 sayılı Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkındaki 3573 Sayılı Kanunun Sakız Ve Nevileriyle Harnupluklara Da Teşmiline Dair Kanun⁷⁹
- 6- 9 Temmuz 1956 tarih ve 6787 sayılı Türkiye Cumhuriyeti İle Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Hükümetleri Arasında İmzalanan (Orta Vadeli Pamuk ve Buğday Anlaşmasına Mütedair Protokol) Ün Kabulü Hakkında Kanun⁸⁰
- 7- 9 Temmuz 1956 tarih ve 6788 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Amerika Birleşik Devletleri Arasında Emtia Mübadelesi ve Hububat Satışlarına Dair Anlaşmanın Ve Ekinin Tasdiki Hakkında Kanun⁸¹
- 8- 26 Nisan 1957 tarih ve 6954 sayılı Zirai Maddeler Ticaretinin Geliştirilmesi ve Yardımlaşma Hakkındaki Muaddel Amerikan Kanununun Birinci Kısım Hükümleri Gereğince, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında Münakit 12 Mart 1956 Tarihli Zirai Emtia Anlaşmasına Ek 11 Mayıs 1956 Tarihli Anlaşmanın ve İmzası Zımmında Teati Edilen Mektupların Tasdiki Hakkında Kanun⁸²
- 9- 15 Mayıs 1957 tarih ve 6964 sayılı Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği Kanunu⁸³
- 10- 15 Mayıs 1957 tarih ve 6968 sayılı Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Kanunu⁸⁴
- 11- 14 Haziran 1957 tarih ve 7006 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında Münakit Zirai emtia Anlaşmasının Tasdikine Dair Kanun⁸⁵
- 12- Ağustos 1957 tarih ve 6826 sayılı Türkiye ve İtalya Hükümetleri Arasında Mektup Teatisi Suretiyle Akdolunan Uzun Vadeli Buğday Anlaşmasının Tasdikine Dair Kanun⁸⁶

5. BEŞİNCİ MENDERES HÜKÜMETİ (25.11.1957-27.05.1960)

5.1. Hükümet Programında Tarım

1957 seçimlerinin ardından Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1 Kasım 1957'de yeni hükümeti kurma görevini Adnan Menderes'e verdi. Adnan Menderes görevi almasının hemen ardından hızla çalışmalara başladı⁸⁷. Kabinede Tarım Bakanı olarak yeniden Esat Budakoğlu görev aldı⁸⁸.

⁷⁶ Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 764-766.

⁷⁷ Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 873-878.

⁷⁸ Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 932.

⁷⁹ Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 1080.

⁸⁰ Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 1129-1130.

⁸¹ Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 1131-1135.

⁸² Kavanin Mecmuası, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957, s. 778-780.

⁸³ Kavanin Mecmuası, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957, s. 837.

⁸⁴ Kavanin Mecmuası, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957, s. 853-866.

⁸⁵ Kavanin Mecmuası, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957, s. 996-998.

⁸⁶ Kavanin Mecmuası, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957, s. 1408-1409.

⁸⁷ Hazırlanan hükümet programı hakkında muhalefet partilerine görüşmeler öncesinde bir bilgi verilmemesi ise CHP'ye yakın Ulus gazetesi tarafından eleştirilerek teamüllere aykırı olduğu iddiasında bulunuldu. *Ulus*, 4 Aralık 1957, S 12483; Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, s. 439.

⁸⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 11, İçtima: 1, C 1, 10. İnikat, (4 Aralık 1957), TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 60; *BCA*, 30.01/54.328.6.

4 Aralık 1957'de okunan hükümet programında öncekilerin aksine tarım az yer kaplamaktaydı. Ziraata ilişkin herhangi bir görüş beyan edilmeyen programda yalnızca hükümetin yollar, köprüler, limanlar, sulama tesisleri, enerji santralleri, hava alanları gibi sanayi ve ziraatın gerek duyduğu alanlarda adımlar atıldığı belirtilmesiyle yetinildi. Bu sebeple ziraata dair bir eleştirinin getirilmediği program 536 milletvekilinin 403'ünün kabul oylarıyla güvenoyu aldı⁸⁹.

5.2. Beşinci Menderes Hükümetinin Tarım Alanında Çıkardığı Kanunlar

Hükümet programında tarımın oldukça az yer kaplaması dönem içerisinde çıkarılan kanunlara da yansdı. Bu dönemde tarım alanında çıkarılan en önemli kanun şüphesiz Tarım Bakanlığı'na bağlanan Ziraat Vekâleti Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü'nün kurulması oldu. Bu teşkilat tarıma uygun olmayan alanların tarıma kazandırılması ve sulama gibi alanlarda faaliyet göstermesi amacıyla oluşturuldu. Dönem içerisinde Toprak Mahsulleri Ofisi'ne ilişkin kanunlar kabul edildi. Beşinci dönem boyunca ABD ile imzalanan pek çok anlaşma onaylanarak yürürlüğe girdi. Bu anlaşmalarla ABD ile işbirliği siyasi alanda olduğu gibi iktisadi alanda da kuvvetlendirildi:

1- 3 Haziran 1959 tarih ve 7315 sayılı Zirai Maddeler Ticaretinin Geliştirilmesi ve Yardımlaşma Hakkındaki Muaddel Amerikan Kanununun 1. Kısmı Hükümleri Gereğince Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında Münakit 12 Kasım 1956 Tarihli Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun⁹⁰.

2- 3 Haziran 1959 tarih ve 7316 sayılı Zirai Maddeler Ticaretinin Geliştirilmesi ve Yardımlaşma Hakkındaki Muaddel Amerikan Kanununun 1. Kısmı Hükümleri Gereğince Türkiye Cumhuriyeti İle Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında Münakit 12 Kasım 1956 Tarihli Anlaşmaya Ek 25 Ocak 1957 Tarihli Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun⁹¹.

3- 3 Haziran 1959 tarih ve 7319 sayılı Zirai Maddeler Ticaretinin Geliştirilmesi ve Yardımlaşma Hakkındaki Muaddel Amerikan Kanununun 1. Kısmı Hükümleri Gereğince Türkiye Cumhuriyeti Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında Münakit 12 Kasım 1956 Tarihli Anlaşmaya Müsteniden 20 Ocak 1958 Tarihinde Akdedilen Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun⁹².

4- 21 Temmuz 1959 tarih ve 7368 sayılı 3491 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi Kanununun 5759 sayılı Kanunla muaddel 6, 18 ve 27. Maddelerinin değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Hükümler İlâvesine Dair Kanun⁹³.

5- 27 Şubat 1960 tarih ve 7457 sayılı Ziraat Vekâleti Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun⁹⁴.

SONUÇ

1950-1960 yılları arasında kurulan ilk dört hükümet tarımı iktisadi kalkınmanın ana unsuru olarak saydı ve bu sebeple programlarda geniş yer verdi. Birinci Menderes Hükümeti programında tarıma ilişkin hususlar gelecek dönemlerde hazırlanan hükümet programlarına ilham kaynağı teşkil etti. Beşinci hükümetin programında ise tarım oldukça az bir yer tuttu. Bu durum dönem içerisinde çıkarılan kanunlara da yansdı. Bütün hükümetlerin Adnan

⁸⁹**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, İçtima: 1, C 1, 10. İnikat, (4 Aralık 1957), TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 60; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, İçtima: 1, C 1, 10. İnikat, (4 Aralık 1957), s. 121; Meclis görüşmelerinin oldukça tartışmalı geçmesi üzerine DP'ye yakın Zafer Gazetesi, bu durumu "*Tarihin hiçbir devrinde ve dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş hadise muhalefet dün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin itibarına da tecavüz etti.*" şeklinde okuyucularına duyurdu. **Zafer**, 5 Aralık 1957, S 2974.

⁹⁰**Kavanin Mecmuası**, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959, s. 833-836.

⁹¹**Kavanin Mecmuası**, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959, s. 837-838.

⁹²**Kavanin Mecmuası**, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959, s. 849-855.

⁹³**Kavanin Mecmuası**, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959, s. 890-893.

⁹⁴**Kanunlar Dergisi**, C 42, TBMM Basımevi, Ankara, 1960, s. 354-362.

Menderes tarafından kurulması şüphesiz birbirine benzer programlara sahip olmasında etkili olsa da her programda ayrıca makineleşme, sulama ve gübreleme, kredi temini, bütçelerin arttırılması ve köylünün topraklandırılması konusunda vurgu yapılması bu sorunların henüz çözüme kavuşturulamadığı şeklinde yorumlanabilir. Programlara getirilen eleştiriler ise yapıcı bir nitelik taşımaktadır. Özellikle muhalefet tarafından yapılan eleştirilerde tarım alanında planlı ve programlı bir yatırım izlenmesi gerektiği belirtildi. Tarım sigortası kurulması, makineleşmenin küçük çiftliklere kadar yayılmasının sağlanması sık sık dile getirildi.

DP döneminde çıkarılan kanunlar hükümet programları ışığında hazırlandı. Birinci Menderes Hükümeti tüketimi fazla olan un ve şeker gibi ürünlere uygulanan vergilerde indirim gitti. Çay tarımının geliştirilmesi için düzenlemeler yapıldı. Topraklandırma işinin hızlandırılması için Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü ile Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü başbakanlığa başlandı.

İkinci Menderes Hükümeti döneminde çiftçi haklarının korunması, vakıf arazilerin satışı yoluyla halka toprak dağıtılması, çay ekimini yaygınlaştırmak amacıyla teşvik ve kredi verilmesi gibi kanunlar kabul edildi. Ayrıca bu dönemde programda belirtildiği gibi köylünün eğitilmesi amacıyla BM ile teknik yardım teminine dair anlaşma imzalandı. Ayrıca Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti kurularak tarım politikalarının belirlenmesinde yardımcı bir kuruluş meydana getirildi.

Üçüncü Menderes Hükümeti döneminde topraklandırma işine devam edildi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda çeşitli değişiklikler yapılarak süreç hızlandırılmaya çalışıldı. Toprak Mahsulleri Ofisi'ne ilişkin düzenlemelerle ofisin mali imkânları arttırılmaya çalışıldı. Bunun yanında çiftçiyi desteklemek için, tohumlukların miktarı arttırılırken kredi imkânları da genişletildi.

Dördüncü Menderes Hükümeti döneminde diğer dönemlere nazaran uluslararası kuruluşlar ve yabancı devletlerle ilişkilere özel bir önem verildi. Bu dönemde tarıma ilişkin kanunların ağırlığını imzalanan anlaşmaların onaylanması teşkil etti. BM, ABD, Yugoslavya ve İtalya ile imzalanan anlaşmalarla Türkiye, tarımda dış piyasaya açılmayı hedefledi ve özellikle ABD ile sıkı ilişkiler kurmaya çalıştı. Ancak bu dönemde ABD ile imzalanan anlaşmalar gereği Türkiye, ABD'nin dostu olmayan ülkelere tarım ürünü satamayacaktı. Bu durum Türk dış politikasının ana eksenini oluşturan ABD ile yakınlaşmanın bir sonucu olarak değerlendirilse de iktisadi bağımsızlığa gölge düşürecek nitelikte olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Beşinci Menderes Hükümeti programında tarımın oldukça az yer kaplaması çıkarılan kanunlara da yansdı. Bu dönemde Ziraat Vekâleti Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü Teşkilatı kuruldu. Bu dönemde ABD ile anlaşmalar imzalanmaya devam edildi. Bu durum zirai alanda dış piyasaya açılma gayretlerinin ABD ile sınırlı kaldığı şeklinde yorumlanabilir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

BCA, 490.01/578.2299.6.

BCA, 30.01/54.328.6.

BCA, 490.01/267.1066.1.

BCA, 030.01/53.315.4.

BCA, 030.01/55.332.3.

2.Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 9, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1950.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 9, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1953,

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 10, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 10, C 8, TBMM Matbaası, Ankara, 1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 11, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

Kanunlar Dergisi, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951.

Kanunlar Dergisi, C 34, TBMM Basımevi, Ankara, 1952.

Kanunlar Dergisi, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953.

Kavanin Mecmuası, C 36, TBMM Basımevi, Ankara, 1954.

Kavanin Mecmuası, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955.

Kavanin Mecmuası, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956.

Kavanin Mecmuası, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957.

Kavanin Mecmuası, C 40, TBMM Basımevi, Ankara, 1958.

Kavanin Mecmuası, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959.

Kanunlar Dergisi, C 42, TBMM Basımevi, Ankara, 1960.

3.Sürelî Yayınlar

Akşam, 18 Mayıs 1954, S 12797.

Akşam, 27 Mayıs 1954, S 12806.

Akşam, 14 Aralık 1955, S 13361.

Milliyet, 23 Mayıs 1950, S 21.

Milliyet, 10 Mart 1951, S 308.

Milliyet, 18 Mayıs 1954, S 1448.

Ulus, 30 Mayıs 1950, S 10387.

Ulus, 9 Mart 1951, S 16663.

Ulus, 10 Mart 1951, S 10569.

Ulus, 4 Aralık 1957, S 12483.

Vakit, 12 İkinciteşrin, 1942, S 8887.

Vakit, 5 Haziran 1943, S 10043.

Zafer, 23 Mayıs 1950, S 387.

Zafer, 1 Haziran 1950, S 395

Zafer, 10 Mart 1951, S 676.

Zafer, 16 Aralık 1955, Yıl:7, S 2277.

Zafer, 5 Aralık 1957, S 2974.

4.Telif ve Tetkik Eserler

AKIN, Fehmi, **Türkiye’de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

BURÇAK, Rıfık Salim, **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Olgaç Matbaası, 1979.

BÜLBÜL, İrfan, “İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’de Sosyal hayata Olumsuz Yansımaları”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 9, 2006, ss. 1-51.

KAFAOĞLU, A. Başer, **Varlık Vergisi Gerçeği**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

KARABULUT, Kerem, “11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi’ne Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, C 11, S 27, 2005, ss. 325-339.

KOÇAK, Cemil, **Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950), İktidarlar ve Demokratlar**, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

ÖZTÜRK, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

ŞENER, Sefer, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 7, 2004, ss. 73-92.

TAKIM, Abdullah, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 68, No: 2, 2012, ss. 157-187.

TEZEL, Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

TURP, Muharrem, **Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2017.

YÜCEL, M. Serhan, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRK TARIM POLİTİKASI (1945-1946)

Cengiz ATLI*

ÖZET

II. Dünya Savaşı 3 Eylül 1939'da İngiltere ve Fransa'nın Polonya'yı işgal eden Almanya'ya savaş ilan etmesiyle başladı. I. Dünya Savaşı'nın çözümsüz bıraktığı anlaşmazlıklarla belirlenen yirmi yıllık gergin bir dönemin ardından patlak veren savaşta Almanya, İtalya ve Japonya'nın oluşturduğu Mihver devletlerle Fransa, İngiltere, ABD, SSCB ve daha sınırlı bir konumla Çin'in oluşturduğu Müttefik devletler karşı karşıya geldi. ABD, deniz filosunun Japon uçaklarını bombalanması üzerine Aralık 1941'de savaşa katıldı. Müttefikler dünyanın hemen her bölgesinde savaştı Savaş İspanya, İsveç, İsviçre dışında bütün Avrupa'ya yayıldı. Askerlerin yanı sıra milyonlarca sivil insan öldürüldü savaşa giren bütün ülkelerin tüm kaynakları ve insan gücü savaş için kullanıldı. II. Dünya Savaşı Eylül 1945'te bitti. Bu savaşın acı sonuçlarından dünyanın pek az bölgesi kendisini kurtarabildi. Almanya'da Adolf Hitler'in yönetimi büyük can kayıpları ve büyük acılar pahasına yıkılabildi. Savaşın sonunda, SSCB ve bazı Doğu Avrupa ülkeleri yeni topraklar kazanırken, Japon ve İtalyan imparatorlukları yıkıldı.

Mihver devletler ve Müttefik devletler bu süreçte Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokmak için Türkiye üzerinde büyük baskılar uygulamışlardı. Savaşın tarafların bu faaliyetleri karşısında Türkiye'nin politikası ise, savaşın dışında kalmak ve devletlerarası çıkar çatışmalarından yararlanarak "denge siyaseti" izlemektir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na tam anlamıyla girmemiş fakat bu savaştan fazlaca etkilenmişti. Savaş sırasında alınan ekonomik önlemler ülkede önemli sıkıntılara neden olmuştu. Türkiye, özellikle coğrafi konumu nedeniyle ABD ve SSCB gibi iki süper gücün arasında kalmış ve bu güçlerden ABD tarafına yaklaşmak zorunda kalmıştı. Bu gelişmeler, Türk siyasal yaşamını olduğu kadar ekonomik ve kültürel yaşamı da etkilemişti.

Türkiye II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra hızlı bir biçimde ormancılık, kauçuk işleri, tohum temizleme işleri zirai mücadele, bağcılık meyvecilik çay, zeytin, zirai eğitim, ipekböcekçiliği, tavukçuluk, alanında çalışmalara başladı. Ziraat birimlerinin köylere kadar yayılması, pratik ve aktif hale getirilmesi için Teknik Ziraat teşkilatı yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Bu dönem içerisinde tarıma ayrılan pay kamu harcamaları içerisinde altıncı sıradaydı. Savaş sonrasında dünya politik koşullarında meydana gelen değişmeye, daha liberal dışa açık genel ekonomik politikalarına yönelmeye uygun olarak oluşturulan tarım politikalarının temeli yeniden tanımlanmıştı.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Ekonomi, Tarım, Türkiye, Politika.

---

* Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cengiz3636@hotmail.com

TURKISH AGRICULTURE POLICY AFTER THE SECOND WORLD WAR (1945-1946)

ABSTRACT

The Second World War broke out on 3 September 1939 upon England and France's declaration of war against Germany which had occupied Poland. In the breaking out of the war, which was triggered by the period of disagreement caused by a tense span of twenty years, Axis Powers constituted by Germany, Italy and Japan came up against Allied Powers of France, England, USA, USSR and China in a more restricted sense. USA participated in the war on December 1941 upon the bombardment of its navy by Japan air forces. Allied powers waged war almost in all the regions of the world. Except Spain, Sweden and Switzerland, the war spread over entire Europe. Millions of civilians were killed as well as soldiers. The whole resources and manpower of the countries, which participated in the war, were used for the war. The Second World War ended on September 1945. Only a few regions of the world could immune itself from the consequences of this war. Adolf Hitler's rule in Germany could be overthrown at the cost of a great deal of loss of lives and dire sorrow. At the end of the war, while USSR and various Eastern Europe countries claimed new territories, Japanese Empire and Italy collapsed.

Axis and Allied powers put a great strain on Turkey so that they could force Turkey to join respectively into the ranks of them. The policy of Turkey against the warring sides was to remain neutral and follow the policy of equilibrium by benefitting from the clashes of interests among these countries. Turkey did not participate in the war in its fullest sense yet was tremendously affected by it. The economic measurements taken during the war caused serious hardships in the country. Turkey, particularly out of its geographical location, was torn between such two superpowers of USA and USSR and was obliged to side with USA. These developments affected Turkish political life as well as its economic and cultural aspects.

Right after the Second World War, Turkey rapidly launched the work in the fields of forestry, cultivation of rubbery, seed improvement, agricultural pest control, viticulture, orcharding, tea, olive farming, agricultural training, silkworm breeding and poultry rearing. Technical Agriculture Organization was tried to be extended so that that agricultural units could be expanded into villages and activated and were made available there. During this period, the pay allocated to the agriculture within the public expenditures was in the sixth row. In the post-war era, in accordance with the changes taking place in world political circumstances, the foundations of agriculture policies were re-defined conformably with tending towards more liberalism and outward-oriented general economic policies. In the study to be presented, Post-Second World War Turkish Agriculture Policy is going to be illuminated in the light of Republic Archives of Prime Ministry, parliament official reports, memoirs and main sources.

Key Words: Second World War, Economy, Agriculture, Turkey, Policy.

GİRİŞ

Türkiye II. Dünya savaşıdan sonra güç koşullar içine girmişti. Savaş döneminde insanların hayat standardı gittikçe kötüleşti. Bu şartlar savaş sonrası dönemde iyileşmeye başladı. Ülke savaştan dış borçlarını ödeyerek çıkıyordu. Ve elde çok miktarda altın ve döviz stoku vardı. Savaştan sonra paranın dolar karşısındaki değeri yaklaşık % 53 oranında düşürülerek ilk defa önemli bir devalüasyona gidilmiş ve Amerikan doları 130 kuruştan 280 kuruşa yükseltilmişti.¹ Yapılan bu devalüasyonla ticaretin gelişileceği düşünülmüştü. Ekonominin büyük kısmı tarıma dayalıydı. Bu nedenle ihraç ürünlerinin büyük kısmını tarım ürünleri oluşturuyordu. Bu ürünler her zaman ihraç edilemiyordu. Hükümet paranın değerini düşürerek dış piyasalarda diğer ülkelere göre ürünlerin ucuz olmasını sağlamaya çalışmışsa da başarılı olamamıştı. Buna karşılık ithalat çok hızlı arttığından dış ticaret açık vermeye başladı.²

Bu dönemde 1944 yılında Şevket Süreyya Aydemir ve İ. Hüsrev Tökin gibi kişilerin bulunduğu bir komisyon kurularak savaş dönemi ekonominin savaş sonrası koşullara uyumu ile ilgili bir çalışma yapmışlardı. Bu çalışma sonrası bir rapor hazırlanarak hükümete sunuldu. Bu rapor doğrultusunda 1945'te beş yıllık kalkınma planı hazırlandı. Sunulan bu plan devletçi

¹ Yalçın Acar, *Tarihsel Açından Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, Bursa, 1993, s. 51.

² Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi, (1923-1946)*, İstanbul, 2001, s.277.

sanayileşmenin devamı olarak görüldüğünden geri çevrilmiş ve yerine A.B.D nin isteklerine uygun olarak 1947'de Türkiye Ekonomik Kalkınma Planı hazırlandı.³ Aşağıda Türkiye II. Dünya Savaşından hemen sonra hızlı bir biçimde ormancılık, kauçuk işleri, tohum temizleme işleri zirai mücadele, bağcılık meyvecilik çay, zeytin, zirai eğitim, ipekböcekçiliği, tavukçuluk, alanında yapılan çalışmalar, Ziraat birimlerinin köylere kadar yayılması, pratik ve aktif hale getirilmesi için Teknik Ziraat teşkilatı yaygınlaştırılmaya çalışılması Bu dönem içerisinde tarıma ayrılan pay kamu harcamaları maddeler halinde açıklanmaya çalışılacaktır.

1-ORMAN İŞLERİ

Türkiye Büyük Milletinin 9 Temmuz 1945'te çıkardığı 4785 nolu Orman Kanununa bazı hükümler eklenmesine ve bu kanunun birinci maddesinde değişiklik yapılmasına dair kanunla⁴ büyük küçük bütün özel ormanların devlete intikali sağlanmıştı. Bu suretle her türlü yolsuzluk ve anlaşmazlıklara yol açan karışık duruma son verilmişti. Bu kanun gereğince özel vakıf, umuma mahsus ve münazaralı olmak üzere 349796 hektar orman devlete geçmiş ve kanunlara göre işlemleri takip edilmiştir. Bundan başka ormanların varlığını tehdit eden afetlerin başında gelen, orman yangınlarından yurt ormanlarını korumak ve bu varlığa zarar verenler hakkında gerekli tedbirleri almak üzere yeni bir kanun tasarısı da hazırlanmaktaydı.

Ormanların korunması ve bakım işleri teknik bilgiye dayalı işler olduğundan orman koruma işleri de bu kapsama alınmıştı.⁵ Ormanların tamamıyla devlet tarafından işletmeye açılması ve Devlet Orman İşletmeleri rejiminin ormanları yerleştirmesi dolayısıyla 4767 sayılı Orman Koruma kuruluşunun kaldırılmasına ve bu kuruluşun görev ve yetkilerinin Devlet orman işletmelerine devrine dair kanunla⁶ askeri orman koruma teşkilatı kaldırılmış ve bu teşkilatın görev ve yetkileri devlet orman işletmelerine devr edilmişti.⁷

Devlet Orman İşletmeleri orman içerisinde yerleştirilmiş teknik bir teşkilat olduğundan ormanın dışında ayrıca bir koruma teşkilatına ihtiyaç kalmamıştı. Yeni ormancılık kanununda orman koruma işlerini genel olarak orman bakım işleri içerisinde yürütülüyordu. Orman koruma ve bakım işleri özel ve mesleki bilgiye sahip bu işleri yürütecek kalitede elemanların yetiştirilmesine çalışılmaktaydı. Bu amaçla çeşitli orman bakım memurluğu kursları açılmıştı. Bu kurslardan yetiştirilen memurlar ormanları insan ve hayvan saldırılarına tabiat olaylarına zararlı böceklerle hastalıklara yangınlara karşı korumakta ve kendiliğinden yetişmekte olan ormanların geliştirilmesi yeniden orman yetiştirilmesi ve bakım işleriyle uğraşmaktaydılar. Bu dönemde halkın ihmali ve kuraklık yüzünden bazı bölgelerdeki ormanlar yangın afetine uğramıştı. Bu amaçla çalışan personele yangınların çıkmasının önlenmesi ve çıktığı takdirde genişlemesine meydan vermeden söndürülmesi için gerekli eğitimlerde verilmekteydi.⁸ Ormanların yıllık verimleri nispetinde ormanda kesilmesi gereken ağaçların doğal denge göz önüne alınarak düzenlenmesi için çeşitli uzmanlar tarafından çalışmalar yapılmaktaydı. Devlet Ormanlarının sınır anlaşmazlıklarından doğan davaları önlemek amacıyla ormanların sınırlanması için 20 komisyon çalışmalarına devam etmekteydi.⁹ Bu döneme kadar 1.864.030 hektar orman sınırlanmış bulunmaktaydı.

Ormanları daha kaliteli bir şekilde teknik yönden idare edilmelerini sağlamak amacıyla Bursa ve Bolu'da orman mektebini bitiren mühendisler okulu bitirdikten sonra kurum bünyesinde görev alırlardı. Bu okulların kurulma amacı orman işlerinde teknik eleman

³ Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara, 1990, s.124.

⁴ **TBMMZC**, 19/83/44.62.63; **Resmi Gazete**, 13.07.1945 No: 6056; **Kanunlar Dergisi**, C 27.

⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030.01.80.505.10,1.

⁶ **TBMMZC**, 18/72/44.62.213.318; **Resmi Gazete**, 03.07.1945 No: 6047; **Kanunlar Dergisi**, C 27.

⁷ **BCA**, 030.01.80.505.10,1.5.

⁸ **BCA**, 030.01.80.505.10,1.4.

⁹ **BCA**, 030.01.80.505.10,1.6.

ihtiyacını karşılamaktı. Bu okulları bitirenler Orman Mühendis muavini ünvanı ile bölge şefliklerinde çalışmaktaydılar Bu okullardan birisi Bursa'da diğeri ise Bolu'daydı.¹⁰ Bu okullardan Bursa mektebi 1934 yılında açılmıştı. Bursa bölgesinin özellikleri ve orman varlığı göz önünde bulundurularak burada "orman mühendis muavini" yetiştirilmek üzere lise düzeyinde eğitim veren Orman Okulu açıldı. Okul 1950 yılına kadar eğitime devam etti. Bursa mektebinden 1945 yılına kadar 310 orman mühendisi muavini mezun oldu. Bolu mektebi ise 1937'de açılmıştı. Bolu, ülkemizin en zengin ağaç ve bitki topluluklarına sahip yörelerindedir. Bolu ve çevresi ülkemizin en güzel ormanlarına sahiptir. İl topraklarının % 59'u ormanlarla kaplıdır. Karadere, Seben ve Aladağ ormanları yurdumuzun en zengin ormanları arasındadır. Bolu ormanları Uludağ göknarı, kayın, sarıçam karaçam ve meşeden oluşur. Bu zengin doğal kaynaklardan dolayı açılan Bolu mektebinden ise 281 mezun verilmişti.

1945 yılı içinde açılan 338.720 hektar büyüklüğündeki 15 devlet orman işletmesinden beş tanesi yeniden tesisi edilerek geri kalan kısmı da yenileştirmeler neticesinde büyük işletmelerden ayrılmıştı. Devlete geçen ormanlarla birlikte toplam orman arazisi 10.563.400 hektara işletmelerin sayısı ise 104'e ulaştı. İşletmelerde 1830 adet bina vardı. Orman işletmelerinin 1945 yılı faaliyetleri ise şu şekildeydi

1-İstihsal Faaliyeti (Üretim) : Yakıt olarak on milyon kental¹¹, bir buçuk milyon kömür üretilmişti. Kasabalar halkın kolaylıkla ve ucuz bedelle yakacak odun ve kömür sağlamak amacıyla tesisi mümkün olan ilçe merkezlerinde açılan depolardan, satışta mutemet ve müteahhitler tarafından alınan karın tüketicini elinde kalmasını temin için odun ve kömür maliyet fiyatı üzerinden ve perakende olarak halka işletmelerce satılmaya başlanmıştı. Bu suretle gerek halka ve gerekse üreticilere kolaylık gösterilmiştir.

2-Tomruk: 690.000 m³ tomrukları işlemek amacıyla kapasitesi 20.000 metreküp olan üç işletme merkezinde tesisi başlanan fabrikaların inşası tamamlanmak üzereydi. Orman işletmelerinin inşasına başladığı 1937'den beri kurulan ve satın alınan kereste fabrikaları kurulanlarla birlikte on biri bulmuştu. Bu fabrikaların kapasiteleri 166.000 metreküpe ulaştı. 1946 yılında yurdun çeşitli bölgelerindeki işletme merkezlerinde 23 adet kereste fabrikası ile 3 kontrplak¹², 3 kurutma fırını ile 3 terebentin¹³ imalathanesi kurulacaktı.

3-Sellilöz Sanayi İçin Tomruk: 75.000m³

4-Kibrit Tekeli için Kavak tomruğu: 20.000m³

5-Travers: 266.400 m³

6-Maden Direği: 200.000m³

7-Tel Direği: 50.000m³

8-4274 sayılı kanun gereğince tarife bedeli alınmadan köy okullarına verilen tomruk

9-4274 sayılı kanuna tabi olmayan yerlerdeki okullar için satış bedeliyle verilen tomruk üretilmiştir¹⁴.

Bu çalışmalar haricinde Orman açıklıklarının ağaçlanması ve zarar görmüş ormanların imarı maksadıyla 1945 yılının ekim ve dikim mevsimlerinden itibaren 8 orman işletmesinde çalışmalara başlatılarak toplu olarak 102,6 hektar genişliğindeki açıklı saha ağaçlandırılmıştır. Diğer kurulmuş bulunan orman işletmelerinin hepsi de 1946 yılı içerisinde ağaçlandırılmaya çalışılacaktı. Aynı zamanda ülkenin önemli bir ekonomik ürünlerinden olan ceviz koruluklarının tesisi suretiyle de ağaçlama işlerine hız verilmiş ve bu anlamda 1945 yılının

10 BCA, 030.01.80.505.10,1.7.

11 Kental: yüz kilogramlık kütle ağırlık ölçü birimi.

12 Lifleri birbirine ters gelecek biçimde en az üç kaplamanın üst üste tutkallamasından oluşmuş ince, esnek ve dayanıklı tahta.

13 Kozalaklılardan ve kimi ağaçlardan doğal olarak akan ya da ağacın çizilmesi yoluyla akıtılan, yağlı vernik yapımında, yağlıboya üretiminde ve incelttilmesinde kullanılan, ince, renksiz, kokulu reçine.

¹⁴ BCA, 030.01.80.505.10,1.4.

ekim ve dikim zamanlarında faaliyete geçen 46 orman işletmesinde 147.259 adet ceviz tohumu ekilmek ve 7715 adette ceviz fidanı dikilmek suretiyle 55.66 hektar genişliğindeki ceviz koruluğu kurulmuş bulunmaktaydı.¹⁵ 1946 yılı içinde de ceviz koruluklarının sayısı genişletilecekti.

1945 yılına kadar kurulmuş olan on bir bölge orman fidanlığı fidan yetiştirme faaliyetine geçmiş bulunmaktaydı. Bundan hariç iki bölge orman fidanlığının 1946 yılı içinde kurulması kararı alınmış üç fidanlığında tesisi kararlaştırılmıştı. Bu suretle bölge orman fidanlıklarının sayısı on altıya ulaştı. Bölge orman fidanlıklarından yetiştirilmiş olan 11.349.566 fidandan 1.672.724 adedi kişilere ve resmi dairelere, 660.986 adedi de köy ağaçlama görevine alınan köy ve belediyelere dağıtılmış geri kalanları da Orman Genel Müdürlüğünün kendi ağaçlandırma alanlarına dikilmişti. Yirmi iki ilde köy ağaçlandırma uygulaması başlatılarak on üç il, kırk ilçe on bir bucak merkeziyle yüz dört köyde olmak üzere yüz altmış sekiz bölgede ağaçlandırılma çalışmalarına girişilmişti. 1946 yılında da dokuz ilde daha ağaçlandırma uygulanmasına başlanılmak suretiyle toplam 33 il ağaçlama bölgesi içine alınmış ve ağaçlama bölgelerinin sayısı da 285 e ulaşmıştı.

2-YOL İŞLERİ

1-Dekovil¹⁶ Yolları: Tamamıyla bitirilmiş vaziyette 92.000 km, Toprak düzenlemesi yapılarak rayların düzenlenmesine hazır vaziyette 41.000 km, toplam kullanan yol ise 131.960 km'dir. 1946 yılında ise tamamıyla bitirilmiş olarak 120 km, Toprak düzenlemesi yapılarak rayların düzenlenmesine hazır vaziyette 116 km, çalışır vaziyette ise 102 km yapılması tasarlanıyordu.

2-Kara Yolları: Bu dönemde kamyonların geçişi için 2116 km, bütün araçların geçebileceği yollar ise 1873 km idi.1946 yılında ise faal olan 104 işletme için kamyon yolu 149, araba yolu ise 765 km yapılması düşünülüyordu.¹⁷

3-Su Yolları: Nakliyata elverişli suyolları 6209 km idi.¹⁸ 1946 yılında ise 104 işletme için temizlenerek kullanılacak su yolları olarak 234 km planlanmıştı.

4-Muhabere İşleri: Bütün Orman İşletmelerinde mevcut telefon şebekelerinin toplamı 5012 km idi.

3- ZİRAAT İŞLERİ

a-Zirai Üretim İşleri

Zirai üretimin gelişmesi, çeşitlendirilmesi yönünde ele alınan tedbirler arasında çiftçiye yapılan yardımlar önemli bir yer tutar. 1944-1945 yılında kışın uzun sürmesi, ilkbaharda gelen şiddetli sıcaklarla kuraklığın bastırması ve bu durumun yıl süresince devam etmesi yüzünden beklenen üretim gerçekleşmemişti. Bu durum karşısında ihtiyacı olan çiftçiye dağıtılmak üzere (50) bin ton çeşitli hububat ve hayvan yemi tohumlukları temin edilerek 9 Ağustos 1945 tarih ve 2994 sayılı Yüksek Bakanlar Kuruluna dayandırılarak isteyen 40 valiliğe 39 bin ton buğday arpa, çavdar, yulaf tutumluluğunun dağıtımı yapıldı. 50.000 tonluk tohumluk tahsisinden geri kalan kısmı da isteyen valiliklere gönderilecekti. Ofis 1944'te satın aldığı buğday o yılki üretimin %28 ini oluşturan 912.000 tona çıkmıştı.¹⁹

Aynı yıl 147.000 ton buğday ve arpa üretildi. Tohumluklar ihtiyaç sahibi çiftçilere T.C. Ziraat Bankasınca ödünç, peşin para veya krediyle kısmen de mülki amirliklerce

¹⁵ BCA, 030.01.80.505.10,1.4.

¹⁶ Raylarının Aralığı 60 cm. ya da daha az olan, arabaları buhar, insan ya da hayvan gücüyle yürütülen, küçük demiryolu.

¹⁷ BCA, 030.01.80.505.10,1.4.

¹⁸ BCA, 030.01.80.505.10,1.3.

¹⁹ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul, 2000, s. 406.

verilecek tohumluk vesikalarına göre ofis stoklarından veya zirai kombinelerden peşin para ile satış yapılmak suretiyle dağıtılmaktaydı.

b-Tarla Ziraat İşleri

Tarla ziraatı alanındaki işlerin temeli bol mahsul, ucuz üretim ve yüksek kaliteli ürün elde etmektir. Bu amaca ulaşmak için buldukları bölgenin şartlarına ve ekonomik gerekliliğe uygun işleme usullerini bularak yaymak, bir yandan hastalıklara dayanıklı verimi fazla kalitesi yüksek tohumlukları ıslah yolu ile elde ederek bunları çiftçiye ulaştırma hedeflenmekteydi. Bu amaçla çalışan tohum ıslah istasyonlarına Samsunda 1945'de açılan istasyonda eklenmişti. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da da yeni bir tohum ıslah kurulması için çalışmalar yapılmıştı. Bu kurulan tohum istasyonları ile yazlık ve kışlık kullanılmak üzere 900 ton ürün elde edilecekti. Bu ürünün 500 tonu çiftçilere dağıtılacaktı. Devlet tarafından bu dönemde köylülere 1945 yılında 1906.956 lira 46 kuruş 1946 da ise 537.6 68 lira yardım yapıldı.²⁰ Bu dönemde gübrenin ziraatta gereken yeri alması ve yayılması için çalışmalar yapılmaktaydı. Bakanlık tarafından tespit edildiği gibi 30 ilde bakanlığın kontrolü altında kimyevi gübre denemeleri yaptırılması kararlaştırılmıştı. Bu konuda broşürler bastırılarak halka dağıtıldı.

c-Yem, Yağ, Kauçuk ve Pamuk Bitkileri İşleri

Hayvancılığın gelişme ve kalkınmasında büyük bir önemi olan yem bitkilerinin istenilen seviyeye getirilmesi için çalışmalar yapılmaktaydı. Bu amaçla kurumlar ürettikleri tohumlukları dağıttıkları gibi ayrı ayrı kendi çevrelerinde en az beş köyde deneme, aydınlatma ve gösteri için yem bitkileri tarlaları kurmuşlardı. Ayrıca kurumların kendi üretimleri olan 15 ton kadar yem tohumluğu da çiftçiye dağıtılacaktı. Yağ konusu da önemle ele alınmıştı. Ketan, kendir aspir, kolze, susam, ayçiçeği, hintyağı ve haşhaş gibi yağ veren bitkilerin daha geniş ölçüde üretiminin sağlanması bakımından çalışmalar yapılmaktaydı.

1944-1945'te bütün yurttaki etkisini gösteren kuraklık, pamuk ürünlerinin de tahminlerden çok aşağı bir seviyeye düşmesine sebep oldu. Elde kalan stoklarla milli dokuma sanayinin ihtiyacı tamamlanmış ve fiyatların muhafazası yolunda alınan karar ve diğer tedbirlerle pamuk ekim ve üretim miktarının ülkenin ihtiyacına cevap verecek seviyeye ulaşılmıştı. Ankara'da kurulan kauçuk istasyonunda da çeşitli denemeler yapılarak sipariş örneklerinden başarılı sonuçlar alınmıştı. Kurumda ülkenin çeşitli bölgelerinden temin edilen yabancı sakız ve yetiştirilen kauçuk bitkilerini işlemek suretiyle 600 kilo ham kauçuk maddesi üretilmişti. Yetiştirilen bu ürünlerle motor ve makinalara özel lastik conta ve salmastralar²¹, gaz maskesi başlıkları, lastik kayışlar ve birçok kauçuk eşya imal edilmişti. Kauçuk istasyonunun geniş ölçüde ürün üretilebilmesi için bazı istasyonlarda kök sakızı ve yerli sakız bitkileri Antalya sıcak iklim ürünleri ıslah istasyonu, Reyhaniye, Dalaman çiftliğinde de Guayul yetiştirilmesi, deneme ve üretmeleri üzerinde önemle çalışarak ülkenin bu alandaki ham madde ihtiyacının karşılanması için gerekli çalışmalar yapılmıştı.²²

d-Tohum Temizleme ve Zirai Mücadele İşleri

Kurumlarda elit tohumluklar yetiştirilmeye devam edilirken diğer taraftan çiftçinin elindeki tohumluklar mekanik vasıtalarla temizlemek ve ilaçlamak üzere ülkede 53 valilikte kurulmuş olan 317 tane tohum temizleme cihazı birer tanede selektör²³ çalışmaktaydı. 1943-1944 Ekim ayında 240 selektör bulunmaktaydı. Savaş döneminde bulunulmasına ve makine temin etmekteki güçlüklerle rağmen selektörlerin sayısı 1944-1945'de 317'e çıkarıldı. Ayrıca

²⁰ BCA, 030.01.29.170..5.1.

²¹ Salmastra: halat tellerinden saç gibi örülmüş urgan

²² BCA, 030.01.80.505.10,10.

²³ Selektör: tahılı yabancı maddelerden ayırmakta kullanılan araç.

yeniden 19 ilde tohum temizleme evleri kurularak faaliyete geçmişti. Kurulan selektörlerle 1943-1944 yılında 35 bin ton çiftçi tohumluğu temizlenmiş ve ilaçlanmışken 1944-1945'de bu rakam 51.000 tona ulaştı. Zirai ürünlere önemli zararlar veren ve zirai ürünleri azaltan haşere ve bitki hastalıklarıyla mücadele edilerek zararları önlemişti. Bu dönemde Suriye'den ülkenin çeşitli yerlerine dağılan Çöl, Sudan ve Fas çekirgeleri ile yapılan mücadelede 1.144.571 dekarlık alanda 2.079.181 kilo çekirge öldürülmüştü. 42 ilde 3.839.310 dekar fareli alan tespit edildi. Bu alanın 3.560.460 dekarı tamamen temizlenmiş, 278.850 dekarında da yoğunluk azaltılmıştır. 59 ilde sürdürülen yaban hayvanlarıyla mücadele sonucunda 74.487 domuz ve 2.423 zarar veren hayvan öldürüldü. Ayrıca çeşitli illerde ödemiş, zeytin çiçeği, elma iç kurdu, ağ kurdu, ökse otu, pamuk böcekleri ve turunçgillerle de mücadele edilmişti. Yedi ilde de süne ile mücadele edilerek 37.228 kilo süne imha edildi.²⁴

e -Bağcılık Meyvecilik İşleri

1944-1945 yılı içinde fidanlıklarda 2.895.500 köklü, 6.500 aşılı köklü Amerika asma fidanı 630.389 çeşitli cins meyveli, 368.071 adet meyvesiz ağaç fidanı 3.660 adette süsü bitkileri üretilmişti. Bir önceki seneye göre Amerikan asma, meyveli ve meyvesiz ağaç fidanlıklarından 379.235 adet fazla fidan üretilmişti. Ayrıca eğitim veren orta ziraat okulları da 140.000 adet çeşitli fidan dağıtmışlardı. Dağıtılan fidanlarla iktisadi olarak toplu meyve bahçeleri kurulmasına önem verilmişti. Bu çalışmalara ilaveten İskenderun'da bir bahçe kültürleri istasyonu kurulmuş, Elazığ özel idare fidanlığı da devr alınarak teşkilata bağlanmıştı. Zeytin olarak bu dönem içinde 82.750 adet ürün veren zeytin ağacı budandı. 10.329 dekarlık yabani zeytinlikte tespit edilerek halka dağıtılmıştı. Zeytinci yetiştirmek amacıyla açılan zeytincilik kurslarından 755 zeytin ustası, 389 adette çirak sertifika almıştı.

Çay işlerine de bu dönemde büyük önem verilmişti. 1943'de Rize'de halka dağıtılan çay bahçelerinin genişliği 17.385 dekar iken 1944'de 5616 dekar daha ilave edilerek 23.000 dekarlık bir alanı kapsadı. Ülkenin çay ihtiyacını karşılamak üzere 30.000 dekarlık çaylığa ihtiyaç olduğundan eksik olan 7.000 dekarlık çay bahçesinin de en kısa sürede kurulmasına çalışıldı. Bu dönem içerisinde mevcut çalılıklardan 40.000 kilo kuru çay üretilerek Tekel idaresine teslim edildi. Bu miktarın 51.000 kiloya ulaşması içinde çalışmalar yapıldı. Çay ürünlerinin daha hızlı işlenmesi amacıyla Devlet ziraat işletmelerince bir çay fabrikası kurulması için gerekli hazırlıklar tamamlandı. Fabrikanın makineleri İngiltere'den yurda getirilerek inşaata başlandı.²⁵ İnşaatın tamamlanmasından sonra İlk çay fabrikası, 1947 yılında, 60 ton/gün kapasiteli, Rize Fener Mahallesinde, Merkez Çay Fabrikası adı altında işletmeye açıldı.

f-Zirai Öğretim İşleri

Orta düzeyde ziraat eğitimi veren ve bu yönde teşkilatlandırılmış yeni müfredata göre tezyin edilmiş olan dört orta ziraat okuluna 1945 yılında 230 öğrenci alınarak genel öğrenci sayısı 630'a çıkarıldı. Bu dört okuldan bu dönemde 123 öğrenci mezun oldu. Ankara ziraat alet ve makineleri ihtisas okuluna da bu dönem 50 öğrenci alınarak mevcudu 78'e çıkarıldı. Okul 29 mezun verdi. Adana makinist okuluna 30 öğrenci alınarak mevcudu 60'a çıkarıldı bu okulda bu dönem 28 mezun verdi. Teknik Tarım ve Bahçıvanlık okulları geniş çiftçi ailelerinin çocuklarına teknik tarım bilgisi vermek amacıyla kurulmuştu. Bu okullardan Özden, Koçaş, Teknik Tarım Okullarına 300'er Beydere Teknik Ziraat Okuluna 100, Gökhöyük teknik ziraat okuluna 200 olmak üzere toplu olarak 900 öğrenci alındı. Bu okulların öğrenci sayısı mevcut öğrenciler ile birlikte 1400'e çıkarıldı. Çayırova, Alata Teknik Bahçıvanlık Okullarına da 200'er kişiden iki sınıf toplam 400 öğrenci alınarak öğrenci mevcudu 550'ye çıkarıldı. Tarım işlerinde pratik bilgiyi öğreten kurs öğretim işlerine de

²⁴ BCA, 030.01.80.505.10,1.11.

²⁵ BCA, 030.01.80.505.10,1.12.

devam edilerek birçok ilde ipekböcekçiliği, tavukçuluk, arıcılık kursları açıldı. Ayrıca eğitim kurslarında yetişen eğitimcilerle de tohumluk ve küçük ev aletleri yardımı yapıldı

g-İpekböcekçiliği ve Tavukçuluk İşleri

İpekböceği yetiştirilen illerde 28 adet fişkirtme evi açılmış ve 4393 kutu tohum fişkirtilmişti. Bu dönem Edirne ve Denizli ipekböcekçiliği istasyonları 1500 kutu ipekböceği tohumu ıslah etmişlerdi. İsteyen koza yetiştiricilerine 4970 kutu ipekböceği tohumu dağıtıldı. Edirne ve Antalya İpekböcekçiliği istasyonları 22 besleme kursu açtı. Bu dönemde 73159 aile ipekböcekçiliği ile uğraşıyordu. 1945'te açılan tohum kutusu adedi 75.605 iken 1946'da bu sayı 81796 ya yükseldi. Yaş koza üretimi ise 5858 tona ulaştı.²⁶ Antalya ve Diyarbakır'da koza üreticilerine 105.000 adet dut fidanı dağıtıldı. Tavukçuluk alanında da Tavukçuluk Enstitüsü bilimsel araştırmalarda ve kümes hayvanlarının yetiştirme işiyle uğraşmaktaydı. Tavuk yetiştirmek isteyen kişilere 1424 adet piliç dağıtıldı. Ayrıca enstitü tarafından Tifüs aşısı hazırlaması için Hıfzıssıhha Enstitüsüne, Askeri Doktor Tatbikat Okuluna taze yumurta satıldı.²⁷

4-TEKNİK ZİRAAT TEŞKİLATININ KURULMASI

Ziraat teşkilatının köylere kadar yayılması pratik ve aktif hale getirilmesi amacı ile 1943-1944 yıllarında Manisa, Ankara ve Eskişehir'de kurulan teknik ziraat teşkilatlarına 1944-1945 de Amasya ve Hatay illeri katılarak sayı beşe ulaştı. Teknik ziraat teşkilatında görev alan (müdür, müfettiş, uzman, ziraat ve köy teknisyeni) kişi sayısı 225'e ulaştı. Teknisyenlere çalışma merkezi olmak üzere ihtiyaç duyulan bölgelerde 25 köy teknik merkez binası yaptırılmış ve on tanesinin inşasına da başlanmıştı. 1946 yılı içinde 40 adet bina yapılması için bütçeye gerekli ödenek ayrılmıştı.

Tarla işleri ve üretiminin artırılması için geniş ölçüde ziraat yapılmakta olan Bala, Polatlı, Aksaray, Yerköy, Urfa ve Sarayönü işletme gruplarından başka iklim, su ve toprak şartları elverişli ve hazine arazisi bulunan bölgelerle de devlet çiftliklerinin kurulmasına başlanmıştı. Islah edilmiş tohumları ve hayvanları üretmek, meyveli meyvesiz fidan yetiştirmek ve buldukları illerin çiftçilerine dağıtmak ve teknik üretim vasıtaları ile halka yardım etmek ve modern ziraat makine ve aletlerini kullanacak işçilerini yetiştirmek amaçlarını gütmekte olan Samsunda Gelemen, Amasyada Gökhöyük, Sivas'ta Ulaş, Kayseri'de Keykubat, Yeşilköyde Çiçekdağ, Sarayönü'nde Özden ve Aksaray'da Koçaş devlet çiftlikleri kuruluş halinde idi.

Açık işletmeler ve devlet çiftliklerinin arazi toplamı 3.177.666 dekadı. Dönem başında işlenmesi plana alınan 932.300 dekardan ekim ayı başına kadar 834.300 dekarı işlenmişti. Açık işletmeler halinde çalışan gruplar sabit işletmeler haline getirilmekte diğer taraftan da devlet çiftlikleri kurulmaktaydı. 1944-1945 yılında sonbahar dönemi için ekilen 770.670 dekarın ekim miktarları ve yerleri aşağıdaki şekilde idi.²⁸

Yetiştirildiği Yer	Buğday Dekar	Arpa Dekar	Çavdar Dekar	Yulaf Dekar	Toplam
Bala	27.032	3.925	-----	-----	30.957
Polatlı	129.082	10242	600	-----	139.924

²⁶ Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İpek Böcekçiliği (1923-1950)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal of Modern Turkish History Studies**, XVII/34 (2017-Bahar/Spring), s. 170.

²⁷ BCA, 030.01.80.505.10,1.14.

²⁸ BCA, 030.01.80.505.10,1.115.

Yerköy	116.996	4.000	8.000	-----	128.996
Aksaray	131.762	-----	5.782	-----	137.544
Sarayönü	105.928	8.000	-----	4.120	118.048
Urfa	145.472	26.500	-----	-----	171.972
Gelemen	250	30	-----	-----	280
Gökhöyük	800	-----	-----	-----	800
Keykubat	120	360	250	-----	730
Çiçekdağ	13.377	-----	-----	-----	13.377
Koçaş	2.300	500	-----	-----	2.800
Özden	19.302	4.900	-----	1.040	25.242
Toplam	692.421	58.457	14.632	5.160	770.670

945
yılın
da
hasat

-harman işleri de eylül ayı sonunda bütün çiftlik ve gruplarda bitmişti. Elde edilen mahsul miktarları grup ve çiftçileri itibariyle aşağıdaki şekildeydi

Yetiştirildiği Yer	Bu Yıl	Arpa	Ar	Çavdar	Yulaf	Toplam
Yer	ğday Ton	pa Ton	Ton		af Ton	
Bala	1.250	40	-----	-----	-----	1650
Polatlı	5.481	33	12	-----	-----	5826
Yerköy	11.250	77	480	-----	-----	12.500
Aksaray	6.000	---	300	-----	-----	6.300
Sarayönü	7.900	70	-----	270	-----	8.870
Urfa	7.000	5.452	---	-----	-----	12.452
Gelemen	57	7	-----	-----	-----	64
Gökhöyük	32	---	---	-----	-----	32

kubat	Key	14	38	17	-----	69
kdağ	Çiçe	70	---	-----	-----	700
aş	Koç	62	31	-----	-----	93
en	Özd	1.	30	-----	260	1.560
am	Topl	40	8.	809	530	50.116
		.746	031			

Bu dönemde özellikle Orta Anadolu bölgesinde ilkbaharda yeterli miktarda yağış olmayışı ve havaların sürekli kurak gidişi yüzünden ekinler büyümemiş tane tutmamıştı. Bu sebepten dolayı ürünler bereketsiz olmuştu. Elde edilen mahsülün düşük oluşunun sebebi kuraklıktan ileri gelmekteydi. 1945 yılında ekimlere başlandı. Ekimin başladığı 20 Eylül tarihinden ayın son haftasına kadar ekilen saha 300.000 dekarı aşmış bulunuyordu. Bu dönemde ekilmesi planlanan alan ise 848.056 dekarı.²⁹

a-Atölye İşleri ve Makine Durumu

Bu dönemde kombinelere bağlı bütün işletmelerde makinalı ziraat yapılmakta ve yukarıda da belirtilen toprak işlenmesi ve ekim planlarının gerçekleştirilmesi için mevcut makineler çalışmakta idi. Eski makinaların makine başına düşen iş miktarı az ve yedek parça stokları da yeterli miktarda bulunduğu için orman çiftliğinde çok basit bir şekilde kurulmuş olan atölyede yeni ihtiyaçları karşılamak üzere müstakil elektrik santrali ve her türlü teşkilatı ile modern bir fabrika haline getirildi. Burada makinaların her türlü tamiri yapılmakta ve en hassas yedek parçaları imal edilmekteydi. Sayıları bini aşan makinaların hepsi kış aylarında esaslı bir revizyona tabi tutulmakta ve tekrar iş yerlerine dağıtılmaktaydı. II. Dünya Savaşı başladığından beri yedek parçaları gelmeyen makinelerin durmadan çalışması atölyelerde imal edilen yedek parçalar sayesinde mümkün olmuştu.

Kış döneminde revizyon ve tamir sırasında işletmelerden getirilen makinistlerde gerekli bir çok teknik bilgi öğrenme fırsatına sahip olmuşlardı. Bu yüzden ülkede sayısı önemli bir sayıda artan ziraat makine ve aletleri usta ve kullanıcıları yetiştirmekte olduğu gibi geniş tutulan çırak kadrosu ile de ülkenin her tarafına yayılan ziraat mühendisleri için kalifiye elemanlar yetiştirilmesi amaçlanmıştı. Bu dönemde atölyede 318 traktör, 263 biçer döğer, 79 kamyon, 182 pulluk, 76 diskaro ve 118 mibzerin revizyonları yapılmış ve bu makineler için on binlerce yedek parça hazırlanmıştı. Çalışma sırasında makinelerde meydana gelen arızaların tamir edilmesi gereken parçalar işletmelerdeki atölyelerde yapılmaktaydı. İşletme şartlarına uymayan halkın ihtiyacını görebilen makineler merkez atölyede tamir edilerek ucuz bedelle makine edinmek isteyen çiftçilere satılmaktaydı. İşlerin müsaade ettiği oranda işletmeler civarındaki çiftçilere arazi açma işlerinde belirlenen bir ücret karşılığında yardım edilmekte ve halkın elinde bulunan makinaların tamir işleriyle de uğraşılmaktaydı.

²⁹ BCA, 030.01.80.505.10,1.115.17.

5-DEVLET ZİRAAT İŞLETMELERİ KURUMU VE TÜRKİYE ZİRAİ DONATIM KURUMUNUN ÇALIŞMALARI

Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu beş bölgede bulunan çiftliklerde 60.000 dekar ziraat yapmakta ve ıslah istasyonlarında yetiştirilmiş tohumların ve yetiştirilen damızlıkların buldukları bölgelere uyanların işletmelerde öğretimine çalışılmaktaydı. Kurumun bu dönemdeki üretimi çeşitli hububat ve bakliyatlar olmak üzere 6.000.000 kiloyu geçmekteydi. 1.600.000 litreyi geçen ve kendi üretimi hariç aldığı süttan imalathanelerde her türlü yağ ve peynir yaparak piyasaya sürmekte ve Ankara'da bulunan tesislere ilaveten Nevşehir ve Kayseri'de yeni şarap fabrikaları kurulmakta idi.

Türk köylü ve çiftçisini modern ve teknik ziraat alet ve makinaları ile donatma ve ürünleri artırma yolunda her türlü imkânları temin maksadıyla Türkiye Ziraî Donatım Kurumu kurulmuştu. Bu kurum savaş şartlarında bulunulmasına rağmen ülkede üretilmeyen bir çok ziraat alet ve makinalarını, ziraatte eski kimyevi maddeleri girişimde bulunarak İngiltere ve Amerika gibi ülkelerden getirmeye çalışmıştı. En önemli döviz kaynağı olan üzüm mahsulünü hastalıklardan korumak ihracata yarar bir hale getirmek üzere Amerika'dan getirtilen 1300 ton kükürte ve 350 ton potasyaya ilaveten Keçiborlu'dan temin ettiği 3000 bin ton kükürtü ve İngiltere'den getirttiği 1500 ton göztaşına ilaveten yurt içinde imal edilen 410 ton potasyayı pek ucuz fiyatlarla ülkenin bağ üretim alanlarına dağıtmıştı Bundan hariç hububat, bakliyat ve meyve ağaçlarına zarar veren her türlü haşerat ve hastalıklarla mücadeleye yarayacak 250 ton mücadele ilacı ile üretimde büyük önemi olan 2.000 tondan fazla kimyevi gübreyi ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Kurumun görevi üretimi artırmak için köylüyü karasabandan kurtarıp pulluk ve diğer teknik zirai aletlerle tanıştırmaktı. Bu amaçla ülkenin her köşesinde toprak şartlarına uygun pulluklar imal ettirdi İlave olarak Kanada, İngiltere, Amerika gibi dış ülkelerden pulluklar getirtilerek ülkenin her köşesinde köylünün istifadesine sunuldu.

Bu dönemde 36.000 muhtelif tipte pulluk çiftçiye dağıtıldı. Bundan hariç 130.000 pulluk uç demiri, binden fazla hayvanla çekilen ziraat aletleri, 10.000 adet el aleti, 100 traktör, 86 biçer döğör, 50 selektör, 1000 adet araba, 700 çayır ve orak makinası ve bir çok ziraat makineleri de çiftçiye dağıtılmıştı. Toprak kanunundan dolayı özellikle uygulanmak istenilen amaca ulaşmak için toprak dağıtımı konusuyla zirai donatım konusu da bir arada çalışılıyordu. Donatım kurumu kısa zamanda bütün üretim bölgelerindeki ziraat şartlarını teknik olarak araştırmış ve iki sene içerisinde çiftçinin ihtiyaçlarını tespit etmişti. Bu amaçla

- 10.000 Pulluk,
- 329 Biçerdöver,
- 100 Traktör Pulluğu
- 30.000 Orak
- 30.00 tırpan
- 66 Diskkaro
- 1000 Orak Makinası gibi alet
- 5000 ton Amonyum Sülfat
- 3500 ton Kükürt
- 4000 ton Gözyaşı
- 1500 ton Potase
- 600 Traktör
- 500 Farmal tipi traktör
- 500 Traktör pulluğu
- 1000 Hafif traktör pulluğu
- 250 Biçerdöver
- 1000 Kültivatör
- 500 Selektör
- 50.000 Tırpan

500 Diskkaro

3000 Çapa makinesi sipariş edilmişti³⁰

Donatım Kurumu Adapazarı'ndaki ziraat alet ve makinaları fabrikasında imal ettiği çok sağlam ve dayanıklı arabaları ülkenin her köşesine göndermişti. 1945 yılı içerisinde binden fazla araç üretildi. Aynı fabrika her toprağa elverişli sağlam ve ucuz pulluk tipi üzerinde de çalışmaktaydı. Kurum ayrıca Adana'da kuracağı büyük tamirat atölyesinin de inşasına başlamıştı. Atölye için gerekli olan makine ve tezgâhların bir kısmı sipariş edildi. Atölye eksikliklerini tamamlayarak 1946 yılı sonunda faaliyete geçti. Bu dönemde kurumda 10 ilde depo 42 ilçede satış 76 ilçe merkezinde de temsilcilik açıldı. Kurum ürettiği makine ve aletleri bozuldukları alanlarda tamir etmek üzere seyyar tamirhaneler kurdu. Fakir ve muhtaç köylülere bu dönemde uzun vadeli taksitlerle pulluk, mibzer, araba gibi bir çok ürün dağıtıldı. Bazı bölgelerde kuraklık nedeniyle ürün üretimi azalmıştı. Bu durumu göz önünde tutan kurum vadesi gelip te taksit borcunu ödeyemeyecek durumda olan çiftlilerin taksit sürelerini bir yıl ertelemişti.

a-Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmaları

1933'de kurulan enstitü ülkenin ziraat, hayvan ve orman varlığının gelişmesi için gerekli olan yüksek mühendis ve veteriner hekimi yetiştirmeye ve ilmi araştırmalar yapmak görevini bu yılda da devam etti. Enstitünün ilk kuruluşunda çoğunluğu yabancı olan bilim üyelerinin yerlerini Türk bilim adamları doldurmaya başladı. 1945-1946'da 34 enstitüye sahip olan kurumda 9 ordinaryüs profesör, 20 profesör, 27 doçent, 56 asistan çalışmaktaydı. Bu enstitülerde yapılmakta olan araştırmalar ve ye doktora çalışmaları da ülkenin iktisat ve ekonomisini geliştirmekteydi. Kapılarını ülkenin gençliğine açmış olan ziraat veteriner ve orman fakültelerine öğrenci kaydı her yıl artmaktadır. Ülkenin kalkınmasında önemli bir role sahip olan toprak reformu, orman varlığının devlet eliyle işletilmesi yolunda alınan tedbirler genç mühendislerin yetişmesinde önemli bir hedefti. Kuruluşunda bütün toplamı 240 olan öğrenci adedi 1945-1946'da 1194'e ulaştı. Orman fakültesinin her yıl artan öğrencilerinin yetişmesi için gerekli olan orman fidanlığı, tohum ayırma tesisi ve laboratuvar ve pansiyon binaları da tamamlandı.³¹

6-VETERİNERLİK ÇALIŞMALARI

Kurum bünyesinde hastalıkların kontrolü ve yayılmasının önüne geçilmesi amacıyla 18 milyon hayvan kontrolden geçirildi. Hayvanlarda görülen 31 çeşit salgın hastalıkla mücadele edilerek bunlara karşı iki milyon beş yüz bin aşı, serum, ilaç ve biyolojik madde temin edildi. Tedaviler içinde ülke içinden ve ülke dışından ilaçlar getirildi. Bursa, Balıkesir, Merinos, Gaziantep ve Denizli'de uyuz hastalığıyla mücadeleler gerçekleştirildi. Hayvanların yakalandıkları hastalıklardan kurtulmak için devlet tarafından parasız olarak tedavilerinin yapılması amacıyla Eskişehir ve Konya'da iki hayvan hastalıkları dispanseri açıldı. Hükümet tarafından çıkarılan zorunlu hastalıklara At vebası hastalığı eklendi. Veteriner hekimlerin çalışmalarını düzenlemek üzere Veteriner Hekimliği Kanun tasarısı, Hayvan Sağlık Zabıtası Kanun Tasarısı, Hayvanların Bakım ve İslahı Döner Sermayeli Yetiştirme Kurumlarının İdare şekillerine ait kanun tasarıları hazırlandı. Beş adet at üretme çiftliği 316.461 dönüm üzerine kuruldu. Bunların ekim sahaları 57.145 dönüm ve elde edilen yem miktarı da 8.712 tondu. Çiftlikler için 3.500.000 lira harcandı. Bu paranın bir kısmıyla da inşaatı tamamlanmış yol, elektrik ve su tesisatı yapılmış nakliye vasıtaları traktör, harman ve çayır makineleri satın alındı.

Mevcut dört sığır ıslah ve yetiştirme kurumlarının arazi bütünlüğü kamulaştırma ile 71.350 dönüme çıkarıldı. Bunların ekim sahaları 3.197 dönüm elde edilen yem miktarı da 260

³⁰ BCA, 030.01.80.505.10,1.115.20.

³¹ BCA, 030.01.80.505.10,1.115.25.

tondu. Bu kurumlar için 330.166 lira harcanarak ihtiyaçları inşaatları ve nakil vasıtaları temin edildi ve damızlık alındı. Ülkede ince yünlü kumaş ihtiyacını karşılamak için merinos yetiştirilmesine önem verildi Merinos çiftliğine ve teşkilatlarına 123.000 lira harcanarak damızlıklar alındı. Alman damızlıkların hastalık ve mücadelesi için İnanlıda bir kıvırcık koyun ağılı ile Gölede bir Karagül ağılı açıldı.

1946 yılında ise bulaşıcı hayvan hastalıkları ile özellikle Ruan ve Tüberküloz ile mücadele projeleri hazırlandı. Koruma amacıyla kullanılacak aşı ve serum üretimi artırılarak sınırlarda önleyici tedbirlere devam edildi. Kurumlarda çalıştırılmak üzere uzman veterinerler yetiştirildi. Küçük sıhhiye memurları ve nalbant mektebi kadrosu genişletilerek nalbant kursları açıldı.

7-TOPRAK İŞLERİ

1945 yılının Ocak ayında yeni bir kanun tasarısı meclis'in gündemine geldi. Amaç; arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenlerin aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş olanaklarını değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmaktı. Diğer taraftan toprak sahiplerini üretim araçlarıyla denetlemek ve yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktı³².

Toprak Kanunu tasarısı hakkında meclis görüşmeleri başladığında milletvekilleri iki gruba ayrıldı. Tasarının lehinde olanlar sivil bürokrat kökenli üyeler olurken muhalefet edenler ise büyük toprak sahipleri ve bazı sivil bürokratlardan oluştu. İkinci grup milletvekilleri tasarının 17.Maddesi'ni eleştirirken toprağın bölünmesi yerine zirai yöntemlerin geliştirilmesini savunmuşlardır. Onlara göre mülkiyet hakkı anayasa ve medeni kanun tarafından garanti altına alındığından devlet şahsi mülk yerine; toprağı kendi topraklarından dağıtmalıdır³³. O zaman kadar meclis görüşmelerinde genellikle etkin olmayan Adnan Menderes tasarı hakkında uzun bir konuşma yaparak hükümete eleştirilerde bulunur. Tasarı aleyhinde Emin Sazak, Refik Koraltan, Naci Erdem ve Damar Arkoğlu'da söz almışlardı³⁴.

Bütün bu tartışmaların sonucunda "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" 11 Haziran 1945'te 345 oyla kabul edildi. ³⁵.T.B.M.M tarafından 11 Haziran 1945 tarihinde kabul edilip 15 Haziran 1945'de yürürlüğe giren Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanması için gerekli teşkilat hakkındaki 4784 sayılı kanun 11 Temmuz 1945 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girdi. Tarım Bakanlığı kanunun uygulanmasında çalışacak olan teşkilatı kanun hükümlerine göre kurmaya başladı. İlk olarak merkez teşkilatı kuruldu. Bu teşkilat illerde çalışacak olan komisyonların kurulmasına çalıştı. Bu kanuna göre kurulacak komisyonlarda çalışacak olan memurlar bu konuda gereği kadar bilgi ve yetki sahibi olmaları için kurslara gönderildi. Kanunun amacı arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak araziye vermektir³⁶. Kanun devlet veya köy, kasaba ve şehirde bulunup ta amme hizmetinde kullanılmayan arazinin, sahibi bulunmayan arazinin ve kurutulan bataklıklarla doldurulan göllerden oluşan arazinin ve istismak edilebilecek sahipli arazinin ihtiyacı olan kişilere dağıtılmasına izin verirdi. ³⁷

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01.80.505.10,1.

³² H. Uran, *Meşrutiyet Tek Parti, Çok Parti Hatırları...*, s. 348.

³³ *TBMMZC*, 7/18, s. 45.

³⁴ *TBMMZC*, 7/18, s.70-83.

³⁵ *Resmi Gazete*, 15 Ağustos 1945; Sina Akşin, *Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, İstanbul, 1989, s.76.

³⁶ *TBMMZC*, VII, 17.

³⁷ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, ek Parti, Çok Parti Hatıralarım*, (1908-1950), İstanbul, 2007, s.348.

BCA, 030.01.80.505.10,1.5.
BCA, 030.01.80.505.10,1.4.
BCA, 030.01.80.505.10,1.6.
BCA, 030.01.80.505.10,1.7.
BCA, 030.01.80.505.10,1.4.
BCA, 030.01.80.505.10,1.4.
BCA, 030.01.80.505.10,1.4.
BCA, 030.01.80.505.10,1.3.
BCA, 030.01.29.170..5.1.
BCA, 030.01.80.505.10,10.
BCA, 030.01.80.505.10,1.11.
BCA, 030.01.80.505.10,1.12.
BCA, 030.01.80.505.10,1.14.
BCA, 030.01.80.505.10,1.115.
BCA, 030.01.80.505.10,1.115.17.
BCA, 030.01.80.505.10,1.115.20.
BCA, 030.01.80.505.10,1.115.25.
Kanunlar Dergisi, C 27.
Resmi Gazete, 15 Ağustos 1945.
Resmi Gazete, 13.07.1945 No: 6056.
Resmi Gazete, 03.07.1945 No: 6047.
TBMMZC, 7/18, s. 45.
TBMMZC, 7/18, s.70-83.
TBMMZC, 19/83/44.62.63.
TBMMZC, 18/72/44.62.213.318.

AKŞİN, Sina, **Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, İstanbul, 1989.
ACAR, Yalçın, **Tarihsel Açıdan Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)**, Bursa, 1993, s. 51.
KEPENEK, Yakup, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara, 1990.
TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul, 2000.
URAN, Hilmi, **Meşrutiyet Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım**, İstanbul, 2015.
YILMAZ, Gülcan, **Cumhuriyet Halk Partisi, (1923-1946)**, İstanbul, 2001.
YURTOĞLU, Nadir, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İpek Börekçiliği (1923-1950)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal of Modern Turkish History Studies**, XVII/34 (2017-Bahar/Spring).

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TARIM ALANINDA YAPILAN KANUNİ DÜZENLEMELER (1950-1960)

Muharrem TURP*

ÖZET

7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleşen genel seçimleri kazanarak 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarına son verdi. Bu tarihten sonra yapılan iki genel seçimi de kazanarak 10 yıl boyunca ülkeyi tek başına iktidar olarak yönetti. Bu dönem içerisinde Türkiye, her alanda önemli gelişimler gösterdi. Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde önemli bir halkayı teşkil eden parti, iktisadi alanda liberal ekonomi modelini benimsedi ve ülkenin iktisadi yapılanması da bu yönde değişim gösterdi. Bu değişim sürecinde tarım alanında meydana gelen gelişmeler de şüphesiz önemli bir yer tutmaktaydı. Parti, tarım sektörünü ülkenin gelişmesi için lokomotif sektör olarak görmekteydi. Nitekim 1950-1960 dönemi içerisinde modern tekniklerin ülkeye girişi ve makineleşme süreci ile birlikte Türkiye önemli bir tarım ülkesi haline geldi. Öyle ki dönem içerisinde gerçekleştirilen ekonomik büyümenin ana kaynağını tarım sektörü oluşturdu. Tüm bu gelişmelerin sağlanması için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çok sayıda kanuni düzenleme yapıldı. Bu dönemde Toprak Mahsulleri Ofisi'nin yapısında çeşitli değişiklikler yapıldığı gibi Tarım Bakanlığı'nın bütçeden aldığı pay sürekli artış göstererek çiftçiye gereken destek sağlanmaya çalışıldı. Tarım alanında sanayi yatırımları artırılarak tarım ürünlerinin işlenmesine hız verildi. Kamu İktisadi Teşekküllerine verilen destek arttırıldı ve bu şekilde çiftçinin kredi ihtiyacı karşılandı. Vergi indirimleri vesilesiyle hem tarım ürünlerinin halka daha ucuza ulaşması hem de çiftçinin iktisadi anlamda rahatlaması hedeflendi. Böylece tarım sektörü daha cazip hale geldi ve ülkede işlenen arazi miktarında ciddi bir artış meydana geldi. Ayrıca tarım ihracatı ile ülkeye döviz girişi sağlanmasına çalışıldı. Çalışmamızda 1950-1960 yılları arasında kurulan 9., 10. ve 11. Dönem TBMM'de tarım alanında yapılan kanuni düzenlemeler ve bu düzenlemeler sırasında iktidar ve muhalefet partilerinin görüşleri TBMM Zabıt Ceridesi ve TBMM Kanunlar Dergisi üzerinden incelendi. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden elde edilen belgelerle tarım alanının geliştirilmesi amacıyla çeşitli kişi ve kurumlar tarafından hazırlanan raporlar da değerlendirildi. Ayrıca bu düzenlemelerin kamuoyundaki yansımaları Zafer ve Cumhuriyet gazetelerinden elde edilen bilgiler ışığında ortaya konulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, TBMM, Kanun, Tarım.

THE LEGAL REGULATIONS ENACTED IN THE FIELD OF AGRICULTURE DURING THE DEMOCRATIC PARTY GOVERNMENT (1950 TO 1960)

ABSTRACT

The Democratic Party, which was established on 7 January 1946, ended the 27-year-old rule of the Republican People's Party by winning the general election of 14 May 1950. Also winning the following two general elections, it governed the nation alone for 10 years. In this time period, Turkey showed significant developments in every field. Playing an important role in Turkey's democratisation process, the Democratic Party embraced the liberal economy model in the field of economy and, thus, the economical structuring of the nation changed. Undoubtedly, the developments taking place in the field of agriculture were also important in this process of change. The Party considered agriculture to be the leading sector for the nation's growth. As a matter of fact, with the introduction of modern techniques and mechanisation within the period between 1950 and 1960, Turkey became an important country of agriculture. Such that, the agricultural sector was the main source of the economic growth realised in that period. Numerous legal regulations were passed in the Grand National Assembly of Turkey (GNAT) for carrying out these developments. In the same period, various modifications were made in the structure of the Turkish Grain Board, and efforts were taken to offer the support needed by farmers by steadily improving the share which the Ministry of Agriculture received from the budget. Processing of agricultural products was expedited by increasing industrial investments in the field of agriculture. The support provided to State Economic Enterprises was raised so as to meet the credit need of farmers. Through tax discounts, it was aimed to ensure that agricultural products reach the public at cheaper prices, and that farmers relax economically. In this way, the agricultural sector became more attractive, and the amount of cultivated lands in the country rose considerably. Besides, efforts were made to ensure inflow of foreign currency into the nation through agricultural exports. Drawing on *TBMM Zabıt Ceridesi* (Journal of Proceedings of the GNAT) and *TBMM Kanunlar Dergisi* (Journal of Laws of the GNAT), the current study analysed the agricultural legislations made in the 9th, 10th and 11th Turkish Parliaments between 1950 and 1960, and the relevant opinions of the ruling party and opposition parties in this time period. The reports drawn up by various

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, muhammet28@hotmail.com

individuals and organisations for the development of agriculture were also assessed based on documents obtained from the Turkish Prime Ministry State Archives. In light of the information obtained from the *Zafer* and *Cumhuriyet* newspapers, the study additionally made an effort to reveal the public reactions about these regulations.

Key Words: Democratic Party, Grand National Assembly of Turkey, Law, Agriculture.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında tarımın durumu iç açıcı değildi. Köylü ile devlet arasındaki bağ kopmuş ve tarım alanlarının büyük bir bölümüne derebeyleri hâkim olmuştu. Öyle ki 1913 yılında mevcut arazinin %65'i bu kişilerin elindeydi. Köylü bu arazilerde ırgat olarak çalışmakta ve derebeyleri tarafından sömürülmekteydi¹.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye, tarıma dayalı bir ekonomiye sahipti. Gayri safi milli hasılasının yarısından fazlası tarımdan elde edilmekteydi. Çalışan nüfusun %70'i tarım sektöründe bulunmakta ve nüfusun %80'i kırsal kesimde yaşamaktaydı².

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından tarım alanında gelişme yakalamak için hızla yeni adımlar atıldı. 1925'te çıkarılan kanunla bedeli 20 yılda ödenmek üzere toprak satışları başladı. Böylece toprağı olmayan köylünün ekecek bir araziye sahip olması hedeflendi. Ziraat Bankası çiftçiye düşük faizli kredi desteği sağladı. Kooperatifler eliyle çiftçinin örgütlü bir şekilde üretim yapması ve ürettiklerini hak ettiği fiyattan satabilmesi için Tarım Kredi Kooperatifleri kuruldu. Ayrıca tarım alanında modernleşmenin sağlanması için Ziraat Okulları ve Yüksek Ziraat Enstitüsü kuruldu. 17 Şubat 1925'te Aşar Vergisi kaldırılarak köylünün sırtındaki ağır vergi yükü hafifletildi. 1930'lu yıllarda Sovyet Rusya'dan gelen heyetler eliyle tarım alanında incelemeler yapıldı ve raporlar hazırlandı. Birinci Sanayi Planı'nın 1934'ten sonra uygulanmaya başlanmasıyla birlikte tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayi hamleleri yapıldı. Dönemin iktisadi koşulları gereği devlet tarım sektörüne doğrudan katılma ihtiyacı hissetti ve bu amaçla çeşitli kamu iktisadi teşekküllerini meydana getirdi³.

Bu dönemde tarımda önemli bir ivme yakalansa da 1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşı her alanda olduğu gibi tarım sektöründe de ciddi bir düşüşe sebep oldu. Türkiye savaşa fiilen katılmasa da savaş ekonomisini uygulamak zorunda kaldı. Ülke nüfusunun yarısı seferberlik için askere alındı. Tarım sektöründe çalışan genç nüfusun askere gitmesiyle üretimde ciddi bir düşüş meydana geldi⁴.

Hükümet savaş şartları nedeniyle ekonomiye doğrudan müdahale edebilecek politikalar geliştirmeye başladı. 18 Ocak 1940'da çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile hükümet ekonominin mutlak hâkimi oldu. İşletmelere devlet adına el koyma ve çalışma saatlerini düzenleme gibi konular dâhil olmak üzere ekonomik düzenin kontrollünü ele aldı⁵. 11 Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi ile savaş yıllarında azınlıklar başta olmak üzere,

¹ Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan Reform Hareketleri", **38. ICANAS**, Ankara, 11 Haziran - 15 Eylül 2007, s. 1765-1769.

² Çelik Aruoba, "Cumhuriyeti'n Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 1982, s.79.

³ Kaştan, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan Reform Hareketleri", s. 1767-1769.

⁴ 1939'da 4.200.000 ton olan buğday üretimi 1945'te 2.200.000 tona kadar düştü. Öyle ki artık kentli nüfusun ve ordunun beslenmesinde ciddi sorunlar ortaya çıktı Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 287-288.

⁵ Tefik Çandar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 315-318.

servet sahibi olanlardan yeni vergiler alınması kararlaştırıldı⁶. 4 Haziran 1943'te neredeyse bütün tarım ürünlerini kapsamına alan Toprak Mahsulleri Vergisi çıkarıldı⁷. Bu yeni düzenlemenin savaş boyunca oluşan karaborsacılık, vurgunculuk, devletin gelirlerindeki düşüş ve gıda sorunu gibi sorunlara çare olması amaçlansa da bu sorunları çözmediği gibi halkın Cumhuriyet Halk Partisi'nden uzaklaşmasına neden oldu⁸.

Bu dönemde meydana gelen önemli gelişmelerden biri ise Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu olarak adlandırılan “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun” oldu. Kanun özetle büyük toprak sahiplerinin elinde bulunan arazilerin, bu kişilerden alınarak topraksız köylüye dağıtılmasını içermekteydi⁹. Aydın milletvekili Adnan Menderes, kanunu Nazi uygulamalarına benzetti ve Türkiye’de tarım arazisi sorunu olmadığını ve büyük toprak sahiplerinden arazilerini almak yerine mevcut ekilmeyen arazilerin köylüye verilmesinin daha doğru olacağını ifade ederek kanuna şiddetle karşı çıktı. Kanun 11 Haziran 1945’te kabul edilse de beklenen verim alınamadı¹⁰. Ancak kanun görüşmeleri sırasında ortaya çıkan muhalefet hareketi Türk siyasi hayatında yeni bir dönemi başlattı. Henüz bütçe görüşmeleri devam ederken 7 Haziran 1945’te Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan CHP Meclis Başkanlığı’na anayasadaki demokratik esasların uygulanmasını içeren bir takrir verdiler¹¹. Takrir CHP tarafından oldukça sert şekilde karşılandı. Nitekim 12 Haziran 1945’te takrir reddedildiği gibi ilerleyen günlerde bu dört kişi istifa ve ihraçlar yoluyla partiden uzaklaştırıldı¹².

Bir muhalefet hareketine dönüşen “Dörtler” 7 Ocak 1946’da iktisadi ve siyasi alanda liberal esasların ön planda tutulduğu Demokrat Parti’yi kurdu¹³. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle alınan iktisadi tedbirler ve bu tedbirlerin yarattığı hoşnutsuzluk yeni partiye halkın yoğun ilgi göstermesini sağladı¹⁴.

CHP, DP’nin hızlı yükselişi karşısında panikledi. 1947’de yapılması planlanan seçimleri Temmuz 1946’ya aldı. Böylece DP’nin örgütlenmesini tamamlanmadan seçimlere girmesini hedefledi. Sonuçları oldukça şaibeli olan bu seçimler açık oy-gizli sayım usulüyle yapıldı. Buna rağmen DP tarafından gösterilen 273’ün adayın 63’ü seçimleri kazanarak mecliste yerini almayı başardı¹⁵.

DP, seçim sonuçlarına itiraz etti ve ilerleyen yıllarda iktidarın 1946 seçimlerinde usulsüzlük yaptığı sürekli dile getirdi. Yeni bir seçim kanunu hazırlanması için hükümete yapılan baskıların sonucunda 16 Şubat 1950’de yeni seçim kanunu kabul edildi. Yeni kanunla birlikte gizli oy-açık sayım usulüne geri dönüldü. Yüksek Seçim Kurulu kuruldu ve seçimlere adli teminat getirildi¹⁶. Kanunun kabulünün ardından 14 Mayıs 1950’de meclis seçime gitti¹⁷.

⁶ Kerem Karabulut, “11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi’ne Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, S 75, (2005), s. 326-327.

⁷ Sevilay Özer, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 5, (2011), s. 221-222.

⁸ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 346.

⁹ Cemil Koçak, **Türkiye’de İki partili Siyasi Sistemin Kuruluşu (1945-1950) İkinci Parti**, C 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 183.

¹⁰ Koçak, **Türkiye’de İki partili Siyasi Sistemin Kuruluşu (1945-1950) İkinci Parti**, C 1, s. 213.

¹¹ **BCA**, 30.01.0.0/53.315.4.

¹² Rıfki Salim Burçak, **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Olguç Matbaası, Ankara, 1979, s. 59-63.

¹³ Tekin Erer, **Türkiye’de Parti Kavgaları**, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul, 1966, s. 227-228.

¹⁴ M. Serhan Yücel, **Demokrat Parti**, İstanbul, Ülke Kitapları, 2001, s. 52.

¹⁵ Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, s. 36.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: **Kanunlar Dergisi**, C 32, TBMM Basımevi, Ankara, 1950, s. 511-549.

¹⁷ **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1950, S 9254.

Seçimler DP'nin mutlak zaferiyle sonuçlandı. Seçim sonuçlarına göre DP, 392, CHP 69, Millet Partisi 1, Bağımsızlar 12 milletvekilliği kazandı¹⁸.

DP, 1950 seçimleriyle 27 yıllık CHP iktidarına son verirken 1954 ve 1957 seçimlerini de kazanarak 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne kadar ülkeyi tek yönetecekti¹⁹.

Meclis 22 Mayıs 1950'de açılarak görevine başladı. Aynı gün DP Genel Başkanı Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Refik Koraltan ise Meclis Başkanı seçildi. Bayar, yeni dönemin başbakanı olarak Adnan Menderes'i görevlendirdi²⁰.

Adnan Menderes tarafından kurulan bütün hükümetlerde tarım önemli bir yere sahipti. Birinci hükümet programında tarım, milli ekonominin ana unsuru olarak belirlendi ve eski iktidarın kağıt ve karabasana teslim ettiği tarım sektöründe modern hamleler yapılacağı vurgulandı. Tarım alanındaki hedefleri sulama, tohum kalitesinin artırılması, hastalık ve haşerelerle mücadele, çiftçinin topraklandırılması, vergilerde indirim şeklinde sıralandı. Ayrıca Tarım Bakanlığı'nın bütçeden aldığı payın artırılacağı ve Ziraat Bankası vasıtasıyla çiftçiye daha fazla kredi sağlanacağı vurgulandı. Tarım alanında başarının yakalanması için köy yollarının hızla yapılacağı programda öne çıkarıldı²¹.

Nitekim bu hususlar 1950-1960 yılları arasında kurulan diğer hükümetlerin programlarında bazı değişikliklerle birlikte yer almayı sürdürdü. Daha öncede belirtildiği tarımı, iktisadi kalkınmanın ana kaynağı olarak gören hükümet bu vurgusunu gelecek dönemlerde kurulan bütün hükümet programlarında da vurguladı²².

1. VERGİLERE İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Demokrat Parti henüz muhalefetteyken eleştirdiği konuların başında vergi sistemi geliyordu. Başbakan Adnan Menderes, hükümet programında, özellikle halkın günlük ihtiyaçlarını karşılama noktasında vergiler nedeniyle yaşadıkları zorluklara değindi ve gerekli

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Muharrem Turp, **Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2017, s. 74.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ensar Yılmaz, "1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları", **e-Journal of New World Sciences Academy**, Volume: 5, Number: 4, 2010, s. 546; Sedef Bulut, "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu", **Akademik Bakış**, C 2, S 4, 2009, s. 131.

²⁰ **Zafer**, 23 Mayıs 1950, S 387.

²¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 3. Birleşim, (29 Mayıs 1950), Ankara, TBMM Matbaası, 1950, s. 28-29.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz: **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 6, 58. Birleşim, (30 Mart 1951), Ankara, TBMM Matbaası, 1953; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: Fevkalade, C 1, 3. İnikat, (24 Mayıs 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, 14. İnikat, (14 Temmuz 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1956; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, İçtima: 1, C 1, 10. İnikat, (4 Temmuz 1957), TBMM Matbaası, Ankara, 1956; Menderes, tarımın ülkenin iktisadi kalkınmasının ana unsuru olduğunu sıkça vurguladı. Demokrat Parti'nin tarım alanında ortaya koyduğu programların üzerinde yabancı uzmanların raporları da oldukça etkili oldu. Özellikle ABD'den gelen James M. Barker ve beraberindeki heyet tarafından hazırlanan Barker Raporu, ilerleyen yıllarda hükümet programlarının hazırlanmasına kaynaklık eden materyallerden biri olarak ön plana çıkmaktaydı. Barker Raporu'nda yer alan tavsiyeye göre ziraata birinci derecede önem verilmeliydi ve bu alanda bir program hazırlanmalıydı. Ayrıca Tarım Bakanlığı'na bağlı yeni kurumlar oluşturulmalı, makineleşme, gübreleme, orta ve küçük çiftçiye zirai kredi konularında adımlar atılmalıydı. İktisadi kalkınma için zirai kalkınma ve teknik ve işletme personellerinin yetiştirilmesi en önemli husus olarak göze çarpmaktadır. Bu rapor dışında dönem içerisinde Baade Raporu, Fritz Alten Raporu gibi yabancı uzmanlarca pek çok rapor hazırlandı. Bunun dışında Kiel Üniversitesi Dünya Enstitüsü Müdürü olan ve BM Gıda ve Tarım Teşkilatı tarafından Türkiye'ye gönderilen Prof. Dr. Fritz Baade ve heyeti tarafından 1959'da ve Tarım Bakanlığı'nın davetiyle Türkiye'ye gelen Fritz Alten'in 3 Eylül 1952-22 Eylül 1952'de yaptığı incelemeler sonucunda hazırladığı rapor da tarım politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. **BCA**, 30.01/134.873.8; Ayrıntılı bilgi için bkz: Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 76-85.

düzenlemelerin yapılacağına sinyallerini verdi²³. Bu konuya ilişkin ilk kanun tasarısı 5 Temmuz 1950'de meclis gündemine geldi ve meclis açılır açılmaz kürsüye gelen Maliye Bakanı Halil Ayan, söz konusu tasarının önemine değinerek öncelikli olarak görüşülmesini teklif etti²⁴. Bu teklifin ardından görüşmelere geçildi. Aynı gün kabul edilen kanunla, un ve unlu mamullerden alınan Muamele Vergisi kaldırıldı. Böylece halkın temel besin kaynaklarından biri olan ekmeğin üretim maliyeti düşürüldü ve halkın kolayca temin etmesi sağlandı²⁵. Bir diğer değişiklik şekerden alınan vergilerde yapıldı. 1950 öncesi şekerden alınan İstihlak Vergisi şeker fiyatlarının artmasına ve halkın şeker almakta zorlanmasına neden oluyordu. 5 Temmuz 1950'de yapılan kanun değişikliğiyle İstihlak Vergisi'nde indirim yapıldı²⁶. Böylece hem halkın şekeri daha ucuz alması hem de üreticinin daha çok satış yapması hedeflendi. 15 Temmuz 1953'te kabul edilen 6168 sayılı kanunla ise kurulacak şeker fabrikalarının ihtiyacı olan ve dışarıdan getirilecek olan alet ve inşaat malzemelerinin her türlü vergiden muaf tutulmaları kabul edildi. Böylece devlet yeni şeker fabrikalarının kurulması hususunda önemli bir kolaylık getirmiş oldu. Bu karar tarım ürünlerinin üretilmesi ve işlenmesi noktasında eni bir çığır açıyordu²⁷.

22 Haziran 1956'da yeni bir Şeker Kanunu kabul edildi. Toplam 19 madde ve 5 geçici maddeden oluşan kanunla şeker fabrikası kurmak Bakanlar Kurulu'nun onayına bağlanırken, fabrikaların kuruluşu, arazinin belirlenmesi, şekere uygulanacak istihlak vergisi, pancar taban fiyatı gibi konularda yeni düzenlemeler yapıldı. Buna göre şekere uygulanacak İstihlak Vergisi küp şeker için 100 kuruş, kristal şeker için ise 85 kuruş oldu. Pancar ve şeker fiyatları ise kanunun getirdiği hükümler nazara alınarak Bakanlar Kurulu tarafından tespit edilecekti²⁸.

2. TOPRAK MAHSULLERİ OFİSİ'NİN FAALİYETLERİNE İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Toprak Mahsulleri Ofisi 1938'de alım-satım ve kredi ihtiyacı gibi hususlarda faaliyet göstermesi amacıyla kurulmuştu. DP döneminde ofisin işleyişine ilişkin ilk düzenleme 18 Nisan 1950'de gerçekleştirildi. DP'nin vaat ettiği liberal iktisadi anlayışın tarım sektörüne yansımaları olarak yorumlanabilecek bu kanuna göre çiftçi, daha önce sadece TMO ve Ziraat Bankası'na satabileceği afyonu özel teşebbüslere de satabilme hakkı elde etti²⁹.

1950 yılında hububat üretiminin beklenenin altında gerçekleşmesi nedeniyle ülke ihtiyacının ithalat yoluyla teminine çalışıldı. Ancak ekmeçlik buğday üretimi beklenildiği gibi gerçekleşmeyince ithal ürünlere uygulanan vergiler, ekmeç fiyatlarının artmasına neden oldu. Bunu dizginlemek amacıyla 16 Mayıs 1951'de yeni bir kanun kabul edilerek TMO'nun 1951 yılında ithal edeceği hububat ile nakli için gerekli malzemelerin gümrük ve rıhtım resimleri, diğer resim, harç ve vergilerden muaf tutulması kararlaştırıldı³⁰. Aynı şekilde 30 Mart 1955'te kabul edilen 6529 sayılı kanunla birlikte TMO'nun ithal edeceği hububat, un ve

²³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 3. Birleşim, (29 Mayıs 1950), s. 27.

²⁴ **Zafer**, 6 Temmuz 1950, S 431.

²⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 1, 17. Birleşim, (5 Temmuz 1950), s. sayısı: 27; **Resmi Gazete**, 8 Temmuz 1950, S 7553.

²⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: Olağan, C 11, 17. Birleşim, (5 Temmuz 1950), **TBMM Basımevi**, Ankara, 1952, s. sayısı: 26, **Kanunlar Dergisi**, C 33, **TBMM Basımevi**, Ankara, 1951, s. 3-4.

²⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C 24, 109. Birleşim, (15 Temmuz 1953), **TBMM Basımevi**, Ankara, 1953, s. sayısı: 274; **Resmi Gazete**, 22 Temmuz 1953, S 8464.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: **Kavanin Mecmuası**, C 38, s. 873-878.

²⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 6, 66. Birleşim, (18 Nisan 1951), s. sayısı: 131; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 6, 66. Birleşim, (18 Nisan 1951), s. 229-230; **Kanunlar Dergisi**, C 33, s. 746-749; Sait Dilik, "Atatürk Döneminde Sosyal Politika", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 40, S 1, 1985, s. 102.

³⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 7, 76. Birleşim, (14 Mayıs 1951), **TBMM Basımevi**, Ankara, 1951, s. sayısı: 148; **Düştur**, Üçüncü Tertip, C 32, s. 1331.

bunların nakdinde kullanılacak malzemelerin vergi, resim ve harçlardan muaf tutulmasına ilişkin kanun kabul edildi³¹. Kanunun gerekçesi ise 1954 yılında hububat ve un üretiminin beklenenin altında olması ve ihtiyacı karşılamaması gösterildi. Bu yolla ürünler daha ucuza alınabilecek ve zamlanmayacaktı³².

DP döneminde TMO'nun yapısında değişiklik yapan en önemli düzenleme 20 Mayıs 1955'te çıkarılan 6573 sayılı kanunla oldu. 27 Nisan 1955'te hazırlanan kanun tasarısının gerekçesinde TMO'nun kuruluş amacının buğday işleriyle meşgul olmaksızın ilerleyen yıllarda pek çok tarım ürününün alım ve satımına girdiği değerlendirilerek, 30.000.000 liralık sermayesinin yetersiz olduğu, bununla birlikte özel teşebbüsle iş yapmasının ise mevcut düzenlemelere göre imkânsız olduğu vurgulanarak ve bu hususlarda yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi. Bu amaçla yeni düzenlemede, TMO'nun sermayesinin 30.000.000'dan 600.000.000'a çıkarılması, özel teşebbüsle ortak iş yapmasının önünün açılması ve devlete olan borçlarının bir kısmının silinmesini kapsayan hükümler hazırlanarak meclise sunuldu³³.

18 Mayıs 1955'te başlayan meclis görüşmelerinde Sinan Tekelioğlu tasarıya şiddetle karşı çıktı. TMO'nun sermayesinin artırılması hususunda eleştirilerini yoğunlaştıran Tekelioğlu, böyle bir miktarın TMO Genel Müdürü'nün eline bırakılmasını doğru bulmadığını ve ofisin bu parayı kullanarak iş yapmasının çok ağır bir yük olacağını dile getirdi³⁴. Ancak Tekelioğlu'ndan sonra kürsüye çıkan İktisat ve Ticaret Vekili Sıtkı Yırcalı, TMO'nun elindeki depoların yetersiz olması sebebiyle yeni depolar kurulması ve iç-dış ortaklıklar kurarak afyon ticaretinin artırılması için sermaye artırımının gerekli olduğunu belirtti³⁵. Enver Güreli ise borç silme işleminin gerekliliğine değindi. TMO'nun borcunun en önemli sebebinin devletin belli tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasını önlemek üzere yaptığı müdahaleler olduğunu, bu sebeple paranın TMO'dan alınmamasının doğru olacağını söyledi³⁶. Görüşmelerin devamında tasarı kabul edilerek ve TMO'nun sermayesinde büyük bir artış sağlandı. Aynı zaman da TMO borçlarının büyük bir kısmı silindi. Yine DP'nin liberal politikalara uygun olarak TMO'nun özel teşebbüslerle ortaklıklar kurmasının önü açıldı³⁷.

3. TARIM ALANINDA FAALİYET GÖSTERECEK YENİ KURUMLARIN OLUŞTURULMASI

3.1. Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti'nin Kuruluşu

Tarım alanında izlenecek yola ilişkin politikaların tespiti ve bakanlığın yükünün hafifletilmesi amacıyla yeni bir teşkilat kurulmasının gündeme gelmesi üzerine bir kanun tasarısı hazırlandı. 28 Temmuz 1953'te meclise sunulan kanun tasarısına göre Tarım Bakanlığına bağlı Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti kurulması ön görülüyordu³⁸. Söz konusu tasarı 26 Şubat 1954'te yasalaştı. Buna göre teşkilatın amacı plan, program ve

³¹ **Kavanin Mecmuası**, C 37, s. 807.

³² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 6, 54. İnikat, (23 Mart 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1955, s. sayısı: 207.

³³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 7, 77. İnikat, (18 Mayıs 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1955, s. sayısı: 310.

³⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 7, 77. İnikat, (18 Mayıs 1955), s. 366-367.

³⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 7, 77. İnikat, (18 Mayıs 1955), s. 367.

³⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 7, 77. İnikat, (18 Mayıs 1955), s. 369.

³⁷ **Kavanin Mecmuası**, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955, s. 1022-1023.

³⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 9, İçtima: 4, C 28, 51. İnikat, (26 Şubat 1954), TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. sayısı: 155.

layihalar üzerinde incelemeler yaparak görüş belirtmek, tarım alanındaki plan ve programların eksiklerini belirlemek ve yeni fikirler sunmaktı³⁹.

3.2. Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Umum Müdürlüğü'nün Kuruluşu

DP iktidarıyla birlikte ülkede zirai ürün çeşitliliği artsa da bu durum artan zararlılarla da mücadeleyi beraberinde getirdi. Zararlılarla mücadelede takip edilecek yasal yollar tek bir kanunla belirlenmemiş aksine dönemsel olarak çeşitli kanunlar çıkarılmıştı. Bu durum zirai mücadelede karışıklık çıkarmaktaydı. Bu sebeple 29 Aralık 1956'da hükümet tarafından hazırlanan Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Kanun tasarısı meclise sunuldu. Tasarının gerekçesi söz konusu karışıklığın ortadan kaldırılması ve ihracat ve ithalattaki artışla birlikte hastalıkların artmasını önlemek hedeflenmekteydi⁴⁰.

67 madde ve 5 geçici maddeden oluşan Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Kanunu 15 Mayıs 1957'de kabul edildi. Kanunla ülkeye giren ve çıkan tüm ürünlerin nasıl denetleneceği, hastalık ve zararlılarla mücadele, hastalıkla mücadelede yurtdışından alınacak malzemelerin ne şekilde alınacağı gibi hususlarda düzenlemeler yapılarak Ziraat Vekâleti yetkili kılındı. Kanunun bir diğer önemli hususu da Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Umum Müdürlüğü'nün kurulması oldu. Kanunda belirtilen görev ve yetkileri kullanmak üzere kurulan bu kurum Ziraat Vekâlet'ine bağlı olarak faaliyet yürütecekti⁴¹.

3.3. Ziraat Odaları'nın Kuruluşu

Osmanlı Devleti döneminde Ziraat Odaları'nın kurulmasına ilişkin ilk düzenleme 1879'da kabul edilen nizamname oldu. 1910'da ikinci bir nizamname daha kabul edilse de bu düzenlemelerden beklenen sonuç alınamadı. Ancak bu nizamnameler 1957'ye kadar yürürlükte kalmaya devam etti. Aradan geçen süreç içerisinde Ziraat Odaları kendilerinden beklenen işleri yapmaktan ziyade sadece kanunlarca belirlenen formalite işleri yapmakla yetindiler. Mevcut durum yeni bir düzenlemeyi zorunlu kılmaktaydı. Bu amaçla hazırlanan Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği kanun tasarısı 10 Nisan 1953'te meclise sunuldu. Ancak 4 yıl sonra 29 Mart 1957'de meclis gündemine gelen kanun tasarısı 15 Mayıs 1957'de kabul edildi⁴².

47 Madde ve 4 geçici maddeden oluşan kanuna göre Ziraat Odaları'nın amacı meslek hizmetlerini yerine getirmek, ziraatın gelişmesini sağlamak, hükümet tarafından belirlenen programın uygulanmasını sağlamak, üreticinin haklarını korumak olarak belirlendi. Ziraat Odaları, hükmi şahsiyeti haiz mesleki mahiyette kamu teşekkülü olarak tanımlandı. Ziraat Odaları, Oda Umumi Heyeti, Oda Meclisi ve Oda İdare Heyetlerinden oluşacaktı. Ayrıca oda meclisleri her yıl kasım ayında odaların senelik çalışma programları, odalar arasında iş birliği ve odaların isteklerinin görüşüleceği bir vilayet kongresi düzenleyeceklerdi. Merkezi Ankara'da olacak bir Türkiye Ziraat Odaları Birliği kurulacaktı. Bu birlik odalar arasında çıkan sorunları görüşecek ve koordinasyonu sağlayacaktı. Ayrıca yurtdışındaki gelişmeleri takip ederek ülke ziraatının gelişmesine katkı sağlamak, raporlar hazırlamak, uluslararası

³⁹ **Düştur**, Üçüncü Tertip, C 35, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1954, s. 489-490; Kanunun ardından Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti'nin oluşturulması için hızla çalışmalara başlandı. 24 Ekim 1955'te heyetin başkanlığına Türkiye Zirai Donatım Kurum Umum Müdürlüğü müşavirliğinden İhsan Akhun atandı³⁹. **BCA**, 30.11.1/253.31.20.

⁴⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 3, C 19, 65. İnikat, (8 Mayıs 1957), TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. sayısı: 180.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkznz: **Kavanin Mecmuası**, C 39, s. 853-865; 9 Aralık 1957'de Ziraat İşleri Umum Müdür Muavini Nebih Yalaz'ın, Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Umum Müdürlüğü'ne atmasıyla kurum faal olarak çalışmaya başladı. **BCA**, 30.11.1/267.33.13.

⁴² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 3, C 18, 52. İnikat, (29 Mart 1957), TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. sayısı: 141; **Kavanin Mecmuası**, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957, s. 837.

ziraat kuruluşlarına üye olmak gibi görevleri yerine getirecekti. Odalar mevzuata uygun hareket etmeyen azalarına para ve disiplin cezaları verebilecekti⁴³.

3.4. Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü'nün Kuruluşu

1954 yılında Ziraat Vekâleti tarafından hazırlanan Türkiye umumi toprak haritasına göre ülke sınırları içerisinde tarıma uygun arazi 16.000.000 hektar iken, kullanılan arazi miktarı 24.000.000 hektardı. Bu verilere göre 8.000.000 hektarlık bir alan tarıma uygun olmamasına rağmen kullanılmaktaydı. Tarıma elverişli olmayan bu alanlardan alınan ürün miktarı da beklenilenin altında bulunmaktaydı. Bu durum üzerine hükümet tarafından hazırlanan kanun tasarısıyla Ziraat Vekâlet'ine bağlı bir birim daha oluşturularak ülkenin mevcut tarım arazilerinin iyileştirilmesi ve uygun olmayan arazilerin de tarıma kazandırılması yolunda adım atılması planlandı. 9 Şubat 1959'da meclis başkanlığına bu amaçla bir tasarı sunuldu⁴⁴.

Tasarı 27 Şubat 1960'da kabul edildi ve Ziraat Vekâleti bünyesinde faaliyet gösterecek Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü kuruldu. Kısa adı TOPRAKSU olarak belirlenen bu müdürlüğün görevleri, erozyonla mücadele, sel sularının zararını önlemek, verimliliği arttırmak, yabancı ürünlerin yetiştiği arazileri ıslah etmek, ziraat uygun olmayan arazilerin uygun hale getirilmesi için çalışmak sulama tesisleri kurmak ve işletmek olarak belirlendi. Böylece kurum, bir yandan tarım arazilerinin genişletilmesini sağlarken, diğer yandan da mevcut arazilerin korunması ve verimliliğinin artırılması yönünde çalışmalar yürütecekti⁴⁵.

4. ÜRETİMİ DESTEKLEMELER AMACIYLA YAPILAN DÜZENLEMELER

DP iktidarı çay tarımının gelişmesi, halkın çay ihtiyacının karşılanması ve çayın dış piyasaya ihracı yoluyla ülkeye döviz girişinin sağlanması konusuna özel önem vermektedir. 8 Temmuz 1950'de Rize Milletvekili İzzet Akçal ve 4 arkadaşı ile Çoruh Milletvekili Mecit Bumin ve 4 arkadaşı meclise Çay Kanunu'nda bazı değişiklikler öneren bir tasarı sundular. Tasarıda mevcut 30 bin dekarlık tarım arazisinden yıllık 860-900 ton çay üretildiği vurgulanarak buna rağmen tüketimin 1400 tona çıktığı belirtilmekteydi. 1940 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile Çoruh, Trabzon ve Rize vilayetlerinde çay tarımının geliştirilmesi planlansa da bölge halkının maddi durumlarının kötü olması nedeniyle çay tarımına başlayamadıkları ve 27 Mart 1940 tarih ve 3788 sayılı kanunla çiftçilere verilen desteğin de yetersiz olduğu ifade edildi. Yeni kanun tasarısı kredi miktarlarının artırılması ve bölgede çay tarımının yaygınlaştırılmasını hedeflemekteydi. Bu şekilde 35 bin dekara çıkarılacağı ve ilerleyen yıllarda çay ihracatı ile döviz girişinin sağlanacağı savunuldu⁴⁶. 27 Şubat 1951'de "Çay hakkındaki Kanunun bazı maddelerini değiştiren Kanun" kabul edildi. Buna göre çay bahçelerinin her bir dekarı veya 500 ağacı için birer sene ara ile 3 defa verilen yirmişer lira faizsiz borç miktarı, her bir dekar ve 1000 ağaç için birer sene arayla 3 er defa verilmek suretiyle 100 liraya kadar arttırıldı. Ayrıca 35 bin dekar çay bahçesi kuruluncaya kadar Ziraat Bankası tarafından verilecek kredi miktarı 1.000.000 liradan 3.500.000 liraya çıkarıldı⁴⁷.

⁴³ **Kavanin Mecmuası**, C 39, s. 837-849.

⁴⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 11, İçtima: 3, C 11, 16. İnikat, (20 Ocak 1960), TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. sayısı: 34.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bknz: **Kanunlar Dergisi**, C 42, TBMM Basımevi, Ankara, 1960, s.354-362.

⁴⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 5, 53. Birleşim, (27 Şubat 1951), TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. sayısı: 113.

⁴⁷ **Kavanin Mecmuası**, C 21, TBMM Basımevi, Ankara, 1940, s. 196; **Düster**, Üçüncü Tertip, C 32, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1951, s. 846-847.

Kanunla birlikte çay ekimi alanının toplamda 65 bin dekar olması planlansa da ilerleyen yıllarda bu miktarın da artırılması gündeme geldi. Öyle ki mevcut arazinin çay ihtiyacını karşılayamaması gerekçesiyle yeni bir kanun tasarısı hazırlandı⁴⁸. 10 Temmuz 1953'te kabul edilen Çay Kanununa Ek Kanunla çay üreticisine yeni bahçelerin kurulması için verilen destek 7.500.000 liraya çıkarıldı. Ayrıca çay üreticilerinin dâhil bulunduğu kooperatifler çeşitli vergilerden muaf kılınarak çay tarımının gelişmesi hedeflendi⁴⁹. Çay tarımında yapılan kanuni düzenlemeler ilerleyen yıllarda da devam etti. 25 Haziran 1956'da kabul edilen tasarıya göre çay bahçelerinin her bir dekarı veya 1000 ağacı için birer sene arayla ve üç defa verilecek faizsiz kredi desteği 100 liradan 350 liraya çıkarıldı⁵⁰.

Tarım alanında gelişmenin en önemli etkenlerinden biri şüphesiz kullanılan tohumlukların kalitesiydi. Nitekim Birinci Hükümeti programında bu husus ön plana çıkmakta ve Menderes, hükümet programını okurken kaliteli tohumluk için çiftçilerin destekleneceğini belirtmekteydi⁵¹. Bu amaçla 15 Temmuz 1950'de hükümet, "*Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi hakkındaki Kanunda*" değişiklik ön gören bir kanun tasarısını meclise sundu. Tasarının gerekçesinde 1950 yılında çeşitli sebeplerle meydana gelen hasarların çiftçiyi zor durumda bıraktığı vurgulanarak, Ziraat Bankası tarafından çiftçiye tohumluk temin etmesi için verilecek kredi ve tohumluk miktarının artırılması öngörülmekteydi⁵². Tasarı 2 Temmuz 1951'de kabul edildi ve 9 Temmuz 1951'de Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Buna göre çiftçilere tohumluk verilmesi için Ziraat Bankası'nda ayrılan kredi miktarı 24 Milyon liraya yükseltilirken, Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü ve TMO stoklarından ayrılan tohumluk miktarı Ziraat Bankası'nda ayrılan krediden karşılanmak üzere 35 bin tona çıkarıldı⁵³.

Meclisin ilgilendiği bir diğer konu ise bataklıkların kurutulması ve tarıma uygun hale getirilmesiydi. Bu amaçla Bayındırlık Bakanlığı bir kanun tasarısı hazırlayarak 2 Ocak 1952'de meclise sundu. Tasarı bataklıkların kurutulmasına ilişkin mevcut kanunun sakıncalarını ortadan kaldırmaya yönelikti. Mevcut kanuna göre valilikler, müracaat halinde bataklıkların kurutulması için işlem yapmaktaydı ancak bu hususta bakanlığın görüşüne başvurmamaktaydı. Ayrıca birkaç girişimcinin bir bataklığın kurutulması işini talep etmeleri durumunda kimin bu hususta yetkili olacağı mevcut kanunda belirlenmemişti. Mevcut kanunda bataklık kurutma işinde köylüler, köy ihtiyar heyetleri ve belediyelerin, özel teşebbüslere karşı üstünlük hakkı bulunuyordu⁵⁴.

Tasarı bu konularda yeni düzenlemeler getirmekte ve özel teşebbüsün önünü açmaktaydı. Meclis görüşmelerinde Cezmi Türk, bataklıkların sağlıksız koşullarını çeken köylülerin bu bataklıkların kurutulmasına ilişkin haklardan mahrum edildiğini dile getirerek bu duruma karşı çıktı⁵⁵. Ancak Cezmi Türk'ten sonra söz alan Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu ve Maliye Komisyonu adına konuşan Mehmet Daim Sülap tasarının köylülerin elindeki hakları almadığını ve gereken şartları taşımaları halinde bu haklara sahip olduklarını dile getirerek Cezmi Türk'ün iddialarını reddettiler⁵⁶. Nitekim kanun 18 Haziran 1952'de

⁴⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C 24, 106. Birleşim, (10 Temmuz 1953), TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. sayısı: 247.

⁴⁹ **Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 874.

⁵⁰ **Kavanin Mecmuası**, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956, s. 932

⁵¹ **Zafer**, 31 Mayıs 1950, S 395.

⁵² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 8, 95. Birleşim, (27 Haziran 1951), TBMM Basımevi, Ankara, 1951, s. sayısı: 212.

⁵³ **Düştur**, Üçüncü Tertip, C 32, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1951, s.1809.

⁵⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 16, 80. Birleşim, (4 Haziran 1952), TBMM Basımevi, Ankara, 1952, s. sayısı: 196.

⁵⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 16, 80. Birleşim, (4 Haziran 1952), s. 56.

⁵⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 16, 80. Birleşim, (4 Haziran 1952), s. 58-59.

kabul edildi. Buna göre Belediye sınırları dışında kalan devlete ait bataklık ve benzeri arazilerin kurutulması durumunda bu arazilerin kurutan kişiye verilmesi kararlaştırıldı. Bataklıkların kurutulması işinde öncelik köy, su birlik ve ortaklıklarına tanınsa da bu kurumların verilen işi yapmaması durumunda özel teşebbüsün çalışmasının önü açıldı. Yeni kanunla özel teşebbüsün önü kısmen açılmış oldu ancak asıl önemli unsur tarıma uygun arazilerin çoğaltılmasının hedeflenmesiydi. Böylece hem özel teşebbüsün gelişmesi hem de bataklık alanların tarım alanına dönüştürülmesi hızlandırılarak tarım sektörünün gelişmesi kanuni güvence altına alınmış oldu⁵⁷.

Meclis tarım alanlarının genişletilmesi ve topraksız köylülerin toprak sahibi olması amacıyla 1 Temmuz 1952'de yeni bir düzenleme yaptı. Bununla vakıfların elinde bulunan zeytinlik, incirlik, fındıklık, narenciye ve meyveliklerin satışa çıkarılmasına ilişkin usuller belirlendi. Böylece hem topraksız köylünün toprak sahibi olması hem de vakıflar tarafından yeterince iyi işlenmeyen arazilerin işlenmesi yoluyla tarımsal üretimde artış sağlanması hedeflendi⁵⁸.

Meclisin ilgilendiği bir diğer önemli konu topraksız çiftçilerin toprak sahibi olmasının kolaylaştırılmasıydı. Bu konuda 1945'te kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda bir takım değişiklikler yapıldı. Yaşadıkları yerlerde uygun arazi bulunamadığından devlet tarafından toprak verilemeyen köylülerin lehine yapılan teklif, 20 Mayıs 1955'te meclis gündemine geldi⁵⁹. Aynı gün kabul edilen kanunla birlikte buldukları bölgede yeterli toprak bulunmayan köylülerin istedikleri takdirde başka bölgelerde devlet tarafından belirlenecek arazilere yerleştirilmelerinin yolu açıldı. Köylülerin geldikleri yerdeki tapulu veya tapusuz malları devlete intikal edecek, malların değeri, verilecek arazinin borçlanma bedelinden düşülecekti. Bir diğer önemli değişiklik arazisi devlet tarafından istimlak edilen çiftçilere yönelik yapıldı. Buna göre devlet bu arazilerin bedelini peşin veya nakden ödeyecekti⁶⁰.

5. YABANCI DEVLETLER VE ULUSLARARASI KURULUŞLARLA İMZALANAN ANLAŞMALAR

Demokrat Parti döneminde tarım alanında imzalanan ilk anlaşma Birleşmiş Milletler ile imzalandı. 5 Eylül 1951'de imzalanan "*Türkiye Hükümeti ile BM Gıda ve Tarım Teşkilatı, Milletlerarası Sivil Havacılık Teşkilatı, Milletlerarası Çalışma Teşkilatı ve Dünya Sağlık Teşkilatı Arasında Teknik Yardım Teminine Mütedair Esas Anlaşması*" ile Türkiye, finans kaynağı BM tarafından oluşturulan bir fon üzerinden tarım alanında gelişme sağlanması için gerekli teknik destek alacak, Türkiye'den yurtdışına öğrenci ve eleman gönderebilecekti. Anlaşma 3 Temmuz 1953'te meclis tarafından onaylandı ve 10 Temmuz'da *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi⁶¹.

DP iktidarı teknik eleman temini noktasında BM Gıda ve Tarım Teşkilatı ile yakın ilişkiler kurdu. 7 Mayıs 1954'de "*BM Gıda ve Tarım Teşkilatı ile imzalanan 12 numaralı ek Anlaşma*" ile Türkiye'de açılması planlanan Çayır, Mera ve Yem Nebatları Yetiştirme Merkezi'nin faaliyetlerini yerine getirmesi için gerekli teknik elemanın temin edilmesi ve yurtdışından gelen uzmanlar tarafından seminerler düzenlenmesi kabul edildi⁶².

1-2 Aralık 1952'de Roma'da Türkiye, BM Gıda ve Tarım Teşkilatı tarafından hazırlanan "*Şap Hastalığı Avrupa Mücadele Komisyonu Kuruluş Anlaşması'nı*" imzaladı.

⁵⁷ **Kanunlar Dergisi**, C 34, TBMM Matbaası, Ankara, 1952, s. 869-871.

⁵⁸ **Kanunlar Dergisi**, C 35, s. 738.

⁵⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 7, 78. İnikat, (20 Mayıs 1950), s. sayısı: 335.

⁶⁰ **Kavanin Mecmuası**, C 38, s. 1661-1662.

⁶¹ **Kanunlar Dergisi**, C 35, s.802-809.

⁶² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 1, C 5, 39. İnikat, (11 Şubat 1955), TBMM Matbaası, Ankara, 1955, s. sayısı: 175; **Kavanin Mecmuası**, C 37, s.751-754.

Anlaşma 25 Mart 1955'te mecliste kabul edildi. Anlaşmaya göre sığırlar için ciddi bir tehlike olan bu hastalığın önlenmesi amacıyla Türkiye, uluslararası bir kurumun da desteğini sağlamış oldu⁶³. Nitekim ilerleyen yıllarda şap hastalığıyla mücadele için gerekli mali ve teknik destek de BM Gıda ve Tarım teşkilatıyla imzalanan anlaşmalar üzerinden elde edildi. 25 Ocak 1956'da “*BM Gıda ve Tarım Teşkilâtı ile Türkiye Hükümeti Arasında Hükümetimize Yapılacak Teknik Yardım hakkındaki 6 sayılı Ek Anlaşmanın Tasvibine dair kanun*” kabul edilerek İstanbul'da Şap hastalığına karşı mücadele etmek için bir laboratuvar kurulması ve gerekli teknik desteğin sağlanması kararlaştırıldı⁶⁴.

Dönem içerisinde Amerika Birleşik Devletleri ile tarımsal alanda işbirliğini arttırmak için pek çok anlaşma imzalandı. 15 Kasım 1954'te Türkiye ile ABD arasında “*Emtia Mübadelesi ve Hububat Satışı Anlaşması*” imzalandı. Söz konusu anlaşma 9 Temmuz 1956'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylandı ve 16 Temmuz'da *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Anlaşmaya göre Türkiye ABD'den 300.000 ton buğday ve 200.000 ton yemlik hububat alacaktı. Anlaşmanın dikkat çekici yönü anlaşmaya göre Türkiye elindeki ihtiyaç fazlası ürünü ABD'nin dostu olmayan ülkelere satamayacaktı⁶⁵. 12 Mart 1956'da imzalanan “*Türkiye-ABD Zirai Emtia Anlaşması'na*” göre Türkiye ABD'nin elinde bulunan ihtiyaç fazlası ürünleri Türk Lirası ile alacaktı. Ancak 1 Kasım 1954'teki anlaşmada bulunduğu gibi elindeki ihtiyaç fazlası ürünü ABD'nin dostu olmayan ülkelere satamayacaktı. Anlaşma 14 Haziran 1957'de mecliste kabul edildi ve 20 Haziran'da *Resmi Gazete*'de yayınlandı⁶⁶. Anlaşmalarda, ABD'nin dostu olmayan ülkeler, Sovyet Bloku'na dâhil ve Sovyet işgali altındaki ülkeler olarak belirtilmekteydi⁶⁷. İlerleyen yıllarda Türkiye ile ABD arasında zirai ürün alışverişleri sürekli yenilenen anlaşmalarla devam etti. Bu amaçla 12 Kasım 1956, 25 Ocak 1957 ve 26 Ocak 1958'te imzalanan anlaşmalarla Türkiye, ABD'den buğday, arpa ve mısır gibi zirai maddeleri almaya devam etti⁶⁸.

4 Aralık 1953'te “*Türkiye-Polonya Buğday Protokolü*” imzalandı. Buna göre Polonya Türkiye'den 150.000 ton buğday alacak ve ödemesi takas usulüyle gerçekleşecekti. Anlaşma 25 Mart 1955'te meclis tarafından onaylandı⁶⁹. Aynı gün kabul edilen bir diğer kanunla İspanya'ya 100.000 ton buğday satışı onaylandı⁷⁰.

8 Mayıs 1955'te Yugoslavya ile Belgrat'ta imzalanan “*Orta Vadeli Pamuk ve Buğday Anlaşması*” imzalandı. Anlaşmaya göre Yugoslavya'ya bir yıl içerisinde satılacak buğday, Türkiye'nin ihracata ayırdığı buğdayın %20'si kadar olacak ancak, yıllık 100.000 tondan az, 200.000 tondan fazla olmayacaktı. Pamuk satışı ise 4000 ton ile sınırlandırılmaktaydı. Anlaşma 9 Temmuz 1956'da meclis tarafından onaylandı⁷¹.

10 Nisan 1955'te İtalya ile imzalanan buğday anlaşmasıyla Güney ve Trakya bölgelerinde yetişen sert buğdayın dünya pazarına açılması hedeflendi. Anlaşmaya göre İtalya, Türkiye'den 100.000 ton sert buğday alacaktı. Anlaşma 27 Temmuz 1956'da meclis tarafından onaylandı ve 4 Eylül 1956'da *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi⁷².

⁶³ **Kavanin Mecmuası**, C 37, s. 775-762.

⁶⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 9, 25. İnikat, (18 Ocak 1956), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. sayı: 175; **Kavanin Mecmuası**, C 37, s. 174-176; **BCA**, 30.18.1/134.120.18.

⁶⁵ **Kavanin Mecmuası**, C 38, s. 1131-1135.

⁶⁶ **Kavanin Mecmuası**, C 39, s. 996-998.

⁶⁷ **Kavanin Mecmuası**, C 39, s. 779.

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bknz: **Kavanin Mecmuası**, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959, s. 833-850.

⁶⁹ **BCA**, 30.18.01/134.118.20; **Kavanin Mecmuası**, C 37, s. 797-798.

⁷⁰ **BCA**, 30.18.01.02/140.65.20; **Kavanin Mecmuası**, C 37, s. 785-786.

⁷¹ **Kavanin Mecmuası**, C 38, s. 1129-1130.

⁷² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 13, 91. İnikat, (15 Ağustos 1956), TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. sayı: 296; **Kavanin Mecmuası**, C 38, s. 1408-1409.

6. RAKAMLARLA DP DÖNEMİ TARIM

DP iktidarı boyunca genel bütçe sürekli artış gösterdi. 1951'de 1.579.758.757 lira olan bütçe 1960'a gelindiğinde %361'lik bir artışla 7.281.965.000 liraya yükseldi. Genel bütçenin sürekli olarak artmasıyla birlikte Tarım Bakanlığı'nın bütçesi de arttı. Öyle ki 1951'de bakanlığın bütçesi 45.774.983 lirayken bu oran 1960'a gelindiğinde %398 artışla 227.977.555 liraya yükseldi. 1951'de Tarım Bakanlığı'nın genel bütçeye oranı %3 iken bu oran 1960'a gelindiğinde de aynı kaldı. Oranın %3'de sabit kalmasının nedeni her iki bütçenin de dönem boyunca aynı oranda artmasıydı.

Tablo 1: 1951-1960 Arası Tarım Bakanlığı Bütçeleri

Yıl	Genel Bütçe			Tarım Bakanlığı Bütçesi		
	Gider	Yatırım	Toplam	Gider	Yatırım	Toplam
1951	1.274.746.465	305.012.272	1.579.758.757	34.718.812	11.056.171	45.774.983
1952	1.375.741.765	375.183.636	1.750.925.401	40.021.843	16.752.818	56.744.661
1953	1.566.257.419	561.249.317	2.127.506.736	46.029.150	22.936.765	68.965.915
1954	1.693.338.876	595.136.124	2.288.502.000	52.141.853	15.951.906	68.093.756
1955	2.063.368.337	877.358.941	2.940.727.278	63.000.328	19.518.259	82.518.587
1956	2.369.710.119	955.264.033	3.324.974.152	84.011.585	22.988.294	106.999.879
1957	2.733.377.184	1.273.295.675	4.006.672.859	101.856.778	35.269.890	137.126.668
1958	2.980.024.563	1.495.527.837	4.475.552.394	111.250.811	24.609.160	135.859.971
1959	4.062.816.796	1.917.813.204	5.980.630.000	155.952.811	42.135.640	198.088.451
1960	4.638.486.305	2.643.208.695	7.281.965.000	194.778.390	33.199.165	227.977.555

Kaynak: Kanunlar Dergisi, C 33, s. 480; Kanunlar Dergisi, C 34, s. 445-446; Kanunlar Dergisi, C 35, s. 438-439; Kavanin Mecmuası, C 36, s. 404-405; Kavanin Mecmuası, C 38, s. 453-458; Kavanin Mecmuası, C 432-437; Kavanin Mecmuası, C 40, TBMM Basımevi, Ankara, 1958, s. 301-306; Kavanin Mecmuası, C 41, s. 317-332; Kanunlar Dergisi, C 42, s. 413-418.

Tarım Bakanlığı'nın bütçesinin sürekli artış göstermesindeki en önemli neden şüphesiz tarıma verilen önem ve bu alanda yapılan yatırımlar olmuştur. Büyük çoğunluğunu memur maaşlarının oluşturduğu gider bütçesinin sürekli olarak artması daha önce bahsedildiği gibi yeni teşkilatlar kurulması yoluyla gelen çalışan sayısının artması ile yorumlanabilir. Makineleşme, bataklık arazilerin ıslahı, depolama alanların yapılması, hastalıklarla mücadele ve artan kredilerle birlikte yatırım bütçesi de dönem içerisinde sürekli olarak arttı.

Tablo 2: 1950-1960 Arası İşlenen Arazi Miktarı, Traktör ve Biçerdöver Sayısı

Yıl	İşlenen arazi (1000 hektar)	Traktör sayısı	Bıçerdöver Sayısı
1950	14.542.000	16.585	-
1951	15.272.000	24.000	-
1952	17.361.000	31.415	3.222
1953	18.812.000	35.670	4.458
1954	19.616.000	37.743	4.706
1955	20.998.000	40.282	5.618
1956	22.453.000	43.727	6.025
1957	22.161.000	44.144	6.523
1958	22.765.000	42.527	6.592
1959	22.940.000	41.896	6.281
1960	23.264.000	42.136	5.554

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler (1923-2013)**, Ankara, 2014, s. 199; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri (1940-1960)**, Ankara, 1961; 3.

Çiftçinin topraklandırılması ve bataklık arazilerin ıslahı konusunda pek çok kanunun çıkarıldığından daha önce bahsetmiştik. Dönem içerisinde işlenen arazi miktarına baktığımızda bu alanda elde edilen sonuç daha net görünmektedir. DP döneminde işlenen arazi 1950'de 14.452.000 hektar iken 1954'e gelindiğinde %34, 1957'ye gelindiğinde ise %52 oranında arttı. Bu oran 1960'a gelindiğinde ise %59'a yükselerek 23.264.000 hektara çıktı. Traktör sayısı ise 1950'de 16.585 iken 1954'e gelindiğinde %127, 1957'de %160 oranında arttı. 1960'da %154'lük bir artışla 42.136'ya yükseldi. Bıçerdöver sayısı ise 1952'de 3.222 iken 1960'da %72'lik bir artışla 5.554'e kadar yükseldi. Ulaşılan rakamlar ışığında değerlendirildiğinde işlenen arazi, traktör ve bıçerdöver sayılarındaki artış, DP iktidarının topraklandırma ve makineleşme amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetlerinin olumlu sonuçlandığı söylenebilir. Ayrıca traktör ve bıçerdöverlerin, insan gücüyle ekilen arazilerden çok daha fazla oranda araziye daha kısa bir süre içerisinde işlenmesiyle birlikte makineleşme oranının artması işlenen arazi alanlarının da artmasına etki etmiştir denilebilir.

Tablo 3: Seçilmiş Tarım Ürünlerinin 1950-1960 Arası Üretimleri (Ton)

Yıl	Buğday	Fındık	Patates	Nohut	Pamuk	Zeytin	Tütün
1950	3.871.926	26.057	75.442	85.477	118.377	265.412	93.328
1951	5.600.000	93.224	85.500	78.000	150.000	226.914	88.651
1952	6.447.000	77.850	102.000	95.000	165.000	394.113	91.958

1953	8.000.000	46.067	104.800	83.300	139.000	253.665	117.795
1954	4.900.000	123.141	109.000	75.000	142.000	532.081	102.000
1955	6.900.000	52.629	109.000	76.000	157.000	200.109	120.000
1956	6.400.000	151.001	110.000	89.000	165.000	538.715	116.570
1957	8.300.000	73.353	119.000	90.000	135.000	226.188	123.000
1958	8.550.000	132.183	137.000	86.500	180.000	482.410	115.326
1959	7.852.000	104.705	148.000	95.000	195.000	402.000	129.383
1960	8.450.000	58.470	160.000	97.000	175.500	424.477	139.343

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1954)**, Ankara, 1955, s. 12-13; Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri (1936-1957)**, Ankara, 1958; 4-10; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri (1940-1960)**, Ankara, 1961; 4-10.

DP döneminde tarım üretiminde ciddi başarılar elde edildiği söylenebilir. Öyle ki 1950'den 1960'a gelindiğinde buğday üretimi %118, fındık üretimi %124, patates üretimi, %120, nohut üretimi, %48, zeytin üretimi %59, tütün üretimi ise %49 oranında arttı. Bu sonuçlar ışığında değerlendirildiğinde bütçe, işlenen arazi, traktör ve biçerdöver sayılarının artması ve çıkarılan kanunların olumlu sonuç verdiği söylenebilir.

Tablo 4: 1950-1960 arası seçilmiş alanlarda tarım ürünlerinin ihracat miktarları (Ton)

Yıl	Hububat	Bakliyat	Meyve	Tütün
1950	133.256	47.000	117.361	50.657
1951	82.746	47.067	92.252	57.921
1952	707.697	32.500	113.430	57.138
1953	895.816	19.928	97.882	71.726
1954	1.063.009	5.980	127.630	64.428
1955	265.628	6.885	102.104	61.661
1956	361.117	6.071	95.692	62.660
1957	12.310	-	123.336	90.265
1958	220.692	21.223	106.499	57.790
1959	664.461	68.928	140.818	66.793
1960	73.346	75.741	180.447	58.046

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihlal (1946-1953)**, Ankara, 1954, s. 2-3; Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihlal (1946-1954)**, Ankara, 1955, s. 2-3; Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihlal (1954-1958)**, Ankara, 1959, s. 2-3; Devlet İstatistik Enstitüsü, **Zirai Bünye ve İstihlal (1959-1961)**, Ankara, 1969, s. 2-3.

Bu dönemde Türkiye, ihracatta büyük bir büyüme yaşadı. Öyle ki 1950-1960 arası ihracat rakamlarına bakıldığında 1950'de 263.424.000 Amerikan Doları olan ihracat miktarı 1960'a gelindiğinde %21 oranında artarak 320.731.000 Amerikan Doları'na çıktı. Bu oran içerisinde tarımın da önemli bir yer vardı. Özellikle DP'nin altın yılları olarak adlandırılan 1950-1954 yılları arasında tarım ihracatında büyük bir büyüme yaşandı. 1950'de 9.853.000 ton olan tarım ihracatı 1954'e gelindiğinde %118 artışla 21.551.000 tona çıktı⁷³. Hububat, bakliyat, meyve ve tütün gibi seçilmiş tarım ürünleri üzerinden DP dönemi tarım ihracatı değerlendirildiğinde ise bu dönem de 1950'de 47.000 ton olarak bakliyat ihracatının 1960'a gelindiğinde %61 oranında artmasıyla 75.741, 1950'de 117.361 ton olan meyve ihracatının %53 oranında artmasıyla 180.447, 50.567 ton olan tütün ihracatının ise %14 oranında artmasıyla 58.046 tona ulaştığı gözlenmektedir.

Hububat ihracatı 1950 yılında 133.256 ton iken %44'lük bir düşüle 1960'da 73.346'ya gerilemiştir. Hububat ihracatındaki bu düşüşün nedeni buğday ve arpa gibi kullanım alanı oldukça geniş olan tarım ürünlerini kapsaması ve bu ürünlerin kimi yıllar iç piyasada kullanımının artması nedeniyle ihracatta kullanılmaması olarak yorumlanabilir. Ancak genel olarak bakıldığında tarım ürünleri ihracatı yıllara göre inişli çıkışlı bir seyir izlese de dönem sonuna gelindiğinde ciddi bir artış göstermiştir. Gerek üretimde meydana gelen artış ve oluşan üretim fazlası ürünlerin satılması gerek diğer devletlerle imzalanan ikili anlaşmalar tarım ihracatının artmasının ana nedeni olarak gösterebilir.

SONUÇ

DP iktidarı, tarımı iktisadi kalkınmanın ana unsuru olarak görmekteydi. Bu amaçla dönem içerisinde tarım en çok ehemmiyet verilen sektörlerin başında geldi. Halkın büyük bir kısmının çiftçilikle uğraşması iktidarın bu alana yoğunlaşmasını zorunlu kıldı. Bu amaçla DP, çiftçinin sorunlarıyla ilgilendi ve bu sorunların çözümü için çaba harcadı. 1950-1960 arasında yapılan vergi düzenlemeleriyle halkın günlük hayatında satışı önemli yer tutan tarım ürünlerinden alınan vergiler düşürüldü. Böylece hem ürünlerin satımı hem de bunların işlenmesiyle elde edilen ekmek, şeker ve çay gibi ürünlerin alımı kolaylaştırıldı. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin faaliyetlerine ilişkin düzenlemelerle ofisin yurtdışından alacağı ürünlerde vergi indirim yapıldı. Aynı zamanda ofisin 18 Mayıs 1955'te bütçesi 600.000.000'a çıkarıldı ve borçlarının bir kısmı da silinmek suretiyle iktisadi anlamda rahatlaması sağlandı.

26 Şubat 1954'te Tarım Vekâleti Tetkik ve İstişare Heyeti, 29 Aralık 1956'da Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Umum Müdürlüğü, 27 Şubat 1960'da ise Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü, kurularak tarımın geliştirilmesi, bu amaçla programlar hazırlanması, tarıma elverişli olmayan arazilerin tarıma kazandırılması, hastalıklarla mücadele edilmesi gibi görevler verildi. Aynı zamanda Tarım Bakanlığı'nın sorumluluk alanlarına giren

⁷³ **İstatistik Göstergeler (1923-2013)**, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara, 2014, s. 437; **Zirai Bünye ve İstihlal (1934-1950)**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1951, s. 2-3; **Zirai Bünye ve İstihlal (1946-1953)**, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1954, s. 2-3; **Zirai Bünye ve İstihlal (1946-1954)**, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1955, s. 2-3.

bu konularda bakanlığa yardımcı kuruluşlarda oluşturulmuş oldu. 15 Mayıs 1957 kabul edilen kanunla ise çiftçiler arasında koordinasyonu, örgütlülüğü sağlamak ve üretimin arttırılmasında faaliyet gösterecek Ziraat Odaları kuruldu. Böylece uzun yıllar devam eden ancak kâğıt üzerinde kalan Ziraat Odaları'na işlerlik kazandırıldı.

Üretimi ve üreticiyi desteklemek adına pek çok kanuni düzenlemenin yapıldığı bu dönem içerisinde çay ve şeker üretiminin teşvik edilmesi, çiftçilere tohumluk verilmesi, çiftçi haklarının korunması, bataklıkların kurutulup topraklı köylüye dağıtılması hususunda düzenlemeler yapıldı.

Dönem içerisinde Türk dış politikası batı eksenli bir seyir izledi. Bu durum iktisadi ilişkilere de yansdı. Başta ABD olmak üzere pek çok ülke ve kurumla çeşitli anlaşmalar imzalandı. Böylece dış piyasaya açılmaya çalışıldı. BM ile imzalanan anlaşmalarda teknik yardımlar göze çarparken ABD ile imzalanan anlaşmalarda dönemin koşulları gereğince çeşitli tavizler verildi.

Çıkarılan kanunların tarım alanındaki sonuçlarını değerlendirdiğimiz “*Rakamlarla DP Dönemi Tarım*” başlığı altında incelenen veriler incelendiğinde tarım alanında ciddi bir başarı yakalandığı söylenebilir. Tarıma uygun olmayan tarım arazilerinin de tarıma kazandırılmasıyla birlikte dönem içerisinde işlenen arazi miktarı 14.542.000 hektardan %59'luk artışla birlikte 23.264.000 hektara kadar çıkmıştır. Makineleşmenin getirdiği başarıyla birlikte ise halkın günlük hayatında önemli bir yer tutan buğday, patates, zeytin ve tütün gibi tarım ürünlerinin tamamında %44'den %124'e varana kadar artışlar gözlemlenmiştir. Bu dönem içerisinde Tarım Bakanlığı'nın bütçesinde de ciddi oranda artarak 45.774.983 liradan 2227.977.555 liraya yükselmiştir. DP'nin tarıma verdiği önemi anlamak açısından bu rakamlar oldukça önemli bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

BCA, 30.01.0.0/53.315.4.

BCA, 30.18.01/134.118.20.

BCA, 30.18.01.02/140.65.20.

BCA, 30.11.1/253.31.20.

BCA, 30.11.1/267.33.13.

BCA, 30.18.1/134.120.18.

2.Resmi Yayınlar

Devlet İstatistik Enstitüsü Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Ankara, 1969.

Düstur, Üçüncü Tertip, C 32, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1951.

Düstur, Üçüncü Tertip, C 35, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1954.

Kanunlar Dergisi, C 32, TBMM Basımevi, Ankara, 1950.

Kanunlar Dergisi, C 33, TBMM Basımevi, Ankara, 1951.

Kanunlar Dergisi, C 34, TBMM Matbaası, Ankara, 1952.

- Kanunlar Dergisi**, C 35, TBMM Basımevi, Ankara, 1953.
- Kavanin Mecmuası**, C 36, TBMM Basımevi, Ankara, 1954.
- Kavanin Mecmuası**, C 37, TBMM Basımevi, Ankara, 1955.
- Kavanin Mecmuası**, C 38, TBMM Basımevi, Ankara, 1956.
- Kavanin Mecmuası**, C 39, TBMM Basımevi, Ankara, 1957.
- Kavanin Mecmuası**, C 40, TBMM Basımevi, Ankara, 1958.
- Kavanin Mecmuası**, C 41, TBMM Basımevi, Ankara, 1959.
- Kanunlar Dergisi**, C 42, TBMM Basımevi, Ankara, 1960.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1950.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1951.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1953.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 7, TBMM Basımevi, Ankara, 1951.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 8, TBMM Basımevi, Ankara, 1951.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 16, TBMM Basımevi, Ankara, 1952.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, C 24, TBMM Basımevi, Ankara, 1953.
- TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 11, C 11, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1956.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 5, TBMM Matbaası, Ankara, 1955.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1955.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 7, TBMM Matbaası, Ankara, 1955.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 8, TBMM Matbaası, Ankara, 1956.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1956.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 12, TBMM Matbaası, Ankara, 1956.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 13, TBMM Matbaası, Ankara, 1956.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1957.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C 19, TBMM Matbaası, Ankara, 1957.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 9, C 28, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953)**, Ankara, 1954.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1954)**, Ankara, 1955.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri (1936-1957)**, Ankara, 1958.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958)**, Ankara, 1959.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri (1940-1960)**, Ankara, 1961.

Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler (1923-2013)**, Ankara, 2014.

3.Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet, 14 Mayıs 1950, S 9254.

Resmî Gazete, 22 Temmuz 1953, S 8464.

Resmî Gazete, 22 Temmuz 1953, S 8464.

Resmî Gazete, 8 Temmuz 1950, S 7553.

Zafer, 31 Mayıs 1950, S 395.

Zafer, 6 Temmuz 1950, S 431.

Zafer, 23 Mayıs 1950, S 387.

4.Telif ve Tetkik Eserler

ARUOBA, Çelik, “Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

BORATAV, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

BULUT, Sedef, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, **Akademik Bakış**, C 2, S 4, 2009, ss. 125-145.

BURÇAK, Rıfki Salim, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1979.

ÇANDAR, Tefik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

DİLİK, Sait, “Atatürk Döneminde Sosyal Politika”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 40, S 1, 1985, ss. 93-102.

ENSAR, Yılmaz, “1954 Seçimlerinin Önemi, Öne Çıkan Özellikleri ve Siyasi Sonuçları”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, Volume: 5, Number: 4, 2010, ss. 541-551.

ERER, Tekin, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul, 1966.

EROĞUL, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.

KARABULUT, Kerem, “11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi'ne Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, C 11, S 27, 2005, ss. 325-339.

KAŞTAN, Yüksel, “Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan Reform Hareketleri”, **38.İCANAS**, Ankara, 11 Haziran - 15 Eylül 2007, ss. 1763-1782.

KOÇAK, Cemil, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluşu (1945-1950) İkinci Parti**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

ÖZER, Sevilay, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Uygulamaya Konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve Köylü Üzerindeki Etkisi”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, S 5, 2011, ss. 2015-234.

TURP, Muharrem, **Demokrasi Sürecinde Dokuzuncu Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kars, 2017.

YURTOĞLU, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

YÜCEL, M. Serhan, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001.

27 MAYIS 1960 ASKERİ MÜDAHALESİ'NİN ARDINDAN TÜRKİYE'DE TARIM VE ÇİFTÇİ ÖRGÜTLENMESİ (1960-1965)

Nurullah KIRKPINAR*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan çok partili hayat içinde, bu dönemin iki önemli aktörü olan iktidar partisi CHP ile ana muhalefet partisi DP arasındaki ilişkiler incelendiğinde; 1908'de başlayan çok partili siyasi hayatımızda, iktidar-muhalefet ilişkilerinde görülen birçok aksaklık, sorun ve yanlışların; 1946-1960 dönemi içinde derinleştiği görülür. İktidar ve muhalefet arasında izlenen yanlış politikalar, ülkede kurulan siyasî dengeleri ters düz eden gelişmeler, ülkenin demokratik gelişimini rafa kaldıran ve askerî müdahale anlayışının yerleşmesinde rol oynayan 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi'ne giden yolu açmıştır. 27 Mayıs sabahı, daha önceden çalışmalarına başlayan gizli bir askerî örgütün müdahale yaparak iktidara el koymasıyla, DP dönemi sona ermiş ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Demokrat Parti Hükümeti'nin devrilmesinden sonra belli bir dönem Milli Birlik Komitesi (askerî rejim) idaresinde yönetilen ülke yavaş yavaş asker etkinliğinin azaldığı bir sürece girmiştir. Ardından yeni yönetimin tesisi, sivilleşme çabaları ve demokrasiye geçişle birlikte 1961-1965 arası evrede üç aslı, bir de geçici olmak üzere toplam dört hükümet kurulmuştur. Yeni düzene geçişte siyasi ve sosyal dönüşümlerin yanı sıra tarım ve zirai çalışma sahalarında da önemli değişiklikler söz konusu olmuştur. Dolayısıyla 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi döneminde kurulan hükümetlerin programlarında kooperatifçilik, çiftçi örgütlenmelerinin bir gereği olarak Ziraat Odaları'nın il ve ilçe bazında kurulmaya başlaması ve plânlı kalkınma dönemine geçildiği göze çarpmaktadır. Tarımın Türkiye'de siyasal ve sosyal dönüşümlere ve bunların da tarıma kısa ve uzun vadedeki karşılıklı etkisi dikkate alındığında; Türk siyasi hayatında önemli bir dönüşüm yapan 27 Mayıs dönemi tarım politikalarının bu bağlamda araştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada döneme ilişkin arşiv kaynakları, telif-tetkik eserler ve süreli yayınlar temel alınarak; 1960'lı yıllarda tarımda meydana gelen yapısal değişimlerin ve gelişimlerin ortaya konulması hedeflenmektedir. Ayrıca plânlı dönemle birlikte özellikle kırsal alan çalışmalarına ne kadar önem verildiği, tarım konusunda köylerin sorunlarının giderilmesi doğrultusunda ne gibi plân hedefleri belirlendiği ve kooperatiflerin örgütlenmede ne kadar önemli bir araç olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs, Askerî Müdahale, Kooperatif, Ziraat Odaları, Plânlı Kalkınma.

GİRİŞ

Modern Türkiye'nin oluşumunda önemli bir merhaleyi teşkil eden Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri; yakın dönem Türk tarihinin ilk aksını oluştururken, Cumhuriyet dönemi bizzat yekpare bir bütün olarak diğer aksı oluşturur. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi ise kendi içinde "Tek Partili ve Çok Partili" dönem olmak üzere iki alt döneme ayrılır. Bu dönemlendirmelerle birlikte "Demokrasi" kavramı ve olgusu, Türk toplumuna ve Türk siyasi hayatına yerleştirilmeye çalışılmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte demokrasi Türk toplumunun yapısına göre şekil alarak gelişim göstermiştir.

Dolayısıyla Türk toplumunun, Osmanlı Devleti'nin son iki yüz yılında başlayan değişimle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden bu köklü ve çok hızlı devam eden değişim süreci; zamanla Batı'dan etkilenilmiş olsa da, bu süreç ilerleyen dönemlerde Türkiye'nin kültürü, tarihi kimliği ve kendi siyasi tecrübesine göre şekil aldı. Bu tecrübe ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan çok partili hayat içinde bu dönemin iki önemli aktörü olan iktidar partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile ana muhalefet partisi Demokrat Parti (DP) arasındaki iktidar-muhalefet ilişkilerinde görülen birçok aksaklık, sorun ve yanlışlar; 1946-1960 dönemi içinde daha da derinleşti. 1946 yılından itibaren iktidar ve muhalefet arasında izlenen yanlış politikalar, ülkede kurulan siyasî dengeleri ters düz eden gelişmeler, ülkenin demokratik gelişimini rafa kaldıran ve askerî müdahale anlayışının yerleşmesinde rol oynayan 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi'ne giden yolu açmıştı.

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı), kirkpinar25@gmail.com

1960'da ordu müdahalesinin ardından gelen ve 1965 yılına dek süren gelişmeler Türk demokrasisinin; diğer bir ifadeyle Türkiye'deki siyasal, sosyal ve ekonomik yaşamın 1980'lere dek uzanan orta vadeli geleceğini belirlemiştir. Bu dönemden itibaren kalıcı, istikrarlı ve üstelik demokratik olması tasarlanan yeni bir sivil ya da normal dönemin koşulları içinde içeride ve dışarıda yapılması plânlanan mevzuat ve müesseseler; artık tarafsız ve partiler üstü bir görüşle vatandaşa emniyet ve huzur sağlayacak şekilde ıslah edilecek ve millî menfaatler, milletlerarası barış, emniyet, huzur ve hürriyet gerçeği ve inancı içinde tanzim ve esaslandırılarak mevcut anlaşmalara samimi bir şekilde riayet edilecekti.

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ile birlikte müdahaleyi gerçekleştiren subaylar iktidarı ele aldıktan sonra bu minvalde ilk olarak Milli Birlik Komitesi.(MBK) adıyla bir birlik teşkil ettiler¹. Daha sonra MBK, bir basın toplantısı düzenleyerek kabinesini açıkladı². Düzenlediği basın toplantısında ilk olarak 32 maddeden oluşan bir tebliğ³ yayınladı ve askeri yönetimin temel ilkelerini açıkladı⁴. MBK, 30 Mayıs 1960 tarihinde düzenlediği basın toplantısında da herhangi bir olaya sebep olabilecek münakaşaya mani olacağını ve iktisadî/malî alanda yapılacak ıslahla vatandaşların geçim şartlarının kolaylaştırılmasını için gerekli tedbirlerin alınacağını ve bu icraatlara işlerlik kazandırmak için süratle harekete geçeceğini ifade etmekteydi⁵. Bu amaçla da ilk olarak 1 sayılı yasayla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) bütün yetkileri MBK'ya devredildi. MBK, TBMM'ye iktidarı devredeceği tarihe kadar Türk milleti adına hâkimiyet hakkını kullanacaktı⁶. Milli Birlik Komitesi ve akabinde kurulan I. ve II. MBK Hükümetleri; askeri müdahalenin ardından 15 Ekim 1961'de seçimle yeni bir sivil hükümet iş başına gelene kadar, bu çerçevede yaklaşık on yedi ay çalıştı. Bu on yedi aylık süre içinde de, Türkiye'nin geleceği bakımından büyük önem taşıyan pek çok olay cereyan etti⁷.

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'yle ilk kez iktidara el koyan ve politikaya doğrudan müdahale eden Silahlı Kuvvetler, müdahaleden sonra devlet yönetiminde yeni oluşumlara yönelmiştir. İşte bu anlamda askeri müdahaleyi gerçekleştirenlerin öncelikli amaçlarından biri, kurum olarak sivil denetimi mümkün olduğu kadar uzaklaştırmaktır. Çünkü gelişmiş toplumlarda silahlı kuvvetlerin politik iktidara bağlılığını sağlayan en önemli öge, sivil denetimdir. 27 Mayıs'ta da idareyi ele alan askeri rejim ilk olarak sivil idare üzerinde denetim kurmaya çalıştı ve 27 Mayıs 1960'dan sonra kurulan yeni MBK Hükümeti'nin açılış konuşmasında memleketin içinde bulunduğu durum karşısında neler yapılacağı konusunda MBK Başkanı Cemal Gürsel, ilk olarak hükümetin şu kararları aldığını bildirdi⁸:

1. Maddi durumu normale çevirmek için kararlar alınacaktır.
2. Parti ayrımı gözetmeksizin herkese adaletle davranılacaktır.
3. Bütün parti faaliyetlerini yasaklayarak, çekişme ve tartışmalardan kaçınılacaktır.
4. Hürriyetleri kısıtlayan kanunların kaldırılacaktır.

¹ Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2004, ss. 256-257.

² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Yer No: 030.01.00.00.54. Dosya No: 329.2.; **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1960.

³ Askeri rejim tarafından 'Milli Birlik Komitesi' adıyla kurulan yeni hükümetin siyasal ve sosyal süreci düzenlemek için yayınladığı tebliğler için ayrıca bkz., **Resmî Gazete**, "Milli Birlik Komitesi Tebliğleri", 30 Mayıs 1960, S 10515, ss. 1450-1454.

⁴ **BCA**, Yer No: 030.01.00.00. Dosya No: 10.1.

⁵ **BCA**, Yer No: 030.18.01.02., Dosya No: 155.1.1.

⁶ Abdurrahman Şeref Gözübüyük & Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, ss. 137-138.

⁷ Walter Weiker, **1960 Türk İhtilali**, Çeviren: Mete Ergin, Cem Yayınları, İstanbul, 1967, ss. 34-35.

⁸ **BCA**, Yer No: 030.18.01.02.155.1, Dosya No: 76.326.

5. Mali ve ekonomik durumun düzeltilmesi için kararlar alınacaktır.

6. DP hükümeti tarafından yabancı devletler hakkında alınmış olan bütün kararlar yürürlükte tutulacaktır.

7. Dış siyasette, barış temel ilke olarak kabul edilecektir.

Hükümet toplantısında “*Mali ve ekonomik durumun düzeltilmesi için kararlar alınacaktır*” şeklinde alınan karar gereğince; memleket iktisadiyatının ahenkli bir surette gelişmesi ve halkın bütünüyle hakiki refaha doğru ilerleyebilmesi için bir an evvel çalışmalar yapılacağı belirtiliyordu. Bu doğrultuda yapılacak yatırımları; şahsî, indî ve iç politika mülâhazalarından kurtarıp rasyonel ve plânlı bir temel üzerine oturtmak üzere kalkınma ve tarımsal politikasını belirleyen MBK, bu maksatla yakın bir zaman diliminde, bir iktisadî plânlama dairesinin kurulacağını duyurmuştu. Böylece ziraat, tarım işleri ve uygulamalarının umumî bir kalkınma plânı çerçevesi içinde ele alınacağı belirtilmişti⁹.

1- 27 MAYIS 1960 ASKERİ MÜDAHALESİ’NİN ARDINDAN KURULAN HÜKÜMETLERİN TARIM POLİTİKALARI VE UYGULAMALARI (1960-1965)

1.a. Millî Birlik Komitesi Hükümeti’nin Tarım Politikası ve Uygulamaları (27 Mayıs 1960- 15 Ekim 1961)

Türkiye’de ekonomik anlamda 1950’de başlayan liberal dönem 1955’ten sonra ekonominin iyice bozulması sonucu, askerî müdahale ile son buldu. Askeri müdahaleye doğru Türkiye ekonomisi 1958 bunalımından çıkmış, makro dengeleri oldukça düzelmiş durumdaydı. Ancak 1958 yılı sonrası ve 1960’lı yılların başına doğru büyük sıkıntılar doğuran maliye ve dış ödemeler dengesizliğine ve bunların yol açtığı piyasa kıtlıklarına ve çarpıklıklarına çare olarak tartışılmaya başlanan “Plânlama” yaklaşımı; askerî müdahale sonrasında yeniden güncel oldu. Böylece askerî müdahale sonrasında iktidarı ele alan Milli Birlik Komitesi üyeleri, iktisadî plân konusunu bir iktisat siyaseti yönünde ekonominin topyekûn plânlanması anlamında görmeye başladılar¹⁰. Bu doğrultuda da 27 Mayıs 1960’ta Silahlı Kuvvetlerin ülke yönetimine el koymasından sonra yeni bir anayasa ile başlayan bu yeni düzende; alınan ilk kararların en başında ülkenin kalkınmasının on beş yıllık perspektifli, beş yıllık kalkınma plânlarıyla yönlendirilmesi kararının alınması oluşturuyordu.

Dolayısıyla askerî müdahaleyi gerçekleştiren subaylar bu girişimi gerçekleştirmek için yürütmenin MBK üyelerinden teşekkül edilmesi düşünülmekle birlikte¹¹, hükümetin sivil şahsiyetlerden oluşturulmasında karar kıldı ve bir hükümet kabinesi oluşturdu¹². Ancak ilk kabinenin oluşturulmasından sonra, Birinci Milli Birlik Hükümeti olarak anılacak olan bu hükümet uzun ömürlü olamamıştır. Kabine’den on bakanın uzaklaştırılması¹³ ve yeni kabinenin ilânı ile yerini İkinci Milli Birlik Hükümeti’ne bırakmıştır¹⁴. MBK kabinesi, ilk olarak birçok ekonomik ve malî kararı kamuoyuna duyururken, diğer yandan da bu işlemlerin gerçekleştirilmesi için hemen bir “Plânlama Dairesi”nin teşekkül edilmesine dair karar aldı¹⁵.

⁹ **Millî Birlik Komitesi Tutanak Dergisi**, C 1, Birleşim: 2, 11 Temmuz 1960, ss. 7-8.

¹⁰ Oktay Yenal, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 112.

¹¹ Abdi İpekçi- Ömer Sami Coşar, **İhtilâlin İcyüzü**, C 1, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1966. s. 258.

¹² **Cumhuriyet**, 29 Mayıs 1960.

¹³ **Cumhuriyet**, 26 Ağustos 1960.

¹⁴ **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1960.

¹⁵ **Akis**, “Plân ve Program”, 13 Temmuz 1960, s. 13; **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1960.

1960’dan sonra iktidarı ele alan askeri rejimin sivil toplum üzerinde yaptığı bütün bu denetimler ve icraatlar kısaca “MBK Eylemleri” olarak adlandırılabilir. Bu eylemlerin baş mimarı durumundaki Millî Birlik Hükümeti; bir taraftan DP’den arta kalan siyasi, sosyal, ekonomik sorunlara çözüm ararken, diğer yandan da yeni düzenin kurulması, halkın sorunlarının giderilmesi ve ülke kalkınması yolunda önemli adımlar atmaktaydı. Toplumsal ve ekonomik kalkınmanın sacayağı sayılabilecek “Tarımsal Kalkınma”yı sağlamak gayesiyle tarımsal sorunların giderilmesi ve çözüm yolları üretilmesi maksadıyla hemen tarımsal meselelere ağırlık veren MBK Hükümeti ilk olarak şu kararı almıştı¹⁶:

“Ferdî mülkiyet esaslarına riayet edilmek suretiyle topraksız vatandaşların toprak sahibi kılınması ve mevcut arazinin en verimli bir şekilde işletilmesi için gerekli tedbirler alınacak ve bu gibi sahalardaki yatırımlara önem verilerek şahsi teşebbüsler teşvik edilecektir.”

Ardından tarımsal meselelerin çözümü için yapılacak işlere ek olarak “Köy Sorunları ve Kalkınması”yla ilgili problemlere de yer verilmiş ve köylerin kalkınması, sorunlarının giderilmesi yönünde şu kararlar alınmıştır¹⁷:

1- Sıhî ve medeni meskenler inşası için teknik yardım yapılacaktır

2- Köyün sağlık sosyal, kültürel ve ekonomik bakımından kalkınmasına yardım edilecek, köylerin ihtiyaçları değerlendirecek ve bunun temininde rol oynayacak personel, malzeme ve ihtiyaç maddelerini ihtiva eden müesseseleri (Köy kalkınma merkezleri gibi) kurulacak faaliyete geçirilecektir.

3- Köylünün toprağı, köyün mera, içme suyu ve zaruri yola kavuşması için gereken esaslar tespit ve kısa zamanda tatbik başlanacaktır.

4- Köylünün emeğı ve boş saatleri değerlendirilecektir.

Bu kararları aldıktan sonra MBK Hükümeti; ziraat, tarım işleri ve uygulamaları yolunda önemli bir adım atılacağını belirtmiş ve bu yöndeki girişimlerin umumî bir kalkınma plânı çerçevesi içinde ele alınacağını vurgulamıştır. Bu yönde ilk girişim olarak da 5622 sayılı Sayımlar Kanunu gereğince, 1960 yılı içinde, bir de ziraat sayımı yapılması gerekliliğı üzerinde durmuş ve en geç sayımın Kasım 1960 ayı başların da icrasını zaruri kılınması gerektiğini belirtmiştir. Bu sayım gereğince ziraat işletmelerinin cesameti, işletme şekli; ziraat vasıtalarının cins, miktar ve nev’i; arazinin nev’i, sahası, tasarruf şekli gibi ziraat işletmelerinin her türlü hususiyetine ve bünyesine taallük edeceği; bununla beraber İstatistik Umum Müdürlüğü’nün mekân bakımından tam bir imkânsızlık içinde olması sebebiyle tarım sayımının gelecek yıla bırakılması, yapılacak muazzam masrafin heba olmaması bakımından pek uygun düşeceği bildirilmiş ve 1960 Genel Tarım Sayımının bir yıl geri bırakılmasına dair geçici kanunun (Madde 1.) 5622 sayılı Sayımlar Kanunu gereğince 1960 yılında yapılması gereken genel tarım sayımı 1961 yılına ertelenmiştir¹⁸.

1960 Kasımı’nda yapılması plânlanan ziraat sayımının yapılamamasının bir diğer nedeni de 1960 Kasımı içerisinde MBK gerçekleşen bölünmedir. 27 Mayıs’tan 13 Kasım 1960’a kadarki bütün tasarruflar askerî müdahaleyi gerçekleştiren subaylar tarafından gerçekleştirilmişti. Daha sonraları 14’ler olarak anılan bu subaylar; askerî müdahalenin gerçekleştirilmesinden tasfiye edilmelerine kadarki süreçte; hem askerî müdahalenin üstlenicisi hem de savunucusu olmuşlardı. Ancak; 1960 Kasım’ında MBK içinde yaşanan tartışmalar ve uzlaşmazlıklar yeni bir buhrana sebep olmuş ve bunun sonucunda I. Millî Birlik Hükümeti yıkılmış ve yerine II. MBK Hükümeti kurulmuştur. Bu süreçte gerçekleşen siyasi ve demokratik buhran; diğer temel meselelerin çözümünü ikincil plâna atmıştır. Bu durum;

¹⁶ Milli Birlik Komitesi Tutanak Dergisi, C 1, Birleşim: 9, 10 Eylül 1960, s. 3.

¹⁷ A.g.d., s. 4.

¹⁸ Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi, 12 Temmuz 1960, S 71-1188/1584, ss. 1-2.

1960 Kasımı içerisinde gerçekleştirilmeye çalışılan genel tarım sayımının ertelenmesinin önemli nedenlerinden biri sayılabilir.

Tarım işçilerinin sorunlarının çözümünü de eğilen MBK Hükümeti, bu yönde de önemli bir adım gerçekleştirmiş ve “*Tarım İşçilerinin Dernek Kurma ve Birleşme*” haklarına ilişkin 11 sayılı sözleşmenin onaylanmasına ve bu sözleşmeye katılmasına dair kanunu Meclis’e sunmuş ve ardından Bakanlar Kurulu kararıyla tasdik etmiştir¹⁹. Gerekçe olarak da Bakanlar Kurulunca Millî Birlik Komitesi’ne arzı 24 Ağustos 1960 tarihinde kararlaştırılan “*Tarım İşçilerinin Dernek Kurma ve Birleşme*” haklarına ilişkin 11 sayılı sözleşmenin tasdikine ve bu sözleşmeye katılmasına dair kanun tasarısı; MBK Hükümeti’nin de üye bulunduğu Milletlerarası Çalışma Teşkilâtı Konferansı’nın 1921 de Cenevre’deki üçüncü toplantısında alınan kararlar örnek gösterilmiş ve bu sebeple üye ülkelerde yapılması plânlanan her memlekette çalışma şartlarının ıslahının sağlanması ve Milletlerarasında anlaşma vb. iş birliği ile gerçekleştirmek gayesi güdülmesi sebebiyle; Tarım İşçilerinin dernek kurma ve birleşme haklarına mütedair 11 sayılı sözleşmenin tasdik edilmesinin uygun olacağı görülmüş olduğundan buna ilişik bir kanun tasarısını hazırlamış ve kabul edilmiştir²⁰. MBK Hükümeti yine tarımsal üretimin yaygınlaştırılması ve muhtaç çiftçilere destek sağlanması maksadıyla tohumluk ve yemelik dağıtılması hakkında 3242 sayılı Kanunu Meclis’e sunmuş ve muhtaç çiftçilere ödünç tohumluk verilmesine dair 5254 sayılı Kanunu kabul etmiştir²¹.

Bütün bunlarla birlikte 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi’nin ardından büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına zıt görünen iki de önemli uygulama gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki yeniden gündeme gelen toprak reformu, ikincisi ise tarımsal gelirlerin vergiye tabi hale getirilmesidir. 27 Mayıs sonrasındaki evrede yeni rejime küskünlük gösteren büyük arazi sahiplerinin toprak reformu ve tarım gelirlerinin vergilendirilmesiyle ilgili kanun tasarıları, bir plânlama teşkilâtının kurulup göreve başlaması ve nihayet Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki 55 toprak ağasının sürgün edilmesi neticesinde oluşan tablo, tarım alanındaki büyük üreticiler arasında bir güvensizlik dalgasının doğmasına yol açtı²².

Millî Birlik Komitesi Hükümeti’ne göre; 1960 itibariyle üzerinde tarım yapılabilecek toprakların hemen hemen tamamı mülkiyet altına alınmıştı²³ ve yeni ekim alanı yaratmak için orman veya mera tahribatından başka bir yol kalmamıştı. Dolayısıyla artık toprak reformu sorununun kamuya ait toprakları muhtaç köylülere dağıtarak ötelenmesi mümkün değildi. Bu sebeple MBK, toprak reformu sorununu ele alma niyetini açıklamış ve Tarım Bakanlığı’ndan

¹⁹ **Millî Birlik Komitesi Tutanak Dergisi**, C 2, Birleşim: 27, 24 Ekim 1960, s. 21.

²⁰ **Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi**, 29 Ağustos 1960, S 71-787/2013, ss. 1-2.

²¹ Buna göre; Madde 1. — 3242 ve 5264 sayılı kanunlar gereğince Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasıncı 31.12.1960 tarihine kadar tevzi edilmiş bulunan tohumluk ve yemelik bedelleriyle bunların faiz ve masraflarından borçlu bulunanların bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihte henüz ödenmemiş borçları her taksit 10 liradan aşağı olmamak üzere 10 yılda ve 10 müsavi taksitte tahsil olunur. İlk taksit 1961 yılı mahallî harman mevsiminin sonunda ve müteakip taksitler her yılın mahallî harman mevsimleri sonunda ödenir. 31.12.1960 tarihine kadar tevzi edilmiş olup da vadesi ve takip süresi dolmayan borç senetleri üç ay içinde maliyeye devrolunur.

Madde 2. — Birinci maddede belirtildiği şekilde taksite bağlanan borçlar, taksite bağlandığı tarihten tahsil edildiği tarihe kadar gecikme zammı yerine % 5 faize tâbi tutulur ve bu devre için hususi kanunlarındaki faizler alınmaz.

Madde 3. — Taksitlerden her hangi birisi zamanında ödenmezse borcun tamamı muaccel olur. Muaccel olan borç borçlu veya kefillerinden 6183 sayılı Kanun hükümleri dairesinde takip ve tahsil edilir.

Madde 4. — Bu alacaklara ait senetlerin Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankasıncı Maliyeye devrini takip eden yıl başından itibaren 6183 sayılı Kanuna göre işlemeye başlayan zamanaşımı bu kanunun birinci maddesindeki 10 yıllık tecil süresince işlemez, on yıllık tecil süresinin nihayete erdiği tarihten itibaren yeniden işlemeye başlar.

Millî Birlik Komitesi Tutanak Dergisi, C 6, Birleşim: 92, 22. 6. 1961, s. 3.

²² Erdoğan Günel, **Türkiye’de Demokrasinin Yüz Yıllık Serüveni**, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009, s. 168.

²³ Oya Köymen, “Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980”, **Sosyalist Türkiye Hangi Kaynaklarla Kalkınacak?**, NK Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 193-212.

bir Toprak Reformu Kanun Tasarısı hazırlamasını istemişti. Tasarı gerektiği biçimde hazırlandı ve yeni anayasanın çerçevesini çizmekle meşgul olan Kurucu Meclis'e sunuldu²⁴. Plânlamada olduğu gibi, toprak reformu sorunu da yeni Anayasaya konuldu. 37. Madde şu şartı koşuyordu²⁵:

1- Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır.

2- Kanun, bu amaçlarla değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir.

3- Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır.

4- Devlet ve kamu tüzel kişileri, kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların, kanunda gösterilen esas ve usullere göre, tamamını veya bir kısmını kamulaştırmaya veya bunlar üzerinde idari irtifaklar kurmaya yetkilidir.

1960'ta çalışan nüfusunun neredeyse % 80'i toprağa bağımlı olduğu Türkiye gibi bir ülkede, toprak sorununun rasyonel bir çözümü ekonomik kalkınma açısından yaşamsaldı. Yine, bu büyük işgücü, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)'nın sadece yüzde 40'ını sağlıyordu. Düşük verimliliğe neden olan ve kalkınmanın önünde bir engel halini alan tarım sektöründeki bu bozukluktu. Tek başına toprak reformu Türkiye'nin bütün ekonomik sorunlarını çözmeyecekti. Fakat kuşku yoktu ki, tarımı statik bir sektör yerine dinamik bir sektör haline getirmekle ekonomik kalkınma hızlanacak ve daha ileri gelişme ve kalkınma için uygun bir iklim yaratılacaktı²⁶.

Bu sistemle gerçekleştirilmek istenen temel amaç; kendi toprağıyla ilgilenmeyen kiracılığı ve her iki tarafı da toprağı iyileştirmekten alıkoyan yarıcılığı teşvik etmektir. Bu durum, düşük verimliliğe, doğa ve insan kaynaklarının tüketilmesine ve düşük hayat standardına yol açtı. Sonuç olarak, toprakla ilgili herhangi bir yasanın temel hedeflerinden biri çiftçilerin güvenliğini garantilemektir ve toprak reformu tasarısının yapmaya çalıştığı da buydu. Tasarı, sahip olunacak toprak miktarı tavanlarını belirliyordu en yüksek miktar 275 dekar ile 5000 dekar arasında, en düşük miktar 22 ile 400 dekar arasında değişiyordu. Fazla topraklar müsadere edilip (tazminatı ödenerek) 20 yıl vadeli geri ödeme karşılığında dağıtılacaktı. Elde bulundurulacak toprağın büyüklüğü, toprağın rasyonel işletilmesinin gereklerine göre belirlenecek ve toprak dağıtımı da aynı ölçüte göre yürütülecekti. Dağınık ve parçalı parseller birleştirilecek, yarıcılık ve kiracılık koşulları düzenlenecekti. Tasarı aynı zamanda, küçük çiftçilere yardım etmek için tarım kooperatiflerinin geliştirilmesinden de söz ediyordu²⁷.

Bu tasarının uygulanması, toprak sahiplerinin yüzde 87.28'inin bütün toprakların yüzde 51.34'üne, yüzde 12.72'sinin çoğunluğu büyük toprak sahibi yüzde 46.3'üne sahip olduğu duruma bir son verebilirdi. "*Küçük toprak parçalarından oluşan ve daha da küçük parçalara bölünmekte olan*" toprakların yüzde 84'ünü birleştirmiş olabilirdi. Toplumun temellerini altüst edebilecek hiçbir aşırı değişiklik içermeyen ve bireyin mülkiyet haklarına saygı duyan "*görelilikli olarak ılımlı bu tasarı*", büyük toprak sahipleri ve zengin çiftçiler için çok fazlaydı. Dolayısıyla bu gruplar hemen güçlerini birleştirip, Çiftçi Örgütleri Federasyonu aracılığıyla bu önlemlere karşı direnişe geçtiler. Zira toprak reformuna karşı açıktan tutum almak olanaksızdı; çünkü Anayasa ve plân hükmü altındaydı. Toprak reformu karşıtları,

²⁴ 27 Mayıs sonrasında yeni düzene geçiş sürecinde sivilleşme çabalarının ilk ürünü olan Kurucu Meclis çalışmaları ve 1961 Anayasası referandum süreci için ayrıca bkz., Nurullah Kırkpınar, "Anayasa Referandum Süreçlerinde Kamuoyunu Yönlendirme Aracı Olarak Basın: 1961 Anayasası Örneği", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Bildiriler, C 1, (Elazığ 19-21 Ekim 2016), Ankara, 2018, ss. 87-128.

²⁵ **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, Ankara, 1961.

²⁶ Ahmad, a.g.e., s. 341.

²⁷ A.g.e., s. 342.

bunun ekonomiye zarar vereceğini ve hükümetin verimliliği arttırmak için kaynakların tarımı ıslah etmede kullanmasının daha iyi olacağını göstermeye çalıştılar. Toprağın ıslahıyla, sulama, artan sunî gübre kullanımı, geliştirilen tohumluk, makineleşme, zararlı böceklerle mücadele, artan kredi ve buna benzer önlemlerle bu gerçekleştirilebilirdi²⁸. Neticede bu dönemde atılan ilk adımlara bakıldığında komitenin son günlerinde Cemal Gürsel’in emriyle Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan toprak reformu tasarısı, toprak sahibine bırakılacak toprak miktarını asgari 20.000 dönüm olarak belirlemekte, gerekçeler kısmında da “*Toprak reformu hiçbir grup ve zümrenin aleyhinde olmayacak, kimsenin menfaatlerini haleldar etmeyecektir*”²⁹ ifadesini içermekteydi.

Ancak 27 Mayıs sonrasında bizzat MBK tarafından büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına zıt olarak görünen toprak reformu tasarısı büyük bir soruna yol açmış ve toprak reformu için yapılan çalışmalar başarısızlıkla sonuçlanmıştı³⁰. Bu evrede 105 sayılı kanuna³¹ istinaden çıkarılan bir kararname ile birlikte şeyh, aşiret reisi veya ağa olarak adlandırılan 55’lerin Batı Anadolu’da zorunlu iskânları kararlaştırılmış³² ve hemen akabinde de nakillerine başlanmıştı³³. Esasen bu ağalar için 27 Mayıs’ın ilk günlerinde “*Doğu illerinde bazı olaylara sebebiyet vermeleri ihtimali ile*” başlayan bir takım gözaltı girişimleri ve daha sonra yapılan tahkikatlar sonucunda 55’ler hakkında zorunlu iskân kararı verilerek tahliye edilmişlerdi³⁴. 105 sayılı kanun; MBK tarafından toplumsal düzeni sağlama yolunda önemli bir adım olarak görülmüş ve köylünün; topraklandırılması, Doğu Anadolu’daki toprak ağasından, din istismarcısından kurtarılması olarak ifade edilmişti³⁵.

Ancak zamanla ağaların belirlenmesinde yapılan hatalar³⁶ kanunu başarısız kılarken, uygulamayı da sürgünden ibaret kılmıştır. Neticede 1960 Türkiye’inde Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi büyük bir vatan coğrafyasında büyük toprak sahiplerinin tasfiyesiyle birlikte toprak reformu tasarısı başarısızlıkla sonuçlanmış; böylece bir süre gerçekleştirilemeyen tasarı ancak 1962 yılında tekrar gündeme gelmiş ve uygulama imkânı bulmuştur. 1962 yılı itibariyle İmar ve İskân Bakanlığı’na bağlı olan Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü; 55 ağanın mülkiyetinde bulunan topraklardan 67217 dönüm toprak alıp, kamulaştırmış ve ayrıca 55 ağanın elinde bulunan topraklardan 75146 dönümün hazineye ait olduğunu tespit ederek, bu topraklar hazine tarafından geri alınmıştır³⁷.

27 Mayıstan itibaren 1961 seçimlerine kadar tartışılan toprak reformu tasarısı seçimlerin ardından rafa kaldırılmış ve yeni toprak reformu tasarısını hazırlama görevi; 1945 Toprak Kanunu’na karşı çıkan ve kanunun çıkartılmasının ardından da işlememesini sağlamak için Şevket Raşit Hatipoğlu’nun yerine Tarım Bakanlığı’na getirilen Cavit Oral’a verilmişti. Aradan geçen 15 yılda Oral, Marshall yardımı sayesinde edindiği traktör ve biçerdöverlerle Adana’daki topraklarını kapitalist bir tarım işletmesine dönüştürmüştü³⁸. Daha sonra yeni hükümetin kurulmasıyla birlikte ele alınan yeni toprak reformu tasarısı; toprak sahibine bırakılacak arazi miktarını 20.000 dönümden 5000 dönüme indirmiş; ancak kamulaştırılacak miktarın “aile” değil “kişi” esas alınarak yapılmasını öngörmüştür.

²⁸ A.g.e., ss. 342-343.

²⁹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, ss. 316-317.

³⁰ *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1960.

³¹ *Resmi Gazete*, “2510 Sayılı İskân Kanun’una Ek Kanun”, Kanun No: 105, Kabul Tarihi: 19 Ekim 1960; Yayın Tarihi: 25 Ekim 1960.

³² *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1960.

³³ *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1960.

³⁴ *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1960.

³⁵ Faik Bucak, “Ağaları Tanıyor musunuz? ”, *Yön*, 10 Ocak 1962, S 4, s. 12.

³⁶ Faik Bucak, “Ağaların Bilinmeyen Tarafları”, *Yön*, 21 Şubat 1962, S 10, s. 10.

³⁷ Faik Bucak, “Ağaları Tanıyor musunuz? ”, *Yön*, 10 Ocak 1962, S 4, s. 13.

³⁸ Nevzat Erim Önal, “1980 Sonrası Devlet Politikalarının Türkiye’nin Tarımsal Dönüşümüne Etkileri”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 86.

Dolayısıyla büyük toprak sahibi, ailesinin her ferdi için 5000 dönümü elinde tutacağı için, toprak kanunu daha da anlamsız bir içerik kazanmaktadır³⁹. Ancak tasarısı, mevcut hükümetin yıkılması ile rafa kalkmış ve toprak reformu birkaç yıllığına gündemden düşmüştür. Toprak reformu süreci sürekli olarak sabote edilirken, 1964 yılında Cumhurbaşkanlığı vetosuna rağmen çıkartılan Tapulama Kanunu ile devlet arazilerinin özel mülke dönüştürülmesi kolaylaştırılmıştır⁴⁰.

1960 sonrasında tarımsal kesimin çıkarlarına yönelik bir diğer müdahale de tarımsal gelirin yeniden vergi kapsamına alınmasıdır. Tarımsal faaliyet gelirleri, MBK iktidarı sırasında 31 Aralık 1960 tarihli, 193 sayılı yasa ile vergi kapsamına alınmıştır. Ancak sivil yönetime geçiş sürecinde yasanın uygulaması ertelenmiş, sonrasında yasa iptal edilmiş ve yerine benzer hükümler içeren, ancak küçük toprak sahiplerinin muafiyetini genişleten 19 Şubat 1963 tarihli, 202 sayılı yasa çıkartılmıştır. Bu yasa ile aşarın kaldırılmasının ardından vergi sisteminin dışına çıkan ve 1943-1946 arasında uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi dışında dokunulmayan tarımsal gelir yeniden vergi sisteminin içine alınmıştır⁴¹. Ancak yasanın uygulaması aşamasına gelindiğinde, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına yine dokunulamamıştır. Tarımsal gelir üzerinden vergi ödenecek ilk yıl olan 1963 yılında Devlet Plânlama Teşkilatı'nın toprak dağılımın esas tutarak yaptığı hesaba göre vergi kapsamına girecek olan 6 milyar 172 milyon liralık tarımsal gelir üzerinden 1 milyar 144 milyon lira vergi verilmesi gerekiyordu. Beyan edilen tarımsal gelir ise 125 milyon lira olmuş, toplam 24,5 milyon lira vergi ödenmiştir⁴².

Dolayısıyla 1963 yılından itibaren gelir vergilemesi kapsamına alınan tarımsal kazançlar, 'Gelir Vergisi' gelirleri içinde belirli ölçüde bir artış hızı göstermekle birlikte zamanla bu vergi türü önemli bir yeri kaplamaya başlamıştır. Örneğin; 1963 yılı itibariyle tarımsal kaçanlar üzerinden elde edilen vergi geliri, toplam gelirler içerisinde %2,32 iken, bu oran 1965 yılında %3,77'ye çıkarılmıştır⁴³. Dahası, tarım kesiminin 1925'den 1963 yılına değin geçen süreçte vergi kapsamına alınmamış olması, ekonomide tarımsal alanda yaratılabilecek potansiyel ekonomik fazlalığın oluşmasını engellerken, ekonominin hâkim kesimi olan tarım gelişip, kaynak fazlası yaratamayınca, iç piyasa gereği gelişmemiş ve sermaye birikim kanalları kendi potansiyelleri içinde yaratılamamıştır⁴⁴.

Bunun yanı sıra Ziraat Bankası'nda hesapların denetim altına alınması, tarım kredilerinde ve özellikle tarım ürünleri fiyatlarının bir aşamada tutulması için verilen kredilerdeki azalma, tarımın vergilendirilmesi ve toprak reformu gibi yasa tasarıları, tarım alanında büyük bir güvensizlik dalgasına yol açmış ve bunun sonucu tarım üretimindeki önemli bir düşmeyle kendini göstermiştir. Dolayısıyla 1961 yılındaki bu düşme bir önceki yıla göre % 6,7'ye varmıştır⁴⁵.

1.b. Birinci Koalisyon Hükümeti'nin Tarım Politikası (20 Kasım 1961- 25 Haziran 1962)

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koalisyon hükümeti olarak siyaset tarihine geçen Cumhuriyet Halk Partisi-Adalet Partisi arasındaki hükümet kurulduğunda, takvimler 20 Kasım 1961'i gösteriyordu. İsmet İnönü Başkanlığı'ndaki bu ilk koalisyonda sandalyeler CHP ve AP arasında eşit olarak paylaşılmıştı⁴⁶. 27 Mayıs sonrasında hükümet buhranı meselesi⁴⁷

³⁹ Avcıoğlu, a.g.e., s. 317.

⁴⁰ Köymen, a.g.e., ss. 206-207.

⁴¹ İzzettin Önder, "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikaları", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, (Derleyen: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Ankara, 1988, s. 121.

⁴² Avcıoğlu, a.g.e., s. 307.

⁴³ Önder, a.g.m., s. 124.

⁴⁴ A.g.m., s. 133.

⁴⁵ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Bizans'tan 1971'e**, Gözlem Yayınları, 1980, s. 761.

⁴⁶ Cumhuriyet, 20 Kasım 1961.

çözümüne kavuştuktan sonra ilk koalisyon hükümeti; demokratik nizamın tesisini sağlayınca hemen milli kalkınmayı hedef almış ve programında tarımsal kalkınma ve çiftçi sorunlarının giderilmesi ile ilgili şu satırlara yer vermiştir⁴⁸:

“Nüfusunun büyük çoğunluğunu köylü ve çiftçi teşkil eden, milli gelirinin ve ihracatının en büyük kısmını toprak mahsullerinden sağlayan memleketimizde, tarım sahasında kalkınmayı temel dava saymaktayız. Memleketimiz ekilebilir topraklarının sınırına varmıştır. Bundan sonra, zirai istihşâli artırmanın yolu dekar başına verimi yükseltmek olacaktır. Bunun için sulama, toprağı besleme ve koruma, tohumluk ihtiyacını tam olarak karşılama, hastalık ve haşerelerle mücadele konuları azimle takip olunacaktır. Müstahsile ihtiyacını karşılayacak miktarda zirai krediyi elverişli şartlarla sağlamak hedefimizdir. Toprak reformunu, Anayasamızın ruhuna, ekonomik ve zirai bünyemize uygun ve dengeli şekilde gerçekleştirecek kanuni tedbirler dikkatle hazırlanacaktır.”

Bu minvalde tarım politikasını ve hedeflerini belirleyen İlk Koalisyon Hükümet’i, ilk olarak hürriyet nizamı içinde hızlı bir kalkınmanın sağlanması gerekliliği üzerinde durmuş ve bu duruma çare olarak da; Devlet ve özel teşebbüs olarak, mümkün olan en geniş ölçüde yatırım yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Hükümet yetkililerine göre; Devlet sektörü yatırımlarının verimli olabilmesi için, her şeyden önce siyasi iktidarın plânlı kalkınma fikrine yatkın olması, yatırımların isabetli bir plâna dayanması ve malî kaynakların sıhhatli yollardan sağlanması şarttı. Bu sebeple memleketin umumiyetle bilinmekte olan çeşitli ihtiyaçlarını süratle giderecek usul ve tedbirleri seçerken, Devlet Plânlama Teşkilâtı’nın çalışmalarından ciddi olarak faydalanmak gerekiyordu. Bilhassa tarım, sanayi ve eğitim alanlarında göze çarpacak olan bu yatırımların, Devletin bütün hizmet kollarına makul nispetlerle yayılacağını vurgulayan Hükümet ilk olarak; enflasyon tehlikesine düşmeden, ekonomiyi durgunluktan kurtaracak tedbirleri geliştireceğini ve hızlı gelişme ile birlikte yüksek istihdam seviyesini, fiyat istikrarına ve âdil gelir tevziini göz önünde tutulacağını bildirmiştir. Bu maksada ulaşmak için de memleketin ekilebilir topraklarında zirai istihşâli artırmanın yolu dekar başına verimi yükseltmek olacaktır. Bunun için sulama, toprağı besleme ve koruma, tohumluk ihtiyacını tam olarak karşılama, hastalık ve haşerelerle mücadele konuları azimle takip olunacaktır. Ayrıca toprak reformunu, 1961 Anayasası’nın ruhuna, ekonomik ve zirai bünyeye uygun ve dengeli bir şekilde gerçekleştirecek kanuni tedbirler dikkatle hazırlanacaktır. Yine hayvancılığın gelişmesi ve hayvan ürünlerinin değerlendirilmesi için gerekli tedbirler alınacak; gerçekleştirilmesi uzun zamana bağlı güç bir konu olan zirai sigorta alanında ilk hazırlıklara başlanacaktır⁴⁹.

1961 seçimleriyle birlikte demokratik nizamın kurulması yolunda atılan ve Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyonu olma özelliğini taşıyan Cumhuriyet Halk Partisi- Adalet Partisi hükümeti çok zor şartlar altında kurulduğu gibi yine aynı şartlar altında görev yaptı. İlk koalisyon kurulduktan sonra memlekette huzurun tam olarak sağlanamaması, ilk günden bu yana Adalet Parti (AP)’lilerin ısrarcı bir tutumla her defasında af meselesini öne sürmeleri, aynı zamanda Talat Aydemir liderliğinde düzenlenen darbe girişimleri ilk koalisyon hükümetini çalışmaz hale getirdi ve hükümet dağıldı. Neticede siyasi af konusundaki tavrını gittikçe arttıran AP ve CHP içindeki tartışmalar bir hükümet buhranına sebep oldu ve sonunda İsmet İnönü’nün istifa etmesiyle İlk Koalisyon Hükümet’i son buldu. Cemal Gürsel’in ısrarına ve YTP ile AP’lilerin destek vaatlerine karşı kararından geri dönmedi. Kabinenin

⁴⁷ “27 Mayıs sonrasında siyasî faaliyetlerin serbest bırakılmasıyla birlikte karşılaşılan sınırlamalar ve baskılar, dönemin özel (otoriter) niteliğini bir kez daha ortaya koymuştur. Özetle demokrasiye geçiş; sıkıntısız ve pek kolay gerçekleşmemiştir. 27 Mayıs sonrasında yaşanan partileşme sorunu, yeni siyasî düzenin kuruluşu ve dönemin özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.”, Nurullah Kırkpınar, “27 Mayıs Askeri Müdahalesinin Ardından Türk Siyasetinin Yapılanma Dönemi (1961-1965)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2015.

⁴⁸ <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP26.htm> (Erişim Tarihi: 19.01.2018).

⁴⁹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, C 1, Dönem: 1, Toplantı: 1, Birleşim: 13, 27 Kasım 1961, ss. 18- 20.

istifa etmesi AP'nde bir şaşkınlık ve telaş oluşturdu. Hükümet buhranından sonra İsmet İnönü, Ragıp Gümüşpala'yı sunî hükümet buhranı yaratmak ve buhranın mesulü olmakla suçladı ve CHP-AP arasındaki koalisyon sona erdi⁵⁰.

1.c. İkinci Koalisyon Hükümeti'nin Tarım Politikası ve Uygulamaları (25 Haziran 1962- 25 Aralık 1963)

İlk koalisyonun dağılması ile birlikte 4 Haziran 1962'de yeniden hükümeti teşkil etme görevini alan İsmet İnönü diğer partilerle görüşmelere başladı. Ardından 25 Haziran 1962'ye kadar süren hükümet kurma çabaları Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) - Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) - Yeni Türkiye Partisi (YTP)'den oluşan bir koalisyon hükümeti kurulmasına dair bir protokol imzalanması neticesinde aşıldı. Ardından da 26 Haziran 1962'de İsmet İnönü başkanlığında İkinci Koalisyon Hükümeti kuruldu⁵¹. İkinci koalisyon hükümeti kurulduktan sonra reformcu hükümetin üzerinde yoğunlaştığı en önemli mesele; 27 Mayıs'tan beri gerek MBK Hükümeti'nde gerekse İlk Koalisyon Hükümet programlarında yer alan tarımsal kalkınma konusuydu.

İktisadi gelişme ve büyüme sağlamak isteyen memleketlerin temel mesele olarak karşı karşıya kaldıkları sorunları çözümlenmek isteyen yeni reformcu hükümet; memleketin iktisadi ve sosyal davalarını süratle halletmek için gerekli bütün tedbirlerin alınacağını ve kısa vadede çözümleneceği üzerinde durmuştur. Yeni hükümete göre; Türk ekonomisinin kalkınma hedefine, özel teşebbüsün ve Devlet sektörünün yan yana ve ahenkli şekilde çalışacağı bir ekonomik düzen içinde ulaşacağına ve özel teşebbüsün yaratıcı gücünden olduğu kadar, Devletin kalkınma yolundaki vazgeçilmez gayretlerinden de ahenkli şekilde faydalanılması gerekiyordu. Bunun için de özel mülkiyetin Anayasa himayesi altında bulunması ve özel teşebbüsün güven içinde çalışması, hürriyet içinde kalkınmanın şartı olarak görülüyor ve yapılacak olan bir kalkınmanın; plân ve program içinde ve halen yürürlükte olan (Plân hedefleri ve stratejisi) kararındaki esaslar dâhilinde gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştu⁵². Böylece Türkiye'de plânlı kalkınma döneminin başladığı 1960'dan günümüze tüm sektörlerle birlikte tarımın gelişmesi de, yapılan beş yıllık kalkınma plânları ve yıllık programlar çerçevesinde yönlendirilmeye çalışılacaktı.

Bu amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilmesi plânlanan yeni hükümet programında da bu esaslar vurgulanmış ve şu kararlar alınmıştır⁵³:

1- Memleketimizin çeşitli bölgeleri arasında iktisâdi faaliyet hacmi ve gelir seviyesi bakımından mevcut olan büyük farkları ortadan kaldırımağa çalışmaktır. Bunun için, Plân Hedefleri ve Stratejisinde yer almış bulunan tedbirlerin ciddi bir şekilde tatbik edilmesini, Karma Hükümet yurdumuzun geri kalmış bölgelerinde yaşayan vatandaşlara karşı önemli bir vazife olarak kabul edecektir. Gerek beş yıllık plânda, yıllık programlarda ve bölge planlaması çalışmalarında, bu husus öncelikle göz önünde tutulacaktır.

2- Türk ekonomisinin yılda ortalama %7 civarında bir gelişme hızına kavuşabilmesi ve muvazeneli bir kalkınmanın sağlanabilmesi için, Devlet yatırımları uzun vadeli plan ve programlara bağlanacaktır. Bunun için %7 gelişme hızından fedakârlık yapmamak kararındayız. Bu sebeple hazırlanmakta olan 1963 - 1967 devresine ait ilk beş yıllık plân, bu temel prensiplerin ışığı altında, Hükümetçe incelenip yüksek Meclis'e sunulacaktır.

3- İktisâdi ve sosyal kalkınmamızda, millî ekonomimizin temeli olan tarıma büyük önem vermekteyiz. Tarım alanında sağlanacak gelişme, nüfusumuzun üçte ikisinin yaşama

⁵⁰ Akşam, 31 Mayıs 1962.; Hürriyet, 31 Mayıs 1962., Vatan, 31 Mayıs 1962.

⁵¹ İsmet İnönü, Defterler (1919-1973), 3. Baskı, C 2, Yapı Kredi Yayınları, (Yayına Haz.: Ahmet Demirel), İstanbul, s. 860.

⁵² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C 6, Dönem: 1, Toplantı: 1, Birleşim: 108, 2 Temmuz 1962, s. 154.

⁵³ A.g.d., s. 154.; <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP27.htm> (Erişim Tarihi: 19.01.2018).

şartlarını iyileştirecek ve aynı zamanda diğer sektörlerdeki gelişmelere kaynak ve dayanak teşkil edecektir.

4- Ziraî ıslahatın artırılmasında kolay olan, saha genişlemesi imkânlarının sınırına gelindiği için, birim başına verimi yükseltmek suretiyle istihşâl artışını sağlamak zorundayız. Hazırlanmakta olan tarım planı, bu amaca ulaşmak için gerekli bütün tedbirleri göz önünde tutmaktadır. Planda da derpiş edildiği gibi, verimi ve dolayısıyla istihşâli artırıcı tedbirlerin başlıcaları olan sulama, iyi tohumluk, damızlık, fidan ve gübrelerin daha fazla miktarlarda kullanılması, nebati ve hayvani hastalık ve zararlılarla mücadele, hayvanların daha iyi beslenmesi ve bakımı işlerine önem verilecektir.

5- Ziraî kalkınmamızda ve zirai istihşalin artışında çok önemli rolü bulunan ziraî kredi rejiminin daha tesirli bir hale getirilmesini hükümet, önemli bir konu olarak görmektedir.

6- Ziraî ekonomi bakımından lüzumlu, fakat o nispette güç bir konu olan ziraî sigorta alanında temel çalışmalara devam olunacaktır.

7- Toprak, orman ve mera gibi tabii kaynaklarımızın korunmasında ve istihşâl güçlerinin artırılmasında, Anayasamızın koyduğu prensipler bütün çalışmalarımıza, rehber olacaktır. Özellikle, orman yetiştirme hizmetleri hızlandırılacak ve hazırlanan uzun vadeli planlar gereğince yürütülecektir.

Bu amaçla hükümet programında da yer alan ve ilki 1963–1967 yıllarını kapsayacak olan 1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı kabul edilmiş⁵⁴ ve plânda; zaruri gıda maddelerinin arzının artırılacağı, plânlı dönem içinde tarımsal ürünlerde piyasada arz talep dengesini sağlayacak şekilde üretimin teşvik edilmesi, bunun içinde tarımsal örgütlerin kurulması ve etkinleştirilmesi öngörülmüştür. Yatırımlar bakımından ikinci derecede önem taşıyan tarım sektörü için plânlı kalkınmaya 10.548 milyar lira gibi bir bütçe ayrılacağı ve yatırımların devlet tarafından yapılacağı ifade edilmiş ve ayrıca özel sektörün de teşvik edileceği bildirilmiştir⁵⁵. Bu minvalde tarımın piyasalarla irtibatını sağlaması ve ulaştırma imkânlarının sağlanması için Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulması tedbir olarak önerilmiştir. Yine Birinci Plânda özellikle et, süt, yağlı tohumlar üreticilerinin örgütlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca kırsal kalkınma ve orman köylerin kalkınması için de kooperatiflerin kurulması önerilmiştir⁵⁶.

1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı (BYKP) döneminde tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli büyümesi esas alınırken, 2. BYKP döneminde sanayi sektörü ekonominin sürükleyici sektörü olması benimsenmiş, aynı hedef 3. BYKP döneminde de devam etmiştir. Hazırlanan plânların hepsinde de tarıma yönelik ilke ve hedefler belirlenirken, teknolojinin geri, verimliliğin belli ürünler dışında düşük, altyapının eksik ve kamu hizmetlerinin yetersiz olduğu göz önüne alınmıştır. Ayrıca sektörün hava koşullarına bağlılık derecesinin azaltılması hedeflenmiştir. Bu nedenle girdi kullanımı ve verimlilik gibi üretimle doğrudan ilgili unsurlar belirlenerek ileri tarım tekniklerinin uygulanması, su ve toprak kaynaklarının genişletilmesi tarımsal yatırımların artırılması, kaynakların en etkin şekilde kullanılarak ekonomik gelişmeye uygun, iç ve dış talebi karşılayacak bir üretim desenine ulaşılması amaçlanmıştır. Bu hedeflere ulaşabilmek için tahıl ekim ve nadas alanlarının azaltılması, endüstri bitkilerinin baklagiller, yağlı tohumlar, bağ bahçe ürünleri ve özellikle yem bitkilerinin üretim alanlarının genişletilmesi başlıca hedefler olarak benimsenmiştir⁵⁷.

Özellikle çalışmanın konusu sebebiyle üzerinde durulan 1. BYKP (1963-1967)'nda; tarım sektöründe yılda ortalama %4.7 oranında bir büyüme hızı dönem boyunca %25.6

⁵⁴ **Ulus**, "Türk Toplumuna Plânlı Kalkınma Yolunu Seçti: Meclis Beş Yıllık Plânı Kabul Etti", 22 Kasım 1962; **Akşam**, 22 Kasım 1962; **Cumhuriyet**, 22 Kasım 1962.

⁵⁵ **Cumhuriyet**, 9 Eylül 1962.

⁵⁶ Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT), **1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1963-1967, Ankara, 1963, s. 145.

⁵⁷ Hadi Tunç, "Türkiye'nin Tahıl Politikası Kaynakları Dünya Tahıl Kaynakları ile Mukayese", **Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye Dergisi**, S 23, 1996, ss. 18-19.

oranında üretim artış hızı ve hektar başına ortalama %20 civarında verim artışı sağlanması hedeflenmiştir. Enflasyon yaratmadan, millî gelirden %7 gelişme hızını sürdürmek, aynı zamanda, tarım üretimini çoğaltmak, sanayileşmeyi gerçekleştirmek için ihracatı geliştirmek ve sanayinin artan ham madde ihtiyacını karşılamak amaçlanmıştır⁵⁸. Bunun için de⁵⁹;

1- Tarımsal üretkenlikte beklenen artış ve gerektiğinde girdilere verilmesi göz önünde tutulan sübvansiyonlar, çiftçinin ödediği ve aldığı fiyatlar arasındaki ilişkide çiftçi lehine bir gelişme sağlayacaktır. Gelir dağılımının düzeltilmesine, toprak reformu gibi bünyevi ıslahat, kooperatifleşme ve adil vergileme çalışmaları yardımcı olacaktır.

2- Gerektiği hallerde, sübvansiyon politikası istisnai haller dışında nihai ürün yerine, üretkenliğin artırılması amacıyla girdilere sübvansiyon, verilmesi ilkesine uyularak yürütülecektir

3- Plân dönemi içinde yapılacak yatırımların toplamı, 123,8 milyon liralık tarımsal eğitim yatırımları hariç, 11,3 milyar lirayı bulmaktaydı. 11,3 milyar liralık yatırımın yüzde 6,5 veya 725 milyon lirası parasız çiftçi emeği karşılığıydı. Bunun yıllara dağılım oranı 1963 de yüzde 11,3, 1964 de yüzde 16,2, 1965 de yüzde 20,7, 1966 da yüzde 24,6 ve 1967 de yüzde 27,2 olmuştu. Buna göre gelişme hızı yatırım imkânlarının yıldan yıla artması da göz önüne alınarak, 1967 de yapılacak yatırımlar 1963' tekinin 2,4 katı olacaktır.

4- 5 yıllık yatırımlar toplamının yüzde 45,3'ü sulama işlerine, yüzde 15'i traktör ve donatımına, yüzde 6,1'i arazi iyileştirilmesine, yüzde 8,8'i ormancılığa, yüzde 4,2'si hayvancılığa, yüzde 2,6'sı balıkçılığa, geri kalan yüzde 18'i de öteki hizmetlere harcanacaktır. Bu oranlardan da görüldüğü gibi, yatırımların yarısından biraz azı mevcut sulama şebekelerinin iyileştirilmesiyle yeniden yapılacak sulama tesislerine ayrılmaktadır. Sulamanın tarımdaki hayati önemi göz önünde tutularak ve özellikle yüzde 7 gelişme hızını sağlayabilmek için, bu oranda bir yatırımın sulama konusuna ayrılması uygun görülmüştür. Bu miktar yatırım 5 yılda, bugün sulanan alandan başka 515 bin hektar arazinin sulanması ve bugünkü Devlet sulama şebekelerinin iyileştirilmesi kabil olacaktır. Çeşitli ürünlerin sulanan alan ihtiyaçları bu çalışmalarla ilgili kurumların birleşik kapasiteleri ve öteki tarım hizmetlerinin yatırım ihtiyaçları göz önünde bulundurularak, yukarıda verilen alan ve yatırım miktarı plân hedefi olarak alınmıştır. Bu hedeflere göre;

1- Tarım sektörünün içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal şartlar dikkate alınarak adil bir vergileme sistemi uygulanacaktır.

2- Kooperatifleşme teşvik edilecektir.

3- Tarımsal eğitim geliştirilecektir.

4- Tarım reformuyla tarımda iyileşme sağlamak hedeflenmiştir.

5- Plânda tespit edilen tarımsal hedeflere ulaşabilmek için, tarımsal üretim çiftçilerce yapıldığına göre, çiftçilerin çalışmalarını bu hedeflere doğru yöneltmek gerekmektedir. Tarım kredisi bu konuda tesirli bir araç olarak kullanılacak ve bünyevi ıslahat ve işletmeleri geliştirmek için yapılacak yatırımlar desteklenecektir. Aynı zamanda verimliliği yükseltecek girdilerin daha çok kullanılmasını sağlamak için tarım kredisinden yararlanılacaktır.

1963'de yürürlüğe konulan 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda "*Tarım ürünlerinin fiyatları, esas itibariyle bu ürünlerin maliyetlerine giren unsurlara sübvansiyon verilmesi yoluyla korunmalı, ancak Tarım Satış Kooperatifleri gelişinceye kadar, olağanüstü hal ve şartlarda bazı ürünlerin kooperatifler veya birlikler kanalıyla münhasıran ortaklara mahsus olmak ve bütçeden karşılamak kaydıyla, sübvansiyon yoluyla korunması cihetine gidilmelidir*"⁶⁰ denmektedir. Böylece 1. Beş Yıllık Kalkınma Plânıyla birlikte küçük-büyük bütün işletmelerin kullandıkları modern girdi miktarları ile orantılı olarak sübvansiyon almaları sağlanmış ve finansman itibariyle enflasyonist baskı yaratılması önlenmeye

⁵⁸ DPT, I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı, 1963-1967, s. 145

⁵⁹ A.g.e., ss. 145-165.

⁶⁰ DPT, I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı, 1963-1967, s. 498.

çalışılmıştır. Ancak bu program ileride terk edilmiş ve son yıllarda gübre dışındaki bütün girdilerden sübvansiyonlar kaldırılmıştır⁶¹.

Dolayısıyla 1. Plân, tarımsal üretimin artması için devletin bu sektöre sulama, enerji, yol ve haberleşme tesisleri, kredi ve pazarlama imkânları sağlaması, teknik yardımda bulunması ve toprak reformu gibi yapısal değişmelerin gerçekleşmesini önüne koyuyordu⁶². Toprak dağıtımında yalnız devletin olan ya da devletin hüküm ve tasarrufunda bulunan topraklar üzerinde durulmayacak; aynı zamanda tayin edilecek azami sınırın üstündeki özel mülk toprakları da kamulaştırılarak dağıtılacaktı⁶³. Böylece kalkınma plânı; toprak reformu gibi bir konuda büyük toprak sahipleri karşısında, topraksız köylünün yanında tutum almıştır. Plânlamada yer alan yeni tasarıya göre; TBMM’nin %70’i tarım sektörüne öncelik verilmesine ve toprak reformuna taraftar iken, %26’lık bölüm sadece çiftçinin topraklandırılmasına taraf olmuş ve %4’lük kesimde olumsuz yönde eğilim göstermiştir⁶⁴. Siyasi partilerin bir kısmı ise (bu oran CHP %85, YTP %92 ve AP ’de %53’tür) Devlet elindeki arazilerin topraksız çiftçilere dağıtılması taraftarı iken, Tabii Senatörler bütünüyle toprak reformundan yana olmuş ve bu yönde eğilim göstermişlerdi⁶⁵.

1. Plân tarımda devletin öncülüğünde, küçük işletmeleri birleştirebilen, sanayileşmeyi hızlandıracak bir toprak reformu şehre büyük göçün de önüne geçebilecek tarımda bir istihdam ve sanayileşme yaratacak, şehirdeki sanayi için de gerekli olan ücret mallarının fiyatlarını düşürecek bir kalkınma kurgusu yapar 1. Plân orta dönemdeki kalkınma stratejisi ise; “*tarım ve sanayi arasında dengeli bir gelişme hızı*”dır. Türkiye’nin uzun süreli kalkınma hedefi sanayileşme yönündedir ama sanayi sektörünün gelişebilmesi için tarımda belirli ve ileri hedeflere ulaşılması da gerekmektedir. DPT’ye göre; “*Tarıma yapılacak yatırımlar tarımsal gelirin 1975’e kadar bir misli artmasını temin edecektir*”⁶⁶.

Bu plân hedefi doğrultusunda hareket eden hükümet; tarımsal kalkınma ve teknik ıslahat yönünde de önemli adımlar atmış ve tarımda entansif çalışmaya yöneltici çeşitli tedbirler alınacağını ifade etmiştir. Böylece artık yeniden mera açılması önlenecek, bugünkü meraların iyileştirilmesi sağlanacak, meradan yararlanma hak ve sistemi düzeltilecek, işlenen toprağın mera aleyhine gelişmesi de durdurulacaktı. Ayrıca, nadas toprağı çeşitli usuller yoluyla azaltılacak, su kaynaklarının hızla geliştirilmesine çalışılacak ve sulanan arazi miktarı artırılacaktı. Devlet, sulama şebekelerinde çiftçilerin sulamadan yararlanabilmeleri için; çiftçilerin sulama birlikleri kurmaları ön şart haline getirilecek, kendiliklerinden birlik kurarak sulama tesisleri yapmak isteyen çiftçilerin projeleri ekonomik görüldüğü takdirde, devlet yatırımlara katılmayı ve kredi yoluyla yardım yapmayı öncelikle ele alacaktı. Yine ürünlerin özelliklerine göre gerekli zamanda gübrenin üretim bölgelerinde bulunmasını sağlayacak merkezi bir dağıtım teşkilatının kurulması ön görülmüştür. Tarımsal mücadele doğrultusunda devletin birinci derecede rol oynayacağı ilkesi kabul edilmiş ve tarım mücadelesi yapmak üzere özel teşebbüsün gelişmesinin desteklenmesi uygun görülmüştür. Makineleşme alanında traktör sayısında bir artış sağlamaktan ziyade traktörlerin tam çalışır durumda olmasını temin etmek esas alınmış; büyük oranda iş gücünü azaltmayan makinelerin sağlanması üzerinde durulmuştur. Çiftçilerin çalışmalarını plân hedeflerine yöneltmek için tarım kredisi tesirli bir araç olarak görülmüş ve bünyevi ıslahat ve işletmeleri geliştirmek için yapılacak yatırımlar desteklenecektir. Böylece işletme kredileri işletmecinin muhtaç olduğu mevsimde verilecek ve ürün satışı zamanında geri alınacaktı⁶⁷.

⁶¹ Ergun Kip, “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** Yurt Yayınları, (Derleyen: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Ankara, 1988, s. 140.

⁶² DPT, **I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1963-1967, s. 60.

⁶³ **Ulus**, “Toprak Reformu”, 1 Aralık 1962.

⁶⁴ **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1962.

⁶⁵ **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1962.

⁶⁶ DPT, **I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1963-1967, s. 39.

⁶⁷ **Ulus**, “1. Beş Yıllık Kalkınma Plânında Tarımın Yeri ve Islahat”, 30 Kasım 1962.

Türkiye tarımında 1950'li yıllarda gözlenen tarımsal değişme genel olarak değerlendirildiğinde 'Makineleşme' ağırlıklıdır. Bu da yeni toprakların üretime açılması sonucunu doğurmuştur. Ancak 1960'lı yıllardan itibaren ciddi anlamda makineleşme yerine bu kez kimyasal/biyolojik nitelikleri ağır basan bir değişimin ortaya çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla 1960'lardan itibaren 'teknolojik değişme olayı', 'yüksek verimli tohumlar' çerçevesinde oluşturulan bir tarım paketiyle değiştirilmiş ve yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır⁶⁸.

1960'lardan itibaren plânlı kalkınma döneminde köy fiziki alt yapısının kurulmasında da önemli gelişmeler sağlanmıştı. Bu dönemde uygulamaya konulan plânlı kalkınma hamleleriyle kırsal nüfus başına fizik alt yapı yatırımı 1965 fiyatlarıyla 1. Plân döneminde yılda 17,2 Türk lirasından, ikinci plân dönemi ilk dört yılı için 38,3 Türk lirasına çıkmıştır. Aynı şekilde kırsal nüfus başına sosyal alt yapı yatırımları yıllık 9,6 Türk lirasından ikinci plânın ilk üç yılı için 7,9 Türk lirasına inmiştir. Görüldüğü gibi, öncelik fizik alt yapı yatırımlarına verilmekle kalmamış, ikinci plân döneminde denge sosyal alt yapı yatırımları açısından daha da bozulmuştur. Dolayısıyla bu gösterge, önemle üzerinde durulması gereken bir veridir⁶⁹.

I. ve II. Plân Dönemlerinde Köylere Götürülen Alt Yapı Hizmetleri

Tablo: 1

Dönemler	Yapılan Yol Km. Olarak (a ⁷⁰)	İçme Suyu (Köy Sayısı)	Elektrik (Köy Sayısı)
Birinci Plân	21.673	9.760	656
İkinci Plân (b ⁷¹)	30.395	16.013	3.015
Toplam	52.068	25.773	3.671

Kaynak: III. Beş Yıllık Kalkınma Plânı, 1973-1977, Ankara, 1973, s. 864.

Bununla birlikte 1950 ile 1960 yılları arasında tarım ürünlerindeki ortalama artış hızı %5 idi. 1960 rejim değişikliğinden sonra gelen ilk iki yıl içinde bu oran %1.4'e düşmüş; 1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı'nda tarımda % 4.2'lik bir kalkınma hızı öngörülse de 1963-1967 döneminde yılda ortalama ancak %3'lük bir büyüme hızına erişilmişti⁷². Beş Yıllık Kalkınma Plânlarının gıda maddeleri üretimi zararına sınaî bitkiler üretimini kolaylaştırması bir yana, plânların uygulanmasında bu doğrultuda çok daha ileri gidilmiş, böylece sınaî bitkilere ilgili tahminler büyük çapta aşılrken, gıda maddelerinin üretimiyle ilgili tahminler gerçekleşmekten uzak kalmıştır. Özellikle hayvani gıdalar alanında tam bir başarısızlığa

⁶⁸1960'lı yıllarda Türkiye'ye çok sayıda vasıflı buğday tohumu ithal edilmiştir. Burada ithal edilen iki tür oldukça önemlidir. Bunlardan birincisi Meksika kökenli 'Penjamo' iken, bir diğeri Sovyetler Birliği kökenli 'Bezostaya' türleri bu tarihlerde yaygın ekim alanı bulmuştur. Ayrıca bkz., Çelik Aruoba, "Tarımda Teknolojik Değişimin Gelir Dağılımına Etkisi", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** Yurt Yayınları, (Derleyen: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Ankara, 1988, ss. 199-200.

⁶⁹ Cavit Orhan Tütengil, **100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, 1. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 184.

⁷⁰ Yaz ve kış geçit veren kaplamalı yollar kapsamaktadır. Toplam içinden 700 kilometrekarelik bir yol bölümü il yollarına devredilmiştir.

⁷¹ İkinci Plân toplamı 1972 yılı hariç dört yılın toplamı olarak.

⁷² Yerasimos, **a.g.e.**, s. 1455.

uğramış ve bunun sonucu olarak ülkenin beslenme durumunda 1960 yılından sonra hiçbir düzelme meydana gelmemiştir⁷³.

1. Plân döneminin ilk dört yılda tarımda yıllık ortalama gelişme hızı yüzde 3,1 olmuştur. 1963 yılındaki yüzde 7,6'lık büyük gelişmeyi 1964 yılında duraklama, 1965 yılında yüzde 3,3'lük gerileme ve 1966 yılında da yüzde 8,6'lık gelişme izlemiştir. Gelişme hızında hava şartlarına bağlı olarak görülen dalgalanma, başlıca hububat ve meyve üretimindeki değişmelerden ileri gelmektedir. Bu duruma göre büyük ölçüde hava etkilerine bağlılığı devam eden bu sektörde başlangıçta asıl önemli olan, teknolojik ilerlemeyi sağlayacak bazı girdilerin kullanılmasında gerçekleştirilen gelişmedir. Bu alanda 1. Plân döneminde kimyasal gübre ve iyi tohumluk kullanımında belirli bir gelişme başlamış bulunmaktadır⁷⁴.

1. Plânda bitkisel üretim için öngörülen hedefler tam olarak gerçekleştirilememiştir. Buğday, yağlı tohumlar gibi temel ürünler iç tüketimi karşılayamamıştır. Ancak plânın son dönemlerinde yağlı tohum ürünlerinin üretiminde artış olmuş, pamuk, şeker pancarı gibi endüstri ürünleri plân hedefini aşmıştır. Destekleme fiyat politikası kapsamında kaliteli tohum kullanımıyla pamuk, ayçiçeği gibi ürünlerde üretim artışı sağlanmıştır. Kimyevî gübre kullanımı, hedefi %35 oranında geçmiştir⁷⁵. Plânlı dönemin tarıma yönelik en büyük müdahalesi kuşkusuz destekleme alımlarının yoğunlaştırılması olmuştur. 1960 yılında 6 ürün⁷⁶ destekleme kapsamındayken, 1970'li yılların sonuna doğru destekleme kapsamı 24 ürüne⁷⁷ kadar genişletilmiştir.

Kişi Başına Düşen Tarım Üretimi İndeksinin Evrimi

Tablo: 2

Yıl	Tarım Üretimi	Gıda Maddeleri Üretimi	Tahıl Üretimi	Buğday Üretimi
1958	110	112	113	112
1959	108	108	102	100
1960	106	107	111	105
1961	104	107	83	85
1962	106	105	98	106
1963	109	107	114	115
1964	110	109	92	92
1965	103	100	92	92

⁷³ Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Teşkilatı (FAO), "Economie et Statistique Agricoles (Tarım Ekonomisi ve İstatistikleri)", **Aylık Bülten**, Mayıs 1971.; Yerasimos, **a.g.e.**, s. 1456.

⁷⁴ DPT, **II. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1968-1972, Ankara, 1969, ss. 303-304.

⁷⁵ Yusuf Tuna, **Tarımda Verimlilik Artışının: Ekonomik Sonuçları, Türkiye ile ilgili Bir Değerlendirme**, MPM Yay., Ankara, 1993, s. 356.

⁷⁶ Buğday, arpa, çavdar, tütün, çay ve şeker pancarı.

⁷⁷ Buğday, arpa, çavdar, yulaf, pamuk, tütün, yaş çay yaprağı, şeker pancarı, soya, ayçiçeği, fındık, Antep fıstığı, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yer fıstığı, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapağı ve yaş ipek kozası.

Kaynak: Yerasimos, a.g.e., s. 1457.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında 1958-1965 yılları arasında tarım üretimi; genel olarak hafif ve istikrarsız bir ilerleme gösterirse de, gıda maddeleri üretiminde fiilen bir duraklama olmuştur. Bununla birlikte 1961 yılına kadar tarım ürünlerini toplam olarak ifade eden indeksler ortalamasının üstünde olan gıda maddeleri üretimi indeksinin, daha sonra bu ortalamanın hep altında kaldığını görmek ilgi çekicidir. Genel olarak Türkiye nüfusunun aldığı gıdanın 3/4'ünü, kır nüfusunun aldığı gıdanın ise aşağı yukarı 9/10'unu meydana getiren tahıllara gelince 1950-1960 arasına oranla kesin bir düşüş yaşamıştır. Örneğin buğday indeksinde, tahılların bütününe oranla bir ilerleme görülürse de, bu durum mısır ve arpa gibi diğer tahılların zararına olmuştur⁷⁸. Tarım üretiminde verimlilik 1950-1962 döneminde özellikle şekerpancarı, pamuk, patates ve pirinçte büyük artışlar göstermiş, ülke tahıl ambarına dönmüş ve buğday ihracatında dünyada 4. sıraya çıkmıştır⁷⁹.

27 Mayıs 1960 sonrasında, plânlı bir iktisat politikası anlayışına yönelerek ekonomiyi yeniden genişleyen bir doğrultuya sokma çabaları ilk meyvelerini ancak 1962'de vermeye başlamış ve 1960, 1961 yıllarını bütün özellikleriyle 1958'de yürürlüğe konan istikrar programının izlerini taşımıştır⁸⁰. Sonuç olarak Türkiye ekonomik kalkınmasını 1960'ların başlarından itibaren uyguladığı beşer yıllık kalkınma planlarıyla sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemde en önemli değişim, teknoloji kullanımıyla ilgilidir. 1960'larda, kullanılan toprakların sınırına yaklaşıldığı için dönem boyunca meydana gelen üretim artışını büyük ölçüde teknoloji kullanımına bağlı verimlilik olarak açıklamak mümkündür. Ayrıca destekleme politikaları her yönden geliştirilmiş, girdi kullanımı hızlanmış, kontrol değeri yüksek sanayi bitkisi, meyve ve sebze üretimi artmıştır. Toprak ağalığının görece ağırlığı azalırken, küçük üreticilik de tasfiye olmamış ve küçük meta üreticiliği, sektörün üretim biçimi olarak etkisini sürdürmüştür⁸¹.

1.d. Üçüncü Koalisyon Hükümeti ve Tarım Politikası (25 Aralık 1963 - 20 Şubat 1965)

1963 Yerel seçimleri sonrasında yaşanan kısa süreli hükümet buhranı sonrasında İsmet İnönü Başbakanlığı'nda yeni bir hükümet kuruldu. CHP-YTP ve Bağımsızlardan oluşan yeni hükümet programında da uzun yıllardan beri üzerinde durulan tarım ve toprak reformunun gerçekleştirilmesi, en önemli ve süratle ele alınması gereken başlıca meselelerden biri olarak belirlenmiştir. Bu meselenin şimdi cesaretle ele alınmamasının yakın gelecekte iktisâdi ve sosyal alanda meselenin çözümünü daha da güçleştirecek gelişmelere yol açabileceği kanısında olan yeni hükümet; tarımsal faaliyetlerin ekonomik ve sosyal bakımlardan en elverişli şartlar içerisinde cereyan etmesini sağlayacak olan bu reformu anayasada yer alan ilkelere uygun olarak, topraksız köylünün toprak sahibi yapılması, yoksul çiftçinin toprağı işleyecek imkânlarla teçhiz edilmesi, çok bölünmüş tarlaların iktisâdi işletmeye elverişli üniteler halinde toplanması olarak anlıyor, tarımsal üretimin bir unsuru olması dolayısıyla da asıl olan tarım reformunun temeli kabul etmiş ve bu yönde faaliyetlerini yürüteceğini belirtmiştir. İlerleyen dönemlerde de bu anlayış içinde tarımda üretkenliğin artmasına hız verilerek, çoğalan nüfusun beslenmesinin teminat altına alınacağı, iktisadi kalkınma gücün geliştirilmesi ve sosyal adalet ilkelerinin en önemlilerinden birinin gerçekleşmesinin sağlanmış olacağına dair güvence vermiştir. Öte yandan, Türkiye'nin iktisâdi gücünde önemli

⁷⁸ Yerasimos, a.g.e., ss. 1457-1458.

⁷⁹ "Basından Seçmeler", **Tarım, Orman Ve Köy İşleri Bakanlığı Bülteni**, S 84/8, Ankara, 1984, s. 41.

⁸⁰ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)**, 9. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 109.

⁸¹ Hüner Tuncer, **Tarımda Bir "İlk"ın Ardından Dr. Hadiye Tuncer'e Armağan**, Sanat Kitapevi, Ankara, 1999, s. 3.

yer tutan hayvancılığı geliştirmek için tedbirler alınacağını; tarımda üretkenliğin artırılması amacıyla sulama işlerinin hızlandırılacağını; bu arada küçük sulama ve yeraltı sularından yararlanma alanlarındaki çalışmalar için bunlardan istifade edecek vatandaşlarla işbirliğine değer verileceğini vurgulamıştır. Hatta hükümet; iktisâdi kalkınma çabalarını bir plân içinde yürütürken, nüfusun üçte ikisinin yaşadığı köy konusu üzerinde de durmuş ve tarımsal yapının sacayağını teşkil eden köy sorunlarına değinileceğini belirtmiştir. Yeni hükümet kalkınma anlayışının temelini köylerin kalkındırılması gerektiği üzerine endekslemiş ve iktisâdi ve sosyal kalkınmanın tümüyle ancak köy ve köylümüzün kalkınması ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir⁸².

Bu bakımdan köy kalkınması ile ilgili olarak başlamış olan toplum kalkınması çalışmalarının hızlandırılması ve Devletin çeşitli organlarının köye doğru hizmet ve gayretlerinin birleştirilmek suretiyle etkili bir hale getirilmesi Üçüncü Koalisyon Hükümetinin en önemli görevi olacağı vurgulanmış ve bu hizmetlerin bütün köylülere kısa zamanda ulaşmasını kolaylaştırmak için hizmetleri elverişli merkezlerde toplama imkânları üzerinde durulacak ve kendi başlarına yaşayamayacak durumda olan köylülerin yeterli imkânlarla sahip topluluklar haline getirilmesi çareleri araştırılacağı belirtilmiştir. Köylerin ve köylülerin kalkınması için belirlenen çözüm yollarını şöyle sıralamak mümkündür⁸³:

1- Köy kalkınmasında üretim imkânları çok sınırlı olan orman köylerinin özel bir durumu vardır. Orman içi köylerde yaşayan vatandaşlarımızın memleketimiz için hayati, önemi olan orman varlığımıza zarar vermeden, yaşamaları ve kalkınmaları konusunda özel bir dikkat gösterilecektir.

2- Köylerin ekonomik ve sosyal kalkınmasında önemli yer tutan köy yolları yapımı hızlandırılacaktır. Devlet gücünü destekleyen köylere yol yapımı için yapılmakta olan yardımlar artırılacaktır. Yeni getirilen makinelerin illere dağıtımı ve bu alandaki çalışmalar 1964 yılında %100 artırılmış olacaktır.

3- Köy kalkınmamızın genel kalkınma içindeki önemini yukarıda belirtmiştik. Bu önemi göz önünde tutan hükümet köylünün kalkındırılması yolundaki çalışmalara öncelik ve hız verecektir. Genel olarak köylünün, özel olarak da orman köylüsünün davalarını yeni bir anlayışla ele alacaktır.

4- Tarım ürünlerini ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gereken tedbirler alınacaktır.

5- Hem köylüyü, hakkı olan daha iyi yaşama şartlarına kavuşturabilme hem de onu memleket kalkınmasında daha çok yardım edebilir duruma getirebilme yolundaki çalışmaları ahenkli ve süratli bir şekilde yürütebilmek için, bir Köy İşleri Bakanlığı kurulmuştur.

6- Köy İşleri Bakanlığı, köye yönelen çeşitli devlet hizmetleri arasında bağlantı kuracak, bu hizmetlerin Kalkınma Plânına ve yıllık programlara uygun bir ahenk içinde verimli bir şekilde yürütülmesini sağlamaya çalışacaktır. Gene Köy İşleri Bakanlığı, Devlet gücüne halkın ve gençliğin gönüllü gayretinin katılması yoluyla, köy kalkınmasını, yeni bir ruh ve heyecan içinde hızlandırma hamlesine önderlik edecektir.

1.e. Suat Hayri Ürgüplü Hükümeti ve Tarım Politikası (26 Şubat 1965- 10 Ekim 1965)

İsmet İnönü başkanlığında hükümetin dağılmasından sonra Cumhurbaşkanı Gürsel, CHP muhalefette kalmak şartıyla bir koalisyon kurulmasını önerdi. II. Cumhuriyet'in ilk yasama döneminin son koalisyon hükümeti, CHP dışındaki partilerin bir araya gelmeleriyle, Senatör Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığında kurulmasına karar verildi. Böylece 26 Şubat 1964'de dört partinin anlaşması sonucunda Meclis'te okunan hükümetin ana programı 200 ret

⁸² <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP28.htm> (Erişim Tarihi: 21.01.2018).

⁸³ <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP28.htm> (Erişim Tarihi: 21.01.2018).

oya karşı 231 kabul oyla kabul edildi ve yeni kabine belirlendi⁸⁴. Bu hükümetin başlıca görevi, yıl sonuna doğru ülkeyi genel seçimlere götürmek ve siyasal istikrarı sağlamaktır.

İkili ve Üçlü Koalisyon iktidarları denemelerinden sonra kurulmuş olan üçüncü İnönü Hükümeti; 1963 mali yılı Bütçe Kanunu tasarısının Millet Meclisi'nce reddi üzerine çekilmiştir. Bu sebeple bugün içinde bulunulan ortam, bünyesinde kuvvet taşıyan istikrarlı bir Hükümeti ihtiyaç haline getirmiştir. Dolayısıyla istikrarlı bir hükümetin kurulması için karma hükümete katılan ve kuvvetini bu inançtan alan partiler; tam bir görüş birliği ile tespit ettikleri protokole dayanarak; Suat Hayri Ürgüplü Başbakanlığı'nda bir hükümet kurulmasında mutabık kalmışlardır.

Daha önceden 1965 Ekim'inde yapılması plânlanan seçimlere kadar ülkeyi yönetecek olan geçici hükümet, iktidarı ele aldıktan sonra tarımsal kalkınma konusu üzerine de eğilmiş ve bu minvalde şu kararları almıştır⁸⁵:

1- Kooperatifçiliğin toplum kalkınmasının gerçekleşmesinde ve çeşitli üretim sektörlerinin gelişmesinde önemli bir yeri olduğuna inanıyoruz. Bu maksatla, kooperatiflerimizin çoğalması ve yayılması için her türlü tedbirleri alacağız.

2- Hükümetimiz, toplumumuzun içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal şartlar bakımından ziraî ve sınaî kalkınma hareketimizi, üzerinde önemle durulması gereken bir Devlet meselesi olarak mütâlâa eylemektedir.

4- Nüfusumuzun %70'inin ziraatla meşgul olması, bu problemin köyde ve toprak üzerinde çalışanlar yönünden taşıdığı ağırlığın delilini teşkil eylemektedir.

5- Bir taraftan tarımdaki bir kısım fazla nüfusun sınaî sektöre aktarılabilmesi için sınaî gelişme hareketimize hız vermek, diğer taraftan da topraksız köylümüzü toprağa kavuşturmak ve modern usuller içinde ziraat yapabilecek hale getirmek zorunluluğunda olduğumuz aşikârdır. Bu sebeple bir kısım fazla nüfusun sınaî sektöre aktarılması hareketi, yıllık programlarımızın sınaî sektöre müteveccih yatırımları ile düzenlenecektir.

6- Topraksız köylümüzün toprağa kavuşturulması ve modern usuller içinde ziraat yapılabilecek hale getirilmesi hususu ise, başarı ile uygulanacak bir toprak reformu hareketi ile tahakkuk ettirilmek icap eder. Bu itibarla evvelce hazırlanıp son zamanlarda Meclis'e intikal ettirilmiş bulunan Toprak Reformu kanun tasarısının, yeni Hükümet tarafından ciddi surette takibi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gecikmelere uğramadan müzakere imkânlarının sağlanması için her gayretin yapılması lüzumuna inanmaktayız.

7- Ziraî ekonomimizde hayvancılığın çok önemli bir yeri olduğuna kaniiz. Bu alanda hızla artan tüketimin karşılanması, ihracat imkânlarının açılması ve tarımda yaygın halde bulunan mevsim işsizliğinin giderilmesi için hayvancılığın ve hayvan ürünleri endüstrisinin geliştirilmesine çalışacağız.

8- Tarım kredilerinin yerinde, zamanında verilmesi ve yeterli bulunması için gerekli tedbirler alınacak ve Tarım işçilerimizin haklarını korumak ve bu alandaki aksaklıkları gidermek için hazırlanmakta olan kanun tasarısının en kısa zamanda sonuçlandırılmasına çalışacağız.

2- 27 MAYIS 1960 ASKERÎ MÜDAHALESİ'NİN ARDINDAN TÜRKİYE'DE ÇİFTÇİ ÖRGÜTLENMESİ

2.a. Ziraat Odaları ve Kooperatifler

Türkiye'de tarımsal gelişimin sağlanması, çiftçi sorunlarının giderilmesi ve haklarının genişletilmesi yolunda önemli bir adımı teşkil eden Ziraat Odaları, ilk kez 1881 yılında çıkarılan bir tüzükle kurulmuş; 1881-1897 döneminde de sayıları 99'a yükselmiştir. Bu yıllarda, genel olarak bir danışma kurulu niteliğinde olan ziraat odalarından beklenen hizmetler yeterli görülmemiştir. Daha sonra 1912 yılında çıkarılan bir tüzükle ziraat

⁸⁴ Ahmad, a.g.e., ss. 280-281.

⁸⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP29.htm> (Erişim Tarihi: 22.01.2018).

odalarının ilçe düzeyinde kurulması sağlanmıştır. Başlangıçta, ziraat odalarına yeterince mali kaynak temin edilemediğinden, odalar kendilerinden beklenen görevleri yapamamışlardır. Cumhuriyet döneminde, 1937 yılında yürürlüğe giren, 3203 Sayılı Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilatı Kanunu’nun 6 ve 7 inci maddelerine göre, ziraat odalarının yeniden canlandırılmasına çalışılmış ve bu amaçla 1940 yılında birçok ziraat odasının seçimleri yapılarak teşkilatlanma ağı genişletilmiştir. Ancak, başarılı bir sonuç elde edilememiştir. Sonraki yıllarda, ziraat odalarının, çiftçileri bünyesinde toplayan aktif bir kuruluş olmaları için özel bir kanuna ihtiyaç olduğu anlaşıldığından, böyle bir kanunun çıkarılması yönünde çalışmalar yapılmıştır. 6964 Sayılı Ziraat Odaları ve Ziraat Odaları Birliği (TZOB) Kanunu 1957 yılında yürürlüğe girmiştir. Ancak, kanuna ilişkin tüzüğün zamanında çıkarılmaması nedeni ile ziraat odalarının faaliyete geçmeleri 1963 yılından itibaren başlamıştır⁸⁶. Örneğin 1963 yılında tarımsal kalkınma hususunda yapılacak yatırımlar doğrultusunda Mersin’in Tarsus ilçesinde çiftçilere mesleki yönden bilgi ve destek vermek amacıyla Çiftçi Eğitim Kampları açılması neticesinde sulama, drenaj, taşkın ve kurutma hakkında eğitim verilmiş ve ilk önce küçük su işletmeleri konusu uygulamalı olarak ele alınmıştır⁸⁷.

1957 yılında çıkarılan 6964 sayılı kanuna göre kurulan Ziraat Odaları; 27 Mayıs sonrasında gerçekleştirilen plânlı kalkınma programıyla birlikte alt zeminini sağlamlaştırmış ve daha sonradan 1971 ve 2004 yıllarında çıkarılan bazı kanunlarla ilgili maddeleri değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliklerle birlikte genel olarak Ziraat Odaları; çiftçi kütükleri tutmak, kayıtlı üyelerine girdi temin etmek ve dağıtmak, kamu ve özel kurum ve kuruluşlara faaliyetleri ile ilgili önerilerde bulunmak ve iş birliği yapmak, tarım ve tarımsal kalkınma ile ilgili toplantılar düzenlemek ve bu tür toplantılara katılmak, laboratuvar, müze, örnek ziraat işletmeleri, çiftçi danışmanlık merkezleri kurmak, sulama, kurutma, ağaçlandırma, toprak koruma ve verimliliği artırma konularında çalışmalar yürütmek, sosyal amaçlı çalışmalara destek olmak için faaliyet gösterecekti. Böylece Ziraat Odaları özellikle 27 Mayıs sonrasında gerçekleştirilen plânlı kalkınmayla birlikte oluşturmuş olduğu temel zeminle ülke düzeyinde örgütlenmiş ve zamanla üst birliklerini kurmuşlardır⁸⁸. 1960’lı yıllardan itibaren Türkiye’de çok farklı yasal dayanağı olan ve Birlik adını taşıyan (Mahalli İdarelere ait birlikler ve sulama, köye hizmet götürme ve damızlık sığır yetiştiricileri birlikleri) vb. örgütler kurulmuştur. Yine bu dönemde birliklere ortak ve kayıtlı işletme sayısı toplamı 1 milyona yakın iken⁸⁹; bu oran 2013 yılı itibariyle Türkiye’deki Ziraat Odaları sayısı yaklaşık 747 adete ulaşmış ve bu odalardaki üye sayısı 5.574.157 üyesi ile, il ve ilçelerde örgütlenmiştir⁹⁰.

Bunun dışında çiftçi birlikteliğini sağlamada diğer önemli bir adımı teşkil eden Kooperatifler; Türkiye’de bölgesel anlamda özellikle tarım alanında geçimini sağlayan üreticiler için değerlendirilen ekonomik bir örgütlenme şekli olarak ortaya çıkmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından “*Ortaklarının belirli iktisadi çıkarlarını korumak, özellikle meslek veya geçimlerine ilişkin gereksinimlerini işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet yoluyla karşılamak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli tüzel kişiliğe sahip şirket*”⁹¹ şeklinde tanımlanan “kooperatif” sözcüğü Anadolu’da farklı isimlerle ve benzer uygulamalarla ortaya çıkan ve işbirliğini esas alan bu ekonomik terim Osmanlı döneminde tam anlamıyla hayat bulamamış; ancak Cumhuriyet’in ekonomi programında kendisine hak ettiği yeri alabilmiştir.

⁸⁶ <http://www.tzob.org.tr/tarihce> (Erişim Tarihi: 23.1.2018).

⁸⁷ **Ulus**, 27 Mart 1963.

⁸⁸ <http://www.tzob.org.tr/tarihce> (Erişim Tarihi: 23.1.2018).

⁸⁹ İ. Hakkı İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, 6. Baskı, Avcı Ofset Matbaası, İstanbul, 2006.

⁹⁰ GTHB, **Tarım Reformu Genel Müdürlüğü**, Ankara, 2013.; Uğur Sağlam, **Uşak İlinde Tarımsal Üretici Örgütlenmesi ve Yapısal Sorunlar**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ, 2013, s. 35.

⁹¹ Türk Dil Kurumu, **BSTS / İktisat Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, 2004.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında olduğu gibi Türkiye’de kooperatifçilikle ilgili hükümlere 1961 anayasasında yer verilmiş, 1961 Anayasasının 51. maddesinde “*Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır.*” ifadesinin yer alması kooperatifçiliğin gelişmesi için devleti daha aktif ve sorumlu duruma getirmiştir. 1961 Anayasası’nın kooperatiflere yönelik hükümleri, kooperatifçiliğin anayasal anlamda güvence altında bulunduğunu göstermekte ve devlete kooperatifler lehine olumlu ödevler yüklemektedir. Buna göre; kooperatiflerin özerkliğine, bağımsızlığına ve demokratik yapısına zarar vermeksizin kooperatifçiliğin gelişmesine yönelik her türlü yasal, idarî ve malî tedbirleri almak devletin anayasadan kaynaklanan görevleri arasındadır.

Kırsalda, üretici örgütlenmesinin, yani kooperatiflerin temel amacı çiftçinin yaşam düzeyini ve kalitesini artırmak olduğu için üretim verimliliğini yükseltmek ve pazardaki konumlarını güçlendirmek kaçınılmazdır⁹². Kooperatifler Avrupa’da 1960’lı yıllardan sonra tüketici ve son kullanıcıya ulaşma aşamasına geçmiş ve işbölümü, uzmanlaşma gibi yeni anlayışlara anlam verilmeye başlamıştır⁹³. Örneğin; Türkiye’de ise 1960’lı yıllarda temelleri atılan Tire Süt Kooperatifi, 2010’da cam şişede organik pastörize süt üretmeye de başlamış ve 2014 itibariyle 2000 civarı ortağı dışında 150’yi aşkın kişiye istihdam sağlamıştır⁹⁴. 1960 yılları içerisinde temelleri atılan ve kooperatiflerin yaygınlaşması yolunda önemli bir atılım gerçekleştiren bu girişim; sanayinin de gelişmekte olduğu ve nüfusu 80.000 civarında olan bir ilçede tarımsal ekonomik yaşamın devam ettirilmesi konusunda başarılı bir örnektir.

1961-1965 Dönemi Hükümet Programlarında Kooperatif ve Çiftçi Örgütlenmesine Yönelik Politikalar

Tablo: 3

HÜKÜMETLER	PROGRAMLAR
8. İnönü (Birinci Koalisyon) Hükümeti (20.11.1961-25.06.1962)	* Her alanda kooperatifçiliğin geliştirilmesi dikkat edeceğimiz hususlardandır denilmiştir.
9. İnönü (İkinci Koalisyon) Hükümeti (25.06.1962-25.12.1963)	* Milli ekonominin temeli olan tarıma önem verileceği ve tarımda verimliliğin artırılması için çalışmaların yapılacağı vurgulanmıştır.
10. İnönü (Üçüncü Koalisyon) Hükümeti (25.12.1963-20.02.1965)	* Köylere yönelik her türlü hizmetin devlet tarafından yerine getirileceği, Köy işleri Bakanlığının, köye ulaştırılan devlet hizmetlerinin koordinasyonunu sağlayacağı ifade edilmiştir.
Ürgüplü Hükümeti (20.02.1965-27.10.1965)	* Kooperatiflerin yayılması için her türlü tedbir alınacaktır

Kaynak: Hükümet Programları, TBMM, 1988, C I, II, III, Ankara.

Yukarıdaki tabloda da ifade edildiği gibi hükümet programlarında da üzerinde önemle durulan ve 27 Mayıs sonrasında plânlı kalkınma çerçevesinde çiftçi sorunlarının giderilmesi,

⁹² Gülen Özdemir-Gülşen Keskin-Haşim Özudoğru, “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Tarımsal Kooperatiflerin Önemi”, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, C 11, S 1, 2011, s. 109.

⁹³ Uçkun Geray, “Yeni Koşullar ve Tarımda Kooperatifçilik”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C 40, S 2, 1990, s. 49.

⁹⁴ Tire Süt Kooperatifi, *Kurumsal*, <http://www.tiresutkoop.com> (Erişim Tarihi: 21.01.2018)

tarımsal üretimin artırılması ve sulama alanındaki tarımsal verimin artışın sağlanması amacıyla kooperatiflerin yaygın hale getirilmesi I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı’nda yer almıştır. Programlarda genel olarak kooperatifleşmenin tarım için yararlı olacağı belirtilmiş ve küçük ve orta işletmelerin, üretimde ve ürünlerin değerlendirilmesinde büyük işletmelerin sahip olduğu avantajlardan yararlanması amacıyla kooperatifleşmenin destekleneceği vurgulanmıştır.

1. Beş Yıllık Kalkınma Plânında Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesi⁹⁵

Tablo: 4

DÖNEMLER	TARIM ve ÇİFTÇİ ÖRGÜTLEMESİ İÇİN ÖNGÖRÜLENLER
I. Plân Dönemi (1963–1967)	*Tarımsal girdi kullanımının teşviki ve sulama alanlarındaki büyük tarımla ile tarımda verim artışı amaçlanmıştır. *Çiftçilerin kooperatifleşmesini önleyici nedenlerin incelenmesi ve kooperatifleşmenin önemi üzerinde durulmuştur.

Kaynak: Devlet Plânlama Teşkilatı, “1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı”, 1963-1967, Ankara, 1963, ss. 303-304.

27 Mayıs sonrasındaki askeri yönetimin hükümet programında yer alan plânlı kalkınma ile birinci beş yıllık kalkınma plânı arasında paralellik olduğu görülmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi’nden sonra 1963 yılında gerçekleştirilen plânlı yıllık dönemi ile bütün tarımsal gelişmeler bir plân dairesi içine alınmıştır. Bu plânlı dönemde özellikle kırsal alan kalkınma çalışmalarına büyük önem verileceği, tarım konusu yanında köylerin sorunlarının da plan hedefleri doğrultusunda çözümleneceği vurgulanmıştır. Ayrıca plânlı kalkınma ile birlikte kırsal kesimdeki bireylerin sosyal ve mesleki örgütlenmelerinin sağlanmasının yanı sıra kooperatifleşmeye de büyük önem verileceği ve kooperatiflerin bu örgütlenmenin gerçekleşmesinde önemli bir araç olduğu gösterilmiştir. Böylece 27 Mayıs sonrasında gerek askeri yönetim ve hükümet programlarında gerekse plânlı kalkınma yoluyla birinci beş yıllık kalkınma plânında yer alan ve kırsal kesimdeki bireylerin sosyal ve mesleki örgütlenmelerinin sağlanma yolunda önemli bir merhale sayılan kooperatifler, 1960’larda belirli ana kategorilerde sınıflandırılmıştır.

1960’lı Yıllarda Türkiye’de Faaliyette Bulunan Bazı Kooperatif Grupları ve Sayıları

Tablo: 5

Kooperatifler	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı
Tarım Kredi Kooperatifi	1575	941.799
Tarım Satış Kooperatifi	215	156.257
Küçük Sanat Kooperatifi	147	73.289

⁹⁵ Burada (1961-1965) dönemi esas alınarak çalışmanın ana konusunu ve kapsamını ele alması bakımından yalnızca I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı’ndaki kooperatifleşmeyle ilgili maddeler alınmıştır. Daha sonraki kalkınma plânlarındaki kooperatifleşme çalışmaları için ayrıca bkz., Devlet Plânlama Teşkilatı, **I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1963-1967; Devlet Plânlama Teşkilatı, **II. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1968-1972.

Yapı Kooperatifi	430	120.000
İstihlak Kooperatifi	2050	97.658
Pancar İstihsâl Kooperatifi	357	39.325
Diğer İstihsâl Kooperatifi	16	238.488
Yardımlaşma Kooperatifi	357	100.045
Sigorta Kooperatifi	196	42.350
Orman Kooperatifi	3	2.552
Toplam	5347	1.813.412

Kaynak: Yön, Yıl: 2, S 54, 26 Aralık 1962, s. 13.

Türkiye’deki Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri’nin 1960’larda belirli ana kategorilerde sınıflandırılmasından sonra 1965 yılında çıkarılan 1163 sayılı Kooperatifler Kanununa göre Köy Kalkınma Kooperatifleri adıyla kurulmaya başlamışlardır. 1965 yılında kurulan 58 kooperatif “*Yurtdışına işgücü göndermelerinde kooperatif kuran köylülere öncelik tanınması projesi*” uyarınca ortakların yurt dışına gitme olanağının sağlanması sonucunda hızla yayılmışlardır. Bu proje 1967 yılında Almanya’daki ekonomik durgunluk nedeniyle sekteye uğramış, 1971 yılında yeniden canlanmıştır. 1972’de kooperatif sayısı tekrar 4234’e yükselmiş, ardından 1976’da 6469 sayısına ulaşmıştır. Ayrıca kooperatiflerdeki ortak sayısı da yaklaşık 1.500.000 olmuştur. 1980’den sonra kooperatiflere devlet desteğinin azalması nedeniyle sayıları tekrar düşmüştür⁹⁶.

Ancak Türk ve Dünya ekonomilerinde değişen şartlar tarım sektöründeki üreticilerin korunması ihtiyacını ortaya çıkarmış ve kuruluş amaçları doğrultusunda faaliyet gösteren ve katma değer oluşturan TSKB’ler, üreticiler arasında yaygın örgütlenmeye sahip kuruluşlar olmaları nedeniyle tarım politikasının önemli bir enstrümanı olarak görülmüş ve destekleme politikalarında görevlendirilmişlerdir. 1960’lı yıllarda başlayan bu politikalar sonucunda TSKB’ler Devlet adına destekleme alımlarında görevlendirilmişlerdir. Bu görevlendirmeler zamanla kooperatif ve birliklerin kamu kurumu gibi algılanmasına yol açmış ve siyasi iktidarlar kooperatif ve birliklerde etkin rol oynamışlardır. Tarım sektöründe çalışanlarca oluşturulan kooperatifler tarafından ekonomik amaçlı olarak kurulan bu birlikler, yönetim açısından siyasi iktidarların güdümünde kalmışlar ve zaman içerisinde çeşitli siyasi müdahaleler sonucu, asıl amaçları yanında, zirai ürünlerin alımında desteklemede aracı olarak da görevlendirilmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak birlikler piyasa koşulları üzerinde, Birlik adına ürün alımı yapmışlar ve izlenen politikalar gereği çiftçiye piyasa koşullarından daha fazla bir fiyat ödeyerek, çiftçiye dolaylı ürün alım desteğinde bulunmuşlardır⁹⁷.

SONUÇ

Türkiye tarımında 1950-1960 yılları arasında belirli ölçülerde nitel ve nicel gelişmeler elde edilmiş ve bu anlamda başta makineleşme olmak üzere, tarımsal politika ve kalkınmada çağdaş girdi kullanımının artması, işlenen alanların genişlemesi, verim artışı tarımsal üretimin

⁹⁶ Sağlam, a.g.t., s. 40.

⁹⁷ İsmail Muzaffer Eren, “Türkiye’de Kamu Açıklarının Oluşumunda Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin Rolü ve Marmarabirlik Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 11, S 3, Yıl: 2009, ss. 33-34.

artması gibi birçok meseleye olanak tanınmıştır. Buna karşılık; 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ile Türkiye başta siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda olmak üzere birçok alanda adeta bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşümün yaşandığı alanlardan biri de hiç şüphesiz iktisadî ve tarımsal kalkınma yolunda atılan adımlardır. Bu dönemdeki hükümetlerin programları ve uygulamalarına bakıldığında 1960’lı yıllar esas olarak; Türkiye tarımının yaygın tarım koşullarından yoğun tarım koşullarına geçtiği yıllar olarak tanımlanabilir. Özellikle Türk ekonomisi 1963’den itibaren yeniden plânlı kalkınma dönemine girerken, 1960’lı yılların ortalarından itibaren tarımda da modern girdi kullanımına bağlı olarak verimlilik artışları gündeme gelmiştir. Bu dönemde ithal ikameci birikim modeli çerçevesinde sanayi ve tarıma yönelik “popülist” politikalar uygulanırken, bu politikaların bir sonucu olarak hükümetler tarafından oldukça sistemli bir destekleme politikası gündeme gelmiştir.

27 Mayıs sonrasında bizzat devlet eliyle gerçekleştirilen ve uygulamaya konulan 1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı; ilk nüvelerini 1963 yılında vermeye başlamış ve bu tarihten itibaren plânlı ekonomik kalkınma modeline geçişle birlikte, tarımda devletin yön verdiği “yoğun üretim” süreci başlamış, ayrıca köy kalkınmasını sağlanması ve köylü sorunlarının giderilmesi bu dönemdeki popülist politikalarla desteklenmiştir. Bunun yanı sıra devlet, tarımsal kalite ve verimliliğin artışı için çiftçilere uygun kimyasal gübre, tarımsal ilaç, tohumluk gibi verimlilik üzerinde doğrudan etkide bulunan araçların kullanımına büyük imkân tanımıştır.

27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi’nden sonra atılan adımlardan biri de kooperatiflerin bir plân dairesi içerisinde yer almasıdır. Hükümet programlarında yer almaya başlayan bu uygulama ile özellikle kırsal alan kalkınma çalışmalarına büyük önem verileceği, tarım konusunda köylerin sorunlarının da plân hedefleri doğrultusunda çözümleneceği vurgulanmıştır. Ayrıca plânlı kalkınma ile birlikte kırsal kesimdeki bireylerin sosyal ve mesleki örgütlenmelerinin sağlanmasının yanı sıra kooperatifleşmeye de büyük öneme verileceği ve kooperatiflerin bu örgütlenmenin gerçekleşmesinde önemli bir araç olduğu gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2.Resmi Yayınlar ve Raporlar

“Basından Seçmeler”, **Tarım, Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Bülteni**, S 84/8, Ankara, 1984.

Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT), **1. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1963-1967.

Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT), **2. Beş Yıllık Kalkınma Plânı**, 1968-1972.

Hükümet Programları, TBMM, 1988, C I, II, III, Ankara.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1961-1965.

Milli Birlik Komitesi Tutanak Dergisi, 1960-1961.

Resmi Gazete, “Milli Birlik Komitesi Tebliğleri”, 30 Mayıs 1960, S 10515.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Ankara, 1961.

GTHB, **Tarım Reformu Genel Müdürlüğü**, Ankara, 2013.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi, 12 Temmuz 1960, S 71-1188/1584.

3.Telif-Tetkik Eserler (Kitap, Makale, Tez)

AHMAD, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, 4. Baskı, Çeviren. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 2010.

ARUOBA, Çelik, “Tarımda Teknolojik Değişmenin Gelir Dağılımına Etkisi”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** Yurt Yayınları, (Derleyen: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Ankara, 1988.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarım)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969.

Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Teşkilatı (FAO), “Economie et Statistique Agricoles (Tarım Ekonomisi ve İstatistikleri)”, **Aylık Bülten**, (Mayıs 1971).

BUCAK, Faik, “Ağaları Tanıyor musunuz? ”, **Yön**, 10 Ocak 1962, S 4.

BUCAK, Faik, “Ağaların Bilinmeyen Tarafları”, **Yön**, 21 Şubat 1962, S 10.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)**, 9. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005.

EREN, İsmail Muzaffer, “Türkiye’de Kamu Açıklarının Oluşumunda Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin Rolü ve Marmarabirlik Örneği”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 11, S 3, Yıl: 2009.

GERAY, Uçkun, “Yeni Koşullar ve Tarımda Kooperatifçilik”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, C 40, S 2, 1990.

GÖZÜBÜYÜK, Abdurahman Şeref - KİLİ, Suna, **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

GÜNAL, Erdoğan, **Türkiye’de Demokrasinin Yüz Yıllık Serüveni**, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009.

İNAN, İ. Hakkı, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, 6. Baskı, Avcı Ofset Matbaası, İstanbul, 2006.

İNÖNÜ, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, 3. Baskı, C 2, Yapı Kredi Yayınları, (Yayına Haz.: Ahmet Demirel), İstanbul.

İPEKÇİ, Abdi-COŞAR, Ömer Sami, **İhtilâlin İçyüzü**, C 1, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1966.

KIRKPINAR, Nurullah, “27 Mayıs Askeri Müdahalesinin Ardından Türk Siyasetinin Yapılanma Dönemi (1961-1965)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2015.

KIRKPINAR, Nurullah, “Anayasa Referandum Süreçlerinde Kamuoyunu Yönlendirme Aracı Olarak Basın: 1961 Anayasası Örneği”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (Atatürk Araştırma Merkezi), **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Bildiriler, C 1, (Elazığ 19-21 Ekim 2016), Ankara, 2018.

KİP, Ergun, “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** Yurt Yayınları, Derleyen: Şevket PAMUK-Zafer TOPRAK, Ankara, 1988.

KÖYMEN, Oya, “Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980”, **Sosyalist Türkiye Hangi Kaynaklarla Kalkınacak?**, NK Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖNAL, Nevzat Erim, “1980 Sonrası Devlet Politikalarının Türkiye’nin Tarımsal Dönüşümüne Etkileri”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007.

ÖNDER, İzzettin, “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikaları”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, Derleyen: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Ankara, 1988.

ÖZDAĞ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2004.

ÖZDEMİR, Gülen - KESKİN, Gülşen - ÖZÜDOĞRU, Haşim, “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Tarımsal Kooperatiflerin Önemi”, **Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi**, C 11, S 1, 2011.

SAĞLAM, Uğur, “Uşak İlinde Tarımsal Üretici Örgütlenmesi ve Yapısal Sorunlar (Yayınlanmamış Doktora Tezi)”, **Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü**, Tekirdağ, 2013.

TUNA, Yusuf, **Tarımda Verimlilik Artışının: Ekonomik Sonuçları, Türkiye İle İlgili Bir Değerlendirme**, MPM Yay., Ankara, 1993.

TUNCER, Hüner, **Tarımda Bir “İlk”in Ardından Dr. Hadiye Tuncer’e Armağan**, Sanat Kitapevi, Ankara, 1999.

TUNÇ, Hadi, “Türkiye’nin Tahıl Politikası Kaynakları Dünya Tahıl Kaynakları ile Mukayese”, **Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye Dergisi**, S 23, 1996.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, **100 Soruda Kırsal Türkiye’nin Yapısı ve Sorunları**, 1. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975.

Türk Dil Kurumu, BSTS / İktisat Terimleri Sözlüğü, **TDK Yayınları**, 2004.

Ulus, “1. Beş Yıllık Kalkınma Plânında Tarımın Yeri ve Islahat”, 30 Kasım 1962.

Ulus, “Toprak Reformu”, 1 Aralık 1962.

Ulus, “Türk Toplumunu Plânlı Kalkınma Yolunu Seçti: Meclis Beş Yıllık Plâni Kabul Etti”, 22 Kasım 1962.

WEIKER, Walter, **1960 Türk İhtilali**, Çeviren: Mete Ergin, Cem Yayınları, İstanbul, 1967.

YENAL, Oktay, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

YERASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Bizans'tan 1971'e**, Gözlem Yayınları, 1980.

4.Sürekli Yayınlar

Akis

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

Resmi Gazete

Son Havadis

Ulus

Vatan

Yön

5. İnternet Kaynakları

<http://www.tzob.org.tr/tarihce> (Erişim Tarihi: 23.1.2018).

<https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP26.htm> (Erişim Tarihi: 19.01.2018).

Tire Süt Kooperatifi, Kurumsal, <http://www.tiresutkoop.com> (Erişim Tarihi: 21.01.2018).

RUS İŞGALİ DÖNEMİNDE KARS VE ÇEVRESİNDE BAHÇECİLİK

Hacali NECEFOĞLU*

ÖZET

Rusya İmparatorluğu Kafkas Eğitim İdaresi tarafından yayınlanan “*Kafkas Arazileri ve Kabilelerinin Tasvirine Dair Materyaller Toplusu*”nda (Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа – СМОМПК) Kafkas tarihi, arkeolojisi, linguistiği ve etnografyası ile ilgili makaleler yayınlanmaktaydı. Kırk yıl Rus işgalinde bulunmuş Doğu vilayetlerimizin de tarihi, coğrafyası, arkeolojisi, iklimi, bu topraklarda o dönem yaşayan halkların kültürü, edebiyatı, gelenekleri ile ilgili makalelere adı geçen toplunun çeşitli ciltlerinde yer verilmiştir. Muhtelif zamanlarda Erivan Öğretmen Okulu öğretmeni, Kutaisi Öğretmen Okulu müdürü ve Kars vilayeti halk okulları müfettişi görevlerinde çalışmış V. İ. Devitski'nin Kars vilayeti ve çevresi ile ilgili bu topluda yayınlanmış yedi makalesinden ikisi bölgedeki bahçecilikle ilgilidir. V. İ. Devitski'nin 1898 yılında yayınladığı “*Aras Boyu Ova Köylerinde Bahçeciliğin Kısa Tasviri*” makalesinden Kağızman Okulu'nda 1896 yılından ziraat bölümü olduğunu ve okulda iki bahçıvan-öğretmen bulunduğunu, Kağızman'da bahçelerin tuttuğu alanın 700 hektara kadar olduğunu öğreniyoruz. Bu makalede Kağızman'da yetişen meyve çeşitleri hakkında bilgiler verilmiştir: elma, armut, dut, kayısı, ceviz, erik, vişne, üzüm, iğde, ayva, ahududu, frenküzümü. Beş çeşit elma, altı çeşit armudu tasvir eden Devitski, Kağızman'da çok yetiştirilen duttan yapılan ürünleri (vodka, pastil, tarhana, köme/bastıkh, dut balı/narbek) anlatarak, bölgede ipekçilik açısından dut ağaçlarına önem verildiğini bildiriyor. Kağızman'da üretilen meyveleri Erivan meyveleri ile karşılaştıran Devitski, bu meyvelerin fiyatları ve pazarlama biçimleri hakkında da bilgi veriyor. “*Kars vilayetinde bahçecilikle ilgili kısa notlar*” makalesinde V. İ. Devitski vilayete bağlı Oltu, Ardahan, Kars ve Kağızman dairelerinde (okrug) bahçeciliğe uygun arazileri tasvir ederek, bölgede bahçeciliğin gelişmekte olduğunu vurgulamaktadır. Bildiride yukarıda anlatılan çalışmalara dayanarak Rus işgali döneminde Kars ve çevresinde bahçeciliğin durumu anlatılıyor.

Anahtar Kelimeler: Rus İşgali, Kars, Bahçecilik, Kağızman.

THE GARDENING IN KARS AND ITS SURROUNDINGS DURING THE RUSSIAN OCCUPATION

ABSTRACT

Articles about history, archeology and ethnography of Caucasus had been published in “*The collection of materials for the description of the countries and tribes of the Caucasus*” (Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа – СМОМПК) which had been issued by Educational Administration of Russian Empire. The history, geography, archeology, climate of our Eastern provinces of Turkey, which had been occupied by Russians for forty years, and culture, literature, traditions of the peoples living in these lands at that time had been featured in various volumes of the mentioned collection. V. I. Devitsky, who had worked as a teacher at Yerevan Teacher School, a principal at the Kutaisi Teacher School and an inspector at the public schools of Kars Province at various times, had seven articles in this collection and two of them were about gardening in the region. We learn from the article “*A Short Description of Gardening in the Plain Villages along Aras River*” published in 1898 by Devitsky, that there had been an agricultural section in the Kağızman School since 1896, and that there are two gardener-teachers in the school, and gardens in Kağızman reached up to 700 hectares. In this article, information was given about the kinds of fruits grown in Kağızman: apple, pear, berry, apricot, walnut, plum, cherry, grape, silverberry, quince, raspberry, and currant. Devitsky, who depicted five varieties of apples and six varieties of pears, explained the products made from mulberry of Kağızman (vodka, lozenge, tarhana, köme/bastıkh, mulberry honey/narbek), and argued that mulberry trees were prioritized in the region in terms of silk. Comparing the fruits produced in Kağızman with the fruits of Yerevan, Devitski also

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi, alinecef@hotmail.com

gave information about the prices and marketing methods of these fruits. By describing the cultivable lands in the provincial areas (okrugs) -Oltu, Ardahan, Kars and Kağızman-, in the article “*Short Notes about Gardening in the Province of Kars*”, V. I. Devitsky emphasized that the gardening was developing in the region. Based on the studies mentioned above, this article describes the situation of gardening in Kars and its surroundings during the Russian occupation.

Key Words: Russian Occupation, Kars, Gardening, Kağızman.

Güney Kafkas Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edildikten sonra bölgenin idari ve kültür merkezi yapılan Tiflis’te 1881 yılından itibaren Kafkas Eğitim İdaresi tarafından yayınlanan “Kafkas Arazileri ve Kabilelerinin Tasvirine Dair Materyaller Toplusu”nda (Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа – СМОМПК) Kafkas tarihi, arkeolojisi, lengüistiği ve etnografyası ile ilgili makaleler yer verilmekteydi. Toplam 46 cilt olan bu toplunun 44 cildi Rusya İmparatorluğu döneminde basılmış, I. Dünya Savaşının başlaması ile yayın durdurulmuş. Son iki cildi 1926 ve 1929 yıllarında Mahaçkala’da (Dağıstan) yayınlanmıştır. Toplunun yazarları genelde Güney Kafkas Öğretmen Okulu mezunu olan aydınlar ve köy öğretmenleridirler. Çok ciltli bu yayında Kafkas halklarının yaşam tarzı, maişeti, gelenek ve görenekleri, folklorları, köy ve şehirlerin tasvirleri konusunda geniş bilgiler yayınlanmıştır (Əfəndiyev, 1999:3,4).

93 harbi sonucu Rusya İmparatorluğuna katılan Doğu vilayetlerimizin de tarihi, coğrafyası, arkeolojisi, iklimi, bu topraklarda o dönem yaşayan halkların kültürü, edebiyatı, gelenekleri ile ilgili makalelere adı geçen toplunun çeşitli ciltlerinde yer verilmiştir: “Kars vilayeti hakkında kısa notlar” (Садовский, 1883: 315), “Kars vilayeti Ardahan dairesi Poshov sahnesi” (Садовский, 1885:1), “Trabzon Rumlarının şarkılarından örneklerle lehçeleri hakkında birkaç kelime” (Якимов, 1888:1), “Novobayazet kazası” (Фёдоров, 1891:141), “1889 yılında Kağızman normal okulunda ipek böceklerinin beslenilmesi hakkında malumat” (Рождков, 1891:227), “Baş-Şuragel köyü çevresindeki eski abideler” (Бунятов, 1892:141), “Erivan guberniyası ve Kars vilayetine tatil gezisi” (Девецкий, 1896:79), “Artvin kenti” (Мачавариани, 1897:1), “Aras boyu ova köylerinde bahçeciliğin kısa tasviri” (Девецкий, 1998:88), “Erivan guberniyası ve Kars vilayetinin maden suları” (Девецкий, 1901:183), “Kars vilayeti notları” (Янович, 1904:1), “Kars vilayetinde toplanmış Yunan, Türk, Tatar ve Ermeni atasözleri” (Девецкий, 1904:34), “Poshov sahasının kadim abideleri” (Девецкий, 1905:236), “Kars vilayetine seyahatten [notlar]” (Девецкий, 1908:38), “Kars vilayetinde bağcılıkla ilgili kısa notlar” (Девецкий, 1908:39), “Van vilayeti (Vaskurakan)” (Лалаянц, 1915:1).

Dikkat ettiğimizde Kars ile ilgili makalelerin müellifi Vasiliy İvanoviç Devitski’dir. Yayınlarından 1896’da Erivan Öğretmen Okulu öğretmeni, 1904’te Kutaisi Öğretmen Okulu müdürü, 1908’de ise Kars vilayeti halk okulları müfettişi görevlerinde çalıştığını öğreniyoruz (Necefoğlu, 2017:1).

V. İ. Devitski’nin 1898 yılında yayınladığı “Aras boyu ova köylerinde bahçeciliğin kısa tasviri” makalesinde (Девецкий, 1998:88) o zamanki inzibati arazi bölgesüne göre “Kağızman okruğu¹” adlandırılan Kağızman İlçesi’nin coğrafi konumu, iklimi, nüfus yapısı

¹ Okrug – (Rusça) bölge, daire.

ve bahçecilikle ilgili bilgiler veriyor. Yazar, Aras nehrinin sağ sahilinde olan Kağızman’ın doğu ve batısında bulunan iki dere arasında yerleştiğini, ortasından Trapanak çayının aktığı “Büyük Dere” diye adlandırılan doğu deresinin meyve bahçeleri ile dolup taşıdığını, “Şahin Dere” olarak adlandırılan batı deresinin ise bitkisiz olduğunu, Kağızman’ın iklim şartlarını anlattıktan sonra yerli ahalinin bahçecilik ve bostancılıkla ve az miktar ekincilikle meşgul olduklarını kaydediyor.

Bahçeciliğin bu bölgede yıldan yıla geliştiğini yazan Devitski bahçelerde daha iyi meyve türlerinin (üzüm, şeftali, kayısı, kiraz, frenküzümü, ahududu) görülmeğe başladığını belirtiyor. Makaleden Kağızman’da bahçelerin tuttuğu alanın 700 hektara kadar olduğunu, Kağızman Okulu’nda 1896 yılından ziraat bölümünün faaliyette olduğunu, bu okulda Tiflis Meyvecilik Okulu’ndan mezun iki meyveci-öğretmenin bulunması sayesinde bölgede iyi aşılama, budama ve bahçe planlaması yöntemlerinin yaygınlaştığını öğreniyoruz. Yazar Kağızman bahçelerinde bulunan meyve ağaçlarını şöyle sıralıyor: elma, armut, dut, kayısı, ceviz, erik, vişne, üzüm, iğde, ayva, ahududu, frenküzümü. Devitski Kağızmanda iki çeşit, – yazlık (“süd alması”, “şeker alması” ve “şak-şak alması”) ve kışlık (“şah alması” ve “gış alması”), – elmaların olduğunu ve tüm alma türlerinin Erivan elmalarında daha iyi olduğunu belirtiyor:

“Şah alması” kırmızı renkli, iri, sulu, azıcık ekşi elmadır, funtu² 5-6 Kopeek’e³ satılıyor. “Gış alması”nın (yani kış elması) funtu 4-5 Kopeek’tir. Süte benzer suyu olduğundan “Süd alması” adlandırılan elma yeterince iri ve sulu olup, kolay soyuluyor ve funtu 4-5 Kopeek’e satılıyor. Funtunun fiyatı 2-3 Kopeek olan küçük boyutlu “şeker alması” çok tatlıdır. İçindeki çekirdeklerinin yapışmamış olmasından dolayı silkelendiğinde çıkardığı seslere göre “şak-şak alması” adlandırılan elmaların fiyat 2-3 Kopeek/funt.

Devitski’ye göre Kağızman’daki armut türleri (“bazdoğan”, “aymad halifa”, “kırmızı armut”, “sipincor”, “turşi”, “garib” vs.) Erivan’dakilerden fazla olup, kışlık türleri iyi olmasa da, yazlık türleri Erivan’dakilerden çok üstündürler. Bazdoğan – tanesi ¼ funttan (307,125 gram) 1,5 funta (614,25 gram) kadar ağırlıkta olabilir, sulu ve lezzetlidir, funtu 5-6 Kopeek’tir. İsmi ilk defa bu türü elde etmiş Aymad (Ahmet olabilir – H. N.) adlı birisinden almış “Aymad halifa” armudu iri olup, sarı renkli, sulu ve çok tatlıdır. Uzun biçimli “Kırmızı armud” elma gibi kırmızıdır, sulu ve lezzetlidir, 3-4 Kopeek/funt. Kestane boyutunda, çok tatlı “Sipincor” armuduna satışta rastlanmıyor. “Turşi”, yani ekşi, armut salamuraya en uygun olup, salamura yapılıyor. “Garib”, yani garip, en erken olgunlaşan, sulu ve lezzetli, fakat küçük boyutludur (Девицкий, 1998:90).

Yazar Kağızman’da en çok dut yetiştirildiğinin yazıyor. Haziranın ortasında olgunlaşan meyvelerden vodka çekildiğini, çeşitli tatlı ve şekerlemelerin (pastil, tarhana, köme/bastıkh vs.) yapıldığını, dut balı (narbek) pişirildiğini kaydeden Devitski anılanların beyaz duttan yapıldığını, Erivan dutundan daha iyi olan Kağızman beyaz dutunun çok üretildiğini ve çok ucuz olduğunu, 2-3 pud⁴ gelen iki sepet dutun 30-60 Kopeek’e alındığını,

² Funt = 409,5 gram.

³ Kopeek Ruble’nin yüzde biri.

⁴ 1 pud = 16,3 kg.

1888 yılından bölgede ipekçiliğe başlanıldığından artık dut ağaçlarına Kağızman'da önem verildiğini belirtiyor.

Devitski iri, yağlı ve lezzetli Kağızman cevizlerinin Erivan cevizlerinden daha iyi olduğunu yazıyor.

Kağızman'da vişnelerin yüksek kaliteye sahip olduklarını, özellikle iyi olan iri, etli ve sulu bir türünün istisnasız reçel yapımında kullanıldığını bildiren yazar diğer vişne türlerinin pudunun 50-70 Kopeek'e satıldığı halde anılan türün pud fiyatının 1,2-1,5 Ruble olduğunu, Kağızman'da yetişen diğer meyvelerin (kayısı, erik, kiraz ve üzüm) Erivan meyveleri ile kalite ve fiyat olarak yarışamadığını kaydediyor.

Üretilen tüm meyvelerin Türkmen, Kürt, Ermeni ve Rumların yaşadıkları Kağızman okruğu'nun dağ köylerinde alıcı bulunduğunu, eşeklerle bu köylere taşındığını, ekincilik ve hayvancılıkla geçinen köylülere verilerek karşılığında elverişli fiyata buğday, arpa, yağ, peynir, yün alındığını bu makaleden öğreniyoruz (Девицкий, 1998:91).

“Kars vilayetinde bahçecilikle ilgili kısa notlar” makalesinde (Девицкий, 1908:1-30) V. İ. Devitski vilayete bağlı Oltu, Ardahan, Kars ve Kağızman okruglarında bahçeciliğe uygun arazileri tasvir ederek, bölgede meyveciliğin gelişmekte olduğunu vurgulamaktadır.

Yazar Rus işgalinden önce yoğun nüfusa sahip Oltu bölgesinde halkın yegâne gelir kaynağı olan meyveciliğin yaygın olduğunu, fakat bu toprakların Rusya İmparatorluğu'na verildikten sonra Müslüman ahalinin bahçelerini çok ucuza satarak veya bazen de alıcı bulamadan terk ederek Osmanlı egemenliğindeki topraklara kitlesel olarak göç ettiklerini, kalan Müslüman ahalinin de kalıp kalmama arasında tereddüt halinde olduklarından sulama kanalları ve bahçeleri bakımsız bıraktıklarını, neticede kurumuş ağaçların Rus askerleri ve bu arazilere göçürülmüş Ermeniler tarafından kesilerek satıldığını anlatıyor. Meyvecilik bilgisi ve sevgisi olmayan, genelde ticaret ve zanaatla meşgul olan göçmen Ermenilerin bedava ele geçirdikleri veya Türklerden çok ucuza aldıkları bahçelerdeki meyve ağaçlarını kestikten sonra odun olarak değerlendirdiklerini ve gelir elde ettiklerini anılan makaleden öğreniyoruz (Девицкий, 1908:4).

Devitski 25 yıl önce (1870'li yılların başında – H. N.) Oltu bölgesinde bulunan bahçelerin yalnız beşte birinin kaldığını, son dönemler yeni ağaçlar dikildiğini ve Oltu çayı havzasında kilometrelerce bahçelerin bulunduğunu yazarak, ayrıca köy okullarında fidanlıklar oluşturulmasının, öğrencilere aşılama yöntemlerinin, ağaç dikme ve ağaca kulluk tekniklerinin öğretilmesinin, Oltu merkez okulunda tarım bölümünün kurulmasının, okula 3 desyatin⁵ toprak sahası ayrılmasının, okula meyveci-öğretmen davet edilmesinin bölgede meyveciliğin gelişmesine ümit verdiğini belirtiyor. Onun fikrince Oltu ilçesi meyvecilik açısından iki kısma ayrılıyor: meyveciliğin az yararlı veya yararsız olduğu dağlık doğu kısmı ve meyvecilikle uğraşılabilen düşük rakımlı batı kısmı. Burası Oltu çayı ve kolları (Penek, Panaskert, Tausker ve Anzav) boyunda olan arazilerdir. Yazar meyveciliğin gelişme düzeyi açısından ise Oltu okruğu'nu üç kısma ayırıyor. Birinci kısma Norpet, Sivkar, Karnavaz, Ukim ve Hosor veya Parakez (Paragöz ?) köylerinin bulunduğu Aşağı Oltu çayı; Oltu çayının sağ kolu olan Aşağı Tausker-su deresi ve Tausker köyü; Oltu çayının sol kolu olan Anzav

⁵ 1 desyatin = 1,09 hektar.

çayının en batı deresi ve Anzav köyünü ait ediyor. Parisar ve Saltı köylerinin bulunduğu Tausker-su çayının orta hissesi; Ori ve Optisi köyleri; Panaskert çayı ve kolları boyu bulunan Megenk, Olor ve Panaskert köyleri; bu köylerden güneyde bulunan Kaban deresi; Penek deresinin aşağı hissesi; Oltu çayı boyunca yerleşen Oltu mıntıkası ve Sekhçek ve Luspek köyleri ikinci kısmı oluşturuyorlar. Oltu çayının orta üst vadilerinde yerleşen kalan köyler üçüncü kısma dâhildirler. Birinci kısımda meyveciliğin yaygın olduğunu, ikinci kısımda genelde tahıl ekildiğini, üçüncü kısımda ise meyveciliğin gelişmediği görülüyor.

Oltu okrugu’nun meyveciliğe yararlı tüm kısımlarında dut, elma, armut, erik, kayısı, alça, kiraz, vişne, alıç (yemişen), ceviz yetiştiriliyor; ayva, kızılıcık, şeftali ve üzüm ise sadece birinci kısımdaki köylerde üretiliyor. Bu kısımda az da olsa incire rastlanıyor. Fakat buralardaki incir ağaçları bodurdurlar. Nehir boylarında yabani biten sumak bitkisi de bulunuyor.

Makaleden bölgenin her tarafında çok miktar dut ağacı bulunduğunu, meyvelerinin hem taze, hem de kurutulmuş olarak kullanılan duttan pestil, leçir ve pekmez hazırlandığını, en iyi dutun Ukyam bahçelerinde olduğunu öğreniyoruz.

Duttan sonra en çok yetiştirilen elma, armut, kayısı, erik olup, daha soğuk yerlerde (Topi-yol eteklerinde yerleşen Salaçur köyünde, Anzav çayının üst kısımlarındaki Eryük/Erük’te ve Penek çayının üst kısımlarındaki iki Kürt mıntıkası Mşek ve kışlasında) daha çok alça ağaçları görünüyor.

Devitski en iyi elma türlerinden “şah alma” ve “kırmızı alma”yı, en iyi armut türlerinden kışlık olan “bek armud”, “taş atmud”, “kopa armud”u, tez olgunlaşanlardan “tikan armud” ve “beyaz armud”u gösteriyor, kayısılarından en iyi türlerin “kemiş” ve “abul”, eriklerden ise en iyi türün “tamas” olduğunu bildiriyor.

Yazar Kaban, Panaskert, Ori, Tausker, Ukyam ve Anzav bahçelerinde çok sayıda ceviz ağacı bulunduğunu, bunların meyvelerinin beyaz, iri ve ince kabuklu olduğunu, 100-150 yıllık ceviz ağaçlarına rastlanıldığını belirterek, ayva ağaçlarının (kışlık tür – “aşılama”, yazlık türler – “alma ayvası” ve “ekmek ayvası”) ise Oltu okrugu’nun sıcak birinci kısmında daha çok bulunduğunu, en iyi ayvanın Anzav köyünde yetiştiğini gösteriyor. Makaleden Oltu’nun daha sıcak yerlerinde (Anzav, Tausker, Ukyam, Karnavaz ve Khosor’da üzüm yetiştirildiğini, ekşi, kalın kabuklu ve iri çekirdekli yerli üzüm türlerini hiç de iyi kalitede olmadığını, kızılıcıkların genelde bahçelerin kenarlarında bittiğini, yemişenlerin bahçelerin kenarlarında doğal çeper rolünü oynadıklarını öğreniyoruz.

Devitski’ye göre aşılınmış kayısı 2-3 yıla, armut 3-4 yıla, elma ise 5 yıldan sonra meyve veriyor. Burada vişne ve erik ağaçları en az 20 yıl ürün verdikleri halde, kayısılar 20 yıldan daha fazla sürede ürün veriyorlar. Elma, armut, dut, ceviz ve üzüm belirsiz uzun süre, neredeyse yüz yıldan fazla müddette meyve veriyor.

Oltu okrugu’nda toplanan ürünlerin bölgenin dağ köyelerine, Ardahan ve Kars okruglarına götürüldüğünü ve son baharda meyve üretilen köylere komisyoncuların gelmeye başladıklarını kaydeden yazar, meyvelerin paranın yanında tahıl, peynir, yağ, yün ile de değiştirildiğini bildiriyor.

Para ile alışverişlerde o zamanki meyve fiyatları da ilginçtir:

Tez olgunlaşan elma ve armudun pudu 35-60 Kopeek;

Kayısı ve eriğin pudu 25-40 Kopeek;

Kışlık elma ve armudun pudu 40-80 Kopeek;

Kuru mürdüm eriğinin pudu 2 Ruble;

Kuru kayısının pudu 4-6 Ruble (Девицкий, 1908:17).

Ardahan okruğu'nda Posov çayı ve Caku-su boyu Posov bölgesi istisna olmakla iklimin meyveciliğe en az uygun olduğunu belirten Devitski okrugun doğu kısmında Vaşlob ve Çıldır'da elma yetiştirildiğini, Posof civarında meyveciliğe hiç dikkat verilmediğini, diğer köylere nazaran Badel ve Popolo köylerinde meyveciliğe daha çok önem verildiğini yazarak, "Paşa alma", "şah alma" ve "karaca alma" gibi elma türleri ile "nanazır" adlı armut türü dışında diğer türlerin yüksek kaliteye sahip olmadıklarını bildiriyor.

Kars okruğu'nda da sert iklimden dolayı meyvecilikten bahsetmenin zor olduğunu kaydeden Devitski, okrugun iklimi daha uygun olan doğu kısımlarında bile meyvecilikle kimsenin meşgul olmadığını vurgulayarak, okrugun orta kısımlarında bu işle yalnız çok hırslı amatörlerin uğraştıklarını anlatıyor.

Краткое описание садоводства по селениям приаракской равнины.

1. Садоводство в Кагызманѣ. Мѣстечко Кагызманѣ, Карсской области, находится подъ 40°11' с. ш., на правомъ берегу Аракса; оно населено армянами и турками. Мѣстность въ Кагызманѣ постепенно повышается къ югу и въ нѣсколькихъ верстахъ отъ него достигаетъ наибольшей высоты, гдѣ и проходитъ граница съ Турціей. Съ восточной и западной стороны селеніе ограничивается двумя глубокими оврагами, начинающимися почти у границы и доходящими до Аракса. Восточный оврагъ называется „Бююкъ-дара“; онъ весь наполненъ фруктовыми садами; на днѣ его протекаетъ рѣчка Трапанакъ-чай, водою которой жители орошаютъ свои сады и огороды во время лѣтней засухи. Западный оврагъ почти безъ растительности и называется „Шаанъ-дара“, т. е. ястребинный оврагъ. Почва въ Кагызманѣ преимущественно глинистая; есть также известковая, гипсовая и песчаная; мѣстами встрѣчаются солончаки и черноземъ. Атмосферныхъ осадковъ лѣтомъ выпадаетъ мало; въ иное лѣто дождей совсѣмъ не бываетъ; но въ остальные времена года осадковъ выпадаетъ достаточно; зимою снѣгъ выпадаетъ въ 1—1½ арш. толщиною. Зима довольно холодная и продолжается со второй половины ноября до половины или до послѣднихъ чиселъ марта. Весна дождливая и короткая, начинается съ апрѣля и заканчивается въ первой половинѣ мая. Ко второй половинѣ мая цвѣтеніе деревьевъ заканчивается и наступаетъ знойное, сухое лѣто, во время котораго трескается глинистая почва и выгора-

Şekil 1. V. İ. Devitski'nin "Aras boyu ova köylerinde bahçeciliğin kısa tasviri" makalesinin ilk sayfası.

Şekil 2. V. İ. Devitski'nin "Kars vilayetinde bahçecilikle ilgili kısa notlar" makalesini yayınladığı derginin kapağı.

KAYNAKÇA

- Əfəndiyev, Ə., “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu”, **QƏXTMT (SMOMPK)**, İzahlı bibliografiya. 1999, Bakı, Qartal, 218 s.
- Nəcəfoğlu, H., “V. İ. Devitski'nin Erivan ve Kars Vilayətləri Gezi Notları (1894)”, **I. Uluslararası Kafkasya Halk Kültürü Kongresi**, 9-11.10.2017, Kars (Yayında).
- Бунятов, Г., “Памятники древности в окрестностях селения Баш-Шурагель”, **СМОМПК**, 1892, Тифлис, Вып. 13, Отдел первый, с. 141-147.
- Девицкий, В., “Древности Посховского участка”, **СМОМПК**, 1905, Тифлис, Вып. 35, Отдел первый, с. 236-246.
- Девицкий, В. И., “Из поездок по Карсской области”, **СМОМПК**, Тифлис, 1908, Вып. 38, Отдел первый, с. 108-254.
- Девицкий, В. И., “Краткие очерки садоводства в Карсской области”, **СМОМПК**, Тифлис, 1908, Вып. 39, Отдел первый, с. 1-30.
- Девицкий, В. И., “Краткое описание садоводства по селениям приаракской равнины”, **СМОМПК**, Тифлис, 1998, Вып. 25, Отдел первый, с. 88-113.
- Девицкий, В. И., “Пословицы греческие, турецкие, татарские и армянские, собранные в Карсской области”, **СМОМПК**, Тифлис, 1904, Вып. 34, Отдел третий, с. 34-55.
- Девицкий, В., “Каникулярная поездка по Эриванской губернии и Карсской области.”, **СМОМПК**, Тифлис, 1896, Вып. 21, Отдел первый, с. 79-180.
- Девицкий, В., “Минеральные источники Эриванской губернии и Карсской области.”, **СМОМПК**, Тифлис, 1901, Вып. 29, Отдел первый, с. 183-200.
- Лалаянц, Е. А., “Ванский вилайет (Васкуракан)”, **СМОМПК**, 1915, Тифлис, Вып. 44, Отдел второй, с. 1-84.
- Мачавариани, К., “Город Артвин”, **СМОМПК**, Тифлис, 1897, Вып. 22, Отдел второй, с. 1-53.
- Садовский, К., “Краткие заметки о Карсской области”, **СМОМПК**, Тифлис, 1883, Вып. 3, Отдел первый, с. 315-350.
- Садовский, К., “Посховский участок Ардаганского округа Карсской области”, **СМОМПК**, Тифлис, 1885, Вып. 5, Отдел первый, с. 1-65.
- Рожков, М., “Сведения о червокормлении при Кагызманском нормальном училище в 1889 г.”, **СМОМПК**, Тифлис, 1891, Вып. 11, Отдел второй, с. 227-228.
- Фёдоров, Н., “Новобаязетский уезд”, **СМОМПК**, Тифлис, 1891, Вып. 11, Отдел первый, с. 141-145.

Якимов, А., “Несколько слов о наречии трапезундских греков, с образцами их песен” , **СМОМПК**, 1888, Тифлис, Вып. 6, Отдел второй, с. 1-30.

Янович, Ф. С., “Очерки Карсской области” , **СМОМПК**, Тифлис, 1904, Вып. 34, Отдел первый, с. 1-181.

1920 YILI ESKİŞEHİRİ'NDE TARIMSAL KALKINMA ÖNERİLERİ

Zafer KOYLU*

ÖZET

Bu çalışma, Eskişehir Livası Ziraat ve Fen Memuru Ferid Bey 'in “ Eskişehir Livası'nın İklim, Tabakatü'l Arz, Nüfus ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tedkiki ” (Fi 16 Eylül 336, ss. 1-139) adlı el yazısı notlarından yola çıkılarak hazırlanmıştır. Eser, 9 bölüm bir zeyl'den oluşmuştur. Bölümler şu şekildedir: 1- İklim, 2- Tabakatü'l arz, 3- Arazi, 4- Nüfus, 5- Ziraatımız, 6- Hayvancılık, 7- İtibar-ı Ziraiye, 8- Meyvecilik, 9- Ziraat Maarifi. Özellikle tarımın gelişmesi için eğitim konusuna büyük önem veren yazar, zirai eğitim ile ilgili de ayrıntılı bir program ortaya koymuştur.

Ferid Bey çalışmasına İklim yapısı ile başlayarak, yağmur miktarı açısından Eskişehir'in Yarı Kıraç bir yapıya sahip olduğunu vurgulamıştır. Yağmurların da çeşitli nedenlerden dolayı yarısının boşa gittiğini, hatta sel şeklinde olan yağışlar da toprağın humus tabakasının da yok olduğunu belirtmiştir. Tarım ve hayvancılık konusunda ise, geniş arazi olanaklarına rağmen, toprağın ancak % 7,4'nün işlendiğini, ziraate olanak vermeyen alanların genelde bataklık ve sazlık olduğunu vurgulamıştır. Hayvan sayısının azalmasının nedenini ise daha önceleri çok tercih edilmeyen hayvansal beslenmenin giderek artmasına bağlamıştır. Ayrıca kadın eğitimi konusuna da dikkat çekmiştir. Darü'l-muallimin öğrencilerinin de Ziraatçiliğe hazırlanması gereği üzerinde duran yazar, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir. “...Bizde asker çiftçi ve çiftçi de asker olduğu gibi, Muallim de Ziraatçı olmak zorundadır...”

Eserde, tarımsal ürünlerin desteklenmesi, “Köy Bankaları” aracılığı ile ucuz kredi sağlanmasıyla birlikte, bir de “Çiftçi Sendikası”nın da kurulması gereği de vurgulanmıştır. Eseri önemli kılan bir diğer özellik ise Eskişehir'in dönem içinde kadastrası yapılmamış olmasına rağmen, Erkan-ı Harbiye'nin haritaları ve diğer haritalar karşılaştırılarak, Eskişehir, Sivrihisar ve Mihaliçcik'in genel yüzölçümü ve bu alanın ne kadarında tarım yapıldığı verileri ortaya konulmuş olmasıdır.

Ziraatin ilerlemesi için gelecekte tedbirler alınırken “...köylerin içtimaiyesinin islah edilmesinin de” göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulayan Ferid Bey, Liva ziraatinin mektepsizlik, yolsuzluk ve haksızlıktan terakki etmediğini belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, Tarım, Tarımsal Kalkınma.

AGRICULTURAL DEVELOPMENT PROPOSALS FOR ESKİŞEHİR IN 1920

ABSTRACT

This paper has been based on the own studyings of O. Ferid who was the Brigade and Cadaster Technician of Eskişehir and who wrote “Eskişehir Livası'nın İklim, Tabakatü'l Arz, Nüfus ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tedkiki (Fi 16 September 336, page no. 1-139). His studying has been comprised of 9 parts and 1 addendum. Mentioned parts are: 1- Climate, 2- Geology, 3- Terrain, 4- Population, 5- Our Agriculture, 6- Husbandry, 7- Declared Agriculture, 8- Fruit Growing, 9- Agricultural Education. The writer has emphasized the importance of education in terms of agricultural development; so that he has presented a detailed program for agricultural education as well.

Starting from perspective of climatic structure, Ferid Bey pointed out that Eskişehir was located in a semi-arid area in terms of rainfall. He also maintained that half of the rain, for various reasons, went to waste and even the humus layer, owing to heavy rainfall, disappeared. As for the agriculture and husbandry, he underlined, in spite of rich facilities enabled by vast acreage, only 7,4 % of the soil could be cultured, while the rest was marshy and reedy. The reason behind the decrease in the number of animals, he claimed, was the tendency to over consume the animal foods. Furthermore, on the same subject, he pointed out the significance of woman education. Ferid Bey stated that teachers must be prepared for agriculture and verbalized that “as known, from our point of view, soldiers are farmers and farmers are also soldiers; so that teachers must become farmers as well...”

In his work, he emphasized that agricultural products must be supported; low loans must be provided through the “Village Banks” and “Farmer Union” must be established. What is fundamental about his work is that at that time, although cadastral work was not conducted for Eskişehir, he compared the all the maps including the maps belonged to Presidency of General Staff and he revealed not only the square measure of Eskişehir, Sivrihisar and Mihaliçcik but also expressed how much of these areas were engaged in farming.

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, zkoylu@ogu.edu.tr

Ferid Bey argued that the stagnation in agriculture was rooted in the lack of education, corruption and injustices, and that, in taking measures to advance the agriculture, the the socially improvement of the villagers should have been taken into account.

Key Words: Eskişehir, Agriculture, Agricultural Development.

GİRİŞ

Kavramsal anlamda bakıldığında tarım; çeşitli bitkileri yetiştirmek amacıyla toprak üzerinde yapılan çalışmaların tamamı manasına gelir. Bu bağlamda tarım, insanoğlunun doğayla olan yaşam mücadelesinde kazandığı en önemli zaferlerden biridir. Son Buzul Çağının sonuna yani M.Ö. 11.000 yılına kadar bütün kıtalardaki bütün halklar hala avcılık ve yiyecek toplayıcılığıyla geçiniyordu. M.Ö. 11.000 yılıyla M.S.1500 yılı arasında farklı anakaralardaki farklı halkların farklı hızda gelişim göstermiş olması gerçeği yatıyordu. Avustralya ve Amerika yerlileri avcı/yiyecek toplayıcı olarak kalırken, Avrasya halklarının büyük bölümü, Amerika'da ve Sahra'nın güneyinde yaşayan halkların çoğunluğu tarım, hayvancılık, metal işleme teknolojisi, karmaşık siyasal örgütlenme evrelerine geçmiştir¹. İnsanın toprakla olan bu yakınlaşması yerleşik bir hayat sürmeyi zorunlu kılmıştır. Türklerde ise tarım, tam manasıyla Uygurlar ile başlamıştır ve bu dönemden sonra Türkler yayıldıkları sahalarda toprak üretimine devam etmişler, Anadolu'ya geldiklerinde ise yine toprak yoğun bir ekonomiyi benimsemişlerdir. Anadolu Selçukluları döneminde devam eden bu yapı Osmanlı Devleti'ne devredilmiştir. Osmanlı toprak düzeni, uzantısı olduğu eski uygarlıkların karmaşık ve ilginç bir birleşimidir. İmparatorluğun geniş yayılma alanında farklı nitelikler göstermekle beraber tarım için kullanılan toprağın mülkiyeti önceleri kural olarak devlete aittir. Toprakları mülk topraklar, miri topraklar, vakıf topraklar, metruk topraklar ve ölü topraklar olmak üzere beş bölüme ayrılmıştır².

Osmanlı Devleti'nin genişleme döneminde düşmandan topraklar tahrip edilip ölçüldükten sonra "Arazi-i Miriye" hükmüne konular ve köy ve kasaba dâhilindeki arsalar ile "tetimmei sükna" denilen yarım dönüme kadar bahçeler müstesna rakabesi beytülmalâ ait olmak hali bırakılmamak ve ziraate tahsis edilmek şartıyla ahaliye tevzi olunmuştur. Arazinin mükellef olduğu aşar dahi tımar ve zeamet namıyla askerlere ve has unvanıyla vezirlere ve ümeraya taksim olunur, bakiyesi devlet hazinesine mal edilmiştir³. Ayrıca devlet, fethedilen

¹ Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2003, s. 5; Zafer Koylu & Melis Birgün, **Eski bir Şehrin Hikayesi 1923-1938**, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları- Şehir ve Kültür 8, Eskişehir, 2015, s. 96.

² Zafer Gürler, **Tarım Politikası**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, No: 21, Tokat, s. 149; Koylu-Birgün, **a.g.e.**, s. 96.

³ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970, s. 69.

yeni yerlere konar-göçer halkı yerleştirerek bu unsuru da üretim yelpazesine dâhil etmiştir. Zira Rumeli'de fütuhatin genişlemesiyle, Anadolu'da büyük bir nüfus potansiyeline sahip konar-göçerler devlet tarafından güvenlik açısından yeni fethedilen yerlere nakledilmişler ve buralarda köyler tesis ederek yerleşik hale geçmişlerdir⁴. O sebeptendir ki tarım Osmanlı Devleti'nin can damarı, vazgeçilemez bir parçası olmuştur.

Zirai ekonomiye dayalı yapılarda tarımla uğraşan kesim ile bundan sağlanan değer arasında önemli bir ilişkinin varlığı göz ardı edilemez. Bir ülke tarımının genel yapısının belirlenmesinde önemli rol oynayan temel iki faktör, tarım kesiminin nüfus ve ekonomik kaynaklar dengesi ile taşıma teknolojisinin durumudur⁵. Osmanlı taşımacılığında karayolu ulaşımı düzenli değilken, demiryolu ulaşımı ise yeterince yaygın değildir. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda taşıma işleri, özellikle de Anadolu'da at ve deve sırtında yapılıyordu. Yapılan hesaplara göre aynı yüzyılda deve ile yapılan taşıma, demiryolu ile yapılan oranla 7, deniz ve nehir yolu ile yapılan oranla 24 kat daha pahalı idi⁶.

Böylece ürünlerin yurt içi sevkiyatı da zorlaşmıştır. Tarımın asıl gelişimi sanayi devriminin ardından makine kullanımıyla olmuştur. Tarımda kullanılmaya başlanan ilk karmaşık tarımsal araç pulluktur. Endüstri devriminden önce, aşağı yukarı 1720 yılından itibaren İngiltere'de demir pulluk kullanılmaya başlanmış, ilk traktör ise 1905 yılında piyasaya çıkmıştır⁷. Tarım alanındaki modernleşme coğrafi şartların da etkisiyle batıdan doğuya doğru bir yayılım gösterirken Osmanlı Devleti coğrafyasında yeniliklerle ilk karşılaşan kişiler Balkanlar'da yaşayanlar olmuştur. Bu unsurlar Anadolu'ya göçmen olarak geldiklerinde öğrendikleri yenilikleri de beraberinde getirmiştir. 1880'lerin başında İzmir'deki İngiliz konsoloslu, Anadolu'da tarımsal makinelerin yayılmasında Teselya ve Bulgaristan'dan gelen çok sayıda göçmenin etkili olduğunu, bunların iç bölgelere yerleşerek topraklarını "Avrupa malı kullanmak suretiyle" geliştirdiklerini bildiriyordu. Konya'da demir saban, orak gibi daha basit gelişmeler bile Rumeli göçmenler sayesindeydi ve bunlar aletlerin kullanımını bildiklerinden "cahil" yerlilere öncülük etmişlerdir⁸. Bu durum Balkanlar ve Kafkaslardan yoğun göç alan Eskişehir'e de yansımış, tarımda modernleşme hızlanmıştır.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, **XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 105; Koşlu & Birgün, **a.g.e.**, s. 96.

⁵ Tefvik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 63; Koşlu & Birgün, **a.g.e.**, s. 96.

⁶ Güran, **a.g.e.**, s. 71; Koşlu & Birgün, **a.g.e.**, s. 96.

⁷ Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1993, s. 172; Koşlu & Birgün, **a.g.e.**, s. 97.

⁸ Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 143; Koşlu & Birgün, **a.g.e.**, s. 97.

Ülkeler arası ve zaman boyutunda yapılan araştırmalar, iktisadi gelişme ile sanayileşme derecesi arasında öyle güçlü bir korelasyon göstermektedir ki⁹ iktisadi gelişme sorunu sanayileşme sorunu ile adeta özdeş gibidir. Ne var ki, başarılı bir iktisadi gelişme yani sanayileşme ile tarımın gelişmesi arasında da çok yönlü ilişkiler vardır¹⁰. Başlangıçta tarım dışı kesimleri cılız olan, geri teknik ve düşük verimli bir tarım ekonomisinde, tarım dışı modern kesimlerin kurulmasında, yük bütünü ile dış kaynaklar tarafından karşılanmadıkça, tarımın sorumluluğu önem taşıyacaktır. Diğer yandan, pre-kapitalist tarım toplumunun iktisadi gelişmeye açılması sorununun, tarımın bu geri teknik ve düşük verimli yapısının değiştirilmesi ile ilgili olduğu açıktır. Hatta denilebilir ki, geleneksel tarım yapısının değişmesi, iktisadi gelişmenin bir ön şartı olmasa bile en önemli öğelerinden biridir¹¹.

İKLİM

Tutulan notlar İklim ile başlamaktadır. Ferid Bey'in belirttiğine göre Eskişehir Livasına ait iklim bilgileri ile ilgili eski zamanlara ait bilgiler olmamakla birlikte, 1916 senesinden itibaren oldukça dakik kayıtlar tutulmuştur. Ferid Bey'in 1916-1917-1918 yıllarında ilgili ayların ortalama sıcaklıkları da bu eski kayıtlardan alınmıştır. Ferit Bey, Eskişehir'in bu gün iki büyük ilçesi olan Sivrihisar ve Mihalıçık'ta da birer "Yağmur İstasyonu" olduğunu belirtmiştir.

Rapora göre sıcaklık ilkbahardan itibaren Temmuz, Ağustos ayına kadar yükselip bir ara azalırken, Eylül'de tekrar aynı yüksek sıcaklığı koruduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte bazen bir gün 12 derece iken ertesi gün 5 dereceden yukarı çıkmadığı zamanlarda olabilmektedir. Aynı istikrarsızlık sabah ve akşam içinde geçerli olabilmektedir. Senelik en yüksek sıcaklık 33,75° iken, en düşük sıcaklık 5.67°dir. Yazar bu durumu şöyle yorumlamaktadır: *"İşte livamız iklimi gösterdiği bu hususatla iklim itibariyle dahili iklim mensûb olduğunu bildirir. Yazların pek kurak ve sıcak geçmesi neticesi olarak her taraf kavru olarak çayır ve meraların otları kuruttuğundan muhitte stepler ikliminde hükmünü icra ettiği belli olur."*

⁹ Bkz. H.B. Chenery & L. Taylor, **Development Patterns: Among Countries and Over Time**, Restat, November 1968, s. 391-416; L. Taylor, **Development Patterns: A Simulation Study**, Qje, May 1969, s. 220-241; S. Kuznets, **Modern Economic Growth: Rate Structure and Spread**, New Haven, Yale University Press, 1966, s. 86-160'dan aktaran Yahya Sezai Tezel, "Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler", **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C XXVI, No. 4, Aralık 1971, s. 233.

¹⁰ Sanayileşme ve Tarım ilişkisi ile ilgili yapılan bir tarama için bkz. B.F. Johnston, **Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries: A Survey of Research**, Jel, June 1970, s. 369-404'den aktaran Tezel, a.g.m., s. 233.

¹¹ Tezel, a.g.m., s. 233.

Livaya yağan yağmur miktarına bakıldığında Fen Memuru Ferid Bey, konuyla ilgili dünya da yapılan çalışmalara da atıf yaparak şöyle bir tespitte bulunmaktadır: “Muhtelif müellifler tarafından yapılan cihan yağmur haritalarında senevi 25 santimetreden aşağı yağmur yağan yerler kıraç 25-50 santimetre yağmur yağan yerler yarım kıraç, 50-70 santimetre yağmur yağan yerler biraz rutubet ve 70 santimetreden fazla yağmur yağan yerler rutubet olarak gösterildiğine nazaran iklimimizin yağmur nokta-i nazarından yarım kıraç mıntikalara dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bir hektara düşen bir milimetrelik yağmur on bin litre suya muadil olduğundan senevi Eskişehir ve civarına düşen 434,6 milimetrelik yağmur hektar başına 4346 000 litre su etmektedir. Tabi bu mikdar suyun nısfı birçok sebeplerden .... zayi olmaktadır.”

Ferid Bey, ilkbahar ve sonbaharda yağan yağmurların sağanak olmasından dolayı toprağın humusunu götürdüğünü ve istenilen yararı sağlamadığını da belirtmektedir. Ancak toprağın çoğu yerde killi olması nedeniyle nemi de tuttuğunu belirtir. Kar yağışı ile ilginç bir noktaya işaret eden Ferid Bey, 1000 metre irtifada ki yaylalarda Ekim ayında başlayan kar yağışının Mayıs ayına kadar devam etmektedir ki bu tür yağışlara artık Kentimizde rastlanmamaktadır.

Hububat ekimleri genelde sonbaharda yağmurlar öncesinde yapıldığından, Yağmurlar tarımsal yapıyı doğrudan etkilemektedir. Yani ekim zamanı toprağın nemine göre geriye yada öne alınmaktadır. Bu noktada da livadaki rüzgarın da önemi büyüktür. Ancak Ferid Bey’in bildirdiğine göre livada yazıcı rüzgar aleti bulunmadığından rüzgarla ilgili kayıtlarda yetersizdir.

Arazide genelde çavdar tarımı yapılır, ancak ertesi yıl nadasa bırakılırdı. Zamanla yollar açılmaya başlanınca, toprağa gübre gibi destek gelince Çavdar’ın yerini buğday almış, Çayırlarda yeni cins hayvanlar görülmeye başlanmış, köylü yeni tekniklerle toprağını ıslah ettikçe geliri de artmıştır. Ayrıca patates, çayırılık, yoncacılık ve meyvecilik de gelişmiştir.

TARIMSAL ARAZİLER VE HAYVANCILIK

Liva arazisinin toprak katmanlarından da bahseden Ferid Bey, 1335 istatistiklerine göre tarımsal arazi ile ilgili de ilginç bir istatistik vermiştir. Buna göre, Liva arazisi şu şekilde kısımlara ayrılmaktadır (s. 22):

Re’s ziratine tâhsis edilmiş arazi	6 798 993
------------------------------------	-----------

Muhtelif ziraate tahsis edilmiş arazi	1 078 462
Ziraate kabiliyetli boş arazi	1 845 545
Yolların işgal ettiği arazi	1 595 000
Ziraate kabiliyetsiz ve dağlık arazi	3 182 000
Livanın saha-i sathiyesi	14 500 000

Bu istatistik sonucunda da şöyle bir yargıya varmaktadır; “ *Livada üzerinde ziraat yapılan arazi 1 078 462 dönüm olmasına rağmen, coğrafyanın % 7.4’ü işleniyor demektir. Başka memleketlerle kıyaslandığında bu miktarın pek az olduğu anlaşılır. Genel olarak Anadolu arazisinin % 15’inin ziraata uygun olduğu düşünülürse, Liva ziraatı pek az demektir.*” Ayrıca bir ilginç nokta da yazarın bu notları aldığı dönemlerde livanın bir kadastrounun yapılmamış olmasıdır.

Liva dâhilinde genelde tarıma elverişli olmakla birlikte boş bırakılan arazi genelde ya nadasa bırakılan, ya da çeşitli nedenlerden dolayı ekilmeyen arazilerdir. Bunun toplamı 1 595 000 dönümdür. Ziraate olanak vermeyen arazi içerisinde büyük kısmı bataklıklar, sazlıklar vs. oluşturmaktadır (s. 35).

Bölgede çayırliklar ve bunun üzerinde yapılan hayvancılıkla ilgili olarak da bu güne de ışık tutacak bilgiler vermektedir. Örneğin Sivrihisar’da yirmi yılda nüfus % 1 artarken, bu bölgedeki koyunlar % 19 azalmıştır. Ziraat Nezareti’nin yayınladığı 325-329 Ziraat İstatistik Mecmualarına da bakıldığında hayvan sayılarındaki genel azalmaların % 2,3 olduğu gözlenmektedir. Bu da Anadolu’da ve dolayısıyla Eskişehir Livasında hayvan sayılarının günden güne azaldığını göstermektedir. Ferid Bey bunun nedenlerini şöyle açıklamaktadır:

“Nüfusu çoğaldıkça ehli hayvanların azalmasına halkın çok et yemesi birinci sebebidir. Bir zamanlar haricden et tedariki daha kolay ve ucuz olduğu için o zaman kendi sürülerimizi evvelce muhafaza etmekte idik. Bi’l-ahire haricden hayvan celb edememeye başlayınca dâhilden tedarik edib istihlak etmeğe başladık. Ve işte asıl felakette buradan başladı.”

Büyük baş hayvancılıkla ilgili olarak farklı inek cinslerinin, süt ve süt ürünleri konusu önem arz eder. Hayvanların içeride olduğu dönemlerle dışarıda otladığı dönemler arasında süt verimi ve tereyağı yapımında farklılık olmakla birlikte, bazı cinslerden senelik 2000 litre süt alınırken, bazılarında bu oran 2400-3000 litrelere varmaktadır. Küçükbaş hayvanlar da süt ve

yün verimi ile de bilgiler veren Ferid Bey, Fransa'nın Larzak Bölgesinde aynı dönemlerde 700 000 koyunun olduğunu vurgulamaktadır

BESLENME, ZİRAAT USULLERİ VE ZİRAİ KREDİ

Köylerde genelde buğday, buğday ununa mısır ya da arpa unu karıştırılarak yapılan ekmek, temel besin kaynağıdır. Bulgur pilavı hamuru, yoğurtlu çorba yapılan gıdaların ekseriyetini oluşturur. Et yemek hemen hemen adet değildir. Ancak bir hayvan kazaya uğrarsa kesilince et yenilmektedir. Ferit Bey'e göre, gıdasını tam alamayan köylü sıtma verem gibi hastalıklara yakalanmaktadır. Bu nedenle Ziraatin ilerlemesi için gelecekte tedbirler alınırken "...köylerin içtimaiyyesinin ıslah edilmesinin de" göz önünde bulundurulması gerekir (s. 41).

Yine Ferit Bey'e göre araziler küçük ailelerin elinde olmasına ve bunların belli miktarda alat ve edavata sahip olmasına rağmen ziraatimiz, Mektepsizlik, Yolsuzluk ve Haksızlıktan terakki etmemektedir (s. 45).

Liva ziraatini, 1- Eski Usül Karasaban Ziraati, 2- Yeni Usül Pulluk Ziraati diye ikiye ayırıp inceleyen Liva Fen Memuru Ferit Bey, Karasaban ziraatının 93 muhacirlerinin Anadolu'ya gelmelerine kadar kullanıldığını, sonraki süreçte bunun sadece eski Türk köylerine özgü olarak kaldığını ileri sürer. Nitekim onun verdiği bilgilere göre; "Karasaban ziraatının cari olduğu köylerde kağrı arabaları ziraatin başlıca ziraat vasıtalarıdır. Nüfusu Eskişehir kazası dâhilinde mevcut 224 karyeden 75 karye yeni üsul ziraat alatından hiçbirisi yoktur. Bunlar topraklarını tamamen karasaban ile sürer ve ekerler. Sivrihisar Kazası'nın 102 köyünden 25 inde karasabandan başka ziraat aleti yoktur (s. 49).

Ferid Bey'e göre; Ülke genelinde tarımın kalkınması için Ziraat Bankası'nın kredi olanakları düzeltilmelidir. Bankanın yasal olarak istediği kefaletlerle köylünün bankadan kredi alması olanaklı değildir. Bu nedenle Ziraat Bankası çiftçiye istenen yardımı yapamamaktadır. Köylünün kolay ve ucuz para bulması için "Köy Bankaları" kurmak gereklidir. 1840'dan beri Almanya'da var olan bu bankalardan 12 000, İtalya'da 700, Rusya'da 650, Avusturya'da 2000, Belçika'da 366, Danimarka'da 300 ve Fransa'da 700 tane vardır(s. 69).

KREDİ, HUBUBAT BORSASI VE SENDİKA

Çiftçiye bu şekilde ucuz ve kolay kredi sağlanırsa, bu sayede ıslahı mümkün olamayan topraklar ıslah olunabilir, halkın genel sağlık kurallarına uygun binaları inşa edilebilir. (s. 71)

Elde edilen ürünün satılması da çiftçinin aleyhinedir. Ürün çok olduğu zamanlarda fiyat düşürülmektedir. Bunların engellenmesi için bir “Hububat Piyasası” na ihtiyaç vardır. Bu durum liva içinde geçerlidir. Oluşturulacak hububat borsası öyle düzenlenmelidir ki spekülasyona alet olmamalı, aynı zaman da alıcılar tarafından oluşturulacak sendikanın etkisinde kalmamalıdır. (s. 73)

ÇİFTÇİ SENDİKASI

Liva ziraatinin ıslah ve terakkisi için evvela “Çiftçiler Sendikası” tesis olunmalıdır. Dünyanın her tarafındaki çiftçilerce tesis olunan zirai sendikaların maksadı çiftçilerin hakkını tedkik ve müdafaa etmektir. Mesela çiftçi sermaye bulamazsa veyahud elindeki mahsülünü değer fiyatla satamazsa sendika tedkikat yapar ve malı satar. İşte bu suretle çiftçi ve memleket kazanır. (s. 77)

Ferid Bey, Sendikanın nasıl oluşturulacağı, görev ve yetkilerinin neler olacağı, kimlere ne şekilde bilgi vereceğini anlattıktan sonra, “*Sendika bir cemiyet-i ziraiye olmakla diğer cemiyetler gibi Cemiyetler Kanunu dairesinde icrayı faaliyet edecektir. Yani hükumete resmen müracaat ederek beyanname verecek, makbuz alacaktır (s. 77)*”.

ZİRAAT EĞİTİMİ

Liva hakkında oldukça detay bilgiler veren Fen Memuru Ferid Bey, eğitim konusu ile ilgili de, “*Darümuallimin ve Mekatibi İbtidaiyye hariç bırakılacak olursa livada Ziraat Maarifi namına bir şey yoktur. Başka memleketlerde bu hususta azim fedakarlık yapılıyor*” demektedir. Ziraate yapılacak harcamaların şu başlıklar altında olması gerektiğini belirtir: (s. 87)

- 1-Erkek ve Kadın her çeşit Ziraat Okulları
- 2- Her çeşit sergi, müsabaka ve Nümune Çiftlikleri
- 3- Ziraat Edebiyatı yani her çeşit çiftçi ilanları, gazete, broşür, dergi ve kitaplar.

Ayrıca bu okul konusu ile ilgili en ilginç bir o kadar da önemli önerisi ise “*Seyyar Ziraat Mektepleri*” dir. Bu okullar var olan Ziraatin herhangi bir yönünün ıslahı ya da yeniden ithal edilecek bitkiler, hayvanlar ve sanayiye yönelik tarımsal bitkiler ile ilgili gerekli bilgileri verecektir. Örneğin, peynir veya tereyağı, yapağı makineleri, çocuk bakımı, arıcılık yapmak, yemek pişirmek bu okullar aracılığı ile öğretilecektir. Konuyla ilgili Avrupa

ülkelerinde de benzer okulların olduğunu belirten Ferit Bey şöyle demektedir: Fransa ve Belçika’da bu okullardan pek çok vardır. Üç aylık bütçeleri 100 Osmanlı Lirasıdır. Bunlar gittiği köyde üç ay ikamet eder. Genç kızları program kapsamında evlerini idare etmeye kadar hazırlar (s. 87).”

Okulun kuruluşu, olması gereken makineler, öğretmenleri, müdürü ve bunların maaşları ile de detaylı bilgiler verilmiştir. Yapılacak seyyar okulun nasıl sonuçlar doğurabileceği ve bunun hem tarımsal kalkınmaya hem de bölge genelinin sağlık koşullarında ne gibi iyileştirmeler yapabileceği ile yargılarda bulunulmuştur (s. 89).

ZİRAAT VE KADINLIK

Liva ziraatının genel durumunu iyileştirmek için kadını yetiştirmek zorunludur. Halkın nitelik ve niceliğine (kemiyyet ve keyfiyyet) kadın kadar etki eden yoktur. Ziraatın ilerlemesi için kadının üç önemli rolü vardır:

- 1- Validelik
- 2- Ev İdaresi
- 3- Ziraat İşleri

Kadın çocuk yetiştirmesini iyi bilmelidir. Belki de azalan nüfusumuzun çoğunluğunu çocuklar oluşturmaktadır. Kansızlık, gıdasızlık veya zamanla verilmesi gereken gıdaların verilmemesinden dolayı bir çok bebek ölümü gerçekleşmektedir. Eğer anneler “Validelik” derslerini alırlar ise çocuklara iyi bakılacak, hastalanmayacak, bebek ölümleri gerçekleşmeyecek ve sonuçta nüfusumuz artacaktır. Böylece büyüyen çocuk annesinin bilgi biriminden yararlanacak, köy ziraatı artacak dolayısıyla ihracatı fazla olacaktır. Bunlara ilaveten, köylü hanımlar normal sürelerde eğitimlerini sürdürürlerse, köylerde tavukçuluk, arıcılık da ilerleyecektir. Bunun sonucunda ortaya çıkan ürünler diğer ülkeler ihraç edileceğinden köy ve köylünün serveti de artacaktır(s. 93)

SONUÇ

1920 Eylülü’nde Eskişehir liva Fen Memuru O. Ferid tarafından yazılan “Eskişehir Livası’nın İklim, Tabakatü’l-arz, Nüfusu ve Ziraat Noktai Nazarından Tedkiki” adlı el yazması eserde, Tarımsal Kalkınma için yapılan öneriler bu gün bile güncelliğini korumaktadır.

Eskişehir Livası'nda, iklim, toprak yapısı, katmanları, rüzgârlar, nem vs. ile ilgili yapılan durum tespitleri (yani kurak iklim şartları), bunların tarıma etkileri, karasaban kullanımı, nadasa bırakma, hayvansal gübre yetersizlikleri tarımı olumsuz etkilemiştir. Ancak 93 muhacirleri ile birlikte pulluk kullanımının yaygınlaşması, nadas yerine yeni ürünlerin ekilmesi, yani toprağın ıslahı tarımsal üretimde artış sağlamıştır.

Ancak Ferid Bey'in tarımsal kalkınma için daha radikal ve bu gün bile geçerliliği olan önerilerde de bulunmuştur. O'na göre; tarımsal alanlar ve meraların iskana açılması hayvan sayılarını azalmıştır. Nüfus artarken hayvan sayısındaki azalma yetersiz beslenmeye de yol açmıştır.

Ülkede büyük rakamlara ulaşan bebek ölümlerini engellemenin temel yolunun kadınların eğitiminden geçtiğini de belirten Ferid Bey, İngiltere, Almanya ve Belçika'dan örnekler vererek buralarda iyi yetişen çiftçi hanımların tarıma nasıl büyük katkılar sağladığını da rakamlarla ispatlamıştır. Kadının hayat etkisini şu güzel sözle açıklamıştır: "Halkın kemiyet ve keyfiyetine kadın kadar tesir etmiş hiçbir şey yoktur". Bu nedenle biz de de Avrupa örneğinde olduğu gibi çiftçi hanımlar yetiştirmek için Seyyar Ziraat Mektepleri açılmalıdır.

Tarımın kalkınması için Ziraat Bankası'nın kredi uygulamaları yetersizdir. Bu nedenle köylünün ucuz ve kolay kredi alabilmesi için Köy Bankaları kurulmalıdır.

Köylünün tarım ürünlerini değerinde satabilmesi için Hububat Borsası kurulmalıdır. Ancak bu borsa hiçbir kişi ve kuruluşun etkisinde kalmamalıdır.

Çiftçi Sendikası kurularak, çiftçilerin kredi ihtiyaçlarından, ürünlerinin satılmasına kadar haklarını savunmalıdır.

Her aşamada eğitim konusuna özel bir önem veren Liva Fen Memuru Ferid Bey, özellikle tarımsal kalkınmada eğitime dikkat çekmiştir. Ferid Bey'e göre, Liva ve ülke genelinde Ziraat Mektepleri açılmalı, sergiler düzenlenmeli, özellikle kız çocukları iyi yetiştirilmeli, İdadilere ziraat dersleri konulmalı, Öğretmen okullarında öğretmenlik mesleği yanında ziraatçilik de öğretilmelidir. Ülkemizde asker çiftçi, çiftçi de asker olduğu gibi, öğretmen de ziraatçi olmalıdır.

Hayvancılık konusunda Ferid Bey'in saptamaları da tam da bu günü anlatır niteliktedir: Hayvanlarımızın sayısı gittikçe azalır: 1- Et, süt, yağ vesaire azlığı ve pahalılığı

ortaya çıkar. 2 – Çiftçinin az gübreye sahip olmasına neden olur. 3- Eldeki saman ve yemin çiftlikten ucuza gitmesine neden olur.

Ferid Bey'in tüm bu tespitleri Yeni Türkiye devletinin kuruluş süreçlerinde Mustafa Kemal Paşa tarafından da görülmüş ve sorunların çözümü Kurtuluş Savaşı sonrasında yapılan devrimlerle giderilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1.Belgesel Kaynaklar

FERİD, A., **Eskişehir Livası'nın İklim, Tabakâtü'l-arz ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tedkiki**, 16 Eylül 336.

2.Anılar ve Araştırmalar

DIAMOND, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2003.

KOYLU, Zafer & BİRGÜN, Melis, **Eski bir Şehrin Hikayesi 1923-1938**, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları- Şehir ve Kültür 8, Eskişehir, 2015.

GÜRLER, Zafer, **Tarım Politikası**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, No: 21, Tokat.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

GÜRAN, Tevfik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

DİNLER, Zeynel, **Tarım Ekonomisi**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1993.

BASKICI, Mehmet Murat, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

KUZNETS, S., **Modern Economic Growth: Rate Structure and Spread**, Yale University Pres, New Haven, 1966.

TAYLOR, L., **Development Patterns: A Simulation Study**, Qje, May 1969.

CHENERY, H. B. & Taylor, L., **Development Patterns: Among Countries and Over Time**, Restat, November 1968.

JOHNSTON, B. F., **Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries: A Survey of Research**, Jel, June 1970.

TEZEL, Yahya Sezai, “Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler”, **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C XXVI, No. 4, Aralık 1971.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ (1950-1960) TARIM POLİTİKALARININ AĞRI İLİNE YANSIMALARI

Figen ATABEY*

ÖZET

Bu çalışma, 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti'nin uyguladığı tarım politikaları ve bu politikaların Ağrı iline olan yansımalarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Demokrat Parti dönemi(1950-1960), Türkiye ekonomisinde önemli rol oynayan bir dönem olmakla birlikte en belirgin gelişmelerin gözlemlendiği alan tarım olmuştur. Çalışmada öncelikle Demokrat Parti dönemi tarım politikaları genel hatlarıyla incelenecek, daha sonra da bahse konu politikanın Ağrı ilinin tarımsal yapısına nasıl yansıdığı, bu alanda ne gibi gelişmeler, yenilikler yaşandığı değerlendirilecektir. Bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı sonrası Marshall Yardım Planı çerçevesinde alınan dış yardımlarla tarım alanında büyük yatırımlar yapılmıştır. 1950'li yıllarda makine üretiminin önceki yıllara göre yaklaşık üç kat kadar artması ve tarımsal kredilerin yaygınlaştırılması kırsal kesimde tarım faaliyetlerinin ilerlemesi açısından önemli etkenler olmuştur. Demokrat Parti döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da köye ve köylüye yönelik politikalar kapsamında yol, su, elektrik, zirai teknik yardım (zirai mücadele, kimyevi gübre vb.), topraksız köylüye toprak verilmesi, yeni toprakların tarıma açılması gibi çalışmalara ağırlık verildiği görülmektedir. 1950 yılına kadar Ağrı'da ziraî faaliyetler ilkel araçlarla ve geleneksel yöntemlerle sürdürülürken, bu durum 1950'li yıllarda büyük bir değişim göstermiştir. Örneğin, 1950'de Ağrı'da yalnızca iki traktör bulunurken, 1960 yılına kadar traktör sayısı 71'e yükselmiştir. Ekim alanları 1950-1960 yılları arasında çok hızla artmış ve yaklaşık 45.000 hektardan 1960'ların başında 150.000 hektara kadar ulaşmıştır. 1950'lerde şeker pancarı üretimine geçilmesinde Ağrı Şeker Pancarı Bölge Şefliğinin kurulmasının önemli bir etkisi bulunmuş ve bu bağlamda ilde pancar üretimi de önemli ölçüde artmıştır. Çalışmanın ana materyalini, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri ve 1950-1960 yılları arasında Ağrı yerel basınından Ağrıdağ, Şark Ekspres, Yayla ve Demokrat Ağrı gazeteleri oluşturacaktır. Ayrıca Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilen istatistiki bilgilerden ve genel olarak konuya ilişkin başvuru eserlerinden istifade edilecektir. Çalışma konusuna ilişkin hâlihazırda yapılmış akademik bir çalışma mevcut olmadığından bu konudaki boşluğun bir nebze olsun doldurulacağı değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Tarım Politikaları, Ağrı.

REFLECTIONS OF THE DEMOCRAT PARTY PERIOD (1950-1960) AGRICULTURAL POLICIES ON AĞRI PROVINCE

ABSTRACT

This study aims to evaluate the agricultural policies applied by the Democratic Party between 1950 and 1960 and the reflections of these policies on Agri province. In the Democratic Party (1950-1960) period, there were significant improvements in economics policies. The most important of those improvements was seen in the area of agriculture. In the study, firstly the Democratic Party agriculture policies will be examined in general terms, then how the mentioned subject policy will be reflected in the agricultural structure of Agri, what developments and innovations were experienced in this area will be evaluated. As it is known, major investments have been made in the field of agriculture with foreign aid received under the Marshall Plan after the World War II. The increase in machinery production in the 1950s were about three times as much when compared to previous years, and the expansion of agricultural credits has been important factors in the progress of agricultural activities in rural areas. During the Democrat Party period, it is seen that in the Eastern and Southeastern Anatolia, the policies towards the villagers and the peasants have been focused on work such as road, water, electricity, agricultural technical assistance (agricultural struggle, chemical fertilizer etc.), land supply for landless peasants and new lands. Until 1950, agricultural activities in Agri were maintained with primitive tools and traditional methods, a phenomenon that has changed considerably in the 1950s. For example, in 1950 only two tractors existed in Agri, but by 1960 the number of tractors had increased to 71. Cultivated areas increased very rapidly between 1950-1960 and reached about 150,000 hectares in the early 1960s from about 45,000 hectares. In the 1950s, when sugar beet production was initiated, a significant effect of the establishment of Agri

---

*Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatabey@agri.edu.tr

Sugar Beet Region Chief was founded and in this context, the production of beet roots has also increased considerably. The main material of the work will be the documents of the Prime Ministry's Republic Archives and the articles of Karaköse, Şark Ekspres, Yayla and Demokrat Agri from Agri local press between 1950-1960. In addition, statistical information obtained from the Turkish Statistical Institute will be utilized from the reference works related to the subject in general. Since there is no available academic work conducted on the topic of study before, it is estimated that the gap about this subject will be filled to a certain extent.

Key Words: Democratic Party, Agricultural Policies, Agri.

GİRİŞ

Cumhuriyet hükümetlerinin ilk yıllardan itibaren önemli meselelerinden biri, tarım ve köy kalkınması meselesidir. Milli Mücadele ile noktalanmış on yılı aşkın savaş dönemi Anadolu'yu çok sarsmış, tarımda üretimi artıran girdiler, makine, sulama, gübreleme ve ıslah gibi yeniliklerin takip edilmesi mümkün olmamıştır. Cumhuriyet döneminin tarım içerikli atılımlarının ilki, imparatorluk döneminden kalan ve yoksul köylüyü ezen Aşar vergisinin 17 Şubat 1925 tarihinde kaldırılmasıdır. Daha Cumhuriyetin ilan edilmediği Lozan Konferansına ara verildiği bir dönemde 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde köylünün sorunları, tarımsal gelişme konularıyla birlikte ele alınmış, aşar vergisinin lağvedilerek, yerine adil bir usulün getirilmesi oybirliği ile kabul edilmişti.¹ Yine Cumhuriyetin ilk yıllarında Tarım Satış ve Kredi Kooperatifleri örgütünün kurularak, çiftçiye kredi olanaklarının sağlanması; karayolu, köprü yapımları; sulama ve tarımda verim artırıcı araç-gereçleri edindirme ve geliştirme gibi çalışmalar, ekonomik içerik ve köylü kesimine yönelik ele alınan uygulamalardır.² Tüm gayretlere karşın ekonomik yetersizlikler nedeniyle modern tarım teknikleri bu kesime girememiştir. Bunda 1929 yılında Dünyada çıkan ekonomik buhranın etkisi büyük olmuştur. Karabasan ve ilkel tarımcılık özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da başat konumda kalmaya devam etmiştir. 1923-1930 döneminin sonuna doğru tarımda yeni politikaların ağır ağır gündeme geldiği görülmektedir. Tarım Kredi Kooperatifleri, bazı ürünlerin devletçe satın alınması, örnek devlet çiftliklerinin kurulması, orta dereceli ziraat okullarının açılması bunların önde gelenleridir. Gerek tarımda, gerekse hayvancılıkta bilgi eksikliğini giderme amacıyla Ankara'da açılan Yüksek Ziraat Enstitüsü bu dönemde atılan en olumlu adımlardan biridir. Her ne kadar 1923-1930 arası dönemde tarımda istenen üretim artışı ve verim yükselişi sağlanamadıysa da buna karşılık gelecek yıllarda tarım politikasının ana yönlerini belirleyecek deneyimler elde edilmiştir. Tarıma yönelik Devlet İktisadi teşekküllerinin kuruluşu da bu dönemde hızlanmıştır. Bunlar arasında; Ziraat Bankası, Tekel, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.(1935), Toprak Mahsulleri Ofisi (1938), Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (1935), Zirai Kombinalar (1937) gibi kuruluşlar yer almaktadır.³ II. Dünya Savaşı'nın etkilerinin yaşandığı 1940'lı yıllarda, savaş şartlarının da etkisiyle tarımsal ürün fiyatları sürekli yükselme eğilimi göstermiştir. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde 11 Haziran 1945 tarihinde, halk arasında "*Toprak Reformu*" olarak bilinen, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkartılmış, bununla toprak dağılımındaki adaletsizlikler giderilmek istenmiş, fakat bu kanun başta Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral ve Fevzi Karaoğlu gibi büyük toprak sahiplerinin itirazları sonucunda bütünüyle ne uygulanabilmiş, ne de toprak reformu gerçekleştirilmiştir.⁴ Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, küçük çiftçiye tam anlamıyla büyük toprakların dağıtımını sağlayamamışsa da, önemli siyasi sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki, Adnan Menderes, Emin Sazak gibi büyük toprak sahipleri Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nden ayrılarak, yönetimin diğer muhalifleriyle birlikte, Demokrat Parti'nin kuruluşuna öncülük etmişlerdir. 1945 yılının Haziran ayında

¹ Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, TTT Basımevi, Ankara, 1989, s. 24.

² Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1981, s. 230-231.

³ Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi, (1900-1960)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 265.

⁴ Suna Kili, *a.g.e.*, s. 232.

Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan iktidar partisi olan CHP’nin Meclis Grubuna bir önerge vererek, Türk siyasi tarihinde “Dörtlü Taktik” olarak bilinen hareketi başlatmışlardır. Ardından bu muhalif kadro, CHP’den ayrılarak 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti (DP)’yi kurmuştur.⁵ Diğer yandan tarımın modern alet ve makinelerle yapılmasını sağlamak adına en büyük hamle, II. Dünya Savaşı’ndan sonra yayılmacı bir politika izleyen Sovyetlere karşı ABD’nin Türkiye’yi Marshall Planı içine dahil etmesiyle gerçekleşmiştir.⁶ 1948 yılında ABD tarafından 1953 yılına kadar devam edecek olan Marshall Yardımının başlatılmasının Türkiye’ye sağladığı ekonomik kazanımlardan en önemlisi tarımda makineleşme sürecinin hızlanması, buna paralel olarak da ekim alanlarında meydana gelen olağanüstü genişlemedir.

1.DEMOKRAT PARTİ (DP) DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARINA GENEL BAKIŞ

Marshall Yardım Planı ile başlatılan kalkınma hamlesi, 14 Mayıs 1950 seçimleri sonrasında iktidara gelen Demokrat Parti (DP) döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. 1950-1960 dönemi, toplumbilimci Prof. Dr. Mübeccel Kıray’ın ifadesi ile “*Anadolu’nun bin yıllık durağan yaşamının uyandığı, devinmeğe başladığı zaman aralığıdır.*”⁷ Gerçekten de Anadolu bin yıllık bir durağanlığı yaşıyordu. Köylerin neredeyse tamamına yakını dünya ile hatta en yakın kasabayla bile ilişkisi olmayan içlerine kapanık yerleşim birimleri hâlindeydi. Köyler ile kentler arasında ulaşım olanakları çok sınırlıydı. Bu durumda DP hükümetlerinin kalkınma politikasında öncelikli olarak önem verdiği konu ziraat olmuştur. Ülkenin o günlerde yüzde seksenini teşkil eden köylü ve köylünün tek çalışma sahası olan ziraatın geliştirilmesi, ilk hedef olarak kabul edilmiştir. Başbakan Adnan Menderes 29 Mayıs 1950 tarihinde Birinci Hükümet Programı’nın TBMM’de okunması sırasında ziraat konusuyla ilgili olarak; “*Nüfusumuzun yüzde sekseni ziraat ile meşgul bulunmakta, Türkiye’de ziraat milli ekonominin, ticaretimizin ana kaynağını teşkil etmektedir. ....Ziraatı ön plâna alan böyle bir görüşle hareket ederek zirai kredi davasını, ziraat alet ve vasıtaları meselelerini, hastalık ve haşerelerle mücadele, iyi tohum ve tohumları ıslah mevzularını ziraat tekniğini ilerletme çarelerini ehemmiyetle yeni baştan gözden geçireceğiz*”, açıklamasını yapmıştır.⁸ 1950’li yıllardan itibaren alınan dış yardımların önemli bir kısmı tarımsal faaliyetle uğraşan vatandaşlar için kullanılmıştır. Bu yardımlarda birlikte söz konusu dönemin şartlarıyla üretim teknolojisi gelişmiş, böylelikle tarımda verimlilik artmıştır. Tarımda makineleşme ve traktör sayısının artışından yalnızca Marshall yardımı değil; aynı zamanda Ziraat Bankası tarafından verilen düşük faizli ve uzun vadeli kredi kolaylıkları da etkili olmuştur. Bu sayede, yalnızca büyük toprak sahipleri değil aynı zamanda küçük üreticiler de traktör alabilme imkânına kavuşmuştur.⁹ Üretimde makineleşme hareketinin başlamasıyla birlikte karasaban ve öküzün yerine modern zirai makineler kullanılmaya başlanmıştır. Yine bunun sonucu olarak verimlilik artmış ve aynı zamanda da tarım için kullanılan alanlar genişlemiştir. 1948’e kadar

⁵ Yaşar Baytal, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)”, **A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 40, Kasım 2007, s. 549.

⁶ Sevilay Özer, “Demokrat Parti Zirai Makineleşme Hareketi ve Sonuçları”, **SDÜ Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 31, Nisan 2014, s. 64.

⁷ Tefik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, (1950’den Günümüze), İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 53-54.

⁸ **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, (22 Nisan 1950- 20 Kasım 1961)**, TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s. 717; TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: IX, 3. Birleşim, C 1, 29.5.1950, s. 28.

⁹ Suat Oktar & Arzu Varlı, “Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası”, **Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S 1, İstanbul, 2010, s. 12-13.

traktör sayısı 2.500 civarındayken Marshall yardımıyla traktör sayısı 1950'de 20.000'i geçmiştir. Bu sayı, 1955 yılında 40 bini aşmıştır.¹⁰

DP iktidarı ülke nüfusunun çoğunluğunu temsil eden köylü ve çiftçi kesimini memnun etmek için iktidarının ilk yıllarında devrim niteliğinde kalkınma hamlelerinde bulunmuştur. Bunlardan biri de özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da meraların sürülmesine, tarım ekimine açılmasına imkân verilmesidir. Bundan başka DP iktidarda olduğu dönem boyunca Ziraat Bankasını çiftçiye bol ve ucuz kredi dağıtması için seferber etmiştir. DP döneminde tarımsal kredi sağlama, tarım araç-gereçlerini modernleştirmenin yanı sıra, ileri sulama teknikleri uygulama, hastalık ve haşerelerle mücadele, iyi tohum ve tohumları ıslah gibi konular üzerinde önemle durulduğu görülmektedir.¹¹ Tarımda makineleşmeyle beraber ekim alanlarının artırılması mera, otlak ve çayır vasfı kazanmış arazilerin azalmasına ve dolayısıyla bir süre hayvancılığın beslenme sorununa neden olmuşsa da, ağıl hayvancılığının teşvik edilmesi ve yem sanayii alanında yaşanan gelişmeler sayesinde, hayvancılık sektörü gelişen şartlar içerisinde kendini toparlamıştır. DP döneminde takip edilen tarım politikalarının siyasi, sosyal ve ekonomik hayata tesirleri de büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde köylü halka milyonlarca dönüm arazi dağıtması DP yönetimini diğer hükümetlerden belirgin şekilde ayıran belli başlı özellikler arasında yer almıştır. Bu dönemde, topraksız köylüyü topraklandırma kapsamında toprak reformu çalışmalarına hız verilerek, yeni toprakların tarıma açılması sağlanmıştır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun uygulamaları kapsamında 4.085 köyde yaşayan 322.061 aileye, 16.0605.87 dönüm arazi dağıtılmıştır. Ayrıca, bu ailelere 11.993.754 dönüm mera arazisi de tahsis edilmiştir.¹² 1950-1953 döneminde uygulanan tarım politikalarının sonucu olarak tarım ürünlerinde çok büyük bir artış görülmüş, bu artışta iyi hava şartları kadar, ekilen arazi alanının hızla genişlemesi önemli rol oynamıştır. Elverişli iklim koşullarının da yardımıyla tarım ürünlerin ihracatında 1950-1953 yılları arasında % 50 oranında bir artış sağlanmıştır. Ancak, 1954 yılından sonra tarımın gelişmesini temin eden dış koşulların ve iyi hava şartlarının ortadan kalkması, üretimin hissedilir derecede azalmasına ve tarımın sekteye uğramasına yol açmıştır. Türkiye'de 1953 kış mevsiminin soğuk geçmesi ve 1954 yaz mevsiminin kurak geçmesi tarım açısından olumsuz bir dönemi içermektedir. Bu dönemde tarımsal ürünlerde önemli düşüklükler kaydedilmiştir. Pek çok küçük ve büyük baş hayvan ölümleri görülmüştür. Kuraklık nedeniyle yeterli ürün elde edilememesine bir de makineleşmenin getirdiği yedek parça temini sorunu eklenince bu olumsuzluk bir kat daha artmıştır. Tarım sektöründen yeterli girdiler elde edilemeyince ihracat pek çok üründe durma noktasına gelmiştir. ABD'den 300 bin ton buğday ve 200 bin arpa ithal edilmesi zorunluluğunda kalınmıştır.¹³ Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1950-1960 yılları arasında DP iktidarı döneminde ekim alanlarının yüzölçümü traktör sayısı ile doğru orantılı bir biçimde artmıştır. 1948 yılında sadece 1.756 olan traktör sayısı, 1955'de 40.282'ye, 1960'da 42.136'ya yükselmiştir.¹⁴ Böylece, Marshall Planı'ndan gelen yardımların tesiriyle DP iktidarı döneminin daha ilk yarısında traktör sayısında takriben 23 kat bir artış sağlanmıştır. Aynı yıllar arasında biçerdöver sayısı ise 6 kat artışla 1.000'den 6.000'e çıkmıştır.¹⁵ 1950'de Türkiye'de 9.868 hektar olan ekim sahası,

¹⁰ TÜİK İstatistik Göstergeleri 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Yayını, Ankara, 2012, s. 177.

¹¹ Abdülaziz Kardaş, "Demokrat Parti İktidarı Dönemi'nde Ağrı'yı Kalkındırma Çalışmaları (1950-1960)", *Route Educational and Social Science Journal*, Vol. 2 (2), April 2015, s. 524.

¹² Nadir Yurtoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 317.

¹³ Mithat Atabay, *Türk Demokrasi Tarihi*, Pradigma Akademi, Edirne, 2005, s. 159.

¹⁴ *Tarım İstatistikleri Özetleri 1942-1963*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1964, s. 3.

¹⁵ Yurtoğlu, a.g.t., s. 106.

1960'ta 15.305 hektara çıkmıştır.¹⁶ Yine 1950'de 14.542 olan toplam tarım alanı (ekilen ve nadasa bırakılan) 1960 yılı itibariyle 23.227'ye yükselmiştir.¹⁷ 1950-1960 döneminin temel öğelerinden biri de yol, su ve enerji gibi altyapı yatırımlarına hız verilmesidir.¹⁸ Bugünkü karayolları ağının büyük bir bölümü bu dönemde tamamlanmıştır. Hızlı karayolu yapımı ile yerleşim yerleri arasındaki ulaşım ucuzlamıştır. Sulama ve enerji amacıyla barajlar yapılmıştır.¹⁹

2. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDEN ÖNCE AĞRI'DA TARIM

2.1.Ağrı İlinin Tarımsal Açından Genel Özellikleri

Ağrı ili, Anadolu yarımadasının doğu sınırını teşkil edip, bölge Anadolu'ya açılan bir kapı niteliğindedir. İl kuzeyde Kars, batıda Erzurum, güney batıda Muş, güneyde Bitlis ve Van, doğuda İran topraklarıyla çevrelenmiştir.²⁰ Ağrı-İran arasındaki sınır yaklaşık olarak 75 kilometredir ve Gürbulak Gümrük kapısı bu sınır üzerindedir. Ağrı genel olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafik karakterlerini taşımaktadır. Ülkenin en yüksek volkanik kütleleri (Ağrı, Süphan, Tendürek, Köseadağ) Ağrı'daki sıradağlar üzerinde veya yakınındadır. Ağrı, iklim bakımından Türkiye'nin karasal ve en sert iklimli bölümüne girmektedir. Arazinin yüksek ve denizlerden uzak olması dolayısı ile şiddetli bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Kış ayları çok soğuk, yaz mevsimi ise sıcak geçmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında il merkezi Bayazıt olup, Diyadin, İğdir, Karaköse, Toprakkale (Eleşkirt) ve Tutak (Antâb) kazalarından oluşuyordu. Toplam 754 köyü bulunan ilin toplam nüfusu 89.000'di. Halk kendi ihtiyacını kendisi karşılamaya çalışıp, dışa kapalı ve basit bir hayat yaşamaktaydı. 1927 yılına gelindiğinde Bayazıt ili, ilçelere oldukça uzak olması, alt yapı ve ulaşımının yetersiz olmasından dolayı, ilçeye dönüştürülmüştür.²¹ 1876 yılına kadar köy olan *Karaköse* ilçesi ise, 1927 yılında Ağrı il merkezi yapılmıştır.²² Ekonomik açıdan Türkiye'nin en geri kalmış illerinden biri olan Ağrı'nın en önemli geçim kaynağı tarımdır. Tarımsal üretim içinde ekonomik ağırlığı itibariyle hayvancılık birinci, tarla ziraatı ise ikinci sırada yer almaktadır. Geniş yayla ve meraların varlığı, iklimin sert oluşu, toprakların önemli bir bölümünün bitkisel tarıma elverişli olmaması, ilde hayvancılığı bitkisel üretimden çok daha önemli kılmıştır. Halk topraktan yiyeceğini temin etmekte, hayvancılıktan ve hayvan mahsullerinden de geçimini sağlamaktadır. Ağrı'nın yüzölçümünün yaklaşık %75'i dalgalı ve dağlık arazidir. Geriye kalan yaklaşık %24'ü ise ovalık ve tarla ziraatine uygun yerlerdir. Ekilebilir alanların azlığı, iklim şartlarının elverişsizliği ve az gübre kullanılması sebebiyle verim düşüktür. Bunun yanında çayır ve meralar oldukça geniştir. Sulamanın ve modern girdi kullanımının çok kısıtlı olması nedeniyle nadas oranı bir hayli yüksektir. Her yıl ekilen topraklar arazinin %17'sini, mera ve otlak, ürün getirmeyen topraklarda %83'ünü teşkil etmektedir. Ekili alanların çoğunu tahıl oluşturmaktadır. Ağrı ilinde ekilen toprakların her yıl %85'inde Buğday ziraatı, geri

¹⁶ **Tarım İstatistikleri Özetleri 1942-1963**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1964, s. 3; Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987, s. 211.

¹⁷ **TÜİK İstatistik Göstergeleri 1923-2011**, Türkiye İstatistik Kurumu Yayını, Ankara, 2012, s. 177.

¹⁸ Tefvik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, (1900-1960), İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 386.

¹⁹ Çavdar, a.g.e., **(Türkiye'nin Demokrasi Tarihi)**, Ankara, 2003, s. 59.

²⁰ Türkiye Kılavuzu, **Ağrı İli (Karaköse) ve İlçeleri**, C I, İbrahim Horoz Basımevi, Ankara, 1946, s. 75.

²¹ *Bayazıt* ilçesinin adı 1934 yılında *Doğubayazıt* olarak değiştirilmiştir. İsmet Alpaslan, **Cumhuriyet'in 75.Yılında Ağrı**, Ağrı Valiliği Yayını, Ankara, 1998, s. 16.

²² Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı, Doğu Anadolu Bölgesinde Şehir ve Bu Şehrin Merkez Olduğu İl", **İslam Ansiklopedisi**, C 1, 1988, s.480; Erdal Aydoğan & Ahmet Edi, "Şeyh Sait İsyanı Sonrası Ağrı İsyanları (19125-1930), **III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu (12-14 Ekim 2010)**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, Ağrı, 2011,s. 187.

kalan kısımlarda da Arpa ile pek az miktarda çavdar, mısır, nohut, mercimek, patates ziraatı yapılmaktadır.²³

2.2.1923-1950 Yılları arasında Ağrı İlinin Zirai Açıldan Gelişimi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında il arazisinin büyük bir kısmı otlak hâlinde olduğundan, ziraat alanı çok kısıtlıdır. Ağrı'da Cumhuriyet'in kuruluşundan beri ekonomik yaşam büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktaydı. Hayvanlar kışın yılın altı ayını da ahırlarda geçirirdi. Kış mevsiminde yem olarak arpa, kuru ot ve saman kullanılırdı. Ağrılıların başlıca geçim kaynağı canlı hayvan ve hayvan ürünleri ticaretidir. Hayvancılığın yanı sıra tarımsal üretim de yapılmaktadır. İl faal nüfusunun yaklaşık %85'i tarımsal üretim ve hayvancılıkla %1'i sanayi faaliyeti ile uğraşmaktadır. Ağrı sanayi etkinlikleri bakımından yurdumuzun gelişmemiş illerindedir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Ağrı ilinde sayılabilecek sanayi kurumları yoktur. 1940'lara gelindiğinde Ağrı'da sanayi kuruluşu olarak bir tek un fabrikası mevcuttur.²⁴ Ağrı'da arpa, keten ve şeker pancarı dışında bütün ürünlerin Türkiye içindeki payı %1'den düşüktür. Makineleşmenin ve diğer verim artırıcı tekniklerin çok geç kullanılmaya başlanması nedeniyle, genellikle verim de Türkiye ortalamasının bir hayli altındadır. İlde hemen tüm ürünlerin üretim düzeyleri, 1950'lere değin oldukça durağanlık göstermektedir. Örneğin tahıl üretimi 1940-1950 yılları arasında 70.000 ton düzeyinde kalmıştır. 1950'li yıllara değin ilde keten ve şeker pancarı üretimi yok denecek kadar azdır. İlde üretim, ancak 1950 yılından sonra artmaya başlamıştır.²⁵ Ağrı'da belli başlı tarım araçlarının kullanım düzeyleri de Türkiye genelinin çok gerisindedir. Neredeyse 1950 yılına kadar, ilde tarımsal faaliyetler ilkel araçlarla ve geleneksel yöntemlerle karasaban ile sürdürülmekteydi.²⁶ Tarımda modern girdi kullanımını fazla değildi. Modern tarım araç-gereçleri ancak 1950 yılından sonra kullanılmaya başlanmış, ancak 1960'lı yıllardan sonra sayısında kayda değer bir artış yaşanmıştır.²⁷ 1950 yılında Ağrı'da sadece iki adet traktör mevcuttur. 1940'larda ekilen toprağın %85'i buğdaya ayrılıyordu. Buğdaydan başka arpa ile çok az çavdar, mısır, nohut, mercimek, patates ekiliyordu. İlde meyvecilik ve bağcılık neredeyse hiç yapılmıyordu. Sebzeçilik çok sınırlı bir biçimde toprağı tarıma bir hayli elverişli olan Eleşkirt ovasında yapılmıyordu. Üretilen sebze ve meyve yerli tüketime yetmiyor; baklagiller, sebze ve meyve Kağızman ve İğdır'dan getiriliyordu. Bunun yanında, yöre halkı kendiliğinden yetişen çiriş, çayşır, yemlik, kuşekmeği, evelik gibi bitkileri sebze yerine kullanmaktaydı. O yıllarda ekilen alanlar son derece sınırlıydı ve toplam yüzölçümünün ancak %17'sini oluşturuyordu. Ekili alanların azlığı ve iklim şartları dolayısıyla Ağrı tarım faaliyetleri oldukça kısıtlıydı. Ağrı'da gübre kullanımını da çok sınırlıydı. Hayvanlardan elde edilen tezeğın büyük bir bölümü yakacak olarak kullanılmaktaydı. Sulama imkânları oldukça sınırlıydı. Sulamanın çok sınırlı oluşu, tarım yapılabilecek toprağın her yıl yaklaşık %48'ini nadasa bırakılmasına neden olmaktaydı. Dönemin Ağrı C.H.P. Milletvekili Sn.Ahmet Alpaslan Bey tarafından 9 Mart 1947 tarihli Ağrı'nın ihtiyaçları hakkında Başbakanlığa gönderilen yazıda DP iktidarı öncesi Ağrı ilinin genel durumu şöyle gözler önüne serilmektedir: *“Vilayetimiz asırlardan beri sanayileşmemiş, ilim ve terakki yolunda çalışmamış, yurdun her tarafında şose, asfalt döşenirken her nedense bölgemize bu ana kadar önem verilmemiş olduğundan şimdiki durumda yolları da kapalı bulunmaktadır. Memleketimiz bir doğu vilayeti olduğundan altı ay devam eden kış mevsimi sebebiyle ve bu*

²³ Türkiye Kılavuzu, a.g.e., C I, s. 85-87.

²⁴ BCA, 30-18-01-02-54-32-17 [Karaköse'de açılacak un fabrikası için izin verilmesi hakkında 29.04.1935 tarihli Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında Bakanlar Kurulu imzalı kararname.]

²⁵ Yurt Ansiklopedisi, “Ağrı”, C I, s. 370.

²⁶ BCA, 30-10-0-0/71-465-7 [23.10.1936 tarihinde Ağrı ‘ya iki adet harman makinesi temini hakkında.]

²⁷ İsmet Alpaslan, Her Yönüyle Ağrı, Tutibay Yayınları, Ankara, 1995, s. 153.

sene devamlı yağın yağmurlar sebebiyle daha önce olduğu gibi bu sene de hayvan zayıfatının çok fazla olduğu aşikârdır. Memleketin durum ve görüntüsü bu şekildedir”²⁸ Yine 20 Mayıs 1949 tarihinde Ağrı ili C.H.P. İdare Kurulu Başkanı Sn. Rıfat Toker Bey tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen rapor da DP iktidarı öncesi Ağrı ilinin tarım faaliyetlerinin bir değerlendirmesi olarak önem arz etmektedir: “İlimiz doğunun en uç köşesinde geniş ve çok verimli bir arazi üzerindedir. Bu verimli vatan parçası asırlarca ihmal edilerek, bugün dahi çok ilkel bir şekilde yaşamaktadır. Geniş ve düz ovalarımız tamamıyla ekilmeye müsaittir. Yalnız iklim itibariyle ziraat ve hasat mevsiminin kısalığından dolayı özellikle yağmurlu geçen yıllarda tarımını Hz.Adem devrinden kalan iptidai kara sapanla ve müşkülâtlâ toprağı kazdıklarını ve ekseri yılın mahsul hasat zamanında kışın çabuk gelip çatması ve yine iptidai araçlarla mahsulün alına bilmesine imkân hasıl olmadığından tarladan bin bir zorlukla biçilen mahsulün kar altında mahvolduğı her zaman görülmektedir. Asıl ziraat makine ve traktörlerinin bu bölgeye layık ve lüzumlu olduğu bu bakımdan da gerekli bulunduğundan Marshall yardım programı gereğince Amerika’dan gelen traktör ve zirai makinelerden ilimize tahsis edilmiş miktarın iki misline çıkarılarak, gönderilmesinin sağlanmasını ilimizin çiftçileri adına arz ederim.”²⁹

3. DEMOKRAT PARTİ (DP) İKTİDARI DÖNEMİNDE AĞRI’DA TARIM VE HAYVANCILIK FAALİYETLERİ

DP iktidarı dönemi tarım politikalarının bir sonucu olarak, tüm Türkiye’de olduğu gibi, Ağrı ilinde de özellikle 1950-1955 yılları arasında tarım alanında gözle görülür bir gelişme dönemi yaşanmıştır. DP iktidara geldikten kısa bir süre sonra Ağrı ili Vali Vekili Kâzım Ataman tarafından 20 Ekim 1950 tarihinde Ağrı’nın Genel ihtiyaçları ve kalkınma imkânları başlığı altında yazılı bir rapor Başbakanlığa sunulmuştur. Bahse konu raporda; Tutak, Diyadin ve Eleşkirt ilçelerinde birer Ziraat Bankası şubesi açılması, il merkezindeki Ziraat Bankası’nın şube hâline getirilmesi, Tapulama ve Çiftçiyi Topraklandırma kanunlarının Ağrı ilinde uygulanmasına öncelik verilmesi, Eleşkirt ilçesinin geniş ovasını sulayabilmek için Şeryan suyuna bir baraj yapılması, Ziraat Bakanlığının zirai kalkınma planının Ağrı ilinde tercihen ve önceden uygulanması ile ilin kalkınmasının mümkün olabileceği gibi hususlara yer verilmiştir.³⁰ Ağrı merkezde bulunan Ziraat Bankasının bir şubesi de, 1954 yılında Diyadin ilçesinde açılmıştır.³¹ Yukarıda belirtilen ihtiyaçlara binaen DP iktidarı döneminde öncelikle Ağrı’nın içme suyu sorununu çözmek ve elektrik tesislerinin kurulmasını sağlamak amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Yapılan çalışmalarla 1952 yılının Haziran ayında öncelikli olarak Merkez, Doğubayazıt, Diyadin, Eleşkirt ve Patnos ilçelerine bağlı 48 köyün içme suyunun karşılanması planlanmıştır.³² Nihayet Ağrı ilinde, 20 Aralık 1952 tarihinde içme suyu şebekesinin, 3 Aralık 1952 tarihinde hidroelektrik santralının açılışı yapılmıştır.³³ Hükümet, Doğu vilâyetlerinin en kısa zamanda iktisaden kalkınmasını sağlamak amacıyla, önemli bir etken olarak gördüğü yol meselesi üzerinde de durmuş ve bütçe imkânları ölçüsünde buradaki yolların yılın her ayında geçit verebilecek nitelikte yapılması esasını kabul etmiştir.³⁴

²⁸ BCA, 030-10-0-0-5-27-4.

²⁹ BCA, 490-1-0-0-134-545-4.

³⁰ BCA, 030-10-66-438-4.

³¹ Demokrat Ağrı, 30 Eylül 1954.

³² “40.000 Liranın tahsisi yapıldı. 48 Köyün içme suyu ihtiyacı karşılanıyor”, *Ağrıdağ*, 20 Haziran 1952.

³³ “Karaköse içme suyu ve elektriğe kavuştu”, *Ağrıdağ*, 11 Aralık 1952; “Şehrimiz elektriğe kavuştu”, *Yayla*, 2 Ocak 1953.

³⁴ Abdülaziz Kardaş, “Demokrat Parti İktidarı Dönemi’nde Ağrı’yı Kalkındırma Çalışmaları (1950-1960)”, *Route Educational and Social Science Journal*, Vol. 2 (2), April 2015, s. 515.

3.1.Arazi Dağıtımı ve Ekim Alanlarının Genişlemesi

Önceki dönemlerde ihmal edilen topraksız çiftçi ve köylüyü topraklandırmak konusu DP iktidarında tarımsal faaliyet ve gelirinin artırılması sağlamak amacıyla öncelikli olarak ele alınmıştır. 1952 yılında topraksız çiftçi ve köylüyü topraklandırmak amacıyla Toprak Komisyonları kurulmuştur.³⁵ Bu kapsamda Ağrı'da da bir Toprak Komisyonu tesis edilmiştir.³⁶ 1950'de topraksız ailelerin tüm köylü ailelere oranı yaklaşık %11 iken, 1960'ların başlarında bu oran %36'ya ulaşmıştır. 1950'li yıllar Ağrı'da ekili alanların en hızlı genişlediği dönem olması açısından da önem arz etmektedir. 1950'li yıllarda ekim alanları yaklaşık %90 oranında bir artmış, çiftçilikle uğraşan ailelerin sayısında da yaklaşık %100'lük bir artış kaydedilmiştir.³⁷ Konu ile ilgili olarak "Demokrat Ağrı" isimli Ağrı yerel gazetesi şu açıklamayı yapmaktadır: *"İlimizde Toprak Komisyonu'nun faaliyeti olarak şimdiye kadar Topraksız Köylüye 35000 dönüm arazi dağıtılmıştır. 1953 yılı Haziran ayında işe başlayan 66.Toprak Tespit Tevzi Komisyonu ilk kez Uzak Keşiş, Yiğuntepe ve Amat köylerinde tespit ettiği hazine arazisini topraksız çiftçilerin nüfuslarına göre toprak kanunu gereğince dağıtılmıştır. Bu yılda ele alınan Hıdır, Yakın Kesiş, Yoncalı mezra, Körnevrüz köylerinde devlet arazisi tespit edilmiş ve bunlardan Hıdır köyünün tebligatı yapılmış ve köylülerin arazi mahalleri kendilerine gösterilmiş ve teslim edilmiştir. Aynı zamanda bu köylülere yıllık işletme ve onarım kredilerinin de açılması için gerekli hazırlıklar başlamıştır. Bu yıl tespiti yapılan diğer köylerin teslimat işi de hemen baharın ilk başlangıcında yapılacaktır. Geçen yıl ve bu yıl teslimatı tamamlanan bu köylerin tapuları da bu kışın hazırlanarak tapu sahiplerine dağıtılacaktır. Mezkûr köylülerin ekilecek ziraata elverişli yerleri tevzi edildiği gibi ayrıca mera kısımları da mevcut hayvan oranına göre tespit edilip, mera olarak bırakılmaktadır. Fedakâr köylülerimiz bugün asırlardır hasretini çektiği toprağına kavuşmakla büyük bir neşe ve sevinç içindedir. Az sayıda vatandaş köylerde toprak komisyonuna güçlük göstermekte devam ediyorlar. Komisyon bütün hızıyla bütün vilayetlerin devlet arazisini bitinceye kadar vazifelerine devam edeceklerdir."*³⁸

Daha öncede belirtildiği üzere Ağrı'da zirai makineleşme ve verim artırıcı teknikler geç kullanılmaya başlanmıştır. DP iktidara geldiğinde tarımsal faaliyetler ilkel araçlarla ve geleneksel yöntemlerle karasaban ile sürdürülüyordu. 1950 yılında Ağrı'da sadece 2 traktör mevcut iken bu sayının 1961'de 71'e yükselmiş olması DP dönemindeki hızlı gelişmeyi göstermesi açısından önem arz etmektedir.³⁹ Buna karşın traktör kullanımı henüz Türkiye düzeyinin çok gerisinde olup, ancak 1970'li yıllardan sonra kayda değer bir artış göstermiştir. Ağrı'da ili traktör kullanımı açısından çevre iller arasında da en geri il durumundadır. DP döneminde ilin zirai makineleşme açısından ihtiyaçlarının karşılanmasına büyük önem verilmiştir. Ağrı yerel basınından 9 Ocak 1953 tarihli Yayla gazetesinde; *"Şehrimize dört adet pulluk verildi. Ziraat Bakanlığı şehrimize hayvanla çekilir muhite intibak kabiliyeti fazla olan bir Sakarya, bir Y Sakarya, bir bereket ve bir de Yaman tipi pulluklar tahsis etmiştir. Köylüye çok büyük faydası dokunacak olan bu pullukların alınması hususunda Ziraat Müdürlüğümüz Erzurum Zirai donatım kurumuyula temasa geçmiştir,"*⁴⁰ gibi bir açıklama yer almaktadır. Yine aynı gazetenin 9 Şubat 1954 tarihli sayısında Tarım aletlerinden gümrük resmi alınmayacağı bilgisi mevcuttur.⁴¹ Bu suretle 1950 yılına kadar durağan bir biçimde yapılan

³⁵ BCA, 030.01.117.737.6.

³⁶ BCA, 030.66.438.4.

³⁷ DİE, "1950 Zirai Sayım Neticeleri", Ankara, 1956, s. 18; Yurt Ansiklopedisi, "Ağrı" Maddesi, C I, s. 368.

³⁸ Demokrat Ağrı, 1 Kasım 1954

³⁹ Yurt Ansiklopedisi, "Ağrı" Maddesi, C I, s. 368.

⁴⁰ Yayla Gazetesi, 9 Ocak 1953.

⁴¹ Yayla Gazetesi, 9 Şubat 1954.

tarım üretimi, bu tarihten sonra ekim alanı ve üretim olarak çoğalmıştır. Traktörün tarlaya girmesi ve gübre kullanımı tahıl üretimini artırmıştır. 1950-1960 yılları arasında ekim alanları çok hızlı bir şekilde artmış ve yaklaşık 45.000 hektardan 1960’ların başında 150.000 hektara yükselmiştir.⁴² Bu dönemde zirai alet kullanma ve bakımı konusunda çevre illerde açılan 45 günlük kurslara Ağrı’dan çiftçiler gönderilerek, eğitim almaları sağlanmıştır.⁴³ 1950-1960 yılları arasında ekim alanlarının ürün türlerine göre dağılımındaki en önemli değişiklik şeker pancarı üretimine ayrılan alanın artması konusunda gerçekleştirilmiştir. Tahıl ürünleri arasında en fazla ekilen buğday ve arpadan sonra 1950’li yıllarda şeker pancarı üretimine geçilmesinde Ağrı Şeker Pancarı Bölge Şefliğinin kurulması önemli bir etken olmuştur.⁴⁴ Ağrı’da pancar ekim hazırlıklarına, 1955 yılında Erzurum Şeker Fabrikasına bağlı olarak kurulan Pancar Bölge Şefliği ile birlikte başlanılmış ve 1956 yılında Erzurum Şeker Fabrikasının açılışı ile üretime geçilmiştir.⁴⁵ Şeker sanayinin Doğu illerine doğru yayılışının ilk adımı, Erzurum’da bir şeker fabrikasının kurulmasına yönelik Bakanlar Kurulu’nun 3.30.1954 tarih ve 2780 numaralı kararnamesi ile atılmıştır. 1956 yılında Erzurum Şeker Fabrikasının temelleri, Başvekil Adnan Menderes tarafından atılmıştır. Fabrikanın dört vilayet sınırı içerisinde Bayburt’tan Iğdır’a kadar geniş bir ekim sahası bulunmaktaydı. Ziraat teşkilatı, Bayburt, Ilıca, Horasan, Oltu, Hasankale, Ağrı ve Iğdır olmak üzere yedi bölgeye ayrılmıştır.⁴⁶ Bölge Şefliğinin faaliyeti Merkez, Eleşkirt, Hamur, Tutak, Taşlıçay, Diyadin ve Doğubayazıt’ı kapsayan geniş bir alana yayılmıştı. Ağrı’nın önemli sayılabilecek diğer ürünü ise ketendir. Keten üretimine ayrılan alanın payının çok düşük olmasına karşın, bunun Türkiye içindeki payı önemlidir.⁴⁷ 1950-1960 yılları arasında bu ürünlere ayrılan alanın genişlemesiyle birlikte, üretim miktarı da önemli ölçüde artış sağlanmıştır. 1950-1960 yılları arasında bu ürünlere ayrılan alanın genişlemesiyle birlikte, üretim miktarında da büyük bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Yine DP hükümetlerinin büyük önem vermiş olduğu hastalık ve haşeratla mücadele kapsamında Tarım Bakanlığı tarafından Ağrı iline uzman heyet gönderilmiş ve Doğubayazıt’ın 107 köyünde 4500 dekar, Diyadin’in 120 köyünde 8500, merkez ilçelerin 121 köyünde 7500, Eleşkirt’in 63 köyünde 18960, Patnos’un 98 köyünde 8700 ve Tutak’ın da 77 köyünde 8050 dekarlık arazi farelerden tamamen temizlenmiştir.⁴⁸ *Yayla Gazetesi*’nin 1 Ekim 1953 tarihli “İktidarın Ziraat Politikası” adlı yazısında yapılan değerlendirme aşağıda verildiği gibidir: “*Senelerce plansız ve keyfi bir iktisat politikasının kurbanı olan millet, DP iktidarının dört sene gibi kısa bir zamanda kurduğu iktisadi sistem ile rahat nefes almıştır. Bütün herkesçe bilinen bu hakikat, Türkiye’nin bir ziraat memleketi oluşudur. Ziraat kelimesinin ifade ettiği manayı yalnız buğday ve benzeri hububatı yetiştirip ihraç etmekte anlayan, fakat bunda bile başarılı olamayan eski iktidarın bu anlayışına karşı en ileri ziraat memleketlerindeki usulleri kendisine prensip kabul ederek modern anlayışta bir ziraat politikası kuran bugünkü iktidar memlekette önce bir ziraat sanayinin kurulmasını tatbik ve teşvik etmektedir. Sadece yetiştirmek fikri sabitinden ayrılarak, işlemek ve işlenmiş daha yüksek fiyata ihraç etmek veya ihraç ettiği hammaddeleri daha fazla fiyatlarla mamul olarak ithal etmek mecburiyetinden kaçınmak bugünkü ziraat politikasının en esaslı*

⁴² **1950 Zirai Sayım Neticeleri**, a.g.e., s. 17; Alpaslan, a.g.e., (Her Yönüyle Ağrı), s. 154 .

⁴³ **Demokrat Ağrı**, 23 Ekim 1957.

⁴⁴ “Eleşkirt’te Şeker Fabrikasının kurulması için etüt yapılacak”, **Yayla Gazetesi**, 8 Eylül 1953.

⁴⁵ Üretim faaliyeti 1983 yılına kadar Erzurum Şeker Fabrikasına bağlı olarak sürdürülmüştür. Ancak 1976 yılında temeli atılan Ağrı Şeker Fabrikasının 1984 yılında hizmete girmesi üzerine, ovada üretilen şeker pancarı bu fabrikada işlenmeye başlamıştır. [Faruk Kaya, “Küresel ve Bölgesel Şeker Politikalarının Türkiye Şeker Fabrikalarına Etkilerine Bir Örnek; Ağrı Şeker Fabrikası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, S 31, Aralık 2015, s. 52].

⁴⁶ Firdevs Temizgüney, “Erzurum Şeker Fabrikası’nın Açılışı”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, S 43, Erzurum 2010, s. 332-334.

⁴⁷ **Yurt Ansiklopedisi**, “Ağrı” Maddesi, C I, s. 361.

⁴⁸ **Ağrıdağ**, 29 Haziran 1952.

prensiplerindenidir. Ziraat sanayinin kalkınabilmesi için DP iktidarı ziraat maddelere iç ve dış pazarlar bulmak mecburiyetinde olduğunu iktidara geçtiği ilk gün takdir etmiş, ve bunun neticesi olarak memleketin yol ve liman inşaatına azami hız vermiştir. Bu politikanın daha ilk senelerde semere vermesi vatandaşın şuurunda yeni hamle ve teşebbüslerin filizlenmesine sebep olmuştur. İktidarın büyük ve küçük sulama tesislerinden yerli gübre sanayiine, zirai aletlerin teminine verdiği büyük önem memleket hesabına sevinilecek takdir edilecek teşebbüslerindenidir. Ziraat mahsullerinin birinci derecede bir gelir kaynağı olması sağlanmış, böylece vatandaşa kazanma zevki aşılanmış ve bu kazancı medeni bir insan olarak yaşama hevesine sevk etmiştir. Vatanın her köşesinde kurulmakta olan şeker fabrikaları hususi teşebbüsü teşvik etmekte, pancar ekiciliği için kooperatifler kurulması sağlanmaktadır. Bu cümleden olarak tayyare meydanları, limanlar, köprüler, pamuk kombinaları anlayışlı ve yapıcı bir düşünce ile memlekete nasıl bir istikbal hazırlandığını açıkça göstermektedir.”⁴⁹

3.2 Hayvancılık Faaliyetleri

DP İktidarı süresince hayvancılığı tarımla bir tutmuş ikisini birbirinden ayırmamış ve hayvancılığın geliştirilmesine de büyük önem vermiştir. Ağrı ilinde hayvancılık süt üretiminin yanında genellikle canlı hayvan ticaretine yöneliktir. Hayvan yetiştiriciliği de geleneksel yöntemlerle yürütülür. Henüz modern hayvancılık işletmeleri yoktur ve aile hayvancılığı yaygındır. Ağrı'nın coğrafi yapısı ve ikliminin hayvancılığa müsait olması buradaki üretimi artırmıştı. 1951 sayım neticelerine göre; Van'da 1,5 milyon, Ağrı'da 1.750 ve Kars'ta da iki milyona yakın büyük ve küçükbaş hayvan mevcuttur.⁵⁰ 1950'li yıllardan itibaren hayvancılıkta en önemli sayısal gelişme koyunda görülmektedir. DP iktidarı döneminde Türkiye genelinde koyun sayısında %49,30, keçi sayısında %33,40, sığır sayısında %22,84 ve manda sayısında %20,28'lik bir artış meydana geldiği gözlemlenmektedir.⁵¹ Hayvancılıkta meydana gelen artışın bir sonucu olarak, süt üretiminde de önemli miktarlarda artış kaydedilmiştir.

1956 yılı kış mevsiminin çok soğuk ve karlı geçmesi üzerine Ağrı Valiliği, Ağrı'daki hayvanların yem ihtiyacının karşılanması amacıyla 13 Mart 1956'da Ziraat Vekâleti Veterinerlik İşleri Umum Müdürlüğünden, Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğü'nün Horasan ve Ağrı depolarından 200 ton yemlik hububatın, bedeli karşılığında verilmesini talep etmiştir. 14 Mart 1956 tarihinde Başbakanlığa gönderilen yazıda; Ağrı ili yetiştiricileri ihtiyacı için Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğünce 200 ton yemlik hububat tahsis edildiği bildirilmektedir. Bunun dışında hayvan sahipleri sürekli hayvan yemi talebinde bulunmuşlardır.⁵² Hükümet Ağrı'da hayvan ırklarının ıslahının yanında hayvan hastalıklarıyla da mücadele etmiştir. Hastalığa yakalanan hayvanlara uygulanmak üzere Tahran'dan 30 bin ünitelik serum getirtilmiştir. Türkiye'deki Amerikan Askeri Teşkilatı'nın girişimiyle Tahran'daki Razi Enstitüsü'nden temin edilen bu serumlardan başka Birleşmiş Milletler Yiyecek ve Tarım Maddeleri Teşkilatı da 500 dozluk bir aşı göndermiştir.⁵³ Yine bu dönemde hayvanlar, özellikle de köylerde görülen uyuz hastalığına karşı düzenli olarak tarama muayenesine tabii tutulmuştur.⁵⁴ DP Hükümeti, Doğu bölgesinin iktisadî kalkınmasını sağlamak amacıyla 1952'de Ağrı, Bitlis, Muş, Van, Kars ve Hakkâri illerini kapsayan tarım

⁴⁹ **Yayla**, 1 Ekim 1953.

⁵⁰ E. Araslı, “Doğu Bölgesinin İktisadi Kalkınması”, **Ağrıdağ**, 18 Haziran 1952.

⁵¹ **1950 Zirai Sayım Neticeleri**, DİE, Ankara, 1956, s. 21.

⁵² **BCA**, 030.01.80.509.14.

⁵³ Kardaş, a.g.m., s. 526.

⁵⁴ **Şark Express**, 12 Şubat 1960.

faaliyetleri yerine hayvancılığı geliştirmeyi hedefleyen bir proje hazırlamıştır. Bahse konu projeye göre bu altı ilde köylüyü hububat ve ziraatından vazgeçirterek, hayvancılığa sevk etmeleri için gereken tedbirlerin alınması ve yine alınması gerekli kararların bir plana bağlanması öngörülmüştür. Hâlihazır durumda çiftçinin yıllık geliri bu illerin hiçbirinde yıllık 50 milyon lirayı aşmamaktadır. Buna göre sadece Ağrı'nın hayvancılık neticesinde bir yılda elde edeceği gelir 875 milyon lira olarak hesaplanmıştır. Yine bu dönemde Doğu bölgesini iktisaden kalkındırmak için 50'den fazla suni tohumlama istasyonları tesis edileceğinin müjdesi verilmiştir.⁵⁵ Böylece özellikle 1954'ten sonra Ağrı'da çalışma unsuru olarak tarımdan hayvancılığa kayma eğiliminin arttığı gözlemlenmektedir.

SONUÇ

DP'nin iktidarın ilk yıllarında iktisadi alanda başardığı hamlenin esas kaynağı tarım alanı olmuştur. DP döneminde, tarıma ve tarımsal üretime her alanda destek verilmiş ve bu destekler sonucunda tarım sektöründe on yıllık bir dönemde önemli gelişmeler yaşanmış ve tarımsal üretimde çok ciddi bir artış kaydedilmiştir. Bu gelişmelerin başında da tarımda makineleşme ve traktör kullanımının yaygınlaşması gelmektedir. Traktör kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte tarımsal ekim alanlarında ve tarımsal üretim miktarlarında büyük artışlar yaşanmıştır. 1950-1955 yılları arası DP hükümetinin tarımsal alanda uyguladığı politikanın en verimli yılları olmuştur. Bu verimlilik Ağrı'da da belirgin olarak kendisini göstermiştir. 1948 yılından itibaren uygulanmaya başlayan Marshall Planı çerçevesinde Ağrı'ya getirilmiş ziraat malzemesi ve zirai araçlar bu dönemde Ağrı'nın tarımsal gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu çerçevede ülkenin her tarafında olduğu gibi Doğunun en küçük vilayetlerinden olan Ağrı'da da özellikle tarım ve hayvancılık alanlarında önemli oranlarda gelişmeler ve iyileştirmeler kaydedilmiştir. Çalışmada 1923-1950 dönemine yıllarına kıyasla DP'nin 1950-1960 yılları arasındaki on yıllık iktidarı döneminde izlenen tarım politikalarının Ağrı iline yansımalarının olumlu bir şekilde gerçekleştiği değerlendirilmektedir. DP iktidarı döneminde modern tarım araçlarının kullanımı sayesinde ekim alanları genişlemiş, 1950 yılında 45.000 hektar olan ekim alanları 1960'da 150.000 hektara yükselmiştir. Tarımın gelişmesine yönelik olarak köylüyü rahatlamak amacıyla hayvan ve zirai mahsul vergisi kaldırılmıştır. Toprağı az olan ya da hiç olmayan köylüye devlet arazisinden toprak dağıtılmıştır. 1960 yılı itibarıyla Ağrı'da karasaban gibi geleneksel araçların kullanımında büyük bir azalma ile birlikte traktör su pompası, ilaç serpmme makinesi gibi modern araçlarında sayısında 1950 öncesi döneme göre büyük bir artış gözlemlenmektedir. DP iktidarı döneminde tarım faaliyetlerinde kaydedilen bu gelişmeler, bundan sonraki süreçte sanayinin tarımla ilgili dallarını da etkileyerek gelişimine katkı sağlamıştır. Bu noktada DP iktidarını takip eden yıllarda Ağrı, kalkınmada birinci derecede öncelikli iller arasına alınmıştır. Ağrı'da sanayi teşvik edilmeye başlanmış, bu kapsamda Ağrı'da hayvancılığa dayalı sanayii 1970'li yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır. Ağrı Et Kombinası, Süt-Tereyağ ve Peynir Fabrikası, Şeker Fabrikası ve Yem Fabrikası bunların başta gelenlerindedir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),

BCA, 490-1-0- 0-134-545-4.

BCA, 030-10- 66-438-4.

---

⁵⁵ Ağrıdağ, 27 Ağustos 1952.

BCA, 030-10- 0-0-5-27-4.
BCA, 30-10-0-2-15-3.
BCA, 30-18-01-02-54-32-17.
BCA, 30-18-01-02-91-53-4.
BCA, 30-01-80-509-14.
BCA, 30-01-120-58-15.
BCA, 30-10-0-0/71-465-7.

2.Resmî Yayınlar

Hükûmetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, (22 Nisan 1950- 20 Kasım 1961), TBMM Basımevi, Ankara, 2013.

TBMM, **Tutanak Dergisi**, C 1,Dönem IX, 3. Birleşim.

Türkiye’de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı, Türkiye İstatistik Kurumu Yayını, Ankara, 1973.

Zirai İstatistik Özetleri 1936-1956, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1957.

Tarım İstatistikleri Özetleri 1942-1963, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1964.

1950 Zirai Sayım Neticeleri, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1956.

TÜİK İstatistik Göstergeleri 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Yayını, Ankara, 2012.

3.Gazeteler

Demokrat Ağrı
Yayla Gazetesi
Şark Express
Ağrıdağ

4.Başvuru Eserleri

ALPASLAN, İsmet, **Her Yönüyle Ağrı**, Tutibay Yayınları, Ankara, 1995.

ALPASLAN, İsmet, **Cumhuriyet’in 75.Yılında Ağrı**, Ağrı Valiliği Yayını, Ankara, 1998.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Menderes’in Dramı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987.

ATABAY, Mithat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Pradigma Akademi, Edirne, 2005.

BAYTAL, Yaşar, “Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957)”, **A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 40, Kasım 2007, s. 545-567.

ÇAVDAR, Tefik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, (1950’den Günümüze), İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, (1900-1960), İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

AYDOĞAN, Erdal & Ahmet EDİ, “Şeyh Sait İsyanı Sonrası Ağrı İsyanları (19125-1930), **III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu (12-14 Ekim 2010)**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, Ağrı, 2011, s. 186-196.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ağrı, Doğu Anadolu Bölgesinde Şehir ve Bu Şehrin Merkez Olduğu İl**, İslam Ansiklopedisi, C 1, 1988, s. 479-481.

KARDAŞ, Abdülaziz, “Demokrat Parti İktidarı Dönemi’nde Ağrı’yı Kalkındırma Çalışmaları (1950-1960)”, **Route Educational and Social Science Journal**, Vol. 2 (2), April 2015, s. 517-529.

KAYA, Faruk, “Küresel ve Bölgesel Şeker Politikalarının Türkiye Şeker Fabrikalarına Etkilerine Bir Örnek; Ağrı Şeker Fabrikası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, S 31, Aralık 2015, s. 41-61.

KİLİ, Suna, **Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1981.

KÖYMEN, Oya, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, **75 Yılda Köyden Şehirlere, Tarih Vakfı**, Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1-30.

İl, İl, Büyük Türkiye Ansiklopedisi, C I, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, s.109-116.

TEMİZGÜNEY, Firdevs, “Erzurum Şeker Fabrikası’nın Açılışı”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, S 43, Erzurum 2010, s. 329-343.

OKTAR, Suat & Arzu VARLI, “Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası”, **Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, İstanbul, 2010, s.1-22.

ÖZER, Sevilay, “Demokrat Parti Zirai Makineleşme Hareketi ve Sonuçları”, **SDÜ Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 31, Nisan 2014, s. 61-80.

Türkiye Kılavuzu, Ağrı İli (Karaköse) ve İlçeleri, C.I, İbrahim Horoz Basımevi, Ankara, 1946.

Yurt Ansiklopedisi, “Türkiye, İl, İl. Dünü Bugünü Yarını”, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 337-405.

YURTOĞLU, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2014.

EKLER

EK-1 Ağrı’nın İhtiyaçları Hakkında Yazı.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET BİNASI

T. C.
C.H.P. Ağrı İl İdare
Kurulu Başkanlığı
Sayı
10/

C.H.P. ARŞİVİ
25 EKİM 1949
96982

A G R I
20/5/949

C.H.P. Genel Sekreterliğine
A N K A R A

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

İlimiz doğunun müntehasında geniş ve münbit bir arazi üzerindedir . Bu feyizli vatan parçası asırlarca ihmal edilerek bu gün dahi pek iptidai bir şekilde yaşamaktadır. Geniş ve düz ovalarımız kâmil ve muntazaman ekilmeğe müsaittir .

Yalnız iklim itibariyle ziraat ve hasat mevsiminin kısalığından dolayı bilhassa yağmurlu geçen yıllarda zirraın hazreti adem devrinden kalan iptidai kara sapanla ve müşkülâtle toprağı kazdıklarını ve ekseri yıl mahsul hasat zamanında kışın çabuk hülulu ve yine iptidai vasıtalarla mahsulun alına bilmesine imkân hasıl olmadığından tarladan bin müşkilâtle biçilen mahsulün kar altında mahvolduğu her zaman görülmektedir . Asıl zirai makine ve traktörlerin bu bölgeye layık ve lüzumlu olduğu bu bakımdan da tezahür etmekte bulunduğundan Margal yardım programı gereğince amerikadan gelen Traktör ve zirai makinalardan İlimize tahsis edilmiş miktarın iki misline çıkarılarak gönderilmesinin sağlanmasına delaletinizi İlimizin çiftçileri adına bilhassa bekler ve partimizin bu yardım kolayısıyla halk yanındaki mevcut olan kıymetinin bir kaç kat daha artacağını arz ederim .

Parti kongrelerimizin toplantısı yaklaştığından evvelcede arzettiğim gibi mutlaka kongrelerden bir az evvel İlimiz Millet Vekillerinden bir veya bir kaçıyla Parti Müfettişimizin İlimize gelmelerinin temini Partimiz menfaati iktizasından olduğunu üstün saygılarımla tekrar arz eder müsbet cevaplarınıza intizaren ellerinizden şperim.

Ağrı İli
C.H.P. İl İdare Kurulu Bşk.
Rifat Tokar

42 gün delişim ile
18.12.1949
R. Tokar
18.12.1949
1949

R. Tokar

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Özet:

Ağrı Valiliğinin 20.10.950 günlü raporunda:

xxx

Emniyet, jandarma kadrolarının takviyesi, jeep arabası verilmesi tohum ıslah istasyonu ve hara tesisi, memleket hastahanesinin umumi muvazene- neye alınması, 30 öğretmen verilmesi, 30 okul yapılması, Akşam Kız San'at Okulunun Kız San'at Orta Okulu haline konması, memur evlerinin biranevvel inşası, Tutak, Diyadin ve Eleşkirt'te Ziraat Bankası ajenst açılması, iki bin tonluk hububat silosu ilâvesi, Tapulama ve Toprak Kanunlarının biranevvel uygulanması, Balkaya ve Köseadağ kömürlerinin işletilmesi, Doğu Bayazıt'ın içme suyu ve elektrik işlerinin yapılması, şehirler arası telefon hattının Erzurumdan Gürbulak'a kadar uzatılması Horasan-Erzurum'la irtibat için güzergâhın yapılması, Karaköse-Kağızman yolunun onarılması, Osman Paşa suyunun getirilmesi, Şeryan suyuna baraj yapılması, ziraat kalkınma plânının bir an evvel tatbiki, özel idareye genel muvazeneden en az 100 bin lira yardım yapılması, aksi halde orta okul binasının M. Eğitim Bakanlığınca satın alınması, Memleket hastahanesi ve aygır deposunun genel muvazene- ye alınması istenmektedir.

Yan. elld.
13 - I - 1951
at.

030	10			66	438	4
-----	----	--	--	----	-----	---

YAZI KAYIT NO.	15. 1. 1951
SAYI	161

37

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

EK-3 Hayvan Yemi İhtiyacı Hakkında Yazı.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
RESMİYE GİRİŞ
T.C. D. M.

(Ornek : İEB. 1)
Y O L
"Servis şifresi"

Devlet telgraf muhaberetından
Sözlü mesajlar kabul etmez.

Adres : ..... 34496 .....
ELT 34496

SAYIN ADNAN-MENDERES-BASVEKİL ..... ANKARA

No.	Ülk merkez	No.	KELEME	VERİLDİĞİ	RESMİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI	İMZA
	KARAKÖSE	904	128	Tarih: 15/5/1958 Saat: 9/	DUBUSUŞ	SURET	Tarih: 15/5/1958 Saat: 10/46	SADAN ÇOKTUNK

BİR BÜYÜK MEYVE KAPALI AĞRI VE BUNA MÜNASİL BİR KISIM BOLGELİ
RİNDE HAYVAN YEMLERİ TAMAMEN BİTMİŞTİR. ELİMİZDE BULUNAN KOYUN VE
SİĞİR SURULARIMIZ AÇLIKTAN ENKEMER GİBİ OLUP GİTMEKTEDİR. ZİRA
HAYVANLARIMIZ ZAYIF VE DOL ZAMNINDA BULUNDUGUNDAN BAŞKA
YERLERDE SEVK ETMEGE İMKAN YOKTUR DARLIK BOLGESİNİN MERKEZİ BULUNAN
HOMASANA KADAR TRENLE AĞRIYA KADARDA ASKERİ VE SİVİL KAMYONLARLA
HAYVAN YEMLERİ SEVKİ HUSUSUNDA BUTUN MURET TEBATİYLE BİRLİKTE BATMAK
UZERE BULUNAN BİR SEMİ GİBİ DEVELETİMİZDEN İMDAT BEKLIYORUZ MİLLİT
SERVET VE BİZLERE PARAMIZ MUKABİLİ TEVZİNE MUSADELERİNİ DILER
NE GİBİ TERAFAT ALINDIĞININ RADYO İLE DUYRULMASINI ARZ EDER
SAYGILARIMIZLA ELLERİNİZDEN OPERİZ .

030 01 80 509/14 BUTUN AGRILI VATANDASLAR NAMINA
D. P. BASKANI İMZA OKUNAMA DI

Fon No: 30 1 0 0 - Kutu No: 80 - Dosya No: 509 - Sıra No: 14

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

**EK-4 "Doğu İllerinin İktisaden Kalkınma Planı",
Ağrıdağ, 27 Ağustos 1952.**

27 Ağustos 1952
Çarşamba

Yeni Yıl 1953

Yeni Yıl 1953

Yeni Yıl 1953

AĞRIDAĞ

Siyasi Müstakil Memleket Gazetesi

ZÜMRÜTOVA

Müessesin: Mustafa Kemal Atatürk

M. A. Karaca

Çemberçifti Cad. No 78

KARAKÖSE

BÖŞ BÖL-RESİNİ İKTİSADEN KALKINDIRMAK İÇİN YENİ BİR PLAN HAZIRLANIYOR

Sadece Karakösenin hayvan ürünlerinden bir yılda elde edeceği gelir

875.000.000 Lira

Karaköse, Kars, Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri bu programa dahil

Ayrıca bu illerde 50 den fazla sun'i tohumlama istasyonu da kurulacak

Sahiplerarası Tolulan

Fahrihan'ın Eddiyor

...

Halkın Faaliyete Bağlı

...

İkinci Arızayan Faaliyati

...

Defin de Postane

Açıldı

...

D. P. İ. İdare

Kararında

...

Azırlı bir katil

Yakayı ele verdi

Ham kayınları çalmış

Ham da sahibini öldürmüştü

...

Bir köpek küçük bir

kız çocuğunu boğdu

...

Ken Beketli tarafından alınan 7

karagönlü hem altı kemik kazandı

ya da verilmiş Cenneti bir an

şüphesiz deriyerek kapalı

şüphesiz yakayı ele verdi. Takki

başta devam ediyor.

Ankara 26 (Ağrıdağ Özel Mah. M. Arsal'dan)

İnsanlık kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiye göre: Karaköse, Kars, Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerini iktisaden kalkındırmak için yeni bir program hazırlanmış ve bildirilmiştir. Bu hususta elde ettiğimiz malumata göre: Bu altı ilde köylüye hırsızlık ve rastından vaz geçiterek hayvanlığı sokmak için gereken tedbirler ve alınması icap eden kararlar bir plana bağlanacaktır. Uzmanlarca verilen raporlara bakılırsa, Halihazır durumla çiftçinin yıllık geliri bu illerde hiç bir yerinde 50 milyon lirayı aşmamaktadır. Halbuki sadece Karakösen'in hayvancılık neticesinde elde edeceği kasaş bir milyar Türk lirası...

CUMHURİYET DÖNEMİ İĞDIR VE ÇEVRESİNDE TARIMSAL FAALİYETLER

Nebahat ARSLAN*

Talip ARSLAN**

ÖZET

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren doğudaki bütün şehir ve kasabalarda olduğu gibi Kars ve Iğdır'da da ekonomik sıkıntılar mevcuttu. Özellikle dışardan göç alan bu bölge ne kendi halkına ne de göçle gelenlere yetecek ekonomik imkâna sahip değildi. Ancak tarım ve hayvancılık alanında alt yapıya sahip olan bu bölgenin bu konuda ilerleme sağlaması beklenmekteydi. Bu şekilde coğrafyanın vermiş olduğu fırsatlar sayesinde Iğdır, pamuk ve meyvecilik gibi farklı tarımsal faaliyetlerinde yapılmasına uygundu. Pamuk Satış Tarım Kooperatifinin ve Iğdır Devlet Üretme Çiftliği'nin kurulması, Serderabat Su Kanalı Projesinin hayata geçmesi gibi ilerlemeler tarım faaliyetleri arttırmıştır. Köylü için arazilerin taksim edilmesi, göçmenlere arazi verilmesi gibi yeni uygulamalarla birlikte, Tarım Kredi Kooperatiflerinin kurulması ve köylünün malını daha az bir masrafla iç pazara ve dışarıya satabilmesi yönündeki devlet yardımları bu bölgedeki tarım faaliyetlerinin 1923'ten 1960'a kadar ilerlemesini sağlamıştır.

Bu nedenle makineli tarıma geçiş, sulama kanallarının yapılması ve kooperatiflerin sağladığı destekle Iğdır ve çevresinde 1960'a kadar gelindiğinde gözle görülür bir ilerleme olduğu görülmektedir.

Bu bildiri, Arşiv belgeleri, yerel gazeteler, hatıratlar ve telif eserlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Cumhuriyet dönemi tarımsal politikaların uygulandığı sahalarda bir örnek olarak Iğdır ve çevresindeki tarımsal faaliyetler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Iğdır, Tarım, Hayvancılık, Kooperatif.

AGRICULTURAL ACTIVITIES IN İĞDIR AND ITS SURROUNDINGS IN THE REPUBLIC PERIOD

ABSTRACT

From the early years of the Turkish Republic, Kars and Iğdir were, too, suffering economic difficulties like all the other bigger cities and towns in the East. This region, which allowed immigrants particularly from the outside, had the economically sufficient opportunities neither for their own people nor immigrants. However, this region, which had the infrastructure in the field of agriculture and animal husbandry, was expected to make progress in this regard. Thus, thanks to the advantages offered by its geography, Iğdir was suitable for different agricultural activities such as cotton and fruit growing. Developments such as the establishment of Cotton Sales Agricultural Cooperative and State Producing Farm of Iğdir, and implementation of Serdarabat Water Canal Project have increased the agricultural activities. The establishment of Agricultural Credit Cooperatives and state subsidies to allow the villagers to sell their products to domestic and international markets with less expense, along with new applications such as distribution of lands to villagers, allocating lands to immigrants, enabled the agricultural activities in this region to improve from 1923 to 1960.

For this reason, there seems to be a remarkable progress in Iğdir and its vicinity until 1960 with the help of switching to mechanized agriculture, construction of irrigation canals and the support provided by the cooperatives.

This report has been prepared using archival documents, local newspapers, memorabilia and copyrighted works. The agricultural activities in Iğdir and its surroundings have been examined as an example in the areas where the Republican Period Agricultural Policies were applied.

Key Words: Republic, Iğdir, Agriculture, Animal Husbandry, Cooperative.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nebahatarслан@hotmail.com

** Bilim Uzmanı, arturer@hotmail.de

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi’nin en uç noktasında bulunan Iğdır coğrafi açıdan yakın komşu illere göre farklı bir toprak yapısına ve yükseltiyeye sahiptir. Cumhuriyet dönemi boyunca İdari açıdan Kars iline bağlı olduğu için Kars coğrafyası içerisinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla elde edilen veriler Kars merkezli olarak aktarılacaktır. Kars, Ardahan, Iğdır üçgeninde iklim ve coğrafi özellikler açısından Iğdır bu iki şehirden daha farklıdır ve bunun sonucu olarak tarımsal faaliyetleri de çeşitlidir.

Cumhuriyet Dönemi öncesinde bölgenin tarım faaliyetleriyle ilgili olarak dönem itibariyle ilk ipuçlarını Evliya Çelebi bize şöyle aktarmaktadır:

“Toprağı verimlidir, Kargir bedesteni yoktur ama iki yüz dükkânı vardır. Beşinci İklimin ortasında bulunduğundan kışları çoklukla sert geçer. Bunun için bağ ve bahçesi yoktur. Ancak ürünleri, tahılı çoktur, Halkı oldukça zinde olup ticaret ve ziraatla geçinirler.”¹

Kars vilayetinin eskiden beri en önemli geçim kaynağı tahıl merkezli tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur. Bu bölgeyi ziraî faaliyetler bağlamında kuzey ve güney bölgeleri olmak üzere ikiye ayırmak gerekmektedir. Kuzeye doğru gidildikçe rakım fazla olduğundan dolayı iklim sertleşmektedir. Güneye doğru gidildikçe ise rakım azalmakla birlikte iklim daha ılıman olmaya başlamaktadır. Güney tarım bölgesidir. Iğdır, Kağızman ve Tuzluca’da iklimin yumuşak olmasına bağlı olarak çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Örneğin Iğdır’da pamuk, pirinç gibi sıcak iklim ürünleri yetiştirilirken diğer yerlerde geniş ölçüde arpa ve buğday üretimi yapılmaktadır.² Rakımın 2000 metre üzerine çıktığı yerlerde buğday yerini arpaya bırakmaktadır.³

Osmanlı Devleti döneminde hazırlanmış olan Erzurum vilayet salnamelerinde Kars sancağında yetiştirilen ürünlere bakıldığında yine aynı şekilde iklime bağlı olarak, bir farklılık görülmemektedir. Bu salnamelere göre Kars’ta yetişen başlıca tarım ürünleri, buğday ve arpadır. Bunun dışında pirinç, keten, fasulye, bakla, duhan (tütün),üzüm, kavun, karpuz, ayva, dut, vişne elma gibi sebze meyve ve sanayi bitkilerinin yetiştirildiği görülmektedir.⁴

1878-1918 yılları arasında Rus yönetiminde kalan bölgede yine en önemli geçim kaynağı kuşkusuz tarım ve hayvancılık olmuştur.1897 nüfus sayımına göre bütün nüfusun %76’sı çiftçilikle, % 6’sı da hayvancılıkla geçinmekteydi. Başlıca tarım ürünleri buğday ve arpa idi. Bunların dışında az miktarda pirinç, keten, pamuk, patates, tütün, mısır ve çeşitli sebze ve meyveler yetiştiriliyordu.⁵

Vilayette ayrıca arıcılık, az miktarda ipek üretimi ve şarap üretimi yapılıyordu. Kars balı meşhurdu ve dışarıya satılan ürünler arasında idi. Kars hem Çarlık döneminde hem de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunduğu dönemde Kars balını dışarıya satmakta idi. Kars ve çevresinde bostancılık denilen bahçe tarımı da yapılmakta idi. Ancak Kars’ta yaşayan yerli halk bostancılığı pek bilmiyordu bu nedenle ekime elverişli toprakları Lazlara, İranlılara ve Ermenilere ekmeleri için kiraya veriyorlardı. Botancılığa uygun yerler ise Aras nehri vadisi, Kağızman, Oltu Sancağı, Posof, Şuragel, Zaruşat, ve Kars kazalarının bazı köyleriydi. Pamuk üretimi ise Kağızman Sancağının Nahçıvan kazasının sadece beş köyünde yapılıyordu.

¹ Hasan Selim Hacıoğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul, 2011, s. 248.

² Tarhan Toker, *Kars: Coğrafya Tarih Ekonomi*, Kars, 1939, s. 34-35.

³ Tarhan Toker, *Kars: Coğrafya Tarih Ekonomi*, s. 34-35.

⁴ Hürü Sağlam, *H.1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2011, s. 47.

⁵ Candan Badem, *Çarlık Rusya’sı Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010, s. 169.

1910 yılında 28 hektar alana pamuk ekilmiş ve 4.160kg pamuk toplanmıştı. Meyve bahçeleri sadece Kağızman, Oltu ve Posof kazalarında idi.⁶

1. CUMHURİYET DÖNEMİ KARS VE ÇEVRESİNDE TARIMSAL GELİŞMELER

Bu bölgenin Türk Kurtuluş savaşı sonrasında anavatana katılmasıyla birlikte, savaşların ve göçlerin ortaya çıkardığı olumsuz yönde değişiklikler görülmekteydi. Ekonomik durgunluk bütün yaşam koşullarını etkiledi. Gümrü antlaşmasından sonra Kafkasya'dan İran'dan Türk ve Müslüman göçü alan şehir bir taraftan da Rusların yerleştirmiş olduğu gayrimüslimlerin burayı terk etmelerine şahit oldu. Türklerin savaş sırasında ve sonrasında Ermeni mezalimine maruz kalmaları da bu coğrafyada Türk nüfusun azalmasına sebep oldu. Ancak buna rağmen 1918 yazında Elviye-i Selase'de yapılan halk oylamasında Türkler çoğunlukta idi ve anavatana katılma kararı almışlardı. Ermeniler 1920 yılına kadar mezalime ve yok etmeye devam ettiler.

Bölgede tarımsal faaliyetlerin yeniden başlaması 1920'nin Eylülü'nde kurtuluşla geçecekti. Ancak halkın kendini toparlayıp bu tür faaliyetlere başlaması zaman aldı. Çünkü Ermeniler sadece insanlara değil var olan her şeye zarar vermişlerdi. Dr. Budak Demiral çocukluğunda Kars'ın manzarasının hiçte iç açıcı olmadığını şehir merkezinde sadece birkaç dükkânın ayakta kaldığını, her şeyin yakılıp yıkıldığını, Ermenilerin yolları, evleri, tarlaları, hububat ambarlarını tahrip ettiğini belirtmektedir.⁷ Ayrıca bu halde olan bölgenin Ruslar döneminde var olan demir yolu bağlantıları kesilmiş, Gürcistan ve özellikle Batum'a ihraç edilebilen ürünler, artık bu yolla pazar bulma şansını kaybetmişti. Bununla birlikte karayollarının da yeterli olmaması sebebiyle Kars ve çevresi, Türkiye'nin iç bölgeleri ile bağlantı kuramamıştı. Hatta Kars'ı Ankara'ya bağlayan demiryolu hattı kırk yıl sonra döşenebilmiştir. Karayollarının da çok elverişli olmaması sebebiyle var olan tarım ürünlerinin dışarıya satımında zorluklar yaşanmıştır.⁸ Demiryolu eksikliği ve karayolu yetersizliği nedeniyle Kars, Türkiye'nin iç bölgeleri ile bağlantı kuramamıştır. 1925-1926 yılı devlet salnamelerine göre, 38.200 hektarlık tarım arazisinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu arazinin 13.765 hektarlık kısmına buğday, 23.219 hektarlık kısmına ise arpa ekildiği belirlenmiştir. Bunun dışında küçük oranlarda mısır, darı, çavdar, patates, susam, mercimek

⁶ Candan Badem, **Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti**, s. 169.

⁷ "Budak Demiral 1923 Kars doğumludur. İlkokul, ortaokul ve liseyi Kars'ta okumuştur. İstanbul üniversitesi tıp fakültesini bitirip ve dâhiliye anabilim dalında uzmanlığını yaptıktan sonra 1954 yılında tekrar Kars'a dönmüş ve hatıralarını daha sonra kaleme almıştır. Hatıratında şu anısını aktarmaktadır: Daha önce Çarlık Rusya'sı döneminde Kars'ta yaşayan İsviçreli Bauer soyadlı aile üyeleri Kars'a 1966'da tekrar gelmiş ve iki yıl kalmışlardı. Çarlık döneminde Kars'ın sosyal açıdan daha gelişmiş olduğunu söyleyince Budak Bey "Haklısınız ama Ruslardan hemen sonra Kars'ı teslim alan Ermeniler Kars'ı yakıp yıkıp sonra terk edip bizim ordularımıza bir yangın yeri olarak bırakmışlardı. Ben şahsen çocukluğumda ilkokula başladığımda Kazım Karabekir (Kazım Paşa) caddesinde ayakta olan yalnız birkaç dükkânın olduğunu ve yine misal olarak söyleyeyim Faik Bey caddesinde Askeri binalara bakan bütün dükkânların yanıp, bir iki dükkânın sağlam kaldığını ve daha ilerlerde bu caddenin her iki tarafında en azından yarı yarıya yangın yerleri olduğunu ve doğduğum mahallem olan Kaleiçi mahallesinden tek tük evlerin mevcudiyetini iyi hatırlamaktayım" açıklamasını yapmıştır." Budak Demiral, **Kars'tan İsviçre'ye Anılarım**, 1971, s. 263.

⁸ "Kars kasabası, 1,54cm genişliğindeki bir demiryolu hattı ile Kafkasya ve Rusya'ya bağlıdır. Bu hat Sarıkamış'a kadar gider. Sarıkamış'tan itibaren Erzurum'a ve buradan Yeniköy civarına kadar uzayan 0,75 genişliğinde dar bir demiryolu da vardır. Mutasarrıflık dahilinde ki geniş hattın uzunluğu 115km ve dar hattın uzunluğu 222 km'dir. Ayrıca Kars Mutasarrıflığındaki şoseler şunlardır: Kars- BenliAhmet- Erzurum Şosesi, Benli Ahmet- Kağızman- Erivan, Kars-Menderek-Ardahan ve Oltu, Kars-Cılavuz-Ardahan, Kars-Ahilkelek ve Ardahan Şosesi", **Varlık Gazetesi**, 8 Eylül 1921, S 2.

ve fasulye ekimi de yapılmıştır. Kağızman civarında ise meyve bahçelerinin bulunduğu ve sebze tarımının yapıldığı bilinmektedir.⁹

Kars'ın cumhuriyet dönemi ilk gazetesi olan Varlık gazetesi¹⁰ ilk sayılarından itibaren Kars ile ilgili yayınlamış olduğu yazılarda 1921 yılı itibariyle Kars ve çevresinde var olan coğrafi, iktisadi, ticari ve zirai ve sanayi faaliyetlerinden bahsederken, zirai açıdan yüksek yaylalarında mısır, arpa, çavdar, buğday ve patates ekildiğini, bağcılık ve meyveciliğin sadece Kağızman kazasında yapıldığını belirtmektedir.¹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars ziraatı kapsamında yetişen ürünlerin kendine yettiği ve hatta ihraç edildiği görülmektedir. Ancak zaman zaman kış mevsiminin uzun olması ve karın yerden geç kalkması üretimi etkilemiş, yetersiz üretilen buğday nedeniyle ithalat bile yapılmıştır. Burada yetişen buğday dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar kızıl buğday, ağ buğday, kırık buğday, topbaş buğday. Arpa ise buğdaya göre daha önemli bir ürün olarak görülmektedir. 1927 verilerine göre yıllık arpa üretimi 157.227 olup iller sıralamasında Kars on altıncı sıradadır. Kars arpa ekimi yapılabilecek arazi sahası %53 olan tek şehirdir. Pirinç Kars bölgesinde Kağızman ve Iğdır önlerine kadar yani Sürmeli Çukuru civarında ve Posof'ta yetiştirilmektedir. Çok kaliteli olmayan bu pirinçler Kars'ın ihtiyacını bile karşılayamamaktadır. Mısır ise çok az miktarda üretimi yapılan ürünlerdendir. Ekim alanı daha çok Posof civarında olan mısırın yıllık üretimi 250 tondur. Ayrıca Kağızman'da yıllık 30 ton mercimek ve Iğdır'da 30 tonluk nohut üretimi yapılmaktadır.¹²

Kars'ın 1937 yılında ürettiği ürünlerin başında arpa ve pamuk gelmektedir. 90.000 ton arpa üretilirken, 2.500.000 ton pamuk üretilmiştir. Tarhan Toker'e göre Kars'ta yetiştirilen arpa o kadar değerlidir ki bu sebeple Ruslar Kars'ta bulunduğu, iki tane bira fabrikası kurmuşlardı. Fabrikalar cumhuriyet döneminde çalışamaz hale gelmişti. Fakat arpa türü yeniden bir bira fabrikası kurulmasına uygundu. Buğday cinsleri de kaliteli olduğu için buğdaydan yapılan un ve irmik gayet kalitelidir. Ayrıca Kars vilayetinin genelinde patates ziraatı oldukça yaygındı.¹³

1935 sayımında Kars nüfusu meslek itibari ile sınıflandırıldığında, toprak ürünleri ile uğraşanların sayısı 80.656 erkek, 67.268 kadın toplam 147.924'tür ve Kars nüfusu ekseriyetle çiftçi olarak belirlenmiştir. Çiftçileri de şöyle gruplara ayırmak mümkündür;

Tablo 1: 1935 Kars Nüfusuna Göre Toprağa Bağlı İşlerde Çalışan Kişi Sayısı

Meslekler	Erkek	Kadın	Yekûn
Sureti Umumiyyede Ziraat	77859	66.713	144.572
Hayvan Yetiştirme	2386	250	2636
Bağcılık, Bahçe ve Çiçekçi	343	279	622
Ormancılık	39	1	40
Nehir ve Kara Avcılığı	29	25	54
Toplam	80656	67268	147924

⁹ Hürü Sağlam, "1870, 1871, 1873, 1874, 1876 Tarihli Erzurum Salnamelerinde Kağızman Kazası", **Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu**, 24-26 Mayıs 2012, Ankara, 2012, s. 61-62.

¹⁰ Nebahat Arslan & Süleyman Tekir, **Kars Basın Tarihi 1921-1980**, Kars, 2013, s. 88.

¹¹ **Varlık Gazetesi**, 8 Eylül 1921, S 2.

¹² Kars (CHP Halkevleri Bürosu Yayınlarından), s. 59-62.

¹³ Toker, **Kars: Coğrafya Tarih Ekonomi**, s. 36.

Kaynak: Kars Gazetesi, 30 Temmuz 1938, S 664.

2. ZİRAATI GELİŞTİRMEYE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Türkiye ekonomisinde 1923 Türkiye İktisat Kongresi ve 1929 dünya ekonomik buhranı neticesinde tarım alanında çeşitli değişiklikler yapılmıştı. Özellikle 1933 yılından sonra devletçi politikalar ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde devlet müdahalesinin net hissedilmesine bağlı olarak tarımdan sanayiye bir geçişin hedeflendiği de açıktır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda ise tarımla ilgili bu reformların ertelendiği görülmektedir.¹⁴

Devletin tarım alanında istediği hedefe ulaşabilmek için çeşitli önlemler aldığını görmekteyiz. Öncelikle bölgeler saptanarak buralarda neler yapılabileceğini ortaya koymaya gerek duyuldu. Ülke genelinde bölgeler belirlenerek müfettişlikler kuruldu. Müfettişlik heyetleri görev yerlerinde her alanda inceleme yaparken tarımsal faaliyetlerin de nasıl yapıldığını ve eksik yönlerini tespit etmeğe çalıştı. Üçüncü Umum Müfettişliğinin 1935 te doğu illerini kapsayan incelemeleri sonucunda hazırlanmış olduğu rapora göre; Bölgede toprağın verimini arttırmak için suni ve tabii gübre, kimyevi maddeler kullanılması ve bunların kolaylıkla ve ucuz temin edilmesi sağlanmalı, toprağın bir karış yerinin bile boş kalmamasına dikkat edilmeli, senede birkaç mahsul alınabilmesine de ehemmiyet verilmeliydi. Ayrıca zirai alanda köylünün bilinçlendirilmesi üzerinde durulmalıydı.¹⁵

Bu rapora bakıldığında köylünün birçok sorunu olduğunu görmek mümkündür. Bu sorunların başında köylüye toprak dağıtım işinin bir an önce yapılması geliyordu. Yani köylü tapulu arazi sahibi olmalı ve arazisini serbestçe kullanabilmeliydi. Bu kapsamda köylüye verilecek toprak türü üç çeşitti. 1- Devlet malı işlenmiş arazi, 2-Aşiretlerin manevi şahsiyetlerine ait arazi, 3- Şimdiye kadar açılmamış ve işlenmemiş arazi. Üçüncü Umum Müfettişlik yaptığı çalışmalar neticesinde, Kars ve Artvin vilayetlerinde ve Erzurum'un Oltu kazası arazisinin, 2502 sayılı kanun kapsamında olmak üzere köylüye dağıtıldığını saptamıştır. 1935 yılı itibariyle muhtaç olan çiftçi ve köylüye tamamen toprak dağıtıldığı ve tapu verildiği anlaşılmaktadır. Bu demektir ki 1920 sonrasında yaklaşık on beş yıl bölgeye muhacir olarak gelenlerde dâhil çoğu kimsenin kendine ait arazisi yoktu buda tarımı olumsuz yönde etkiledi.¹⁶

Arazi dağıtımından sonra çiftçinin tarım ürünlerini sağlıklı bir şekilde elde etmesi, bu ürünleri satabilecek pazar bulması, nakliye işinin düzenli şekilde yapılması için gerekli vasıtaları temin etmeleri, yolların nakliyeye uygun hale getirilmesi ve köylünün dış pazara mallarını satabilmesi için kooperatifler kurması gibi, konular üzerinde durulmaktaydı.¹⁷ Dolayısıyla tarım ve hayvancılıkla uğraşanların mutlaka kooperatif kurarak karşılaşacakları sorunların üstesinden gelecekleri sonucuna varılmıştır. Eğer çiftçiler kooperatif kuracak olursa Ziraat Bankasından alacakları yardımlarda azalacaktır.¹⁸

Devletin zirai faaliyetleri mevcut durumun üzerine çıkarmak büyük çaba gösterdiği yaptığı çalışmalarla ortaya çıkmaktaydı. Üçüncü Umumi Müfettişliğin çalışmalarının ardından 18 Nisan 1938'de Ankara'da Ziraat Kongresi yapıldı. Kongrede, Ziraat Vekâleti bölge ziraat kongrelerinin hazırladıkları raporları inceleyecek ve kongrede bu raporlar dikkate alınarak çalışmalar yapılacaktır. Bu kongrenin ülke için önemi büyüktü çünkü ekonomik sorunları ele alacak ve ziraat siyasetine yeni istikametler verecekti. Kongrede, köylünün

¹⁴ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, 1914-2004**, Ankara, 2004, s. 114-115.

¹⁵ Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında, **Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından**, S 1, 1938, s. 48.

¹⁶ **Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından**, s. 50

¹⁷ **Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından**, s. 49

¹⁸ **Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından**, s. 51.

kalkınması için yeni tedbirler almak, üreticinin kredi ihtiyacını karşılamak, kooperatifler kurmak, nakliyat ve ziraat usullerini ıslah etmek, istihsal standardize etmek, ziraat bölgelerini modern bir taksime tabi tutmak, tohumların ıslahı yolunda alınan müspet neticeleri temin etmek gibi önemli mevzular üzerinde çalışıldı.¹⁹

Kongre ayrıca ülkenin endüstri yolunda suretle ilerlemesini sağlayacak olan ham maddelerin yeterli miktarda yetiştirildiği görüşünü belirtirken, buna ilaveten şu konular üzerinde durmaktadır:1-Memleket de topraksız çiftçi kalmayacak, 2- Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazinin bulunduğu memleket bölgesinin nüfus ve kesafetine, toprak verim derecesine göre sınırlandırılacaktır. 3-Küçük büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını arttırmak, yenileştirmek ve korumak tedbirlerinin alınması kongre programının başlıca meselesidir. En küçük çiftçi ailesinin bile bir çift hayvana ihtiyacı vardır ve bu temin edilmelidir.

Kongre çalışmalarını bu konular üzerinde yoğunlaştırırken bir yandan da her köylüye pulluk temin edilmesine, köylülere müşterek harman makinaları tedariki imkânını sağlamaya çalıştı. Ayrıca Memleketin ayrılacağı ziraat mntıklarında, köylülerin gözleri ile görebilecekleri ve örnek tutacakları modern ziraat merkezleri kurulacaktı.²⁰

Ziraat maddelerinin miktarını arttırmak, kalitesini yükseltmek, istihsal masraflarını azaltmak, maliyetini düşürmek, hastalık ve düşmanlarla uğraşmak için icap eden teknik ve kanuni tedbirler almak kongre çalışmalarında yer almıştır.²¹

Mahsüllerin ıslah tedbirleri arasında ilk ele alınan tohumlukların ıslahı meselesidir. Tohumlukların ıslahı için 1938 yılında Ziraat vekâleti Kars vilayetine iki sellektör makinası birisi Kars ve Arpaçay'da diğeri Iğdır ve Tuzluca'da kullanılmak üzere gönderilmiştir.1938 senesi bütçesinde kalbur makinaları alımı için tahsilat ayrılmış ve alımı yapılarak köylüye dağıtılmıştır.²²

Diğeryandan Susuz nahiyesinde bir tohum ıslah istasyonu tesisi lüzumu yüksek ziraat vekâletine arz edilmiştir. Köylerdeki ziraat aletleri çeşitli olmasına rağmen çiftçinin elindeki karasaban miktarı azdı. Bir kısım köylerde köylünün elinde kotan denilen eski battal Rus pullukları vardı. Köylünün bundan kurtarılması için çalışılmaktadır. Kars vilayetinde en fazla çayır biçme makinaları kullanılmaktadır.²³

Ziraatın gelişmesi elbette teknik makinelerin kullanılmasına bağlı idi. Bu kapsamda otuzlu yılların sonunda Kars ve çevresinde traktör kullanımı artarken başka makinelere de ihtiyaç duyuldu. 1939 yılı mart ayında ilk tohum temizleme makinasının Kars'ın merkez köylerinden Vladikars'a (Merkez Kümbetli Köyü) geldi.²⁴ Ziraat Vekâleti 1943 yılı mahsulünü arttırmak için Kars'a orak makinası, on sekiz ton ot bağlama balya teli ve bir miktar tırpan göndermiştir.²⁵ Ziraat Vekâleti 100.000 pulluk dağıtmıştır.²⁶ Gönderilecek aletler arasında ilk partide saban ve demirleri, ordu tipi araba, Ankara ve ege tipi pulluklar yer almış ve pullukların biri 25, arabaların biri 300 liradan satılmıştır.²⁷ Bu bağlamda Iğdır'a ise

¹⁹ **Kars Gazetesi**, 13 Nisan 1938, S 636.

²⁰ **Kars Gazetesi**, 13 Nisan 1938, S 636

²¹ **Kars Gazetesi**, 13 Nisan 1938, S 636

²² Tarhan Toker, **Kars: Coğrafya Tarih Ekonomi**, s. 37.

²³ Tarhan Toker, **Kars: Coğrafya Tarih Ekonomi**, s. 37.

²⁴ **Kars Gazetesi**, 17 Mart 1939, S 725.

²⁵ **Kars Gazetesi**, 30 Haziran 1943, S 1151.

²⁶ **Kars Gazetesi**, 20 Mayıs 1942, S 1036.

²⁷ **Kars Gazetesi**, 5 Haziran 1942, S 1044.

alınan 100 pulluk, tırmık ve çayır biçme makinası Zirai Donatım Kurumu tarafından gönderilmiştir.²⁸

Aslında cumhuriyetin ilk yirmi yılında pamukçuluk, meyvecilik, sütçülük, arıcılık ve zirai mücadele iptidai yani usulüne çok uygun olmayan amatörce usullerle yapıldığı genel kanıdır. Fakat bundan sonra daha sistemli bir şekilde ziraat yapılması için önlemler alındı. Iğdır’da Pamuk ekimi yapılması için 2000 dekarlık geniş bir sahada pamuk deneme çiftliği oluşturuldu ve Nazilli pamuk ıslah istasyonundan orijinal “akala” pamuk tohumu üreticilere dağıtıldı. Sütçülük alanında ise Kars vilayetine bir sütçülük uzmanı gönderilerek köylerde inceleme yapması sağlanmıştı. Arıcılığın gelişmesi için ise modern kovanların örnekleri yapılarak köylere dağıtılmıştı. Meyvecilik hususunda ise modern esaslara dayalı fidanlıklar oluşturulmakta ve bunun ilk örneği Kağızman’da hususi idare fidanlığı adı altında oluşturulmuştu. 1943 yılı için 4500 kadar fidan verilmişti. Bütün bunlara ilaveten Ziraat Vekâleti 15-20 milyon liralık bütçe ayırarak haşere ve mantar hastalıklarıyla mücadele etti. 1935’ten beri yaptığı çalışmalarla 355 milyon kilo çekirge sürfesinin (larva ya da kurtçuk) yok edildiği görülmektedir. 1938 yılından itibaren bütün yurttaki 46 milyon kilo tohum ilaçlanarak köylüye dağıtılmış ayrıca farelerle mücadele etmek için önlem alındı. 1942 yılında Kars merkez kazası ve on köyün 1767 hektar arazisi tamamıyla farelerden temizlenmiştir.²⁹

1952 yılı sonlarına doğru, Iğdır Dil Üretim Çiftliği kurulması için bir heyet oluşturulmuş ve heyet Iğdır’a gelmiştir. Tarım bakanlığı müsteşarı, Ziraat fakültesinden bir Profesör, Üretim çiftlikleri genel müdürü, Kars ve Erzurum tarım müdürleri ve Erzurum ıslah istasyonu müdüründen müteşekkil olan heyet yaptıkları incelemelerde olumlu sonuçlara varmışlardır. Bu projeye göre;

- 1- Iğdır, Kağızman, Tuzluca ilçelerinin fidan ihtiyacını karşılayacak derecede geniş bir fidanlık yapılacaktır.
- 2- Pamuk ve hububat tohumlarının üretimi ve ıslahı için bir tohum istasyonunu kurulması mümkün olacaktır.
- 3- Gerek çiftlik ve gerekse yakın çevredeki zirai alet ve makinaları daima kontrol tamir edebilecek bir tamir atölyesi kurulacaktır.
- 4- İlçe ve civar yerlerdeki gençlerin iş bulması temin edilecektir.

Bunlara ilaveten Iğdır, Başköy ve Dil yolunun derhal yapılmasına hükümetçe başlanacaktır. Bu heyet Aras kenarında bir set inşası zaruri görülmüş olduğu gibi sulamanın da karasudan yapılması uygun bulunmuştur.³⁰

Köylülerin dikkatini zirai işlere çekmek içinde çeşitli girişimler yapılmıştır. 1958 yılında Iğdır’ın Ali Kızıl köyü örnek köy haline getirilmiştir. Bu projenin nedeni Devlet Üretim Çiftliği’nin bulunduğu yerlerde Ziraat Vekâletinin izniyle yakın köylerin örnek köy olarak düzenlenmesidir. Ali Kızıl Köyü muhtarı İsa Yiğit, Devlet Üretim Çiftliği Müdürü Ziya Ayrım ve Teknik Ziraat Teknisyeni Nuri Güngör işbirliği ile proje hayata geçirildi. Buna göre köy giriş yolunun iki tarafı ağaçlandırılacak, köy evlerinin içi ve dışı badanalananacak, köyün içinden geçen yol düzeltilip, genişletilecek, 4-K Genç Çiftçiler kulübünün kurulması ve bu kulüp üyelerine çeşitli projeler verilecek (sebzecilik, pamukçuluk, meyvecilik, tavukçuluk gibi), Tavukçuluğun ıslahı maksadıyla Legorin ve Newhemşir cinsleriyle köyden yumurta değiştirilmesi ve örnek kümes yapılacak, köy zirai yayım postasının kurulacak, tavukçuluk ve

²⁸ **Kars Gazetesi**, 22 Temmuz 1944, S 1246.

²⁹ **Kars Gazetesi**, 20 Ekim 1943, S 1184.

³⁰“*Dil Gazetesi Iğdır’da Mecit Hun tarafından çıkarılan ilk gazetedir. Bu Gazetenin nüshaları Mecit Hun’un oğlu Mücahit Özden Hun tarafından “Iğdır Sevdası” adlı kitapta orijinal halleriyle toplanmıştır.*” Arslan & Tekir, **Kars Basın Tarihi**, s. 62; (**Dil Gazetesi**, 26 Kasım 1952, S 42.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, Ankara, 2002, C 3, s. 166.

meyvecilik kurslarının açılması sağlanacak, sebzeçiliği teşvik maksadıyla meraklı çiftçilere çiftlikte turfanda olarak yetiştirilen fidelerden bedava verilecekti.

İlk etapta bu köyde Zirai yayım postası kuruldu ve 4-K genç çiftçiler kulübü için gerekli temaslar yapıldı. Örnek meyve bahçeleri için yerler ayrıldı. Mart ayı içerisinde yolun iki yanının ağaçlandırılması yapıldı.³¹

3. İĞDIR'DA PAMUK ÜRETİMİ VE İĞDIR PAMUK TARIM SATIŞ KOOPERATİFLERİ BİRLİĞİ

Kars Halkevinin çıkardığı Doğuş dergisinin ilk sayısında ki yazılardan biri "Sanayimizden Pamuk işleri" başlığı ile Salim Kitapçioğlu tarafından yazılan yazıdır. Bu yazıdan anlaşıldığına göre pamuk bölge için hatta ülke için çok önemli bir ürün kabul edilmektedir. Salim bey bu önemi şu sözlerle vurgulamaktadır: " 1924 yılında kabul edilen bir kanunla umumi ve hususi bütçelerden paraları verilen giyeceklerin yerli malından olması mecburiyeti konulması ile ilk ve büyük adım atılmış oldu. Ayrıca kabul edilen Teşvik-i Sanayi ve himayeli gümrük tarifeleri ile yedi sekiz sene içerisinde memleketin her köşesinde pamuklu iş üzerine feyizli semereler görülmeye başlandı. Mevcut istatistiklere göre 1923 senesinde 20 milyon kiloya çıkan ithalatımız 1932 senesinde 13 milyon kiloya düşmüştür. Mevcut müesseselerin yerli pamuğundan yapmakta olduğu dokumalarında 6,5 milyon kiloya tecavüz ettiğini pek büyük iftihar ve sevinçle kaydedirim. Hükümetimizin Kayseri'de tesisine başladığı iki dokuma fabrikasının mamulâtını da ilave edersek bir iki sene ihtiyacımızın ehemmiyetli bir kısmı dâhilde yerli pamuklarla temin edilecektir."³²

Bu yazıdan da anlaşıldığı üzere pamuk yeni kurulan devletin ilerlemesi ve dokuma sanayinin kurulup gelişmesinde birinci derecede önem arz etmekteydi. Bütün hükümet yetkilileri bu konuya gereken önemi vermiş pamuk yetiştiriciliği her zaman desteklenmiş ve ürünün daha verimli alınması, işlenmesi ve satılması hususunda gereken tedbirlerin alınmıştı. Ancak bölgede pamuk üretiminin yapılması birçok sorunu da beraberinde getirecekti. Pamuk üreticileri yaşadıkları sorunları hükümet yetkililerine ileterek bu konuda onların yardımını istemişlerdir. Özellikle Üçüncü Umum Müfettişliğinin bu konuda çiftçilere her türlü kolaylığı sağlamakta ve sorunlarla birebir ilgilenmekteydi.

Üçüncü Umum Müfettişi Tahsin Üzer, Iğdır pamuk üreticilerinin karşılaştığı problemlerle ilgili başvekâlete yazdığı 28.12.1937 tarihli yazıda, Iğdır'daki iktisadi teşekküllere engel olmak isteyen birkaç komisyoncu olduğunu, bu nedenle Iğdır kaymakamı aracılığı ile pamuk üreticilerine bir beyanname hazırladığını ve bu beyanname ile onların dikkatini çektiğini anlatmıştır.³³ Bu beyannamenin içeriği şöyledir; Iğdır pamuk üreticilerinin ve köylülerinin refahı ve saadeti için çalışıldığını, kooperatiflerin kurulmasının onların yararına olduğu ve bu kuruma sahip çıkmaları gerektiği, başvekil Celal Bayar'ın bu konuda onlara yardımcı olacağı, çiftçilerin onları sömürenlere karşı tedbir almaları, kooperatiflerinin yeni kurulması hasebiyle bir hazırlık safhası geçirdiği her geçen yılın daha iyi olacağı belirtilmiştir. Ayrıca Iğdır barajının da bir an evvel yapılacağı, Başvekil Celal Bayar'ın barajı hükümet programının ön safına aldığı, çiftçinin mahsulünün değeri için hükümetin her şeyi yapacağı belirtilmiştir.³⁴

Iğdır Pamuk Birliği Umum Müdürü ise Tahsin Üzer'e yazdığı cevapta şu noktalara değinmektedir:

³¹ Bugün Gazetesi, 14 Mart 1958, S 21.

³² Doğuş Dergisi, 29 Ekim 1933, S 1, s. 5.

³³ BCA, 030.10/104.2.1.(1).

³⁴ BCA, 030.10/71.568.3.(2).

“Bu güne kadar birliğe dahil dört satış kooperatifi iş sahasındaki pamuk müşterilerinden iki milyon kilo pamuk alınmış ve birliğin idaresindeki Iğdır merkezinde Topçu, Gulam Parlar, Taşburun ve Başköy fabrikalarında yevmiye yüz bin kiloya yakın pamuk işlenmekte ve birlik pres makinalarında günde 250-300 ton pamuk balyalamaktadır. Birlik ve kooperatiflerde her iş normal ve normalin fevkinde cereyan etmektedir. Sürmeli Çukurun’a gösterdiğiniz yüksek alaka ve emir ve direktiflerinize uygun olarak çalışmalar sayesinde müstahsil ile teşekküller arasındaki tam ahenk ve çalışma beraberliğini ihlal edecek hiçbir anormalite kalmamıştır.”³⁵

Ayrıca beyannamenin Iğdır ilçebayı tarafından pamuk üreticilerine ulaştırılmasından sonra çiftçiler gayet memnun olmuşlar ve baraj yapılacağı içinde minnettar olduklarını Tahsin Üzer’e bildirmişlerdir.³⁶

Hükümetin Pamuk üretimi konusunda hassasiyet gösterdiği yapılan çalışmalardan ortaya çıkmaktadır. Başvekâletten Nafia, Hariciye, Ziraat ve İktisat vekâletlerine gönderilen yazıda şunlar belirtilmektedir; “Doğu bölgelerinin belli başlı İstihsal ürünü olan Iğdır pamuğunun kalite itibarı ile yüksek kalitede olmasına rağmen vesaitsizlikten dolayı değeri ölçüsünde piyasalara sevki mümkün olmamaktadır. Bu nedenle Ruslar tarafından diledikleri fiyata alınmaktadır. Pamuk çok mühim bir servet kaynağıdır ve sürümünün arttırılması gerekmektedir.”³⁷ İktisat vekili Celal Bayar tarafından bu yazıya cevaben şu açıklama yapılmıştır:

“ Bu pamukların doğunun en kıymetli ürünü olduğu kalitesi yüksek olan bu pamuklar hakkında bölgede yaptığım tetkikler neticesinde bir taraftan pamuk istihsal miktarını arttırmak, diğer taraftan da pamuklara emniyetli sürüm sarf-ı mahalli bulmak zaruretinde olduğumuzu anladım.

Bugün istihsal olunan pamukların belli başlı piyasalarından biri olan İstanbul’a sevkiyatı hemen hemen tesadüfe bağlı gibidir. Herhangi bir siparişi kabul edip muayyen bir tarihte teslimatta bulunmak imkânsızdır.

Bunun içindir ki Iğdır pamukları daha fazla hudut kapılarında Ruslara arz edilmekte ve Ruslar da diledikleri fiyata satın almak imkânını bulmaktadır.

Bu muntaka pamuğun satış işini tanzim hususunda İstanbul’a kadar nakliye işinin muntazam ve emniyetli bir şekilde tesisi, satış kooperatifi birliğinin kurulması ve nihayet bu pamukların daima bir alıcısı vaziyetinde şarkta bir iplik fabrikası kurulması teşebbüsleri üzerindeyiz.

Bilhassa bu tedbirler alındıktan sonra muntaka pamuk istihsalini çoğaltmak zarureti ile de karşılaşacağımız muhakkaktır. Hatta bu tedbirler alınmış dahi olsa bu yüksek kaliteli pamuklara ihtiyacımız var.

Iğdır pamuk sahası geniş ve mümbit olduğu gibi nüfus da kâfi derecede vardır. Bu bakımdan bu günkü istihsalin süratle birkaç misline çıkarılması mümkündür. Burada yapılacak en mühim iş, pamuk ziraatını takviye edecek sulama meselesidir. Bunun içinde Serdarabat barajından istifade etmek zarureti vardır. Bu barajdan istifade edebilmek hususundaki hakkımızı kullanmak ve tesisat için lazım gelen mali fedakârlıklardan çekinmemek icap ettiği kanaati yüksek takdirlerinize saygılarımla arz ederim.”³⁸

³⁵ BCA, 030.10/71.468.3.(3).

³⁶ BCA, 030.10/71.468.3.(4-5).

³⁷ BCA, 030.10/185.276.9.(6-7).

³⁸ BCA, 030.10/185.276.9.(8).

1937 Şubat ayı içerisinde, Iğdır'da pamuk işlerinin daha doğru yapılması için önlemler alındı. Iğdır'da mevcut pamukların ıslahı, ekim sahasının genişletilmesi ve istihsal masraflarının düşürülmesi için neler yapılacağını araştırmak için bölgeye bir pamuk uzmanı gönderildi.³⁹ Ayrıca Iğdır pamuk işleri üzerine daimi surette orada çalışmak ve bölge hakkında ilk etütleri yapmak üzere bir memur atandı.

Iğdır'da Pamuk Kredi Satış Kooperatifinin kurulduğu 1937 yılı içerisinde yıllık ürün 1.571.712 kilogramdan 1.000.000 kilogramını 383.000 liraya Almanya'ya ve 355,517 kilogramını da 149.317 liraya İtalya'ya satmak suretiyle bu gibi teşekküllerden beklenen faydalı sonuçların çıkabileceğini göstermiştir. Böylece Iğdır'da ki pamuk üreticisi refaha kavuşmuştur. Diğer bölgelerde kurulacak olan kooperatifler de aynı şekilde ürünün satışını kolaylaştıracaktı.⁴⁰ Bu ilerlemeler olurken Fuat Araslı, Kars gazetesinde 1937 yılını değerlendirmiş ve şu noktalara değinmiştir:

“ Kanunsuz, hudutsuz, iltifatına rağmen yersiz yurtsuz bekleyen kırk bine yakın ailenin kulakları bizar eden iniltisi, bırakın imarı günden güne yıkılıp harap olmaya doğru giden memleketin ağlayan hali, kültürel, sosyal ve genel düzensizlik...”

1937 yılı kısacık ömrüne rağmen bu düzensizliklerin birçoğuna esaslı surette cevap vermek bakımından paha biçilmeyecek derecede kıymetlidir bizim için. Bu yıl içerisinde ilimizin neresini gezdimse, taşını toprağını insanını bir kül halinde, ümit verici bir kıvılcıkta vaziyetinde gördüm. Baykuşlar öten harabelerin yerinde modern binalar, asırlardan beri su hasreti çekenlerin bu nimete kavuşmuş olduklarını gördüm. Cumhuriyet Hükümetinin kudretli eli ile kurulan kredi ve satış kooperatifleri, Iğdır'ın hayatında köylü lehine muazzam tarihi bir hadisedir. Bu yılda orta mektebe, fenni bir mezbahaya kavuşan, çamurlu caddelerine parke döşenmesine başlanılan Iğdır; yine tarihin mesut bir lütfu olarak asırlarca memleket hasreti, Türk hasreti çekmiş, Bulgaristanlı göçmen ırkdaşlarla içi üslenmiş oldu. Kağızman yakın şark vilayetleri de dâhil, geniş bir bölgenin fidanlık merkezi olmağa namzet yeni getirilen içme suyu ile bir kat daha kıymetlendirilmiş oldu.

.... 937 senesi Kars ilinin Cumhuriyet devrindeki imar ve ümran tarihine bir mebbe olarak kabul etmekte hiçbir mübalağa olmasa gerektir.⁴¹

Ziraat Vekâleti Iğdır pamuklarının değer önemini takdir ettiği için bölgede pamuk verimini arttırmak için maksadıyla Çoruh ziraatle mücadele baş teknisyeni Fehmi Kotanı'ı Iğdır'a göndermiş ve incelemeler yapmıştır. Aynı konuda araştırmalar yapmak üzere Profesör Gasner'de Iğdır'a gönderilerek etütler yapılmıştır. Bu suretle yapılacak incelemelerin neticesinde Iğdır kanal ve sulama işi temin edildikten sonra verimin beş altı misli artacağı uzman raporlarından anlaşılmaktadır.⁴² Iğdır pamuk kooperatifler Birliği 1938 yılı İzmir Fuarı'nda kullanılmak üzere, Kars'ı ve pamuk işlerini anlatan gayet özenle hazırlanmış bir broşür hazırladı. Broşürde Kars hakkında kısa bir malumat verildikten sonra, resimlerle pamuk işleri anlatılmıştır.⁴³ Iğdır pamuk satış kooperatifi Iğdır'da yapılacak olan ortaokul binasının inşaatına sarf edilmek üzere 4000lira yardım etmiştir.⁴⁴

Iğdır Pamuk Kooperatifleri 1939 senesi satışlarından 173.000 lira kar sağlayacak. 1938-1939 yılı kampanyası sona erecektir. Temmuzun ilk haftasında Birlik ve Kooperatifler

³⁹ BCA, 030. 10/ 185.276.9.(9).

⁴⁰ Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından, s. 49; “1937 yılı pamuk üretiminden 200.000 kilogramı Almanya'ya satılırken, 1938 mahsulünden de 1.000.000 kilogram satışı için anlaşma sağlanmıştır.” Kars Gazetesi, 19 Ağustos 1938, S 670.

⁴¹ Kars Gazetesi, 1 Ocak 1938, S 605.

⁴² Kars Gazetesi, 30 Eylül 1938, S 681.

⁴³ BCA, 030.10/168.166.10.

⁴⁴ Kars Gazetesi, 14 Temmuz 1939, S 760.

heyeti Umumiyelerini toplayarak hesap vereceklerinden birliğin bu seneki faaliyetleri hakkında edindiğimiz bilgi geçen yıl kurulma aşamasında olan kooperatifin yaptığı kampanya tam netice geçen seneki umumi verememiştir. Pamuğun Trabzon ve Erzincan’a nakline 10 Nisanda başlanılmıştır. Fiyat itibari ile geçen senenin yarısından daha aza temin olunan bu nakliyat 15 güne kadar hitama erecektir. Birliğin bu seneki umum masraflarının yekünü geçen kampanyaya nazaran ve lehde olarak % 35-40’dan fazladır.⁴⁵

1943 sonu itibariyle Fuat Araslı Iğdır pamukçuluğunu şöyle anlatmaktadır:

“ Saha açısından yurdumuzun diğer pamukçuluk bölgelerine nazaran küçük olmakla beraber Şarki Anadolu iktiyasatında jeografik bir hususiyet ve pamuklarının yüksek evsaf taşınması dolayısıyla Iğdır kazamız cumhuriyet rejiminin daima özel ilgisine mazhar olmuştur. Dokumacılık sanayi mamulâtı yurdun her tarafında ucuza mal etmek malumdur ki her şeyden evvel nakliye işlerindeki kolaylığa bağlıdır. Bizde belki günün birinde Iğdır, Karaköse veya Erzurum’da kuracağımız bir mensucat fabrikası ile şark vilayetlerinin giyim ihtiyacını daha ucuza temin edecektik. Bu düşünce ile olsa gerektir ki Iğdır pamukçuluğunu arttırmak rasyonelleşmek ve değerlendirmek için en iyi niyetlerle işe sarılan devlet, 1937 yılında orada dört satış kooperatifi ile bunların birliğini kurdu. Ziraat bankasının ağızını açtı. Bir taraftan satış kooperatifleri diğer taraftan satış kooperatifleri kanalıyla Iğdır’a harıl harıl para döktü.

Yine bir gün Iğdır ovasına hâkim Karakale mevkiinde patlayan dinamitler pamuk çiftçisi müstakbel kanalın müjdesini getirdi, 750.000lira bir hamlede taş demire ve çimentoya intikal etmiş heyecanlı bir törenle Serdarabat kanalı açılışı yapmıştık. Harp patlamasa, bir 750.000 de ikinci dereceli sulama kanallarına sarf olunacaktı.

İhracatı şahıslar elinde iken, Almanya ‘da içinden taş çarık parçaları çıkan ve numuneye hiçbir suretle uymayan Iğdır pamuk balyaları 1938 senesinde Almanya’nın takdir ve taleple karşıladığı bir mal oldu. Bir taraftan mahsulün fazlalığı bir taraftan kooperatiflerin teşekkül intihap, avans dağıtma gibi işleri Iğdır’a mutadın üstünde bir canlılık getirmişti. Kooperatifler Iğdır’ın yalnız pamuğunu değil adını da her tarafta tanıttılar. Fakat yazık ki bütün o faaliyet, neticede yalnız reklamlarla kaldı. Odunla yanan soba harareti gibi birden bire en yüksek dereceler gösteren kooperatif faaliyet kısa zamanda hazin bir durgunluğa düştü. Bu düşüşün münakaşasına bu sütün müsait değil. Ortada bir hakikat varsa oda içinde bulunduğumuz pamuk mevsiminde Iğdır’dan eskisinin yirmide biri nisbetinde dahi mahsul alınamayacağıdır.

Birinci sebep kooperatifin kendisini halka ısındırması, ikinci sebepte hiç şüphesiz ki pamuk fiyatlarıdır. Bu mevsimlerde beyaz bir çarşaf gibi gözleri okşamakta olan Iğdır pamuk ovası şimdi muazzam bir mısır tarlası haline gelmiş Iğdır pamuk çeltik ve meyvecilik gibi zengin mevzular karşısında kendi toprağına arpa bile ekmeğe tenezzül etmez iken ve mısırı yalnız çerez, çocuklara eğlence olsun diye bahçelerin şurasını burasına serpiştirirken bu yıl yüzlerce ton mısır ne yapacağını düşünüp duruyor. Çiftçinin hesabı çok kere kendisi için masa başında yapılan hesaplardan da daha isabetli oluyor. Onun bu hesap bilirliliği Iğdır’da kolayca müşahade edebiliyoruz. Son dünya buhranına takaddüm eden yıllarda kilosu 2 kuruştan satılan buğdayın 60 paradan satılan arpanın yanı başında taranmış pamuğun kilosu 45-55 kuruşa idi.

Ve pamuğun bu cömertliği karşısında köylü pek haklı olarak kadını ve çocuğu ile birlikte emeğinin mühim kısmını pamuğa verirdi. Derken harp patladı. Her şeyde olduğu gibi toprak mahsullerinde fiyat yükselişi baş döndürücü bir hız aldı. Bu hıza uymayan yalnız pamuktuktu. Başka yerleri bilmem, fakat Iğdır’da çiftçiye getireceği kar bakımından arpa ile boy ölçüşemeyecek derecede nankörleşen pamuğu ora çiftçisi terk etmiştir. Bu hadise sanayileşme

⁴⁵ Kars Gazetesi, 20 Haziran 1939, S 753.

*sahası günden güne genişleyen memleketimiz için zarardır. Arpayı gölede yetiştirebiliriz. Fakat pamuk için yurdun her tarafında bir Iğdır bulmak imkânsızdır.*⁴⁶

1950 yılı sonrasında ise Pamuk üretiminde belli bir durgunluk göze çapmaktadır. Iğdır Pamuk Satış Kooperatifi pamuk nakliyesini Ziraat bankası aracılığı ile yapmaktadır. Bunun için gazeteye ilan verilmiş ve ilanda 4 Kasım 1952'de Iğdır'dan Malatya'ya 250 ton, Iğdır'dan Erzurum'a 150 ton pamuk sevk edileceği bildirilmiştir.⁴⁷ Bu pamuk satışlarının azaldığını göstermektedir.

Iğdır pamuk üreticilerinin karşı karşıya kaldığı bir diğer sorun ise 6000 bin üyeye sahip olan birliğin başkanlık seçimleridir. Yıllarca bu konuda sıkıntı yaşayan üreticinin kooperatif işlerinin düzgün yürümediği yönünde endişeleri olmuştur. Iğdır Pamuk Satış Kooperatifi başkanlığını Aralık 1952'de yapılan seçimlerden sonra Ali Karasu kazanmıştır. Toplamda oy kullanan üye sayısı 933 olmasına rağmen seçimi kazanan kişinin sorumluluğu büyüktür çünkü 6000 ortağa hizmet edecektir.⁴⁸ Ancak 1952 yılı pamuk üreticisi için çok parlak bir yıl olmamış birliğin pamuğa tatbik ettiği avans baremi belli olduğu halde tüccar buna ilgi göstermemiş ve sezon hareketsiz geçmiştir.⁴⁹ Türkiye borsalarında pamuk fiyatlarının çok düşük olması sebebiyle alıcı bulamayan Iğdır Pamuk üreticisinin kötü durumu yıl boyunca devam etmişti.⁵⁰ Iğdır Pamuk Kooperatifleri birliği iki yıldır tüccarı zor durumda bırakmış, pamuk alımları olmadığı için tüccar daha önce aldığı makinalarının borcunu bile ödeyememiştir.⁵¹ Mecit Hun Dil gazetesinde "Zirai Ürünler" başlığı altında yazdığı yazıda bu sorunlara şöyle değinmiştir: "Hükümetin son yıllarda takip ettiği hatalı yollar pamuk üreticisini şaşırılmış vaziyettedir.

Fiyatlar bir türlü dünya piyasasına intibak ettirilememiş, mahsul yetiştirenler hangi ürünün daha faydalı olabileceğine önceden tahmin edemediğinden kararsız vaziyettedir. 1940 yılından sonra Türkiye piyasalarında pamuğa lazım gelen kıymet verilmediğinden Iğdır'da çok cüzi derecede ekilen pamuk, fiyatların artmasıyla 1949 yılından sonra yeniden itibar kazandı ve bu mahsulün ekimine geniş bir saha tahsis edildi. Yeniden çıırçır fabrikaları kuruldu. Kooperatif canlandı. İki yıl içinde fiyatlar düştü. Pamuk yerleri başka mahsullere tahsis edilmektedir. Tahminimize göre önümüzdeki ekim mevsiminin pamuğa gayet az bir saha tahsisi edilecektir. Bu yıl 30 kuruşa buğdayın alınması herkesi buğdaya yöneltmiştir. Ancak buğday fiyatları da düşebilir. Hükümet 30 kuruşa peşin para ile buğday alıp Yugoslavya'ya kredi ile sattığımız ve buğday teklif fiyatımız İngilizler tarafından hayretle karşılandığı sürece hükümet kabahatlidir."⁵²

Ancak 1955 yılına gelindiğinde bu kötü gidişatın ortadan kalktığını modern usullerle yapılan pamuk işlerinde iyileşme olduğunu görülmektedir. Yıllık üründe bu doğrultuda artmaya başladı. Iğdır'da daha çok bakımı ve hasatı kolay olan kapalı kozalı ve kısa boylu yerli pamuklar yetiştirilmekteyken, uzun ve ince belli pamukların yetiştirilmesine önem verildi. Çiftçi farklı cins pamukları üretmeğe başladı. Pamuğun 1955 yılı itibarıyla yıllık istihsalı 2-3 milyon kilo arasındadır ve en çok Başköy, Taşburun ve Tuzluca'da ekilmektedir.

⁴⁶ **Kars Gazetesi**, 24 Kasım 1943, S 1191.

⁴⁷ (**Dil Gazetesi**, 31 Ekim 1952, S 28.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 71.

⁴⁸ (**Dil Gazetesi**, 9 Aralık 1952, S 68.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 161.

⁴⁹ (**Dil Gazetesi**, 1 Aralık 1952, S 57.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 136.

⁵⁰ (**Dil Gazetesi**, 6 Aralık 1952, S 60.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 154.

⁵¹ (**Dil Gazetesi**, 14 Kasım 1952, S 42.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 128.

⁵² (**Dil Gazetesi**, 19 Aralık 1952, S 70.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 177.

⁵³ Veli Orkun, **Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası**, Iğdır, 1955, s. 25-26.

Hasattan elde edilen pamuklar Iğdır merkezde ve Başköy’de kurulmuş olan çırçır atölyelerinden işlenmektedir. Iğdır, Tuzluca, Başköy ve Taşburun’da birer satış kooperatifi kurulmuştur. Bu yıllarda Iğdır Pamuk Tarım Satış Kooperatifinin dört bine yakın üyesi vardı. Birliğin ilk kuruluşundan itibaren 1950 yılına kadar altı bin üyesi olmasına rağmen 1955 yılından itibaren üye sayısında bir eksilme olmuştu. Bunun anlamı da pamuk üretimi yapan kişilerin sayısında azalma olduğudur. Ayrıca bu zamana kadar kurulmayan iplik fabrikası kurulursa Iğdır’da pamuk üretiminin artacağı düşünülmektedir. Birliğin ve pamuk üreticisinin bu yönde istekleri ve çalışmaları mevcuttur.⁵⁴

1955’te Iğdır’da pamuk ve pirinç işleyen fabrikalar 9 adettir. Yılda 500 tondan fazla pamuk ayıklayan bu fabrikanın dışında 1950 sonrası pamuk fiyatlarının hayli artması yeni fabrikaların kurulmasına neden oldu. 1955’te kasaba içerisinde yedi ve Başköy nahiyesinde iki toplam dokuz çır çır fabrikası, Iğdır ve köylerinde 10’dan fazla un değirmeni vardı.⁵⁵ Zirai ürünlere dayalı bir sanayi gelişmişti. Endüstri ürünleri deri, yün, pamuk, pirinç ve sebzedir. 1948 yılında iller bankasının yardımı ile Iğdır merkezde, 120 beygirlik Mazotla çalışan bir elektrik fabrikası kurulmuştur. Beş yıldan beri tarımda makineleşmeye doğru yapılan hamleler, olumlu sonuçlar vermiş ve bilhassa traktör ve teferruatı gün geçtikçe Iğdır köylerinde artmış.⁵⁶

Iğdır’da Dil ovasında devlet tarafından kurulan üretme çiftliğinin yanı sıra 1954 yılında kasaba içerisinde iki gazoz ve bir buz fabrikası kurulmuştur. Bol miktarda pirinç üretilen Aras ovasında 1955 yılı itibariyle sekize yakın çeltik fabrikası kurulmuştur.⁵⁷

4. IĞDIR’DA ZİRAATLA İLGİLİ SORUNLAR VE DİĞER ZİRAİ FAALİYETLER

4.1. Iğdır’da Ziraatla İlgili Sorunlar

Iğdır’daki Zirai faaliyetlerle ilgili en önemli husus ovanın yeterince sulanması meselesidir. Iğdır ovasını sulayan Aras nehri üzerinde, 1925 Türk- Sovyet dostluk anlaşmasına binaen yapılan Serdarabat barajı vasıtasıyla Aras nehri suyunun yarısı Sovyet arazisindeki Serdarabat çölüne akıtılmakta idi. Bu nedenle Iğdır ziraatı sarsılmıştı. Baraj vasıtasıyla Aras’ın derin yatağına çekilen suyun arta kalan kısmının her zerresinden yararlanmak isteyen Iğdır çiftçisi ziraat mevsiminin en kıymetli günlerini su bentlerinden gelecek suya bağlamıştı.⁵⁸ Bu yeni durumun yarattığı su sıkıntısını çözmek için ancak 1935 yılı itibariyle bazı adımların atıldığı görülmektedir.

Bu konuda yapılan çalışmalar çok önem arz etmektedir çünkü tarımın yapılması sulama sorununun çözülmesine bağlıdır. Konunun önemine binaen hem Iğdır halkı, hem çiftçiler hem de hükümet yetkilileri oldukça çaba göstererek üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmişlerdir. Sular Umum Müdürlüğünün çalışmalar yaparak Nafia Vekâletine gönderdiği 18 Ekim 1935 tarihli raporda sorunlar ve çözüm yolları anlatılmıştır. Rapora göre; Iğdır ovası 50.000 hektar genişliğindedir. Türk-Rus sınırını teşkil eden Aras nehri dar bir boğazdan geçtikten sonra Karakale⁵⁹ civarında bu ovaya girer. Rus yönetimi sırasında Aras

⁵⁴ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, s. 25-26.

⁵⁵ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, s. 40-41.

⁵⁶ Veli Orkun, *Sürmeli çukuru Iğdır Tarihi ve Coğrafyası*, Iğdır 1955, s. 41.

⁵⁷ Veli Orkun, *Sürmeli çukuru Iğdır Tarihi ve Coğrafyası*, s. 41.

⁵⁸ *Kars Gazetesi*, 18 Temmuz 1939, S 761.

⁵⁹ “Iğdır il merkezinin 25 km batısında, Tuzluca Iğdır arasında, Aras Nehri’nin güneyinde, bu günkü Iğdır Tuzluca karayolunun Tuzluca istikametinde sağda, ovaya hâkim bir tepelik üzerinde yer almaktadır. Diğer adı Sürmeli kalesidir.” Hasan Buyruk, *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır*, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No:2, s. 135; Ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa Karakeçi, *Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik*

nehri ovayı tamamıyla suladığı için doğal kanallar açılarak sulama yapılmıştır. Ancak Türk-Rus sınırı kesildikten sonra durum değişmiş ve ovanın sulanmasında su darlığı ortaya çıkmıştı. Bu nedenle mevcut eski ve yeni kanallardan ovanın sadece 36.000 hektarlık kısmı sulanabilmektedir. Bunun nedeni ise Rusların yapmış olduğu Serdarabat barajıdır. Bu baraj Aras nehrinin sularını azalttığı için Iğdır ovası tamamıyla sulanamamaktadır. Ruslarla var olan itilaf name de bu işi zora sokmaktadır.⁶⁰

Aras nehrinin bu durumda Iğdır ovasının tamamını sulaması olanaksızdı. Bu nedenle Ovanın Taşburun'dan itibaren, Markara köprüsünden aşağı kısmı da çorak olduğu için Karasu ile sulanabilirdi. Ovayı sulayan 20 kanal mevcuttu. Bu kanallar Karakale ile Markara Köprüsü arasında bulunmaktadır. Serdarabat barajından yararlanabilmek için bir tünelle su almak mümkündü ve bu tünelin yapımı için 350.000 lira gerekliydi. Ancak tünelle birlikte modern bir sulama şebekesi yapılırsa ancak sulama asıl hedefine ulaşacaktı. Sulanacak saha 30.000 hektar olduğuna göre bütün masraf tahminen 3,5 milyon lirayı bulabilirdi. Dolayısıyla Iğdır ovasının sulanması meselesi barajdan verilen kısıtlı suyu almak, tünel ve yarma işlemini yaparak barajdan su almak ve ovada modern sulama şebekesi oluşturmakla halledilebilirdi. Ancak bu raporda önerilen çözümlerin hayata geçmesi zaman alacağından bu süre zarfında ovanın sulanma işi Ruslarla var olan itilafnamenin halledilmesine bağlıydı. Bu sayede Türk sahilindeki baraj kapakları zamanında açılıp kapanarak ovanın sulanması düzenlenebilirdi.⁶¹

Fuat Araslı ise sulama işleri ile ilgili fikirlerini şöyle açıklamıştır; “*Serdarabat barajından yapılacak kanal Süveys Kanalı değildir. Karadeniz’i Baltık denizine bağlayacak bir kanal hiç değildir. Aynı zamanda Çubuk barajı ve Ankara-Erzurum demiryolu değildir belki ama Serdarabat barajından kanal açılması Türk milletinin büyük eseridir*” diyerek yapılacak olan kanalın ne derece önemli olduğunu bildirmektedir. Ona göre kanal ziraat sahasını iki misli genişletecek ve Aras’ın Türkiye kıyısında büyük gelişme yaratacaktı.⁶²

Böylece Iğdır ovasında verimli tarım yapmanın ilk şartı su sorununun çözülmesiydi. Aynı zamanda içme suyu problemi de mevcuttu. İçme suyunun temini ve tarım ürünlerinin su ihtiyacını karşılamak için bu dönemde büyük bir çaba gösterilmiştir. Iğdır ovası sulama işi ile hükümetin yakından ilgilendiği ve bu sorunu aşmak için Nafia, Hariciye, Ziraat ve İktisat vekâletlerinin ortak çalıştığı görülmektedir. İktisat Vekâletine, 23 Ocak 1937’de Başvekâletten gönderilen yazıda Iğdır ovasının sulanması ile ilgili konu üzerinde çalışma yapılması istendi.⁶³ 10 Şubat 1937 tarihli tezkerede Iğdır ovası sulama meselesi ele alındı. Bu konuda öncelikle yapılacak olan tünel ve yarma işiydi. Ardından sulama şebekesinin döşenmesi geliyordu. Erzincan ovası etüdü ile ilgilenen heyetin bu işi bitirince tünel ve yarmaya ait etütleri yapmak ve projelerini hazırlamak üzere Iğdır’a gelecekleri ve bu işlerin maliyetinin 31 milyon liralık bir miktar tuttuğu belirtilmiştir.⁶⁴

Serdarabat, Tuzluca ve Iğdır arasındaki şosenin tam yarı yolundaki Karakale mevkinin karşısında ve Aras nehrinin Sovyetler sahilinde yer alan, büyük ve kumsal bir çöldü. Türkiye hükümetinin yapacağı kanal ise bu her iki sahil arasında Sovyetlerin tahminen on beş sene evvel inşa ettikleri büyük bir barajın Türk tarafına isabet eden kısmının biraz yukarisından başlayacaktı. Barajın bulunduğu mevkide, Sovyetler sahili çorak topraktır. Türk sahili ise, Iğdır istikametinde 5-6 yüz kilometre uzunluğunda ve 20-30 metre yüksekliğinde sarp kayalardan müteşekkildir. Bu kadar müşkil şartlara rağmen kanal inşasında ısrar edilmektedir

Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars, 2015, s. 141-142.

⁶⁰ BCA, 030.10/158.110.2.

⁶¹ BCA, 030.10/158.110.2.

⁶² **Kars Gazetesi**, 28 Temmuz 1939, S 764.

⁶³ BCA, 030.10/185.276.9.(3).

⁶⁴ BCA, 030.10/185.276.9.(2).

çünkü ovada verimli bir tarım yapmanın tek yolu bu kanalın yapımına bağlıdır. 1938 yılı başlarında inşaatına başlanan kanalın boyu 1400 metre, bunun 540 m’lik kısmı ve başlangıcı tünel, diğer tarafı açık kanaldır. Kanalın bitiminde, bir de tersip havuzu inşa edilecektir. Havuzun görevi Arastan kanala geçen suyu biriktirmektir. İnşaatın bedeli 570.000 lira ve müteahhidi Topçu Mustafa’dır. Bu inşaatın 29 Ekim 1939’da bitmesi düşünülmektedir.⁶⁵

Serdarabat Barajından yapılan kanal ovayı sulasa dahi anlaşılan odur ki 1950’li yıllara kadar ovanın sulama işi çözülememiştir. Çözüm için başka arayışlar sürmektedir.⁶⁶ Kars valisi Niyazi Akı 15 Ekim 1952’de Iğdır’a gelerek bazı tetkiklerde bulunmuştur. Özellikle Iğdır ovasının sulanması ve Iğdır’da bir iplik fabrikası kurulması konuları ele alınmıştır. Kurulması düşünülen iplik fabrikasının sermayedar tüccarların ortaklığı ile oluşacağını bildirmişlerdir.⁶⁷ Balıklıgöl suyu hakkında bazı incelemelerde bulunmuştur. Iğdır ovası sulama işi Karakale barajı ihtilafından sonra bir hayli öneme sahiptir. Ruslarla herhangi bir anlaşma yolu bulunamadığı takdirde yer altı veya civar suların kullanılması istenmektedir. İlçeye en yakın kuvvetli su kaynağı Balıklıgöl⁶⁸ olduğuna göre hükümet ön planda bütün araştırmaları buraya yönlendirmiş, bu konuda da olumlu sonuçlar varılmıştır.⁶⁹ Daha önce Balıklıgöl’den büyük bir su kanalının Doğubeyazıt’a ait çukur nahiyesi ve kuzey yamaçlarından geçerek ilçeye bağlı Kucak, Kellehemo, Asma, Kervansaray ve Kızkabir köylerine kadar geldiği, bu su kanallarıyla Kuca köyü civar arazisinin de sulandığı ve bütün bu köylerin Balıklıgöl suyundan istifade ettiği bilinmektedir. Böylece Ferhat kanalı adıyla halk arasında anılan bu su mecrasının az denecek bir masrafla yeniden onarılması fikri üzerinde duran Kars valisi, Iğdır ovasına ek olarak yüz binlerce dekar arazinin de sulanacağı kanaatindeydi.⁷⁰

4.2. Iğdır’da Diğer Zirai Faaliyetler

Iğdır’da tarımsal faaliyetlerin artışı gözlenirken, Fuat Araslı’nın 14 Temmuz 1939 tarihli Kars gazetesindeki yazısında kasabadaki ağaçlandırma faaliyetlerinden bahsetmektedir:

“Iğdır Ağaçlandırılıyor

.... Türkiye’nin en iyi pamuğu Iğdır’da yetişiyor, oranın pirinci şark bölgelerinde meşhurdur. Iğdır’ın zenginliği ağaçtır. Aras’tan ayrılan kanallar şebekesinin süslediği Sürmeli Çukuruna Karakale sırtlarından baktığınızda adeta mahzun oluyorsunuz. Neden ağaçlarla süslü olmadığını soruyorsunuz.

... Büyük Harp, arkasından İstiklal Harbi ve bunların neticesi on beş seneden fazla süren toprak ve ikamet istikrarsızlığı. 1938’de dikilen ağaçlar büyüdü. Ağaçlandırma gecikmiş çünkü kimse oturduğu evin, bahçenin, ektiği tarlanın sahibi değildir.”⁷¹

Fuat Araslı’nın yazısından birkaç yıl sonra ise 1945 yılında Iğdır Kaymakamı Iğdır’da yapılan zirai faaliyetleri şöyle özetleyecektir.

⁶⁵ **Kars Gazetesi**, 4 Ağustos 1939, S 766.

⁶⁶ **BCA**, 030.01/20.115.10. “19 Ocak 1952 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Iğdır belediye başkanı Ali Ural, DP başkanı Nurettin Kırmızıgül, Iğdır Pamuk Satış Tarım Kooperatifi genel müdürü ve CHP başkanı Hikmet Çiftlik, başvekâlete çektikleri telgrafta “*Hayati mevzularımızdan birinin hükümetçe ele alınmış olmasından mütevellit minnet ve şükranlarımızı kabul buyrulması Iğdır halkı namına*” denilerek sulama işinin hala halledilemediği anlaşılmaktadır.

⁶⁷ **Dil Gazetesi**, 17 Ekim 1952, S 21. Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, Ankara, 2002, C 3, s. 55.

⁶⁸ “*Iğdır’ın Tuzluca ile Ağrı’nın Taşlıçay ilçeleri arasında, deniz seviyesinden iki bin iki yüz kırk bir metre yükseklikte bulunmaktadır. Iğdır’a 67 km uzaklıktadır. Aras dağları üzerinde, oluşum bakımından lav set gölü olarak nitelendirilmektedir. Alabalıklarıyla ünlüdür.*” **Hürriyet Yerel Haberler**, 13 Ağustos 2016, Hürriyet.com.tr.

⁶⁹ **Dil Gazetesi**, 20 Ekim 1952, S 21.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 55.

⁷⁰ **(Dil Gazetesi**, 20 Ekim 1952, S 21.) Mücahit Özden Hun, **Iğdır Sevdası**, s. 55.

⁷¹ **Kars Gazetesi**, 14 Temmuz 1939, S 760.

“İğdır Ağrı dağının eteklerinde dümdüz bir ovada kurulmuş şirin bir kasaba. Denizden yüksekliği 850 m’dir. İklimi ılımlıdır. Kasaba ile köyler arasında hiçbir engebe yoktur. İğdır ovasında tahıllardan yaz meyvelerine kadar her çeşit ürün yetiştirilmektedir. Sanayi ürünü olan pamuk üretimine çok önem verilmektedir. İğdır’da hayvancılıkta önemlidir. Koyunculuk ve sığırcılık gelişmiştir. İğdır’ın şeftalileri ve üzümleri ünlüdür. Naki Bey (Odoğlu) adında bir zat şeftali konserveleri üreterek civar illere, hatta Ankara ve İstanbul’a göndermektedir. Üzümlerinden standartlara uygun şarap da imal etmektedir.”⁷²

Naki bey Kars gazetesine “Müteşebbis Bay Naki” olarak haber olmuştur. “İğdır tüccar ve esnafından olup meyvecilik ve konservencilik yapmaktadır. Ürettiği üzüm, şeftali ve kayısılarından konserveler yapmakta ve bunları şehir dışına ithal etmektedir. Hatta konservencilik İğdır’da pamuk ekonomisi gibi gelişeceğini düşünmektedir.”⁷³

Her türlü zirai ürün yetiştirmeye müsait olan İğdır ovasının pamuk üretimi yanı sıra hububat, sebzeçilik ve meyvecilik alanlarında da ön plana çıkması yolunda çalışmalar yapılmıştır. Fakat meyvecilik 1950’li yıllara kadar şahsi teşebbüslerden öteye gidememiştir. Kars, Ağrı ve Erzurum illerinin meyve ve sebze ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda iken, meyvecilik için teşvik yeterli değildir. Bu konuda çalışmalar yapması için Erzincan fidanlık müdürü ve meyvecilik uzmanı olan Kemal Bey İğdır’a gelmiştir. Yaptığı incelemeler sonunda hazırladığı raporda İğdır çiftçisinin ihtiyacını karşılayacak bir meyve fidanlığının şart olduğunu belirlemiştir. Bu çalışma İğdır’da bağcılık, meyvecilik ve sebzeçiliğin artmasına sebep olacaktır.⁷⁴

İğdır’da pamuk kadar önemli olan pirinçte yetiştirilmektedir. İğdır’da Başköy ve Taşburun mıntıklarında çeltik ekmek isteyen çiftçiler Çeltik kanunu gereğince bu işle uğraşan hususi komisyona müracaata başlamışlardır. İğdır merkez komisyonu bu istekleri tetkik edilerek icap eden çiftçilere ruhsat vermiştir.⁷⁵

Çeltik kanunu 15 yıldan beri yürürlükte olmasına rağmen eksik ve üretici için bir fayda sağlamadığından yeni kanun tasarısı hazırlanmıştır. Bu kanunlaşacak bu tasarı ile ilk çeltik sahalarının daha ziyade genişlemesi ve sıhhi şartların ilgili bakanlıkça yerine getirilmesi uygun olacak ve bu kanunla çeltik sahaları tespit edilecek ve müstahsilin her yıl için yeni bir müsaade alması külfeti bertaraf edilecektir.⁷⁶

1953 yılında çeltik ekim sahası beş bin dekar civarındadır. Alınacak ürün miktarı ise 1.200 tondur. Ancak İğdır’ın sevkiyat merkezlerine olan uzaklığı ve bu işi yapacak belli başlı tüccar bulunmaması nedeniyle pirinç piyasası çok düşük hatta alıcı bulunmamaktadır. Bu durum İğdır kaymakamlığı aracılığı ile toprak mahsülleri ofisi genel müdürlüğüne bildirilmiştir.⁷⁷ Pirinç tüccarlarından Rıza Yalçın ve arkadaşları ise yine aynı durumu başvekâlete bildirmişler ve çözüm olarak ellerindeki pirinçlerin doğudaki askeri birliklerin ihtiyacını karşılamakta kullanılacağı bildirilmiştir. Yeni gıda maddeleri tüzüğüne uygun bir şekilde fiyatı tespit edilerek, Trabzon-Karaköse (Ağrı) transit yolu ve demiryolu güzergâhındaki birliklere teslim edilmek şartı ile 263 ton pirinç alınacağı öğrenildi.

Bölgede baklagiller, sebzeler yetiştirilmekte ve sebzeler daha ziyade taze olarak kazalara sevk edilmekteydi. Kars, Erzurum ve Ağrı illerine Adana’dan sonra turfanda sebze İğdır göndermektedir. Sebzelerin kapladığı alan, diğer bitkilerin alanlarından anda biri

⁷² Nizamettin Onk, **Kafkasya’dan Anadolu’ya İğdır Tarihi**, İstanbul, 2006, s. 360.

⁷³ **Kars Gazetesi**, 30 Eylül 1938, S 681.

⁷⁴ (**Dil Gazetesi**, 16 Temmuz 1952, S 28.) Mücahit Özden Hun, **İğdır Sevdası**, s. 31.

⁷⁵ **Kars Gazetesi**, 13 Nisan 1938, S 636.

⁷⁶ (**Dil Gazetesi**, 31 Ekim 1952, S 28.) Mücahit Özden Hun, **İğdır Sevdası**, s. 71.

⁷⁷ **BCA**, 030.01/84.533.12.(4).

kadardır. Bilhassa kavun karpuz ekimi son yıllarda artmıştır. Elde edilen sebzelerin % 20si ancak kasaba dışına satılmakta ve geriye kalan dâhili ihtiyacı karşılamaktadır.⁷⁸

Iğdır meyve ağaçlarının çok olduğu bir yerdir. Yetiştirilen meyveler kayısı, kiraz, vişne, dut, erik, elma armut ve ayvadır. Ceviz pek azdır. Kalite itibariyle üstün olan meyvelerin çoğu satılmaktadır. En çok şeftali üretiminde artış görülmüştür. Bursa şeftalisi ayarında şeftali yetiştirilmektedir. İstanbul-Ankara'da Iğdır şeftalisinin konservesi satılmaktadır. Iğdır armutları iki grupta mütalaa edilir. Bir cinsi yaz armududur, diğeri kış armudu olup sert ve dayanıklıdır. Elmaların cinsleri karışmıştır. Daha ziyade süt elması yetiştirilir.⁷⁹

Iğdır'da bağcılık diğer zirai faaliyetlere göre geri kalmıştır. Bazı şahısların teşebbüsü ile kurulan birkaç bağdan başka tarafta üzüm kütükleri görünmez gerek şeftali bahçelerini ve gerekse üzüm bağlarını modern bir şekle sokan ve muhitte örnek olan Naki beydir. Kurmuş olduğu iki bağ, Iğdır'da ve hatta Anadolu'nun birçok yerlerinde emsaline az rastlanır derecede, muntazam ve güzeldir. Çarlık Rusya'sı devrinde Iğdır'da yetiştirilen üzümlerin Moskova'ya kadar gönderildiği halk arasında rivayet edilmektedir.⁸⁰ Yetiştirilen üzümler kalite bakımından Amasya üzümine yakındır. Ayrıca rezaki ve yapıncak çeşitleri de vardır. Şarap imalı için ayrılan üzümlerde azdır. Yıllık alınan ürün 60 ile 70 tonu bulmaktadır.⁸¹

SONUÇ

1920-1950 yılları arasında Iğdır ve çevresinde zirai faaliyetlerin gelişimi, sorunları ve çözümleri üzerinde yapılan bu incelemede büyük bir ilerleme olduğu gözlenmiştir. İklimin ve coğrafyanın getirmiş olduğu zenginlik yetiştirilen zirai ürünlerin modern imkânlara kavuşturulmasıyla birleşince her açıdan bir gelişme göstermiştir.

Sorunların aşımında yerel öğretim, çiftçi ve mevcut hükümetin birlikte çalışması Iğdır'ın var olan alt yapısının kullanımını sağlamıştır. En büyük problem olan Iğdır ovasının sulanması önce Serdarabat kanalı, sonra Balıklıgöl projesiyle çözülmeye çalışılmıştır. Iğdır Pamuk Satış Tarım Kooperatifi Birliği ve Devlet Üretme Çiftliğinin kurulması tarımın gelişmesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri

BCA, 030.10/104.2.1.(1).

BCA,030.10/158.110.2.

BCA, 030.01/20.115.10.

BCA, 030.10/71.568.3.(2).

BCA, 030.10/71.468.3.(2-3-4-5).

BCA, 030.10/185.276.9.(2-3-6-7-8-9).

BCA,030.10/168.166.10.

BCA,030.01/84.533.12.(4).

⁷⁸ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, s. 28.

⁷⁹ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, s. 28.

⁸⁰ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, s. 29.

⁸¹ Veli Orkun, *Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası*, s. 29.

2. Süreli Yayınlar

- Bugün Gazetesi**, 14 Mart 1958, S 21.
Doğuş Dergisi, 29 Ekim 1933, S 1.
Ekinci Gazetesi, 16 Ağustos 1963, S 1509.
Kars Gazetesi, 1 Ocak 1938, S 605.
Kars Gazetesi, 13 Nisan 1938, S 636.
Kars Gazetesi, 30 Temmuz 1938, S 664.
Kars Gazetesi, 19 Ağustos 1938, S 670.
Kars Gazetesi, 30 Eylül 1938, S 681.
Kars Gazetesi, 17 Mart 1939, S 725.
Kars Gazetesi, 20 Haziran 1939, S 753.
Kars Gazetesi, 14 Temmuz 1939, S 760.
Kars Gazetesi, 18 Temmuz 1939, S 761.
Kars Gazetesi, 28 Temmuz 1939, S 764.
Kars Gazetesi, 4 Ağustos 1939, S 766.
Kars Gazetesi, 20 Mayıs 1942, S 1036.
Kars Gazetesi, 5 Haziran 1942, S 1044.
Kars Gazetesi, 30 Haziran 1943, S 1151.
Kars Gazetesi, 22 Temmuz 1944, S 1246.
Kars Gazetesi, 20 Ekim 1943, S 1184.
Kars Gazetesi, 24 Kasım 1943, S 1191.
Hürriyet Yerel Haberler, 13 Ağustos 2016, Hürriyet.com.tr.
Varlık Gazetesi, 8 Eylül 1921, S 2.

3. Telif Eserler

- ARSLAN, Nebahat & Süleyman TEKİR, **Kars Basın Tarihi 1921-1980**, Kars, 2013.
- BADEM, Candan, **Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti**, İstanbul, 2010.
- BUYRUK, Hasan, **Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır**, Iğdır Belediyesi Kültür Yayınları No:2.
- DEMİRAL, Budak, **Kars'tan İsviçre'ye Anılarım**, 1971.
- Doğu Cumhuriyetin 15. Yılında**, Üçüncü Umumi Müfettişlik Neşriyatından, S 1, 1938.
- HACIOĞLU, Hasan Selim, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler**, İstanbul, 2011.
- HUN, Mücahit Özden, **Iğdır Sevdası**, C 3, Ankara, 2002.
- KARAKEÇİ, Mustafa, **Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars, 2015.

ONK, Nizamettin, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi**, İstanbul, 2006.

ORKUN, Veli, **Sürmeli Çukuru Iğdır Tarih ve Coğrafyası**, Iğdır, 1955.

SAĞLAM, Hürü, **H.1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2011.

SAĞLAM, Hürü, “1870, 1871, 1873, 1874, 1876 Tarihli Erzurum Salnamelerinde Kağızman Kazası”, **Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu**, 24-26 Mayıs 2012, Ankara, 2012.

TOKER, Tarhan, **Kars: Coğrafya Tarih Ekonomi**, Kars, 1939.

TOKGÖZ, Erdinç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi, 1914-2004**, Ankara, 2004.
1967 Kars İl Yıllığı, Ankara, 1967.

TOPRAK REFORMU VE ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU UYGULAMALARININ TÜRK TARIMINA ETKİSİ

Şahin YEDEK*

Savaş SERTEL**

ÖZET

Avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını devam ettiren insanların ve toplulukların yerleşik hayata, toplu yaşam düzenine geçmelerine ve günümüz şehir ve devletlerinin temelini oluşturmalarına tarımsal faaliyetler temel oluşturmuştur. Eski Türk toplumlarında göçebe hayatın getirdiği vazgeçilmez iktisadi uygulamalardan olan hayvancılık sürdürülürken de genellikle mevsimsel olarak sebze ve meyve tarımı uygulamaları yapıyordu. Özellikle Uygurların yerleşik hayat biçimini benimsemesi ile zirai faaliyetler yoğunlaşmış ve artık toplumsal hayat bu faaliyetlere endekslenmiştir. Daha sonraki dönemlerde kurulan devletlerde hayvancılığın yanında yerleşik hayatın idame edilmesinin gereği olarak tarım toplumu yaşantısını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nden, Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan nüfusun %75'i tarımla uğraşan köylü nüfusu idi. Köysel nüfusun bu yoğunluğuna karşın üretimde ilkelikten kurtulunamamıştı. Tarımda endüstrileşme Avrupa'nın çok gerisinde olduğu gibi, hayvan gücüne dayalı geleneksel yöntemlerle tarım faaliyetleri yapan köylü nüfusun büyük çoğunluğunun elinde kendine ait toprağı bile bulunmuyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Tarım sektörü, çalışan nüfusun %70'i ve GSMH'nin yaklaşık %50'sini oluşturuyordu. Bu nedenle, tarım sektörünün tarımsal nüfus yoğunluğuna paralel, daha büyük miktarlarda üretim gerçekleştirebilmesi ekonomik kalkınma için gerekli koşuldu. Söz konusu amaca ulaşılabilmesi için, her çiftçi ailesinin emeğini değerlendirebileceği kadar toprağına sahip olması atılması gereken ilk adımlardandı. Bu sayede ülke topraklarının ve işgücünün tam istihdamı sağlanmış olacak, sonuç olarak üretim artacaktı. Aynı zamanda bu uygulama tarım kesiminde gelir dağılımının daha adaletli duruma getirilmesine büyük katkı sağlayacaktı. İşte, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ele alınan çiftçiyi topraklandırma konusu uzun yıllar boyunca hükümetlere sorun olmaktan çıkarılamamıştır. Bu çalışmada Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün daha Milli Mücadele yıllarında 1922'de yayınlamış olduğu iktisadi kalkınma programından başlanarak, 1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi ve sürecin akabinde uygulamaya giren toprak reformu kanunları ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunlarının Türkiye'nin tarımına ne gibi etkide bulunduğu göz önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Tarım, Toprak Reformu, Kanunlar.

THE AGRICULTURAL EFFECTS OF APPLICATIONS OF SOIL REFORM AND FARMING GROUNDING IN TURKEY

ABSTRACT

Agricultural activities were the basis for hunting and gathering and for people and communities to continue their lives, to settle into life, to the collective life system and to form the foundations of today's cities and states. While animal husbandry, which is indispensable economic practices that nomadic life will bring in old Turkish societies, seasonal vegetable and fruit farming practices are being made. Especially with the adoption of Uighurs' resident way of life, agriculture activities have been intensified and now social life is indexed to these activities. Later in the established states, the agriculture society continued its life as a necessity for resident life besides animal husbandry. 75% of the population inherited from the Ottoman State to the Republic of Turkey was a peasant population engaged in agriculture. In spite of this density of the population, the primacy in production is real. Industrialization in agriculture was far behind Europe, and even in the hands of the vast majority of the peasant population engaged in agricultural activities with traditional methods based on animal power, their own land was not even found.

In the first years of the Republic, the agricultural sector accounted for 70% of the working population and about 50% of GNP. For this reason, it is necessary for economic development to be able to produce larger quantities in parallel with the agricultural population density of the agricultural sector. In order to be able to achieve this goal, it was the first steps that every farmer's family should have to take in order to have enough soil to evaluate their labor. In this way, full employment of the land and labor of the country will be ensured, and as a result production will increase. At the same time, this practice would contribute greatly to bringing income distribution in the agricultural sector to a fairer state. The issue of farming, which has been discussed since the first years of the Republic, has not been a problem for many years. In this study, that the Great Leader Mustafa Kemal Atatürk began his economic development program, which he published in 1922 during the years of

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sahinyedek@hotmail.com

** Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, savassertel@myynet.com

National Struggle, and he observed the Izmir Economics Congress in 1923 and the effects of the land reform laws and agricultural landing laws that have been implemented since then in the agriculture of Turkey will be tried to be revealed.

Key Words: Turkey, Agriculture, Soil Reform, Laws.

GİRİŞ

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TOPRAKLARIN DURUMU

Tarım, toprağı ve tohumu kullanarak, bitkisel ve hayvansal ürünler üretmek ve bu ürünlerden daha değerli mamuller elde etmek için yapılan ekonomik faaliyettir. Tarım aynı zamanda sosyal, bölgesel, kültürel, ekolojik ve sağlığın korunması konusunda büyük önem taşıyan bir toplumsal süreçtir¹. Osmanlı Devleti döneminde topraklar devlete aitti. Miri arazi rejimi, Osmanlı Devleti'nde sosyal, ekonomik, tarihi ve askeri nedenlerin doğurduğu kendine özgü bir toprak rejimiydi². Ancak miri arazi kapsamına yerleşim yerleri dahil edilmez, her toprak parçası miri arazi olarak kabul edilemezdi³. Devlet eliyle topraklar halka tevzi edilir, tımar sistemi⁴ denilen sistemle köylü işlediğı bu topraklardan kazandığının bir kısmını arazinin tasarrufuyla sorumlu bulunan askerlere ücret olarak öderdi⁵. Bu sistem büyük toprak sahipleri ve feodal düzenin oluşmasını engelliyordu⁶. Tanzimat'ın ilanı ile tımar sistemi kaldırılmış ve miri arazinin miras suretiyle intikali ve tasarrufu Arazi Kanunu ile düzenlenmiş, miri arazinin mülk haline geçişi kolaylaşmıştır⁷. Çıkarılan çeşitli kanunnameler sonucunda da arazi, miri olmakla birlikte fiilen mutasarrıfın mülkü haline geçmiştir⁸.

Bu toprak sistemi özellikle 19. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış, nüfuzlu kişiler miri toprakları özel mülk haline getirmiş, kendilerine yetecek kadar toprağı olmayan çiftçiler tarım nüfusu içinde maalesef çoğunluğu oluşturmuştur. Bir aileye ancak yetebilen topraklar da zaman geçtikçe miras yoluyla parçalanmış, dolayısıyla nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler daha çok yoksullaşmıştır⁹.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yabancıların taşınmaz mal edinimi münferit irade ve fermanlarla yapılmış olan padişah ihsanları dışında yasak ve yabancı tüzel kişilerin mülk edinmeleri olanaksız iken, 1856 yılında Islahat Fermanı ile yabancılara taşınmaz edinme hakkı verilmiştir. 16 Haziran 1868 tarihli Tebaayı Ecnebiye'nin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkındaki Kanun ile de yabancı gerçek kişilerin mülk edinebilmeleri olanaklı kılınmıştır. Bu süreçte, 1857-1892 arasındaki 35 yıl içinde İzmir dolaylarında yalnızca İngilizler, 2.8 milyon dönüm toprak almış, 1895'de İzmir'in % 85'inin tapusu yabancıların eline geçmiştir. Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkların eline geçen topraklar da eklendiğinde yaklaşık 6 milyon dönüm toprağın mülkiyeti yabancıların olduğu görülmektedir¹⁰.

¹ Türkiye İstatistik Kurumu, **Tarım İstatistikleri-5**, TÜİK Matbaası, Ankara, 2008, s. 1.

² Halil Bayrakçı, **Osmanlı Toprak Sistemi**, İstanbul, 1990, s. 40.

³ Abdullah Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Trabzon, 1999, s. 394.

⁴ Osmanlı İmparatorluğunda miri arazilerin yıllık gelirine göre has, zeamet ve tımar olarak ayrıldığı, bu arazilerin kullanımının başlıca işlevleri vergi toplamak ve asker sağlamak olan kamu görevlilerine bırakıldığı sistem.

⁵ Gülten Çamurcuoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Butjuvazi Yaratma Çabası", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C XIII, 2009, S 1-2, Ankara, s. 162,163.

⁶ Recai Okandan vd., **Türk Toprak Hukuku Tarihine Bir Bakış**, CHP Konferanslar Serisi, Ankara, 1940, s. 35.

⁷ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 15.

⁸ Baki Remzi Suiçmez & Nail Güler, "Türkiye'de Toprak Reformu Sorunsalı ve TMMOB", **TMMOB Toprak Reformu Kongresi Bildirileri**, Şanlıurfa, 2005, s. 33.

⁹ Ali Ata Yiğit, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 13(2), 2012, s. 317.

¹⁰ Baki Remzi Suiçmez & Nail Güler, a.g.b., s. 33.

Osmanlı Devletinde Türk burjuvazisi yaratmaya yönelik sosyal ve ekonomik politikalar uygulamaya çalışmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de 1908 devriminden sonra hükümetin ilk toplantısında uygulanmasını beklediği ekonomik program içinde köylülere toprak dağıtılmasını ama bu arada toprak sahiplerinin haklarına tecavüz edilmemesi düşüncesine yer vermiştir¹¹.

1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımlarına ait rakamlar toprak dağılımı ve işletme büyüklükleri konusunda bir takım bilgiler sunmaktadır. Anadolu için oluşturulan istatistiklerden; kırsal kesimde yaşayan toplam bir milyon ailenin %87'sinin bütün toprakların %35'ine sahip olmasına karşılık, ailelerin sadece %1'inin toprakların %39'una ve %4'ünün toprakların %26'sına sahip olduğu görülmektedir¹². Yani toplam ailelerin %5 gibi, çok az bir kısmını oluşturan derebeyi ve toprak ağaları toplam tarım arazilerinin %65'ini elinde bulunduruyordu. Buna karşılık ailelerin yaklaşık %8'inin hiç toprağı yoktu¹³. Toprak ağalarının güçlü olduğu Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, insanların başka insanlar tarafından istismarının önlenmesi ve sosyal adaletin sağlanması için tarım kesiminde çalışanların asgari bir geçim eşğine yükseltilmesi gerekmektedir¹⁴.

CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ TOPRAK REFORMU UYGULAMALARI

Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra Cumhuriyet rejimine girilmesi ve yeni bir devlet kurulmasıyla her alanda olduğu gibi toprak konusunda da büyük sorunlar doğmuştur. Örneğin; Kurtuluş Savaşından sonra, Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden arazi sınırları içinde ve bu sınırlar içinden dışarıya, dışarıdan içeriye büyük nüfus hareketleri olmuş ve ülkenin nüfusunda sürekli artışlar olmuştur¹⁵.

Toprak-insan ilişkisinin o yıllarda demokratik ve sosyalist yollarla düzenlendiği diğer dünya devletlerinde, Cumhuriyet yönetimi demokratik yolu seçmiştir. Demokratik yolla çiftçi iki şekilde topraklandırılabilirdi: a) Büyük toprak sahiplerinin arazilerinin bir kısmının kamulaştırılması, b) Hazine arazilerinin çiftçiye dağıtılması ki bu çok masraflı bir yoldu¹⁶. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında hükümetin tarım sektöründe çalışanlar için yaptığı en önemli icraat aşarın kaldırılması olmuştur¹⁷. Aşarın kaldırılması büyük işletme sahiplerini olduğu kadar, geçimlik üretim yapan köylüyü de büyük ölçüde rahatlatmıştır¹⁸.

Mustafa Kemal Paşa ve diğer devlet adamlarının konuşmalarında da görüleceği gibi; mülkiyet hakkını yaygınlaştırmak, topraksız ve az topraklı çiftçiyi toprağa kavuşturmak, Cumhuriyet'in temel politikalarından biri olmuştur. Fakat bu hedefe, gerek Kurtuluş Savaşı'nı yapan yönetici kadronun en önemli destekçileri arasında büyük toprak sahiplerinin bulunması, gerekse çok partili düzene geçiş sürecindeki iç ve dış dinamiklerin etkileri nedeniyle yeterince varılamamış ve ülke çapında gerçek bir toprak reformu yapılamamıştır¹⁹. Demokratik yollarla feodal güçlere dayalı "köylü" ilişkilerinin tasfiyesi amacıyla ilk yıllarda önemli adımlar atılmadığı bir gerçekliktir. Bu bağlamda, 1920'lerin başında genellikle güncel, pratik nedenlerle ya da muhacirlere toprak bulma kaygısıyla bir miktar toprak dağıtılmıştır.

¹¹ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yay., İstanbul, 1986, s. 111.

¹² Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973, s. 24.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 512.

¹⁴ İbrahim İnci, "Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımıyla İlgili Bazı Düzenlemeler", A.Ü. **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 44, Erzurum, 2010, s. 346.

¹⁵ Bahri Dağdaş, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul, 1972, s. 27,28.

¹⁶ Halil Cin, **Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1987, s. 344.

¹⁷ **Düştur**, 3. Tertip, C 6, Devlet Matbaası, Ankara, s. 99.

¹⁸ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Yurt Yay., Ankara, 1982, s. 395.

¹⁹ Gülден Çamurcuoğlu, a.g.m., s. 162.

Cumhuriyetin kurucularının toprak reformu içerikli düşüncelerinden beklentileri ise; çoğunluğu oluşturan köylülerin rejimi benimsemelerini sağlama, Doğu ve Güneydoğu sorununun çözümünü kolaylaştırma, sanayileşme için güçlü bir ulusal orta sınıf oluşturma, kapitalist birikime yol açacak ulusal ekonomik iç pazarın kurulması ile gelişen tarım sektöründen diğer sektörlerle sermaye aktarımını sağlama şeklinde sıralanabilir²⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılında yapmış olduğu bir konuşmasında bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmekteydi: “Efendiler! Milletimiz çiftçidir. Millet in çiftçilikteki çalışmasını yeni ekonomik tedbirlerle son hadde erişirmeliyiz. Köylünün çalışmasının neticeleri ve verimleri kendi menfaati lehine son hadde çıkarmak ekonomik siyasetimizin temel ruhudur. Onun için, bir yandan çiftçinin emeğini arttıracak ve semereli kılacak bilgi, vasıta ve fenni aletlerin kullanma ve yapılmasına, öte yandan onun çalışmalarının neticelerinden azami derecede faydalanmasını temin edecek iktisadi tedbirlerin alınmasına çalışmak lazımdır.” Ayrıca 1922 yılının Mart ayında Mustafa Kemal Paşa iktisadi kalkınma için altı maddeli bir program yayımlamıştı. Buna göre: 1) Tarım ve sanayiye canlandırmak ve modernize etmek, 2) Ormanları geliştirmek, 3) Genel refahla alakalı olan iktisadi teşebbüsleri derhal millileştirmek, 4) Maden zenginliğinden yararlanmak, 5) Mevcut ve yeni sanayiye koruyarak canlandırmak, 6) Millî iktisadi yapıya uygun dengeli bir bütçe yaratmak²¹ başlıca gayeleri içeriyordu.

Yeni Türkiye Devleti'nin ilk ekonomi politikaları 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresinde belirlenmişti. Kongre dört ana başlık altında toplanan komisyonların raporlarından oluşmuştu. Bunlar çiftçi, sanayi, tüccar ve işçi guruplarıydı. Çiftçi kesimi ile ilgili kararların özeti; aşarın kaldırılması, tütün reji sisteminin kaldırılması, tarımda makineleşme, çiftçinin eğitilmesi ve çiftçiye kredi verilmesi gibi tarımsal yapıyı iyileştirmeye yönelik tedbirler alınması idi²². Cumhuriyetin ilânından sonra merkezle kırsal arasında düzenli bir kan dolaşımının sağlanmasına çalışıldı ve 18 Mart 1924'te Köy Kanunu kabul edilerek²³, köyün tanımı, yapısı ve işleyişi açıklığa kavuşturuldu.

Türkiye'de 1927 de yapılan ilk nüfus sayımında nüfus meslekler bakımından değerlendirildiğinde 4.368.061 kişinin ziraat mesleğine mensup olup, bütün nüfusun %34'ünü ve 5.351.215 nüfustan ibaret bütün meslekli toplama da ziraat mesleğine mensup olanların %81.6 oranında olduğu görülmektedir²⁴. Ekime elverişli olan 231.5 milyon dönüm arazinin ancak 43.6 milyon dönümü yani 1/ 6'i kadarı ekilebilmektedir. Ekilemeyen geniş toprakların varlığı ise toprak talebini bir bakıma frenlemektedir. Ancak yine de toprak reformuna asıl engel büyük toprak sahiplerinin gücüdür. Bu nedenle 1923'ten sonraki 10 yıl toprak reformu konusu işi biraz ağırdan alınmıştır. Türkiye nüfusunun işi ziraatla uğraşmaktaki fakat işleyecek toprağı yoktu. Üstelik çiftçinin çoğu kötü şartlar altında başkalarının yanında çalışmak zorunda kalıyordu. İşte Cumhuriyet rejimi özellikle 1933-34 yıllarından itibaren bu çiftçilerin topraklandırılmasını bir borç bilmiş ve bunların topraklandırma işi üzerinde durmuştur²⁵.

²⁰ Baki Remzi Suiçmez & Nail Güler, a.g.b., s. 38.

²¹ Gül den Çamurcuoğlu, a.g.m., s. 166; Serpil Özkaynak, **Türkiye'de Tarımın Bilinçli Yok Edilişi**, Toplumsal Çözüm Yay., Ankara, 2008, s. 16,17.

²² O. Murat Koçtürk, “Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 2008, 15(2), s. 46.

²³ **Düster**, 3.Tertip, C 5, Devlet Matbaası, Ankara,1948.

²⁴Selim Sabit Aykut, **İktisadi ve İctimai Türkiye (Türkiye'de Tarım)**, C II, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1943, s. 4,5.

²⁵ S. Raşit Hatipoğlu, “Toprak Reformunun Tarihçesi”, **Toprak Reformu Semineri**, Ankara, 1965, s. 21.

1925 yılında devlet arazilerinin köylülere satılması yönünde alınan karar 1930'ların ortalarına kadar sınırlı bir şekilde uygulanabildi²⁶. 1924 Anayasasının 74'üncü maddesi toprak reformu yolunu bir bakıma kapamaktaydı. Çünkü "Değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval²⁷ ve mülkü istimlak²⁸ edilemez" hükmünü getiren 74'üncü madde açıkça değilse bile uygulamada toprak reformuna bir engel oluşturmaktaydı. Bu madde ile kamulaştırılan malın bedeli peşin olarak ödenmek zorundaydı. Hâlbuki o sırada devletin, büyük toprak sahiplerine yüz milyonlarca lira ödeyebilmesi olanaksızdı. Bu nedenle Anayasanın bu maddesi 1937 yılında değiştirilerek peşin ödeme hükmü kaldırılmıştır²⁹.

Devlet, bu süreç içerisinde 1927'de 1.500 ailenin zorunlu iskanını sağlayan yasa yanında, 1929 yılında "Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürraa" adlı toprak dağıtımını düzenleyen yasa ile Doğu'da büyük toprak sahiplerine ait 20.000 dönüm toprağı, 1914 yılında kaydedilen vergi değerinin 8-10 katı arasında değer ödeyerek kamulaştırmış ve hazineye ait 90.000 dönüm toprak olmak üzere 110.000 dönüm tarımsal toprağı topraksız köylüye dağıtmıştır³⁰.

Tablo:1 1927 Yılı Bazı Tarım Ürünlerinin Üretim Miktarı³¹.

Mahsuller	1927 Yılı Mahsulü (Ton)	Mahsuller	1927 Yılı Mahsulü (Ton)
Buğday	1.333.151	Pamuk	38.905
Arpa	629.281	Şeker Pancarı	23.935
Tütün	69.604	Patates	20.739
Mercimek	4.615	Nohut	12.272
Mısır	129.422	Kuru Fasulye	11.633

1927 yılında yapılan sayım sonucunda tarımsal faaliyetlerden elde edilen ürün miktarının mevcut topraklara göre çok düşük olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerinde tarımın ilkel tarım aletleriyle yapılması kadar, köylü nüfusun kendi topraklarına sahip olmaması da yatmaktadır.

İşte bu nedenle Cumhuriyetin yönetici kadrosunun, toplumu uluslaşma ve sanayileşme sürecine geçirebilmesi için, engel oluşturan feodal yapıyı kaldırıp yerine güçlü bir ulusal orta sınıf oluşturmaları ve kapitalist birikime yol açacak tarım ve sanayi ürünlerine dayalı ulusal ekonomik iç pazarı kurma çabalarındaki ekonomik ve toplumsal koşullar da, toprak reformu uygulamalarını başlatmaları gerekmektedir. Çünkü tarımın bünyesindeki fazla emeği boşa çıkartabilmesi, yerli ve yabancı piyasalara gıda maddesi sunabilmesi, sanayi malları için talep yaratabilmesi ve vergi ödemelerini artırabilmesi için en başta gelen koşul, bu sektörün geçimlik düzeyini aşan bir üretimde bulunması, yani artık ürün elde edebilmesi ile olabilirdi. Toprak miktarı sabit olduğu sürece, bu da ancak tarımsal verimliliğin artırılmasıyla olanak kazanabilirdi. Tarımda verimlilik düzeyinin büyük ölçüde toprağın kalitesine bağlı olmasının

²⁶ Rıdvan Karluk, **Türkiye Ekonomisi**, Beta Basım Yay., İstanbul, 2004, s. 177.

²⁷ Olağanüstü durumlarda, karşılığı ödenmek suretiyle menkullere idarece zorla el atılmasıdır. İstimvalin konusu menkuller olmakla birlikte, bedensel yükümlülükler de olabilir.

²⁸ Bir şahsa ait bir gayrimenkulün kamu yararına satın alınmasıdır.

²⁹ Sevgi Korkut, **Toprak Reformu ve Türkiye**, TBMM Basımevi, Ankara, 1984, s. 46.

³⁰ Gazanfer Karakaş, **Atatürk Dönemi Toprak Reformu Girişimleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 42.

³¹ TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2009**, TÜİK Matbaası, Ankara, 2010, s. 167-175.

yanında; tarımda gelişmeyi etkileyen temel belirleyiciler, arazinin topoğrafyası ve verimlilik gibi fiziksel özellikleri ile mülkiyet sistemi, emek/toprak oranı ve doğal kaynakların zenginliğidir. O halde, sanayileşme süreci hızı da, başlangıçta bu belirleyicilere bağlıydı³².

Toprak reformu, mülkiyet dağılımını adil hale getirmek, tarımsal arazi mülklerinin parçalanmasını önlemek, işçilerin durumlarını iyileştirmek ve sosyal güvenlik haklarını sağlamak prensiplerinden hareket eder. Tarım üretiminde çalışan topraksız veya az topraklı kişilere devlet arazilerinin veya büyük özel mülklerin dağıtılması; bu kimselerin aile işletmeleri kurmaları için sermaye ve teçhizatla donatılması, kiracılık, ortakçılık şartlarının düzenlenmesi ve ıslahı, küçülmüş arazi mülklerinin tapulaştırılmasını içerir³³. Bu tarif kapsamında toprak reformu çalışmaları ile başlayan süreçte istenilen seviyede olmasa da, 1923-1934 yılları arasında Türkiye dışından gelen ve iskâna tabi tutulan göçmen ailelere dağıtılan arazi hariç, 22.000 kadar yerli köylü aileye 73.000 hektar devlet arazisi dağıtımı ancak yapılabilmıştır³⁴.

Devlet bir yandan bu çalışmaları yaparken 1929 dünya ekonomik krizi ülkemizde tarımsal ürün fiyatlarını etkileyerek çiftçinin çok zor duruma düşmesine neden olmuş, ekonomide devletçilik politikası bu dönemde başlamış, 1932 yılından itibaren tahıl fiyatları desteklenmeye başlanmış, Buğday Koruma Kanunu çıkarılmış ve bununla ilgili Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur. Bu gelişmelerden sonra 1933'e gelindiğinde tarımda üretim rakamları sevindirici düzeye gelmiştir. Örneğin, tahıl üretiminde ekim alanı %9 genişlerken üretim %63 kadar artmış, aynı değerler sırasıyla baklagillerde %17 ve %72, şeker pancarında %205 ve %270, patatesten %39 ve %47 olmuştur. Tarımda gelişme %100 artmış, tarımın milli gelirdeki payı %42 olurken ihracattaki payı da %85'e çıkmıştır³⁵.

Cumhuriyet Yönetimi, bir toprak sorununun varlığını kabul ederek, 1934 yılında İskân Kanunu'nu³⁶ çıkarmıştır. İskân Kanunu ile Devlet, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden Batı'ya göç ettirilen ve Batı'dan o bölgelere giden muhacirlere toprak dağıtmayı taahhüt etmiştir. Kanun, gerektiğinde devletin bazı toprakları kamulaştırabilmesinin de önünü açması anlamında önemli bir ilk belgedir. TBMM'de tartışmasız kabul edilen ve olağanüstü bir durumun tüm niteliklerini açıkça yansıtan kanunun 10. maddesi şöyledir: "Kanun aşirete hükmi şahsiyet tanımaz. Bu hususta herhangi bir hüküm, vesika ve ilama müstenit de olsa tanınmış haklar kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzuvarları (organları) kaldırılmıştır. Bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, nakil olunanlara, topraksız veya topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır"³⁷.

İskân Kanunu'nun gerekçesine göre, Türkiye'de nüfus dengesiz bir şekilde dağılmıştır. Kimi yerlerde nüfus yoğunluğu toprağın besleyebileceğinin çok üstündeyken, yurdun bazı yerleri neredeyse insansızdır. Üstelik nüfusun düşük olduğu kimi bölgeler aslında toprağın verimli olduğu, yani tarımsal potansiyelin yüksek yerlerdir. Hâlihazırda bu potansiyel heba olmaktadır. Kanunun amaçladığı, iç nakiller vasıtasıyla nüfus dağılımını düzenlemek ve bu suretle Türkiye nüfusunu arttırmaktır. Nüfusu arttırmaktan maksat aslında tarımsal üretimi arttırmaktır; zira tarımsal üretim artışı ancak ve ancak nüfusun çoğalması ile

³² Baki Remzi Suiçmez & Nail Güler, a.g.b., s. 41.

³³ Mehmet Pamak, **Türkiye'de Toprak Tarım Reformu ve Köy Kalkınması**, Ankara, 1982, s. 11.

³⁴ İbrahim İnci, a.g.m., s. 351.

³⁵ Zeynep Dernek, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", **Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 1(1), 2006, s. 3.

³⁶ **Resmi Gazete**, 21.06.1934, S 2733.

³⁷ Baki Remzi Suiçmez & Nail Güler, a.g.b., s. 37.

mümkündür³⁸. Bu kanunla 1938 yılı sonuna kadar toprak verilen 88.695 aileden 48.411’i yerli çiftçiler, 7.886’sı da göçmenler oldu³⁹. Buna rağmen büyük ölçekli özel mülklerin kamulaştırılmasını içine alan geniş kapsamlı toprak reformuna ihtiyaç vardı.

Tablo 2: 1923- 1934 Yılları Arasında Dağıtılan Topraklar⁴⁰

	Arazi(Dönüm)	Bağ(Dönüm)	Bahçe(Dönüm)
Şark Mültecilerine	122.937	-----	----
Mübadil(99.709 Hane ve 380.243 kişi)	4.482.567	98.606	160.300
Muhacir ve Mülteci(58.027 hane ve 247.295 kişi)	1.450.280	58.814	8.359
Toprağa Muhtaç Yerli Çiftçiler	731.450	----	----
Toplam	6.787.234	157.422	168.659

1936 yılı belirlemelerine göre Türkiye’de, 100 kişiye düşen ekili toprak 159 hektar, ekilemeyen boş toprak 670 hektardı⁴¹.Başvekil İsmet İnönü bu konuda 27 Aralık 1936’da CHP grup toplantısında yaptığı konuşmada şu sözleri sarf etmiştir⁴²:

“Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş en mamur yerlerimizde bile köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir”.

Mustafa Kemal Atatürk’te ülkedeki toprak dağılımı sorununun bir çözüme kavuşmasını istemekte, 1 Kasım 1936’da Meclis’i açış konuşmasında şöyle demektedir⁴³: *“Toprak kanununun bir neticeye varmasını Kamutay’ın yüksek hizmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceğı ve çalışacağı toprağı malik olması, behemehal lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır. Bundan fazla olarak, büyük araziyi modern vasıtalarla işletip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek isteriz”.*

Mustafa Kemal Atatürk 1937 yılında yapmış olduğu konuşmasında da bu konuyla ilgili *“Memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır”* sözleri ile hükümeti bu yönde çalışmalar yapmaya teşvik etmiştir⁴⁴.

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ise, kendi ülkesinde *“hür ve efendice”* yaşayabilmesi için *Türk köylüsünün “ötekinin, berikinin toprağında çalışmaktan kurtarılmalı”* sözleriyle konu hakkındaki görüşünü dile getirmiştir⁴⁵.

İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olarak 1 Kasım 1941’de yaptığı meclis konuşmasında ise:

³⁸ Safiye Yelda Kaya, **Toprak Kullanımı, Köylüler ve Cumhuriyet**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara, 2014, s. 400.

³⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Reformun Ana Meseleleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C VI, S 1-2, 1946, s. 62.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, **a.g.e.**, s. 455.

⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, **a.g.e.**, s. 512.

⁴² <http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1933-1938.htm>. Erişim: 29/11/2017.

⁴³ Kazım Öztürk, **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Nutukları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1969, s. 250.

⁴⁴ Feroz Ahmad, **a.g.e.**, s. 34.

⁴⁵ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, 1937b, s. 1.

“Toprak kanunu, Büyük Meclise sunulmak üzere. Birçok araştırmalardan anlıyoruz ki toprağı hiç olmayan köylünün nisbeti mahduttur. Devlet malı toprak dağıtmak suretiyle, bu nisbet yıldan yıla azalmaktadır. Bununla beraber, toprağı olmayıp kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini Cumhuriyetin en ziyade ehemmiyet verdiği bir meseledir. Nüfusun çoğalması ve intikal suretiyle parçalanması neticesinde, elindeki toprağı bu günkü işleme kudret ve vasıtalarına, çoğalan yaşama ihtiyaçlarına artık yetişmemeye başlayan az topraklı köyler ve köylüler vardır. Bunları, kendilerine daha yüksek yaşama imkânı verecek miktarda toprak sahibi kılmak ve bu topraklarda iş yapma kudretini tam kıymetlendirecek verimli bir işleme için lüzumlu araçlarla donatmakta acele etmek lazımdır” ifadelerini kullanmıştır⁴⁶. 1941’de ki Bütçe Kanunu ile topraksız ve az topraklı çiftçi ailesine aile başına en çok 20 hektar ve 10 yıl taksitle hazine topraklarının dağıtımı söz konusu olmuştur.

Ancak hükümet, toplumsal nedenlerden dolayı bu yasayı uygulama gücünü bulamamış, 1934-38 yılları arasında yaklaşık 41.000 göçmen ve 48.000 yerli topraksız aileye dağıtılan toplam 3 milyon dönüm toprağın tamamına yakını boş hazine arazilerinden karşılanmıştır. 1938 yılında ülkemizde ekilen arazi alanı büyük bir artışla yaklaşık 10 milyon hektarı bulmuştur. Ayrıca, dağıtılan bu toprakların yeni sahiplerinin ellerinde kalmasında büyük güçlükler oluşmuştur⁴⁷. Bu dönemin toprak reformu anlayışı büyük toprak sahiplerine dokunmadan topraksız köylüye boş hazine topraklarını dağıtmak olmuştur. Nitekim 1944 yılına kadar göçmenlere ve kısmen de topraksız ve az topraklı çiftçilere 1944 yılına kadar 10.662.059 dönüm toprak, 157.422 dönüm bağ ve 169.659 dönüm bahçe hazine toprağı dağıtılmıştır. Ancak bu uygulama sorunu çözmekten çok uzak kalmıştır⁴⁸. 1930 ortalarında başlayıp 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile doruk noktasına ulaşan toprak reformu düşüncesi her zaman ulusal bir ülkü olarak ülke gündemindeki yerini almıştır⁴⁹.

1937 -1943 yılları arasında 37 vilayette yapılan tarım istatistiklerine göre 64.840.855 dekar işletilebilecek arazi vardır ve bunun 4.910.831 dekarının da boş olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çiftçilikle uğraşan aile sayısının elindeki toprak miktarı tablodaki gibidir⁵⁰.

Tablo 3: 1937 – 1943 yılları arası dönüm başına çiftçi aile sayısı.

DÖNÜM	ÇİFTÇİ AİLE SAYISI
1 ile 10	244.828
10 ile 20	161.380
20 ile 30	124.514
30 ile 40	92.222
40 ile 50	75.313
50 ile 75	112.720
75 ile 100	74.914

⁴⁶Kazım Öztürk, a.g.e., s. 322.

⁴⁷ Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s. 455.

⁴⁸ Sevgi Korkut, a.g.e., s. 46,47.

⁴⁹ M. Asım Karaömeroğlu, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2836/bir-tepeden-reform-denemesi-ciftciyi-topraklandirma-kanununun-hikayesi#.WiFpFdJl_cc Erişim Tarihi: 02/12/2017.

⁵⁰ Cumhuriyet Gazetesi, Toprak Davamız, 1 Mart 1945.

100 ile 200	88.355
200 ile 500	31.886
500 ile 1.000	40.104
1.000 dönümden fazla	1.876

Tabloda görüldüğü gibi 1943 yılında Türkiye’de çiftçilikle geçimini sürdüren aile sayısı hayli yüksektir. Fakat bu ailelerin elinde bulunan toprak miktarı da en az o kadar orantısızdır. Büyük arazi sahiplerinin varlığı da, neredeyse kendine yetemeyecek toprağa sahip çiftçinin durumu da tabloda açıkça kendini göstermektedir.

ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU UYGULAMALARI

Atatürk’ün vefatı ve İkinci Dünya Savaşı’nın araya girmesiyle duraklayan reform çalışmaları, savaş sonrası hızlanmıştır. Türkiye’de toprak reformu adına atılmış ciddi ilk adım 17 Ocak 1945 tarihinde, Başbakan Şükrü Saraçoğlu imzasıyla ve Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaqları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı⁵¹ adıyla Meclis’e sunulmuş fakat ismi değiştirilerek 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu⁵² adıyla 11 Haziran 1945 tarihinde çıkarılan bu kanunla olmuştur⁵³. Bu kanun, 8 bölüm, 66 esas ve 1 geçici maddeden oluşmuştur⁵⁴. Kanunun gerekçesinde “arazi mülkiyeti yalnız bir hukuk sistemi değil, aynı zamanda bir iktisat düzenidir” denilmektedir⁵⁵.

Meclis’e sunulduğu ve son kabul edildiği biçim arasında önemli farkların bulunduğu yasa, Toprak ve Tarım Reformu Yasası’nın çıkarıldığı 1973 yılına kadar 28 yıl yürürlükte kalmıştır. Bu kanun daha Meclis’te çıkarılma aşamasında büyük toprak sahiplerinin şiddetli direnciyle karşılaşmış bu nedenle, özellikle 1950 yılında çıkarılan 5618 Sayılı Kanun⁵⁶ ve 1955 yılında çıkarılan 6603 Sayılı Kanun⁵⁷ başta olmak üzere birçok değişikliğe uğramıştır⁵⁸.

Bu kanunun öncelikli amacı, Türkiye’de toprağı bulunmayan veya yetmeyen çiftçilerle, çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde toprak sahibi yapmaktır. Kanunun ikinci öncelikli amacı, kendilerine arazi temin edilenlerle, yeter miktarda arazisi bulunup üretim araçları eksik olan çiftçilerden muhtaç olanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi ve canlı ve cansız demirbaş verilerek ülke topraklarının sürekli olarak işlenmesini temin etmektir. Yasa aile işletmelerinin temelini oluşturacağı, orta büyüklükteki işletmelerin sınırlı kalacağı, büyük mülklerin ise ancak kamu yararına olma koşuluyla devlet elinde bulunacağı bir tarımsal yapı kurmayı amaçlamaktaydı⁵⁹.

⁵¹ Kanun’un adı, Tasarıda yapılan değişikliklere paralel olarak “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” olarak kabul edilmiştir. Daha Komisyon aşamasındaki görüşmelerde “Çiftçi Ocağı” fikri kabul edilmediğinden çiftçi ocaqları tasarısı metninden çıkarılmıştır.

⁵² **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 490.1.0.0-5-26-30; **Resmi Gazete**, S 6032, 15.06.1945; Yavuz Tekelioğlu, “Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, S 19, 2010, s. 57.

⁵³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, C 18, Birleşim: 72, 11.6.1945, s. 213-234.

⁵⁴ Zeki Çevik, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C 17, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 682.

⁵⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem VII, İçtima 2., C 17, s. 97.

⁵⁶ **Resmi Gazete**, S 7467, 27.03.1950.

⁵⁷ **Resmi Gazete**, S 9013, 27.05.1955.

⁵⁸ Suat Aksoy, **Tarım Hukuku**, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1970, s. 228-230.

⁵⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, C 27, 11.06.1945, s. 696.

Dağıtılacak topraklar öncelikle devlet arazileri ve köylerde bulunan kamu arazileri ve göl, bataklık gibi yerlerin kurutulmasından elde edilecek topraklardı. Bunların yetmediği yerlerde özel topraklarında kamulaştırılıp dağıtılacağı ön görülmüştü. Genel olarak 5.000, toprağın kıt olduğu yerlerde 2.000 dönümden fazla topraklar yasaya göre özel kişilerin ellerinden alınabilecekti. Yasa, verimli işletilen toprakların bunun dışında kalabileceğine dair bazı esnek kısımları da içermektedir. Yasanın en çok tartışma yaratan bu kısmı 17. madde olmuştur. Bu maddeye göre topraksız ya da az topraklı işçiler ortakçılar ve kiracılar işledikleri toprakların sahipleri olabiliyorlardı. Türkiye gibi ortakçılığın yoğun olarak yaşandığı ülkede bu maddeyle, birçok büyük arazi sahibinin topraklarına el koymak mümkün olabilecekti. Yasa bu şekilde çıkarıldıysa da Cumhuriyet Halk Partisi içindeki büyük toprak sahibi vekillerin muhalefeti ile 1950 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndaki kamulaştırma sınırı 500 dönümden 5.000 dönüme çıkarılmıştır. Özellikle kamulaştırma ile ilgili hükümlerin işleme hale getirilmesiyle, yasanın uygulandığı dönemde; 8.116 köyde 446.825 aileye dağıtılan 2.225.428 hektar arazinin 1.540 hektarı kamulaştırma ile sağlanmış, 1.540 hektar arazinin sadece 540 hektarı özel kişilerden kamulaştırılmıştır. Sonuç olarak Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bir taraftan topraksız köylüyü topraklandırmaya çalışırken, diğer taraftan da mülk sahibi köylülerin çıkarlarını zedelememeye özen göstermiştir⁶⁰.

Yasanın ilk uygulama aşamasında sadece devlete ait arazilerin bir bölümü 432 bin aileye aile başına ortalama olarak 51,6 dekar toprak dağıtılmıştır. Yasa daha fazla uygulama ortamını bulamamış ama tam tersine siyaseti etkilemiştir. Adnan Menderes başta olmak üzere, Cavit Oral, Emin Sazak ve Halil Mentеше gibi büyük arazi sahiplerinin tasarıya gösterdikleri ısrarlı muhalefet sonucunda 1946 yılında Cumhuriyet Halk Partisinden ayrılan bir grup milletvekili Demokrat Parti'yi kurmuşlardır⁶¹.

Tablo 4: 1947-1950 Yılları Arasında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Uyarınca Çiftçiye Dağıtılan Topraklar⁶². (Dönüm)

Yıllar	Aile Sayısı	Dağıtılan Toprak	Aile başına düşen Toprak
1947	1.427	49.085	34,40
1948	4.313	238.656	53,33
1949	8.359	389.211	46,56
1950	18.589	820.194	44,12

Söz konusu dönemde aile sayısında ve dağıtılan toprak miktarında artış görülürken, aile başına düşen toprak miktarında 1948 yılından itibaren düşüş yaşanmıştır. Çiftçileri topraklandırma çalışmalarında Güneydoğu ve Doğu Bölgelerindeki ağalık sistemi ve ailelerin çoğunun toprağı olmaması nedeniyle bu bölgelerde aile başına düşen oran daha fazladır. Bu yıllarda Batı ise daha çok toprağı az olan ailelere verilmeye çalışılır. Savaş yıllarından sonra ülkede topyekûn kalkınma yoluna gidildiği ve yegâne sermayenin çiftçilerin emeğinden geçtiği bilindiği için halkı daha çok çalıştırıp daha çok ürün elde edebilmek ve bazı bölgelerdeki ağalık sistemini bozup, demokratikleşme yolunda mesafe alabilmek amacıyla bu uygulamaya gidilmiştir.

⁶⁰ Nuh Toklu, **Türkiye'de Toprak Reformu Politikalarının Değerlendirilmesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üni. Fen Bilimleri Enst., Konya, 2010, s. 29,30.

⁶¹ Zeynep Dernek, a.g.m., s. 4.

⁶² Kadir Beşer, "1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye'de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 38, 2013, s. 213.

Tablo 5: 1950 yılında üretilen bazı ürünlerin miktarı⁶³.

Mahsuller	1950 Yılı Mahsulü (Ton)	Mahsuller	1950 Yılı Mahsulü (Ton)
Buğday	3.871.926	Darı	86.000
Arpa	2.047.018	Mahlut	206.000
Çavdar	425.000	Bakla	42.000
Yulaf	317.000	Nohut	85.477
Mercimek	42.765	Burçak	96.000
Mısır	627.987	Kuru Fasulye	86.956
Patates	605.221	İncir	83.104
Üzüm	1.397.337	Mandalina	2.931
Portakal	29.553	Limon	7.713
Badem	9.661	Pamuk	118.377
Şeker Pan.	855.066	Tütün	93.328

1927 yılı verileri ile 1950 yılı tarımsal ürün miktarı karşılaştırıldığında elde edilen ürün miktarında artış olduğu görülür. Özellikle Atatürk'ün gayretleri ve yönetici kadronun çalışmaları, toprak dağıtımı ve çiftçiye sunulan makine, alet vb. yatırımların üretime olumlu yansdığı fark edilir.

Tablo 6: 1950 yılı toprakların ailelere dağılım durumu⁶⁴.

DÖNÜM	TOPLAM TOPRAĞA ORANI (%)	TOPLAM AİLE SAYISINA ORANI (%)
1-50	18	62.5
51-200	40	32.5
201-500	17	3.5
501'den büyük	25	1.5

1948-1950'li yıllardaki hızlı makineleşme ve yapısal değişiklik sonucu, eskiden büyük mülklerde ortakçı ve kiracı olarak çalışanların, bu topraklardan kovulmaları ve işsiz kalmaları nedeniyle, Devlet 1950 yılından sonra hızla kiraç hazine topraklarını dağıtmıştır. Bu durum toprak reformu amacıyla değil, açıkta kalan ortakçı ve kiracıların kentlere göçünü önlemek ve

⁶³ TÜİK, *İstatistiki Göstergeler 1923-2011*, s. 167-179; *Akşam Gazetesi*, 22.12.1950.

⁶⁴ Devlet İstatistik Enstitüsü, *1959 Yılı*, Ankara, 1959.

bir kısım işgücünü yine bu kesimde tutma amacıyla yapılmıştır⁶⁵. Bu uygulamalar sonucu 433.117 aileye toprak dağıtılmıştır. Bu işletmeler tarımsal yapıdaki küçük işletme egemenliğini arttırarak daha da bozuk bir tarımsal yapının oluşmasına neden olmuşlardır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun tarımsal üretim ve istihdam üzerindeki etkilerinin de sınırlı olduğu söylenebilir. Bunda temel etken dağıtımda ölçeklerin çok küçük tutulması ve işletmelere yeterli kredinin sağlanamaması ile toprak reformu kooperatiflerine yasada yer verilmeyişidir. Aile işgücünün tam istihdamını sağlamaktan uzak bu işletmeler tarımda geçimsel kesimin boyutlarının genişlemesine neden olmuştur. Bu bakımdan yasanın ideal bir toprak reformundan beklenen ekonomik, sosyal ve siyasi sonuçları doğurduğu da söylenemez⁶⁶.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geçişle birlikte çözülmesi gereken bir çok problemden biri de çiftçilikle geçimini sağlayan köylünün topraksızlık sorunu olmuştur. Cumhuriyetin içinde bulunduğu bu sorun diğer ülkelerde de benzer özelliklerde yaşanıyordu. Gerek toprak mülkiyet dağılımını dengelemek ve yaygınlaştırmak, gerekse tarımda verimliliği arttırmak için bazen toprak, bazen de tarım reformu adı altında çeşitli uygulamalara yer veren 70 kadar ülke bulunmaktaydı. Süreç içerisinde toprak ve tarım reformları dünyanın birçok ülkesinde II. Dünya savaşından sonra yapılmıştır. Latin Amerika ülkeleriyle, Uzak Doğu ülkelerinde 1960'larda ve özellikle 1960 - 1965 yılları arasında gözlenmektedir⁶⁷.

Memleketin sorunlarının farkında olan devletin kurucu önderi Mustafa Kemal Atatürk ise bu sorunu Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çözüme gayretine girmiştir. Cumhuriyet rejiminin gayreti sayesinde köylü asayişe kavuşmuş, tarlasında köyünde kalabilmiş, kendi hesabına çalışabilmiş, neşe yüzü görebilmiş, cebine para girmiş, nisbî bir refaha erişebilmiştir. Yine Cumhuriyet idaresinin kurulmasından sonradır ki memleketin her tarafında büyük bir faaliyet görülmeye başlamıştır. Cumhuriyet hükümetleri tarafından birçok yerlerde köylüye ziraat alet ve makineleri dağıtılmış, tohumlar tevzi edilmiş, hayvanlar verilmiş, tohum ve hayvan ıslah istasyonları açılmış, ziraat vasıtaları ıslah edilmiş, aşar vergisi kaldırılmış, ziraat ikrazat sahası genişletilmiş, buğdaya, pamuğa, meyve bahçelerine, hayvanlara arız olan hastalıklarla mücadele edilmiş, çekirge istilâsını önlemek için ciddi bir surette çalışılmıştır.

Toprak reformu ve çiftçiyi topraklandırma konusunda da elden gelen gayret gösterilmeye çalışılmış fakat ülkenin ve günün koşulları istenilen seviyede yapılmasına müsaade etmemiştir. Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı Türkiye'de tarımdan elde edilen verim için tüm hükümetler farklı politikalar izlemiş olsa da hiçbir zaman tarımsal gelir istenilen düzeyde olmamıştır.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yay., İstanbul, 1986.

AKAD, Tanju, **Toprak Reformu Kongresi 1978**, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası Yay., Ankara, 1978.

AKSOY, Suat, **Tarım Hukuku**, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1970.

⁶⁵ Baki Remzi Suiçmez & Nail Güler, a.g.b., s. 45.

⁶⁶ Tekelioğlu, a.g.m., s. 67.

⁶⁷ Tanju Akad, **Toprak Reformu Kongresi 1978**, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası Yay., Ankara, 1978, s. 55.

Akşam Gazetesi, 22.12.1950.

AYKUT, Selim Sabit, **İktisadi ve İctimai Türkiye (Türkiye'de Tarım)**, C II, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1943.

BARCAN, Ömer Lütfi, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C VI, S 1-2, 1946, ss. 54-145.

BARCAN, Ömer Lütfi, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri, Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınevi, İstanbul, 1980.

BAYRAKÇI, Halil, **Osmanlı Toprak Sistemi**, İstanbul, 1990.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 490.1.0.0-5-26-30.

BEŞER, Kadir, "1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye'de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 38, 2013, ss. 203-215.

CİN, Halil, **Mirî Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1987.

Cumhuriyet Gazetesi, Toprak Davamız, 1 Mart 1945.

ÇAMURCUOĞLU, Gülden, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C XIII, 2009, S 1-2, Ankara, ss. 161-178.

ÇEVİK, Zeki, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toprak Reformu ve Uygulamaları", **Türkler Ansiklopedisi**, C 17, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 677-686.

DAĞDAŞ, Bahri, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul, 1972.

DERNEK, Zeynep, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", **Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 1(1), 2006, ss. 1-12.

Devlet İstatistik Enstitüsü, **1959 Yıllığı**, Ankara, 1959.

Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973.

Düstur, 3.Tertip, C 5, Devlet Matbaası, Ankara, 1948.

Düstur, 3. Tertip, C 6, Devlet Matbaası, Ankara.

HATİPOĞLU, S. Raşit, "Toprak Reformunun Tarihçesi", **Toprak Reformu Semineri**, Ankara, 1965.

İNÇİ, İbrahim, “Atatürk Dönemi Türkiye’inde Toprak Mülkiyet Dağılımıyla İlgili Bazı Düzenlemeler”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 44, Erzurum, 2010, ss. 345-359.

KARAKAŞ, Gazanfer, **Atatürk Dönemi Toprak Reformu Girişimleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

KARAÖMEROĞLU, M. Asım, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2836/bir-tepeden-reform-denemesi-ciftciyi-topraklandirma-kanununun-hikayesi#.WiFpFdJl_cc Erişim: 02/12/2017.

KARLUK, Rıdvan, **Türkiye Ekonomisi**, Beta Basım Yay., İstanbul, 2004.

KAYA, Safiye Yelda, **Toprak Kullanımı, Köylüler ve Cumhuriyet**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara, 2014.

KEYDER, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yay., İstanbul, 2007.

KOÇTÜRK, O. Murat, “Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 2008, 15(2), ss. 45-54.

KORKUT, Sevgi, **Toprak Reformu ve Türkiye**, TBMM Basımevi, Ankara, 1984.

OKANDAN, Recai vd., **Türk Toprak Hukuku Tarihine bir Bakış**, CHP Konferanslar Serisi, Ankara, 1940.

ÖZKAYNAK, Serpil, **Türkiye’de Tarımın Bilinçli Yok Edilişi**, Toplumsal Çözüm Yay., Ankara, 2008.

ÖZTÜRK, Kazım, **Cumhurbaşkanlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni Açış Nutukları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

PAMAK, Mehmet, **Türkiye’de Toprak Tarım Reformu ve Köy Kalkınması**, Ankara, 1982.

Resmi Gazete, S 2733, 21.06.1934.

Resmi Gazete, S 6032, 15.06.1945.

Resmi Gazete, S 7467, 27.03.1950.

Resmi Gazete, S 9013, 27.05.1955.

SAYDAM, Abdullah, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Trabzon, 1999.

SUIÇMEZ, Baki Remzi & Nail GÜLER, “Türkiye’de Toprak Reformu Sorunsalı ve TMMOB”, **TMMOB Toprak Reformu Kongresi Bildirileri**, Şanlıurfa, 2005, ss. 31-74.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VII, C 18, Birleşim: 72, 11.6.1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VII, İçtima 2, C 17.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, C 27, 11.06.1945.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1937b.

TEKELİOĞLU, Yavuz, “Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, S 19, 2010, ss. 43-80.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Yurt Yay., Ankara, 1982.

TOKLU, Nuh, **Türkiye’de Toprak Reformu Politikalarının Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üni. Fen Bilimleri Enst., Konya, 2010.

Türkiye İstatistik Kurumu, **Tarım İstatistikleri-5**, TÜİK Matbaası, Ankara, 2008.

Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistiki Göstergeler 1923-2011**, TÜİK Matbaası, Ankara, 2012.

Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2009**, TÜİK Matbaası, Ankara, 2010.

YİĞİT, Ali Ata, “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 13(2), 2012, ss. 315-326.

<http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1933-1938.htm> Erişim:29/11/2017.

PROF. DR. FRITZ BAADE'NİN TÜRKİYE'NİN TARIMSAL SORUNLARINA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Mahmut BOLAT*

ÖZET

Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Türk Milli Mücadelesi sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yine onun önderliğinde yeniden yapılanma süreci içerisine girmiştir. İşte bu yapılanma süreci içerisinde Avrupa'dan bilgi ve teknoloji transferi önemli bir rol oynamıştır.

Gelişmiş Batı ülkelerinin bu seviyeye ulaşmak için verdiği mücadele sürecindeki tecrübe ve deneyimlerden ve bu gelişim süreci içerisinde kullandıkları metotlardan istifade yoluna gidilmiştir. Cumhuriyet dönemi için bu durum ifade edildiğinde ilk akla gelen üniversite reformu olmakla birlikte, bu bilgi ve deneyimlerden diğer alanlarda da örneğin; tarım alanında da istifade edilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'ye davet edilen tarım uzmanı Prof. Dr. Fritz Baade'de bunun bir örneğidir. Türkiye'de kaldığı dönem içerisinde Türkiye'nin tarım başta olmak üzere turizm, ihracat vb. iktisadi sorunları ve bunlara yönelik çözüm önerileri ile dikkat çeken Baade, Türkiye'den ayrıldıktan sonra da Türkiye ile olan ilgisini kesmemiş ve Türkiye'nin iktisadi sorunları ile ilgili çalışmalarını devam ettirmiştir.

Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk üç dönemi (Atatürk, İnönü ve Menderes) ve sonrası için Türk tarımı ve gelişimi üzerine birçok rapor, kitap, makale kaleme alan ve uygulamalı çalışmalar yapan Baade'nin çalışmaları sadece tarım ile sınırlı kalmayıp, hayvancılık, turizm ve denizlerin barındırdığı imkânları da kapsamıştır.

Baade'nin Türk tarımının sorunları ve buna yönelik çözüm önerileri ile ilgili ortaya koyduğu görüşleri; Türkiye'deki kaynakların kötü kullanıldığı ve bunların verimli kullanılabilmesi için alınması gereken tedbirler, hayvancılıkta aşırı otlatmanın ve tarım alanı oluşturmak için ormanların yok edilmesinin yarattığı sorunlar ve çözümü, hızlı nüfus artışının olumsuz sonuçları, tarım kesimindeki insan gücünün fazlalığı ve bu fazla nüfusun diğer alanlara yönlendirilmesi gereği konularında yoğunlaşmaktadır.

Baade, Türkiye'nin tarımsal sorunları ve çözüm önerileri ile ilgili verdiği teorik bilgiler yanında, Türkiye'de uygulamalı çalışmalar da yapmıştır. Bunun örneği; Tahirova (Gönen)'de Türk ve Alman hükümetlerinin ortaklığı ile kurulan uygulama çiftliğidir. 1957'de kurulan bu çiftlik; tarım ve hayvancılık alanında tarım işçilerine, veterinerlere, ziraat mühendislerine ve öğrencilere verilen staj ve hizmet içi eğitim çalışmaları ile teorik bilgilerin uygulama alanına döküldüğü bir saha olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alman, Atatürk, Baade, Türk Tarımı.

OPINIONS OF PROFESSOR DOCTOR FRITZ BAADE ON AGRICULTURAL PROBLEMS OF TURKEY AND HIS SOLUTIONS THEREFOR

ABSTRACT

The state of the Republic of Turkey founded after Turkish National Struggle under the leadership of Atatürk has entered into a reconstruction process again under his leadership. Information and technology transfer from Europe plays an important role within this reconstruction process.

Practices and experiences during the struggle provided by the developed Western countries to achieve this level and the methods used during this development process have been used. During the republic period, the first thing that comes to mind is the university reform and this knowledge and experiences have been used in the other fields, for example in the field of agriculture. Accordingly, an example of this is agriculturalist Professor Doctor Fritz Baade, who was invited to Turkey. Baade, who pointed out problems on tourism, export, etc., particularly agriculture and the solutions therefore did not break with Turkey after leaving Turkey and continued to study economic problems of Turkey.

Studies of Baade, who had written many reports, books, articles on Turkish agriculture and development, especially for the first three periods of the Republic of Turkey (Ataturk, Inonu and Menderes) and thereafter not only limited to agriculture and they also encompassed the possibilities of the husbandry, tourism and marine.

The views offered by Baade concerning the problems of the Turkish agriculture and solution suggestions for these problems center upon; how the resources in Turkey are misused and precautions to be taken for using them efficiently, problems caused by excessive grazing in animal breeding and destruction of forests to create cultivated areas and solution to these problems, negative results of rapid population growth,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bolatmahmut@gmail.com

excessive labor force in the agricultural sector and the necessity of directing that abundant population to other areas.

As well as providing theoretical knowledge about the agricultural problems of Turkey and solution suggestions; Baade has conducted practical studies. An example of them is the application farm that was established in partnership with the Turkish and German governments in Tahirova (Gönen). Established in 1957, the farm became a field where theoretical knowledge was put into practice with internship and in-service training provided to agricultural laborers, veterinarians, agricultural engineers and students in the area of agriculture and animal breeding.

Key Words: German, Atatürk, Baade, Turkish Agriculture.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, Avrupa modeli doğrultusunda yeniden yapılanma süreci içerisine girdiği dönemde gerçekleştirdiği reformlar eğitim sistemini de kapsamaktaydı. Bu doğrultuda, Türkiye’deki yükseköğrenimin yeniden yapılandırılması çalışmaları sırasında Darülfünun’un kapatılması ile ortaya çıkan nitelikli öğretim elemanlarının bulunması çabaları ile nasyonal sosyalistler tarafından Almanya’da rejimin siyasi muhalifleri ile ari ırktan olmayanlar veya ari ırktan olmayanlarla evli bulunanların görevden uzaklaştırılması süreci çakışmıştı.

Almanya’da 1933 Mart ayında yapılan seçimlerde Hitler, çoğunluğu sağlayamamasına rağmen hükümeti kurmuş ve 24 Mart 1933’te bir yetki kanunu ile etnik milliyetçilik ile sosyalizmin birleştirilmesi anlamına gelen nasyonal sosyalizmi zorla yaşama geçirmenin yasal mekanizmasını oluşturmuştu. 1 Nisan 1933’te de “Devlet Memurluğuna Yeniden Saygınlık Kazandırma” yasası yürürlüğe konularak, rejimin siyasal muhalifleri ve ari ırktan olmayanlar ya da ari ırktan olmayanlarla evli bulunanlar, devlet memurluğundan ve üniversitelerdeki görevlerinden uzaklaştırılmaya başlanmış¹ ve bu durumda, Türkiye’ye yeni kurmakta olduğu modern üniversite için gerekli olan insan kaynağını kazanma şansını vermiştir.²

Bu doğrultuda, Türkiye’deki üniversite reformu için danışmanlığına başvurulmuş kişi olan Cenevre Üniversitesi pedagoji profesörü Albert Malche³ 1932 yılının Ocak ayında Türkiye’ye davet edilmiş, Darülfünun’un durumu ve yükseköğretim kurumunun nasıl yapılandırılması gerektiği konusunda rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu doğrultuda, 1932 yılı içerisinde raporunu hazırlayan Malche raporunda, üniversiteye yeni bir çehre kazandıracak öğretim üyelerinin bulunması gerektiğini, sadece eldekilerle bu işin

¹ İlhan Tekeli & Selim İlkin, **Dr. Max Von Der Porten’in Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu**, Friedrich Ebert Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 11.

² Andreas Hanlein, “Gerhard Kessler: Türkiye’de Sürgün Bir Alman Sosyal Politikacı”, Çev: Alpay Hekimler, **Çalışma ve Toplum**, C 1, S 2, Yıl 2006, s. 41.

³ Atilla Lök & Bağış Erten, “1933 Reformu ve Yabancı Öğretim Üyeleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, C 3, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 537-538.

başarılamayacağını belirtmişti. Onun raporunu hazırladığı dönemde bunların kim olacağı konusu belirsizken⁴ 1933'te Almanya'da yaşananlar bu belirsizliği ortadan kaldırmıştır.

Almanya'dan politik ve ırki nedenlerle ayrılmak zorunda kalan Alman bilim insanları, İsviçre'de "Yurt Dışındaki Alman Bilim Adamları Yardım Cemiyeti"ni Philipp Schwartz önderliğinde kurmuşlardı. Schwartz'ın kayınpederi olan ve kendisi de daha önceleri 1905 Rus Devrimi'nden sonra ülkesinden göç etmek zorunda kalmış olan Prof. Dr. Tschulok, Türkiye'de hazırlanmakta olan üniversite reformuna danışmanlık yapan Albert Malche'nin dostuydu. Malche, Tschulok vasıtasıyla Almanya'dan göç etmek zorunda kalan bilim insanları ile ilişki kurarak Türkiye'deki üniversite reformunda bu bilim insanlarından faydalanmak istemiştir. Bu gelişmeler sonucu, Malche'nin, Türkiye'ye davet ettiği Schwartz, Türkiye'ye gelmiş ve yapılan görüşmeler sonucu bu Alman bilim insanlarının Türkiye'de yeni kurulacak olan üniversitede görev yapmalarına ilişkin bir anlaşmaya varılmış⁵ ve Türk Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 12 Kasım 1933'ten itibaren üniversite öğretim üyeliğine atanan bu bilim insanları, akademik ders metotlarının değiştirilmesi ve teorik bilgilerin aktarılması yerine ilgiyi kişisel akademik çalışmalara çekmek noktasında büyük çaba harcamışlardır. Ayrıca çeşitli dergilerde yabancı öğretim üyelerinin yüzlerce makalesi yayımlanmış bunun yanı sıra üniversitedeki görevlerinin yanında Türkiye ve sorunları üzerine çeşitli araştırmalar yapmış, çeşitli dergiler kurmuş veya kurulmasına katkıda bulunmuş, kendi alanlarında halk konferansları vermişlerdir. Ayrıca üniversitede enstitülerin kurulması ve işleyişinde başrolde yer almışlardır. Bu öğretim elemanlarının çalışmalarından öylesine memnun kalınmış ki bu nitelikli insan potansiyelinden diğer alanlarda da istifade edilmek istenmiştir. Bu doğrultuda, dönemin İktisat Vekili olan ve bakanlığı için uzman arayan Celal Bayar, iktisadi sahada ihtiyaç duyduğu uzmanlar için bu kaynaktan istifade etmek istemiştir.⁶

Celal Bayar'ın bu girişimi sonrası Türkiye'ye gelen bilim insanlarından biri de Prof. Dr. Fritz Baade olmuştur.

PROF. DR. FRITZ BAADE VE TÜRKİYE GELİŞİ

1893 yılında Almanya'da doğan Fritz Baade, yükseköğrenimini Almanya'da tamamlamış, 1923 yılında Göttingen Üniversitesinde iktisat doktoru, 1928'de ise Berlin

⁴ Lök & Erten, a.g.m., s. 538-539; Nilüfer Kuruyazıcı, "Farklı Bir Sürgün: 1933 Türkiye Üniversite Reformu ve Alman Bilim Adamları", **Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S 11, Yıl 2012, s. 40-41.

⁵ Lök & Erten, a.g.m., s. 539-540, 543; Nilgün Çelebi, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Mülteci Profesörler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C 43, S 1, Yıl 2003, s. 262; Tekeli & İlkin, a.g.e., s. 11.

⁶ Tekeli & İlkin, a.g.e., s. 11; Lök & Erten, a.g.m., s. 540-541; **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940**, C I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 211.

Üniversitesinde doçent olmuştur. 1930-1933 yıllarında Alman Parlamentosunda milletvekili olarak bulunan Baade, Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesinden sonra dönemin İktisat Vekili Celal Bayar'ın daveti üzerine 1934'te Türkiye'ye gelmiştir. 1934'ten II. Dünya Savaşı başlayıncaya kadar Türkiye İktisat Vekâleti'nde tarım uzmanı olarak görev yapmış ve ayrıca bu süreçte 1938-1939 yılları arası Ankara'da Ziraat Fakültesinde zirai pazarlama dersleri de vermiştir. II. Dünya Savaşı başladığında Türk hükümeti Alman uzmanların anlaşmalarını feshedince, 1939'dan 1944 yılına kadar İstanbul'da özel danışmanlık yapmış, 1944'ten 1946'ya kadar da 18 ay boyunca ailesi ile birlikte Kırşehir'de zorunlu ikamete (enterne) tabi tutulmuştur. 1946'da ABD'ye giden Baade, 1946-1947 yıllarında ABD'de kaldıktan sonra 1948'de Almanya'ya dönerek Kiel Üniversitesinde profesörlüğe atanmış ve 1949-1965 arası Alman Parlamentosunda, Sosyal Demokrat Parti milletvekili olarak bulunmuştur. 1961'de Kiel Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra Bonn'da kurulan "Az Gelişmiş Ülkelerin İktisadi Meselelerini Araştırma Enstitüsü"nin müdürlüğüne getirilmiştir. Çalışmaları ile uluslararası kuruluşların ilgisini çeken Baade, onlar adına iktisadi sahada çeşitli raporlar hazırlamıştır. 1974'te Kiel'de vefat eden Baade, ziraat ekonomisi alanındaki çalışmalarıyla dünyaca tanınan, teorik bilgilerle uygulama alanındaki gayretleri bir bütün halinde ele alan, dünya için daha iyi bir geleceğin kurulması noktasında çaba gösteren bir bilim insanı olmuştur.⁷

Türkiye'ye içtenlikle yaptığı hizmetlerden dolayı 1966'dan itibaren Türkiye'nin Kiel fahri başkonsolosluğuna getirilen Baade bunun yanında, 1944-1946 yılları arası enterne olarak bulunduğu Kırşehir'e yaptığı katkılardan dolayı da 1958'de şehrin fahri hemşerisi seçilmiş ve yine 1973 yılında Kırşehir'de kendisinin aktif hale getirdiği Terme Kaplıcası'nın bulunduğu caddeye adı verilmiştir.

PROF. DR. FRITZ BAADE'NİN GÖZÜYLE TÜRKİYE'NİN TARIMSAL SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Prof. Dr. Fritz Baade'nin, gerek Türkiye'de bulunduğu ve gerekse de Türkiye'den ayrı olduğu dönemde kaleme aldığı kümes hayvanları, Türkiye'nin tarımı, Gıda ve Tarım Örgütü raporları, Türkiye'nin ihracatı, Türk turizmi, Türkiye'nin kalkınma yolları v.b. gibi konuları içeren rapor, kitap ve makaleleri bulunmaktadır.⁸

⁷ Cavit Orhan Tütengil, "Türkiye'nin Sorunları ve Prof. Dr. Fritz Baade", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 24, S 1-2, s. 109-110; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 12; **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Aralık 1965, s. 2.

⁸ Tütengil, **a.g.m.**, s. 111.

Baade’nin bu yayınlarında Türk tarımının sorunları ve buna yönelik çözüm önerileri ile ilgili ortaya koyduğu görüşleri genel itibarıyla şöyledir: Baade’nin Türkiye konusundaki en önemli çalışması olarak nitelendirilebilecek ve onun başkanlığında F.A.O. heyeti tarafından hazırlanan ve Türkiye’de “Baade Raporu” olarak bilinen ve ekleri ile birlikte toplam yüz yetmiş dört sayfa ve iki ciltten oluşan raporunda, Türkiye’nin tarımsal yapısını en ince ayrıntısına kadar örnekler vererek ve karşılaştırmalar yaparak incelenmiştir. Baade raporun amacını şu şekilde ifade etmiştir: *“Bu etüdün mühim bir kısmı, Türkiye’de ziraat sektörünün detaylı olarak tetkikine ve yeni Türkiye ziraatının, sağlam bir iktisadi temel üzerine bina edilmesi için muhtemel yatırım ihtiyaçlarının tahliline tahsis edilmiştir. Diğer sektörlerin tahlilleri daha sathi olarak işlenebilmiştir. Onun içindir ki bu sektörün lüzumlu yatırım ihtiyacı ve gelişim potansiyeli tahminleri için lüzumlu esaslı malumat iyi bir şekilde kıymetlendirilememiştir. Türkiye’nin kalınmasına ait şumüllü iktisadi bir planın formüle edilebilmesi için bu açıkların doldurulmasının icap edeceği bedihidir. Bu malumat noksan oldukça, kati tahminler yapılamaz.”* Baade kendisinin de ifade ettiği gibi, bu raporunda ayrıntılı olarak Türkiye’nin tarım sorunları üzerinde durmuştur. Özellikle; Türkiye’deki kaynakların kötü kullanıldığı, erozyon tehlikesine karşı ciddi tedbirlerin alınması gereği, yetiştirilen hayvanlarda, özellikle keçi sayısındaki fazlalık ve aşırı otlatmanın yarattığı sorunların çözümü, hızlı nüfus artışının olumsuz sonuçları, tarım kesimindeki insan gücünün fazlalığı ve bu fazla nüfusun diğer alanlara yönlendirilmesi gibi hususlar üzerinde durmaktadır. Bu sorunların çözümü noktasında önerisi ise, Türkiye’nin bu alanlarda uyguladığı politikada köklü bir değişikliğe gitmesi ve bu değişiklikte uzun vadeli bir dış yardımı ve mevcut insan gücünün Türkiye’nin kalkınmasında seferber edilmesi gereğini önermektedir. Mevcut işgücünün Türkiye’nin kalkınmasına ne şekilde seferber edileceği noktasında Baade’nin bir önerisi de bulunmaktadır. Buna göre; Türkiye’de iki yıl olan askerlik süresinin üç yıla çıkarılması ve bunun yarısının askerlik hizmetine ayrılması diğer yarısında ise bu gençlerin memleketin yararına olan sivil hizmetlerde kullanılmasını önermekteydi ve buna köylerde hiçbir işin bulunmadığı aylarda burada atıl durumda bulunan insan kaynağının da dâhil edilmesi gerekmekteydi.⁹

Baade’nin raporu TBMM’de tartışmalara yol açmıştır. Örneğin, Niğde milletvekili Asım Eren, Baade’nin raporunda belirtilen ve Türkiye’nin kalkınması için öngörülen yatırım ve tedbirlerin Türkiye’nin bütçe imkânlarına uymadığını belirtirken,¹⁰ Tekirdağ milletvekili

⁹ Tütengil, a.g.m., s. 112-115; Hüseyin Yayman, **Türkiye’nin İdari Reform Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 180.

¹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, C II, İçtima: 3, 20.01.1960, s. 259.

Zeki Erataman ise Baade'nin raporunu ön plana çıkararak milletvekillerine hitaben; “*şayet Ziraat Vekâleti dosyaları incelenmiş olsa, Baade raporları gibi nice raporların yerli teknisyenlerimiz ve uzmanlarımız tarafından hazırlanmış olduğunu görürlerdi*” demiştir.¹¹

Baade'nin raporu dönemin gazetelerinde de yankı bulmuştur.¹² Örneğin; Milliyet Gazetesi'nde “Orman Köylerinin Yerleri Değişecek” başlığı altında; raporu inceleyen bakanlıklar arası komisyonun, raporda yer alan, yoğun bir zirai çalışma sistemine girilmesi ve derhal orman yollarının yapılması üzerinde durduğu haberini vermiştir. Yine aynı haberde, Antalya civarına 5.5 milyar lira harcanarak zirai sulama tesislerinin kurulacağı ve bunun finansmanının F.A.O. tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Bunların yapılması ile orman bölgelerinde ve kurak arazilerde iskân edilen vatandaşların sulak yerlere nakledileceği ifade edilmiştir.¹³ Köylülerin bu nakil düşüncesine eleştiri getiren Niğde milletvekili Asım Eren, bunun uygulanmasının o günün şartlarında mümkün olmadığını belirtmiştir.¹⁴

Baade'nin raporuna yönelik bu eleştirilerin yanında, 1960 yılının Ağustos ayında “Prof. Baade'nin Görüşleri” başlığı ile bir köşe yazısı kaleme alan Çetin Altan, bir yıl evvel Birleşmiş Milletlere bağlı Gıda Tarım Teşkilatı tarafından Türkiye'ye gönderilen heyetin başkanı olan Baade'nin çok önemli bir rapor hazırladığını ve o tarihte Türkiye'de bulunan Baade'nin verdiği konferansla meşhur raporunun gizli kalmış yönlerini açıkladığını ifade etmiştir. Altan, Baade'nin gösterdiği yolu şu şekilde özetlemektedir;

1. Türkiye bugün millî bir sıkıntı içindedir. Bu sıkıntıdan kurtulmak için partiler üstü bir hükümetin kurulmasına ihtiyaç vardır.
2. Türkiye'nin esas hastalığı iktisadidir. Türkiye'nin nüfusu gıda maddeleri üretimine oranla daha hızlı artmaktadır.
3. Dört milyonda fazla tarım işçisinin boş saatlerini değerlendirmek ve kendilerini mükellefiyet altında çalıştırarak dalgalı toprakları verimli hale getirmek gerekmektedir. Bir iş ordusu kurulabilir. Kolektif ziraata gitmek şarttır.
4. Az gelir getiren mahsuller yerine fazla gelir getiren mahsullere önem verilmesi, ihracatın arttırılması ve turizm sanayinin geliştirilmesi gereklidir.
5. Türkiye'nin dostları, Türkiye'ye büyük yardımlarda bulunmalı ve bunu kredi olarak değil hibe olarak yapmalıdırlar.

¹¹ TBMMZC, s. 260.

¹² Cumhuriyet Gazetesi, 17.11.1959, s. 1.

¹³ Milliyet Gazetesi, 01.12.1959, s. 1.

¹⁴ TBMMZC, Devre: XI, C II, İçtima: 3, 20.01.1960, s. 259.

Bu tavsiyelerin en önemli noktası dört milyon işçinin mükellefiyet altına sokulmasıdır. Kültür seferberliğine ek iş seferberliğinin de ele alınması zamanı gelmiştir diyen Altan’a göre; Baade’nin görüşlerini uygulamak kurtuluş için en sağlam rotadır.¹⁵

Görüldüğü üzere Baade, sadece iktisadi meseleler üzerinde değil siyasi meseleler üzerinde de tavsiyelerde bulunmaktadır. Bunun en önemli sebebi istikrarlı bir siyasi hayatın istikrarlı bir ekonominin anahtarı olmasıdır.

Fritz Baade, “Bütün Avrupa İçin Ekmek!” adlı eserinde ise, Avrupa’nın temel gıda maddeleri sorununu çözmek için kullanabileceği kaynaklardan birisi olarak Türkiye’yi göstermektedir. Türkiye’nin ihraç edebileceği gıda ürünlerinin Avrupa’nın ihtiyaç duyduğu ürünler olduğunu ifade eden Baade, bu noktada Türkiye’ye bir eleştiri getirmiştir. Bu eleştirisi de, Türkiye’nin elinde bulunan veya elde edebileceği ürünleri dışarıya pazarlamak konusunda yeterli girişimde bulunmadığı ve bu konudaki gayretsizliği noktasındadır.¹⁶

Milliyet Gazetesi’nin 02.04.1960 tarihinde verdiği haberde; 1951’den sonra hemen hemen her yıl Türkiye’ye gelen ve Türkiye’nin iktisadi gidişatı hakkında tartışmalara sebep olan yazılar ve raporlar hazırlayan “Bütün Avrupa İçin Ekmek!” kitabının yazarı Baade’nin Türkiye’ye geldiği bildirilmiştir. Baade’nin bu ziyaretinin Türk hükümetinin talebi ve Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı’nın tavsiyesiyle olduğu ve Baade’nin Türkiye’yi şehir şehir gezerek Türkiye’nin iktisadi gidişatının düzenlenmesi konusunda fikir adamı olarak vazife göreceği belirtilmiştir.¹⁷

Türkiye’nin ihracatını ve üretimini arttırmak suretiyle ithalatını azaltmak ve böylece gelir ve giderini dengelemek için ne gibi tedbirler alınması gerektiği yolunda hazırlanacak rapor bu ziyaretin temel amacıdır. Bunun yanında Baade, Türkiye’nin ihracatını arttırmak için kurulması kararlaştırılan “İhracatı Teşvik Umum Müdürlüğü” teşkilatının kurulması işiyle de ilgileneceği haberleri de basında yer almıştır.¹⁸

25 Nisan 1960 tarihine kadar Türkiye’de kalan ve bu arada çeşitli temaslarda bulunan Baade, Türkiye’den ayrılmadan yaptığı açıklamada, Türkiye’de uygulanan istikrar programının son yıllarda verimli olmaya başladığını, ancak bu programın daha iyi bir sonuca varması için şu üç noktaya dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir:

1. Mevcut sanayi bölgelerinin kapasitelerini arttıracak bir program uygulanması

¹⁵ Çetin Altan, “Prof. Baade’nin Görüşleri”, **Milliyet Gazetesi**, 06.08.1960, s. 2.

¹⁶ Fritz Baade, “Bütün Avrupa için ekmek !”, Çeviren: Halid İlteber, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 7, S 1-4, s. 79-80.

¹⁷ **Milliyet Gazetesi**, 02.04.1960, s. 1.

¹⁸ **Milliyet Gazetesi**, 26.03.1960, s. 1.

2. İhracat ve ithalat arasında denge sağlanması ve yatırımların buna uygun olarak ayarlanması

3. Mevcut zirai problemlerin en kısa zamanda çözümlenmesi.¹⁹

Fritz Baade'nin, 1960 yılının Ekim ayında "2000 Yılı Yarışması, Geleceğimiz Ya İnsanlığın Bir Cenneti Yahut Kendi Kendini Mahvetmesi Olacaktır" ismiyle yayınladığı ve bütün dünyada, büyük bir ilgi ile karşılanan kitabında özellikle daha yakından tanıdığı Türkiye üzerinde durmaktadır.

2000 yılına kadar, yani 40 sene zarfında, dünya nüfusunun iki misli artacağı ve 6 veya 6.5 milyara yükseleceği tahmininde bulunan Baade, aynı süre zarfında gıda maddeleri üretiminin, o dönemde üretilen miktarın 2.5 katına yükseltilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yanında, o dönem dünyada insanların mühim bir kısmının yeterli miktarda beslenemediği hesaba katılacak olursa, gelecek 40 yıl zarfındaki asıl hedefin, gıda maddeleri üretiminin bugünkü miktarın 3 misline çıkarılması olduğunu ifade eden Baade, bununda ancak:

1. Tarım alanlarının genişletilmesi,
2. Birim alanda verimin artırılması ve
3. Denizlerin sakladığı muazzam gıda rezervlerinden faydalanılmasıyla mümkün olacağını ileri sürmüştür.

Baade'nin 1 ve 2. maddelerde belirttiği önlemlerin Türkiye'ye dönük bir eleştirisi olarak, Türkiye'deki aşırı miktardaki keçi sayısından dolayı keçiler, otlakları ve ormanları öylesine tahrip etmektedir ki toprak kayıpları ile arazinin stepleşmesi felaketi günden güne arttırmaktadır, tespitinde bulunmuştur.²⁰

Yine Türkiye'deki gıda maddeleri üretiminin nüfus artış oranına paralel olarak artmadığına değinen Baade, bir ara kendini hububat ihracatçısı olarak hazırlamak isteyen Türkiye'nin bugün hububat ithalatçısı olduğunu belirtmektedir. Türkiye ile ilgili tespitlerine devam eden Baade'ye göre; Türkiye'de son yıllarda işlenerek tarıma ayrılmış bulunan kurak otlakların genişliği 16 milyon hektardan 24 milyon hektara çıkarılmış olmakla birlikte, bu sahaların önemli kısımları yamaçlar üzerinde bulunduğundan, su ve rüzgar erozyonu buralarda kısa zamanda etkisini göstermiş ve sonuç olarak büyük toprak kaybı olmuştur. Geri kalan ve artmakta olan hayvan sayısını besleyecek kapasitede olmayan otlaklar da, buralarda yapılan aşırı otlatma sonucunda erozyona açık bulunmaktadır ve buralarda erozyonun süratle

¹⁹ Milliyet Gazetesi, 26.04.1960, s. 1, 5.

²⁰ Faik Tavşanoğlu, "2000 Yılı Yarışması Adlı Kitapta Türkiye", İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, C 12, S 1, Yıl 1962, s. 9-11.

durdurulması lazımdır diyen Baade, bu şartlar dolayısıyla Türkiye'de işlenmekte olan sahaları genişletmek mümkün olmadığı gibi, toprağın korunması için bu sahaları daraltmak mecburiyeti olduğunu ifade etmiştir.²¹

Yine bunların yanı sıra, Türkiye'de tarım işlerinde çalışan dokuz milyon insandan birkaç milyonunun fazla olduğunu ve buna her yıl, askerliğini bitirerek köylerine dönen ve diğer sektörlerin aksine hiç ihtiyaç duyulmamasına rağmen tarım işiyle uğraşmak isteyen 200.000 kişiyi de eklemek gerektiğini belirten Baade, köylerde verimsiz bir halde bulunan bu iş gücünü, tarım dışındaki başka sahalara sevk etmek gereğinin, kalkınma planının ana unsuru olması gerektiğini ve zirai üretimin yeterli seviyeye yükseltilmesinin ancak tarımı fazla iş gücü yükünden kurtarmakla mümkün olacağını ifade etmiştir.²²

Baade'nin tespitlerini doğrulayan bir haber Milliyet Gazetesi'nin 13.04.1963 tarihli sayısında kaleme alınmıştır. Baade'nin "2000 Yılına Doğru Yarış" kitabının özetlenerek verildiği bu yazıda; Türkiye'de besin üretiminin, nüfus artışından çok geride olduğu 1951-1953 yılları arası iyi mahsul alınması ile besin üretimindeki artışın, nüfus artışından hızlı olduğuna inanıldığı fakat sonraki kurak yıllar boyunca besin üretimi artışının yetersiz olduğunun görüldüğü ve bir zamanlar buğday ihraç eden bir ülke olan Türkiye'nin artık bir buğday ithalatçısı durumuna geldiği belirtilmektedir. Bunun nedeni olarak; Türkiye'de ekilen arazi yüzde elli oranında artmış olmakla birlikte bu araziler, tarıma elverişsiz topraklar üzerinde bulunması, ayrıca hayvan üretimi içinde yeterli otlak kalmaması, mevcut otlakların aşırı derecede kullanılması ile bu topraklarda önlem alınmazsa aşınarak kaybolma riski taşıdığı, Türkiye'de artık ekili araziye genişletmek imkânı kalmadığı gibi toprağı muhafaza etmek için ekim arazilerinin alanlarını daraltmak gerekliliği belirtilmiştir. Bunların yanında, Türkiye'de sulanabilir alanların yıllık artış hızının yeterli olmadığı ve bunun istenilen seviyeye çekilmesi, toprağın verimini arttıracak bitkilerin ekilmesi ve gübre kullanımının yaygınlaştırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur.²³

Türkiye'de 1953 yılından sonra buğday ekim sahalalarının daralması ve bu sahalara pamuk, tütün, pancar ve emsali endüstriyel bitkilerin ekilmesi ile Türkiye, en çok buğday ithal eden ve en çok tahıl tüketen memleketlerinden biri haline gelmiştir. Baade, 1963 yılında Amerika'nın Washington şehrinde yapılan Dünya Gıda Kongresi'ne sunduğu raporda Türkiye'nin durumunu, aynı şartlar altında bulunan iki ülkeyle kıyaslayarak açıklamıştır. Baade, nüfusu 400 milyonu aşkın olan Hindistan'ın her yıl 4 milyon ton, Pakistan'ın 90

²¹ Tavşanoğlu, a.g.m., s. 12-13.

²² Tavşanoğlu, a.g.m., s. 13-14.

²³ **Milliyet Gazetesi**, 13.04.1963, s. 4.

milyonluk nüfusu ile 1,5 milyon ton tahıl etmesine karşılık Türkiye'nin 30 milyon nüfusu ile 1 milyon ton tahıl ithal ettiğini ancak buna rağmen ithal edilen miktar kâfi gelmediğinden Türkiye'nin ithalatının bazı yıllar 1,7 milyon tona yükseldiğini ifade etmiştir. Türkiye'de gelişen açlık şartlarının statik değil dinamik bir vasıf gösterdiğini ve gelecek yıllarda bu ihtiyacın daha da artacağına işaret etmektedir. Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere, Türkiye tarım politikasında, halkın beslenmesinde birinci derecede önemi olan buğday üretimi dışardan ithal pahasına geri plana itilmiş ve bunun yerine kazanç ve döviz sağlama maksadı ile tütün, pamuk ve benzeri endüstriyel bitkilere bir öncelik tanınmıştır. Bununla birlikte, endüstriyel bitkileri daha çok, ileri Avrupa ve Amerika pazarlarına satmak için bu pazarları avucu içinde tutanların fiyat politikalarına uymak durumunda bulunan Türkiye, umduğu kazancı da sağlayamamıştır. Buna karşılık buğday ithalatından dolayı Türkiye bu temel ihtiyacını karşılamak için dışa bağımlı bir hale gelmiştir. Bu noktada Baade'nin tavsiyesi Türkiye'de öncelikli olarak ihraç malları üretimine değil temel ihtiyaç maddelerinin üretimine ağırlık verilmesidir.²⁴

Baade yazı ve konuşmalarıyla ortaya koyduğu teorik bilgilerin yanı sıra uygulamalı çalışmalara da önem vermiştir. Bunun bir örneği, Tahirova (Gönen)'de Türk-Alman ortaklığı ile kurulan uygulama çiftliğidir. 1957'de kurulan bu çiftlik, tarım ve hayvancılık alanında; tarım işçileri, veterinerler, ziraat mühendisleri ve öğrencilere verilen staj ve hizmet içi eğitim çalışmaları ile teorik bilgilerin uygulama alanına döküldüğü bir saha vasfını kazanmıştır.

Türkiye ağır hastadır fakat ümitsiz değil diyen Baade, Türkiye'nin kaynaklarını iyi kullanmak şartıyla içinde bulunduğu kötü iktisadi durumdan kurtulabileceğini ifade etmiştir. Bunun programlı çalışma, yeni kaynaklar bulma ve bu kaynakları akıllı kullanmak kaydıyla olabileceğini öne sürmüştür. Tarım ile sanayinin birlikte yürütülmesi ve ihracatın artırılması üzerinde duran Baade, topyekûn bir kalkınma için şu tedbirlerin alınmasını tavsiye etmiştir:

“1. Türkiye yatırım planları çerçevesi dâhilinde sulama, toprak muhafazası, ve ormancılığın gelişmesine bağlı bütün hususlarda özel teşebbüse olanak sağlamalıdır. Bunun gibi projeler için tahsis edilen amme tahsisatı önemli ölçüde artırılmalıdır.

2. 1975 yılına kadar, Türkiye uzun vadeli beynelmül yardım görmelidir.

3. Türkiye köylerinde kullanılmamakta olan insan gücü memleketin gelişimi bakımından harekete geçirilmelidir.”²⁵

²⁴ Osman Nuri Koçtürk, **Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi**, Özdoğan Matbaa Yay., Ankara, 2009, s. 30-31.

²⁵ Yayman, a.g.t., s. 182-183.

SONUÇ

Yeniden yapılanma süreci içerisinde Türkiye'nin kalkınması için her türlü kaynaktan faydalanmaya çalışan Atatürk dönemi Türkiye'sine 1934'te gelen ve İktisat Vekâletinde tarım uzmanı olarak çalışan Prof. Dr. Fritz Baade, Türkiye'de bulunduğu ve Türkiye'den ayrıldıktan sonraki dönemlerde, Türk tarımına ve bu sahada uygulanan politikalara, uygulamalı ve teorik olarak katkılarda bulunmuştur.

Türkiye'nin kalkınmasının öz kaynakları ile mümkün olabileceğini belirten Baade, bunun içinde bu kaynakların harekete geçirilmesi ve doğru kullanılması, korunması gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu noktada atıl vaziyette bulunan kaynakların harekete geçirilmesi, işgücünün doğru kullanılması, sadece belli sektörlerde değil ihtiyaç duyulan tüm alanlarda gerekli istihdamın sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması gereğini dile getirmiştir.

Kaleme aldığı kitap, makale ve raporları Türkiye'de tartışmalara yol açmakla birlikte Baade, yerinde ve geleceği doğru gören tespitleriyle, Türkiye'nin tarımsal sorunlarına ve bunların çözümüne ışık tutmuştur. Ortaya koyduğu çözüm önerilerinin çoğunun o günün şartlarında uygulanma imkânı olmamasına karşın bunları dile getiren Baade, Türkiye'nin zirai alanda ağır hasta olmakla birlikte bu sorunlarının çözümünün mümkün olduğunu ve kaynaklarını bilimsel metotlarla doğru ve akıllıca kullanması ile kendi gücüne dayalı olarak kalkınabileceğini düşünmüş ve dile getirmiştir.

KAYNAKÇA

ALTAN, Çetin, "Prof. Baade'nin Görüşleri", **Milliyet**, 06.08.1960.

BAADE, Fritz, "Bütün Avrupa için ekmek !", Çeviren: Halid İlteber, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 7, S 1-4.

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940, C I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Cumhuriyet Gazetesi, 17.11.1959; 3 Aralık 1965.

ÇELEBİ, Nilgün, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Mülteci Profesörler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C 43, S 1, Yıl 2003.

HANLEIN, Andreas, "Gerhard Kessler: Türkiye'de Sürgün Bir Alman Sosyal Politikacı", Çev: Alpay Hekimler, **Çalışma ve Toplum**, C 1, S 2, Yıl 2006.

KOÇTÜRK, Osman Nuri, **Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi**, Özdoğan Matbaa Yay., Ankara, 2009.

KURUYAZICI, Nilüfer, “Farklı Bir Sürgün: 1933 Türkiye Üniversite Reformu ve Alman Bilim Adamları”, **Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S 11, Yıl 2012.

LÖK, Atilla & Bağış ERTEN, “1933 Reformu ve Yabancı Öğretim Üyeleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, C 3, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2007.

Milliyet Gazetesi, 01.12.1959; 02.04.1960; 26.03.1960; 26.04.1960; 13.04.1963

TAVŞANOĞLU, Faik, “2000 Yılı Yarışması Adlı Kitapta Türkiye”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, C 12, S 1, Yıl 1962.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, C II, İçtima: 3, 20.01.1960.

TEKELİ, İlhan & Selim İLKİN, **Dr. Max Von Der Porten’in Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu**, Friedrich Ebert Vakfı Yay., İstanbul, 1992.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, “Türkiye’nin Sorunları ve Prof. Dr. Fritz Baade”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 24, S 1-2.

YAYMAN, Hüseyin, **Türkiye’nin İdari Reform Politığı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2005.

SANDIKTA TARIM: CHP'NİN SEÇİM BEYANNAMELERİNDE TARIMSAL FAALİYETLERE İLİŞKİN VAATLER (1923-1943)

Tansu Barış MAHMUTOĞLU*
Hasan MUTLU**

ÖZET

Osmanlı'dan devralınan sosyo-ekonomik yapı içerisinde, nüfus ve meşgulliyet sahası olarak en büyük kısmı, kırsalda tarımla uğraşan çiftçi/köylü kitlesi oluşturmuştur. Özel mülkiyete ve yerleşmiş bir hukuk düzenine dayalı toprak sisteminin bulunmayışı ile birlikte, tarım alanındaki yüksek vergilendirme, Osmanlı tarım sistemini ilkel bir yapı haline getirmiş; Batı'daki gelişmelerin de ülkeye aktarılamaması sonucu, Osmanlı toprakları Batı'nın hammadde sağlayıcısı konumuna gelmiştir. Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş sürecinde, özellikle savaşların da etkisiyle, ekonominin üstüne oturduğu tarımsal üretim yarı yarıya azalma göstermiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, devletin tarım politikalarındaki hamleleriyle, ülke gelirleri içinde en büyük paya sahip bu grubun refah seviyesi yükseltilmeye; siyasi icraat ve söylemlerle de, tebaadan vatandaşlığa geçiş sürecindeki kırsal kesime ulaşılmaya çalışılmıştır. Tarım sektöründe üretim ve verimlilik merkezli faaliyetlerle birlikte, ücret ve vergi düzenlemeleri, ulaşım ve eğitim alanındaki düzeltici tedbirler, mülkiyeti sisteminde çiftçi lehine değişiklikler ve bunlar gibi tarım alanındaki diğer geliştirici tedbirlerle, kırsal kesimde II. Dünya Savaşı'na kadar görece bir refah artışı sağlanmıştır. Büyük çoğunluğu iktidar yanlısı olan gazeteler ve sınırlı radyo imkânı dışında iletişim kanalının olmadığı bu yıllarda, seçim beyannameleri, rejimin, dün-bugün ve yarın kıyaslamasıyla görece özeleştirisini yaptığı ve bunu kamuya aktardığı başat söylemler olmuştur. 1943'te sonuncusu yapılan tek partili seçimlerde, cumhurbaşkanları tarafından kaleme alınan seçim beyannameleri, gerek yazılı basın ve radyo, gerekse toplantı ve mitinglerde haber veya bildiri şeklinde halka sunulmuştur. Seçime katılım oranları, rejimin kabul görünürlüğü için bir ölçek kabul edilmiş, dolayısıyla seçimlerin kendisi birer propaganda konusu olmuştur. İşte bu noktada da halkın büyük kısmını oluşturan tarımla iştil eden kitleye, belediye seçimlerinde olmasa da özellikle milletvekili seçimlerinde her seçim beyannamesinde vaatler verilmiş, tarımsal faaliyetlere yönelik hedefler sunulmuştur. Bu dönemde icra edilen seçimlerin maksadı, Türk toplumunun, birlik beraberlik havası içinde rejime daha hızlı entegre olmasını sağlamak, cumhuriyetin kurum ve ilkelerini vatandaşa daha hızlı kazandırmak olmuş; dolaylı yoldan da olsa Anadolu insanında siyasal kültür oluşturma adına önemli adımlar atılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikası, Seçim Beyannamesi, Tek Parti Dönemi.

AGRICULTURE AT THE BALLOT BOX: THE PROMISES REGARDING AGRICULTURAL ACTIVITIES IN CHP'S ELECTORAL PROCLAMATION (1923-1943)

ABSTRACT

Within the socio-economic structure inherited from the Ottoman Empire, the largest part of the population and occupation was the farmer / peasant masses engaged in agriculture in the countryside. With the absence of a land system based on private property and established legal order, high taxation in the agricultural field has made the Ottoman agricultural system a primitive structure. Due to the fact that the developments in the West could not be transferred to the country, the Ottoman lands became the raw material supplier of the West. During the transition period from Ottoman to Republic, the agricultural production on which the economy was based, by the effect of wars, decreased by half. After the proclamation of the Republic, the welfare of this group, which has the largest share in the country's revenues, is increased by the moves of the state in agricultural policies; political actions and discourses have also tried to reach the rural areas in the process of being citizen – not vassal. Along with the production and productivity-centered activities in the agricultural sector, welfare and welfare regulations were increased in the rural areas until the World War II through wage and tax regulations, corrective measures in the field of transportation and education, changes in favor of farmers in the system of ownership and other development measures in agriculture. In these years when there were no communication channels other than the pro-ruling newspapers and limited radio facilities, electoral declarations were the primary discourses in which the regime made its relative self-criticism with the comparison of yesterday-today and tomorrow and transferred it to the public. In the one-party elections, last one held in 1943, the election declarations drafted by the presidents were presented to the public both in printed media and radio, as well as in news or presentations at meetings. Participation rates were accepted as a scale for the visibility of the regime, and the elections were itself a subject of propaganda. At this point, the masses, which constitute the majority of the population, engaged in agriculture, were given promises in every election declaration, especially in the

* Dr., Jandarma Genel Komutanlığı, barismahmutoglu@gmail.com

parliamentary elections, but not in the municipal elections, and the targets for agricultural activities were presented. The aim of the elections carried out during this period was to ensure that the Turkish society was integrated more rapidly into the regime within the unity and to gain the citizenship and principles of the republic faster. Although indirectly, important steps have been taken to create a political culture in Anatolian people.

Key Words: Agricultural Policy, Election Proclamation, Single Party Era.

GİRİŞ

Cumhuriyet Türkiye'si, tarım mirasını, nüfusun büyük bölümü kırsal alanda yaşayıp tarımla uğraşan, ekonomisinin çok büyük bir kısmı geleneksel ve ilkel metotlarla üretilen tarım ürünlerine dayalı Osmanlı Devleti'nden devralmıştır. Toprağın özel mülkiyet biçiminde olmaması sebebiyle özellikle savaşlar sonrası etkisini belli eden ekonomik açık, ülkenin Batı'nın ucuz hammadde pazarı haline gelmesi ve görece dış etkenlerden dolayı, uzun yıllar kırsaldaki nüfusun refah seviyesinde kayda değer bir gelişme görülmemiştir.

Dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik tarihi hakkında bilgi veren tahrir defterlerindeki kayıtlarda, nüfusunun % 80-90'ının tarımsal etkinliklerden gelir elde ettiğini göstermekte olan Osmanlı Devleti'nde¹, tarıma yönelik modern anlamda ilk yaklaşımların XIX. yüzyılda gerçekleştiği görülmüştür. Tanzimat Dönemi idarecileri, batılılaşma hareketleri kapsamında giriştikleri reform çabalarının önemli uygulama ayaklarından biri olarak tarım sektörünü görmüşlerdir. Tarımsal üretimin artırılması ve zenginleştirilmesi, ekonomik büyümenin artması ve refah düzeyinin yükselmesi için elzem kabul edilmiş;² üretim araçlarının ve yöntemlerinin modernleştirilmesi hedeflenmiştir.³ Ancak gerek ülkedeki coğrafik ve demografik şartların getirdiği olumsuzluklar ile denetim kısıtlılığı, gerekse batılılaşmayı gerçek anlamda özümsemiş devlet adamlarının mevcut sorunları gidermede nitelik olarak yetersizliği, tarım sektöründe ilerlemenin önüne geçmiştir.⁴

Osmanlı'nın tarım temeline dayanan ekonomik sisteminde, en başta gelen öge toprak ve toprağın mülkiyet biçimidir. Osmanlı toprak sistemine baktığımızda, toprak teorik olarak padişahın mülkü sayılmakta; gerçekte ise mülkiyet açısından farklılık göstermektedir.⁵ Selçukluların Orta Asya'dan alıp İslam Hukuku ile birleştirerek geliştirdiği ve daha sonra da Osmanlılara devrettiği bu toprak düzeni; merkeziyetçiliğin güçlenmesi, eyaletlerin yönetimi, toplum düzeninin sağlanması ve ordunun büyük bölümünün örgütlenmesi bakımından yaşamsal önem arz etmiştir.⁶ Ne var ki, özel mülkiyete dayalı sağlam bir toprak sisteminin

¹ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", **Osmanlı-III İktisat**, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 66.

² Hikmet Akyol, "Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950)", **Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi**, 2017, C VI, S 11, s. 80.

³Tarımda, serbest ticaret antlaşmalarının hükümlerinden ve dönemin politikalarından kaynaklı olarak, neredeyse tamamı tarımsal ürünlerden oluşan Osmanlı ihracatı üzerindeki yasaklama ve sınırlamanın yanı sıra, iç gümrükler kaldırılmış, yabancı tacirlere Osmanlı ülkesinde yetiştirilen ya da işlenen her türlü ürün satın alma hakkı tanınmış, önemli vergi ve gümrük kolaylıkları getirilmiştir. M. Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı", **Mülkiye**, C XXIII, S 262, Ankara, 2009, s. 77. 1880'den sonra tarım sektörünün modernize edilmesiyle daha yakından ilgilenmeye başlanmıştır. 1888'de kurulan Ziraat Bankası, özellikle Anadolu'nun daha fazla ticarileşmiş bölgelerinde, orta ve büyük ölçekli işletmelere kredi kullandırmaya başlamıştır. Ancak bu çabalar, I. Dünya Savaşı'na kadar, daha fazla pazara yönelen kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmıştır. Şevket Pamuk, "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000", **Mülkiye**, C XXIII, S 262, Ankara, 2009, s. 70.

⁴ Dönem boyunca izlenen diğer politikalar ise, tarımsal üretimin artırılması ve ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmak için iktisadi bütünleşmenin sağlanmaya çalışılması olmuştur. Bu doğrultuda ilk olarak reformları uygulayacak bir bürokrasi tabanı yaratılmaya çalışılmıştır. Akyol, a.g.m., s. 80.

⁵ Necdet Oral, **Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 2006, s. 7-15.

⁶ Metin Aydoğan, **Antik Çağlardan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler**, Umay Yayınları, Ankara, 2006, s. 672-682.

olmayışının yanında, tarım kesimine uygulanan yüksek vergi oranları, Osmanlı tarım yapısını pazar için üretim yapmaktan uzak, içe kapalı, ilkel teknoloji kullanımının hâkim olduğu bir yapı haline getirmiştir.

Tüm çabalara rağmen Osmanlı Devleti, Batı’da olan ticari, tarımsal ve endüstriyel gelişmeleri ülkesine taşıyamamış, sadece ticari ilişkisini güçlendirerek Batı’nın hammadde sağlayıcısı konumuna gelmiştir. Köylü gittikçe fakirleşmiş, kaderiyle baş başa bırakılmıştır.⁷ Osmanlıdan cumhuriyete geçiş, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları sonucunda olmuş; bu süreçte ekonominin belkemiğini oluşturan tarımsal üretim yarı yarıya azalma göstermiştir.⁸

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ (1923-1938)

Yaklaşık 13 milyon olan nüfusun yüzde 84’ü tarım kesiminden oluşan ve GSMH’nin neredeyse yarısı tarım sektöründen elde edilen Türkiye’de, cumhuriyetin ilanı ile birlikte ekonomi ve tarım politikalarında önemli gelişmeler yaşanmıştır⁹

Cumhuriyet dönemindeki ekonomik gelişmenin, Osmanlı’dan devralınan yapının uzantısı olma durumu, yalnız üretim yapısı için değil, ekonomik gelişmenin diğer öğeleri için de geçerli olduğundan,¹⁰ özellikle merkezi idare odaklı tarımsal politika ve buna bağlı olarak geliştirilen uygulamalardan farklı olarak tarım sektörü ekonomik gelişmenin önemli bir faktörü sayılmış ve bu çerçevede politikalar geliştirilmiştir.¹¹

Savaşlardan henüz çıkan ülkede, Şubat 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi, milli iktisat politikaları merkezinde “millî burjuvazi”nin yaratılması ve geliştirilmesini hedef almıştır. Tarım politikalarının dönemin iktisadi gelişmelerinden önemli ölçüde etkilendiğini söylemek mümkündür. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yeni bir devletin inşası söz konusu olduğundan, tarıma dayalı ekonomik kalkınmada sanayileşme ile sanayileşmeyi destekleyen tarım politikalarının uygulanması görüşü kabul görmüştür.¹²

⁷ Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2008, s. 21.

⁸ Yakup Kepenek vd., **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 32,38. Sosyo-ekonomik durumu ve hayat şartları son derece geri seviyede olan köylüyle, devletin belki de ilk ciddi teması Millî Mücadele döneminde Meclis tarafından teşkil edilen İrşad Encümenleri vasıtasıyla olmuştur. Millî Mücadele olayları üzerinde halkı uyanık ve bilgili tutmak ve aydınlatmak için, çeşitli meslek gruplarından (ulema, asker, esnaf, eşraf, hacı, hoca, şeyh, baba vb.) oluşan İrşad Encümenleri, Anadolu’nun birçok yerinde köy köy dolaşarak halkın Millî Mücadele etrafında toplanmasını sağlamışlardır. İrşad Encümeni esaslarını hazırladığı konuları il ve ilçelere, Anadolu Ajansı aracılığı ile bildirmiş, daha sonra bunlar meydanlarda toplanan halka anlatılmıştır. Tansu Barış Mahmutoğlu, **CHP’nin Belediye ve Genel Seçim Çalışmaları ve Propagandaları (1923-1957)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 84-85.

⁹ Cumhuriyet döneminde hiçbir mali destek almadan kalkınmaya çalışan devlet, tarım sektörünü kalkınmayı sağlamada öncü bir sektör olarak görmesinin yanında öz tüketimi sağlamayı amaçlamıştır. Burcu Durak vd., “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi-1”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, C IX, S 1, 2017, s. 93.

¹⁰ Kepenek vd., **a.g.e.**, s. 9.

¹¹ Fatma Doğruel, **Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1993, s. 31. Bu dönemde tarım politikalarının temel hedefi bütün tarımsal üretim ünitelerini teşvik etmek ve üretimi özendirici ortam yaratarak pazarlanabilir üretim düzeyini artırmak olmuştur. Özlem Eştürk & M. Necat Ören, “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi**, C XXIV, S 2, Van, 2014, s. 194.

¹² Esin Candan, **Türkiye’de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 130. Cumhuriyetin ilan edilmediği, Lozan görüşmelerinin sürdüğü dönemde, 17 Şubat – 04 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de İktisat Kongresi toplanmıştır. İktisat Kongresi ile Türk Milletini kapitülasyonlarla, imtiyazlı şirketlerle, Düyun-u Umumiye ile iktisadi tutsaklık içinde bırakma teşebbüsüne açık bir cevap verilmiş ve iktisadi egemenlikten vazgeçilmeyeceği açıklanmıştır. Bunun için üç iktisadi cephe açılmıştır. Bunlar; Osmanlı İmparatorluğu’nu iktisadi bağımlılığa götüren kapitülasyonları kaldırmak, Türkiye Cumhuriyeti’nin iktisadi sistemini belirlemek ve iktisadi kalkınma

1920'de açılan TBMM, cumhuriyetin ilanından önceki ilk seçimlerin Nisan-Haziran 1923'de yapılmasına karar vermiştir. İntihab-i Mebusan Kanun-i Muvakkati temel alınarak ve 1946 seçimlerine kadar yapılan seçimlerde, **iki dereceli ve basit çoğunluk sistemi uygulanmıştır.**¹³ Tek parti döneminde dört yılda bir olmak üzere toplam 6 kez (1923,1927,1931,1935,1939,1943) genel seçim, 4 kez de (1930,1934,1938,1942) belediye seçimi yapılmıştır. Aşar vergisinden Büyük Buhran'a, Millî Korunma Kanunu'ndan II. Dünya Savaşı'na kadar geniş bir yelpazedeki tüm konular, döneminde icra edilen seçimlerin beyannamelerinde yer almıştır.

1923 seçimlerinden önce yasada değişiklikler yapılarak, seçmek ve seçilebilmek için vergi vermek zorunluluğu kaldırılmıştır. Böylece düşük gelirli tarım kesimindeki köylüler de siyasi hayata dâhil olmuşlardır.¹⁴

Bu seçimler için seçim bildirgesi niteliği taşıyan Dokuz Umde Beyannamesi, 1931 yılında ilki yayınlanana kadar "Parti Programı" işlevi de görmüştür. İlk seçim beyannamesi olarak kabul edilen ve cumhuriyetin ilanından yaklaşık yedi ay önce deklare edilen Dokuz Umde'de en uzun bölüm tarım ve tarım merkezli faaliyetler olmuştur. Dokuz Umde, tarımsal faaliyetlere ilişkin alınacak ekonomik ve toplumsal önlemler olarak; aşarın sakıncalarının temelden düzeltilmesi, tütün tarım ve ticaretinin desteklenmesi, çiftçilere tarım kredisi verilmesi, Ziraat Bankasının sermayesinin arttırılarak çiftçilere daha çok yardım etmesinin sağlanması, tarım makinelerinden çiftçilerin kolaylıkla faydalanması için bunların temini, tarımsal kesimi de ilgilendiren demiryolları yapımı, bütün okulların geliştirilmesi, genel sağlık ve toplumsal yardımlaşma, orman, madencilik ve hayvancılık konularında bilimsel gelişme sağlayarak verimin artırılması konularını içermiştir.

1923 seçimlerindeki beyan ve açıklamalar incelendiğinde bazı hususlar göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, geçirilen mücadele sürecinde milleti baş aktör olarak tanımlamış, başarıyı halka yormuştur. Bu aslında sonrası için de sorumluluk yükleyen bir konudur. Kaldı ki, mecliste kendisi ve çevresince alınan seçim kararını milletin aldığını ifade etmesi bile, onun, halkı bundan sonrası için alınacak kararlarda sorumlu hissetmesini sağlamaya dönüktür.¹⁵

Hemen hemen tüm mebuslukları, meclisteki Birinci Grubun kazandığı 1923 seçimlerinin hemen ertesinde toplanan TBMM'de, 09 Eylül 1923 günü Halk Fırkasının kurulması karar alınmıştır.¹⁶ Seçim öncesi halka verilen vaatler müteakip aylarda yerine getirilmeye başlanmış; tarım alanına ilişkin bir dizi yasa çıkarılmış; 1924 yılında 432 sayılı yasa ile Ziraat Vekâleti adıyla bir bakanlık kurulmuştur. Bu dönemde çıkarılan zirai kurumlar,

---

yolunda aşılması gereken sorun alanlarını belirlemektir. Serdar Öztürk vd., "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C X, S 2, 2009, s. 150.

¹³ Öncesi ve sonrasıyla görece modern seçim sistemlerinin Anadolu coğrafyasında Osmanlı mirası dâhil şekillenmesi incelendiğinde, 1877 ve 1920'de uygulanan özel yöntemli iki dereceli seçimlerin dışında sırasıyla 1908, 1912, 1914, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 ve 1943 seçimlerinin tamamı iki dereceli seçim sistemiyle icra edilmiş; önce Osmanlı tebaası, sonrasında Türk vatandaşları temsilci seçme hakkını, ara bir kitleye devretmiştir. İki dereceli seçim sisteminde -tek parti döneminde artan nüfusla birlikte değişmekle birlikte- oy kullanma hakkını haiz belli sayıda erkek nüfus, bir ikinci seçmen seçiyorlardı. Bu ikinci seçmenler de (müntebi-i sani), mebus adaylarını seçmişlerdir. İki seçmen grubu da ayrı ayrı yönlendirme ve propagandaya tabi tutulmuştur. Çoğu seçim döneminde seçimden ziyade oylama/onaylama esnasında sandıkta bulunma şeklinde cereyan eden bu eylemde, seçime katılım oranı yüksek tutulmaya çalışılarak, rejimin meşruiyeti desteklenmek istenmiştir. Mahmutoğlu, *a.g.e.*, s. 32, 65, 340.

¹⁴ <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c028/tbmm01028017.pdf> s. 322-348.

¹⁵ Mahmutoğlu, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁶ Fırka, 1924 yılında "Cumhuriyet Halk Fırkası/CHF", 1935 yılında ise "Cumhuriyet Halk Partisi/CHP" adını almıştır.

buğday, hayvan ıslahı ve hayvan sağlık zabıtası kanunları ile tarım sektörü sahiplenilmeye çalışılmıştır.

Ekonomide hâkim sektör olan tarım, devletin himayesine alınmış; bununla birlikte kırsal alana önem verilmeye ve kırsal alan kalkınması için yapılacak yasal düzenlemeler ve kurulacak örgütler oluşturulmaya başlanmıştır.¹⁷

Cumhuriyet döneminin mali ve toplumsal etki yaratan en önemli olaylarından birisi, 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Bu düzenleme hem büyük toprak sahiplerini hem de fakir köylüleri ağır bir yükten kurtarmıştır.¹⁸ Bütçenin yaklaşık olarak dörtte birinden daha fazlasını oluşturan aşar vergisinin bu önemli katkısına rağmen kaldırılmasının altında yatan temel neden, verginin köylü ve tarım ürünleri üzerinde yarattığı aşırı yükü azaltmak ve tahsil edilmesi sırasında yaşanan olumsuzlukları engellemek olmuştur.¹⁹ 1925 yılından başlayarak tarım kesiminden alınan dolaysız vergiler sürekli olarak düşürülmüştür.²⁰

Cumhuriyetin kurulmasının ardından, ilk tarım sayımı 1927 yılında 1153 sayılı Kanun’a dayalı olarak yapılmıştır.²¹ Buna göre tarım “mesleğinde” çalışanlar dört milyondan biraz fazladır ve toplam “meslek”in %81,6’sını oluşturmaktadır.²² 1923-1927 yılları arası, tarımsal üretimi artırmak için makineleşmeye ağırlık verilen bir dönem olmuştur. Bu dönemde tarım politikasını karakterize eden özellik, çeşitli yollarla teşvik edilen makineleşme çabalarıdır.²³ Tarım sayımına göre toplam 15.200 dolayında olan traktör, çayır makinesi, tırmık, harman makinesi vb. tarım malzemeleri ve makineleri, başta Ankara olmak üzere güney ve batı bölgelerinde toplanmıştır.²⁴ 1923 yılında ilan edilen Dokuz Umde’de belirtilen tarımda makineleşme çabaları, bu verilerin ışığında değerlendirilmelidir.

Mustafa Kemal, 29 Ağustos 1927’de yayımlanan seçime ilişkin beyanatında, Cumhuriyet Halk Fırkası’nı (CHF) istiklal mücadelesinin doğal çocuğu olarak tanımlamış, bir an durmadan ve dinlenmeden milletin geleceğini ebedileştirecek esaslı hedef üzerinde çalıştıklarını belirtmiş, dört yıl önce vaat edilenleri hesaplanandan daha mükemmel ve daha radikal gerçekleştirdiklerini vurgulamıştır. Aşar sisteminin tamamen ortadan kaldırıldığını, tütün tekelinin millileştirildiğini, dış politikada emniyetli bir yol izlendiğini, ulaştırma ve demiryolu siyasetinde övünmeye değer esaslar meydana getirildiğini vurgulamıştır. Geçmişin değerlendirilmesinden sonra, millî ve iktisadi sorunların çözümü için yoğunlaşacaklarını, nimet ve külfeti bütün memlekette her vatandaş için eşit tutan bir politikayı esas alacaklarını

¹⁷ Osman Murat Koçtürk, “Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, C XV, S 2, 2009, s. 46.

¹⁸ Tarımda yaratılan gayri safi hâsılının %10’u oranında olan, uygulamada gayri safi hâsılının yarısını çiftçinin elinden alan aşar vergisinin kaldırılmasıyla, devletin toplam vergi gelirlerinde tarımın payı %33 dolaylarında iken, Aşar’ın kaldırılmasından sonra bu pay %10’a inmiştir. Olalı’dan aktaran Candan, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁹ Durak vd., *a.g.m.*, s. 94. Örneğin, aşar vergisinin 1875 yılında Osmanlı bütçe gelirlerindeki oranının %35,3 olduğu görülmekteyken, bu oranın Cumhuriyetin kurulduğu yıl olan 1923’de %27 olması, XX. yüzyılın başlarında Türk ekonomisinin hala büyük oranda tarıma dayandığını göstermektedir. Akyol, *a.g.m.*, s. 73.

²⁰ Tüm kamu gelirleri içerisinde 1924’te %27,5 olan bu oran, 1930 yılında %10’a inmiştir. Sonraki yıllarda daha da azalmıştır; 1925 yılında çıkarılan yasaya göre; tahıllardan %10 oranında bir vergi alınması kararlaştırılmıştır. Buna karşın pazarlanması gereken sanayi bitkilerinden alınacak vergi oranı ise %8 olarak belirlenmiştir. Oral, *a.g.e.*, s. 7-15.

²¹ Yurdakul Saçlı, *Türkiye’de Tarım İstatistikleri*, DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009, s. 31.

²² Tarımsal yapıyı belirlemek amacıyla yapılan 1927 Tarım Sayımı, toprak mülkiyetinin dağılımı konusunda net bilgi vermemekle birlikte, çiftçi ailesi başına düşen ekili alan miktarının ortalama 25 dönüm dolayında olduğu ve toplam ekilebilir alanın sadece %30’unun kullanabildiği görülmüştür. Kepenek vd., *a.g.e.*, s. 42-43.

²³ İbrahim İnci, “*Türkiye’nin Tarım Politikası (1946-1960)*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 1.

²⁴ Öztürk vd., *a.g.m.*, s. 158.

dile getirmiş; Türk milletinin geleceğinin büyük ve parlak olacağını belirterek beyanatını sonlandırmıştır.²⁵ Beyannamede görüldüğü üzere, 1923 seçimleri öncesinde ve sonrasında başarıya ve hedeflere ortak edilen halk, bu sefer de sorumluluğa ortak edilmiştir. Gazinin kendisine ve kendi belirlediği adaylara attığı bu mesuliyet, dolaylı olarak halkın bilinçaltında onlara da yüklenmiş; muhtemel başarısızlığın birçok manevi ve mübin külfeti de dolaylı yoldan halka hissettirilmiştir.

1927 seçimlerini Cumhuriyet tarihinin ilk seçimleri olarak değerlendirdiğimizde, bu seçimdeki propaganda kavramının, günümüz propaganda şartlarıyla fazla uyuşmadığını söyleyebiliriz. 1931'den itibaren yapılacak seçimlerde, Tek Parti iktidarının meşruiyetini halk nazarında sağlamak maksadıyla, seçim propagandalarında daha değişik yollara başvurulacaktır. Halk denilen kitlenin büyük oranının köylü ve tarımla işgal edenler olduğu düşünüldüğünde, seçimin kendisinin propagandası yapılarak, demokratik bir meşruluk kazanılmaya çalışılmıştır.²⁶ Özetle 1923'te verilen vaatlerin büyük kısmının yerine getirildiği ve bunların 1927 seçim beyanında yer aldığı görülmüştür.

Mustafa Kemal 29 Ağustos 1927 günü ikinci bir bildiri ile milletvekillerinin ve özellikle CHF mebuslarının uymaları zorunlu olan özel şartları açıklamıştır. Genelde tüm mebusların uyması gereken kuralları kapsayan bu bildirin taşra teşkilatlarından dönüşünde, köylüyü ilgilendiren hususlara çokça yer verildiği görülmüştür.²⁷

Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen ilk yıllarda, gerek savaşların bitişiyle Anadolu'nun erkek nüfusunun topraklarına geri dönmesi, gerekse tarıma yönelik olumlu politikalarla, özellikle fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratılması sonucu tarımsal üretimde hızlı bir gelişme görülmüştür.²⁸

Ancak I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, 1920'ler boyunca gerçekleşen bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sonucu modern üretim tekniklerinin doğması, sanayi ve tarımda üretimin sürekli artmasına neden olmuş; bu gelişmeler de 1929 Dünya Ekonomik Buhranının hazırlayıcıları olmuşlardır.²⁹ 1929'da Wall Street'in iflası, Türkiye'nin neredeyse yegâne ihraç ürünü olan tarımsal ürünlerin fiyatında keskin bir düşüşe yol açarak zaten kritik olan durumu daha da ağırlaştırmıştır.³⁰ Yaşanan bu bunalım sonucu, ülkede izlenecek tarım politikasından üç ayrı işlevi yerine getirmesi beklenmiştir. Bunlar milli iaseyi sağlamak, milli

²⁵ 1927 yılının temmuz ve ağustos aylarına rastlayan seçimlerde, Osmanlı'dan kalma, törensi özelliklerin devam ettiği gözlemlenmekte olup, gazetelerde davullu, zurnalı, çengili ve mızıkalı icra edilen seçimlerde, seçim sandıklarının bulunduğu resmi binaların da süslendiğine dikkat çekilmiştir. Mahmutoglu, **a.g.e.**, s. 110-111.

²⁶ Mahmutoglu, **a.g.e.**, s. 117-119.

²⁷ Nitekim bu tebliğ gereği, Mıntika Müfettişlikleri konu hakkında çalışmalar yapmışlardır. Mebus adaylarına ilişkin gönderilen yazılarda, mebusların özellikleri ve geçmiş tecrübeleri hakkında kısa bilgiler verilmiş; bazı namzetlerin şahsen iyi olmakla birlikte, mebusluk nüfuz ve kudretini halk ve köylü aleyhinde kullanabileceği, kendi işlerine öncelik tanıyabileceği çekincesi dile getirilmiştir. **BCA**, 490.01./354-1484-2-65,69.

²⁸ 1924-1929 yılları tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 16,2'yi bulurken, aynı dönemde sınai büyüme hızı sadece % 8,5 olarak gerçekleşmiştir. Kısacası, tarım 1923-1929 yılları arasında ana sürükleyici sektör olarak savaştan çıkmış bir ülkede ekonominin yeniden inşası döneminde önemli rol oynamıştır. Boratav'dan aktaran Candan, **a.g.e.**, s. 135.

²⁹ Nere'den aktaran Mustafa Yahya Metintaş vd., "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 23, Isparta, 2016, s. 38.

³⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadi alanda II. Meşrutiyet döneminden beri egemen olan, kalkınma ve modernleşme için devlet desteğiyle yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesine öncelik verilmesi politikası, 1929 Dünya Ekonomik Buhranının da etkisiyle tersine çevrilmiştir. 1930'dan başlayarak devlet, iç ticareti ve piyasaları sıkıca denetim altına almış ve sık sık müdahalelerde bulunmuştur. Tarımsal piyasalar tamamen devlet kontrolüne alınmış, yabancı yatırımların önemli bölümü millileştirilmiştir. 1932'den başlayarak devlet, tarım dışındaki alanlarda da asli yatırımcı ve üretici unsur haline gelmiştir. Ahmad ve Demirel'den aktaran Mahmutoglu, **a.g.e.**, s. 120, 178, 179.

sanayiye hal ve istikbalindeki ihtiyaçları ölçüsünde gerekli hammaddelerle beslemek, ihracatı çoğaltarak sanayi kalkınmasının gerektirdiği dış parayı sağlamaktır.³¹

Öte yandan Osmanlı'dan devralınan devlet mülkiyetine dayalı toprak rejimi, Cumhuriyet'le birlikte yerini özel mülkiyete dayalı toprak rejimine bırakmıştır. 1927-1929 yıllarında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerle önceki dönemde devlet mülkiyetinde olan miri toprakların bir kısmı topraksız çiftçilere ve göçmen ailelere dağıtılmıştır.³² Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da var olan, dengesiz toprak dağılımı ve buna bağlı olarak çok sayıda köyün bir kişiye ya da ailesine ait olması problemi eğitim ve kültür alanında yapılacak olan reformların önünde bir engel teşkil etmiş; yapılan yasal düzenlemeler tüm iyi niyete ve gösterilen çabalara rağmen toprak mülkiyetindeki eşitsizliğin giderilmesini sağlayamamıştır.³³

Dünya Buhranının baş aktörlüğünde yaşanan sosyo-ekonomik çöküntü, halk ve devlet nazarında, yeni bir siyasi oluşumun ortaya çıkmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Kendisini CHF'nin solunda ve liberal olarak tanımlayan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), kuruluşuyla birlikte, CHF hükümetinin 5 yıldır uyguladığı politikalara eleştiriler getirmiştir. Eleştiriler, o günlerde ağır sonuçlarını ülkede iyice hissettirmiş olan 1929 Dünya Ekonomik Buhranının da etkisiyle, ekonomik ve mali konularda yoğunlaşmıştır. Bu siyasi konjonktürde, 1930 sonbaharında, cumhuriyet tarihinin ilk belediye seçimleri yapılmıştır.

Yapılan seçim propagandalarında, CHF'nin, genel olarak memlekette yapılan büyük işlere, cumhuriyete, yapılan devrimlere halkı ortak etmeye çalıştığı, onu sahiplenmesini istediği görülürken, SCF'nin de yaşanan zulümde ve zorlukta vatandaşı ortak hareket etmeye çalıştığı dikkat çekmiştir. Yani CHF pozitif söylemde birleştiricilik yaparken, SCF de negatif söylemde halkı birleştirme çabasına girmiştir.³⁴ Siyasi yaşamında sadece 1930 Belediye seçimlerine katılabilen SCF, programına koyduğu maddelerle büyük toprak sahiplerine ve bunların peşlerinden sürüklediği işçiler ile yoksul köylülere hitap etmiş; onlardan da karşılık görmüştür.³⁵ CHF de, mebuslarını çok aktif kullanmış; içinde her meslek ve meşrepten mebusların bulunduğu, "Kırklar" olarak adlandırılan bir ekip ile memleketi bölge bölge ayırmış, nahiyelere kadar taramış, halkla temaslarda bulunmuştur. Seçim sonucunda toplam 502 seçim bölgesinden, aralarında özellikle tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak yürütüldüğü Ege bölgesindeki Söke, Bergama, Çine, Urla, Sultanhisar, Menemen vb. ilçeler ile Samsun ilinin de olduğu 31 seçim bölgesinde SCF kazanmıştır.³⁶

SCF denemesinden iktidarın çıkardığı en önemli sonuç, CHF'nin yeteri kadar halka inemediği ve onlarla bütünleşemediği, yapılan yeniliklerin istenilen ölçüde halka benimsettirelemediğinin anlaşılması olmuştur. Mustafa Kemal, SCF olayının hemen ardından bir yurt gezisine çıkarak, ülkede yaşanan olumsuzlukları ve halkın içinde bulunduğu

³¹ Sümer'den aktaran Hüseyin Topuz, "Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C XII, S 3, 2007, s. 383.

³² Candan, *a.g.e.*, s. 131.

³³ Öztürk vd., *a.g.m.*, s. 159. Tarım politikasının 1930'lara uzanan bu dönemindeki özelliği; tümüyle zengin köylü ve toprak ağası işletmelerini desteklemek, teşvik etmek ve onların kapitalist gelişmesini temin etmek; makineli tarıma geçmelerini sağlayarak verimi artırmaktır. Bu süreçte mevcut üretim ilişkilerine dokunulmamış, ancak tarımda kapitalizmin geliştirilmesinde yer yer adımlar atılmıştır. Tarımda verimliliği artırabilme şansı fazla olduğundan ve ekonomik karar mekanizmalarında etkileri bulunduğu, büyük ölçekli mülkiyet teşvik edilmiştir. Oral, *a.g.e.*, s. 17.

³⁴ Mahmutoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

³⁵ SCF, teşkilatını daha tamamlayamamış, başlangıcından gelen teşkilatlanma stratejisi gereği her yerde teşkilat yapmamış ve birçok yerde seçimlere katılamamış olmasına rağmen, ekonomik önemleri büyük olan İstanbul, İzmir ve Adana illerinde belediye seçimleri için ciddi çalışmalar yapmıştır. Örneğin, İstanbul'da toplam 117 aday gösterirken, bunların 4'ü çiftçi olmuştur. Mahmutoğlu, *a.g.e.*, s. 140.

³⁶ Mahmutoğlu, *a.g.e.*, s. 146, 149, 150.

sıkıntıların nedenlerini bizzat görmek istemiştir. Bu gezi sırasında, halkın büyük ekonomik sıkıntı içinde olduğu görülmüş; acil önlemler alınması yoluna gidilerek, bu sorunlara ivedi çözüm getirilebileceği düşünülmüş ve “devletçilik” uygulamasına geçilmesi öngörülmüştür.³⁷

Önceki dönemin en temel özelliği ekonomide “liberalizm” dönemi olmasına rağmen, 1930’dan sonraki yıllarda “devletçilik” anlayışı ekonomiye hâkim olmuştur. Bu dönemde büyük ticaret burjuvazisi, devletten yabancı işletmelerin “millileştirilmesi” için mali yardım ve uygun bir mevzuat talep etmiştir. Bunun yanı sıra devlet, ihracat hacmini artırabilmek için tarımsal üretimi yükseltecek destekleri vermek ve ihracata yönelik malların ulaşım fiyatlarını düşürmek için ulaştırma imkânlarını geliştirmek zorunda kalmıştır.³⁸

1923-1931 döneminde zahire ve hububat borsaları kurulmuş ve bu borsalar buldukları bölgelerdeki fiyat farklılıklarını büyük ölçüde ortadan kaldırarak, alıcı ve satıcının güvenle işlem yapmasını, ürünlerin kalite ve değerlerinin sistemli bir şekilde belirlenmesini sağlamıştır. Bu dönemde çiftçi örgütlenmesinin ilk ve önemli bir adımı olarak Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri kurulmuş; bu örgütlenme Ziraat Bankasının sağladığı finansmanla, ortaklarına çeşitli girdiler ve kredi desteği sunmuş, ürününü de satın alarak pazar olanaklarını genişletmiştir.³⁹

1931 yılında, seçimlerden birkaç ay önce toplanan, amacı, kısa ve orta dönemde uygulanacak tarım politikalarını bilimsel verilere dayanarak tespit etmek olan I.Ziraat Kongresi’nde, Türkiye’nin tarımsal yapısı ayrıntılı ve bilimsel bir anlayışla analiz edilerek tarım sorunları tespit edilmiş ve çözüm yolları hükümete sunulmuştur. Kongrede, üretim şartları, krediler, vergiler, fiyat oluşumu, pazarlama, ulaşım, tarımsal örgütlenme, asayiş, eğitim ve yayın, hukuki düzenlemeler, hayvancılık, standart ve ambalaj gibi konular ve bunlara ilişkin sorunlar görüşülmüştür. Kongre’ye tarım uzmanları tarafından sunulan İhtisas Raporlarında; bilimsel ve teknik gelişmelerin takip edilmediği, çiftçinin sermaye ihtiyacının karşılanmadığı, ulaşımın yetersiz ve pahalı olduğu, üretilen ürünlerdeki kalite bozuklukları, çiftçilerin zorlu yaşam şartlarının tarımsal gelişmeyi engellediği gibi pek çok sorun tespit edilmiş ve alınması gerekli önlemler hükümete sunulmuştur.⁴⁰

1931 yılının mart ve nisan aylarında genel seçimler icra edilmiştir. CHF, ülkenin tek ve ulusal fırkası olarak, ülkedeki tüm toplumsal kesimleri temsil etme iddiasında olmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden tarım kesimi ile arasındaki bağı güçlendirme konusunda icraatlara girişen devlet; bu insanların da devletin en üst kademelerinde görev alabileceğini göstermek istemiştir. Bu bağlamda 1931 seçimlerinde köylü nüfusun fazla olduğu Konya, Kastamonu ve Ankara’dan köylü-çiftçi mebusların, sanayinin geliştiği ve işçi nüfusun fazla olduğu Zonguldak ve İstanbul’dan işçi mebusların seçilmesine dikkat edilmiştir. Bu durum gösterişten başka bir şey ifade etmemiş; bu türdeki mebus adayları “özel siparişle” aranmış ve bulunmuştur. Bu duruma bir örnek verecek olursak; dönemin İkinci Ordu Müfettişi Fahrettin Altay, nisan ayı başlarında Halk Fırkası Genel Sekreterinden şifreli bir telgraf almıştır. Telgrafta CHF’nin Konya’dan bir çiftçi mebus seçmek kararında olduğu, Mustafa Kemal’in bu görevi bizzat Fahrettin Paşa’ya verdiği belirtilerek mebus adayında istenilen özellikler özetle şöyle sıralanmıştır: “*1-Namzet mütegalibe olmamalı, kimsenin*

³⁷ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 16.

³⁸ Stefanos Yerasimos’tan Candan, **a.g.e.**, s. 132. Liberal politikaların 1923-1930 yılları arasında terk edilerek, devletçi politikalara geçilmesine neden olan birçok faktör vardır. Bunlar arasında özel sektörün sanayileşmedeki başarısızlığı, 1929 yılında Amerika’da yaşanan ve tüm dünyayı saran Büyük Buhran ve 1930 yıllarda Keynesyen görüşün dünya ekonomik sisteminde egemen hale gelmesi ile Sovyetler Birliği’nin devlet müdahalesine dayanan planlı ekonomide yakaladığı başarı sayesinde küresel krizden etkilenmemesi gösterilebilir. Akyol, **a.g.m.**, s. 75.

³⁹ Eştürk vd., **a.g.m.**, s. 194.

⁴⁰ Metintaş vd., **a.g.m.**, s. 53-54.

adamı bulunmamalı, az çok arazi sahibi olmalıdır. 2-Mebus seçildikten sonra da çiftçi kalmalı, tatillerde köyünde aynı hayatı yaşmalıdır. 3-CHF'na ve onun prensiplerine sadık olacak, mutaassıp olmayacaktır. 4-Meclisteki kıyafeti memleketindeki gibi olacak, sadece törenlerde frak-jaket-redingot giyecektir. 5-Az çok okuryazar olacak, eksikliği varsa seçildikten sonra giderecektir. 6- Milliyetperver olacak, her cereyana aleyhtar olacaktır. 7-Millî Mücadelede lekesiz olacak, fırkaya kaydı yoksa hemen kaydolacaktır.”⁴¹

1931 seçimlerinde, daha önce 1927 yılında kabul edilen CHF Nizamnamesine göre, taşralarda, seçimlerde fırka lehine çalışmalarda bulunacak birimler belirlenmiş; buna göre Köy ve Mahalle Ocakları, “*Halkı tenvir ve irşat eylemek, Fırkanın maksat ve emellerinin tahakkuk ve intişarına çalışmak ve Her türlü intihaplarda Fırka namzetlerini kazandırmak*” konularında talimatlandırılmışlardır.⁴² Özellikle kırsaldaki coğrafi olumsuzluk hesaba katıldığında, köylü-çiftçi kesimin seçime katılımı, rejim için büyük önem arz etmiş; bu kesimin siyasi sahnedeki varlığı, katılımcı seviyesinde de olsa istenmiştir. Gazetelerde, tüm coğrafi olumsuzluklara rağmen halkın seçimlere katılımının yüksekliği vurgulanmıştır. “*Vatandaşlar, reylerinizi veriniz. Rey vermek vatan vazifesidir!*”, “*Vatandaşlar reylerinizi veriniz, esas amaç vatan borcu*” şeklinde çıkan yazılarda halk oy vermeye çağrılmış ve oy kullanmanın en önemli vatandaşlık görevi olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴³

21 Nisan 1931’de yayınlanan beyannamesinde Mustafa Kemal, dört yıl önce millete arz edilen meseleler üzerinde çok ciddi çalışıldığını ve azami derecede başarılı olunduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal, beyannamede devlet ve vatandaşın karşılıklı vazifelerini hatırlattıktan sonra, halkın ayrı sınıflardan mürekkep olmadığını ancak ferdi ve içtimai hayat için gerekli işbölümü itibariyle zümrelerden oluştuğunu belirterek başlıca zümreleri şu şekilde tasnif etmiştir: Çiftçiler, küçük sanat erbabı ve esnaf, amele ve işçiler, serbest meslek ve sanayi erbabı, tüccarlar ve memurlar... Ayrıca, beyannamede tarım kesimini üretim ve kredi kooperatifleriyle buluşturarak gelişmesini sağlamak, büyük arazi ve çiftlik sahiplerini teşvik ve himaye etmek, vergi kanunlarını düzeltmek, ürünlerin kalite ve değerlerini artırmak gibi hedefler konmuştur.⁴⁴

Bu süreçte özellikle 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında, “Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” kurulmuş; “Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu” kabul edilmiş; “Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası” faaliyete geçirilmiş; “Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı” kurulmuş; “I. Beş Yıllık Sanayi Planı” hazırlanmış ve uygulanmıştır.⁴⁵ Kalkınma planı kapsamında devlet tarafından hem çiftçilerin korunması için tedbirlerin alınması hem de tarım sektörünün geliştirilmesine dönük uygulamaların gerçekleştirilmesi elzem olmuştur. Planın uygulandığı dönemde tarım sektöründe kaydedilen eğitimsel ve teknik ilerlemenin üretime yansıtılması amacıyla, önemli tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayilerin geliştirilmesi hedeflenmiş;⁴⁶ tarımdan sanayiye doğru bir yönelme başlamıştır.⁴⁷

⁴¹ Uyar’dan aktaran Mahmutoğlu, a.g.e., s. 156.

⁴² **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi**, 1927, Milli Kütüphane 2011 AD 17765.

⁴³ Dönem basınından aktaran Mahmutoğlu, a.g.e., s. 165.

⁴⁴ **BCA**, 490.01/2-6-10.

⁴⁵ Metintaş vd., a.g.m., s. 76.

⁴⁶ Bu hedef doğrultusunda 1934’den itibaren beş yıllık bir süre zarfında tekstil sanayii, kendir-keten sanayii, suni ipek, selüloz ve kâğıt tesisleri, şeker sanayii, süngercilik ve gül sanayileri kurularak faaliyete geçirilmiştir. Özellikle üç beyaz olarak nitelendirilen; şeker, un ve pamuk sanayisinin geliştirilmesi gerek dışa bağımlılığın ortadan kaldırılması gerekse de önemli bir ihraç kalemi elde edilmesi amaçlarından ötürü elzem görülmüştür. 1932’den başlanarak tahıl fiyatlarının desteklenmesi ve buğday koruma kanununun çıkarılması, buna paralel olarak ise Toprak Mahsulleri Ofisi’nin kurulmuştur Aynı zamanda 1935’te kurulan Tarım Satış Kooperatifleri ile üreticilerin ürünlerine sürüm sağlanması, müşteri bulunması ve bu ürünleri hammadde olarak işleyip kıymetlerinin artırılması ile iç ve dış piyasalarda çalışan aracılardan üreticiye mal ederek milli ürünlerin standartlaştırılması amaçlanmıştır. Akyol, a.g.m., s. 75-76.

1930’lu yıllardan itibaren tarım, düşük vergilendirme, destekleme alımları, girdi sübvansiyonları ve düşük faizli kredilendirme ile desteklenmiştir. Ayrıca, tarım kesimine yönelik bu hizmetleri gerçekleştirecek geniş çaplı bir devlet örgütlenmesi oluşmuş; 1932 yılından itibaren tahıl ve üzüm gibi bazı tarım ürünleri desteklenmeye başlanmış; 1935 yılında 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu yürürlüğe girmiştir.⁴⁸

Kırsal kesimdeki nüfusun yarısı anlamına gelen kadın haklarına ilişkin düzenlemeler kapsamında, 26 Ekim 1933’te Köy Kanunu’nda değişiklik yapılarak kadınlara köylerde muhtar olma ve ihtiyar meclisine seçilme hakları verilmiştir. Politik alandaki son ve kazanılamamış tek hak olan milletvekilliği seçme ve seçilme hakkıyla ilgili olarak gerekli yasal değişiklik de, 05 Aralık 1934’te Mecliste kabul edilmiş; her kadına 22 yaşında seçme, 30 yaşında seçilme hakkı verilmiştir.⁴⁹

Devletin geleceğinin, yapılan inkılâbın değerlerinin halka benimsetilmesiyle mümkün olacağına inanılmış, Halk Hatipleri Teşkilatı da bu düşünce ve uygulamaların bir sonucu olarak, halka dolaylı veya doğrudan, siyasi ve ideolojik bir eğitim verilmesi amacıyla doğmuştur. Teşkilat, “*Cumhuriyet Halk Fırkasının prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile halka anlatmak*” maksadıyla kurulmuştur. Hatipler görev alanlarına ve hitap edecekleri kitleye ilişkin, kentlilere ve köylülere olacak şekilde iki sınıfa ayrılmıştır. Hatiplerin görev esnasında giyecekleri kıyafetten, kullanacağı dile kadar açıklık getirilmiş; *Köylüler ve basit görüşlü vatandaşlara* hitap edecek olanların nispeten basit ve kısa konuşmaları, muhataplarını yormayacak şekilde iyi ve güzel fikirleri aktarmaları, devamlı ve sebatlı bir tarzda her vesile ile tekrarlayarak, halka kuvvetli inanış ve uyanış tesiri etmeleri istenmiştir.⁵⁰

Cumhuriyet tarihinin ikinci yerel seçimleri 1934’te yapılmıştır. Seçim hazırlık sürecinin başlangıcından son gününe dek, halk seçime karşı duyarlı hale getirilmeye çalışılmış, CHF’nin propagandası yapılmış; katılım oranı ve bilinci üzerinden meşruiyet kazandırma kaygısı yaşandığı gözlemlenmiştir. Yeni kurulan Halk Hatipleri Teşkilatı’nın ilk deneyimi olan bu seçimlerde, tüm şehirlerde ateşli ve coşkulu miting görünümü alan konuşmalar yapan hatipler aracılığıyla, halk yüz yüze propagandaya tabi tutulmuştur. Alternatif bir siyasi hareket olmaması propaganda konularında herhangi bir daralma veya kısıtlama yaratmamış; aksine, hedef konularda yoğunlaşmaya yardımcı olmuştur. Bu hedef konuların başında seçimin sosyal hayattaki yeri ve önemi, vatandaşın fırkaya ve Gaziye karşı görevleri, inkılâbın özümsemesi adına eskiyle yapılan kıyaslamalar ve kadınların siyasi hakları gelmiştir.⁵¹ CHF’nin vurguladığı temalar içinde kırsal kesime özel ve bu kesime

⁴⁷ Sefer Şener, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C VII, S 1, Kocaeli, 2004, s. 74.

⁴⁸ 1937 yılında Tarım Bakanlığı, 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi, 1944 yılında Türkiye Ziraat Donatım Kurumu kurulmuştur. Bu dönemde tarımsal araştırma, yayım ve sulama hizmetleri de devlet eliyle yürütülmüştür. 1933-1945 döneminde verilen Ziraat Bankası kredilerindeki yıllık artış, bu dönemde tarımsal üretime yönelik devlet politikasını da açıklıkla ortaya koymaktadır. Candan, **a.g.e.**, s. 136.

⁴⁹ 1935 seçimlerinden önce, kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilince, CHF örgütüne Aralık 1934’te gönderilen bir yazıda kadınların artık ikinci seçmen de seçilebilecekleri, bunun için partiye üye olmaları gerektiği bildirilmiştir. Parti örgütüne gönderilen başka bir yazıda ise, il genel meclisi ve köy ihtiyar heyetlerinde kadın üye sayısının % 20’nin altına düşmemesine özen gösterilmesi istenmiştir. Mahmutoğlu, **a.g.e.**, s. 190. Belediye seçimlerinden birkaç ay sonra gerçekleşen 1935 mebus seçimlerine gelinmeden önce meclis, seçim yasasında bazı değişiklikler yapan yasa tadilatlarına devam etmiş; kanundaki 18 yaşını bitirenler kaydı 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki erkek kaydı kaldırılarak, “erkek-kadın” kaydı konulmuştur. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025020.pdf>

⁵⁰ **BCA**, 490.01/1175-127.

⁵¹ CHF, seçimden önce ve seçim sırasında neşriyatlar yayınlamış ve seçim günlerinde şehirlerin muhtelif yerlerinde, halk hatiplerine fırka namına intihap nutukları söyletmiştir. Ankara Radyosu da seçim müddetince seçimle ilgili haberler vermiştir. Basın, halkı seçime yönlendirme konusunda fırkaya yardımcı olmuş; eylül ve

yönelik vaatler bulunmayışına, seçimlerin belediyeleri içermesinin yanında, seçimlere tek parti olarak iştirak etmesi de sebep olmuştur.

Belediye seçimlerini 1935 ilkbaharındaki mebus seçimleri izlemiştir. Mustafa Kemal Atatürk’ün, 1935 seçimi öncesinde yayınlanan beyannamesinde eski beyannamelere oranla rejim ve inkılâp hassasiyeti görece azalmış, öte yandan küresel konjonktür gereği, iç ve dış politika konuları ile dünyanın içinde bulunduğu güvensizlik ortamı ve bunun ülkeye etkileri, CHF’nin bunun karşısında neler yaptığı-yapacağı sorunu ele alınmıştır. Avrupa merkezli savaş çanlarının Türkiye’deki yansımalarına ilişkin izlerin görüldüğü beynamede, uluslararası güvensizlik ve savaş ortamı göz önünde bulundurulmuştur. 1930-1931 yıllarındaki ekonomik krizin, CHF’nin yerinde politikaları doğrultusunda aşılabildiği hatırlatılmış; ulusal birlik, kültür ve duygu bütünlüğü sağlanarak, ulusun idaresi ve korunması ile kudretli bir nesil yetiştirme gayesi belirtilmiş; politik ve ekonomik tedbirlerin devamı gerekliliği ise başat vurgu olmuştur. Ziraî ve sınaî ürünlerin fiyatlarındaki düşüşün durduğunu ve genel anlamda yükselmeye başladığını, birçok verginin ıslah edildiğini, ürünlerin nefasetlerini ve standartlarını tanzim ve muhafaza etmenin yanında küçük kredi müesseselerini vücuda getirmek kararında olduklarını, bir fiyat pahalılığına mahal vermemek için ciddi kontrol tedbirleri geliştirileceği belirtilmiştir.⁵²

Gazetelerde ilan ve ikazlar şeklinde 1931 seçimleriyle başlayan propaganda faaliyeti bu seçimde de devam etmiştir. İkinci seçmen seçimlerinden sonra Adana’da çıkan haberde⁵³; tarımla uğraşan köylü kesimi ilgilendiren ve propaganda olarak adlandırabileceğimiz unsurlar bulunmuştur. Haber şu şekildedir: “(...)Vilayetimiz içinde diğer kazalarda da buna yakın bir netice alacağımızı muhakkak sayıyoruz. Adana merkez kazasının köyler intihabı nahiyelerinde iki gündür ardı alınıp arası kesilmeyen sürekli yağmurların altında pamuk gibi ıslanan, dize kadar batan çamurlu ovanın içinde saatlerce yürüyerek yaya, atlı sandık başına koşuşan ve üşüşen Çukurova Türk çocuklarını bütün dünya öğse yeridir.(...)”

İcraat ve beyannameler yoluyla halka kendini ifade eden CHF karşısında, köylünün seçimde oy kullanabilmek için her türlü fiziki zorluğun üstesinden gelmesi veya bu hususun iddia edilmesi, köylü/kırsal – devlet etkileşiminden amaçlanan tabloyu göz önüne koymuştur. Alternatif bir programı ve vaatleri olan başka bir siyasi teşekkül olmadığı değerlendirildiğinde, 1935 seçimine katılım oranının yüksekliği⁵⁴ göze çarpmaktadır. Şehirli, kazalı, nahiyeli ve köylü vatandaşların, bir şenlik havasında geçen seçim faaliyetine görece yüksek nispette iştirak etmeleri, içtimai hayatta yer bulma ve kitle psikolojisiyle de sebeplendirilebileceği gibi, bunun yanında zamanla gelişmeye başlayan seçim ve siyaset bilinci de göz ardı edilmemelidir.

1930’larda izlenen ve daha çok tek tek sorunlara çözüm arayan tarıma yönelik devlet politikaları genel olarak, tarımsal eğitimin yeniden örgütlenmesi; bitki tarımında deneme, ıslah ve mücadele; buğday ve diğer tarımsal ürünlerin korunması, tarımsal kredi politikası ve kooperatifçilik, vergi politikaları, çiftçinin donatımı ve tarım teknolojileri üzerine eğilmiştir.⁵⁵ Büyük bir köy ekonomisi olan ülke ekonomisi, yavaş da olsa görece modern bir görünüme

ekim ayları boyunca dikkat çekici yazı fontları ve şekillerde çıkan duyuru ve çağrılarda, halk seçimlerde CHF’ye oy vermeye davet edilmiştir. **Akşam**, 17 Eylül 1934, **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Birinci Teşrin 1934.

⁵² **BCA**, 490.01/355.1491.1.17.

⁵³ **Türksözü**, 18 İkinci Kanun 1935.

⁵⁴ Ülke genelinde, Ocak ayı ortasından itibaren ikinci seçmen seçimleri yapılmaya başlanmış ve ay sonunda tamamlanmıştır. 1927’de %23, 1931’de %45 olan seçime katılma oranı ülke genelinde yaklaşık %68.5 oranında gerçekleşmiştir. Mahmutoglu, **a.g.e.**, s. 208-209.

⁵⁵ Metintaş vd., **a.g.m.**, s. 66.

girmiş; büyük ümitlerle uygulamaya konan I.Beş Yıllık Sanayii Plânı (1933–1937) yüzde yüz oranında gerçekleştirilmiştir.⁵⁶

1935 seçimlerinin hemen ertesinde CHP⁵⁷ Genel Sekreterliği tarafından yayımlanan bir tamim, içerdiği konular bakımından önem arz etmektedir. Tamim incelendiğinde, halkın bilgilendirilmesi istenilen konuların başında tarım borçları hususu ile pancar, tuz, çimento ve şeker fiyatlarındaki değişim gelmiştir. Yine gelecek yıllarda toprak reformu olarak kendine kamuoyunda yer bulacak kavram, bu beyanatta halka anlatılmış olacaktır: “(...)Parti kurultayının üstünde durarak, önemle dokunduğu işlerden yukarıda yazılan başlıcalarının, Kamutayın bu yılında başarılışını söylerken, buna Türk çiftçisinin topraklanması gibi büyük ana işin de yeni çalışma devresi içinde bitirilip kotarılacağını eklemek pek yerinde olur.(...)” 1935 tarihli bu tamim, içerdiği somut kavramlar ve günümüz propagandalarındaki metin içeriklerine benzerliği açısından dikkat çekici olmasının yanında, devletin kırsala yönelik seçim çalışmalarını ne derecede ciddiye aldığına göstergesi olmuştur.⁵⁸

Toprak reformu sorununun CHP yönetiminde en üst düzeyde ele alınması 1936 yılında başlamış,⁵⁹ Atatürk'ün 01 Kasım 1937'deki meclis açılış konuşmasıyla sorunun çözümü hızlanmıştır. Atatürk bu konuşmasında, hedeflerinin memlekette topraksız çiftçi bırakmamak olduğunu, geçimlik toprağın hiçbir şekilde bölünmesine izin verilmeyeceğini, büyük çiftlik sahiplerinin kullanabilecekleri arazinin genişliğinin belli şartlarda sınırlandırılacağını belirtmiştir.⁶⁰

Mustafa Kemal Atatürk hayatta iken icra edilen son seçimler, 1938'in eylül-ekim aylarında yapılan Belediye seçimleri olmuştur. İçeriği gereği tarım kesimine ilişkin ayrıca bir çalışma ve propagandanın yapılmadığı bu seçimlere, halk büyük bir alaka göstermiş ve rey sandıklarının başına akın etmiştir. Seçimler için bir gece önceden şenliklere başlanmış, şehirler bayraklarla donatılmış, gece elektrik tenviratı yapılmış, havai fişekler atılmış, halk evi ve radyo neşriyatı yapılarak halka dinletilmiş, birçok genç hatipler halkevinde veya halk kürsülerinde söylevler vermişlerdir.⁶¹

Uzun süren hastalığını atlatamayan Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de hayata veda etmiş; 11 Kasım'da İsmet İnönü, toplantıda oy kullanan 348 milletvekilinin oybirliğiyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı seçilmiştir.

⁵⁶ Hatipoğlu'ndan aktaran Topuz, a.g.m., s. 383.

⁵⁷ 1935'te toplanan IV. Kurultay'da CHF ismi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olarak değiştirilmiştir.

⁵⁸ Önceki seçim dönemlerinde gerek beyannameler, gerek yayımlanan tamim ve yapılan açıklamalardaki konu içerikleri daha genel ve soyut anlam ve ifadeler taşımıştır. Seçmene ulaşma noktasında, yapılan bilgilendirmeler ve propagandalar, vatandaşın ihtiyacı veya beklentisi üzerinde belli bir noktada yoğunlaşmamıştır. Bu tamimde, milletvekillerinden seçim yerlerini gezerek, gidilen illerdeki parti ve halkevleri salonlarında toplu bir şekilde halkla temasta bulunmaları, parti ve hükümet nokta-i nazarından faydalı esaslar üzerinde konuşmalar yapmaları rica edilmiştir. Bu faydalı esaslardan çiftçi ve köylüyü ilgilendiren bir kısmı şu şekildedir: “a) Büyük kurultay dileklerinden önemli ve imkânlı olanların vaktinde yerine getirilmesi için bütçe noktasından devletçe fedakârlık sayılacak değerde olan çimento, tuz ve şeker fiyatlarının indirilmesindeki önemi ve bu arada pancar alım fiyatları meselesini halka anlatmak; b) Bunların halk üzerindeki iyi tesirini yoklamak ve artırmak; c) Bu indirmelerden harcaycıların tüm istifadesi için satış noktasından o ilin özelliğine göre varsa istekleri dinlemek ç)Bütün çiftçilerimizi ilgilendiren tarım borçlarının taksitlere bağlandığının büyük önemini belirtmek; (...) Parti varlığının yeni devlet içindeki faydalı etkelerini ve ulusla devletin, parti ile devletin birliğini ve beraberliğini canlandırarak ulusal varlığımızın kütleleşmiş olduğunu bu yoldan yaymakta çok fayda görürüz.” CHP Genel Sekreterliğinin II.6.1935 tarih 4/513 sayılı, Genel Sekreter Recep Peker imzalı tamimi. **BCA**, 490-01/3.11.4.

⁵⁹ Çağlar Keyder vd., “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, **Yapıt Dergisi**, S 8, Dost Yayınları, Ankara, 1985, s. 53.

⁶⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c020/tbmm05020001.pdf>

⁶¹ Seçimler için bir gece önceden şenliklere başlanmış, şehirler bayraklarla donatılmış, gece elektrik tenviratı yapılmış, havai fişekler atılmış, halk evi ve radyo neşriyatı yapılarak halka dinletilmiş, birçok genç hatipler halkevinde veya halk kürsülerinde söylevler vermişlerdir. **Türksözü**, 01 ve 06 Teşrinievvel 1934.

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ (1938-1943)

1939 ilkbaharında yapılan İnönü'lü ilk genel seçimlerde, ikinci seçmen seçimleri boyunca yaşanan hadiseler, gazetelerde ve diğer neşriyatta ayrıntılı olarak ele alınmış; halka seçimin faziletleri anlatılarak, CHP'nin, inkılâbın ve rejimin önemi üzerinden propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Bu seçimlerde daha önce uygulanmayan hoparlörlü kamyonetle propaganda plakları dinletilmiş, hatipler bu araçlar üzerinden nutuklarını söylemiş, sinemalarda film aralarında seçim propaganda metinleri gösterilmiştir.⁶²

Seçime katılım ve rejime bağlılık oranlarının birbiriyle doğru orantılı olarak görüldüğü bu yıllardaki seçimlerin genelinde olduğu gibi, 1939 seçimlerinde de katılım konusu üzerinden seçim coşkusu vurgulanmış, tarımla uğraşan köylü de dahil olmak üzere halkın devlete gösterdiği teveccüh açıklanmaya çalışılmıştır.⁶³

Yine gazetelerde seçim boyunca dikkat çekici yazı şekilleri ve büyüklüklerinde sunulan ilanlarla, Atatürk ve İnönü'nün tarihsel misyonu üzerinden halkın bilinçaltına göndermeler yapan mesajlarla halkın ilgisi seçimlere çekilmeye çalışılmıştır. Adayların halk nazarında teveccüh görmesinin bir vatan görevi olduğu vurgulanmış; CHP'nin millet için vazgeçilmez derecede önemine değinilerek, ilerlemenin şifresinin CHP'de olduğu belirtilmiştir. Gazetelerdeki afişler incelendiğinde görülmektedir ki, seçim konusu yine siyasi olgunlukla ilişkilendirilmiş, CHP'nin inkılâp esaslarını koruduğu, cumhuriyet rejiminin kökleşmesi gerektiği, halkın da rejimin ve inkılâpların muhafızı olmasının zorunluluğu üzerinde durulmuştur. Seçimlerin millî bayramlar olduğu, verilecek oyların milletin ve devletin siyasi kudretini artıracığı, seçimlerin birlik ve beraberliği sağladığı hatırlatılmıştır.⁶⁴

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de, yayımlanan beyannamesinde, özellikle uluslararası ilişkilerdeki genel karışıklık ve savaş durumuna göndermeler yaparak, seçimlerde sağlanacak birlik ve beraberliğin, itibar ve refahı artıracığını; kudretli milletler mertebesine ulaştıracağını dile getirmiştir. İmar, kültür ve endüstri programlarına devam edeceklerini; fakat bilhassa köylü ve çiftçi halkın kazancını artırıp refah seviyesini yükselteceklerini, bunun için geniş ölçekte ziraat ve ilk tahsil imkânlarını bulmanın başlıca emelleri olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵

II. Beş Yıllık Sanayii Planını Atatürk'ün vefatı ve İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden dolayı hayata geçirmek mümkün olmamış; yıkıcı etkileri, her ne kadar savaşa taraf olmasa da Türkiye'yi ciddi ölçüde olumsuz etkilemiştir. Özellikle bu dönemde ülkede ağır bir iâşe darlığı görülmüştür.⁶⁶

⁶² **Cumhuriyet**, 15 Mart 1939; **Yeni Sabah**, 16 Mart 1939.

⁶³ Geçmişteki seçimlerde de üstünde durulan, zorlu iklim koşullarına rağmen halkın oy verme mücadelesinin bir örneği, Sinop'ta gerçekleşen seçimlerde, **Aydın Tarihi**'nde belirtildiği üzere 17 Mart'ta şu şekilde cereyan etmiştir: "*Mevsimin yağmurlu ve fırtınalı olmasına rağmen bu vilayetin 108.659 birinci müntehibinden 103.164'ü iki buçuk günde reylerini kullanmış, bu suretle yüzde doksan beş iştirak nisbeti istihsal edilmiştir. Geri kalanlar, hastalık ve uzak seyrüsefer hizmetlerinde bulunmak dolayısıyla iştirak edemeyenlerdir. Gelen haberlerde halk kitlelerinin bayraklarla, millî marşlar söyleyerek intihap sandıkları başına koştuklarını, köylülerin birçok mıntikalarda havanın muhalefetine rağmen davul ve zurnalarla kabileler halinde seçim vazifesini ifa etmekte oldukları, işçilerin de mütekâsif bulunduğu mıntikalarda aynı heyecan ve hararetle bu millî vazifelerini eda etmekte oldukları anlaşılmıştır.*" **Aydın Tarihi**, Mart 1939, s. 8.

⁶⁴ Mahmutoğlu, **a.g.e.**, s. 256-258.

⁶⁵ **Aydın Tarihi**, Mart 1939 ve dönemin gazeteleri.

⁶⁶ Tarımsal işgücünün önemli oranda azalmasına, çift hayvanlarının bir kısmına millî müdafaa mükellefiyeti kapsamında ordunun el koyması eklenince, işgücünde görülen ciddi gerileme doğal olarak üretime yansımış ve tarımsal üretimde fevkalade kayıplar yaşanmıştır. Örneğin, savaş boyunca buğday üretiminde yaşanan kayıplar %50'yi bulmuştur. Akyol, **a.g.m.**, s. 76.

1940 sayımına göre 18 milyona yaklaşan nüfusun %75'i kırsalda yaşamakta ve %70'i geçimini tarımdan sağlamaktaydı.⁶⁷ Gençlerin orduya alınması, bir yandan sektörde üretim hacmini düşürürken, öte yandan sayısı 1 milyonu aşan ordunun ve şehirlerin beslenmesi, şehirlerde oturanların gıda stoku girişimleri, gıda maddelerindeki talep artışının yanı sıra, Avrupa'da savaşılan ülkelere özellikle Almanya'dan gelen yiyecek maddesi taleplerinin karşılanması, ülkede yiyecek sıkıntısı yaratmıştır.⁶⁸ Savaş yılları Türkiye'de tarım politikaları açısından müdahalelerin ve katı devletçilik anlayışının had safhaya ulaştığı bir dönem olmuş; ortaya çıkan yeni şartlar, Türkiye'de kapsamlı ve dönem ihtiyaçlarına yönelik tarım politikası arayışlarını beraberinde getirmiştir. Hükümet bu dönemde işeyi sağlayabilmek amacıyla, Milli Korunma Kanunu⁶⁹, el koymalar, Varlık Vergisi⁷⁰, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi birçok olağanüstü uygulamaya başvurmuştur. Savaş şartlarında uygulanan bu tür tarım eksenli iktisat politikaları özellikle küçük ve orta ölçekli çiftçileri olumsuz etkilemiştir.⁷¹

II. Dünya Savaşının ülkede yarattığı durumun gölgesinde yapılan 1942 belediye seçimleri, gerek kamuoyu gerekse basında, önceki seçimler oranında ilgi görememiş;⁷² önceki seçimlerin yarattığı heyecanı yaratamamıştır. II. Dünya Savaşı'nın en sert şekliyle hissedildiği ülkede, gündemi belirleyen savaş olmuş, seçimler rutin sürecinde gerçekleşmiştir.⁷³

1942'de ilgi görmeyen belediye seçimlerinin aksine 1943 genel seçimleri, tek parti döneminin en yüksek katılımı gerçekleşerek tamamlanmıştır. 1923 seçiminden o yana birçok seçim bölgesinde ilk kez, "seçilecek milletvekili sayısının üzerinde aday gösterilerek", ikinci seçmenlere, "çok sayıda aday arasından seçme hakkı" tanınmıştır. Aday listesi açıklandıktan sonra aday sayısının seçilecek milletvekili sayısından çok olduğu illerde, tek parti döneminde ilk kez olmak üzere, adaylar kendileri için propaganda yapmış; ikinci seçmenlerin oylarını almaya çalışmışlardır.⁷⁴

⁶⁷ Ecehan Balta, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu", *Praksis Dergisi*, S 5, Cantekin Matbaacılık, Ankara, 2002, s. 279.

⁶⁸ Olalı'dan aktaran Candan, *a.g.e.*, s. 138.

⁶⁹ Yasa ile 40 dönümden az arazisi olan küçük çiftçilerin bütün öküzlerini millî müdafaa mükellefiyeti olarak devlete vermek de dâhil olmak üzere; üretim hedeflerinin belirlenmesi ve bu konuda izlenecek yöntemler, özel girişimin elinde bulunan fabrikalara el koyabilme, hafta tatilini kaldırabilme, zorunlu çalışma saatlerini belirleme, ithal mallarını stoklama, maden işletmelerine el koyabilme, fiyatların kontrolü gibi konularda çok sıkı önlemler getirilmiş, bu yasaya uymayanlara ağır cezalar verilmesi öngörülmüştür.

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c008/tbmm06008027.pdf>

⁷⁰ Savaş yıllarında Türkiye'de enflasyonun artması, karaborsacılığın yaygınlaşması ve bu sayede aşırı kazanç sağlayan bir zümrenin ortaya çıkması ile gelişen süreçte bu kazançların vergilendirilmesi amacıyla, 11 Kasım 1942'de devlet tarafından "servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere (Varlık Vergisi) adıyla bir mükellefiyet tesis edilmiştir.

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c028/tbmm06028003.pdf>

⁷¹ 1944 yılından itibaren Türkiye için savaşın etkisinin zayıflaması ve 1946 yılında savaşın bitmesiyle birlikte uygulanan tarım politikaları da değişmeye başlamıştır. Küçük ve orta ölçekteki çiftçilerden gelen tepkiler, zamanla CHP'nin de iktisadî görüşlerini değiştirmesine neden olmuştur. Şener, a.g.m., s. 90.

⁷² Gazetelerin yaklaşık tüm sayfalarını savaş haberlerine ayırdığı bugünlerde, seçime ilişkin propagandalara veya kapsamlı yorum ve yönlendirmelere rastlanmamıştır. Basının yanı sıra CHP hükümetinin de 1942 seçimlerine ilişkin talimatları arşivde kısıtlı olarak bulunmaktadır. Eldeki kısıtlı gazete ve diğer kaynaklardan edinilen bilgilerle 1942 seçimlerinde; törenler yapılmış, sandık başları ve ana caddeler bayraklarla süslenmiş, bandolar millî havaları çalmış, sandık başlarında yeterli sayıda memur bulundurulmuş, halk hatipleri Belediye seçiminin ehemmiyeti etrafında nutuklar söylemişlerdir. Bazı illerin milletvekilleri oy kullanma süresince vatandaşla bir araya gelmişler ve onların dilek ve temennilerini dinlemişlerdir. Gazetelerdeki haberlere göre halk bu toplantılara büyük katılım sağlamış, ekonomik anlamda yaşadıkları sorunları vekillerle paylaşmışlardır. **Akşam**, 30 Eylül ve 03 Ekim 1942; **Cumhuriyet**, 02, 03 ve 05 Ekim 1942.

⁷³ 1943 seçimlerinden önce son olarak, 1908'den beri yürürlükte olan İntihab-ı Mebusan Kanunu kaldırılmış, yerine 14 Aralık 1942'de kabul edilen, Mebus Seçim Kanunu yürürlüğe sokulmuştur. Genel olarak bir önceki kanun içeriğinden çok farklı olmamış, daha ziyade kanun dilinin sadeleştirilmesi hedeflenmiştir.

⁷⁴ 63 ilin 38'inde seçilecek milletvekili sayısının üzerinde aday gösterilmiştir. Mahmutoglu, *a.g.e.*, s. 274,275.

Plaklı seçim propagandası ilk kez bu seçimlerde yapılmış; hazırlanan bu plaklardan halka propaganda yapılacağı bilgisi verilmiş; halkı aydınlatmak üzere yazılar gösterileceği belirtilmiştir: “(...) Parti tarafından hazırlanan dört plak tren yolu üzerinde bulunan 26 vilayete gönderilmiştir. Plaklardaki nutuklar, partinin hoparlörlü kamyonetiyle halka yayılacaktır. Ayrıca hazırlanan 10 bin propaganda afişi de caddelere, meydanlara ve diğer halkın görebileceği yerlere asılacaktır. Bu suretle vatandaşların bu mühim, millî vazifeye davetleri için icap eden her türlü tedbir alınmış; parti ikinci seçmen namzetleri de ilan edilmiştir.(...)” Dönemin şartları gereği ve sonucu olarak, gazete ilanlarında, II.Dünya Savaşı ve etkileri doğal olarak işlenmiştir. Önceki seçimlerde olduğu kadar değinilmese de metinlerde rejime atıflar yapılmış, millî birlik ve beraberliğin önemi vurgulanmıştır.⁷⁵

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 23 Şubat 1943'te yayınladığı seçim beyannamesinde, kırsal kesime doğrudan yönelik söylemlerde bulunmamış, tüm vatandaşları genel olarak kapsayıcı şekilde, geçen yılların muhasebesini yapmış; imar, kültür ve millî müdafaa faaliyetlerine değinmiş, gelecekte uygulanacak siyaset ve yeni meclisin hüviyeti ile amaçlananları açıklamıştır. İnönü beyannameye, halkı yapılan devlet işleri için insafli bakış açısına davetle başlamış; insafla bakıldığında, Cihan Harbi sürecinden selamete çıktığının görüleceğini belirtmiş; dönem içerisinde açığa çıkan bazı yolsuzluk olaylarına üstü kapalı da olsa değinmiş; bunlarla mücadele edileceğini dile getirmiştir. CHP'nin esas görevinin tüm teşkilatları seviyesinde halka yardım etmek olduğunu dile getirmiş, önemli-önemsiz her millet işinde murakabenin esas olduğunu söylemiştir.⁷⁶

SONUÇ

Tek partili olarak sonuncusu 1943'te icra edilen seçimlerin maksadı, toplumun, birlik beraberlik havası içinde rejime daha hızlı entegre olmasını sağlamak, cumhuriyetin kurum ve ilkelerini vatandaşa daha hızlı kazandırmak olmuş; dolaylı yoldan da olsa Anadolu insanında siyasal kültür oluşturma adına önemli adımlar atılmıştır. 1923-1943 yılları arasında, mevzu bahis Anadolu nüfusunun çok büyük bir bölümü tarımla uğraştığından ve rejimi tarımla uğraşanların oyları besleyeceğinden hareketle, rejim-oy-seçmen (tarım kesimi)- tarımsal vaatler döngüsü kurulmaya çalışılmıştır. Osmanlı'dan alınan miras sonrası, genç cumhuriyetin tarımla uğraşan bireyleri, ekonomik kalkınmada birinci öncelik verilen kitle olmuştur. Atatürk ve İnönü tarafından kaleme alınan seçim beyannameleri, gerek yazılı basın ve radyo, gerekse toplantı ve mitinglerde haber veya bildiri şeklinde halka sunulmuştur. Az sayıda ve hemen hepsi rejim yanlısı gazeteler ve kısıtlı radyo imkânı dışında iletişim kanalının olmadığı bu tek partili yıllarda, seçim beyannameleri, rejimin geçmişte yaptıklarını/yapılanları ve bir sonraki dönemde hedeflediklerini halka aktarmada kullandığı birinci söylem olmuştur. Başka siyasi parti seçeneği olmasa da, seçime katılım oranları, rejimin kabul görünürlüğü için bir ölçek kabul edilmiş, dolayısıyla seçimlerin kendisi birer propaganda konusu olmuştur. İşte bu noktada da halkın büyük kısmını oluşturan tarımla iştigal eden kitleye, belediye seçimlerinde olmasa da özellikle milletvekili seçimlerinde, tüm seçim beyannamelerinde tarımsal vaatler verilmiş, tarımsal faaliyetlere yönelik hedefler sunulmuştur.

Sonuç olarak cumhuriyet döneminde, tarımda üretimi ve verimliliği merkeze alan uygulamaların yanında, fiyat ve vergi düzenlemeleri, ulaşım ve eğitime yönelik iyileştirici tedbirler, toprak mülkiyetinde çiftçi lehine değişiklikler ve bunlar gibi tarım alanındaki geliştirici tedbirlerle kırsal kesimde görece bir refah artışı sağlansa da; II. Dünya Savaşı

⁷⁵ Bazı adaylar seçim konuşmalarını plağa okuyup seçim bölgelerine göndermiştir. Seçimlerde ilk kez uygulanan bu yöntemle, adaylar arasında plak savaşı başlamış; adaylar tarafından gönderilen plaklar kahvelerde halka dinletilmiş; daha sonra adayın mali durumuna göre, tutulacak bir araca konulan gramofonla, mahalle mahalle gezilerek propaganda yapılmıştır. Mahmutoglu, a.g.e., s. 275, 276, 282.

⁷⁶ **Ulus**, 24 Şubat 1943.

yıllarında uygulamaya konan politikalar, çiftçi/köylü tabanını zor durumda bırakmış, 1945'lere yani Demokrat Parti'nin kurulmasına giden süreçte, halkın zihninde CHP bakımından olumsuz izler bırakmıştır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (1945) görüşmeleri sırasında CHP içindeki oluşan çatlağın, çok partiye giden yolu açtığı da değerlendirildiğinde, Cumhuriyet Türkiye'sinin siyasi yapısında tarımsal faaliyetler çok önemli bir dinamik oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Ayın Tarihi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927, Milli Kütüphane 2011 AD 17765.

TBMM Zabıt Cerideleri

Akşam, Cumhuriyet, Türksözü, Yeni Sabah, Ulus gazeteleri.

AKYOL, Hikmet, "Türk Tarımının Gelişimi, Sorunları ve Uygulanan Politikalar Üzerine Bir Araştırma (1839-1950)", **Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi**, 2017, C VI, S 11, ss. 70-84.

ALBAYRAK, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

AYDOĞAN, Metin, **Antik Çağlardan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler**, Umay Yayınları, Ankara, 2006.

BALTA, Ecehan, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu", **Praksis Dergisi**, S 5, Cantekin Matbaacılık, Ankara, 2002, ss. 277-298.

BASKICI, M. Murat, "Osmanlı Tarımında Makine Kullanımı", **Mülkiye**, C XXIII, S 262. Ankara, 2009, ss. 77-88.

CANDAN, Esin, "**Türkiye'de Kalkınmanın Finansmanında Tarımın Rolü**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

DİNLER, Zeynel, **Tarım Ekonomisi**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2008.

DOĞRUEL, Fatma, **Tarım Destekleme Politikaları ve Sonuçları: ABD, AT ve Türkiye**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1993.

DURAK, Burcu & Neslihan COŞKUN KARADAĞ, "Türkiye'de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi-1", **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, C IX, S 1, 2017, ss. 89-104.

EŞTÜRK, Özlem & M. Necat ÖREN, "Türkiye'de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi**, C XXIV, S 2, Van, 2014, ss. 193-200.

İNCİ, İbrahim, **Türkiye'nin Tarım Politikası (1946-1960)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

KEPENEK, Yakup & Nurhan YENTÜRK, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994

KEYDER, Çağlar & Şevket PAMUK, “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, **Yapıt Dergisi**, S 8, Dost Yayınları, Ankara, 1985, ss. 52-63.

KOÇTÜRK, Osman Murat, “Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, C XV, S 2, 2009, ss. 45-54.

MAHMUTOĞLU, Tansu Barış, **CHP’nin Belediye ve Genel Seçim Çalışmaları ve Propagandaları (1923-1957)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

METİNTAŞ, Mustafa Yahya & Mehmet KAYIRAN, “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 23, Isparta, 2016, ss. 33-82.

ORAL, Necdet, **Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 2006.

ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, **Osmanlı-III İktisat**, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 66.

ÖZTÜRK, Serdar & Fatih YILDIRMAZ, “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C X, S 2, 2009, ss. 145-165.

PAMUK, Şevket, “Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme 1880-2000”, **Mülkiye**, C XXIII, S 262, Ankara, 2009, ss. 63-76.

SAÇLI, Yurdakul, **Türkiye’de Tarım İstatistikleri**, DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009.

ŞENER, Sefer, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C VII, S 1, Kocaeli, 2004, ss. 73-92.

TOPUZ, Hüseyin, “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C XII, S 3, 2007, ss. 367-380.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ MERKEZİ İSTİHBARAT TEŞKİLATI (CIA) ARŞİVİNDE TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARIMI

Sinan KIYANÇ*

ÖZET

Anadolu, coğrafi ve iklim özellikleri bakımından bir tarım merkezidir. Coğrafi bölgelerin fiziki ve iklim yapısının karakteristik özellikleri nedeniyle zengin bir çeşitliliğe ve kendine has tarım ürünlerinin yetişmesine ortam hazırlamaktadır. Böylesine bir coğrafya 19. yy başından itibaren ABD'nin dikkatini çekmiştir. ABD, Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan ilişkilerinden itibaren ülkenin tarımı hakkında incelemeler yapmıştır. Bu incelemeler İkinci Dünya Savaşı sonrasında artarak devam etmiştir. Bu durum ABD'nin elinde geniş bir birikime neden olmuştur. Soğuk Savaş yıllarının öne çıkan örgütlerinden ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı bilindiğinin aksine sadece siyasi ve askeri alanlarda değil, faaliyet yürüttüğü ülkelerde çok yönlü çalışmalar yapmıştır. Bunun ilk örneklerini Soğuk Savaşın hemen başında Türkiye hakkında yayınlamış oldukları raporlarda görmekteyiz. Bu raporlarda ülkenin tarımı hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Arşiv belgelerinde veriler ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın kuruluşu olan 1947 yılından öncesine dayanmaktadır. Bu birikim de öncesinde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD Başkanı Truman'ın dünyayı daha iyi anlamak ve ABD'yi dünyaya daha iyi tanıtmak amacıyla yürüttüğü misyoner faaliyetlerinin etkisi son derece önemlidir. Bu eşsiz bilgiler Truman ve Marshall yardımlarında göz önünde bulundurulmuş ve ülkenin tarımını etkileyen süreci de beraberinde getirmiştir. CIA, bu bilgi birikiminin yanında ülkedeki tarımsal alandaki gelişmeler hakkında da istihbarat faaliyetleri yürütmüş gelişmelerden ABD yönetimini bilgilendirmiştir. Böylece ABD'nin tarımsal ürün satışının da şekillenmesine neden olmuştur. Ticari faaliyetlerin yürütülmesini de takip eden CIA, şirketlerin bu süreçte yaşadığı sorunları tespit etmiştir ve ilgili birimleri bilgilendirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Tarımı başlığıyla farklı tarihlerde yapılan raporlarda görülmektedir ki; ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın ülkedeki faaliyetlerinden birisi de ülke tarımı ile ilgilidir. Bu konuda ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın hazırladığı raporlar ABD'nin bu konuda ki politikasının şekillenmesine neden olmuştur. ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı arşivi Türkiye tarımı hakkında eşsiz veriler sunarken tarım politikaları açısından aydınlatıcı bilgiler barındırmaktadır. Bu nedenle ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı arşiv belgeleri ışığında ülkenin tarım ve tarım politikalarının daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır. Belgelerin, mevcut gelişmeler doğrultusunda değerlendirilerek elde edilen bilgi ve bulgular sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti Tarımı, ABD, ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı, Tarım Raporları.

THE AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE ARCHIVES OF THE USA CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY (CIA)

ABSTRACT

Anatolia is an agricultural center in terms of geographical and climate characteristics. Due to the characteristics of the physical and climatic structure of the geographical regions, it provides a rich diversity and the environment for the cultivation of its own agricultural products. Such a geographical region has attracted the attention of the USA since the beginning of the 19th century. The USA, since its relations that started during the Ottoman Empire, had examined the country's agriculture. These investigations continued after the Second World War. This situation caused a large accumulation in the hands of the USA. One of the most prominent organizations of the Cold War years, the USA Central Intelligence Agency, contrary to what is known, did not only work in the political and military fields but also in the countries where it operates. The first example we see in reports they have published on Turkey at the beginning of the Cold War. These reports provide detailed information about the country's agriculture. The data in the archival documents are based on pre-1947, the foundation of the USA Central Intelligence Agency. The impact of the missionary activities carried out by US President Truman after the Second World War to better understand the world and to better promote the USA to the world is very important. This unique information was taken into account in the aid of Truman and Marshall and brought with it the process that affected the agriculture of the country. In addition to this knowledge, the CIA has also informed the USA administration about the developments in the agricultural sector in the country. Thus, the sale of agricultural products in the USA has caused. Following the execution of commercial activities, CIA identified the problems experienced by the companies in this process and informed the related departments. Agriculture of the Republic of Turkey is seen in the title of the report made on different dates. One of the activities of the USA Central Intelligence Agency in the country is related to the agriculture of the country. The reports prepared by the USA Central Intelligence Agency have shaped the policy of the USA in this regard. Turkey is hosting the USA Central Intelligence Agency to archive data while offering enlightening information

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, sinankiyanc@gmail.com

in terms of unique agricultural policies on agriculture. For this reason, it is aimed to better understand the agricultural and agricultural policies of the country in light of the archival documents of the USA Central Intelligence Agency. Information and findings obtained by evaluating the documents in line with the current developments are presented.

Key Words: Agriculture of the Republic of Turkey, USA, USA Central Intelligence Agency, Agriculture Reports.

GİRİŞ

Türkiye, coğrafi konumu olarak insanoğlunun ilk yerleşim alanlarından birisidir. Anadolu coğrafyasının uygun iklim koşulları ve zengin bitki örtüsü ile insanoğlunun yaşamasına en uygun coğrafyalardan birisi olmuştur. İnsanoğluna asırlardır ev sahipliği yapan Anadolu toprakları tarımsal üretiminde önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bunun yanı sıra fiziki ve iklimsel farklılıklar nedeniyle yetiştirilen ürünlerde çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle Türkiye'nin Balkan, Ortadoğu ve Kafkasların bulunduğu noktadaki stratejisini öneminin yanı sıra coğrafi zenginliği de ön plana çıkmaktadır.

Türkiye'nin stratejik konumunun yanı sıra coğrafi zenginliğinin ilk farkına varan ülkelerden birisi de Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmuştur. Türkiye-ABD ilişkilerinin başlangıcı da iki ülke arasında faaliyet gösteren ticaret gemileri sayesinde olmuştur. Bu ticaret gemileri ABD'den kahve, mum, rom ve pamuklu ürünler getirmiş; karşılığında afyon ve kuru meyve ürünleri götürmüştür.¹ Osmanlı İmparatorluğu'ndan ABD'ye ihraç edilen ürünlere bakıldığında pamuk ve tütün önemli bir yere tutmuştur.² ABD ile kurulan ticari ağ Türkiye'deki tarımında önemli bir yeri olduğunu göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Başkan Truman tarafından 1947 yılında çıkarılan *Ulusal Güvenlik Yasasıyla* kurulan Amerika Birleşik Devletleri Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) kurulmuştur. İstihbarat kavramından yola çıkarak Soğuk Savaş yıllarında CIA'nın sadece siyasi gelişmeleri takip ettiği düşüncesine rağmen arşivi incelendiğinde aslında çok daha kapsamlı faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. CIA faaliyet gösterdiği ülkelerde sadece siyasi gelişmeleri değil o coğrafya hakkında sosyoekonomik yapı hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. CIA güncel gelişmeleri değerlendirirken sık sık bu bilgilerden faydalanmış, yorumlarını bu bilgiler ışığında yapmıştır. Bu kapsamda Türkiye'nin tarımı hakkında da önemli araştırmalar yapmıştır. Bunun en iyi örneğini her yıl CIA tarafından basılan *Factbook* isimli eserinde görmektediriz. *Factbook* eserinde *Turkey* maddesine bakıldığında ülkenin %49.7'sinin tarıma elverişli olduğunu, ekilebilir alanın % 26.7, bağcılık

¹ Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Bilgi yay., Ankara, 1996 s. 29-30.

² Adem Kara, "Osmanlı Devleti - A.B.D. Ticari İlişkileri", *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)*, 1, 2014, ss. 35-49.

yapıldığı alan %4, çayır ve mera ise %19 oranında göstermiştir. Bunun yanı sıra ülkede tarımın ekonomiye katkısının % 6.7 olarak belirtilmiş, iş gücü konusunda ise % 18,4 kısmının tarımda çalıştığı ifade edilmiştir. Tütün, pamuk, üzüm, zeytin, fındık ülkede yetiştirilen önemli tarım ürünleri arasında gösterilmiştir.³

1948 TÜRKİYE TARIMI

CIA kurulur kurulmaz yaptığı ilk işlerden birisi de yurtdışında görev yapacak personelin, görev yapacakları ülkeleri yakından tanımaları için kitapçıklar hazırlamak olmuştur. Türkiye hakkında da 1948 yılında kapsamlı bir kitapçık hazırlanmıştır. 78 sayfalık *Turkey* kitapçığının içerdiği bilgilere bakıldığında CIA elindeki verilerin kurulduğu yıl olan 1947 ve sonrasında sınırlı olmadığı 1934 yılından elde edilen bilgilerin olduğu görülmektedir. Kitapçıkta Türkiye nüfusunun dörtte üçünün tarımda çalıştığını belirtmiştir. Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerin büyük kısmının tarım ürünleri olduğu belirtilen raporda, şekerin iç piyasada ihtiyacının arttığı vurgulanmaktadır. Bu durum göstermektedir ki 1948 itibariyle Türkiye tarımsal üretim bakımından kendi kendine yettiği gibi çay, kahve, kakao gibi ürünleri ithal etmişti.

Turkey kitapçığında Türkiye'de iklim ve coğrafi farklılığından ötürü tarımsal ürünlerin zenginliğine vurgu yapılmıştır. Geniş bir yelpazeye ait tarımsal üretim de tahıl olarak en çok buğday, arpa ve mısır üretimi yapıldığı ifade edilmiştir. Meyve üretiminin ülkenin birçok yerinde yapıldığını ancak en çok batı kıyılarında (İzmir ve civarında) olduğunun altı çizilmiştir. Batı kıyılarında yetiştirilen üzüm, zeytin ve incir ülkenin önemli ihraç ürünleri arasındadır. Bunun yanında Karadeniz kıyılarında yetişen fındık dünya sıralamasında ilk sırada yer almıştır. Bu ürünlerin yanı sıra pamuk, şeker pancarı, afyon ve tütünün önemli ürünler olduğunu ve ihraç edildiği vurgulanmıştır. Kitapçıkta Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşından önce önemli alıcılardan birisi olan Almanya'nın savaş sonrasında alımlarının azalmasıyla stok edilmiş tütünde endişeye neden olmuştur. Bunun yanı sıra savaş sonrasında ürünlerin fiyatlarında düşüşün iç piyasayı olumsuz etkilediğini ve üretimde düşüşe neden olabileceği belirtilmişti. Bununla hükümetin bu ürünlerin üretimini desteklediği ifade edilmiştir.

Kitapçıkta bir başka dikkat çeken nokta ise Türkiye'nin tarıma elverişliliğine rağmen, yetiştirme usullerinin son derece iptidai yapıldığıdır. Türkiye'de böylesine zengin ve geniş tarım üretiminin iptidai usullerde yapıldığının belirtildiği kitapçıkta hükümetin tarımsal

³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html/> Erişim Tarihi: 12.02.2018.

üretimi modernleştirme için çaba gösterdiğini ve tekniklerin Ankara'daki *Tarım Enstitüsü* tarafından yürütüldüğü belirtilmiştir. Bunun yanında *Köy Enstitüleri*'ne de değinen CIA, bu okulların kırsal alandan aldıkları öğrencilere modern tarım tekniklerini öğrettiği ve bunlarında üretimde önemli bir faydaya sahip olacağı beklentisi ifade edilmiştir. CIA, İsmet İnönü'nün ülkedeki tarımla uğraşan nüfusun geri kalmışlığına odaklanarak onların kalkınması ve modernleştirilmesi için yoğun çaba gösterdiği vurgulanmıştır. Kırsal eğitimin ülkede önemli bir konu olduğunu ve bu konuda önemli adımların atıldığını belirtilmiştir. Ülkedeki tarım üretiminin eğitim atılımının yanı sıra makineleşme, gübre ve tohum desteği sayesinde artacağı vurgulanmıştır. Aşağıdaki tabloda Türkiye'deki tarım üretimi detaylı bir şekilde verilmiştir.

Ürünler	Üretim Oranları 1934-1938	1946	1947	Ticaret	
				1934-1938	1947
Buğday ⁴	3.696	3.156	3.537		
Arpa	1.975	1.560	1.558		
Çavdar	340	373	399		
Mısır	551	595	550		
Yulaf	219	186	186		
Şeker	61	96,5	97		
Kuru Bakliyat	468	185	195		
Kuru İncir	14	35	26		
Kabuksuz Fındık	73	55			
Kabuklu Yemiş	110	90			

⁴ TÜİK verilerine göre Buğday üretimi 1934-1938 tarihleri arasında ortalamaları yakın verilmiştir. TÜİK, *İstatistik Göstergeleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. 179.

Zeytin ve Zeytin Yağı	21	65	59
Üzüm (Yaş ve Kuru)	(1939-1940) 963	1.897	639
Tütün	(1935-1939) 58	90	92
Pamuk	(1935-1939) 54	59	54
Afyon	0,250	0,313	0,279
Kuru Üzüm		55	30
Et	184		204
Yumurta ⁵	864	863	876
Çiftlik Hayvanı (Sığır) ⁶	8 milyon	9 milyon	9 milyon
Koyun ⁷	(1935-1939) 19 Milyon	23 milyon	24 milyon
Keçi ⁸	14 milyon	16 milyon	16 milyon
Deri			
Yün		6 metrik ton	5 metrik ton

⁵ Milyon, yumurtalar hindi ve tavukları içermektedir. TÜİK, 1936 yılında sadece Tavuk yumurta sayısını 1.019.300 olarak vermiştir. CIA tarafından verilen bilgilerle örtüşmemektedir. TÜİK, a.g.e., s. 217.

⁶ Ali Özçağlar makalesinde 1935 yılı sığır sayısını 6.486.176 olarak vermiştir. Ali Özçağlar, "Türkiye'de Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanların Coğrafi Dağılışı", Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 4, 1995, s. 21.

⁷ Ali Özçağlar 1935 yılında koyun sayısı 13.590.878 olarak vermiştir. Ali Özçağlar, a.g.m., s. 21.

⁸ Ali Özçağlar makalesinde Tiftik Keçi sayısını 3.305.424, Kılkeçisi sayısını 8.456.206 toplam 11.759.630 olarak vermiştir. Ali Özçağlar, a.g.m., s. 21.

CIA hazırladığı belgede ülkedeki sanayi sektöründe de tarımsal ürünlerin önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir.⁹

1956 VE 1957 YILI RAPORLARI

Demokrat Parti'nin (DP) 1950 yılında iktidara gelmesiyle ülkede birçok alanda olduğu gibi tarım alanında da önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Tarımsal yatırımlar üretimde artışı sağlamıştır. DP tarımsal üretimin en önemli sorunlarından olan makineleşmeye el atarak bu konuda önemli yatırımlar yapmıştır. Kırsal alanda önemli bir desteğe sahip olan DP'nin bu atılımı CIA'nın 1956 raporlarına yansımıştır. Ülkedeki tarımsal üretimdeki makineleşmeye dikkat çeken CIA, iptidai şekillerde yapılan tarımdaki bu gelişmeyi ABD yardımlarının önemli bir etkisi olduğunu öne sürmüştür. Buna örnek olarak ülkede 1948 yılında ülkedeki traktör sayısını 1.000 verirken, 1955 yılında traktör sayısını 42.000 olarak vermiştir.¹⁰ Ülkedeki tarım yatırımlarından övgüyle bahseden CIA, gübre ve finans desteklerinin bu gelişmede etkili olduğu ifade edilmiştir.¹¹

CIA tarafından 1957 yılında hazırlanan Türkiye raporunda ülkedeki kuraklığa dikkat çekilmiştir. Son üç yılda yaşanan kıtlık nedeniyle Türkiye'de tahıl ihtiyacı ortaya çıkmıştır. TÜİK verilerin göre 1953 yılında 8 milyon ton buğday üretimi yapılırken; 1954 yılında 4.9 milyon ton, 1955 yılında 6,9 milyon ton, 1956 yılında ise 6,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Buğday üretimindeki dalgalanmada kuraklığın son derece olumsuz etkilediği ortadadır.¹² TMO verilerinde¹³ de ortaya çıkan kuraklık ülkenin ABD'den 1957-1958 yılları arasında 600.000 tondan fazla buğday alacağını belirtmiştir.¹⁴

TÜRKİYE İLE ABD ARASINDAKİ TARIM ANTLAŞMASI

İkinci Dünya Savaşı tarımsal üretimi olumsuz şekilde etkilemişti. Tarımsal üretimini artırmaya çalışan Türkiye, aldığı önlemlerle bir çıkış yolu aramaya çalışmıştır. İkinci Dünya savaşı sonrasında ABD Türkiye yakınlaşmasının en önemli göstergesi Truman ve Marshall yardımları olmuştur. ABD tarafından yapılan yardımlar tarım üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Yukarıda belirtildiği üzere CIA belgelerine bakıldığında ABD'nin Türkiye Tarımı hakkında detaylı bilgi sahibi olduğu ve gelişmeleri yakından takip edildiği görülmektedir. Bu teknik bilgilerin yanı sıra ön görüleri oluşturmada da önemli bir etki sahibi olmuştur.

⁹ CIA, 22 Aralık 1948, CIA-RDP78-01617A001400020001-3.

¹⁰ TÜİK verilerine göre 1952 yılında 40.282 traktör bulunmaktadır. TÜİK, a.g.e., s. 206.

¹¹ CIA, 21 Şubat 1956, CIA-RDP79R01012A007500030001-7.

¹² TÜİK, a.g.e., s. 179.

¹³ <http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/istatistikler/tablolari/1bugdayeuva.pdf> Erişim Tarihi: 31.01.2018.

¹⁴ CIA, 11 Ocak 1957, CIA-RDP79T00937A000500030057-3.

ABD Türkiye'ye Marshall yardımları kapsamında 1948-1952 yılları arasında 352,3 milyon dolarlık yardım yapmıştı. Truman Doktrini ile başlayan süreç Marshall yardımları ile devam etmiştir. İkinci Dünya savaşından yorgun çıkan Avrupa'nın komünizmin eline düşmemesi için yapılan yardımlar Soğuk Savaş sürecinde sürdürülmüştür. Marshall yardımının önemli bir kısmının (*Sinai ve zirai istihsalin sağlam bir ekonomik esas dairesinde gelişmesini ileri götürmek*) tarımsal alanda yapıldığı görülmektedir. Özellikle makineleşme konusunda yapılan yardımlar sayesinde tarımda önemli gelişmeler sağlanmıştır.¹⁵ Yukarıda belirtilen CIA raporunda da bu durumdan bahsedilmiş ülkedeki modern tarımın gelişmesinde ABD yardımlarının katkısı vurgulanmıştır.

Marshall yardımları kapsamında Türkiye'ye 1948-1952 yılları arasında 352,3 milyon dolar yardımın 194,9 milyon doları hibe, 140 milyon doları ise kredi olarak verilmiştir. Yardımlar 1952 yılı sonrasında da çeşitli şekillerde devam etmiştir. Marshall yardımları çerçevesinde 1955 yılına kadar Türkiye'nin tarım sektörüne doğrudan 76,5 milyon dolar yardım yapılmıştır. Bu yardımlardan % 39'u tarımsal alet ve ekipmanlar, % 23'ü tarım makinelerine ve % 24'ü de bu alet ve makinaların bakımı için kullanılmıştır.¹⁶

İkinci Dünya Savaşı'ndan son derece olumsuz etkilenen Türkiye'nin savaş sonrasında Sovyet Rusya'nın tehditleriyle karşı karşıya kalması böylesine bir yardımın son derece olumlu etkiler yarattığı görülmektedir. Ancak bu yardımlar karşısında ABD, Türkiye'nin politikalarını etkileyen güç haline gelmiştir. Bu durum sadece dış politikada değil aynı zamanda iç politikada da etkili olmuştur.

Türkiye'nin ABD'den aldığı yardımlar kapsamında bir dizi antlaşma yapılmıştır. Türkiye ile ABD arasında yapılan antlaşmalar tartışmalara neden olmuştur. Bu antlaşmalardan ilki ABD'nin Türkiye'ye satacağı tarım ürünleri için vergi muafiyeti hakkındadır. Bu antlaşma sayesinde Türkiye ile ABD arasındaki ticaretin artması amaçlanmıştır. Ancak kısa süre sonra yapılacak diğer antlaşmalar neticesinde Türkiye, ABD'den tarım ürünleri alır duruma gelmiştir. Bu ürünler Türkiye'de de üretilen ürünler olduğundan ülke ekonomisi üzerinde baskı unsuru olmuş, fiyatları ve üretimi son derece olumsuz etkilemiştir.¹⁷ Türkiye

¹⁵ Truman Doktrini ve Marshall Planı hakkında detaylı bilgi için bakınız: Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 152-180.

¹⁶ Marshall Planının Türkiye'deki etkisi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Süleyman Karaman & Cemile Feyza Yavuz, "Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişmesinde Nasıl Rol Oynamıştır?", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 35 (1), 2016, ss. 1-14.

¹⁷ **Resmi Gazete** (1954), Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki Vergi Muafiyetleri Anlaşmasının tasdikine dair Kanun, Tarih: 06.07.1954, S 8747.

ile ABD arasında imzalanan ve 14 Haziran 1957 yılında onaylanan *Zirai Emtia Antlaşması* neticesinde ABD ürettiği tarım ürünü fazlasını Türkiye'ye satmıştı.¹⁸ Buna ek olarak 21 Şubat 1963 tarihinde Türkiye ile ABD arasında imzalanan *Zirai Maddeler Ticaretinin Geliştirilmesi ve Yardım Hakkındaki* antlaşmalar ülke için aynı sonuçlar doğurmuştur.¹⁹

1970 TARIM RAPORU

CIA'nın gelişmeler ve olaylar karşısında hazırladığı raporlarda ülke tarımına değinmişti. Bu raporlarda tarımsal ürünlerin biri ya da birkaçından ziyade genel durum ele alınmıştır. Ancak 1970 yılında *Prospect For A Poor Wheat Crop in Turkey and Large Import Demands in 1970- Türkiye'de Yetersiz Buğday Mahsulü Olması ve 1970'li Yıllarda Büyük İthalat Talepleri* isimli raporda ülkedeki buğday üretimi ve tarımsal konular üzerinde durulmuştur. CIA'nın hazırladığı raporda ülkedeki her kuraklık sonrasında ortaya çıkan tarımsal ürün ihtiyacına dikkat çekilmişti. Türkiye 1968-1969 ve 1970 yıllarında yaşanan kuraklık nedeniyle buğday üretimi büyük zarara uğramıştı. Bu nedenle buğday ithalat oranı artmıştı.²⁰

CIA bu ihtiyaç doğrultusunda hazırladığı raporda dönemin Türkiye'sinin tarımsal üretimine de dikkat çekmektedir. Ülkede nüfusun % 70'inin yaşamını tarımdan sürdürdüğünü belirten CIA, ülkedeki ürün çeşitliğine karşın buğdayın ayrı bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Ülkenin neredeyse her tarafında yetişen buğdayın toplam tarım ürünlerinin yaklaşık dörtte birini oluşturduğunu belirtmiştir. GSMH'nin %30'unu tarımsal gelirlerin oluşturduğu göz önüne alındığında buğdayın bu payda önemli bir yeri vardır. Türkiye ekonomisinde önemli bir yeri olan buğday, ekmek, bulgur ve diğer yiyeceklerle, besin bütçesinin %30'unu oluşturduğu ifade edilmiştir. CIA, 1950 itibariyle verilere bakıldığında buğday tüketiminde Türkiye, dünya da ilk sırada yer almaktadır. İhtiyacın üretimden daha hızlı artması nedeniyle Türkiye'nin önemli bir buğday ithalatçısı olduğu belirten CIA, son iki yılda (1968-1969) bu ihtiyacın daha da arttığını belirtmiştir.

CIA raporunda ülkedeki buğday çeşitlerine değinmiştir. Türkiye'nin genelinde yetiştirilen buğdayın asıl merkezinin İç Anadolu bölgesi olduğu belirtilmiştir. Buğdayın ekimi konusunda genel olarak yerli tohumların ve eski usullerin kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Bahar aylarında ekilen tohumlar yazın sonuna doğru hasat edildiğinden bahar aylarında

---

Resmi Gazete (1957), 5436 sayılı kanuna müsteniden Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında akdedilen Anlaşmalar gereğince ithal olunacak zirai maddelerin ve gıda maddelerinin muafiyeti hakkında Kanun, Tarih: 24.05.1957, S 9615.

¹⁸ **Resmi Gazete** (1957), S 9615, s.

¹⁹ **Resmi Gazete**, 24 Eylül 1963, s. 11513.

²⁰ TUIK, a.g.e., s. 179.

yağmurların son derece etkili olduğu ifade edilmektedir. Yağmurun bu aylarda yağmaması durumunda son iki yılda olduğu gibi kuraklığın yaşanabileceği ön görüşünde bulunulmuştur. Raporda yerli tohumların yanı sıra 1965 yılından itibaren ülkede kullanılmaya başlanan Meksika buğday tohumlarının ülkenin güney kesimlerde ekiminin arttığını ve veriminin yüksek olduğundan tercih edilmeye başlandığı raporda yer almıştır. CIA, Meksika buğdayının ülkedeki 1969 yılı üretiminin dörtte biri kadar olduğunu ifade etmiştir. Türkiye yerli buğday tohumu (15 çeşit) yanı sıra birçok ülkeden tohum getirtmiştir. Bu kapsamda 1965 yılında Çukurova'da bir çiftçinin getirdiği Meksika buğday tohumlarından yüksek verim alınca bakanlık izniyle 1966 yılında Adana Çiftçi Birliği 102 çiftçi için 60 ton tohum ithal etmiştir. Böylece ülkedeki Meksika buğday tohumu kullanılması yaygınlaştırılmıştır.²¹

Türkiye'deki kuraklık dönemlerini yakından takip eden CIA, 1968-1969 yıllarındaki kuraklığın ülkedeki buğday üretimini olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Bunun üzerine 1968 yılında 553.000 ton, 1969 yılında ise 900.000 ton buğday ithalatı gerçekleştirilmiştir. Türkiye ithalatının büyük kısmını ABD'den sağlamıştır. 1969 yılında buğday ithalatı 700.000 ton ABD'den diğer kısmı ise Doğu Avrupa ülkelerinden gerçekleştirilmiştir.

Türkiye, Avrupa'dan aldığı buğdayların büyük kısmı tarımsal destek olduğunu belirten CIA, ABD'den alınanların ise ödeme karşılığı yapılmıştır. Ülkedeki ihtiyaçların ne kadar olacağı konusunda herhangi bir öngörü geliştirilemeyeceğini belirten CIA, ülkedeki sıkı ithalat programından dolayı zorluklar yaşandığını ifade etmiştir. İthalat lisans işlemlerinin çok uzun sürdüğünü ve bu durumun ülkede sıkıntılar yaşattığını belirtmiştir. Böylece geciken ithal ürünler nedeniyle fiyatların hızlı bir şekilde arttığının altı çizilmiştir.

CIA buğday üretiminde yaşanan sıkıntıların neden olduğu olumsuzlukları belirtmiştir. Bu durumun zaten zor durumda olan Demirel hükümeti üzerinde baskı unsuru oluşturduğunu ifade etmiştir.²² CIA'nın hazırladığı rapordan anlaşılmaktadır ki Türkiye'deki tarım ürünleri yakından takip edilmiştir. Bu durumun Türkiye ile ABD arasındaki tarım ürünleri ticaretinde önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan CIA, ABD'nin Soğuk Savaş yıllarındaki en önemli gücü haline gelmiştir. Bu kapsam da ABD hegemonyasının en önemli temsilcisi CIA, ABD'nin çıkarları doğrultusunda uluslararası birçok faaliyet yürütmüştür. Bu faaliyetler

²¹ TMMOB, **Yabancı Menşeli Buğday Tohumluklarının Durumu**, Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 1970, s. 11.

²² CIA, Haziran 1970, CIA-RDP85T00875R001600030083-7.

birçok istihbarat örgütünden daha kapsamlıdır. Böylece sadece siyasi ve askeri gelişmelerin değil aynı zamanda toplumsal ve ekonomik gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Türkiye'nin stratejik konumu dolayısıyla CIA'nın bölgede etkin faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir. Bu faaliyetler siyasi ve askeri başlıklar altında araştırılmıştır. Ancak CIA, Türkiye'de siyasi ve askeri gelişmelerin yanı sıra ekonomik ve toplumsal faaliyetlere de çok geniş yer vermiştir.

Bu kapsamda öncelikli raporları genellikle ülke tarımını tanımaya yöneliktir. Bu raporlarda ülke tarımı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. CIA'nın bu çabası aslında ülke nüfusunun büyük kısmının tarımla uğraştığı bir ülkeyi tanımak için etkili bir yol olarak da değerlendirilebilir. Ülkeyi daha iyi tanımak için tarımsal faaliyetlere dikkat çeken CIA, ülkedeki tarımsal gelişmelerin ABD çıkarları doğrultusunda şekillenmesi için çaba harcamıştır. Bu kapsamda ülkedeki tarımsal üretim genel olarak ele alındığı gibi, toplumun önemli tüketim ürünü olan buğday tek başına ele alınmıştır. Ülkedeki üretim süreci yakından takip edilmiş, ülkedeki tarım ürünleri ihtiyaçları derhal ABD'ye bildirilmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi ABD, Türkiye'nin tarımsal gelişmelerine yaptığı yardımlar sonrasında kendisi için önemli bir pazar haline getirmiştir. ABD'de yetiştirilen buğdayın Türkiye'ye satıldığı ve karşılığında pamuk gibi ürünlerin alındığı bilinmektedir. CIA sadece ülkedeki ihtiyaçları tespit etmemiş aynı zamanda ticari süreci de takip etmiştir. Bu süreçte şirketlerin faaliyetleri ve karşılaştığı zorluklar resmi makamlara bildirilmiştir.

KAYNAKÇA

CIA Arşiv Belgeleri

ARMAOĞLU, Fahir, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

ERHAN, Çağrı, **Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Bilgi yay., Ankara, 1996.

ERHAN, Çağrı, **Osmanlı ABD İlişkileri, Osmanlı**, C II, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

<http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/istatistikler/tablolalar/1bugdayeuva.pdf/>

https://treaties.un.org/Pages/Treaties.aspx?id=6&subid=A&clang=_en/

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/genel_secim.html/

KARA, Adem, “Osmanlı Devleti - A.B.D. Ticari İlişkileri”, **Akademik İncelemeler Dergisi (AİD)**, 1, 2014, ss. 35-49.

KARAMAN, Süleyman & Cemile Feyza YAVUZ, “Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişmesinde Nasıl Rol Oynamıştır?”, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 35 (1), 2016, ss. 1-14.

ÖZÇAĞLAR, Ali, “Türkiye’de Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanların Coğrafi Dağılışı”, **Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 4, 1995, ss. 19-61.

PAMUK, Şevket, “19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Resmi Gazete Arşivi

TMMOB, **Yabancı Menşeli Buğday Tohumluklarının Durumu**, Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 1970.

TUIK, **İstatistik Göstergeleri 1923-2011**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.

TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE EMEK VERİMLİLİĞİ VE İSTİHDAM İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ

Seymur AĞAZADE*

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam ilişkisi incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün önemi üretim ve istihdama ilişkin veriler yardımıyla değerlendirilmiş ve ayrıca tarımda emek verimliliğinin yıllar itibarıyla seyri ve bunun hangi düzeyde olduğu diğer bazı ülkelerle karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Ardından Türkiye tarım sektöründe sabit fiyatlarla çalışan kişi başına düşen katma değer ve istihdam verileri kullanılarak emek verimliliği ile istihdam arasındaki ilişki ampirik olarak test edilmiştir. Vektör Otoregresif modeli dâhilinde Johansen koentegrasyon testine dayanan analizlerde 1988-2016 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Emek verimliliği ile istihdam ilişkisinin analizi tarım sektöründe toplam çalışan sayısının yanı sıra bu sektördeki kadın ve erkek istihdamı için de yapılmıştır. Tarım sektöründe üretime ilişkin veriler incelenen dönemde tarımsal katma değer artmış olduğuna fakat tarımın toplam üretimdeki payının önemli derecede azaldığına işaret etmektedir. İstihdama ilişkin veriler incelendiğinde ise bu sektörde çalışanların hem toplam istihdam içindeki payının hem de mutlak sayılarının azaldığı görülmektedir. Tarım sektörü üretim ve istihdamının ekonomi içindeki paylarında görülen bu azalmalarla birlikte 2016 yılına ait üretim ve istihdam verileri arasında önemli bir tezat bulunmaktadır. Şöyle ki tarım sektörünün toplam üretimdeki ve istihdamdaki paylarına ait değerler sırasıyla %6,93 ve %19,50 düzeyinde olmuştur. Bu veriler aynı zamanda tarım sektöründe emek verimliliğinin ekonominin diğer sektörlere nispeten düşük olduğuna işaret etmektedir. Çalışan başına katma değer verilerinin diğer bazı ülkelerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi de Türkiye’de tarım sektöründe emek verimliliğinin düşük olduğunu doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye tarım sektöründe küçük aile işletmelerinin yaygın ve ayrıca ücretsiz aile işçilerinin istihdamının yoğun olduğu görülmektedir. Bu durum ise emek verimliliğinin düşük olmasına neden olan kurumsal yapıyı yansıtmaktadır. Çalışmada uygulanan Johansen koentegrasyon testi sonuçları ise emek verimliliği ile tarım sektöründe toplam, kadın ve erkek istihdamı arasında uzun dönem denge ilişkisinin varlığını desteklemektedir. Buna göre tarım sektöründe toplam istihdamda, kadın istihdamında, erkek istihdamında ortaya çıkan %1’lik bir azalma çalışan başına katma değerle ölçülen emek verimliliğinde sırasıyla %4,46, %6,71 ve %2,27 oranında bir artışa neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye tarım sektörü, Emek verimliliği, İstihdam.

THE RELATIONSHIP BETWEEN LABOR PRODUCTIVITY AND EMPLOYMENT IN TURKISH AGRICULTURAL SECTOR

ABSTRACT

This study aims to investigate the relationship between labor productivity and employment in the Turkish agricultural sector. For this purpose firstly, the importance of agriculture sector in the Turkish economy was examined in terms of production and employment. Additionally, agricultural labor productivity in Turkey and in some other countries was examined comparatively. Finally, the relationship between labor productivity and employment was investigated empirically by using the data for agricultural value added per worker and employment in Turkish agricultural sector. The analysis is based on Vector Autoregressive model and Johansen cointegration test and data covers the period from 1988 to 2016. Labor productivity and employment analyses were made for agricultural total employment and as well as for male and female employment in this sector. The data on production in the agricultural sector indicate that agricultural value added increased in the examined period but the share of agriculture in total production decreased significantly. However, the employment data shows that the share of agricultural employment of total employment and the absolute number of employees in this sector decreased. Together with these reductions in the shares of agricultural production and employment, there is a significant contrast between production and employment data in the year of 2016. The statistics show that the shares of agricultural sector in total production and employment are 6.93% and 19.50% respectively. These figures also indicate that labor productivity in the agricultural sector is relatively low compared to other sectors of the economy. Examination of the statistics on the value added per employee in comparison with some other countries also confirms the lower labor productivity in the agricultural sector in Turkey. Additionally, it is understood that small family businesses are widespread and unpaid family workers are employed intensively in this sector of Turkey. This implies an institutional structure that leads to low labor productivity. The results of Johansen cointegration test support the existence of a long-run equilibrium relationship between labor productivity and all three employment indicators. Accordingly, a 1% decrease in total employment, female

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, seymur.agazade@erdogan.edu.tr

employment, and male employment in the agricultural sector leads to an increase of 4.46%, 6.71% and 2.27% in labor productivity measured by value added per employee, respectively.

Key Words: Turkish Agricultural Sector, Labor Productivity, Employment.

GİRİŞ

Emek verimliliğinde ortaya çıkan değişimler istihdam düzeyini farklı şekillerde etkileyebilir. Geleneksel ya da neoklasik iktisat teorisi firmanın emek talebini emeğin marjinal ürünü ile ilişkilendirmekte ve istihdam düzeyindeki değişimin emek verimliliğindeki değişme ile aynı yönde olduğunu öngörmektedir. Emek verimliliğinin istihdam düzeyini aynı yönde etkilemesi verimliliğin mal ve hizmetlere yönelik talebi etkilemesi ile de mümkün olabilir. Şöyle ki emek verimliliğindeki artış mevcut mal ve hizmetlerin üretiminde artışla birlikte gözlemlenebildiği gibi yeni özellikler kazandırılmış veya daha kaliteli malların üretimiyle, yeni pazarlar veya pazarlama şekilleriyle de ortaya çıkabilir. Genellikle ekonomik konjonktürün genişleme döneminde görülen bu durumda verimlilik artışı ile birlikte mal ve hizmetlere yönelik talep artışı istihdamı artırabilir. Fakat emek verimliliği ile istihdam hacmi arasında pozitif yönlü ilişki öngören bu mekanizmaların yanı sıra belirli bir çıktı düzeyi için gerekli emek miktarını azaltabileceğinden dolayı emek verimliliğindeki artışın istihdamda azalmaya neden olması da beklenebilir. Emek verimliliği ve istihdam arasında negatif yönlü ilişki iş kayıplarının yaşandığı dönemlerde de gözlemlenebilir. Böyle dönemlerde düşük verimlilikle çalışan işçilerin işlerini kaybetme riskinin daha yüksek olması, çalışanları daha yüksek çaba göstermeye yönlendireceğinden dolayı verimlilik artışının istihdamda azalma ile birlikte seyretmesi de mümkündür.

Yukarıda ifade edildiği gibi emek verimliliği ve istihdam arasında farklı yönlü ilişkiler ortaya çıkabilir. Bu çalışmada temel olarak Türkiye tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam arasında ilişki incelenmiştir. Fakat öncelikle tarım sektöründe üretim, istihdam ve emek verimliliğine ilişkin veriler incelenerek tarım sektörünün verimlilik ve istihdam açısından nasıl bir yapıya sahip olduğu ele alınmıştır. Ardından değişkenler arasında uzun dönem ilişkilerin incelenmesinde yaygın şekilde kullanılan Johansen koentegrasyon yöntemi kullanılarak tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam ilişkisi ampirik olarak test edilmiştir. Yapılan inceleme tarım sektöründe toplam istihdamın yanı sıra istihdamın cinsiyet ayrımına göre grupları için de yapılmış ve aradaki farklılıklar gözlemlenmeye çalışılmıştır.

Tarımsal verimlilikte artışın sağlanması ve sürdürülmesi kalkınma sürecinde sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan gıda ve hammaddeye yönelik talep artışını karşılaması ve ayrıca kırsal kalkınma açısından önem taşımaktadır. Tarımsal verimliliğin düşük olması ve üretimin artırılmaması sanayiye yönelik girdi tedarikinde sorunlara, maliyetlerin yüksek olmasına ve bu nedenle sanayi malları için ticaret hadlerinin elverişsiz olmasına neden olabilir. Diğer yandan sanayileşme sürecinin başlangıcında ülkeler dövize ciddi şekilde gereksinim duyarlar ve tarımsal verimlilikteki artış bunu düşük maliyetle sağlayabilir. Buna ilaveten büyüyen nüfusun artan gıda ihtiyacının işgücünün giderek azalan bir bölümü ile karşılanması gerekmektedir. Tarım sektöründe verimlilikte ortaya çıkan hızlı artış sanayileşme ya da kalkınma sürecinde işgücü ve diğer kaynakların tarım sektöründen diğer sektörlere geçişini teşvik edici ya da kolaylaştırıcı bir yapıda olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle tarımsal verimlilik artışı için yüksek kapasiteye sahip olan ülkelerin daha yüksek büyüme potansiyeline sahip olması beklenir (Adelman ve Morris, 1968: 1192; Hayami ve Ruttan, 1970: 895). İmrohoroğlu, İmrohoroğlu ve Üngör (2014) çalışması bu konuyu Türkiye için doğrulamaktadır. Şöyle ki, belirtilen çalışmada 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye ile benzer ülkeler arasında artan gelir farkının Türkiye'deki düşük tarımsal verimlilikle açıklanabileceği yönünde sonuçlar elde etmişler.

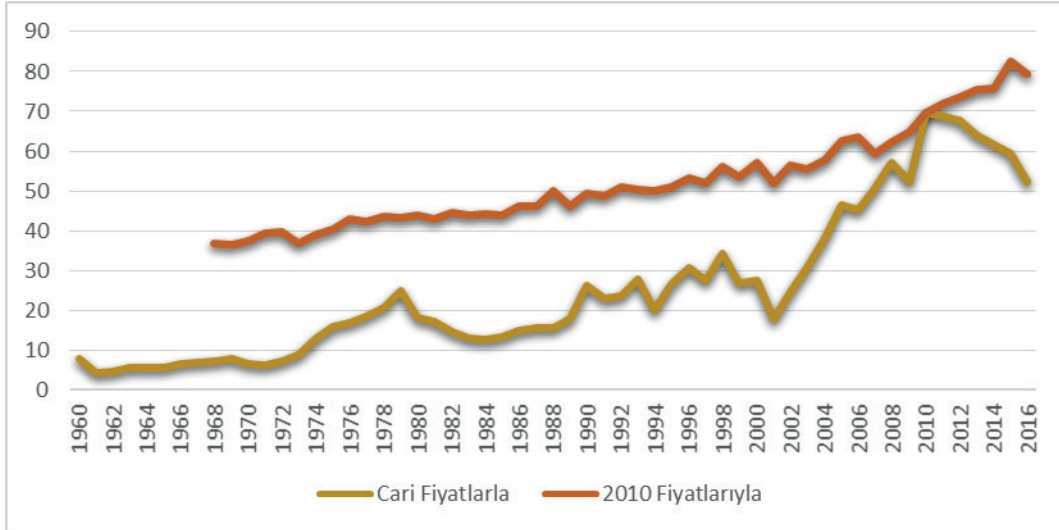
Türkiye'de tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranı bir azalma eğilimine sahip olmakla birlikte 2016 yılında istihdam edilen her beş kişiden yaklaşık olarak birinin tarım sektöründe olduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan tarımda emek verimliliğinin ise hem ekonominin diğer sektörlerine hem de önemli tarım ürünü üreticisi olan bazı ülkelere nispeten düşük ve aynı zamanda bir artış eğilimine sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'ye ait istihdam verileri yeni istihdam yaratmada ekonominin güçlü bir performans ortaya koyduğunu desteklemekle birlikte işsizlik oranlarının da yüksek seyrettiğini göstermektedir. Buradan anlaşıldığı gibi bir yandan tarım sektöründe emek verimliliğinin artırılması ve diğer yandan tarım sektöründeki aşırı istihdamın işsizlik oranı üzerinde neden olabileceği baskıların azaltılması gerektiği önem taşımaktadır.

Bu çalışmada takip eden bölümler şu şekilde düzenlenmiştir. Türkiye tarım sektöründe üretim, istihdam ve emek verimliliğinin yıllar itibariyle nasıl bir seyre sahip olduğu takip eden bölümde incelenmiş ve istihdam ile emek verimliliği açısından sorunların neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölüm çalışmanın uygulama kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde veriler ve yöntem tanıtılmış ve uygulama sonucunda elde edilen bulgular verilmiştir. Nihai bölüm olan dördüncü bölümde ise çalışma bulguları doğrultusunda sonuçlar sunulmuş ve değerlendirilmeler yapılmıştır.

1. TARIM SEKTÖRÜNDE ÜRETİM, İSTİHDAM VE EMEK VERİMLİLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam ilişkisinin ampirik incelemesine geçmeden önce bu bölümde bu sektöre ilişkin üretim, istihdam ve emek verimliliği verileri incelenmiştir. Tarımsal üretiminin yıllar itibariyle nasıl bir seyir izlediği Grafik 1'de verilmiştir. Cari fiyatlarla tarımsal katma değer verileri 1960-2016 yıllarını, sabit fiyatlarla tarımsal katma değer ise 1968-2016 yıllarını kapsamaktadır. Grafikten görüldüğü gibi, cari fiyatlarla tarımsal katma değer 1974 yılına kadar 10 milyar doların altında seyretmiştir. Bu değışkene ait değer 1979 yılında 20 milyar doların üzerine çıkmış ve 1980'li yılların başlarında tekrar azalmıştır. Nominal fiyatlarla tarımsal üretim 1990'lı yıllarda ise dalgalı bir seyir izlemiş ve 1998 yılında yaklaşık olarak 34 milyar dolar olmuştur. Ekonomik krizin yaşandığı 2001 yılında yaklaşık olarak 18 milyar dolar düzeyine kadar azalmış ve sonraki yıllarda hızlı bir artış göstermiştir. Cari fiyatlarla tarımsal üretim en yüksek değerine (70 milyar dolar) 2010 yılında ulaşmıştır ve bundan sonraki yıllarda azalma göstermiştir.

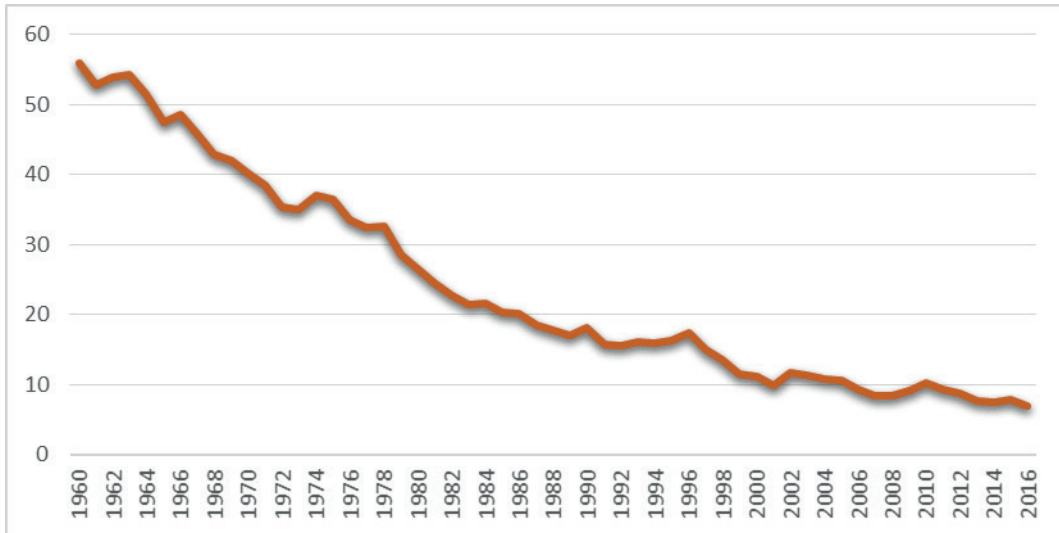
Grafik 1'de ifade edilen reel fiyatlarla tarımsal katma değer 1968-2016 yıllarına ait seyri ise pozitif eğimli ve daha istikraldır. 2000'li yıllarda bu eğimin küçük bir düzeyde arttığı da görülmektedir. 1968 yılında Türkiye'nin tarımsal üretimi 2010 fiyatlarıyla yaklaşık olarak 37 milyar dolar iken 2016 yılında bu değer 79 milyar dolar düzeyine çıkmıştır. Tarımsal üretimde büyüme oranı yani sabit fiyatlarla tarımsal katma değerdeki değışim oranı hesaplandığında 1969-2016 dönemi için yıllık ortalamanın yaklaşık olarak %1,75 olduğu görülmektedir. Aynı dönemde Türkiye'nin nüfus artış oranı ortalaması ise yıllık yaklaşık olarak %1,82'dir. Bu iki oranın karşılaştırılması belirtilen dönemde tarımsal üretim açısından kendi kendine yeterliliğin zayıflayabileceğine ve tarımsal üretimde dış ticaret dengesinin ülke aleyhine bozulabileceğine ilişkin bilgi sunmaktadır. Buna ilişkin bir çıkarsama yaparken yıllar itibariyle insanların daha fazla gıda ve diğer tarımsal ürünlerin kullanımıyla üretilen mallar tükettiklerini de dikkate almak gerekmektedir. Fakat bununla birlikte, son yıllarda tarımsal üretim büyüme oranının arttığı ve nüfus artış oranında azaldığı görülmektedir. Örneğin 2000-2016 yılları için tarımsal üretimde ortalama büyüme oranı %2,32 iken nüfus artış oranı ortalama olarak %1,43 olmuştur.

Grafik 1: Tarımsal Katma Değer (Milyar Doları)

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı

Tarım sektöründe üretim miktarının yanı sıra tarımsal üretimin toplam üretim içindeki payının yıllara göre nasıl değiştiği de önem taşımaktadır. Tarımsal üretimin GSYH'deki payının yıllar itibarıyla nasıl değiştiği Grafik 2'de verilmiştir. Bu grafik tarım sektörünün Türkiye ekonomisindeki yerine ilişkin bilgi sunmaktadır. Görüldüğü gibi, tarım sektörünün ekonomi içindeki payı bir azalma eğilimi göstermiştir. 1960 yılında tarımsal katma değer GSYH oranı %55,99 iken 2016 yılında bu oran %6,93 olmuştur. Bu durum Grafik 1'de ifade edilen tarımsal üretimle birlikte değerlendirildiğinde tarımsal üretimin mutlak olarak arttığı fakat oransal olarak azaldığı ve ayrıca tarımın ekonomideki payında ortaya çıkan azalmanın sanayi ve özellikle hizmetler olmak üzere diğer sektörlerin büyümesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

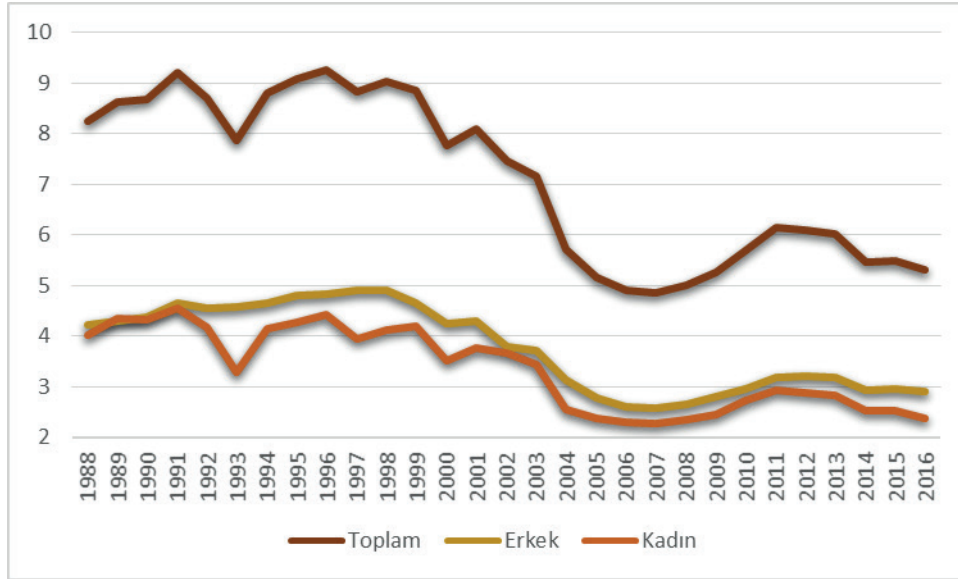
Grafik 2: GSYH Yüzdesi Olarak Tarımsal Katma Değer (%)

Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı

Tarım sektörünün toplam üretim içindeki payında ortaya çıkan azalmayla birlikte bu sektörün istihdamdaki payında da önemli bir azalma olduğu görülmüştür. Fakat oransal olarak azalmanın yanı sıra tarım sektöründe istihdam mutlak olarak da azalmıştır. Grafik 3 ve Grafik 4'te 1988-2016 yılları için sırasıyla tarımda istihdam edilenlerin ve bunların toplam

istihdamdaki payları çalışanların cinsiyete göre ayırımı da dikkate alınarak verilmiştir. Grafik 3’te görüldüğü gibi dalgalanmalar görülmekle birlikte 2000 öncesi yıllarda tarım sektöründe çalışanların sayısı 9 milyon düzeyindedir. Fakat 2000’li yıllarda tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısında keskin bir azalma olmuştur. 2007 yılında bu rakam 4,9 milyon olmuştur. Sonraki yıllarda ise belirgin bir artış göstermiş ve 2016 yılında 5,3 milyon kişi olmuştur. 2004-2011 dönemi için Gürsel ve İmamoğlu (2013) tarım sektöründe ortaya çıkan istihdam artışında tarımsal ürün fiyatlarının önemli derecede etkili olduğunu bulmuşlar. Tarım sektöründe istihdam edilen erkek ve kadınların sayısı ise grafikten de görüldüğü gibi, birbirine yakın değerlerde ve genellikle erkeklerin sayısı bir miktar daha fazla olmuştur.

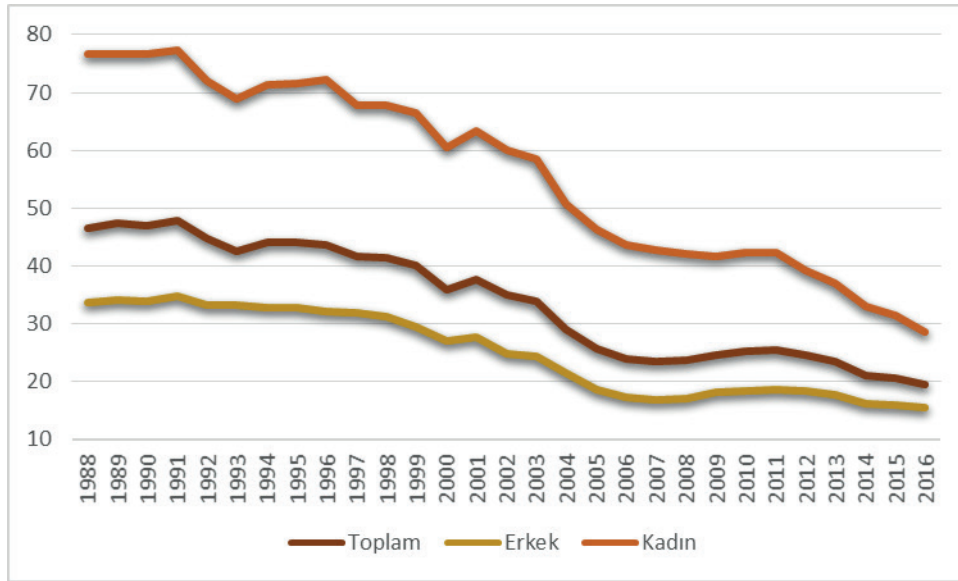

Grafik 3: Tarım Sektöründe Çalışan Kişi Sayısı (Milyon)

Kaynak: TÜİK

İstihdamda tarım sektörünün yerine ilişkin bilgi sunan Grafik 4’de ise görüldüğü gibi, tarımda belirtilen dönemde hem toplam istihdam hem de kadın ve erkek istihdamı için paylar azalma eğiliminde olmuştur. 1988 yılında istihdam edilenlerin yaklaşık olarak %46,46’sı tarım sektöründe iken 2016 yılında bu oran %19,50’ye düşmüştür. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin payındaki azalma özellikle 2004-2006 yıllarında daha hızlı şekilde olmuştur. Kadınlarda tarım sektöründe istihdam edilenlerin payı ise belirtilen dönemin başlangıcında hayli yüksektir. Bu oran 1988 yılında %76,77 olmuş ve hızlı bir şekilde azalarak 2016 yılında %28,68’e düşmüştür. İstihdam edilen erkeklerin tarım sektöründeki oranı ise 1988 yılında %33,79 iken 2016 yılında %15,46 olmuştur.

Tarım sektöründe istihdama ilişkin değişkenlerin Grafik 3 ve Grafik 4’te ifade edilen seyirleri bu sektörde istihdamın hem mutlak olarak hem de oransal olarak azaldığını göstermektedir. 2016 yılı verileri dikkate alındığında Türkiye tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranının %19,50 olduğu görülmektedir. Fakat Grafik 2’de de ifade edildiği gibi tarımsal üretimin toplam üretimdeki payı 2016 yılında %6,93 olmuştur. Bu tarım sektöründe emek verimliliğinin ekonominin diğer sektörlerine nispeten önemli derecede düşük olduğuna işaret etmektedir.

Grafik 4: Tarımsal İstihdamın Toplam İstihdamdaki Payı (%)

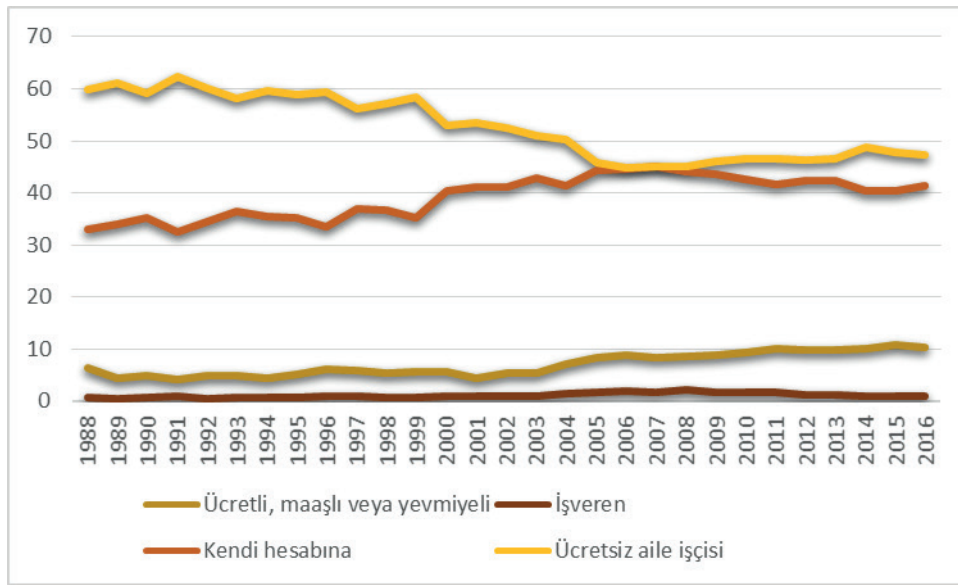
Kaynak: TÜİK

Türkiye tarım sektöründe çalışanların işteki durumlarına göre dağılımının yıllar itibarıyla seyrinin ifade edildiği Grafik 5 tarım sektöründe emek verimliliğinin düşük olmasının nedenlerinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Bu grafikten de görüldüğü gibi, tarım sektöründe işverenlerin toplam çalışanlar içindeki payı 2008 yılında %2,07 düzeyine çıkmakla birlikte genellikle %1 düzeyinde seyretmiştir. Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanların oranı ise önceki yıllarda daha düşük olmakla birlikte son yıllarda %10 düzeyinde seyretmektedir. Grafikten görüldüğü gibi tarım sektöründe çalışanların önemli bölümü kendi hesabına çalışanlar ile ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır. Kendi hesabına çalışanların tarım sektöründe toplam çalışanlar içindeki payına ait değer 2000'li yılların ortalarına kadar bir artış trendine sahiptir. Grafik 3'te ifade edilen tarım sektörü çalışan kişi sayısında en azından 2000 öncesi yıllarda bir azalma trendinin olmaması da dikkate alındığında bu artış trendi Türk tarımının önemli sorunlarından biri olan ve ölçek ekonomilerinden yararlanmayı engellediğinden dolayı verimlilik düşüşüne neden olan tarımsal arazilerin bölünmesinin belirtilen dönemde devam ettiğine işaret etmektedir. Grafik 5'ten de görüldüğü gibi 1988 yılında kendi hesabına çalışanların oranı %32,83 iken, 2016 yılında bu oran %41,26 olmuştur.

Ücretsiz aile işçilerinin oranı ise 1988-2016 yıllarında %59,93'ten %47,39'a düşmüştür. Düşüşe rağmen bu oran hala çok yüksektir ve Kazgan'ın da belirttiği gibi gizli işsizlik olgusunu yaratan kurumsal-toplumsal yapının tarım sektöründe geçerli olmasına işaret etmektedir. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin önemli bir kısmının küçük aile işletmelerinde çalışması ile birlikte bu gizli işsizlik olgusu mevcut toplumsal yapıyı yansıtmaktadır. Ücretsiz aile işçilerinin ağırlıklı olarak kadınlar ile 12-24 yaş grubundaki gençlerden oluştuğu düşünülmektedir (Kazgan, 2013: 310). Ücretsiz aile işçilerinin, ağırlıklı olarak başka herhangi bir işin gerektirdiği özel eğitime ya da beceriye muhtemelen sahip olmamaları nedeniyle tarım sektöründeki küçük aile işletmelerinde çalışmak durumunda kalanlar oldukları anlaşılmaktadır. Bu koşullarda işletmelerin istihdam miktarına ilişkin kararları ekonomik öncelikler doğrultusunda alınmamaktadır. Kendi hesabına çalışanlara ilişkin verilerin gösterdiği gibi küçük ölçekli tarımsal aile işletmelerinin hayli yaygın olması ve çalışanların önemli bir kısmının ücretsiz aile işçilerinden oluşması düşük verimliliğe yol açan başlıca faktörler olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda, küçük ölçekli tarımsal işletmelerin yaygınlığı şeklinde ifade edilen sorun da dâhil T.C. Kalkınma Bakanlığı Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu tarım sektöründeki sorun alanlarını şu şekilde sıralamaktadır (T. C. Kalkınma Bakanlığı, 2014: 66):

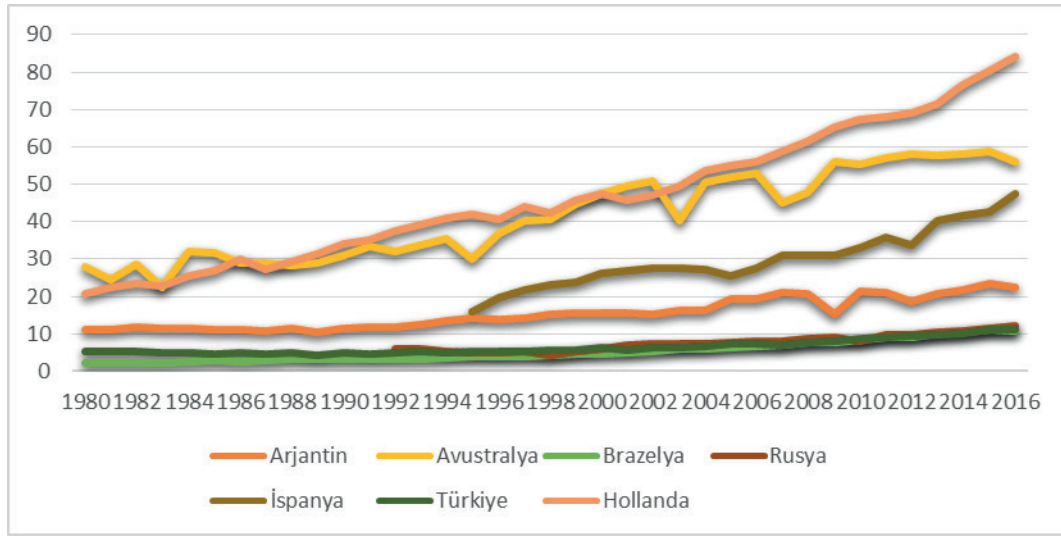
- 1) Tarımsal işletmelerin küçük ve parçalı olması,
- 2) Etkin olmayan eğitim, yayım ve danışmanlık hizmetleri,
- 3) Destekleme politika araçlarının dağınıklığı,
- 4) Ar-Ge, inovasyon ve eko-inovasyon eksikliği, rekabet gücünün zayıflığı,
- 5) Makro ve mikro düzeyde entegre tarım bilgi sisteminin etkin olması,
- 6) Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanılmaması,
- 7) Bitkisel ürün piyasalarında pazarlama etkinliğinin yetersizliği.

Grafik 4: Tarım Sektöründe Çalışanların İşteki Durumlarına Göre Dağılımları (%)
Kaynak: TÜİK

Burada, tarım sektöründe emek verimliliğine ilişkin değerlendirme yapılmakla birlikte bitkisel üretimde tarım sektörünün rekabet edebilirliğine yönelik ticaret ölçüleri ve maliyet-karlılık ölçüleri de bitkisel üretime ilişkin verimlilik ve etkinlik düzeyinde önemli sorunların varlığına işaret etmektedir (TOBB, 2014: 87). Tarım sektöründe emek verimliliğine ilişkin karşılaştırılmalı bir değerlendirmede bulunabilmek için Türkiye'nin yanı sıra bazı diğer ülkelerin verileri de Grafik 5'te verilmiştir. Buradaki verimlilik göstergesi çalışan kişi başına sabit fiyatlarla ABD doları cinsinden katma değerdir. Türkiye haricinde verileri sunulan ülkeler ise önemli miktarda tarım ürünü üreticisi olan Arjantin, Avustralya, Brezilya, Rusya (1992 yılı itibarıyla), İspanya (1995 yılı itibarıyla) ve Hollanda'dır. Grafikten de görüldüğü üzere özellikle Hollanda ve Avustralya'da tarımında çalışan başına katma değer diğer ülkelere nispeten hayli yüksektir. Hollanda için 2016 yılı değeri 2010 fiyatlarıyla 84 bin dolar düzeyindedir. İspanya ve Arjantin'e ait veriler de tarımsal verimliliğin Türkiye ile karşılaştırıldığında daha yüksek olduğunu göstermektedir. Tarımsal verimliliğin Türkiye'ye ait değerleri Brezilya ve Rusya değerleri ile yakınlık gösterir. Türkiye'ye ait değer 1988 yılında 4926 dolar iken 2016 yılında 10724 dolar olmuştur. Grafikte dikkati çeken bir diğer husus ise Hollanda ve İspanya'ya ait verilerin Türkiye'ye nispeten yüksek olmanın yanı sıra

eğimlerinin de daha yüksek olmasıdır. Bu durum belirtilen ülkelerle Türkiye tarımsal verimlilik bakımından yakınsamadığını fakat bunun aksine iraksadığını gösterir.

Grafik 5: Çalışan Başına Tarımsal Katma Değer (2010 Fiyatlarıyla 1000 ABD doları)
Kaynak: Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanı

2. VERİLER, YÖNTEM VE BULGULAR

Bu çalışmada Türk tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam ilişkisinin incelenmesi için 1988-2016 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Emek verimliliği göstergesi olarak 2010 fiyatları ABD doları cinsinden çalışan başına tarımsal katma değerdir. Buna ait veriler Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından alınmıştır. Tarım sektöründe istihdama ilişkin veriler ise TÜİK'ten alınmış olup tarım sektöründe toplam, kadın ve erkek çalışan sayılarından oluşmaktadır.

Analiz sonucunda elde edilecek katsayıların değerlendirilmesinde kolaylık sağladığından dolayı çalışmada değişkenlerin logaritmik değerleri kullanılmıştır. Öncelikle tarımsal verimlilik ve istihdam değişkenleri arasındaki korelasyon ilişkisi incelenmiş ve buna ilişkin sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir. Neden sonuç ilişkisine dair bir sonuç ifade etmemekle birlikte korelasyon analizi iki ya da daha fazla değişken arasında doğrusal ilişkinin yönünü ve gücünü belirlemede yaygın şekilde kullanılan yöntemlerden biridir. Tabloda ifade edildiği gibi, emek verimliliği değişkeni (LPR) ile istihdam değişkenleri olan tarım sektöründe çalışan kişi sayısı (LET), tarım sektöründe çalışan kadın sayısı (LEF) ve tarım sektöründe çalışan erkek sayısı (LEM) değişkenleri arasındaki korelasyon katsayıları negatif, yüksek ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgular emek verimliliğiyle tarım sektörü istihdamı arasında güçlü bir ters yönlü ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 1: Verimlilik ve İstihdam Değişkenleri Arasında Korelasyon

	LET	LEF	LEM
LPR	-0.8263 (-7.6231) [0.0000]	-0.8294 (-7.7133) [0.0000]	-0.8058 (-7.0709) [0.0000]

Not: Parantez içindeki değerler t istatistiklerini ve köşeli parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.

Türkiye için tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam göstergeleri arasında koentegrasyon ilişkisinin incelemesine geçmeden önce değişkenlerin durağanlık özellikleri

incelenmiştir. Uygulanan Johansen koentegrasyon testi değişkenlerin farklarında durağan olmalarını gerektirmektedir. Ayrıca Granger ve Newbold'un (1974) da belirttiği gibi durağan olmayan süreçler regresyon analizlerinde sahte sonuçlara neden olabildiğinden değişkenlerin durağanlık özelliklerinin incelenmesi önem taşımaktadır. Bu özellik, bir değişkene ait ortalamanın ve varyansın zaman içinde değişmemesini ve zamanın iki noktası arasındaki kovaryansın yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olmasını ifade etmektedir.

Bu çalışmada değişkenlerin durağanlık özellikleri ilgili literatürde yaygın şekilde kullanılan Genişletilmiş Dickey ve Fuller (1981, ADF) birim kök test yardımıyla incelenmiştir. Hata terimleri arasında otokorelasyon sorununu gidermek amacıyla bağımlı değişken gecikmelerinin eklendiği Dickey ve Fuller (1979) modellerine dayanan ADF modelleri aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Burada Y_t durağanlık özelliği incelenen değişken, Δ fark işlemcisi, u_t sıfır ortalama ve sabit varyanslı bağımsız ve özdeş dağılan hata terimleridir. Y_t değişkenine ait serinin birim kök içerip içermediği modellerdeki δ parametresine ilişkin hipotez testleri yardımıyla incelenmektedir. Burada temel hipotez serinin birim kök içerdiğini, alternatif hipotez ise serinin birim kök içermediğini yani durağan olduğunu ifade etmektedir. ADF testine ait sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Sabit	Sabit ve Trend	Sabitsiz ve Trendsiz
LPR	1,1990	-1,5206	4,7440
LET	-0,9322	-2,3768	-1,1404
LEF	-0,9283	-2,2688	-0,9378
LEM	-1,5996	-3,0158	-0,7953
DLPR	-10,0303***	-10,3193***	-2,4661**
DLET	-4,0555***	-3,9703**	-3,9279***
DLEF	-5,2157***	-5,1075***	-5,0973***
DLEM	-3,1831**	-3,1202	-1,1731*

Not: ***, ** ve * sembelleri ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

Tabloda ifade edilen t istatistikleri tüm değişkenlerin seviye değerlerinin durağan olmadığına işaret etmektedir. Fakat birinci farklarının alınması ile serilerin durağanlaştığı görülmektedir. ADF birim kök testine ait bu sonuçlara dayanarak koentegrasyon analizinde değişkenlerin seviye değerleri dikkate alınmıştır. Birim kök testlerine ait bulgular değişkenlerin seviyelerinde birim kök içerdiğini ve birinci farklarında durağan olduğunu gösterdiğinden uzun dönemde değişkenler arasında bütünleşik bir hareketin olması beklenebilir.

Sims (1980) tarafından geliştirilen Vektör Otoregresif (VAR) yöntemi iktisadi değişkenler arasındaki ilişkileri karşılıklı etkileşimli bir formda eşanlı denklemler şeklinde modellenmesine olanak tanımaktadır. Bu yöntemde tüm değişkenler içsel olarak ele almaktadır. Yaklaşımda katı teorik temellere gerek duyulmaksızın her içsel değişken kendi ve diğer içsel değişkenlerin gecikmeli değerleri üzerinden tahmin edilmektedir. Bu çalışmadaki LET ve LPR değişkenleri için VAR denklemleri aşağıdaki gibi ifade edilmiştir:

$$LET_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} LET_{t-i} + \sum_{i=1}^k \alpha_{2i} LPR_{t-i} + u_{1t} \quad (4)$$

$$LPR_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} LET_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} LPR_{t-i} + u_{2t} \quad (5)$$

Burada i gecikme uzunluğunu, u 'lar ise hata terimleridir. Tahmin sonuçlarını etkileyebileceğinden dolayı VAR modelinde optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesi önem taşımaktadır. Yukarıda ifade edilen modelin yanı sıra çalışmada LEF ve LPR ile LEM ve LPR değişkenleri için de VAR modelleri tahmin edilmiş ve ilgili değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisi incelenmiştir.

Belirtilen modeller için farklı gecikme bilgi kriterlerinin minimum değerlerine göre belirlenmiş optimal gecikme uzunlukları Tablo 3'de verilmiştir. Burada gözlem sayısı ve verinin yıllık olması dikkate alınarak maksimum gecikme uzunluğu 4 alınmıştır. Tablodan da görüldüğü gibi FPE, AIC ve HQ bilgi kriteri LET ve LPR değişkenleri için oluşturulan modelde 3 optimal gecikmeye işaret etmektedir ve bu doğrultuda VAR(3) modeli tahmin edilmiştir. Aynı gecikme uzunlukları LEF ve LPR'nin dikkate alındığı model için 2 ve LEM ve LPR'nin dikkate alındığı model için 4 optimal gecikmeye işaret etmektedir.

Tablo 3: VAR Modeli İçin Optimal Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

VAR Modeli	LR	FPE	AIC	SC	HQ
LET – LPR	2	3	3	2	3
LEF – LPR	1	2	2	1	2
LEM – LPR	3	4	4	3	4

LEM ve LPR modeli için tablodaki 5 gecikme uzunluğundan 3'üne göre optimal gecikme uzunluğu 4'tür. Fakat bu değişkenler için tahmin edilen VAR(4) modelinde otokorelasyon olduğu görülmüştür ve koentegrasyon ilişkisi VAR(3) dâhilinde incelenmiştir.

VAR modellerinin temel varsayımlarına ilişkin test sonuçları ise Tablo 4 ve Tablo 5'te yer almaktadır. Burada ifade edilen LM ve White testlerine ait sonuçlar belirtilen VAR modellerinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının olmadığını göstermektedir.

Tablo 4: VAR Modelleri İçin LM Otokorelasyon Testleri

Gecikme	LET – LPR VAR(3)		LEF – LPR VAR(2)		LEM – LPR VAR(3)	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
1	0,9114	0,9229	2,0183	0,7324	5,0474	0,2825
2	7,2490	0,1233	4,5509	0,3366	1,2584	0,8684
3	3,6718	0,4522	1,9963	0,7364	8,3164	0,0807
4	4,3731	0,3579	4,3137	0,3652	2,1020	0,7170

Tablo 5: VAR Modelleri İçin White Değişen Varyans Testleri

	İstatistik	Olasılık
LET – LPR VAR(3)	42,4927	0,2116
LEF – LPR VAR(2)	23,8275	0,4715
LEM – LPR VAR(3)	33,7076	0,5781

VAR modellerinin temel varsayımlarının geçerliliği incelendikten sonra çalışmada Johansen (1988) ile Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen koentegrasyon testi kullanılarak Türkiye tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam arasında uzun dönem ilişki incelenmiştir. Johansen koentegrasyon testi bir matrisin rankı ile karakteristik kökleri arasındaki ilişkiye dayanmaktadır ve aşağıdaki VAR formunda ifade edilebilir (Johansen, 1988:234):

$$\Delta X_t = \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \dots + \Gamma_{k-1} \Delta X_{t-k+1} + \Pi X_{t-k} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Burada X_t değişkenler vektörü, Γ_i değişkenlerin farklarının gecikmeli değerlerine ait parametreler matrisi, Π değişkenlerin seviye değerlerine ait parametreler matrisi ve ε_t VAR

modelinin hata terimleridir. Π matrisinin rankı (r) sistemde mevcut koentegrasyon vektör sayısını vermektedir. Koentegrasyon vektörlerinin sayısı ve bunların anlamlı olup olmadıkları iz ve maksimum öz değer istatistikleri ile test edilmektedir.

Johansen koentegrasyon testi sonuçları Tablo 6, Tablo 7 ve Tablo 8'de verilmiştir. Burada koentegrasyon testi için model tercihi Pentula ilkesi çerçevesinde yapılmıştır. Her üç tabloda belirtilen iz ve öz değer istatistiklerinden de görüldüğü gibi, matris rankının sifıra eşit olduğunu ifade eden sıfır hipotezi %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu sonuç, tarım sektörü istihdam değişkenleri olan LET, LEF ve LEM ile emek verimliliği değişkeni olan LPR arasında koentegrasyon ilişkisinin varlığını desteklemektedir.

Tablo 6: LET ve LPR Koentegrasyon Testi Sonuçları

Hipotez	İz Test İstatistiği			Öz Değer Test İstatistiği		
	İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık	İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık
$H_0: r=0, H_1: r=1$	22,7235	20,2618	0,0224	16,2721	15,8921	0,0436
$H_0: r \leq 0, H_1: r=2$	6,4514	9,1645	0,1586	6,4514	9,1645	0,1586

Tablo 4: LEF ve LPR Koentegrasyon Testi Sonuçları

Hipotez	İz Test İstatistiği			Öz Değer Test İstatistiği		
	İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık	İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık
$H_0: r=0, H_1: r=1$	21,2112	20,2618	0,0369	16,9834	15,8921	0,0336
$H_0: r \leq 0, H_1: r=2$	4,2278	9,1645	0,3793	4,2278	9,1645	0,3793

Tablo 4: LEM ve LPR Koentegrasyon Testi Sonuçları

Hipotez	İz Test İstatistiği			Öz Değer Test İstatistiği		
	İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık	İstatistik	%5 Kritik Değer	Olasılık
$H_0: r=0, H_1: r=1$	18,1898	15,4947	0,0192	16,6965	14,2646	0,0202
$H_0: r \leq 0, H_1: r=2$	1,4933	3,8415	0,2217	1,4933	3,84145	0,2217

Koentegrasyon testlerine zayıf dışsallık testi uygulanması sonucu LPR değişkeni zayıf dışsallığını ifade eden sıfır hipotezinin reddedildiği, LET, LEF ve LEM değişkenleri için ise bunun reddedilemediği görülmüştür. Bu sonuca göre LPR değişkenine göre normalize edilmiş koentegrasyon vektörlerinde LET, LEF ve LEM değişkenlerine ait katsayılar sırasıyla 4,4639, 6,7143 ve 2,2697 olarak bulunmuştur. Bu sonuç LET, LEF ve LEM değişkenleri ile LPR değişkeni arasında tahmin edilen ilişkinin negatif yönlü olduğunu göstermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye'de istihdamın yaklaşık olarak %20'si gibi yüksek bir oranın tarım sektöründe olması bu sektörde emek verimliliği ve istihdam ilişkisini önemli kılmaktadır. Bu çalışmada önce tarım sektöründe üretim, istihdam ve emek verimliliği verileri incelenmiş ve ardından emek verimliliği ve istihdam arasındaki ilişki ampirik olarak test edilmiştir. Çalışmanın uygulama bölümü 1988-2016 yıllarına ait verilere ve VAR modeli dâhilinde ele alınan Johansen koentegrasyon testine dayanmaktadır.

Tarım sektörüne ilişkin veriler üretim miktarının yıllar itibariyle artmakta ve fakat tarımsal üretimin toplam üretim içindeki payının azalmakta olduğunu gösterir. 2016 yılında tarımsal üretimin toplam üretimdeki payı %6,93 olmuştur. Tarım sektöründe istihdam ise hem oransal hem de mutlak olarak azalmaktadır. Fakat 2016 yılında tarım sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdamdaki payı %19,50 olmuştur. Bu veriler tarım sektöründe emek verimliliğinin ekonominin diğer sektörlerine nispeten önemli derecede düşük olduğuna işaret etmektedir. Tarım sektöründe istihdam edilenlerin işyerindeki durumlarına göre dağılımı ise düşük verimliliğin bazı kaynaklarını açıklayıcı niteliktedir. Aynı yıl istihdam edilenlerin %41,26'sının kendi hesabına çalışanlardan ve %47,39'unun ise ücretsiz aile işçilerinden oluştuğu görülmüştür. Kendi hesabına çalışanların 2000'li yıllara kadar artış göstermesi belirtilen dönemde tarım arazilerinde bölünmenin devam ettiğine işaret etmektedir. Ücretsiz aile işçilerinin oranının yüksek olması da tarım sektöründe küçük aile işletmelerinin ve bunlarda aşırı istihdamın yaygınlığını göstermektedir.

Çalışmada uygulanan Johansen koentegrasyon testi sonuçları tarım sektöründe emek verimliliği ve istihdam arasında uzun dönem denge ilişkisinin varlığını desteklemektedir. Bu ilişki tarım sektöründe toplam istihdamın yanı sıra kadın ve erkek istihdam grupları için de doğrulanmıştır. Normalize edilmiş koentegrasyon katsayıları ise tarım sektöründe toplam istihdamda, kadın istihdamında, erkek istihdamında ortaya çıkan %1'lik bir azalmanın çalışan başına katma değerle ölçülen emek verimliliğinde sırasıyla %4,46, %6,71 ve %2,27 oranında bir artışa neden olduğunu göstermektedir. Bu katsayılar tarım sektöründe emek verimliliğinin istihdam esnekliğinin hayli yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bu durum tarım sektöründe mevcut çalışanlar için emek verimliliğinin hayli düşük olduğuna, bunun yanı sıra eğitim ve diğer iş alanlarının gerektirdiği beceri sorunlarına, düşük emek mobilitesine işaret etmektedir. Ayrıca tahmin edilen katsayının kadınlarda daha yüksek olması belirtilen sorunlarının kadınlarda daha ciddi olduğunu göstermektedir.

Bugün gelinen noktada işsizlik oranlarının azaltılması Türkiye'nin ekonomik öncelikleri arasında yer almaktadır. İstihdamın önemli bir bölümünün yer aldığı tarım sektöründe düşük emek verimliliğiyle birlikte görülen aşırı istihdam ya da gizli işsizlik olgusu da işsizlik sorununa daha da farklı boyutlar kazandırmaktadır. Tarım sektöründe emek verimliliğinin artırılması ve istihdamdaki mevcut çarpık durumun düzeltilmesi temelde yatan yapısal sorunlara yönelik uzun vadeli çözümler gerektirmektedir. Bu bağlamda özellikle belirli bir iş alanının gerektirdiği becerilerin kazandırılmasını içeren mesleki eğitim, tarımsal arazilerin bölünmesinin önlenmesi ve parçalı arazilerin birleştirilmesi, tarım ürünü üreticilerinin kârlılığının düşük olmasına neden olan piyasa yapılarının düzenlenmesi önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

ADELMAN, Irma & Cynthia Taft MORRIS, "An Econometric Model of Socio-Economic and Political Change in Underdeveloped Countries", **The American Economic Review**, 58(5), (1968), ss. 1184-1218.

DICKEY, David A. & Wayne A. FULLER, "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root", **Journal of the American Statistical Association**, 74(366) (1979), ss. 427-431.

DICKEY, David A. & Wayne A. FULLER, "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", **Econometrica**, 49(4) (1981), ss. 1057-1072.

GRANGER, Clive V. J., "Some Recent Development in a Concept of Causality", **Journal of Econometrics**, 39(1-2) (1988), ss. 199-211.

- GRANGER, Clive V. J. & Paul NEWBOLD, “Spurious Regressions in Econometrics”, **Journal of Econometrics**, 2(2) (1974), ss. 111-120.
- GUJARATI, Damodar N. & Dawn PORTER, **Temel Ekonometri**, 5. Basımdan Çeviri, Literatür Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÜRSEL, Seyfettin & Zümrüt İMAMOĞLU, **Why is Agricultural Employment Increasing in Turkey?**, Betam Working Paper Series 004, 2013.
- HAYAMİ, Yujiro & V. W. RUTTAN, “Agricultural Productivity Differences among Countries”, **The American Economic Review**, 60(5) (1970), ss. 895-911.
- İMROHOROĞLU, Ayşe & Selahattin İMROHOROĞLU & Murat ÜNGÖR, “Agricultural Productivity and Growth in Turkey”, **Macroeconomic Dynamics**, 18(5) (2014), ss. 998-1017.
- JOHANSEN, Soren, “Statistical Analysis of Cointegration Vectors”, **Journal of Economic Dynamics and Control**, 12(2-3) (1988), ss. 231-254.
- JOHANSEN, Soren & Katarina JUSELIUS, “Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration – With Applications to the Demand for Money”, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 52(2) (1990), ss. 169-210.
- KAZGAN, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 50, İstanbul, 2013.
- SIMS, Christopher, “Macroeconomics and Reality”, **Econometrica**, 48(1) (1980), ss. 1-48.
- T. C. Kalkınma Bakanlığı, **Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Yayın No: KB-2877 – ÖİK: 726, Ankara, 2014.
- TOBB, **Türkiye Tarım Sektörü Raporu 2013**, TOBB Yayın No: 2014/230, 2014.

TÜRKİYE’DE TARIMSAL POLİTİKALARIN KISA DÖNEMLİ UYGULANMASINDA PAYDAŞLARIN KAMUOYU AÇIKLAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Emin Ertan GÖKHAN*

Mehmet Saltuk ARIKAN**

ÖZET

Tarım, ulusal düzeydeki ekonomik değerinin yanı sıra sosyal ve politik açıdan da önem taşıyan bir sektördür. Ulusal varlığımızın temelini oluşturan bu sektörde tarım kesimine yönelik uygulanan tarımsal politikaların temel amacı; öncelikle ulusal düzeyde gıda talebini karşılayacak gıda arzının sürekliliğini sağlayacak nitelik ve nicelikte tarımsal üretimin ulusal kaynaklarla gerçekleştirilerek, kırsal kesimdeki asgari yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve yaşam koşullarının sürdürülebilir kılınmasıdır. Ulusal tarım sektörünün temel hedefi; tüketime uygun, sağlıklı, güvenilir ve yeterli gıdaya erişimi sağlamanın yanı sıra uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek tarımsal ürün ihracatıyla milli gelirden artış sağlamaktır. Bu çalışmada ulusal düzeyde uygulanan tarımsal üretim ve destekleme politikaları sonucunda, tarım sektörünün 2017 yılı itibarıyla içinde bulunduğu koşulların, sektör paydaşları tarafından kamuoyuna yansıtılan, paylaşılan sektörel sorun ve çözümlerin neler olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bugün elde ettiğimiz tarımsal üretim verileri, geçmiş yıllarda uygulanmış olan ulusal tarım politikalarının bir sonucudur. Tarımda uygulanan politikaların etkisinin kısa sürede gerçekleşmesi söz konusu değildir. Tarımsal üreticilerin hayat standartlarını yükseltmeyen, üretici gelirlerinde istikrar sağlayamayan ve gelir dağılımını iyileştirmeyen tarımsal politikaların uygulama sonuçları, tarımsal üreticilerin bu sektörden uzaklaşmasını sürekli hale getirmektedir. Sektörden çekilen üretici, kırsal alandan kente yaşanan göçü daha da arttırmakta ve kırsal alandaki tarımsal kaynakların etkin kullanımını azaltmaktadır. Dolayısıyla ülke içi kaynaklardan sağlanamayan tarımsal üretim arzı, ithalatla karşılanmaya çalışılmaktadır. Fiyatı artan ürünlerin, fiyatının aşağı çekilmesi amacıyla hayvansal ve bitkisel ürün ithalatının yoğun olarak uygulandığı bir yıl olmasına karşın, ithalatı yapılan ürünlerin genel fiyat düzeyinde beklenen düşüşler sağlanamamıştır. Sonuç olarak, tarımsal üretim sektörü paydaşlarının kamuoyuna yansıyan sorun ve çözüm önerilerinin vurgulandığı bu çalışmada, geçmişte ve bugün uygulanan tarımsal üretim ve destekleme politikalarının uygulayıcısı ve muhatapları konumunda olan tarafların, mevcut uygulamaların eksik ve yanlışların farkındalıklarının her biçimde ifade edildiği, alternatif oluşturacak sürdürülebilir tarımsal üretim politikaları arayışı konusunda taleplerin yoğun olarak tartışıldığı bir sürecin yaşandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikaları, Tarım Sektörü, Tarımsal İthalat, Tarımsal Üretim.

EVALUATION OF STAKEHOLDERS' PUBLIC STATEMENTS IN THE SHORT-TERM IMPLEMENTATION OF AGRICULTURAL POLICIES IN TURKEY

ABSTRACT

Agriculture is a sector having importance in social and political terms as well as its economic value in the national level. The main purpose of the agricultural policies implemented for the agricultural sector forming the basis of our national assets is to increase the minimum quality of living in rural areas and to make living conditions sustainable by carrying out the agricultural production with national resources in terms of quantity and quality ensuring the food supply meeting the food demand at the national level. In addition to providing access to adequate, healthy, reliable and adequate food, it is expected to increase the national income by exporting agricultural products that can compete in international markets. In this study, as a result of the agricultural production and support policies implemented at the national level, it has been tried to emphasize the conditions of the agricultural sector in 2017 and the sectoral problems and solutions shared by the sector stakeholders. The agricultural production data we obtained today is a result of the national agricultural policies implemented in the past years. The impact of the policies implemented in agriculture is not realized in a short time. The implementation results of agricultural policies which don't increase the standard of living of the agricultural producers and don't improve the income distribution constantly make the agricultural producers away from this sector. The producer giving up the sector increases the rural-urban migration and decreases the efficient use of the agricultural resources in the rural area. Accordingly, the agricultural production supply which

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Hayvan Sağlığı Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı, eegekhan@firat.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Hayvan Sağlığı Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı, msarikan@firat.edu.tr

is not provided from the domestic resources is tried to be met by imports. Although the price of imported products has been intensively applied in order to lower the price of imported products, the expected decrease in the general price level of imported products has not been achieved. As a result, it has been determined that the parties, who are the implementers of the agricultural production and support policies implemented in the past and today, have experienced a process in which the demands of the existing practices are expressed in every way and the demands for sustainable agricultural production policies which constitute an alternative are discussed intensively.

Key Words: Agricultural Policies, Agricultural Sector, Agricultural Imports, Agricultural Production.

GİRİŞ

Ulusal tarım politikalarının temel hedefi; sürdürülebilir tarımsal üretim ve arz güvenliğinin sağlanması yanı sıra gıda güvenliği, kırsal kalkınma ve tarımsal alt yapının oluşturulması, toprak, su kaynakları ve biyoçeşitliliğin korunması, verimli kullanılmasının sağlanması, üreticilerin örgütlenmesi ve eğitilmesi, tarımsal piyasaların düzenlenmesi, tarımsal desteklemelerin etkin bir şekilde yönetilmesi gibi temel politika bileşenlerinin işlevsel olarak uygulanmasını, izlenmesini ve denetimini kapsar.

Küresel ölçekte iklim değişikliği ve artan dünya nüfusu karşısında gıda ihtiyacını karşılayabilecek yeterli gıda arzının sağlanabilmesi evrensel bir sorun olarak tarımsal üretimi en stratejik sektör haline getirmiştir. Ulusal tarım sektörünün temel hedefi; tüketime uygun, sağlıklı, güvenilir ve yeterli gıdaya erişimi sağlamanın yanı sıra uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek tarımsal ürün ihracatıyla milli gelirden artış sağlamaktır. Bu nedenle ulusal tarım politikaları ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal politikalarının en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir.

Kırsal kalkınma, kırsal alanda yaşayan insanların ekonomik ve sosyal koşulların yaşanabilir düzeye getirilmesi ile tarımsal üretimde sürdürülebilirliğin sağlanmasını amaçlayan faaliyetler bütünüdür.

Ulusal gıda ve kırsal kalkınma gibi temel stratejik unsurların varlığı, piyasa ekonomisinin her türlü iç ve dış müdahaleye açık işleyiş koşullarının sonuçlarına terk edilemez.

Piyasa ekonomisi, özel mülkiyetin geçerli olduğu, üretici ve tüketicinin serbestçe karar alabileceği bir ekonomiyi ifade eder. Ancak bu ekonomi herkes bildiğini okusun anlamına gelmez. Öyle olsaydı ulusal politikalara gerek kalmazdı. Ulusal politikalar piyasayı yönlendirmek için vardır. Üreticiyi ve tüketiciyi istenen yönde etkilemek için yapılır.

Piyasa, mal ve hizmetlerin ve bunları temsil eden değerlerin, fiilen veya çeşitli iletişim kanallarıyla alınıp satıldığı bir çerçevedir. Piyasa ekonomisi ise arz ve talep aracılığıyla işleyen, fiyat mekanizması yoluyla hangi mal ve hizmetlerin kimler için üretileceğinin belirlenmesidir. Ancak, piyasanın şeffaflığı ve bu anlamda üretici ve tüketicinin yanılması önlemek için hükümetler önlemler alır ve politikaları belirler¹.

Bu çalışmada ulusal düzeyde uygulanan tarımsal üretim ve destekleme politikaları sonucunda, tarım sektörünün 2017 yılı itibarıyla içinde bulunduğu koşulların, sektör paydaşları tarafından kamuoyuna yansıtılan, paylaşılan sektörel sorun ve çözümlerin neler olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

CUMHURBAŞKANI ERDOĞAN, MİLLİ TARIM PROJESİ TOPLANTISINDA ÇİFTÇİLERLE BULUŞTU

¹ Esfender Korkmaz, "Serbest piyasa ne kadar serbesttir?", **Yeniçağ**, 08/02/2018. <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/serbest-piyasa-ne-kadar-serbesttir-46180yy.htm> (22/02/2018).

Milli Tarım Projesi kapsamında Türkiye genelindeki çiftçilerle "Milli Tarım Buluşması" adlı programda Ankara'da bir araya gelen Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan; Toprağa hak ettiği değeri vermezsek sadece, kendi neslimizin değil, topyekûn insanlığın geleceğini tehdit altına sokmuş oluruz. Toprağa sırtını dönen insan en büyük ihaneti kendisine yapmış olur diyerek sözlerine başlayan Cumhurbaşkanı konuşmasına şöyle devam etti: "Havza Bazlı Üretimi Destekleme ve Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme" adıyla iki başlık altında hayata geçirilmekte olan bu projeye hep birlikte sahip çıkmalıyız. Anadolu, dünyanın en kadim tarım ve hayvancılık coğrafyası olmasına rağmen maalesef bugün her iki konuda da olmamız gereken yerin epeyce uzağındayız. Topraklarımız var ama doğru planlama yaparak, yeterli teknik destek sağlayarak hakkıyla değerlendiremiyoruz. Meralarımız var ama et fiyatları almış başını gidiyor, ihtiyacımızı karşılayabilmek için ithalat yapmak zorunda kalıyoruz. Özellikle topraklarımız noktasında, şu azotlu gübreye topraklarımızı mahvettik ve topraklarımız suyla buluştuğu zaman ne yazık ki çamur olup, akıp gidiyor. Doğallıktan uzak, tüm hastalıkların temelinde de o gübreleme yatıyor.

Bu reformla birlikte Türkiye'nin doğal gübreye dönmek durumunda olduğunu dile getiren Cumhurbaşkanı Erdoğan, "Doğal gübreye dönerken de yapmamız gereken işlerin başında bana göre hani bu 'çöp atıkları' diyoruz ya bunları biz kompost gübreye çevirmek suretiyle gübrelemede rahatlıkla kullanabiliriz ve bunları kullanmak suretiyle de bu kimyevi azotun tehdidinden bütün bu tarımsal gıdalarımızı kurtarabiliriz" diye konuştu.

Türkiye'nin ithalatı ve ihracatının 4 kat artarken tarımsal ürünlerde ihracat artışının bu rakamın altında kaldığını ama ithalat artışının bunun üzerine çıktığını dile getiren Erdoğan, "Bölgesini ve hatta tüm dünyayı doyuruyor olması gereken Türkiye'nin gıda ve et ithalatı yapıyor olması ortada bir sorun olduğunun ifadesidir".

"Enflasyon hedeflerimize ulaşamamızın en önemli sebebi gıda fiyatlarıdır vatandaşımızın gıda konusunda eksiklik yaşamasının önüne geçecek, fiyatları dengede tutacak bir sistemi kurmamız gerekiyor." diye konuştu².

KIRMIZI ETTE İTHALATA DEVAM!

Kırmızı et üretimi ilk 9 ayda, geçen yıla göre yüzde 12 geriledi. Üçüncü üç aylık dönemde kırmızı et üretimindeki gerileme yüzde 23 oranına ulaştı. Geçen yılın ilk 9 ayında 902 bin ton kırmızı et üretilmişti. Bu yıl 794 bin ton üretildi. Geçen yılın ilk 9 ayında sığır eti üretimi 810 bin tonda geriledi.

'Besici eti ucuza satsın' diyerek et ithal ettikçe, içeride besiciliği yok ediyoruz. Et ithalatına kapı açtıkça, içeride üretim geriliyor. Kırmızı et üretim maliyetleri yüksek. Üreticinin et fiyatını ithal fiyatına düşürmesi demek zarar etmesi demek. İthalat kapısı açılınca fiyatlar maliyetin altına inecek endişesiyle besiciler hayvanları kesiyor. Hayvan kesimi artınca fiyatlar biraz düşüyor. Fakat kesilen hayvanların yerine yenileri yetişmeyince fiyatlar gene tırmanışa geçiyor. Bundan önce kaç defa oldu. Ama hayvan üreticilerini ithalatla terbiye etme sevdası bitmedi.

Esas olan üretimin artması. Mera kalmadı. Doğuda hayvan beslenemiyor. Fabrika yeminde ithalat girdisi büyük. Dolar fiyatı arttıkça yem fiyatı artıyor. Besici, ya hayvanlarını kesime yollayarak besicilikten vazgeçecek ya da maliyeti arttıkça et fiyatını arttıracak.

Çayır ve meraya çıkamayan büyükbaş hayvanlar kapalı alanlarda kaba yem ve karma yem yiyor. Kaba yem üretimimiz de talebi karşılayamıyor. Karma yem veya fabrika yemi en

² "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Milli Tarım Projesi Toplantısında Çiftçilerle Buluştu", **GTHB**, 14/11/2016. <https://www.tarim.gov.tr/Haber/1058/Cumhurbaskani-Erdogan-Milli-Tarim-Projesi-Toplantisinda-Ciftcilerle-Bulustu> (27/12/2017).

az yüzde 50 ithal girdiyle üretiliyor. Yem fiyatları et fiyatlarından çok daha hızlı arttı. Tek çözüm, besicilerin yem yükünü azaltacak ekonomi politikaları.

Koç topluluğu 1998 yılında Şanlıurfa'da Harranova Çiftliği'ni kurdu. 2000 yılında besi çiftliği faaliyete geçti. 2012 yılında Koç Topluluğu besicilikten çekilme kararı aldı. O günkü açıklamada "Çiftliğimize yeni besi hayvanı almıyoruz. Alamıyoruz. Çünkü uygulanan ithalat politikasıyla besi hayvanı almak demek yüzde 30, yüzde 50 zarar etmek demektir. Piyasada ithal karkas et satılırken bizim besicilik yapmamız olanaksız" deniliyordu.

Ünlü hamburger firması McDonald's, 2000'lerin başında İzmir Tire yolunda 4 bin baş kapasiteli ve Afyon'da 4 bin baş kapasiteli iki çiftlikle besiciliğe başladı. Hükümetin ithalat politikası karşısında McDonald's besiciliği sürdürmeyeceğine karar verdi. McDonald's, hayvanları besi süreleri tamamlandıkça keserek sektörden çekildi³.

NOHUDA N'OLDU?

Bakanlar Kurulu, ithal nohutların tüketiciye ucuz olarak satılması için, yeni ürünün piyasaya çıkacağı 1 Temmuz 2017'ye kadar nohuttaki gümrük vergisini sıfırladı. AB ve EFTA, Malezya, D-8 ülkeleri ve diğer ülkelerden yapılan ithalatlarda nohuttan %19.3, Güney Kore'den yapılan ithalatlarda ise %10.5 gümrük vergisi alınıyor.

Geçen ürün dönemi yaz yağışlarının olmaması nedeniyle nohut üretimi büyük ölçüde azaldı. Yerli nohut üretimi her yıl talebi karşılamadığı için ithalat yapıldı. Bu yıl ithalat ihtiyacı arttı. Yerli nohudun kilosu 7 TL'den 14 TL'ye yükseldi. Önceki yıllar ithal nohut yerliden ucuza satılırken, şimdilerde ithal nohudun toptan kilosu 15-16 TL'ye yükseldi. Perakendede kilosu 20 TL'den satılıyor.

Yerlisi yetmiyor pirinçte, fasulyede, mercimekte de ithalat devam ediyor. Yerli fasulyenin kilosu 8-15 TL arasında. Kırgızistan'dan ithal fasulye 4-5 TL'den satılıyor. Yerli pirinç 5-7 TL arasında. Kanada'dan ithal kırmızı mercimek 7 TL, yeşil mercimek 10 TL fiyatla satılıyor.

Üretim düştü: üretim alanlarındaki düşüşe bağlı olarak 1990'dan bu yana bakliyat ürünleri üretimi de yüzde 43 azaldı. Ülke nüfusu yüzde 35 artarken, bakliyatla 1990'da 2 milyon 13 bin ton olan üretim 1 milyon tona geriledi. 2002 yılında 650 bin ton olan nohut üretimi, son 10 yılda yaklaşık 150 bin ton gerileyerek 450 bin tona düştü. 500 bin ton olan kırmızı mercimek üretimi 325 bin ton oldu. Yeşil mercimek üretimindeki düşüş daha çarpıcı oldu. 2002 yılında 200 bin tonun üzerinde olan üretim, 20 bin tona kadar geriledi. Kuru fasulyede üretim 250 bin tondan 215 bin tona düştü⁴.

TAVUK ETİ VE YUMURTA ÜRETİMİNDE REKORA DOĞRU...

TZOB Genel Başkanı Bayraktar: "Eylül ayı itibarıyla son bir yılda, tavuk eti üretimi 2 milyon 47 bin tonu, tavuk yumurtası üretimi ise 19 milyar 30 milyon adedi aştı, aynı dönemde hindi eti üretimi de 48 bin 915 tona ulaştı, Ocak-Eylül döneminde, geçen yılın aynı dönemine göre tavuk etinde yüzde 11,9, tavuk yumurtasında yüzde 7 üretim artışı görüldü.

İhracat artışı ise Ocak-Eylül döneminde, geçen yılın aynı dönemine göre kanatlı eti ve ürünlerinde yüzde 48,9, yumurta ve ürünlerinde yüzde 42,4'ü buldu, Eylül ayında kanatlı eti ve ürünleri ihracatı ise yüzde 76,1 gibi çok yüksek bir artışla 28,8 milyon dolardan 50,7

³ Güngör Uras, "Kırmızı ette ithalata devam!", **Milliyet**, 14/11/2017. <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/kirmizi-ette-ithalata-devam--2554390/> (03/01/2018).

⁴ Güngör Uras, "Nohuda n'oldü?", **Milliyet**, 10/03/2017. <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/nohuda-n-oldu--2410729/> (17/01/2018).

milyon dolara çıktı”. Kanatlı eti üretimindeki artış, kırmızı ette yaşanan üretim düşüşünü dengelemesi açısından önem taşıyor.

Türkiye’nin kanatlı sektöründe çok elverişli bir konumda bulunduğunu vurgulayan Bayraktar, “çok büyük ithalat yapan Ortadoğu pazarının dibindeyiz. Ülke potansiyeli çok daha fazla ihracatı mümkün kılıyor. Dünyanın öbür ucunda yer alan Brezilya, Tayland gibi ülkeler, başta Suudi Arabistan olmak üzere Ortadoğu ülkelerine milyarlarca dolarlık ihracat yaparken, bizim bu pazarlardan yeterince faydalanamamamız üzücüdür. Kanatlı sektöründe üretimin sürdürülebilmesi ihracata bağlıdır. Sıkıntılar aşılmalı, kanatlı sektörünün önü açılmalıdır” dedi.

Üretim ve ihracat artarken, üreticinin yeterli gelir elde edemediğini vurgulayan Bayraktar “Teknolojide en üst seviyeye ulaşan kanatlı sektöründe, yapılan yatırımın ne yazık ki karşılığı alınmıyor. Üreticimiz elde ettiği karla amortisman giderlerini bile karşılayamıyor. Sektöre 3 milyon liralık yatırım yapan bir kişi yılda 100 bin lira gelir ancak elde edebiliyor. Bir yatırım 8-10 yılda kendini amorti etmiyorsa büyük sıkıntı var demektir. Mevcut koşullarda sektörde yapılan yatırım 30 yılda kendini zor kurtarıyor. Kanatlı sektöründeki firmalar, bu kar marjları ile bu sektörde kimsenin üretici olarak kalamayacağı hesap etmeli, buna göre hareket etmelidir” dedi⁵.

LOP ET İTHAL EDİLECEK

Kasaplık canlı hayvan ve karkas etten sonra şimdi de kemiksiz et olarak bilinen lop et ithal edilecek. İthalatı sadece Et ve Süt Kurumu değil, özel sektör de yapabilecek.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hazırlanan, "Sığır Eti İthalatında Sağlık ve Teknik Şartların Belirlenmesine İlişkin Tebliğ" Resmi Gazete ‘de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Tebliğ ile karkas etin yanı sıra lop et olarak adlandırılan kemiksiz et ithalatına ilişkin düzenlemeler de yer aldı.

Resmi Gazete'nin 7 Ekim 2017 tarihli sayısında yayınlanan tebliğ, Et ve Süt Kurumu ile özel kesimhaneler sağlık ve teknik şartları yerine getirdikten sonra Kontrol Belgesi alarak karkas ve kemiksiz sığır eti ithalatı yapmalarını öngörüyor⁶.

ET ÜRETİCİLERİ ANKARA’YA YÜRÜYECEK

Antalya’da ette ithalatın artırılmasına tepki gösteren et üreticileri, Et ve Süt Kurumu’nun da kırmızı et fiyatını düşürmek için, market zincirlerinde reyon kiralayacağını duyurmasının ardından, üretimin biteceğini açıkladı. Kırmızı Et Üreticileri Birliği Antalya Şube Başkanı İlhan Ayhan, “Bakanlığımıza deriz ki, gerekirse etin ithalatını siz yaparsınız, biz üretimden çekiliriz. Bu konuda genel merkezimizle ciddi bir çalışma yürütüyoruz, Ankara’ya yürüyeceğiz” diye konuştu.

İthal et alımının besiciliği de yok ettiğine dikkat çeken Başkan Ayhan, “Üreticinin danası var, kestiremiyor. Et ve Süt Kurumu, üreticiye 23 bin TL fiyat veriyor, dananın üreticisine maliyeti 28 bin TL, bu intihar. Maliyetin altında üretimin devam etmesi mümkün değil, özellikle de genç yaşta besici bu sene zarar ederse seneye yapmaz” dedi.

Antalya Ticaret Borsası Meclis Üyesi ve Sönmez ET’in sahibi üretici Ata Sönmez de dünyada et fiyatlarının düşük olmasına rağmen Türkiye’de yüksek olmasını su yoksunluğuna bağladı. Sönmez, “Bizim su kaynaklarımız yeterli olmadığı için mera olmuyor, mera olmazsa

⁵ “Tavuk Eti ve Yumurta Üretiminde Rekora Doğru...”, **TZOB**, 19/11/2017. <https://www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/tavuk-eti-ve-yumurta-uretiminde-rekora-dogru%E2%80%A6> (27/12/2017).

⁶ Ali Ekber Yıldırım, “Lop et ithal edilecek”, **Dünya**, 07/10/2017. <https://www.dunya.com/ekonomi/lop-et-ithal-edilecek-haberi-385044> (29/11/2017).

besicilik, ucuz et olmaz. Batı bölgelerinde mera alanları hep imara açıldı. Etin fiyatının yüksek olmasının; birinci nedeni susuzluk, ikinci nedeni ise imardır. Doğuda da PKK olayı nedeniyle gerginlik var ve bu da hayvancılığı etkiliyor. Oradaki meralara hayvan çıkaramıyorlar. Eskiden doğuya tedarikçi diyorduk, şimdi dışarıdan alıyoruz” dedi.

Torba yasa, meralara sanayi yatırımı riskini artırıyor

Meralarda sanayi yatırımının önünü açacak hükümlerin kamuoyu tepkisi üzerine Üretim Reformu Paketi'nden çıkarılmasının ardından, benzer hükümler geçtiğimiz hafta TBMM'ye gönderilen 130 maddelik torba yasaya konuldu. Tasarının 61'inci maddesi ile endüstri bölgeleri, organize sanayi bölgeleri, teknoloji geliştirme bölgeleri, serbest bölgeler ile sanayi sitesi ve bunların ilave alanları için mera vasfının değiştirilmesi durumunda ödenecek olan ot bedelinden muafiyet getirilmesi öngörülmüyor.

Aynı tasarının 53'üncü maddesinde ise Sulama Alanlarında Arazi Düzenlenmesine Dair Tarım Reformu Kanunu kapsamındaki uygulama alanlarında yer alan tarım arazilerinin, tarım dışı amaçlarla kullanım talepleri hakkında, 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu hükümlerinin uygulanması hükme bağlanıyor. Maddede, tarım arazilerinin zorunlu sebepler olması halinde tarım dışı amaçla kullanılabilmesi ifadesi yer alıyor.

İndirimli vergi dönemi bitiyor, köyde yaşamak zorlaşıyor

2012 yılında çıkarılan ve büyükşehirlerin sayısını artıran yasal düzenleme ile birlikte tüzel kişiliği sona erdirilen köylerde, yasayla getirilen indirimli vergi ve su kullanım dönemi bu yıl bitiyor. Öte yandan, hayvan varlığı yetersiz olan Türkiye'de, hayvan sayısı artırılması yerine, Büyükşehir Yasası ile birlikte, köylerde hayvan yetiştirme de fiilen yasaklanıyor.

Hayvan yetiştirme yasaklanıyor!

Büyükşehir Yasası köylerin mahalleye dönüştürülerek belediyeye bağlanmasıyla birlikte, küçük çapta hayvancılık yapan köylülerin de ahırlarını şehir dışına taşımaları zorunluluğu ortaya çıktı. Artık mahalleye dönüşen köyler, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na tabi oldular. Bu kanun, ilçe merkezlerinde hayvan yetiştirilmesini yasaklarken, kenar mahallelerde en fazla iki hayvan yetiştirilmesine izin veriyor. Ayrıca hayvanların yerleşim yeri içinde otlatılması ve sulanması da yasaklanıyor⁷.

TMO'DAN 'İTHALAT YETKİSİ' AÇIKLAMASI

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin internet sitesinde yer alan duyuruda, Bakanlar Kurulu kararıyla 750 bin ton buğday, 700 bin ton arpa, 700 bin ton mısır ve 100 bin ton pirinç için Ofise ithalat yetkisi verildiği hatırlatıldı.

TMO'nun ana görevinin, müdahale kapsamına giren ürünlerle ilgili piyasaları düzenlemek olduğuna dikkat çekilen açıklamada, şunlar kaydedildi:

TMO'nun 2012 ve 2014 yıllarında da ithalat yetkisi aldığı anımsatılarak, bunun üreticinin mağduriyetine sebep olmadığına altı çizildi.

Bu hasat sezonunda Türkiye'de buğday üretiminin 21,8 milyon ton, arpa üretiminin 7,5 milyon ton, mısır üretiminin 5,9 milyon ton ve çeltik üretiminin 900 bin ton olarak gerçekleşmesinin beklendiği bildirilen açıklamada, şu değerlendirmelere yer verildi:

"TMO'ya hububat için verilen ithalat yetkisi genel yetkidir, ihtiyaç halinde kullanılabilir, hasat sezonunda kullanılması söz konusu değildir, asla üretici

⁷ Begüm Aksoy, "Et üreticileri Ankara'ya yürüyecek", **Dünya**, 06/10/2017. <https://www.dunya.com/ekonomi/et-ureticileri-ankaraya-yuruyecek-haberi-384826> (26/10/2017).

mağduriyetine sebep olmayacaktır. Esas olan piyasa fiyat istikrarıdır, istikrarlı bir piyasada üretici de tüketici de korunmuş olacaktır”⁸.

TARIMSAL DESTEKLEME SİL BAŞTAN

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Ahmet Eşref Fakıbaba, kısa süre içerisinde tarım, hayvancılık ve gıda alanında yeni düzenlemelere gideceklerini bildirdi. Öncelikli olarak tarımsal desteklemelere yoğunlaştıkları ifade eden Fakıbaba, şunları kaydetti: "Desteklemelerde düzenlemelere gidilecek. Örneğin, ürün ülke için çok elzem bir üründür fakat çiftçi ürettiği zaman zarar ediyordur onun için devlet destek verir. O ürünün kalitesini ve miktarını artırır. Eğer böyle bir ürün yoksa desteğin de olmaması lazım. Örneğin pamuk bizim ürettiğimiz bir ürün ve tüketime kafi gelmiyor, dışarıdan ithal ediyoruz. O zaman pamuk desteklenecek ki dışarıdan ithal etmeyelim. Yeni bir destekleme modeli çıkacak, bu modelde çiftçi de üretici de tüketici de rahatlayacak, bu konuda kapsamlı çalışma yapılıyor" dedi⁹.

TARIM DESTEKLERİ NE ZAMAN AÇIKLANACAK?

Bu yılın başında, en yetkili ağızlar; “Tarım destekleri 3 yıllık açıklanacak. 2017 destekleri belirlenirken, aynı zamanda 2018 ve 2019’un da destekleri de açıklanmış olacak. Çiftçi tohumu ekmeden ne kadar destek alacağını bilecek.” diye açıklama yaptı. Geldik yılın yarısına bırakın 3 yıllık desteğin açıklanmasını daha bu yılın, 2017 üretim yılının destekleri açıklanmadı. Çiftçinin ekecek ürünü kalmadı. Birçok üründe hasat başladı, başlayacak. Bu saatten sonra açıklanacak destekle üretim planlaması yapılamaz¹⁰.

TARSİM ÇİFTÇİNİN KARA GÜN DOSTU OLDU

Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM), faaliyete başladığı 2006’dan itibaren tahsil ettiği 2,6 milyar lira prim karşılığında üreticilere 3,1 milyar lira tazminat ödedi, 11 yılda 8,1 milyon poliçe karşılığında 124 milyon dekar alan, 6,6 milyon küçükbaş ve büyükbaş hayvan ile 5,1 milyon arılı kovani sigortaladı¹¹.

TARSİM NASIL DOLANDIRILDI

TARSİM, devlet destekli tarım sigortası yapmak için kurulmuş bir sigorta havuzu. Çiftçiler, üreticiler, ürününü, hayvanını sigortalatıyor; primin yarısını Tarım Bakanlığı aracılığı ile devlet ödüyor, yarısını çiftçi karşılıyor; hasar gerçekleştiğinde de TARSİM, ödeme yapıyor. TARSİM’in yönetimi de ağırlıklı olarak Tarım Bakanlığı’nın elinde.

Olay, Batman merkezli Siirt, Şırnak, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Hakkari’de gerçekleşiyor. İşin içinde bazı sigorta acenteleri var, bazı eksperler var, bazı üreticiler (tarım arazisi sahipleri) var ve TARSİM’in o bölgede bazı çalışanları var. Acente sigortayı düzenliyor ve primin yarısını devlet ödüyor. Hasar sonrası eksper sahte rapor düzenliyor. Bu sayede arazi sahipleri alması gereken hasarın çok üzerinde bir para alıyor, olmamış hasar olmuş gibi gösteriliyor. Ve alınan hasar bu kişiler arasında kırıılıyor. Sonuç; TARSİM, 6 milyon lira dolandırılıyor¹².

⁸ “TMO’dan ‘ithalat yetkisi’ açıklaması”, **Dünya**, 30/07/2017. <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/tmodan-ithalat-yetkisi-aciklamasi-haberi-375311> (16/10/2017).

⁹ “Tarımsal destekleme sil baştan”, **Dünya**, 27/06/2017. <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/tarimsal-destekleme-sil-bastan-haberi-374868> (25/10/2017).

¹⁰ Ali Ekber Yıldırım, “Tarım destekleri ne zaman açıklanacak?”, **Tarım Dünyası**, 25/05/2017. <http://www.tarimdunyasi.net/2017/05/25/tarim-destekleri-ne-zaman-aciklanacak/> (11/01/2017).

¹¹ “TARSİM çiftçinin kara gün dostu oldu”, **Yeni Şafak**, 03/03/2017. <https://www.yenisafak.com/ekonomi/tarsim-ciftcinin-kara-gun-dostu-2622594> (07/09/2017).

¹² Noyan Doğan, “TARSİM nasıl dolandırıldı”, **Hürriyet**, 10/11/2017. <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/noyan-dogan/tarsim-nasil-dolandirildi-40640076> (19/12/2017).

ET TÜKETİMİ KOYUN, KEÇİ, HİNDİ, KAZ VE ÖRDEKLE ÇEŞİTLENDİRİLMELİDİR

TZOB Genel Başkanı Bayraktar: “Et üretiminde ve tüketimde bütün ağırlığı kırmızı ette sığır, kanatlıda tavuk etine verdik. Kırmızı ette koyun, keçi eti üretimi ve tüketimi, kanatlıda hindi, kaz ve ördek eti üretimi ve tüketimi artırılmalıdır. Tavuk eti üretimi, bu yıl rekor kırarak 2 milyon tonu aşacak. Buna karşın, bu yıl hindi eti üretimi 50 bin tonda kalacak gibi görünüyor. 2016 yılında üretilen 1 milyon 173 bin 42 ton kırmızı etin yüzde 90,3’ünü sığır eti oluşturdu. Anadolu, küçükbaş hayvancılığa son derece uygundur. Bu topraklarda rahatlıkla 1 milyonun üzerinde manda, 50-60 milyon koyun, 15-20 milyon keçi beslenebilir. Islah çalışmalarıyla et üretimi de hayvan sayısındaki artıştan çok daha fazla artırılabilir”¹³.

ÇİFTÇİ TEFECİNİN ELİNE DÜŞTÜ

Türkiye'de 2006 yılında yürürlüğe giren Tarım Kanunu'nun 21'inci maddesi, tarımsal destekleme programlarının finansmanının, bütçe kaynaklarından ve dış kaynaklardan sağlanacağını ve bütçeden ayrılacak kaynağın Gayrisafi Millî Hasıla'nın (GSMH) yüzde birinden az olamayacağını hükmediyor. Yasaya göre 2007'den bu yana 10.5 yılda çiftçinin yasal destek hakkı 171.5 milyar lirayı bulması gerekirken, 84 milyar lirada kaldı. Çiftçiye verilen finansal destek 87.5 milyar lira eksik yapıldı. Bu yıl da çiftçi, devletten yasa ile alması gereken 26 milyar lira desteğin, 12.8 milyar lirasını alabildi. Bununla beraber, 2017 başında kullanılan tarım kredileri de 89 milyar 703 milyon liraya çıktı

Bankacılık Düzenleme Denetleme Kurumu (BDDK) verilerine göre, 2007'de tarımsal nakit kredi kullanımı 6.9 milyar TL iken, 2017 yılı Eylül ayı itibarıyla sadece bankaların çiftçiye kredi kullandırımı toplamı 82 milyar 403 milyon TL'ye ulaştı. Tarım Kredi Kooperatifleri 'ne olan borç ise 7 milyar 300 milyon lira oldu. Ayrıca bankaların tarım kredilerinden 2007 yılı Ocak ayında 353 milyon TL alacağı takipte iken, bu tutar 2.2 milyar liraya çıkmış durumda. Bunun yanında, tarım sektöründe 1.9 milyar TL de gayri nakdi kredi kullanımı söz konusu.

Çiftçi Kayıt Sistemi'nde (ÇKS) son 10 yılda kayıtlı çiftçi sayısının 2 milyon 613 binden, 2 milyon 267 bine gerilediği görülüyor. 10 yılda 346 bin çiftçi daha toprağından kopmuş. Öte yandan TÜİK verilerine göre en fazla tarım alanı kaybı da 'tahıllar ve diğer bitkisel ürünler 'de gerçekleşti. 2006'da 17 milyon 440 bin hektar alan, yüzde 11 azalarak 15 milyon 574 bin hektara geriledi¹⁴.

SİRKEMİZİ, ÇORBAMIZI JAPONLAR YAPACAK (İYİ DE BİZ NE YAPACAĞIZ?)

Japon Ajinomoto gıda grubu yakında Türkiye piyasasında paketli kuru gıda, toz karışımı gıda, sos, turşu, sirke, makarna gibi ürünlerde tekel duruma gelecek ve ya gelmiş durumda.

1909 yılında kurulan Japon Ajinomoto, yıllık 10 milyar dolar gelire sahip dev bir gıda kuruluşu. Türk pazarına yeni yatırım yaparak değil. Daha önce kurulmuş, isim yapmış, marka olmuş firmaları satın alarak hâkim oluyor.

Hazır çorba, bulyon, yemek harçları, puding, krem şanti, çikolatalı sos gibi ürünleri bulunan Bizim Mutfak markasının üreticisi Örgen Gıda'nın hisselerini Ülker'den alan

¹³ Şemsi Bayraktar, “Et tüketimi koyun, keçi, hindi, kaz ve ördekle çeşitlendirilmelidir”, **TZOB**, 29/12/2017. <https://www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/et-tuketimi-koyun-keci-hindi-kaz-ve-ordekle-cesitlendirilmelidir> (27/01/2018).

¹⁴ Mehtap Ertürk Özcan, “Çiftçi tefecinin eline düştü”, **Sözcü**, 04/12/2017. <http://www.sozcü.com.tr/2017/ekonomi/ciftci-tefecinin-elinde-dustu-2116557/> (18/01/2018).

Ajinomoto, Kükrer Gıda'nın da sahibi oldu. Türkiye'nin en önemli gıda üreticileri arasına girdi.

Paketli kuru gıda ve toz karışım üretimi yapan Örgen Gıda, hazır çorba, toz puding, toz tatlı, bulyon, türk kahvesi, kahve karışım ve baharat üretim hatlarıyla Türkiye'nin önde gelen kapasiteli toz gıda üreticisi oldu. Öngen Gıda, Bizim Mutfak, Piyale, Hürrem, Baktat markaları ile üretim yapıyor. 45 bin ton üretim hacmi ile Türkiye'nin en büyük toz gıda üreticisi durumunda idi.

Japon gıda ve gıda malzemeleri üreticisi Ajinomoto, Örgen Gıda Sanayi ve Ticaret AŞ'nin tamamını 220 milyon liraya almak için Yıldız Holding (Ülker Grubu) ile anlaştı.

Kemal Kükrer markası ile bilinen sos, sirke ve turşu üreticisi Kükre Gıda Türkiye'nin en eski firmaları arasında yer alıyor. Şirketin tarihi 1915 yılına kadar gidiyor. 2013 yılında şirketin % 50'sini 60 milyon TL'ye satın alan Japon Ajinomoto grubu kalan % 50 payı da 181 milyon TL'ye satın alarak Kemal Kükrer markasının ve üretim tesislerinin sahibi oldu.

Daha önce kendi ürettiğimiz sirkemizi, toz çorbamızı, makarnamızı da yabancılar üretmeye başlayınca biz ne yapacağız?

Biz bekliyoruz ki Japon sermayesi gelsin, fabrika kursun, bilgisayar için parça üretsün. Ama Japon geliyor bizim yıllardır ürettiğimiz sirkeyi üreten tesisleri satın alıyor. Biz sirke ve çorba işini Japonlara devredince ne yapacağız? Bilgisayar yapmaya mı başlayacağız?¹⁵

BREZİLYALI GIDA DEVİ BRF, BANVİT'İ NEDEN SATIN ALDI?

Kanatlı sektörü denilince Türkiye'de akla gelen en önemli şirketlerden Banvit, Brezilyalı gıda devi BRF'nin oldu. Banvit, yüzde 79.48 oranında hissesinin satışı için Brezilya merkezli BRF S.A.'nin bağlı ortaklığı olan BRF GmbH ile hisse satış sözleşmesi imzaladı.

Sözleşmede toplam satın alma bedeli toplam 915 milyon TL olarak belirlendi. BRF ve Qatar Investment Authority, Banvit'i satın almak için bir ortak sermaye girişimi oluşturacak. Oluşturulacak bu şirkette BRF'nin payı yüzde 60, Qatar Investment Authority'nin payı yüzde 40 olacak.

Portföyünde 30'dan fazla markaya sahip olan BRF, dünyanın en büyük gıda şirketlerinden bir tanesi ve en büyük kanatlı hayvansal ürün ihracatçısı konumunda. Margarinden lazanyaya pek çok alanda üretim yapan BRF, binlerce çeşit üründen yıllık 4 milyon ton gıda satışı gerçekleştiriyor. Şirketin cirosu 10 milyar dolar seviyesinde.

Peki bu gelişme Türkiye kanatlı sektörü ve pazarı açısından ne anlama geliyor?

Sektörün yem girdilerinin önemli bir kısmında ve damızlık materyal tarafında ithalata bağımlılığı söz konusudur. Haliyle kurdaki artışlar da maliyetleri yukarı taşıyor ve ihracat tarafında rekabet avantajını ortadan kaldırıyor. Bu açıdan sektör oldukça zor bir dönemden geçiyor. Şeker Piliç'in iflası, Köytür Piliç markasının sahibi olan Yemsel Tavukçuluk şirketinin iflas erteleme talebi, Mudurnu ve Ayaç gibi firmaların üretimi bırakması sektördeki mevcut tabloyu daha net ortaya koyuyor.

Türkiye'deki kanatlı sektörü oldukça kırılgan bir yapıya sahiptir. Bu noktada dünya devi bir şirketin pazara girmesi görece daha küçük ölçekte kalacak yerli üreticileri rekabet açısından daha da zorlayabilir. Düşük maliyetli üretim politikası ile bilinen BRF, Banvit markası ile hem Türkiye pazarında tüketimi artırmaya yönelik pazar payını artırmayı

¹⁵ Tevfik Güngör, "Sirkemizi, çorbamızı Japonlar yapacak (İyi de biz ne yapacağız?)", *Dünya*, 25/08/2017. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/sirkemizi-corbamizi-japonlar-yapacak-iyi-de-biz-ne-yapacagiz/379101> (27/12/2017).

hedeflerken, hem de üretim üssü olarak kullanacağı Türkiye üzerinden başta Ortadoğu/Körfez ülkeleri olmak üzere yakın coğrafyaya ihracat payını artıracak¹⁶.

TÜRK İŞ ADAMLARI DÜNYANIN TOPRAĞINI ALIYOR

Türk işadamları özellikle gıda alanında yatırım yaparken yurtdışını tercih ediyor son yıllarda. ABD'den Etiyopya'ya birçok ülkede arazi alan Türk işadamları yatırımlarını tarımın dışında gayrimenkul, turizm gibi alanlarda da değerlendiriyor. Türk işadamları ve kamu kurumlarının sahibi olduğu araziler, büyüklükleri ve yapılan projeler:

Sudan: Özel sektör 20 bin dönümlük alana inşa edilmiş bir süt işleme çiftliği kiraladı, ardından araziye 33 bin dönüme çıkaran işadamları, bu arazide ayçiçeği üretiyor. Ülkede ayrıca Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), 5 milyon dönümlük araziye 2013'te 99 yıllığına kiraladı.

Etiyopya: Etiyopya'nın en verimli tarım sahalarından biri olan Omo Valley'de 30 bin hektarlık arazi başkent Darüsselam'da 2005'te 30 bin dönümlük araziye mısır yetiştirmek için 99 yıllığına kiraladı.

Zambiya: Zambiya'nın Seranga kentinde 5 bin dönüm arazi kiraladı. Firma ayrıca Sudan'da da 10 bin dönümlük arazinin de işletmecisi.

Nijerya: Nijerya'nın kuzeyinde 5 bin dönüm arazi kiraladı, salça fabrikası kuruldu.

Arjantin: 400 dönüm arazi üzerine kurulan bahçede ürettiği kirazları İngiltere'ye ihraç ediyor.

ABD: Türk girişimciler 2007 yılında ABD'de 8 bin dönüm arazi aldı. Arazide 6 bin tonluk ceviz üretimi gerçekleştiriyor.

Suudi Arabistan: Medine'de 50 dönümlük arazi alan iş adamları bu arazide hurma yetiştiriyor.

Pakistan: 20 bin dönümlük arazi alındı. Şeftali, kayısı, nar, vişne yetiştiriliyor.

Malezya: 12 bin dönüm arazi üzerinde ananas üretimi yapılıyor.

Makedonya: Ülkede iki büyük Türk şirketinin arazisi var. 2012'de ülkenin en büyük süt markalarından Svedmilk'i alan firma, 40 hektarlık bir arazi aldı, diğer bir firma ise Üsküp'te 835 dönümlük bir arazinin sahibi.

Bulgaristan: Türk girişimci, Filibe ve Pazarlık arasındaki ovada ilk etapta 5 bin dönüm arazi kiraladı ve bu rakamı kısa sürede 10 bin dönüme çıkardı.

Ukrayna: Agro Alliance adında bir şirket kurarak 10 yıl vadeli 30 bin dönüm arazi kiralaayan firma, bu ülkede de popcorn mısır, ay çekirdeği, kabak çekirdeği, buğday, kanola ve soya üretimi yapıyor¹⁷.

193 ÇEŞİT PEYNİRİMİZ VAR, İHRACATTA İLK 20'DE BİLE DEĞİLİZ

Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) Genel Başkanı Şemsi Bayraktar, ülkemizde tespit edilen peynir sayısının 193'e ulaştığını bildirerek, "bu kadar çeşit zenginliğimize rağmen, dünyada 25,6 milyar dolarlık peynir ihracatından sadece 150 milyon dolar pay alıyoruz. Çok fazla peynir çeşidi olmayan Almanya 3,7 milyar dolarlık ihracatla birinci, iki-üç

¹⁶ İrfan Donat, "Brezilyalı gıda devi BRF, Banvit'i neden satın aldı?", **Bloomberg**, 12/01/2017. <http://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/1973149-brezilyali-gida-devi-brf-banviti-neden-satin-aldi> (02/02/2018).

¹⁷ Ülker Kerim, "Türk işadamları dünyanın toprağını alıyor", **Dünya**, 04/05/2017. <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/turk-isadamlari-dunyanin-topragini-aliyor-haberi-361039> (22/09/2017).

çeşit peyniri olan Hollanda 3,5 milyar dolarlık ihracatla ikinci, Türkiye 22. sırada bulunuyor” dedi.

Bayraktar, yaptığı açıklamada, dünyada, 2016 yılında, Türkiye'nin 661 bin tonluk peynir üretimiyle ABD, Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Polonya, Brezilya'nın ardından 8'nci sırayı aldığını belirtti. Türkiye'de sanayi dışı peynir üretiminin de çok yaygın olduğunu, verilerin bu üretimi içermediğini bildiren Bayraktar, bu üretim de dâhil edildiğinde peynir üretiminin 1,3 milyon tona ulaştığı bilgisini verdi¹⁸.

HAYVANLARA KÜPE AFFI

Resmi Gazete'nin 4 Nisan 2017 tarihli sayısında yayınlanan iki ayrı yönetmelik değişikliği ile hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvanlar için küpe affi getiriliyor. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hazırlanan Yönetmelik değişikliklerine göre, hayvan sahipleri 31 Aralık 2017 tarihine kadar küpesiz hayvanlarına küpe takarak kayıt sistemine dâhil edebilecekler. Bu tarihe kadar küpe taktırmadıkları için herhangi bir cezai işlem yapılmayacak.

Küçükbaş hayvanların yüzde 30'u kayıtdışı olmakla birlikte küpe taktırmadığı için kesilen cezanın toplamı 6 milyar lira. Hayvancılığa bir yılda verilen toplam desteğin 2 katı. Bakanlık, bununla ilgili yasal bir düzenleme yaparak 6 milyar liralık cezayı da silecek¹⁹.

HAYVAN SAYISI GÜNCELLENİYOR

Yasa gereği her 10 yılda bir tarım sayımı yapılması gerekiyor. Türkiye, en son sayımı 2001 yılında yaptı. Gelişen teknolojiye, yaygın iletişim olanaklarına rağmen 2011'de yapılması gereken tarım sayımı 6 yıldır yapılmıyor. Bu nedenle tarımla ilgili veriler güncel değil. Güvenilir değil.

Denilebilir ki, Çiftçi Kayıt Sistemi(ÇKS) var. Hayvancılıkta TÜRKVET kayıt sistemi var. Fakat bu kayıt sistemleri doğru çalışmıyor. Çalıştırılmıyor. Bunu biz biliyoruz. Bakanlık da söylüyor.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bu kayıt sisteminin sağlıklı olmadığını belirterek, 81 İl Müdürlüğü'ne 7 Aralık 2017 tarihli yazılı talimat göndererek hayvan sayımı yapılmasını istedi.

Gıda ve Kontrol Genel Müdür Vekili Dr. Yunus Bayram'ın Bakan adına imzalayarak 81 İl Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda, 28 Nisan 2017 tarihinde her yaştan hayvanın küpelenecek TÜRKVET'te kayıt altına alınması ve işletmelerde kayıtlı hayvan mevcudunun ivedilikle güncellenmesi talimatı verilmesine rağmen bazı illerde güncelleme yapılmadığı ifade ediliyor²⁰.

TÜKETBİR BAŞKANI TUNÇ: 2017 YILI TARIM SEKTÖRÜ İÇİN DALGALI GEÇTİ!

Türkiye Kırmızı Et Üreticileri Merkez Birliği (TÜKETBİR) Başkanı Bülent Tunç, tarım sektörü ve üreticiler için 2017 yılının dalgali geçtiğini belirterek, süreçten en çok küçük işletmelerin etkilendiğini kaydetti. Kırmızı et fiyatlarındaki artışın sorumlusunun üretici gibi gösterilmeye çalışıldığını dikkat çeken Tunç, “Fiyat, maliyetle ilişkili bir konudur. Besicilikte

¹⁸ Şemsi Bayraktar, “193 Çeşit Peynirimiz Var, İhracatta İlk 20'de Bile Değiliz”, **Gümrük TV**, 06/11/2017. <https://www.gumruktv.com.tr/193-cesit-peynirimiz-var-ihracatta-ilk-20de-bile-degiliz> (11/02/2017).

¹⁹ Ali Ekber Yıldırım, “Hayvanlara küpe affı”, **Dünya**, 04/04/2017. <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/hayvanlara-kupe-affi-haberi-356706> (15/08/2017).

²⁰ Ali Ekber Yıldırım, “Hayvan sayısı güncelleniyor”, **Dünya**, 14/12/2017. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/hayvan-sayisi-guncelleniyor/394387> (13/02/2017).

besiye alınan hayvan fiyatı maliyetin yüzde 55-60'ını teşkil etmektedir" dedi. Ayrıca hayvan varlığımız içinde sütçü ırkların hâkim olması ve kaba yem yetersizliği daha karlı besicilik yapma imkânını azaltmaktadır. Maliyette yüzde 30-35 civarında payı bulunan yem fiyatları da et fiyatında etkili olmaktadır. Hükümetimiz yemde KDV'yi sıfırlama kararı almıştır. Bunun fiyatlara yansıtılması iyi izlenmelidir. Aksi halde üreticiye faydası olmaz, et fiyatları buna bağlı olarak düşmez ve sadece devlet vergi kaybına uğramış olur" ifadelerini kullandı²¹.

YEM FİYATLARI 3-4 AYDA YÜZDE 100'E YAKIN ARTTI

Başta yonca ve saman olmak üzere hayvan yemlerinin fiyatları yükselmeye devam ediyor. 30 kuruş olan samanın kilogram fiyatı 60 kuruşa, yoncanın kilogram fiyatı da 60 kuruştan 100 kuruşa çıktı. Uzmanlar, "Zamlar besicinin maliyetlerini arttırdı. Bu da et ve süt fiyatlarına zam olarak yansıyor. Et fiyatlarının düşmesi ithalatla da engellenemeyecek"²² dedi.

ET VE HUBUBATTA GÜMRÜKSÜZ İTHALAT İMKÂNI

Toprak Mahsulleri Ofisi'ne (TMO) buğday ve mahlut, arpa, mısır ve pirinç ithalatı için gümrük vergisiz tarife kontenjanı tahsis edildi. Resmi Gazete'de yayımlanan Bakanlar Kurulu kararına göre, TMO'ya 31 Mayıs 2018'e kadar 750 bin ton buğday ve mahlut ile 700 bin ton arpayı gümrük vergisiz ithal edebilmesi için tarife kontenjanı açıldı.

TMO ayrıca 31 Temmuz 2018'e kadar 700 bin ton mısır ve 31 Ağustos 2018'e kadar 100 bin ton pirinci gümrüksüz ithal edebilecek.

Et ve Süt Kurumu'na (ESK), sıfır gümrük vergisiyle 2018 yılı sonuna kadar 500 bin canlı büyükbaş hayvan, 475 bin baş canlı koyun ve keçi ve 75 bin ton taze veya soğutulmuş büyükbaş hayvan eti ile 2017 yılı sonuna kadar da 20 bin ton çeyrek karkas et kontenjanı tahsis edildi²³.

SONUÇ

2017 yılı tarım sektörü kapsamında kamuoyu gündemi oluşturan en önemli konu, bitkisel ve hayvansal ürün ithalatları olmuştur. Cumhurbaşkanının Türkiye genelindeki çiftçilerle bir araya geldiği Milli Tarım buluşmasında ifade ettiği gibi "Dünyanın en kadim tarım ve hayvancılık coğrafyasında, doğru yapılmayan üretim, planlama ve teknik destek sonucunda Türkiye'nin bitkisel ve tarımsal ürün ithalatı yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kaldığı ifade edilmiştir. Tarımsal üretimde doğal gübre kullanımıyla, sektörün dışa bağımlılığının azaltılıp, doğal çevrenin korunması, çevre bilinci ve sağlıklı üretim gerçekleştirilme hedeflenmiştir.

Bugün elde ettiğimiz tarımsal üretim verileri, geçmiş 10-15 yılda uygulanmış olan ulusal tarım politikalarının bir sonucudur. Tarımda uygulanan politikaların etkisinin kısa sürede gerçekleşmesi söz konusu değildir.

²¹ "TÜKETBİR Başkanı Tunç: 2017 yılı tarım sektörü için dalgalı geçti!", **Tarımdan Haber**, 28/12/2017. <https://www.tarimdanhaber.com/haber/kooperatifler-ve-birlikler/tuketbir-baskani-tunc-2017-yili-tarim-sektoru-icin-dalgali-gecti> (22/02/2018).

²² Burak Coşan, "Yem fiyatları 3-4 ayda yüzde 100'e yakın arttı", **Hürriyet**, 19/11/2017. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/yem-fiyatlari-3-4-ayda-yuzde-100e-yakin-artti-40650662> (21/12/2017).

²³ "Et ve hububatta gümrüksüz ithalat imkanı", **Anadolu Ajansı**, NTV, 29/07/2017. <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/et-ve-hububatta-gumruksuz-ithalat-imbani.2LMeVgJeAUmUVpBj83fEQ> (23/01/2018).

2016 yılı sonunda gündeme gelen Milli Tarım politikası, 2017 yılında uygulamaya konuldu. Buna göre bitkisel üretimde havza bazlı destekleme modeli, hayvancılıkta ise; besi yetiştiriciliği, süt ve sanayi bölgeleri oluşturularak desteklemeler farklılaştırılmıştır²⁴.

2016 yılı sonunda açıklanan milli tarım politikasının 2017 yılı desteklemelerinde kısmi olarak gerçekleşmesi beklentisi hâkimdi. Tarımsal üretim girdilerinde önemli bir etken olan mazot desteği 2018 yılında hayata geçirilecek.

Tarımsal ürünlerde gümrük vergilerinin aşağı çekildiği, bazı ürünlerde ise sıfırlandığı görüldü. Fiyatı artan ürünlerin, fiyatının aşağı çekilmesi amacıyla hayvansal ve bitkisel ürün ithalatının yoğun olarak uygulandığı bir yıl olmasına karşın, ithalatı yapılan ürünlerin genel fiyat düzeyinde beklenen düşüklük sağlanamamıştır²⁵. Yaklaşık üç yıldır artmayan çiğ süt fiyatları nedeniyle süt üretiminde arz, talebi karşılayamadığından süt ürünleri fiyatları yükseldi, piyasadaki çiğ süt alım fiyatı ulusal süt konseyinin belirlediği referans fiyatı 1,40 TL oldu.

Kamuoyunda tartışılan konulardan biride, 2017 yılında beş yıl aradan sonra saman ithalatının tekrarlanmasıdır. Gittikçe azalan mera alanlarından yararlanamayan hayvansal üretim, kapalı alanlarda kaba ve karma yemle bu açığı kapatmaya çalışırken, yüksek yem maliyeti ile karşılaşmaktadır.²⁶ Girdi kullanımında yüksek oranda dışa bağımlı üretim gerçekleştiren yem sanayi, döviz kurlarında oluşan değer artışını doğrudan üreticiye yansıtmaktadır.²⁷ Yem fiyatlarındaki artışın, kırmızı et fiyatından daha hızlı arttığı ifade edilmektedir.²⁸

2017 yılında en çok kamuoyunda tartışılan bitkisel ve hayvansal ürün ithalat politikaları kapsamında, Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) 2018 yılının mayıs ayına kadar 750 bin ton buğday, 700 bin ton arpa, 700 bin ton mısır ve 100 bin ton pirinci gümrük vergisi olmadan ithal edebilme imkânı tanındı.

Et ve Süt Kurumuna (ESK) sıfır gümrükle 2018 yılı sonuna kadar 500 bin adet can büyükbaş hayvan, 475 bin adet canlı küçükbaş hayvan ve 75 bin ton taze veya soğutulmuş büyükbaş hayvan eti ile 2017 yılı sonuna kadar 20 bin ton çeyrek karkas et kontenjanı tahsis edilmiştir.

Yabancı sermayenin tarım sektörüne olan ilgisi, sabit sermaye yatırımları gerçekleştirip üretim yaparak katma değer ve istihdam sağlamak yerine ulusal ve uluslararası düzeyde markalaşma ve pazar etkinliği olan firmaları satın alma yöntemini tercih etmişlerdir. Türkiye'de kanatlı sektöründe lider konumunda olan Banvit hisselerinin %80'ni Katar ve Brezilya firmaları tarafından satın alınmıştır.²⁹

Tarımsal üretim ve destekleme politikaları oluşturmanın en önemli girdileri ulusal tarım verileridir. Sağlıklı üretim planlaması yapabilmek için, mevcut üretim kaynaklarının nicel ve nitel değerleri kayıtlı olması söz konusudur. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı mevcut verilerin sağlıklı olmadığını belirterek il müdürlüklerinden 2017 yılı sonuna kadar

²⁴ Ali Ekber Yıldırım, "Tarımda 2017'de ne oldu?", **Dünya**, 28/12/2017. <https://www.dunya.com/kose-yazisi/tarimda-2017de-ne-oldu/396138> (26/01/2018).

²⁵ İrfan Donat, "Tarımda 2017'ye ithalat politikaları damgasını vurdu", **Dünya**, 29/12/2017. <http://www.bloomberght.com/tarim/video/tarimda-2017ye-ithalat-politikalari-damgasini-vurdu/59025> (03/02/2018).

²⁶ Coşan, a.g.m.

²⁷ Aksoy, a.g.m.

²⁸ Uras, a.g.m.

²⁹ Donat, a.g.m.

hayvan sayımı yapılmasını istedi.³⁰ (Yasa gereği 10 yılda bir yapılması gereken tarım sayımı en son 2001 yılında yapıldı).

Sos, sirke ve turşu üretiminde, Türkiye'nin en eski firmaları arasında yer alan Kükrer Gıda ve hazır çorba, toz puding, toz tatlı, bulyon, türk kahvesi ve baharat üretim hatlarıyla yüksek kapasiteli toz gıda üreticisi olan Örgen Gıda, Japon Ajinomoto firmasına satıldı.³¹ Bu tür satın alımların Türkiye'deki üretim sektörü ve Pazar açısından nasıl bir etkileşim sağlayacağı kamuoyunu ilgilendiren konulardan biri oldu.

Tarımsal üretimde yüksek girdi maliyetleri ve piyasa fiyat istikrarsızlıkları, üreticilerin nakit kredi kullanım ihtiyaçlarını arttırdı. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu verilerine göre 2007'de 6,9 milyar TL olan tarımsal nakit kredi kullanımını 2017 yılında 82,4 milyon TL'ye ulaştırmıştır.³²

Sonuç olarak, tarımsal üretim sektör paydaşlarının kamuoyuna yansıyan sorun ve çözüm önerilerinin vurgulandığı bu çalışmada, geçmişte ve bugün uygulanan tarımsal üretim ve destekleme politikalarının uygulayıcısı ve muhatapları konumunda olan tarafların, mevcut uygulamaların eksik ve yanlışların farkındalıklarının her biçimde ifade edildiği, alternatif oluşturacak sürdürülebilir tarımsal üretim politikaları arayışı konusunda taleplerin yoğun olarak tartışıldığı bir sürecin yaşandığı tespit edilmiştir.

---

³⁰ Yıldırım, a.g.m.

³¹ Güngör, a.g.m.

³² Ertürk Özcan, a.g.m.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Begüm, “Et üreticileri Ankara'ya yürüyecek”, **Dünya**, 06/10/2017. URL adresi: <https://www.dunya.com/ekonomi/et-ureticileri-ankaraya-yuruyecek-haberi-384826> Erişim Tarihi (26/10/2017).
- BAYRAKTAR, Şemsi, “193 Çeşit Peynirimiz Var, İhracatta İlk 20'de Bile Değiliz”, **Gümrük TV**, 06/11/2017. URL adresi: <https://www.gumruktv.com.tr/193-cesit-peynirimiz-var-ihracatta-ilk-20de-bile-degiliz> Erişim Tarihi (11/02/2017).
- BAYRAKTAR, Şemsi, “Et tüketimi koyun, keçi, hindi, kaz ve ördekle çeşitlendirilmelidir”, **TZOB**, 29/12/2017. URL adresi: <https://www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/et-tuketimi-koyun-keci-hindi-kaz-ve-ordekle-cesitlendirilmelidir> Erişim Tarihi (27/01/2018).
- COŞAN, Burak, “Yem fiyatları 3-4 ayda yüzde 100'e yakın arttı”, **Hürriyet**, 19/11/2017. URL adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/yem-fiyatlari-3-4-ayda-yuzde-100e-yakin-artti-40650662> Erişim Tarihi (21/12/2017).
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Milli Tarım Projesi toplantısında çiftçilerle buluştu”, **GTHB**, 14/11/2016.. URL adresi: <https://www.tarim.gov.tr/Haber/1058/Cumhurbaskani-Erdogan-Milli-Tarim-Projesi-Toplantisinda-Ciftcilerle-Bulustu> (27/12/2017).
- DOĞAN, Noyan, “TARSİM nasıl dolandırıldı”, **Hürriyet**, 10/11/2017. URL adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/noyan-dogan/tarsim-nasil-dolandirildi-40640076> Erişim Tarihi (19/12/2017).
- DONAT, İrfan, “Brezilyalı gıda devi BRF, Banvit'i neden satın aldı?”, **Bloomberg**, 12/01/2017. URL adresi: <http://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/1973149-brezilyali-gida-devi-brf-banviti-neden-satin-aldi> Erişim Tarihi (02/02/2018).
- ERTÜRK ÖZCAN, Mehtap, “Çiftçi tefecinin eline düştü”, **Sözcü**, 04/12/2017. URL adresi: <http://www.sozcü.com.tr/2017/ekonomi/ciftci-tefecenin-eline-dustu-2116557/> Erişim Tarihi (18/01/2018).
- “Et ve hububatta gümrüksüz ithalat imkanı”, **Anadolu Ajansı**, NTV, 29/07/2017. URL adresi: <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/et-ve-hububatta-gumruksuz-ithalat-imkani,2LMeVgJeAUmtUVpBj83fEQ> Erişim Tarihi (23/01/2018).
- GÜNGÖR, Tevfik, “Sirkemizi, çorbamızı Japonlar yapacak (İyi de biz ne yapacağız?)”, **Dünya**, 25/08/2017. URL adresi: <https://www.dunya.com/kose-yazisi/sirkemizi-corbamizi-japonlar-yapacak-iyi-de-biz-ne-yapacagiz/379101> Erişim Tarihi (27/12/2017).
- KERİM, Ülker, “Türk işadamları dünyanın toprağını alıyor”, **Dünya**, 04/05/2017. URL adresi: <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/turk-isadamlari-dunyanin-topragini-aliyor-haberi-361039> Erişim Tarihi (22/09/2017).
- KORKMAZ, Esfender, “Serbest piyasa ne kadar serbesttir?”, **Yeniçağ**, 08/02/2018. <http://www.yenicagzetesi.com.tr/serbest-piyasa-ne-kadar-serbesttir-46180yy.htm> (22/02/2018).
- “Tarımsal destekleme sil baştan”, **Dünya**, 27/06/2017. URL adresi: <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/tarimsal-destekleme-sil-bastan-haberi-374868> Erişim Tarihi (25/10/2017).
- “TARSİM çiftçinin kara gün dostu oldu”, **Yeni Şafak**, 03/03/2017. URL adresi: <https://www.yenisafak.com/ekonomi/tarsim-ciftcinin-kara-gun-dostu-oldu-2622594> Erişim Tarihi (07/09/2017).
- “Tavuk eti ve yumurta üretiminde rekora doğru...”, **TZOB**, 19/11/2017. URL adresi: <https://www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/tavuk-eti-ve-yumurta-uretiminde-rekora-dogru%E2%80%A6> Erişim Tarihi (27/12/2017).
- “TMO'dan 'ithalat yetkisi' açıklaması”, **Dünya**, 30/07/2017. URL adresi: <https://www.dunya.com/sectorler/tarim/tmodan-ithalat-yetkisi-aciklamasi-haberi-375311> Erişim Tarihi (16/10/2017).
- “TÜKETBİR Başkanı Tunç: 2017 yılı tarım sektörü için dalgalı geçti!”, **Tarımdan Haber**, 28/12/2017. URL adresi: <https://www.tarimdanhaber.com/haber/kooperatifler-ve-birlikler/tuketbir-baskani-tunc-2017-yili-tarim-sektoru-icin-dalgali-gecti> Erişim Tarihi (22/02/2018).

- URAS, Güngör, “Nohuda n’oldu?”, **Milliyet**, 10/03/2017. URL adresi:<http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/nohuda-n-oldu--2410729/> Erişim Tarihi (17/01/2018).
- URAS, Güngör, “Kırmızı ette ithalata devam!”, **Milliyet**, 14/11/2017. URL adresi:<http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/gungor-uras/kirmizi-ette-ithalata-devam--2554390/> Erişim Tarihi (03/01/2018).
- YILDIRIM, Ali Ekber, “Hayvan sayısı güncelleniyor”, **Dünya**, 14/12/2017. URL adresi:<https://www.dunya.com/kose-yazisi/hayvan-sayisi-guncelleniyor/394387> Erişim Tarihi (13/02/2017).
- YILDIRIM, Ali Ekber, “Hayvanlara küpe affı”, **Dünya**, 04/04/2017. URL adresi:<https://www.dunya.com/sectorler/tarim/hayvanlara-kupe-affi-haberi-356706> Erişim Tarihi (15/08/2017).
- YILDIRIM, Ali Ekber, “Lop et ithal edilecek”, **Dünya**, 07/10/2017. URL adresi:<https://www.dunya.com/ekonomi/lop-et-ithal-edilecek-haberi-385044> Erişim Tarihi (29/11/2017).
- YILDIRIM, Ali Ekber “Tarım destekleri ne zaman açıklanacak?”, **Tarım Dünyası**, 25/05/2017. URL adresi:<http://www.tarimdunyasi.net/2017/05/25/tarim-destekleri-ne-zaman-aciklanacak/> Erişim Tarihi (11/01/2017).
- YILDIRIM, Ali Ekber, “Tarımda 2017'de ne oldu?”, **Dünya**, 28/12/2017. URL adresi:<https://www.dunya.com/kose-yazisi/tarimda-2017de-ne-oldu/396138> Erişim Tarihi (26/01/2018).

TARIMDA TEMEL MESELELER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Mehmet Kazım KARA*

ÖZET

UNESCO tarımın kapsamını; bitkisel üretim, hayvansal üretim, su ürünleri, orman ve veterinerlik olarak belirlemiştir. Öte yandan tarım teknolojileri, hammaddesini tarımdan temin eden ya da nihai ürününü tarım için üreten geleneksel üretim kolları ve sanayileri de tarımın kapsamı içindedir.

Türkiye sahip olduğu coğrafyada tarımla ilgili olarak, çok büyük imkânlarla sahip bir ülkedir. Toprak, su, iklim özellikleri ve insan kaynağı açısından oldukça iyi durumda bulunan Türkiye, bitkisel ve hayvansal üretim yanında su ürünleri ve ormancılık bakımından da büyük potansiyele sahiptir. Ancak bütün bu imkânlardan yeterince istifade edilemediği söylenemez. Bunun en önemli sebebi de, geçmiş dönemlerden beri tarımda uygulanmakta olan politikalarıdır. Türkiye’de uygulanan tarım politikaları, çiftçinin alım gücü, tarım ürünlerinin fiyatları, döviz kurları gibi etkenler dikkate alındığında, bunlar tarımda girdi fiyatlarını giderek artırmaktadır. Bunların başında da, önemli kısmı ithal edilen kesif yem ve kimyasal gübre gelmektedir. Aslında yeraltı zenginliği fazla olan ülkemizde kimyasal gübre için gerekli olan hammadde, kendi kaynaklarımızdan üretilir. Öte yandan çiftlik gübresi kullanımı da teşvik edilebilir. Hayvansal üretim açısından çok iyi durumdaki Doğu bölgelerimizde ve ülkemizin başka yerlerinde de, çiftlik gübresi tezek halinde, maalesef yakıt olarak kullanılmaktadır. Tezeğin yakıt olarak kullanılması sonucunda çok yoğun olarak ortaya çıkan azotlu gazlardan oluşan duman da, sağlığı olumsuz etkilemektedir.

Ülkemizde yaşanan bu olumsuz gelişmelerde, altmışlı yıllarda başlayan ve bir süre yoğun şekilde devam ettirilen, Üniversitelerdeki bazı akademisyenlerin öncülüğünü yaptığı tarım karşıtı sanayileşme söylemlerinin de önemli etkisi olmuştur. Osmanlı’nın son döneminde başlayan Batılılaşma çabaları, Cumhuriyet’in ilk dönem aydınlarında bir ‘bürokratik tahakküm’ anlayışına dönüşmüştür. Mustafa Kemal Atatürk tarafından ‘Milletin efendisi’ olması öngörülen köylüye tepeden bakan bir anlayış ortaya çıkmıştır. Maalesef bu yanlış anlayıştan tarım da nasibini almıştır.

Anahtar Kelimeler: UNESCO, Tarım Politikaları, Tarımsal Girdiler.

THE FUNDAMENTAL TOPICS IN THE AGRICULTURE AND THE SOLUTION SUGGESTIONS

ABSTRACT

UNESCO has determined the scope of agriculture as plant production, animal production, aquaculture, forestry and veterinary medicine. Besides, agricultural technologies producing last products for the agriculture or traditional production branches and industries procuring raw material from the agriculture were within the scope of the agriculture. Turkey is a country that has big possibilities due to its geographic in terms of the agriculture. Also, Turkey has a grand potential because of that it is not only quite good in soil, water, climate properties and human resources but also well enough in aquaculture and forestry along with plant and animal production. It could be mentioned that it could utilize these possibilities, sufficiently. The most important reason for these is also old policies applied in the agriculture from previous period. When factors viz. the applied agricultural policies, farmer’s purchasing power, agricultural products’ prices, and exchange rates are taken into consideration, these increase input prices in the agriculture. The most significant ones among them are concentrate feed and chemical fertilizer. In fact, raw material required for chemical fertilizer in our

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Zootekni Bölümü, kazim.kara@igdir.edu.tr

country that is rich in underground treasures can be produced by our own resources. On the other hand, use of farm manure can be promoted. In the Eastern Anatolia Region of Turkey and another region where animal production is quite good, farm manure is unfortunately used as a fuel in a turf form and consequently, nitrogen gas smoke affects healthy adversely. The statements of anti-agriculture industrialization starting in the sixties and being sustained intensely for a time together with some academicians leading in universities have an impact on twisted developments in our country. Within that period, anti-agriculture manner has been proved. Thusly, westernization movement starting at late Ottoman period was converted into “bureaucratic pressure” understanding in intelligentsia of the republic period. By the contrast with the vision of “Lord of the nation” by Mustafa Kemal Atatürk, a comprehension on being underestimated villager has been appeared, which adversely affected agricultural activities.

Key Words: UNESCO, Agricultural Policies, Agricultural Inputs.

GİRİŞ

Tarımda bitkisel üretim, hayvansal üretimi tamamlayan, birbirlerinden ayrılmaz bir bütünün çok önemli kısımlarıdır. Temel olarak, bitkisel yapıda olan orman da, birçok yaban hayvanını barındıran, toprağı muhafaza eden, su kaynaklarını zengin hale getiren, hatta iklimi de olumlu yönde etkileyen bir vasfa sahiptir. Orman, sanayi ile de doğrudan alakalı bulunmaktadır. Aslında tarımın bütün unsurları sanayi ile doğrudan ilgilidir.

Tarım sektörü, kuraklık gibi iklim şartlarından ve arz-talep uyumsuzluğu gibi piyasa olumsuzluklarından daha fazla etkilenir, piyasa istikrarsızlığı yaşar ve dolayısıyla yüksek risk altında üretim yapar. Ayrıca, tarımsal faaliyette üretilen materyalin canlı olması da, hem üretim sürecinin uzamasına neden olarak, sermayenin dönüşüm hızını azaltır ve hem de hastalık ve zararlıların sebep olduğu başka kayıplara neden olur. Tüm bunlar, tarımda kullanılan üretim kaynaklarının getirisini düşürür. Dolayısıyla, bu kaynakların tarımda kalması için getiri oranlarının yükseltilmesi ve sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması önemli bir politika amacı olmalıdır.

1. TÜRKİYE’NİN ARAZİ, TOPRAK, GÜBRE VE SU KAYNAĞI

Osmanlı’da cari olan mülkiyeti devlete, yararlanma hakkını kişilere veren Miri Arazi Sistemi, zirai üretim açısından oldukça önemli durumdaydı. Aslında Hz. Ömer devrinde statüsü belirlenen Miri Arazi uygulaması, Osmanlı’da Şeyhülislam Ebussuud efendi (ö 1574) tarafından formüle edilmiştir. Miras yoluyla devredilebilen Miri araziye kullanma hakkına sahip olan kişiler, tasarruflarındaki mülkü üç yıl süreyle boş bırakmaları halinde kendilerinden alınıp, başkasına verilir. Miri araziye kullanma hakkıyla ilgili olarak da, 1913 yılında bir düzenleme gerçekleştirilmiştir.

1926 yılında Medeni Kanunun kabulüyle mülkiyet ve miras hükümleri yürürlüğe girmiş ve miras yoluyla zamanla bölünerek parçalanarak arazilerde verimli şekilde tarım yapılamaz hale gelmiştir. Bu durumun oluşmasında, kırsal kesimden şehirlere yönelik plansız, düzensiz ve yoğun göçün de önemli etkisi bulunmaktadır.

2005 yılında yürürlüğe konulan, “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununda” 2014 yılında yapılan bir değişiklikle, mirasçıların tarım arazilerini birlikte kullanımı teşvik edilmiş ve ayrıca toplulaştırma uygulaması da öngörülmüştür. Aynı düzenleme ile mirasçılara

teşvik ve kredi imkânı da sağlanmaktadır. Ancak öngörülen bu uygulamaların bizzat yerinde takip edilebildiği, ülke genelinde yaygınlaştırılabildiği ve diğer tedbirlerin yeterince alınabildiğini söylemek henüz erkendir.

Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu'nda bahsi geçen, 'Toprağı Koruma' hususunda başka sorunlar yaşandığı da malumdur. Bilhassa 1. ve 2. sınıf tarım topraklarında inşaat yapılamayacağı ve tesis kurulamayacağı hususu ilgili mevzuatta açıkça yer aldığı halde ülkemizde bu konuda yıllardır önemli ihlaller yaşanmaktadır. Bilhassa sahil kentlerimizde, iklim olarak çok elverişli ve toprakları da oldukça verimli durumdaki arazilerde sanayi tesislerinin ve hatta konutların inşa edilmekte olduğu gerçeği malumdur.

Başta sahil kentlerimiz olmak üzere akarsularımızın sanayi atıklarıyla kirlenmekte olduğu gerçeği de malumdur. Öte yandan Büyükşehir Kanunuyla mahalle haline dönüştürülen köylerde tarım arazilerinin imara açılmasıyla süratle arsaya dönüştüğü ve tarım yapılabilir vasfını kaybettiği de gözlenmektedir.

Türkiye'de tarım topraklarında verimliliği artırmak için kullanılan kimyasal gübre sektörü büyük ölçüde dışa bağımlıdır. Kimyasal gübre tüketiminin yarısından çoğu da ithal edilmektedir. Uygulanan tarım politikaları, çiftçinin alım gücü, tarım ürünlerinin fiyatları, döviz kurları gibi etkenler dikkate alındığında, bunlar kimyasal gübre fiyatlarını giderek artırmaktadır. Aslında yeraltı zenginliği fazla olan ülkemizde kimyasal gübre için gerekli olan hammadde, kendi kaynaklarımızdan elde edilebilir. Öte yandan çiftlik gübresi kullanımı da teşvik edilebilir. Hayvansal üretim açısından iyi durumdaki Doğu bölgelerimizde ve ülkemizin başka yerlerinde de, çiftlik gübresi tezek halinde, maalesef yakıt olarak kullanılmaktadır. Yakıt ihtiyacı için tezek kullanımıyla ilgili olarak, Van'da yapılan bir araştırmada (Türkdoğan ve ark. 2003), tezek ateşinde pişen ekmeğin sebep olduğu sindirim sistemine ait kanser hastalığı hakkında yüksek derecede anlamlı bulgular elde edilmiştir. Aslında tezeğin yakıt olarak kullanılması sonucunda çok yoğun olarak ortaya çıkan azotlu gazlardan oluşan duman, doğrudan sağlığı olumsuz etkilemektedir.

2. KAMUDA TARIMSAL TEŞKİLATLANMA

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, zirai faaliyetler için 'Ziraat Vekâleti' olarak başlayan kamudaki teşkilatlanma daha sonra 'Tarım Bakanlığı' adıyla devam etmiştir. Sonradan orman teşkilatını da bünyesine alan Bakanlık, öngörülen bir reorganizasyonla, daha önce Köy İşleri olarak ayrı bir bakanlıkta yer alan yol, su, elektrik (YSE) ile Toprak İskân konularını da bünyesine almıştır. Daha sonra orman, Tarım Bakanlığı'ndan ayrılmış ve bilahare yol, su, elektrik işleri de Bakanlık'tan alınarak Özel İdarelere devredilmiştir.

En son Bakanlıkta gerçekleştirilen bir değişiklikle; Gıda, Tarım ve Hayvancılık olarak bir ayrıma gidilmiştir. Bu şekilde, tarım sadece bitkisel üretim olarak nitelendirilmiş ve hayvansal üretim tarımdan ayrı olarak değerlendirilmiştir. Böylece tarımsal üretim gerçeklerine uymayan ve dünyanın hiçbir yerinde de olmayan bir algı ortaya çıkmıştır. Aslında hayvansal üretim; yem bitkileri, tarla bitkileri (arpa, çavdar, yulaf, mısır, fiğ vb. bitkiler), yeşil yem, kaba yem, saman, kesif yem hatta endüstri bitkilerinin işlenmesi ile ortaya çıkan; posa, küspe, melas vb. demektir. Bunlar olmadan yani hayvanı beslemeden,

başka bir ifadeyle de bitkisel üretimden ayrı bir hayvansal üretim olamaz. Aslında böyle bir ayırım, tarımda kan kaybı demektir. Zaten bu ayırımdan sonra da, öncelikle hayvansal üretimde başlayan kan kaybı münhasıran bitkisel üretime de yansımıştır. Öte yandan bitkisel üretimle var olan hayvansal üretimin tali çıktısı olan çiftlik gübresi de bitkiye geri dönmelidir. Hayvancılıkla iştilal eden bir işletme hem hayvanlarının ihtiyacı olan yemin üretimi için hem de topraklarının kalan kısmını değerlendirebilmek için sebze, meyve, hububat ya da endüstri bitkileri yetiştirebilir. En azından bunlardan birini yetiştirir. Çünkü suyla da buluşan toprak bitki için vardır. Bitki de sadece yem bitkisinden ibaret değildir. Kaldı ki bitkisel üretimde münavebe diye bir olay da vardır.

3. TARIMDA İNSAN KAYNAĞI VE İSTİHDAM POLİTİKALARI

Türkiye'de tarım; nüfus olarak fazla, verimlilik ve büyümeye katkı açısından da düşük durumdadır. Altmışlı yıllarda tarım nüfusu % 70'lerden bugün erkeklerde % 15, kadınlarda % 30'lara kadar inmiştir.

Marshall yardımı sonrasında yaşanan makineleşme, işlenebilir tarım arazilerini marjinal sınırlarına kadar genişletmiştir. Mekanizasyonun artmasıyla birlikte emek yoğun nüfusa ihtiyaç azalmış ve bu durum da işsiz kalan topraksız ya da az topraklı köylülerin köyden kente göçünü tetiklemiştir. Göçe neden olan sebeplerden bir diğeri de, köyden kente ulaşımın kolaylaşması, iletişim araçlarına doğrudan ulaşılabilir hale gelmesi olmuştur. Bu hususlar köy hayatını, dolayısıyla tarımı olumsuz etkilemiştir. Tarımda genç nüfus giderek azalırken, üretimde de önemli düşüşler yaşanmıştır.

Göç süreci, Göç Teorisinin aksine yani öncelikle zenginleştiği için ya da eğitim aldığı için farklılaşan nüfusun göç edeceği varsayımını çürütürcesine, eğitimsiz ve yoksul; topraksız ya da az topraklı nüfusun göç etmesiyle vuku bulmuştur. Doksanlı yıllara kadar bu şekilde yoğun olarak devam eden göç, doksanlı yıllardan itibaren göç teorisine uygun hale dönüşmüştür. Günümüzde eğitim, zenginleşme gibi köy toplumundan farklılaşan kesimlerin önce kasabalara sonra yakın illere olan göçü devam etmekle birlikte, Büyükşehir Kanunundan sonra mahalle haline dönüşen köylerin ne tür bir sonuç üreteceği henüz tam olarak bilinmemektedir.

Ülkemizde yaşanan bu çarpık gelişmelerde, altmışlı yıllarda başlayan ve bir süre yoğun şekilde devam ettirilen ve üniversitelerdeki bazı akademisyenlerin öncülüğünü yaptığı tarım karşıtı sanayileşme söylemlerinin de önemli etkisi olmuştur. Bu süreçte adeta tarım düşmanlığı yapılmıştır. Aslında Osmanlı'nın son döneminde başlayan Batılılaşma çabaları, Cumhuriyet dönemi aydınlarımızda bir 'bürokratik tahakküm' anlayışına dönüşmüştür. 'Milletin efendisi' olması öngörülen köylüye tepeden bakan bir anlayış ortaya çıkmıştır (Güngör 1986: 22).

Tarım, insan nüfusunun mutlak ve zaruri ihtiyacı olan beslenme ve giyinme talebini karşılayan bir sektör olduğu için çok önemlidir. Nitekim Temel and Sahin (2011), yaptıkları araştırmada, 'tarım, artan nüfusun beslenmesi, sanayiye hammadde sağlaması, dış ticaret ve çalışan nüfusun önemli bir kısmının istihdamı nedeniyle, önemini büyük ölçüde korumaktadır' tespitini yapmıştır.

4. TARIMDA EĞİTİM POLİTİKALARI

Türkiye’de ilk Tarım Yüksekokulu 1846 yılında İstanbul-Yeşilköy Ayamama Çiftliğinde kurulmuş, ancak bu okul çalışmalarını iki yıl sürdürebilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye’de tarımın geliştirilmesi için çeşitli önlemler alınırken, bunları uygulayacak ziraatçılara da ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu amaçla 1891 yılında Halkalı Yüksek Ziraat Okulu açılmıştır. Bu okul 1928 yılına kadar eğitim ve öğretimini sürdürerek ziraat mühendisi yetiştirmiştir. Aynı yıl bu okulun kapatılmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmak amacıyla 1930 yılında Ankara Yüksek Ziraat Okulu açılmıştır. Alman Ziraat Fakülteleriyle aynı eğitim sistemini benimseyen bu okul üç yıl sonra Yüksek Ziraat Enstitüsü’ne dönüştürülmüştür. 2524 sayılı kanunla Cumhuriyet’in 10. Yılında kurulan ve 30 Ekim 1933 tarihinde öğretime açılan Yüksek Ziraat Enstitüsü fonksiyonel ve yapısal yönden Halkalı ve Ankara Yüksek Ziraat Okullarından çok farklı bir özellik taşımaktaydı.

Ülke tarımını geliştirmek, sorunlarını bilimsel açıdan görmek ve çözmek, ülke tarımına hizmet edecek elemanları yetiştirmek ve bu alanda eğitim-öğretim ve araştırma yapmak amacıyla kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün bünyesinde; Ziraat, Orman, Veteriner, Tabii İlimler ve Ziraat Sanatları Fakülteleri yer almıştır. Bu enstitünün eğitim ve öğretim sistemi, ilk iki yarıyıllık kapsayan 10 aylık sürekli stajla birlikte 8 yarıyıl, yani 4 yıllık genel ziraat öğretimi esasına dayandırılmıştır.

1946 yılında çıkarılan 4936 sayılı yasa ile Türkiye üniversitelerine yeni bir yapı kazandırılarak İstanbul, İstanbul Teknik ve Ankara Üniversiteleri kurulmuştur. Yüksek Ziraat Enstitüsü ise 1948 yılına kadar öğretimine devam etmiş, Ziraat ve Veteriner Fakülteleri Ankara Üniversitesine, Orman Fakültesi İstanbul Üniversitesine bağlanmıştır. Enstitü bünyesindeki Tabii İlimler Fakültesi Fen Fakültesi, Ziraat Sanatları Fakültesi ise Ziraat Fakültesi ile birleştirilmiştir (Çiftçi, 2016).

Aslında tarıma karşı olan bir sanayileşme düşünülemez. İnsanlığın vazgeçilmezi olan gıda ürünleri genel olarak tarıma dayanmaktadır. Önceleri ziraat fakültelerinin bir bölümü olan ve sonradan ayrı bir mühendislik dalı olarak birçoğu Ziraat Fakültelerinden ayrılan Gıda Mühendisliği mesleğinde, önemli yetki sorunu da yaşanmaktadır.

Günümüz şartlarında örgün eğitim anlayışının değişmesi gerektiği, nasıl ki ilgili çalışmalarda, makalelerde ve toplantılarda sıkça vurgulanıyorsa, aynı şekilde çiftçi eğitimi ile ilgili yaklaşımların da gözden geçirilmesinin gerektiği üzerine çalışmalar ve uygulamalar devam etmelidir. Artık çiftçi eğitiminde “interaktif yenilik” anlayışının öne çıkması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Yapılan çok sayıda bilimsel çalışma, çiftçi eğitiminin tarımsal ve dolayısıyla ekonomik büyümeye önemli katkıları olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik gelişmenin, hem istihdam hem de ürettiği katma değer açısından tarım sektörüne önemli ölçüde bağlı olduğu bilinmektedir. Hele gıda sektörü çok hızlı gelişmekte olan ve gıda zincirinin ürettiği katma değerlerin çok yüksek olduğu Türkiye gibi ülkelerde bu bağ daha da önemli olmaktadır.

Türkiye, Osmanlı'nın son döneminden bu yana birçok çiftçi eğitim sistemini, dünyadaki gelişmeleri de takip ederek benzer şekilde hayata geçirmeye çalışmış, son yıllarda ise Avrupa başta olmak üzere dünyada gittikçe yaygınlaşan danışmanlık sistemini, diğer çiftçi eğitim sistemleri yanında öncelikli olarak desteklemektedir. Her alanda olduğu gibi, yeniliklerin yayılması, yeni teknolojilerin sektöre adapte edilmesi, girişimciliğin yaygınlaştırılması ve tarımda her yönüyle sürdürülebilirliğin sağlanması için doğru çiftçi eğitim sistemleri daha iyiyi başarma adına gereklidir (Yavuz, 19 Tem 2017).

5. TARIMDA ÜRETİCİLERİN ORGANİZASYONU

Tarım kesiminde devletin önemli desteğine rağmen, üretimde ve pazarlamada ciddi sorunlar yaşanmaktadır. Aynı sorunlar bitkisel üretimin yanında, hayvansal üretim ve su ürünlerinde de söz konusudur. Aslında bitkisel üretim açısından çok zengin olan Anadolu coğrafyası, hayvansal üretim, su ürünleri ve ormancılık açısından büyük bir potansiyele sahip bulunmasına rağmen, birçok bitkisel ürünü ithal eden Türkiye, büyük meblağlarda yem hammaddesi de ithal etmektedir. Zaten tarımsal üretim girdilerinin birçoğu ithal edilmektedir. Aslında tarımdaki temel mesele, üreticilerin organizasyonunda yaşanan sorunlardır.

Aynı anda 4 mevsimi yaşayan, toprak ve su kaynakları oldukça iyi durumda bulunan ülkemizde maalesef tarımsal üretimin bulunması gereken seviyede olduğu söylenemez. Girdi maliyetlerinin yüksek olduğu tarımsal üretimde, üretici oldukça düşük fiyatlarla ürünlerini satmaya çalışırken, tüketiciler ise yüksek fiyatlarla bu ürünlere ulaşabilmektedirler.

Tarımsal ürünlerin maliyetlerini düşürmek ve pazarlama sorununu da yerinde çözmek amacıyla tabandan gelen bir örgütlenme şekline ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Yani üreticiler her türlü ihtiyaçlarını birlikte sağlayabilme ve ürünlerini pazarlayabilme amacıyla bizzat kendileri örgütlenmeye ihtiyaç duymalı ve devlet de bu konuda uygun ortamı ve imkânları sağlamalıdır.

Ballı (2015) yaptığı araştırmasında; “Tarımsal Kooperatifçilik Osmanlı-Türk Sosyoekonomik hayatında ortaya çıktığı günden bu yana sayısal anlamda kayda değer bir gelişim gözlenmiş olmasına rağmen, tabandan gelen bir örgütlenme hüviyetine kavuşmamıştır” tespitini yapmaktadır. Ballı ayrıca, “Tarımsal Kooperatifler, özellikle 2000’li yıllardan itibaren bir tasfiye sürecine girmiştir. Eskiden olduğu gibi günümüzde de kooperatif ve ortak sayısı bakımından en büyük tarım satış kooperatif birliği olan Fiskobirlik’in içinde bulunduğu mali ve hukuki durum, söz konusu tasfiye sürecini teyit eden örneklerden biridir” ifadesine de yer vermiştir.

6. TARIMDA DESTEKLEME POLİTİKALARI

Tarım sektörünü arzu edilen doğrultuda yönlendirebilmek için verilen tarımsal destekler, sektörde ortaya çıkan sorunları çözmek, yeni teknolojilerin benimsenmesini sağlamak ve üretimdeki yetersizliği gidermek için uygulamaya konulan ve ihtiyaç kalmadığında sonlandırılan hükümet müdahaleleridir. Mesela 1960’larda uygulanan kimyasal gübre desteği amaç hâsıl olduktan sonra kaldırılmıştır. Asıl hedef, rekabet edebilir ve desteklere bağımlı olmayan yani kendi ayakları üzerinde durabilen bir sektör oluşturmak

olmalıdır. Dolayısıyla tarımsal desteklerin, hem çiftçi gelirini olumlu yönde etkilemesi, hem de sektörün yapısal ve dönemsel problemlerinin çözümüne katkı sağlaması beklenir.

Türkiye’de genelde tarımsal destekler, “arz” yönlü, yani üretime, üreticiye ve çiftçilere yöneliktir. Piyasayı sürükleyen ve hatta önemi gittikçe artan “talebi” canlandırıcı, yani tüketimi artırıcı, tüketiciye yönelik desteklere pek yer verilmemektedir. Bu anlamda Türkiye’de sadece okul sütü desteğini ve geçmişte findığın kamu kurumlarında tüketilmesini biliyoruz (Yavuz, 23 Agu 2017).

Tarımsal desteklerde belirli bir ekonomik büyüklüğe sahip ve piyasa için üretim yapan işletmeler, desteklerin etkinliği açısından daha çok dikkate alınmalıdır. Çok küçük çapta ve daha çok öz tüketim için üretim yapan kırsal alanda yaşayanlar/köylüler, kırsal kalkınma destekleri kapsamında değerlendirilebilir.

Bakanlar Kurulu’nun 2015 yılında yapılan tarımsal desteklemelere ilişkin kararına göre Çiftçi Kayıt Sistemi’ne (ÇKS) dâhil olan çiftçilere toprak analizi desteği ile mazot ve gübre destekleme ödemesi yapılmaktadır. Bizzat Cumhurbaşkanı tarafından, üreticinin mazot maliyetinin yarısının devlet tarafından karşılanacağı hususu çok önemli bir desteklemedir.

Bakanlık, genç çiftçilerin girişimciliğinin desteklenmesi, gelir düzeyinin yükseltilmesi, alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması ve kırsalda genç nüfusun istihdamına katkı sağlamak amacı ile 18-41 yaş arasında olan genç çiftçilerin bitkisel ve hayvansal üretim projelerine önemli hibe destekleri yapılmaktadır. Bu destekleme modeline göre, kırsalda yaşayan işsiz genç nüfusun desteklenmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda örnek verecek olursak, şartları tutan ve desteklenen bir çiftçiye 40 adet arılı kovan ve arıcılıkta kullanılan tüm malzemeler temin edilmekte ve yeni uygulamaya konulan, 300 baş koyun hibe desteği söz konusu olmaktadır.

Çevre Amaçlı Tarım Arazilerinin Korunması (ÇATAK) kapsamında Bakanlıkça tavsiye edilen toprak ve çevreyi koruyucu uygulamalardan her hangi birisini yerine getiren üreticilere destekleme yapılmaktadır. Tarım arazilerinde toprak yapısının düzeltilmesine yönelik yapılan bir destekleme modeline göre, mesela kükürt veya hayvan gübresi uygulamasında bulunan çiftçilere destekleme yapılmaktadır. Bu destekleme modelinin daha da yaygınlaştırılması için gerekli eğitimler daha yoğun şekilde verilebilir ve bu tür konularda kamu spotu oluşturulabilir.

Kaliteli kaba yem üretimi amacıyla yem bitkisi yetiştiriciliği yapan üreticilere, ilgili mevzuatlar çerçevesinde destekleme yapılmaktadır. Bu destekleme modeline göre macar fiği, adi fiğ, silajlık mısır ve yonca eken üreticilere destekleme verilmektedir. Bu destekleme modeli, özellikle hayvansal üretimle uğraşan üreticilerin kaba yem ihtiyacını karşılamak için yem bitkisi ekilişini teşvik etmeye yönelik bir destekleme türüdür.

Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi, Bakanlıkça kırsal alanda gelişimin sağlanabilmesi için her yıl uygulanan bir destek kalemidir. Bu desteklemenin amacı; doğal kaynaklar ve çevrenin korunmasını dikkate alarak, kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunun sağlanması için;

- Küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi,
- Tarımsal pazarlama altyapısının geliştirilmesi,

- Gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması,
- Kırsal ekonomik altyapının güçlendirilmesi,
- Tarımsal faaliyetler için geliştirilen yeni teknolojilerin üreticiler tarafından kullanımının yaygınlaştırılması,
- Yürütülmekte olan kırsal kalkınma çalışmalarının etkinliklerinin artırılması,
- Kırsal toplumda yerel kalkınma kapasitesinin oluşturulması söz konusu olmalıdır.

Sebze ve meyvede iyi tarım uygulamalarına, örtü altı iyi tarım uygulamalarına ödeme yapılmaktadır. AR-GE destekleme ödemelerinin 2015-2019 dönemi içinde devamının sağlanacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca tarımsal yayım ve danışmanlık hizmeti alan işletmeler için destekleme yapılmaktadır.

7. TARIM ÜRÜNLERİNİN PAZARLANMASI

Tarım ürünleri, nakliye sırasında azami ihtimam gösterilmesi gereken bir vafsa sahip bulunmaktadır. Bilhassa bitkisel üretimde, hasat sırasında başlayan fireler nakliye sırasındaki kayıplarla çok önemli bir ekonomik soruna sebep olmaktadır. Aslında söz konusu fire ve kayıplar önlenebilse, ülke ekonomisi açısından önemli kazanımlar elde edilebilir.

Ülkemizde son dönemlerde yapılmakta olan karayolu kapasitesine, demiryolundaki gelişmelerin eklenmesiyle ulaşım ve nakliye imkânlarında önemli bir gelişme olduğu malumdur. Ancak, üç tarafı denizlerle çevrili olan ülkemizde denizyolu taşımacılığında aynı seviyelerde gelişme olduğu söylenemez.

İPEK YOLU (Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu) Projesinin; Deniz Yoluna (Karadeniz-Akdeniz) da kaydırılarak, rakip diğer projeler karşısında vazgeçilmez bir ticaret yolu olması sağlanabilir ve Anadolu, Uzakdoğu İpekyolu lojistik merkezi haline getirilebilir.

Uzun yıllardır her türlü gemiyi yapabilen ve hatta ihraç eden bir ülke olarak, günümüz deniz teknolojisine uygun dizayn ve tonajlarda Ro-Ro Gemileri, Feribotlar ve Frigorifik Ambarlı meyve-sebze taşıyıcı gemilerden oluşacak bir deniz ticaret filosunun kendi tersanelerimizde acilen ve öncelikli olarak inşa edilmesi ve ülke taşımacılığının ağırlıklı olarak denizlere kaydırılması sağlanabilir. Bu sayede Avrupa, Afrika ve Asya'ya doğrudan, Asya ve Avrupa'ya da İpek (Deniz) ve Demiryolu ile ulaşmamız mümkün olabilecektir. Bilhassa tarım ürünlerinde karayolu ile yapılan taşımacılıkta, bu ürünlerin tabiatı itibariyle önemli kayıplar oluşurken, enerji sarfiyatı da artmaktadır.

AB ülkelerinin 1990 yılında başlattığı, Doğu Avrupa ülkelerinden itibaren, Karadeniz üzerinden Gürcistan'ın Poti ve Batum limanlarından Hazarı feribotlarla geçerek Çin'e kadar ulaşan; 5 Avrupa, 3 Kafkasya ve 5 Orta Asya ülkesini kapsayan TRACECA Projesi, bizim "Orta Kuşak" Projemizin rakibi durumundadır. Bu yüzden, acilen kendi deniz ticaret filomuzu oluşturmamız kaçınılmaz duruma gelmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlının son döneminde başlayan Batılılaşma çabaları, Cumhuriyet'in ilk döneminde bir 'bürokratik tahakküm' olarak devam etmiş ve maalesef bu olumsuz tutumun bilhassa kırsal kesimdeki etkileri hala sürmektedir. Aslında hükümetlerin genel olarak da, en önemli handikabı bürokrasideki olumsuz tutumlardır. Bu olumsuz tutuma karşı bir çözüm olarak, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde kurulacak olan yeni hükümetlerin teknokratlardan oluşturulmasını öneriyorum. Aslında bu öneriyle de, bürokrasinin baştan beri devam edegelen olumsuz etkilerinin ortadan kalkacağını düşünüyorum.

Bakanlığın adı, ilk baştaki gibi ve olması gereken şekilde, Tarım Bakanlığı olarak değiştirilmelidir. Aslında Tarım Bakanlığı, 'Orman ve Su İşlerini' de bünyesinde bulundurmalı ya da iki bakanlık arasındaki koordinasyon artırılmalıdır. Ayrıca sanayi, enerji, gümrük, ekonomi vb. konularda da ilgili bakanlıklarla daha çok koordinasyon sağlanmalıdır.

Aslında tarım üreticileri bizzat ihtiyaç duydukları sosyal ve kültürel konularda organize olmayı başarabilmektedir. Zaten tarihimizde de bu tecrübe birikimi mevcuttur. Bu sosyal, kültürel ve geleneksel anlayışı üretime aksettirebilmek açısından, uygun bir zeminin oluşturulması için devletimiz üreticilerin beklentilerini yerinde tespit ederek, bu beklentilere uygun modelin oluşmasının önünü açmalıdır. Tarım il ve ilçe müdürlüklerince de, kırsal kesimde sosyal ve kültürel konularda önemli rolü olan 'tabii toplum önderlerinin' liderliğinde, üreticilerin organize olabilmeleri sağlanabilir. Aslında bu ve benzeri konular, iyi hazırlanmış ve yetkin kişilerin katılımlarıyla yapılacak bir ulusal kongrede de ele alınabilir.

Tarıma ait istihdam alanları ve sektör, eleman temini konusunda artık daha özenli davranmaktadır. Programlara ve yetiştirme şartlarına daha fazla özen göstererek, nitelikli birey istihdam etmenin yolları aranmaktadır. Bu durum göz önüne alınarak, eğitimde mutlaka sektörün ihtiyaçlarına cevap verebilecek değişikliklere gidilmelidir.

Tarımsal üretim faaliyetleri içerisinde bulunan paydaşlar (Bakanlık, Üniversiteler, Araştırma Enstitüleri, Tarım Meslek Liseleri, Sivil toplum kuruluşları) arasındaki koordinasyon ve işbirliği artırılmalıdır. Örnek vermek gerekirse eskiden Tarım Meslek Liseleri tamamen Bakanlık bünyesinde eğitim vermekte ve eğitim veren eğiticiler de Bakanlık bünyesinden temin edilmekte iken, günümüzde Tarım Meslek Liseleri, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesine bırakılmış ve eğiticiler ek ders ücreti karşılığında dışardan temin yolu ile karşılanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca eskiden tarım meslek liselerinde bitkisel ve hayvansal üretim üzerine tüm uygulamalar birebir okul bünyesinde bulunan işletmelerde yapılmakta iken, günümüz itibari ile Tarım Meslek Liselerinde bu noktada bazı eksiklikler bulunmaktadır. Yukarıda ismini zikrettiğimiz paydaşların bir koordinasyon içerisinde daha aktif rol alması durumunda bu problem minimum seviyeye inecektir.

Çiftçiyle iletişim kurarken, bilgi aktarırken ve beceriler kazandırırken kullanılan yöntem de çok önemlidir. Türkiye'de Amerikalı bir uzman, ülkemizde çiftçi eğitimindeki gözlemlerine dayalı olarak, şu önerileri sıralamıştır;

- Çok şey anlatıyorsunuz; az anlatın ama tam anlatın, bilgiler havada uçmasın,
- Bilgi aktarırken çok ciddi duruyorsunuz; gülümseyin, aralara ilgili ve ilginç fıkralar yerleştirin, ilgiyi diri tutun,

- Hep siz konuşuyorsunuz; çiftçileri de konuşturun, konuyla ilgili başarı ve başarısızlıklarını anlatsınlar, daha gerçekçi olsun.
- Çok yazı kullanıyorsunuz; ilgili ve açıklayıcı daha fazla görsele yer verin.

Sürdürülebilir tarım sistemlerinin uygulanabilmesi amacıyla ortaya konulan başlıca işlemler de;

- Toprağın yapısının bozulmasının önlenmesi,
- Doğal kaynakların (sulama suyu vb.) dikkatli kullanılması,
- Girdilerin hesap edilerek ekonomik üretim yapılması,
- Uzun vadeli istikrarla elde edilecek yüksek kalite ve verimin; kısa vadede yüksek getiri kazanımından çok daha değerli olduğu bilincinin oluşması gibi hususlardır.

Tüm bu amaçlara ulaşabilmenin en önemli ayağı, mevcut potansiyelin ve yapılan tüm faaliyetlerin Kayıt Altına alınmasıdır. Bir diğer ifadeyle; İyi Tarım Uygulamalarının kuralları geçerli olmalıdır.

Gıda üretiminin miktar olarak yeterli olması yanında, belli kalite standartlarında yapılması yani 'Gıda Güvencesi ve Güvenliğinin' teminat altına alınması daha fazla önem arz etmektedir.

Sıklıkla hasat öncesi meydana geldiği belirlenen aflatoksinler genellikle süt, peynir, mısır, fıstık, pamuk tohumu, fındık, badem, incir, baharat ile diğer gıda ve yem çeşitlerinde gözlenmektedir. Toksin oluşumu nem, yüksek sıcaklık ve bitkinin böcekler tarafından zarar görmesi ile gerçekleşmektedir. Yani bulaşma riskini meydana getiren kaynaklara ilişkin tedbirlerin alınması gerekmektedir. Fındıkta olduğu gibi, AB'nin, 1881/2006 sayılı Komisyon Tüzüğü 19 Aralık 2006 tarihinde yayımlandığında, doğrudan tüketime sunulan veya gıda bileşeni olarak kullanılacak fındık, yerfıstığı, kurutulmuş meyveler ve tahıllarda aflatoksin B1 için limitler belirlenmiştir. Aynı şekilde tüketime sunulmadan veya gıda bileşeni olarak kullanılmadan önce ayıklama veya diğer fiziksel işlemlere tabi tutulacak kuru meyveler için aflatoksin B1 ve toplam aflatoksin limitleri belirlenmiştir (Anonim, 2006).

Isınmak için doğal gaz kullanımının yaygınlaşmasının ortaya çıkardığı imkânlardan istifade edilerek ve daha önemlisi ülkemizde oldukça zengin durumdaki yenilenebilir enerji kaynakları kullanılarak, hayvansal üretimin tali çıktısı olan çiftlik gübresi kullanımı teşvik edilebilir. Ayrıca çiftlik gübresini işleyip bir sanayi ürünü haline dönüştüren tesislerin de köylerde kurulması sağlanabilir (Yavuz, 21 Haz 2017).

Verimliliğin artırılması, işletmelerin yeterli ekonomik büyüklüğe ulaştırılması ve daha ileri tarım teknolojilerinin kullanılmasını teşvik için var olan tarımsal desteklerin ve ilgili politikaların daha iyi kurgulanmasına ve sahada daha etkin bir şekilde yürütülmesine yönelik çabalar arttırılmalıdır. Bu çabalar artarken, ülke ekonomisindeki gelişmenin devam ediyor olmasının ve dolayısıyla tarım dışında kalan %92'lik kesimdeki ekonomik büyümenin sürükleyici gücünü, tarım sektörünün arkasına almasının gerekliliği de hiç unutulmamalıdır.

Tarımsal desteklerin muhatabı olan çiftçileri arzu edilen doğrultuda yönlendirebilmesi için uzun süreli olarak değişmeden yürürlükte olması gereken destekler, yıllık düzenlemelerle her yıl değiştirilerek belirlenir ise, çiftçiler uzun vadeli plan, proje ve program yapamaz, yatırım kararları alamazlar. Dolayısıyla, Amerika Birleşik Devletlerinde ve Avrupa Birliğinde

olduğu gibi, desteklerin 7 yıllık veya buna yakın sürelerde değişmeden devam edecek şekilde planlanıp uygulanarak, çiftçilerin yapısal iyileşmelere yönlendirilmesi sağlanmalıdır.

Tarım Desteklerinde bölgesel farklılıklar daha fazla gözetilmelidir. Yedi iklime sahip ülkemizde, bölgeler arası mukayeseli üstünlük dikkate alınarak bir bölgedeki en kârlı üretimin olduğu ürünler öncelikle desteklenmelidir. Tarımsal havza bazlı destek projesi, bu anlamda önemli bir adımdır ve bunun geliştirilerek uygulanması lazım gelir. Mesela Kuzeydoğu Anadolu'da yem bitkileri desteği öne çıkarılırken, Orta Anadolu'da buğday desteği öncelikli olmalıdır. Ayrıca bölgesel problemler için yerelde projelerin üretilmesi teşvik edilerek, yöresel farklılıkları dikkate alan destekler sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Anonim, "Commission Regulation (EC) No 401/2006 of 23 February 2006 laying down the methods of sampling and analysis for the official control of the levels of mycotoxins in foodstuffs", 2006.

BALLI, E., "Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme", **Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi, 26-28 Kasım 2015, İzmir. 2015,

ÇİFTÇİ, C. Y., "Türkiye Tarımsal Yüksek Öğretiminin ve Tarla Bitkileri Bölümünün Durumu", **Tarla Bitkileri Merkezi Araştırma Enstitüsü Dergisi**, 2016, 25 (Özel Sayı-1), ss. 255-279.

GÜNGÖR, E., **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986.

TÜRKDOĞAN, M. T. & TESTERECİ & H. AKMAN & N. KAHRAMAN & T. KARA & K. TUNCER & İ. UYGUN, İ., "Dietary Nitrate and Levels in an endemic upper gastrointestinal (Esophageal and Gastric) Cancer Region of Turkey", **Turk J Gastroenterology**, 2003, C 14, S 1, ss. 50-53.

YAVUZ, F., "Tarıma Farklı Bir Bakış", **Pusula Bölge Gazetesi**, Pusula Gazetecilik Basın Yayın Hizmetleri Matbaacılık San. Tic. A.Ş, 21.06.2017, Erzurum.

YAVUZ, F., "Çiftçi Eğitimi Üzerine", **Pusula Bölge Gazetesi**, Pusula Gazetecilik Basın Yayın Hizmetleri Matbaacılık San. Tic. A.Ş, 19.07.2017, Erzurum.

YAVUZ, F., “Tarımsal Politikalar ve Destekler”, **Pusula Bölge Gazetesi**, Pusula Gazetecilik Basın Yayın Hizmetleri Matbaacılık San. Tic. A.Ş. 23.08.2017, Erzurum.

TÜRK İŞ HUKUKUNDA TARIM SEKTÖRÜNE İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Ayşegül SARI*

ÖZET

Türkiye’de yaygın sektörlerden birisi olan tarım sektöründe çalışan sayısı da ziyadesiyle fazladır. Bu sebeple çalışanların iş hukuku kapsamında sahip oldukları hakların ve tarım sektörünü ilgilendiren düzenlemelerin kapsamlı olarak incelenmesi gerekmektedir. 4857 sayılı İş Kanunu’nda tarım sektörünü ve tarımda çalışanları baz alan düzenlemeler bir sayı sınırlamasına tabidir ve ancak bu sınır geçildiği takdirde İş Kanunu kapsamında değerlendirilmektedirler. İş Kanunu m.2 / 1-b uyarınca elliden az (elli dahil) işçi çalıştırılan tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerlerinde veya işletmelerinde, iş kanunu hükümleri uygulanmayacaktır. Bu durumda belirlenen sayı sınırının altında kalan tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerleri veya işletmeler de 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nun ilgili hükümlerine tabi olunacaktır. Keza, ilk kez mevcut iş kanununda yer alan ve işçiler açısından çok önemli bir yere sahip olan iş güvencesine ilişkin hükümler de bu sınıra takılmaktadır. Bir işçinin iş güvencesi kapsamında kabul edilebilmesi için işyerinin ve işçinin belirli özelliklere sahip olması gerekmektedir. Buna göre işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesiyle ve en az altı aylık kıdeme sahip olması ve işveren vekili pozisyonunda çalışmaması gerekmektedir. Aynı zamanda işyerinde otuz ve daha fazla sayıda işçinin çalışması işyerine ilişkin olarak aranan şarttır. Otuz ve daha fazla işçinin çalışması şartı tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyeri ve işletmelerde yukarıda açıklanan sebeple uygulanmamakta ve sınır elli ve daha fazla işçinin çalıştırılması olarak kabul edilmektedir. Otuz işçi sınırlaması dahi eleştirilmekteyken, oldukça yaygın olan tarım ve orman işlerinde bu sayının elliye yükseltilmesi, üzerinde tartışılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili bir başka önemli hususu ise tarım çalışanlarının mevsimlik işçi olarak değerlendirilmeleri ve Kanun’da mevsimlik işlere ilişkin yapılan düzenlemelerin yeterli düzeyde olmaması oluşturmaktadır. Yapılacak olan bu çalışmada, tarım sektörünün iş hukuku kapsamına dahil edilmesinde konulan sınırların neler olduğu, bu sınırların hakkaniyet ilkesi gereği yerinde olup olmadığı, tarım işçilerinin iş güvencesinden yararlanabilmeleri için gerekli olan hususlar ve mevsimlik işçiler ile ilgili mevcut düzenlemeler üzerinde durulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, İşçi, İşveren, İş Güvencesi, Mevsimlik İş.

REGULATIONS REGARDING AGRICULTURE SECTOR IN TURKISH LABOUR LAW

ABSTRACT

The number of employees in the agriculture sector, which is one of the most widespread sectors in Turkey, is quite high. For this reason, the rights of the employees within the scope of labour law and the regulations concerning the agricultural sector have been made. Regulations based on the agricultural sector and agricultural workers in the Labour Law No. 4857 are subject to a number limitation (over 50 workers) and only if this limit is exceeded, they are evaluated under the Labour Law. According to the Labour Law, m.2/1-b, provisions of Labour Law shall not be applied in workplaces of agriculture and forestry where less than fifty workers (fifty included) are employed. On the other hand, workplaces with over than fifty workers will be evaluated under Turkish Code of Obligations No. 6098. Likewise, for the first time in the current labour law, provisions on job security, which is very important for workers, also related with this limit. For acceptance under the job security, the workplace and the worker must have certain characteristics. According to this requirement, employer should have thirty or more workers and the employee must have at least six months' seniority with indefinite term employment contract and not to work in the position of employer acting agent. The requirement for the employment of thirty or more workers is not applied for the reasons explained above in the workplaces of agricultural and forestry works while the limit is fifty and more workers. Even if the limitation of the thirty workers is being criticized, the increase of this number in agriculture and forestry is a consideration. Another important issue is the agricultural workers are assessed as seasonal workers and the regulations on seasonal work are not at sufficient level in the Law. This study is focused on the limitations of the agricultural sector in the scope of labour law whether these limits are in accordance with the fairness principle, the necessity for the agricultural workers to benefit from the job security and the existing regulations on seasonal workers.

Key Words: Agriculture, Worker, Employer, Job Security, Seasonal Work.

---

* Öğr. Gör., Nişantaşı Üniversitesi, aysegul.sari@nisantasi.edu.tr

GİRİŞ

4857 sayılı İş Kanunu¹ m. 1/f.2’de yer alan “*Bu Kanun, 4 üncü Maddedeki istisnalar dışında kalan bütün işyerlerine, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekillerine ve işçilerine faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanır.*” hükmü uyarınca m.4’de belirtilen istisnalar dışında kalan tüm işyerlerinde İş Kanunu’nun uygulanması gerekmektedir. İş K. m.4’de yer alan istisnalardan bir tanesini de elliden az işçi çalıştıran (elli dahil) tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerlerinde veya işletmeler oluşturmaktadır. Dördüncü maddenin kendisi bir istisna olmakla birlikte kendi içerisinde de sayı sınırlamaları ile istisnaları barındırmaktadır. Bu durum Yüksek Mahkeme tarafından da verilmiş olan çeşitli kararlar ile ele alınmıştır. Tarım işlerinin aynı zamanda yoğunluklu olarak mevsimlik iş kategorisinde yer alması da bu mevsimlik işlere ilişkin yapılmış olan düzenlemelerin değerlendirilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple çalışmamızın devamında İş. K. m.4’de yer alan istisnalara, bu istisnalar kapsamında elliden az işçi çalıştıran tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerlerine ve işletmelere, tarım işlerinin mevsimlik iş olarak değerlendirilmesi halinde mevcut hukuki prosedüre ve tarım sektöründe çalışan işçilerin iş güvencesine sahip olmaları için gerekli olan şartların neler olduğu ve bu durumun adil olup olmadığı üzerinde durulacaktır.

I.İŞ KANUNU M.4’TE YER ALAN İSTİSNALAR

İş Kanunu m. 4, İş Kanunu’nun uygulama alanı dışında kalan işleri düzenlemektedir. Bu istisnaları haklarında İş Kanunu uygulanmayacak işler, haklarında İş Kanunu uygulanmayacak işçiler ve İş Kanununun uygulanmayacağı işyerleri ve işletmeler olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutmak mümkündür².

İş Kanunu m.4 uyarınca kanun kapsamına girmeyen işler; deniz ve hava taşıma işleri, aile ekonomisi sınırları içerisinde kalan tarımla ilgili her çeşit yapı işleri, bir ailenin üyeleri ve üçüncü dereceye kadar (üçüncü derece dahil) hısımları arasında dışarıdan başka biri katılmayarak evlerde ve el sanatlarının yapıldığı işler ve ev hizmetleridir. İkinci grubu oluşturan ve Kanun kapsamında olmayan işçiler, çıraklar (iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin hükümler saklı kalmak üzere), profesyonel sporcular ve rehabilite edilenlerdir. Son olarak üçüncü grubu oluşturan ve kanun kapsamında yer almayan işyeri ve işletmeleri ise; elli ve daha az işçi çalıştıran tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerleri veya işletmeler ile 507 sayılı Esnaf ve Sanatkarlar Kanunu³ m.2 uyarınca üç kişinin çalıştığı işyerleri oluşturmaktadır. İş K. m.113’e göre elliden az işçi çalıştırılan tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerleri veya işletmelerde çalışan işçiler ile Esnaf ve Sanatkarlar Kanununun 2. maddesine uygun olarak üç kişinin çalıştığı işyerlerinde çalışan işçiler hakkında 32, 35, 37, 38 inci madde hükümleri ve bu maddelere aykırılık halinde ilgili ceza hükümleri uygulanacaktır.

İş Kanunu m.4’de yer alan bu istisnalara karşın yine aynı madde de; kıyılarda veya liman ve iskelelerde gemilerden karaya ve karadan gemilere yapılan yükleme ve boşaltma işlerinin, havacılığın bütün yer tesislerinde yürütülen işlerinin, tarım sanatları ile tarım aletleri, makine ve parçalarının yapıldığı atölye ve fabrikalarda görülen işlerin, tarım işletmelerinde yapılan yapı işlerin, halkın faydalanmasına açık veya işyerinin eklentisi durumunda olan park ve bahçe işlerinin ve Deniz İş

¹ RG 16.06.2003, 25134

² Ulaş Baysal, “Elli ve Daha Az İşçi Çalıştırılan Tarım ve Orman İşlerinin Yapıldığı İşyeri veya İşletmelerde Tarım İşlerinde Çalışmayanlar İş Kanunu Kapsamında Mıdır?”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C LXXII, S 2, s. 73.

³ RG 17.05.1991, 20874; Kanunun asıl ismi “507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanununa Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun”dur.

Kanunu kapsamına girmeyen ve tarım işlerinden sayılmayan, denizlerde çalışan su ürünleri üreticileri ile ilgili işlerin 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında sayıldığı ifade edilmiştir⁴.

II.TARIM VE ORMAN İŞLERİNİN YAPILDIĞI İŞYERLERİ VE İŞLETMELER

Tarım işleri genel olarak, bitkisel ve hayvansal ürünleri elde edilmesi amacıyla, hayvanların yetiştirilmesi ve toprağın işlenerek üretime uygun hale getirilmesi olarak tanımlanabilir⁵. Bu faaliyetlerin tarım işi olarak nitelendirilebilmesi için toprağa ve hayvana yönelik olması ile yetiştirme, bakım ve üretim süreçleriyle alakalı olması gerekmektedir⁶.

4857 sayılı İş Kanununun Sanayi, ticaret, tarım ve orman işleri başlıklı 111. maddesi, Anayasa Mahkemesi'nin 24.11.2007 tarih ve 26710 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan 19.10.2005 tarih ve 2003/66 E., 2005/72 sayılı kararı ile iptal edilmiştir⁷. İlgili karar doğrultusunda 4857 sayılı Kanunun uygulanabilmesi için sanayiden, ticaretten ve orman işlerinden sayılacak olan işlerin esaslarının yeniden düzenlenmiştir. bu düzenleme ile 111. madde 5763 sayılı “İş Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile değiştirilerek madde de yer alan ilgili esaslar doğrultusunda bir işin sanayi, ticaret, tarım ve orman işlerinin hangisinin kapsamında sayılacağı “Sanayi, ticaret, Tarım ve Orman İşlerinden Sayılan İşlere İlişkin Yönetmelik⁸” ile düzenlenmiştir.

5763 sayılı Kanunla değişik 111. maddeye göre, tarım ve orman işlerinden sayılacak işlerin esasları şunlardır: a) Her çeşit meyveli ve meyvesiz bitkiler; çay, pamuk, tütün, elyaflı bitkiler; turunçgiller; pirinç, baklagiller; ağaç, ağaççık, omca, tohum, fide, fidan; sebze ve tarla ürünleri; yem ve süt bitkilerinin yetiştirilmesi, üretimi, ıslahı, araştırılması, bunlarla ilgili her türlü toprak işleri, ekim, dikim, aşı, budama, sulama, gübreleme, hasat, harman, devşirme, temizleme, hazırlama ve ayırma işleri, hastalık ve zararlılarla mücadele, toprak ıslahı, çayır, mera, toprak ve su korunması; b) Ormanların korunması, planlanması (amenajman), yetiştirilmesi, işletilmesi, sınırlandırılması çalışmaları, bunlara ait alt yapı çalışmaları ile tohum toplama, fidanlık, ağaçlandırma, erozyon kontrolü, etüt proje ve rehabilitasyonu, ormancılık araştırma ile milli park, orman içi dinlenme yerleri ve kent ormanlarının kurulması, bakım ve geliştirilmesi; c) Her türlü iş ve gelir hayvanlarının (arı, ipek böceği ve benzerleri dahil) yetiştirilmesi, üretimi, ıslahı ve bunlarla ilgili bakım, güdüm, terbiye, kırkım, sağım ve ürünlerinin elde edilmesi, toplanması, saklanması ile bu hayvanların hastalık ve asalaklarıyla mücadele; d) 854 sayılı Deniz İş Kanununun hükümleri saklı kalmak kaydıyla, kara ve

⁴ Ünal Narmanlıoğlu, **İş Hukuku Ferdi İş İlişkileri I**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 80; A. Nizamettin Aktay/Kadir Arıcı/E. Tuncay Senyen-Kaplan, **İş Hukuku**, Yenilenmiş 6. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013, s. 48.

⁵ Ferit Hakkı Saymen, **Türk İş Hukuku**, Hak Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 228 vd.; Hamdi Mollamahmutoğlu, **İş Hukuku**, Gözden Geçirilmiş Yenilenmiş 3. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, s. 225; Sarper Süzek, **İş Hukuku**, Yenilenmiş 9. Bası, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 211; Ömer Eyrenci/Savaş Taşkent/Devrim Ulucan, **Bireysel İş Hukuku**, 7. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 50; Kenan Tunçomağ/Tankut Centel, **İş Hukukunun Esasları**, 7. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 36; Konuya ilişkin bir Yargıtay kararına göre, “Düzenlemelerden yola çıkılarak çalışmanın yılın belirli bir döneminde yoğunlaştığı işyerlerinde yapılan işler, mevsimlik işler olarak tanımlanabilir. Nitekim mülga 3008 sayılı İş Kanunu'nun 2/B maddesinde “yılın herhangi bir devresinde tam veya fazla faaliyette bulunup, öteki devrede tümüyle faaliyetten kalan veyahut faaliyetini azaltan işyeri” mevsimlik işyeri olarak kabul edilmiştir. Mevsimlik iş öğretide de yılın belli dönemlerinde faaliyetin yoğunlaştığı, diğer dönemlerinde azaldığı veya tamamen durduğu ve bu durumun yılın belli dönemlerinde tekrarlandığı işler olarak tanımlanmaktadır.” Bkz. **Yarg. 22. HD., 12.06.2017, 2017/34988 E., 2017/13787 K.**, emsal.yargitay.gov.tr.

⁶ Mollamahmutoğlu, s. 225; Ercan Güven/Ufuk Aydın, **Bireysel İş Hukuku**, 5. Baskı, Nisan Kitabevi, Eskişehir, 2017, s. 28.

⁷ Nuri Çelik/Nurşen Caniklioğlu/Talat Canbolat, **İş Hukuku Dersleri**, Yenilenmiş 30. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 134; Emine Tuncay Senyen-Kaplan, **Bireysel İş Hukuku**, Yenilenmiş 7. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2015, s. 49.

⁸ **RG 03.09.2008, 26986**; Baysal, s. 75.

su avcılığı ve üreticiliği ile bu yoldan elde edilen ürünlerin saklanması ve taşınması işleridir. (İş K. m.111/II).

Tarım ve orman işlerinin İş K. kapsamında sayılabilmeleri için yukarıda da ifade ettiğimiz üzere işçi sayısının elliden fazla olması gerekmektedir. Bu durumda işçi sayısına dahil edilecek olan kişilerin tespiti önem arz etmektedir. Öncelikle Kanun açıkça “çalışan iş sayısı”nın önemi üzerinde durduğundan daimi işçi sayısı dikkate alınmamalıdır. Buna göre “çalışan işçi sayısı” daimi, geçici, mevsimlik olmalarına bakılmaksızın süresiz işlerde çalışanlar hariç işyerinde çalışan tüm işçiler olarak anlaşılmalıdır⁹. Ayrıca bir işletmenin birden fazla işyeri mevcut ise ilgili sayı her işyeri için aranmayacak ve toplam işçi sayısına bakılacaktır. Bu durumda işyerlerinin aynı il sınırları içerisinde olup olmadıklarının bir önemi bulunmamaktadır. Bu sayının belirlenmesinde tarım işyerinde çalışan muhasebeci ya da bekçiler gibi yapmış olduğu iş doğrudan tarımla ilgili olmayan kişilerin de işletmede çalışan işçi sayısına dahil edilmeleri gerekmektedir¹⁰. Vermiş olduğumuz örneklerdeki gibi yapmış olduğu iş doğrudan tarım ve orman işi olmayan işçilerin ilgili işyerinde elliden az işçi çalıştırılıyor olsa bile İş Kanunu kapsamına alınması gerekmektedir¹¹. Buna rağmen Yüksek Mahkeme'nin vermiş olduğu bazı kararlarda çalışan kişi sayısının elliden fazla olmadığı tarım ve orman işyerlerinde hayvan bakıcısı ya da çoban olarak çalışan işçilerin İş Kanunu kapsamına girmeyeceği ifade edilmektedir¹². İşçi aynı işyerinde hem tarım işinde çalışıyor hem de tarım ile ilgili olmayan şoförlük gibi bir işi yapıyorsa bu durumda işçinin İş K. kapsamına dahil edilip edilmeyeceği noktasında sorunlar ortaya çıkmaktadır. Yüksek Mahkeme böyle bir durumda da farklı bir yorum yaparak işçinin yapmış olduğu işler arasında hangisinin daha baskın konumda olduğunun açıklığa kavuşturularak karar verilmesi gerektiğini ifade etmektedir¹³.

İş Kanunu m.4 ile tarım ve orman işyerlerinde çalışan işçilerin Kanun kapsamına alınabilmeleri bir sayı sınırlamasına tabi tutulmuştur. Bir başka düzenleme ile ise tarım sanatları (süt, incir, üzüm ve sebzelerin işlenmesi, zeytinyağcılık, sabunculuk, meyve ve sebze konserveciligi) ile tarım aletleri makine ve parçalarının yapıldığı atölye ve fabrikalarda görülen işler, tarım işletmelerinde yapılan yapı işleri, halkın faydalanmasına açık veya işyerinin eklentisi durumunda olan park ve bahçe işleri İş Kanunu kapsamına alınmıştır. Örneğin, zeytin ve süt üretiminde çalışanlar İş Kanunu kapsamı dışında iken, bu ürünleri işleyerek zeytinyağı, peynir ve yağ üretiminde çalışan işçiler İş Kanunu

⁹ Mollamahmutoğlu, s. 225.

¹⁰ M. Polat Soyer, “İş İlişkisinin Kurulması, Hükümleri ve İşin Düzenlenmesi”, **Yargıtayın İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Kararlarının Değerlendirilmesi 2008**, Ankara 2010, s. 26; Süzek, s. 212.

¹¹ Süzek, s. 212.

¹² Konuya ilişkin bir Yargıtay kararına göre, “Mahkemece, SGK dan gelen davalı işyerinde çalışan işçi sayısına ilişkin yazı itibarıyla davalı işyerinde çalışan sayısının 50 yi geçmediği, davacının yaptığı işin hayvan bakıcılığı olup tarım işi kapsamında kaldığı, 4857 sayılı İş Kanunu 4. Maddesi 1. fıkrası b bendinde 50 den az işçi çalıştıran tarım ve orman işlerinin yapıldığı iş yerlerinde veya işletmelerinde İş Kanunu hükümlerinin uygulanmayacağı, bu kapsamda çalışanlar için uyumsuzluklarda İş Mahkemesi görevli olmayıp genel hukuk mahkemesinin görevli olduğu gerekçesiyle Bandırma Nöbetçi Asliye Hukuk Mahkemesine görevsizlik kararı verilmiştir.” Bkz. **Yarg. 9. HD. 28.11.2016, 2016/34235 E., 2016/21035 K.**, emsal.yargitay.gov.tr; **Yarg. 22. HD., 13.03.2014, 2013/5162 E., 2014/5775 K.; Yarg. 9. HD., 25.06.2012, 2010/18154 E., 2012/24336 K.**, www.kazanci.com, Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 135.

¹³ Konuya ilişkin bir Yargıtay kararına göre, “Davalıya ait Çiftlikte bekçilik yapan davacı, iş sözleşmesinin feshi nedeni ile ihbar ve kıdem tazminatı ile bir kısım işçilik alacaklarının hüküm altına alınmasını talep etmiştir. Mahkemece, savunmaya değer verilerek, davacının bekçilik yanında hayvanların bakımı ve beslenmesi ile ilgilendiği, tarım işinde çalıştığı İş Kanunu kapsamında kalmadığı belirtilerek davanın reddine karar verilmiştir. Belirtmek gerekir ki kabule göre, red kararı verilmesi hatalıdır. Zira İş Kanunu kapsamında kalmamak, davanın esasın reddini değil, hizmet akdi ilişkisi ve Borçlar Kanununun uygulanması nedeni ile görevden reddini gerektirir. Diğer taraftan, davacının davalı işyerinde bekçi olarak çalıştığı, bu bekçiliği yanında zaman zaman hayvan bakımı ve beslenmesi işinde ek olarak çalıştığı, yaptığı işin ağırlıklı olarak bekçilik olduğu uyumsuzluk dışı olup, esasen bu husus mahkemenin de kabulündedir. Tarım işyerinde bekçilik hizmetinde çalışma, bu hizmeti tarım işi yapmaz. Başka bir anlatımla bekçilik hizmeti, tarım işi kabul edilemez. Davacının yaptığı iş ağırlıklı olarak, bekçilik hizmetidir. Yaptığı iş, İş Kanunu kapsamındadır. İşin esasına girilerek karar verilmesi gerekir.” Bkz. **Yarg. 9. HD., 07.03.2005, 2005/4712 E., 2005/7468 K.**, emsal.yargitay.gov.tr. Yargıtay'ın vermiş olduğu bu karar Akyiğit tarafından kararın 4857 sayılı Kanun dönemine ait olması sebebiyle isabetsiz bulunmuştur. Bkz. Ercan Akyiğit, **İş Kanunu Şerhi 1. Cilt**, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 264.

kapsamı içinde olacaklardır. Bu düzenleme ile istisnanın istisnası ile asıl kurala dönülerek bunların İş Kanunu kapsamında olduğu kabul edilmiştir¹⁴.

Tarım işlerinin kapsamının çok geniş nitelikte olması, bu işlerin neler olduğunun tanımlanmasında yaşanan zorluklar, mevsimsel olarak iş gücünün coğrafi olarak hareket halinde olması, çalışma sürelerinin tespitindeki güçlükler, çalışmanın mevsimlere ve mevsim şartlarına bağlı olması, tarımda riskin diğer işyerlerine göre azlığı gibi sebepler tarım alanında çalışan işçiler için ayrı bir kanun çıkarılmasını zorlaştırmaktadır¹⁵. Bu sebeple de kanun koyucu ayrı bir Tarım ve Orman İş Kanunu çıkarmak yerine bu alanda çalışan işçilerin İş Kanunu kapsamına dahil edilmesini bir sayı sınırına tabi tutmuştur¹⁶. Elli ve daha az işçi çalışan tarım ve orman işyerlerinde işçiler Borçlar Kanununun genel hükümlerine tabi tutuldukları için bu işçilerin kıdem tazminatları, ihbar tazminatları, yıllık izin, bayram ve tatil günü alacaklarına ilişkin taleplerinin İş Kanunu hükümlerine dayandırılması mümkün değildir¹⁷. Buna rağmen, ilgili işlerde ortakçı veya yarıcı olarak çalışanlara Borçlar Kanununun ürün kirasına ilişkin hükümleri uygulanacaktır¹⁸.

III.MEVSİMLİK İŞ OLARAK TARIM VE ORMAN İŞLERİ

Türk İş Hukukunda mevsimlik iş ilk olarak 3008 sayılı İş Kanununda kampanya işleri ile birlikte kullanılmıştır¹⁹. Mevsimlik iş sözleşmesinin tarım ve orman işlerindeki yerinin incelenebilmesi için mevsimlik işin tanımının yapılması gerekmektedir. buna göre mevsimlik işin sözlük anlamının “bir mevsim için, bir mevsim süresince” olduğu görülmektedir²⁰. Doktrinde mevsimlik iş için pek çok tanım yapılmıştır. En genel tanımıyla mevsimlik iş, çalışmanın yılın belirli dönemlerinde gerçekleştiği veya tüm yıl boyunca çalışılmakla birlikte yılın belirli dönemlerinde çalışmanın yoğunlaştığı işyerlerinde yapılan işler olarak tanımlanmaktadır²¹. İfade edilen dönemler işin niteliği bakımından uzun ya da kısa olabilir. Burada önemli olan husus yılın belirli bir döneminde periyodik olarak tekrarlanmasıdır²². Ekonomimiz açısından önemli bir yere sahip olan tarım işlerinin de mevsimsel bir nitelik taşıması konunun önemini ortaya koymaktadır. Yılın belirli bir döneminde yoğunlaşan bu işlerin büyük bir bölümünü tarım işleri oluşturmakta ve bu işlerin büyük bir çoğunluğu 4857 sayılı İş Kanunu kapsamı dışında kalmaktadır.

Mevsimlik işler için de Kanunda doğrudan bir düzenleme veya tanım yapılmamıştır. Mevsimlik işlere ilişkin hükümler, İş K. m.29/7 ve m.53/3 ile İş K. m.60’a dayanılarak çıkarılan Yönetmeliğin 12. maddesinde yer almaktadır. İş K. m.29/7’de “*Mevsim ve kampanya işlerinde çalışan işçilerin işten çıkarılmaları hakkında, işten çıkarma bu işlerin niteliğine bağlı olarak yapılıyorsa, toplu işçi çıkarmaya ilişkin hükümlerin uygulanamayacağı*”; m.53/3’te ise, “*Niteliklerinden ötürü bir yıldan az süren mevsimlik veya kampanya işlerinde çalışanlara bu Kanunun yıllık ücretli izinlere*

¹⁴ Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s.136; Senyen Kaplan, s.49; Eyrenci/Taşken/Ulucan, s.50; Tunçomağ/Centel, s.36; Güven/Aydın, s.29; Aksi görüşe göre bu işler esasen nitelikleri itibariyle tarım işi sayılmadıkları halde herhangi bir tereddütün oluşmaması amacıyla kanunda yer almıştır. Bkz. Süzek, s. 213.

¹⁵ Fahrettin Korkmaz/Nihat Seyhun Alp, **Bireysel İş Hukuku**, Güncellenmiş 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 99; Süzek, s. 212; Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 136.

¹⁶ M. Fatih Uşan, “Yargıtay Kararları Işığında İş Kanunu Açısından Tarım İşleri”, **Kamu-İş**, C 7, S 2/2003, s.514.

¹⁷ Tunçomağ/Centel, s. 36.

¹⁸ Senyen Kaplan, s. 49; Güven/Aydın, s. 29.

¹⁹ Mollamahmutoğlu, s. 352; Güven/Aydın, s. 80.

²⁰ <http://www.tdk.gov.tr>.

²¹ Bektaş Kar, “Mevsimlik İş”, **MESS Sicil İş Hukuku Dergisi**, S 4, 2006, s. 70; Sevil Büyüktarakçı, **İş Hukukunda Mevsimlik İşler ve Kampanya İşleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 1071; Mollamahmutoğlu, s. 353; Süzek, s. 260; Senyen Kaplan, s. 70; Güven/Aydın, s. 80; Eyrenci/Taşkent/Ulucan, s. 89; Aktay/arıcı/Senyen-Kaplan, s. 67.

²² Erol Akı, “Mevsimlik İşlerde Çalışma Sorunları”, **Prof. Dr. Turhan Esener’e Armağan**, Ankara, 2000, s. 250; Süzek, s. 261; Güven/Aydın, s. 80.

ilişkin hükümlerin uygulanamayacağı” ve İş K. m.60’a dayanılarak çıkarılan Yıllık Ücretli İzin Yönetmeliği m.12’de, “İş Kanununun 53. Maddesinin üçüncü fıkrasında sözü geçen ve nitelikleri yönünden bir yıldan az süren mevsim veya kampanya işlerinin yürütüldüğü işyerlerinde devamlı olarak çalışan işçilerin yıllık ücretli izinleri hakkında bu Yönetmelik hükümlerinin uygulanacağı” hükümleri mevcuttur.

Mevsimlik iş sözleşmesinin belirli süreli ya da belirsiz süreli yapılması mümkündür²³. İş hukukunun genel prensipleri uyarınca asıl olan belirsiz süreli iş sözleşmesi olduğu için mevsimlik iş sözleşmesinin de belirsiz süreli olarak yapıldığını söyleyebiliriz²⁴. Süresinin bir mevsimle sınırlı olması bu sözleşmelerin belirli süreli olacağı anlamına gelmemekte her mevsim tekrarlanması ve devamlılığının olması halinde belirsiz süreli olacağı kabul edilmektedir²⁵. Bir başka ifadeyle sözleşme tek bir mevsim için yapılmışsa belirli süreli olmakta ve mevsimin sona ermesiyle işçinin iş sözleşmesine sona ermekte ve işçinin kıdem ve ihbar tazminatı talep etme hakkı bulunmamaktadır. Buna karşın sözleşme devam eden yıllarda da esaslı bir neden olmaksızın tekrarlanması durumunda zincirleme iş sözleşmesi halini alacak ve ilk yapıldığı tarihten itibaren belirsiz süreli olduğu kabul edilecektir²⁶. Ülkenin doğusundan batısına karın tokluğuna çalışmaya gelen ve hiçbir güvencesi olmayan pek çok mevsimlik işçinin olduğu gözönünde bulundurulduğunda bu uygulamanın hakkaniyete uygun olduğu da görülecektir²⁷. Yüksek Mahkeme’nin yerleşik içtihadı uyarınca belirsiz süreli olarak işe başlayan mevsimlik işçilerin iş sözleşmeleri mevsimin sona ermesiyle kendiliğinden sona ermez bir sonraki mevsimin başlamasına kadar askıda kalacaktır. Yüksek Mahkeme’ye göre askı süresi tarafların açık veya örtülü irade beyanıyla en çok üç askı dönemini kapsayabilir. Bu sürenin sona ermesinden sonra işbaşı yaptırılmayan mevsimlik işçinin iş sözleşmesinin sona erdiği kabul edilmelidir²⁸.

²³ Süleyman Başterzi, “Belirli Süreli İş Sözleşmesi Yapılmasına İlişkin Objektif Nedenlerin Tespitinde Menfaatler Dengesi “İşçinin Haklı Menfaati””, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 15, Özel Sayı, 2014, s. 429; Mollamahmutoğlu, s. 354; Aktay/Arıcı/Senyen-Kaplan, s. 67; Aksi görüşe göre, “Devamlı bir faaliyet olarak sürdürülen mevsimlik işlerde yapılan iş sözleşmeleri belirsiz olarak değerlendirilmelidir. Zira objektif yönden esaslı bir neden olmaksızın tek bir mevsim için belirli süreli iş sözleşmesi yapılabileceği kabul edilirse, işin mevsimlik olması objektif esaslı neden anlamına gelecektir. Bu durumda her mevsim için başka bir esaslı neden aramaya gerek kalmayacaktır. Böylesi bir yaklaşım ise belirli süreli iş sözleşmesi yapılabilmesi ve yenilenmesi için aranan objektif yönden esaslı neden ve zincirleme iş sözleşmelerine ilişkin doktrin ve Yargıtay içtihadına uymayacaktır.” Bkz. Güven/Aydın, s. 81; aynı yönde bkz. Mollamahmutoğlu, s. 354-355.

²⁴ Süzek, s. 261; Kar, s. 72.

²⁵ Süzek, s. 261; Konuya ilişkin bir Yargıtay kararına göre, “Mevsimlik iş sözleşmeleri 4857 sayılı İş Kanununun 11. maddesindeki hükümlere uygun olarak, belirli süreli olarak yapılabileceği gibi belirsiz süreli olarak da kurulabilir. Tek bir mevsim için yapılmış belirli süreli iş sözleşmesi, mevsimin bitimi ile kendiliğinden sona erer ve bu durumda işçi ihbar ve kıdem tazminatına hak kazanamaz. Buna karşılık, işçi ile işveren arasında mevsimlik bir işte belirli süreli iş sözleşmesi yapılmış ve izleyen yıllarda da zincirleme mevsimlik iş sözleşmelerle çalışılmışsa iş sözleşmesi 4857 sayılı İş Kanununun 11/son maddesi uyarınca belirsiz süreli nitelik kazanacaktır.” Bkz. **Yarg. 9. HD., 28.12.2009, 2008/13374 E., 2009/38104 K., Çalışma ve Toplum Dergisi**, S 25, 2010, s. 400.

²⁶ Konuya ilişkin bir Yargıtay kararına göre, “Mevsimlik iş sözleşmeleri 4857 sayılı İş Kanunu’nun 11. maddesindeki hükümlere uygun olarak, belirli süreli yapılabileceği gibi belirsiz süreli olarak da kurulabilir. Tek bir mevsim için yapılmış belirli süreli iş sözleşmesi, mevsimin bitimi ile kendiliğinden sona erer ve bu durumda işçi ihbar ve kıdem tazminatına hak kazanamaz. Buna karşılık, işçi ile işveren arasında mevsimlik bir işte belirli süreli iş sözleşmesi yapılmış ve izleyen yıllarda da zincirleme mevsimlik iş sözleşmelerle çalışılmışsa iş sözleşmesi 4857 sayılı İş Kanunu’nun 11/son maddesi uyarınca belirsiz süreli nitelik kazanacaktır.” Bkz. **Yarg. 9. HD., 10.10.2008, 2007/27615/E., 2008/26209 K.,** [²⁷ Büyüktarakçı, s. 29.](http://bilgibankasi.istanbulbarosu.org.tr; Eyrenci/Taşkent/Ulucan, s. 89.</p>
</div>
<div data-bbox=)

²⁸ Aktay/Arıcı/Senyen-Kaplan, s. 67; **Yarg. 9. HD., 10.10.2008, 2007/27615 E., 2008/26209 K.,** <http://bilgibankasi.istanbulbarosu.org.tr>

Mevsimlik iş sözleşmesi kendine has özelliklere sahip olsa da eğer şartları oluşmuş ise sözleşmenin feshi halinde işçi ihbar ve kıdem tazminatına hak kazanabilecektir²⁹. İşveren bildirimli feshi tercih ediyorsa ve bunu mevsim süresinde yani işçi çalışırken yapıyorsa bildirim süreleri işleyecek ve bildirim süresinin tamamlanmasıyla birlikte iş sözleşmesi sona ermiş olacaktır. Fakat işveren bildirimli feshi iki mevsim arasında yani iş sözleşmesi yukarıda ifade ettiğimiz üzere askıdayken yapacaksa bu durumda bildirim süreleri mevsimin başlamasıyla işlemeye başlayacaktır³⁰. Sözleşmenin askıda kaldığı süre zarfında işçinin iş görme borcu ve işverenin ücret ödeme borcu da askıya alınmış olmaktadır.

IV.TARIM VE ORMAN İŞLERİNDE İŞ GÜVENCESİ

İktisadi liberalizm dalgasının dünyada yayılması hukuka sözleşme serbestisi olarak yansımıştır. Devletlerde anayasalarında sözleşme serbestisi ilkesine yer vermeye başlamışlardır³¹. Sözleşme serbestisi ilkesinin kabul edilmesiyle birlikte işverenler işçilerin iş sözleşmelerini serbestçe feshedilme hakkına kavuşmuşlardır. Modern iş hukukunun gelişmesi beraberinde işçiyi koruma düşüncesini de getirmiştir. Amaç sözleşme ve girişim özgürlüğüne sahip olan işverenin hiçbir gerekçe göstermeksizin işçinin işine keyfi surette son vermesinin önüne geçmektir³². Bu açıklamalar doğrultusunda iş güvencesinin genel bir tanımını yapmamız gerekirse, iş güvencesi çalışma hakkının korunması bağlamında iş ilişkisinin sürekliliğinin sağlanabilmesi için işverenin fesih hakkının sınırlandırılmasıdır³³.

İş güvencesi kavramının iş hukuku mevzuatımıza girmesi yakın tarihte gerçekleşmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (UÇÖ) olan üyeliğimiz, UÇÖ’nün 158 Sayılı Hizmet İlişkisine İşveren Tarafından Son Verilmesi Hakkındaki Sözleşme’nin onaylanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun neticesinde yapılan çalışmalarla birlikte 4773 sayılı “İş Kanunu, Sendikalar Kanunu, Basın Meleğinde Çalışanlar ile Çalıştırılanlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun³⁴” yürürlüğe girmiş ve iş güvencesi mevzuatımıza eklenmiştir. Daha sonra bu kanunda iş güvencesine ilişkin hükümlerde bazı değişiklikler yapılarak 4857 sayılı mevcut İş Kanunu kabul edilmiştir.

İş Kanunu’nda yer verilen iş güvencesi hükümleriyle geçerli bir nedene dayanmaksızın yapılan fesihler geçersiz sayılarak, iş ilişkilerinde sürekliliğin sağlanması adına önemli bir adım atılmıştır³⁵. Fakat sözleşmesi işveren tarafından feshedilmiş olan her işçinin iş güvencesi hükümlerinden faydalanması mümkün değildir. 4857 sayılı İş Kanunu uyarınca belirli şartların bir arada bulunması halinde iş güvencesi hükümleri uygulanabilecektir. Bu şartlar İş Kanununun “*Feshin*

²⁹ Eyrenci/Taşkent/Ulucan, s. 90.

³⁰ Eyrenci/Taşkent/Ulucan, s. 90.

³¹ Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 446.

³² Tankut Centel, **İş Güvencesi**, Legal Kitabevi, İstanbul, 2013, s.11; Süleyman Başterzi, “Türkiye’de Feshe Karşı Koruma Hukuku Reformunun Sosyal Hukuk ve İstihdam Üzerine Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 54, S 3, 2005, s. 57.

³³ Ulaş Baysal, **İşçinin Yetersizliğinden Kaynaklanan Geçerli Sebep İle İş Sözleşmesinin Feshi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011, s. 12; Eda Manav, **İş Hukukunda Geçersiz Fesih ve Geçersiz Feshin Hüküm ve Sonuçları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 5; Ünal Ertabak, **İş Güvencesinin Kapsamı Geçerli/Geçersiz Fesih Nedenleri ve Fesih Usulü Geçersiz Fesih İtirazı ve Sonuçları**, 2. Tıpkı Basım, Legal Kitabevi, İstanbul, 2012, s. 21; Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 374; Centel, s. 11.

³⁴ **RG 15.08.2002, 24847**.

³⁵ Devrim Ulucan, **İş Güvencesi**, Türkiye Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayii İşverenleri Sendikası Yayını, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 25; Güven/Aydın, s. 163.

geçerli nedene dayandırılması” başlığını taşıyan 18. maddesinde ““Otuz veya daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde en az altı aylık kıdemi olan işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yeterliliğinden veya davranışlarından ya da işletmenin, işyerinin veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir nedene dayanmak zorundadır. Yer altı işlerinde çalışan işçilerde kıdem şartı aranmaz.

... İşçinin altı aylık kıdemi, aynı işverenin bir veya değişik işyerlerinde geçen süreler birleştirilerek hesap edilir. İşverenin aynı işkolunda birden fazla işyerinin bulunması halinde, işyerinde çalışan işçi sayısı, bu işyerlerinde çalışan toplam işçi sayısına göre belirlenir.

İşletmenin bütününe sevk ve idare eden işveren vekili ve yardımcıları ile işyerinin bütününe sevk ve idare eden ve işçiyi işe alma ve işten çıkarma yetkisi bulunan işveren vekilleri hakkında bu madde, 19 ve 21 inci maddeler ile 25 inci maddenin son fıkrası uygulanmaz.” şeklinde ifade edilmiştir.

Madde hükmünden de anlaşılacağı üzere iş güvencesi hükümlerinden yararlanılabilmesi için öncelikle İş Kanunu veya Basın İş Kanunu kapsamında çalışan bir işçi olunması gerekmektedir. bu durumda yukarıda da ifade ettiğimiz İş K. m.4’de yer alan işçiler ve işletmeler iş güvencesi hükümlerinden İş Kanunu kapsamında olmadıkları için faydalanamayacaklardır. Bunlardan bir tanesini de elliden az işçi çalıştıran tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerleri ve işletmeler oluşturmaktadır. eğer bu işyerleri veya işletmelerde elliden fazla işçi çalışıyor ise diğer şartların da sağlanmasıyla birlikte iş güvencesi hükümlerinden faydalanılabilecektir³⁶. Dolayısıyla İş Kanunu, çalışan her işçiyi kapsamadığı için iş güvencesi hükümlerinden faydalanan işçi sayısında da bir düşüş yaşanmakta ve Anayasanın sosyal devlet ve eşitlik ilkelerine aykırı olması ihtimalini gündeme getirmektedir³⁷.

İş güvencesinden yararlanılmasının ikinci şartı işyerinde otuz ve daha fazla sayıda işçi çalıştırılmasıdır. Bu sayı tarım ve orman işyerleri açısından ise en az elli bir işçinin çalışmasıdır. Buna göre normal bir işyerinde çalışan işçi sayısı yirmi dokuz ve altında, tarım ve orman işyerlerinde ise elli ve altında ise iş güvencesi hükümlerinin uygulanması mümkün değildir. İş güvencesinin ilk kez mevzuatımıza dahil edildiği 4773 sayılı Kanunda on olan bu sayının 4857 sayılı Kanunda otuza yükseltilmiş olması doktrin tarafından kapsam dışı işçi sayısının çok fazla olması ve Anayasa’da yer alan “ölçülülük” ilkesi ile bağdaşmadığı gerekçeleriyle yoğun olarak eleştirilmektedir³⁸. Doktrin tarafından otuz işçi koşulu yoğun olarak eleştirilmekteyken tarım ve orman işyerleri ve işletmelerinde en az elli bir işçi şartının aranmasının hakkaniyet ilkesine aykırı olduğu açıkça ortadadır.

Bir diğer şart ise, işçinin en az altı aylık kıdeme sahip olmasıdır. Diğer şartların sağlanması halinde işçi altı aylık kıdem koşulunu da sağlamışsa bu durumda iş güvencesi hükümlerinden faydalanabilecektir. Bahsedilen altı aylık kıdem Kanun uyarınca aynı işverene ait aynı veya farklı iş kollarındaki bir veya değişik işyerlerinde geçen sürelerin birleştirilmesiyle hesaplanacaktır³⁹. Bu

³⁶ Ulucan, s. 26; Güven/Aydın, s. 164; Eleştiri için bkz. A. Can Tuncay, “İş Güvencesi Yasası Neler Getiriyor?”, **Çimento İşveren Dergisi**, C 7, S 1, 2003, s. 5.

³⁷ Aziz Çelik, “Yeni İş Yasasının Anlamı”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, S 48, 2003, s. 67.

³⁸ Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 451-452; Süzek, s. 563; Baysal, s. 20; Senyen-Kaplan, s. 209; Aksi görüşe göre, düzenlemeye kaynak teşkil eden ILO’nun 158 sayılı Sözleşmesi’nde sınırlı bir kategoriye ya da işletme büyüklüğüne göre güvence sağlama yönünde istisnalar bulunmaktadır. Bkz. Güven/Aydın, s. 166.

³⁹ Talat Canbolat, “Toplu İş Sözleşmesi Aracılığıyla İş Güvencesi”, **Prof. Dr. Turhan Esener II. İş Hukuku Uluslararası Kongresi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, Ekim 2017, s. 148; Hakan Keser, **4857 Sayılı İş Kanunu ve Yargıtay Uygulamasında İş Sözleşmesinin Bildirimli Feshinde Geçerli Neden**, 2. Güncellenmiş Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 53; Bektaş Kar, **İş Güvencesi ve Uygulaması**, Yetkin Yayınları, Ankara,

durumda bir işverenin tarım ve orman işleriyle alakalı işyerinde çalışan bir işçi, işyerinde elli ve daha işçi çalışmasından dolayı iş güvencesinden yararlanamazken; aynı işverenin başka bir sektördeki işyerine geçtiğinde tarım ve orman işyerinde çalışmış olduğu süre de kıdem hesabında dikkate alınacaktır. Zira Kanun aynı iş kolunun olmasını zorunlu tutmamıştır.

İş Kanunu m.18/son uyarınca işletmenin bütününe sevk ve idare eden işveren vekili ve yardımcıları ile işyerinin bütününe sevk ve idare eden ve işçiyi işe alma ve işten çıkarma yetkisi bulunan işveren vekilleri konumları gereği iş güvencesi hükümlerinden faydalanamayacaklardır. İşletmenin giderek büyümesi işverenin yönetim yetkisini etkili bir şekilde kullanmasını engellemektedir ve işveren bunu gidermek maksadıyla kendisi gibi yetkili olacak işveren vekillerine ihtiyaç duymaktadır⁴⁰. İşletmenin bütününe yöneten işveren vekilleri ve yardımcılarının iş güvencesi hükümlerinden yararlanamayacağı m.18’de ifade edilmektedir⁴¹.

Son olarak işçinin iş güvencesi hükümlerinden faydalanabilmesi için iş sözleşmesinin işveren tarafından feshedilmesi gerekmektedir. Kendisinin sözleşmeyi sona erdirmesi durumunda güvence hükümlerinden yararlanamayacaktır.

SONUÇ

Tarım ve orman işyerlerinde çalışan işçilerin İş Kanunu kapsamında sayılabilmeleri için bu işyerlerinde en az elli bir işçinin çalışması gerekmektedir. Türkiye’de tarım sektöründe çalışan işçilerin sayılarındaki fazlalık gözönünde bulundurulduğunda İş Kanunu kapsamı dışında kalan işçi sayısında da artış olmaktadır. Her ne kadar tarım işlerinin kapsamının çok geniş nitelikte olması, bu işlerin neler olduğunun tanımlanmasında yaşanan zorluklar, mevsimsel olarak iş gücünün coğrafi olarak hareket halinde olması, çalışma sürelerinin tespitindeki güçlükler, çalışmanın mevsimlere ve mevsim şartlarına bağlı olması, tarımda riskin diğer işyerlerine göre azlığı gibi sebepler tarım alanında çalışan işçiler için ayrı bir kanun çıkarılmasını zorlaştırırsa da bu sektörün, Basın İş Kanunu ve Deniz İş Kanunu gibi ayrı bir Tarım İş Kanunu’na ihtiyacı bulunmaktadır. Şu an için bu yapılamıyor olsa bile ikincil mevzuat ile bu hususların netleştirilmesi daha isabetli olacaktır.

Tarım ve orman işlerinin daha çok mevsimsel nitelikte olması bu sektörde çalışan işçilerin de mevsimlik işçi olması ve sözleşmelerinin de mevsimlik iş sözleşmesi olması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Fakat 4857 sayılı İş Kanunu’nda mevsimlik işin tanımı dahi net bir şekilde yapılmamıştır. Bu sebeple mevsimlik iş sözleşmelerine ilişkin tanımların ve hükümlerin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Son olarak yakın bir tarihte uygulamaya başladığımız iş güvencesinden faydalanabilmek için gerekli olan koşullardan bir tanesini işyerinde otuz ve daha fazla işçinin çalışması oluşturmaktadır. Buna rağmen sırf İş Kanunu kapsamında olabilmelerinin sınırının en az elli bir olmasından dolayı bu işyerlerinde çalışan işçilerin diğer işçilere nazaran daha ağır koşulları bir arada buldurması gerekmektedir. Anayasada yer alan ölçülülük ve eşitlik ilkelerini ihlal eden bu hükümlerin tekrardan düzenlenmesi gerekmektedir.

2009 s. 115; Çelik/Caniklioğlu/Canbolat, s. 460; Süzek, s. 568; Ulucan, s. 29; Centel, s. 47; Baysal, s. 27; Manav, s. 58; Ertabak, s. 49; Narmanlıoğlu, s. 502; Korkmaz/Alp, s. 206.

⁴⁰ Seracettin Göktaş, “İşveren Vekilinin İş Güvencesi”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, S 1, 2009, s. 61.

⁴¹ Canbolat, s. 154; Baysal, s. 28; Manav, s. 64; Güven/Aydın, s. 168.

KAYNAKÇA

AKI, Erol, “Mevsimlik İşlerde Çalışma Sorunları”, **Prof. Dr. Turhan Esener’e Armağan**, Ankara, 2000.

AKTAY, A., Nizamettin/Arıcı, Kadir/Senyen-Kaplan, E. Tuncay. **İş Hukuku**, Yenilenmiş 6. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.

BAŞTERZİ, Süleyman, “Belirli Süreli İş Sözleşmesi Yapılmasına İlişkin Objektif Nedenlerin Tespitinde Menfaatler Dengesi “İşçinin Haklı Menfaati”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 15, Özel Sayı, 2014, ss.423-449.

BAŞTERZİ, Süleyman, “Türkiye’de Feshe Karşı Koruma Hukuku Reformunun Sosyal Hukuk ve İstihdam Üzerine Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 54, S 3, 2005, ss.53-94.

BAYSAL, Ulaş, **İşçinin Yetersizliğinden Kaynaklanan Geçerli Sebep İle İş Sözleşmesinin Feshi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011.

BAYSAL, Ulaş, “Elli ve Daha Az İşçi Çalıştırılan Tarım ve Orman İşlerinin Yapıldığı İşyeri veya İşletmelerde Tarım İşlerinde Çalışmayanlar İş Kanunu Kapsamında Mıdır?”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C LXXII, S 2, s. 73-80.

BÜYÜKTARAKÇI, Sevil, **İş Hukukunda Mevsimlik İşler ve Kampanya İşleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2010.

CANBOLAT, Talat, “Toplu İş Sözleşmesi Aracılığıyla İş Güvencesi”, **Prof. Dr. Turhan Esener II. İş Hukuku Uluslararası Kongresi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, Ekim 2017.

CENTEL, Tankut, **İş Güvencesi**, Legal Kitabevi, İstanbul, 2013.

ÇELİK, Nuri & Nurşen CANİKLİOĞLU & Talat CANBOLAT, **İş Hukuku Dersleri**, Yenilenmiş 30. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2017.

ÇELİK, Aziz, “Yeni İş Yasasının Anlamı”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, S 48, 2003, ss. 41-70.

ERTABAK, Ünal, **İş Güvencesinin Kapsamı Geçerli/Geçersiz Fesih Nedenleri ve Fesih Usulü Geçersiz Fesih İtirazı ve Sonuçları**, 2. Tıpkı Basım, Legal Kitabevi, İstanbul, 2012.

EYRENCİ, Ömer & Savaş TAŞKENT & Devrim ULUCAN, **Bireysel İş Hukuku**, 7. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2016.

GÖKTAŞ, Seracettin, “İşveren Vekilinin İş Güvencesi”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, S 1, 2009, s. 61-73.

GÜVEN, Ercan & Ufuk AYDIN, **Bireysel İş Hukuku**, 5. Baskı, Nisan Kitabevi, Eskişehir, 2017.

KAR, Bektaş, **İş Güvencesi ve Uygulaması**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009.

KAR, Bektaş, “Mevsimlik İş”, **MESS Sicil İş Hukuku Dergisi**, S 4, 2006, ss. 69-86.

KESER, Hakan, **4857 Sayılı İş Kanunu ve Yargıtay Uygulamasında İş Sözleşmesinin Bildirimli Feshinde Geçerli Neden**, 2. Güncellenmiş Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012.

KORKMAZ, Fahrettin & Nihat Seyhun ALP, **Bireysel İş Hukuku**, Güncellenmiş 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016.

MANAV, Eda, **İş Hukukunda Geçersiz Fesih ve Geçersiz Feshin Hüküm ve Sonuçları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2009.

MOLLAMAHMUTOĞLU, Hamdi, **İş Hukuku**, Gözden Geçirilmiş Yenilenmiş 3. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008.

NARMANLIOĞLU, Ünal. **İş Hukuku Ferdi İş İlişkileri I**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014.

SAYMEN, Ferit Hakkı, **Türk İş Hukuku**, Hak Yayınevi, İstanbul, 1955.

SENYEN-KAPLAN, Emine Tuncay, **Bireysel İş Hukuku**, Yenilenmiş 7. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2015.

SOYER, M. Polat, “İş İlişkisinin Kurulması, Hükümleri ve İşin Düzenlenmesi”, **Yargıtayın İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Kararlarının Değerlendirilmesi 2008**, Ankara 2010.

SÜZEK, Sarper, **İş Hukuku**, Yenilenmiş 9. Bası, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013.

TUNCAY, A. Can, “İş Güvencesi Yasası Neler Getiriyor?”, **Çimento İşveren Dergisi**, C 7, S 1, 2003, ss.3-18.

TUNÇOMAĞ, Kenan & Tankut CENTEL, **İş Hukukunun Esasları**, 7. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015.

ULUCAN, Devrim, **İş Güvencesi**, Türkiye Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayii İşverenleri Sendikası Yayını, 2. Baskı, İstanbul, 2003.

UŞAN, M. Fatih, “Yargıtay Kararları Işığında İş Kanunu Açısından Tarım İşleri”, **Kamu-İş**, C 7, S 2/2003, s. 511-534.

TÜRKİYE-GÜRCİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİNDE TARIM SEKTÖRÜNÜN ETKİSİ

Murat ESEDOV*

ÖZET

Türkiye’de son yirmi yılda tarım-gıda ile diğer sektörlerin ihracat ve ithalatları birbirlerine yakın oranlarda büyümüştür. Tarım-gıda dışı sektörlerin faydalandığı ticaret serbestisinden faydalanma imkânı olmayan sektörün ihracat başarısı gelecek için ümit vericidir. Sektör bir yandan geleneksel ihraç ürünlerinden meyve, sebze ve sert kabukluların ihracatını artırırken, işlenmiş gıda sanayii ürünleri ihracatını da küçük adımlarla da olsa artırmayı başarmıştır.

Türkiye’nin yakın coğrafyasında bulunan Kafkasya’daki pek çok ülke ile güçlü ticari ve kültürel bağları vardır Tarım sektörü diğer sektörlerle benzer şekilde, ulusal sınırları aşan, dünya piyasasına mal ve ürün arz eden, “ticaretin uluslararasılaşmasının” hızla artmadır. Bu değişim, çiftçileri, imalatçıları, pazarlamacıları, perakendecileri, tüketicileri, mal ve ürün akışına müdahale eden hükümetleri etkilemektedir.

Gürcistan Türkiye’nin kuzeydoğu komşusu ve çok büyük bir ülke olmamasına rağmen sahip olduğu jeostratejik önem nedeniyle, gerek Kafkasya bölgesi, gerekse Türkiye açısından hayati öneme sahiptir. Özellikle, Kafkasya ve Orta Asya’ya açılan ulaşım ve ticaret yollarının merkezi konumundadır. Gürcistan, Güney Kafkasya (Transkafkasya) bölgesinde yer alan birçok sosyal ve etnik çeşitliliği içinde barındıran, yaklaşık 5,5 milyon nüfusa sahip ve bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerden biridir. Gürcistan’ın nüfusunu Gürcüler (%70), Ermeniler (%8), Ruslar (%6), Abhazlar (%2), Osetler (%3), Azeriler (%7), Acaralılar (%2) ve küçük etnik gruplar oluşturmaktadır. Bu nedenle Gürcistan’daki etnik çatışmalar bol miktarda bulunmaktadır. Gürcistan’ın ekonomik kalkınması üzerinde özellikle tarım sektörüne olumsuz bir etkisi vardır.

Mekalenin temel amacı, Türkiye’nin Güney Kafkasya politikasında Gürcistan’ın rolü, 1991’den bugüne kurulan ikili ticari ilişkilerde tarım sektörünün etkisi, küresel düzende Türkiye ile Gürcistan ekonomik ilişkilerinde tarım sektörünün etkisi, ikili ticari ilişkilerde etkili olan bazı faktörler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Gürcistan, Serbest Ticare Alanı (STA), Dünya Turizm Örgütü.

IMPACT OF THE AGRICULTURAL SECTOR ON TURKEY-GEORGIA TRADE RELATIONS

ABSTRACT

In the last two decades Turkey's exports and imports of agriculture-food and other sectors have grown close to each other. The export success of the sector which is not able to benefit from the trade liberty enjoyed by the sectors other than agriculture and food is promising for the future. On the one hand, the sector has increased exports of fruits, vegetables and hard shells from traditional export products while increasing the export of processed food industrial products in small steps.

Turkey has strong trade and cultural ties with many countries in the Caucasus, which are located in the immediate vicinity of Turkey. Similar to other sectors, the agricultural sector is a country that transcends national borders, supplies goods and products to the world market, “Internationalization of trade” is increasing rapidly.

Due to the fact that Turkey’s northeast neighbor Georgia is a great country and it is geostrategically important, although it is not a big country, it is of vital importance for both Turkey and Caucasian region. In particular, it is the center of transport and trade routes to the Caucasus and Central Asia. Georgia is one of the countries that has a population of approximately 5.5 million and has newly gained independence due to its many social and ethnic diversity in the South Caucasus (Transcaucasia) region. Georgian population consist of (70%), Armenians (8%), Russians (6%), Abkhaz (2%), Ossetians (3%), Azeris (7%), Acarans (2%) and small ethnic groups. Therefore, ethnic conflicts in Georgia are abundant. It has a negative impact on the economic development of Georgia, especially in the agricultural sector.

The main purpose of the organization is to examine the role of Georgia in Turkey's South Caucasus policy, the impact of the agricultural sector on bilateral commercial relations established since 1991, the impact of the agricultural sector on the global level between Turkey and Georgia economic relations.

Key words: Turkey, Georgia, Free Trade Area (FTA), the World Tourism Organization.

GİRİŞ

Gürcistan, eski ve zengin bir tarım kültürüne sahiptir. Ancak buna rağmen bugün itibariyle imkânsızlıklardan dolayı ülkede organize ve etkin bir tarım yapıldığını söylemek

* Dr. Öğr. Üyesi, Bakü Devlet Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, esedov-m@mail.ru.

güçtür. Ekilebilir alanlar ve ormanlık arazi toplam yüzölçümünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ülkedeki toprak ve iklim çeşitliliği pek çok ürünün yetiştirilebilmesi için uygun bir ortam yaratmaktadır. Topraklar tarıma elverişli olmakla birlikte, 3 milyon hektarı bulan arazinin %25'inde ekim yapılmaktadır. SSCB döneminde birliği oluşturan tüm Cumhuriyetlere tarımsal ürünlerin büyük çoğunluğu Gürcistan tarafından gönderilmekte iken, bağımsızlığın ilanından sonra durum tersine dönmüştür.

Gürcistan, Güney Kafkasya bölgesinin ikinci büyük ülkesidir. Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgelerini Avrupa üzerinden geniş bir coğrafyaya bağlamaktadır. Ticaret yapılmaya en elverişli ülkeler arasında olan Gürcistan, açık denizlere bağlantısı olan tek devlettir. Etnik açıdan bakıldığında Güney Kafkasya'nın en karmaşık yapısına sahiptir. Ayrıca Gürcistan, hem Azerbaycan'ı hem de Orta Asya'yı Türkiye'ye oradan da Batı'ya bağlayan tek kara yoluna sahip olan bir ülkedir. Türkiye; gerek Batı açısından önemi gerekse Karadeniz'e bağlantı sağlayan Boğazlara sahip olmasından dolayı Gürcistan açısından, önemlilik arz eden bir ülke konumundadır. Türkiye açısından bakıldığında ise, Gürcistan'ın, sahip olduğu jeostratejik durum ve Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattı'nın geçtiği güzergâh üzerinde bulması bu ülkeyi daha önemli hale getirmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Türkiye için Cumhuriyet tarihinde ilk defa Orta Asya'daki Türk nüfusu ile irtibat kurma ve o bölgede etkin olma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu dönemde bağımsızlığını ilan eden ülkelerden biri olan Gürcistan; komşu ülke olmanın yanı sıra, Türk Cumhuriyetlerinin gerek Karadeniz'e, gerekse kara ve demiryolu ile Türkiye'ye ulaşabilmeleri açısından çok önemli bir kapı durumuna gelmiştir. Gürcistan'la Türkiye arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlayacak esas dönüm noktası, Hazar petrolünün Tiflis üzerinden Türkiye'ye ve oradan da Batı'ya çıkmasını sağlayacak petrol ve doğalgaz boru hatlarının gerçekleşmesi ile olmuştur.

GÜRCİSTAN EKONOMİSİNDE TARIM SEKTÖRÜNÜN ETKİSİ

Gürcistan'ın doğal kaynaklarının temeli, ekonomik büyüme için önemli potansiyel taşıyor. Gürcistan, verimli ve zengin topraklardan oluşan bir ülkeydi. Doğu Gürcistan vadilerinde buğday ve arpa ekimiyle bağcılık, meyve yetiştirme, bahçe işleri, ipekböceği vardır. XIX. yüzyılın ortasında çay, narenciye, pamuk ve tütün gibi değerli subtropikal bitkiler yetiştirmeye başladı.

Gürcistan'ın iklim koşulları, çeşitli tarımsal ürünlerin üretimi için elverişlidir. Bununla birlikte, bu potansiyel hiç zaman doğru kullanılmamıştır. Gürcistan'da geleneksel yöntemlerle tarım yapılmakta olup, modern teknoloji kullanımı yok denecek kadar azdır. Buna karşın suni ve hormonlu maddelerin kullanımının aynı oranda düşük olması, ürünlerin doğal haliyle satılmasını sağlamaktadır. Topraklarının yaklaşık yarısı tarımsal üretim için müsait olan Gürcistan'da istikrarlı bir üretimden bahsetmek mümkün değildir. Örneğin, SSCB döneminde tüketilen çayın yaklaşık %90'ı Gürcistan tarafından üretilirken, bugünkü çay üretimi 1990'la mukayese edildiğinde çok düşük düzeydedir. Ülkedeki başlıca tarımsal üretim çay, üzüm, mısır, patates, turuncgiller, çeşitli meyve ve sebzelerden oluşmaktadır. Ayrıca, Gürcistan dünyanın ilk 10 fındık üreticisi ülkesinden birisidir. (<http://www.ithalatihracat.biz/?pnun=763>)

Gürcistan'da SSCB döneminde 1970'de, ülkenin toplam istihdam edilen nüfusunun % 37'si tarımda çalışmıştı. 1980'lerden bu yana, tarımda çalışanların ekonomideki toplam istihdam içindeki payı azalmaya başladı. 1985'te % 27,3, 1990'da %25 olmuştur. Bununla birlikte, genel sosyal ve ekonomik kriz ve ekonomideki önemli yapısal değişiklikler, tarımsal nüfusun artışına neden oldu. 1995'te tarım sektörde istihdam edilenlerin payı % 30,6, 2004'te % 54,4'tür. (Yeqizaryan. 2007; 23-24)

1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra, Gürcistan ekonomisi ciddi bir düşüşe başladı. Buna ek olarak, ülke Abhazya ve Güney Osetya'daki çatışmalarda büyük sıkıntı çekti. Üretim yüzde 70, ihracat - yüzde 90 oranında azaldı. Hızlı enflasyon başladı. 1995 yılında hükümet ekonomiyi krizden çıkarmaya, enflasyonu düşürmeye, finansal sektörü istikrara kavuşturmak ve ekonomi yapısını kredilerin şartlarıyla uyumlu hale getirmek için hemen hemen tüm IMF kredilerini göndermeye başladı. Tahıl ve fırıncılık ürünleri fiyatları açıklandı, Gürcistan topraklarında bir boru hattı inşaatı sözleşmesi imzalandı, ticari bankalar kanunları, toprak, tarım ve vergi reformları kabul edildi. Ekim 1995'te yeni bir para birimi - lari ve nispeten dengeli bir devlet bütçesi - getirilmesi, ekonomi üzerinde faydalı bir etkiye sahipti. 1995 yılında, bankacılık sistemini düzenlemek için kararlı önlemler alındı. Bankacılık ve finans sektöründeki reformun ana hedeflerinden biri, muhasebe sisteminin uluslararası standartlara uygun olarak yeniden yapılandırılmasıdır. 1996'da bölgesel olmayan bankasız nakitsiz yerleşim ağı kurulmuş ve mevcut nakit dışı yerleşim elektronik sistemi modernize edilmiştir. (<https://www.advantour.com/rus/georgia/economy.htm>)

Gürcistan geleneksel ekonomisinin en önemli şubesi şarap yapımıdır. Ülkenin topraklarında yaklaşık 500 çeşit üzüm yetiştiriyor. Şarap, Gürcistan ihracatının başlıca öğelerinden biriydi. Sovyet döneminde Gürcistan, Birliğin diğer cumhuriyetlerine tarımsal ve endüstriyel ürünler ihraç etti ve bölgede popüler bir turistik yerd. Şarap sektörüne Gürcistan'da son yıllarda tarım ürünlerinin işlenmesi konusuna önem verilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda şarap sektörü ön plana çıkarılmaya başlanmış ve ihracatın başlıca sektörlerinden biri olarak ortaya çıkmış olup, halen 15'ten fazla ülkeye şarap ihracatı yapılmaktadır. Üzüm, turuncgiller ve fındık ise gıda sanayinde işlenen diğer önemli tarımsal ürünlerdir. Ülke ihracatının bir diğer temel taşı ise maden suyudur. Aralarında Almanya, Rusya, Fransa, Çek Cumhuriyeti gibi ülkelerin de bulunduğu toplam 52 ülkeye maden suyu ihracatı yapılmaktadır. İşlenmemiş tarım ürünleri ihracatında ise sebzeler, çay ve baharatlar liste başında gelen ürünlerdir. (<http://www.ithalatihracat.biz/?pnum=763>)

Gürcistan gıda, enerji, araç, makine ve ulaşım araçlarının ithalatçısıdır. Gürcistan maden suları, şaraplar, çay, narenciye, borular, demirli ve demir dışı alaşımlar, tekstil ihraç ediyor. Buna ek olarak, ham petrolün yeniden ihracatı yapmaktadır. 2000 yılında ithalatın hacmi 898 milyon dolar, ihracat - 372 milyon dolar olarak tahmin edildi En büyük ithalat ortakları AB ülkeleri, Rusya, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, ihracat, yani Rusya, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan'dır. (<https://www.advantour.com/rus/georgia/economy.htm>)

7 Temmuz 2015 yılında Gürcistan Başbakanı Irakli Garibashvili tarafından Tiflis'te "Gürcistan'da Üretmek" başlıklı konferansta yaptığı konuşmada: Önümüzdeki bir iki yıl içinde Gürcistan'da "kendi üretimlerinin artması nedeniyle yerini yurtdışından ithal edilen ve ülkemizde üretilebilen tarımsal ürünlerle değiştirilecek. Tarımda son iki yılda ciddi ilerleme kaydedildi" dedi. (<http://www.apsny.ge/2015/eco/1436336503.php>)

2008 yılında, Gürcistan'da tarımsal üretim miktarı 2,42 milyar lari olmuş; bu miktarın 998 milyon larisini ekin üretimi, 1,35 milyar lari hayvancılık üretimi, 65 milyon lari tarımsal hizmetler olmuştur. (<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1624141>)

Son yıllarda uygulanan politikalar ile tarımda reform yapmayı amaçlayan hükümet, tarım alanlarının çiftçilere dağıtılması ve kayıt altına alınması programını yürütmektedir. Vergi, altyapı, tedarik gibi konularda da tarım sektörünü geliştirici önlemler alınmaya çalışılmaktadır. Ekonomi içerisinde önemli bir yer tutan hayvancılık sektörü tarım sektörü gibi bağımsızlık sonrasında büyük oranda gerilemiştir. Kafkas dağları eteklerindeki geniş meraların hayvancılık yapılması için son derece elverişli olmasına rağmen, bu konuda Gürcü müteşebbislerin ciddi girişimleri bulunmamaktadır. Gürcistan, 4,5 milyonluk nüfusu ve satın

alma gücü paritesine göre kişi başına düşen 5,430 dolarlık GSYİH'sı ile geçiş döneminde bulunan küçük bir serbest piyasa ekonomisidir. Avrupa ve Orta Asya arasında geçiş noktasında yer almaktadır. Her ne kadar 2008 yılında Rusya ile olan anlaşmazlık ve küresel ekonomik krizin etkisiyle büyüme hızı azalmış olsa da bölgedeki diğer ülkelere göre daha iyi bir pazar olma niteliğini korumaktadır. Girdilerin çoğunluğunun ithal ediliyor olması da bu ülkeyi cazip pazarlardan biri haline getirmektedir. (<http://www.ithalatihracat.biz/?pnum=763>)

Tarım sektörünün gelişimi Gürcistan Hükümeti'nin başlıca önceliklerinden biridir; bir tarım politikası ve tarım sektörünün mali kaynaklarında önemli bir artış olacaktır. 8 Mayıs 2015 yılında "Güçlü, demokratik ve birleşik bir Gürcistan için" hükümet programında belirtildi ve Gürcistan parlamentosuna sunuldu. Programa göre, Gürcistan'daki tarımın stratejik gelişimi, tarımdaki rekabetçiliği, yüksek kaliteli ürünlerin istikrarlı bir şekilde büyümesini, gıda güvenliği sağlanmasını ve kırsal kesimde yoksulluğun aşılmasını sağlayacak kalkınmaya dayanan bir çevrenin oluşturulmasını öngörüyor. (<https://sputnik-georgia.ru/economy/20150508/217601150.html>)

Gürcistan ekonomisinin altyapı ve yerel işleme endüstrisinin az gelişmiş olması nedeniyle, tarımsal ürünlerin satışı için yerel pazar sınırlıdır. Bu nedenle Gürcistan'ın tarım ürünlerinin ihracatı ağırlıklı olarak Rusya piyasalarına (yakın zamana kadar) ve eski Sovyet cumhuriyetlerine odaklanmıştır.

TÜRKİYE-GÜRCİSTAN EKONOMİK İLİŞKİLERİNDE TARIM TİCARETİNİN ETKİSİ

Ekonomi, uluslararası ilişkilerin en önemli unsurlarından birisidir ve tarih boyunca imparatorluklar, devletler veya topluluklar arasındaki ilişkilerin gelişmesinde, rekabet etmesinde ve savaşların çıkış nedenlerinde rol oynayan önemli faktörlerden olmuştur. Türkiye 16 Aralık 1991'de Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımış, 21 Mayıs 1992'de de iki ülke Arasında Diplomatik İlişki Kurulmasına Dair Protokol imzalanmıştır. İki ülkenin Ankara ve Tiflis'teki Büyükelçiliklerinin yanı sıra, Türkiye'nin Batum'da, Gürcistan'ın ise İstanbul ve Trabzon'da Başkonsoloslukları bulunmaktadır. Gürcistan'ın ayrıca İzmir ve Samsun illerinde fahri konsolosları bulunmaktadır.

Sovyet döneminde Gürcistan, ekonomik açıdan en gelişmiş cumhuriyetlerden birisi olarak kabul edilmekte iken, birliğin dağılması ve daha sonra yaşanan siyasi istikrarsızlık, Gürcistan ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratmış ve Gürcistan ekonomisi istikrarsız bir yapıya bürünmüştür. Bireysel gelirlerde, tarımsal ve sanayi üretiminde düşüş yaşanmış, enflasyon ve işsizlik önemli ölçüde artmıştır. 1994 yılından itibaren Gürcistan, ticaretin ve döviz kurunun serbestleştirilmesi ile birlikte özelleştirme ve vergi reformunu içeren bir istikrar programı uygulamaya başlamıştır. Söz konusu ekonomik istikrar programıyla birlikte ülkedeki ekonomik kalkınmanın temelleri atılmış, 1995 yılından itibaren pozitif GSYİH büyüme rakamları yakalanmış ve enflasyon göreceli olarak kontrol altına alınmıştır. (Türk-Gürcü İş Konseyi. 2012: S 7-8)

Gürcistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin temelini iki ülke arasında yapılan anlaşmalar teşkil eder. Taraflar arasında ilk anlaşma 30 Temmuz 1992'de Türkiye'nin dönem Başbakanı Süleyman Demirel'in Gürcistan'a yaptığı ilk resmî ziyareti esnasında yapılmıştır. Demirel'in ziyaretinden memnun kalan Şevardnadze "ülkeme başbakan düzeyinde gelen ilk ziyaretçisiniz, hoş geldiniz" sözleri ile karşılamaştır. Demirel bu samimi tablo karşısında Gürcistan'ın "dost ve kardeş" ülke olduğunu ifade ederek karşılık vermiştir. (Sahalho Gazeti, 22-28 Temmuz 1997.)

Türkiye ekonomik bakımdan, Gürcistan için önemli bir devlettir. Türkiye açısından ise söz konusu ülke bir geçiş konumundadır ve gerek Kafkasya gerekse Orta Asya ülkeleriyle

ilişkilerde Gürcistan kilit bir rol teşkil etmektedir. Abhazya, Güney Osetya gibi iki büyük sorunla karşı karşıya olan Gürcistan, ülke içinde Şevardnadze gibi tecrübeli bir politikacının iktidarda olmasına rağmen siyasi sorunlarını çözememiş ve istikrarı sağlayamamıştır. Doğal olarak bu durum, ekonomiyi ve ekonomik ilişkileri de derinden etkilemiştir. Abhazya sorununun başında Türkiye'nin yaklaşımı ve kamuoyunun tutumu Gürcistan'ı rahatsız etmiş, fakat daha sonra Türk Hükümeti'nin izlediği dikkatli ve hassas dış politika sonucunda ilişkiler normale dönmüştür. Petrol boru hattının Gürcistan üzerinden Türkiye'ye gelecek olması, 1996'dan itibaren iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere bir ivme kazandırmıştır. Türkiye'deki Gürcistan kökenli işadamlarının iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli rolleri vardır. Ancak hala ekonomik ilişkiler, Gürcistan içindeki Türk yatırımları ve iş hacmi, Türkiye'nin beklentilerinin çok uzağındadır.

Türkiye-Gürcistan ekonomik ilişkileri, 1992'de 17,893 milyon dolarla başlamış; 1998 verileriyle ticaret hacmi 252,863 milyon dolara ulaşmıştır. Gürcistan'ın Türkiye'ye ihracatı, 1992'de 6,322 milyon dolarla başlamıştır. Ancak hesaplanamayan büyük bir bavul ticaretini de göz önüne almak gerekmektedir. Bu sayı 1998'de 90,525 milyon dolara varmıştır. Ülkedeki ekonomik krize rağmen Türkiye'ye olan ihracatı bir önceki yıla göre % 37 artış göstermiştir. 1999'da Türkiye'ye ihracat 93,291 milyon dolar düzeyine, bir sonraki yıl yani 2000'de ise %66,4'lük bir artış ile 155,314 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. 2001 yılında ihracatta bir azalma görülmüş ve 2000 Eylül'ündeki miktara göre %10'luk bir azalmayla ihracat 104,261 milyona gerilemiştir. Gürcistan'ın Türkiye'ye yaptığı ihracatta ilk sırayı; elektrik, tarımsal ürünler, orman ürünleri, demir-çelik ürünleri, mineral yakıtlar ve yağlar, bakır ve bakırdan eşya, ham deriler ve postla almaktadır.

Gürcistan'ın Türkiye ile ticari ilişkilerine gelince; Gürcistan ile Türkiye arasında, 1992'de 11,571 milyon dolarlık bir ithalat gerçekleşmiş, bu miktar daha sonraki yıllarda bir artış göstermiştir. Özellikle 1994-1997 arasında bu artış büyük bir hız kazanmıştır. 1998'deki kriz doğal olarak Türkiye'den yaptığı ithalatı da etkilemiştir. 1998'de gelen miktar, bir önceki yıla göre %7 gerileyerek 161,338 milyon dolar olmuştur. 1999'da Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı 114,197 milyon dolar, 2000'de ise, %15,3'lük bir artış ile 131,769 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. 2001 yılının ilk dokuz aylık verilerine göre Türkiye'nin Gürcistan'a ihracatı %11,3'lük bir fazlalık ile 104.156 milyon dolar olmuştur. İthalatı yapılan en önemli şunlardır: Un, kakao ve kakao ürünleri, hayvansal-bitkisel yağlar, şeker ve şeker mamulleri, süt ve süt mamulleri, yumurta, telekomünikasyon cihazları, boya, temizlik malzemeleri. Gürcistan'ın 2000 yılında en çok ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında ilk sırarayı %23,7 ile Türkiye almıştır. İthalat sıralamasında da yine %13,6 ile Türkiye ilk sırada bulunmuştur. (Kartal, 2007: 64)

Türkiye, İpek Yolu üzerinde bulunan Kafkaslar ve Gürcistan'ın Orta Asya'ya açılan bir kapı olduğunu hiç bir zaman unutmamalıdır. Türkiye, daima, Gürcistan'ı mutlak bir stratejik ortak olarak değerlendirmeye devam etmelidir. Gürcistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Grigol Mgaloblishvili şöyle söylemiştir: "Gürcistan'da bir deyim var; bazen kapı komşumuz, uzak akrabadan daha yakın olabilir. Türkiye bizim kapı komşumuz ve çok yakın kardeş bir ülkemiştir. Dolayısıyla rahatlıkla birbirimizi kardeş olarak görebilecek bir konumdayız". (Uluslararası Türk-Asya kongresi; 2006: 81)

Türkiye-Gürcistan arasındaki ticaret sürekli bir artış eğilimi gösterse de iki ülke arasındaki dış ticaret rakamları ve Türkiye'nin Gürcistan'daki yatırımlarının miktarı potansiyelin altındadır. Türk firmalarının Gürcistan faaliyetlerindeki temel sıkıntısı finansman sorunudur. Ayrıca Gürcistan'da modern bankacılık sisteminin yerleşmemiş olması nedeniyle nakit hareketlerinde ve akreditif işlemlerinde sorunlarla karşılaşmaktadır. Bunun yanında kambiyo mevzuatının yetersizliği para transferlerinde zorluklara neden olmaktadır.

Ticari konuları ilgilendiren mevzuatın pek çok konuda henüz tam olarak netlik kazanmamış olması ve sıklıkla değiştirilmesi ülke ile ticari ilişkilerin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir. Ankara-Tiflis arasındaki ticari ilişkiler incelendiği zaman Türkiye'nin Gürcistan için önemli bir dış ticaret partneri olduğu söylenebilmektedir. Sovyetler Birliği yıkıldığı zaman önemli bir ekonomik krizle karşı karşıya kalan, mevcut iç karışıklıkların da durumunu zorlaştırdığı Gürcistan ticari alandaki Türkiye ile olan ilişkileri oldukça önem vermektedir. Gürcistan Türkiye'den daha çok gıda, temizlik malzemeleri kağıt ve tekstil ürünleri satın almaktadır. Türkiye'nin Gürcistan'dan ithal ettiği ürünleri ise, metal, mineral yakıtlar ve hurda metalleridir. (Tiflis Ticaret Müşavirliği Tz 2012: 27)

ET İTHALATI

Gürcistan'a et ithalatı kontrollü bir şekilde yapılmakta olup, ithalatçının talebi üzerine başlatılan incelemede, menşe ülkesinde görülen hayvan hastalıkları araştırılmaktadır. İthalat için menşe ülkesindeki hayvan sağlığı koşullarına ilişkin bazı belgeler talep edilmekte, daha sonra ithalatın uygun görülmesi halinde düzenlenen izin belgesi çerçevesinde ithalat gerçekleştirilmektedir. Konu ile ilgili birim ise Tarım Bakanlığı'na bağlı bulunan Gıda Güvenliği, Veteriner ve Bitki Koruma Milli Dairesi'dir.

REFERANS FİYAT UYGULAMASI

Gürcistan Maliye Bakanlığı Gümrük Dairesi, 2006 yılında birçok üründe referans fiyat uygulamasına gitmiştir. Söz konusu uygulama, ithal edilen maddeye ilişkin gümrükleme aşamasında hesaplanacak vergi miktarı için fatura değeri yerine idare tarafından belirlenmiş bir kıymetin esas alınmasıdır. Referans fiyat uygulamasının nedeni, ithalat aşamasında farklı değerler taşıyan faturalar dolayısı ile oluşan vergi kaçığının önlenmesidir. Uygulamada ortaya çıkan sorun ise, her ülkeye uygulanmaması ve bazı maddelerde fatura değeri ile referans fiyat arasında büyük orantısızlıklar olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı firmalarımızın Gürcistan pazarındaki rekabet gücü olumsuz yönde etkilenmektedir. Konu hakkında yapılan görüşmelerde Gürcü yetkililer, vergi kaçığının önüne geçebilmek amacıyla bu uygulamayı yapmak zorunda olduklarını, riskli gördükleri ülkelerin bulunduğu bir liste oluşturduklarını ve Türkiye'nin de bu listede bulunduğunu belirtmişlerdir. (ESEN Ankara - April, 2011)

Türkiye Ticaret Bakanlığı'na göre, 2005 yılında Türkiye'nin Gürcistan ile yaptığı ticaret 575 milyon dolar, ihracat 272 milyon dolar, ithalat 303 milyon dolar olmuştur. Gürcistan Ekonomik Kalkınma Bakanlığı'na göre, iki ülke arasındaki ticaret 2005 yılına kıyasla 405 milyon dolar, Türkiye'ye ihracat 122 milyon dolar, ithalat ise 283 milyon dolar olmuştur. (Yeqizaryan, 2007: 53)

Türk ve Gürcistan yetkililerinin açıklamaları uyarınca taraflar, 2009 yılına kadar ikili ticaret hacminin 2 milyar dolara ulaşmasını umuyor. Gürcistan Ekonomik Kalkınma Bakanlığı İstatistik Dairesinin verilerine göre 2005 yılında dış ticaret hacmi 357,6 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve yıllık büyümeyle birlikte 2009 yılına kadar %30, Gürcistan'ın dış ticaret hacmi 7.376,5 dolara ulaşacaktır. Bu, Türkiye'nin iki milyar dolarlık ticaretindeki payı Gürcistan'ın toplam dış ticaretinin %27,1'ini oluşturacağı anlamına geliyor. (Yeqizaryan, 2007: 60-61)

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hizmete başladığında ortalama yıllık 30 milyon ton yük taşıyabileceği yetkililer tarafından açıklanmıştır. Bu demiryolu hattı Avrupa ile Asya'yı birbirine kenetlenmesinin yanında, yıllık 19,5 milyon ton yük taşıyan TCDD ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin bu oluşumda büyük çıkar sahibi olabileceği de görülmektedir. Türkiye'nin Gürcistan'daki başlıca yatırımcıları şunlardır: (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. 2012: 20-21)

- Borjomi maden suyu şişeleme tesislerinde şişe sağlayan Şişe Cam'ın üretim tesisi

- Gürcistan'ın en önemli iki GSM şebekesinden Geocell LLC firmasında ortaklık
- Patlayıcı alanında faaliyet gösteren Geo-Nitro firmasının tesisi
- Doğrama, cam, alüminyum alanlarında üretim yapan Caucasus Glass Aluminium Tesisi
- Un üretimi yapan Gülistan Ltd. Tesisi
  - Un üretimi yapan Hitit Un Ltd. tesisi
- Karton üretimi yapan GMP Ltd.
- Hayvancılık, tarım işleme alanında faaliyet gösteren Doğan Ltd.
- Tiflis ve Batum Havalimanları işletmesini üstlenen TAV-Urban firmasının yatırımı
- Hizmet sektöründe BTA
- Enerji sektöründe Petrol Ofisi
- Bilişim Sektöründe Casper
- İlaç sektöründe Bilim, Abdi İbrahim, Dr. Feridun Frik
- İnşaat sektöründe Nurol, Üçgen, Tekfen, Erenport, Botek Vona İnşaat
- Mermer sektöründe Ünye Mermer
- Tekstil sektöründe Batumitex Ltd., Kartutex Ltd, Karsa Tekstil, ATK Tekstil
- Bankacılık sektöründe T.C. Ziraat Bankası
- Ulaşım sektöründe THY
- Fuar/sergi organizasyonu sektöründe TÜYAP
- Poti'de ham petrol depolama tesisi bulunan Channel Energy
- İş makineleri ve güç sistemleri ticareti ile işigal eden Borusan Makina

19 Ağustos 2016'da Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Faruk Çelik Türkiye-Gürcistan Tarım Yürütme Komitesi ve Tarım İş Forumu'na katılmak üzere Gürcistan'a gitti. Tarım ve Hayvancılık Bakanı Faruk Çelik meslektaşı Otar Danelia ile bir araya geldi. O. Danelia, tarım alanında işbirliğinin yaygınlaştırılmasının olumlu bir adım olduğunu ve "Türkiye ile olan ticari ilişkilerimizin daha da revize edilmesi ve iyileştirilmesi gerektiğini" söylemişti (Грузия и Турция углубляют сотрудничество в сфере сельского хозяйства. 19 Авг, 2016. Новости Грузии. <https://www.newsgeorgia.ge/36676-2>). 19 Temmuz'da Ankara'da iki ülke Başbakanları başkanlığında gerçekleştirilen Türkiye-Gürcistan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nde alınmış kararlar neticesinde yapılan ziyaret niteliğini taşıyor. İki ülke arasındaki gıda ve tarım alanındaki işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla 43 Türk işadamı, 25 Gürcistan şirketin temsilcilerinin katıldığı Tarım İş Forumu yapıldı. (<http://www.chveneburi.net>)

Türkiye'nin Gürcistan'a Tarımsal ihracatında ilk 10 ürün (Bin \$): portakal (taze/kurutulmuş) 10,563 9.829 8.058, domates (taze/soğutulmuş) 5.151 8.188 6.453, margarin (sıvı margarin hariç) 7.317 6.745 6.261, horoz ve tavukların parçalanmamış etler (dondurulmuş) 4.436 6.284 3.470, canlı mayalar 3.573 3.736 3.232, diğer gıda müstahzarları 3.213 4.749 2.847, diğer çikolata, kakao içeren gıda müstahzarları 2.811 3.669 2.820, limon ve tatlı limon (taze/kurutulmuş) 3.026 2.218 2.448, alkol ve alkollü içkiler-alkol derecesi % 80'den az, tağyir edilmemiş 1.523 2.291 2.408, hazır diğer hayvan yemleri (perakende) 4.573 5.074 2.306 olmuştur. (18 Ağustos 2016 Türkiye - Gürcistan Tarımsal İş Forumu)

Gürcü-Türk İşadamları Derneği'ni (GÜRTİAD) ziyaret eden Faruk Çelik İş Forumu'na katılmak üzere Türkiye'den gelen tarım iş sektörü temsilcileriyle ayrı bir toplantı yaptı. Türkiye ile Gürcistan arasında güçlü ekonomik bağlarının olduğunu iki ülke ticaretinin %10'u gıda ve tarım alanında olduğunu bununda 127 milyon dolara denk geldiğini vurgulayan Faruk Çelik, Tarım İş Forumu'nda Gürcü muhatabıyla birlikte kapsamlı bir sunum yaptı. Faruk Çelik, Gürcü hükümeti ve halkının 15 Temmuz'daki FETÖ darbe girişimi sonrasında gösterdiği dayanışma için teşekkür etti. Darbe girişiminden hemen ardından üç gün sonra Gürcistan Başbakanı'nın beraberinde 7 bakanla birlikte Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyaretin tarihi önemi ve değerine vurgu yaptı. (<http://www.chveneburi.net>)

Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik birçok alanda işbirliği imkânları mevcuttur. Gelişmiş bir tarım sektörüne sahip olan Gürcistan'ın tarım ürünlerinin işlenmesi, paketlenmesi ve ihracatında, ülkenin kaynak suyu rezervlerinin değerlendirilmesinde ve Karadeniz kıyısındaki bölgelerinde turizmin canlandırılmasında Türk firmalarının desteği önemlidir. Nitekim, Türkiye ile Gürcistan arasındaki kayıtlı ticaretin geliştirilmesi için çabalar son dönemlerde hızlandırılmıştır. Hopa ile Batum arasındaki karayolunun genişliği iki katına çıkarılmıştır. Sarp sınır kapısı bilgisayarlı sisteme geçirilerek kapıdaki beklemeler azaltılmıştır. (Demirağ, 2005: 146)

TÜRKİYE-GÜRCİSTAN TARIM TİCARETİNDE GÜMRÜK VERGİSİNİN ETKİSİ

1 Ocak 2006'de iki ülke arasındaki vize rejimi ortadan kaldırılmıştır. Ekim 2005'te Gürcistan Başbakanı Zubar Nogaideli ile Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan arasında gerçekleştirilen görüşmede Sarp'ta ortak Türk-Gürcü gümrük noktasının inşa edilmesine dair ön anlaşma sağlanmıştır. Gürcistan Başbakanı; "Türk-Gürcü sınırındaki kontrol noktalarında kolimetrelerce uzayan kuyrukların önlenmesi için" bu gümrük noktasının belirli bir prosedür çerçevesinde çalışması gerektiğini belirtmiştir. (Dorokhina, 2006: 86)

Gürcistan, 1 Eylül 2006 tarihinden itibaren yeni gümrük vergisi oranlarını uygulamaya koymuştur. Yeni gümrük vergisi oranları ülkenin ekonomik açılım gayretleri çerçevesinde belirlenmiştir. Bu kapsamda birçok ürünün gümrük vergisi sıfırlanmıştır.

Gümrük vergisi sıfırlanmayan ürünler için uygulanan gümrük vergisi oranları %5 veya %12 olarak uygulanmaktadır.

Özel şahıslar için 24 saatlik zaman zarfında:

1. 200 GEL'e kadar değerinde ve toplamda 5 kilografa kadar meyve, sebze, kuru meyve, süt ve süt ürünleri, makarna ve benzer hazır yiyecekler, fındık, şeker, bayram şekeri ve diğer unlu mamuller, sucuk, maya gibi gıda malzemeleri.

2. 300 GEL'e kadar değerinde (hava yoluyla gelen özel şahıs için maksimum 1.500 GEL değerinde) ve toplamda 50 kilografa kadar değişik çeşitlerde özel ihtiyaç malzemeleri.

3. Her türlü alkollü içecekler için maksimum 2 litre ve 200 dal sigara. Bu madde 18 yaşından küçük özel şahısların ithalat yapmasını kapsamamaktadır.

4. Yabancı ülkede 6 aydan fazla kalan özel şahıslar (Gürcü vatandaşları) gümrük bedeli ödmeden 7500 GEL'e kadar değerindeki şahsi malzemelerini ülkeye ithal edebilmektedirler.

5. Yabancı ülkede Gürcistan adına diplomat olarak veya konsolosluk birimlerinde çalışanlar, görev değişikliği olduğu zaman aile başına 1 adet ulaşım aracı, 1 adet buzdolabı, 1 adet televizyon ve 1 adet bilgisayarlarını ülkeye gümrüksüz getirebilmektedirler.

6. Yabancı ülkeden daimi olarak ülkeye giriş yapan kişiler mobilya, aile başına 1 adet ulaşım aracı, ev eşyalarını ve benzeri şahsi malzemelerini gümrük bedeli ödemededen getirebilmektedirler.

İthal edilen ürünler %18 oranında KDV'ye tabidir. Gelir vergisi, kurumlar vergisi, KDV, gümrük vergisi gibi başlıca vergilere ilave olarak tüketim, mülkiyet, toprak kullanım vergisi gibi vergi türleri de uygulanmaktadır.

Alkollü içecekler, etil alkol, otomobiller için etil petrol, otomobiller için lastikler ve havyar gibi bazı ürünlerin ithalatı %5 ila %100 oranında değişen oranlarda tüketim vergisine tabidir. Gümrük hizmetleri için %0,2 oranında bir harç alınmaktadır. Parlamento, Devlet Gümrük İdaresini gerektiğinde 6 ayı geçmeyecek şekilde özel ve mevsimsel vergiler uygulamakla yetkilendirmiştir. BDT ülkelerinden ithalatta gümrük vergisi muafiyeti artık bulunmamaktadır. (www.een.ec.europa.eu)

Türkiye ve Gürcistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin hukuki altyapısı önemli ölçüde tamamlanmıştır. Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması ile Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Anlaşma yürürlüğe girmiştir. Çifte Vergilendirmenin Önlenmesine İlişkin Anlaşma ise müzakere halindedir ve bu anlaşmanın bir an önce imzalanıp yürürlüğe girmesi iki ülke işadamları tarafından arzulanmaktadır. Türkiye ile Gürcistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde imzalanmış olan anlaşmalardan en güncel olanları aşağıda yer almaktadır. (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2012: 19)

- Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması – 30.07.1992 (Yürürlükte)
- Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması – 30.07.1992 (Yürürlükte)
- Karma Ekonomik Komisyon (KEK) IV. Dönem Toplantısı Protokolü – 14.09.2005
- Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması (21.11.2007 İmza)
- Serbest Ticaret Anlaşması – 21.11.2007 (Yürürlükte)
- Sosyal Güvenlik Anlaşması (Onaylandı, uygulamaya geçilmedi)
- Balıkçılık Alanında İşbirliği Anlaşması (Müzakere halinde)
- Vize Kolaylığı Anlaşması (Yürürlükte)

STA'NIN TÜRKİYE VE GÜRCİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Türkiye özellikle 1980 sonrası dışa açık bir ekonomik büyüme modelini tercih ederek dış ticaretini arttırıcı politika uygulamalarına önem vermiş ve hala da vermektedir. Nitekim 2023 yılında 500 Milyar dolarlık ihracat hedefine ulaşmaya çalışan Türkiye özellikle 2000'li yıllarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (Koçtürki ve Kocaefe, 2014: 65). Serbest Ticaret Anlaşmaları da bu hedefe ulaşmada önemli birer araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Önce “Serbest Ticaret Anlaşması (STA)” nedir, onu basit bir şekilde tanımlayalım. STA, iki ya da daha fazla ülke arasında, ticareti etkileyen tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılarak, taraflar arasında bir serbest ticaret alanı oluşturulmasını sağlayan, ancak taraf ülkelerin üçüncü ülkeler ile ticaretlerinde mevcut ulusal düzenlemelerini sürdürmesine izin veren anlaşmalardır. (Ergönül, 28 Eylül 2010)

Türkiye ve Gürcistan arasında 21 Kasım 2007'de imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması'nın 1 Kasım 2008'de yürürlüğe girmesi ile birlikte iki ülke arasındaki ticaret tercihli olarak yürütülmeye başlanmıştır. Bu itibarla aşağıdaki tabloda belirtilen tarım ürünleri dışında, Türkiye Cumhuriyeti menşeli ürünlerin Gürcistan'a girişinde uygulanan gümrük vergileri ve eş etkili vergiler Anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren kaldırılmıştır.

STA'nın yürürlüğe girişiyle birlikte taraflar arasında tüm sanayi ürünlerinin ithalatında uygulanan gümrük vergileri kaldırılacaktır. Listelenmiş belli tarım ürünleri haricinde karşılıklı olarak uygulanan gümrük vergileri ve eş etkili vergiler anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren kaldırılmıştır. Söz konusu anlaşma 23 Temmuz 2008 tarihinde TBMM'nin onayından geçmiştir. (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2012: 19)

Gürcistan tarafı tarım sektörü kapsamına giren ürünlerin tarife satırı itibariyle %94,6'sını Anlaşmanın yürürlüğe giriş tarihi itibariyle sıfırlamıştır. Ülkemiz menşeli ürünlerin %5,4'ü ise "E" kategorisi kapsamında liberalizasyon dışı bırakılmıştır. Türkiye tarafı ise tarım sektörü kapsamındaki ürünlerin %81'ini liberalizasyona tabi tutarak Anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren sıfırlamıştır. Gürcistan ayrıca 449 tarife satırında kota kapsamında ve gümrük vergisiz; 230 tarife satırında ise kota kapsamında ve indirimli gümrük vergisi ile ihracat imkânı elde etmiştir. (Dere,12)

Her iki ülke de Serbest Ticare Alanı (STA) Antlaşması imzalanması hususunda ortak niyete sahip olmalarına rağmen, bu konuda AB'nin izni alınması gerektiğinden bu antlaşma henüz imzalanmamıştır. Diğer taraftan, Türkiye'nin 2002 yılında üstlendiği AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı GSP rejimi kapsamında, Gürcistan'da bulunmaktadır. Ticaretin artırılmasına yönelik olarak, Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınır kapısında Sarp/Sarpi kapısının modernizasyonuna ilişkin çalışmalar TOBB ve Gürcü tarafı arasında devam etmektedir. Projenin 2007 yılı ortalarında tamamlanması beklenmektedir. Diğer bir plan ise Çıldır-Aktaş sınır kapısının açılmasına yönelik çalışmalardır. Türk tarafı alt ve üst yapı projeleri tamamlanmış olup, projenin Gürcü tarafından 33 km yol ve bina inşaatlarının tamamlanması gerekmektedir. (Adanalı, 2007: İzmir Ticaret Odası)

Bağımsız Devletler Topluluğu ile Serbest Ticaret Anlaşması kapsamında tüm ürünlerde gümrükler sıfırlanmıştır. Türkiye ile de Serbest Ticaret Anlaşması'nın bulunması Rusya ve Ukrayna gibi önemli rakiplerimiz karşısında fiyat açısından dezavantaj yaşamamızı engellemektedir. Türkiye ile yapılan STA kapsamında tarım ürünlerinin büyük bölümünde gümrük vergisi sıfırlanmıştır. Avrupa Birliği ile henüz bir Serbest Ticaret Anlaşması'nın imzalanmamış olması pazarda fiyat rekabeti açısından olumlu bir faktör olarak karşıya çıkmaktadır. (<http://www.ithalatihrcat.biz>)

Türkiye ve Gürcistan'ın dikkat etmesi gereken çok önemli bir husus da, STA koşullarının gerek anlaşma çerçevesinde, gerekse anlaşmaların yenilenmeleri çerçevesinde değişebileceğidir. Bu nedenle dikkate aldığımız STA koşullarının değişip değişmediğini izlemek gereklidir. STA kullandığımız ihracatlarımızda, ithalatımızın daha az gümrük vergisi ödemesini sağlayacak belgeleri de eksiksiz ve zamanında vermeliyiz ki beklediğimiz rekabet gücünü elde edelim. Verilmesi gereken menşe belgelerini, tutulması gereken zorunlu kayıtları, varsa ambalajların markalanması için gerekenleri, ihracatçı kadar ithalatçının yükümlülüklerini, taşıma için özel kurallar olup olmadığını dikkatle belirleyip uygulamada sıkıntı yaşanmamasını sağlamalıdır.

SONUÇ

Gürcistan, Güney Kafkasya bölgesinin ikinci büyük ülkesidir. Güney Kafkasya ve Orta Asya bölgelerini Avrupa üzerinden geniş bir coğrafyaya bağlamaktadır. Ticaret yapılmaya en elverişli ülkeler arasında olan Gürcistan, açık denizlere bağlantısı olan tek devlettir. Etnik açıdan bakıldığında Güney Kafkasya'nın en karmaşık yapısına sahiptir. Ayrıca Gürcistan, hem Azerbaycan'ı hem de Orta Asya'yı Türkiye'ye oradan da Batı'ya bağlayan tek kara yoluna sahip olan bir ülkedir. Türkiye; gerek Batı açısından önemi gerekse Karadeniz'e bağlantı sağlayan Boğazlara sahip olmasından dolayı Gürcistan açısından, önemlilik arz eden bir ülke konumundadır.

Türkiye’de tarım sektörü yapısı itibariyle yalnızca ekonomik bir faaliyet kolu olmayıp aynı zamanda sosyal bir faaliyettir. Türkiye’nin GSYH’si içinde tarım sektörünün payı dikkat çekici düzeyde iken istihdamdaki payı ise çok çarpıcıdır. İstihdamın %21,2’sine kaynaklık eden tarım sektörü gelişmiş ülkelere nazaran Türkiye için büyük öneme sahiptir. Tarım sektörü TTA ve STA gibi çeşitli araçlarla dış rekabete daha açık hale getirilirken azami ölçüde dikkat gösterilmelidir. Tarım sektöründe oluşturulacak aşırı rekabetin birçok çiftçinin işsiz kalmasına neden olabileceği düşünüldüğünde Türkiye’nin dış ticaret politikasında çok dengeli bir tutum izlemesi gerekmektedir. Dengeli politika ile bir yandan dış ticaretin artması ile tüketici refahının artması sağlanırken bir yandan da üreticinin korunması sağlanmalıdır.

Dolayısıyla, Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin tarihsel bir bakış açısı, oldukça karmaşık ve bazen çelişkili olmuştur. Genel olarak, muğlak değerlendirmesine rağmen, tarihsel olarak kurulmuş olan Gürcistan-Türkiye ilişkileri, şimdiki aşamada yeni bir stratejik yönde uygulanmaktadır. Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin daha da geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

ADANALI, Neslihan, **Gürcistan Cumhuriyeti Temel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye Gürcistan Dış Ticareti**, Dış Ekonomik İlişkiler Müdürlüğü, İzmir Ticaret Odası, Haziran 2007.

ÇETİN, Kartal, **Gürcistan ve Türkiye İlişkileri**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, Eylül 2007.

DOROKHİNA, Olga, Türkiye ve Gürcistan Arasındaki Siyasi ve Ekonomik İlişkiler, **Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler, Avrasya, Ortadoğu, Uzakdoğu, Uluslararası Türk-Asya Kongresi**, 25-27 Mayıs 2006, İstanbul.

DEMİRAĞ, Yelda, **Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri**, 2005.

DERE, Esra, **Türkiye-Gürcistan Serbest Ticaret Anlaşması ve Etkileri**, 12.

Gürcistan Tarım ve Gıda Ürünleri İhracat Potansiyeli Değerlendirmesi, 20-05-2013, <http://www.ithalatihracat.biz/?pnum=763>

Gürcistan Ülke Bülteni, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Türk-Gürcü İş Konseyi, 2012.

KAVRELİŞVİLİ, Roin, “Günümüz Gürcü Basınında Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu İnşaatı”, **Karadeniz (Black Sea-Черное Море)**, Yıl 3, S 12, 2008.

MGALOBLİSHVİLİ, Grigol, “Gürcistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi”, **Türkiye ve Asya Ülkeleri Siyasi ve Ekonomik İlişkiler, Avrasya, Ortadoğu, Uzakdoğu, Uluslararası Türk-Asya Kongresi**, 25-27 Mayıs 2006 İstanbul.

KOÇTÜRKİ, O. Murat & Aslıhan KOCAEFE, “Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türk Dış Ticareti Üzerine Etkileri”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 2014, 20(2): 65.

İş Dünyası İçin Gürcistan Rehberi, Serka Kalkınma Ajansı, Şubat 2013.

Türkiye İhracatçılar Meclisi Tarım Raporu 2016, Türkiye İhracatçılar Meclisi.

KİLİT, M. Gökhan, “Tarım Sektörü Gümrük Birliği’ne Hazır mı?”, İKV Değerlendirme Notu, **Sahalho Gazeti**, 22-28 Temmuz 1997.

ERGÖNÜL, Şefik, “Serbest Ticaret Anlaşması Neye Yarar?”, 28 Eylül 2010. www.dunya.com/kose-yazisi/serbest-ticaret-anlasmasi-neye-yarar/7990

Tiflis Ticaret Müşavirliği, **Gürcistan Ülke Raporu**, Temmuz 2012.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin Dış Ekonomik İlişkileri, TOBB Yayını, No: 2008-61.

Türkiye-Gürcistan İlişkileri, Hazırlayan: Suğun Şıvga KELEŞ, İzmir Ticaret Odası, Haziran 2007.

TAVİL ALSIRT, Figen, **Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılması ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri**, Ankara, 2009.

AŞOT, Yeğizaryan, **Грузия: структурные проблемы экономики и турецкая экономическая экспансия (1994-2007)**, İravan-Moskva 2007;23-24.

“2008’de Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, **Hürriyet Gazetesi**, 19 Aralık 2009.

18 Ağustos 2016 Türkiye-Gürcistan Tarımsal İş Forumu,

<http://www.chveneburi.net/gundem/gida-tarim-ve-hayvancilik-bakani-faruk-celik-gurcistan-da-h442.html>.

Экономика Грузии, <https://www.advantour.com/rus/georgia/economy.htm>.

В Грузии реализуется программа развития сельского хозяйства и местного производства, 07.07.2015. <http://www.apsny.ge/2015/eco/1436336503.php>.

Сельское хозяйство Грузии, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1624141>.

В Грузии сельское хозяйство остается приоритетным, 08.05.2015. <https://sputnik-georgia.ru/economy/20150508/217601150.html>.

TÜRKİYE’İN TARIMSAL KALKINMASINDA ETKİLİ OLAN ‘KÖY EĞİTMENLERİ’ UYGULAMASI VE ORDUNUN ROLÜ

Suat AKGÜL*

ÖZET

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus yoğunluğu kırsal kesim ağırlıklı olduğundan Türkiye bir tarım toplumdur. Ekonomisi çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Savaşın yeni çıkmış ve yeniden bir düzen kuran Türkiye, ekonomik kalkınmanın eğitim yolu ile olacağı inancındaydı. Bu amacını gerçekleştirmek için köye ve kırsal kesime yönelik eğitim programları uyguladı. Bu programın çok ağır işlediği ve uzun yıllar alacağı hesaplandı. Bunun için daha pratik ve kısa zamanda sonuçlar alınacak yeni yöntem arayışlarına girildi. Asker kökenli olan Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan ile yine askerî ortamda yetişen ATATÜRK bu konuya askerî bir çözüm buldular. Buna göre asker ocağında askerlik hizmetini Çavuş ve Onbaşı olarak yapan kişilerden daha dikkat çekici ve özellikleri olanlardan yararlanma yoluna gidildi. Bu Çavuş ve Onbaşılara özel bir eğitim uygulanarak “eğitmen” olmaları sağlandı. Eskişehir/Mahmudiye’de özel seçilmiş 100 civarında Çavuş ve Onbaşı bir kursa tabi tutuldu. 7 ay süren bu kursta Çavuş ve Onbaşılar başta okuma yazma olmak üzere uygulama ve pratiğe dayalı bir eğitim gördüler. Bu kursta verilen eğitimin programına baktığımızda ağırlık tarım ve hayvancılık konusundadır.

“Köy Eğitmenleri” adı verilen bu kişiler bu şekilde uygulamalı ve teorik eğitim görmüşlerdir. Kursu başarı ile bitiren Çavuş ve Onbaşılar Ankara’daki bazı köy okullarında öğretmenlik yaparak öğrendiklerini uygulama imkânı bulmuşlardır. Bu uygulamanın başarılı olduğunu değerlendiren Milli Eğitim Bakanlığı ve Ziraat Bakanlığı bu projenin yaygınlaştırılarak devam etmesine karar vermiştir. İlerleyen yıllarda çok sayıda Çavuş ve Onbaşı bu eğitimden geçmiştir. Askerlik sonrası Eğitmen kurslarında eğitim gören bu kişiler memleketlerine döndüklerinde köylerinin kalkınması ve eğitilmesinde önemli rol oynamışlardır.

Bu bildiri; toplumun ekonomik ve sosyal kalkınması amacı ile uygulamaya konulan Köy Eğitmenleri projesi ve Türk Ordusunun bu uygulamadaki rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitmen, Köy Eğitmenleri, Köy Eğitmenleri Kursu, Köy Öğretmen Okulları, Tarım/ Ziraat.

IMPLEMENTATION OF 'VILLAGE INSTRUCTORS' WHICH ARE EFFECTIVE IN THE AGRICULTURAL DEVELOPMENT OF TURKEY AND ROLE OF THE ARMY

ABSTRACT

In the first years of the Republic, Turkey was an agricultural society because the population density was dominated by rural areas. The economy was mostly based on agriculture and animal husbandry. Turkey, which came out of the war and had a new order, believed that economic development would be through education. For this, it implemented training programs for rural areas. This program is very heavy and it will take years to calculate. For this, we are looking for new ways to get more practical and quick results. Saffet Arıkan, the Minister of National Education, who was of military origin, and Atatürk, who was raised in the military environment, also found a military solution to this issue. Atatürk said that "the real school is military service", and he pointed out that the military unit is a training center. At the same time he believed that the military union was a practice center. In 1936, an original project based on Turkey's own needs was put into practice based on the similar views of the Minister of National Education, Saffet Arıkan. This led to the use of those who were more intelligent and vigilant than those who served in the army as Sergeant and Corporal. This Sergeant and the Corporal were given a special training to become "trainers".

These people, who are called "Village Instructors", had applied and theoretical training in this way. Having successfully completed the course, the Sergeant and the Chiefs were able to practice what they learned by teaching in some village schools in Ankara. Evaluating the success of this application, the Ministry of National Education and the Ministry of Agriculture decided that this project should be extended and continued. In the years that followed, many Sergeants and Corporals passed this training. Those trained in post-military

---

* Dr. (E) Öğ. Alb., suatakgul1@gmail.com

trainer courses played an important role in the development and training of the villagers when they returned to their homeland.

In this article; the purpose of the economic and social development of the community and the Village Instructors project put into practice will be explained. The role of the Turkish Army in this practice will be revealed.

Key Words: Instructor, Village Instructors, Village Instructors Courses, Village Teacher Institutions, Agricultural.

GİRİŞ

Türk Ordusu tarihin tüm dönemlerinde vatani korumak ve uğruna savaşmanın dışında aynı zamanda bir eğitim yuvası olmuştur.¹ Toplumun erkek bireylerinin tamamına yakını hayatının en verimli ve bilinçli döneminde asker ocağına intisap eder. Bu ocakta silah kullanmak ve diğer askeri eğitimlerin yanında başka birçok bilgilerle de donatılır.² Subay/ Astsubay eğitimi veren askeri okullarda komutan olarak yetişen kişiler de bu bilinçle ve bilgiyle eğitim görürler.³ Ailesinden, memleketinden asker ocağına gelen askerlik yapmakla yükümlü gençlerin başta sağlık konuları olmak üzere okuma-yazma, ziraat, tarım, hayvancılık, ormancılık, maliye, hesap, ulaştırma, el sanatları vb. birçok konuda eğitilmeleri lüzumu en temel konular arasında yer alır. Birlik komutanı bu bilinçle yetişir.⁴ Askerî düzen içinde Onbaşı ve Çavuş eğitimleri de çok önem verilen konular arasındadır. Çünkü asker ile doğrudan temas içinde olanlar bu çavuş ve onbaşılardır. Böyle olunca askerlikte Onbaşı ve Çavuş eğitimi çok büyük bir önem taşımaktaydı. Çavuş ve Onbaşının işlevi askerî eğitimin en kritik personeli olması yanında aynı zamanda aldıkları eğitimin diğerlerinden daha farklı ve donanımlı olması nedeniyle özel hayatlarını da etkileyecek bir içerik taşımasıdır. Memleketlerine dönen bu kişiler asker ocağında kazandıkları bilgi ve tecrübenin avantajıyla toplumda saygın bir yer edinirlerdi. Zaman zaman bu Çavuş ve Onbaşılardan toplumun eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi için özel olarak yetiştirilip görevlendirildiklerini görmekteyiz. 1928'de Latin harflerine geçiş sürecinde asker ocağında verilen eğitimle birçok asker okur-yazar olarak memleketlerine dönmüşlerdi. Bunlardan Çavuş ve Onbaşılardan ise gittikleri memleketlerde adeta bir öğretmen görevi görmüşler ve okuma-yazma öğrenilmesine katkı sağlamışlardır.⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus yoğunluğu kırsal kesim ağırlıklı olduğundan Türkiye bir tarım toplumu idi. Ekonomisi çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Savaştan yeni çıkmış ve yeniden bir düzen kuran Türkiye, ekonomik kalkınmanın eğitim yolu ile olacağı inancındaydı. Bu amacını gerçekleştirmek için köye ve kırsal kesime yönelik eğitim programları uygulandı. Bu programın çok ağır işlediği ve uzun yıllar alacağı hesaplandı. Bunun için daha pratik ve kısa zamanda sonuçlar alınacak yeni yöntem arayışlarına girildi. Asker kökenli olan Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan ile yine askerî ortamda yetişen Atatürk bu konuya askerî bir çözüm buldular. Atatürk "mektebi aslı kıtadır" derken asker ocağının bir eğitim merkezi olduğuna dikkat çekiyordu. Aynı zamanda asker ocağının bir uygulama merkezi olduğu inancındaydı. MEB. Saffet Arıkan'ın da benzer görüşleri taşıması üzerine 1936 yılında Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarından doğan özgün bir proje uygulamaya konuldu.

¹ Hazırlayan: Mehmet Özel, **Türk Ordusu**, Ankara, 1999.

² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1982, s. 283.

³ M. Hikmet Bayar, **Askerî Okulların Tarihçeleri**, Genelkurmay Başkanlığı, İstanbul, 2009.; Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim**, Ankara, 2000.

⁴ Tahsin Ünal, **Harp Okulu Tarihi**, Ankara, 2001.

⁵ Eğitimci Abdullah Yüksel ile 24 Aralık 2017 Tarihinde Antalya Eski Öğretmenevi'nde Yapılan Mülakat. (Eğitimci Abdullah Yüksel 1918 Antalya-Akseki Sinanhoca Köyü doğumludur. Askerlik hizmetini 1940-43 yılları arasında Çanakkale'de yapmıştır. 1944 yılında Antalya-Aksu Öğretmen Okulu'nda 6 ay kurs gördükten sonra eğitimci olmuş ve kendi köyünde 33 yıl eğitimci olarak görev yapmıştır. Abdullah Yüksel halen hayattadır.)

ASKERDEN EĞİTMEN YETİŞTİRME FİKRİ

Herhangi bir meslekte eğitmen yetiştirme anlayışı geleneksel usta-çırak eğitimindeki uygulamaya benzer bir özellik taşımaktadır. Eğitmen, pratik bilgiyi kısa sürede uygulamalı olarak öğrenmiş bir kişidir. Bu uygulama eski dönemlerden itibaren özellikle askerî alanda topçuluk eğitiminde uygulanagelmektedir. Bir topçu bataryasında hesap, hendese ve zamanlama çok önemlidir. Bunu askerî birlik içindeki komutanlar kademeli olarak diğer askerî personele de öğretirler.⁶ Bu noktada en önemli kritik personel birliklerin Çavuş ve Onbaşlıları olmaktadır. Çavuş ve Onbaşlılar askerî eğitim görmüş subay ve astsubaylar tarafından özel olarak belirlenerek diğer kişiler arasından ayrılırlar. Kısa bir özel eğitime tabi tutularak görev yapacak hale getirilirler. İşte bu uygulama tüm askerî birliklerde ihtiyaç duyulan ara nitelikli elemanın yetişmesine ve verimli iş yapmasına imkân sağlar. Böylece Çavuş ve Onbaşlılar görevde buldukları zaman içinde önemli bir görev ifa etmiş olurlar. Bu uygulama tüm dönemlerde geçerli olmuştur. Askerî okullarda eğitim almış ve askerî birliklerde komutan olarak görev yapmış kişiler Çavuş ve Onbaşlıların yetiştirilmesi ve verimli olarak çalıştırılması konusunda bilgili, birikimli ve uygulama yapmış eğitimli kişilerdir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile birlikte eğitim ve öğretim konusuna da önem verildi. Eğitim Kongreleri, kurultaylar, toplantılar, kanunlar, düzenlemeler ve çeşitli etkinliklerle öğretim ve eğitim faaliyetlerinin ülkenin en uç noktasına kadar yaygınlaştırılması konusunda çalışmalar yapıldı. Yeni devletin öncelikle bir askerî kurtuluş mücadelesi ardından kurulmuş olması ve karar verici kadroların büyük çoğunluğunun asker olması dolayısı ile çözüm önerileri kendi hayat tecrübeleri ve aldıkları eğitimin kazandırdıkları ile doğru orantılı olmuştur.

Eğitime çok önem veren Atatürk, Başbakan İsmet İnönü, Meclis Başkanı Kazım Özalp, Millî Eğitim Bakanı Saffet Arıkan gibi eğitim konusunda karar vericiler hep asker kökenli kişilerdi. Millî Eğitim ve Millî Savunma Komisyonlarında görev yapanların da tamamına yakını askerlik mesleğinden gelen kişilerdi. Bunlar arasında hem askerlik mesleğinden hem de eğitimci kimliği olan Kazım Nami Duru gibi Komisyon üyeleri de vardı. Bu idarî kadrolar eğitim alanında yapılması gerekenler konusunda öncelikle askerî tecrübelerden yararlanmayı düşündüler.

Atatürk’ün, Ordunun ülke kalkınmasındaki rolü konusundaki düşünce ve değerlendirmeleri ilk gençlik yıllarına kadar gider. Askerin eğitilmesi, sevk ve idaresi konusundaki görüşlerini çeşitli kitaplarında ve konuşmalarında görebiliriz. Özellikle “Ta’lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar” adlı 1916 yılında yazdığı kitap bir askerin nasıl yetiştirilmesi gerektiği konusunda yazılmış çok ayrıntılı bir çalışmadır.⁷ “Zabit ve Kumandan İle Hasbihal” adlı eserinde de askerî yetiştirecek olan komutanın nasıl yetişmesi gerektiğini örneklerle anlatmaktadır.⁸ Meslek hayatının ve görevlerinin değişik aşamalarında bulunduğu süreçte, askerin eğitimi ile ilgili çok kapsamlı görüş ve düşünceleri olmuştur.

Atatürk, 3 Nisan 1922 tarihinde, Konya Askerî Nalbant Okulu diploma töreninde yaptığı konuşmada: “Türk milleti, menşei aslisinde ve ondan sonra hareket ve faaliyetlerle malî devrelerinde, tetkik olunursa görülür ki, milletimizin hayatı adıye ve içtimaiyesiyle askerlik sanatı mümteziç bir halde bulunmuştur. Millet, bu sanatın bütün icabatını, hayat ve amalinin icabatı telâkki ederek tabî bir

⁶ Askerî Matbaa, **Topçu Sınıfının Talim ve Terbiye Programı**, İstanbul, 1930, s. 2-25.

⁷ Mustafa Kemal (Hazırlayan: Suat Akgül), **Ta’lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

⁸ Mustafa Kemal (Hazırlayan: İsmet Gönülal-Hüsamettin Ünsal), **Zabit ve Kumandan İle Hasbihal**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1981.

surette icra ederdi. Denebilir ki, milletin içtimaî heyeti, ordu heyeti halinde idi.” demiştir.⁹ Asker ocağındaki eğitimin öneminin vurgulandığı şu söz de bu konudaki görüşlerini yansıtmaya bakımdan önemlidir: “Subay, yalnız askere savaş vasıtalarını öğreten ve ona harpteki vazifesini gösteren bir insan değildir. O, insanî ve millî hisleri de işler ve gereğinde düşman karşısında silah kadar tehlikeli bir duruma getirir. Bizim askerimiz kışlaya işlenecek bir ham madde olarak gelir. Kışladan ayrıldığı zaman da geldiğinden çok farklı bir durumda ayrılır. Kazanmış, yükselmiş, kuvvetlenmiş olarak evine döner. Kışla bizde sadece bir harp öğretim yeri değil, aynı zamanda bir kültür ocağı, bir sanat okuludur ve böyle olmakla da memlekete yaptığı hizmet ölçülemeyecek kadar büyüktür”.¹⁰

Bizzat Atatürk tarafından hazırlanan ve Afet İnan tarafından yayınlanan *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları* adlı kitaptaki “Ordu Mekteptir” başlıklı bölümde: “Milleti okutmak ve terbiye etmek için Maarif Vekâletimiz uhdesine terettüp eden vazifeyi büyük gayret, dikkat ve çalışkanlıkla ifa etmektedir. Memleketin her tarafında nur ocakları, memleket evladının dimağlarını aydınlatmağa çalışmaktadır. Bütün bu ocakların yanında asker ocağı da aynı vazifeyi görmektedir. Asker ocağı, teşkilatıyla, millet ve hükümetin itimadını haiz, ilim ve ahlakça yüksek, fedakârlık fikirleri ve hassaları ile mümtaz, vazife aşkıyla bağlı zabıt heyetlerinden teşekkül eden talim heyetleriyle, milletin yetişmiş gençlerini yalnız askerlik nokta-i nazarından değil irfan nokta-i nazarından da tedris ve talim eden bir mektep, bir terbiye ocağıdır. Bu ocakta vatandaşlar müsavvâtı öğrenirler; cesaret ve teşebbüs fikirlerini inkişaf ettirirler. Bu ocakta bütün vatandaşlar hep aynı toprağın evladı olduklarını en iyi duyarlar. Bütün vatandaşların millet ve memlekete nâfi ve hâdim olmak lüzumu orada daha iyi anlaşılır”¹¹ şeklinde asker ocağında verilecek eğitimin önemi ve gerekliliği ifade edilmektedir.

Özellikle 1928 yılı sonlarında uygulamaya geçilen Harf İnkılabı ve sonrasında Millet Mektepleri ile askerî birliklerdeki kurslarda yeni alfabenin yanında yurttaşlık bilgisi eğitimi de verilmiştir. 1926–1937 yıllarında terhis edilen askerlerin içinde bu kurslardan mezun olanların oranı % 20’lerden %70’lere yükselmiştir.¹² 1928 Harf İnkılabı sonrası oluşturulan Millet Mektepleri uygulaması, mesleği öğretmenlik olanların yapmaya çalıştığı vazife olmakla birlikte aynı zamanda askerlik esnasında okuma yazma öğrenenlerin köylerine, memleketlerine döndükten sonra oralarda bu bilgilerini diğer kişilere aktarmaları ile de yaygın bir eğitim seferliği haline dönüşmüştür. Askerde yeni harflerle okuma-yazma öğrenen Çavuşlar ve Onbaşılar memleketlerine dönünce bu öğrendiklerini çevresindekilere aktarmışlardır. Bu çabaların sonucunda yeni harflerle okuma-yazma öğrenme hızla artmıştır. İşte bu tecrübe; askerde çavuş-onbaşı olarak görev yapanların daha kapsamlı bir eğitim ve öğretim faaliyetinde kullanılabileceği düşüncesini doğurmuştur.

KÖYE YÖNELİK OKULLAR AÇMA GİRİŞİMİ

Cumhuriyetin ilânından itibaren ilk ve orta öğretimin belli bir temele oturtulması için çalışmalar yürütülmekteydi. Bu kapsamda yerli ve yabancı pek çok eğitimciden yardım alınmış çok sayıda yabancı uzman çağrılmış ve onların deneyimlerinden yararlanılmaya çalışılmıştır. İlk yıllarda okullarda tarım, sanat ve ticaret bölümlerinin bulunması, öğretmen okullarının köy koşullarına ve ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi gibi öneriler getirilmiştir.¹³ Yabancı bir uzmanın raporunda

⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, ATAM, Ankara, 2006, s. 333.

¹⁰ E. Ziya Karal, ATATÜRK'ten Düşünceler, Ankara, 1981, s. 112.

¹¹ Afet İnan, Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara, 1969, s. 122.

¹² Server R. İskit, Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1939, s. 188.

¹³ Muhammed Sarı & Esma Uz, “Cumhuriyet Döneminde Köy Eğitim Kursları”, *Turkish History Education Journal*, Spring 2017, 6(1), s. 32-33.

“köylülerle çiftçilerin ihtiyaçları düşünülmeden kurulacak bir maarif sistemi kuramsal ve skolastik olur. Ortaokullar, yetenekli ve ihtiras sahibi gençlerin Yüksek Okullara girmesini sağlayacak geniş önlemler alınmakla birlikte, hepsinden önce, çocukların doğrudan doğruya yaşamsal ihtiyaçlarına uyum sağlayacak programlar ve öğretim yöntemleri içermelidir” şeklinde benzer öneriler bulunmaktadır.¹⁴ Bu ve buna benzer sunulan raporlar çerçevesinde ilköğretim, teknik öğretim ve öğretmen okullarında olumlu gelişmeler yaşanmış ve belirli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu kapsamda öğretmen okullarının programında bazı değişiklikler yapıldı. Köy Öğretmen Okulları açıldı. Bu çalışmalar ve düzenlemeler hakkında yabancı bir eğitimci şu yorumu yapmıştır: “Kusurlarına rağmen bu öncü projeler, kendi neveleri içinde üstün örneklerdi. Zaman farkını hesaba katmak şartıyla, Hindistan’da, Pakistan’da, Arap memleketlerinde ve Endonezya’da ilk bağımsızlık yıllarında tatbik edilen numune projelerden çok daha modern ve çok daha köy realitesine yakındı... Denilebilir ki, Türkiye’de orijinal pedagoji deneyciliği bu iki müesseseye ile başlar...”¹⁵ Bu okulların açılış sürecinde Yunus Nadi bir köşe yazısında, köy okullarının “hayatta inkılâbı husûle getirecek müesseseler olması” gerektiğine temas ederek köy eğitimini gündeme taşıdı. “Her Köyde Mektep” başlıklı yazısında ise ileride yapılmasını arzu ve ümit ettiği konuları dile getirdi. Yunus Nadi bu yazısında, köy okullarının 3-4 dönümlük geniş araziler üzerinde kurulması, okullarda sebzeçilik, hayvancılık, arıcılık, ipek böcekçiliği, ormancılık, sağlık bilgisi gibi ana konular üzerinde durulması gerektiği, okulların her türlü alet ve edevata sahip olmaları ve köy öğretmenin ailesiyle birlikte oturabileceği bir eve ihtiyaç olduğu gibi hususlar üzerinde durmuştur. Yunus Nadi bu okulların her köyde âdetâ birer Darülfünun vazifesini icra etmelerini istediklerini, o yüzden de köy öğretmenlerine büyük işler düştüğünü yazmıştır. Ona göre her köy öğretmeni, bu okullara amelî bir ziraat darülfünunu rolünü oynatabilmelidir. Ancak bütün bunların gerçekleşebilmesi için Ziraat Vekâleti bütçesinin de Maarife yardım etmesi şarttır. Bütün bu işlemlerin yavaş yavaş yapılması halinde ise “Türkiye’de yeni bir inkılâbın temeli atılmış olacaktır” demektedir.¹⁶

Köy Öğretmen Okulları, belirlenen bazı bölgelerde eğitime başlamış ve öğrencilere ilkokul üzerine üç yıllık bir program uygulanmıştır. Bu programa göre okullarda öğleden önce ders yapılmış, öğleden sonra da pratik çalışmalara zaman ayrılmıştır. Ayrıca okul doktoru tarafından öğretmen adaylarına sağlık bilgisi dersleri de verilmiştir. 1927-28 döneminde açılan Köy Öğretmen Okullarının haftalık ders programında yer alan dersler ise; Türkçe, Milli Tarih ve Medeniyet Tarihi, Coğrafya, Yurt Bilgisi, Din Bilgisi, Ruhiyat-Terbiye ve Mektep Hıfzıssıhhası, Usul-i Tedris, Tatbikat-ı Dersiyeye, Riyaziyat, Tabii İlimler, Hayatîyet-Hıfzıssıhha ve Ziraat, Resim, Elishleri, Musiki ve Yazı’dır. Bütün bu girişim ve çabalara rağmen Köy Öğretmen Okulları çok az mezun vermiş ve 1933 yılında tamamen kapanmışlardı. Bu durum yeni ve hızlı çözümler bulmayı zorunlu kıldı.

KÖY EĞİTİMİ MESELESİNE ASKERİ ÇÖZÜM

Çözüm askeri bir uygulamanın ışığında bulundu. 1934 yılında Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı Komutanı olan İsmail Hakkı Tekçe’nin bir denemesi Atatürk’ü çözüm konusunda harekete geçirdi. İ. H. Tekçe, Muhafız Alayındaki erlere okuma-yazma öğretmiş, erlerden çavuş olanların da okuma yazmayı, gittiklerinde köylülerine öğretmesini tavsiye etmiştir. Bu uygulamanın da etkisiyle Türk Silahlı Kuvvetleri, 1928 yılındaki harf inkılâbından 1936 yılına kadar geçen kısa süre içinde okuma yazma problemini büyük oranda çözmüştür. Bu başarılı çalışmayı yakından gören Atatürk,

¹⁴ Esra Mindivanlı Akdoğan, **Köy Enstitülerinde Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi**, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2016, s. 24.

¹⁵ Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Ankara, 2010, s. 90-91.

¹⁶ **A.g.e.**, s. 93.

askerliklerini çavuş ve onbaşı olarak yapmış köylülerden yararlanmayı gündeme getirdi. Daha önce de askerlerden yararlanmayı dile getirmiş zaman zaman da uygulamıştı. Bu kez planlı ve sistematik bir uygulamanın temeli atılacaktır. Atatürk, Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan’a: “*Ben köy öğretmenini problemini hallettim, askerde bulunan çavuşlar alınıp, Tarım ve Eğitim Bakanlıklarınca yetiştirilip de “eğitmen” adıyla kendi köyelerine tayin edersek bu eğitmenler kendi köyelerinde kendi tarla, bağ ve bahçeleriyle meşgul olurlar. Böylece geçimlerinin bir miktarını işleyecekleri topraktan temin ederler, bir miktar da devlet verir, böylece bu problemi devlete fazla yük olmadan halletmek mümkün olur.*” diyerek köydeki eğitim-öğretim problemini çözme yönünde pratik bir uygulama önerdi.¹⁷ Açılacak kurslara “*eğitmen kursları*” adının verilmesini istedi.¹⁸ Çalışmalara başlayan Saffet Arıkan ve görevlendirdiği İsmail Hakkı Tonguç konuya çözüm bulmak için arayışlarını sürdürdüler. Bu maksatla yapılan bir inceleme gezisi esnasında Atatürk’ün önerisini destekleyici örneklere rast geldiler. Bu geziler esnasında bir grup köylü çocuğunu bir ağacın gölgesinde disiplinli ve düzenli bir halde bir konu ile meşgul olurken buldular. Ellerinde kalem ve kâğıt ile bazı yazılar yazmakta olan bu çocuklar ile görüştüler. Bunlara ne ile uğraştıklarını sorunca “Çavuş amca bize okuma-yazma öğretiyor. Ödev verdi biz de çalışıyoruz” diye cevap aldılar. İ.H.Tonguç, başka gezilere de çıkar. Köyleri inceler, köylülerle konuşur, tartışır. Kurs açılacak yerleri inceler. Bazı köylerdeki çavuşlarla denemeler yapar. Bir denemede Kurtuluş Savaşına katılan bir çavuş, çocuklara şöyle bir ders anlatır: "Siz hiç babanızdan savaş sözü duydunuz mu?" Bir tepki gelmez. "Savaş demek, düşmanla gırtlaklaşmak demek. Hem de nasıl! Dişe diş, başa baş. Gelir, girer herif senin topraklarına, ananı bacını keser, çocukları süngüler, ekileni ezip geçer, tüm insanları aç bırakır." Sonra mintanının sağ kolunu sıyırdı, ortaya dirsekten aşağısı olmayan bir kol çıktı. Onu önündeki masaya küt küt vurdu ve haykırdı: "Bu yarım kolu görüyor musunuz? Bu düşmanla savaşırken oldu. Köyümüzü, tarlamızı, bağımızı korumak için tüfeğin, güllenin karşısına dikildiğimiz zaman koptu." Konuşmasının burasında bir komşu köylüsünün top mermisi ile nasıl parçalandığını anlattı. İ. H. Tonguç bu denemeden söz ederken, "Bir savaş alanını tüm renkleri ile öylesine hepimizin gözü önüne serdi ki, o gürültünün, o yangının ortasındaymışız gibi geldi bize." diyecektir. Çavuş, dersi şöyle bitirdi: “Odumuz, ocağımız bedava bırakılmadı bize. Ne kanlar döktük, ne canlar verdik. Ta eskiden beri bu yolda ne erler yitirdik. Aklınızı başınıza alın. Güçlü olun. Yurdun bekçiliğini iyi yapın!”¹⁹

Bu olaylar ve denemeler aranan çözüm için başka bir yol gösterici örnek teşkil etti. Çünkü askerliğini çavuş olarak yapıp terhis olduktan sonra köyüne dönen bir kişi bu asker ocağında kazandığı birikimi çevresindeki insanlarla paylaşıyor ve bunu bir disiplin içinde ve ciddi bir uygulama ile yürütüyordu. Bu örnek üzerine araştırmalarına devam eden İ. H. Tonguç çoğunlukla Kayseri’de ikamet edenlerden askerliğini Onbaşı ve Çavuş olarak yapanların bir kısmını tespit ederek bunlardan köy eğitiminde yararlanabileceğini gördü.²⁰

Bu pratik çözüm yolları üzerine Bakan Saffet Arıkan köyü de tamamen içine alan ilköğretim davasını kökten halletmek için çalışmaları ilerleterek İlköğretim Genel Müdürlüğü’ne bir rapor hazırlatmıştır. Bu rapor 1935 yılı sonlarına doğru Saffet Arıkan’a sunulmuştur. Raporunda ilköğretimin durumu açıklanmış, köyler sınıflandırılarak köylerin ve köy çocuklarının özellikleri belirtilmiş, alınması gereken tedbirler sıralanmıştır. Rapora göre mecburi okuma çağındakilerden şehir ve kasabalarda bulunanların %75’i köylerde ise %25’i okuyabiliyorlardı. Buna göre nüfusun

¹⁷ Hasan Ali Koçer, “Türkiye’de Köy Eğitim ve Öğretimi” **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, VI/1-4., 1973, s. 13.

¹⁸ S. B. Uluskan, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁹ Feridun Bayram, **Eğitmenler**, Ankara (Tarihsiz), s. 19.

²⁰ **60. Kuruluş Yıldönümünde Köy Enstitüleri**, Hazırlayan: Cavit Kavcar, TED, 19 Nisan 2000, s. 5.

çoğunluğunun kırsal kesimde olduğu dikkate alındığında ilköğretim çağındakilerin önemli bir bölümü okuyamamakta idi.²¹

ONBAŞI VE ÇAVUŞ EĞİTMENLER

Saffet Arıkan, Atatürk’ün yol göstermesi ile 1936’da, Eskişehir’de deneme mahiyetinde, *Çifteler Köy Eğitim Kursu*’nu açmıştır. Kurs Çifteler sahası içinde, Mahmudiye Bucağı ilkokul binasında açılmıştır.²² Kursun burada açılma nedeni Çifteler Çiftliği harasının araçlarından ve oradaki tarım elemanlarından yararlanmaktır.²³ Bu okula alınacak öğretmen adayları için kaynak ise İ. H. Tekçe’nin dediği gibi orduydu. Çünkü askerlik çağına girdikleri için orduda gelen her genç burada okuyup yazma öğreniyor, ordudan her sene seksen bin kişi terhis ediliyor, bunların içinde en aşağı yedi-sekiz bin çavuş ve onbaşı vardı ki bunların çoğu köy gençleriydi. Şu halde orduda çavuş ve onbaşı derecesine yükselmiş, okuma-yazma öğrenmiş gençlere beş-altı ay gibi kısa bir zaman içinde bir taraftan köy eğitmenliği bilgisi verilebilirdi, diğer taraftan öğretmensiz olan köylere eğitmen yetiştirilebilirdi.²⁴

Maarif Vekâleti ile Ziraat Vekâletinin birlikte düzenledikleri, kültür ve ziraat derslerinden oluşan 6-8 aylık bu kurslara, askerliğini yapmış, okur-yazar köy gençlerinin alınmasıyla yeni bir sistemin uygulanmasına başlandı. Öte yandan Askerî Okullarda da böyle bir teşebbüse destek olmak maksadıyla alım şartlarında bazı değişiklikler ve düzenlemeler yapıldı. Daha önceki dönemlerde şartları uyan tüm erkek Türk vatandaşları için öğrenci alımı yapan Ankara ve Konya’daki Astsubay Okulları bu kez “Gedikli Erbaş olmaya niyetli köylü çocuklarını” almak maksadıyla ilan verdi. Bundan amacı askere gelen köy çocuklarından istidatlı olanları yine kendisi gibi köy kökenli olan astsubayların doğru seçip iyi yönlendirebileceği düşüncesi idi.²⁵

Ulus Gazetesinin “Köy, Mekteb ve Ordu” başlıklı başyazısında “Türk Ordusu, kendi unsurlarının dörtte üçünü teşkil eden köylüyü eline aldıktan sonra, Ecole active denilen bu mekteb tipinin usullerini tatbik ederek, onu köyüne, yalnız okuma-yazma bilen bir vatandaş gibi değil, kendi için hayata iyice hazırlanmış ve bulunacağı muhit içinde faydalı olmak imkânlarını elde etmiş olgun birer insan olarak iade ediyor. Türkiye’de köy-mekteb ve ordu, en candan bir emek birliği ile birbirlerini tamamlamaktadır.”²⁶ diye yazmaktadır.

KÖY EĞİTMEN KURSLARI

İlk olarak, Kayseri, Yozgat, Çorum ve Eskişehir köyelerine müfettişler gönderilmiştir. Müfettişlere aday kişi hakkında hangi bilgilere ihtiyaç duyuluyorsa o bilgilerin yoklandığı bir fiş verilerek tespit edilen kişilerin bilgilerinin olduğu bu fişin düzenlenmesi istenmiştir. Müfettişler köylerde okuma-yazma bilen, kafası iyi işleyen, askerliklerini başarıyla bitirmiş olan kişileri seçmek için büyük bir uğraş vermiştir. Bilgilerini kaydettiği aday kişiler hakkındaki fişleri İlköğretim Genel Müdürlüğüne teslim ederek adayın asil olarak seçilmesini sağlamıştır. Aday fişinde şu şekilde bilgiler bulunmaktaydı: “34 yaşında, 4 çocuğu var. Askerliğini bitirmiş. Okuması ve yazması, yazılı ve ezber

²¹ Muhammed Sarı & Esmâ Uz, a.g.m., s. 35.

²² *Ülkü Dergisi*, Ankara 1936, s. 267.

²³ Muhammed Sarı & Esmâ Uz, a.g.m., s. 36.

²⁴ *Kültür Bakanlığı Dergisi*, S 20-1, Sonkanun 1937, s. 137.

²⁵ *Ulus Gazetesi*, 18 Ağustos 1936, s. 8.; 24 Ağustos 1936, s. 8.; 27 Ağustos 1936, s. 6.

²⁶ *Ulus Gazetesi*, 2 Haziran 1936, s. 1.

hesabı, tarih bilgisi zararsız. Haritadan anlıyor. Mahkûmiyeti yok. 89 dönüm tarlası var. Hayvan besliyor. Köy sanatlarını bilmiyor. Biraz marangozluktan anlıyor.”, “Kastamonu Obluk doğumludur. Askerliğini onbaşı olarak yapmıştır. Evlidir ve 4 çocuk sahibidir. Kendine ait 8 dönüm tarlası vardır. Sebzeçilik ve meyvecilik tarımı yapmıştır. Bildiği zanaat marangozluktur.”²⁷

Bu köylerden bu şekilde önce 250 köylü genç tespit edilerek Ankara'ya getirildi. Bunlardan sağlık durumları, şahsi ve fiziki kabiliyetleri ile askerlik durumları dikkate alınarak askerliklerini çavuş olarak yapmış 84 köylü genç tespit edildi. Bu adayların 79'u Ankara ve civarından seçilirken 5 kişi de Tunceli'den seçilmişlerdir. Bunlar bu sırada yedek subay olarak askerliğini yapan İlköğretim Müfettişi Mehmet Emin Soysal'ın idaresinde, Eskişehir-Çifteler Harasında Mahmudiye'deki iki ilkokul binasında sekiz aylık bir kursa alınmışlardır. Böylece ilk deneme kursu başlatılmış oldu.²⁸

Kursun uzmanlar tarafından hazırlanmış bir programı, kurs kitapları, bir yönetim tarzı gibi temel kaynakları yoktu. Kursun akışı ve çıkan sorunların çözümü kursa katılan yönetici ve öğretmenlerce iş üzerinde ve hemen orada kararlaştırılıyordu. Kursun resmi bir adı da yoktu. Çeşitli kaynaklarda; “Köy Kalkınma Kursu”, “Asker Muallim Kursu”, “Çavuş Kursu”²⁹, “Köy Terbiyecileri Kursu” gibi isimlerle adlandırılmaktaydı. Ulus Gazetesindeki bir haberde de Köylü Eğitmeni'nin “Köylü Erbaş” anlamına geldiği açıklaması yapılmıştır.³⁰ Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan köy eğitmenleri için yapılacak düzenleme konusunda sürekli olarak bir uğraş vermekteydi. Birçok köyü ziyaret ediyor ve köylülerle konuşuyordu. Bu incelemelerini kursların kuruluş faaliyetlerinin her aşamasında yapmıştır.³¹

Eğitmen Kursu hakkında çıkarılan kanuna göre eğitmenden beklenen davranış tarzı ve yapılması istenilen işler şunlardı:

“1. Eğitmen adayı köy hayatını bütünüyle yaşayarak bilmiş olmalı ve köye bağlanmış bulunmalıdır.

2. Yaş, bilgi, görüş, anlayış bakımlarından köyde yapacağı işler dolayısıyla karşılaşacağı güçlükleri yenebilecek durumda olmalı, gücü her bakımdan köy işlerini başarabilmeye yetmelidir.

3. Köye sade fakat ileri bir hayat sokabilmek için bıkmadan çalışabilmelidir.

4. Köyün zorunlu eğitim yaşındaki çocuklarıyla, yetişkin gençlerine okuma-yazma, hesap, yurt-yaşama bilgilerini pedagojik programlara göre öğretebilecek seviyede olmalıdır.

5. Köyde özellikle eğitim ve tarım işleri gibi genel hayat seviyesini yükseltecek işler bakımından devleti temsil edebilecek seviyede olmalı, bu bakımdan köylüye rehberlik edebilmelidir.

6. Köyün kaderi ile kendi kaderinin ve bunlarla devletin kaderinin birbirine bağlı olduğunu bilerek çalışmalıdır.”³²

KURSUN İŞLEYİŞİ VE KURSTA EĞİTİM

²⁷ Gülşah Eser, “Kastamonu-Göl Eğitmen Kursu'nun 1940 Yılı Faaliyetleri”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl: 2012/1, C 11, S 21, s. 98.

²⁸ Muhammed Sarı & Esmâ Uz, a.g.m., s. 37.

²⁹ **Akşam Gazetesi**, 6 Nisan 1937, s. 7.

³⁰ **Ulus Gazetesi**, 19 Şubat 1937, s. 2.

³¹ **Ulus Gazetesi**, 26 Mart 1937, s. 2.

³² Muhammed Sarı & Esmâ Uz, a.g.m., s. 37.

Kursun işleyişi askerî düzene yakın bir tarzda idi. Kurstaki erler bir askerî manga gibi 8-10’ar kişilik guruplara ayrılmışlardı. Her grubun başına manga komutanı gibi öğretmen okulu mezunu, köylerde muvaffakiyetle öğretmenlik eden birer öğretmenle, birer ziraat okulu mezunu ziraat memuru verilmişti. Bunlardan başka ayrıca muhtelif dallarda uzman müfettiş ve öğretmenler de görev almışlardır. Kursun eğitimini ilköğretim müfettişleri takip ve kontrol etmekteydi. Kursta eğitim gruplar halinde yapılıyordu ve her grubun bir adı vardı. Bu şekilde bir ad konularak bir grup oluşturulması benlik duygusunun, arkadaşlık sevgisinin ve mesleki dayanışmanın gelişmesine etki ediyordu. Gruplar aynı zamanda iş bölümü ve ortak çalışma uygulamasını da geliştiriyordu. Bu grupların isimleri şunlardı: Aslan, Teoman, Sakarya, Dumlupınar, Gültekin, Attila, Tunceli, Oğuz, Çaldağı, Erciyes. Eğitim gruplar halinde yürütülmekteydi. *“Kursun tedrisatı gayet amelî bir şekildedir. Gruplar her sabah kursun büyük otobüsüyle işyerlerine dağıtılırlar. Bir grup çayır biçer, bir grup ot balyası yapar, bir başka grup pullukla tarla sürer, bir grup ağıllarda atçılık veya koyunculuk dersi görür. Amelî dersler işin icabına göre birkaç saat devam ettikten sonra tarlada, çayırda, ağılda, makine başında nazarî derslere başlanır. Derelerin kenarlarındaki söğüt ağaçlarının altında toplanılarak okuma-yazma ve yurt-yaşama bilgisi derslerine devam edilirdi”*.³³

İşlerin icaplarına göre her hafta için ayrı çalışma programı yapılmış ve köy eğitmeni olacak erlere her şey yaptırılarak uygulamalı olarak öğretilmiştir. Bu faaliyetlerden başka erlere Ankara İnşaat Usta Okulu öğretmen ve talebeleri tarafından inşaat işleri de öğretilmiştir. Eğitmen namzedi erler bu maksatla üç tip okul binası inşa etmişlerdir.

Kursiyerlerin uygulama noktalarına gidiş ve gelişleri askerî yürüyüş ve marşlarla olmaktadır. Kursun tüm aşamalarının askerî bir disiplin içinde yürütüldüğünü ve gerçekleştirildiğini görmekteyiz.

Bu kursun ilk yarısı sonunda başarılı olanların diplomaları Ankara’da bir ilkokulda, bütün bakanların katıldığı bir törende, bir örnek okuma-yazma dersi denemesinden ve askerce yapılan kimlik yoklamasının arkasından İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından verilmiştir.³⁴

İlk deneme kursu için hazırlanan raporda kurstaki iç düzen ile ilgili şöyle denilmektedir: *“Kurs Çifteler Çiftliği içinde Mahmudiye kamunu İlkokulu binasında açılmıştır. Erler tahtadan yapılmış karyolaların üzerine konmuş ot yataklarda yatmaktadırlar. Kursun bütün işlerini ve kendilerine ait her işi erler görmektedir. Aşçı ve yamağından başka hizmetçi yoktur. Erlerle her yemekte birer kap bol yemek verilmektedir. Kursta 4 aydan beri disiplinsizlik denilebilecek tek hadise olmamıştır. Haftanın iş günleri; sabahın saat 6’sından başlayarak gece saat 22’ye kadar süren işle, tatil günleri de milli oyunlar ve şarkılar bol eğlentilerle geçirilmektedir.”*³⁵

Kursun tamamlanmasından sonra nasıl bir yol izleneceği hakkında da şunlar yazmaktadır: *“Kursun birinci devre faaliyeti Kasım ayının ortasında bitecektir. Öğretmen namzetleri stajyer olarak geldikleri Ankara köylerine atanacaklardır. Bunların atanacakları Ankara merkez ilçesinin köyleri bölgelere ayrılmıştır. Her bölgede 8-10 köy vardır. Her bölgenin kursta bulunmuş öğretmen okulu mezunu bir gezici başöğretmeni ve ziraat memuru olacaktır. Bunlar bölgesi içindeki öğretmen namzetlerini yetiştirmek işine, işleri başında da devam edecekler, onların tedrisinde müşkülât çekecekleri şeyleri öğreteceklerdir. Bunlardan başka kursu idare ederek, köy öğretmenlerini yetiştirmiş olan ilköğretim müfettişi 100 öğretmenin faaliyet sahası olan bu bölgenin bütün işlerini kontrol edecek ve düzenleyecektir. Öğretmen namzetleri ilkbahar ziraat işleri başlayınca tekrar Eskişehir’deki çiftliğe*

³³ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 82.

³⁴ Mustafa Ergün, “Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları”, **Öğretmen Okullarının 160. Yılı**, Ankara, 2008, s. 73.

³⁵ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 83.

kursa gidecekler ve Temmuz’a kadar kalacaklardır. Ondan sonra asil olarak vazife alacaklar, köyde eğitim ve tarım işleriyle meşgul olacaklardır. Tarım Bakanlığı köy kalkınmasına ait her türlü işlerini bunlar vasıtasıyla yaptıracak, bunların diğer köylülere örnek olabilecek birer çiftçi olmalarını temine yarayacak vasıtaları kendilerine verecektir.”³⁶

Rapor bu uygulamanın başarılı bir şekilde uygulandığını ve diğer başka bölgelerde de benzer uygulamaların yapılacağını belirtmektedir. Buna göre “Köy öğretmeni ve eğitimci yetiştirmek amacıyla başlanılan bu tecrübeden gün geçtikçe müspet sonuçlar alındığı için Bakanlık (Milli Eğitim) memlekette her türlü faaliyetlere sahne olacak diğer istasyonları (kurs yerleri) hazırlayarak köyler için her yıl bu tipte binlerce öğretmen yetiştirme çarelerini aramaktadır. Okuma-yazma bilen askerliğini yapmış köylü gençlerden öğretmen ve eğitimci yetiştirmek üzere Eskişehir İlinin Çifteler Çiftliğinde açılan tecrübe kursunun gayesi, mahiyeti ve teşkilatı, kurstan sonra iş başında da öğretmenlerin ne şekilde çalıştırılacakları kısa fakat en önemli noktalara temas edilerek yazıldı. Bu kursta nasıl çalışıldığını, her hafta işlerin gösterdiği ihtiyaca göre çalışma programının nasıl tanzim edildiğini, öğretmen namzedi erlerin nerelerde sıkıntı çektiklerini nerelerde kolayca muvaffak olduklarını, başöğretmenlerin, ziraat memurlarının ve öğretmenlerin ödevlerini nasıl yaptıklarını bilmek hem kursun mahiyetine ait geniş bir fikir edinilmesine hem de ileride açılacak bu gibi kursları idare edeceklerin bu işi kolaylıkla kavramalarına yardım edecektir.”³⁷ denilmektedir.

Kursta yürütülen faaliyetlerle ilgili 15 günde bir ayrıntılı raporlar hazırlanıyordu. Bu raporlar Bakanlıkta değerlendiriliyor ve icap eden düzenlemeler ile istenen talepler anında uygulamaya konuluyordu. Bu raporlardan birisinde 15 günlük eğitim şu şekilde anlatılmaktadır: “Çalışma programı ihtiyaca ve şartlara göre değişti. Yeni yapılan iş programı 7 günlüktür. Bu iş programına yeniden koyunculuk adı altında muhtelif ağılların tetkiki, atçılık adı altında da haranın muhtelif at cinslerinin tetkiki, Hamidiye’de (bir çiftlik) muhtelif orak makineleriyle biçme işi, yulaf biçme makinesi kullanma –bu iş geçen haftanın ortasında başladı. Bahçecilik, sütçülük işleri- konuldu. Okuma-yazma işine bu hafta daha çok yer verildi. Esasen giden haftada her işin arasında okuma, yazma, hesap, çiftliğin tarihini okuma gibi faaliyetlere devam olundu. Giden haftada iş programına tamamen bağlı kalmamada. Çünkü arada yeni işler çıkıyordu. Meselâ: Bir atı emaskülatörle enemek ameliyesi oluyordu. O gün her işi bırakarak bütün grupları oraya gönderdim. Bir baytar bu çok faydalı işi göstererek hem yaptı, hem de anlattı. Keza arada yulaf biçme işi çıktı. Hemen çayır biçmeye gidenlerden bir kısmı oraya gönderildi. Yeni program geçen haftanın doğurduğu ihtiyaç ve zaruretlere, eksikler gözetilerek yapıldı. Daha esaslı oldu.”³⁸

Teorik olarak yapılan derslerin işleyişi ve karşılaşılan durumların ayrıntıları da rapor edilerek ilerleyen süreçte yararlanılması yoluna gidildi. Raporda teorik derslerin işleyişi şu şekilde anlatılmaktadır: “Talebelerin okuma, yazma, hesap faaliyetleri geçen haftaya göre daha faydalı bir şekilde geçti. Her grup ve her talebe yakından takip olunuyor. Bariz bir surette inkişaf ettikleri ve gündün güne bilgilerini arttırdıkları görülüyor. Bu arada resim yapma, harita yapma, musiki öğrenme faaliyetleri de oluyor. Ancak bunları kendi istekleri ile teneffüslerde ve istirahat zamanlarında yapıyorlar. İstiklal Marşını kısmen öğrendiler. İki grup Sakarya Marşı öğrendi. Geçen gün iki grup söğüt altında teneffüs yaparlarken merak ederek aralarında duran su testisinin resmini yapmışlar. Her gruba iki güne kadar ezberlemek üzere “Türkü” ve “Köyüm” manzumeleri verildi, ezberliyorlar. Ziraat dersi işlerini müteakip, aynı dersin notu defterlerine çektiliyor. Yulaf biçmeye her gün iki grup gidiyordu. Sabahleyin gruplar önce makinenin başına toplanıyor, makinenin aksamı, nasıl işleyip

³⁶ Aynı yer.

³⁷ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 83.

³⁸ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 84.

biçtiği öğretmen tarafından anlatılıyor. Talebelerden bir ikisi anlattıktan sonra iki talebe makineyi kullanmaya ve biçmeye başlıyor. Diğerleri de başöğretmenle bir yulaf yığınının dibine oturarak öğrendiklerini not defterlerine yazıyorlar, okuyorlar. Okumayı müteakip makinenin işi, randımanı, maliyet fiyatı üzerinde hesap yapıyorlar. Saat 10,30’da okula dönerek ağaç altında yahut dershanede gereken okuma, yazma işiyle uğraşıyorlar. Öğleden sonra aynı grup yulaf tarlasına gidiyor. Öğretmenler makineyi bozuyorlar. ‘hadi bakalım bu makine bozuk, biçecek vaziyette kurun ve işletin’ deniliyor. Nezaret altında izahlar, münakaşalar yapılarak bu iş de yapılıyor”.³⁹

Uygulamalar ve bazı teorik eğitimler çoğunlukla gündüzleri yapılmaktadır. Akşam hava karardıktan sonra da bazı eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Etüt veya mütalaa denilen bu uygulama ile ilgili yazılan bir raporda yapılan işlerin yanında raporu hazırlayan müfettiş tarafından şahsi gözlem ve düşüncelerine de yer verilmiştir. Bu raporda akşam mütalası şöyle anlatılmaktadır: “Her akşam 8’den 10’a kadar mütalaa yaptırılıyor. Bu mütalada talebelerin arzuları hâkim oldu. Sabahın 6’sından akşamın 11’ine kadar çalışan talebeler vardır. Talebelerimiz de öğretmenlerimiz gibi bu işte muvaffak olmayı şahsî ve millî bir nefis duygusu telakki etmeye başladılar. Her akşam mütalasında millî harplere dair bir parçayı talebelere okuyoruz. Okunan parçayı ertesi gün yazıp veriyorlar. Bir dinlemede ve aradan bir gece geçtiği halde dikkate değer hafıza kuvveti gösterenler ekseriyeti teşkil ediyor. Talebeler harp hatıralarını ve büyük şahsiyetlere ait hikâyeleri derin alaka ile dinliyorlar. Geçen gün söğüt altı dershanesinde çalışan Aslan grubunun faaliyeti görülmüştü. Talebeden birisi İstanbul’un fethini kuvvetli bir dil ile ve derin bir gururla anlatıyordu. Her cumartesi akşam 8’den 10’a kadar eğlence tertip ediliyor. Güzel kaval çalan, saz ve cura çalanlar çıktı. Hatta bir de keman çalan talebe vardır. Kaval alındı. Saz ve cura alınıyor. Bu haftanın eğlence programı şudur: 1-Türkün manzumesi: Bir talebe tarafından, 2-Türkü: Bir talebe tarafından, 3- Bir marş: Öğretmenler tarafından, 4- Sepetçioğlu oyunu: Üç talebe tarafından, 5- Körebe oyunu: Talebeler tarafından, 6-Kaval: Gültekin grubundan Hüseyin, 7- Kaval: Dumlupınar grubundan Ahmet Armutçu, 8-Zeybek oyunu: Talebe tarafından, 9- Sakarya Marşı, 10- İstiklal Marşı”.⁴⁰

Eğitim faaliyetleri yürütülürken kursun yapıldığı bölgelere yakın köyler ve köy etütleri de yapılmaktaydı. Bundan amaç hem talebe ile köylünün irtibatını sağlamak hem de köyün durumu incelenerek yapılması gerekenler konusunda örnek görmektir. Öte yandan talebe tarafından köy hakkındaki bilgilerin öğrenilmesi ile de kendi köylerinin nasıl tanımlanabileceği konusunda bilgi sahibi oluyorlardı. Köy incelemesi konusundaki raporda şunlar belirtilmiştir. “Geçen haftanın programında saptanmış olan konulardan başka doğan ihtiyaç ve şartların tesiriyle iki köy tetkiki yapılarak yurt ve yaşama konuları üzerinde tedrisat yapıldı. Tetkik olunan köyler Topkaya ve Şerefiye köyleridir. Şerefiye köyü Kırım’dan gelip yerleşen muhacirlerdir. Binalarının yapısı, evlerinin tertip ve tanzimi, işlerinde kullandıkları araçlar itibariyle oldukça ileri ve üstün seviyede bir köydür. Bu köy, talebelerimize köylünün hayatında yapılabilecek yenilikler, köyde iyi, güzel, sıhhi yaşamının nasıl olacağı bakımından gösterildi. Topkaya Köyü halkı Çankırı taraflarından gelmiş. Önce bataklık bir yerde oturmuşlar. Orada sıtmadan çocukları türemediğinden bugünkü yerlerine gelip yerleşmişler. Bundan sonra nüfusları çoğalmaya başlamış. İki defa Yunanlılar köyü yakmışlar. Köyde iktisadî tahavvül var fakat sosyal değişiklik yok. Köye ilk orak makinesi 1927 yılında gelmiş. Bunu gören köylüler orak makinesi almışlar. Yine bu yıldan itibaren, pulluk, tohum makinesi girmeye başlamış. Köyde 16 orak makinesi, her evin bir pulluğu, bir tohum makinesi var. 15 yıl önce yalnız birkaç at varmış. Köylü bu atların arabaya, çifte, dövene koşulduğunu çevre köylerden görünce atların sayısını artırmış. Artık her işlerini atla yapıyorlar. Köy halkı oldukça zengin. Bu yıl da ekinleri iyi olmuş.

³⁹ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 85.

⁴⁰ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 86.

Sürüleri de var. Ancak bu kadar iyi bir durumları olmasına rağmen eski usul anlayışları devam ettirmektedirler. Bu köyün gösterilmesi ve diğer köyle mukayese edilmesi faydalı oldu.”⁴¹

Köy tetkiki sonrası bu iki farklı köyün mukayesesi ile toplanan bilgilerin nasıl değerlendirileceği ve köy yaşamının ne şekilde olması gerektiği konularında üç grup halinde üç gün devam eden bir çalışma yapıldı. Bu tetkikat ve çalışma esnasında ele alınan konular şunlardır: “1- Köyün kuruluşu, tarihî tekâmülü, 2- Köyde ağıl nasıl olmalı, 3- Köyde az zamanda çok iş görme (öküzün yerine at, tahta dövenin yerine beton dişli merdane, Karasaban yerine pulluk, el orağı yerine orak makinesi), 4- Köy çamaşırılığı, 5- Çeşme ve kuyusu, 6- Köy evi (Karanlık ve güneş görmeyen ev, güneş gören temiz sağlıklı ev), 7- Çocuk ve kadın, köy kadınının kuvvetli ve saygı, sevgi değer vasıfları)”⁴²

Askerlikte fırsat eğitimi denilen ve hazır müfredatın dışında ama asıl gayeye hizmet edecek doğaçlama çalışmalar da yapılmaktadır. İşte bu çalışmaya örnek bir olay bu eğitmen kurslarının birisinde rapor edilmiştir. Bu raporda kocası askerde olan bir kadına niçin ve nasıl yardım edildiğini görmekteyiz. Raporda belirtilen olay şudur: “Cumartesi günü öğleden sonra öğretmen Tuğrul ile konu yakalamak üzere halk harmanlarını gezmeye gitmiştik. Otuz yaşlarında Emine adlı bir gelinin, tınazın üstünde kötü bir yaba ile didinerek harman savurduğunu gördük. Durumunu anlamak üzere işine biraz yardım ettik. Emine'nin kocası Alpulu'da askerlik yapıyormuş. Bütün işler Emine'nin üzerine kalmış. Bir küçük çocuğu var. Akpınar köyündeki ihtiyar anası ile kardeşini çağırmış. Onlar da yardıma gelmemişler. Bütün köylü kendi işi ile meşgul olduğundan ücretli işçi bile bulamamış. Bu durumu görünce, müfredatımızdaki (kocası askere giden kimsesiz kadınlara yardım) maddesini işlemeye karar verdik. Akşam yemeğini yedikten sonra talebelere anlatıldı. Hemen ekserisi gidelim, savuralım dediler. Lüks lambaları alındı, şarkılar söyleyerek Emine'nin harmanına varıldı. Talebe harman etrafında oturdular. Önce vaziyet anlatıldı. Her talebe içinden doğan coşkununla harmanı savurmaya başladı. Usta inşaat talebelerini de götürdük. Lükslerin ışığı ile bir taraftan harman savruldu, bir taraftan oyunlar oynandı, saz, kaval, mızıkça çalındı. İki saat içinde harman savruldu, çeç alındı. 25 çuval doldurularak arabaya yüklendi. Emine'nin evine götürüldü.”⁴³

Benzer bir uygulamalı eğitim de Mecidiye Köyünde gerçekleştirildi. Bu köydeki eğitim şu başlıklar altında yürütüldü: 1- İstiklal Savaşı'nda esir olup kurtulan Hatice halanın nasıl esir olduğunu ve ne sıkıntılar çektiğini, nasıl kurtulduğunu, Atatürk'ün kurtarıcılığını anlatması, 2- Mecidiye Köyü'nde dokunan zili, tülü ve heybelerin nakışlarının tetkiki, el sanatlarında Türk köylü kadın ve kızlarının gösterdiği zekâ ve kudret, kadın hukuk ve hürriyetinin lüzumu. Türk kadınlarının hürriyete layık oluşu, köylerde el sanatının yaşatılması, nakışların yaptırılması, 3- Mecidiye Köy Kurulu odasının tetkiki, planının yapılması, 4- Mecidiye Köyü'nden, çok iptidai bir evin İsmetpaşa Köyü'ndeki ev ile mukayese ettirmek üzere tetkiki, 5- Mecidiye Köyü civarında bulunarak okula getirilen eski bir eserin görülmesi. Eski eserlerin korunması fikri. Her gün otobüsle ikişer grup götürmek üzere bu köylerde bu konular tetkik edildi.”⁴⁴

“24-30 Ağustos 1936 haftası okul inşaatı işi çok yüklü bir surette cereyan etti. Bu hafta öğleden evvel dört grup, öğleden sonra da dört grup olmak üzere her gün sekiz grup çalıştı. Bu haftanın sonuna kadar bir tek amele tutulmadan talebelerimiz temel kazdıktan başka tam 130 metre mikab da temel duvarı yaptılar. Bu hadise terbiye tarihimizde vukua gelen ilk değerli ve önemli hadisedir. Bu hafta okuma, yazma, hesap atçılık, koyunculuk ve sütçülük dersleri de tabii seyrini takip

⁴¹ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 87.

⁴² **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 88.

⁴³ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 94.

⁴⁴ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 96.

etti. Genel Ziraat Öğretmeni Numan gelerek dersini verdi. Pazar günü 30 Ağustos Zafer Bayramı olduğundan kurs ve inşaat talebelerimizle köyün ortasındaki Cumhuriyet meydanına gidildi. Orada önce İstiklal Marşı söylendi. Öğretmen Satılmış o günün değerini canlandıran bir nutuk söyledi. Ardından talebelerimizden birisi Türkün Manzumesini okudu.”⁴⁵ Eylül 1936 tarihinden itibaren bahçıvanlık konusu da müfredata dahil edilerek işlenmeye başlandı. Ekim 1936 tarihinden itibaren de Öğretim Denemesi, Alfabe Metodu, Jimnastik ve Müzik gibi konular müfredata dâhil edildi. Jimnastik derslerinde okulun önlerine Voleybol, Hentbol, Basketbol ve Futbol sahaları ile atletizm atlama yerleri yapıldı. Bu sporlar yapılırken çocuk oyunları da oynatılıp öğretilecektir.

Kursta sabit bir ders ve iş müfredatı yoktu. Ortaya çıkan durum ve ihtiyaçlara göre anında belirleniyor ve uygulamaya geçiliyordu. Verilen dersler de bu yüzden sürekli çeşitlilik gösteriyordu. Esnek bir “günlük” ve “haftalık program” uygulanmıştır. Temmuz-Ağustos-Eylül 1936 tarihlerinde işlenen dersler ve uygulamalar şunlardır: Umumi Ziraat, Yulaf Biçme Makinesi, Timar, Okuma-Yazma, Atçılık, Bahçecilik, Koyunculuk, Orak Makinesi, Sütçülük, Harman Makinesi, Pulluk, Taş Harman, Ot Balyası, Hastalıklar, Banyo ve Çamaşır Yıkama, Mütalaa, Köy Tetkikleri, Eğlence, İnşaat, Yurt-Yaşama, Hesap, Tahrir ve Dikte, Dikte ve Hesap, Bahçe Ziraatı, İnşaat Hesabı, Tarih-Coğrafya, Çocuk Müşahede ve Tetkiki. Ekim-Kasım 1936 tarihindeki dersler ve uygulamalar ise şunlardır (devam eden ders ve uygulamalar yeniden yazılmamıştır): Jimnastik, Fidanlıkta Aşı, Öğretim Denemesi, Harita Okuma ve Yapma, Termometre Kullanma, İmla, Tavukçuluk, Sığırcılık, Okuma-Anlatma, Dülgerlik, İnsan Bedeni, Pusula Kullanma, Dilekçe Yazma, Cihetler, Arıcılık. Ayrıca İpek Böcekçiliği ve Tohum ve Yem Nebatları konularında da bilgilendirmeler yapıldı. Bu dönemdeki eğitici ve öğretmenler de şu kişilerdi: Numan Kırış, İbrahim, Salih, Necati, Ömer Özbek, Fikri Faik, Galip, Haydar, Nuri İncekara, Dr.Talat, Mustafa, Şaban Güler, Fuat Durlu, Muzaffer, Satılmış, Kemal Astarlı, Durmuş Güngör, Hamit Tuncel, Reşat Alkaya, Feramuş Aslan, Kazım Beyler ile Mediha Hanım. M. Emin Soysal Bey de kurs müdürü olmakla birlikte birçok derse bizzat öğretmen olarak girmiştir.⁴⁶

Müfredat programının işleyişine, derslerin çeşitliliğine ve işleniş tekniğine baktığımızda büyük oranda askeri eğitim ve ihtiyaçların yansıdığını görmekteyiz. Bu müfredat ve uygulanış şekli eskiden beri askerlik vazifesi esnasında verilen takviye eğitimleri içinde yer almıştır. Bu eğitmen kurslarının başarılı olması ve talebelerin şevkle ilgi göstermesinin nedenlerinden birisi de ihtiyaç duydukları konuları içermesinin yanında aynı zamanda bunların çoğunun askerlik vazifesi içinde de verilmiş olmalarıydı. Bu yüzden Eğitmen Kurslarının ilk devrelerinde eğitmen adaylarının Onbaşı ve Çavuş olarak askerliğini yapmış veya yapmakta olanlar arasından seçilmeleri isabetli bir tercih olmuştur.

Eğitmenler 18 Kasım 1936 tarihinde Ankara Milli Eğitim Müdürlüğünde toplandılar. Tayin edildikleri köyler kendilerine sözlü olarak bildirildi. Kendilerine köylerine gittiklerinde lazım olacak zaruri malzemeler ve eşyalar verildi. Bu malzemeler şunlardır: 1- Bayrak ve direği, 2-Saat, 3- Bir adi ve bir tabip termometresi, 4- Şerit metre, 5- Makas, 6- Bir şişe mürekkep, 7- Yazı ve kurşun kalem, 8- Türkiye haritası, 9- Not defteri ve kâğıt. Bunlar dağıtıldıktan sonra köylerine giderek 26 Kasım 1936 tarihinde görevlerine başlamaları istendi. Bu eğitmenlerden 33 kişi kendi köyüne, 22 kişi yakın köylere, 24 kişi de uzak köylere tayin edildiler. İğdır-Aratan Köyünde de bir köy eğitmeni göreve başlamıştı.⁴⁷

⁴⁵ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 97.

⁴⁶ **Kültür Bakanlığı Dergisi**, s. 109-124.

⁴⁷ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul, 2003, s. 212.

Eğitmenlerin buldukları köyler 5- 9 köy bir bölge olarak ayrılmak suretiyle 11 bölgeye bölündü. Bu bölgelerin başına birer gezici Başöğretmen verildi. Bu Gezici Başöğretmenler bir öğretimin hemen başında bir de ortasında olmak üzere en az 2 kez köy eğitmenin olduğu köy okuluna teftişe giderlerdi. Gezici Başöğretmenler Eğitmenlere her konuda yardımcı olup destek verdiler.

Eğitmen Kursları için daha iyi ve kapsamlı mekân ve ortam arayışları Milli Eğitim ve Ziraat Bakanlıklarının ortak çalışmaları ile devam etti. Bu maksatla ülkenin değişik yerlerinde araştırma ve incelemelerde bulundular. Milli Eğitim Bakanlığında İ. H. Tonguç ile Ziraat Bakanlığı Köycülük Şubesi Müdürü Fikri Bey’ler Trakya’da kapsamlı bir çalışma yürüttüler. Bu incelemeler sonucu Trakya’da da Eğitmen Kursları için yerler belirlendi, hazırlıklar yapıldı, çalışmalar başlatıldı.⁴⁸ Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan da aynı şekilde bu kursların daha etkin ve verimli olmaları için çalışmalarını sürdürmekteydi. Bakan, Köy Eğitmenleri uygulamasının bir “Köy Kalkınması Kültür Hareketi” olduğunu belirtmekteydi.⁴⁹

Çifteler Kursunun ikinci dört aylık kısmı 1937 ilkbaharında yapıldı. Ankara köylerindeki eğitmenler tekrar Mahmudiye’de toplandı ve dört ay daha eğitim aldılar. Kurs sonunda onlar için Ankara’da bir uygulama sınavı ve mezuniyet töreni düzenlendi. Çifteler kursunun bu ilk dönemi başarılı olduktan sonra, Milli Eğitim Bakanlığı yeniden, Ankara-Çubuk, Ayaş, Polatlı, Afyon-Emirdağ, Erzincan-Kelkit, Tercan, Erzurum-Pasinler kazalarında, Eskişehir, Kars, Edirne ve Kırklareli çevresindeki köylerde eğitmen kursları için askerliğini Çavuş veya Onbaşı olarak yapmış öğrenciler aramaya başladı.⁵⁰ 18 Nisan 1937’de Eskişehir, Kars, Edirne, Erzincan ve Sakarya’da Eğitmen Kursları açıldı. Böylece 1938 yılı itibarıyla Eskişehir, Edirne, Sakarya, Erzincan, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri, Manisa ve Malatya’da 11 Eğitmen Kursu açılmış oldu. Eskişehir’de Mahmudiye ve Hamidiye köylerinde iki ayrı kurs açılmıştı.

Bu uğraşların başarılı olması, uygulamada tespit edilen aksaklıkları gidermek, daha verimli çalışmalar yapmak ve Eğitmen Kurslarını hukukî bir zemine oturtmak maksadıyla TBMM’nde 11 Haziran 1937 tarihinde 3238 Sayılı Köy Eğitmenleri Kanunu kabul edildi. Bu kanuna göre:

1- Nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylerin öğretim ve eğitim işlerini görmek, Ziraat işlerinin fennî bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmek üzere köy eğitmenleri istihdam edilir.

2- Köy eğitmenleri, Maarif ve Ziraat Vekillikleri tarafından; ziraat işleri yaptırılmaya elverişli okul veya çiftliklerde açılan kurslarda yetiştirilirler. Eğitmen yetiştirme kurslarının masrafları Maarif ve Ziraat Vekillikleri bütçelerinden ödenir.

3- Maarif Vekilliğince seçilecek ve mezun sayılarak kurslara vazife görmek üzere gönderilecek ilköğretim müfettişleri ve ilkokul öğretmenleri bu kurslarda buldukları müddetçe müktesab hakları olan maaşlarını ve makam ücretlerini tam olarak alırlar.

4- Eğitmen bulunan köylerden lüzumu kadarı birleştirilerek bir bölge teşkil edilir. Her bölgeye gezici bir başöğretmen veya öğretmen tayin olunur ve bunlar köy eğitmeni yetiştirme kurslarına iştirak etmiş ilkokul öğretmenlerinden seçilir. Gezici öğretmen veya başöğretmenlerin müktesab hakları olan maaş ve makam ücretleri mensup oldukları hususî idare bütçelerinden ödenir. Bunların gezmeleri için harcırah mukabili olarak bölge merkezi haricinde vazifeli geçirecekleri her gün için 100 kuruşu

⁴⁸ **Ulus Gazetesi**, 5 Şubat 1937, s. 2.

⁴⁹ **Ulus Gazetesi**, 3 Mart 1937, s. 1 ve 6.

⁵⁰ **Ulus Gazetesi**, 19 Şubat 1937, s. 2.

geçmemek üzere Maarif Vekilliğince tayin edilecek miktarda mezkûr Vekillik bütçesinden tediye yapılır.

5- Köy öğretmenlerine İcra Vekilleri Heyetince tasdikli kadrolarda tesbit edilecek miktar üzerinden ve Maarif Vekâleti bütçesine mevzu vilâyetlere yardım tahsisatından alâkadar vilâyetlerce aylık ücret; Ziraat Vekâleti bütçesinden de meccanen tohum, fidan, damızlık ve ziraat aletleri gibi vesait verilir.

6- Köy öğretmenlerinin kurslara alınmaları, yetiştirilme tarzları, köylerdeki ödevleri, beşinci maddede yazılı vesaiti icabında köylü lehine nasıl kullanacakları, işlerinin takib ve teftişi Maarif ve Ziraat Vekilliklerince müştereken kararlaştırılır.

7- Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

8- Bu kanunun hükümlerini icraya Dâhiliye, Maarif, Maliye ve Ziraat Vekilleri memurdur. (15 Haziran 1937).⁵¹

Genel anlamda öncelikle askerliğini köy kökenli Onbaşı ve Çavuş olarak yapanlardan oluşturulan Köy Öğretmenleri, köylerine döndüklerinde köyünün ve civar köylerin kalkınması için önemli bir eleman olarak görülmüştür. Köy çocuklarına dört işlem yapabilmeyi, temel matematik bilgisini ve okuma-yazmayı öğretecekti. Bunların dışında köyün kalkınmasına katkı sağlayacak bilinçli ve modern tarım ve hayvancılık işlerini yaptırması da isteniyordu. Ayrıca ağaç dikmek, okul binası yapmak, bayramlarda ve önemli günlerde anma töreni düzenlemek ve konuşmalar yapmak da Köy Öğretmeninden beklenen işlerdi. Köyün sıhhi durumunu düzeltmek ve köyün dışarı ile irtibatını sağlamak gibi vazifeler de öğretmenden bekleniyordu. Köyündeki tarihi eserler bilgisi ve takibi, köye gelen resmi memurlar ve görevlilerin karşılanması, ağırlanması gibi protokol hizmetleri de öğretmenden beklenen görevler arasında idi. Ziraattan hayvancılığa, eğitimden sağlığa, bürokrasiden hukuka kadar geniş bir alanda adeta köyün tüm işlerinden sorumlu kişisi olarak görülüyordu.⁵² Bu algı büyük beklentiler yaratıyordu. O dönemin bazı önemli yazarları Köy Öğretmenlerini köyler için birer “medeniyet yapıcı” olarak adlandırıyorlardı.⁵³ Hatta “köye girmenin anahtarı ele geçirilmiştir. Sizler bu işin Fatihisi olacaksınız” şeklinde ifade edildiği gibi çok büyük beklentiler vardır.⁵⁴ Askerlik eğitimlerindeki birikimleri ve öğretmen kurslarındaki aldıkları eğitim ve yaptıkları uygulamalar bu öğretmenlerin öz güvenlerinin artmasına neden oldu. Başarıya saygınlıkları arttı. Birçoğu adlarıyla birlikte askerlikte aldıkları rütbe ile anılır oldular. Mustafa Çavuş, Hasan Onbaşı Mehmet Gedikli gibi sıfatların yanında Öğretmen Mustafa Çavuş, Öğretmen Hasan Onbaşı gibi “Öğretmen” sıfatını da isim olarak aldılar.

SONUÇ

“Köy Öğretmenleri” adı verilen bu kişiler köyün ihtiyaçlarına yönelik kapsamlı şekilde uygulamalı ve teorik eğitim görmüşlerdir. Kursu başarı ile bitiren Çavuş ve Onbaşılar Ankara’daki bazı köy okullarında öğretmenlik yaparak öğrendiklerini uygulama imkânı bulmuşlardır. Bu uygulamanın başarılı olduğunu değerlendiren Milli Eğitim Bakanlığı ve Ziraat Bakanlığı bu projenin

⁵¹ **Resmî Gazete**, 24/VI/1937, S 3639.

⁵² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:6, C 26, İçtima:3, 68. İnikat, 3.VI.1942, s. 61-62.

⁵³ Yaşar Nabi, “Kültür Davamız ve Köy Öğretmenleri”, **Ulus Gazetesi**, 24 Mart 1937, s. 2.

⁵⁴ Rasih Kaplan, “Aksu Öğretmen Kursunda ve Köy Enstitüsünde Bir Konferans”, **Türk Akdeniz Antalya Halkevi Dergisi**, C 4, No:20, 1.Teşrin 1940, s. 6.

yaygınlaştırılarak devam etmesine karar vermiştir. İlerleyen yıllarda çok sayıda Çavuş ve Onbaşı bu eğitimden geçmiştir. Askerlik sonrası Eğitim kurslarında eğitim gören bu kişiler memleketlerine döndüklerinde köylerinin kalkınması ve eğitilmesinde önemli rol oynamışlardır. Modern tarım, hayvancılık, arıcılık, ormancılık, sebze ve meyve yetiştiriciliği bunların ilaçlanması ve bakımı, ekimi, dikimi konularında önder olmuşlardır. Aynı zamanda köydeki ilkokulların 3. Sınıflarına kadar okuma yazma ve hesap bilgilerini öğretmeleri dolayısı ile köyün öğretmeni işlevini de ifa etmişlerdir. Böylece yıllar süreceği düşünülen köy eğitimi daha kısa sürede sonuçlar vermeye başlamıştır. Üstelik buldukları bölgelerin tarımsal üretimine ve ziraat ekonomisine önemli katkılar sağlamışlardır. Bu eğitimlere kursu bitirdiklerinde göreve başlarlarken köylerde kullanmak ve üretmek üzere tarım araçları, tohum ve fidanlar verilmekteydi. Birçok köylü için bunlar bilinmeyen veya hiç kullanılmamış şeylerdi. Bu yüzden bu gibi köylerin çoğunda yetiştirilen yeni ürünlere "eğitmen" sözü eklenerek "Eğitmen arpası", "eğitmen buğdayı", "eğitmen bağı" gibi isimler verildi.

“Köy Eğitim Kursları” daha kapsamlı bir köy eğitiminin doğmasına temel teşkil etmiştir. “Köy Öğretmen Okulları” bu ihtiyaçtan doğmuştur. Köy Öğretmen Okulları açılmasına rağmen bu eğitim kursları verimliliği ve başarısı dolayısı ile bir süre daha devam etmiş ancak 2.Dünya Savaşında asker ihtiyacı ve önceliğin askeri şartlar olması dolayısı ile sekteye uğramıştır. Savaş bittikten sonra bu eğitim sistemi bir süre daha devam ettirilmesine rağmen hızı kesilmiş ve kendiliğinden ihtiyaç dışı kalmıştır.

İlk uygulamasına 1936 yılında başlanan Köy Eğitim Kursları 1947 yılına kadar başarılı bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. Yaklaşık 10 yıl aktif bir görev ifa eden kurslarda 29’u kadın olmak üzere 8.675 köy eğitmeni yetiştirilmiştir. Bu eğitimler köylerde 500 kadarını kendilerinin inşa ettikleri 7.090 okul açmışlar, bu okulların birinci sınıflarında 59.129, ikinci sınıflarında 89.260, üçüncü sınıflarında 62.123 öğrenci eğitmişlerdir. Eğitimler köyün eğitim ve öğretim imkânlarını geliştirdikleri gibi aynı zamanda köyün güzelleşmesine de katkı sağlamışlardır.⁵⁵

İlköğretim Umum Müdürlüğü Tamiminde ve Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu ve İzah-namesinde, “Köy, Eğitim, Gezici Başöğretmenlerin ve Gezici Öğretmenlerin Mükâfatlandırılması ve Cezalandırılması” ile ilgili maddeler vardır. Buna göre verilecek ödüller şu şekilde sıralanmıştır: “*Üstün başarılı sayılmak, köye hizmet edenler anıtına adı yazılmak, köydeki bir tesise adı verilmek, ülkü eri sayılmak*”.

Sonuçta; kısa zamanda ve kısıtlı imkânlarla rağmen yapılan işlerin çok büyük bir değer taşıdığını ve bu teşkilatlanma içinde görev yapan personelin bu ödülleri başarılı çalışmalarını dolayısıyla hak ettiklerini ifade edebiliriz.

Atatürk, rahatsızlığı dolayısıyla Celal Bayar tarafından okunan 1 Kasım 1938 tarihli son Meclis Açılış konuşmasında “Geçen sene tecrübelerinin ümit verici mahiyette olduğunu kaydettiğim eğitim okulları çok iyi neticeler vermiş ve eğitim kadrosuna bu yıl 1500 kişi daha ilâve edilmiştir, önümüzdeki yıllar içinde bu miktarın artırılacağı şüphesizdir.” diyerek kuruluşunda ve işleyişinde rol oynadığı Eğitim Kursları hakkında başarılı oldukları gerekçesiyle olumlu düşüncelere sahipti.⁵⁶

KAYNAKÇA

⁵⁵ Tahsin Özdemir, “Eğitmenli Köylerden Birisini Ziyaret”, **Türk Akdeniz Antalya Halkevi Dergisi**, C 4, S 23, Haziran, 1941, s. 4-6.; Tahsin Özdemir, “Eğitmenli Yarbaşıçandır Köyünde Yeni Okul Temeli Atılırken”, **Türk Akdeniz Antalya Halkevi Dergisi**, C 4, S 24, 6 Kasım 1942, s. 15-16.

⁵⁶ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, ATAM, Ankara, 2006, s. 871.

1.Mülakat

Eğitmen Abdullah Yüksel (1918 doğumlu) ile 24 Aralık 2017 Tarihinde Antalya Eski Öğretmenevinde Yapılan Mülakat.

2.Sürelî Yayınlar

Akşam Gazetesi

Kültür Bakanlığı Dergisi

Resmî Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

Ulus Gazetesi

Ülkü Dergisi

3.Kitap ve Makaleler

AFET İnan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, 1969.

AKDOĞAN, Esra Mindivanlı, **Köy Enstitülerinde Eğitim Anlayışı ve Tarih ve Yurttaşlık Bilgisi Öğretimi**, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2016.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, (Hazırlayan: Suat Akgül), **Ta'lim ve Terbiye-i Askeriyye Hakkında Nokta-i Nazarlar**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, (Hazırlayan: İsmet Gönülal & Hüsamettin Ünsal), **Zabit ve Kumandan İle Hasbihal**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, ATAM, Ankara, 2006.

BAYAR, M. Hikmet, **Askerî Okulların Tarihçeleri**, Genelkurmay Başkanlığı, İstanbul, 2009.

BAYRAM, Feridun, **Eğitmenler**, Ankara (Tarihsiz).

ERGÜN, Mustafa, “Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Köy Eğitimci Yetiştirme Kursları”, **Öğretmen Okullarının 160. Yılı**, Ankara, 2008.

ESER, Gülşah, “Kastamonu-Göl Eğitimci Kursu'nun 1940 Yılı Faaliyetleri”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl: 2012/1, C 11, S 21.

İSKİT, Server R., **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, 1939.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1982.

KAPLAN, Rasih, “Aksu Eğitimci Kursunda ve Köy Enstitüsünde Bir Konferans”, **Türk Akdeniz Antalya Halkevi Dergisi**, C 4, No:20, 1. Teşrin 1940.

KARAL, E. Ziya, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1981.

KAVCAR, Cavit, (Hazırlayan) **60. Kuruluş Yıldönümünde Köy Enstitüleri**, TED, 19 Nisan 2000.

KOÇER, Hasan Ali, “Türkiye'de Köy Eğitim ve Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, VI/1-4., 1973.

Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 2000.

ÖZDEMİR, Tahsin, “Eğitmenli Köylerden Birisini Ziyaret”, **Türk Akdeniz Antalya Halkevi Dergisi**, C 4, S 23, Haziran, 1941.

ÖZDEMİR, Tahsin, “Eğitmenli Yarbaşıdır Köyünde Yeni Okul Temeli Atılırken”, **Türk Akdeniz Antalya Halkevi Dergisi** C 4, S 24, 6 Kasım 1942.

ÖZEL, Mehmet, (Hazırlayan) **Türk Ordusu**, Ankara, 1999.

SAKAOĞLU, Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul, 2003.

SARI, Muhammed & UZ, Esmâ, “Cumhuriyet Döneminde Köy Eğitim Kursları”, **Turkish History Education Journal**, Spring 2017.

Topçu Sınıfının Talim ve Terbiye Programı, Askeri Matbaa, İstanbul, 1930.

ULUSKAN, Seda Bayındır, **Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Ankara, 2010.

ÜNAL, Tahsin, **Harp Okulu Tarihi**, Ankara, 2001.

Yaşar Nabi, “Kültür Davamız ve Köy Eğitimcileri”, **Ulus Gazetesi**, 24 Mart 1937.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ KATKILARIYLA GERÇEKLEŞTİRİLEN SU PROJESİ KAPSAMINDA KKTC'DE TARIM VE TİCARET

Faysal GÜDEN*

ÖZET

Çalışmanın amacı Dünyada ilk ve tek olma özelliği taşıyan askıda borulu deniz geçiş sistemini de bünyesinde barındıran KKTC Su Temin Projesi'nin KKTC'deki tarım ve ticarete etkisini anlatmak. Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu eşsiz proje, tamamlanan isale hatları ile Lefkoşa, Gazimağusa ve Güzelyurt'ta yaşayan Kuzey Kıbrıslı vatandaşlara yüksek standartlarda içme suyu temin etmekle birlikte sulama suyu da temin etmiş oldu. Son olarak Girne ve Dıpkarpaz Bölgesi İçme suyu İsale Hatları ile birlikte adanın her bölgesine içme suyu ulaştırıldı. KKTC'de tarım ve ticaretin canlanmasına büyük destek olacak olan KKTC Su Temin Projesi ve bu çerçevede KKTC'nin tarım ve ticaretinin gelişmesi için belirlenen stratejileri belirterek faydalı bilgiler katmak, KKTC Su Temin Projesi kapsamında KKTC'nin tarım ve ticaretinin yeniden canlandırılması, KKTC Su Temin Projesi'nin gelecek stratejileri ve KKTC tarım ve ticaretine olan katkısı öne çıkarılacak, coğrafik konumu nedeni ile önemli bir noktada olan KKTC, doğu ile batı arasında doğal enerji kaynaklarının geçişinde köprü görevi durumunda olması ve ilgili çalışma ile öneminin daha da arttığı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Ticaret, Su, Ekonomi.

AGRICULTURE AND TRADE IN TRNC WITHIN THE SCOPE OF THE WATER PROJECT IMPLEMENTED WITH THE CONTRIBUTIONS OF THE REPUBLIC OF TURKEY'S

ABSTRACT

The objective of the study is to explain the effect of the TRNC Water Supply Project in the TRNC on agriculture and commercialization, which also includes the hulled pipeline system which is the first and only in the world. Turkey has realized the unique project completed with transmission lines Nicosia, Famagusta and living in Morphou but provides drinking water to the highest standards for Northern Cypriots citizens that have purchased together with irrigation water. Lastly, drinking water was delivered to every region of the island along with the Girne and Dıpkarpaz Region Drinking Water Wellness Lines. TRNC Water Supply Project, which will be a great support for the revitalization of agriculture and trade in TRNC and providing useful information by showing the strategies determined for the development of agriculture and commerce of TRNC on this frame. Revitalization of TRNC's agriculture and trade within the TRNC Water Supply Project, it is emphasized that the future strategies of the Supply Project and its contribution to the TRNC agriculture and trade will be emphasized and that the TRNC, a prime location with its geographical position, is a bridge between the natural energy resources of the East and the West.

Key Words: Agriculture, Trade, Water, Economy.

---

* Öğr. Gör., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, fguden@ciu.edu.tr

GİRİŞ

KKTC'de yaşanan kuraklık ve su sıkıntısı dolayısıyla KKTC'de tarım ve ticaret tam anlamıyla minimuma inmiş ve bu kapsamda TC-KKTC işbirliği ile Türkiye'den KKTC'ye su getirilerek sorunun giderilmesi için büyük Su Temin Projesi girişiminde bulunularak proje 2017'nin ilk aylarında tamamlanmıştır.

Proje kapsamında 80 kilometrelik deniz geçişi gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında KKTC'ye gelen su, KKTC toplumunun % 100'ü tarafından içme suyu olarak kullanılmaya başlanmıştır. İşbu proje kapsamında, Tarımsal sulamanın Kıbrıs'a gelmesiyle birlikte, KKTC'de hiç olmadığı kadar ürün yetiştirilerek KKTC'nin tarım ve ticaretinde tam anlamıyla değişim yaşanmaya başlamıştır. Türkiye'den gelen suyun tarımsal maksatlı kullanımına başlanarak, sulama programları oluşturulmaya başlanmış ve tarım ekonomisinde gelişim sağlanmaya başlanmıştır.

KKTC'de Gayri Safi Milli Hasıla'nın yüzde 5,6'sı tarım sektöründen, ihracatın yüzde 25,61'i tarımsal ürünler ve yüzde 58,84'ü işlenmiş tarım ürünlerinden karşılanmaktadır. Bu veriler toplam ihracat içerisinde tarımın yüzde 84,45 pay ile ülkemiz için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. KKTC'de tarımsal ürün ihracatının önemli bir bölümü sulu tarım ürünleri ile yapılmaktadır. Bu bağlamda kuraklığın da etkisi ile azalan tarımsal üretimin yeniden yapılması ve üretim faaliyetlerinin devamlılığı için Türkiye'den gelen tarımsal amaçlar için kullanılacak suyun önemi daha da ön plana çıkararak, ilgili suyun tarım ve ticarete önemli bir yeri olduğu vurgulanabilmektedir.

KKTC, patates ve narenciye gibi ürünleri birçok yere ihraç etmektedir ancak su geldikten sonra tarımsal ürün yelpazesi tarımda daha fazla üretimin yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Bu gelişme ile yaklaşık 50 yeni ürün daha yetiştirme şansı bularak tarım ve ticarete önemli gelişmeler günden güne artacaktır.

KKTC'ye gelen su ile KKTC yer altı suyu kullanımı daha aza indirgenerek yeraltında azalan su kaynakları tekrardan canlılık kazanacaktır. KKTC'de tarım ve ticaretin gelişmesiyle, sırası ile ekonomi, sanayi, tarım, turizm ve eğitim üzerine de istihdamlar artıp adada göç faaliyetleri bir nevi duracak ve gelecek daha güzel şekilde hem toplum açısından hem de adanın coğrafik yapısı bakımından daha güzel bir hal alacaktır. TC'nin KKTC'ye yapmış olduğu Su Projesi yatırımı ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti ve Kıbrıs Cumhuriyeti arasında önemli projelere imza atılarak, hem KKTC'nin ekonomisine hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisine ciddi anlamda katkı sağlanabilecektir. İlgili çalışmada su projesi ve bu projenin KKTC'deki tarım ve ticarete etkisi incelenecektir.

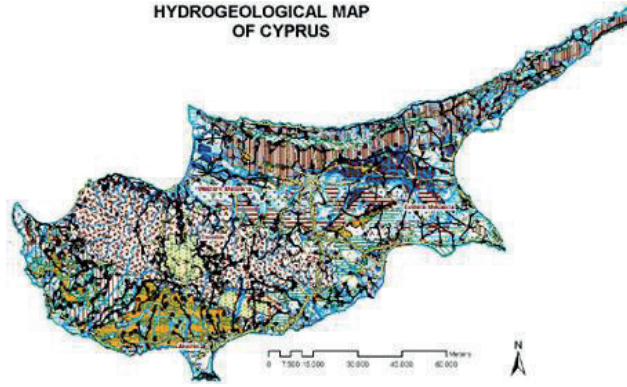

Dünyada hemen hemen her ülkede coğrafik yapı nedeni ile mevcut bulunan yer altı suyu kaynakları olduğu gibi, Kıbrıs'ta da mevcuttur ancak günümüzde ihtiyaç duyulan gerek ev kullanımı gerekse sulama suyu ihtiyacı büyük oranda yeraltı su kaynaklarından karşılanmaktadır. Bu akiferlerin oluşumu Üst Kretase'den (90 milyon yıl önce) günümüze uzanan süreç esnasında adanın jeolojik evrimine ve bu evrim sürecinde ortaya çıkan jeolojik faktörlere dayanmaktadır. Kıbrıs'ta 19. Yüzyılın sonuna kadar, akiferlerden saplanan yeraltı suyu hem sığ kuyular ile sıra kuyulardan, hem de küçük kanallar ile pınarlardan sağlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında sondaj kuyularında yer altı suyu çekimleri artmaya başlamış ve yapılan bu yoğun yeraltı suyu çekimi çok sayıda akiferinin tükenmesine ve kıyı akiferlerinde deniz suyu girişiminin meydana gelmesine yol açmıştır. Kıbrıs'ın coğrafik konumu nedeni ile Kıbrıs maki iklimine tabidir. Yaz aylarında genelde sıcak ve kurak, kış aylarında ise soğuk ve az yağışlı geçmektedir. Dolayısı ile Kıbrıs'ta genellikle yaz aylarında kuraklık olması nedeni ile yer altı su kaynakları çok azalmış ve tarım ve ticarete ise büyük sıkıntılara yol açmıştır. Kıbrıs'ta yağış oranına bakıldığı zaman yıllık ortalama 500 mm dolaylarında olduğu ve son bir kaç on yıl içerisinde belirtilen yıllık yağış miktarlarında azalma söz konusudur. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus, yıllardır hüküm süren kuraklığa rağmen yeraltı su kaynaklarının yönetiminden sorumlu resmi kurumlar hiçbir tedbir almamaları göze çarpmıştır. Yaklaşık son kırk yıl içerisinde yüzey sularının denize akışını önlemek ve akiferlerde yoğun yeraltı suyu çekiminden kaynaklanan baskıyı önlemek amacıyla barajlar yapılmış ancak bu kez de suya olan talebin her geçen gün artması akiferler üzerinde oluşan baskıyı sürdürdüğü görülmektedir¹.

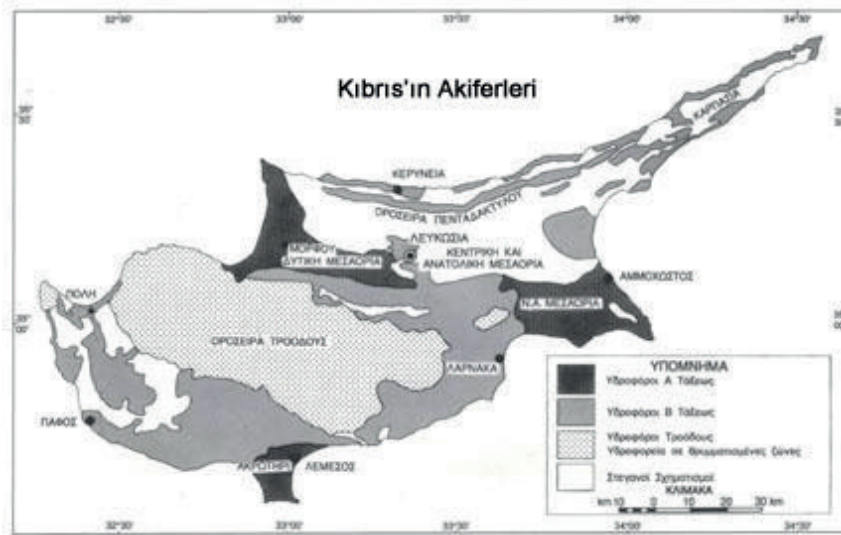
Kıbrıs'ta yeraltı suyu şartlarının anlaşılması ve akiferler hakkında daha detaylı bilgilerin edinilebilmesi için ilk bilimsel çalışmalar 19. Yüzyılın sonlarında yapılabilmektedir. 1960'lı yıllardan sonra başlayan çalışmalar ve resmi kurumlarca sürdürülen araştırma projeleri sayesinde Kıbrıs'ın akiferler sistemleri artık günümüzde iyice bilinir olmuştur.

---

¹ http://www.cyprusgeology.org/turkish/4_1_aquifers_tr.htm

Kıbrıs'ta akiferler yanal yönde gösterdikleri yayılım ve kalınlıklarına göre birinci sınıf ve ikinci sınıf olmak üzere altı bölüme ayrılmıştır. Aşağıdaki haritada bu dağılımlar net olarak görülebilmektedir.

Yukarıda görülen Kıbrıs Akiferleri haritasından da anlaşıldığı gibi, birinci sınıf akiferler oldukça kalın ve yanal yönde geniş yayılım sunar ve süreklilik teşkil etmektedirler. Bu akiferler Batı Mesarya, Güneydoğu Mesarya ve Ağrotur akiferlerinden oluşmaktadır. Ayrıca, Trodos Dağları akiferleri de birinci sınıf akiferleri özelliği taşıdığından birinci sınıf akiferlerdendir.

Batı Mesarya Akiferleri içindeki Üst Akiferler en önemli akiferler olarak bilinmektedir. Bu akiferler yaklaşık 400 kilometrekarelik bir alanı kapsayarak doğuda eski Lefkoşa Havaalanı'ndan başlayıp, batıda Omorfo Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Pleyistosen-Pliyosen yaşlı kayalardan oluşan ilgili akiferler, silt ve kil ara düzeyleri içeren çakıl, kum ve kalkerli kumtaşları içermektedir. Akifer bölgeyi kat eden ve Batı Mesarya bölgesinden kaynaklanan dereler ve yağış ile beslenmektedir. Son 50 yılda akiferden yapılan

yoğu yeraltı suyu çekimleri sonucunda Omorfo Körfezi'nden itibaren kara içlerine doğru deniz suyu girişimi meydana geldiği kaydedilmiştir.²

Güneydoğu Mesarya Akiferine bakılacak olursa, bu bölgedeki akiferin en önemli akiferi kumlu akifer olduğu bilinmektedir. Yaklaşık 500 km² alana yayılan bu akifer Pliyosen – Pleyistosen yaşlı kalkerli kum ve kum taşları ile mamalı kumlar ile çakıllı düzeylerden oluşmaktadır. 1950 ile 1970 yılları arasında akiferden aşırı yeraltı suyu çekimi yapılması sebebiyle sadece yağış ile beslenen bu akifer, yeraltı su seviyelerinin düşmesi sonucunda Akifer'in Ormidya'dan Mağusa'ya uzanan kıyı bölümü deniz suyu girişimine uğramıştır.³

Ağrutus Akiferine bakıldığı zaman, Ağrotur yarımadasının en önemli akiferi olarak bilinmektedir. Yeraltı suyunu iletme özelliğine sahip olan silt ve kil ara düzeyleri içeren, çakıl, kum ve blok boyutundaki materyallerden oluşan bu akifer, 42 km² bir alana yayılmıştır. Kuris Deresi'nin akışı ve yağışlarından beslenmekte olan bu akiferden yapılan yeraltı su çekimleri nedeniyle Kuris Barajı'nın inşası sonrasında kayda değer oransa yeraltı suyunda azalma olmuştur. 1940'lı yıllarda başlayan yeraltı suyu çekimleri nedeni ile diğer akiferlerde olduğu gibi bu akifere de deniz suyu girişimleri meydana gelmiştir.

Trodos Akifer'i volkanik kayalar içerisinde gelişmiştir ve masif özelliği bulunan bu kayalar 3500 km²'lik bölgeye yayılmıştır. Su kalitesi iyi olan bu akifer, yeraltı suyu faylar, çatlaklar, eklemler ve kırıklar içerisinde yer alırken, bir yandan da çatlaklardan yeraltı suları gün yüzüne çıkmaktadır.

İkinci sınıf akiferlere bakıldığı zaman ise, kalınlığı oldukça değişken geçirimli tabakalardan oluşmakla beraber yanal yöndeki yayılımlarının sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Hem çatlaklı hem de karstik özelliklere sahip olan Girne (Beşparmak) dağları akiferi ikinci sınıf akiferlere en güzel örneklerin başında gelmektedir.

---

² http://www.cyprusgeology.org/turkish/4_1_aquifers_tr.htm

³ http://www.cyprusgeology.org/turkish/4_1_aquifers_tr.htm

Yukarıda fotoğrafı görülen ikinci sınıf akiferinden olan Girne (Beşparmak) dağları akiferi resifal kireçtaşı ve jipsten oluşmakla birlikte, Trodos Masifi'ni çevreleyen karbonatlı kayalar, kıyı ovalar ve dere yatağı çökellerinden meydana gelen akiferlerdir. Girne (Beşparmak) dağları akiferinden ayrı olarak bu tip akiferler Orta Mesarya bölgesindeki alanlarda, Girne kıyı şeridi, Karpaz yarımadası, Kiti, Maroni, Anglišides, Pissuri-Paramal, Baf, Hirsofu baseni, Ayrini-Kormacit ve Maratasa-Lefke-Ksero-Limnidi dereleridir.⁴

Kıbrıs'ta en fazla Trodos dağlarında akarsu kaynakları bulunmaktadır ancak Trodos dağlarının kuzeyinde, Rum kesiminde yapılmış olan barajlar nedeniyle KKTC'de yer alan barajlara ve akiferlere yeterli miktarda su ulaşamamaktadır.

Son birkaç on yılda çeşitli yeraltı sularında kontrolsüz su çekimlerinin ötürü temiz yeraltı sularının azalması veya deniz suyu karışması, öte yandan insan faaliyetlerine bağlı olarak suların ciddi şekilde kirlenmesi ve kalitesinin bozulması, Kıbrıs halkının yeterli suya sahip olamamasına neden olmuştur. İnsan faaliyetlerinden kaynaklanan bu kirliliğin insan sağlığına ve çevreye yarattığı zararın boyutları belirlenerek kirliliğin önlenmesi için koordineli ve gerekli çalışmalar yürütülmektedir. Son 50 yılda gerek Kıbrıs adasında gerekse Akdeniz ülkelerinde yağış miktarlarında ciddi şekilde azalma olmuştur. Diğer yanda Akdeniz ülkelerinde gerçekleşen hızlı buhar artışı ve insan nüfusunda yaşanan artış nedeni ile su kaynaklarında ciddi sıkıntılar doğurmaktadır. Yukarıda belirtilen Kıbrıs'ın Yeraltı Suyu Kaynaklarının (Akiferlerin) bir yandan yetersiz diğer yandan da kirlilik teşkil etmesinden dolayı Kıbrıs'ta tarım ve ticareti ciddi şekilde etkileyerek günümüzde artık Kıbrıs'ta tarımcılık ve buna bağlı olarak da tarımcılık faaliyetleri yok olma noktasına gelerek tarım ve

⁴ http://www.cyprusgeology.org/turkish/4_1_aquifers_tr.htm

ticaret çok ciddi şekilde etkilenmiş ve ekonomiye çok ciddi negatif getirisi olduğu hissedilmektedir.

Tablo 1-Kuzey Kıbrıs Yüzey suyu bütçesi⁵

Beslenim	
Trodos dağlarından beslenen derelerinden akıttığı su miktarı	43 milyon m ³
Girne dağlarından beslenen derelerin akıttığı su miktarı	27 milyon m ³
TOPLAM	70 milyon m ³
Boşalım:	
Akiflerin beslenmesi	39 milyon m ³
Akiflerin beslenmesine derivasyon katkısı	8 milyon m ³
Sulama	13 milyon m ³
Denetimsiz Akan	10 milyon m ³
TOPLAM	70 milyon m ³

MTA’nın 1996 yılında hazırladığı özet rapora göre Kuzey Kıbrıs’ta yüzey suyu miktarı 70 milyon m³’tür. Fakat daha önceki bölümde belirtildiği gibi Abdürrahim Korukçu ve arkadaşlarının 2001 yılında yaptığı çalışmada bu rakam 27 milyon m³ olarak belirtilmiştir. Akdeniz ülkelerinde suyun farklı sektörlerde kullanımını gelişmişlikleri ile orantılıdır. Gelişmiş ülkelerde su, %49 oranında tarımsal, %13 evsel ve %38 endüstriyel amaçla kullanılmaktadır. KKTC’nin de içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde ise suyun %79’u tarımsal, %13’ü evsel ve %8’i endüstriyel amaçla kullanılmaktadır⁶.

KKTC’nin su problemine çözüm önerileri üretilirken üç farklı su taşıma yönetimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yöntemler medusa balonları ile su taşıma, tankerle su taşıma ve boru hattı ile su taşıma yöntemleridir. Yapılan çalışmalar ile o dönemde Türkiye’nin güney kıyılarından aktarılacak olan su miktarı yıllık 25 milyon m³ olarak hesaplanmıştır⁷.

⁵ T. E. Maden, “Havzalararası Su Transferinde Büyük Adım: KKTC İçme Suyu Temin Projesi”, Şubat 2012, C 5, S 50, s. 3.

⁶ H. Gökçekuş, “Evaluation of the Water Problems im the TRNC”, **Ispa 4th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology**, 21-25 May, 2001.

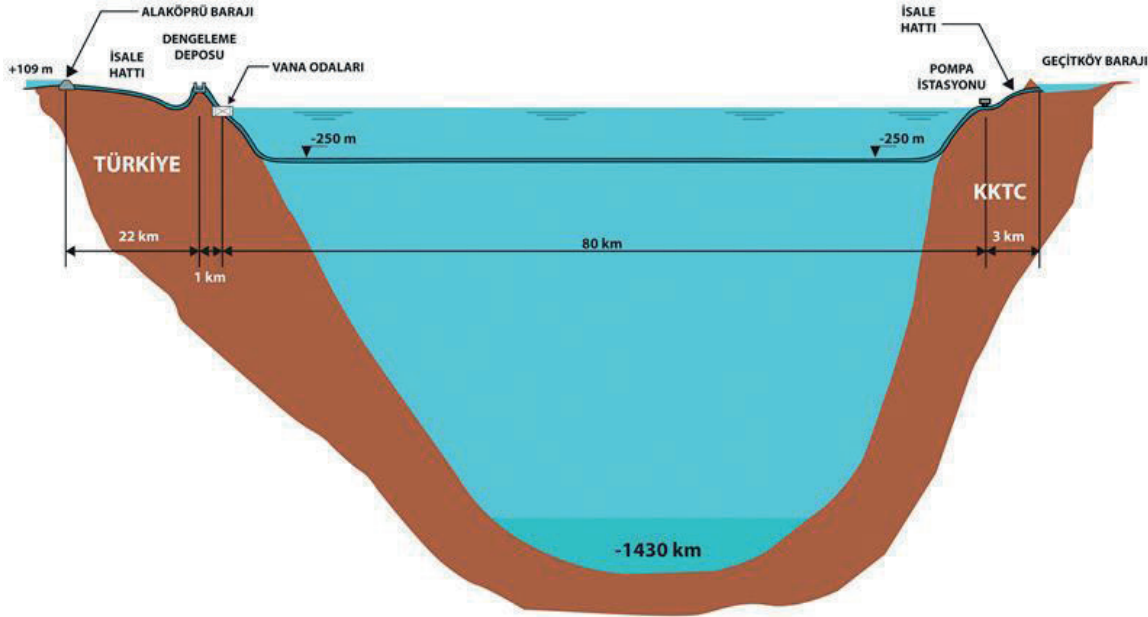
⁷ H. Gökçekuş, “Evaluation of the Water Problems im the TRNC”, **Ispa 4th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology**, 21-25 May, 2001.

Üç farklı su taşıma yönteminden en etkili yöntem ve sonuç veren yöntem olarak boru hattı ile su taşıma yöntemine başvurulmuştur.

BORU HATTI İLE SU TAŞIMA

MTA'nın 1996 yılında hazırladığı rapor doğrultusunda bu proje Silifke-Balalan-Güzelyurt hattına deniz dibinde yaklaşık 250 m derinliğine borular döşenerek gerçekleştirilecektir. Bu boru hattı ile Göksu nehrinden saniyede $0,8 \text{ m}^3$ su alacak ve bu su, sulama mevsiminde sulama amacıyla kullanılacak, diğer zamanlarda ise yer altı akiferine enjekte edilecektir. Ekonomik ömrü 35 yıl olan bu projede ishale hattı 207 km, taşınacak su miktarı 25 milyon m^3 olacaktır ve bunlar esas alındığında projenin maliyeti yaklaşık 305,15 milyon USD'dir. Bu proje ile KKTC'ye deniz yüzeyinin 60-70 metre altından 160 cm çapındaki plastik borular ile 75 milyon m^3 su taşınması planlanmıştır.

Boru ile su taşıma yönteminde, denizin 250 metre altında 80 km uzunluğunda inşa edilecek boru hattı ile suyun taşınmasını hedefleyen KKTC İçmesuyu Temin Projesi, 2 baraj, 107 km uzunluğunda boru hattı ve 2 adet terfi merkezinden oluşmaktadır.

KKTC'nin kullanılabilir yıllık su miktarı 117,5 milyon metre küptür. Yapılan araştırmalara göre KKTC'nin su ihtiyacı 190-197 milyon metre küptür. Sahip olunan su potansiyeli ve su ihtiyacı arasında yaklaşık yılda 70-75 milyon metre küp su açığı bulunmaktadır. Bu su açığı ise dünyada ilk kez uygulanan boru hattı ile su taşıma yöntemi ile giderilmiştir. 7 Mart 2011 yılında temeli atılan işbu proje 2014 yılının Mart ayında

tamamlanmış ve bu proje ile saniyede 2,38 metre küp su, yılda ise 75 milyon metre küp su Türkiye'den KKTC'ye boru hattı ile aktarılarak su açığı kapatılmıştır. KKTC'ye transfer edilen bu suyun % 50,3'ü içme ve evsel amaçlı kullanım, % 49,7'si ise sulama amaçlı kullanıma tahsis edilmesi planlanmıştır. Bu proje ile KKTC'ye hem içme ve kullanma suyu temin edilerek 50 yıllık su ihtiyacı karşılanacak; hem de 4824 hektarlık bir alan sulanarak zirai gelir elde edilecektir.⁸

Denizin 250 metre altında 80 km uzunluğunda inşa edilen boru hattı ile taşınan suyun taşınmasını hedefleyen bu proje, 2 baraj, 107 km uzunluğunda boru hattı ve 2 adet terfi merkezinden oluşmaktadır. Hattın deniz kısmında 1600 mm çaplı HDPE kullanılmıştır. Askıdaki borunun iki kıyı arasında yaklaşık 400-500 m aralıklarla, halatlar kullanılarak deniz tabanına bağlanmıştır. Projenin en önemli ayağı olan “Deniz Geçişi” ünitesi dünyada ilk kez uygulanmıştır.⁹

İlgili suyun tarım sektöründe kullanılmasına yönelik çalışmalar suyun KKTC'ye getirilmesi ile başlayarak tarım ve ticarete önemli ilerlemelerin kaydedilmesi için ciddi çalışmalar başlatılmıştır. Bilinmelidir ki gerek kuraklık, gerekse yeraltı suyunun dengesiz çekilmesi ve ekonominin her gün kötüye gitmesi, tarımcılık sektörünün çökmesine neden olmuş bu nedenle de su projesi tarım ve ticaretin tekrardan canlanabilmesi için en önemli kaynak olarak belirlenmiştir. Güzelyurt ve bölgesindeki 55 bin dönümlük alan ile Mesarya bölgesinde de 75 bin dönümlük araziye kapsayan bölgede sulama yapılarak neredeyse durma noktasına gelen tarım sektörü yeniden canlanacak böylelikle ülke ekonomisine de kayda değer

⁸ <http://www.dsi.gov.tr/projeler/kktc-su-temin-projesi>, 22/02/2018.

⁹ <http://www.dsi.gov.tr/haberler/2012/06/28/kibris>, 22/02/2018.

şekilde katkı sağlanacaktır. Keza, “Asrın Projesi” adı altında KKTC’ye getirilen su sayesinde 2010 yılında, 2016-2020 yıllarını kapsayan KKTC Tarım Stratejisi belirlenmiştir. Şöyle ki; Su projesi ile temel ürünlerde kendine yetebilen, tarıma dayalı ihracat odaklı olan, ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğe sahip bir tarım sektörü oluşturulması hedeflenerek KKTC tarımına ilişkin, “arz güvenliği ve gıda güvenliği, kırsal kalkınma, doğal kaynaklar ve kurumsal yapı” olmak üzere dört stratejik alan belirlenmiştir.¹⁰ Buna göre aşağıda stratejik alanlarla ilgili yapılan analiz çalışması yer almaktadır.

ANALİZ¹¹

Stratejik Alanlar	Güçlü Yönler	Zayıf yönler	Fırsatlar	Tehditler
Arz Güvenliği ve Gıda Güvenilirliği	-Erkenci ürünler üretebilme -Ada ülkesi olması nedeniyle hastalık ve zararlılardan korunma kolaylığı -Yöresel ürünlerin varlığı	-Tarım işletmelerinin küçük olması -Gıda güvenilirliği ve kalitesine ilişkin hukuksal ve kurumsal yetersizlik -Girdi fiyatlarının yüksekliği -Nitelikli ve ucuz işgücünün bulunmaması -Bilgi ve sermaye yetersizliği	-Örtü altı tarım potansiyelinin yüksek olması -Organik tarımın yaygınlaştırılabilmesi için uygun koşullar -Coğrafi konumu -Askeri ve eğitim sektörünün talebi	- İzolasyonların olması -Tarımsal girdilerde dışa bağımlı olma -Tarım politikalarında sürekliliğin olmaması
Kırsal Kalkınma	-Üreticilerin eğitim ve bilinç seviyesinin yüksekliği -Genç Üreticilerin sayısındaki artış.	- Üreticilerin tarımda üretimi yönlendirme açısından örgütlü olmaması ve mevcut çiftçi örgütlerinin ekonomik alandaki (üretim ve pazarlama) etkisizliği	-Turizm ve agroturizm potansiyeli -Dış kaynaklı hibe ve krediler	-Küçük işletmelerin tasfiyesi -Kırsal alandaki aktif nüfusun azalması.
Doğal Kaynaklar	-İklim avantajı	-Su kaynaklarının yetersiz olması	-Türkiye’den gelen suyun üretim kapasitesine yapacağı katkı	-Tarım topraklarının amaç dışı kullanımı -Yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının aşırı kullanımı

¹⁰ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 4.

¹¹ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 4.

Kurumsal Yapı	-Üreticiyi ve imalatçıyı fiyat dalgalanmalarına karşı koruyan kurumların bulunması	-Bazı ürün ve girdi piyasalarında tekelci yapının hâkimiyeti -İşleme tesislerinin yetersizliği ve soğuk depoların enerji maliyetlerinin yüksekliği -Üretimin geliştirilmesi ve yönlendirilmesi için danışmanlık hizmetlerinin yetersizliği.	-Rekabetin olması durumunda, piyasada rol oynayabilecek kurum ve kuruluşların varlığı	-Tarıma verilen desteklerin üretici baskısı ile üretim planlamasını zorlaştırması
----------------------	--	---	---	---

Yukarıda belirtilen stratejik alanların amaç ve stratejileri şöyledir;

A. ARZ GÜVENLİĞİ VE GIDA GÜVENİLİRLİĞİ

Amaç: Arz güvenliği ve gıda güvenliğinin amacı, sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde kaliteye dayalı üretim artışı ile arz güvenliği ve gıda güvenliğinin sağlanması, üretim maliyetlerini azaltıcı ve teknolojik gelişimi hızlandırıcı tedbirlerin uygulamaya konulması yoluyla üreticilerin gelir düzeyinin yükseltilmesi, istikrarının sağlanması ve rekabet düzeylerinin yükseltilmesi ile tüketiciye de uygun fiyattan ve yeterli gıdanın sağlanması ve İşleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli ham maddenin temin edilmesi ile tüketici tercihlerinin karşılanması amacıyla yönelik tedbirlerin alınması olarak sıralanabilir.¹²

Stratejiler:

1. Üretim hedeflerinin belirlenmesi, kontrol edilebilir ve izlenebilir bir tarım sektörünün oluşturulması,
2. Ucuz, kaliteli ve çevre dostu girdilerin üretim ve kullanımının geliştirilmesi,
3. Sürdürülebilir tarımsal üretim yöntemleri ve teknolojilerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması. Bu yöntemlerle üretilen ürünlere yönelik tüketici talebinin artırılması,
4. Katma değeri yüksek ürünlerin ve diğer sektörlerin ihtiyacı olan rekabet gücü yüksek ürünlerin geliştirilmesi, çeşitlendirilmesi ve üretiminin teşvik edilmesi,
5. Süt piyasasında denge ve istikrarın sağlanması, süt kalitesinin artırılması,
6. Narenciyede Türkiye’den gelen suyun kullanımı ile verim ve kalitenin artırılması, hasat döneminin yıl içine yayılarak ihracatın geliştirilmesi,

¹² <http://www.tdkb.gov.ct.tr/Portals/1072/BELGELER/Tar%C4%B1m-Strateji-Belgesi.pdf>, 26/02/2018.

7. Et piyasasında denge ve istikrarın sağlanması, et kalitesinin artırılması,
8. Zeytin ve zeytinyağı üretiminin ihracata yönelik olarak geliştirilmesi,
9. Harup üretiminin artırılması işlenerek katma değer yaratılması ve ihracat imkânlarının artırılması.
10. Kaliteli yem bitkileri üretiminin yaygınlaştırılması,
11. Sertifikalı tohum ve fidan üretiminin ve kullanımının geliştirilmesi,
12. Yaş meyve ve sebze üretiminin geliştirilmesi ve pazarlama sisteminin iyileştirilmesi,
13. Su ürünleri avcılığı ve üretiminin artırılması,
14. Gıda ve yem üretim standartlarının uluslararası standartlara uyumunun sağlanarak, kontrol ve denetimlerinin etkinleştirilmesi,
15. Tarımsal üretime yönelik olarak piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçlarının uygulanması,¹³
16. Öncelikli AR-GE alanlarının belirlenmesi,
17. Tarımsal yayım hizmetlerinin geliştirilmesi ve etkinleştirilmesi,
18. Tarımsal sigorta sisteminin ve risk yönetiminin etkinleştirilmesi,
19. Tarım sektörünün finansmanında, piyasanın rekabet koşullarına hazırlanması ve kooperatiflerinin kredi açısından etkinliğinin artırılması,
20. Üretici kooperatiflerinin piyasalardaki rolünün güçlendirilmesi diye sıralanabilir.

B. KIRSAL KALKINMA:

Amaç: Kırsal alanda tarımsal altyapı hizmetlerini ve çiftçinin ekonomik örgütlenme düzeyini geliştirmek, pazar entegrasyonunu sağlamak, kırsal nüfusun gelirini çeşitlendirmek, yerel kalkınma kapasitesini ve yaşam kalitesinin artırılması.¹⁴

Stratejiler:

1. Tarımsal ürün ve girdi piyasalarında üretici örgütlerinin rollerinin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi,
2. Markalaşma ve coğrafi işaret çalışmalarına öncelik verilmesi,
3. Üretici eğitim ve yayım çalışmalarına önem verilmesi

¹³ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 6.

¹⁴ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 9.

4. Kırsal yaşam şartlarının iyileştirilmesi
5. Kadınların ve gençlerin üretime katılmalarının teşvik edilmesi
6. Ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesi.¹⁵

C. DOĞAL KAYNAKLAR

Amaç: Doğal kaynakları, özellikle de su ihtiyacına göre yetersiz olan yerel su kaynaklarını, doğru ve bilinçli kullanmak, tarımsal altyapıyı geliştirmek, çevresel sürdürülebilirliği sağlamak.

Stratejiler:

1. Su kaynaklarının korunması ve rasyonel kullanımı,
2. Toprak kaynaklarının korunması ve rasyonel kullanımı¹⁶

D. KURUMSAL YAPI

Amaç: Tarımda rekabet koşullarını sağlayarak, sektörde faaliyet gösteren kurumların etkinliğini artırmak.

STRATEJİLER:

1. Bazı ürün ve girdi piyasalarında var olan tekelci yapının, rekabetçi yapıya izin verecek şekilde yapılandırılması, bu bağlamda TÜK’nun tarımsal piyasaları denetleme ve düzenlemedeki etkinliğinin sağlanması, SÜTEK’in hijyen ve kalite konularını geliştirici ve süt piyasasını daha rekabetçi bir düzeye getirecek faaliyetlerde bulunması.

2. Üretimden pazarlamaya kadar olan safhalarda hizmet vermek üzere üretici örgütlerinin geliştirilmesi,

3. Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı’nın hizmet etkinliğinin artırılması ve yeni istihdam politikasının oluşturulması.¹⁷

¹⁵ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 10.

¹⁶ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 10.

¹⁷ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 11.

Stratejik Amaç	Hedef	Faaliyet	Performans Göstergesi	Tarih
1. Üretim verimliliği artırılabacaktır.	1.1 Kontrol edilebilir ve izlenebilir Tarımsal planlama yapılacaktır.	1.1.1 Çiftçi kayıt sistemi ve hayvan kayıt sistemi etkin hale getirilecektir.	1.1.1 Çiftçi kayıt sistemi ve hayvan kayıt sisteminin TC Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile işbirliği içinde geliştirilmesi çalışmalarının başlatılması.	1.1.1. 2016 Kasım
		1.1.2 Tarımsal Destekler temel ürünlerin üretim miktarını dengeleyecek şekilde her yıl yeniden belirlenecektir.	1.1.2 Bakanlar Kurulu Kararlarının yayınlanması	1.1.2. 2017 Ocak
	1.3 Tarımsal sigorta sistemi ve risk yönetimi etkinleştirilecektir.	1.3.1. Tarım Sigorta Fonu kapsamı Gözden geçirilecektir.	1.3.2 TC Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile TARSİM oluşumu ve Ülkemize adaptasyonu çalışmaları başlatılacak.	1.3.1 2017 Mart
		1.3.2. Tarımsal Sigorta konularında TARSİM oluşumundan destek alınacaktır.		1.3.2. 2016 Kasım
	1.4 Tarımsal girdi maliyetleri aşağı çekilecektir.	1.4. Teşvik ve Desteklerin belirlenmesinde dikkate alınacaktır.	1.4.1. Bakanlar Kurulu Kararının üretilmesi	1.4. 1.2017 Ocak

KKTC TARIM STRATEJİSİ EYLEM PLANI

ARZ GÜVENLİĞİ VE GIDA GÜVENİLİRLİĞİ¹⁸

	2.1. Üretimde Uluslararası standartlara uyum sağlanacaktır.	2.1.1 Ulusal Gıda Referans Laboratuvarının etkinliği arttırılacaktır.		2.1.1. 2017 Mart
	2.2.Kontr ol ve denetimle r etkinleştirecektir.	2.2.1.1.Ürün izleme sistemleri uygulamaya girecektir. 2.2.2.Kamu denetim birimleri güçlendirilecektir.	2.2.2.İşletmelerin belirlenmiş standartlara göre denetiminin yapılması	2.2..2. 2017 Mart
2. Gıda güvenilirligi sağlanacaktır	3.1.Su kaynaklarının korunması ve rasyonel kullanımı sağlanacaktır.	3.1.1. Su kullanım planı yapılacaktır. 3.1.2. Entegre su yönetimi birimi oluşturulacaktır. 3.1.3. Türkiye’den Boru ile getirilen suyun kullanımı için altyapı çalışmaları tamamlanacaktır.	3.1.1. Su Yönetim yasasının çıkarılması 3.1.2 Su yönetim yasasının çıkarılması 3.1.3.Projelerin hayata geçirilmesi	3.1.1. Aralık 2017 3.1.2. Aralık 2017 3.1.3. 2018 yılı ¹⁹

¹⁸ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 14.¹⁹ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 15.

KIRSAL KALKINMA²⁰

Stratejik Amaç	Hedef	Faaliyet	Performans Göstergesi	Tarih
1.Gelir artırıcı faaliyetlerin yaygınlaştırılması	1.1. Tarımsal örgütler etkinleştirilecektir. 1.2. Tarımsal ve tarım dışı gelir getirici faaliyetlerin artırılacaktır.	1.1.1.Tarımsal amaçlı Kooperatifler yaygınlaştırılacaktır. 1.1.2.Çiftçi grupları tarafından yapılan yatırımlara ilave destek sağlanacaktır. 1.2. 1. Köy bazlı yatırımlara kredi ve hibe desteği verilecektir. 1.2.2. Agro Turizm teşvik edilecektir. 1.2.3. Coğrafi işaret çalışmaları desteklenecektir. 1.2.4. Kadınlara ve gençlere yönelik eğitim çalışmaları yapılacaktır.	1.1.1 Destek sisteminde Üretici Kooperatifleri lehine iyileştirmeler yapılacaktır. 1.1.2. Çiftçi katılımlı yatırımlardaki artış 1.2.1. Köy bazlı yatırımlardaki artış 1.2.2. Agro turizm işletme sayısındaki artış 1.2.3. Coğrafi işaretli ürün sayısındaki artış 1.2.4. Kadınlara ve gençlere yönelik kurs sayısı	Program boyunca
2.Yaşam kalitesi iyileştirilecektir.	2.1. Kırsal altyapı eksikleri tamamlanacaktır.	2.1.1. Tarımsal elektrifikasyon desteklenmeye devam edilecektir. 2.1.2. Ova yollarının standartları iyileştirilecektir.	2.1.1. Elektrik bağlanan işletme sayısı 2.1.3. Yeni yapılan ve düzeltilen yollardaki artış	Program boyunca

²⁰ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 16.

KURUMSAL YAPI²¹

Stratejik Amaç	Hedef	Faaliyet	Performans Göstergesi	Tarih
1.Kamu kurumlarının hizmet kalitesi artırılabacaktır.	1.1.Tarım ve Doğal Kaynaklar Bakanlığının hizmet etkinliği artırılabacaktır.	1.1.1Norm kadro ve personel envanteri çalışması yapılacaktır. 1.1.2. Performansı, verimliliği ve liyakati özendirici çalışma disiplini sağlanacaktır. 1.1.3.Teknik ve idari kapasiteyi geliştirmek için hizmet içi eğitim faaliyetleri artırılabacaktır.	1.1.1.Personel sayısındaki değişiklikler 1.1.3.Hizmet içi eğitime katılan kişi sayısındaki artış	Program süresince
	1.2 Serbest Piyasa oluşumu sağlanacaktır.	1.2.1 Denetime tabi ürün uygulamasına son verilecektir. 1.2.2 Piyasayı bozucu yönde ürün alım fiyatı açıklanmayacaktır.	1.2.1 Gerekli mevzuat değişikliğinin yapılması 1.2.2. Ürün fiyatlarının primli oluşması	1.2.1 2017 Ağustos 1.2.2 Program boyunca
2.Piyasa mekanizması oluşumuna katkı verecek şekilde aracı kurumlar yeniden yapılandırılacaktır.	2.1. TÜK müdahale kurumu olarak yeniden yapılandırılacaktır.	2.1.1. TÜK’ün sadece müdahale kurumu olarak piyasada yer alması sağlanacaktır.	2.1.1.Denetime tabii ürün uygulamasına son verilmesi ve Arpa dış alım satımının serbest hale gelmesi	2.1.1.Ağustos 2017
		2.1.2. Ürün satış fiyatı, TÜK’ün üreticiden aldığı fiyatın altında kalmayacak şekilde belirlenecektir.	2.1.2. Görev zararı oluşturulmaması	2.1.2. Ağustos 2017
		2.1.3. TÜK’ün istihdam politikası kurumun piyasadaki yeni rolüne göre belirlenecektir.	2.1.3.1. Personel sayısının yeniden düzenlenmesi 2.1.3.2. İhtiyaç fazlası şubelerin kapatılması	2.1.3. Ağustos 2017 2.1.3.1. Ağustos 2017

²¹ “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 17.

	<p>2.2. SÜTEK denetleyici yapıya dönüştürülecek</p> <p>2.3.CYPFR UVEX Müdahale kurumu olarak yeniden düzenlenecektir.</p>	<p>2.2.1. Süt fiyatları kademeli olarak serbest piyasaya bırakılacaktır.</p> <p>2.2.2. SÜTEK’in analiz, standart belirleme ve denetim fonksiyonu geliştirilecek ve süt kaliteye göre fiyatlandırılacak.</p> <p>2.3. CYPFRUVEX’in sadece müdahale kurumu olarak piyasada yer alması sağlanacaktır.</p>	<p>2.2.1. Süt fiyatının Bakanlar Kurulu Kararı olarak açıklanmaması</p> <p>2.2.2. Yönetim Kurulu Kararlarının üretilmesi</p> <p>2.3.Görev zararı oluşturulmaması hedeflenecektir.</p>	<p>2.2.1. Ağustos 2016</p> <p>2.2.2.Program boyunca</p> <p>2.3. Aralık 2016²²</p>
--	---	---	---	--

SONUÇ

KKTC’de uzun süredir kalite yönünden dünya standartlarının altında su kullanmak zorunda kalan halk iyi kalitede suya erişebilecektir. KKTC’de su ihtiyacını karşılamak için yeraltı suyu yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Türkiye’den taşınarak su miktarı ile yeraltı suları üzerinde oluşan baskının azalacağı düşünülmektedir. Uzun bir süreç olsa da bu dönemde yeraltı sularının kendini yenilemesi de sağlanabileceğini düşünülmektedir. Suyun kalitesi, üretilen ürünün kalitesini de doğrudan etkilediği bilinmektedir. Kaliteli ve etkin kullanılan su ile ürünün hem miktarca hem de kalite olarak niteliği olumlu yönde gelişecektir. Su transferinin tarıma katkısı ile ekonomik kalkınma sağlanacağı barizdir. Su sorununun yaygın olduğu Doğu Akdeniz ve Ortadoğu bölgesi için bu proje önemli bir örnek olacaktır. Boru hattı ile su taşıma ile öncelikle talep olması halinde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’ne su transfer edilmesi gündeme gelebilir.

Toplamda 107 kilometrelik boru hattından oluşan su projesi kapsamında Türkiye’den KKTC’ye yılda 75 milyon m³ su taşıyarak KKTC Su Projesi ile sorunlarının büyük çoğunluğu çözüme kavuşacak ve başta narenciye tarımı olmak üzere birçok tarım ürünü ile ilgili sulama sorunları da çözümlenecektir. Tarım sektörü için önemli noktalar olan Güzelyurt ve Mesarya ovaları ciddi şekilde istihdam yaratacak şekilde şekillenecektir. Ticaret yönüne bakıldığında, bu proje KKTC’nin sosyo-ekonomik gelişimi yanında ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar bakımından barışçıl bir yaklaşım sağlayacağı da barizdir. Su projesi kalkınma

²² “KKTC Tarım Strateji Belgesi (2016-2020)”, Temmuz 2016, s. 18.

ve istikrar için önemli bir araç süreci doğru değerlendirmek koşulu ile bu proje üzerinden bölge barışına katkı koyulabileceği vurgulanabilir. Ayrıca, Doğu ve Batı arasındaki enerji ticaretinin nakil yolunun Türkiye, Ukrayna ve KKTC dışında bir geçiş yolu yoktur ve bölgede bu nedenle de KKTC önemli konuma geliyor. Bu nedenle Türkiye'den KKTC'ye taşınan su, bu son derece önemli bölgede Türkiye ve KKTC'ye hem hegemon bir güç sağlıyor hem de KKTC'deki tarım ve ekonominin güçlenmesine son derece katkıda sağlayan bir projedir.

KAYNAKÇA

1.Makale Referansları

MADEN, T. E. “Havzalararası Su Transferinde Büyük Adım: KKTC İçme Suyu Temin Projesi”, C 5, S 50, Şubat 2012.

GÖKÇEKUŞ, H., “Evaluation of the Water Problems in the TRNC”, **Ispra 4th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology**, 21-25 May, 2001.

2.İnternet Referansları

http://www.cyprusgeology.org/turkish/4_1_aquifers_tr.htm

<http://www.dsi.gov.tr/haberler/2012/06/28/kibris>

<http://www.dsi.gov.tr/projeler/kktc-su-temin-projesi>

<http://ekoavryasya.net/Manset.aspx?pid=382&lang=TR>

<http://www.tdkb.gov.ct.tr/Portals/1072/BELGELER/Tar%C4%B1m-Strateji-Belgesi.pdf>

TEK PARTİ DÖNEMİNDE GERÇEKLEŞEMEMİŞ TARIMSAL KALKINMA MODELİ ÖRNEĞİ: “ÇİFTÇİ OCAKLARI”

Erdal İNCE*

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Tek Parti Hükümeti, ülkenin genel iktisadını ve yapısını düzeltmek amacıyla bazı politikalar ortaya koydu. Bu politikalardan en önemlileri ülkenin ulusal ülküsü durumunda bulunan toprak reformu ve tarımsal kalkınma modelleri üzerine oldu. Bu amaçla “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı” adıyla bir kanun tasarısı hazırlandı. Hazırlanan kanunda hem toprak reformu hem de tarımsal kalkınma gerçekleştirilmek isteniyordu.

Topraksız köylü meselesi, Türkiye’de çözülmesi beklenen büyük bir sorundu. Ancak köylüye toprak dağıtılması tek başına ulusal kalkınmayı gerçekleştirecek bir unsur değildi. Köylü tarım uygulamalarında ve toprağı paylaşmada bilinçsizdi. Köylünün bu ve benzeri eksikliklerinin giderilmesi için bu tasarıya Çiftçi Ocaklarının kurulması da eklendi. Çiftçi ocakları ile müstakil çiftçi aileler oluşturulacak, çiftçilere tarımsal teknikler öğretilecek, toprak parçalanmayacak ve böylece ülke kalkınması süreklilik arz edecekti. Ancak bu kalkınma modeli Meclis görüşmelerinde çıkan tartışmalar sonucunda tasarıdan çıkarıldı.

Bu bildiriye Tek Parti Döneminde Gerçekleşememiş Tarımsal Kalkınma Modeli Örneği: “Çiftçi Ocakları” üzerine dönemin arşiv kaynaklarından da faydalanılarak derinlemesine inceleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çiftçi, Ocak, Tarım, Kanun, Kalkınma.

UNREALIZED AGRICULTURAL DEVELOPMENT MODEL EXAMPLE IN THE SINGLE PARTY PERIOD “ÇİFTÇİ OCAKLARI”

ABSTRACT

After the end of the Second World War, the Single Party Government put forward some policies aimed at improving the overall economy and structure of the country. The most important of these policies are on land reform and agricultural development models, which are the national state of the country. For this purpose, a draft law was drafted in the name of “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı”. It was intended to achieve land reform and agricultural development in the prepared land.

The issue of landless peasants was a big question to be solved in Turkey. However, the distribution of land to the peasants was not an element to achieve national development alone. The peasant was unaware of agricultural practices and land sharing. In order to overcome these and similar shortcomings of the village, the establishment of the Farmers' Quarries was also added to this Project. Independent farmers' families will be established with farmers' quarries, agricultural techniques will be taught to the farmers, the land will not fragment and thus the development of the country will continue. However, this development model was removed from the draft as a result of discussions in the Assembly's negotiations.

In this report, an example of Unrealized Agricultural Development Model in Single Party Period: “Çiftçi Ocakları” will be examined in depth through the archive resources of the period.

Key Words: Farmer, Soil, Agriculture, Law, Development.

GİRİŞ

XX. yüzyıl birçok sosyal, iktisadi ve siyasi gelişmeye sahne oldu. XIX. yüzyılın getirdiği sorunlar ve planlar, XX. yüzyılın birinci yarısının ilk çeyreğinde büyük bir dünya savaşı ile kendini gösterdi¹. Öyle ki bu savaş sonucunda, çoğu devletin sınırları değişti, Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi mutlakiyetler dağıldı, yeni sömürü düzenin oluştu. Büyük yıkımların oluştuğu savaşın sonucunda İngiltere gibi savaş galibi devletler kendilerine yeni sömürgeler bulup, yeni düzendeki ham madde, ucuz iş

* Doktora Öğrencisi, Gençlik Hizmetleri ve Spor Bakanlığı, erdalince11@gmail.com

¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, C 1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 54; Bknz., Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

gücü ve savaş tazminatı gibi imkânlardan aslan payını aldı². Tüm bu gelişmeler savaştan yenik çıkan Almanya gibi devletlerin zayıflamasına, Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerin ise işgal edilip dağılmasına neden oldu. Bu zayıflama, işgal ve dağılma süreçleri devletleri milli birliklerini korumak ve varlıklarını devam ettirebilmek amacıyla yeni yollar aramaya sevk etti. Bunun sonucunda Osmanlı İmparatorluğundan sonra işgal edilen Anadolu Coğrafyasında Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Milli bir hareket ile Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Almanya ise Savaş sonunda imzalanan Versay Antlaşması’nın ağır şartları ve tazminat kıskacı altında kalmış olmasına rağmen milli politika ve önlemlerle birliğini tekrar kurmayı başardı³. Birliğini kuran ve XX. yüzyılın ortalarına doğru gelindikçe sosyal, siyasi ve ekonomik manada güçlenen Almanya, yüzyılın birinci yarısının ilk çeyreğinde patlak verip, bütün dünyayı etkisi altına alan savaşın sonucundan sonraki paylaşımlardan memnun olmadığını her kulvarda gösterdi. Ayrıca İtalya savaş galibi olmasına rağmen isteklerini bir türlü gerçekleştirememiş olmasından dolayı yeniden Dünya düzenin kurulması tarafındaydı. Almanya ve İtalya’nın yeni düzen kurulması ve paylaşımların yeniden yapılması ile ilgili istekleri onları aynı noktada birleştirdi. Ayrıca Uzakdoğu’da imparatorluk kurmasının Avrupalı devletlerin Asya’yı terk etmelerine bağlayan Japonya’da XX. yüzyılın ortalarına doğru devletlerarası kutuplaşmaların ve ittifakların kurulmasına katkı sağlıyordu. Almanya, İtalya ve Japonya’nın bu tutumları ikinci bir dünya savaşının çıkmasına neden oldu. Bu savaş tekrar sınırları değiştirecek, hammadde kaynakları tekrar paylaşılacak ve milyonlarca insanın ölmesine neden olacaktı. Bir tarafta Almanya, İtalya ve Japonya’nın başını çektiği ‘Üçlü Mihver’ grubu, diğer tarafta başlangıçta İngiltere ve Fransa’nın olduğu daha sonra, ABD ve Sovyetler Birliği’nin de katılacağı ‘Müttefik Devletler’ grubu olmak üzere dünya yeni bir savaşa tutuştu. Savaşın adı İkinci Dünya Savaşıydı. Nazi Almanya’sının saldırgan, işgalci tutumu, Japonya’nın ihtirasları ve savaşın içerisindeki diğer devletlerin kontrolsüz tutumları, atom bombasının dahi kullanıldığı savaşı inanılmaz boyutlara getirdi⁴.

Savaş öncüllerinde olduğu gibi büyük kayıplara ve yıkımlara neden oldu. 1939 yılında başlayan savaş 1945 yılında sona erdi. Almanya ve Japonya savaşın sonucunda yenildi. Bu ülkelerin yenilmesiyle ırkçı rejimlerde yenilgiye uğratılmış oldu. Savaşın sonucunda Avrupa’da demokrasi gelişti, yeni iktisadi, sosyal ve siyasi kalkınma modelleri üzerine çalşıldı⁵.

Türkiye İkinci Dünya savaşına girmemeyi başarmıştı. Ancak savaş, Türkiye’yi sosyal, siyasi ve ekonomik olarak etkisi altına aldı⁶. Savaş sırasında alınan ekonomik önlemler ülkede önemli sıkıntılara neden oldu⁷. Savaşa girilmemiş olsa bile hazırlıklı olmak düşüncesiyle sanayi yatırımları ertelenmiş ve bu yatırımlara ayrılan para savunma sanayide kullanılmıştı⁸. Halk savaş şartlarını ve geleceği düşünerek mal stoklamaya gitmiş, bu da fiyat artışlarına sebep olmuştu. Türkiye savaş koşulları içerisinde ikinci beş yıllık sanayi planını

² Zafer Toprak, **İttihat Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918**, Homer Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 1.

³ Mustafa Yılmaz, “İnönü Dönemi Türk Dış Politikası”, **Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 8, Konya, 1999, s. 17.

⁴ Donald Sommerville, **İkinci Dünya Savaşı**, Çev: Ali Ö., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2012, s. 11., Bknz., Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, Der Yayınları, İstanbul, 2008, s. 804-805.

⁵ Mehmet Gönlübol & Ömer Kürkçüoğlu, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış”, Ed. Berna Türkdoğan, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Makaleler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 3-4.

⁶ Necdet Ekinci, **İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları**, Genel Türk Tarihi, C 9, Ankara, 2002, s. 646.

⁷ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 19; Bknz., Ivan T. Berend, **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

⁸ Hasan Çetin, **İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye’nin Sosyo-Ekonomik Durumu (1939-1945)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.74.

uygulayamamıştır. Ayrıca Türkiye özellikle coğrafi konumu nedeniyle ABD ve SSCB gibi iki süper gücün arasında kalarak, iki ülke arasında seçim yapmak durumuyla baş başadır. Şartlar ve SSCB'nin tutum ve davranışları bu seçimde Türkiye'yi ABD tarafına yaklaştıracaktır⁹.

Türkiye II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik sıkıntıları azaltmak amacıyla, *Varlık Vergisi Kanunu*, *Toprak Vergisi Kanunu*, *Milli Koruma Kanunu* gibi yasaları uygulamaya koydu. Bu kanunlar toplum nezdinde bazı huzursuzluklara, haksızlıklara neden oldu¹⁰.

II. Dünya Savaşına fiilen girmemeyi başarabilen Türkiye, savaşın sonunda da savaş koşullarında alınan önlemleri bertaraf etmeye çalıştı. Ülke kalkınmasında eğitim önemliydi. Savaş Koşullarında bile eğitim öğretim çalışmalarına devam edildi. Büyük umutlarla sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmanın temeli sayılan Köy Enstitüleri bu dönemde faaliyete geçti. Savaş haberlerini almak ihtiyacından radyoculuk gelişti, edebiyatta yeni akımlar ortaya çıktı. Tüm bu gelişmelerin yanında savaşın hemen sonucunda ertelenen İkinci beş yıllık sanayi planı harekete geçirilmeye çalışıldı. Asıl *Ulusal Ülkü* durumundaki Topraksız Köylüye Toprak Dağıtılması ile ilgili çalışma başlatıldı ki bu köylünün kendi toprağı üzerinde çalışmasına, mülkiyetinin kendisine ait olmasına imkân tanıyıp vatan toprağının en verimli şekilde işletilmesinin önün açacak en önemli meseleydi.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk de toprak konusunun memleket iktisadiyatının düzelmesinde önemli bir faktör olduğunu biliyor ve bu konunun çözülmesine ilişkin konuşmalar yapıyordu. 1936 yılında TBMM'de konuyla ilgili olarak büyük bir nutuk verdi. Bu nutkun tamamının değil ama özünü anlamamız için bir kısmına değinmemiz gerekir. Atatürk bu konuda düşüncelerini şu şekilde belirtiyordu¹¹;

“Toprak Kanununun bir neticeye varmasının kamutayın yüksek himmetlerinden beklerim. Her Türk Çiftçi ailesinin geçineceğı ve çalışacağı toprağı malik olması behemehâl lazımdır. Bundan fazla olarak büyük araziyi modern vasıtalarla işleyip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek lazımdır”

Atatürk, 1 Kasım 1937 Meclis'i açış konuşmasında da konunun önemine ilişkin şöyle diyordu;

“Milli Ekonominin temel ziraattır. Bunun içindir ki, ziraatta kalkınmaya büyük önem vermekteyiz... Fakat bu hayati işi isabetle amacına ulaştırabilmek için ilk önce, ciddi etütlere dayanan bir ziraat siyasetini tespit etmek ve onun için de her köylünün ve bütün vatandaşların kavrayabileceğı ve severek tatbik edebileceğı bir ziraat rejimi kurmak lazımdır. Bu siyaset ve rejimde önemle yer alabilecek başlıca noktalar şunlardır: Her şeyden önce ülkede topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemlisi de bir çiftçi ailesini geçindirebilecek toprağın - hiçbir nedenle ve biçimde bölünemez hale getirilmesidir. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işleyebilecekleri toprak genişliğı, söz konusu toprağın bulunduğu bölgenin nüfus yoğunluğuna ve toprağın verimine göre sınırlandırılmalıdır.”¹²

Gazi Mustafa Kemal Atatürk demecinde, topraksız çiftçinin bırakılmamasını söylerken asıl meselenin toprağın çiftçinin geçimini sağlayacak büyüklükte olmasına ve küçük parçalara bölünmeden bölgenin nüfus yoğunluğu ve toprak verimine göre toprak genişliklerinin

⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C 1, İstanbul, 2001, s. 507.

¹⁰ Nezih Varcan, *Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu: Cumhuriyet Dönemi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1987, s. 65.

¹¹ Şakir Berki, *Türkiye'de Toprak Davası ve Mevzuat Karşısında Toprak Rejimi*, Başbakanlık Basımevi, Yayın No: DPT.880-TUD:9, Ankara, 1971, s. 54.

¹² Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın 1946 yılında yayınlanmış bulunan *‘Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri’* adlı tetkik eserinin 46. sayfasında bu satırlar yer almaktadır. Eserde Atatürk'ün nutkundan da bahsedilmiş olmasına rağmen konu ile ilgisi konusunda tahlil yapılmamıştır.

ayarlanmasının gerekli olduğuna dikkat çekmektedir. Atatürk, tam da bu nokta da Topraksız Köylüye Toprak Dağıtılması ile ilgili başlatılan çalışmanın gerekliliğini ve bu çalışma içerisinde yer alacak olan Çiftçi Ocakları ile ilgili yapılacak düzenlemeleri çok önceden haberdar etmektedir.

19 Ocak 1945 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne hem toprak reformunu hem de tarımsal kalkınmayı hedef alan “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı” şeklinde bir kanun sunulmuştur. Bu bildiri de üzerinde duracağımız konu, Atatürk'ün de 1936, 1937 yıllarında Meclis konuşmasında değindiği şekliyle, arazinin bölünmesi ile ilgili düzenlemeleri, ziraatta köklü, emeği ve mülkiyle rahatça geçinen çiftçi ailelerinin iktisadi bir varlık olarak sürüp gitmesini sağlamak gibi sosyal ve ulusal düşünceleri içine alıp kooperatıf sel kalkınmayı içeren, Çiftçi Ocakları'dır.

ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU VE KANUN'A YAPILAN ELEŞTİRİLER

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Hükümet, ülkenin genel iktisadi yapısını derinden etkileyecek bir yasa için çalışmalara başladı. Bu çalışma topraksız köylünün toprak edindirilmesi ve çiftçi ocaklarının kurulması, topraklardan en üst seviyede verim alınmasını içeriyordu. Ayrıca Topraksız köylü meselesi ve Toprak Reformu Türkiye'de *Ulusal Ülkü* olarak anlamlandırılmaktaydı. Hükümetin iktisadi kalkınmanın temellerinden biri olarak da gördüğü bu çalışma *Çiftçiye Topraklandırma ve Çiftçi Ocaklarının Kurulması*'ni içeren yasa tasarısı olarak TBMM'ye getirildi¹³.

Hükümet böyle bir yasa hazırlamaya iten en büyük etkenlerin başında tarıma müsait olup ancak, sahiplerince işletilmeyen büyük arazilerin ülke iktisadiyatının güçlenmesine katkı sağlamamasıdır¹⁴. 1945 yılı itibarı ile büyük arazi mülkleri ya devletin ya da şahısların kontrolündeydi. Büyük arazi mülklerini elinde tutan şahıslar gelecek beklentilerini toprağa bağlamamış insanlardan oluşmaktaydı. Bu nedenle bu tür şahıslara ait ekim, dikim yapılabilecek büyük arazilerin çoğunluğu boş durmaktaydı. Buna karşılık olarak geçimlerini, gelecek yaşam beklentilerini toprağa bağlayan geniş bir halk kitlesi ya topraksızdı ya da yeteri kadar toprağa sahip değildi. Hükümete göre, Türkiye de arazi geniş, çeşit ve tarıma uygun olmasına rağmen araziler verimli şekilde kullanılamamaktaydı. Bunun en önemli sebepleri arasında ülke genelindeki mülkiyet dağılımı dengesizliği, tarımda makinenin kullanılamaması, bilinçsiz tarım yapıyor olmasında görülüyordu. Tüm bu analizler ve tespitler Ziraat Bakanlığını kapsamlı bir çalışmaya itti. Bu amaçla Ziraat Bakanlığı, Ziraat Enstitüsü hocalarının ve öğrencilerinin 1937 yılında başlattıkları tarımsal durum tespit çalışmasının alanını genişletti¹⁵.

Yıllar	Vilayet	Kaza	Köy	Yapılan Çalışma
1937 1941 1942 1943	33	201	16.839	Ülke Topraklarının ¼'dür.

Tablo 1- 1937 Yılında Ziraat Enstitüsü Hoca ve Öğrencileri tarafından Ülke Genelinde Yapılan Çalışma

¹³ *Cumhuriyet*, 1 Mart 1945.

¹⁴ *Cumhuriyet*, 8 Mart 1945.

¹⁵ *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1945.

Yıl	Vilayetler
1937	Ankara, Eskişehir, Çankırı
1940	Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Konya, Afyon
1941	Tokat, Sivas, Elazığ, Malatya, Diyarbakır, Maraş, Seyhan, Gaziantep, Hatay, İçel, Antalya, Isparta, Burdur,
1942	Kocaeli, Bursa, Bilecik, Bolu, Sinop, Zonguldak, Ordu, Samsun, Giresun, Trabzon
1943	Manisa

Tablo 2- 1937 yılında Başlatılan Çalışmanın Yıllara göre genişletilmesi

1937 yılında başlayan tetkikler, 1943 yılında ancak tamamlanabildi. Ülke genelinde geniş çaplı tarama yapılmış ve bu tarama sonucunda da 64.840.855 dekar işletilebilecek arazi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca tespit edilen işletilebilecek arazinin 4.910.831 dekarının boş olarak tutulduğu da görülmüştür¹⁶.

1943 yılına kadar yapılan kapsamlı incelemeler ve tespitler, Tek Parti Hükümeti’nin İkinci Dünya Savaşı sonucunda iktisadi politikaları belirlemesinde büyük bir veri kaynağı oldu. Bu amaçla topraksız köylüye toprak dağıtmak ve arazilerin işlenirliğini artırıp milli ekonomiyi canlandırmak, ayrıca Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ten bu yana ulusal ülkü durumundaki toprak reformunu gerçekleştirilmek isteniyordu. Bu amaçla Çiftçiyi Topraklandırma ve Çiftçi Ocaklarının Kurulmasını içeren yasa teklifi hazırlanarak 19 Ocak 1945 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisine sunuldu¹⁷. Tasarı görüşmelerinde çok tartışmalar ve tasarı üzerinde birçok düzenlemeler oldu. Çiftçi Ocaklarının kurulması gibi çoğu madde tasarıdan çıkarılırken, tasarıya çiftçinin bilgisinin artırılması, çiftçiye kolay ve ucuz kredi sağlanması ve köylerde şirin ve sıhhi evler kurulmasını içeren maddeler de eklendi.

Tek Parti yönetiminin hangi siyasi gerekçe ve zihniyetle toprak reformunu içeren yasa üzerine çalıştığı ile ilgili değişik çevrelerce değişik anlaşılmasına neden olmuştur¹⁸. Yazar, siyasetçi ve iktisatçılar, yasanın amacına yönelik ciddi eleştiriler getirmişlerdir. Bunlardan Doğan Avcıoğlu’nun ortaya koyduğu düşünce Sol Kemalistler tarafından da benimsenen görüşüdür. Avcıoğlu, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu(ÇTK) CHF içerisindeki sol ve radikal kanadın, büyük toprak ağalarına karşılık, küçük üretici durumundaki yoksul köylünün üretim durumunu iyileştirerek, bu gurubu kendi taraflarına çekme girişimi olarak değerlendirmekte ve yapılanın siyasi olarak görmektedir. Ayrıca Avcıoğlu bu görüşünü savunurken, konunun meclis görüşmelerinde, toprak ağasının ya da toprak ağasının temsilcisinin milletvekili olduğunu söyleyerek yoksul köylü lehine karar çıkmayacağını da farkındadır. Kanun’a yönelik bir başka eleştiride dönemin Milletvekillerinden olan ve daha sonra Türk politikasının önemli aktörlerinden birisi olacak olan Adnan Menderes’e aittir. Adnan Menderes, Kanunun Nazi Almanya’sındaki kırsal mobiletinin önünü tıkayan, ‘*Erbhof Yasası*’nın kopyası olarak

¹⁶ *Cumhuriyet*, 1 Mart 1945.

¹⁷ *Aydın Tarihi*, Başbakanlık Basın yay., N. 134, (Ocak 1945), s.s. 10-11.

¹⁸ Hakkı Devrim, *Demokrasinin 50 Yılı (1945–1995)*, Aydın Kitaplar, İstanbul, 1996, s. 14.

görmektedir¹⁹. Menderes bu düşüncesinde yalnız değildir. Ona iktisatçı Celal Sarç ve Niyazi Berkes’te katılmaktadır. Onlara göre yasa, köyden-kente göçü durdurmak amacıyla yapılan, sosyal hareketliliğin önünü tıkayan gerici yapıya sahiptir. Bir başka görüş ise İktisat Tarihçileri Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder’e aittir. Onlara göre de kanun, parti içindeki muhalefete ve muhalefeti destekleyen toprak ağalarına karşı yapılmış bir hareketti. Onlar kanunun hazırlık gerekçesinin iktisadi bir amaç olmaktan öte, siyasi kaygılarla yapıldığını²⁰, köylünün asıl ihtiyacının toprak değil toprağı sürmek için gerekli çekim hayvanı olduğunu düşünüyorlardı²¹.

Bazı çevrelerin yaptığı açıklamalar ise hükümetin yaptığı açıklamalar ile örtüşmektedir. Toprak reformu ve çiftçi ocaklarının kurulmasının getirilerinin sanayiye aktarılacak istenmesi ve orta sınıf köylüyle ittifak içinde, üretkenliğin artırılarak pazarlanabilir tarımsal ürün fazlası elde etmek olduğunu belirtmekteydiler²².

Kanun, TBMM’deki görüşmeler esnasında, ciddi tartışmalar ve yüksek ölçekte eleştiriler aldı. TBMM’deki görüşmelerle birlikte ulusal basın da konuyla yakından ilgilendi. Toplumsal olarak övgü, yergi ve beklentinin bolca olduğu ayrıca çok partili sisteme geçişte, yeni siyasi aktörlerin belirginleşmesine katkısı olan bir Kanun Tasarısı, olarak tarihe geçti²³. Siyasi tartışmalar ve iktisadi beklentiler sonucu acımazsızca yapılan eleştiriler, asıl sorun olan topraksız köylüyü toprak edindirme, Çiftçi ocakları ile hedeflenen kooperatif kalkınma modeli ile iktisadi Toplumsal canlılık çalışmalarını gölgede bıraktı. Bu eleştiriler Tasarının özü diyebileceğimiz Çiftçi Ocakları ile ilgili maddelerin tamamen tasarıdan çıkarılmasına neden oldu. Oysaki Çiftçi Ocakları, Atatürk’ün bahsettiği gibi – “*daha da önemlisi hiçbir nedenle ve biçimde toprağın bölünemez hale getirilmesidir...*” toprağın dağıtılmasından sonraki bölünmezliğini, işlenebilirliğini ve uygulanacak modelleri içine alan kalkınma amaçlı oluşturulmuş bir kooperatifleşme modeliydi²⁴.

BİR KALKINMA MODELİ “ÇİFTÇİ OCAKLARI”

İkinci Dünya Savaşının Savaşı’nın sona ermesi ile ülke iktisadi yaşamının hareketlenmesi için Tek Parti Hükümeti bazı önlemler alıp, değişik politikalar üretme gereği duydu. Bu önlemler arasında henüz savaş devam ederken uygulamaya koyduğu Varlık, Toprak, Milli Koruma Kanunu ve savaşın hemen bitiminde uzun uğraşlar ve çalışmanın ürünü olarak Çiftçiyi Topraklandırma ve Çiftçi Ocaklarının kurulmasını içeren kanun tasarısını gündeme getirdi²⁵. Topraksız köylü sorunu ve Toprak Reform ihtiyacı Türkiye’de Osmanlı İmparatorluğundan kalma, Cumhuriyetin kuruluşundan 1945 yılına kadar gelen temel sorundu. Bu sorunun çözülmesi ve sonuca ulaştırılması ile ilgili beklenti, konuyu *Ulusal Ülkü* durumuna getirmişti. Çiftçi Ocakları ile ilgili çalışma ise Türkiye gündemi için yeni bir konuydu²⁶. Çiftçi Ocağı söz konusu kanun tasarısının ilk halinde, altıncı ve yedinci bölümde yer aldı. Altıncı Bölüm 31., 32.,ve 33. maddeler Çiftçi Ocağı’nın Kuruluşu ve Donatımı ile ilgiliydi.

¹⁹ TBMM TD, Dönem 7, C XVII, s.s. 111–117 (Adnan Menderes’in 16 Mayıs 1945 yaptığı konuşma).

²⁰ Akşam, (04 Nisan 2007, Engin Ardic’in yazısı).

²¹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, Tekin yay., İstanbul, 2001, s.s. 490-491.

²² Faruk Birtek, Çağlar Keyder, “Türkiye’de Devlet Tarım İlişkileri 1923–1950”, *Birikim*, S 22, Aralık 1976, s. 31-40.

²³ Erdal İnce, *Türk Siyasal Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 113–115.

²⁴ Hürriyet, 13 Nisan 2007.

²⁵ M. Asım Karaömerlioğlu, “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi”, *Birikim Dergisi*, No: 107, 1998, s. 3.

²⁶ TBMM TD, Dönem 7, C XVII, s. 36.

Madde 31-Çiftçi Ocağı kuracaklara işletme yapılarını ve arazi ıslahatını ve diğer tesisleri onarmaya meydana getirmek üzere Ziraat Bankası'na yirmi beş yıla kadar vadeli yetecek ölçüde kuruluş kredisi açılır.

Madde 32- Çiftçi ocağı Kuracaklara yetecek ölçüde canlı ve cansız demirbaş ve istihsal malzemesi Türkiye Ziraat Kurumu tarafından tedarik edilerek taksitle ödenmek üzere verilir.

Madde 33- Ziraat Bakanlığı'nın ıslah istasyonlarında, fidanlıklarında ve hayvan yetiştirme müesseselerinde yetiştirilen iyi cins tohumluk, fidan ve damızlık hayvanlardan dağıtılacaklar tercihen çiftçi ocağı sahiplerine verilir.

Çiftçi Ocağı'nın kuruluşu ve donanımı ile ilgili maddelerde Ocağın kurulması için gereken kredinin, işletilmesi için gerekli canlı-cansız demirbaş ve istihsal malzemesinin, tarımsal üretimin artmasına yönelik yapılacak olan dağıtımın nasıl olacağına ilişkin bilgiler verilmektedir. Bu maddelere göre Çiftçi Ocağı'nın kurulması, işletilmesi ve veriminin artırılmasına yönelik yapılan destekleme açıkça görülmektedir. Özellikle yoksul Türk Çiftçisi için, ocağın kurulmasında ihtiyaç duyulan paranın Ziraat Bankası yoluyla kredilendirilmesi, çiftçinin işini büyük oranda kolaylaştırmaktadır. Bunun ile birlikte Ocak kurulduktan sonra Ocak sahibinin ocağını işletilebilmesi için ihtiyaç duyulacak olan canlı, cansız demirbaş ve istihsal malzemelerinin de Türkiye Ziraat Kurumunca tedarik edilmesi ve çiftçiye taksitle ödemesi de ayrıca çiftçiye destektir. Çiftçi Ocağı'nın kurulmasının ve sağlıklı bir şekilde işletilmesinin bir Devlet Politikası olduğunu görüyoruz. Bu politika, Ziraat Bakanlığı'nın ıslah istasyonlarında, fidanlıklarında ve hayvan yetiştirme müesseselerinde yetiştirilen iyi cins tohumluk, fidan ve damızlık hayvanlardan dağıtılacaklar Ocağı sahiplerinin öncelikle tercih edilmesinde kendini göstermektedir. Çiftçi ocaklarının içeriği, genişliği, kuvvet ve çeşitliliği ile ilgili sorular cevaplarını söz konusu tasarının ilk halindeki 34., 35., 36., 37., 38., 39., 40. maddelerinde bulmaktadır.

Madde 34- Çiftçi Ocağı Arazisi, bölgelere göre bir çiftçi ailesinin geçinmesine ve aile fertlerinin kuvvetlerini değerlendirmeye yetecek genişlik, kuvvet ve çeşitte arazidir.

Madde 35- Çiftçi Ocakları bütün zirai istihsal bölümlerini içinde toplayan mürekkep işletmeler biçiminde kurulabilecekleri gibi istihsallerini bağcılık, meyvecilik, bahçecilik, fidancılık, tarla ziraatı veya hayvancılık gibi zirai istihsal bölümlerinden birinde toplayan basit işletmeler halinde de kurulabilir.

Madde 36- Çiftçi Ocağı, arazisiyle bu arazinin işletilmesinde ayrılan her türlü yapı ve tesislerden kurulmuş bir bütündür. Çiftçi Ocakları veraset suretiyle geçiş hükümleri mahfuz kalmak üzere tek sahip adına tapuya yazdırılması gerektir. Bir Aile her nerede olursa olsun birden fazla çiftçi ocağına sahip olamaz. Tapuya yazdırma ile çiftçi ocağının kurulması tamamlanır.

Madde 37- Çiftçi Ocağı hiçbir surette bölünemez, veraset yoluyla geçme hükümleri mahfuz kalmak şartıyla müşterek veya iştirak halinde mülkiyete mevzu olamaz. Yalnız bu kanunun kabul ettiği hallerde ve ancak toplu olarak satılır. Ocak sahibi, Çiftçi Ocağı üzerinde karşılıklı, karşılıksız, sağlıkta yürür veya ölüme bağlı hiçbir temlik tasarrufları bulunamaz, ocağı kiraya veremez, başkası lehine herhangi bir ayni hakla takyit edemez. Çiftçi Ocağı ekserlik ve belgelendirilen uzun hastalığın süresi boyunca kira ile işletilebilir.

Madde 38- Çiftçi Ocakları mülk edinme bedeline ve ocak sahiplerine verilecek her türlü kredilere karşılık olarak ödeninceye kadar Ziraat Bankası'na kanunla ipotek

edilmiş sayılır. Ocaklar üzerine bundan başka gayrimenkul rehini tesis edilemez. Tüzel ve gerçek kişiler alacakları için haciz olunamaz, satılamaz.

Madde 39- Ocak sahibinin ölümü halinde mirasçı birden fazla ise ocağı idare etmek üzere sulh yargılığınca mirasçılar arasından reşit ve ehliyetlisi ocak reisi seçilir. Seçilecek Ocak Reisi'nin sıhhatli, ahlaklı, muhitin emniyetini kazanmış olması ve çiftçiliğe ait işlerin ehli bulunması şarttır. Mirasçılar arasında ehliyetli reşit yoksa ve reşit olmayan mirasçı birden çok ve vasiler de müteaddit olursa ocağı işletmek üzere vasilerden en ehliyetlisi sulh yargılığınca Ocak Reisi seçilir. Sulh Yargılığı ehliyetin belli edilmesinde ziraat teşkilatının mütalaasını alır.

Madde 40- Ocaktan Ayrılmak isteyen mirasçıların payları ocağa tevarüs eden mirasçılar tarafından en fazla beş yılda eşit taksitlerle ödenir. Süresi içinde borç ödenmezse ocak toplu olarak sulh yargılığınca satılarak bedeli ocağın borçları ödendikten sonra kalanı mirasçılar arasında payları ölçüsünde üleştirilir. Ocakla ilgisini kesmemiş olan küçükler işletmede çalışmak zorundadırlar. Aksi halde reis tarafından yukarıdaki hükümler içinde payları ödenerek ocaklarla ilgileri kesilebilir. Ocak Reisi, reşit olan mirasçıların paylarını ödeyerek ocakla alakalarını kesebilir.

Çiftçi Ocakları'nın genişliği, kuvvet ve çeşitliliğini hakkında bilgi veren tasarının yedinci bölümündeki yukarıdaki maddeler, ocakların kurulma aşamalarından işletilmesi, kullanılması, kiralanması, satılması ve üretimin nasıl arttırılacağını içermektedir.

Çiftçi Ocakları bu haliyle toprağın giderek bölünmesini engelleyecek, toprağın bir "meta" olarak algılanmasını değiştirerek alınıp satılmasını, ipotek edilmesini, sık sık el değiştirmesini önleyecek, ziraatta emeği ve mülküyle rahatça geçinen çiftçi ailelerini çoğaltılacak ve bu aileler iktisadi olarak güçlendirecekti.

Ulusal kalkınma modellerinin arandığı İkinci Dünya Savaşı sonu Türkiye'si kalkınmanın temelini tarımsal politikalar üretmekte görmüştür. Bu düşünceye uygun olarak da 1937'de başlayan tarımsal Tetkik çalışmalarını 1945 yılına gelindiğinde genişleterek politika arayışlarında çözüm için veriler elde etmiştir. Bu arayışların bir sonucu olarak ortaya çıkan Çiftçi Ocakları konusu tarımsal kalkınma modeli olarak dönemin en dikkat çekici politikalarının başında yer aldı. 'Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı' şeklinde Hükümet teklifi olarak TBMM'ye sunulan tasarının 'Umumi Hükümler' başlıklı birinci bölüm, 1. Madde'nin (c) fıkrasında; "Arazi mülkleri üzerinde işletmeler kurulmasına ve yurt topraklarının sürekli surette işlenmesini sağlamak." denilmektedir. Bu fıkra Toprak Dağıtım Kanunu'na Çiftçi Ocakları Kurulması ile ilgili maddenin eklenmesindeki gerçek maksadı ortaya koymaktadır. Yurt toprakları sürekli işler hale getirilecek ve genişlik, kuvvet ve çeşitliliğine göre de işletme haline gelecekti. Bu yurt kalkınmasının önemli köşe taşları arasında görülmekteydi. Bu maksatla çiftçiye sadece torak dağıtmak yetmeyecek, dağıtılan bu toprakların üretim merkezi haline gelerek, yurt ve insanı kalkınacaktı. Kalkınma hamlelerinin kırsaldan başlatılmasının gerekliliğine inanan Hükümet, sosyal yapıya yönelik politik açıdan ulusçu bir yaklaşımın pratiğe dökülmesini amaçlıyordu. Söz konusu tasarıya göre toprak dağıtılacak köylü ve çiftçiler Çiftçi Ocakları'nın kurulması ile kolektif çalışmaya yönlendiriliyordu. Kolektif çalışmayla üretim mekanizmasının gelişmesi ve işletmeler yoluyla da yurt insanının kalkınması öngörülmüyordu. Böylelikle kırsal yaşamdaki iktisadi hareketlilik, ülke ekonomisi ve yurttaşların sosyal, kültürel birçok boyutta değişimi beraberinde getirecekti.

Bu tasarıdaki kırsal yaşamın hareketliliği 17 Nisan 1940 yılında kabul edilen Köy Enstitüleri Kanununda bahsedilmiş ve bu hareketliliği biçimlendirecek kadroların

yetiştirilmesi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu kanuna göre kurulan enstitülerden mezun olacak öğretmenler köylüye öncülük edecek ve kırsaldaki ekonomik, kültürel ve sosyal hareketliliği sağlayacaktır²⁷. Söz konusu Çiftçi Ocaklarının kurulmasını içeren kanun tasarısında da bu öğretmenlerden, çiftçi ocaklarını üretim kooperatiflerine dönüştürmesi beklenmektedir. Kırsalın kooperatif kalkınma yöntemi bu ocaklar sayesinde kalkındırılması amaçlanmaktadır. Ayrıca Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerden köylü ve çiftçiye her yönden öncülük ederek kırsalın üretim hayatında çeşitlilik ve verim oluşturmaları da beklenmekteydi. Çiftçi Ocakları görüldüğü kadarıyla kısa vadede daha çok orta ve uzun vadede verim elde edilmesi, Türkiye'nin geleceğini şekillendirmesi düşünülen bir projeydi. Bu haliyle proje 1940 yılında kabul edilen Köy Enstitülerini tamamlamaktaydı. Buradan mezun olan öğretmenler için toprak mülkiyeti ve dağılımı düzen almış durumda olacaktı.

TARTIŞMALARIN MERKEZİNDEKİ 'ÇİFTÇİ OCAKLARI'

(Hükümet Teklifinden Çiftçi Ocakları Çıkarıldı...)

Birçok kesim Çiftçi Ocakları ile ilgili değişik düşünceler ortaya koydu. Bazı kesimler söz konusu Çiftçi Ocakları Projesi ile Türkiye'de uygulanması düşünülen sistemin Sovyetler Birliği'nin Kolhoz Sistemi ile aynı olduğunu ve oradan alındığını iddia ederken bazı kesimde Nazi Almanya'sının tarım programının bir kopyası olduğunu söylüyordu. Tüm bu eleştirilere neden olan Çiftçi Ocakları Projesi dedikleri gibi Sovyetler Birliği ve Nazi Almanya'sından etkilenmiş miydi?

Bu ve bunun gibi sorunsallar ve tartışmalar henüz hükümet teklifi halinde ve ülkenin gelecek iktisadiyatını etkileyecek, kooperatif kalkınma modeli ile topluma arz olunacak olan bu denli önemli bir konu siyasi tartışma ve beklentilerin acımasızlığında tasarıdan çıkarıldı. Bu çıkarılma 1937 yılından 1943 yılına kadar yapılan yurt genelindeki araştırmalardan ortaya çıkan beklentilere koyulan çözüm önerilerini de ortadan kaldırdı. Türkiye gündeminde yeni bir söylem olan Çiftçi Ocakları terimi ile kooperatif, işletme ve üretim gibi kavramlar çok konuşulacaktı. Bu sayede yurttaşlar mülk edinirken üretimi merkezlerine koyacaklar ve bu amaçla işletme ve kooperatiflerini geliştireceklerdi. İktisadi varlığını göstermeye başlayan çiftçi söz sahibi olmaya başlayacak ve yönetim mekanizmalarına aday olabilecek duruma gelece, sosyal ve kültürel birikim gerçekleştirilebilecekti. Ancak bunların hiçbirisi Çiftçi Ocakları Projesi'nin tasarıdan çıkarılması ile söz konusu edilmedi.

Çiftçi Ocakları Projesi dedikleri gibi Sovyetler Birliği ve Nazi Almanya'sından etkilenmiş miydi?

Dünya konjonktüründe ülkeler birbirlerinin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomi politikalarından etkilenmemeleri söz konusu olamaz. Toplumsal bir kötü gidişatı düzeltmek, ülkenin sosyal, kültürel, iktisadi yaşamını geliştirmek amacıyla diğer ülkelerdeki yapılan uygulamalar mutlaka incelenmelidir. Bu sorunu ortadan kaldırmak ya da düzeltmek için ayınlarının uygulamalarını görmek iyi çözüm önerileri bulmayı kolaylaştıracaktır.

Bunun en bariz örneğini yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti kurumsallaşma sürecinde ihtiyaç duyduğu Medeni Kanunu'nu İsviçre'den esinlenerek oluşturmuş ve 17 Şubat 1926 yılında da kanunlaştırılmıştır. Bu tür örnekler verilerek ülkelerin birbirlerinin uygulamalarından etkilendikleri söylenebilir. Ancak burada esas olan Çiftçi Ocakları'nın kurulmasına ilişkin tasarının 1937 yılında başlayıp 1943 yılına kadar tarımsal tespitlerin ve çözüm önerilerinin raporlarını içeren bir çalışmanın ürünü olduğu gerçeğidir. Muhakkak ki Çiftçi Ocağı ile getirilmek istenen sistem, Sovyetler Birliği'nin küçük bireysel çiftlik

²⁷ Hürriyet, 16 Mayıs 2009.

üretimiyle ihtiyacı olan üretimi gerçekleştiremeyip çiftlikleri birleştirerek kolektif çiftlik üretim modeli olan Kolhoz Sistemi'ne benzemektedir²⁸. Ancak bu benzeş normal karşılıp, ülke iktisadiyatına olan katkısına bakılmıydı. Ne yazık ki bakılmadı 1945 yılı Sovyetler Birliği ve komünizm tehdit olarak görölüyordu²⁹. Bu nedenle her türlü Sovyetleri andıran her çalışma ve politika belli kesimlerce ret ediliyordu³⁰.

Gerçekte ise biçimsel olarak *Çiftçi Ocakları*, büyük çiftliklerin kurulması, tarım makinesi desteği gibi maddeler, Sovyet *Kolhoz* sistemine benzese de içerik olarak birbirinden oldukça ayrı unsurlar barındırıyordu. Her şeyden önce Kolhoz tipi örgütlenme mülkiyet yapısı³¹ bakımından Çiftçi Ocakları'ndan ayrılmaktaydı³². Kolhoz Sisteminde toprak devlete aitti³³. Çiftçi Ocaklarında ise 30 ve 500 dönüm arası topraklardan oluşacak olan ocak sahibine uygun kredilerle mülkiyetiyle beraber verilecekti. Sovyetler Birliğinin kolhoz topraklarını işletecek olan kolhozlar kira bile vermeden toprakları çiftlik mantığıyla işletebilecek ancak sahibi olamayacaklardır. Türkiye'de uygulanması düşünölen Çiftçi Ocakları sistemi ile uygun kredi yöntemleri ile ocağı işleyen Ocak Reisi, toprağın mülkiyetini tamamen üzerine alabilecektir. Mülkiyet yapısındaki bu farklılık çiftlik araçları konusunda da geçerlidir. Araçlar *Kolhoz*'un değil devletin, kolhozda yaşayanların kolektif mülkiyetindedir. Çiftçi Ocağında ise çiftlik araçları ocak reisinin mülkiyetindedir. Ayrıca Kolhozlarda merkezîyetçilik söz konusu iken, Çiftçi Ocaklarında yerelcilik söz konusudur. Her unsur yerelde çözülmekte, ocakların işletilmesi, miras olarak geçmesi, tarım araç ve gereçlerin kullanılması, kredilendirilmesi Ocak Reisine yönetilmektedir. İki sistem arasındaki belirleyici bir başka farklılık arz eden unsur da üretim ve piyasa üzerinedir. Kolhoz sisteminde üretimin artması, çeşitliliği ve desteklenmesi piyasa şartlarına göre değil merkezi denetimin en üst seviyede yaşandığı plan denetimi üzerine kuruludur³⁴. Çiftçi ocaklarında böyle bir sınırlama ve merkezîyetçi bir denetim söz konusu değildir.

Çiftçi Ocakları'nın kanun tasarısından çıkarılmasına neden olan bir başka tartışma konusu da ocakların Nazi Almanya'sının tarım programlarında etkilendiği görüşüdür. Dönemin iktisatçılarından Ömer Sarç ve Niyazi Berkes, siyasetçilerin den de Adnan Menderes'e aittir. Onlara göre sadece çiftçi ocakları değil yasa tasarısının tamamı Nazi dönemi Almanya'sının köylü nüfusu toprağa bağlayarak toplumsal hareketliliğin önünü tıkayan "*Erbhof Yasası*"nın kopyasıdır. Özellikle Aydın Milletvekili Adnan Menderes bu ocaklar ve tasarı üzerine ciddi eleştiriler getirmiştir. Ona göre bu yasa ve Tek Parti yönetiminin uygulamaları faşistçedir. Ayrıca o, bu yasa ile Tek Parti yönetiminin, köylünün şehirlere gelmesini, kendini geliştirmesini, tarım işçisinin sanayi işçisi olmasını engelleyerek, toprağa ve kendisine bağımlı bir kitle oluşturmak istediğini düşünüyordu. Ayrıca Menderes gibi düşünöen siyasetçiler de çiftçi ocağı gibi uygulamaların sosyal sınıf yaratmaktan başka bir şey olmadığını söylüyorlardı³⁵.

Ocakları, Nazi Almanya'sı tarım programları ile karşılaştırarak benzerlik kuran ve kırsal tabanda Almanya'daki etkisini göstereceğini düşünöen siyasetçi ve iktisatçılar, yine tekrarlayacağımız gibi 1937 yılında başlayıp 1943 yılına kadar devam eden tarımsal alt yapı

²⁸ Maurice Dobb, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, (Çev. Metin Aktan), Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968, s. 217.

²⁹ Kamuran Gürün, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, 1991, s. 239.

³⁰ **Hürriyet**, 13 Nisan 2007.

³¹ Menaf Turan, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", **AÜ SBF Dergisi**, C 66, Ankara, 2011, s. 312.

³² Yerkebulan Zhumashov, **Kazakistan Cumhuriyeti'nde Yerel Yönetim Reformları: Kolhoz Ve Sovhoz Sisteminin Çözölmesi Ve Yeni Yapılanma**, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 18.

³³ M. Dobb, 1968, s. 222.

³⁴ Burçak Özoğlu, "Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?", **Praksis**, S 8, s. 174.

³⁵ **Akşam**, 4 Nisan 2007.

araştırma raporunu göz ardı etmektedirler. Bu rapor da çoğu ekilebilir arazi boş durmakta, gereksiz yere toprağı elinde tutan büyük toprak sahipleri mevcut, devletin elinde verim alınabilecek ancak boş duran arazi vardır, köylünün kendine ait toprağı yoktur, çiftçi bilinçsizdir, tarım araç ve gereçleri yetersizdir, topraklar genişlik, verim ve çeşit gözetmeksizin küçük parçalara bölünmektedir gibi tespitler söz konusudur. Rapordaki bu tespitler ülke kalkınmasının önündeki bazı engelleri ortaya koyar nitelikte olup, konu siyasi tartışmalardan daha çok ilke menfaati açısından değerlendirilmeliydi. Tam da bu noktada ülke iktisadi yaşamında hareketliliği öncülleyen böyle bir tasarının politik söylem ve tavırların ötesinde değerlendirilmesi gerekir. Nazi Almanya’sı “*Erbhof Yasası*” ile toprağına bağımlı, ülkesi için çalışan, bulunduğu yeri terk etmesine, yatay ve dikey hareketliliği yasaklayan, kentlerdeki iş ve işçi sayısını kent nüfusuna uygun hale getirmeyi amaçlayan içeriğe sahiptir. Çiftçi Ocakları ise bütünüyle Nazi Almanya’sı Tarım Programı ile özde bir benzerlik taşımamaktadır.

Bu karşılaştırmalar çoğaltılabilir. Ancak, çalışmamızın kapsamını aşacağından dolayı sadece değinilmekle yetinilmiştir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, ilk haliyle Hükümet teklifi olarak gelen ‘*Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı*’ politik söylemlerin ve siyasi beklentilerin kurbanı olarak, Çiftçi Ocakları kurulması ile ilgili olan bölümü çıkarılarak ‘*Çiftçiye Toprak Dağıtılması Hakkında Kanun Tasarısı*’ şekline dönüştürülerek tekrar mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Böylelikle Tek Parti Dönemi tarımsal kalkınma modeli olarak, kooperatif sisteminin ağır bastığı, çiftçinin bilinçlendirilmesi, yurt topraklarının sürekli işlenmesini sağlayacak olan Çiftçi Ocakları hayat bulamamış bir model olarak hafızalarımızda kalmıştır.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonucunda yeni arayışlarla iktisadi kalkınmayı hedefine koyan Türkiye Cumhuriyeti, 1940 yılında Eğitim alanında başlattığı Köy Enstitüleri ile Topraksız Köylüye toprak dağıtıp, toprağı işleyecek köylü ve çiftçilerin bilinçlendiği Çiftçi Ocağı sistemini birleştirmek niyetindeydi.

Enstitü mezunu öğretmenler bu ocaklar yoluyla köylüye üretim mekanizmalarında öncülük edeceklerdi. Ayrıca ocakları kooperatiflere dönüştürerek toplumsal kalkınmaya yardım edeceklerdi. Sadece ekonomik manada değil, köylü ve çiftçilerin sosyal ve kültürel olarak yetişmesinde de görev alacaklardı. Ayrıca söz konusu yasanın ‘*Umumi Hükümler*’ başlıklı birinci bölüm, 1. Madde’nin (c) fıkrasında; “*Arazi mülkleri üzerinde işletmeler kurulmasına ve yurt topraklarının sürekli surette işlenmesini sağlamak* amacı şekil olarak Çiftçi ocakları ile gerçekleşmiş olacaktı.

Araziler küçük parçalar ayrılmadan işlenebilir büyüklükte yurt iktisadi yaşamını hareketlendirecek büyüklükte parçalara ayrılacaktı. Bu parçalardan büyüklüğü 30 dönüm ile 500.000 dönüm arası arazilere kurulacak olan çiftçi ocakları, gelecek için umut veren arazilerdi. Buralarda kurulacak olan ocaklar için devlet Ziraat Bankası yoluyla gerekli kredi ödeme kolaylıkları sağlayacak, arazinin sürekliliği ve üretimin devamlılığı ile ilgili olarak yardımcı ve açıklayıcı unsurlar olacaktı. Çiftçi Ocakları Tek parti Yönetimi’nin ülke iktisadi yaşamını hareketlendirecek kalkınma modeliydi.

Ancak ekonomik beklentiler ve siyasi tartışmaların ortasına düşen bu model, bırakın uygulamayı kanun haline bile dönüşmeden, tasarı metninden çıkarıldı. Eğer kanunlaşp uygulama alanı bulabilseydi, 1945 sonrası Türkiye’sine hangi ölçüde katkı sağlayabilecekti?

Çiftçi Ocakları’nın kurulması çıkarıldıktan sonra kanunlaşan 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bile ne kadar uygulama alanı bulabildiği tartışma konu iken, henüz

tasarı halindeyken çıkarılıp kanunlaşamayan Ocakların, 1945 Türkiye'sine olan katkısını ölçmek oldukça zordur. Şu da bir gerçektir ki, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ancak ocaklar ile uygulama alanı bulabilirdi. Çiftçiyi topraklandırmak tek başına yetersiz bir uygulama olacaktır. Onun sıhhi açıdan geliştirilmesi, bilinçlendirilmesi gereklidir. Kooperatif kalkınma modeli birleştirilip kırsal alanda ekonomik, sosyal ve kültürel hareket oluşturmak ocaklar sayesinde mümkün olabilecekti.

KAYNAKÇA

1. Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (Tutanak Dergisi) 1945.

2. Süreli Yayınlar

A. Gazete

Cumhuriyet

Hürriyet

Akşam

B. Dergi

Ayın Tarihi (Ocak 1945)

Birikim Dergisi (Mart 1998)

3. İnceleme Yapıtlar

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, C 1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin yay., İstanbul, 2001.

BERKİ, Şakir, **Türkiye'de Toprak Davası ve Mevzuat Karşısında Toprak Rejimi**, Başbakanlık Basımevi, Yayın No: DPT.880-TUD:9, Ankara, 1971.

BEREND Ivan T., **20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

BİRTEK, Faruk & Çağlar KEYDER, "Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri 1923-1950", **Birikim**, S 22, Aralık 1976.

ÇETİN, Hasan, **İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (1939-1945)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

DEVRİM, Hakkı, **Demokrasinin 50 Yılı (1945–1995)**, Aydın Kitaplar, İstanbul, 1996.

DOBB, Maurice, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, (Çev. Metin Aktan), Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968.

EKİNCİ, Necdet, **İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları**, Genel Türk Tarihi, C 9, Ankara, 2002.

ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK Basımevi, Ankara, 1994.

GÖNLÜBOL, Mehmet & Ömer KÜRKCÜOĞLU, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", Ed. Berna Türkdoğan, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Makaleler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

GÜRÜN, Kamuran, **Türk- Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, 1991.

İNCE, Erdal, **Türk Siyasal Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009.

ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası**, C 1, İstanbul, 2001.

ÖZOĞLU Burçak, "Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?", **Praksis**.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, "Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi", **Birikim Dergisi**, No: 107, 1998.

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih 1918–1994**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

SOMMERVILLE, Donald, **İkinci Dünya Savaşı**, Çev: Ali Ö., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2012.

TOPRAK, Zafer, **İttihat Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914–1918**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

TURAN, Menaf, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", **AÜ SBF Dergisi**, C 66, Ankara, 2011.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789–2001)**, Der Yayınları, İstanbul, 2008.

VARCAN, Nezihi, **Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu: Cumhuriyet Dönemi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1987.

YILMAZ, Mustafa, "İnönü Dönemi Türk Dış Politikası", **Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 8, Konya, 1999.

ZHUMASHOV, Yerkebulan, **Kazakistan Cumhuriyeti'nde Yerel Yönetim Reformları: Kolhoz Ve Sovhoz Sisteminin Çözülmesi Ve Yeni Yapılanma**, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇMENLERİN TARIM SEKTÖRÜNE KAZANDIRILMASI İÇİN YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

Nejla GÜNAY*

ÖZET

XIX. yüzyılda Kafkasya ve Balkanlarda yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda bazı göç hareketleri ortaya çıktı. Bu göç hareketlerinde Rusya'nın Osmanlı topraklarında ilerleyişi en önemli etken oldu. Rusya; Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek ve burada hâkimiyet kurabilmek için bölgede yaşayan Müslümanları asimile etme ya da yaşadıkları yerden uzaklaştırma politikası izledi. Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar buna direndiyse de bir süre sonra Ruslara yenildiklerini kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak asimile olmaya karşı çıkıp halifeye sığınmaya karar verdiler. Bu durum Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru bir göç hareketi başlamasına sebep oldu. Bu göç hareketi 1856, 1878 gibi Osmanlı-Rus savaşlarının yapıldığı yıllarda göç dalgasına dönüştü ve göçler Sultan II. Abdülhamit'in saltanatı boyunca devam etti. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını kaybetmesine paralel olarak buradan da Anadolu'ya göçler yapıldı. Bu göç, Balkan Savaşı'ndaki yenilgiden sonra 1913 yılında bir göç dalgasına dönüştü.

Anadolu'ya göçmenlerin gelmesinin bazı olumlu ve olumsuz sonuçları oldu. Anadolu'da Müslüman nüfus arttı. Ancak göçmenler gelirken yanlarında hiçbir şey getiremediler. Bu da onların iâşesinin devlet tarafından karşılanmasını gerektirdi. Devlet, kısa vadede göçmenlerin bakımını üstlendi. Fakat uzun vadede bu kişilerin ekonomik hayatın içine sokulması gerekti. Göçmenlerin tarım sektörüne kazandırılması için iskânlarının boş arazilere yapılmasına özen gösterildi ve onlara tarla, sapan, tohumluk vs. verilmek suretiyle tarım yapabilmelerinin önü açıldı. Göçmenlerin tarım bilgisi yoksa onlara bu konuda eğitim verildi. Hatta göçmenlerin pamuk, tütün, pirinç, gül gibi endüstriyel değeri olan ürünleri ekmeleri teşvik edildi. Bu ürünlerle ilgili ihtisas bilgilerini geliştirmeleri için örnek tarlalar oluşturuldu. Gerekli alet ve makineler ithal edilerek bunların gümrüksüz olarak yurda sokulmasına müsaade edildi. Göçmenler, belli sürelerde vergiden muaf tutulmak suretiyle üretimi geliştirmelerine destek olundu.

Bu çalışmada; Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya gelen göçmenlerin tarım sektörüne kazandırılması için yürüttüğü çalışmaların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışmada ayrıca o dönemde izlenen politikaların sonuçlarının günümüze yansımalarının olup olmadığı sorusuna cevap aranacaktır. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgeler temel kaynaklar olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit, Kafkasya, Balkanlar, Göçmen, Tarım.

THE EFFORTS OF THE OTTOMAN EMPIRE TO BRING THE IMMIGRANTS IN THE AGRICULTURAL SECTOR AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

In the 20th century, some immigration movements happened in Balkans and Caucasia as a result of political changes. The most important reason of these immigration movements was the furtherance of Russia in the Ottoman land. The politics of Russia was based on assimilation or immigration of Muslim community living in Caucasia in order to take control of this land. First, the people of Caucasia resisted against it but after a while they admitted the defeat. However, they decided to take refuge in Ottoman land under the control of khalifa instead of accepting the assimilation exposed by the Russians. This occasion led to an immigration movement into the Ottoman land. It turned out to be an immigration wave during the Ottoman- Russian war between 1856 and 1878 and this immigration wave lasted during the reign of Abdulhamit II. In parallel with the losing land in the Balkans, Ottoman Empire was exposed to another immigration movement from the Balkans. This immigration movement turned out to be an immigration wave after Balkan War in 1913.

The immigration waves had some positive and negative effects. Muslim population increased in Anatolia. This necessitated the government to pay their food (iâşe). The government undertook the care of immigrants in a short term. But in long term, it was necessary to include these people into the economic life. Immigrants were placed in the uncultivated lands and provided with field, sling and seeds so that they could be engaged in agriculture. Those who didn't have any knowledge about agriculture were educated. The immigrants were encouraged to sow industrially important products such as cotton, tobacco, rice and rose. Sample fields were organized to develop the knowledge of the immigrants. The equipment and machines were imported without any duty. The immigrants were encouraged by privileging them from the taxes for a while.

The aim of this study is to reveal the efforts of Ottoman Empire to help immigrants join agricultural sector. An answer related to whether the politics of that time has any reflection today will be searched. The basic resources comprised of the documents provided from Ottoman Archive of Prime Ministry.

Key Words: Ottoman Empire, Abdulhamit II., Caucasia, Balkans, Immigrants, Agriculture.

GİRİŞ

Rusya; askerî tedbirlerin yanı sıra işgal ettiği topraklarda yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve baskıyla dininden döndürmek, buralara yerleştirdiği Rus ve Ermenileri yerli ahaliye hâkim kılıp bunları stratejik mevkilere iskân etme politikası izledi. Rusya, yerli ahalinin ziraî imkânlarını ve hatta kendilerini Rus muhacirlere yardıma mecbur tuttu ve verimli toprakları yerli halkın elinden alarak Rus ve Ermeni muhacirlere verip çorak arazileri yerli halka bıraktı. Üstelik bu politikayı şiddet yoluyla uyguladı¹. Rusya'nın kendi otoritesini mahalli yönetimlere kabul ettirebilmek için baskı ve zulümle halkı yıldırma ve bölüp parçalama siyaseti izlemesi XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkaslarda Ruslara karşı bir direniş hareketi başlatılmasına sebep oldu. Ancak 1860'lı yıllarda bu direnişin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla bölgedeki Rus hâkimiyeti gittikçe daha çok hissedildi ve buradan Osmanlı topraklarına yoğun bir göç dalgası başladı².

Rusya, 1860 yılında dağlık bölgelerde yaşayan yerli halkı düzlüklere indirip onlardan boşalacak yerlere de Kazak köylülerini iskân etme kararı aldı. Rusya bu kararıyla yerli halkı kendi otoritesini kabul etmeye zorlamaktaydı. Öte yandan bunu kabul etmeyenler için de bir plan hazırlanmıştı ve onların zorla Osmanlı topraklarına göç ettirilmesi öngörülmekteydi³. Hatta bu plan dâhilinde göçleri hızlandırmak amacıyla 10 Mayıs 1862'de bir komisyon kuruldu. Komisyon, göç eden ailelere 10'ar ruble ödeyip gemicilerle göçmenlerin taşınmasına aracılık etti. Ayrıca göçmenlerin gönderilmesi için Anapa, Konstantinovski ve Taman'da üç komisyon daha kuruldu. Göçün yoğun olduğu yerlere göçmenlerin gönderilmesini kontrol etmek üzere komiserler tayin edildi. Rus hükûmeti göç etmek isteyenlere her türlü kolaylığı sağladı. Bu durum Kafkaslarda Ruslara karşı bir direniş hareketi başlatılmasına sebep oldu. Kendilerine gösterilen bataklık araziye yerleşip silahlarını teslim etmek istemeyen yerli halk direniş gösterdiyse de 1861–1865 yılları arasında kendi arazileri üzerinde 81 Kazak köyünün kurulmasına engel olamadı. Yerli halkın direnişi dört yıl kadar sürdü ve başarısızlıkla sonuçlandı. Kafkas-Rus Savaşı'nın sona erdiği 21 Mayıs 1864'ten itibaren Kafkasya'dan

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, ngunay@gazi.edu.tr

¹ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 6, 1991, s. 98; Kemal Beydilli, "1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler**, C XIII, S 17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 393.

² Kafkasya Müslümanlarının Rusya'ya karşı başlattığı direnişin ayrıntıları için bkz. Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 5, 1990, s. 250, 254-255; **Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 41-62; Cemal Gökçe, "1787–1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 26'dan ayrı basım, İstanbul, 1972.

³ Pronşteyn, A.P. & Patrakova, V.F., "Sovyet Tarih Bilimi ve 19. Yüzyıl Kafkas Muhaceretinin Araştırılmasında Sorunlar" **Nalçık Konferansı, Vatanından Uzaklara Çerkesler**, 24-26 Ekim 1990, çev. Murat Papşu, Ed. Murat Papşu, Çiviyazıları, İstanbul, 2004, s. 35-42.

Osmanlı topraklarına çok yoğun bir göç dalgası başladı⁴. 1855–1864 yılları arasında yaklaşık 600 bin göçmen Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etti⁵. Bu göç dalgası 1865'ten sonra kitlesel olmaktan çıktıysa da münferiden devam etti⁶.

Rusya'nın Osmanlı topraklarında yayılma arzusu yüzyılın son çeyreğinde yeni bir savaşa sebep oldu ve Osmanlı Devleti 1877–1878 yıllarındaki savaşta Rusya'ya bir kez daha yenildi. 1878 yılında imzalanan Ayestefanos (Yeşilköy) Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Balkanlarda ve Kafkasya'da bulunan topraklarının büyük kısmını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Bu antlaşma daha sonra geçersiz sayılıp yerine Berlin Antlaşması imzalandı. Ayestefanos Antlaşması'nda Ruslara bırakılan Eleşkirt ve Bayezid Berlin Antlaşmasıyla Türkiye'ye iade edildiyse de Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya verildi⁷. Böylece Osmanlı-Rus sınırının yeniden çizilmesi nedeniyle antlaşmaya, Rusya'ya bırakılan topraklarda yaşayan ahalinin durumuyla ilgili olarak “*Rusya'ya bırakılan yerlerin halkı başka yere gidip oturmak istedikleri takdirde serbest olacaklardır. Bu hususta kendilerine bu sözleşmenin tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Söz konusu mühletin bitiminde, mülklerini satıp memleketten çıkmamış olanlar, Rus tabiiyetinde kalacaklardır.*” şeklinde bir madde kondu⁸. Bu durum Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçleri bir kez daha hızlandırdı. Osmanlı ordusunun ayrılmasından sonra bazı Müslümanlar bölgeyi terk edip Anadolu'ya geldiler⁹. Dolayısıyla Rusya ve Osmanlı Devleti arasında meydana gelen 1828–1829, 1853–1856 ve 1877–1878 savaşları Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göçün sürekli ve toplu bir hareket hâline dönüşmesinde etkili oldu. Rusya'nın bölge halkına uyguladığı baskıcı politikalar; Tatar, Abaza, Çeçen-İnguş, Çerkes, Nogay gibi halkların Anadolu'ya göçünün bir süreç dâhilinde devam etmesine zemin hazırladı¹⁰.

GÖÇLERİN OSMANLI DEVLETİ'NİN TOPLUM YAPISI VE NÜFUSUNA ETKİSİ

XIX. yüzyıla kadar Anadolu, özellikle iç kesimlerinde türdeş bir yapıya sahipti ama Müslümanların bölgeye göç etmesinden sonra son derece karmaşık bir etnik ve dilsel görüntüye büründü. Anadolu'nun kuzeydoğu bölümü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük

⁴ Tuğan Kumuk (Kumikov), (2004), “Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü”, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, çev. Murat Papşu, Ed. Murat Papşu, Çiviyazıları, İstanbul, 1990, s. 25-29.

⁵ Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 71-73.

⁶ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon, 2006, s. 40.

⁷ İpek, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 104.

⁸ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996, s. 23.

⁹ Seyfeddin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Berikan, Ankara, 2007, s. 110.

¹⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş, İstanbul, 2010, s. 94-96.

çaplı bir etnik değişimden geçti. Çeşitli Kafkas toplulukları 1853 yılından sonra karadan Anadolu'ya göç etmeye başladılar. 1878 yılında Ardahan, Batum, Kars gibi kuzey vilayetlerinin Rusya'ya verilmesinden sonra Dağıstanlılar, Çeçenler, Gürcüler, Lazlar ve bir kısmı Türk kökenli ancak Doğu Kafkas soyundan gelen başka pek çok Müslüman topluluk yerleşmek üzere Doğu Anadolu'ya geldi. Bu arada çoğunluğunu Bulgaristan ve Doğu Rumeli Türkleriyle Çerkezlerin oluşturduğu, Balkanlardan gelen büyük Müslüman göçmen topluluklar, boydan boya Batı, Orta ve Güney Anadolu'ya, toprağın elverişli olduğu her yere yerleştirildiler. Daha sonra Boşnaklar, Pomaklar ve daha az sayıdaki Arnavutlar gibi Müslümanlar da Anadolu'ya geldiler ve yoğun olarak batı bölgelerine iskân edildiler. Girit'in Yunanistan tarafından işgal edilmesinden sonra buradaki Müslümanlar göç ederek Anadolu'nun güney kıyılarına yerleşti. Anadolu'da göçmenlerin sayısı sürekli arttı. Müslümanların Kafkaslar ve Balkanlardan göçü Anadolu'nun hem Müslümanlaşmasını hem de Türkleşmesini tamamlayıcı oldu. Aslında birbirini bütünleyen bu iki sürecin kaynağı Osmanlı kültürü, kimliği ve ruhundaydı. Osmanlı Devleti, Rumeli ve Anadolu'da hâkimiyeti altında tuttuğu çeşitli Müslüman topluluklar arasında güçlü bir kültürel birlik oluşturmuştu. Bu nedenle Türk olmayan Müslüman göçmenlerin Türk çoğunluk tarafından asimilasyonundan çok, Türklerin de dâhil olduğu çeşitli Müslüman-Osmanlı cemaatlerinin yeni bir siyasal ve toplumsal örgütlenme biçiminde (ulus devlet) harmanlanmasıydı. Bu yeni siyasal örgütlenme içindeki çeşitli topluluklar, miras aldıkları toplumsal ve kültürel özellikleri koruyabilmiş, ancak yeni bir ulusal kimlik de edinmişlerdi. Böylece varlıklarını gelecekte sürdürmeleri de temin edilmişti¹¹.

Osmanlı Devleti, göçlerle birlikte ortaya çıkan karmaşayı bertaraf etmeye çalışırken toplumu yeniden düzenlemeyi uygun gördü ve konar göçer toplulukların yerleşik hayata geçirilmesini bu aşamada gerçekleştirdi. Yerleşik hayata geçen bu aşiretlerin neredeyse tümü Müslüman ve çoğunluğu da Türk'tü¹².

Göçün, Anadolu'nun İslamlaştırılması ve Türkleştirilmesi sürecini hızlandırdığı görüşü istatistiklerle de desteklenmektedir. Karpat'ın tespit ettiği Osmanlı idaresinin özet hâlindeki bir yayını, Osmanlı nüfusunun 1875 yılında 19.8 milyondan 1885 yılında 24.5 milyona ve 1895 yılında 27.2 milyona yükseldiğini göstermektedir. Nüfusta yılda yaklaşık %40 oranında meydana gelen bu artış esas olarak göçten ve aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinden kaynaklanmaktaydı. Balkanlar ve Kafkasya'dan Anadolu'ya göç 1885'ten sonra

¹¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş, İstanbul, 2010, s. 158-159.

¹² Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, C 2, Eren, İstanbul, 2004, s. 991.

da devam etmekle beraber azaldı. 1912-1913 Balkan Savaşlarından sonra Balkanlardaki Türk ve Müslüman nüfusun çok büyük kısmının Anadolu'ya göç etmesiyle Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşması süreci yeni bir ivme kazandı¹³.

Göçmenleri iskân politikasının en önemli amaçlarından biri ülkedeki boş arazileri açıp tarıma uygun hâle getirmektir. Göçmenlerin iskân edilmesiyle birlikte yeni tarımsal toprakların işlendiği ve çiftlik üretiminin arttığı görülmektedir. Bu araştırmada; Osmanlı Devleti'nin göçmenlerin tarım sektörüne kazandırılması için yaptığı çalışmaların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

OSMANLI DEVLETİ'NİN GÖÇMENLERİN İSKÂNINDA İZLEDİĞİ YOL VE TARIMLA İLİŞKİSİ

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başında nüfus kıtlığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Verimli toprakların büyük bölümü, toprak düzenindeki karışıklık başta olmak üzere çeşitli sebeplerle ekilip biçilemiyordu. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan sonra nüfusun azalmasının da etkisiyle çok büyük bir ekonomik krize girdi ve bundan kurtulmak için tarım alanlarını işleyecek insan gücüne duyulan ihtiyaç arttı. Devlet, büyük bir nüfusun dış düşmanlara karşı güçlü bir savunma için olduğu kadar ekonomik gelişme için de şart olduğunu görüp ekonomik durgunluğa bir çözüm bulmaya ve öncelikle tarımı canlandırıp gelirleri artırmaya çalıştı. Osmanlı Devleti, 1856 yılından sonra nüfus politikalarını bu ihtiyacı karşılamak üzere geliştirdi. Öte yandan devlet, yüzyıllar boyunca şu ya da bu sebeple devlet denetiminden çıkmış ama devlet mülkiyetinde olan toprağın sahipliğini yeniden ortaya koymak amacıyla 1858 yılında Arazi Kanunnamesini çıkardı. Buna bağlı olarak toprakla ilgili bütün vergiler kaldırıldı, yerine nerede ve kimin yetiştirdiğine bakılmaksızın yüzde on tarım vergisi kondu. Toprak; mülk, devlet mülkü, vakıf, metruk ve boş ya da verimsiz arazi olmak üzere beş dalda sınıflandırıldı. Toprak yasasını yürütmek için yeni bir Tapu Nizamnamesi çıkarıldı. Buna göre her vilayetin tüm arazi ve mülkleri Tanzimat'a uygun biçimde ölçülecek, sahiplik iddia eden her kişi ya da kurum yeni tapu senedi alabilmek ve yeni tapu kayıtlarına yazılabilmek için sahipliğini geçerli belgelerle ispatlayacaktı. Sahiplik bir kere kanıtlandıktan sonra özel mülkiyet sahibi kişiler topraklarını kiralamak ve mirasçılarına bırakmak konusunda geçmişte olduğundan çok daha özgürdüler. Aranan tek şey toprağın ekilmesi ve vergilerin ödenmesiydi¹⁴.

¹³ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 160.

¹⁴ Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Türkçesi: Mehmet Harmancı, C II, e kitap, İstanbul, 1983, s. 150-151.

Tanzimat Yüksek Kurulu, 9 Mart 1857 tarihinde göç ve iskânla ilgili bir kararname yayımladı: Buna göre devlet çok az sermayesi olan göçmen ailelere toprak verdi. Bunlar Rumeli'ye yerleşirlerse altı yıl, Anadolu'ya yerleşirse 12 yıl askerlik hizmetinden muaf tutulacaktı. Bu kişiler toprağı işlemek, 20 yıl satmamak ve oradan ayrılmamak ve padişahın tebaası olarak onun yasa ve adaletini kabul etmek zorundaydılar. Bu tür göçmenlere inançları ne olursa olsun din özgürlüğü veriliyor, yerleştikleri yerde uygun tapınaklar yoksa yeni kilise yapabiliyorlardı. İstekleri karşılamak ve mültecileri yerleştirmek için önce 1860'ta Ticaret Bakanlığı'na bağlı, 1861 Temmuzunda da bağımsız bir Muhacirin Komisyonu kuruldu¹⁵.

Kırım Savaşı'ndan sonra çıkarılan Muhacirin Kanunnamesinden sonra Osmanlı topraklarına mülteci akını oldu. Rus ordusundan kaçan birçok insan bu kararnameden yararlanıp Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'ya çiftçi olarak yerleştiler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Anadolu'ya göçmen akını devam etti. Mülteci Komisyonu'nun tespitlerine göre; 1876-1895 döneminde Osmanlı topraklarına bir milyondan fazla mülteci sığındı. Mülteciler, devletin dağılık bölgelerine, bazıları terk edilmiş köylere, bazıları Doğu Anadolu'ya, bazıları da Çukurova'ya yerleştirildiler. Yeniden iskân edilen bu kişilerin çoğu büyük toprak sahiplerinin ücretli işçileri olmuştu. Bir kısmı da 1857 Muhacirin Kanunnamesine uygun olarak kendilerine verilen araziye yerleştiler. Ancak bunların da büyük bir bölümü, kötü tarım yöntemleri, kötü yönetim, hastalık, aşiret saldırıları, eski çiftçilerin ve âyânın idari meclislerdeki durumlarından yararlanarak yaşamalarını imkânsız kılmasından topraklarını büyük toprak sahiplerine devretmek zorunda kaldılar¹⁶.

GÖÇMENLERİN EKONOMİYE KAZANDIRILMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

Tanzimat Yüksek Kurulu'nun Muhacirin Kararnamesi'ni yayımlamasından sonra Osmanlı topraklarına göçmen akını söz konusu oldu. Çünkü Osmanlı Devleti, göçmenlerin günlük masraflarını karşılayacağını, her aileye bir ev inşa edileceğini ve ziraat yapabilmeleri için kendilerine öküz, tohum ve yemeklik malzeme verileceğini ilan etmişti. Bu da göçmen sayısının beklenenden yüksek olmasına sebep oldu ve hazineyi zora soktu. Devlet bu masrafların boşa gitmemesi için göçmenlerin eski tabiiyetlerini mutlak surette terk edip Osmanlı uyruğunu bir daha vazgeçmemek üzere kabul etmeleri ihtiyacı duydu ve bu konuda hem kendilerinden senet aldı hem de Rusya Sefareti ile iletişime geçerek teminat isteme

¹⁵ Bu komisyonda görev yapan toplam 31 memurun Osmanlı maliyesine yükü aylık 4430 kuruştı. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), **Maliyeden Müdevver Defter** (MAD.d.), 9072, vr.11; Shaw & Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern**, s. 152.

¹⁶ Shaw & Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern**, s. 152-153.

yolunu izledi. Öte yandan devlet, göçmenlerin daha ziyade Rumeli’ye iskânını tercih etse de göçmenlerin birçoğunun Anadolu’da yerleşmek istemesi onlara verilecek yeterli arazi olmamasından dolayı bazı sıkıntılar yaşanmasına yol açmaktaydı¹⁷. Osmanlı yönetimi, göçmenlere arazi tahsis edebilmek için ülke genelinde arazi etütleri yaptırdı¹⁸. Arazi sıkıntısını azaltmak için bazı bataklıkların kurutulup bazı dere yataklarının temizlenmek suretiyle tarıma elverişli hâle getirilmeye çalışıldığına dair kayıtlar vardır¹⁹. Uygun olan devlet çiftlikleri de göçmenlerin iskânı için kullanıldı²⁰. Eskişehir’deki Çifteler Çiftlik-i Hümayun’u bunların en önemlilerinden biridir. Zaman içerisinde çiftlik arazisinin tamamının göçmenlere tahsis edildiği tespit edilmektedir²¹.

İskân için Adana, Kütahya ve Marmara’nın güneyinde bulunan bazı bölgeler öne çıktı. Adana’nın 1860 yılında yapılan göçlerde iskân yeri olarak belirlenmesinin en önemli sebebi hiç şüphesiz Çukurova’nın verimli topraklarının daha çok ekilip dikilmesi idi²². Çünkü Adana vilayetinden Seyhan ve Ceyhan nehirleri geçmekte ve burada Göksu Nehrinin Akdeniz’e döküldüğü Göksu Deltası gibi oldukça geniş verimli araziler bulunmaktaydı. Öte yandan Adana’da büyük çiftlikler vardı ve bu çiftliklerde bazı ziraat aletleri imal edilmekteydi. Ayrıca Avrupa’dan büyük ziraat aletleri getirilmekte, bu da tarımsal üretimin artmasına katkı sağlamaktaydı²³. Ancak göçmenlerin sayıca çokluğu ve Osmanlı bürokrasisinin bu konudaki deneyim eksikliği birçok sorun yaşanmasına yol açtı. Tanzimat Yüksek Kurulu, 12 Mayıs 1861 tarihinde göçmenlerin iskânıyla ilgili yeni bir kararname yayımlayıp sorunların çözümüne ilişkin bazı tedbirler aldı. Buna göre; göçmenlerin geri dönme eğiliminden çıkarılması amacıyla en kısa sürede iskânlarının temin edilmesi, bu konuda yerli halkın desteği alınarak her aile için bir ev inşa edilmesi ve geçimlerini sağlayabilmeleri için kendilerine beşer kile tohumluk verilip iki hane için bir öküz verilmesi kararlaştırıldı. Bunun hazineye yükünün 33 bin kese civarında olacağı hesaplanarak bu yükün azaltılması için mutlak surette ahalinin desteğinin alınması gerektiği esas kabul edildi²⁴. Öte yandan ihtiyaç

¹⁷ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus* (İ. MMS), 16/649.

¹⁸ BOA, *İrade Dâhiliye* (İ. DH), 448/29616.

¹⁹ Cemile Şahin, “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C 5, S 8, 2016, s. 2795.

²⁰ BOA, *İrade Dâhiliye* (İ. DH), 463/30903.

²¹ Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 128-131; Selahattin Önder & Engin Kırılı, Osmanlı Döneminde Eskişehir’e Göçler, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 6, S 1, 1 Haziran 2005, s. 137.

²² BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayât Tahriratı* (A.MKT.UM), 414/24.

²³ Hilmi Bayraktar, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 22, 2007, ss.405-434, s. 410.

²⁴ BOA, İ. MMS, 22/961.

sahibi olmayan ailelerle işlerini yoluna koyup gelir elde edenler devlet yardımı kapsamının dışında tutuldu²⁵.

Göçmenlerin kendilerine tahsis edilen arazileri bir yıl içinde işleyip ürün almaya başladıkları anlaşılıyor. Hükümet, 1864 yılında iskân edilip arazilerinden üç yıldır ürün alan göçmenlerin devlete ödeyecekleri öşür vergisini, yeni gelen göçmenlerin işlerinde kullanmayı kararlaştırarak bütçede muhacir iskânından kaynaklanan açığı azaltmaya çalıştı²⁶. Ziraatla uğraşanların gelir elde edebildikleri hâlde küçükbaş hayvancılıkla uğraşanların aynı başarıyı gösteremedikleri, hatta Aziziye ve Mesudiye kazalarına yerleştirilen Çerkezlerin sefaletle düştükleri için ödemeleri gereken ağnam vergisi borçlarının silinmesi talebi hükümet tarafından olumlu karşılandı²⁷.

Osmanlı topraklarına göçmenlerin kitlesel akımı 1878 yılında yeniden başladı. Hükümet, göçmenlerin iskânına dair yeni bir nizamname hazırlayarak yürürlüğe koydu. Bu nizamnameye göre göçmenlerin iskânında iki yol izlenecektir. Göçmenler ya mevcut köy ve kasabalara bir miktar ev yapılmak suretiyle iskân olunacak, bunlardan yardıma ihtiyacı olanlar ziraat edevatı tedarik olununcaya kadar ortakçılık ve rençberlik yaparak geçimlerini sağlayacaklar ya da göçmenler için yeni köyler kurulacaktı. Bu köylerin inşasında ahalinin yardımı ve devletin ayıracağı ödenek kullanılacaktı. Her iki haneye bir öküz tahsis edilecek, her bir haneye bir defaya mahsus beş kile tohumluk verilecek ve üç yıl vergiden muaf tutulacaklardı. Hükümet göçmen sayısı, ne kadar hane yapıldığı, kaç öküz tahsis edildiği gibi istatistiki bilgilerin tutulması görevini kaza, liva ve vilayet idare meclislerine verip durum tespiti yapmak istedi²⁸. İstanbul, Selanik ve Varna iskelelerinde bekleyen yaklaşık 200 bin göçmenin iskân edilebilmesi için “*Muhacirin İdaresi Komisyonu*” kuruldu. Çerkez, Tatar, Nogay ve Sohum muhacirlerinden oluşan göçmenlerin Halep, Şam, Adana, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Samsun’da iskân edilmeleri konusu bu komisyonun koordinasyonuna bırakıldı. Bu koordinasyonu kolaylaştırmak için iskân için belirlenen vilayetlerde komisyonun bir şubesinin açılması, bir iskân memuru ve bir de kâtip gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak göçmenlerin sayıca çokluğu hükümetin onlar için birer ev inşa edip ziraî destek vermesini zorlaştırdı. Bu sebeple göçmenlerin halk tarafından misafir edilmesi yolu benimsendi. Göçmenlere verilecek arazinin açılıp sürülmesi hususunun da yerli halk tarafından yapılıp en çok ürün veren tohumun kendilerine yerel imkânlarla temin

²⁵ Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, Kış 2012, s. 369.

²⁶ BOA, İ. MMS, 28/1220; BOA, İ. DH, 567/39470.

²⁷ BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ* (İ. MVL), 577/25919.

²⁸ BOA, *Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı* (Y.PRK. KOM), 1/26.

edilmesi ve bu iş için hazineden bir talepte bulunulmaması istendi²⁹. Göçmenlerin ziraî ihtiyaçlarını temin edebilmeleri için ucuz kredi verebilecek bir banka kurulması düşünüldü³⁰. Padişah, göçmenlerin iskânının intizam içerisinde yapılabilmesi için 3 Ekim 1882 tarihinde Ali Kemal Paşayı Olağanüstü Hal Memuru sıfatıyla tayin etti³¹.

İskân için ayrılan boş arazilerin göçmenlere dağıtılabilmesi için görevlendirilen “İskân-ı Muhacirin Memurları” vardı. Göçmenlere tahsis edilen araziler mutlak surette hazineye bildirilir ve bu işlem izinsiz yapılamazdı. Taksimatın kurallara uygun yapıp yapılmadığı hazine tarafından görevlendirilen müfettişler tarafından denetlenirdi. Muhacirin Komisyonu, 1892 yılında ülke genelinde göçmen iskânı için uygun arazilerin dökümünü çıkardı³².

1878’de yaşanan toprak kayıplarından sonra daha önce Rumeli’ye iskân edilen kitlelerin de Anadolu’ya gelmek zorunda kalması hükümetin bu durumdaki kişilere yeniden arazi tahsis etmesi lüzumunu beraberinde getirdi³³. Göçmenler konusunun uzun yıllar hükümetin gündeminden düşmediği ve bu konuda 1889 yılında yeni bir talimatname hazırlandığı görülmektedir. Beş bölümden oluşan bu talimatnamenin beşinci bölümü göçmenlere arazi ve levazimat verilmesiyle ilgilidir. Buna göre; her köy ve kasaba ahalisinin kendi hissesine düşen göçmeni barındırması ve metruk arazilerle kullanılmayan miri arazileri tarıma açıp göçmenlerin kullanımı için hazırlaması gerekmektedir. Ayrıca ahalinin bu arazileri bir seneye mahsus olmak üzere sürüp tohumlarını ekerek teslim etmesi hususu yerel komisyonlar tarafından itina ile takip edilecekti. Göçmenlere verilecek arazinin kullanılmayan miri arazi olması ve özellikle de tarıma elverişli, sulak bölgelerde olmasına dikkat edilecekti. Göçmenlerin kullanımına uygun terk edilmiş yerleşim yerleri varsa buralar iskân için tercih edilecek ve bu türlü yerlerdeki arazilerin durumu tetkik edilerek sahipsiz ve boş olanlar göçmenlere verilecekti. Arazilerin dağıtımında, göçmenlerin toplam sayısı, arazinin verimlilik durumu ve bir hanenin kaç kişiden oluştuğuna bakılacak ve buna göre ailelere 20-50 dönüm arasında toprak tahsis edilecekti. Araziler tapu memurları tarafından kaydedilecek ve tapu harcı alınmayacaktı. Her mahalde en iyi ürün veren mamul ne ise mümkün olan yerlerde hükümet tarafından yine bir seneye mahsus olarak tohumluk verilecektir. Bunun miktarı ise her bir kilesi yirmi kıyye itibarıyla göçmen ailelerinin sayısına göre beş kileden on kileye kadar olacak şekilde belirlenecekti. Eğer şehir kenarlarında boş araziler varsa oralara da

²⁹ BOA, İ. MMS, 59/2786.

³⁰ BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 44/127.

³¹ BOA, Y. PRK. KOM., 3/70.

³² Önder & Kırılı, *Osmanlı Döneminde Eskişehir’e*, s. 135.

³³ BOA, İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD), 49/2745.

göçmen iskânı yapılabilecekti. Göçmenler, hükümetin gösterdiği yerleri istemezlerse onlara herhangi bir destek verilmeyecek ancak çiftlik vs alıp ikamet etmek isteyenlere izin verilecekti³⁴.

Göçmenlerin tarım tekniklerini bilmemelerinden dolayı kendilerine verilen araziden istenen verimi alamayıp geçim sıkıntısına düştükleri görülüyordu³⁵. Buna yönelik çeşitli tedbirler alındı. Buna göre 1880'lerden itibaren tarıma verilen önem arttı ve buna bağlı olarak Ziraat Mektepleriyle örnek çiftlikler kuruldu. Bunun bir uzantısı olarak göçmenler de ziraat kalkınma kapsamında değerlendirildi ve onların iskân edildikleri bölge, dağıtılan tohumlar, bunlardan azami fayda elde edilmesi gibi hususlar devlet tarafından takip edildi³⁶. Ürünler hangi şartlar altında yetiştirilirse verimin artırılacağı gibi hususlar örnekleriyle birlikte Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuasında yayınlanarak çiftçilere yol gösterildi³⁷. Öte yandan hükümet 1888 yılında göçmenlerin en çok iskân edildiği; Adana, Sivas, Konya vilayetleriyle İzmit Sancağı ve ayrıca Suriye, Halep ve Manastır'da örnek tarlalar oluşturup modern tarım makineleri satın aldı³⁸.

Hükümet, 1905 yılının sonlarında Osmanlı topraklarına göç edenlerin iskân ve yaşelerini düzenlemek amacıyla bir komisyon kurdu. Bu komisyonun en önemli amacı göçmenlerin barınma sorunlarını gidermek, yeni köyler kurmak ve mescit, cami, okul gibi binalar inşa etmektir. Bu komisyon, daha önce pek dillendirilmeyen bir karar da aldı ve açılacak okullarda diğer derslerle birlikte ziraat ilminin de öğrencilere okutulmasını kararlaştırdı. Ayrıca bu dersin uygulamasının da yapılabilmesi için gerekli alet ve edevatın alınması, tohumluklar, çift hayvanı ve süt hayvanlarının tedarik edilmesi karara bağlandı. Devletin ayırdığı bütçe bu iş için yeterli olamayacağından Ziraat Bankası'nın piyango düzenlemek suretiyle bunu desteklemesi esas alındı³⁹. Ancak piyangoda, ikramiyeden ayrılan pay emsallerine göre az tutulunca yeterince ilgi görmeyip beklenen fayda sağlanamadı. Bunun üzerine ilgi görecektir şekilde yeni bir düzenleme yapılması Meclis-i Vükelada kararlaştırıldı⁴⁰.

³⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Kısmı (Y. PRK. DH), 2/93.

³⁵ Mehmet Demirtaş, "Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", *Bilgi*, S 57, Bahar 2011, s. 37.

³⁶ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan & Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 97-102.

³⁷ Mesela vilayetlerin ziraat durumlarıyla ilgili hazırlanan raporlar için bkz. *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, Üçüncü sene, 13 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, s. 737-775.

³⁸ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 108.

³⁹ BOA, İ. DH, 1440/1323. L/27.

⁴⁰ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 115/94.

Göçmenlere dağıtılacak ziraî aletlerle hayvanların tedarik edilmesi için Viyana'da Osmanlı Müstamire Şirketi tarafından bir anlaşma yapıldı⁴¹.

Balkan ülkelerinden göç, 1908-1909 yılları arasında yeniden artmaya başlayarak 1913 yılındaki Balkan Savaşı sırasında doruk noktasına ulaştı. Hükümet, Balkan Savaşlarından sonra 13 Mayıs 1913 tarihinde göçmenlerin iskânıyla ilgili olarak hazırlanan yeni talimatnamenin 39. maddesinde, göçmenlerin herhangi bir mazereti olmadan uhdelere verilen tarım aleti, tohum ve hayvanları istenen şekilde kullanmadıkları takdirde ellerinden alıp başka birine verilmesi hususu yer almaktaydı⁴². Birinci Dünya Savaşı sırasında da süren kitle göçü, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan resmî nüfus mübadelesi (1924-1926) ile sona erdi⁴³.

GÖÇMENLERİN ZİRAATA KAZANDIRILMASININ ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin göçmenlerin iskânıyla boş kalan toprakları üretime açtığı ve gelirlerini ciddi ölçüde artırdığı görülmektedir. Ancak göçmenlerin iskânı yerli halkı, en azından bir bölümünü rahatsız etmiş ve bu bazı bölgelerde kanlı çatışmalara bile neden olmuştu⁴⁴. Mesela Sivas ve Maraş arasındaki Uzunyayla'ya Kafkasya muhacirlerinin yerleştirilmesi bölgeyi yaylak olarak kullanan Delikanlı, Çelikanlı, Afşar, Tecirli gibi aşiretleri rahatsız etti. Bu, hem aşiretlerle muhacirlerin birbirlerine karşı hem de aşiretlerin birbirine karşı husumet geliştirmesine sebep oldu. Bölgede ortaya çıkan huzursuzluk Ermenilerin devreye girip büyük bir ayaklanma çıkarmasıyla sonuçlandı. Bu gelişmeler üzerine hükümet, 1865 Fırka-i Islahiye düzenlemesini yaparak aşiretleri yerleşik hayata geçirdi⁴⁵. Muhacirlerin, iskân edildikleri yerlerde katl, gasp gibi eylemler yapmalarının önüne geçmek isteyen hükümet, onların ziraata alıştırılıp toprağa bağlanmasını teşvik etti⁴⁶. Devlete ait boş toprakları elinde bulunduran mütegalibe, bu topraklara göçmen yerleştirilmesine engel olabilmek için yerli ahaliyi onlara karşı kışkırtıyordu. Buna bağlı olarak zaman zaman

⁴¹ Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri**, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 115.

⁴² Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında**, s. 123.

⁴³ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik**, s. 185. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, **Selanik'ten Samsun'a Mübadiller**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun, 2010.

⁴⁴ BOA, A. MKT. UM, 483/67; BOA, A. MKT. UM, 502/60.

⁴⁵ 1861 Zeytun ayaklanması için bkz. Nejla Günay, **Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları**, IQ Yayınları, İstanbul, 2007, s. 234-245. Ayrıca Fırka-i Islahiye için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiyye", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 35-37.

⁴⁶ BOA, **Sadaret Mektubü Mühimme Kalemi** (A. MKT. MHM), 428/78.

çatışmalar yaşanıyordu. Örneğin, Kunaytra kazasında iskân edilen Çerkezlerle Dürzîler arasında meydana gelen çatışmada Çerkezlerden 65, Dürzîlerden 97 kişi öldü⁴⁷.

Hükümet, 1878 yılından sonra gerçekleşen göçlerde göçmenleri Rus sınırına yerleştirmemeye özen gösterdi. Çünkü “Ermeni Islahatı” konusunu ortaya atan İngiltere, bunu Doğu Anadolu Bölgesi’nde Müslüman nüfusun artırılmak istendiği şeklinde yorumlayıp Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale etme girişiminde bulunabilirdi. Çerkezlerin sert tabiatlı olması ve yerel halkla anlaşmazlıklar çıkma ihtimali de yüksekti. O yüzden göçmenler; Erzurum, Van ve Hakkâri yerine Adana gibi vilayetlere yönlendirildi⁴⁸.

Göçmenlerin hangi ürünleri ekip biçeceği toprağın durumuna göre belirlenmekteydi. En iyi hasat veren ürün hangisiyse o tercih edilmekteydi. Öte yandan göçmenler, Osmanlı topraklarında daha önce üretilmeyen bazı ürünleri beraberlerinde getirip yaygınlaşmasını sağladılar⁴⁹. Bu ürünlerden en önemlisi hiç şüphesiz patatestir. Özellikle 1894 tarım programında hükümetin tohum dağıttığı ürünler arasında patates de vardı. Ürünün nasıl yetiştirileceğine yönelik eğitimler verilip on yıllık öşür muafiyeti de getirilince patates ekimi arttı.⁵⁰ Adapazarı ve çevresine yerleştirilen göçmenler patates üretip bunun Osmanlı halkı tarafından tanınıp sevilmesine vesile oldular⁵¹.

Gül üretimi de Balkanlardan gelen göçmen dalgalarından biri tarafından harekete geçirildi. 1883 gibi erken bir tarihte hükümet, daha önce gülsuyu ve gülyağının üretildiği bir yer olarak bilinen Kezanlık’tan gelen Müslüman göçmenleri, daha önceki uğraşlarını Anadolu’da da sürdürmeleri için ikna etmeye çalıştı. Bu amaçla hükümet, gül yapraklarından elde edilen ve parfüm olarak kullanılan oldukça değerli bir yağ olan gülyağı üretimini teşvik etmek için bütçe dışı bir ödenek ayırıp 200 bin Kezanlık gül fidesi satın aldı ve bunları Bursa, Aydın ve Kastamonu’da iskân edilen Kezanlık göçmenlerine dağıttı. Gülfidanı dağıtımı, göçmen gruplarına odaklanmış bir çaba olarak bir süre devam etti. 1889 yılında devlet, göçmenlerin Anadolu’nun çeşitli yörelerinde bahçeler kurmalarına yardım etmek için 100 000 gül ağacı satın alıp dağıttı. Konya Vilayetindeki Burdur’da daha küçük bir bahçe oluşturulurken Isparta’da 10 ila 30 dönümlük ekim yerleri kuruldu. Aydın Vilayetinde de göçmenler 1893 yılı itibarıyla toplamda 30-40 dönüm tutan ve büyük miktarlarda gülsuyu ve gülyağı elde edilen bahçeler kurdular. Hükümet gül üretimini Diyarbakır, Erzurum gibi ülkenin Doğu bölgelerinde de özendirmek için bir program uyguladı. Ancak Erzurum, Biga

⁴⁷ Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander, Trabzon, 2006, s. 73.

⁴⁸ BOA, **Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat** (Y. MTV), 36/103.

⁴⁹ Karpat, **Etnik Yapılanma ve Göçler**, s. 188.

⁵⁰ Murat Tuğluca, **Ankara: Vilayetin Resmi Gazetesi (1870-1921)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 52, 59, 60, vd.

⁵¹ Quataert, **Anadolu’da Osmanlı Reformu**, s. 260.

gibi yerlerde gül üretimi başarısız oldu. Yine de vergi muafiyeti, tavsiye ve gül ağacı dağıtımlarıyla yardım edilen Balkan göçmenlerinin çabalarıyla yeni ve kazançlı bir ziraat kolu kurulmuş oldu.⁵²

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar bir tarım ülkesiydi. 1800 yılında da 1900 yılında da nüfusunun beşte dördü tarımla uğraşıyordu ve geçimini topraktan kazanıyordu. Bununla birlikte tarım sektöründe önemli değişiklikler yaşanmıştı. 1914 yılında 1800'de olduğundan çok daha çeşitli mahsul çok daha yüksek miktarda yetiştiriliyordu. Toplam tarım hasılatı artmış ve mahsullerin yabancı memleketlere ihraç nispeti yükselmişti. 1914'te ziraî üretim, mahsullerin ihracatı ve toplam ihracattaki oranları 19. yüzyılda görülmeyen seviyelere yükselmişti. Bu gelişmenin başlıca sebebi ziraata daha çok arazinin tahsis edilmesiydi. Bilhassa Orta Anadolu, Suriye ve Irak'ta boş araziler işletmeye açılmıştı. Mahsullerini ticari amaçlarla yetiştiren çiftçilerin sayısı o zamana kadar görülmemiş biçimde artmıştı. Bu artışın başlıca sebeplerinden biri hiç şüphesiz göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmesiydi⁵³. Osmanlı topraklarında tarımsal üretim 1885-1912 yılları arasında arttı. Fiyatlar sabit kalmış, yatırım artmış ve alan rezervleri çoğalmıştı. Üstelik girişimci bir sınıf da ortaya çıkmıştı ve bunlardan bazıları göçmen kökenliydi⁵⁴.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarında başlayıp yıkılışına kadar devam eden dönemde Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan göç aldı. Göçmenlerin çok büyük kısmı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Göçler, Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan nüfus kaybı ve üretim azalmasına çare olabilirdi. Devlet bunu mümkün kılmak için bazı düzenlemeler yaptı. Göçmenlere, ev inşa edilmesi, arazi tahsisi, zirai malzemelerle tohumluk temini gibi imkânlar sağlanması göçmen sayısının artmasına sebep oldu. Bu, bozulan ekonomisini düzeltmek isteyen Osmanlı Devleti'nin tercih ettiği bir gelişmeydi. Bu şekilde Anadolu'da boş kalan tarlalar ekilip biçildi. Birçok alana da tarım arazisi olma hüviyeti kazandırıldı.

Osmanlı Devleti'nin 1878 yılında Rus orduları karşısında yenilmesi hem Kafkasya'dan hem de Balkanlardan çok sayıda Müslümanın Anadolu'ya göç etmesine sebep oldu. Göçmen sayısının çok fazla olması sebebiyle boş arazi bulma konusunda sıkıntılar yaşandı. Devlet, göçmenlerin iâşesini sağlayabilmek için arazi etütleri yaptırarak kullanılmayan bataklık, mera gibi bölgeleri tarıma açtırdı. Bu gibi yerlere göçmenleri iskân

⁵² Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 256-259.

⁵³ Quataert, *19. Yüzyıla Genel Bakış*, s. 961, 967.

⁵⁴ Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 189; Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, s. 37-43.

ederek atıl arazilerin ekonominin içine sokulmasını sağladı. Çünkü göçmen sayısının çok fazla olması, onların doyurulması problemini ortaya çıkarmaktaydı. Devlet, tarım sektöründen en üst seviyede başarı elde edip üretimde başarılı olmak zorundaydı. Bu sebeple arazilerin özellikleri incelenerek hangi ürünün ekilmesinin uygun olacağı araştırıldı. Bunun sonucunda en iyi verim elde edilebilecek mamullerin tohumu göçmenlere dağıtıldı.

Ziraat Nezareti, gül, patates gibi Anadolu'da çok yaygın olarak bilinmeyen mamullerin üretimini teşvik etti. Göçmenlere çiftçilik metotlarını öğretmek için örnek tarlalar oluşturuldu. Bazı okullarda ziraat dersi okutulmak suretiyle öğrencilere çiftçilikle ilgili teknik bilgiler verildi. Öğrenciler, okula yakın bölgelerde açılan örnek tarlalarda öğrendiklerini uygulama imkânı buldu.

Osmanlı Devleti'nde göçün etkilerinin en çok hissedildiği 1870-1900 yılları arasında tarımsal üretimin arttığı, demiryolları sayesinde malların pazarlara daha kolay ve verimli olarak nakledildiği, eğitim kuruluşlarının yaygınlaştığı, kamu borcunun sabitlendiği ve Osmanlı toplumunun yeni bir siyasal ve toplumsal bilinç geliştirdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İrade Dâhiliye (İ.DH), 448/29616; 463/30903; 567/39470; 1440/1323. L/27; .

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 16/649; 22/961; 28/1220; 59/2786; .

İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 577/25919; .

İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD), 49/2745.

Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), 9072, vr.11.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 115/94.

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Defterleri (A. MKT. MHM), 428/78.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayât Tahriratı (A.MKT.UM), 414/24; 483/67; 502/60.

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Kalemi (Y. A. MTV), 36/103.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 44/127.

Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Kısmı (Y. PRK. DH), 2/93.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK. KOM), 1/26; 3/70.

2. Araştırma, Tetkik Eser ve Süreli Yayınlar

BAYRAKTAR, Hilmi, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 22 (2007), ss. 405-434.

BEYDİLLİ, Kemal; “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, C XIII, S 17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss. 365-434.

BUNTÜRK, Seyfeddin, **Rus Türk Mücadelesi’nde Ahıska Türkleri**, Berikan, Ankara, 2007.

DEMİRTAŞ, Mehmet, “Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, **Bilig**, S 57, Bahar 2011, ss. 17-44.

ERKAN, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908)**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996.

GÖKÇE, Cemal, “1787–1806 Yılları Arasında Kafkasya’da Cereyan Eden Siyasi Olaylar”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 26’dan ayrı basım, İstanbul, 1972, 1-65.

GÜNAY, Nejla, **Maraş’ta Ermeniler ve Zeytin İsyanları**, IQ Yayınları, İstanbul, 2007.

HABIÇOĞLU, Bedri, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları**, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993.

HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri**, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fırka-i Islâhiyye”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 35-37.

İPEK, Nedim, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877–1900)”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 6, 1991, ss. 97-134.

İPEK, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander, Trabzon, 2006.

İPEK, Nedim, **Selanik’ten Samsun’a Mübadiller**, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun, 2010.

KARATAŞ, Ömer, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskânı”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/2, Kış 2012, ss. 355-388.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş, İstanbul, 2010.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş, İstanbul, 2010.

KUMUK (KUMIKOV), Tuğan, “Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü”, **Vatanından Uzaklara Çerkesler**, çev. Murat Papşu, Ed. Murat Papşu, Çiviyazıları, İstanbul, 2004.

ÖNDER, Selahattin & KIRLI, Engin, “Osmanlı Döneminde Eskişehir’e Göçler”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 6, S 1, 1 Haziran 2005, ss. 129-144.

PRONŞTEYN, A.P. & V.F. PATRAKOVA, “Sovyet Tarih Bilimi ve 19. Yüzyıl Kafkas Muhaceretinin Araştırılmasında Sorunlar (Nalçık Konferansı, 24-26 Ekim 1990)”, **Vatanından Uzaklara Çerkesler**, çev. Murat Papşu, Ed. Murat Papşu, Çiviyazıları, İstanbul, 2004.

QUATAERT, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, çev. Ayşe Berktay, Süphan Andıç, Serdar Alper, C 2, Eren, İstanbul, 2004.

QUATAERT, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özok Gündoğan & Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

SAYDAM, Abdullah, “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 5, 1990.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

SHAW, Stanford J. & Ezel Kural SHAW, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Türkçesi: Mehmet Harmancı, C II, e kitap, İstanbul, 1983.

ŞAHİN, Cemile, “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya-Maksudiye Köyü Örneği”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 5, S 8, 2016, ss. 2782-2916.

Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, Üçüncü sene, 13 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330.

TUĞLUCA, Murat, **Ankara: Vilayetin Resmi Gazetesi (1870-1921)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

TÜRKİYE’DE UYGULAMALI TARIM EĞİTİMİNE BİR MODEL: KÖY ENSTİTÜLERİNDE OKUTULAN ZİRAAT DERSLERİ VE UYGULAMALARI

Osman AKANDERE*

ÖZET

Cumhuriyet’in ilk yıllarında ekonomik ve kültürel kalkınmanın tarımdan, köyden başlatılması zorunlu görülmekteydi. Atatürk’ün "Köylü milletin efendisidir," veciz sözleri doğrultusunda "köycülük, köylüyü kalkındırma projeleri" geliştirilmeye ve uygulanmaya başlandı. Köylerde tarım, hayvancılık, yapıcılık, demircilik işlerinin geliştirilmesi; köylünün cumhuriyetin ana amacı ve ilkeleri yönünde bilinçlendirilmesi, canlandırılması gerekmektedir. Bu nedenle öğretmenler köyün belirtilen sorunlarını çözecek biçimde yetiştirilmeliydi;

Bu amaçla, Köy öğretmeni yetiştirme çalışmaları hızlandırılmış ve 1940 yılında "Köy Enstitüleri Yasası" çıkarılmıştır. Köy Enstitüleri Yasası ile daha önce açılmış olan köy öğretmen okullarını da Köy Enstitüleri statüsü altında toplanmış; köyde üretim ve kalkınma ön plana alınmıştır.

Köy enstitülerindeki eğitimin niteliği "iş eğitimi, üretici ve faydacı eğitim" olacaktır. Hedefi de iş, zanaat ve sanat deneyimli, yetenekli köy şartlarına uyum sağlayacak köy öğretmenlerini yetiştirmektir. Bu amaçla köy enstitülerinin eğitim programları ulaşılmak istenen hedeflere uygun olarak düzenlenmiştir. Nitekim 1943 yılı programıyla birlikte ziraat dersleri enstitülerde ağırlıklı olarak bir ders olmuştur. Programa göre ziraat dersleri haftada 11 saat olmak üzere bütün sınıflarda okutulacaktı..

Her köy enstitüsünün kendisine ait tarlaları, bağları, arı kovanları, besi hayvanları, atölyeleri vardı. Enstitülerde; Tarla Ziraatı, Bahçe Ziraatı, Fidancılık, Meyvecilik ve Sebzeçilik Bilgisi, Sanayi Bitkileri Ziraatı, Zooteknik, Kümes Hayvanları Bilgisi, Arıcılık, İpek Böcekçiliği, Balıkçılık ve Su Ürünleri Bilgisi, Ziraat Sanatları gibi tarım dersleri ve bunların uygulamaları okutuluyordu.

Kız ve erkek öğrencilerin birlikte aldıkları tarım dersleri tamamen uygulamaya yönelikti. Enstitü hayvanlarının sütünden yoğurt ve peynir yapma, yağ çıkarma, bunları saklama yöntemleri; turşu, salamura ve konserve yapma; pekmez kaynatma; bulgur, tarhana ve erişte yapma; etten ve tahıldan kışlık yiyecekler hazırlama, konservecilik ve bunları koruma yolları. Tavukçuluk ve evcil hayvanların bakımı, meyvecilik, bahçecilik, arıcılık, ipekböcekçiliği gibi konularda öğrenciler uygulama ve çalışma yapıyorlardı.

Bu çalışmada tarım işlerine elverişli geniş arazisi bulunan köylerde veya onların hemen yakınlarında kurulan ve temel amacı köy okullarına öğretmen yetiştirmek olan Köy Enstitüleri’nde okutulan ziraat dersleri ve uygulamaları ele alınacak ve özellikle de ziraat derslerinin uygulamaya yönelik kısmı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarım Eğitimi, Köy Enstitüleri, Köy Öğretmenleri, Ziraat Dersleri, Ziraat Uygulamaları.

A MODEL FOR APPLIED FARMING EDUCATION IN TURKEY: FARMING COURSES AND APLICATIONS IN VILLAGE INSTITUTES

ABSTRACT

It was seen as an imperative to start the economic and cultural development from the farming, village during the early years of the Republic. Along with the succinct words of Atatürk "Peasants are the master of the nation", pro-peasantry, village development projects were started to be developed and applied. It was necessary to develop the farming, husbandry, construction; forging and the peasants could have awareness on the target and principles of the republic. Therefore, the teachers had to be educated to cope with those challenges.

For this aim, the efforts to grow village teachers were accelerated and the "Village Institutes Law" was enacted in 1940. The Village Institutes Law also contained the village teacher schools which had already been established under the Village Institute statue; so the production and development in the village became prominent.

The characteristic of the education in the village institutes would be "the working education, productive and pragmatic education." The objective was to educate skilful teachers who would have the experiences of the art and craft, and ability to harmonize with the conditions in the village. Thus, the curriculum of the village institutes was prepared according to that objective to be achieved. As a result, the farming courses became the

---

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, oakandere@konya.edu.tr

subject to be weighted in the institutes in the curriculum of 1943. According to the curriculum, the farming courses would be 11 hours in a week for all the classes.

Each village institute had its own fields, vineyards, beehives, livestock and workshops. In the institutes, the courses like Field Farming, Garden Farming, Arboriculture, Fruit and Vegetable Knowledge, Industrial Plant Farming, Zootechnics, Poultry Knowledge, Beekeeping, Silk Bug, Fishing and Aquaculture Information and Farming Crafts were taught together with their practices.

The farming courses where girls and boys were together, completely focused on practice. The students learnt and practiced to make yogurt and cheese from the milk of the livestock in the institute, extraction of fat, the methods to keep them; to prepare pickle, brine and canned food; to boil grape juice; to make bulgur, tarhana and noodle; to prepare foods for winter from meat and grains, canned food and the methods to preserve them; poultry and domestic animal care, fruit growing, gardening, beekeeping, silk bug.

This study will discuss the farming courses and practices in the Village Institutes which were established in villages with large available lands or very close to those villages with the basic aim to grow teachers for the village schools and the practical part of the farming courses will be tried to be figured out.

Key Words: Farming Education, Village Institutes, Village Teachers, Farming Courses, Farming Practices.

GİRİŞ

Köy Enstitüleri; köy öğretmen ve eğitimleriyle köylerde tarım ve sağlık görevlisi olarak çalışacakları yetiştirmek amacıyla kurulmuş eğitim kurumlarıdır¹. Enstitüler zamanla sadece tarım ve sağlıkla sınırlı kalmamış aynı zamanda Cumhuriyet döneminin en önemli eğitim kurumlarından biri olduğu gibi toplum yapısını yönlendirici pek çok uygulamanın da en belirgin örneklerinden birisi olmuştur.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında eğitime büyük önem verilmiş² ve özellikle de nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı köylerdeki okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için birçok girişimde bulunulmuş, yeni yöntemler denenmiştir. Köy Enstitülerine gelinceye kadar; Köy Muallim Mektepleri, Köy Eğitim Kursları ve Köy Öğretmen Okulları denemeleri yapılmıştır. Bütün bu gayret ve arayışların eğitimin köylere götürülmesi ile toplumsal ve ekonomik kalkınmada nüfusun büyük bir kesimini oluşturan köylerin eğitilmesi için en uygun modeli bulmak olduğu şüphesizdir.

Yapılan onca teşebbüs ve okullaşmak amacıyla yapılan bütün çabalara rağmen 1940 yılının başlarında yani Köy Enstitüleri'nin açıldığı yıl itibarıyla hala Türkiye'de köylerde okuyup yazma bilmeyenlerin oranı % 90'lardadır. Yine ülkedeki 40 bin köyün ancak 4.959'unda öğretmeni olan ve 4.000de ise eğitimci olan okul bulunmaktaydı. 31.000 köyde ise okul yoktu. İşte ortadaki bu gerçekler, köylerde ilköğretimi bir an önce yaygınlaştırmanın ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

17 Nisan 1940 tarihli Köy Enstitüleri Kanunu ile bir taraftan nitelikli öğretmen yetiştirilecek, diğer taraftan da okulu olmayan köylere okul yaparak, buralarda ortaya çıkacak öğretmen ihtiyacını karşılanacaktı. Bu kanunla ulaşılmak istenen esas gaye, ülke nüfusunun çoğunluğunun yaşadığı köyleri, açılacak bu enstitüler marifetiyle modernleştirmek, yeni ve çağdaş ziraat tekniklerini köylerde yaygınlaştırarak, köylerdeki üretimi artırmak, köylünün ihtiyacı olan sağlık, inşaat gibi günlük gereksinimlerini sağlamaktı. Köy Enstitülerinde, öğrencilere sadece teorik öğretim değil pratikte de uygulayabileceği, günlük hayatta kullanabileceği bilgilerin verilmesi esas olarak belirlenmişti.

¹ 17 Nisan 1940 tarih ve 3803 sayılı "Köy Enstitüleri Kanunu'nun birinci maddesi "Köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere, ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde Maarif Vekilliğince Köy Enstitüsü açılır" demektedir. Bu kanun için bkz. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VI, C 10, s. 99; **Resmî Gazete**, 22 Nisan 1940, s. 4491.

² Nitekim 1934'te eğitime ayrılan bütçe 9.370.000 lira iken bu rakam 1938'de 14.670.000 liraya yükseltilmiştir. Bkz. Nurgün Koç, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 207.

İlk hazırlıklarının Saffet Arıkan'ın Maarif Vekili olduğu süreçte dönemin İlköğretim Genel Müdürü olan İsmail Hakkı Tonguç'un çabaları ile başlayan Köy Enstitüleri projesi, Hasan Ali Yücel'in Maarif Vekilliğine getirilmesi ile hızlanmıştır³. Bu süreçte 1936'da Köy Eğitim Kursları başlatılmış⁴ ve bilahare 1937'de de Köy Eğitimliği Kursları ile başlayan köye öğretmen yetiştirme hedefi "Köy Öğretmen Okulu Projesi"ne dönüşmüştür. Nitekim önce 11 Haziran 1937'de Köy Eğitimliği Kanunu çıkartılmıştır⁵. Köy Öğretmen Okulları Projesi önce deneme amaçlı olarak Çifteler ve Kızılçullu'da uygulanmıştır. Açılan bu okullarda başarılı sonuçlar alınması üzerine de 1938'de Lüleburgaz/Keşirtepe 1939'da da Kastamonu Gököy'de uygulamaya konulmuştur. 17 Nisan 1940 tarihli Köy Enstitüleri Kanunu ile açılan bu dört Köy Öğretmen Okulu "Köy Enstitülerine" çevrilmiştir. Kabul edilen bu kanun ile de 1940-1943 yılları arasında 14 Köy Enstitüsü'nün kurulması kararlaştırılmıştır⁶.

Kanuna göre öncelikle Köy Öğretmen Okulu ismiyle 1937-1940 yılları arasında açılan İzmir-Kızılçullu, Eskişehir-Çifteler, Trakya-Keşirtepe ve Kastamonu-Gököy okulları Köy Enstitülerine dönüşmüş ve isimleri de Köy Enstitüsü olmuştur. Bilahare de yeni enstitüler birbiri ardına açılmaya başlanmıştır. Nitekim Haziran 1940'da; Antalya-Aksu, Balıkesir-Savaştepe, Isparta-Gönen, Samsun-Ladik/Akpınar, Sakarya-Arifiye, Temmuz 1940'da Malatya-Akçadağ, Adana-Düziçi, Kayseri-Pazarören ve yine 1940 yılı içinde Trabzon-Beşikdüzü ile Kars-Clavuz Köy Enstitüleri açılarak faaliyete başlamıştır. Böylece 1940 yılı içinde 14 köy enstitüsü açılarak öğrenime başlamıştır⁷.

1940 yılından sonra da köy enstitülerinin açılmasına devam edilmiştir. Bu çerçevede; 1941'de Ankara-Hasanoğlan, Konya-İvriz, Sivas-Pamukpınar; 1942'de Erzurum-Pulur; 1944'de Aydın-Ortaklar ve Diyarbakır-Dicle, 1948'de ise Van-Erciş (Ernis) Köy Enstitüleri kurulmuştur. Böylece 1948 yılı itibarıyla açılan köy enstitüsü sayısı 21 olmuştur. Köy Enstitülerinin sayısı çoğaldıkça enstitülerde ders verecek öğretmen konusunda sıkıntı yaşanmaya başlandı. Bu sıkıntı çözmek amacıyla Ankara'da açılan Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nden diğer enstitülere öğretmen yetiştirme planlanmış ve bu nedenle de Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü olarak adlandırılmıştır⁸.

Köy Enstitülerinin açıldığı bu yerler belirlenirken bazı hususlar göz önünde bulundurulmuştu. Nitekim okulun açılacağı köyün veya civarının tarıma elverişli geniş arazilere sahip olmasına dikkat edilmişti. Yine açılacak enstitülerin öğrenci alacak diğer

³ Konuyla ilgili bir anlatımda "Eğitim Bakanı Mustafa Necati ile başlayan İlköğretim sorununun çözümü, Saffet Arıkan'la sürmüş, Hasan Ali Yücel ile taçlanarak doruk noktasına ulaşmıştır" denilmektedir. Bkz. Mevlüt Kaplan, **Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri**, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 2002, s.176.

⁴ Köy Eğitimliğine yönelik ilk uygulama 1936 yılında Eskişehir Çifteler Çiftliğinde açılmıştır. Başlangıçta dört aylık bir kurs şeklinde açılmıştır. Burada eğitim gören 84 öğrenci Ankara köylerine öğretmen olarak görevlendirilmişti. Bu eğitimcilerin görevlerinde çok başarılı olmaları üzerine bu kurslar kısa zamanda yurdun belirli bölgelerinde açılarak çoğaltılmıştı. Bu bilgi için bkz. Volkan Payaslı, "Belleklerde Bir Çınar: Düziçi Köy Enstitüsü", **Tarih Okulu Dergisi**, Mart 2015 Yıl 8, S XXI, s. 321.

⁵ Köy Eğitimliği ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mustafa Ergün, "Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Köy Eğitimi Yetiştirme Kursları", **Öğretmen Okullarının 160. Yılı**, Ankara, 2008, s. 69-77.; Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 35-36, Kasım 2005, s. 272.

⁶ Emel Karaismailoğlu, **Türk Eğitim Sisteminde Yeni Bir Eğitim Modeli Olarak Köy Enstitüleri ve Savastepe Örneği(1940-1954)**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Çanakkale, 2013, s. 24-25.

⁷ Engin Tonguç, **İsmail Hakkı Tonguç Yaşamı, Öğretisi, Eylemi**, Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği Yayınları, İzmir, 2009, s. 281-282.

⁸ Niyazi Altunkaya, **Köy Enstitüsü Sistemine Toplu Bir Bakış**, Köy Enstitülerini Araştırma ve Eğitimi Geliştirme Derneği (KAVEG), İstanbul, 2009, s. 25. Açılan bu köy enstitüler ile ilgili toplu bilgi için bkz. Koç, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, s. 231-238.

vilayetlerle ulaşımın kolaylıkla sağlanabileceği yerler olmasına önem verilerek, bilhassa ana yollara ve mümkünse demiryolu istasyonuna yakın olması göz önünde tutulmuştu. Ayrıca bu yerlerin herhangi bir su sıkıntısı çekmeyecek yerler olması da enstitülerin açılacağı yerlerin belirlenmesindeki diğer bir kriterdi. Bütün bunlar okulların açıldığı yerlerin zamanla bölgenin merkezi olmasını sağlamak içindi⁹.

I. KÖY ENSTİTÜLERİNİN EĞİTİM-ÖĞRETİM MÜFREDATLARINDA ZİRAAT EĞİTİMİ

Köy Enstitüleri açıldığında elde hazır bir öğretim programı yoktu. Kuruluş yılları diye adlandırılabilir bu dönemde eğitim ve öğretim işleri İlköğretim Genel Müdürlüğü (İlk Tedrisat Umum Müdürlüğü)nün genelgeleriyle (tamim) düzenlenmekte idi. Bu genelgeler arasında 1 Temmuz 1940 tarih ve 435 sayılı genelge enstitülerin ilk aylarında ne gibi eğitim ve öğretim etkinliklerine yer verildiğini göstermesi bakımından çok ilginçtir. Genelgede, 29 Ekim 1940 tarihine kadar birinci sınıf öğrencilerine verilecek eğitim ve yaptırılacak işler ayrıntılı biçimde açıklanıyordu¹⁰.

Genelgede öğrencilere “enstitü birinci sınıf tahsili verilmiş olacağı” belirtiliyor ve yaptırılacak işler arasında; Enstitü arazisinin ağaçlandırılması, bataklık yerlerin kurutulması, yol yapımı, işlenmemiş toprakların verimli hâle getirilmesi, imar işlerine girişilmesi ve her fırsattan yararlanarak öğrencilere hayvanların, bitkilerin, onlara zarar veren türlü hastalık ve etkenlerden korunması önlemlerinin öğretilmesi de isteniyordu.

Genelgede ayrıca öğrencilere öğretilmesi ve kazandırılması gerekli görülen beceri ve alışkanlıklar da belirtiliyordu. Bunlar arasında bisiklet ve motosiklet kullanma; yüzme, ata binme, dağa tırmanma, sandal, yelken, motorlu deniz araçları kullanma; mandolin, ağız armoniği, flüt gibi bir müzik aletini çalma; yerel oyunlardan başlayarak ulusal oyunları oynama; radyo ve gramofondan müzik parçaları dinleme. Bu çalışmalar yanında genelgede öğrencilerin civar köyleri ve kendi köylerini incelemeleri için geziler düzenlemelerine imkân verilmesi gereğine de değinilmiş olduğu görülmektedir¹¹.

Bundan başka, genelgede enstitülerde köy hayatını ilgilendiren kitaplar başta olmak üzere öğrencilerin bilgilerini artırıcı nitelikte yayınları içeren bir kütüphane oluşturulması, her enstitünün bulunduğu coğrafi ve tarihi yerin özelliklerine göre etnografik, jeolojik ve tarımsal değer taşıyan eşya ile bir “yurt müzesi” kurulması, öğrencilerle öğretmenlerin birlikte görev aldığı eğlence ve müsamereler düzenlenmesi ve bu gösterilerde halk oyunlarına yer verilmesi gibi direktifler de bulunuyordu.

Söz konusu genelge, ayrıca, enstitü öğrencilerine ne gibi düşünce, davranış, tutum ve alışkanlıklar kazandırılması gerektiği hakkında bazı direktifleri de kapsamakta idi. Bu direktiflerden bazıları şunlardı: “

1. Talebeye her işte tasarrufla hareket, sıhhatlerine itina, çocuklara, kadınlara, ihtiyaçlara, hastalara, düşkünlere yardım etme, buldukları yerleri çok temiz tutma itiyatları verilecektir.

2. Talebe her türlü müşküllerden yılmayacak ve onları yenebilecek evsafa yetiştirilecektir. Onların korkak, mütereddit, kararsız, iradesiz olmamalarına son derece dikkat edilecektir.

⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fay Kirby, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, Güldiken Yayınları, Ankara, 2000, s. 202-204.

¹⁰ A. Ferhan Oğuzkan, “Köy Enstitüleri Öğretim Programları”, **Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri**, Eğitim-Der Yay.-2, 1990, s. 14.

¹¹ Oğuzkan, “Köy Enstitüleri Öğretim Programları”, s. 15.

3. Enstitülerde planlı, süratli iş görmek ve işi başarmak talebe ve öğretmenler için esas prensiplerden biri olacaktır.

4. Talebe ve öğretmen Teşkilatı Esasiye Kanununun 2 nci maddesinde yazılı Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, laiklik ve inkılâpçılık prensiplerini Türk Milletinin yükselmesi için ana prensipler bilerek çalışacaklar, bu prensipleri hiç bir engel tanımadan hayata tatbik edebilen insanlar olacaktır¹².

Köy Enstitüleri ilk yıllarında söz konusu genelgede ve daha sonra yayımlanan genelgeler doğrultusunda eğitim ve öğretim çalışmalarını yürütmeye çalışmışlardır. Bütün enstitülerde uygulanacak bir program hazırlanıncaya kadar her enstitüde yapılacak eğitim ve öğretim çalışmalarının planlanması ve yürütülmesi o enstitünün yönetim ve öğretim kadrosuna bırakılmıştır. Yalnız, enstitülerden her on beş günde bir genel çalışmaları üzerinde Bakanlığa bilgi vermeleri istenmiştir.

Köy Enstitüleri için hazırlanan birinci öğretim program 4 Mayıs 1943 tarihini taşımaktadır. Dört yıl kadar sonra 10 Eylül 1947 tarihi ikinci program yayımlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Köy Enstitülerinde öğretim çalışmaları 1953-54 ders yılından itibaren de bir başka programa, "Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı" adını taşıyan bir programa göre düzenlenmiş ve yürütülmüştür.

A) 1943 Yılı Programında Ziraat Eğitime İlişkin Esaslar

Enstitülerin kuruluş dönemine ilişkin deneyimlerin ışığı altında hazırlanan bu programın iyi anlaşılması için onun dayandığı genel ilkeler, kapsadığı ders alanları ve taşıdığı bazı pedagojik özellikler üzerinde kısaca durmak gerekir. Genel İlkeler: Zamanın Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in onayı ile yürürlüğe giren bu program hazırlanırken şu temel ilkelerin dikkate alındığı görülmektedir:

1. Öğrenim süresi beş yıl olan enstitülerde bu sürenin 114 haftası "Kültür Derslerine", 58 haftası "Ziraat Dersleri ve Çalışmalarına", 58 haftası "Teknik Dersler ve Çalışmalara" ayrılır.

2. Enstitüler haftalık, aylık, mevsimlik çalışma planlarını, kendi özelliklerine, işlerinin durumuna, öğrencilerin düzeyine ve sayısına, öğretmenlerin özelliklerine, iş araçlarının çeşitliliğine, iş alanlarının genişliğine, hayvanlarının cins ve sayılarına göre düzenler.

3. Enstitüler, öğretim ve uygulama çalışmalarını "kültür", "tarım" ve "teknik" alanlarla ilgili dersleri yarım gün, tam gün veya hafta esasına göre düzenlemekte serbesttirler.

4. Bina, yol, köprü yapımı veya su arkı açılması veya bitirilmesi yahut ekin yapılması veya hasat kaldırılması gibi önemli işler çıktığı zaman bütün çalışmalar o iş üzerinde yoğunlaştırılır. Önceden planlanan ders ve uygulama kayıplarının uygun bir zamanda telafisi yoluna gidilir¹³.

1943 tarihli Köy Enstitüleri Öğretim Programı'nda 5 yıl süre içerisinde okutulan derslerin çeşidi 29'dur. Bunların 17'si genel kültür ve meslek dersleri, 7'si tarım dersleri, 5'i de teknik (iş) derslerdir. Genel kültür ve meslek derslerinin haftalık toplam saati 22, tarım derslerinin 11, iş derslerinin de 11'dir. Yani zamanın yüzde 50'si "genel kültür ve meslek dersleri", yüzde 25'i "tarım", yüzde 25'i de "teknik" derslere ayrılmıştır. İlköğretmen okullarının haftalık ders saati toplamı 29 - 30 iken, Köy Enstitülerinin 44'tür. Bazı ara

¹² Oğuzkan, "Köy Enstitüleri Öğretim Programları", s. 15.

¹³ Oğuzkan, "Köy Enstitüleri Öğretim Programları", s. 15; Mevlüt Kaplan, **Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 95.

etkinlikler buna dahil değildir. Üstelik kuruluş süreci yaşayan Köy Enstitülerinin son derece yorucu bir çalışma temposu bulunmaktadır. Enstitüyü bitiren öğretmen adayının, birisi Tarım, öteki Teknik alanda olmak üzere iki "Ek Branş" ı olacaktır. Köy öğretmeni "diğer meslek erbabı" yetişinceye kadar, onların da görevlerini üstlenmektedir. Ancak, tarım ve teknik eğitimin amacı, sadece bu meslekleri icra ettirmek değil, bunun yanında köy okullarında iş eğitimini de yürütmektir.

Tablo 1: Köy Enstitüleri Ders Dağıtım Çizelgesi (1943)

DERS VE ETKİNLİKLERİN 5 YILA DAĞILIMI		
I.	Kültür Dersleri	114
II.	Ziraat Dersleri ve Çalışmaları	58
III.	Teknik Dersler ve Çalışmalar	58
IV.	Beş Yıllık Sürekli Tatiller	30
Toplam		260

Kaynak: Niyazi Altunya, **Köy Enstitüsü Sisteminin Düşünsel Temelleri**, Ankara, 2000, s. 43.

Köy Enstitülerine, programın geliştirilmesinde olduğu gibi, uygulanmasında da geniş esneklikler tanınmıştır. Ders ve etkinlikler, çalışma koşulları, öğrencilerin yetkinlikleri, öğretmen ve usta öğreticilerin yeterliliği, iklim koşulları, olağanüstü durumların çıkması ve mevsimin gerektirdiği ekim-dikim işleri gibi nedenlerle yoğunlaştırılarak da uygulanabilecektir. Örneğin, kış gelemenden yatakhane, yol, köprü gibi yerler yapılacaktır. Öncelik yaşam hakkının korunması, can ve malın kurtarılmasındadır. Buna karşılık, kışın kurumsal derslere daha çok zaman ayrılabilir. Ekin biçme zamanı kurumsal dersler ertelenebilir. Tüm bu nedenler, kimi derslerin yapılmamasını ya da eksik yapılmasını haklı kılmaz. Öğrencilere, yılda bir buçuk ay nöbetleşe "tatil" verilecektir

1943 öğretim programında enstitülerde okutulacak dersler üç kümede toplanmıştır: (a) Kültür dersleri; (b) Ziraat dersleri ve (c) Teknik dersler¹⁴.

Programda “ziraat ders ve çalışmaları” başlığı altında toplanan dersler ise şöyle sıralanıyordu: Tarla Ziraatı; Bahçe Ziraatı, Sanayi Bitkileri Ziraatı ve Zirai Sanatlar, Zootekni, Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve ipek Böcekçiliği, Balıkçılık ve Mahsulleri. Bu derslerden hangilerinin okutulacağı enstitülerin coğrafi konum ve şartlarına göre kararlaştırılacaktı. Tarım derslerine ayrılan zaman haftada her sınıf için 11 idi. Erkek ve kız öğrenciler bu derslere birlikte devam etmekle birlikte özelliklerine göre konular arasında bir seçim yapabileceklerdi

¹⁴ Oğuzkan, “Köy Enstitüleri Öğretim Programları”, s. 17-18; Yahya Özsoy, “Köy Enstitülerinin Programı”, **Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri**, Eğit-Der Yay.-2, 1990, s. 61-62. 112 Kaplan, **Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri**, s. 107.

Tablo 2: Ziraat Ders ve Etkinlikleri

Ziraat Ders ve Çalışmaları	Sınıf 1	Sınıf 2	Sınıf 3	Sınıf 4	Sınıf 5
Tarla Ziraatı	-	3	4	2	1
Bahçe Ziraatı	8	4	3	3	2
Sanayi Bitkileri Ziraatı ve Ziraat Sanatları	-	-	1	1	2
Zootekni	1	2	2	1	2
Kümes	2	2	-	-	-
Arıcılık ve İpek Böcekçiliği	-	-	1	2	2
Balıkçılık ve Su Mahsulleri	-	-	2	2	2
Toplam	11	11	11	11	11

Kaynak: Niyazi Altunya, **Köy Enstitüsü Sisteminin Düşünsel Temelleri**, Ankara, 2000, s. 44.

1943 tarihli Köy Enstitüleri öğretim Programı’nın hazırlanışı belirli bir görüşe dayanmaktadır. Bu görüşün temelinde “üretim içinde eğitim ve öğretim”, “beceriye ve işe dayalı eğitim”, “gerçekçilikten kaynaklanan eğitim” gibi ifadelerle tanımlanacak bir eğitim felsefesi yatmaktaydı. Bunun dışında bu programda kendisini kuvvetli biçimde gösteren bir başka ve önemli özellik, öğrenme ortamının sadece sınıf, laboratuvar veya işlik duvarlarının dar sınırlar içinde düşünülmemiş olmasıdır. Çeşitli derslerin işlenişinde yapılan açıklamalar ve verilen direktifler açıkça göstermektedir ki enstitülerde yapılacak eğitim ve öğretim çalışmaları için tasarlanan öğrenme ortamı okulu kuşatan yakın çevreden başlayarak yakın köylere ve bölgelere kadar uzanan doğal, toplumsal ve kültürel bir inceleme ve araştırma alanını kapsamaktadır¹⁵.

Bu programın bir başka belirgin özelliği de öğrencilerin köyden geldiklerine ve tekrar köye dönerek oralarda hizmet edecekleri hususuna sık sık değinilmiş olması ve öğretim etkinliklerinin düzenlenmesinde bu durumun göz önünde tutulmasının vurgulanmış olmasıdır.

Bu programda “gözlem”, “deney”, “araştırma”, “inceleme” ve “tartışma” gibi öğrenme tekniklerine geniş bir yer verilmiş olması da üzerinde durulması gereken bir noktadır. 1943 Programı, bu özelliğiyle, öğrencileri ezbercilikten uzaklaştırarak, onları düşünmeye, soruşturmaya, doğruları ve gerçekleri akılcı yollardan araştırmaya özendirici bir nitelik göstermektedir. Bu program, aynı zamanda, öğrencilere “iş sevgisi”, “çalışana saygı”, “iş sorumluluğu” gibi soyut kavramları yaşayarak, yaparak ve gözleyerek somut biçimde öğrenmeleri için çok çeşitli çalışma ve uygulama imkânları da vermektedir¹⁶.

1943 programın öğrencilerde birlikte yaşama, çalışma ve öğrenme; başarı veya başarısızlıkları birlikte değerlendirme; iş ve eğlence sırasında duyulan zevki yine birlikte paylaşma gibi bugün demokratik hayatın en önemli öğeleri arasında sayılan bazı toplumsal tutum ve alışkanlıkları kazandırma ve geliştirme bakımından son derece özgün ve verimli etkinlikleri teşvik edici bir nitelik taşıdığını belirtmek gerekir.

Görüleceği üzere 1943 yılı programında ziraat dersi ve çalışmaları için her sınıfta 11 ders saati ayrılmıştır. Bu dersin konusu olan bitki ve hayvanların yetiştirilmesi ve bakımlarının iş hayatı içinde öğrenilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca öğrencileri, ziraat araçlarını kullanabilecek, tarımsal gelişmeleri kendi kendine takip edebilecek alışkanlığa ulaştırmak ve

¹⁵ Mahmut Saral, **Karartılan Aydınlık Köy Enstitüleri Düziçi Köy Enstitüleri**, Hatay, 2002, s. 63.

¹⁶ Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yay., İstanbul, 1991, s. 313.

öğretmen olacakları çevrenin özelliklerine en uygun olan ziraat teknik ve yöntemlerini kullanarak bu alanda köylüye örnek olacak bir aşamaya getirmek hedeflenmiştir¹⁷.

B) 1947 Yılı Programında Ziraat Eğitime İlişkin Esaslar

Hasan Ali Yücel’den sonra Milli Eğitim Bakanlığına getirilen Reşat Şemsettin Sırer zamanında uygulamaya konulan bu ikinci programın hazırlanışında ilk bakışta önceki programın temel amaç ve ilkelerine bağlı kalındığı söylenebilir. Hatta açıklama ve direktifleri içeren bölümleri dikkate alınırca bu programın önceki programa göre oldukça geliştirilmiş olduğu bile ileri sürülebilir. Bununla birlikte, bu ikinci programda bazı derslerin adları değiştirilmiş, bazı derslerin haftalık saat sayılarında azaltma veya arttırmalar yapılmış, eski derslerden bazıları çıkarılmış ve yeni bazı dersler eklenmiş, konuların seçiminde ve sıralanışında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Yapılan bu değişikliklerden bir bölümünün eğitim ve öğretim süreciyle ilgili anlayışta zaman içinde meydana gelen gelişmeler sonucu olduğu ileri sürülebilir. Ancak, bir bölümünün de o sıralarda Köy Enstitülerine yöneltilen bir takım eleştirilerin önlenmesi için gerçekleştirildiği kesindir

1943 Öğretim Programında yedi genel başlık altında toplanan “Tarım Ders ve Çalışmaları”, bu kez Tarla Tarımı, Bahçe Tarımı, Zootekni, Tarım İşletme ve Ekonomisi biçiminde dört genel başlık altında düzenlenmiştir. Tarım derslerinin sayısı, pratik çalışmalar dışında, 17’yi bulmaktadır. Bu derslere ayrılan haftalık saat tutarı da 9 ile 12 arasında değişmektedir. İlk programda enstitülerde tarım çalışmalarının nasıl yapılacağı ayrıntılı biçimde ve aylara göre belirtilmişken bu programda kesin bir çalışma takvimine yer verilmemiştir.

Program daha disiplinli bir eğitim ve öğretim ortamının gerçekleşmesini sağlamak için hazırlanmış olduğu izlenimini vermektedir. Bu arada eski programın belirgin özelliklerinden biri olan konu ve yöntem seçiminde öğretmene tanınan “serbestlik” ve öğretim çalışmalarında “esneklik” anlayışından uzaklaşmış olduğu da bir gerçektir. Tarım derslerindeki konuların enstitülerin tümünde aynen işlenmesi ilke olarak benimsenmiş, öğretmenlerin bölgesel şartlara veya kurumsal imkânlarla göre konu seçimi yapma özgürlüğü oldukça kısıtlanmıştır. Buna ek olarak, tarım öğretimi artan ders çeşidi ve konularda yapılan değişikliklerle klasik bir niteliğe bürünmüş, öğrencileri kuramsal çalışmalara yöneltilen bir duruma gelmiştir.

II. KÖY ENSTİTÜLERİNDE TARIM DERSLERİ VE UYGULAMAYA YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Eğitim sisteminde zirai eğitime yönelik derslerin müfredat programlarına konulması yani diğer bir ifadeyle zirai eğitim çalışmaları ilk önce eğitim kursları ve köy öğretmen okulları ile başlamıştır. Bilahare zirai eğitim Köy enstitülerinin müfredatında oldukça önemli bir yer tutmuştur.

Zirai eğitimin Köy Enstitülerinin öğretim programlarında bu kadar geniş yer tutması esasında 3803 tarihli Köy Enstitüleri Kanunu’ndan kaynaklanmıştır. Zira kanunda “öğretmen olarak köylere gidecek elemanların ilköğretimle birlikte tarım bilgisine ve becerisi verecek nitelikte yetiştirilmesi isteniyor, bir anlamda zorunlu görülüyordu. Bu amaca ulaşabilmek için de yukarıda verdiğimiz tablodan da anlaşılacağı üzere Beş Yıllık Köy Enstitüleri Öğretim programının dörtte biri, “tarım dersi ve çalışmalarına” ayrılmıştı¹⁸.

¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği Köy Enstitüleri Öğretim Programı, Ankara, 1943, s. 147.

¹⁸ Pakize Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 6.Basım, İstanbul, 2007, s. 224.

Öğretim programına konulan tarım dersleri ve konuları belirlenirken enstitülerde okuyan çocukların yaş durumlarının dikkate alındığı görülmektedir. İlk yıllarda Tarla Tarımı ve Bahçe Tarımı dersleri ön planda tutulurken son iki yılda Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve İpek Böcekçiliği, Balıkçılık ve Su Ürünleri gibi daha spesifik dersler ve çalışmalar öğretim programlarına konulmuştur. Tarım derslerine kız ve erkek öğrencilerin birlikte katılacaklardı. Ancak uygulamalarda kız öğrencilere özelliklerine ve durumlarına uygun işler yaptırılacağı kesin hükme bağlanmıştı.

Tarım öğretim programının başında yapılan açıklamada; Enstitüden mezun olan öğretmenlerin Köy Enstitüleri Kanunu'yla belirlenen görevlerinden birinin de; köy okulu toprağının köylüye örnek olacak şekilde işletilmesi idi. Bu nedenle enstitüde okuyan öğrenciler tarım dersi ve çalışmalarında yer alan bitki ve hayvanların bakımı, toprağın işletilmesi gibi birçok tarım öğretiminde yer alan konuyu ve çalışmalarını iş içinde öğreneceklerdi.

Tarım öğretimi ve çalışmaları ile öğrencilerin; işleri planlayıp yapabilecek duruma getirilmesi, tarım araçlarını kullanabilmelerinin sağlanması, bu alandaki değişiklikleri izleyebilecek becerilerin kazandırılması ve tabiat olaylarının canlıların yaşantısındaki etkilerini kavrayabilecek becerilerin kazandırılması hedefleniyordu¹⁹.

Köy Enstitülerindeki 5 yıllık eğitim süreci boyunca öğretim konuları ve çalışmaları içerisinde yer alan ziraat derslerinin ihtiva ettiği konularda şöyleydi;²⁰

Tarla Ziraatı: Toprak ve özellikleri, gübreler, bitkiler biyolojisi, bitki cinslerinin ıslahı, zararlılarla mücadele, hasat, bitkileri koruma ve satış, çayır, mera ve ormanlar, koruma ve yararlanma yöntemleri.

Meyve ve Sebze Ziraatı: Fide ve fidanların yetiştirilmesi, toplanması, korunması ve satışı, bağcılık, bağ hastalıklarıyla mücadele yöntemleri, şarap, pekmez, kuru ve yaş sofralık cinsleri tanıma, Amerikan asma fidancılığı, üzümünden yapılan besi maddeleri, şarap, kuru üzüm, pestil, pekmez, sirke ve benzeri şeylerin yapımı.

Sanayi Bitkileri: Toprağın hazırlanması, tohum ve fidanlar, bitkilerin yetiştirilmesi ve zararlılardan korunması boya elde edilen ve ilaç olarak kullanılan bitkiler ve yararlanma yolları, ürünün toplanması ve satışı.

Zootekni: Zooloji, hayvanların beslenmesi, bakımı hayvan hastalıklarıyla mücadele, besi hayvanlarından yararlanma yöntemleri, et ve süttten elde edilen besin maddeleri, deri ve yünün işlenmesi, hayvan cinslerin ıslah edilmesi, hayvan sağlığı, satışı, at, davar, sığır ve domuz yetiştiriciliği.

Kümes Hayvanları: Kümesler, kümes hayvanların bakımı, zararlılardan koruma ve yararlanma.

Arıcılık ve İpekböcekçiliği:

Arıcılık: Arıcılığın bugünkü durumu, ülke şartlarına uygun kovan tipleri ve denemeler, arıların fenni kovanlara nakledilmesi, oğul alma, petek üretimi, baldan yararlanma yöntemleri

İpekböcekçiliği: Tarihçesi, üretiminin ülkemizdeki önemi, ipekböceğinin hayvan sınıflandırılmasındaki yeri ve anatomisinin incelenmesi, ipekböceği hastalıklarının tanınması, ipekböceğinin uyku, krizalit ve kelebek evreleri, kozacılık amacıyla dut ağacı yetiştirmek.

¹⁹ Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, s. 225.

²⁰ Koç, Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri, s. 285.

Balıkçılık ve su mahsulleri: Ülkemizdeki su ürünleri, balıkların üreme ve avlanmaları, korunma yöntemleri, balıkçılık sanayii, su ürünleri

A) Enstitülerde Tarla Tarımı, Bahçe Tarımı ve Sanayi Bitkileri tarımı ve Sanatları Dersleri ve Uygulamaları

Köy Enstitülerinde okutulan tarım derslerinin ağırlık merkezi “tarım bilgileri”di. Bu nedenle programda yer alan çalışmaların planlanması ve düzenlenmesinde ve yine tarım öğretimini yapacak elemanların seçiminde Tarım Bakanlığı’ndan yararlanılacaktı. Yine Enstitüler kendi bölgelerindeki köylerde tarım ile ilgili konularda Bakanlığa bilgi vererek programa alınmasını sağlayacak ve yine bölgenin mevsimlere göre hava şartları göz önünde bulundurularak uygun çalışma planları hazırlanacaktı. Bir anlamda enstitüler hinterlandı içerisinde bulunan köylerde de tarıma yönelik çalışmaların yapılmasını sağlayacaktı.

İlk açıldığı aylarda enstitü müdürlerinin en önemli işlerinden birisi, bölgenin tarımından anlayan öğrenmeye ve öğrencilere öğretmeye, onlarla iş içerisinde çalışmaya hevesli tarım öğretmeni ve usta öğreticisi aramak olmuştur. Tarım ile ilgili bilgi ve becerisi olan ilkökul öğretmenlerine de görev verilecekti. Her enstitüsü vakit geçirmeksizin bölgenin ihtiyaçlarına uygun tarım dersi çalışmalarını uygulamak amacıyla hemen çalışmalara başlayacaktı.

Yüzlerce yıl geleneksel bir şekilde yapılan tarım işleri büyük meselelerle karşı karşıyaydı. Geleneksel tarımın modernleşmesi sağlanamamıştı. Meyve ve sebze tarımı belli yerlerde ve özellikle de su kenarlarında yapılmaktaydı. Köylünün tamamen kıraç olan toprağı tarıma elverişli hale getirecek gücü yoktu. Kullandığın tarım araçları tamamen ilkelidi. Bu nedenle enstitülerde uygulanacak tarım dersi ve çalışmalarının amaçlarından biri de, modern tarım bilgi ve tekniklerini kullanarak, geleneksel usullerle tarım yapan köylülere modern tarım usullerini öğretmek ve uygulatmaktı. Çağdaş usullerle tarımın yapılmasını ülke çapında yaygınlaştırmaktı.

Tablo 3: Çifteler Köy Enstitüsünde 1945-1946 Yıllarında Tahıl, Bakliyat ve Meyve Üretimi

ÜRÜN	MİKTAR(Kg)	ÜRÜN	MİKTAR(Kg)
Buğday	40531	Bezelye	500
Arpa	13096	Kuru Bakla	400
Yulaf	2284	Patlıcan	3000
Mercimek	508	Biber	4000
Nohut	144	Domates	15000
Taze Bakla	2000	Pırasa	20000
Soğan	9000	Turp	3000
Sarımsak	3000	Lahana	2000
Patates	10000	Ispanak	20000
Fasulye	1500	Bamya	500
Kabak	25000	Havuç	2000

Her enstitü öğretim programında yer alan tarım dersi ve çalışmalarını, enstitünün bulunduğu bölgenin iklimine, coğrafyasına ve diğer özelliklerine göre düzenledi. Ulaşılmak

istenen hedefler arasında; yalnız geleneksel ürünleri değil, toprağı işleyerek, hazırlayarak, iklim koşullarına karşı önlemler alarak temel ihtiyaçlardan olan tahıl, sebze ve meyvelerin ve diğer tarım ürünlerinin verimini artırmak ve bölgelerinde yaygınlaşmasını sağlamaktı.

Tarım dersleri ve çalışmalarında öğrenciler öncelikle motive ediliyordu. Verilen teorik eğitim sonrası tarım öğretmenlerinin nezaretinde ve özellikle de enstitüler için yazılmış olan “Ziraat Marşı”nı okuyarak büyük bir istek ve çalışma azmi içerisinde tarlalara çalışmaya gidiliyordu. Enstitü öğrencilerinin tarım çalışmaları bir anlatımda şöyle ifade ediliyordu:

“Kazmaları, kürekleri, motorları kapıp, coşkuyla başladılar kıraç yerleri işlemeye. Bir yerine beş vurdular, derin yerlerine indiler toprağın. Bağlar, bahçeler yaptılar. Bozkır’a can vererek susuz meyve ve sebze yeşerttiler. Su taşıdılar yokuşlara, kel tepeleri ormana kestiler. Toprağın yüzü güldü yeşerdi”²¹.

Bu anlatımda da ifade edildiği gibi enstitülerde tarım çalışmaları çok yoğun bir şekilde yapılıyordu. Bu yoğun çalışmalar kısa sürede sonuç verecek ve her enstitü kısa sürede sürekli üretimin yapılacağı ve verimlerin alınacağı çiftliklere kavuştu. Bir süre sonra da enstitüler komşu enstitülerle dayanışma ve yardımlaşma içerisine girdiler. Tohumlarını, fide ve fidanlarını ve ürünlerini birbirlerine gönderdiler. Bu uygulama enstitü çiftliklerinde daha sağlıklı tohum, fide ve fidanlarla üretim yapılmasının önünü açtı. Bunun sonunda da enstitü çiftliklerinde tonlarca üretim yapıldı. Çiftliklerde yüzlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvanları yetiştirildi. Yetiştirilen ürünler enstitüler bünyesinde yenilip, içilip tüketiliyordu. Ürünlerin çevre köylere satıldığı bile oluyordu. Fazla tohum ve fidanlar civar köylerdeki köylülere hediye edildi.

Enstitülerde ağırlıklı olarak öğrencilere 1. ve 2. Sınıflarda öğretilen ve uygulaması yapılan tarım alanı bağcılık ve bahçecilikti. Her enstitü modern tarım teknikleri ile çalışarak, kendi iklimine uygun meyve ve sebzelerden oluşan bahçeler yarattı. Yapılan modern tarım teknikleri ve özverili çalışmalar sonuç verdi ve bahçelerden alınan ürünleri depolayacak, saklayacak yer bulunamadı. O kadar çok üretim alındı ki tüketilmesinde sıkıntılar yaşandı.

Günümüzde Malatya’nın Kayısı üretiminde ülkemizde önemli bir yere sahip olmasında, Akçadağ Köy Enstitüsü’nün kayısı bahçelerinin önemli bir yeri vardı. İlk açıldığında enstitünün müdürlüğünü yapan Şerif Tekben’e göre 1940 ‘da enstitü kurulurken bir tek bile ağaç bile olmayan o topraklara 9.500’ü kayısı ağacı olmak üzere 17 bin meyve ağacı dikilip, yetiştirilmiştir. Bununla da yetinilmeyip köylülere, köy okullarına, Akçadağ fidanlığına fide ve fidan verilerek kayısı ağaçlarının bölgede yaygın bir şekilde dikilip, neticesinde de büyük miktarda kayısı meyvesinin yetiştirilmesi sağlanmıştı²².

Ekilecek büyük tarlalara sahip olan Köy Enstitüleri, bu kadar büyük arazileri traktör, biçerdöver ve benzeri modern tarım araçları ile sürüyor, ekime hazırlıyor ve bilahare de zamanı gelince biçerek ürün alıyordu. Öyle ki birçok köy enstitüsü İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülke olarak yaşanan ekmek kıtlığını, kendi buğdayını, kendi değirmeninde öğütüp ve yine kendi fırınında ekmek pişirerek aşmıştır.

²¹ Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, s. 226. Keprirtepe Köy Enstitüsü’nde 1945 Aralık ayında havalar çok soğuk olmasına rağmen 476 dekarlık yer sürülmüştür. Buralara yulaf, arpa ve buğday ayrıca 200 kg bakla, 75 kg mercimek, 100 kg soğan, 100 kg sarımsak ekilmiştir. Yine 160’ı çam olmak üzere 500 çeşitli orman ağacı satın alınarak uygun yerlere dikilmiştir. Bu anlatımlar için bkz. Fahri Maden , “Keprirtepe Köy Enstitüsü(1937-1954)”, **Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu 14-17 Nisan 2010**, Bildiri Kitapçığı, İstanbul, 2010, s. 161.

²² Şerif Tekben, **Neden Köy Enstitüleri**, Gençlik Dergisi Yay., İstanbul, 1962, s. 26.

B)Enstitülerde Zootekni (Hayvan bakım), Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve İpekböcekçiliği ile balıkçılık ve Su Ürünleri Dersleri ve Uygulamaları

Tarım dersi ve çalışmalarının ele aldığı bir diğer konular arasında; büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ile kümes hayvancılığı, arıcılık ve ipekböcekçiliği ile balıkçılık ve su ürünleri dersleri ve bunların uygulamalarıdır.

Her enstitü bünyesinde yük taşımak, araba çekmek ve binmek amaçlı olmak üzere 5-10 civarında atı ile eşek ve katır gibi yük hayvanları bulunuyordu.. Binek hayvanı olarak kullanılan atlara daha ziyade birbirinden uzak mesafelerde bulunan tarım alanlarını her gün dolaşmak için Tarım başı ile tarım başkanı olan öğrenciler binmekteydiler. Bazı enstitülerde bu sayı daha da yüksek olabiliyordu. Hasanoğlan Köy Enstitüsü’nde bu atlar enstitüyü bitiren öğretmenler için hazırlanıyor ve günü gelince onlara veriliyordu²³. Çok sayıda hayvana sahip enstitülerden birisi de Cılavuz/Kars Köy Enstitüsü idi. Nitekim enstitüde; 11 At ve tay, 44 inek ve dana, 6 öküz, 11 buzağı, 44 koyun ve 5 kuzu ve 10 kadar da kaz bulunmaktaydı²⁴.

Tablo 4: Çifteler Köy Enstitüsünde 1945-1946 Yıllarında Mevcut Hayvan Sayısı

HAYVANLAR	MİKTARI(ADET)
At	47
Erkek Tay	3
Dişi Tay	4
Koyun	250
İnek	11
Tavuk	50
Kaz	50
Ördek	10

Enstitülerde hayvan bakımı ders ve uygulamalarında öğrenciler eğitilirken bir taraftan da köylüyü bilgilendirici ve yeni yöntemleri tanıtıcı çalışmalara da ağırlık verilmekteydi. Bunun için gerekli uzman ve usta öğretici bulunuyor ve görevlendiriliyordu. Bilhassa Tarım Bakanlığı ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde ilçelerde bulunan veterinerler hayvan bakımı ve yetiştirilmesi konusunda Enstitülere uzmanlık yardımı ve desteği yapıyordu., Nitekim ilçe veterineri derslere giriyor ve uygulamalar yaptırıyordu. Usta öğretici olarak ta çoban tutuluyor, onlardan istifade ediliyordu.

Enstitülerin oluşturduğu çiftliklerde kümes hayvancılığı genellikle de tavukçuluk yapılmaktaydı. Nitekim birinci ve ikinci sınıf programlarında yer alan “Kümes Hayvancılığı Dersi” için çiftliğin uygun bir yerinde oluşturulan kümes ortamlarında “tavukçuluk” yapılıyordu. Tavukçuluğu her enstitü kendi ortam ve şartları ile ihtiyaçlarına göre yapmaktaydı. Tavukçuluk programa göre bir ve ikinci sınıflarda okutulan bir dersti, ancak ileri sınıflarda okuyan bir öğrenci de tavukçuluğa ilgi duyuyorsa derslere katılırdı. Tarım öğretmenleri bu ilgili öğrencilere de yardımcı olurdu. Alt sınıflarda okuyan öğrenciler;

²³ Nitekim Çifteler Köy Enstitüsü’nde 50, Hasanoğlan Köy Enstitüsü’nde 80 kadar at bulunuyordu. Bkz. Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, s. 227.

²⁴ Firdevs Gümüsoğlu, **Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2017, s. 108.

tavukların bakımı, beslenmesi, kuluçkaya yatırılıp yumurtaların sayılıp mutfağa, kooperatife teslim edilmesi gibi çalışmaları severek yaparlardı.

Yine programda yer alan “Balıkçılık ve Su Ürünleri” ders ve çalışmaları daha ziyade bu imkânlarla sahip enstitülerde yapılmaktaydı. Nitekim önce Beşikdüzü/Trabzon Köy Enstitüsü bu işe öncülük yapmıştır. Beşikdüzü Köy Enstitüsü’nün Müdürü önce kendisini balıkçılık ve su ürünleri konusunda bilgilendirmiş ve daha sonra da istekli olan öğretmen ve öğrencileri bu işin içine çekmiştir. Artık bu kadro Balıkçılıkla ilgili teknik ve bilimsel bilgileri öğrenmeye başlamışlardır. Daha sonra da Balıkçılık konusunda uzmanlaşmış bir balıkçıya usta öğretici olarak görev verilerek onun bilgi ve tecrübesinden yararlanılmıştır. Yine borçla bir motor alınmış, balıkçılık konusunda becerisi olan ve kendisini yetiştirmiş olan öğrencilerden ve Tarım Bakanlığınca gönderilen balıkçılık uzmanlarından da yararlanılmaya çalışılmıştır. Kısa bir süre sonra Beşikdüzü Köy Enstitüsü’nde kendi ihtiyaçlarından çok balık çıkarılmaya başlanmıştır. Balık sayısının hızla artması üzerine bir balıkthane kurulmuş ve burada tuzlama ve salamura yapımına başlandığı gibi balık satışına da başlanmıştır²⁵.

Beşikdüzü Köy Enstitüsü’nde alınan başarılı sonuçlar bazı köy enstitülerine örnek olmuş ve ilham vermiştir. Bu enstitülerden birisi olan Arifiye Köy Enstitüsü, balıkçılık ve su ürünleri konusuna önem vermiş ve çalışmalara başlamıştır. Kısa sürede balıkçılık konusunda kendisini yetiştirmiş öğretmen ve öğrencilerin çalışmalarıyla Sapanca Gölü’nden azami ölçüde istifade edilmeye başlanmıştır. Nitekim Arifiye Köy Enstitüsü’nün 1941’de iki ayda 3.000 ton balık tutması çevre halkında büyük bir şaşkınlık uyandırmıştır. Sonraki aylarda “Arifiye Köy Enstitüsü Balıkhanesi” kurularak balıkçılık üretim, pazarlama ve satış imkânları bulunmuştur. Enstitü kapatılıncaya kadar tutulan balıklar enstitü öğrencilerinin ihtiyaçlarına sunulmuş, fazlası ise iç piyasada satılmıştır.

Öğretim Programındaki tarım alanı ders ve çalışmalarından bir diğeri de “Arıcılık ve İpek böcekçiliği”dir. Enstitülerdeki arıcılık faaliyetlerinde, köylünün yüzlerce yıllık geleneksel kütük ve kovan arıcılık çalışmaları, enstitüler eliyle kazandırılan yeni teknik imkân, vasıta ve yöntemleriyle daha verimli hale getirilmiştir. Enstitülerde arıcılık işleriyle uğraşanlar bir grup oluşturuyorlardı. Grupta öğretmenler, ustaöğreticiler ve öğrenciler yer almaktaydı. Enstitünün ilk sınıflarında okuyan öğrenciler arasında da arıcılık çalışmaları benimseniyor ve hatta çok başarılı oluyorlardı. Enstitülerde arıcılık konusunda kendini yetiştirenler, enstitüler dışında çevre köylere de arıcılığı yaymağa çalışıyorlardı. Hatta enstitülerde bu alanda çok iyi olan öğrencilerin “Yüksek Köy Enstitüsü”ne seçilebiliyorlardı.

C)Enstitülerdeki Ağaçlandırma ve Çevre Düzenleme Çalışmaları

Enstitülerin öğretim programlarında bir çevrecilik ya da ağaçlandırma adıyla bir ders yoktu. Ancak enstitülerin daha ilk açıldığı günlerde ağaçlandırma ve çevre politikasının olduğu derslere ve günlük hayata yansımından anlaşılırmaktaydı. Çünkü kuruluş günlerinde ilk çabalardan birisi de enstitülerde çevre düzenlenmesi ve ağaçlandırma çabaları olduğu görülmektedir. Nitekim enstitü çevresindeki fiziki olumsuzluklar ortadan kaldırılmaya çalışılmış, bataklıklar kurutulmuştur. Bu yerlere ağaçlar ve çiçekler dikilerek yeniden düzenlenmeye çalışılmış, bağ ve bahçeler oluşturulmuştur.

Çevre düzenlenmesi ve ağaçlandırma çalışmaları bizzat Köy Enstitülerin açılmasında rolü olan ve enstitülerden sorumlu olan İsmail Hakkı Tonguç tarafından yönlendirilmiştir. Enstitülere “toprağı işleyip düzene sokma, ağaçlandırma ve çiçeklendirme” ile ilgili genelgeler çıkartmış, enstitü müdürlerine mektuplar ve haberler göndererek onları

²⁵ Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, s. 227.

yönlendirmiş, motive etmiştir. Aşağıda verilen birkaç örnek onun bu konudaki hassasiyetini ortaya koyacak niteliktedir. Nitekim Ankara’ya gelenlere:

“Kepirtepe’nin Kavak İşi ne oldu”

“Aksu’da öğretmen evlerine giden yol ağaçlandı mı, Perge’den getirilip enstitünün bahçesine konan lahdin çevresi düzenlenip, çiçeklendi mi?”

Yine Pulur Köy Enstitüsü’nün müdürüne gönderdiği mektupta da:

“Binaların önüne yamalar halinde yapılan çim bloklar sökülüp atılacak. Ana yolun iki yanı hendek kirizması yaptırılarak, sonbaharda kesinlikle ağaçlandırılacak, ağaçların her birisi için koruma kafesleri yaptırılacak. Her yapının önüne en az dört ağaç dikilerek buralarda oturanların yönetimine verilecek. Bakımından onlar sorumlu olacak...”²⁶

Köy Enstitülerden sorumlu İlköğretim Genel Müdürü olan İsmail Hakkı Tonguç’un bizzat ağaçlandırma ve çevre düzenlenmesi çabaları bütün enstitülerde öncelikle ele alınan bir konu olmuştu. Öyle ki enstitüler birbirleriyle fidan alışverişlerinde bulunuyorlardı. Devlet fidanlıkları enstitülerden gelen taleplere yetişemiyorlardı. Bazı enstitüler ise kendi fidanlarını kendileri yetiştiriyorlar hatta fazla fidanları fidanlıklara, köylere ve köy okullarına gönderiyorlardı. Enstitülerdeki ağaçlandırma faaliyetler her ay düzenli olarak “Köy Enstitüleri Dergisi’nde rakamlarla belirtiliyordu.

Dergide çıkan haberlere göre Aksu Köy Enstitüsü’nde 350 kavak, 450 zeytin, 180 çam ve 137 armut fidanı dikilmişti. Kepirtepe Köy Enstitüsü’nde 1945 Aralık ayında havalar çok soğuk olmasına rağmen 160’ı çam olmak üzere 500 çeşitli orman ağacı satın alınarak uygun yerlere dikilmişti. Kayseri Pazarören Enstitüsü çiftliğinin bataklıklarına 40 bin kavak, 5 bin söğüt, Enstitü parkına ise 200 akasya 100 kadar da çeşitli ağaç dikildiği, 5 dekarlık bir alanın da orman tohumluk fidanlığı yapıldığı belirtiliyordu.

Tablo 5: Çifteler Köy Enstitüsünde 1945-1946 Yıllarında Mevcut Meyve Ağacı Sayısı

AĞAÇ TÜRÜ	MİKTAR(ADET)
Zerdali	1202
Badem	3500
Akasya	1000
Elma-Armut	1000

Köy Enstitülerinin bir kısmında başlayan ve öncelikle kendi bünyelerinde ve bilahare de çevrelerinde başlattıkları ağaçlandırma çalışmaları kısa sürede benimsenerek yaygınlaşmıştır. Nitekim enstitülerin kurulduğu bölgelerdeki kıraç topraklar ile bataklık alanlar kısa sürede ağaçlanmış ve adeta orman görüntüsü oluşmuştur. Enstitülerin aldığı bu manzara bir süre sonra köylüleri de etkileyecek ve köylerde de ağaçlandırma ve çevre düzenlenmesi faaliyetleri başlayacaktır. Öyle ki bugün bile Köy Enstitülerinin oluşturduğu bu ağaçlık ve ormanlık alanlar günümüze kadar özelliğini korumuştur.

D)Enstitülerin Öğretim Planında Yer Alan Zirai İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik Dersi

Zirai İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik Dersi enstitülerin son sınıfında Okutulan bir dersti. Kooperatifçilik dersinin enstitülerde bilinçli bir şekilde konulmuş ve okutulması

²⁶ Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, s. 232.

istenmiş bir dersti. Enstitüyü bitiren öğrencilerin bu konularda bilgi sahibi olmaları, ilerde köylerdeki öğretmenlik hayatlarında da onlara çok yarar sağlayacaktı.

Zirai İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik Dersi her ne kadar son sınıfta okutulacak bir ders olarak programda yer almışsa da, enstitüler kendi bünyelerinde daha ilk yıldan itibaren kooperatiflerini kurmuşlardı. Kooperatifçilik konusunda bilgi sahibi ve tecrübe kazanmış idareci ve öğretmenlerin enstitülerde kurulan kooperatifleri işletip, yönetmeye başlamışlardı. Kurulan kooperatifler öğretmenlerin, öğrencilerin ve çevre köylerinin günlük çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya başladılar. Oluşturulan Döner Sermaye ile kooperatiflerin bünyesindeki alım ve satımlar daha büyük çapta yapılmaya başlanmıştı. Özellikle enstitülerde üretilen ürünler bu kooperatiflerde satılıyordu. Satılan ürünler öğretmen ailelerince ve çevre köyler ahalisince kapışılıyordu.

Bazı enstitülerde kurulan kooperatiflere köylülerde ortak edilmişti. Nitekim Akçadağ ve Pazarören gibi enstitülerde kurulan kooperatiflere civar köy ahali de ortak yapılmıştı. Kooperatiflerin yönetiminde ve işletmesinde öğrenciler doğrudan sorumluluk alıyor ve çalışıyorlardı. Enstitülerdeki bu üretim ve üretilen ürünlerin kurulan kooperatifler eliyle satışa sunulması, İkinci Dünya Savaşı boyunca enstitü öğrencilerinin ve köylülerin yokluk çekmemelerinin en büyük nedeni olmuştur. Bilhassa köylüler savaş nedeniyle başlayan kıtlık ve karaborsa nedeniyle hem bulamadıkları hem de yüksek fiyatlarından dolayı alamadıkları birçok ürünü Enstitü kooperatiflerinden ucuza alıp, ihtiyaçlarını karşıyorlardı²⁷.

Yönetiminde enstitü öğretmenleri ve öğrencileri ile köy ahalisinin görev aldığı kooperatifler; enstitünün bulunduğu bölgedeki köy okullarının araç ve gereç ihtiyaçlarını, köylünün temel ihtiyaç maddeleri ile tek başına edinemeyeceği tarım araçlarını sağlıyor, hatta köylünün ürünlerinin pazarlanmasında ve satışında yardımcı oluyorlardı.

Zirai İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik Bilgisi dersi beşinci sınıf programında yer alan bir dersti. Bu dersin öğretmenleri Hasanoğlan Köy Enstitüsü’nün “Zirai İşletme Ekonomisi Bölümü”nden mezun oluyorlar ve köy enstitülerinde görev yapmak üzere öğretmen olarak atanıyorlardı.

Zirai İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik Bilgisi dersinde; öğrencilere köydeki ekonomik hayatı ve gelişmeleri ve ülkenin genel ekonomik sistemi içerisindeki yerini ve özel yapısını tanıtmak, onları tarım işletme ekonomisine konu olan bilgileri vermek amaçlanıyordu. Yine öğrencileri köy ekonomisi bünyesinde yapılacak ekonomik çalışmalar konularında yönlendirmek ve motive etmek de öncelikli bir amaçtı. Ayrıca Kooperatifler kuracak, işletebilecek ve bu hususta köylülere rehberlik edecek bilgileri kazandırmak da bu dersin temel konuları arasındaydı.

Köy enstitülerinde beşinci sınıflarda toplam 46 saat olarak okutulan Zirai İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik dersi gerek genel ekonomi ve gerekse tarım ekonomisi konusunda enstitü öğrencilerine bilgi ve bilinç kazandırmıştır. Ayrıca öğrencilerin ülke ekonomisi, tarım ekonomisi ve tarım politikası konularında ülke gerçeklerini tanımalarına neden olmuştur.

E)KÖY ENSTİTÜLERİNDE YAPILAN ZİRAAT ÇALIŞMALARI

Köy Enstitüsünde tarım uygulamaları en çok yaz aylarında yapılıyordu. Tarım çalışması yapacak olan sınıflar 500 m kadar batıda olan çiftliğe gidiyordu. Her sınıf dönüşümlü olarak tarım çalışmalarına katılıyordu. Tarım, çalışmalarına katılma süresi yine

²⁷ Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, s. 234.

dönüşümlü olarak otuz, kırk güne kadar uzatılıyordu. Böylece sınıfların, kümelerin yaptıkları işte sonuca ulaşmaları, bir işi bitirmenin, bir sorunu çözenin tadını almaları sağlanmış oluyordu.

Tarım başı, tarım öğretmenleri; tarım çalışmalarına gelen öğrencilere; sınıfça, kümece, bireysel olarak görev veriyorlardı. Örneğin; pamuk toplamak, yer fıstığı çekme, kirizma yapmak, kanal açmak sınıfça yapılıyordu. Fide, fidan dikmek; sulama işleri, sebze toplamak, meyve toplamak, çapa yapmak, bağ budamak; ahır, tavla çevre temizliği, sebze ekilecek olan alanları belirlemek; ağaçlara sebzelere doğal, yapay gübre vermek, ilaçlama yapmak kümece yapılan işlerdendi.

Tarım araç gereçleri ile yönetim nöbetçiliği; sığır, buzağı, at gütmek; inek sağmak, kümeden yumurta toplamak, büyükbaş hayvanları tımar etmek, bordo bulamacı hazırlamak, çalışanlara içme suyu götürmek bireysel ya da en çok iki kişiyle yapılan işlerdendi.

Tarımda kullanılan araçlar ilgili depolardan imza karşılığı alınıyor, iş günü bitiminde geri veriliyordu. Tarım alanlarında açılan yolların yapılması, bakımı; yolların, alanların ağaçlandırılması; gerekli yerleri çimlemek, park bakımı öğrencilerin yapacağı işler arasındadır²⁸.

Enstitünün tarım alanlarında ürettiği; meyve, sebze, tahıl, süt, yumurta, bal ürünleri “*döner sermaye*” aracılığı ile okulda tüketiliyordu. Bu açıdan köy enstitüleri; iş içinde eğitim yaparken üreten, az çok kendi kendine yeterli, tümüyle tüketici olmayan gerçek eğitim kurumlarıydı. Köy Enstitüleri İkinci Dünya Savaşı'nın açlık, kıtlık yıllarında kuruluşu gelişmiş, ulusal bütçeye fazla yük olmamıştır²⁹.

Genellikle iki metre uzunluğunda bir ray parçası zincirlerle asılmıştı. Bu çelik parçasına demir tokmaklarla vurularak iş, ders, teneffüs, dinlenme, okuma, ders çalışma, yatma, kalkma, yemek, kahvaltı zamanları duyuruluyordu. Bu çanın sesi enstitüdeki iş yapılan her yerden duyuluyordu. Tarım çalışmalarının yapıldığı iş yerlerinden öğle, akşam paydos çanı çalar çalmaz öğrenciler akın akın okullarına dönmek amacıyla yola çıkarlardı.

Yemekhanelerin önünde ortalama sekiz yüz kadar yorgun aç öğrenci sıraya girerdi. Öğrenci sayısı bir düzene girince her öğrencinin yemek masası belli olduğu için sıra olmaya gerek kalmazdı. Enstitüdeki öğrenciler kışın yağışlı, soğuk günlerinde teorik tarım dersleri görüyorlardı. Bu dersler; güneşli, açık olan günlerde açık alanlarda, yağışlı, çok soğuk olan günlerde ahırlarda, tavlada yapılıyordu. Açık hava derslerini ayakta dinlenir, çömelerek not alınır, şekiller çiziliyordu. Ahırda, tavlada samanların üstünde dinlenen derslerde öğrencilerin oturmasına izin veriliyordu. Kimi teorik tarımsal bilgiler uygulamalı olarak veriliyordu. Tarımsal konuların kimileri önce kuramsal olarak öğreniliyor, sonra uygulaması yapılıyordu. Tarımsal etkinliklerle edinmiş olduğumuz bilgiler, beceriler, denemelerden köy öğretmenliğimizde yararlandık, köylünün de yararlanmasını sağlamaya çalıştık. Enstitü mezunlarından Saral tarım alanında yapmış oldukları çalışmaların heyecanını şöyle anlatmaktadır:

“Diktiğimiz ağaçların büyümesi, meyve vermesi, sebzelerin, tarla bitkilerinin ürün vermesi bize başarmanın gururunu yaşatıyordu. Başarılar çalışma gücümüzü kamçılıyordu. Traktörü, teknik tarım araçlarını ilk kez enstitüde görüyorduk. Bilimsel tarım çalışmalarını, makineli tarımı, kimyasal gübre kullanmayı, çağdaş tavukçuluğu, çağdaş arıcılığı; büyükbaş, küçükbaş hayvancılığı; tarımda ilaç, gübre kullanmanın önemi ilk kez burada görüyor,

²⁸ Mahmut Saral, **Karartılan Aydınlık Düziçi Köy Enstitüsü**, Hatay, 2002, s. 16.

²⁹ Can Dündar, **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2011, s. 28.

öğreniyorduk. Sulu tarımın önemini uygulayarak kavriyorduk. Çağdaş teknik tarıma geçişin ilk çalışmaları köy enstitülerinde öğreniliyor, dalga dalga köylere doğru yayılıyordu. Tüm bu çalışmalar köylerimizin köylülerimizin aydınlık yarınları için yapılyordu. Köylüyü eğitmek, gelirini arttırmak, teknolojiyle tanıştırmak köylünün gönenci içindi. Köylere teknolojiyi götürmek, bunu eğitimle desteklemek köyün gelişmesini çağdaşlaşmasını sağlayacaktır.”³⁰

Kısacası enstitülerin genel felsefesine uygun olarak tarım alanındaki dersler hem teorik, hem de pratik olarak verilmekteydi. Teorik dersler de muhakkak yapılan pratiklerle desteklenmekteydi. Derslikler kimi zaman doğrudan doğanın kendisi oluyor, öğrenciler tarımı yaşayarak öğreniyorlardı.

SONUÇ

17 Nisan 1940 tarih ve 2803 sayılı yasa ile devlet elinin hızla köylere uzatılması, köylümüzün okutulması, eğitilmesi, üretim yeteneklerinin, sağlık işlerinin yerine konulması için bu işi yapacak rehberlere ihtiyacı vardı. Bunlar da Köy öğretmenleri olacaktı. İşte köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere tarım işlerine uygun arazisi bulunan yerlerde Milli Eğitim Bakanlığı'na Köy enstitüleri açılmıştır.

Enstitülerden mezun öğretmenlere üretime yararıcı aletler, ıslah edilmiş tohum, çift ve irad hayvanları, cins fidan ve üretim araçları, atandıkları okulların demirbaşına geçirilmek suretiyle parasız verilerek enstitülerde öğrendiklerini öğretmen olarak gidecekleri köylerde ve okullarında yapması sağlanmaya çalışılmıştır.

Köy Öğretmenlerine atandıkları köyün sınırları içinde tarım işlerine elverişle, öğretmen ve ailesinin geçimine, okul öğrencisinin ders uygulamasına yetecek miktarda arazi verilerek bu araziye ekip biçmesi, üretim yapması sağlanmak istenmiştir. iş eğitimi, üretici ve faydacı eğitim anlayışıyla eğitim veren enstitülerde Öğretmenlikle birlikte tarım sanatları ve hasta bakımı, köy yaşamı içinde demircilik, yapıcılık, dülgerlik, kooperatifçilik, kız öğrencilere çocuk bakımı, dikiş, ev yönetimi, gibi işler öğretilmiştir.

Okumayı ve üretimi bir yaşam biçimine dönüştüren Köy Enstitülerinde eğitim işe ve üretime dayanıyordu. Her okul bir işletme olarak düşünülmüş, kırsal kesime özgü üretim için deneme tarlaları, tohum yetiştirme çalışmaları, arıcılık, tavukçuluk, dokumacılık, demircilik, doğramacılık vs ile uğraşmış her Köy Enstitüsü ve köy okulunda bir kooperatif kurularak işletilmesi öngörülmüştü.

Türkiye'yi 21 etkinlik alanına ayırmış olan Köy Enstitüleri Edirne'den Kars'a kadar köylüler arasında iletişimi, imeceyi sağlayan ve geliştiren kurumlara dönüştü. Bu iletişim, ülkü birliği en güzel anlatımını omuzda çapa, elde kitap uygulamaya giderken söylenen marşlarda, özellikle “Ziraat Marşı'nda” bulmuştur.

Köy Enstitülerinin banisi ve hamisi olan Hasan Ali Yücel 29 Mayıs 1944 tarihli açıklamasına göre; öğrenciler dershane, yatakhane, mutfak, işlik, ahır, depo, garaj ve öğretmenevi ihtiyaçları için 306 bina yapmışlar, 15.000 bin dönüm yer ekilip, işlenmiş, 250 bin fidan dikilmiş, bazıları çevrede orman yetiştirmiş, 150 bin dönüm yer sebze tarımına elverişli duruma getirilmiş, 1200 dönüm bağ dikilmiş, 9000 bin baş hayvan besleniyormuş, 20 Enstitüde okuyan 16.400 öğrencinin giyecekleri, yapıcılık, demircilik ve tarım işleriyle ilgili her iş, işliklerde üretilebilecek durumda 16 Enstitünün elektrigini bile öğrenciler getirmişti.

³⁰ Saral, **Karartılan Aydınlık**, s. 16-17.

KAYNAKÇA

1. Resmi Yayınlar

Resmi Gazete
TBMM Tutanak Dergisi

2. Kitaplar

DÜNDAR, Can, **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2011.

ERGÜN, Mustafa, “Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Köy Eğitimci Yetiştirme Kursları”, **Öğretmen Okullarının 160. Yılı**, Ankara, 2008.

GÜMÜŞOĞLU, Firdevs, **Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cınavuz Köy Enstitüsü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2017.

KAPLAN, Mevlüt, **Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

KIRBY, Fay, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, Güldiken Yayınları, Ankara, 2000.

KOÇ, Nurgün, **Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Köy Enstitüsü Sistemine Toplu Bir Bakış, Köy Enstitülerini Araştırma ve Eğitimi Geliştirme Derneği (KAPEG), İstanbul, 2009.

NADİ, Nadir, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yay., İstanbul, 1991.

SARAL, Mahmut, **Karartılan Aydınlık Köy Enstitüleri Düziçi Köy Enstitüleri**, Hatay, 2002.

TEKBEN, Şerif, **Neden Köy Enstitüleri**, Gençlik Dergisi Yay., İstanbul, 1962.

TONGUÇ, Engin, **İsmail Hakkı Tonguç Yaşamı, Öğretisi, Eylemi**, Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği Yayınları, İzmir, 2009.

Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekilliği Köy Enstitüleri Öğretim Programı, Ankara, 1943.

TÜRKOĞLU, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 6.Basım, İstanbul, 2007.

3. Makaleler

AYSAL, Necdet, “Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 35-36, Kasım 2005.

MADEN, Fahri, “Kepirtepe Köy Enstitüsü(1937-1954)”, **Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu 14-17 Nisan 2010**, Bildiri Kitapçığı, İstanbul, 2010.

OĞUZKAN, “Ferhan Köy Enstitüleri Öğretim Programları”, **Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri**, Eğit-Der Yay.-2, 1990.

ÖZSOY, Yahya, “Köy Enstitülerinin Programı”, **Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri**, Eğit-Der Yay.-2, 1990.

PAYASLI, Volkan, “Belleklerde Bir Çınar: Düziçi Köy Enstitüsü”, **Tarih Okulu Dergisi**, Mart 2015 Yıl 8, S XXI.

4. Tezler

KARAİSMAİLOĞLU, Emel, **Türk Eğitim Sisteminde Yeni Bir Eğitim Modeli Olarak Köy Enstitüleri ve Savaştepe Örneği (1940-1954)**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Çanakkale, 2013.

EKLER

EK: 1

ZİRAAT MARŞI

Sürer eker biçeriz güvenip ötesine
Milletin her kazancı milletin kesesine
Toplandık baş çiftçinin Atatürk’ ün sesine
Toprakla savaş için ziraat cephesine

Biz ulusal varlığın temeliyiz köküz
Biz yurdun öz sahibi efendisi köylüz

İnsanı insan eden ilkin bu say bu toprak
En yeni aletlerle en içten çalışarak
Türk için yine yakın dünyaya örnek olmak
Kafa dinç el nasırlı gönül rahat alın ak

Biz ulusal varlığın temeliyiz köküz
Biz yurdun öz sahibi efendisi köylüz

Kuracağız öz yurтта dirliği, düzenliği
Yıkıyor engelleri, ulus egemenliği
Görsün köyler bolluğu, rahathđı, şenliği
Bizimdir o yenilmek bilmeyen Türk benliği

Güfte: Behçet Kemal ÇAĞLAR

Beste: Ahmet Adnan SAYGUN

RESİMLER

ORTADOĞU'DA TARIM REFORMU (TÜRKİYE, İRAN, IRAK, SURİYE, MİSİR) (1945-1965)

Behçet Kemal YEŞİLBURSA *

ÖZET

1950'lerin başında Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Mısır seyrek nüfuslu ve gelişmemiş geniş tarımsal araziye sahipti. Hepsinde pay paylaşımı geniş çapta uygulanmıştı ve çalışan köylü nüfusu yetersiz bir geçim düzeyinde sahipti. Toprak, reforma ilgi duymayan ve başlatılacak herhangi bir reformu engelleyebilecek küçük fakat siyasal açıdan güçlü bir sınıfın elindeydi. Bununla birlikte, adı geçen ülkelerde tarım reformu 1945'ten itibaren gündeme gelmiş ve tüm radikal ve devrimci hareketlerin programlarında öncelik verilmişti. 1945-1965 yılları arasında yapılan tarım reformlarının Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Mısır'da çeşitli etkileri oldu. Mesela, Türkiye'de, 1945 yılında toprak reform yasası geçmesine rağmen, toprak sahiplerinin siyasi gücü yasanın yürürlüğe girmesini engelledi. Bu nedenle, 1947-1962 yılları arasında 1,8 milyon hektar 360,000 aileye dağıtıldı ve bunun yalnızca 8,600 hektarı özel mülk arazisinden alındı. Bir kez daha, kaybeden köylülerdi. Geçim kaynakları için devlet arazisine bağımlıydılar ve şimdi de tarım emekçileri (çiftlik çalışanı) konumuna düşmüşlerdi. Çoğu iş arayan kentlere göç etti. Çoğu hükümet siyasi nedenlerle tarım reformunu başlattı, ancak hepsi umduğu kadar başarılı olmadı. Fakat yine de, reformun yapıldığı ülkelerde zamanı durdurmak ya da geri çevirmek mümkün değildi. Toprak oligarşisinin siyasi gücünün epeyce kırıldığı açıkça görülüyordu. Ortadoğu'nun bu ülkeleri statik/durağan ortaçağ koşullarından hızla uzaklaşıyordu ve her ülkede hızlı bir siyasi, iktisadi ve sosyal değişim başlamıştı. Bununla birlikte hepsi, tarım reformunun kendi başına yeterli olmadığını ve her türlü tarım ve toprak reformunun tam anlamıyla başarıya ulaşabilmesi için eğitim ve yönetim gibi diğer alanlarda da reformların yapılması gerektiğini anlamış oldular.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, Irak, Suriye, Mısır, Toprak Reformu.

AGRARIAN REFORM IN THE MIDDLE EAST (TURKEY, IRAN, IRAQ, SYRIA, EGYPT) (1945-1965)

ABSTRACT

At the beginning of the 1950s, Turkey, Iran, Iraq, Syria and Egypt were sparsely populated, and had large areas of agriculturally undeveloped land. In all five countries, share cropping was, or had been, practised extensively and the working peasant populations lived at a meagre subsistence level. Land had tended to accumulate in the hands of a small, but politically powerful, class which had no interest in reform and would block any reforming measures which might be initiated. Nevertheless, agrarian reform was very much on the agenda from 1945 onwards, and was given high priority in the programmes of all radical and revolutionary movements. Between 1953 and 1963, agrarian reform had been introduced into Turkey, Iran, Iraq, Syria and Egypt with varying effect. However, most governments instituted agrarian reform for political reasons, with not all of them being as successful as they may have hoped. All the same, it seemed clear that in those countries in which reform had taken or was taking place it would be impossible to turn the clock back, and that the power of the landowning oligarchies had been broken once and for all. These countries of the Middle East were moving out of a static, medieval condition, and rapid political, economic and social changes were beginning to take place. However, they all had to realise that agrarian reform was not an end in itself, and that, in order for any kind of land reform to realise its full value, it must be accompanied by reforms in other spheres such as education and administration.

Key Words: Turkey, Iran, Iraq, Syria, Egypt, Agrarian Reform.

---

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bkyesilbursa@uludag.edu.tr

GİRİŞ

Bu makalede Ortadoğu'nun en önemli ülkeleri olan Türkiye, Mısır, İran, Irak ve Suriye'de 1945-65 yılları arasında başlatılan tarım ve toprak reformları incelenmektedir. Fakat ne yazık ki verilerin ve güvenilir istatistiklerin azlığı böyle bir incelemenin eksikliğini oluşturmaktadır. Zira adı geçen ülkelerde ilgili kurumlarının tutmuş olduğu kayıtlar ya eksik, ya tutarsız ya da propaganda amacıyla tutulduğu için tam anlamıyla gerçekleri yansıtmamaktadır.¹ Dolayısıyla bütün istatistiklerine temkinli yaklaşılmalıdır. Türkiye ve Mısır dışında gözden geçirilen ülkelerin hiçbiri (İran, Irak ve Suriye) belirtilen yıllarda tam olarak etkin bir tapu ve kadastro idaresine sahip değildi. Başlatılan toprak ve tarım reformları bu eksikliği su yüzüne çıkarmış ve eğitilmiş, deneyimli tapu ve kadastro uzmanlarının eksikliği giderilmeden tam anlamıyla bir tarım ve toprak reformunun yapılamayacağı ya da başarılı olamayacağı anlaşılmıştır.²

Gözden geçirilen ülkelerin çoğunun (Mısır'ın özel durumu dışında) fiziksel koşulları farklı değildi. Hepsinin nüfusu azdı ve geniş tarım alanları vardı, fakat tarım henüz gelişmemişti. Hepsinde yarıcılık büyük ölçüde uygulanmaktaydı ve çalışan köylü nüfus yaşamını kıt kanaat sürdürüyordu. Toprak, az sayıda ama siyasi güç sahibi sınıfın elindeydi. Reformla ilgilenmeyen bu sınıf, başlatılacak her reform tedbirini engelleyebilecek güce sahipti. Yine de 1945'ten itibaren tarım reformu her hükümetin programında yer aldı ve bütün radikal ve devrimci hareketlerin programlarında öncelik verildi. 1945-65 yılları arasında Türkiye, Mısır, Suriye, Irak ve İran'da farklı sonuçlar veren toprak ve tarım reformları başlatıldı fakat sonuçları bakımından pek de başarılı oldukları söylenemez. Mısır'da bile nüfusun ancak yüzde yedi kadarı kamulaştırılan topraktan doğrudan yararlanabildi. Suriye'de ise 1958'de Mısır'la birleştiği sırada başlatılan tarım ve toprak reformu o tarihten sonra defalarca değiştirildi. Irak'ta başlatılan reform ise yeterli finansman kaynaklarının bulunmamasından ve çok geri ve kötü donanımlı köylü sınıfından ötürü üretim kaybına yol açtı. İran'da ise reformcular etkileyici başladılar ama nihai sonuçları itibariyle istenilen sonuç tam olarak alınamadı. Çünkü hükümetlerinin çoğu siyasi nedenlerle tarım reformuna başladı ve bu sebeple de hepsi umulduğu kadar başarılı olamadı. Yine de, şu açık ki, reformun yapıldığı bu ülkelerde zamanı geriye çevirmek imkânsızdı. Toprak sahibi oligarşinin gücü büyük ölçüde kırıldı. Böylece adı geçen ülkeler statik/durağan Ortaçağ koşullarından çıktı ve hızlı bir siyasi, iktisadi ve toplumsal değişiklikler yaşadı. Fakat yine de hepsi, tarım reformunun başlı başına bir son olmadığını ve tam amaca ulaşmak için eğitim ve yönetim gibi başka alanlarda da reformların ona eşlik etmesi gerektiğini anlamış oldu.³

Her ülkede reformların yürütüldüğü çeşitli koşulları incelemeyen önce, fiziksel koşulların, tarım yöntemlerinin, arazi kullanım hakkı sistemlerinin, toprak sahibiyle kiracı ilişkilerinin, yapılan reformların planlanmasının ve yürütülmesinin benzer ya da farklı noktaları da dikkate almak gerekir. Arap yarımadasındaki çoğu hayvancılıkla geçinen ülkelerin dışında, bütün Ortadoğu ülkelerinin başlıca uğraşı alanı tarımdır ve nüfuslarının

¹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

yüzde yetmiş kadarı, daha çok tahıl ve yem ürünleriyle pamuk ve mısır gibi ihracat ürünleri üretir. Fiziksel koşullara ve tarım yöntemlerine gelince, başka birçok alanda olduğu gibi bu konuda da benzersiz olan Mısır'ın özel durumu dışında, diğerleri benzer koşullara sahiptir. Sadece Mısır'da toprağı işleme suya bağlıydı ve yılda iki, kimi zaman üç kez ürün elde etmek mümkündü. Oysa diğer ülkelerinde yağış miktarına bağlı olarak çoğu işlenmeden bırakılan kuru tarım arazisi daha fazlaydı ve yeterli ürün alınamamaktaydı.⁴

Yine Türkiye ve Mısır dışında hepsinin nüfusu azdı fakat işlenen topraklardan daha çok işlenebilir tarım alanlarına sahiptiler. Mısır'ın nüfusu, tam tersine, yoğundu ve tarımı bir hayli gelişmişti. Sadece yaklaşık 24 milyon dekarlık işlenmiş bir alan 20 milyonluk kırsal nüfusu desteklemekteydi ve bu alanı genişletme ihtimali diğer ülkelere göre çok daha sınırlıydı. 16 milyona yakın kırsal nüfusuyla İran'da işlenen alan, Mısır'ın neredeyse yedi katı, yaklaşık 168 milyon dekarı. Her birinin kırsal nüfusu 4 milyonun altında olan Irak ve Suriye'de sırasıyla, yaklaşık 63 milyon dekar ve yaklaşık 40 milyon dekar işlenmekteydi. Bu ülkelerin hiçbirinde büyük ölçüde toprak kıtlığı yoktu ve işlenebilir alanlarını İran gibi genişletmeleri mümkündü.⁵

Her ülkede arazi kullanım hakkı birbirinden farklı ve genellikle çok karmaşıktı. Bütün ülkelerde toprakta çalışan köylülerden sosyal ve ekonomik açıdan çok farklı, az sayıda, siyasal açıdan nüfuzlu, toprak sahibi bir oligarşi vardı. Oligarşinin siyasal nüfuzu toprak reformunun anayasal yolla yapılmasını neredeyse imkânsız duruma getiriyordu. Bu oligarşilerin kökleri Emevi ve Abbasi halifelerine kadar eskilere dayanmaktaydı. Osmanlı döneminde çok az değişiklik olmuştu, sultanlığın yerini alan 20. yüzyıl hanedanları yönetiminde de (Mısır'da Mehmet Ali, Irak ve Ürdün'de Haşimiler ve Arabistan'da Suudiler) oligarşi varlığını sürdürmüştü. Bunun dışında çok az değişiklik oldu. Toprak, sahiplerine siyasal güç ve sosyal itibar (saygınlık) kazandırdığı için yeni kentli kapitalistler için çekici bir yatırım haline geldi. Zengin toprak sahipleriyle köylü kesimi arasındaki uçurum giderek büyüdü.⁶

Bütün ülkelerde yarıcılık uygulaması yaygındı. Bu sistemde toprak sahibi bazı hizmetler karşılığında üründen önemli bir pay alıyor, çalışan kiracıya ise daha az pay bırakıyordu. Toprak sahiplerinin birçoğu aşiretlerin ileri gelenleriydi ve aşiretin ortak mülkü olarak kabul edilen toprağı kişisel mülkiyetlerine geçirmek için konumlarından yararlanıyorlardı.⁷

⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**,

Toprak sahibi oligarşilerin bütün reform girişimlerini engellemek için siyasi nüfuzlarını kullanmaları olağandışı bir durum değildi, fakat yine de 1945'ten itibaren reform herkesin aklındaydı. Hükümetler ve tarım uzmanları reforma giderek daha çok ilgi gösteriyorlar, Ortadoğu'nun tarım kaynaklarının başarılı şekilde gelişmesinin reformsuz mümkün olmadığını kabul ediyorlardı. Bütün radikal partilerin, özellikle Suriye'de Arap Sosyalist Diriliş Partisi'nin (Baas), yazılı programları vardı. Mısır'da Devrim Komuta Konseyi'nin, hükümet darbesinden kısa bir süre sonra çok sayıda iktisatçıyla tarım uzmanının tavsiyesiyle başarıyla uygulamaya koyduğu bir reform programı vardı. Fakat reform sürecinde öngörülemeyen problemler ortaya çıkınca tasarılarından vazgeçtiler, giderek duruma göre ve fırsatçı davranmaya başladılar.⁸

Türkiye, Mısır, Suriye, Irak ve İran hükümetleri yirmi yıl içinde (1945-65) ülkelerindeki siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamı değiştirdikleri reformlara başladı. Mısır ve Irak'ta reformlar monarşileri deviren ve parlamenter hükümet sistemini fesheden ama benzer niyetlere rağmen farklı sonuçlar veren devrimlerin ilk sonuçlarıydı. İran'da devrimi destekleyen koşulların çoğu diğer Ortadoğu ülkelerinde de vardı. Suriye'de toprak reformu 1958'de başlatılmadan çok önce siyasal bir meseleydi. Dolayısıyla 1958'de Mısır'la birleşme gerçekleşene kadar çok az bir ilerleme kaydedilmişti. 1961'de birliğin dağılmasından sonra ise çeşitli siyasi baskılarla süreç değişime uğradı.⁹

Arap yarımadasının hayvancılık yapılan ülkelerinde ve İran Körfezi'ndeki şeyhliklerde toprak tarım açısından daha az önem taşır. Suudi Arabistan'ın Hasa İl'indeki vahalarda, Bahreyn'de ve Muskat'ın kıyı bölgesindeki gibi feodal yapının hâlâ toprak sahipliğine dayandığı yerlerde reform fikri çok geç gelişmiştir. Yemen'deki Cumhuriyet hükümetinin reform yapma ve ülkenin tarım potansiyelini geliştirme niyeti Arabistan'ın başka yerlerinde benzer talepleri tetiklemiştir. Ürdün ve Lübnan küçük ülkelerdir. İkisinde de nüfusun yüzde 70'i tarımla uğraşmakla birlikte, tarım konusunda huzursuzluğun birkaç sebebi vardı. Bunun nedeni (Kuzey Lübnan'da ve Ürdün'de Batı Şeria'da) toprağın büyük bölümünün köylülerin sahip oldukları küçük arazilere bölünmüş olmasıdır.¹⁰

Reform, yapıldığı bu ülkelerde pratikte genel hatlarıyla aynı modeli izledi. İlk hedefler geniş arazileri bölmek ve devletin kontrolünde, kooperatiflerin finanse ettiği toprak sahibi köylülerden oluşan yeni bir tarım sınıfı yaratmaktı. Kısacası, bütün hükümetlerin yaptığı, bir

---

Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

⁸ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

⁹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

¹⁰ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

kişinin veya ailenin sahip olabildiği, yasaya uygun azami toprak miktarını belirlemek ve fazlasına el koyarak toprağı işleyen köylülere küçük parseller halinde dağıtmaktı.¹¹

Fakat iki ülkede reformlar benzer sonuçlara ulaşmadı. Mısır'da toprak sahibi sınıfın arazisi elinden alındı. Bu sınıf siyasi ve sosyal bir düşüş yaşadı. Toprağın değeri ve kiralara kalabalık köylü kesimin yararına işledi. Kırsal nüfusun yaklaşık yüzde 7'si küçük ölçekli toprak sahibi oldu. Toprağı işleyenin genel yaşam standardı biraz yükseldi. Toprağı işleyenler kendi iş gücünü ve finansmanını sağladıkları gibi bunun dışında giderek iyi örgütlenen kooperatif sisteminden yardım aldı, hükümetin teknik, yönetim ve planlama-örgütlenme hizmetlerinden faydalandı. Böylece ortaya devlet çiftçiliği denebilecek bir tarım modeli ortaya çıktı.¹²

Üç kez değiştirilmesine rağmen Suriye'de tarım reformunun etkileri 1958'de Mısır'la birleştikten sonra görülmeye başlamış ve toprak sahibi olan sınıfı sarsmıştır. Oligarşi finansman sıkıntısı çekmiş olmasına rağmen herhangi bir siyasi veya sosyal düşüşe uğramamıştır. Irak'ta ise reformlar aceleyle ve tedbirsizce uygulandı ve bunların üstesinden gelmek için gereken yönetim mekanizması neredeyse hiç yoktu. Toprak dağıtımının geç başlaması ve kooperatiflerin yokluğu sebebiyle gerekli kaynakları bulunmayan yeni toprak sahipleri umutsuzca arazilerini terk ettikleri için geniş topraklar işlenmeden atıl vaziyette kalmıştır. Bu da üretim kaybına neden olmuştur.¹³

İran örnek aldığı diğer ülkelerin hatalarından ve başarılarından bir ölçüde yararlandı. Hükümet reform yapmaya sadece seçilen alanlarda pilot uygulamalar yaparak başladı ve bu yolla reform mekanizmasını basitleştirdi. Fakat 1962 sonbaharında toprak sahipleri ulemanın desteğiyle reforma direndi. Hükümet bir toprak reformu görevlisinin öldürülmesinden sonra başlayan huzursuzluğu sert bir şekilde bastırdı.¹⁴

Bütün Ortadoğu ülkelerinin modernleşmesi ve kalkınması için tarımı geliştirirken sağlam bir ekonomi programına da sahip olmaları gerekiyordu. Fakat Ortadoğu ülkelerinin çoğu ve partiler tarım reformuna daha çok siyasi nedenlerle öncelik vermekteydi. Bu bir bakıma köylülerin lehine olmakla birlikte daha çok kırsal kesimin hoşnutsuzluğunu gidermenin bir yolu olarak düşünüldü. Öte yandan zengin feodal toprak sahiplerinin siyasal nüfuzunu kırmak ve ortadan kaldırmak yeni yönetici sınıfın konumu için gerekliydi. Bu

---

¹¹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

¹² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

¹³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

¹⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

nedenle, devrimci radikal hükümetler önceleri ekonomik kayba yol açsa bile tarım reformunu gerçekleştirmeye kararlıydı.¹⁵

Reformun birinci hedefi feodalizmi ortadan kaldırmak ve toprak sahibi sınıfın ayrıcalıklı konumunu yok etmektir. Bu konuda sadece Mısır'da tam başarı elde edilmiştir. Türkiye ve İran'da reform benzer bir sonuca doğru gidiyor gibi görünmekle birlikte yine de tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştır. Suriye ve Irak'ta çok sayıda toprak sahibinin malına el koyulmuştur. Fakat aşiret sistemi ve şeyhlerin (topraklarını kaybederek finansal zarar görmelerine rağmen) gücü devam etmiştir. İki ülkede de yanlış planlanmış reform önlemleri tarımda bir boşluk yaratmıştır. Geniş alanlar kamulaştırılmıştır fakat yeterince hızlı bir şekilde köylüye dağıtılamamıştır. İran'da ise yetkililer reformu parça parça uygulayarak benzer bir durumu önlemeyi başarmışlardır. Yine de, eski toprak sahibi sınıf söz konusu olduğunda, nihai sonuçlar her ne olursa olsun zamanı geri çevirmek imkânsızdı. Toprak sahipliğiyle büyük bir zenginlik, siyasal güç ve nüfuzlu bir sosyal konum elde etmek artık mümkün olmayacaktı.¹⁶

Arap yarımadasındakiler dışında Ortadoğu devletleri artık statik Ortaçağ evresinden çıkmışlardı. Hepsinde hızla siyasi, iktisadi ve sosyal değişiklikler olagelmekteydi. Ne var ki yönetim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanlarında başka acil reformlar yapılmadan tarım reformunun başarılı olamayacağı; sadece zenginlerin elinden arazilerini alıp, toprağı işleyen sınırlı sayıda köylüye bunları küçük araziler halinde dağıtarak genel yaşam standardının yükselmediği veya ulusal ekonominin gelişmediği tam olarak anlaşılmış oldu.¹⁷

1. MISIR

Coğrafi açıdan Mısır toplam 1 milyon km²'lik yüzölçümüyle geniş bir ülke. Yine de, Batı Çölü'nde az nüfuslu vahaların dışında yoğun yerleşimin olduğu ve tarım yapılabilen tek alan, çölde Sudan sınırından çıkıp Akdeniz'e akan, uzunluğu 800 mili aşan Nil nehri vadisidir. Fakat buna rağmen toprağı işlemenin mümkün olduğu alanın genişliği daha çok 15 milden azdır, 5 mili geçmez. Toplam alanı sadece 35 bin km² olan bu dar şeritte ve Kahire'nin aşağısındaki daha geniş deltada 26 milyonluk bir nüfus yaşamaktadır. Bu nüfusun 20 milyonunun, yani yüzde 76'sının, geçimi tarıma bağlıdır.¹⁸

Yağmur tarımına imkân vermeyen iklim koşulları nedeniyle bütün ürünler sulamayla yetiştirilir. Tarım entansiftir¹⁹ ve hayli beceri isteyen bir uğraştır. Modern yöntemlerle kontrol

¹⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Roger Owen and Şevket Pamuk, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999. Bkz. Alan Richards and John Waterbury, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

¹⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

¹⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

¹⁸ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Saad M. Gadalla, **Land Reform in Relation to Social Development, Egypt**, Missouri University Press, Missouri, 1970.

¹⁹ **Entansif Tarım (Modern tarım – İnce tarım – Yoğun tarım):** Modern tarım yöntemleri kullanılarak yapılan tarım faaliyetidir. Doğal koşullara bağımlılık oldukça düşüktür. Sulama, gübreleme, ilaçlama ve kaliteli tohum gibi uygulamalardan bilimsel yöntemlerle yararlanır. Bu nedenle verim çok yüksektir. Tarım alanlarının sınırlı olduğu ülkelerde mevcut alandan en yüksek verimi almaya dönük olarak daha fazla uygulanmaktadır. **Modern**

altına alınan Nil Nehri sayesinde yılda iki, bazen üç kez ürün elde edilebilir. Toplam işlenebilen alan yaklaşık 25 milyon dekar'dır ama yılda fiilen ürün veren alan yaklaşık 40 milyon dekar'dır. Bu yoğun üretim Nil'in suyunun hayli karmaşık sistemle dağıtımına bağlıdır. Asvan Barajı ve diğer bir dizi baraj Nil'in mevsimsel taşmalarını kontrol altına alır. Tahıl üretimi bu koşullarda görece istikrarlıdır ve verim de, zararlı istilasına uğramadığı yıllarda, oldukça iyidir. Yetiştirilen başlıca ürünler pamuk, buğday, mısır, pirinç, arpa, şekerpancarı ve yem ürünleridir.²⁰

1945-65 yılları arasında Mısır'ın karşılaştığı en ciddi sorunlardan biri aşırı nüfus artışı olmuştur. Gelişen sulama imkânları ve daha entansif çiftçilik yöntemleri sayesinde sulanan arazi yaklaşık 3,5 milyon dekar, ekim alanı da yaklaşık 14 milyon dekar (yüzde 51,4) genişletilmiştir. Oysa aynı dönemde nüfus yüzde 268 artmış (yani üç katına çıkmış), 4 dekara bağlı insan sayısı 1947'de 3,2'yken 1960'da 4,5'a çıkmıştır. Bu bakımdan Mısır, mevcut toprağın kıtlığı, nüfusunun hacmi ve yoğunluğu, hidrolojik kontrolün derecesi ve tarım yöntemlerinin yoğunluğu açısından Ortadoğu'daki diğer ülkelerden oldukça farklıdır.²¹

Ortadoğu'nun başka ülkelerinde olduğu gibi, Mısır'da da toprak sahipliği siyasi nüfuz demektir. Toprak sahibi, okuma yazma bilmeyenlerin, siyasi açıdan cahil olanların ve arazilerinde çalışan ve yaşayan, geçinmek için onun iyi niyetine bağlı olan köylü kesiminin oylarına yön verecek konumdaydı. Bu nedenle, ne kadar çok toprağı varsa o kadar güçlüydü; özellikle Vafd Partisi'nin durumu sömürünün karakteristik bir eğilim olduğunu göstermekteydi. Dolayısıyla bu koşullarda seçilen çok sayıda milletvekiliyle anayasaya uygun bir toprak reformu yapmak imkânsızdı. Ayrıca konumlarını nüfuz sahibi toprak sahiplerinin oyuna borçlu olan bakanların da onları rahatsız edecek bir şey yapma şansları yoktu. Dolayısıyla Mısır'da devrimden önce hiçbir hükümetin nüfuzlu toprak sahibi sınıfın çıkarlarına ters davranma imkânı yoktu.²²

Ne var ki toprak sahipliği sadece siyasi nüfuz kullanmanın, hatta zenginliğin ve sosyal konumun görünürdeki işareti değildi. Son derece kazançlıydı da. İyi yönetilen orta ölçekte bir arazinin (yaklaşık 800-2 bin dekar) yılda ortalama 7 bin 500-17 bin 500£ kazanç

---

tarımda; İklim koşullarının tarımsal faaliyetler üzerindeki etkisi sınırlandırılmıştır. Sulama ile yetişebilen sebze ve endüstri bitkileri ekimi önem kazanır. Toprak her yıl ekilir. Nadaşa bırakılmaz. Ürün veriminde dalgalanmalar olmaz. Ürün verimi yüksek olur. Gübre kullanımı artar. **Ekstansif (İlkel tarım - Kaba tarım - Yaygın tarım):** İlkel yöntemlerle yapılan tarım metodudur. Modern tarım yöntemlerinin uygulanmadığı, geleneksel yöntemlerle yapılan tarım metodudur. Sulama, gübreleme, ilaçlama ve kaliteli tohum gibi uygulamalar yetersiz olduğundan verim düşüktür. Tarımsal üretim büyük oranda doğal koşullara, iklim koşullarına bağımlıdır, buna bağlı olarak ekilen tarım alanlarının genişliği değişmediği halde, yağış miktarındaki değişimlere bağlı olarak üretim miktarlarında yıllara göre büyük dalgalanmalar görülür. İklim koşulları ile ürün verimi arasında paralellik vardır. Yağışın azaldığı yıllarda verim azalmaktadır. Yurdumuzda uygulanan tarım metodu genelde ekstansif tarım şeklindedir, bu nedenle tarımsal üretimimizde verim düşük, iklim koşullarına bağlı dalgalanmalar fazladır. Tahıl ekim alanları yaygındır. **Bunun temel nedenleri:** İklim koşullarına kolayca uyum sağlayabilmesi, yetiştirildiği yıl tüketilme zorunluluğunun olmaması ve tarımının nispeten kolay olması.

²⁰ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

²¹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Saad M. Gadalla, **Land Reform in Relation to Social Development, Egypt**, Missouri University Press, Missouri, 1970.

²² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Saad M. Gadalla, **Land Reform in Relation to Social Development, Egypt**, Missouri University Press, Missouri, 1970.

getirebilmekteydi. 1952'den önce sanayi neredeyse hiç olmadığı için harcayacak parası olan toprağa yatırıyordu. Talep çok fazla olduğu için de buna bağlı olarak fiyatlar yüksekti ve sulanan arazilerde toprağın 4 dekarı 750£, vasat arazilerde ise 500£ civarındaydı.²³

Bu koşullar altında toprakların az sayıda zengin toprak sahibinin elinde toplanması ve toprak sahibi kişi sayısının çok artması kaçınılmazdı. 1900'de yaklaşık 20 milyon dekar sulanıyordu. Bunun ancak 4,5 milyon dekarına yani yüzde 21'ine 20 dekardan daha az, arazi başına ortalama 6,5 dekar toprağı bulunanlar sahipti. 1952'de sulanan alan yaklaşık 24 milyon dekara çıktı. Bunun yaklaşık 8,5 milyon dekarına yani yüzde 34,6'sına 20 dekardan daha az toprağı bulunanlar sahipti. Dolayısıyla arazi ortalaması 0-200 dekarın altına düşmüştü. Fakat aynı dönemde 20 dekarın üzerindeki araziler aynı kalmıştı. 1952'de 1900'ün çok az üzerine çıktığı görüldü (153 binle karşılaştırıldığında 160 bin). Bazı arazileri zengin sahipleri geliştirirken, diğerlerinin mirasçılar arasında sürekli bölünmesiyle küçülmüştür. Yine de 1952'de bunların arasında az sayıda geniş toprak sahibi işlenebilir alanın yaklaşık 5 milyon dekarına yani yüzde 20'sine sahipti ve arazilerinin bazıları gerçekten genişti.²⁴

Bu toprak sahiplerinin bazıları, genellikle de küçük arazi sahipleri, bu arazileri işçi kullanarak bizzat geliştirdiler. Diğerleri çiftlik yöneticileri çalıştırdılar, bazıları da topraklarını işleyen köylülere küçük parseller halinde büyük kârlarla kiraladılar. Açık arayla bu en kalabalık sınıftı ve benimsenen kira sistemi yarıcılıktı. Bu sistemde toprak sahibi tohumu, gübreyi ve gerektiğinde çalışacak hayvanları veya makineyi sağlıyordu. Genellikle sulama kanalının bakımından da o sorumluydu ve bu hizmetler karşılığında, üründen farklı koşullar nedeniyle yöreden yöreye değişen uygun bir pay, darı, hayvan yemi ve daha önemsiz diğer ürünleri çalışan kiracıya (yarıcıya) bırakarak genellikle pamuk üretiminin yüzde 75-100'ünü, buğday üretiminin yüzde 50'sini kendisi alıyordu. Mısır'da tarım alanının yüzde 60-70'inin bu şekilde kiralandığı tahmin edilmektedir.²⁵

Temmuz 1952 devriminin sonucunda iktidara gelen askeri cunta, yürürlüğe koymakta zaman kaybetmediği toprak reformu programına sebatla ve azimle sarıldı. Asıl amaç siyasaldı, yani toprak sahibi oligarşinin gücünü kırmaktı. Fakat çoğu köy kökenli, daha sıradan orta sınıftan gelen Hür Subaylar, fellahların (köylülerin) yaşam standartlarının iyileştirilmesiyle, sosyal ve ekonomik durumlarının düzeltilmesiyle de yakinen ilgilenmişlerdir. Reformcular bazı doğal avantajlara da sahipti. Mesela bütün ülkede yaygın olan tek bir entansif tarım tarzıyla uğraşan tarımda becerikli uysal bir halk, devlet kontrolünde iyi örgütlenmiş bir sulama sistemi, kooperatif sistemi, bir dereceye kadar yeterli ve güncel etüt ve arazi tescil daireleri, epeyce yeterli teknisyen, etüt, kooperatif ve tarım uzmanları vardı. Ve bunların hepsi reformun yapısının üzerine oturacağı (yeterli) temeli oluşturuyordu. Bütün bunlara karşılık, kronik toprak kıtlığı, hızla artan nüfus, büyük masraf yapmadan ve

²³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Saad M. Gadalla, **Land Reform in Relation to Social Development, Egypt**, Missouri University Press, Missouri, 1970.

²⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

²⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

yoğun kalkınma olmadan halkın büyük çoğunun zaten düşük olan yaşam standardının daha da düşmesi ihtimali vardı. Dolayısıyla reformcuların problemi daha çok toprak bulmak, nüfus artışını azaltmak, toprağın değerini ve hayat pahalılığını azaltarak istikrarlı duruma getirmek, tarımda ücretleri ve üretimi artırmak ve işgücünü tarımdan sanayiye olabildiğince yönlendirmektir.²⁶

1952 Tarım Reformu Yasası arazilere azami 810 dekar, artı aynı ailenin toprağa bağlı üyeleri için 405 dekar arazi sınırı getirdi. Bunun üzerindeki bütün topraklara 30 yılda paraya çevrilebilen yüzde 3'lük tazminat senetleri karşılığında el konuldu. Kira değerinin 10 katı, yani toprak vergisi bazının 70 katı tazminat tayin edildi. Toprak vergisi her zaman düşük tespit edilmişti ve ödenecek tazminat bu nedenle toprağın gerçek değerinin altındaydı. Yasanın 4. maddesi, toprak sahiplerinin, azami topraktan fazlasını, hâlihazırda 40 dekarın üzerinde toprağı bulunmayan gerçek işleyicilere 20 dekarlık parseller halinde satarak elden çıkarmasına izin veriyordu. Sahibinin böyle elden çıkaramadığı bütün topraklar, hâlihazırda 40 dekardan daha azına sahip olan işleyicilere 8-20 dekarlık parseller halinde dağıtılmak üzere Tarım Reformu Yüksek Komitesi'nin tasarrufuna veriliyordu. Bu şekilde dağıtılan toprak 30 yıl sonra satın alınmalıydı; bölümlere ayırmak yasaktı ve 20 dekardan daha az toprağı bulunan toprak sahiplerinin tarım kooperatifine katılması gerekiyordu.²⁷ 1961 Temmuz'unda başka bir Toprak Reformu ailenin toprağa bağlı üyelerine ayrıca 202 dekar daha vererek, verilen azami iznin ölçüsünü 404 dekara indirdi; aynı zamanda köylünün sahip olması için satın alma bedeli yüzde 50 indirildi ve satın alanlar taksitlerde faiz ödemekten kurtuldular. 1962'de Nasır azami araziye aile başına 404 dekara indirdiği duyurusunu yaptı, sahiplerine fazla topraklarını elden çıkarmaları için 1970'e kadar süre tanıdı.²⁸

Yeterli istatiki veri olmamakla birlikte Eylül 1952'de çıkarılan reform yasasından yaklaşık 2,5 milyon dekarın etkilendiği, bunun yaklaşık 585 bin dekarını sahiplerinin yasanın 4. maddesi yürürlükten kalkmadan önce sattığı tahmin edilmektedir. Toprağın kamulaştırılan kısmının çeşitli nedenlerle dağıtıma elverişsiz olduğu görüldü. Yüksek Komite'nin dağıtması için geriye 1 milyon 820 dekar yani ekilebilir alanın yüzde 7½'si kaldı. 1961 Temmuz'unda 1 milyon 720 bin dekar kadarının dağıtıldığı tahmin ediliyordu, o ayın reform yasası toplama 1 milyon 214 bin dekar daha ekledi, böylece dağıtıma hazır toprak 1 milyon 315 bin dekara çıktı. 1963'ün sonunda dağıtılan toplam alan yaklaşık 2 milyon yirmi dört bin dekara çıkmıştı ve 1961 Aralık ayında Nasır'ın önceden belirttiği, yabancıların tarım topraklarını elinde bulundurmasını yasaklayan yeni yasa ile kullanılabilir alanı daha da artıracaktı. Pay oranı aile başına 10-12 dekardı, öyle ki dağıtımın bittiği tarihte 250 bin aile, yani kırsal nüfusun ancak yüzde 6-7'si yararlanmış oldu. 2 milyon kadar çiftçinin hâlâ 4 dekardan daha az toprağı

²⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

²⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994. Bkz. Abd el-Wahab Sayed Ahmed, **Nasser and the American Foreign Policy, 1952-1956**, LAAM, London, 1989.

²⁸ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

bulunduğu, ayrıca 4 milyonunun 14,5 milyon dekar, yani işlenebilir alanın neredeyse yüzde 61'ini kiraladığı tahmin edilmektedir.²⁹

1952'den itibaren hükümet tarıma elverişli toprak oranını artırarak halkın baskısından kurtulmanın yollarını aradı. Hükümetin programında, kısmen yer altı su kaynaklarına, kısmen Asvan Barajı'yla Nil'den sağlanacak akarsuyla sulamaya bağlı olan “Yeni Vadi Projesi” ve Batı Çölü'nde “Tahrir Eyaleti” gibi birtakım geniş ölçekli kalkınma planları vardı. Resmi istatistikler kaydedilen ilerlemeyi abartma eğilimi göstermekte olup tarıma elverişli duruma getirilen (tesviye edilen, akaçlanan ve işlemek için başka yollarla hazırlanan) toprak miktarıyla fiilen işlenen toprak miktarı arasında kayda değer bir çelişki de vardır. Yine de, 1952'den itibaren “Yeni Vadi” alanının” yaklaşık 162 bin dekarı dâhil, 1 milyon dekar kadarının kısmen veya tamamen tarıma elverişli hale getirildiği ama alanın ancak yüzde 50'sine ekim yapmak mümkün olmuştur. Yine de kayda değer bir maliyete kayda değer bir ilerleme kaydedildi, değerli bir deneyim kazanıldı, koşullar çok geliştiğinden birkaç bin aile yerleştirildi. Mısır hükümeti 5 yılda ortalama 11 milyon 300 bin £ maliyetle 2 milyon 400 bin dekarlık bir alanı tarıma elverişli hale getirip işlemenin mümkün olacağını düşünüyordu. Asvan Barajı'nın bitmesiyle yaklaşık 4 milyon dekarlık yeni bir alanla 2 milyon 800 bin dekarlık bir havzanın daha sürekli sulanacağı da tahmin edilmekteydi.³⁰

Tarım Reformu çok sayıda toprak sahibinin malının kamulaştırıldığı ve pazarlama, ekonomik ürün alma, zararlıyla mücadele, su dağıtımı gibi konularda gereken bilgi ve beceriden haliyle yoksun olan, ıslah edilmiş tohum, gübre ve tarım makineleri almaya sermayesi elvermeyen, toprağın onu işleyen köylülere küçük araziler halinde dağıtıldığı basit bir süreç değildi. Hükümet çiftçilik yöntemlerini olabildiğince az değiştirmek gibi teknik problemlerle de uğraştı. Köylülerin doğal muhafazakârlığı, yeniliklere ve genelde hükümet görevlilerine duydukları yoğun kuşku karşısında akıllıca alınmış bir karardı. Kooperatifler, finans ve hükümet teknisyenleri yönetimde gerekli yönü sağlarken, büyük arazilerin çoğu tarım varlıkları olarak eski yöntemlerle ekilip biçilmeye devam edildi. Toprak, her bir parçası 20 dekar veya daha az olmak üzere köylü sahiplerine dağıtılmakla birlikte, 1620 dekarlık bloklarda tek bir ürün ekilip biçildi; bu, tarımda verimliliği artırdı, sulama problemini ve ekonomik makine kullanımını kolaylaştırdı. Bu sistemin başka bir uyarılmasında toprağı işleyen kişi hem belli bir toprağa, hem de kendi adına kayıtlı alanla orantılı olarak ürünü paylaşma hakkına sahipti.³¹

Aslında yapılanların çoğu, kooperatiflerin, hükümet teknisyenlerinin ve bürokratların eski toprak sahibi sınıfın işlevlerini üstlendiği bir yönetim devrimi anlamına geliyordu. Kırsal nüfusun ancak küçük bir kesiminin yararlandığı toprak dağıtımı da, köylü nüfusun çok büyük

²⁹ FO370/2718/LR6/3, “Agrarian Reform in the Middle East”, Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994. Karşılaştırma amacıyla, entansif tarım yapılan Tayvan'da 1953'te başlatılan Çiftçiye Toprak programı çerçevesinde 1 milyon 400 bin dekar ekilebilir arazi toprak sahiplerinden alınarak toprağı işleyen 195 bin köylüye aktarılmıştır.

³⁰ FO370/2718/LR6/3, “Agrarian Reform in the Middle East”, Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

³¹ FO370/2718/LR6/3, “Agrarian Reform in the Middle East”, Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

bölümünü etkileyen toprak sahibiyle kiracı arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi ve nüfus kontrolü, ekilebilir geniş ölçekte toprak sağlanması, eğitimin ve ulusal sanayinin genişletilmesinden yararlanmak için gerekecek uygun sosyal koşulları yaratmak kadar önemli değildir.³²

Mısır köylüsü uysal ve çalışkan olmakla birlikte son derece muhafazakâr, bireyci, bürokratik denetimden kuşku duyan ve sonuçta, hükümetin teşvikine, *Banque du Credit Agricole*'ün (1949'tan beri *Banque du Credit Agricole et Cooperatif*) gösterdiği kredi kolaylıklarına rağmen kooperatif hareketi vasat bir ilerleme göstermişti. 1952 Toprak Reformu Yasası, yasaya göre toprak alan köylü toprak sahiplerinin denetimli bir kooperatife katılmasını zorunlu kıldı, bunun başlıca avantajı Tarım Reformu Birliği'nin bütün borçları garanti altına almasıydı.³³

1956'da bütün sistem, yerel ve bölge birlikleri zinciriyle birlikte Kooperatif Federasyonu'nu oluşturmak da dâhil, gözden geçirildi ve 1960'da, Beş Yıllık Plan'daki tarım hedeflerini başarmak için (kooperatiflerden yararlanma politikasının bir parçası olarak) bütün kooperatiflere uygulandı. 1960'da denetimli yaklaşık 5 bin 100 kooperatif bulunmaktaydı ve tarım reformu alanlarında 238 binin üzerinde üyesi bulunan bu kooperatifler yaklaşık 530£ kazanç getirmekteydi. Devlet yardımının yaklaşık 200 bin £'i, 1959'da borçları neredeyse 10 milyon 250 bin £ tutan *Banque du Credit Agricole* aracılığıyla kooperatiflere yönlendirilmişti. Yine de kooperatiflerin sayısı ucuz kredi verenlerden daha çok ve tohum, gübre, donanım sağlama; ardiye ve ulaşım; zararlı denetimi, pazarlama, akaçların ve kanalların bakımı, ayrıca tüketim maddeleri ve birtakım sosyal hizmetler sağlama dâhil eski toprak sahibi sınıfın yönetim işlevlerinin çoğunu üstlenmiş durumdaydı. Denetimli kooperatiflere yöneltilen başlıca eleştiri, bunların Tarım Reformu Yüksek Komitesi'nin egemenliğinde yapay oluşumlar oldukları, gönüllü birlikler olmadıkları için gerçek kooperatiflikten çıktıkları, kurullarının konseylerle çalışırken onların işlerini biraz denetledikleri veya hiç denetlemedikleri yönündeydi. Yine de sistem geliştikçe bürokratik denetim azalacaktı. Kooperatif yönetiminin üretim artışına neden olduğu iddia edilmektedir. Bu mümkündür ama dekar başına ürün artışının nedeni devrim öncesi günlerde gübre kullanımının artması, tohum seçimi ve zararlıların daha iyi kontrolünden kaynaklanmış olabilir.³⁴

Mısır'da tarım reformu toprak sahibi sınıfın gücünü yıkıp "feodalizm" dönemine son vererek amaçlarından birini başarmıştır. Görece az miktarda özel sermaye toprağa yatırımdan sanayiye çekilirken (eğilim kent arazisine yatırım yapmaktı) ve hükümetin minimum tarım ücretleri politikası da fazla başarılı olamadı. Tarım Reformu Yasası'nın kabulünden sonra toprak fiyatlarıyla kiralarn bariz biçimde düşmesine rağmen nüfusun baskısı ve işlenebilir toprakların kıtlığı fiyatların devrimden önceki düzeye çıkmasına yol açtı. Kamulaştırılan

³² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

³³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

³⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

arazilerin dağıtılmasından ve tarıma elverişli duruma getirilen topraklardan birkaç bin aile yararlandı ve genelde, küçük toprak sahibinin yaşam standardı düzeldi. Fakat köylü ürettiğinin çoğunu kendi tüketimi için elinde tutmakta olduğundan daha az gıda pazarlara ulaşmaktaydı ve bu da dış ülkelere daha çok ithalat yapılmasına neden oluyordu. Yine de, büyük bir topraksız işçi sınıfı (kırsal nüfusun yüzde 38 kadarı) eskisinden daha iyi durumda değildi. Tarım kooperatifleri yeterli düzeyde çalışıyor gibi görünmekteydi; ama tarım yöntemleri fazla değişmemiş olduğundan kamulaştırılan araziler genellikle teknik nedenlerle eskisi gibi çalıştırılmaktaydı. Kooperatifler ve hükümet teknisyenleri ise yönetim ve finans sağlama görevi yapmaktaydı. Reform köylünün kişisel konumunu iyileştirmede de kayda değer bir etki yapmıştı. Tasarruf hakkı güvencesiyle ve toprağını yeterli derecede ekip biçmesi için daha çok teşvikle birlikte, kayıtlı toprak sahibi olarak yasal konumu tanınmıştı. Kooperatif komitelerine ve köy konseylerine katılarak işlerinin yönetiminde daha çok söz sahibi olmuştu. Yine de bu ilerlemelerden (Japonların yüzde 36'sının savaşın hemen ardından toprak reformlarından etkilenmesiyle karşılaştırılırsa) 1963'e kadar köylü sınıfının ancak çok az bir oranı (yüzde 6.25) etkilenmişti ve daha çok toprak kullanılabilir duruma getirilinceye kadar da daha fazlasını yapabilmek mümkün değildi.³⁵

Toprak reformunun, "Yeni Vadi" ve "Tahrir Eyaleti" dâhil yeni alanların tarıma hazır hale getirilmesinin ve barajın yapılmasının sonucunda 1 milyon 200 bin ile 1 milyon 500 yüz bin kadar aileye (yani muhtemelen 7 milyon kişiye) toprak sağlamanın mümkün olabileceği tahmin edilmekteydi. Nüfus yılda yüzde 2,4 hızında artmakta olup, bu durumda 1972'de (barajın tamamlanmasının öngörüldüğü tarih) 7 milyon 500 binden 34 milyona çıkacaktı. Bu nedenle, bütün bu projeler en yüksek beklentileri karşılasa bile nüfus artışına ayak uydurmayı ancak zor başaracaktı. Aslında bu yabana atılacak başarı olmamakla birlikte nüfus artışı ve toprak kıtlığı yine de sürecekti ki bu da Mısırlı uzmanların itiraf etmeye başladıkları bir gerçektir.³⁶

Özetle, Mısır'da toprak reformu 1953-63 arasında 2 bin kadar toprak sahibinin oluşturduğu üst sınıfı bertaraf etmeyi, 2 milyon dekar kadar bir toprağı kamulaştırarak 120 bin aileye dağıtmayı, kredi hizmetleri kadar yönetimi de kapsayan kooperatif sistemini genişletmeyi, tarım kiralalarını düşürmeyi, toprak sahibi köylünün yaşam standardını ve kişisel konumunu biraz yükseltmeyi başarmıştır. Ancak toprağın fiyatını düşürmeyi (nüfus baskısı nedeniyle) veya kalabalık topraksız işçi sınıfının ücretlerini ve genel koşullarını düzeltmemiştir. Toprak dağıtımı da işlenen toplam alanın ancak yüzde 8,3'ünü ve 20 milyonluk kırsal nüfusun ancak yüzde 6.25'ini etkilemiştir. Kırsal kesimin yoksulluğu ve aşırı nüfus problemi devam etmiştir.³⁷

2. SURİYE

³⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

³⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Kirk J. Beattle, **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

³⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

Suriye'nin yüz ölçümü 186 bin 480 km²'dir, bunun ancak üçte bir kadarı işlenebilir durumdadır. Arazi farklı bölgelere ayrılmaktaydı. Bunlar; verimli Asi vadisinin bulunduğu kıyı ve dağ şeridi; ortada çöl platosu; Habur ve Belih akarsularının kollarının suladığı Cezire'de Fırat'ın doğu bölgesi. Toprağı işlemek ancak Cebel Drüz'den kuzeyde Halep'e, oradan da Türkiye sınırı boyunca doğuda Kamışlı ve Tel Küçük'e kadar uzanan çok yağış alan (yılıda ortalama 90 cm) alanda ve nehir vadilerinde mümkündü. Sulama Cezire'nin bazı bölümleri, Asi Vadisi ve Şam'ı çevreleyen Guta gibi sulak alanlarda sınırlı olup, sulanan alan işlenen toprağın ancak yüzde 15'i kadardı. Asi'yle Fırat'ın ve kollarının vadilerinde pamuk ve pirinç, sıradağlarda ve kıyı ovasında tütün ve meyve, Humus-Halep ovasında ve Cezire'de buğday, arpa, giderek artan miktarda şeker pancarı yetiştirilmekteydi. 4 milyon 800 bin kadar nüfus daha çok batıdaki dağla kıyı bölgesi arasında yoğunlaşmıştı ve tarım yapan nüfus burada daha fazlaydı. Kuzeydoğuda gelişen birkaç kasabayla Fırat Nehrinin kenarında yağmur alan köylerin dışında yeni gelişen alanlarda nüfus çok azdı.³⁸

Suriye'de Osmanlı döneminden beri toprağın sınıflandırılmasında kayda değer değişiklikler meydana gelmişti. Fakat 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi, bireylerin ellerinde bulunan az miktarda toprağın mülkiyet hakkı dışında, çok sıkı uygulanmamıştı. Teoride bütün toprak devlete aitti, ama artık bir kısmında devletin etkin denetimi yoktu. Şöyle bir ayırım yapılabilir:

(a) Tapusuz topraklar (mevat yani “ölü” arazi);

(b) intifa hakkı verilmeyen devlet arazileri;

(c) teoride devletin sahip olduğu ama kiracılara miras yoluyla geçen ve ancak arka arkaya beş yıl işlenmeden bırakılırsa geri alınabilen topraklar (aslında bu vasıfsız özel mülkiyetle (miri arazi) neredeyse aynı anlamdadır);

(d) köyün ortak mülkiyetinde bulunan, dönem dönem yeniden parsellere ayrılarak aile arsaları olarak paylaştırılan topraklar (müşâ'arazi).³⁹

İşlenen toprağın yüzde 80 kadarı ya miri ya da müşâ' idi. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce işlenen toprak çoğunlukla Cebel Drüz'le Halep arasındaki verimli Batı bölgesiyle sınırlı idi. Bu bölgede arazinin çoğuna, sulamayla pamuk yetiştiren ve toprağı az sayıda kiracıya yarıcılık temelinde kiralayan zengin toprak sahibi kişiler sahipti. Toprak sahibinin aldığı pay yağış, verim, nüfus yoğunluğu ve sulanan alanlarda suyun bulunabilirliği gibi çeşitli etkenlere bağlıydı. Toprak sulandığında ve toprak sahibi tohum, su vb. sağladığında aldığı pay kural olarak yüzde 75, diğer durumlarda ancak yüzde 50'ydı. Ne var ki 1945'ten itibaren tarım

³⁸ FO370/2718/LR6/3, “Agrarian Reform in the Middle East”, Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

³⁹ FO370/2718/LR6/3, “Agrarian Reform in the Middle East”, Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

yönteminde büyük değişiklik yapıldı, mekanizasyon ülkenin Halep ve Cezire bölgelerinde yeni geniş arazilerde buğday ve arpa yetiştirilmesini sağladı.⁴⁰

İşlenen alan üç kat daha fazlaydı. Genişlemeyi daha çok, savaş kârlarını tarım makinelerine ve toprağa yatıran, yüksek kredi, işgücü kıtlığı, kötü taşımacılık sistemi, karmakarışık toprak mülkiyeti, yabancı yardımın yokluğu, hükümetin az yardım etmesi veya hiç etmemesi gibi çok kötü koşullarda çalışan Halepli veya Şamlı tüccarlar gerçekleştirmişti. Toprağın çoğu, brüt üretimin yüzde 10-15'i kadar kirayla aşiret şeyhlerinden kiralanıyordu, ancak sulamanın mümkün olduğu ve pompaların yerleştirildiği yerlerde tüccar çiftçi toprağını satın alıyordu. Yağış alan alanlarda kayıplara rağmen çok kayda değer kazançlar elde edilmekteydi. Çiftçi çok sık olarak toprağın bir bölümünü yarıcılık temelinde kiralayan kiracıydı; kira ödüyor, ürünün yüzde 40'ını alıyor, bunun yüzde 20'sini de makine maliyetini ödeyecek alt kiracıya bırakıyordu. Tüccar ise sermaye, makine ve tohum sağlıyordu.⁴¹

Edip Çiçekli Suriye'de büyük güç sahibi olduktan sonra, 1952'nin Ocak ayında Cezire ve Fırat bölgelerinde azami 1497 dekar, Suriye'nin diğer yerlerinde ise 505 dekar toprak sahibi olmayı hükme bağlayan bir Toprak Reformu yasa tasarısı hazırladı fakat yasa asla uygulanmadı. Çünkü Suriye'de arazi tescilinin karmakarışık ve yetersiz olduğu koşullarda uygulanması imkânsızdı. Yine de 1953'te devlet arazilerinin Cezire'de azami 2023 dekarının, yağmur alan arazilerinin 505 dekarının veya başka yerlerdeki sulanan arazilerin 100 dekarının dağıtımını için karar çıkarıldı. Bu kararın başlıca sonucu, kâğıt üstünde devletin olan arazilerin tapu senedini uzun zamandır buraları işgal edenlere tam mülkiyet olarak devretmek oldu. 1955'te başka bir reform girişimi daha yapıldı. Baas Partisi tarım kiralalarında yazılı sözleşme yapılmasını, toprak sahibine sulanan toprakta ürünün sadece üçte birinin, yağmur alan arazilerde ise dörtte birinin bırakılmasını, sözleşmenin ihlali dışında tahliyenin yasadışı sayılmasını önerdiği, fakat bir sonuca ulaşamayan "Fellahları Koruma" yasa tasarısını sundu. Ancak yasa kabul edilme şansı olmayacak kadar Humus-Hama bölgesindeki zengin toprak sahiplerini yakından ilgilendiriyordu.⁴²

1958'de Mısır'la birleşinceye kadar başka hiçbir şey yapılmadı. Birleşmenin sonucunda, 27 Eylül 1958'te, 1952 Mısır Yasası'yla kıyaslanabilir bir Tarım Reformu Yasası yürürlüğe girdi. Elde tutulacak sulanan arazi azami 809 dekar, ilaveten her eş ve çocuk için 100'er dekardan azami 404 dekar olarak saptandı. Koşulların çok değiştiği yağmur alan araziler için mantıklı bir rakama varmak çok daha kolaydı, azami 3035 dekar olarak saptandı, ailenin her bireyi için ayrıca 404'er dekar olmak üzere toplam 1618 dekar daha eklendi. Dolayısıyla, ailenin toprağı sulanan arazide 1214 dekarı veya yağmur alan arazilerde 5463 dekarı geçemezdi. İzin verilen azami ölçüyü geçen bütün topraklar yüzde 1½ faiz getiren ve

⁴⁰ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

⁴¹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

⁴² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

40 yıl içinde paraya çevrilebilen senetlerle tazminat karşılığında kamulaştırılmalı. Sulanan arazinin 80 dekarı, yağmur alan arazilerin 303 dekarı parseller halinde köylülere dağıtıldı.⁴³

1961 yılı Eylül'ünde birlik dağılmadan önce büyük bir ilerleme kaydedilmemişti. 1962 yılı Şubat'ında Suriye hükümeti 1958 yarasını bir hayli değiştirdi. Yerel koşullara bağlı olarak azami 2023 dekar toprağın elde tutulduğu sulanan arazide dört, azami 6070 dekarın elde tutulduğu yağmur alan arazilerde ise yedi kategori kabul edildi. Hem sulanan arazide hem yağmur alan arazilerde her eşle çocuğa, sayıları sınırlanmaksızın, esas alanın sekizde biri paylaştırıldı. Dağıtılan toprakların büyüklüğü sulanan arazilerde 80 dekardan en az elverişli yağmur alan arazilerde 505 dekara kadar değişiyordu. Değişen yasa genel olarak 1958 yarasının biraz gelişmiş şekliydi ve daha az katıydı. Suriye tarımının gerçeklerini daha kapsamlı ve daha gerçekçi hesaba katıyordu. Fakat özellikle solculuğa büyük sempati duyanlardan rağbet görmedi. Dolayısıyla 1962 yılı Mart ayında Suriye hükümeti başka değişiklikler yaptı. Kısmen 1958 tarihli ilk yasaya dönüldü ve toprak sahipleriyle köylüler arasında arazilerin azami büyüklüğü konusunda yeni bir ayırım yapıldı.⁴⁴

Toprak sahibinin, ayrıca her eşi ve çocuğu için sulanan arazinin 100 dekarını, normal yağmur alan normal arazilerin 404 dekarını veya yağmur alan çorak arazilerin 647 dekarını elinde tutmasına izin verildi. Dağıtım eskisi gibi devam etti ama yeni arazi sahiplerinden kendilerine pay edilen toprağın maliyetinin yarısını ödemeleri istendi. Bu durumda, toprağın sınıflandırılması daha esnekti fakat toprak sahibi ailenin elinde tutabileceği azami arazi miktarı biraz azaldı.⁴⁵

Suriye'de toprak reformunu zorlaştıran sadece tarımsal koşullar değildi. Reformu gerçekleştirmek için gereken temel bilgi ve uzman personel de neredeyse hiç yoktu. Etüt ve arazi tescili ancak bazı bölgelerde tamamlandı. Toprak reformu programının ortaya çıkardığı problemlerin üstesinden gelebilecek bir örgüt de yoktu. Bu reform yerel koşulları göz önüne almadan yapılan çok üst düzey planlamaya ve otoriter yöntemlerin yol açtığı sorunlara rağmen, büyük ölçüde Baas reformcularının başlangıçtaki şevki, Mısır'ın tavsiyeleri ve tarımda uzmanlığı sayesinde gittiği yere kadar gitti.⁴⁶

8 Mart 1963'te hükümet darbesi sonucunda iktidara gelen Baas hükümeti 23 Haziran 1963'te, toprağı işleyen köylülere yeni payları tıpatıp aynı bırakırken toprak sahiplerinin elindeki toprak miktarını kayda değer ölçüde azaltan dördüncü Tarım Reformu Yasası'nı yürürlüğe koydu. Yasa Baas hükümetinin yaptığı ilk yasa olarak ilginçtir ve dağıtıma uygun toprak miktarını iki katına çıkararak köylü sınıfını partinin arkasında toplamayı amaçlıyordu. Dağıtım hızının yavaşlığına rağmen hükümet istatistiklerine göre 1963 Haziran'ının sonuna kadar toprağı işleyen yaklaşık 74 bin 500 kişiye toplam 2 milyon dekar toprak dağıtılmıştır. Suriye'de toprak reformunda bu başarılar önce Mısır'ın girişimi ve birkaç solcu siyasetçinin

⁴³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

⁴⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

⁴⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

⁴⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

reform şevki sayesinde başarılı; ama tarım koşulları Mısır'dakinden çok farklıydı. Mısırlı uzmanlar Şam yakınında Guta'da 1010 dekarlık geniş bir arazi ile Cezire'de vasat şekilde sulanan 10 bin 100 dekarı aynı standartlara göre değerlendirdi ve yerel farkları dikkate almadı.⁴⁷

Birleşme döneminde başlatılan reform önlemlerinin katılığı Mısırlıların anlayışını göstermektedir. Arka arkaya yapılan değişiklikler çok farklı iklim koşullarının ve tarımda uygulamaların getirdiği zorlukların ancak bir bölümünün üstesinden gelmiştir. Sulanan arazilerde veya Suriye'nin batısında yağışın güvenilir olduğu, toprağın dikkatle işlendiği, işgücü sıkıntısının çekilmediği alanlarda büyük zorluk çıkmamıştır. Oysa Cezire'de kamulaştırılan geniş yağmur alan arazilere köylüleri yerleştirme girişimi tamamıyla farklı bir konuydu. Bunlar büyük sermaye yatırımı ve yoğun makine kullanımı gerektiren, ikisi de hayli örgütlü ve etkin kooperatiflerle veya risk almaya hazır kapitalist çiftçilerle sağlanabilirdi. Haziran 1963'de çıkarılan en son yasa toprak sahibine çorak bölgelerde azami 3035 dekar elinde bulundurma izni vermektedir. Fakat bu miktarın 20-30 katında çiftçilik yapmaya alışan biri için çok cazip bir öneri değildi. Aynı bölgede köylünün elinde bulunan toprak azami 453 dekarıdır. Bu da çiftçi kooperatiften para ve yönetim desteği alırsa etkin ve kârlı bir çiftçilik yapabilir demektir. Gelişme ancak batıda ağırlıklı olarak Hama-İdlip-Halep'le, doğuda ise nehir vadilerinin sulanan arazileriyle sınırlıydı. Devletin geniş çaplı bir müdahalesi olmadan küçük toprak sahibi köylülerin Cezire'yi yeterince kalkındırabilmeleri mümkün değildi. Bu bölgede dağıtımın, kamulaştırmanın neden bu kadar gerisinde kaldığı pratikte yaşanan zorluklarla ilgiliydi kuşkusuz. Yine de Fırat Barajı'nın yapılması sonucunda, yağmur alan yaklaşık 2 milyon dekar arazinin artık sulanmasıyla Cezire'de tarımsal kalkınmanın radikal bir değişim geçirmesi mümkündür.⁴⁸

3. IRAK

Irak'ın toplam yüzölçümü 453 bin 248 km² dir. Başlıca üç bölgeye ayrılır: Türkiye'nin dağlık arazilerinden çıkarak İran Körfezi'ne kadar ülke boyunca akan Dicle ve Fırat nehirlerinin vadilerindeki bataklık araziler ve alüvyon ovaları; batıda, Fırat'la Suudi Arabistan, Ürdün ve Suriye sınırları arasında uzanan geniş çöl bölgesi; Türkiye ve İran sınırları boyunca uzanan dağlık bölgede yüksek dağlara özgü çayırklar. Bunların ancak sonuncusu kayda değer yağış alır (yılda ortalama 75 cm.). Orta bölümdeki ovalarda nehir sistemi ancak kısmen kontrol altına alınmıştır, hâlâ geniş çapta taşkın olabilmekte ve ülkenin güneyinde Bağdat'la Basra arasında geniş araziler kalıcı bataklıklarla kaplanmaktadır. Tarım sistemi son derece geri idi, akaçlama önemsenmeden arazi yıllardır taşkın suları altında kalıyordu. Bazı araziler çok büyüktü (yaklaşık 400 bin, 500 bin, 600 bin dekarlık ve hatta 2 milyon dekarın üzerinde araziler olağandı). Ancak bunların yarısından fazlası kullanılmıyordu, toprağın kötü işlendiği ve kötü bakıldığı geniş alanlar vardı, işlenebilir olmaktan hızla çıkan ve çok geçmeden terk edilen büyük bölümünden çok az ürün alınmıyordu.

⁴⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

⁴⁸ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963.

Ekilebilir arazinin yüzde 20'den fazlasının tuzlanma nedeniyle terk edildiği, aynı nedenlerle verimin düştüğü alanların çok daha geniş olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹

İşlenebilir alan yaklaşık 63 milyon dekar kadardı ve kuzeydoğuda dağlık kuru tarım arazileriyle nehir vadisinin sulanan arazileri arasında neredeyse eşit büyüklükte ikiye ayrılmaktaydı. İkincinin hiçbir yerinde toprak Mısır'daki gibi entansif işlenmemekteydi ve her yıl yüzde 50'si nadasa bırakılmaktaydı. Irak işlenebilir toprağının ancak yedide birinden yararlanılmaktaydı. İşlenen arazinin dörtte üçü 1918'den, üçte biri 1945'ten beri geliştirilmekteydi. 6 milyon 250 bin kişilik nüfusun yüzde 50-60 kadarı geçimini tarımdan sağlamaktaydı ve nüfus çok dengesiz dağılmıştı. Dicle-Fırat vadisinde nüfus ortalaması 2 bin 600 km²'de 154 kişiye çıkarken, doğu çöllerinde 2 bin 600 km²'de 0,5 kişiye düşmekteydi. Ekilen başlıca ürünler arpa, buğday, mercimek, fasulye ve pirinçti ama tütün, susam, keten ve çok az pamuk da yetişmekteydi.⁵⁰

Irak'ta topraktan tasarruf hakkı sistemi binlerce yıllık kaotik büyümenin sonucuydu. Osmanlı Devleti reform girişiminde bulundu ama 1857 Arazi Kanunnamesi başarısız oldu. 1932'ye kadar başka hiçbir reform yapılmadı. Bu tarihte (Sir Ernest Dowson'ın raporu sonucunda) Irak'ta arazi tasarrufunu sınıflandıran bir yasa uygulamaya kondu:

(a) Özel (mülk): Uzun zamandır tasarruf edildiğinin kanıtı vardı; (b) Kamu: Geniş çöl ve işlenmeyen diğer araziler; (c) Vakıf: Daha çok, din kurumlarının sahip olduğu arazi; (d) Hükümet (miri): Şu alt sınıflara ayrılırdı: (1) Tapu = Sahiplik anlamına gelen daimi tasarruf hakkını tanıma; (2) Lazma: 15 yıldır devam eden tasarruf hakkı. Tapuya benzer ama güvencesi daha azdı; (Sırf) = Belirlenmiş tasarruf hakkı yok.⁵¹

Bu doğrultuda, toprağa yerleşme ve tescil yavaş bir işti. 1961'de 216 milyon 102 bin dekar arazi şöyle tescil edildi: Hükümet (tapu) 31 milyon 727 bin dekar, (lazma) 29 milyon 987 bin dekar, (sırf) 134 milyon 922 bin dekar; diğer tasarruf hakları 19 milyon 749 bin dekar, toplam 216 milyon 143 bin dekar. Arazinin büyüklüğüne göre 1953 dağıtımı ise şöyleydi:

26 dekarın altında 24 bin 270; 26-6,677 dekar 97 bin 156; 6, 677-133 bin 546 dekar 3 bin 515; 133.546 dekarın üzerinde 104. Kabaca hesaplandığında bu arazilerin dörtte biri 20 bin 234 dekardan 24 bin 281 dekara varan büyüklükte mülklerdi.⁵²

1932 ve 1938 yasaları ve mevcut kullanıma dayalı hak taleplerini kabul eden sonraki değişiklikler aşiret toprağını kendi adlarına tescil ettiren aşiret şeyhlerinin ve uzakta yaşayıp

⁴⁹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

⁵⁰ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

⁵¹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Doreen Warriner, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

⁵² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq**, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

toprağıyla pek ilgilenmeyen, daha geçerli başka hak talepleriyle karşılaşılmayan geniş arazilerde hak talep etmelerine izin verilen toprak sahiplerinin tarafını çok tutmakla haklı olarak eleştirildi. Yasalar kazanılmış hakları da fazla cömertçe tanıyordu. Eskiden gelişigüzel bazı tarım hizmetlerinden biraz daha çoğunu yapan veya vergi veya kira toplayıcıları işlevi gören toprak sahipleri nehir kenarında yağmur alan eyaletlerde kayda değer *miri lazma* araziler elde etti. Kuzeyde, küçük arazilerin her zaman bir kural olduğu dağlık alanlarda 1932 yasaları mevcut uygulamaya sadece düzen getirdi.⁵³

1952 yasası 1950'de kurulan Geliştirme İdaresi'ne petrol lisanslarından gelen gelirin yüzde 70'inden vazgeçti. O tarihten sonra idare çoğunu suyun denetimine ve sulama çalışmalarına harcadığı büyük fonları bıraktı. Sonuç yetersiz akaçlama, toprağın suyu emmesi ve tuzlanma nedeniyle zaten bozulmuş toprağın terk edilmesi, daha çok toprağın işlenir duruma getirilmesiydi. Sonraki yıllarda akaçlamaya daha çok dikkat edildi ama ister yeni arazinin sulanması ister zaten işlenen toprağın yeterli akaçlanması olsun bütün bu gelişmeler genellikle sadece toprak sahibi sınıfa yarar sağladı. Sulamanın ve tarım sistemlerinin yeterliliği ne kadar artarsa bu sınıf o kadar zengin oldu.⁵⁴

Hemen hiç vergi ödemeyen, ülkenin kalkınmasına hiç katkıda bulunmayan güçlü ve ayrıcalıklı bu küçük sınıfa karşılık, toprakla uğraşan kalabalık bir yoksul yarıcı sınıfı vardı. Toprak sahibi sağladığı hizmetlere bağlı olarak ürünün üçte ikisini (pomparla sulanan arazide yedide birini) alarak kazanç elde ederken, toprağı işleyenle ailesi geri kalanla kuşkusuz geçinmiyordu. Neredeyse bütün arazi böyle kiralanıyordu ve nakit ücretle çalışan tarım işçisi hemen hiç yoktu. Sonuçta, sulamanın sağlandığı daha kazançlı alanlara göç eden veya Bağdat ve Basra gibi kentlerin kenar mahallelerine doluşan, giderek artan ve sürekli yer değiştiren bir nüfus vardı. Dahası Iraklı aşiretler üstünkörü, kötü çiftçilik yöntemlerine alışmış, yoksul işleyicilerdi. Mısırlı fellahların becerisi, çalışkanlığı ve azmi onlarda hiç yoktu.⁵⁵

1945-1958 yılları arasında deneme niteliğinde reform girişimleri yapıldı. Ne var ki Irak'ta toprağı işlemenin aşiret sistemine dayandığı anlaşıldı. Kapsamlı bir toprak reformu bu sistemi yıkabilir, sonuç sosyal yaşamda ve yönetimde kargaşa olurdu. Toprak sahiplerinin geniş arazilerini ellerinden alma problemi asla açıkça dikkate alınmadı. Hükümet arazisinde (miri sirf) boş geniş alanların bulunması, toprağı işleyen köylülere, geniş toprak sahiplerinin çıkarlarına tecavüz etmeden toprak pay edilmesini sağlayan yasanın çıkarılmasına imkân verdi. 1945'te çıkarılan Miri Sırf Yasası ilk önce 971 bin 245 dekarlık bir araziye geliştirme projesinde uygulandı. Başka bir yasa (1951 Miri Sırf Arazilerini Geliştirme Yasası) sahip olunacak azami arazi ölçüsüne kural getirdi. Bulunduğu alana ve mevcut sulama tesislerine

⁵³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq**, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

⁵⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq**, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

⁵⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq**, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

bağlı olarak, dağlık sulak bölgede asgari 48 dekar, pompayla sulanan dağlık arazilerde azami 1214 dekardı.⁵⁶

Bu yasaların ikisi de, çoğu toprak sahibinin siyasal baskısı nedeniyle tam hedefine ulaşamadı. Kötü akaçlama ve kötü yönetim nedeniyle tamamıyla başarısızlığa uğrayan Düceyil projesinde toprağı işleyen köylülerin her birine 242 dekarlık araziler halinde ancak 607 bin 028 dekar dağıtıldı; geri kalan 364 bin 217 dekar aşiret şeyhleriyle toprak sahiplerinin arazilerini geliştirmelerine yaradı, yöredeki nüfuzlu kimseler 1951 yasının hükümlerini toprağı işleyenlerin zararına kullandı. 1952'de Amara Yasası diye bilinen yasa çıkarıldı, amacı toprağı işleyenlere tescil edilmemiş hükümet arazisinde hak taleplerini kanıtlama fırsatı vermektir. Niyet harikaydı ama yasa yerel şeyhlere en iyi araziler dâhil, toprağın çoğunda ipotek hakkı verecek tarzda düzenlenip uygulandı. Toprağı işleyen köylülerin büyük bölümünün göç etmesine ve tarımda birtakım tedirginliklerin baş göstermesine neden olan etkileri o kadar yıkıcıydı ki 1955'te, şeyhlerin ilk payları yarıya indirilerek değişiklik yapıldı. Yine de çok katı uygulanmadı, Irak'ta toprak sahiplerinin durumuna karşı çıkacak sosyal veya siyasal bir güç bulunmadığı sürece onların çıkarlarına zarar verecek yasa az çıkarılır, hatta daha da az uygulanırdı.⁵⁷

1958 devrimin ilk günlerinde kurulan Tarım Reformu Bakanlığı'na komünizm sempatanları bir süre egemen oldu. Başlatılan yeni reform programının amaçları toprak dağıtımı, üretimin ve köylülerin yaşam standartlarının iyileştirilmesi, köylünün toprak sahibi olmasına dayanan tarım kooperatifleri sistemi, orta sınıfın tarıma katılmaya teşvik edilmesi dâhil, feodalizmin yıkılması olarak ilan edildi. 1958'de çıkarılan Tarım Reformu Yasası Mısır'ın 1952 tarihli yasasına benziyordu ama toprak sahiplerine daha cömertti, sulanan arazinin azami 2428 dekarını, yağmur alan arazinin 4856 dekarını ellerinde tutmalarına izin veriyordu. Bu miktarı geçen toprak beş yıl içinde tazminat karşılığında kamulaştırılacak, 40 yıl içinde paraya çevrilebilir yüzde 3'lük hükümet senetleriyle ödenebilen tazminatı Tarım Reformu Komitesi hesaplayacaktı. Böyle edinilen toprak, toprağı işleyen köylülere sulanan arazilerde 150 dekardan çok, 73 dekardan az olmayan ve yağmur alan arazide 303 dekarlık parseller halinde dağıtılacaktı. Tarım işçilerine asgari ücret uygulanacak, köylü çiftçilere finans ve yardım sağlamak için kooperatifler kurulacaktı.⁵⁸

1958 Tarım Reformu Yasası meseleleri son derece kötüleştirdi, zaten aşırı yük altına girmiş, yetersiz eğitilmiş bölümlere ayrıca 28 milyon 328 bin dekarlık toprağı kamulaştırma ve dağıtma, tazminat bedellerini düzenleme, toprağı işleyenlerin yepyeni bir sistem olan kooperatiflerini örgütlenme görevi verildi. Arazi ve Tarım Departmanlarında çok az sayıda eğitimli uzman ellerinden gelenin en iyisini yaptı; fakat 1959 Ekim'inde sadece 505 bin 857 dekar dağıtılmıştı, 1960'ların sonuna kadar düzen kurularak gerçek bir ilerleme kaydedilmedi.

⁵⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

⁵⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

⁵⁸ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton, 1982. Bkz. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

Birleşmiş Milletler uzmanları (20 bin 639'u özel mülkiyet; 41 bin 277'si hükümet arazisi) 61 milyon 917 bin dekarın dağıtımına hazır olduğunu hesapladı. 1962'nin ortalarında 14 milyon 569 bin dekarın kamulaştırıldığı, bunun 3 milyon 150 bin dekarınının 30 bin aileye dağıtıldığı iddia edildi. Birtakım teknik nedenlerle ilerleme yavaştı, kamulaştırılmış, işlenmemiş ve miri sifir arazilerin 15 milyon 560 bin dekarı toprağı işleyen 215 bin köylüye kısa vadeli kontratlarla geçici çözüm tarzında kiralandı. Tarıma ayrılan kamulaştırılmış ve işlenmemiş arazi: Reform Komitesi 8 milyon 620 bin dekar; dağıtılan 3 milyon 410 bin dekar; dağıtımda denge 5 milyon 210 bin dekardı.⁵⁹

8 Şubat 1963'de yapılan hükümet darbesinin ardından yeni Tarım Reformu Bakanı reformun amaçlarının feodalizmin bertaraf edilmesi, güncel tarım yöntemlerine başlanması, kooperatif çiftçiliğinin örgütlenmesiyle sosyal ve ekonomik reformu gerçekleştirmek olduğunu tekrarladı. 14 Temmuz 1958 devriminden neredeyse beş yıl geçmesine rağmen mevcut toprağın ancak yüzde 4,5'unun dağıtıldığı, verilen toprakların ancak yüzde 12'sinden yararlanıldığı da itiraf edildi. Devrimden sonra başlatılan Tarım Reformu programının hem büyüklüğünün hem de yürürlüğe girmesi için amaçlanan hızın kötü yönetildiği kabul edildi. Mevcut ekibin hem sayısı hem de aniden baş gösteren problemlerin üstesinden gelme iradesi yetersizdi, sonuçta yönetim durakladı ve tarımsal üretim azaldı. Ancak tarım sisteminin ilkeliği daha kötü sonuçları önledi. Bir ölçüde düzeltilen en kötü durum, sermayesi ve firması bulunmayan yeni toprak sahibi köylülere bazı temel hizmetleri sağlayan toprak sahiplerinin yerini alacak kooperatifleri örgütlemektir. Hükümetin hedefi en az 2 bin oda kurmaktı ama 27 tarım denetçisinin denetiminde ancak bilfiil 58 oda vardı. Kredi verildiği doğrudur ama bunların kullanılması asla doğru düzgün denetlenmedi, çoğu boşa harcandı. Pazarlama, sulama denetimi, yeterli makine kullanımı gibi konularda dünyanın en muhafazakâr ve en geri köylüleri arasında yer alan Irak köylüsü krediye hiç sahip çıkamadı. Sonuçta, köylüler kendilerini yardım almadan yeterince çiftçilik yapmaya başlayamadıkları toprağın sahibi olarak buldular ve geçimlerini başka yerlerde aramak için çok sık olarak toprağı bıraktılar. Kısmen kuraklık nedeniyle yiyecek sıkıntısı ender değildi ve Irak devrimden önce tahıl ihraç eden ülkeyken 1959'da 300 bin ton tahıl ithal etti, üretim standardı eski feodal sistemin değişmeden sürdüğü kuzeyin dağlık bölgelerinde devam etti.⁶⁰

4. İRAN

1 milyon 629 bin 102 km² yüzölçümüyle İran, tarımsal bakış açısıyla, kum, tuz ve çakıldan oluşan, üç kenarı 3 bin-5 bin 500 metre yüksekliğe varan yüksek sıradağlarla (kuzeyde Elburz ve Aladağ sıradağları, güneybatıda Zagros sıradağları) çevrili bir merkezi platodan ibarettir. Kuzey sıradağlarının Hazar kıyılarında yağış miktarı yılda 2 metreye çıkar, güney batıda 65-75 santimetreye düşer. Toplam arazinin ancak beşte biri işlenebilir, bunun üçte biri yani yaklaşık 168 milyon dekarı gerçekte ürün verirdi. 21 milyonluk nüfusun yüzde

⁵⁹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, **Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship**, I. B. Tauris, London, 1990. Bkz. Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

⁶⁰ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Marion Farouk-Sluglett and Peter Sluglett, **Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship**, I. B. Tauris, London, 1990. Bkz. Phebe Marr, **The Modern History of Iraq**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1985.

75'i tarıma bağlıydı ve köylülerin yaşam standardı genelde iç karartacak kadar düşüktü. Yetiştirilen başlıca ürünler buğday, arpa, pirinç, şekerpancarı ve yem ürünleriydi.⁶¹

İran'da başlıca dört tip arazi mülkiyeti vardı: 1) Şah arazileri (emlak), 2) devletin beylik arazileri (kalese), 3) dinsel kurum arazisi (vakıf) ve 4) özel mülk arazisi (bu da büyük ve küçük toprak sahiplerinin arazileri ve köylü maliklerin mülkiyetindeki arazi olarak ikiye ayrılıyordu). O dönemde İran'da 40 bin köy bulunuyordu. Bu toprakların mülkiyetinin (yani işlenebilir alanın) yarısından çoğu (özel araziler ve şah arazileri dâhil olmak üzere yüzde 60'ı) az sayıda, çoğu uzakta yaşayan ve toprağıyla ilgilenmeyen, çalışmayan, siyasal nüfuz sahibi sınıfındı ve her birinin 100-150 köyü vardı.⁶²

Şah, devlet ve vakıf arazilerinin hepsi yarıcılık temelinde işleniyordu. Toprağın verimine, su teminine ve toprak sahibinin yaptığı hizmete bağlı olarak, toprak sahibi sulanan arazide ürünün yüzde 70'ini, yağmur alan arazilerde ise ürünün yüzde 25-30'unu alabilirdi. Bazı kiracıların belli bir tasarruf hakkı, kendi evleri, bahçeleri ve birkaç hayvanı bulunmakla birlikte çoğu köyde yaşam standardı son derece düşüktü. Köylülerden ürün kirasına ilaveten toprak sahiplerine geleneksel haklarını ödemeleri de isteniyordu. Kişisel emek, özel durumlarda ürün veya çiftlik hayvanı hediyesi, bazı bölgelerde kelle vergisi buna dâhildi. Vakıf arazilerini işleten köylüler, arazi mülkiyetin gayri şahsi doğası nedeniyle, başka yerlerdekilere daha yoksuldular ve toprak iyi işlenmiyordu.⁶³

Rıza Şah savaştan hemen önce deneme niteliğinde reform girişimlerinde bulundu. 1947'de ve 1952'de sonuçsuz kalan reform yasaları çıkarıldı. 1959-60'da Şah'ın etkisiyle yeni bir kampanya başlatıldı; ne var ki Haziran 1960 tarihli Toprak Reformu Yasa Tasarısı kötü hazırlanmakla kalmadı, zaman içinde sulandırıldı, pratikte etkisi az olan bir yasa halinde çıktı. Bu arada Şah emlak arazilerini toprağı işleyen köylülere kolay koşullarla dağıtarak örnek olmuştu. 1 milyon 619 bin dekarı kapsayan 320 köy bu reformdan yararlandı, ne var ki ilgili görevlilerin beceriksizliği ve sahtekârlığı yüzünden reform tam sonuca ulaşamadı. 1961 Mayıs'ında iktidara gelen Âmini hükümeti 14 Ocak 1962'de aslında tamamıyla yeni bir biçim verilerek değiştirilen bir yasayı uygulamaya koydu. Başka şeylerin yanı sıra yasa da alan ölçümü temel tarımsal birim olarak köyün lehine bir kenara bırakıldı. Bu kadastro etütlerinin, arazi ve etüt idaresinin veya doğru bir kayıt sisteminin yokluğunda mantıklı bir değişiklik oldu. Yeni yasa her köyün altı kısma (deng) bölünmesini, toprak sahibinin altı denkten fazla (yani tam bir köyü) alana sahip olmaması ve köyü oluşturan kısımların diğer köylere pay edilmesini kuralını getiriyordu. Ayracı yeni yasa fazla arazilerin satılmasına, satılmazsa, arazi vergisine dayanarak belirlenecek bir fiyatla, hükümetin bu toprakları kamulaştırabilmesine olanak tanıyordu. Hedef yarıcılı köylüleri küçük arazi sahibi haline dönüştürmek, geniş sosyal reform önlemleri oluşturmak, tarım üretimini artırmaktı. Yeni küçük arazi sahibine eski

⁶¹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia, a Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1953. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁶² FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Eric J. Hooglund, **Land and Revolution in Iran, 1960-1980**, Austin, 1982. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁶³ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia, a Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1953.

sistemle fiilen çiftçilik yaptığı arazi pay edilecek, öyle ki olabildiğince az yer değiştirilecek, eskiden toprak sahibinin sağladığı hizmetleri kooperatifler yerine getirecek, her on köy için bir kooperatif kurulması ve toprak sahibi olan herkesin zorunlu üye olması hedeflenecekti.⁶⁴

Reform kapsamlı değil, parça parça uygulanmaktaydı. Hükümet reform uygulanacak araziye duyurmakta ve kooperatif ekibini bu arazide yoğunlaştırmaktaydı. Eskiden reformları pratikte sonuca varmadan önleyebilen toprak sahipleri yeni reformlara karşı koymak amacıyla çok başarılı olmasa da bir dernek kurmaya çalıştı. Yeni yasanın vazgeçilmez temel işlevler gören sınıfa karşı yönlendirilmiş, cezalandırıcı bir tedbir olduğundan şikâyet etmekteydiler. Şah'ın güçlü desteğiyle, reform programının ilk evrelerinden sorumlu ve 1963'e kadar Tarım Bakanı olan Dr. Arsanjani, hedefinin toprak sahibi aristokrasiyi bertaraf etmek ve bir "beyaz devrim" yapmak olduğunu saklamadı. Değişen yasa, uygulanma tarzı ve Dr. Arsanjani'nin açıklamaları muhalefeti sertleşme eğilimine soktu. Muhalefet, Şah'ın kraliyet arazilerini dağıtmasının sonuçlarından birinin topraksız sınıf yaratmak olduğunu, altyapı yetersizliğinin ve hükümet bürokratlarının dağıtımını kötü yönetmesinin durumu zorlaştırdığını ve bütün bunların tarımı yıkıma götüreceğini öne sürdü. Toprak sahipleri, gözü doymayan, rüşvet yiyen bürokratlardan köylüyü koruduklarını, bunların yetersizliklerine ve açgözlülüklerine karşı tedbir alınmadığını ve Meclis'te onaylanmadığı için usulsüz olduğu gerekçesiyle yasanın yürürlükten kaldırılmasını istedi.⁶⁵

Ocak 1963'de yapılan, toprak reformu önlemleri dâhil, hükümetin altı maddelik reform programının ezici çoğunlukla onaylandığı referandumdan sonra Meclis'te reformu engelleme şansı (özellikle de Şah referandumun amaçlarından birinin eski serf köylü sisteminin yenilenmesi ve ayrıcalıklı birkaç kişinin ülkenin zenginliğini yağmalamasını önlemek olduğunu açıkça ifade ettiğinde) ihtimal dışıydı. Fakat yine de her şey rahat ve sorunsuz değildi. Vakfın kiralınmasının İslam'a aykırı olduğunu düşünen ulema, güçlerini sarsan Şah'a karşı gücenen Ulusal Cephe ve mülklerinden bir şeyler kurtarma umudunu besleyen toprak sahipleri hala güçlü bir muhalefet oluşturuyordu. Dolayısıyla hükümetin reform programını başarılı bir sonuca ulaştırması için tam bir beceri ve azim gerekiyordu.⁶⁶

Genelde, İran'ın standartlarına göre iyi bir ilerleme kaydedilmiş olup reformlar büyük gayretle yürütülmekteydi. Toprak Reformu ekipleri 1962'nin başında Batı Azerbaycan'da çalışmalara başladı, sonradan Gilan, Meraga, Kirmanşah ve Fara'ya başka ekipler de gönderildi. Azerbaycan'da yaklaşık 30 bin üyesi bulunan 55 kooperatifin finanse ettiği arazi sahibi 23 bin 790 köylüye 3 milyon 380 bin dekar dağıtıldı. Hükümet 1962'nin sonuna kadar 4 milyon 450 bin dekarı 30-35 bin köylü aileye dağıtıldığını ve reformun uygulanabilir olduğu 25 bin köyden 11 bininde bittiğini açıkladı. Vakıf arazilerine gelince (6 bin köyü içeren) hükümet toprak sahibi köylülere alışıldık şekilde paylaştırmak için 99 yıllık kirayla

⁶⁴ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Eric J. Hooglund, **Land and Revolution in Iran, 1960-1980**, Austin, 1982. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁶⁵ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia, a Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1953. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁶⁶ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Eric J. Hooglund, **Land and Revolution in Iran, 1960-1980**, Austin, 1982.

üzerine almaya karar verdi. 1964 ilkbaharına kadar bütün arazinin küçük toprak sahiplerinin eline geçmesi öngörüldü. Toprak Reformu Yasası toprak sahiplerinin arazilerini üç yoldan biriyle (satış, küçük toprak sahiplerine 30 yıllık sözleşmeyle kiralama veya yarıcılık temelinde parsellere ayırma) devretmeleri istendi. Ancak mekanik tarımla uğraşanlara, para kazanan işçilerin çalıştıkları yaklaşık 5 bin dekara kadarını ellerinde tutma izni verildi. Ayrıca toprak sahiplerine, yer aldığı bölgeye bağlı olarak belli miktarda toprağı kendi kullanımları için ellerine tutma izni verildi. İzin verilen azami dekar Gilan'ın pirinç yetişen arazisinde 303 dekardan Tahran-Rey bölgesinde 1012 dekara ve Huzistan'da 2023 dekara kadar değişmekteydi.⁶⁷

Reformun uygulanabilir olduğu, köylerin yüzde 50'sinde etkisini gösterdiği ama toprak sahiplerinin (özellikle yerel veya siyasi nüfuzu az olan, daha az güçlü ve daha küçük toprak sahiplerinin) mallarının etkin bir şekilde ellerinden alındığından hiç kuşku yoktu. Reform yasalarından henüz doğrudan etkilenmeyen bölgelerdeki toprak sahipleri ise ülkedeki siyasi iklimin değiştiğini görmeye ve hissetmeye başladı. Toprak reformu bölgelerinde, yasanın izniyle köyü veya köyün bir kısmını ellerinde tutanlar koşulları giderek zor bulduklarından ellerindeki toprakları satmaya başlamıştı. Hükümetin reformu uygulamadaki katılığı genelde etkisini göstermekteydi.⁶⁸ Reformun hem gerekli hem kaçınılmaz olduğuna hiç kuşku yoktu, halk kitlesinden rağbet gördüğü de kuşkusuzdu. Yine de bazı zaaf lar ve tehlikeler mevcut olup, bunların en bariz olanı ilgili görevlilerinin tutumu, tembellik ve rüşvet eğilimlerine yüzyıllardan beri alışkın olmasıydı. Kooperatiflerin çalışmasını zorlaştıracak bir olgu da, toprağın yeni sahibi köylülerin eğitimsizliği ve deneyimsizliğiydi.⁶⁹

Ayrıca reform arazileri genişledikçe kamulaştırılan toprakları satın almak ve kooperatifler kurmak için fon bulmak gerektiğinden finansal zorluk ta mevcuttu. Toprak sahibinin korumasından yoksun kalan köylüler yerel bürokratların ve hükümet görevlilerin insafına kaldı. Başka bir güçlük de çok önemli olan kooperatiflerin kurulması ve yönetilmesi için yeterli deneyime sahip kadroyu bulmaktı. Başlardaki üretim kayıplarına rağmen yeni sistem istikrara kavuştukça üretimde ve verimde önemli bir artış görülmeye başlandı. Fakat yine de başka alanlarda reform yapılmaksızın toprak reformunun kendi başına tam başarıya ulaşması mümkün görünmüyordu. Yönetim, eğitim, sosyal hizmetler ve ulaşım da kıyaslanabilir reformlar yapmadan tam bir başarı olası değildi. Tarımın ve araştırmanın ileri çiftçilik yöntemleriyle gelişmesi için sermayenin çok daha güçlü olması da gerekiyordu. Böyle yardımcı reformlar olmaksızın toprak reformunun başarısı sönük olacaktı. Hükümet zorluklarının farkındaydı ve bunların üstesinden gelmek için önlemler almaya çalışıyordu.

---

⁶⁷ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia, a Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1953. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁶⁸ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Eric J. Hooglund, **Land and Revolution in Iran, 1960-1980**, Austin, 1982. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁶⁹ FO370/2718/LR6/3, "Agrarian Reform in the Middle East", Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia, a Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1953.

Şah toprak reformu programının başarısıyla bizzat ilgilenmekte olup, bir tek bu nedenle, engeller ne olursa olsun büyük ihtimalle sonuca varılacaktı.⁷⁰

5. TÜRKİYE

11 Haziran 1945’de Türkiye’de Tek Parti (Cumhuriyet Halk Partisi) döneminde kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun (ÇTK) (toprak reformu) arkasındaki nedenler ve kanunun hangi saiklerle gündeme getirildiği belki de Cumhuriyet tarihinin açıklanması en güç konularının başında gelir. Mesela 1968 yılında Şevket Süreyya Aydemir üzerinden yıllar geçmesine rağmen tek parti dönemindeki toprak reformu kanununun nedenlerinin hâlâ anlayamadığını yazar.⁷¹ Niyazi Berkes ise (anılarında) toprak reformu için büyük bir “kör döğüşü” nitelmesini yapmaktadır.⁷² Bugün bile 1930’lar ortalarında başlayan ve 1945 yılındaki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK) ile doruk noktasına ulaşan toprak reformu düşüncesinin hangi saiklerle gündeme getirildiği tam anlamıyla anlaşılmış değildir. Oysa bu konu geçmişte ve günümüzde Tek Parti döneminin en çok tartışmaya yol açmış uygulamalarından bir tanesidir. Üstelik Cumhuriyet tarihinde siyasal sonuçları itibariyle önemli gelişmelere sebep olmuş, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinde ve dışında derin çatlaklar yaratmış ve nihayet bu çatlaklar nedeniyle çok partili hayata geçişte önemli bir rol oynamıştır.⁷³

Toprak reformu konusu yeterince açıklığa kavuşmamış olmasına rağmen, üzerine çok şey yazılıp, çok şey söylenmiştir. Reformun hangi iktisadî saiklerle gündeme geldiği, Türkiye tarımının ve köylülüğünün nesnel koşulları, bir toprak reformunun ne getirdiği, ya da getirebileceği çokça tartışılmıştır. Oysa Tek Parti yönetiminin hangi zihniyet ve siyasî gerekçelerle bir toprak reformu hedeflediği, üzerinde çok daha az durulan, ancak dönemin başat ideolojik ve siyasî niteliğini anlamamıza çok önemli ipuçları da verebilecek bir konudur. Doğaldır ki, böylesine belirsiz bir zemin üzerinde çok farklı ve zaman zaman birbirleriyle çelişen açıklamalar yapılagelmiştir. Tek Parti rejiminin neden bir toprak reformunu gündeme getirdiğine ilişkin en yaygın ve popüler açıklama sol-Kemalistlerinkidir. Özellikle Doğan Avcıoğlu’nun yetkin bir şekilde ortaya koyduğu üzere, toprak reformu CHP içindeki sol ve radikal kanadın büyük toprak ağalarına karşı küçük ve yoksul köylülüğün iktisadî durumunu düzeltme, bu yolla onları yanına alma girişimidir. Bu girişimin başarısızlığı ise parti içinde ve dışındaki ağa, tüccar ve esnafın desteklediği toplumsal güçler karşısındaki güçsüzlüğüyle açıklanır. Bir başka açıklama dönemin siyasetçilerinden Adnan Menderes, Ömer Celâl Sarç ve Niyazi Berkes’e aittir. Onlara göre ÇTK Nazi Almanya’sındaki kırsal mobilitenin önünü tıkayan *Erbhof* yasınının kopya edilmesinden ibaretti. Bu niteliğiyle de “gerici” bir atılımdı.⁷⁴

⁷⁰ FO370/2718/LR6/3, “Agrarian Reform in the Middle East”, Research Department Memorandum, 20 August 1963. Bkz. Eric J. Hooglund, **Land and Revolution in Iran, 1960-1980**, Austin, 1982. Bkz. Nikki R. Keddie, **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

⁷¹ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C II, Remzi, İstanbul, 1968, s. 323.

⁷² Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, İletişim, İstanbul, 1997, s. 245-246.

⁷³ M. Asım Karaömerlioğlu, “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi”, **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998.

⁷⁴ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, Bilgi Yayinevi, Ankara, 1968, s. 232. Berkes, a.g.e., s. 247.

İktisat tarihçilerinden Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder’e göre ise ÇTK iktisadî olmaktan çok siyasî kaygılarla hazırlanmış bir kanundu. Amacı yeni beliren ve içerisinde çok sayıda büyük toprak sahibinin yer aldığı muhalefeti köşeye sıkıştırmaktı. Onlara göre kanunun altında iktisadî bir hedef yoktu, çünkü o dönemde yoksul köylülüğün en çok gereksinim duyduğu şey toprak değil, çekim hayvanlarıydı. Kendi deyimleriyle “topraksızlık yoksulluktan kaynaklanıyordu; yoksulluk topraksızlıktan değil.” Pamuk ve Keyder, Avcıoğlu gibi, ÇTK’yı radikal bir atılım olarak değerlendirmişler, ancak kanunun “Tek Parti döneminin genel siyasal doğrultusuna ters” düştüğünü de vurgulamışlardır.⁷⁵ Son olarak, bazı araştırmacılar toprak reformunu sanayiye artık aktarmak isteyen ve bunu orta köylülükle ittifak içinde ve onların üretkenliğini arttırarak pazarlanabilir tarımsal ürün fazlası elde etmekle ilişkilendirmişlerdir.

Toprak reformunun tarihsel arka planı ile ilgili bazı gelişmeler kısaca şöyle özetlenebilir. Türkiye’de böyle bir reformun siyasal elitin gündemine girmesi başka birçok ülkeye göre son derece geç bir tarihe rastlar. Genel olarak toprak meseleleri Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında dünyanın çeşitli yerlerinde, örneğin bazı Balkan ülkelerinde, gerek aydınlar arasında, gerek devlet politikaları bağlamında önemlice bir yer işgal etmiştir. Türkiye’de ise 1920’lerin başında genellikle güncel, pratik nedenlerle ya da göçmenlere (muhacirlere) toprak bulma kaygısıyla bir miktar toprak dağıtıldı. Nitekim bu konuda hükümet Haziran 1929’da bir kanun çıkardı. 1930 yılında pek de başarılı olamayacak bir Arazi Tevzi Kararnamesi çıkarılarak devlet arazilerinin bir bölümünün dağıtılması hedeflendi. Köylüye toprak dağıtılmasıyla ilgili tartışmalar esas olarak 1934 yılından sonra ivme kazandı. Haziran 1934’de kabul edilen “İşkân Kanunu” ile devlet Doğu ve Güneydoğu’dan Batı’ya göç ettirilen ve Batı’dan o bölgelere giden göçmenlere toprak dağıtmayı taahhüt etti. Bu kanun gerektiğinde devletin bazı toprakları kamulaştırabilmesinin de önünü açması bakımından önemli bir ilk belge niteliğindedir.⁷⁶

Aralık 1936’da Başbakan İsmet İnönü ülke ziraatının iktisadî kriz yaşadığını, ve 1937’den itibaren ziraatı ve çiftçileri kalkındırmak için önemli kaynak tahsis edileceğini açıkladı. 1937 yılında gündeme gelen Anayasa değişiklikleri görüşmelerinde bu konu merkezî bir yer işgal etti. Bu konudaki belki de en önemli sinyal Kasım 1937’de Atatürk’ün Meclisi açış konuşmasındaydı: “Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiç bir sebep ve suretle, bölünemez bir mahiyet almasıdır.” O’nun bu konuşması bir dönüm noktası teşkil etti. Ancak toprak meselesiyle ilgili tartışmalar hükümetin işleri yavaştan alması ve İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla büyük ölçüde bir kenara bırakıldı. Savaşın hemen sonrasında hükümet “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması” hakkında bir kanun tasarısı gündeme getirdi.

⁷⁵ Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, *Yapıt* 8, Aralık-Ocak 1984-85, s. 52-63.

⁷⁶ Karaömerlioğlu, a.g.m., *Birikim Dergisi*, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, *Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, *Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization*, I. B. Tauris, London, 2017.

İlgili geçici komisyonun “Çiftçi Ocaklarıyla” ilgili bölümü çıkarmasından sonra kanun “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” (ÇTK) adıyla 11 Haziran 1945’de kanunlaştı.⁷⁷

ÇTK’nın en genelde hedefi topraksız ve az topraklı köylülere toprak dağıtmak, kredi ve tarımsal araçlar gibi köylünün üretim için gereksindiği bazı önemli vasıtaları sağlamak, toprakların belli bir büyüklüğün üstüne çıkmasını ve altına inmesini engellemek ve son olarak toprağın sürekli kullanımını garanti altına almaktı. Dağıtılacak topraklar öncelikle devlet arazileri ve köylerde bulunan kamu arazileri ile göl, bataklık gibi yerlerin kurutulmasından elde edilecek topraklardı. Bunların yetmediği yerlerde özel toprakların da kamulaştırılıp dağıtılacağı öngörülmüştü. Genel olarak 5000, toprağın az olduğu bölgelerde 2000 dönümden fazla topraklar kanuna göre özel kişilerin ellerinden alınabilecekti. Gerçi kanun verimli işlenen toprakların bunun dışında kalabileceğine dair bazı esnek hükümler de ihtiva etmekteydi. Kanunun en çok tartışma yaratan kısmı son anda eklenen ünlü 17. madde oldu. Bu maddeye göre topraksız ya da az topraklı köylüler, ortakçılar ve kiracılar çok kolay bir şekilde işledikleri toprağın sahibi olabiliyorlardı. Toprakları dağıtılanlar kendi seçtikleri yerde dağıtmaya esas tutulan miktarın üç katı kadarını alacaklar, geri kalan topraklar işleyenlere dağıtılacaktı. Türkiye gibi ortaklığın yoğun olarak yaşandığı bir ülkede bu maddeyle, tabii istenirse, birçok büyük arazi sahibinin topraklarına el koymak mümkün olabilirdi.⁷⁸

Kanun TBMM’de yoğun tartışmalar yarattı. Özellikle Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral gibi başını büyük toprak sahiplerinin çektiği bir grup, kanun tasarısına karşı çıktı. Muhalefetin başını Menderes çekiyordu. O’na göre Türkiye’de toprak kıtlığı diye bir sorun yoktu, istenirse ekilebilir topraklar Türkiye’de üç katına kadar çıkartılabilirdi. Sorun, köylünün malının ucuza gitmesi ve ihtiyacını pahalıya almasıydı. Menderes’e göre çiftçilerin en büyük ihtiyaçları gerekli araç gereçlerle donatılması, kredilerin arttırılması ve tarımda bilimsel yöntemlerin kullanılmasıydı. ÇTK TBMM’den çıktı çıkmasına ama 17. madde dâhil sorun teşkil eden maddeler pratikte hiç uygulanmadı. Zaten kanunun çıkmasından kısa bir süre sonra, 1948’de, İnönü kanuna başından beri itiraz eden büyük bir toprak ağası Cavit Oral’ı Tarım Bakanlığına getirdi. İnönü aynı yıl kendisinin gündeme getirdiği ÇTK için bir “ekstremite” ve “Memleketin zirai ve sosyal hayatını zedeleyecek” bir şey diyecekti.⁷⁹

Türkiye’de 1930’larda başlayıp 1945’te doruk noktasına ulaşan toprak reformu atılımıyla ilgili ilk ve en önemli saptama, konunun iktisadî değil, daha çok siyasî, sosyal ve ideolojik saiklerle ilgili olduğudur. Aslına bakılırsa sadece Türkiye’de değil, reformun gündeme geldiği birçok Ortadoğu ülkesinde de durum aşağı yukarı aynıdır. Bir de unutmamak gerekir ki, siyasal ve ideolojik düzeylerin iktisadî düzeyin önünde tutulması iki savaş arası dönemde birçok siyasal rejimin karakteristiği idi. Yine de Türkiye’de iktisadi boyuta öncelik veren açıklamalar yapılagelmiştir. Toprak reformu düşüncesinin altında yatan

⁷⁷ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

⁷⁸ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

⁷⁹ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

en önemli nedenlerin başında 1930'lerden itibaren Türkiye'de topraksız ve az topraklı köylü sayısının artması ve bu gelişmenin getireceği düşünülen siyasî ve toplumsal sorunlar gelir. Toprak reformuyla hedeflenen bir diğer önemli amaç ise kitlelerin daha fazla rejime kazanılmasıydı. Hiçbir inkılâp kitleleri kendisine kazanmadan ayakta kalamazdı ve Türkiye'de kitleler demek köylüler demektir. Bu noktada da köycü ideolojinin etkisi büyüktü. Köycüler, Türk milletinin en güzel karakterlerinin özünün köylülerde olduğunu düşünüyordu. Ancak zaman içinde köylülerin geri kalması ve diğer etkenler nedeniyle köylüler milliyetçi ideolojiye yeterli ilgiyi göstermiyordu.⁸⁰

Türkiye'de toprak reformu söz konusu olduğunda dikkatler arka plandan çok ÇTK ve kanunun önerildiği 1945 yılındaki siyasal gelişmelere odaklanmıştır. Oysa Türkiye'de toprak reformu düşüncesi 1930'lar ortalarından itibaren gündeme gelmiş, İkinci Dünya Savaşı sırasında sadece rafa kaldırılmış ve savaş bittiğinde yeniden ortaya atılıp, Meclis'in önüne kanunlaşması için getirilmiştir. Dolayısıyla konuya 1945 yılı ve sonrasında Türkiye'de meydana gelen siyasî manevraların dışında bakmak gerekir. Dolayısıyla, bu bağlamda günümüzden bakılarak başka amaçlar için savunulabilecek Tek Parti dönemi toprak reformunu solculuk, ilerililik ya da radikalizm adına sahiplenilmesi biraz ironiktir. ÇTK'nın radikalliği son anda eklenen ve ortakçı ve tarım işçilerine dağıtılmak üzere büyük toprak sahiplerinin topraklarına el konulabilmesinin önünü açan 17. maddeye dayanır. Oysa son anda 17. maddenin ilave edilmesi aslında o günün siyasî manevralarıyla ilgiliydi, yoksa reformun 1930'lar ortasından itibaren geliştirilen özgün düşüncesinde radikalizm yoktu.⁸¹

Nitekim bunun içindir ki kanun tasarısı ilk sunulduğunda “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması” adını taşıyordu. Yani orijinal tasarısı “Çiftçi Ocaklı” tasarısıydı. 1945 sonrası Türkiye'deki ve dünyadaki gelişmeler ÇTK'nın gelişimini de etkiledi. Bunun nedeni en azından 1940'lar ortalarına kadar Türk yönetici elitinin statik bir Türkiye beklentisi içinde olmasıydı. Oysa hem Türkiye hem de dünya farklı gelişmelerin gündeme girdiği bir hal almıştı. Artık Türkiye'yi Tek Parti rejimiyle yönetmek hem iç hem dış nedenlerle giderek zorlaşıyordu. Hükümetin bu statik dünya perspektifinin ürünü olan “Çiftçi Ocaklı” tasarısı değiştirilince, İnönü ve çevresi gelecekteki muhalefetin yumuşak karnı olacağı düşüncesiyle 17. maddeyi ekledi. Amaç köylülere muhtemelen bu maddenin getireceği yarardan çok, Berkes'in de vurguladığı gibi, “mevcut toprak mülkiyetinin bu kanun vesilesi ile gözlem altına getirilmesi” idi.⁸² Başka bir deyişle, amaç yavaş yavaş doğmakta olan muhalefetin önde gelenlerinin büyük toprak ağaları olduğunu topluma gösterebilmektir. Diğer yandan da yoksul köylünün biraz gönlünün alınması hedefleniyordu. Öyle görünüyor ki, İnönü bu noktada bir taşla birkaç kuş vurmak istiyordu. Bu son derece konjonktürel ve günün pratik siyasî çekişmelerinin belirlediği bir gündemdi. Şevket Pamuk'un çok açık bir şekilde gösterdiği gibi özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda köylülüğün iktisadî durumu uygulanan devlet

⁸⁰ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasî Yaşamında Çiftçiye Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

⁸¹ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasî Yaşamında Çiftçiye Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

⁸² Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasî Yaşamında Çiftçiye Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

politikalarından dolayı önemli ölçüde bozulmuştu; bir toprak dağıtma projesiyle onlarla barışmak mümkün olabilirdi.⁸³

Diğer yandan, 17. madde ile köylülüğün kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun sorumlusunun sadece büyük arazi sahipleri olduğu algısı oluşturulmak isteniyordu. Başka bir deyişle, yoksul köylüyü ezen devlet politikaları yerine büyük arazi sahipleri yegâne günah keçisi yapılmak isteniyordu. Bütün bunlara ilaveten, İnönü ve çevresi muhtemelen yeni yeşermekte olan muhalefetin gücünü de test etmek istemişti. Nitekim bu test sonucu kendi beklentilerinden daha güçlü ve kararlı bir muhalefetle karşılaştılar. Bu noktadan sonra da İnönü'nün kendi silahı kendi elinde patladı: CHP'nin içinde epeyce güçleri olan toprak ağaları sert muhalefet gösterdi. Sıkışan onlar değil, İnönü'nün kendisi oldu. Bu yüzdendir ki inanılmaz bir hızla ÇTK'yı toprak ağalarının pek de itiraz etmeyecekleri bir çerçeveye çekti.⁸⁴

Türkiye'de toprak reformu düşünce ve pratiği tepeden ve devlet eliyle gündeme geldiği için köylüler kanunun sağladığı küçük olanaklardan bile yeterince faydalanamadı. Çünkü Türkiye'de köylülerin aktif olarak katıldığı, örgütlü, aşağıdan bir kitle hareketi yoktu. Oysa Birinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, özellikle Bulgaristan, Romanya, Polonya gibi ülkelerde toprak reformu örgütlü köylü partileri, daha da önemlisi, köylü kitlelerinin siyasal hareketlilikleri sayesinde gündeme gelmişti. Türkiye'de ise sadece siyasî kaygılarla bir miktar devlete ait toprağının dağıtılmasına rağmen, tarımındaki feodal üretim ilişkilerinin özüne dokunulmamış ve gelir dağılımı düzeltilerek toplumsal barışı geliştirebilecek bir etki sağlanamamıştır.⁸⁵

SONUÇ

Yukarıda adı geçen ülkelerden Mısır ve İran'da tarım ve toprak reformu kısmen başarılı olurken, Irak ve Suriye'de başarılı olduğu pek iddia edilemez. Türkiye'de ise tam anlamıyla uygulamaya konduğu dahi söylenemez. Türkiye dışındaki ülkelerde, tarım ve toprak reformu özellikle iktidardaki ve toplumdaki feodal yapıları yıkmak ve komünist ideolojinin bu ülkelerde yayılmasını önlemek için yapılırken, Türkiye'de ise tam aksine feodal yapıyı iktidara getirmek için yapılmıştır. Bu süreç adı geçen tüm ülkelerde Amerika (CIA, Merkezi Haber alma Teşkilatı) tarafından planlanmış, yönlendirilmiş ve desteklenmiştir. Amerika, topraksız kitlelerin Sovyetler Birliği tarafından suiistimal edildiğini ve komünist ideoloji yaymak için kullanıldığını iddia etmiştir. Fakat İngiltere tam aksine Ortadoğu'da feodal yapıları desteklemiş ve onların işbirliğini ile bölgedeki nüfuzunu devam ettirmek istemiştir. Amerika ise genelde asker-sivil orta sınıf ile işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla Ortadoğu'da Amerika-Sovyet rekabetinin yanı sıra bir nevi üstü örtülü Amerika-İngiltere rekabeti de yaşanmıştır. Mısır ve Irak'ta krallık yıkıldıktan, Suriye'de Mısır ile birleştikten ve İran'da Şah ülkedeki kontrolü tamamen eline aldıktan sonra geniş çapta toprak ve tarım reformu yapılmıştır. Türkiye'de ise bu ülkelerden çok daha önce saltanat

⁸³ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998.

⁸⁴ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

⁸⁵ Karaömerlioğlu, a.g.m., **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998. Bkz. Erdal İnce, **Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009. Bkz. Sinan Yıldırım, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

kaldırılmış ve çağdaş yeni bir devlet kurulmuş olduğundan 1945’te toprak reformu üzerinden kurucu iradeye karşı bir nevi yumuşak (soft) darbe yapılmıştır. Demokrat Parti toprak reformu kanunundan sadece altı ay sonra kurulmuş ve kuruluktan altı ay sonra yapılan hileli (bir baskın) seçimle de adeta bir halkla ilişkiler (Public Relations (PR) çalışması yapılmış, yıldızı parlatılmış, halk nezdinde mağdur ve mazlum olduğu algısı yaratılmıştır. Bu algı 1950 seçimlerine kadar güçlenerek devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan “Yeni Dünya Düzeninde” artık Cumhuriyeti kuran partiye ve ideolojisine yer yoktu. 1945’de kabul edilen toprak reformu kanunu, Karaömerlioğlu’nun iddia ettiği gibi, savaştan önce başlatılan sürecin devamı değildi. Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder’in iddia ettiği gibi iktisadî olmaktan çok siyasî kaygılarla hazırlanmış bir kanundu. Ancak Pamuk ve Keyder’in iddia ettiği gibi kanunun amacı yeni beliren ve içerisinde çok sayıda büyük toprak sahibinin yer aldığı muhalefeti köşeye sıkıştırmak da değildi. Kanunun amacı Demokrat Parti’nin kurulmasına ve iktidar değişimine zemin hazırlamaktı. Bu planın arkasında Amerika vardı. Fakat burada sorulması gereken soru İsmet İnönü bu planın neresindeydi? İçinde mi? Dışında mı?

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

İngiliz Arşivi (The National Archives (TNA), önceki adı the Public Record Office (PRO). 1945-1965 yılları arasında Türkiye, Mısır, İran, Irak ve Suriye ile ilgili yazılan yıllık raporlar incelenmiştir. Ayrıca FO370/2718/LR6/3 numaralı dosyaya bakılmıştır.

2. Kitaplar ve Makaleler

AHMAD, Feroz, **The Making of Modern Turkey**, Routledge, London, 1993.

AKBAŞ, Erdal, “Türkiye’de Çiftçi ile Köylüleri Topraklandırma Söylemleri ve Uygulamaları (1923-1939)”, **Vakanüvis**, Yıl: 2, No: 1, Mart 2017.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C II, Remzi, İstanbul, 1968.

BATATU, Hanna, **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq**, Princeton, 1982.

BEATTLE, Kirk J., **Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics and Civil Society**, Boulder, Westview Press, Colorado, 1994.

BERKES, Niyazi, **Unutulan Yıllar**, İletişim, İstanbul, 1997.

ÇAĞLAR, Keyder and Şevket PAMUK, “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler”, **Yapıt** 8, December/January 1984/85.

ÇEVİK, Zeki, “Cumhuriyet Türkiye’inde Toprak Reformu ve Uygulamaları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C XVII, s. 677-686.

CLEVELAND, William L., **A History of the Modern Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1994.

EREN, K., **Türkiye’de, Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Değın Yapılan Toprak ve Tarım Reformu Çalışmaları**, Yüksek Lisans Tezi, AÜZF, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008.

FAROUK-SLUGLETT, Marion and Peter SLUGLETT, **Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship**, I. B. Tauris, London, 1990.

GADALLA, Saad M., **Land Reform in Relation to Social Development, Egypt**, Missouri University Press, Missouri, 1970.

GERGER, Haluk, **ABD, Ortadoğı, Türkiye**, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

HOOGLUND, Eric J., **Land and Revolution in Iran, 1960-1980**, Austin, 1982.

İNCE, Erdal, **Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2009.

IONIDES, Michael, **Divide and Lose: The Arab Revolt of 1955-1958**, Geoffrey Bles, London, 1960.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım, “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi”, **Birikim Dergisi**, S 107, Mart 1998.

KEDDIE, Nikki R., **Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran**, New Haven, 1981.

LAMBTON, Ann K. S., **Landlord and Peasant in Persia, a Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1953.

MARR, Phebe, **The Modern History of Iraq**, (Boulder, San Francisco, Westview Press, 1985).

OWEN, Roger and Şevket PAMUK, **A History of Middle East Economies in the Twentieth Century**, Harvard University Press, Cambridge, 1999.

PAMAK, Mehmet, **Türkiye’de Toprak Tarım Reformu ve Köy Kalkınması**, Emel Yayınları, Ankara, 1982.

RICHARDS, Alan and John WATERBURY, **A Political Economy of the Middle East**, Boulder, Westview Press, San Francisco, 1990.

SAYED AHMED, Abd el-Wahab; **Nasser and the American Foreign Policy, 1952-1956**, LAAM, London, 1989.

TEZEL, Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.

TÜRKER, Metin, “Dünya’da ve Ülkemizde Toprak ve Tarım Reformu Uygulamaları”, **Üçüncü Sektör Kooperatifçilik**, 2010, 45, (3), s. 38-57.

Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, Gözlem, İstanbul, 1980.

WARRINER, Doreen, **Land Reform and Development in the Middle East: A Study of Egypt, Syria, and Iraq**, Royal Institute of International Affairs, London, 1962.

YILDIRMAZ, Sinan, **Politics and the Peasantry in Post-War Turkey: Social History, Culture and Modernization**, I. B. Tauris, London, 2017.

YURTOĞLU, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

MÜFETTİŞLİK RAPORLARINA GÖRE BİRİNCİ UMUM MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE TARIMSAL FAALİYETLER (1928-1937)

Sadık ERDAŞ*

ÖZET

Birinci Umum Müfettişlik bölgesi 20 Haziran 1927 günü ve 1164 sayılı kanunla Elazığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin illerini kapsayacak şekilde kurulmuştur. Umum müfettişlikler genelde güvenlik merkezli politikalar bağlamında ele alınmakta ve müfettişliklerin bölge kalkınmasında oynadıkları rol dikkate alınmamaktadır. Oysa ki, kuruluş kanuna göre, bölge halkının iskânı hızla sağlanacak ve köylü topraklandırılacak, vilayetlerin imar faaliyetleri bir an önce tamamlanıp ıslah edilmeleri sağlanacak, bölge halkının ekonomik ve sosyal ihtiyaçları çözülecek bunların yanında toplumun güvenliği de sağlanacaktı. 1928'de Diyarbakır'da işe başlayan Birinci Genel Müfettişliğe sonradan Ağrı Vilayeti de eklenmiştir.

Çalışmada amaç, Birinci Umum müfettişlik bölgesinden hareketle Umum Müfettişliklerin kapsadıkları bölgenin tarımsal faaliyetlerine ve gelişimine yapmış oldukları katkıyı ortaya koyarak dönemin tarım politikaları içerisinde bir yere oturabilmek olacaktır. Birinci Umum Müfettişliği tarafından hükümete gönderilen düzenli raporların incelenerek müfettişlik mıntukasındaki tarımsal faaliyetleri ve tarım ürünü fiyatlarını inceleyerek gelişmeleri takip etmek ve döneme paralel olarak yayımlanan Merkez Bankası Aylık Bültenlerinde yer alan İstanbul piyasaları bazlı ürün fiyatları karşılaştırılıp değerlendirilmesi, müfettişlik eliyle bölgenin ağaçlandırılması, tarımda makineleşmenin yapılması gibi bölgedeki tarımsal faaliyetlerin incelenmesi araştırmanın temel yöntemi olacaktır.

Çalışmada kullanılacak kaynaklar Birinci Umum Müfettişlik raporları olacağı için bu raporların yer aldığı Başbakanlık Cumhuriyet arşivi temel kaynak olup, konu hakkında TBMM Zabıtları, Merkez Bankası Aylık Bültenleri, Umum Müfettişliklerle ilgili temel çalışmalar kullanılacak kaynakların başında gelmektedir.

Yaklaşık 140.000 kilometrekarelik bir alana sahip olan Birinci Umum müfettişlik bölgesi ova ve meraların bolluğu nedeniyle ziraata ve hayvancılığa müsait bir yapı arz etmektedir. Birinci Umum Müfettişliği kurulduğu andan itibaren Ankara'ya düzenli raporlar göndermiştir. Bu raporlarda bölgenin zirai ve ekonomik durumu kadar hava durumundan temel zirai ve tüketim maddelerinin birim fiyatlarına kadar birçok hususu bulmak mümkündür. Yine bu raporlarda müfettişliğin bölge tarımını geliştirmek adına neler yaptıkları ve nelerin yapılması gerektiğine dair bilgilere de ulaşmak mümkündür. Bu nedenle Umum müfettişlikler sadece güvenlik amaçlı kuruluşlar olmayıp bölge kalkınmasında ve özellikle bölgenin yapısal potansiyeli nedeniyle tarım ve hayvancılık alanında önemli çabalar harcanarak ülke ve bölge gelişimine katkıda buldukları muhtemel bulgular arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müfettişlik, Umum Müfettişlik, Ziraat, Tarım, Hayvancılık.

THE FIRST GENERAL AGRICULTURAL ACTIVITIES IN THE INSPECTORATE REGION ACCORDING TO THE INSPECTORATE REPORTS (1928-1932)

ABSTRACT

The First General Inspectorate District was established on June 20, 1927 and it encompassed Elazığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkari, Diyarbakir, Siirt and Mardin with Law No. 1164. Public inspectorates are generally dealt with in the context of security-centric policies and the role that inspectors play in regional development is not considered. However, according to the constitutional law, the resettlement of the people of the region will be ensured and the villagers will be grounded and the zoning activities of the provinces will be completed and reformed as soon as possible, and the economic and social needs of the people of the region will be resolved. The first General Inspectorate, which started to work in Diyarbakir in 1928, was later added to Ağrı Province.

The purpose of the study will be to place the period in agriculture politics once again, demonstrating the contribution of the General Inspectorate to the agricultural activities and development of the region covered by the General Inspectorate. The regular reports sent by the First General Inspectorate are examined and the developments are examined by examining the agricultural activities and agricultural product prices in the inspecting area and compared with the prices of the products based on the Istanbul market in the monthly bulletins of the Central Bank published in parallel with the turnaround, agricultural activities will be the main method of research. The sources to be used in the study are the primary sources of the Prime Ministry Republican archives where these reports are included, and the main sources of the TBMM (GNAT) reservations, the Central Bank Monthly Bulletins, and the General Inspectorates are the sources to be used.

Having an area of approximately 140,000 square kilometers, the First General Inspectorate Region has a structure suitable for agriculture and animal husbandry due to the abundance of plains and pastures. Since the first General Inspectorate was established, it has sent regular reports to Ankara. In these reports, it is possible to find many things from the agricultural and economic situation of the region to the unit prices of basic agriculture

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

and consumer goods from the weather. Again, in these reports, it is possible to reach the inspectors about what they have done and what needs to be done in order to improve the regional agriculture. Because of this reason, public inspection inspectors are not only for security purposes but they are among the probable finds that they have contributed to the development of the country and region by making significant efforts in the area development and especially in agriculture and animal husbandry due to the structural potential of the region.

Key Words: Inspector, Public Inspector, Agricultural Activities, Agriculture, Animal Husbandry.

Geçmiş Osmanlı deneyimine dayanmakla birlikte ilk olarak 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda düzenlenen, fiilen yirmi, hukuken yirmi beş yıl boyunca kesintisiz bir biçimde varlığını sürdüren umumi müfettişlikler, Tek Parti Dönemi'nin önemli örgütlenmelerinden biridir. Devlet örgütlenmesi içerisinde sahip olduğu öneme rağmen “umumi müfettişlik kurumu”, yakın dönemlere kadar kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmamış ancak Cemil Koçak'ın 2003 yılında basılan “Umumi Müfettişlikler” kitabı¹ bu konuda bir ilk olmuş ve daha sonra bu konuda birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda da umumi müfettişlikler daha ziyade güvenlik² ve kamu yönetimi gibi idari düzenleme açısından değerlendirilmiş, müfettişliklerin bölgenin eğitim ve sağlık sorunlarının çözümünde, bölge vilayetlerinin tarımsal gelişimine ve iktisadi kalkınmalarına katkıları üzerinde durulmamıştır. Yalnızca M. Goloğlu müfettişliklerin açılmasında ekonomik gerekçe ve beklentilerden bahsederek “Türkiye'nin her yanında aynı ekonomik koşullarla ilerlenemeyeceğinden memleket ekonomik bölgelere ayrılacak ve idare mekanizması da buna uydurularak her bölgede ayrı örgütler kurulacaktır. Üçer beşer ilden meydana gelecek bölgelerde bu illerin özel bütçelerinin birleşmesi sayesinde ihraç iskelelerinin, yolların ve benzeri şeylerin kolaylıkla gerçekleştirilmesi sağlanacaktır³.”

UMUMİ MÜFETTİŞLİKLERİN KURULMASI

Umumî Müfettişlikler, Cumhuriyet dönemi idari yapısı içerisinde oldukça önemli bir yer tutan, merkezi yönetimin taşradaki örgütlenmesini tamamlayan ve aynı zamanda kurulu buldukları bölgenin sosyo ekonomik yapısında da önemli roller üstlenen bir özelliğe sahiptirler. 1925 yılında gerçekleşen Şeyh Said Ayaklanmasının bölgede sıkıyönetim uygulayarak bastıran hükümet, bölgenin iç yönetimi ve güvenliğini iki yıla yakın bir sürede 3. Ordu Müfettişliği ile sağlamaya çalıştı⁴. 1927 yılında hükümet, idare mekanizmasından tam randıman almak düşüncesiyle vilâyetleri tabîi, sosyal, ekonomik vb. özelliklere göre ayırmayı planladı. Bu maksatla 20 Haziran 1927 gün ve 1164 sayılı kanunla birçok vilâyeti ilgilendiren işlerin daha verimli bir surette halledilmesi için Umumî Müfettişlikler teşkiline karar verdi⁵. Devlet öncelikle güvenliğin sağlanması, vilâyetler arası müşterek sistemli bir idare ve kalkınmanın teminini hedefledi.

¹ Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler**, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2003.

² Engin Çağdaş Bulut, “Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler”, **CTAD**, Yıl 11, S 21, Bahar 2015, s. 83-110.

³ Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, Yol Yayınları, Ankara, 1974.

⁴ Hüseyin Koca, **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine**, Mikro Yayınları, Konya, 1998, s. 210-211.

⁵ **Güneydoğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 65.

1927 tarih ve 1164 numaralı kanun tasarısı 1921 yılında meclise sunulan tasarı ile hemen hemen aynı özellikleri taşıdığı görülmektedir⁶. TBMM’de Müfettişlik Kanun Tasarısı’nın kabul edilmesinin gerekçeleri şöyle açıklandı: “Bugün hâlâ mevcut altmış üç vilâyetimiz genel olarak incelendiği takdirde bu vilâyetlerin iktisadi, içtimaî ve coğrafi olarak birbiriyle benzer yönleri bulunur. Bu vilâyetlerin birtakım mıntikalara bölünmesi ve bu mıntikaları teşkil eden vilâyetler arasında da ortaklaşa bir takım faydaların olduğu ortaya çıktı. İşte işbu müşterek menfaat ve ihtiyaçları mahallerinde görüp gerekli inceleme yapıldıktan sonra bunların temin ve tanzimi hususunda nazım olmak gerekir. Aynı zamanda vilayâtı da sıkı bir teftiş ve murakabe altında bulundurarak ihtiyacât-ı idarîyenin lüzum gösterdiği hususâtı icra etmek üzere Umumî Müfettişlik -i kanuniye takdim kılındı⁷. Böylece 1164 sayılı Umumî Müfettişlik Kanunu’na dayanarak İçişleri Bakanlığı’nca 27 Kasım 1927 tarihli Umumî Müfettişlik Kanunu’nun tatbikine dair 17 maddelik talimatname hazırlandı. Bu talimatname⁸ Bakanlar Kurulu’nun aynı tarihli ve 5858 sayılı kararı ile onaylandı ve yürürlüğe konuldu⁹.

Bakanlar Kurulu 1164 sayılı kanun gereği oluşturulan “Umumî Müfettişlik” unvanını, 25 Aralık 1927 tarih ve 5777 sayılı kararnameyle “Birinci Umumî Müfettişlik” şekline dönüştürdü¹⁰. Umumî Müfettişlik uygulamasının ilk örneği olan ve I. Umumî Müfettişlik olarak adlandırılan bölge sekiz vilâyetten oluşmaktadır. Bu vilâyetler; Diyarbakır merkez olmak üzere Elazığ, Urfa, Van, Bitlis, Hakkâri, Siirt ve Mardin’dir. 13.02.1929’da 7670 sayılı kararnâme ile Beyazıt (Ağrı) vilâyetinin de I. Umumî Müfettişliğe bağlandığı görülmektedir¹¹.

Kendisi de Umumî Müfettişlik görevinde bulunan Abidin Özmen, Umumî Müfettişliklerin kurulmasının coğrafi özelliklerden kaynaklandığını, bunların uygulamaya konulmasının yerinde bir karar olduğunu belirtmiştir¹².

BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİKTE İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN (1928–1932) DÖNEMİ

Tıbbiye mezunu olan İbrahim Tali Bey, 7. Ordu sıhhiye müfettişi olarak Mustafa Kemâl Paşa ile beraber 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkan 18 subaydan biridir. 1920’de Meclisin açılmasıyla Sovyet Rusya’ya gönderilen heyette müşavir olarak bulunmuş, dönüşünde Müdafaa-i Milliye Vekâleti sıhhiye reisliğine getirilmiştir. Kısa bir süre Batum Baş şebenderliğinde bulunduktan sonra Hariciye Vekâleti müşavirliğine getirildi. 1924 Mayıs ayında Varşova Orta elçiliğine tayin olan İbrahim Tali

⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Birleşim 82-83, C 1, Tarih 25.06.1927, s. 682-685.; **BCA**, Fon Kodu 030.18.01.01., Yer No 3.33.6, s. 1-2.

⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, belirtilen yer.

⁸ **Güneydoğu**, s. 69-72.

⁹ **BCA**, Fon Kodu 030.18.01.01, Yer No 27.70.7.

¹⁰ Hüseyin Koca, **a.g.e.**, s. 211.

¹¹ **BCA**, Fon Kodu 030.18.01, Yer No 2.15.20.

¹² Abidin Özmen, “İdare Teşkilâtımız (Bir Anket Münasebetiyle)”, **İdare Dergisi**, S 181, Yıl: 17, Temmuz-Ağustos 1946, s. 175.

Bey,1926 yılında Diyarbakır milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiştir¹³. Şark vilâyetlerinde bir umumî müfettişlik ihdası üzerine bu göreve İbrahim Tali Bey umumî müfettiş olarak atandı¹⁴ ve beş yıl bu görevde kaldı.

İbrahim Tali Bey, I. Umumî Müfettişlik bölgesinde yaptığı teftişlerde elde ettiği bilgiler ve vardığı kanaatler üzerine bir takım raporlar kaleme almıştır. Umumi Müfettişlikler bölgedeki gelişmeler hakkında hazırladıkları raporları merkeze göndererek merkezin her konu hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamışlardır. Bu raporların bir kısmı tetkik ziyaretlerinde yöre halkıyla karşılaşmaları neticesinde kaleme alınmıştır. Bu raporlar, konusuna göre değişmekle birlikte beklentileri tespit etmek ve mıntika bölgesi halkının toplumsal ve gündelik hayatının bütününe dair çok ayrıntılı fikir vermektedir. Raporlar, bir yandan devletin sosyal, ekonomik ve kültürel alanda işleyip işleyemediği alanları tespit etmekte diğer yandan ise toplumun beklenti ve istekleri üzerinden yeni toplumsal müdahale alanları meydana getirmekte ve iktidarının bu alanlara eklenmesi için çabalamaktadır. İşte bu çaba Umumî Müfettişlikler tarafından yönetilmekte ve özellikle kamu hizmetlerine odaklanılarak iç denetim sağlanmaktadır.

Hilmi Ergeneli (1933-1935)

Mülkiye mezunu olan Hilmi Ergeneli Dâhiliye Vekâleti müsteşarlığı görevinde iken Birinci Umum Müfettişlik görevine atanmış¹⁵ ve 28 Şubat 1933'te Diyarbakır'a gelerek¹⁶ görevine başlamıştır. İki yıl kadar bu vazifede kaldıktan sonra Çanakkale milletvekilliğine seçilmesi üzerine 23 Mart 1935'te umumî müfettişlik görevinden ayrıldı.

Abidin Özmen (1935-1943)

Mülkiye mezunu olan Abidin Bey, Maliye Nezaretinde bir süre çalıştıktan sonra Malkara Kaymakamlığı, Bursa vilayeti polis müdürlüğünde, Evkaf müdürlüğünde çalıştı. Mudanya kaymakam vekâleti görevinde iken Yunan kuvvetlerince tutuklanıp hapse mahkûm edilmiş, 32 ayı bulan hapisliği ancak milli zaferin kazanılması ile son bulmuştur. Yalvaç, Birecik ve Kilis kaymakamlıkları sonrasında mülkiye müfettişliğinde bulunmuş, Bitlis, Muş, Antalya, Bursa valiliği yapmıştır.25 Mayıs 1934 tarihinde Aydın milletvekilliğine seçilmiştir. 9 Temmuz 1934'te Maarif Vekilliği'ne getirilen Abidin Bey bu görevde iken Birinci Genel Müfettişlik görevine getirilmiştir¹⁷.

UMUMİ MÜFETTİŞLİK RAPORLARI

Umumi Müfettişlik raporları, müfettişlerin görevli oldukları bölgelerde yapmış oldukları inceleme gezileri sırasında gözlemledikleri bölgeye dair temel sorunları ve ihtiyaçları tespit etmekte ve aynı zamanda mıntika bölgesinde yaşayan halkın faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Bu şekilde hazırlanan raporlar, yöreye dair detaylı gözlem ve deneyimleri içermektedir. 1. Umum Müfettişlik bölgesindeki

¹³ Güneydoğu, s. 85-86.

¹⁴ Mete Tunçay, T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 174-175.

¹⁵ Cumhuriyet, 17 Kânunusani 1933, s. 1.

¹⁶ Güneydoğu, s. 89.

¹⁷ BCA, Fon Kodu 030.18.01.02, Yer No 55.48.2, Tarih 11.06.1935.

vatandaşların devlet masraflarına iştirakleri nispetinin 1929, 1930, 1931 yıllarına ait üç senelik mukayeseli mali rapor¹⁸, 1. Umum Müfettişlik bölgesinde emniyet, asayiş, kaçakçılık, silah toplama faaliyet ve hudut vaziyetlerine ait rapor¹⁹ ve bu mıntıkada bulunan illerin vergi işleri hakkında rapor²⁰ gibi farklı alanlarda ait raporlara rastlamak mümkündür. Ancak daha ziyade ve bu çalışma konusuna yönelik “Mıntika Ziraat Vaziyeti”²¹ ve “Müfettişlik Mıntıkası Dâhilindeki Vilayetlerin Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye Raporu”²² gibi başlıklara sahip raporlar oluşturmaktadır. Bu raporlara göre bölge hava durumu ve tarımsal faaliyetler ile temel tüketim malları fiyatlarını işçe bazında bulmak, yerel düzeyde ziraatı yapılan ürünlerin nereye ve ne kadar ekildiğini tespit etmek mümkündür.

BÖLGEDE İSKÂN VE ARAZİ DAĞITIMINA YÖNELİK ADIMLAR

Umumi Müfettişlik Teşkiline dair kanunun yürürlüğe girmesi sonrasında 27 Kasım 1927 tarihinde Umumi Müfettişlerin görev ve yetkilerinin belirlendiği 5858 sayılı kararname yayınlanmış ve bu kararnamenin 11. maddesinin e bendi uyarınca Umum müfettişliğinin, “ bölgenin ekonomik, sağlık, sosyal, kültürel, medeni, ihtiyaç ve hususların hızla ilerlemesini ve gelişmesini temin ve tatmin edecek vasıtaları hazırlamak ve bunun tatbikini en iyi bir şekilde yapmak”, ve yine aynı maddenin g bendi uyarınca da, ”Halkın iskân edilmesi ve rahat yaşamasını, köylülerin, çiftçilerin arazi sahibi olmaları için gerekli çalışmaları yapmak” olarak sıralanmaktadır. Dolayısı ile Umumi Müfettişliklerin kuruluş nedenlerinden bir diğeri de bölgede görülen ve tarihsel kökenleri bulunun feodal düzene son vererek topraksız çiftçiyi topraklandırma çalışmalarını kolaylaştırmaktır.

Öte yandan bölgede tapulu arazi yok denecek kadar azdı. Uzun yıllar peş peşe gelen savaşlar ve ayaklanmalar gibi sebeplerle tapu kayıtları yanmış veya kaybolmuştu. İbrahim Tali Bey diğer devlet kurumlarından derlediği bilgilerle bölge arazilerinin kayıtları yenilenmeye çalışılmıştır. Hükümetin uyguladığı iskân politikaları ile ekilmeyen topraklar tarıma açılmaya başlanmıştı. Özellikle Umum Müfettişlik bölgesinde devletin güvenliğini tehdit eden aşiret sistemi gibi feodal unsurlara karşı çiftçiyi topraklandırma çalışmaları yapılıyordu. Müfettişliklerin görev tanımlarında da bu çalışmalara aktif olarak katılmaları gereği yer alıyordu. Nitekim “Umum Müfettişlik teşkiline dair kanun mucibince tanzim olunan Umum Müfettişlik vazife ve salahiyetlerine dair talimatnamenin 11.maddesi g fıkrası uyarınca “halkın iskân ve terfihi ve köylülerin, çiftçilerin araziye sahip olmaları esbabını ikmal etmek” bu konuda açık talimat verilmektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1928’de TBMM’yi açarken yaptığı konuşmada Umum müfettişlik sisteminden övgü ile bahsederken,” bu havalide, gerek memleketin diğer kısımlarında toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesiyle ehemmiyetli olarak iştilgal buyuracaksınız. Hükümetin şimdiye kadar bu yolda devam

¹⁸ BCA, Fon Kodu 30.10.0.0., Yer No 69.457.17, Tarih 22.05.1933.

¹⁹ BCA, Fon Kodu 30.10.0.0., Yer No 69.457.25, Tarih 11.11.1934.

²⁰ BCA, Fon Kodu 30.10.0.0., Yer No 69.457.6, Tarih 02.08.1932.

²¹ BCA, Fon Kodu 30.10.0.0., Yer No 69.457.15.

²² BCA, Fon Kodu 30.10.0.0., Yer No 69.454.3.

eden gayretine yeni tedbirlerimizle daha ziyade vüsat vermeye muvaffakiyetinizi temenni ederim”²³ sözleri ile bu konuya dikkatleri çekmektedir.

Bu doğrultuda 1. Müfettişlik bölgesinde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaletince Diyarbakır ve Van vilayetlerinde iskan müdürlükleri, Muş, Bulanık ve Ahlat’ta iskan memurlukları, Urfa, Mardin Siirt, Bitlis, Erciş, Ergani Osmaniye, Silvan ve Bismil’de iskan katiplikleri teşkil olunarak müfettişlik mıntkasına dışarıdan gelecek göçmenler ve muhacirler için yerler tespit olunmuş, topraksız çiftçilere toprak dağıtımına başlanmıştır.

Ağrının da Umum müfettişliğe dâhil edilmesiyle sayısı 9’a yükselen vilayet üzerinde iskân faaliyetlerinin temelini “Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun”²⁴ oluşturmaktadır. Müfettişlik bölgesiyle sınırlı bir toprak reformu olan bu yasa ile mıntka dâhilinde bulunan araziden hükümetçe lüzum görülen miktarı yine hükümet tarafından dağıtılması öngörülmekte, arazi sahibi arazisinin vüsatına göre 500 ila 2000 dönüme kadar bir miktarını kendisine alıkoyacak ve gerisi köylüye dağıtılacaktır. Böylece bir taraftan müfettişlik bölgesinde savaş sonrası yaşanan göçlerle metruk hale gelmiş veya feodal yapının elinde kalmış hazine arazilerine yurt dışından gelen muhacirleri iskânına çalışılıyor ve öte yandan da toprağa ihtiyacı olan köylülere toprak dağıtılarak üretici hale gelmeleri amaçlanıyordu²⁵. Bu yolla şüphesiz bölgedeki feodal yapı zayıflatılıp zamanla parçalanması sağlanacak ve toprak sahibi olan bölge köylüsü yeni rejime ve devlete bağlılığı temin edilmiş olacaktır. Borcunu yıllık taksitler halinde ödeyen köylüler kendi topraklarını işlemekten duydukları memnuniyeti İbrahim Tali Bey’e gönderdikleri telgraflarda dile getirmişlerdir²⁶.

Bu çerçevede Diyarbakır’da tamir edilen ve yenilenen 30 hanede 95 nüfus olarak Yugoslavya ve 4 hanede 22 nüfus olarak Bulgaristan göçmeni yerleştirilmiş, yine adı geçen şehre 1 hanede 2 nüfus Şam’lı ve 1 hanede 5 nüfus olarak Hataylı iskân edilmiştir. Diyarbakır Merkez kazası dâhilinde;1933-1934 yılında Kıtırbil köyü yakınında 28 ve Kabi köyü yanında 28 yeni ev yaptırılarak Bulgaristan ve Romanya’dan gelen göçmenler iskân edilmiştir. Ayrıca artık Yeniköy olarak adlandırılan Kıtırbil köyünde 45 hanede 160 ve Kabi köyünde de 44 hanede 175 göçmen yerleştirilmiş, sonraki yıllarda bu iki köyde 18 ev daha yaptırılmıştır.

Ayrıca İrincil köyüne,15 hanede 66 nüfus İranlı, Silvan kazası Şimşim köyüne 20 hanede 62 nüfus Azerbaycanlı yerleştirilerek arazi tahsis edilmiş ve üretici durumuna gelmişlerdir²⁷. Ayrıca 1937 yılında 300 hanede 1157 Bulgaristan göçmeni Diyarbakır, Bismil, Silvan ve Ergani kazalarına yerleştirilip kendilerine toprak tevzii edilmiş bir yıl sonra da yeni evler yapılarak toplam 35.515 dekar arazi dağıtımı yapılarak ihtiyaç duydukları başta pulluk, öküz, tohumluk ve yemeklik buğday gibi ihtiyaçları giderilmiştir²⁸.

²³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 373.

²⁴ Resmi Gazete, 11 Haziran 1929, S 1213, s. 7517-7518.

²⁵ Hüseyin Koca, a.g.e., s. 334.

²⁶ A.g.e., s. 335.

²⁷ Güneydoğu, s. 358.

²⁸ A.g.e., s. 359.

Tablo:1 Diyarbakır Vilayeti 10 Yıllık İskân Faaliyeti						
Yılı	Muhacir	Mülteci	Harice Sevk	Sevk edildiği Yer	1505 Sayılı kanuna göre tespit ve dağıtımı yapılan arazi	
					Tapu Kaydına göre. Dekar	Dağıtılan Dekar
1928	-	151	151	Adana	-	-
1929	4	-	-		135.396	79.405
1930	-	12	-	-	-	-
1931	-	315	315	Van ve Muş	57.242	31.098
1932	71	303	303	Van ve Muş	41.071	41.071
1933	189	178	140	-	-	-
1934	152	112	-	-	-	-
1935	62	-	-	-	-	-
1936	7	-	-	-	-	-
1937	1369	-	212	Van	-	-
Toplam	1854	1071	1121		233.709	151.574
Kaynak: Güneydoğu. Birinci Umum Müfettişlik Bölgesi, s. 357.						

Hakkâri vilayetinde herhangi bir iskân yapılmamakla beraber 1929 yılı içerisinde merkez, Çukurca ve Levin ilçelerinde toplam 660 aileden oluşan çiftçilere borçlanma kanununa göre yaklaşık 8.000 dönüm, Mardin vilayetinde 9.480 dönüm toprak dağıtımı yapılmıştır. Muş vilayetinde 1263 hanede 6050 nüfusluk muhacir ve mülteci bulunmakta ve bunlar adına hükümet tarafından 172 ev yapılmış ve ev yapmaları için 50 evlik yer tahsis edilmiş ve 430 ev de tamir ve yenilenerek veya yapımı için para verilerek tamamlanmıştır. Bu vilayette yerleştirilen muhacirlere 110.802 dekar arazi dağıtılmış ve buna dair 6682 tapu verilmiştir. Yine bu çerçevede 327 çift öküz ve yaklaşık 45.000 lira çift hayvanı bedeli, çift aletleri bedeli ve tohumluk bedeli olarak verilmiştir²⁹. 105 hanede 527 nüfusa da yaklaşık 11.000 dekar toprak ve 3 ev arsası dağıtımı yapılmıştır.

Tablo:2 Urfa Vilayeti 1928-1937 İskân ve Toprak Dağıtımı					
Yılı	Gelen mübadil nüfus	Mülteci	İstimlak edilen toprak	Dağıtım yapılan toprak	Verilen Tapu
			Dekar	Dekar	
1928	-	369			77
1929	-	118	9304	24.483	55
1930	-	2		16.462	18
1931	-	-		580	-
1932	51	82		7.221	19
1933		35			12
1937		-		5.094	
Toplam	51	606	9304	53.840	145
Kaynak: Güneydoğu, s. 378.					

²⁹ A.g.e., s. 370-372.

1928-1937 yılları arasında Siirt vilayetine gelen göçmen sayısı 96 kişi ile sınırlı olmuş, borçlanma suretiyle dağıtımı yapılan arazi yekûnu ise yaklaşık 65.000 dekadır. Bu vilayette ayrıca 28 pulluk, tohumluk verildiği gibi ev 11 ev yardımının yapıldığı da görülmektedir.

Van vilayetinde ise 5028 kişilik Küresunlu ve 7373 kişilik Bürükanlı aşiretleri ile 217 Ahışhalı,212 Bulgaristan ve 15 Kırımlı ile 700 kişiden oluşan müteferrik göçmenden oluşan toplam 13545 kişi iskân edilmiş bu kişilere 124 metruk ve 185 inşaa edilen yeni ev (15 ev Erçiş'te,40 ev Muradiye'de,80 ev iskelede ve 50 ev Edremit'te) tahsis edilmiştir. Ayrıca Tatvan'da 40 ev ve ev yaptırılmak üzere 345 parça arsa, yaklaşık 80.000 dekar arazi,142 çift hayvanı ve 130.044 lira verilmiştir. Dışarıdan gelen göçmenlerden başka Sürmene ve Rize'den gelen muhacirlerde vardır ve bunlar da İskele köyünde iskân edilmişlerdir.

MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE TARIMSAL FAALİYETLER

Toprak, iklim, coğrafi mevkii ve jeolojik oluşumu itibarıyla müstesna bir vaziyet ve hususiyete haiz bulunan yaklaşık 140.000 kilometrekarelik³⁰ Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi, ova ve meraların çokluğu nedeniyle tarım ve hayvancılığa daha müsait olup bu özellikleri iktisadi olarak sanayiinin önünde bulunmaktadır. Diyarbakır, Urfa, Mardin, Elazığ ve Muş gibi vilayetlerin fevkalade münbit ve düz ovalarında hububat ziraatı yapılmaktadır. Bölgeden gönderilen Umum müfettişlik mıntıkası dâhilindeki vilayetlere ait zirai malumat içeren raporlara bakılırsa bu bölgede daha ziyade, buğday, arpa, burçak, mercimek, nohut ve akdarı ziraatının yapıldığı görülmektedir.

Müfettişlik bölgesinde hububat ziraatından sonra önemli bir zirai üretim faaliyeti bağcılık ve meyveciliktir. Mardin, Siirt, Diyarbakır, Urfa ve Elazığ vilayetlerinde sofralık ve şaraplık olmak üzere üzüm yetiştirilmektedir. Urfa'da senelik 25 milyon 653 700, Mardin'de 26 Milyon 590.500,Elazığ'da 14 milyon 567.100,Diyarbakır'da 9 milyon 440.000 kilo civarında yaş ve kuru üzüm hasılatı yapılmaktadır. Müfettişlik gayretleri sonucu özellikle 1929'dan beri Mardin, Midyat, Gercüş ve Savur kazaları ile Diyarbakır vilayetinin Osmaniye kazasında üzüm üretiminde bir canlanma görülmüş ve üretimin tamamı inhisar idaresine satılmıştır.³¹ Osmaniye kazasında 8 üretici tarafından üretilen şarap miktarı 6770 kilo civarındadır.³²

Meyvecilik alanında; Bayezid vilayetinin yazlık ve kışlık elmaları ve sarı kırmızı renkli erikleri, Elazığ ve Bitlisin Elma ve Armutları, Diyarbakır'ın şeftalisi, Mardin'in erikleri ile kabuksuz cevizleri, Urfa vilayetinin nar'ı makbuldür. Bu meyveler genellikle yaş olarak tüketilmekte ve değerlendirilmektedir. Bundan başka Mardin'in Derik kazasında 105.700 ve Siirt'in Fındık nahiyesinde 3400 kadar zeytin ağacı olup Siirt'te bulunanlar yabancı oldukları halde Derik kazasında bulunan ağaçlar aşılı bulduklarından iri taneli ve sofralık tüketime uygundur. Her iki vilayetteki zeytin toplam zeytin üretimi yaklaşık 68000 kilo olup bunun 55.100 kiloluk kısmından 5365 kilo

³⁰ BCA, Mıntika Ziraat Vaziyeti Raporu, Yer No 69.457.15, s.1.

³¹ BCA, Mıntika Ziraat Vaziyeti Raporu, Yer No 69.457.15,s.2.

³² Aynı belge.

zeytinyağı elde edilmektedir. Ayrıca Muş'ta 8000 ve Siirt'te 300'e yakın fındık ağacı vardır. Bunlardan yılda bir tona yakın ürün elde edilmektedir.

Birinci umum müfettişlik bölgesinin önemli bir başka zirai faaliyeti ipekböcekçiliği, arıcılık, hayvani yağcılık ve tavukçuluk olarak ortaya çıkmaktadır. Kozacılık ve tohumculuk münhasıran Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerine mahsus olup 1932 yılı içerisinde Diyarbakır'da 344 hane tarafından 2076 ons tohum açılarak 62.175 kilo yaş koza elde edilmiştir. Elazığ'da ise 8 hane tarafından yapılan ipekböcekçiliği ile 326 onstan yaklaşık 10.000 kilo yaş koza elde edilmiştir. Diyarbakır'da böceklerde görülen Flaşeri Graseri ve Pebrine hastalıkları üretimi azalmıştır.

Arıcılık ve tavukçuluk gelişi güzel yapılmakta ve fenni kovan ve sun'i kuluçka usullerinin henüz yaygınlaştırılmadığı ifade edilmekte, arıcılık açısından Siirt'in Pervari, Muş'un Bitlis, Diyarbakır'ın Kulp ve Mardin'in Cizre kazalarının önemli üretim merkezleri oldukları ve buralarda yıllık 353006 kilo bal ve 47901 kilo balmumu yapıldığı bildirilmektedir.³³

Umum müfettişlik bölgesinin hemen hemen her tarafında yoğun olarak koyun, keçi ve inek sürülerinden elde edilen sütün büyük bir kısmı yağ ve peynire dönüştürülerek civar vilayetlere sevk edilmektedir. Bu açıdan Muş, Elazığ, Urfa ve Diyarbakır'ın Lice ve Silvan kazaları önemli merkezlerdendir.

TARIMSAL FAALİYETLER

Türkiye'nin genel politikasında olduğu gibi Birinci Umum müfettiş İbrahim Tali Bey'in de temel politikası tarımdı. Yukarıda da değinildiği gibi önce halka toprak dağıtmakla işe başlanmış, bölgede ziraatın geliştirilmesi için halkın eğitimi yoluna gidilmiştir. I. Umum Müfettişliğin faaliyete başladığı 1928 senesinde aynı zamanda müfettişlik merkezi olan Diyarbakır şehrine 11 kilometre mesafede ve Dicle nehri kıyısında bulunan Kıtırpil köyünde bulunan 5.000 dekarlık metruk bir arazi üzerinde "Vilayet Numune Çiftliği" tesis edilmiştir. Burada çalıştırmak ve bölgenin tarımsal gelişimi hakkında bir rapor hazırlaması amacı ile 800 lira gibi yüksek bir maaşla³⁴ ziraatçı bir müdür tayin edilmiş ve Macaristan Krallığı Ziraat Başmüşaviri Canadi ile Macaristan Krallığı Yüksek Mimar Mektebi memurlarından Osman Fehmi müfettişlik bölgesinde görevlendirilmiştir³⁵. Ayrıca 196 adet pulluk Merkez ve Silvan ve Ergani kazaları çiftçilerine dağıtılmış ve merkez kazası çiftçilerinin tohumluk ihtiyacını gidermek adına Ziraat Bankasından 54.000 liralık yardım temin edilmiştir³⁶.

1929 yılı içerisinde Diyarbakır'da bir ziraat kongresi düzenlenerek Umum müfettişlik bölgesinin zirai ihtiyaçları temin edilmeye çalışılmış, Numune Çiftliği üzerinde köylülere ve askerlere ameli ve tatbiki surette kurslar açılmış, bu kurslarda özellikle Merkez, Silvan, Kulp ve Lice kazalarında kozacılıkla uğraşan böcekçilere bir ay süreli kurslar verilerek besleme ve hastalıktan korunma usulleri öğretilmiştir. İyi koza yetiştiren böcekçilere parasal ödüller verilerek iyi mahsul

³³ BCA, Mıntıka Ziraat Vaziyeti, s. 2.

³⁴ Güneydoğu, s. 393.

³⁵ Hüseyin Koca, a.g.e., s. 344.

³⁶ Güneydoğu, s. 393.

yetiştirilmeleri teşvik edilmiştir. Tohumlukların ıslahı için Vilayet bütçesinden 11 adet tohum kalbur makinası alınmış ve bunlarla 817.451 kilo buğday, 20.877 kilo arpa ayıklanmıştır. Ayrıca bedelleri taksitle ödenmek üzere çiftçilere 223 adet pulluk dağıtılmış, vilayet dâhilinde yonca ziraatını yaymak ve teşvik etmek adına yonca tohumu dağıtılarak ektilmiştir.

Bu yıl içerisinde köy kanununun mecburi ağaç dikimi hakkındaki ahkâmı çerçevesinde 38.480 söğüt, kavak ve çınar gibi meyvesiz, yaklaşık 15.000 kadar da muhtelif meyve fidanı dikilmiştir. 1930 yılı içerisinde Vilayet Numune çiftliği için 12 bin lira harcanarak harman, tohum serpmeye, biçerbağlar ve biçer orak makinaları gibi yeni sistem ziraat aletleri ile traktör, muhtelif sistemde pulluklar, beygir tırmığı, üzüm presi gibi araç gereçler getirilerek, çiftçilere arazi üzerinde uygulamalar yapılarak faydaları ve kullanma usulleri hakkında bilgi verilmiştir.

1931 yılında Vilayet Numune çiftliğinin fidanlık halinde idaresi daha faydalı görülerek tesisatı asgari hadde indirilerek bu yolda adım atılmış, ancak bu müessesede köylülerle askerlere ziraat makinelerinin arazi üzerindeki uygulamalı olarak çalıştırılması, tohumlukların kalburlanması ve ilaçlanması, bağcılık ve tereyağcılık konusunda uygulamalı ders ve kurslar vermeye çalışılmıştır. Ayrıca ziraatı bölgede bilinmeyen şeker pancarı, keten, kenevir, afyon, patates, ayçiçeği ve susam gibi sınai bitkilerin yetiştirilmesi, İtalya'nın Mentana ve Ergani'nin memeli buğdayı, Adana yulafı ile Kastamonu'nun Kaplıca ve Şuvalye arpası ektilerik sonuçları halka gösterilmiş ve alınan ürünler halkevinde açılan sergide teşhir edilmiştir.

1932 yılında adı artık Merkez numune fidanlığı olan ve bir su deposu ile hangar yapılan ve su da getirilen alana ilaveten Kulüp ve Silvan kazalarında da özel idare tarafından birer fidanlık daha tesis edilmiş, yukarıda bahsedilen sınai ürünler yeniden ekilerek tecrübeler tekrarlanmıştır. Bunların dışında çiçekçilik, gülcülük ve gül yağcılık gibi zirai sanatların teşvik ve ihyası ve hububat ve meyvelerin ıslahı ve kavun ve karpuz ziraatının fenni esaslar dâhilinde inkişafının temini ve elde edilen ürünlerin halkevi gibi merkezlerde sergilenerek kazananlara ödüller verilmiştir.

1933 senesinde Merkezi Silvan fidanlıklarında elma, armut, kayısı, şeftali, kiraz, dut, ayva, ceviz, badem, nar, incir, Antepfıstığı, akasya, maklara, sopora, gladiçya, Karaağaç, Katalpa, İsfendan gibi meyveli ve meyvesiz 110.000 adet fidan yetiştirilmiş, bunlardan 21.000fidan ile 4500 adet çilek fidesi halka parasız olarak dağıtılmış ayrıca 45.450 meyveli ve 384.450 meyvesiz olmak üzere toplam 429.900 adet ağaç ve 36.500 yerli asma çubuğu dikilmiştir.

Ziraatının bölgedeki çiftçilere öğretilmesi amacıyla ve örnek teşkil etmesi düşüncesiyle Silvan fidanlığında afyon ve tütün yetiştirme alanları oluşturulmuş, fidancılığın geliştirilmesi ve aşıcılığın temini için Antep'ten bir uzman getirilerek daimi surette istihdam edilmiş³⁷ ve bu sayede bölgede yetişen menengiç ağaçlarına Antep fıstığı aşılması yapılarak olumlu sonuçlar alınmıştır. Bununla beraber Malatya'dan getirilen 1500 adet elma, armut, kayısı, kiraz, vişne, tüylü ve tüysüz şeftali aşı kalemi bahçe sahiplerine dağıtılmış fidanlıklarda bulunan mevcut meyve fidanları aşılatılmıştır.22 gün köylülere ve askerlere muhtelif konularda uygulamalı ziraat dersleri verilmiştir.

³⁷ Güneydoğu, s. 396.

1934 senesi içerisinde 77.767 köklü fidan ve 3000 kök çilek halka dağıtılmıştır.4 yıl önce Çermik’te aşılatılan menengiç ağaçlarında fıstık salkımlarının teşekkül etmesi üzerine halk arasında bir heves oluşmuş ve 5000 aşı kalemi 3000 menengiç ağacına tatbik edilmiştir. Çermikte bulunan evkaf arazisinden 16 dekarlık saha istimlak edilerek fidanlık haline getirilmiş ve Merkez fidanlığı yanında bulunan 32 dekarlık bahçe dahi istimlak edilerek fidanlık sahası genişletilmiştir.

Yulaf ziraatının yaygınlaştırılarak desteklenmesi için Adana’dan getirilen tohumluk yulaf çiftçilere parasız dağıtılmış, pamuk tohumlarının yenilenmesi ve ürünün ıslahı için Adana ve Nazilli pamuk ıslah istasyonlarından muhtelif cins pamuk tohumları Çermikte kurulan pamuk deneme tarlasına ekilerek müspet neticeler alınmıştır.

Tablo:3 Bölgede Meyveli meyvesiz Fidan Dikimi

	Söğüt	Kavak	Meyvasız Fidan	Meyvalı Fidan	Asma Çubuğu	Aşılama
Diyarbakır	50.432	271.332	11.100	46.565	145.000	5000
Mardin	37.900	292.350	5000	1.470	-	
Urfa	106.021	77.270	-	-	89.297	
Bitlis	20.491	54.000	-	-	-	
Siirt	500.000	540.000	263.300	26.256	-	4464
Muş	800	90.000	38.400	11.500	10.000	
Van	46.301	65.316	83.269	3.614	-	
Hakkâri	23.000	43.000	3.000	3000	-	
Toplam	784.951	1.352.268	403.872	92.405	244.297	

Bununla birlikte müfettişlik planlamalarında bölge ekonomisini geliştirecek ve iktisadi hayata canlılık kazandıracak bir takım çalışmalar ve planlamalar yapılmaktadır. Bu bağlamda, el sanatlarının tatbiki yapılarak bölgeye uygun el sanatlarının yaygınlaştırılmasının çarelerinin aranmasına ve Van’da bir balıkçılık enstitüsünün kurularak bölge balıkçılığının geliştirilmesine, yine Van gölü kıyısında bir soda ve çivi fabrikasının ve kontrplak fabrikasının kurulması planlanmakta, Mardin bölgesinde bulunan petrolün ihracı, sabunculuğun geliştirilmesi ve reçel fabrikalarının kurulması planlanmaktadır³⁸.

Umum müfettişlik bölgesinin ekonomik açıdan değerlendirildiğinde şu kayda değer bulguların varlığına tesadüf edilmektedir.

Bitlis; Şehirde su ile çalışan bir su değirmeni,1935 yılında faaliyete geçmiş tam teşekküllü bir un fabrikası ve il merkezinde 15 adet dokuma tezgâhı bulunmaktadır.

Hakkâri; Şehrin civar illere yün ve koyun ihracı dışında her hangi bir ekonomik katma değer üretilmediği gözlemlenmektedir.

Diyarbakır; ziraata elverişli geniş topraklara sahip bu şehir aynı zamanda doğu ve güneydoğu illerinin geçiş noktasında bulunması dolayısıyla bölgenin ticari merkezi durumundadır. Ziraat Bankasının çiftçi borçlarını ertelemesi ve hububat ürünlerinin demiryolu aracılığı ile başka bölgelere

³⁸ Güneydoğu, Birinci Umum Müfettişlik, s. 337.

sevk edilebilirliği Diyarbakır ekonomisini canlandırmıştır. Şehirde iki un, bir tuğla, bir kiremit fabrikası, belediyeye ait elektrik santrali, iki ipek imalathanesi ve bir adet doğrama ve hızar fabrikası bulunmaktadır.

Van; Bu ilde hayvancılık oldukça önemlidir.1936 yılında 376.030 liralık kasaplık hayvan, yün ve deri ihracı gerçekleşmiştir. İl merkezinde bir elektrik santrali, iki un fabrikası bulunmaktadır.

Urfa; Mahalli ihtiyaçları karşılayacak ölçüde küçük bir sanayii mevcuttu. Hayvancılığın yanı sıra üzüm, fıstık ve deri ihracı bölge ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Şehirde ayrıca 200.000 lira sermayeli Urfa Elektrik Şirketi bulunmaktadır.

Mardin ilinde ise dokuma tezgâhları, sabunculuk, kuyumculuk ve taş ocakları ekonomik zenginlik ve faaliyet alanlarıdır. Derik kazasında sayıları 16.000'i bulan zeytin ağacı nedeniyle merkez kazada 5 beygir kuvvetinde bir zeytin fabrikası ve senelik 4 milyon 150.000 kilo kapasiteli bir un fabrikası mevcuttur³⁹.

Siirt ilinde dokumacılık oldukça gelişmiş, Muş'ta ise hayvancılık ve tarım öne çıkan iktisadi faaliyetler olarak dikkat çekmektedir. Birinci Umum Müfettişlik bölgesinde önem itibarıyla zirai sanatlar özellikle de ipek böcekçiliği dikkat çeken bir başka tarımsal faaliyettir. Raporlara bakılırsa⁴⁰ 1932 senesinde Diyarbakır vilayetinde 344 köyde ve Elazığ vilayetinde de 8 köyde 2770 dönümlük bir alanda ipekböcekçiliği yapılmaktadır. Burada elde edilen yaş koza miktarı toplam olarak 63.255 kilo olup fiyatı Diyarbakır'da 50 kuruş/kilo, Elâzığ'da ise 60 kuruş/kilodur.1930'a kadar Elâzığ'da faaliyet yapan İpekböcekçilik okulu bu tarihte Diyarbakır'a nakledilmiştir⁴¹.

SONUÇ

Genel olarak bakıldığında Birinci Umum Müfettişlik bölgesi 10.947.900 hektarlık bir araziye tekabül etmekte ve bu arazinin 7.438.953 hektarlık alanı mera ve otlak, 2.492.590 hektarı ürün getirmeyen toprak,765.255 hektarı ekilebilir arazi, 200.000 hektarlık alanı orman ve 52.102 hektarlık alanı da sebze ve meyve bahçelerinden oluşmaktadır. Umum müfettişliğin gayret ve yönlendirmeleriyle bölgede 1928 yılında 77.336 ton olan buğday hasadı on yıl sonra 256.151 tona, aynı sürede 26.937 ton olan arpa üretimi 140.839 tona,3.887 ton olan pirinç üretimi 11.221 tona çıkarılmıştır.

1928 de 1.737.122 olan küçükbaş hayvan sayısı 1938 de 3.42.892'ye,216.509 olan büyükbaş hayvan sayısı da 504.905'e çıkarılmıştır. Bu gelişmelerin temelinde özellikle İbrahim Tali Bey'in müfettişliği dönemi politikalarının temelini oluşturan tarım politikasıdır. Bölgede atıl durumda bulunan topraklarının köylülere dağıtılması bu politikanın temel düşüncesini oluşturmaktadır. Zira bölgeden batı bölgelerine tehcir edilen aşiret reislerinden alınarak hazineye devredilen arazilerin bölgedeki topraksız köylülere ve yerleştirilecek muhacirlere tahsis edilmesi uygun bulunmakta idi. Bu amaçla 1929 Haziran ayında çıkartılan “Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek

³⁹ Güneydoğu, s. 402.

⁴⁰ BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.457.15.

⁴¹ Güneydoğu, s. 394.

Araziye Dair Kanun⁴² çıkarılarak uygulama alanına konulmuştur. Yasa gereğince toprağın sahibi eğer mülkünü satmayı reddederse topraklarına el konuluyor, kendisine 500 dönümlük toprak bırakılarak gerisi köylülere dağıtılıyordu. Bu uygulama sonucu devlete olan borcunu yıllık taksitler halinde ödeyen köylüler hem kendi topraklarını işlemekten memnun oluyor hem de daha verimli çalışıyorlardı. Bölge ahaliyi uygulamadan duyduğu memnuniyeti Umum Müfettişliğe gönderdikleri telgraflarla beyan etmekten kaçınmamışlar ve İbrahim Tali Bey de bunu Ankara'ya iletmiştir⁴³. Ayrıca Birinci Umum Müfettişlik dâhilindeki vakıf arazilerin maliyece istimlak edilerek çevre köylülere dağıtılması⁴⁴ yoluna gidilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.3.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.7.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.8.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.9.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.457.15.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.30.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.32.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.33.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.34.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.35.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.37.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.40.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.454.42.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.457.25, Tarih 11.11.1934.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.457.6, Tarih 02.08.1932.
BCA, Fon Kodu 030.18.01.01, Yer No 27.70.7.
BCA, Fon Kodu 030.18.01.02, Yer No 55.48.2, Tarih 11.06.1935.
BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 69.457.17, Tarih 22.05.1933.
BCA, Fon Kodu 030.18.01.01, Yer No 3.33.6.

2. Resmi Gazete, 11 Haziran 1929, S 1213.

⁴² Resmi Gazete, 11.06.1929, S 1213, s. 7517-7518.

⁴³ BCA.

⁴⁴ BCA, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 189-296-11, Tarih 21.01.1932.

3.Kitap ve Makaleler

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

BULUT, Engin Çağdaş, “Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler”, **CTAD**, Yıl 11, S 21, Bahar 2015, s. 83-110.

BURGAÇ, Murat, **Türkiye’de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği**, ATAM, Ankara, 2013.

GOLOĞLU, Mahmut, **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, Yol Yayınları, Ankara, 1974.

Güneydoğu, Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

KOCA, Hüseyin, **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine**, Mikro Yayınları, Konya, 1998.

KOÇAK, Cemil, **Umumi Müfettişlikler**, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2003.

ÖZMEN, Abidin, “İdare Teşkilâtımız (Bir Anket Münasebetiyle)”, **İdare Dergisi**, S 181, Yıl: 17, Temmuz-Ağustos 1946, s. 174-188.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Birleşim 82-83, C 1.

TUNÇAY, Mete, **T.C.’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

YARI ISLATMALI SULAMA ALTINDA SULAMA RANDIMANININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Harun KAMAN*

ÖZET

İklim değişikliği ve kuraklık hayatın tüm alanlarında olduğu gibi tarımsal üretim üzerinde de olumsuz sonuçlar meydana getirmektedir. Bununla birlikte, yeryüzündeki su kaynakları potansiyelinin değişmemesine karşın nüfus, sanayi, kentsel vb. su kullanımındaki artış tarımsal sulamaya ayrılan suyun azaltılması zorunluluğunu doğurmaktadır. Buna karşın, ülkemizde suyu en fazla kullanan tarım sektörüdür. Tarımsal üretimde sulama ise bitkilerin canlılığını güvence altına alan ve verimde önemli oranda artış sağlayan en önemli uygulamaların başında gelmektedir. Bu durumda, birim alandan daha fazla verim alma ve sulama randımının artırılmasıyla ilgili araştırmalar günümüzün temel konuları arasındadır. Geleneksel olarak uygulanan kısıntılı sulama (KS) ile sulama randımını artırılabilir. KS uygulaması bitkilerin genel olarak su eksikliğine dirençli dönemlerinde yapılır. Ancak, KS uygulamasında bitkilerin bu kritik dönemlerinin önceden bilinmesi bir önkoşuldur. İlave olarak, üreticilerin ise bitkilerin su eksikliğine dirençli olduğu kritik dönemlerinin önceden bilmesi pek mümkün olamamaktadır. KS uygulamasına benzer bir şekilde sulama suyundan tasarruf etmek için diğer bir kısıntılı sulama yarı ıslatmalı sulama uygulamasıdır. Yarı ıslatmalı sulama uygulamasında bitki köklerinin bir yarısı sulanırken kalan diğer yarısı görece olarak kuru bırakılmaktadır. Son zamanlarda yoğun bir şekilde yarı ıslatmalı sulama uygulamasında verimde azalma olmaksızın bitkisel üretim yapılabileceği araştırılmaktadır. Geleneksel sulamalarda uygulanan sulama suyu miktarı belirli bir oranda azaltılarak bitki kök bölgesinin bir yarısı ıslatılmaktadır. Yarı ıslatmalı sulama uygulamasında tüm sezon boyunca ve tüm sulamalarda bitki kök bölgesinin bir tarafı sabit bir şekilde sulanırken, kalan diğer tarafı da yine sabit bit şekilde tüm sezon boyunca kuru bırakılabilir. Ya da, belirli aralıklarla sulanan ve kuru kısımlar yer değiştirecek şekilde bir sulama stratejisi de belirlenebilir. Yarı ıslatmalı sulama uygulamasının bir kısıntılı sulama olarak geleneksel kısıntılı sulama uygulamasına benzemesine karşın, yarı ıslatmalı sulama uygulaması altında bitkilerin su gereksindiği kritik dönemlerinin önceden bilinmesi zorunluluğu yoktur. Bu makalede geleneksel kısıntılı sulama ve yarı ıslatmalı sulama uygulamaları altında kimi bitkilerde yapılan araştırmalar ele alınmıştır. Yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda araştırmalar yürütülmüştür. Sonuç olarak, suyun kıt ve pahalı olduğu yerlerde eğer sulama suyundan kısıntıya yapılacak ise genel olarak sulamaların yarı ıslatmalı sulama uygulamasıyla yapılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Kuraklık, Kısmi Kök Kuruluğu, Sulama Yönetimi.

ASSESSING OF IRRIGATION EFFICIENCY UNDER SEMI-WETTED IRRIGATION

ABSTRACT

Climate change and drought have negative consequences on agricultural production as it has in all areas of life. Besides, whereas the potential of water resources of the earth does not change, the increase in the population, industry, urban etc. have made it compulsory to reduce the amount of water spared for agricultural irrigation. On the other hand, it is the agricultural sector that makes the most use of water in our country. Irrigation in agricultural production is one of the most important applications that ensure the vitality of crops and increase productivity significantly. In this case, research on increasing the yield efficiency and irrigation efficiency in a unit area is one of the main issues in today's world. The deficit irrigation (DI), which has been a traditional irrigation method, can increase irrigation efficiency. The application of DI is generally carried out during the periods when plants are resistant to water deficiency. However, it is a prerequisite that these critical periods of plants are known in advance in DI application. In addition, manufacturers are unlikely to know in advance the critical periods when plants are resistant to water deficit. Another deficit irrigation method which saves irrigation water is semi-wetted irrigation (SWI) application. In SWI application, one half of the plant roots

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarımsal Yapılar ve Sulama Bölümü, hkaman@akdeniz.edu.tr

is watered while the other half is left relatively dry. In recent years, it has been investigated intensively that vegetative production can be carried out without any reduction in efficiency in SWI application. The amount of irrigation water applied in conventional irrigation is reduced to a certain extent and one half of the plant root zone is wetted. In the SWI application, while one half of the plant root zone is constantly watered during the entire season in all irrigations, the other side is left dry for the entire season, or an irrigation strategy may be set up so that irrigated and dry parts are replaced at regular intervals. Although the SWI application is similar to the DI application as a partial irrigation, there is no requirement that the critical periods of water need to be known in advance under SWI application. In this article, the investigations carried out in some plants under DI and SWI applications are discussed. Numerous research has been conducted in Turkey and abroad. As a result, in the lands where water is scarce and expensive, it is recommended to apply irrigation by SWI in general if there is a need for a deficit in irrigation water.

Key Words: Climate Change, Drought, Partial Root Drying, Irrigation Management.

GİRİŞ

Günümüzün önemli sorunlarından biri, kısıtlı doğal kaynaklarla artan nüfusun beslenme ve giyinme gereksiniminin karşılanmasındaki güçlüktür. Dünyada hızla artan nüfus ve buna paralel artış gösteren tarımsal ürün gereksinmesi, insanlığı birim alandan daha fazla verim alabilmek için arayışlara yöneltmiştir. Tarımsal üretim için tarım alanlarının artık artırılmayacağı gerçeği altında, üretimi artırabilmenin tek yolu mevcut kaynaklarla en yüksek düzeyde ürün elde etmektir. Tarımsal üretimin artırılmasında, diğer etkenlerin yanı sıra sulamanın payının çok büyük olduğu yadsınamaz. Öte yandan, ülkemiz kurak ve yarı kurak iklim kuşağı içerisinde bulunması nedeniyle küresel ısınma sonucu meydana gelen kuraklıktan önemli ölçüde etkilenmektedir. Kuraklık son yıllarda etkisini şiddetli bir biçimde göstermekte ve bunun sonucunda günümüzde önemli boyutlarda tarımsal kuraklık yaşanmaktadır. Buna ilave olarak suyun kullanımında daha çok sanayi ve kentsel kullanıma öncelik verilmesiyle tarım ayrılan su giderek azalmaktadır. Ülkemiz 28.05 milyon ha tarım yapılabilen araziye sahip ve bunun 25.75 milyon hektarlık kısmı sulanabilir alandır. Ancak, sulanabilir alan hedefi 8.50 milyon ha olarak hesaplanmıştır (DSİ, 2018). Günümüzde sulanan alan miktarı yaklaşık 5.90 milyon ha'dır. Bu durumda hem tarımda kullanılan su miktarını azaltmak hem de sulamaya açılan alanı arttırmak gerekmektedir. Bu amaçla, sulama suyunu randımanı yüksek bir şekilde verimli kullanarak su kaynaklarımızla daha fazla alanı sulamanın yollarını araştırmak durumundayız.

Dünyada su kaynakları potansiyelinin değişmemesine karşın, hızlı nüfus artışı ve sanayileşme tarıma ayrılan suyun azaltılması zorunluluğunu birlikte getirmiştir. Tarımda, birim alandan daha fazla verim alma ve sulama randımanlarının artırılmasıyla ilgili çalışmalar, su tasarrufu ve dünya nüfusunun besin gereksinmesinin karşılanması bakımından önemlidir. Tarımsal üretimi artırmaya yönelik çalışmalar ve bu bağlamda farklı sulama teknolojilerine ilişkin gelişmeler günümüzde büyük önem kazanmıştır.

TARIMSAL ÜRETİMDE SULAMANIN ÖNEMİ

Sulama, tarımsal üretimde verim artışını sağlayan en önemli uygulamaların başında gelmektedir. Bununla birlikte, sulama diğer tarımsal faaliyetlerin etkinliğini de artıran önemli bir girdidir. Sulama uygulamalarında, belirlenen amaçlara ulaşmayı sağlayabilmenin en önemli koşulu, bitkinin gereksinim duyduğu su miktarının yağış vb doğal yollarla karşılanamayan kısmının bitki kök bölgesine en uygun zamanda ve en uygun sulama yöntemiyle verilmesidir. Sulama özet olarak, bitki için gerekli olan suyun ancak doğal yollarla karşılanamayan kısmının kök bölgesine/toprağa uygulanmasıdır.

Tarımsal üretim için tarım alanlarının artırılmayacağı gerçeğiyle karşı karşıya olan günümüz koşullarında, ekim alanlarını artırarak üretimi artırmak olası değildir. Üretimde

kültürel önlemleri artırarak, birim alandan daha fazla verim almak olanaklı hale gelmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda, uygun sulama ve gübreleme teknikleriyle birleştirildiğinde bitkisel üretimde yüksek verim elde edilebilmektedir.

Bitkilerin yetiştirme koşullarının iyileştirilmesiyle, bitkisel üretim artırılabilir. Toprak işlemenin zamanında yapılması, bitkiye besin sağlamak amacıyla gübreleme, drenaj sistemi ve bitki su gereksinmesinin tam ve zamanında karşılanmasıyla bitki yetiştirme ortamı iyileştirilebilir. Sulama zamanına, suyun gerektiği miktarda uygulanmasına önem verilmeli ve ayrıca sulama suyunun uygulama biçimi de dikkate alınmalıdır. Su kıtlığının yaygın olduğu kurak ve yarı kurak bölgelerde, sulu tarıma ayrılan su miktarında kısıtlama bir zorunluluk haline gelmiştir. Diğer taraftan sanayi ve evsel su kullanımındaki artışlar da sulu tarıma ayrılan su payının azaltılmasını gündeme getirecektir.

Ülkemizde yaygın olarak tarım arazilerinin sulanmasında salma, tava ve karık gibi yüzey sulama yöntemleri kullanılmaktadır. Anılan yöntemlerde su iyi kontrol edilemeyerek yüzey akış, buharlaşma ve derine sızma ile kayıplar fazla olmaktadır. Su kayıplarının çok daha az olduğu ve sulama suyunun çok daha iyi kontrol edildiği basınçlı sulama yöntemleri, yüzey sulama yöntemlerine tercih edilerek sulama suyunun randımanını artırmak mümkündür.

BITKİSEL ÜRETİMDE SULAMA RANDIMANI

Sulamalarda genel uygulama, sulama zamanı belirlendikten sonra, kök bölgesi su içeriğinin tarla kapasitesine gelinceye dek ıslatılmasıdır. Randıman ise genel olarak bir olanaktan yararlanma oranı olarak tanımlanır (Kanber, 2010). Sulama uygulamalarında ise randıman, bitkinin kullandığı suyun kaynağında alınan suya oranı şeklinde ifade edilebilir. Burada, su kaynağından alındıktan sonra kimi koşullarda uzun bir yol izleyerek bitki kök bölgesine ulaşır. Kimi durumlarda ise hemen tarla başından bitki kök bölgesine verilir. Örneğin, su kaynağı bir baraj ise su sırasıyla ana iletim kanalları, sekonder iletim kanalları, tersiyer iletim kanalları ve son olarak tarla başı kanalları ile bitki kök bölgesine gelmektedir. Bu iletim sırasında sızma, buharlaşma vb. kayıplar söz konusudur. İlave olarak, tarla başına gelen suyun uygulaması sırasında da yüzey akış, derine sızma vb. kayıplar söz konusudur. Sonuç olarak sulama randımanını; su iletim randımanı, su uygulama randımanı ve toplam sulama randımanı olarak üç kısımda ele alınabilir (Kanber, 2010). Su iletim randımanı, suyun iletimi sırasındaki kayıplardan hesaplanır. Su uygulama randımanı ise suyun bitki kök bölgesine uygulanması sırasındaki kayıplardan hesaplanır. Sulama randımanı, tarımsal üretimde suyun etkin kullanılıp kullanılmadığını ortaya koyan önemli bir ölçüttür. Tarımsal üretimde suyun etkin kullanılıp kullanılmadığını ortaya koyan diğer önemli bir ölçüt te sulama birliklerinin performansının değerlendirilmesidir.

SULAMA BİRLİKLERİNİN PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Tarım sektöründe su dağıtımını ve tüketimini organize eden, planlayan önemli unsurlardan biri de sulama birlikleridir. Günümüzde sulama birliklerinin performans değerlendirmesi su yöneticileri ve planlayıcılarına su kullanımını geliştirmeye yönelik ciddi öneme sahip bilgiler sunmaktadır (Sener, 2011). Türkiye'de 1990'lı yılların ortalarından itibaren suyun çiftçi bazında dağıtımını hızlı bir biçimde DSİ'den sulama birlikleri ve tüzel kişilere devredilmiştir. Böylece, mevcut su dağıtım sistemlerinin sürdürülebilirliğinin ve performansının iyileştirilmesi, işletme bakım ve yönetim giderlerinin azaltılması, su kaynaklarının daha etkin kullanımı amaçlanmıştır (Çakmak and Beyribey, 2003). Sulama birlikleri, sulama sistemlerinde hedeflenen amaçlara ulaşabilmek için suyun uygun şekilde

kullanımını sağlamaya çalışan sosyal bir organizasyondur. Su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımının sağlanabilmesi ve bu organizasyonun başarısının yükseltilebilmesi için belirli zaman aralıklarında sistem performansının değerlendirilmesi gerekmektedir (Ünal et al., 2004).

Bitkisel üretimde sulama randımanı ve sulama birliklerinin performansının değerlendirilmesi konuları doğal kaynaklardan olan toprak ve su kaynaklarının sürdürülebilir kılınması bakımından son derece önemlidir. Diğer taraftan, iklim değişikliğinin gündemimizi kapsadığı ve ülkemiz için de kuraklık etkisinin azaltılması önemli bir konum kazanmıştır. Toprak ve su kaynaklarımızı koruyarak verimli bir şekilde yararlanmak için en uygun bitkisel üretim yolları üzerinde durulmalıdır.

Su kaynaklarının geliştirilmesi ve mevcut suyun en iyi düzeyde kullanılması için aşağıda sıralanan tedbirler alınabilir:

- Evsel ve sanayi su kullanımında tasarruf,
- Su iletim kayıplarının azaltılması ya da ortadan kaldırılması,
- Tuzlu suların arıtılması,
- Yeraltı suyu beslenmesinin sağlanması,
- Geri dönüşümlü su kullanım,
- Çiftlik göletlerinin oluşturulması ve
- Su tasarrufu sağlayan yeni sulama tekniklerinin araştırılması-kullanılması vb ile su kaynaklarından en üst düzeyde yararlanılabilir.

Su tasarrufu sağlayan yeni sulama teknikleri içerisinde kısıntılı sulama uygulamaları önemli bir yer tutmaktadır. Kısıntılı sulamada temel amaç, mevsim içi sulamalarda optimum ürünü sağlamak koşuluyla, gerekenden daha az su uygulayarak, mevcut su kaynağı ile daha fazla tarım alanını sulayabilmektir. Kısıntılı sulama uygulaması genel olarak bitkilerin su eksikliğine dayanıklı (dirençli) dönemlerinde yapılır. Kısıntılı sulama uygulaması altında su kullanımının azaltılması mümkün olabilmekte; ancak, meyve verimi ve kalitesinde önemli oranda düşmeler olmaktadır (Kırda ve ark., 1999).

Geliştirilmekte olan diğer bir kısıntılı sulama uygulaması da yarı ıslatmalı sulama uygulamasıdır.

YARI ISLATMALI SULAMA UYGULAMASI

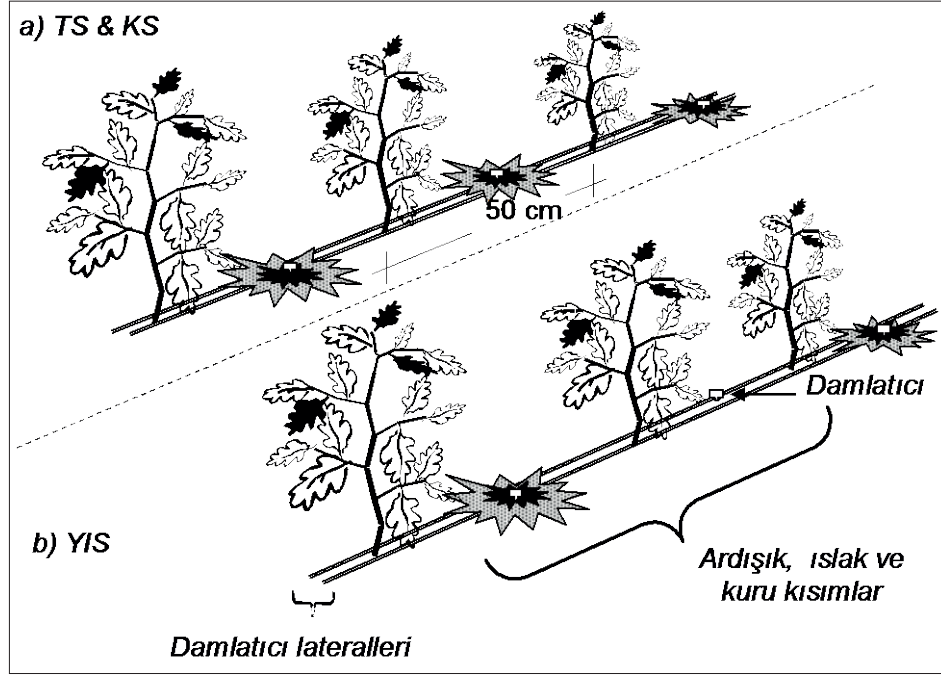
Yarı ıslatmalı sulama uygulaması ile geleneksel sulamalarda uygulanan su miktarı belirli bir oranda azaltılarak bitki köklerinin yarısının ıslatılması ve kalan diğer yarısının kuru bırakılması sağlanır. Böylece suyun kıt ve pahalı olduğu bölgelerde geleneksel kısıntılı sulamaya benzer şekilde, daha az su uygulayarak, mevcut su kaynaklarından daha etkin şekilde yararlanılması amaçlanır (Kang ve ark., 1998).

Yarı ıslatmalı sulama tekniği iki şekilde uygulanabilir. 1) her sulamada ıslak ve kuru kısımlar yer değiştirir, 2) sulama sezonu boyunca bitki kök bölgesinin aynı tarafı sabit bir şekilde ıslatılırken kalan diğer tarafı da sabit bir şekilde kuru bırakılır.

Yarı ıslatmalı sulama uygulaması altında bitki kök bölgesinin periyodik olarak yarısının ıslatılmasıyla, bilinen geleneksel eksik sulama yöntemine kıyasla su kullanım randımanının daha yüksek olabileceği gösterilmiştir (ör., Chaffey, 2001). Yarı ıslatmalı

sulama uygulamasında bitki köklerinin bir tarafı ıslatılırken, köklerin diğer tarafı görece kuru bırakılır. Son yıllarda sulu tarımın gündeminde oldukça önemli bir yer tutan söz konusu sulama tekniği İngilizcede “Partial Root-Zone Drying” olarak isimlendirilmiştir.

Şekil 1’de geleneksel tam sulama (TS), geleneksel kısıntılı sulama (KS) ve yarı ıslatmalı sulama (YIS) uygulamasının şematik görünümü verilmiştir.

Şekil 1. Geleneksel tam sulama (TS), geleneksel kısıntılı sulama (KS) ve yarı ıslatmalı sulama (YIS) uygulamasının şematik görünümü.

Şekil 2’de geleneksel tam sulama altında domates bitkisi toprak yüzeyi ıslanma deseni görülebilir (Kaman, 2002). Söz konusu şekilden de anlaşılacağı üzere geleneksel sulamalarda toprak yüzeyinde ıslanma deseni, beklenildiği gibi bitkinin her iki tarafında homojen bir görüntüye sahiptir.

Şekil 3’de ise yarı ıslatmalı sulama uygulaması altında domates bitkisi toprak yüzeyi ıslanma deseni görülebilir (Kaman, 2002). Söz konusu şekilden de anlaşılacağı üzere yarı ıslatmalı sulama uygulaması toprak yüzeyinde ıslanma deseni, bitkinin sulanan kısmı görece olarak daha ıslak ve bitkinin sulanmayan kalan kısmı ise daha kuru bir görüntüye sahiptir.

Şekil 2. Geleneksel tam sulama altında domates bitkisi toprak yüzeyi ıslanma deseni (Kaman, 2002).

Şekil 3. Yarı ıslatmalı sulama uygulaması altında domates bitkisi toprak yüzeyi ıslanma deseni (Kaman, 2002).

Yarı ıslatmalı sulama uygulamasına yönelik ilk çalışmalar, seralarda saksı denemeleriyle yapılmıştır. Bitkiler, kökleri ikiye ayrılarak iki farklı saksıda yetiştirilmekte; köklerinin yarısının bulunduğu saksılar ardışık olarak sulanır ve kuru bırakılırken gelişimlerini devam ettirebilmektedirler. Bu durumda yetiştirilen bitkilerin yapraklarında su kaybı daha az olmakta ve stomaları görelî olarak kapanmaktadır. Anılan denemelerde bitkilerdeki stoma kontrolünün, köklerin bir yarısının periyodik olarak kuru bırakılmasıyla köklerden yapraklara gönderilen kimyasal sinyallerle sağlandığı ileri sürülmüştür. Bu

sinyaller bitkide vegetatif gelişmeyi azaltırken, generatif gelişmeyi teşvik etmektedir. Köklerin bir yarısının kuru bırakılırken, diğer yarısının ıslatılması sonucu ksilem elementleri içinde absisik asit konsantrasyonunun artarak stomaların kapanmasını tetikledikleri gösterilmiştir (Stoll ve ark., 2000). Kök içi su potansiyelinin değişimi, ksilem suyu pH'sının artması gibi diğer nedenler de yapraklarda stoma açıklığının kontrolünde etkili olduğu gösterilmiştir (Wilkinson ve Davies, 1997).

Son yıllarda geleneksel kısıntılı ve yarı ıslatmalı sulama ile ilgili bazı bitkilerde çok sayıda araştırmalar yürütülmüştür (ör., Kang ve ark., 2002; Kırdı ve ark., 2004; 2005; Kaman ve ark., 2006; Gençoğlan ve ark., 2006; Shahnazari ve ark., 2007). Tarımsal üretimde sınırlayıcı en önemli etkenlerin başında su geldiği için, sulama suyunun randımanını artırmak öncelikli konudur. Ayrıca, sürdürülebilir tarım için su kaynaklarının en iyi şekilde kullanılması gerekmektedir. Son yıllarda su, hem stratejik bir öneme sahip olmuş hem de tarım için kıt bir kaynak haline gelmiştir.

Ülkemizde yarı ıslatmalı sulama uygulaması altında farklı bitki türleri için yapılan araştırmalar, su kullanım randımanında önemli artışların olduğunu göstermiştir (Çizelge 1). Ele alınan araştırmalarda bitki materyali olarak pamuk, domates, mısır ve mandarin kullanılmıştır. Kontrol-tam sulama konusuna oranla sulama suyundan %50 kısıntı yapılmasına karşın sulama suyu kullanım randımanı YIS tekniği altında pamuk bitkisinde %66 (Kaman, 2002), domates bitkisinde %63 (Kırdı ve ark., 2004) ve mandarinde %40 (Kırdı ve ark., 2007) oranında daha fazla gerçekleşmiştir (Çizelge 1).

Çizelge 1. Ülkemizde yapılan bazı araştırmalarda, kontrol-tam sulama konusuna oranla yarı ıslatmalı sulama (YIS) tekniği ile geleneksel kısıntılı sulama (KS) altında sulama suyu kullanım randımanı (SKR)

Kaynak	Bitki	Kontrol oranla uygulanan su	Kontrol konuya oranla SKR artış oranı	
			YIS	KS
Kaman (2002)	Pamuk	%50	%66	%50
Kırdı ve ark. (2004)	Domates	%50	%63	%45
Kırdı ve ark. (2005)	Mısır	%50	%79 - %60	%81 - %49
Kırdı ve ark. (2007)	Mandarin	%50	%10 - %40	%0 - %36

SONUÇ VE ÖNERİLER

Milli ekonominin en önemli unsurlarından biri tarımdır. Tarım stratejilerinin ülke ekonomisine katkılarının çok yüksek olduğu bilinen bir gerçektir. Tarımda birim alandan alınacak verimin artırılmasıyla, hem üretici hem de ülke ekonomisi daha yüksek düzeylere çıkacaktır. Diğer taraftan, tarımsal üretimin en önemli kaynağı da toprak ve su dur. Toprak ve su kaynaklarının en verimli ve sürdürülebilir bir şekilde kullanılması bir sorunluluk haline gelmektedir. Bu nedenle, mevcut su ve toprak kaynaklarının sınırlı olması ve bu kaynakların artırılması mümkün olmadığından, tarımsal üretimin artırılabilmesi için su kullanım randımanı yüksek olabilecek yeni sulama teknikleri üzerindeki araştırmalar

değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, yarı ıslatmalı sulama ise son onbeş yıldır üzerinde yoğun bir şekilde araştırmaların yapıldığı güncel kısıntılı sulama uygulamasıdır.

Yarı ıslatmalı sulama uygulamasıyla, bitki köklerinin bir yarısı sulanırken kalan diğer yarısı görece olarak kuru bırakılmaktadır. Yarı ıslatmalı sulama uygulamasında, verimde azalma olmaksızın bitkisel üretim yapılabileceği öngörülmektedir. Sonuç olarak, suyun kıt ve pahalı olduğu yerlerde eğer sulama suyundan kısıntıya yapılacak ise genel olarak sulamaların, yarı ıslatmalı sulama uygulamasıyla yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- CHAFFEY, N., "Restricting Water Supply Enhances Crop Growth", **Trends Plant Sci.**, 2001, 6(8), 346.
- ÇAKMAK, B. ve M. BEYRİBEY, "Sakarya Havzası Sulamalarında Sistem Performansının Değerlendirilmesi", **Tarım Bilimleri Dergisi**, 2003, 9(1), 116-124.
- DSİ, "Toprak su kaynakları", 2018, (<http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari>).
- GENÇOĞLAN, C., H. ALTUNBEY, ve S. GENÇOĞLAN, "Response of Green Bean (*P. Vulgaris* L.) to Subsurface Drip Irrigation and Partial Rootzone-Drying Irrigation", **Agr. Water Manage.**, 2006, 84 (3), 274-280.
- KAMAN, H., **Yarı Islatmalı Sulama Uygulaması Altında Yetiştirilen Domates ve Pamuğun Kök Bölgesi İçinde Tuz Yığılması**, Ç. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü Tarımsal Yapılar ve Sulama Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2002.
- KAMAN, H., C. KIRDA, M. ÇETİN ve S. TOPÇU, "Salt Accumulation in the Root Zones of Tomato and Cotton Irrigated with Partial Root-Drying Technique", **Irrig. Drain.**, 2006, 55, 533-544.
- KANBER, R., **Tarla Sulama Sistemleri**, Ç.Ü. Ziraat Fakültesi Genel Yayın No: 283, Ders Kitapları Yayın No: A-89, Adana, 2010.
- KANG, S., Z. LIANG, W. HU ve J. ZHANG, "Water Use Efficiency of Controlled Alternate Irrigation on Root-Divided Maize Plants", **Agr. Water Manage.**, 1998, 38, 69-76.
- KANG, S., X. HU, I. GOODWIN ve P. JERIE, "Soil Water Distribution, Water Use, and Yield Response to Partial Root Zone Drying Under a Shallow Groundwater Table Condition in a Pear Orchard", **Scientia Horticulturae**, 2002, 92, 277-291.
- KIRDA, C., M. ÇETİN, Y. DAŞGAN, S. TOPÇU, H. KAMAN, B. EKİCİ, M.R. DERİCİ ve A.I. ÖZGÜVEN, "Yield Response of Greenhouse Grown Tomato to Partial Root Drying and Conventional Deficit Irrigation", **Agr. Water Manage.**, 2004, 69, 191-201.
- KIRDA, C., P. C. HERA MOUTONNET ve D.R. NIELSEN, "Crop Yield Response to Deficit Irrigation", **Kluwer Aca. Pub.**, Dordrecht, The Netherlands, 1999, pp. 258.
- KIRDA, C., F. TOPALOĞLU, S. TOPÇU ve H. KAMAN, "Mandarin Yield Response to Partial Root Drying and Conventional Deficit Irrigation", **Turk J. Agric. For.**, 2007, 31, 1-10.
- KIRDA, C., S. TOPÇU, H. KAMAN, A.C. ÜLGER, A. YAZICI, M. ÇETİN ve M.R. DERİCİ, "Grain Yield Response and N-Fertiliser Recovery of Maize under Deficit Irrigation", **Field Crop Res.**, 2005, 93, 132-141.

- SHAHNAZARI, A., F. LIU, M.N. ANDERSEN, S-E. JACOBSEN ve C.R. JENSEN, "Effects of Partial Root-Zone Drying on Yield, Tuber Size and Water Use Efficiency in Potato under Field Conditions", **Field Crops Research**, 2007, 100, 117-124.
- STOLL, M., B. LOVEYS ve P. DRY, "Hormonal Changes Induced by Partial Rootzone Drying of Irrigated Grapevine", **J. Exp. Bot.**, 2000, 51(350), 1627-1634.
- ŞENER, M. ve S. ALBUT, "Irrigation Performance Assessment in Turkey: Thrace Region Case Study", **Bulgarian Journal of Agricultural Science**, 2011, 17(4), 521-530.
- ÜNAL, H.B., M. AVCI, Ş. AŞIK, E. AKKUZU, M. KILIÇ ve B.S. KARATAŞ, "Sulama Suyu Dağıtımına Çiftçi Tepkileri: Menemen Sol Sahil Sulama Sistemi Örneği", **Ege Üniv. Ziraat Fak. Derg.**, 2004, 41(3), 165-175.
- WILKINSON, S. ve W.J. DAVIES, "Xylem Sap Ph Increase: A Drought Signal Received at the Apoplastic Face of the Guard Cell That Involves the Suppression of Saturable Abscisic Acid Uptake by the Epidermal Symplast", **Plant Physiol.**, 1997, 113, 559-573.

SULU TARIM ALANLARINDA TUZLULUK SORUNU VE BELİRLENMESİ

Harun KAMAN*

ÖZET

Sürdürülebilir sulu tarımda en önemli konuların başında tuzluluk sorunu gelmektedir. Tarımsal üretimi sınırlayan tuzluluk, yüksek değerlere ulaştığında bitkilerin gelişmesini sınırlayarak verimde önemli oranlarda azalmalara neden olmaktadır. Buna ilave olarak, sulu tarımda meydana gelen tuzluluk, tarım yapılabilen elverişli arazilerin azalmasına da neden olmaktadır. Tuzluluk nedeniyle tarım alanlarındaki kayıpların her yıl arttığı bilinmektedir. Ülkemizde de tuzluluk sorunu olan tarım alanı miktarında önemli bir artış olmaktadır. Tuzluluğun başlıca iki önemli kaynağı vardır. Birincisi ana materyalin tuzlu olması ki, burada hiç insan müdahalesi olmadan tarihsel süreç içerisinde meydana gelmiş bir tuzluluktur. İkincisi ise insan muamelesi neticesinde oluşan tuzluluktur. Burada da en önemlisi sulu tarımda aşırı ve bilinçsiz sulama suyu kullanımını sözkonusudur. İlave olarak, kötü drenaj koşullarında aşırı ve bilinçsiz sulama suyu taban suyu seviyesini yükseltmekte ve tuzluluk sorununu doğurmaktadır. En ideali, bitkinin ihtiyacı olan sulama suyunun doğru zamanda ve en uygun sulama yöntemiyle bitki kök bölgesine verilmesidir. Ancak, üretici koşullarında bu pek mümkün olamamaktadır. Bu durumda, sulu tarım alanlarında olası toprak tuzluluğu değişiminin izlenmesi bir zorunluluk haline gelmektedir. Topraktaki tuzluluğu belirlemede temel yöntem araziden toprak örneği alma esasına dayanır. Doğada toprak bünyesi hem yüzeysel hemde derinlik olarak çok değişkendir. Diğer bir ifade ile tarım yapılan alanlardaki toprak homojen bir yapıya sahip değildir. Dolayısıyla tarım alanlarından toprak örneği alarak tuzluluğun zamansal değişimini izlenmesi oldukça güçtür. Hatta imkansızdır. Çünkü, laboratuvarında çok sayıda toprak örneğinden tuzluluk ölçümü zahmetli ve zaman alıcı bir süreç gerektirmektedir. Son yıllarda hayatın tüm alanlarında olduğu gibi teknolojik gelişmeler tarımda da kendini göstermektedir. Bu bağlamda, toprak tuzluluğunu hızlı, pratik ve güvenilir bir şekilde belirlemede elektromanyetik teknikler geliştirilmiştir. Bunlardan bir tanesi EM38 tekniğidir. EM38 tekniği ile tarım alanlarındaki tuzluluk güvenilir ve doğru bir şekilde hızlıca belirlenebilmektedir. EM38 aletinin yatay ve düşey kullanımına göre toprağın farklı derinliklerindeki tuzluluk ölçülebilmektedir. Burada ilk olarak, tuzluluk sorununun belirleneceği arazi koşulları için EM38 aletinin kalibrasyonu yapılmaktadır. Daha sonra ise istenilen zamanlarda hızlı bir şekilde çok geniş arazilerde dahi ölçümler gerçekleştirilebilmektedir. Sonuç olarak, özellikle sulu tarım alanlarında toprak tuzluluk değişiminin izlenmesinde, EM38 tekniğinin kullanılmasıyla doğru sonuçlar alınabileceği ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Sulama Yönetimi, Bitkisel Üretim, Tuzluluk, EM38.

SALINITY PROBLEM AND DETERMINATION IN IRRIGATED AGRICULTURAL AREAS

ABSTRACT

Salinity is the most important issue in sustainable irrigated agriculture. Salinity, which limits agricultural production, limits the development of plants when it increases up to high values, resulting in significant decrease in the productivity. In addition to this, the salinity of the irrigated agriculture also causes the decrease of the arable agricultural land. Due to salinity, losses in agricultural areas are known to have increased year by year. There is also a significant increase in the amount of agricultural land in our country which is a problem closely related to salinity. Salinity has two main sources. The first is that the main material is salty and there has been no human interference in the historical process. The second is the salinity which is formed as a result of human treatment. Here, the most important is the use of excessive and unconscious irrigation in irrigated agriculture. In addition, under poor drainage conditions, excessive and unconscious irrigation raise the groundwater level and causes salinity problems. Ideally, the irrigation water needed by the plant should be given to the plant root zone at the right time when a plant needs and with the most appropriate irrigation method. However, this is unlikely under the conditions of producers. In this case, monitoring of possible changes in soil salinity in irrigated areas becomes a necessity. The most basic method of determining the salinity in the soil is based on the ground-sampling principle. In the land, the soil structure is very different in both surface and depth. In other words, the soil in agriculture areas does not have a homogeneous structure. It is therefore very difficult to trace the temporal change of salinity by taking soil samples from agricultural areas. It is even impossible because measuring salinity from a large number of soil samples in the laboratory requires a tedious and time-consuming process. In recent years, as in all areas of life, technological developments also manifest themselves

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarımsal Yapılar ve Sulama Bölümü, hkaman@akdeniz.edu.tr.

in agriculture. In this context, electromagnetic techniques have been developed to identify soil salinity quickly, practically and reliably. One of them is the EM38 technique. With the EM38 technique, salinity in agricultural areas can be reliably and accurately determined quickly. The salinity of different depths of soil can be measured through the horizontal and vertical use of EM38. First of all, the EM38 instrument is calibrated for the field conditions where the salinity problem will be determined. Afterwards, measurements can be carried out even at very large locations quickly at any time. As a result, it can be stated that accurate results can be obtained by using the EM38 technique in monitoring soil salinity variation, especially in irrigated fields.

Key Words: Irrigation Management, Vegetable Production, Salinity, EM38.

GİRİŞ

Sürdürülebilir sulu tarımda en önemli konuların başında tuzluluk sorunu gelmektedir. Tarımsal üretimi sınırlayan tuzluluk, yüksek değerlere ulaştığında bitkilerin gelişmesini sınırlayarak verimde önemli oranlarda azalmalara neden olmaktadır. Buna ilave olarak, sulu tarımda meydana gelen tuzluluk, tarım yapılabilen elverişli arazilerin azalmasına da neden olmaktadır. Tuzluluk nedeniyle tarım alanlarındaki kayıpların her yıl arttığı bilinmektedir. Ülkemizde de tuzluluk sorunu olan tarım alanı miktarında önemli bir artış olmaktadır. Tuzluluğun başlıca iki önemli kaynağı vardır. Birincisi ana materyalin tuzlu olması ki, burada hiç insan müdahalesi olmadan tarihsel süreç içerisinde meydana gelmiş bir tuzluluktur. İkincisi ise insan muamelesi neticesinde oluşan tuzluluktur. Burada da en önemlisi sulu tarımda aşırı ve bilinçsiz sulama suyunun kullanımı söz konusudur. Kötü drenaj koşullarında aşırı ve bilinçsiz sulama suyu taban suyu seviyesini yükseltmekte ve tuzluluk sorununu doğurmaktadır. En ideali, bitkinin ihtiyacı olan sulama suyunun doğru zamanda ve en uygun sulama yöntemiyle bitki kök bölgesine verilmesidir. Ancak, üretici koşullarında bu pek mümkün olamamaktadır. Bu durumda, sulu tarım alanlarında olası toprak tuzluluğu değişiminin izlenmesi bir zorunluluk haline gelmektedir

Kurak ve yarı kurak bölgelerde tarımsal üretim için sulama bir zorunluluktur. Ancak, sulama programının kötü işletilmesi ve/veya sulama yönetimindeki diğer problemlerden dolayı toprak tuzluluğu sürdürülebilir tarım için önemli bir risk oluşturmaktadır. Bitki kök bölgesindeki tuz yığılması kullanılan sulama yöntemiyle de yakından ilgilidir (Tuzcu et al., 1988). Aşırı sulama taban suyunun yükselmesine neden olmakta ve bu durum toprak tuzluluğunu arttırmaktadır. (Cetin and Kirda, 2003). Tarımsal üretimi sınırlayan en önemli faktörlerden biri olan tuzluluk bitki gelişimini ve verimi azaltmakta, bitkide ciddi zararlara yol açmaktadır. Ayrıca, tuzluluk toprak kalitesini düşürmekte ve toprakta ciddi zararlara yol açmaktadır. Bitkisel üretimde kayıplara yol açan tuzluluk sürdürülebilir tarımsal üretimi tehdit altına almaktadır. Tuzluluk, kurak bölgelerde arazinin çölleşmesine yol açan temel problemlerin başında gelmektedir. Su kalitesinin düşmesi, doğal hayattaki canlı çeşitliliğinin azalması ve benzeri kötü durumlarla büyük çevresel zararlara neden olmaktadır. Artan toprak tuzluluğu tarım yapmaya uygun arazilerin azalmasına da neden olmaktadır. Tuzluluk nedeniyle tarım alanlarındaki kayıpların her yıl arttığı bilinmektedir. Yeryüzünde kara alanları yüzeyin %29'unu kaplamaktadır (Masoud, 1981). Tarım yapılabilen alan ise ancak 1.5×10^9 ha'dır. Dünyada tarım yapılan alanların %37'si (560 milyon ha) sodik, %23'ü (340 milyon ha) tuzlu ve geriye kalan %40'ı (600 milyon ha) da sorunsuz topraktır. Ayrıca 100'den fazla ülke tuzluluktan etkilenmektedir (Szabolcs, 1989). Ülkemizde de tuzluluk problemi bulunan arazi miktarı sulanabilir arazinin %20'sine ulaşmıştır (Kaynak et al., 2000; Konak et al., 1999).

Yaprakların dökülmesi, dokuların ölümü, nekroz ve yanıklar, turgor kaybı, büyüme yavaşlaması gibi tuzluluk belirtileri, bitkilerin tuz düzeyine bağlı olarak değişen farklı tepkilerine örneklerdir. Toprakta bulunan tuzun miktarına ve cinsine bağlı olarak bitkilerin tuza karşı dayanımı farklıdır. Örneğin, Yurtseven ve ark. (1997), değişik toprak özellikleri ve farklı düzeylerdeki sulama suyu tuzluluğunda, kuramsal bir yaklaşımla kök bölgesinde

zamana bağlı olarak tuz birikimini irdelemişlerdir. Sulama suyundaki tuz miktarının artması ve yıkama oranının düşük tutulmasıyla kök bölgesinde biriken tuz miktarının daha fazla olacağı sonucuna varmışlardır. Katerji ve ark. (1998) tarafından üç farklı düzeyde tuzluluk içeren sulama suyu ile sulanan kil ve tınlı topraklarla dolu tanklarda yapılan çalışmada, domatesin tepkisi araştırılmıştır. Her iki toprakta yapılan çalışmada yaprak suyu potansiyeli, stoma iletkenliği, bitki su tüketimi, yaprak alanı ve meyve verimi üzerinde tuzluluk etkili olurken; toprak bünyesinin sadece meyve veriminde etkisi olabileceği saptanmıştır. Tuzluluk nedeniyle stoma iletkenliğinde ozmotik ayarlamamanın etkisi ve yaprak alanında küçük bir azalmadan dolayı bitki su tüketiminde orta düzeyde bir azalma gözlenirken, meyve veriminde önemli bir azalmanın meydana gelebileceği bildirilmiştir. Vulkan-Levy ve ark. (1998) tarafından pamuk verimi üzerinde tuzluluk düzeyi ve sulama suyu miktarının etkilerini belirlemek amacıyla bir arazi çalışması yapılmıştır. Tuzluluğu 2 - 7.5 dS/m arasında ve sezon boyunca 30'dan 68 cm'ye kadar değişen sulama suyu miktarlarıyla sulamalar yapılmıştır. En yüksek verimin 4 ile 5 dS/m arasında tuzluluk içeren 50 cm'lik sulama suyu ile elde edildiği bildirilmiştir.

Toprak tuzluluğu temel olarak ana materyalin çok miktarda tuz içermesinden meydana gelir. Burada taban suyu seviyesi yüksek, buharlaşma oranı da yağıştan çok daha fazladır. Bunun sonucunda tuzluluk arazide doğal olarak bulunabilmektedir. Buna karşın sulanan alanlarla ilişkili olarak tuzlulaşma genel olarak kötü kaliteye sahip suların kullanılması sonucu meydana gelmektedir. Topografik özellikler, doğal drenaj yapısı, iklim, jeolojik yapı, ana materyal ve denizden uzaklık gibi doğal faktörler toprak tuzluluğuna neden olmaktadır (Amezket, 2006). Uygun olmayan sulama yöntemleri, kötü kaliteli su, yetersiz drenaj, iyi kullanılmayan arazi ve benzeri etkiler de tuzluluğun tarımsal faktörleridir. Tüm bu faktörler toprakta tuzluluğun oluşmasına neden olmakta veya tuzluluğu artırmaktadır.

Toprakta tuzluluğun etkisinin hafifletilmesi veya kontrol altına alınması özellikle sulu tarımda günümüzün temel problemlerinden biridir. Toprak tuzluluğunun tam olarak miktarını belirlemesi, haritalanması ve izlenmesi gerekmektedir. Tuzluluğu belirlemede temel yöntem laboratuvar koşullarında yapılan çalışmadır.

GELENEKSEL YÖNTEMLE LABORATUVARDA TOPRAK TUZLULUĞUNUN BELİRLENMESİ

Toprak tuzluluğunun belirlenmesi ve izlenmesinde: 1) doğrudan ölçüm ve 2) dolaylı ölçüm olmak üzere iki temel yöntem vardır.

Doğrudan ölçüm yöntemi, araziden bozulmuş veya bozulmamış olarak çok sayıda noktadan ve farklı toprak katmanlarından toprak örneği alınmasını gerektirir.

Toprak tuzluluğunun doğrudan ölçümü yöntemi aşağıdaki aşamaları içerir:

- Araziden çok sayıda toprak örneklerinin etiketlenmiş bir şekilde alınması,
- Toprak örneklerinin hava kuru hale gelmesi için bir süre bekletilmesi,
- Kurumuş toprak örneklerinin ahşap vb. bir tokmak yardımıyla ufalanması,
- Ufalanmış toprak örneklerinin 2 mm'lik elek kullanılarak ekenmesi,
- Elekten geçirilen topraklardan 100'er g tartılması,
- Laboratuvar ortamında saf su ile çamur ekstratlarının hazırlanması,
- Bir pompa yardımıyla vakum uygulanarak çamur ekstratlarından süzük çıkarılması,
- Çamur süzüklerinden de EC, pH vb. değerlerin okunup kaydedilmesi.

Görüldüğü üzere söz konusu doğrudan ölçüm yöntemiyle toprak tuzluluğunun belirlenmesi yorucu ve zaman alıcı uzun bir işlemler zinciri gerektirmektedir. Ancak, sulama yapılan tarım arazilerinde toprak tuzluluğunu zahmetsiz, kullanımı kolay ve hızlı bir şekilde belirlenmesi ve izlenmesi son derece önemlidir. Öte yandan, dolaylı yöntemlerle ise toprak tuzluluğu doğrudan doğruya ölçülemez. Burada yapılan işlem, dolaylı yöntemin, laboratuvar koşullarında geleneksel olarak belirlenen toprak tuzluluğuna karşı kalibre edilmesidir.

Son yıllarda hayatın tüm alanlarında olduğu gibi teknolojik gelişmeler tarımda da kendini göstermektedir. Bu bağlamda, toprak tuzluluğunu hızlı, pratik ve güvenilir bir şekilde belirlemede elektromanyetik teknikler geliştirilmiştir. Bunlardan bir tanesi EM38 tekniğidir. EM38 tekniği ile tarım alanlarındaki tuzluluk güvenilir ve doğru bir şekilde hızlıca belirlenebilmektedir. EM38 aletinin yatay ve düşey kullanımına göre toprağın farklı derinliklerdeki tuzluluk ölçülebilmektedir.

EM38 TEKNİĞİ İLE TOPRAK TUZLULUĞUNUN BELİRLENMESİ

Büyük ölçekli arazi koşullarında tuzluluk için çok sayıda örnekleme yapılmaktadır. İlave olarak, çok sayıdaki toprak örneklerinin laboratuvarında geleneksel yöntemlerle toprak saturasyon ekstratından toprak tuzluluğu belirlenmektedir. Sonuç olarak, araziden alınan toprak örnekleriyle laboratuvarında geleneksel yöntemlerle analizinin yapılarak tuzluluğu belirlemek mümkündür. Ancak, tüm bu arazi ve laboratuvar işlemleri uzun ve yorucu bir süreç gerektirmektedir. Topraktaki tuzluluğu ölçmek ve değerlendirmek için son yıllarda yeni teknikler ve bilgi işlem metotları geliştirilmektedir. Bu yeni metotlarla geleneksel tuzluluk ölçüm yöntemlerinin eksikliklerini giderilebilmektedir (Amezketta 2007). Toprak tuzluluğu ölçümü için bu yeni teknikler içerisinde en önemlilerinden biri Elektromanyetik (EM) sensörlü tekniktir. EM tekniği toprak saturasyon ekstratından (ECe) elde edilen tuzluluğa bağlı olarak toprağın elektriksel iletkenliğini (ECa) ölçmektedir. EM tekniği toprak tuzluluğunu hızlı ve güvenli bir şekilde belirlemek mümkündür. Ayrıca EM tekniğiyle, geleneksel yöntemlerde arazi ve laboratuvarında kullanılan zaman ve işgücü daha az olmaktadır (Amezketta, 2006). Taşınabilir elektromanyetik sensörlü EM38, tarım yapılan alanlarda toprak tuzluluğunu ölçmek için tasarlanmıştır. EM38 ile yatay veya düşey konumda kullanmaya bağlı olarak sırasıyla toprağın 0–1 m ve 0–2 m derinliği içerisindeki tuzluluk saptanabilmektedir. Arazide ölçümler hızlı bir şekilde yapılabilmektedir.

Şekil 1’de 0–1 m toprak derinliğinde tuzluluk ölçümü için EM38’in yatay kullanımı görülebilir. Şekil 2’de de 0–2 m toprak derinliğinde tuzluluk ölçümü için EM38’in düşey kullanımı verilmiştir.

TOPRAK TUZLULUĞUNU BELİRLEMEK İÇİN EM38 KALİBRASYONU

Tuzluluğun olumsuz etkilerini azaltmak ve kontrol altına almak sulu tarım için önemli bir konudur. Tuzluluğun kontrolü için teşhisi ve uzamsal dağılımının saptanması gerekmektedir. Sulanan bir alanda EM38 okumaları ile toprak tuzluluğunu değerlendirilmesi, tahmini ve haritalanması yapılabilmektedir.

Şekil 1. Arazide, 0-1 m toprak derinliğinde tuzluluk ölçümü için EM38'in yatay kullanımı.

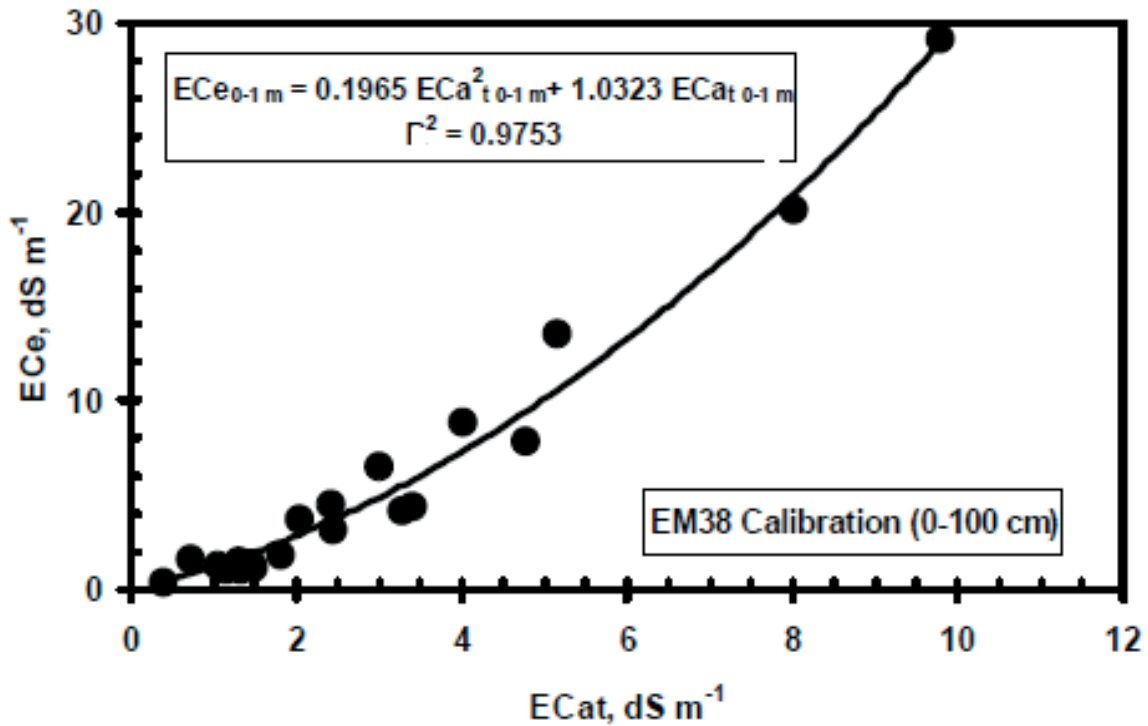
Şekil 2. Arazide, 0-2 m toprak derinliğinde tuzluluk ölçümü için EM38'in düşey kullanımı

Ülkemizde ve yurt dışında EM38 aleti ile toprak tuzluluğunun belirlenmesine yönelik birçok çalışma yapılmıştır. EM38 aleti ile toprak tuzluluğunun belirlenmesinde ilk aşama ve en önemlisi kalibrasyonunun doğru bir şekilde yapılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda, çalışma alanını temsil edebilecek sayıda noktalardan ve farklı derinliklerden toprak örnekleri alınır. Örneğin, Amezketa (2007) tarafında yürütülen bir araştırmada EM38 kalibrasyonu için tüm çalışma alanınının 20 noktasında 30'ar cm katmanlar halinde 90 cm derinliğe kadar toprak örnekleri alınmıştır. Ayrıca, çalışma alanınının 180 noktasından da EM38 ile okumalar yapıldığı bildirilmiştir (Amezketa, 2007). Cetin ve ark. (2012) tarafından yapılan çalışmada ise 0-30, 30-60, 60-100, 100-130, 130-160 ve 160-200 cm derinliklerden olmak üzere Mart 2007'de 33 ve Şubat 2008'de 20 noktadan toprak örnekleri alınmıştır. Araştırma alanında örnekleme yerlerinin erişebilirliğine bağlı olarak 97 ile 145 arasında değişen sayıdaki

noktalardan da EM38 ile okumalar yapıldığı bildirilmiştir (Cetin ve ark., 2012). Kaman ve ark. (2017) tarafından yürütülen araştırmada ise 22 noktadan ve Cetin ve ark. (2012) tarafından belirtilen toprak derinliklerinden olmak üzere toplam 132 adet toprak örneği alınmıştır. Laboratuarda geleneksel yöntemle toprak örneklerinin elektriksel iletkenlikleri ölçülmüştür.

Kalibrasyon çalışmalarında, geleneksel yöntemle doğrudan ölçülen toprak tuzluluğu ile diğer dolaylı ölçüm yöntemleri arasındaki ilişkiyi gösteren en önemli parametrelerden biri r^2 değeridir. Sözkonusu r^2 değerinin 1'e yakın olması istenir. Çünkü, r^2 değerinin 1'e yakın bir değer alması, dolaylı ölçüm yönteminin, toprak tuzluluğunu belirlemede güvenilirliğinin/geçerliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Cetin ve ark. (2012) tarafından, Adana'nın güneyinde Aşağı Seyhan Ovası'nda yapılan bir araştırmada 0-1 m toprak profili derinliği için EM38 aletinin kalibrasyonu yapılmıştır (Cetin ve ark., 2012, Şekil 3). Anılan çalışma, sulamadan dönen suların tekrar sulama amaçlı bir başka alanda da kullanıldığı ve toprak tuzluluğunun yüksek olduğu yaklaşık 7110 ha'lık çok geniş bir alanda yürütülmüştür. Şekil 3'de de görülebileceği gibi geleneksel yöntemle doğrudan ölçülen toprak tuzluluğu ile EM38 okumalarından elde edilen izafi elektriksel iletkenlik (ECa) arasında oldukça yüksek bir ilişki ($r^2 \approx 0.98$) elde edilmiştir (Cetin ve ark., 2012).

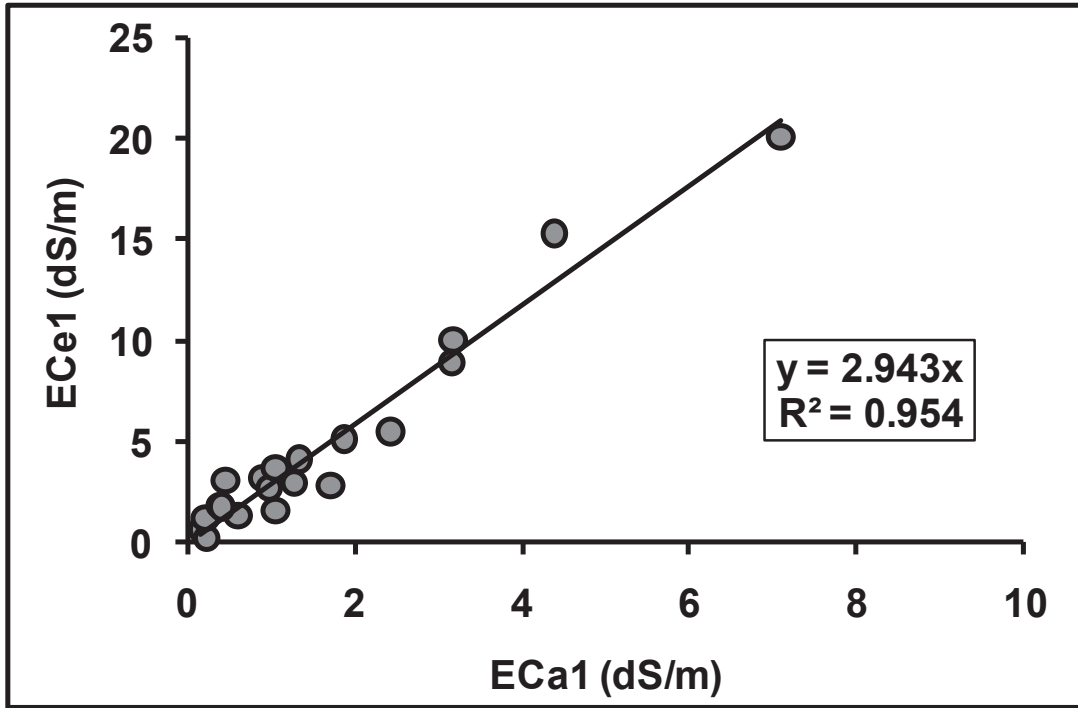

Şekil 3. Cetin ve ark. (2012) tarafından yapılan bir çalışmada, toprak tuzluluğu (ECe, dS/m) ile EM38 okumalarından elde edilen ortalama izafi elektriksel iletkenlik (ECa, dS/m) arasındaki ilişki (Cetin ve ark., 2012).

Kaman ve ark. (2017) tarafından yapılan bir başka araştırmada, geleneksel yöntemle belirlenen ortalama toprak tuzluluğu 0-1 m derinlikte $ECe_1=4.86$ dS/m ve 0-2 m derinlikte ise $ECe_2=6.36$ dS/m ölçülmüştür. EM38 okumalarından elde edilen ortalama izafi elektriksel iletkenlik ise 0-1 m derinlikte $ECa_1=1.64$ dS/m ve 0-2 m derinlikte ise $ECa_2=2.36$ dS/m

belirlenmiştir. Genel anlamda, ECe ve ECa arasındaki doğrusal ilişki oldukça yüksek bulunmuştur (Kaman ve ark., 2017, Şekil 4). Eğim, 0-1 derinlik için 1'e yakın ($r^2 \approx 0.95$) çıkmıştır. Böylece, EM38 okumaları ile toprak tuzluluğu arasında iyi bir doğrusal ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Sulama, sürdürülebilir tarımın ayrılmaz bir parçası ve bitkisel üretimde en önemli tarımsal girdilerden biridir. Dünyanın birçok bölgesinde sulamanın öneminin artmasına karşılık, suyun etkin bir biçimde ve çevreye de zarar vermeden kullanımı konusundaki endişelerde hızla artmaktadır. Bu sebeple etkin bir su kullanımı için sulama programlaması yapmak gerekmektedir (Ertek ve Kanber, 2000).

Şekil 4. Kaman ve ark. (2017) tarafından yapılan bir çalışmada, toprak tuzluluğu (ECe, dS/m) ile EM38 okumalarından elde edilen ortalama izafi elektriksel iletkenlik (ECa, dS/m) arasındaki doğrusal ilişki (Kaman ve ark., 2017).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Eskiden olduğu gibi günümüzde de tarım milli ekonominin en önemli unsurlarından biridir. Bu nedenle tarım stratejilerinin ülke ekonomisine katkıları çok yüksektir. Tarımda birim alandan alınacak verimin artırılmasıyla hem üretici hem de ülke ekonomisi daha yüksek düzeylere çıkacaktır. Bitkisel üretimde verimi arttırıcı tedbirler aşağıdaki gibi maddeler halinde özetlenebilir:

- ✓ İyi kaliteye sahip tohumların geliştirilmesi,
- ✓ Hastalık ve zararlılarla zamanında ve etkin bir mücadele,
- ✓ Taşkın, şiddetli yağmur vb. doğal afetlerden koruma,
- ✓ Don gibi olumsuz iklim koşullarından koruma,
- ✓ En doğru bir şekilde bitki besleme uygulamaları,

- ✓ Derin ve havadar bir bitki kök bölgesi için doğru bir mekanizasyon çalışmaları,
- ✓ Hasat edilen ürünlerin zamanında pazara sevk edilmesi, muhafazası, işlenmesi,
- ✓ Tarım işletmelerin ekonomik analizinin yapılması,

Yukarıda maddeler halinde sıralanan, bitkisel üretimde verimi arttırıcı tedbirler ancak iyi tarım toprağı varlığında mümkündür. Aşırı ve bilinçsiz bir şekilde tuzlulaşmaya, çoraklaşmaya terk edilmiş tarım alanlarında bitkisel verimin artmasında bahsedilemez. Dahası, verim düşüşleriyle birlikte tarım yapılabilen arazi varlığında azalışlar meydana gelmektedir.

Bir ülkenin en önemli ekonomik varlığı, yer altı ve yer üstü kaynaklarıdır. Bunlar içerisinde de tarımsal üretim için, toprak ve su kaynakları yer almaktadır. Toprak ve su kaynaklarının sürdürülebilir kılınması son derece önemlidir. Sürdürülebilir sulu tarım için toprakta olası tuz yığılmasının hızlı, doğru ve pratik bir şekilde belirlenmesi ve izlenmesi bir zorunluluk haline gelmektedir. Bu amaçla geliştirilmiş EM38 tekniğı ise toprakta olası tuz yığılmasının hızlı, doğru ve pratik bir şekilde belirlenmesi ve izlenmesinde kullanılabilir gelmektedir.

KAYNAKÇA

- AMEZKETA, E., “An Integrated Methodology for Assessing Soil Salinization, a Pre-Condition for Land Desertification”, **Journal of Arid Environments**, 2006, 67, 594–606.
- AMEZKETA, E., “Soil Salinity Assessment Using Directed Soil Sampling from a Geophysical Survey with Electromagnetic Technology: A Case Study”, **Spanish Journal of Agricultural Research**, 2007, 5(1), 91–101.
- ÇETİN, M. ve C. KIRDA, “Spatial and Temporal Changes of Soil Salinity in a Cotton Field Irrigated with Low-Quality Water”, **Journal of Hydrology**, 2003, 272, 238–249.
- ÇETİN, M., H. İBRİKÇİ, C. KIRDA, H. KAMAN, E. KARNEZ, J. RYAN, S. TOPÇU, M.E. ÖZTEKİN, M. DİNGİL ve S. SESVEREN, “Using an Electromagnetic Sensor Combined With Geographic Information Systems To Monitor Soil Salinity In An Area Of Southern Turkey Irrigated With Drainage Water”, **Fresenius Environmental Bulletin**, 2012, 21(5), 1133-1145.
- ERTEK, A. ve KANBER, R., “Pamukta Uygun Sulama Dozu ve Aralığının Pan-Evaporasyon Yöntemiyle Belirlenmesi”, **Tr J. Agriculture and Forestry**, 2000, 24, 293-300.
- KAMAN, H., A. KURUNC ve M. ÇETİN, “Soil Salinity Appraisal in Large-Irrigation Areas by Using EM38 Technique”, **Fresenius Environmental Bulletin**, 2017, 26(6), 4222-4226.
- KATERJI, N., J.W. VAN HOORN, A. HAMDY ve M. MASTRORILLI, “Response of Tomatoes, a Crop of Indeterminate Growth, to Soil Salinity”, **Agr. Water Manage.**, 1998, 38, 59-68.
- KAYNAK, L., B. İMAMGİLLER, N. ERSOY ve K. YAZICI, “Tarım Topraklarında Tuzluluk Sorunu”, **GAP Çevre Kon.**, 2000, 555-562.
- KONAK, C., R. YILMAZ ve O. ARABACI, “Ege Bölgesi Buğdaylarında Tuza Tolerans”, **Tr. J. of Agr. and For.**, 1999, 23(5), 1223–1229.

- MASOUD, F.I., “Salt-affected Soils at a Global Scale and Concepts for Control”, **FAO Land and Water Development Div.**, Technical Paper, Rome, Italy, 1981, s: 21.
- SZABOLCS, I., “Salt-Affected Soils”, CRC Press, Inc. Boca Raton, Fla., 1989, 274 p.
- TUZCU, Ö., B. ÇEVİK, M. KAPLANKIRAN ve C. KIRDA, “Influence of Different Irrigation Methods on Nutrient Uptake of Lemon Trees”, **Adv. Hort. Sci.**, 1988, 2, 79–83.
- VULKAN-LEVY, R., I. RAVINA, A. MANTELL ve H. FRENKEL, “Effect of Water Supply and Salinity on Pima Cotton”, **Agr. Water Manage.**, 1998, 37, 121-132.
- YURTSEVEN, E., A. ÖZTÜRK, ve A.H. ORTA, “Sulanan Alanlarda Tuz Dengesindeki Değişmeler”, **6. Ulusal Kült. Kon.**, 05-08 Haziran, Kirazlıyayla, 1997, 532-543.

TÜRKİYE’DE KIRSAL KALKINMA DESTEKLERİ KAPSAMINDA TARIMA DAYALI YATIRIMLARIN DESTEKLENMESİ KONUSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR (2017-2018)

Mukaddes ARSLAN*

ÖZET

Türkiye’de tarım politikaları hükümetler nezdinde, dünyanın ve ülkemizin gelişen şartlarına uygun olarak yürütülmektedir. Bu doğrultuda kırsal kalkınma destekleri kapsamında tarıma dayalı yatırımların desteklenmesi konusunda çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu alanlarda: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı [TKDK-Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu](#) ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü AB Yapısal Uyum Yönetim Otoritesi Daire Başkanlığı görev üstlenmiştir.

TKDK-Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına bağlı olarak, 2007’de 5648 sayılı Kanunla, kırsal kalkınma programlarının faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi amacı ile kurulmuştur. Avrupa Birliği desteğinde olan Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı’nın, Kırsal Kalkınma Bileşeni kapsamında hazırlanan IPARD Programı’nın uygulanmasından sorumludur. 13 Eylül 2017 tarihli ve 30179 sayılı Resmî Gazete’de Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığından, “kırsal kalkınma destekleri kapsamında tarıma dayalı yatırımların desteklenmesi hakkında tebliğ” yayımlanmıştır. Tebliğ numarası: 2017/22’dir. Tebliğ, 18/4/2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanunu, 22/2/2016 tarihli ve 2016/8541 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesine İlişkin Karar esas alınarak hazırlanmıştır. İlgili tebliğde “Doğal kaynaklar ve çevrenin korunmasını dikkate alarak kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunun sağlanması için küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, tarımsal pazarlama altyapısının geliştirilmesi, gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması, kırsal ekonomik altyapının güçlendirilmesi, tarımsal faaliyetler için geliştirilen yeni teknolojilerin üreticiler tarafından kullanımının yaygınlaştırılması, yürütülmekte olan kırsal kalkınma çalışmalarının etkinliklerinin artırılması, kırsal toplumda yerel kalkınma kapasitesinin oluşturulmasına katkı sağlamak için yeni teknoloji içeren yatırımların desteklenmesine ilişkin usul ve esaslar” ve “1/1/2016-31/12/2020 tarihleri arasında, kırsal alanda ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak, tarım ve tarım dışı istihdamı geliştirmek, gelirleri artırmak ve farklılaştırmak için kadın ve genç girişimciler öncelikli olmak üzere gerçek ve tüzel kişilerin ekonomik faaliyetlere yönelik yatırımlar için yapılacak hibe ödemelerine ilişkin hususlar” belirtilmektedir. İlgili tebliğde, İğdır İlinden de bahsedilmektedir. Tebliğin bu kısmında: “Adana, Adıyaman, Antalya, Artvin, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Edirne, Eskişehir, Gaziantep, Gümüşhane, Hakkari, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Muğla, Niğde, Rize, Sakarya, Siirt, Sinop, Tekirdağ, Tunceli, Zonguldak, Bayburt, Kırıkkale, Batman, Şırnak, Bartın, Iğdır, Yalova, Karabük, Kilis, Osmaniye ve Düzce illerinde: Bitkisel ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, Hayvansal ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, Su ürünlerinin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, Soğuk hava deposu, Çelik silo, Hayvansal ve bitkisel orijinli gübre işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, Yenilenebilir enerji kullanan yeni sera, Yenilenebilir enerji üretim tesisleri, Tarımsal üretime yönelik sabit yatırımlar, Kırsal ekonomik alt yapı yatırım konularından; kırsal turizm, çiftlik faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik altyapı sistemleri, el sanatları ve katma değerli ürünler, bilişim sistemleri ve eğitimi yatırımları hibe desteği kapsamında değerlendirilir” denmektedir. Tebliğde hibe destekleri, proje, teknik ve mali destekler vd. ayrıntı bilgileri de verilmektedir.

Biz bu çalışmamızda; TBMM Arşivi, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Arşivi, [TKDK \(Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu\)](#) Arşivi, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Arşivi, Bakanlık Dokümanları (Uygulama Rehberi, Satın Alma Kitabı, Mevzuat, Genelgeler), bu konuda basın yayın organlarında yer alan haber ve yazılardan faydalanarak, konumuzu bu bağlamda güncel ve birinci elden ana kaynaklardan sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Tarım Politikaları, Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi.

Türkiye’de tarım politikaları işbaşına gelen hükümetlerin icraatları çerçevesinde, dünyanın ve ülkemizin gelişen şartlarına uygun olarak yürütülmektedir. Bu doğrultuda kırsal kalkınma destekleri kapsamında tarıma dayalı yatırımların desteklenmesi konusunda çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Türkiye’de kırsal kalkınma ve tarım kavramları son günlerde önemli hale gelmiştir.

* Tarihçi-Eğitimci, mukaddesarlan11@gmail.com

Tarım, gerekli ve yararlı bitkileri yetiştirmek, ürün elde etmek amacıyla toprak üzerinde yapılan çalışmaların tümü demektir. Kırsal Kalkınma ise, Kent ile kırsal arasındaki sosyokültürel ve ekonomik farklılıkların giderilmesi ve kırsal nüfusu yerinde kalkındırmayı amaçlayan bir tanımdır.

Türkiye topraklarının % 36'sında tarım yapılabilir. Türkiye arazisinin % 36'sı ekili-dikili alan, % 32'si çayır ve otlak, % 26'sı orman ve % 6'sı diğer alanlardır. Türkiye'de Tarımı Etkileyen Faktörler: Sulama, Gübre Kullanımı, Tohum Islahı, Makine Kullanımı, Zirai Mücadele, Toprak Bakımı, Toprak Analizi, Destekleme Alımı ve Pazar vd. konulardır. İklim, Yükselti, Denize göre konum, Toprak şartları ve Beşeri faktörler de önemlidir.

Türkiye'de tarım ve kırsal kalkınma destekleri çalışmaları alanında temelde 2 kurum vazifelidir. Bunlardan birincisi Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü AB Yapısal Uyum Yönetim Otoritesi Daire Başkanlığı, ikincisi ise Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı TKDK-Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumudur.

Avrupa Birliği Yapısal Uyum Yönetim Otoritesi Daire Başkanlığının görevleri şunlardır: Tarım sektörünün geliştirilmesi, kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarıma dayalı yatırımların desteklenmesi, alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması, kırsal alandaki insan kaynakları kapasitesinin geliştirilmesi için Avrupa Birliği programları kapsamında, ülkesel program ve projeler hazırlamak, Avrupa Birliği kaynakları ile yürütülen kırsal kalkınma programlarına ilişkin koordinasyonu sağlamak, 5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun uyarınca kurulan İzleme Komitesinin sekreteryaya işlemlerini yürütmek, 'Kırsal Kalkınma Programı Yönetim Otoritesinin Görevleri ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik' gereğince Kırsal Kalkınma Programını hazırlamak.

TKDK-Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ise, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına bağlı, kamu tüzel kişiliğini haiz, idari ve mali özerkliğe sahip, özel bütçeli bir kamu kurumu olarak, 2007'de 5648 sayılı Kanunla, kırsal kalkınma programlarının faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi amacı ile kurulmuştur. Avrupa Birliği desteğinde olan Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'nın, Kırsal Kalkınma Bileşeni kapsamında hazırlanan IPARD Programı'nın uygulanmasından sorumludur. Proje Yönetimi Koordinatörlüğü, Proje İzleme ve Kontrol Koordinatörlüğü, Finansman genel koordinatörlüğünden oluşan Ana hizmet birimleri bulunmaktadır.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun Kuruluş kanunu mevzuatta yer almaktadır. İlgili Kanun Numarası: 5648, Kabul Tarihi: 4.5.2007, Yayımlandığı Resmi gazete tarihi: 18.5.2007 ve Sayısı: 26526'dır. Kanunda; ulusal kalkınma plan, program ve stratejilerinde öngörülen ilke ve hedefler çerçevesinde, Avrupa Birliği ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakları da kapsayacak şekilde, kırsal kalkınma programlarının uygulanmasına yönelik faaliyetleri gerçekleştirmek amaçlarından bahsedilmektedir. Kurum, merkez ve taşra teşkilatlarından oluşmaktadır. Taşradaki İl koordinatörlüklerinin görevleri ise: İl düzeyinde duyuru ve tanıtımları yapmak, faydalanıcılara yönelik tanıtım, bilgilendirme, eğitim ve yönlendirme faaliyetlerini yürütmektir.

İl Koordinatörlüklerinin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik, 24 Eylül 2008 tarihli ve 27007 Sayılı Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Avrupa Birliği tarafından kırsal kalkınma için sağlanan malî kaynakların programlanması, kullanılması ve malî yönetimine ilişkin usul ve esaslar ile Kurumun yetki ve sorumlulukları Avrupa Birliği ile imzalanan

anlaşmalar çerçevesinde belirlenmektedir. Bu anlaşmalara göre yetkili kılınan ulusal makam ve kurumlar tarafından fonların kullanımı konusunda Kurumun ulusal akreditasyonu sağlanmaktadır. Kurum, Avrupa Birliği’nin aday ve potansiyel aday ülkelere destek olmak amacıyla oluşturduğu Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı’nın, Kırsal Kalkınma Bileşeni kapsamında hazırlanan IPARD Programı’nın uygulanmasından sorumlu olup, Avrupa Birliği Komisyonu’nun gerçekleştirdiği akreditasyon ve yetki devri sürecini 30 Ağustos 2011 tarihi itibarıyla başarı ile tamamlamış ve IPARD desteklerini kullanırmaya başlamıştır. Faydalanıcılara uygun harcamalar karşılığında sağlanan ve %50 ile %65 arasında değişen mali desteğin kaynağı, Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti Eş-finansmanı ile oluşturulan IPARD Programı Fonudur. “Kamu Katkısı” olarak adlandırılan bu destek, program çerçevesinde gerçekleştirilmiş yatırımlar için geri ödemesiz olarak kullanılmaktadır.

Kurumun Proje İşlemleri Başvuru İşlemlerinde örnek olarak: IPARD 2 Başvuru Çağrı Rehberlerinde: Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (Süt Üreten Tarımsal İşletmeler, Kırmızı Et Üreten Tarımsal İşletmeler, Kanatlı Eti Üreten Tarımsal İşletmeler, Yumurta Üreten Tarımsal İşletmeler); Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile ilgili Fiziki varlıklara yönelik Yatırımlar; Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve iş geliştirme (Bitkisel Üretim Çeşitlendirilmesi ve Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Paketlenmesi, Arıcılık ve Arı Ürünlerinin Üretimi, İşlenmesi ve Paketlenmesi, Zanaatkarlık ve Yerel Ürün İşletmeleri, Kırsal Turizm ve Rekreasyon Faaliyetleri, Su Ürünleri Yetiştiriciliği, Makine Parkları, Yenilenebilir Enerji Yatırımları); IPARD 1: Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılandırılması ve Topluluk Standartlarına Ulaştırılmasına Yönelik Yatırımlar, Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanmasının Yeniden Yapılandırılması ve Topluluk Standartlarına Ulaştırılmasına Yönelik Yatırımlar, Kırsal Ekonomik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesine Yönelik Yatırımlar (Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi, Yerel Ürünler ve Mikro İşletmelerin Geliştirilmesi, Kırsal Turizm, Kültür Balıkçılığının Geliştirilmesi) bulunmaktadır.

Diğer taraftan 2018’de uygulanacak olan Tarımsal Destekleme miktarları belirlenmiştir. Çiftçi Kayıt Sistemi’ne (ÇKS) dâhil olan çiftçilere bu yıl için ödenecek tarımsal destekler belirlenerek 2018 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere ilişkin Bakanlar Kurulu Kararı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Yapılan desteklemeler ana başlıklar olarak şunlardır: Alan bazlı destekler, Atık desteği, Sertifikalı fidan-fide desteği, Arıcılık desteği, İyi tarım uygulamaları desteği, hayvan-su-süt ürünleri desteği, yurtiçi sertifikalı tohum kullanımı desteği, yem bitkileri üretim desteği vd. Ayrıca Çoban istihdamı desteği, Toprak analiz desteğinin yapılacağı ve 1 Ocak 2018 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Bakanlar Kurulu Kararı bilgi olarak sunulmaktadır.

IPARD uygulama yapıları; Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB), Yönetim Otoritesi (YO) olarak; Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) da IPARD Ajansı olarak belirlenmiştir. 2007-2013 yılları için hazırlanan IPARD Programı’na ilişkin uygulamalar, 29 Ağustos 2011 tarih ve C(2011)/6079 sayılı Avrupa Komisyonu kararı ile yetki devri verilmesi sonrası başlamıştır. 2012 yılı sonuna kadar 20 ilde devam eden uygulamalar, Avrupa Komisyonu’nun 25 Temmuz 2013 tarihli yetki devri kararı ile 42 ile yaygınlaştırılmıştır. IPARD, Avrupa Birliği (AB) tarafından aday ve potansiyel aday ülkelere destek olmak amacıyla oluşturulan, “Katılım Öncesi Yardım Aracı”nın (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA) Kırsal Kalkınma bileşenidir. IPARD -Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni (Instrument for Pre-accession Assistance in Rural Development) demektir. IPARD, Avrupa Birliği’nin Ortak Tarım Politikası, Kırsal Kalkınma Politikası ve ilgili politikalarının uygulanması ve yönetimi için uyum hazırlıklarını ve bu kapsamda politika geliştirilmesini desteklemeyi amaçlar.

IPARD desteğinin 2014-2020 dönemini içeren çok yıllık “Kırsal Kalkınma Programı” kapsamında uygulanması gerekmektedir. Bu süreçte Avrupa Komisyonu ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından birlikte finanse edilecek destek programları uygulanacağı belirtilmektedir. AB, aday ve potansiyel aday ülkelere adaylık sürecinde destek olmak amacıyla, Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı’nı oluşturmuştur. Aday ülke konumunda olan Türkiye, IPA’nın V. Bileşeni’nden -Kırsal Kalkınma- faydalanmak amacıyla, IPARD Programı’nı hazırlamıştır. Bu program, Avrupa Komisyonu tarafından 25 Şubat 2008’de, Türkiye’de ise Yüksek Planlama Kurulu tarafından 30 Aralık 2009’da onaylanmıştır.

IPA’nın V.bileşeni, Türkiye’de ilk kez 2007-2013 tarihleri arasında uygulanmış ve “Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma- IPARD 1” olarak kayıtlara geçmiştir. Daha sonra ise 2014-2020 tarihleri arasında kapsayan “IPARD 2” dönemine geçilmiştir. IPARD ile AB’nin ortak tarım, kırsal kalkınma vd. politikalarının uygulanması amaçlanmış ve bu kapsamda 42 İl’in desteklenmesi karar altına alınmıştır. Bu iller; Afyonkarahisar, Ağrı, Amasya, Aksaray, Ankara, Ardahan, Aydın, Balıkesir, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Karaman, Kars, Kastamonu, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Mardin, Mersin, Muş, Nevşehir, Ordu, Samsun, Şanlıurfa, Sivas, Tokat, Trabzon, Uşak, Van, Yozgat’tır.

24.12.2008 tarihli ve 27090 sayılı Resmi Gazete’de (Mükerrer), ‘Milletlerarası Antlaşma’ başlığı altında “Karar Sayısı: 2008/14450-3.12.2008 tarihli ve 5824 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunan ekli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Avrupa Toplulukları Komisyonu Arasında Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA) ile Temin Edilen Yardımın Uygulanması Çerçevesinde Türkiye Cumhuriyetine Sağlanan Avrupa Topluluğu Mali Yardımlarıyla İlgili İşbirliği Kuralları Hakkında Çerçeve Anlaşma"nın onaylanması; Dışişleri Bakanlığının 10.12.2008 tarihli 1273 sayılı yazısı üzerine, 31.05.1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3.maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 19.12.2008 tarihinde kararlaştırılmıştır” denilmektedir.

Sektörel anlaşma ise: “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Avrupa Komisyonu arasında Türkiye Cumhuriyetine yönelik AB mali yardımına ilişkin işbirliği ve katılım öncesi yardım aracı (IPA) beşinci bileşeni -kırsal kalkınma bileşeni -(IPARD) kapsamındaki yardımın uygulanması için kurallar hakkında anlaşma” olarak, Avrupa Komisyonu Tarım ve Kırsal Kalkınma Genel Müdürlüğü ile Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği arasında Ankara ve Brüksel’de 07.05.2010’da imzalanmıştır. 2013’de ise Sektörel anlaşmada bazı değişikliklere gidilmiştir.

“IPARD II” Programı, “Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı-Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) (2014-2020)” başlığı ile yayımlanmıştır. Bu kitapçıkta genel olarak özetle şu konular yer almaktadır: IPA Kırsal kalkınma Programı Başlığı, Yararlanıcı Ülke, Programın Kapsadığı Coğrafi Alan, Coğrafi Alanın Genel Sosyo-Ekonomik Koşulları, Tarım, Ormancılık ve Gıda Sektörlerinin Performansı, Çevre ve Toprak Yönetimi, Kırsal Ekonomi ve Yaşam Kalitesi, Genel Durum Göstergeleri Tabloları, Yerel Kalkınma Stratejilerinin Hazırlanması ve Uygulanması – LEADER, AB Yardımının Temel Sonuçları, Transfer Edilen Tutarlar, Değerlendirmelerin Özeti veya Alınan Dersler, Mevcut Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisinin Tanımı, Önerilen IPARD Müdahalesi ve Ülke Strateji Belgesi (USB) Arasındaki Tutarlılık, IPARD İçin Seçilen Tedbirler, Sayısal Hedefler, Ortak Göstergeler Şeklinde Belirtilmesi Gereken Hedefleri Gösteren Müdahale Mantiği Özet Tablolar, Kapsamlı Mali Tablolar, Yıllar İtibariyle AVRO Olarak IPARD Fonlarına Maksimum AB Katkısı, Seçilen tedbirlerin tanımları, Tedbir Bazında Açıklamalar; Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar, Üretici Gruplarının Kurulmasına Destek, Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar, Tarım-Çevre, İklim ve Organik Tarım Tedbiri,

Kırsal Alanda Kamu Altyapı Yatırımları, Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme, Teknik Destek, Danışmanlık Hizmetleri; Ulusal Kırsal Kalkınma Ağı; IPARD’ın Diğer Kaynaklar (Ulusal ve Uluslararası) Tarafından Finanse Edilen Tedbirler; Uygulama Otoritesinin Tanımlanması, Yönetim ve Kontrol Yapısı, İstişarede bulunan Ortaklar Listesi ve İstişare Sonuçları; Programın Çeşitli Aşamalarında (Tasarım, Uygulama, İzleme, Değerlendirme) Kadın Erkek Eşitliğinin Nasıl Teşvik Edileceği, Teknik Hizmetler ve Danışmanlık Hizmetleri vd.

Programın Kapsadığı Coğrafi Alan kısmında: “2014-2020 programı ilk başta IPARD 2007-2013’ün uygulandığı 42 ili (Afyonkarahisar, Ağrı, Aksaray, Amasya, Ankara, Ardahan, Aydın, Balıkesir, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Karaman, Kars, Kastamonu, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Mardin, Mersin, Muş, Nevşehir, Ordu, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Tokat, Trabzon, Uşak, Van ve Yozgat) kapsayacaktır. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, IPARD Programı’nın 81 ilin tamamının katılımını öngördüğünden, eldeki bütçe, fon emilim eğilimleri ve maliyet/kâr analizi ile yönetim maliyetleri göz önünde bulundurularak IPARD 2014-2020 program kapsamının tüm illere genişletilmesi gündeme gelebilir. Karar alınırken ayrıca, AB Kırsal Kalkınma deneyiminin tüm ülke genelinde genişletilmesi ile ortaya çıkan katma değer de hesaba katılacaktır” denilmektedir.

“Coğrafi Alanın Genel Sosyo-Ekonomik Koşulları” başlığı altında güncel ve konumuzla ilgili olarak bilmemiz gereken şu özet bilgiler yer almaktadır: Türkiye’nin nüfusu 2013’de % 13,7’e kadar inerek gözle görülür bir düşüş göstermiştir. 31 Aralık 2013 itibariyle Türkiye’nin nüfusu 76.667.864 olmuştur. 31.12.2013 itibariyle, 20.922.196 kişi kırsal kesimde yaşamaktadır ve bunların 13.845.332’si IPARD illerinde yer almaktadır... Eğitim 25-64 yaş arası nüfusa bakıldığında: % 55,1’inin ilkokul-ortaokul, % 18,2’sinin lise mezunu olduğu, % 16,4’ünün ise yükseköğrenim derecesine sahip olduğu görülmektedir. Bu rakamlar AB ortalamasının altındadır. 2012’de Avrostat tarafından yayımlanan verilere göre beklenen eğitim süresi Finlandiya’da 20.4 ve AB ortalaması 17.4 yıl iken bu rakam Türkiye’de 14.4 yıla karşılık gelmektedir. Eğitim düzeyi kırsal alanlarda daha da düşük düzeydedir. Kırsal alanlarda, 25-64 yaşları arasında % 67.0’si ilkokul ya da ortaokul, % 10.7’si lise mezunu ve % 3.8’i yüksek öğrenim derecesine sahiptir... İstihdam İşgücü büyüklüğü 2013 senesinde 27,046,494 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam işgücü katılım oranının % 48.3 gibi düşük bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu düzeyin kadınlar arasında daha düşük olduğu bilinmektedir... 2007-2013 seneleri arasında toplam istihdam yaklaşık 4,392,000 artarak 24,601,000’e ulaşmıştır. Bu % 22’lik bir artışa denk düşmektedir. Aynı dönemde tarım sektöründeki artış, 2013’te tarım sektöründe istihdam edilen 5,204,000 kişi sayısı ile % 15 düzeyindedir. Aynı dönemde toplam işsizlik oranı 0.6 puan artarak % 9.7 olmuştur. Kentsel işsizlik oranı 0.5 puan artarak % 6.1’e ulaşmıştır. Son on senede toplam istihdamda tarıma düşen pay % 29.1’den %23.6’ya düşerken hizmet sektörünün payı % 46.0’dan % 50.0’a yükselmiştir...

Türkiye’de kırsaldan kentlere göçler olmaktadır. 2013 yılında İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Bursa ve komşu illerine göçler yapılmıştır. Kırsal nüfus oranı 1980’de % 56.1 iken 2012’de % 22.7’ye düşmüştür... GSYH Kişi başına düşen GSYH 2007 ile 2013 arasında % 15’lik bir artış kaydetmiştir. Bu yıllık ortalama % 2.1’lik bir büyümeye denk düşmektedir... Son on senede sanayi üretim endeksi % 60 artmış ve sanayi ürünlerinin toplam ihracattaki payı % 90’ı aşmıştır. Tarım üretiminde ise toplam değer 2012’de 200 milyar TL’yi aşmıştır. Bu değer % 43.8’i bitkisel üretimden gelirken % 31.6’sı hayvancılık, % 24.6’sı ise hayvan ürünlerinden gelmektedir. Tarımın GSYH’deki payı değer cinsinden senelik % 3.1 artış oranı ile % 9.3 olmuştur... 2013’te Türkiye’nin toplam ihracatı yaklaşık 151 milyar USD iken ithalat 251 milyar USD dolayında gerçekleşmiştir... Bu programın yazıldığı sırada Türkiye’de 81 il, 919 ilçe, 18,248 köy ve 31,718 mahalle bulunmaktadır.

Türkiye'de arazi kullanımı dağılımı ile ilgili olarak: Tarım toplam toprak alanının % 31.1'ini kaplamakta, ormanlar % 27.6, otlaklar ise % 18,6'dır. (TÜİK-2001 Tarım Sayımı). Bir başka önemli bilgi ise; Türkiye'nin toplam yüzölçümü 785.345 km² olup bunun 774.836 km²'si (% 98.7) 10.509 km²'si göl, akarsu vb. su alanları dışında kalan toprak alanlarıdır. Toprak alanlarının % 31,5'i ekilebilir arazidir. Nüfus kaybı kırsal alanları ve çevreyi olumsuz yönde etkilemiştir ve topraklar terk edilmektedir. Türkiye'nin topraklarının % 86'sı erozyona maruz kalmaktadır. 24.44 milyon ha ekilebilir arazinin % 59'unun ise erozyon tehdidi altında olduğu, çölleşme tehlikesi altındaki tarım arazilerinin ekili alanların % 5.48'ine denk geldiği, Türkiye'nin biyolojik çeşitlilik bakımından Avrupa'da 9. sırada olduğu, her biri kendi iklim, flora ve fauna çeşitliliklerine sahip olan 7 coğrafi bölge, 3 ekolojik alan oluşturduğu, Organik Tarım Yasasının 2004'de yayınlandığı belirtilmektedir.

Türkiye'de İl ve ilçe merkezlerinde yer alan yerleşim yerleri kentsel, bunlar dışında kalanlar ise kırsal olarak nitelenmektedir. Nüfusu 20,000'den az olan yerleşim yerleri kırsal alan olarak kabul edilmiştir. IPARD 2007-2013 bu tanıma dikkate almıştır. Buna göre ülkemizin toplam nüfusunun % 27.7'si ve mevcut IPARD illerinin nüfusunun % 18.3'ü kırsal alanlarda yaşamaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan nüfusun çoğunluğunun nüfusu 2,000'den az olan yerleşim yerlerinde yaşadığı da bilinmelidir. Türkiye'deki toplam kırsal nüfus 20,922,196 (% 27.7), 42 ildeki kırsal nüfus ise 13,845,332 (% 18.3) dir...

Kırsal alanlardaki en küçük yerleşim birimi köylerdir. Türkiye'de (2012 itibariyle) 34,292 köy mevcuttur. Toplam 11,883,500 kişi köylerde yaşamaktadır. 892 ilçenin 590 ilçe merkezi kırsal alan kapsamındadır. 4,058,130 kişi kırsal ilçe merkezlerinde yaşamaktadır. (31.12.2012-TÜİK). Kırsal Ekonomi Kırsal alanlarda yaşayan nüfusun % 66.4'ü tarım faaliyetlerinde bulunmaktadır. 179 adet tescil edilmiş coğrafi işaret bulunmaktadır. Bunların 200'ü tescil sürecindedir. Yine tarım ve çevre ile ilgili olarak Türkiye, 2004'de Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinin, 2009'da ise Kyoto Protokolü'nün taraflarından biri olmuştur. IPARD programları ile tarımsal işletmeler kurumsal hale gelmekte ve çiftçilerin daha fazla proje teklifi hazırlamaya başladıkları görülmektedir.

IPARD Programı'nın (2014-2020) ön değerlendirme çalışması 23.06.2014'de başlamış ve nihai taslak rapor 22.07.2014'de sunulmuştur. Ulusal IPA Koordinatörü -NIPAC, Ulusal IPA Koordinatörü'nün sekreteryaya hizmetleri ise Avrupa Birliği Bakanlığı tarafından gerçekleştirileceği belirtilmektedir.

IPARD 2014-2020 hazırlanışında katılımcı bir yaklaşım sergilenmiş, 19-20 Şubat 2013'de Brüksel'de yapılan "IPARD II için Taslak Tedbirler" başlıklı çalıştayın ardından çalışma grupları oluşturulmuş, ilgili kurumlar, STK'lar, Üniversiteler bu gruplarda yer almıştır. IPARD değerlendirme toplantısı 9 Eylül 2013'de Nevşehir'de yapılmış, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı İl Müdürleri ve TKDK İl Koordinatörleri toplantıya katılmışlar ve IPARD 2007-2013 uygulamalarını görüşmüşler ve IPARD 2014-2020'den beklentilerini ortaya koymuşlardır. Yine TKDK ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 11-16 Kasım 2013'de Antalya'da sektörel toplantılar yapılmış, toplantılara toplam 100 kurum katılmıştır. Katılımcılar arasında 50 kamu kuruluşu, 5 üniversite, 26 üretici veya sanayi birliği ve 19 sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır.

TKDK tarafından 21.12.2017 tarihinde IPARD II Programı kapsamında Üçüncü Başvuru Çağrı İlanı yayınlanmıştır. Bu Başvuru Çağrı İlanında: "Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar" ile "Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme" sektörleri kapsamında başvurular kabul edileceği belirtilmektedir.

TKDK'nun 31 Ağustos 2015 tarihli kırsal kalkınma verileri yayınlanmıştır. Buna göre TKDK, dört yıllık süreçte ülke ekonomisine 4,6 milyar liralık yatırım kazandırmıştır. Yatırımlar kapsamında 41 bin kişiye istihdam sağlanmıştır. TKDK, Kırsal Kalkınma - IPARD Programı fonlarını kullanılmakta ve farklı sektörlerden yatırımcılara %50 ile %65 oranında hibe vermektedir. 42 ilde, süt ve et besiciliğine (kırmızı ve kanatlı eti); işleme ve pazarlama

sektöründe et, süt, meyve-sebze ve su ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasına; küçük çiftçilere yönelik olarak ise kırsal ekonomik faaliyetler kapsamında arıcılık, seracılık, tıbbi ve aromatik bitki yetiştiriciliği, yerel ürünler ve el sanatları ile kırsal turizm ve kültür balıkçılığına yönelik yatırımlara destek verilmektedir.

Diğer taraftan uygulamasına devam edilen IPARD-I Programının devamı niteliğindeki, 2014-2020 IPARD-II Programı, 27 Ocak 2015’de Avrupa Komisyonu tarafından resmen onaylanmıştır. Burada verilen bilgiye göre IPARD-II Programı ile 801 milyon avro AB katkısı ile 244 milyon avro Türkiye Cumhuriyeti katkısı olmak üzere 1 milyar 45 milyon avro -3 Milyar TL- hibe kullanılacaktır.

2006 tarihinde kabul edilen Tarım kanunu (Kanun Numarası: 5488, Kabul Tarihi: 18/4/2006, Yayımlandığı Resmi Gazete: Tarih: 25/4/2006-Sayı: 26148); Tarım sektörünün ve kırsal alanın, kalkınma plan ve stratejileri doğrultusunda geliştirilmesi ve desteklenmesi için gerekli politikaların tespit edilmesi ve düzenlemelerin yapılması amacını taşımaktadır. İlgili Kanun maddelerinde özetle: “Bu Kanun, tarım politikalarının amaç, kapsam ve konularının belirlenmesi; tarımsal destekleme politikalarının amaç ve ilkeleriyle temel destekleme programlarının tanımlanması; bu programların yürütülmesine ilişkin piyasa düzenlemeleri, finansman ve idarî yapılanmanın tespit edilmesi; tarım sektöründe uygulanacak öncelikli araştırma ve geliştirme programlarıyla ilgili kanunî ve idarî düzenlemelerin yapılması ve tüm bunlarla ilgili uygulama usûl ve esaslarını kapsar... Bakanlık, kırsal alanlarda tarım ve tarım dışı istihdamın geliştirilmesi, gelirlerin artırılması ve farklılaştırılması, kadın ve genç nüfusun eğitim ve girişimcilik düzeyinin yükseltilmesine yönelik tedbirleri alır. Kırsal kalkınma program, proje ve faaliyetlerine ilişkin düzenlemeleri yapar ve kamu kuruluşları arasında koordinasyonu sağlar. Kırsal kalkınma program, proje ve faaliyetlerinde; katılımcılık, tabandan yukarı yaklaşım, yerel kapasitenin geliştirilmesi ve kurumsallaşması temel ilkelerdir” denilmekte ve bir ülke kalkınmasında tarımın önemine değinilmektedir.

Başbakanlık’ın Kırsal Kalkınma Planının İzlenmesi Genelgesi 07.12.2012 tarihli olarak -Genelge 2012/23- yayınlanmıştır. 9. Kalkınma Planı ve Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi çerçevesinde; Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı koordinatörlüğünde, ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılarak hazırlanan Kırsal Kalkınma Planı (2010-2013), 05.08.2010 tarihli ve 2010/T-21 sayılı Yüksek Planlama Kurulu Kararıyla onaylanmış ve uygulamaya konmuştur. Genel ve Yerel Koordinasyon ile Plan İzleme Komitesi belirlenmiştir. Kırsal Kalkınma Planı İzleme Komitesi Asil Üye Kuruluşları olarak: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vd. Bakanlıklar, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Türk Patent Enstitüsü, KOSGEB, GAP Bölge Kalkınma İdaresi, DAP Bölge Kalkınma İdaresi, DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi, KOP Bölge Kalkınma İdaresi, Her coğrafi bölgeden 1 İl Özel İdaresi ve Kalkınma Ajansı belirlenmiştir.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2014-2020); Onuncu Kalkınma Planının (2014-2018) yıllık uygulama programlarından ilki olan 2014 Yılı Programının ilgili hükümleri gereğince, 2012/23 sayılı Başbakanlık Genelgesine göre oluşturulan Kırsal Kalkınma Planı İzleme Komitesinin (Komite) kararı doğrultusunda; Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının koordinasyonunda, Kalkınma Bakanlığının teknik desteğinde, Avrupa Birliği Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı, Türkiye İstatistik Kurumu ile Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu işbirliğinde ve Komitenin diğer üye kurumlarının katkılarıyla hazırlanmıştır.

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2014-2020), Yüksek Planlama Kurulu’nun 31 Aralık 2014 tarih ve 2014/45 sayılı Kararı ile kabul edilmiştir. Strateji belgesi, 21.02.2015 tarih ve 29274 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kırsal Kalkınma

Eylem Planı (2015-2018) ise, 01 Haziran 2016 tarih ve 29729 Sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.

13 Eylül 2017 tarihli ve 30179 sayılı Resmi Gazete’de Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığında, “kırsal kalkınma destekleri kapsamında tarıma dayalı yatırımların desteklenmesi hakkında tebliğ” yayımlanmıştır. Tebliğ numarası: 2017/22’dir. Tebliğ, 18/4/2006 tarihli ve 5488 sayılı yukarıda bahsi geçen Tarım Kanunu, 22/2/2016 tarihli ve 2016/8541 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesine İlişkin Karar esas alınarak hazırlanmıştır.

İlgili tebliğde “Doğal kaynaklar ve çevrenin korunmasını dikkate alarak kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunun sağlanması için küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, tarımsal pazarlama altyapısının geliştirilmesi, gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması, kırsal ekonomik altyapının güçlendirilmesi, tarımsal faaliyetler için geliştirilen yeni teknolojilerin üreticiler tarafından kullanımının yaygınlaştırılması, yürütülmekte olan kırsal kalkınma çalışmalarının etkinliklerinin artırılması, kırsal toplumda yerel kalkınma kapasitesinin oluşturulmasına katkı sağlamak için yeni teknoloji içeren yatırımların desteklenmesine ilişkin usul ve esaslar” ve “1/1/2016-31/12/2020 tarihleri arasında, kırsal alanda ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak, tarım ve tarım dışı istihdamı geliştirmek, gelirleri artırmak ve farklılaştırmak için kadın ve genç girişimciler öncelikli olmak üzere gerçek ve tüzel kişilerin ekonomik faaliyetlere yönelik yatırımlar için yapılacak hibe ödemelerine ilişkin hususlar” belirtilmektedir. Tebliğde hibe destekleri, proje, teknik ve mali destekler vd. ayrıntı bilgiler de verilmektedir.

Tebliğin 8. Maddesinde: “Ekonomik yatırım konularında; Tarımsal ürünlerin işlenmesi, depolanması ve paketlenmesine yönelik yeni tesislerin yapımı, Tarımsal ürünlerin işlenmesi, depolanması ve paketlenmesine yönelik mevcut faal olan veya olmayan tesislerin kapasite artırımı ve/veya teknoloji yenilenmesi, Tarımsal ürünlerin işlenmesi, depolanması ve paketlenmesine yönelik kısmen yapılmış yatırımların tamamlanması, Yenilenebilir enerji kaynakları kullanan yeni seraların yapımı, Bu Tebliğ kapsamında bulunan konularla ilgili tarımsal faaliyetlere yönelik yapılmış tesisler ile bu Tebliğ kapsamında yapılacak tesislerde, ayrıca üç dekadardan küçük olmaması şartıyla örtü altı kayıt sistemine kayıtlı mevcut modern seralarda kullanılmak üzere; yenilenebilir enerji kaynaklarından jeotermal ve biyogazdan ısı ve/veya elektrik üreten tesisler ile güneş ve rüzgâr enerjisinden elektrik üreten tesislerin yapımı, Tarımsal üretime yönelik sabit yatırımlar, Hayvansal ve bitkisel orijinli gübre işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, hibe desteği kapsamında değerlendirilir; Kırsal ekonomik altyapı yatırım konularında; Kırsal turizm yatırımları, Çiftlik faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik altyapı sistemleri, El sanatları ve katma değerli ürünler, Bilişim sistemleri ve eğitimi, hibe desteği kapsamında değerlendirilir” denmektedir. Uygulama illerinin yatırım konuları ise 9. Maddeyi kapsamaktadır. 9. Madde şu şekildedir:

“Madde 9 – (1) Program çerçevesinde Afyonkarahisar, Ağrı, Amasya, Ankara, Aydın, Balıkesir, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Giresun, Hatay, Isparta, Mersin, Kars, Kastamonu, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Nevşehir, Ordu, Samsun, Sivas, Tokat, Trabzon, Şanlıurfa, Uşak, Van, Yozgat, Aksaray, Karaman, Ardahan illerinde; a) Yaş meyve sebze tasnif, paketleme ve depolama yatırımları hariç bitkisel ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, b) Hayvansal ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması konusunda sadece ham derinin işlenmesi ve günlük en fazla 20 baş hayvan kesim kapasiteli mezbaha, c) Soğuk hava deposu, ç) Çelik silo, d) Hayvansal ve bitkisel orijinli gübre işlenmesi,

paketlenmesi ve depolanması, e) Yenilenebilir enerji kullanan yeni sera, f) Yenilenebilir enerji üretim tesisleri, g) Kırsal ekonomik alt yapı yatırım konularından; çiftlik faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik altyapı sistemleri, bilişim sistemleri ve eğitimi yatırımları.; (2) Adana, Adıyaman, Antalya, Artvin, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Edirne, Eskişehir, Gaziantep, Gümüşhane, Hakkâri, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Muğla, Niğde, Rize, Sakarya, Siirt, Sinop, Tekirdağ, Tunceli, Zonguldak, Bayburt, Kırıkkale, Batman, Şırnak, Bartın, Iğdır, Yalova, Karabük, Kilis, Osmaniye ve Düzce illerinde ise; a) Bitkisel ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, b) Hayvansal ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, c) Su ürünlerinin işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, ç) Soğuk hava deposu, d) Çelik silo, e) Hayvansal ve bitkisel orijinli gübre işlenmesi, paketlenmesi ve depolanması, f) Yenilenebilir enerji kullanan yeni sera, g) Yenilenebilir enerji üretim tesisleri, ğ) Tarımsal üretime yönelik sabit yatırımlar, h) Kırsal ekonomik alt yapı yatırım konularından; kırsal turizm, çiftlik faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik altyapı sistemleri, el sanatları ve katma değerli ürünler, bilişim sistemleri ve eğitimi yatırımları hibe desteği kapsamında değerlendirilir.” Tebliğde Yatırım projelerinin fiziki olarak tamamlanma son tarihi 01.10.2018 olarak belirtilmektedir.

“Kırsal kalkınma yatırımlarına, yüzde 50 hibe desteği; Kırsal alanda ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak amacıyla yapılacak yatırımlara yönelik hibe tutarı açıklandı. 2 milyon liraya kadar olan kırsal kalkınma yatırımının yarısını devlet karşılayacak. Kalan yüzde 50’sini ise başvuru sahipleri temin edecek” başlıklı ve 14.09.2017 tarihli bir basın haberinde: “Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, belirli il gruplarında, soğuk hava deposu, silo, yenilenebilir enerji, tarımsal üretime yönelik sabit yatırımlar gibi çeşitli alanlarda yapılacak yatırımlar için yüzde 50 hibe desteği sağlayacak. Destekten yararlanacak yatırımların 1 Ekim 2018 tarihine kadar tamamlanmış olması gerekiyor... Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, doğal kaynaklar ve çevrenin korunması dikkate alınarak, kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunu sağlanması amacıyla yeni teknolojileri içeren yatırımlara hibe desteği vermeye başlıyor. Bu kapsamda 2020 yılı sonuna kadar, kırsal alanda ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamak, tarım ve tarım dışı istihdamı geliştirmek, gelirleri artırmak ve farklılaştırmak için kadın ve genç girişimciler öncelikli olmak üzere destekler verilecek. Yatırımlar, ‘ekonomik yatırım’ ve kırsal ekonomik altyapı yatırımı’ olmak üzere iki ana başlık altında desteklenecek. Ekonomik yatırım başlığında, yeni tesis olan başvurularda 2 milyon lira, kapasite artırımı ve teknoloji yenileme yatırımlarında 1.5 milyon lira, tamamlama yatırımlarında ise 1 milyon 750 bin liraya kadar olan projelere yüzde 50 hibe desteği sağlanacak... Destek verilen iller ve hangi alanlarda destek verileceğine dair aynı haberde ayrıntı bilgileri verilmektedir. Desteğin temel unsurları, 5 Haziran 2017 tarihli 2017/10465 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan 2017 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar’da yer alıyor” denmektedir.

Kırsal Politika Belgeleri Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi -UKKS- ve Kırsal Kalkınma Eylem Planı -KKEP- hakkında genel bir değerlendirme yapmak, KKEP (2015-2018) faaliyetlerini değerlendirmek ve Kırsal Kalkınma Planı İzleme Komitesinin yönetim yapısıyla ilgili görüş ve önerileri değerlendirmek amacıyla 01 Aralık 2017 tarihinde Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığında, Kırsal Kalkınma Planı İzleme Komitesi 8. resmi toplantısı yapılmıştır.

“Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Bireysel Sulama Sistemlerinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ (Tebliğ No: 2017/48)” 7 Aralık 2017 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Tebliğe göre ilgili yatırımcıların 28 Nisan - 7 Mayıs 2018 tarihleri arasında İl Müdürlüklerinde hibe sözleşmesi imzalamaları gerektiği belirtilmektedir.

TKDK-Kırsal Kalkınma Projeleri içerisinde örnek olarak: “Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçilerin Desteklenmesi Programı” vardır. Burada özetle şu bilgiler yer almaktadır: Kırsal kalkınma, kırsal alanda yaşayan fertlerin ekonomik ve sosyal refahı ile

yaşam kalitesinin artırılma sürecidir... 26.02.2016 tarihli Resmi Gazete'de 2016/ 8540 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı yayımlanmıştır. Bu kararda program 2016-2018 yıllarını kapsayacak şekilde üç yıl olarak belirlenmiştir. Bu programın amacı Genç Çiftçilerin; -Girişimciliğinin desteklenmesi, gelir düzeyinin yükseltilmesi, alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması, kırsalda genç nüfusun istihdamına katkı sağlayacak tarımsal üretime yönelik projelerin desteklenmesi amaçlanmıştır... Programın 2016 yılı bütçesi 450 Milyon TL olup, 14.978 genç çiftçinin bu kapsamda uyguladıkları projeler desteklenecektir.

Diğer taraftan “Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçi Projelerinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ” 24.03.2018 tarihli ve 30370 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Başvuru süresi 02.04.2018 tarihinden itibaren 20 iş günü olarak belirlenmiştir. Programın proje konuları; a) Hayvansal üretime yönelik destekleme projeleri, b) Bitkisel üretime yönelik destekleme projeleri, c) Yöresel ürünler ile tıbbi ve aromatik bitki üretimi, işlenmesi, depolanması ve paketlenmesine yöneliktir.

İlgili tebliğde: “Madde 1 – Bu Tebliğin amacı; tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması, genç çiftçilerin girişimciliğinin desteklenmesi, gelir düzeyinin yükseltilmesi, alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması ve kırsalda genç nüfusun istihdamına katkı sağlayacak kırsal alandaki tarımsal üretime yönelik projelerin desteklenmesine ilişkin usul ve esasları belirlemektir, Madde 2 – Bu Tebliğ, kırsal alanda yaşayan genç çiftçilerin mahallinde uygulayacağı bitkisel, hayvansal, yöresel tarım ürünleri, tıbbi ve aromatik bitki üretimi, işlenmesi, depolanması ve paketlenmesine yönelik projelere otuz bin TL'ye kadar hibe ödenmesine ilişkin usul ve esasları kapsar, Madde 3 – Bu Tebliğ, 3/6/2011 tarihli ve 639 sayılı Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 18/4/2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanunu ve 16/2/2016 tarihli ve 2016/8540 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçi Projelerinin Desteklenmesine İlişkin Karara dayanılarak hazırlanmıştır” denilmektedir.

Bu arada Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından gençleri çiftçiliğe yönlendirmek ve tarım ile hayvancılıkta kalkınmak için en az 30 bin TL hibe desteğinin verileceği açıklanmıştır. Genç Çiftçi Projesinin 2018 yılı başvuruları ise alınmaya başlanmıştır. Bu haber, 02.04.2018 tarihinde “Genç Çiftçilere 30 bin TL Hibe Desteği” ve “2018 Yılı Genç Çiftçi Hibe Desteği başvuruları 02.04.2018 tarihinden itibaren başlıyor” başlıkları ile duyurulmuştur. İlgili duyuruda, Genç Çiftçi hibe desteğinden yararlanmak isteyen, kırsal alanda yaşayan veya yaşamayı taahhüt eden 18-40 yaş arası çiftçilerin, 02 Nisan 2018-30 Nisan 2018 tarihleri arasında buldukları yerdeki İl veya İlçe Müdürlüklerine başvuru yapmaları gerektiği belirtilmektedir.

Tarımsal desteklemelere ilişkin 21.02.2018 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ise şu şekildedir: “Ekli 2018 yılında yapılacak tarımsal desteklemelere ilişkin kararın yürürlüğe konulması Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının 20.02.2018 tarihli ve 538457 sayılı yazısı üzerine 5488 sayılı tarım kanununun 19. Maddesine göre Bakanlar Kurulunca 21.02.2018 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bu karar çevreye duyarlı tarımsal üretimi yaygınlaştırmak, verimi ve kaliteyi yükseltmek, araştırma ve geliştirme projelerini desteklemek, uygulanan politikaların etkinliğini sağlamak, sektörün öncelikli problemlerinin çözümüne katkıda bulunmak, sürdürülebilirliği sağlamak ve tarımsal kayıtların güncel tutulması amacıyla hazırlanmış olup, 2018 yılında uygulanacak olan tarımsal desteklemelere ilişkin hususları kapsar.” (Karar Sayısı: 2018/11460).

Diğer taraftan tarımsal destekleme ödemelerine ilişkin üreticilere 1.9 milyar liralık destek verilmesi ile ilgili olarak 06.04.2018 tarihinde verilen bir haberde ise: 2018 yılı destekleme ödemeleri kapsamında üreticilerimize, toplam desteğin 1,9 milyar TL'lik kısmının ödenmesine başlandığı; Yağlı tohumlu bitkiler desteği için 670 milyon TL, Hububat ve

baklagil desteği için 202 milyon TL, Dane mısır desteği için 58 milyon TL, Yaş çay prim desteği için 164 milyon TL, Fındık alan bazlı gelir desteği için 838 milyon TL ve Çay budama tazminatı için 2,5 milyon TL olmak üzere toplam 1,9 milyar liralık hibe desteğinin verileceği... Böylece 2018 yılı için üreticilere verilmesi planlanan toplam 14,5 milyar TL’lik tarımsal desteklerin % 49’luk kısmının ödenmiş olacağı, verilen bu desteklerin tarıma sağlanan nakit hibe kaynağı olduğu, ayrıca arazi toplulaştırma, tarımsal sulama yatırımları, tarımsal kredi sübvansiyonları, müdahale alımları, ihracat destekleri gibi değişik sahalarda da tarımsal kalkınmaya destek olunduğu belirtilmektedir.

Kırsal kalkınma projelerinin ücretsiz hazırlanması 18.04.2018 tarihinde karar altına alınmıştır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Türkiye Ziraat Odaları Birliği -TZOB- arasında, kırsal kalkınma projelerinin ücretsiz hazırlanmasına ilişkin iş birliği protokolü imzalanmıştır. Bu iş birliği protokolü ile, Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Aracı -IPARD- hibelerinin daha etkin kullanılacağı ve geliri az olan küçük işletmelerin projelerinin ücretsiz hazırlanmasının amaçlandığı, TKDK’nin IPARD Avrupa Birliği fonları ile Türkiye’de kırsal kalkınmaya önemli hibe sağladığı belirtilmekte ve 2011 yılından bugüne 42 ilde yatırımların desteklendiği, bugüne kadar yaklaşık 11 bin projeye 3,2 milyar lira hibe verildiği, bu hibeler ile kırsalda yaklaşık 7 milyar liralık yatırım gerçekleştirildiği, desteklenen işletmelerde 60 bin yeni istihdam sağlandığı, IPARD programının Avrupa Konseyi tarafından 2008’de kabul edildiği ve Türkiye’de 42 ilde uygulandığı ifade edilmektedir.

Bu konuda yakın tarihlerde basında yer alan bazı haber ve projelerden örnekler verelim. “TKDK İle Hayat Bulan Yatırımlar” dan bir örnek çalışma şu şekildedir: “TKDK 1198 Kadın Girişimciye Hibe Verdi; TKDK, bugüne kadar kırsal alanlarda yatırım yapan 1198 kadın girişimciye yaklaşık 510 milyon lira hibe verdi. IPARD Programı kapsamındaki 42 ilin kadın girişimcilerinden, çeşitli sektörlerle ilişkin toplam yatırım tutarı 1 milyar 60 milyon lira değerinde projeler sunuldu. TKDK, yatırımların tamamlanmasıyla kadın girişimcilere yaklaşık 510 milyon lira hibe ödedi.” (08.03.2018).

Bir ekonomi dergisinde “Mucize Kadınlar” kapak başlığıyla kırsalda başarılı kadınlar anlatılmış, TKDK’dan aldıkları destek ile kendi işlerini kuran 20 girişimci kadınla röportaj yapılmış, 1200 Kadın Girişimcinin kendi işlerinin patronu olduğu bilgisi ile; TKDK’dan destek alıp kendi işlerini kuran; Elazığ’dan kendi çiftliğini kuran Feriha Polat, Afyonkarahisar’da meyve sebze işleme tesisi kuran Çiğdem Kurt, Ankara’da broyler tavukçuluk yapan Buse Çelik, Ardahan’da kendi çiftliğini kuran Hülya Dünder, Aydın’da çam fıstığı imalatı yapan İlknur Sarioğlu, Balıkesir’de konaklama tesisi açan Mehtap Gürsoy, Bursa’da tavukçuluk yapan Fatma Ateş, Çankırı’da kümes tavukçuluğu yapan Ergül Masat, Denizli’de kendi zeytinyağı fabrikasını kuran Gülçin Özyörük, Erzurum’da konaklama tesisi kuran Emine Rezan Aydın, Isparta’da gül bahçesi ve gül yağı tesisi kuran Hacer Erkan, Hatay’da keçi çiftliği kuran Sevilay Aslan, Uşak’da tavuk çiftliği kuran Urziye Kandemir, Kahramanmaraş’ta süt inekçiliği yapan Ayfer Atas, Trabzon’da kendi restoranını açan Nurcan Bayram, Sivas’da arıcılık yapan Zekiye Çılgın, Kastamonu’da konaklama tesisi açan Sadiye Kırmızıoğlu Yayla, Konya’da süt inekçiliği yapan Betül Öcal, Çorum’da tıbbi aromatik projesi yapan Ferize Öztürk, Yozgat’ta süt sığırcılığı projesi yapan Banu Sakallının çalışmalarına yer verilmiştir. (23.04.2018).

Kendi Çabasıyla Pazarlama Ağını ve Hijyenik Süt Üretim Çiftliği kuran bir faydalanıcı; “Yatırım yapma isteğimizi Çankırı’nın Ilgaz ilçesinde IPARD desteğiyle 60 Baş Süt üretim çiftliği kurarak gerçekleştirdik. Burası süt üretim çiftliği kurmak için uygun bir yerdi ve bunun için IPARD hibe desteğinden yararlandık. Yatırımımız tamamlandıktan sonra, Çankırı’da IPARD’tan projesi kabul edilen ilk kadın işletmesi olma unvanını aldım... küçük kapasiteli süt işleme merkezi kurarak; sütü yoğurt, peynir ve tereyağına çevirerek pazarlamak için IPARD desteğinden tekrar yararlanmak istiyoruz” şeklinde demeç vermiştir.

Bir başka yatırımcı ise, “Üniversiteden mezun olduktan sonra uzun yıllar üniversitelerde akademisyen olarak çalıştım. Üniversiteden istifa edip, hayvancılık işine girdim. Doğubeyazıt ilçesinin Sağlıksuyu köyüne yatırım yapmak uzun zamandır aklımızdaydı. Bu esnada IPARD destekleri açıklanmıştı ve ani bir kararla başvurumu yaptım ve %60 oranında bir hibe desteği aldım. Süt üretimine yönelik bir proje yapmayı tercih ettik” şeklinde çalışmalarını aktarmaktadır.

Bu alanlarda bir örnek proje, “Ardahan, Kars, Artvin Kalkınma Projesi”dir. Burada amaç, Ardahan, Kars ve Artvin illerinde kırsal yoksulluğu azaltmayı ve tarımsal üretimde gelişmeyi sağlamaktır... 2009 ve 2010 yıllarında hazırlıkları ve görüşmeleri tamamlanmış olan projenin, IFAD ve Hazine Müsteşarlığı arasında 12 Nisan 2010 tarihinde ikraz anlaşması imzalanmış ve 7 Mayıs 2010 tarih ve 2010/424 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe girmiştir. Hazine tarafından Merkez Bankası nezdinde proje özel hesabı açılmış ve proje uygulamalarına esas olmak üzere UNDP ile 10 Ocak 2011 tarihinde hizmet anlaşması imzalanmıştır... Projenin Finansman Kaynağı ve Yatırım Tutarı: IFAD Kredisi: 19,2 milyon ABD Doları, İç Kaynak: 3,2 milyon ABD Doları, Faydalanıcı Katkısı: 4 milyon ABD Doları, Toplam: 26,4 milyon ABD Doları... Küçük Üretici ve Tarım Dışı İşletme Yatırımları (Hayvansal Üretim Uygulamalarının ve Yem Tabanının İyileştirilmesi, Meyve - Sebze Üretimini İyileştirilmesi, Tarım Dışı İstihdam Alanlarının Desteklenmesi); Köy Altyapı Yatırımları; Kurumsal Güçlendirme ve Proje Yönetimi (Kurumsal Güçlendirme ve Kırsal Halkın Bilinçlendirilmesi, Proje Yönetimi) konularında yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmektedir.

Öte yandan “22.02.2016 tarihinde yayınlanan Bakanlar Kurulu Kararı (2016/8541) çerçevesinde, doğal kaynaklar ve çevrenin korunmasını dikkate alarak, kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunun sağlanması için küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, tarımsal kaynaklarının oluşturulması, pazarlama altyapısının geliştirilmesi, gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması, basınçlı sulama sistemlerinin artırılması ve kırsal toplumda belirli bir kapasitenin oluşturulması amacıyla Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı Uygulamaya konulmuştur” ifadeleri ile, bu kapsamda Iğdır İl Tarım Müdürlüğü tarafından Yaycı Köyünde bulunan Soğuk Hava Deposuna yapılan ziyaretler basın haberlerine yansımıştır. (06.03.2018).

“Yozgat Tarım Kırsal Kalkınmayı Destekleme -TKDK İl Koordinatörlüğü, Yozgat’ın Sarıhacılı bölgesinde ve Çekerek’e yapılacak 9,5 Milyon TL’lik kesimhane projesini onayladı” haberinde ise: “TKDK İl Koordinatörü, Yozgat’ın tarım ve hayvancılık açısından büyük bir öneme sahip olduğunu belirterek, kurumlarının kırsalda tarım ve hayvancılığın desteklenmesi ve gelişmesine yönelik büyük oranlarda hibe desteği verdiğini söyledi ve şunları ifade etti: “Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Yozgat İl Koordinatörlüğü olarak 2011 yılından bu yana projelere hibe desteği vermekteyiz. 42 il içerisinde projeleri en çok olan illerden bir tanesi de Yozgat İl Koordinatörlüğü’dür. Faydalanıcılara vermiş olduğumuz hibe destekleri sayesinde et ve süt üretim tesisleri belirgin şekilde artmış ve Yozgat genelinde et ve süt üretiminde büyük artışlar meydana gelmiştir... Kurumumuza, 2. Çağrıda 103 tedbirinden başvurmuş olan ve AB standartlarına sahip 2 kesimhane projemiz ile 06.03.2018 tarihinde sözleşme imzalanmıştır. İki projenin toplam yatırım tutarı yaklaşık 9,5 Milyon TL’dir. Kesimhanelerden biri Yozgat Merkezde diğeri Çekerek ilçemizde 2018 yılı içerisinde, inşaatları tamamlanıp faaliyete geçecektir. Gelecekte bu tesislerimiz işlenmiş et mamulleri de üretecektir” bilgileri verilmektedir. (08.03.2018).

IPARD Programı kapsamında Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından düzenlenen "Ulusal Kırsal Ağ Tanıtım Toplantısı'nın 3.sü 04.04.2018'de Şanlıurfa'da yapılmıştır. Burada yapılan açıklamalarda; IPARD I programında Şanlıurfa'nın 42 il içerisinde, ilk fazda akredite olan 22 ilden birisi olduğu, 2012-2016 döneminde toplam 220

projeye, 58,63 Milyon TL hibe sağlandığı, bu hibeler ile kırsalda yaklaşık 138,30 Milyon TL’lik yatırım yapıldığı Şanlıurfa’da IPARD hibeleri ile 1.510 yeni istihdam sağlandığı ifade edilmiştir.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunca -TKDK- Malatya Organize Sanayi Bölgesinde 7 firmayla sözleşme imzalanmış, 2 tesisin temeli atılmış ve 3 işletmenin açılışı gerçekleştirilmiştir. (14.04.2018).

Bu arada 3. Başvuru Çağrı İlanı kapsamında 101 “Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar ” tedbiri için son başvuru kabul tarihi uzatılmıştır. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun -TKDK- 164 milyon 706 bin avro hibe vereceği kırmızı et, kanatlı eti, süt ve yumurta üretimi projeleri için son başvuru tarihinin 24 Nisan 2018’e, evrakların teslim süresinin ise 27 Nisan 2018'e kadar uzatıldığı belirtilmektedir. (18.04.2018).

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu’nun -TKDK- Genel Koordinasyon toplantısı 21-22 Nisan 2018’de Çorum’da yapılmıştır. Burada yapılan konuşmalarda TKDK destekleriyle Çorum’da 32 süt tesisi, 9 besi tesisi, 2 süt işleme 1 et işleme tesisi, 2 meyve soğuk hava deposu, 2 kırsal turizm başlığı altında yeme-içme tesisi, 2 yerel ürün işleme tesisi yapıldığı, 62 kadın yatırımcıya 8,4 milyon TL, 149 genç yatırımcıya da 37,2 milyon TL hibe verildiği açıklanmıştır. (25.04.2018).

SONUÇ

Biz bu çalışmamızda; TBMM Arşivi, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Arşivi, TKDK (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu) Arşivi, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Arşivi, Bakanlık Dokümanları (Uygulama Rehberi, Satın Alma Kitabı, Mevzuat, Genelgeler), bu konuda basın yayın organlarında yer alan haber ve yazılardan faydalanarak, konumuzu bu bağlamda güncel ve birinci elden ana kaynaklardan sunmaya çalıştık.

Kanaatimiz odur ki toprak her şeyin temelidir. Toprak kutsaldır. İlk yaratılış topraktır. İnsan ilk kez topraktan yaratılmıştır. Fani dünya hayatının sonunda ise, tüm yaratılmışların son istikameti ve ikameti toprak olacaktır. Toprak aynı zamanda tarımla alakalıdır. Toprak ekilirse, tarım çalışmaları ortaya çıkar. Tarıma dayalı yatırımlar ve kırsal kalkınma bir toplumun iktisadi yönden refah içerisinde yaşaması ve karnını doyurması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan toprak ve tarım bir ülkenin ve bir toplumun olmazsa olmazlarından, vazgeçilmez değerlerindedir. Bunun bilincinde olanlar yol kat eder, düze çıkar; olmayanlar ise fakirlikten kurtulamaz, sefaletle uğrar, toprak ve tarım ürünlerini ve gelecekte beklediklerini kaybederler. Hemen ifade edelim ki, bu tarihi ve iktisadi bir hakikattir.

Şüphesiz “Milli ekonominin temeli tarımdır.” Toprak ve tarım bir ülkenin geleceğidir. Toprak ve tarımın iyi yönetilmesi, üretim artışları ve iktisadi refahın artırılması çabaları, muhakkak ki ülke ekonomisinin sağlam temellere oturtulmasını sağlar. O yüzden tarım politikalarında uygulanan yöntem ve stratejiler, geleceğimiz açısından büyük önem arz eder. Atatürk’ün ifadesi ile “Memleketimizin bir tarım memleketi olduğu ve genişliği göz önüne alınır, bizim başlıca kuvvet ve servet dayanağımızın toprak olduğu görülür” sözlerinden hareketle, Ülkemizin tarım ve toprak alanındaki zenginliklerini olduğu kadar, noksanlıklarını, geçmişte yapılan ve ileride yapacağımız çalışmaları da bilmemiz gerekmektedir. Yakın dönemde bu alanlarda yapılan çalışmalar, konunun daha bir bilimsel değerlere ve evrensel ölçütlere dayandırılması gereğini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

TBMM Arşivi

TBMM Komisyon Raporları

TBMM Tutanak Dergisi

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü Arşivi

Resmi Gazete Arşivi

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Arşivi (Bakanlık Dokümanları, Uygulama Rehberi, Satın Alma Kitabı, Mevzuat, Genelgeler)

TKDK Arşivi (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu)

Tarım Reformu Genel Müdürlüğü Arşivi

ÇAĞLAYAN, Tayfur, **Osmanlı'dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri**, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yay., Ankara, 2004.

ÇAVDAR, Tefik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, Ankara, 2003.

TUNA, Serkan, **Tek Parti İktidarında Toprak Bayramı Kutlamaları ve Toprak Reformu (1945-1949)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017.

TÜİK, İstatistik Göstergeler (1923-2011), Ankara, 2012.

YURTOĞLU, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017.

T.C.Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, <https://www.tarim.gov.tr>.

TKDK- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, <http://www.tkd.gov.tr>.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü AB Yapısal Uyum Yönetim Otoritesi Daire Başkanlığı, <http://www.ipard.gov.tr>.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü AB Yapısal Uyum Yönetim Otoritesi Daire Başkanlığı, Kırsal Kalkınma Planı, <http://kkp.tarim.gov.tr>

Şanlıurfa İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, <https://sanliurfa.tarim.gov.tr>.

Iğdır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, <https://igdir.tarim.gov.tr>.

Yozgat İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, <https://yozgat.tarim.gov.tr>.

<http://www.tbmm.gov.tr>.

<http://www.tarim.gov.tr>.

<http://www.tkd.gov.tr>.

<https://www.tuik.gov.tr>.

<http://www.ipard.gov.tr>.
<http://kkp.tarim.gov.tr>.
<https://www.dunya.com.tr>.
<https://www.haberler.com.tr>.
<http://www.ilerigazetesi.com.tr>.
<http://www.yozgatgazetesi.com.tr>.
<http://www.yozgatcamlik.com>.

Basın Haberleri

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi Taslağı (2014-2023)

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Kırsal Kalkınma Planı (2010-2013)

Kırsal Kalkınma: Yenilikçi Hizmet Sunumu Özel İhtisas Komisyonu Taslak Raporu (OKP)

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Orta Vadeli Program (2014-2016)

Türkiye'nin AB Müktesebatına Uyum Programı (2007-2013)

Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2007-2013)

IPARD Programı (2007-2013)

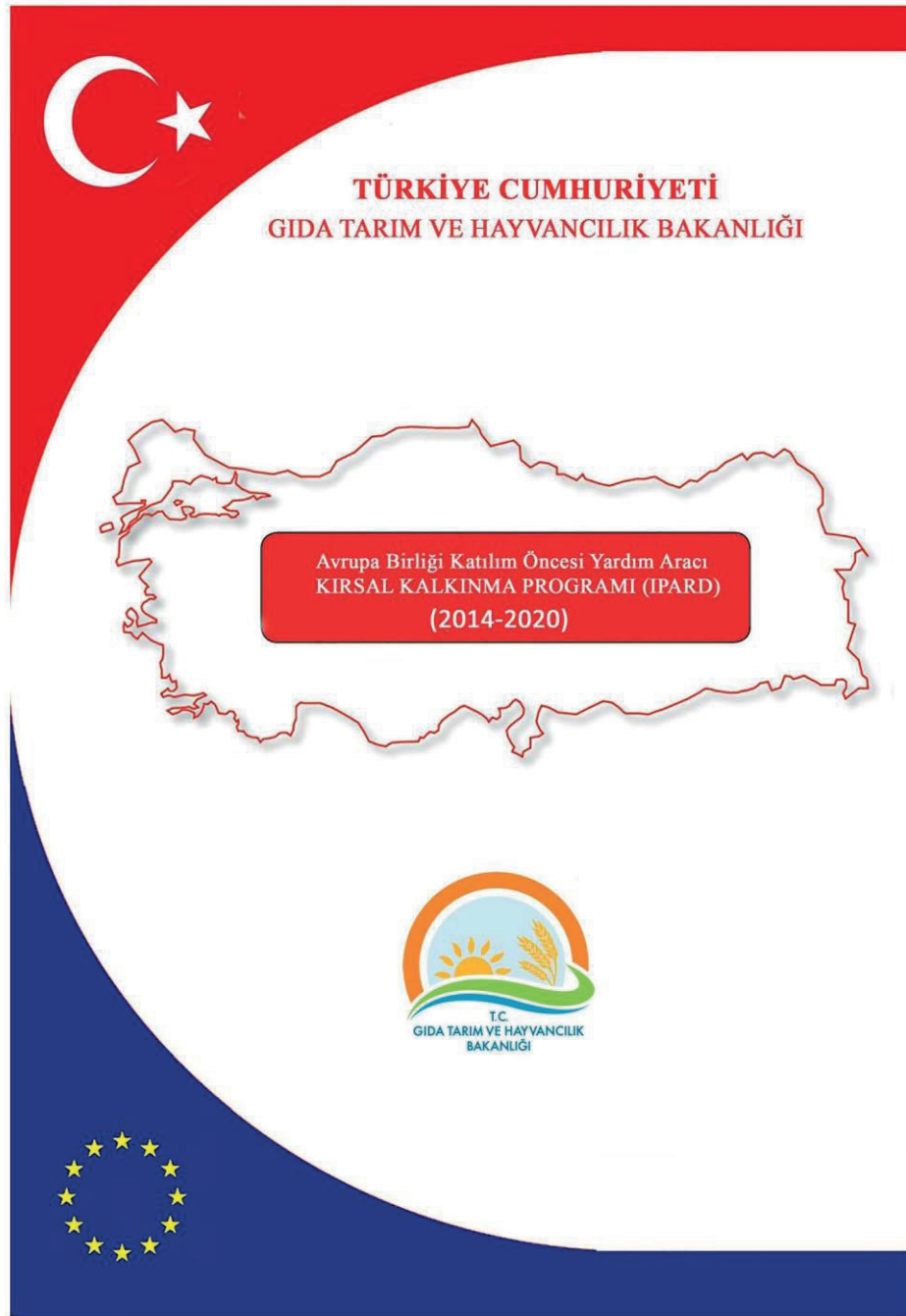
Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı-Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı IPARD-II, (2014-2020)

GTHB Stratejik Planı (2013-2017)

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Stratejik Planı (2018-2022)

EKLER:

Ek 1: "IPARD-II Programı, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı-Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) (2014-2020)" Kitapçığı-dış kapak. (TKDK- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, <http://www.tkd.gov.tr>).

Ek 2: Tarımsal Altyapı ve Kırsal Kalkınma-Amaç: Kırsal ekonomiyi geliştirmek, kırsal alanların tarımsal, sosyal ve fiziki altyapısını iyileştirmek; Hedef 1: Kırsalda gelir ve istihdam olanaklarını artırmak ve kırsal ekonomiyi çeşitlendirmek-2018-2022 Performans Göstergeleri Tablosu (TC Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı - 2018-2022 stratejik plan - <https://www.tarim.gov.tr>).

Amaç(A4)		Kırsal ekonomiyi geliştirmek, kırsal alanların tarımsal, sosyal ve fiziki altyapısını iyileştirmek							
Hedef(H4.1)		Kırsalda gelir ve istihdam olanaklarını artırmak ve kırsal ekonomiyi çeşitlendirmek							
Performans Göstergeleri		Birim	Başlangıç Değeri	2018	2019	2020	2021	2022	Performans Göstergesinden Sorumlu Birim
PG4.1.1	El Sanatları Eğitim Merkezi Müdürlüklerinde açılan kurs sayısı	Sayı	70	140	215	290	370	450	EYYDB
PG4.1.2	Kadın çiftçilere yönelik gerçekleştirilen proje sayısı	Sayı	18	63	113	163	218	278	EYYDB
PG4.1.3	Ekonomik ve sosyal alt yapı faaliyetlerinden faydalanan işletme sayısı	Sayı	57.373	10.500	1.000	2.000	2.500	3.000	TRGM
PG4.1.4	Eş finansman verilen işletme sayısı	Sayı	3.549	700	200	250	300	350	TRGM
PG4.1.5	Ekonomik yatırımlar kapsamında desteklenen tarıma dayalı sanayi işletmesi sayısı	Sayı	7.735	700	700	700	-	-	TRGM
PG4.1.6	IPARD Programının tanıtım etkinliklerine katılan kişi sayısı	Sayı	72.967	6.000	6.000	6.000	6.000	4.000	TRGM
PG4.1.7	Coğrafi işaretler konusunda üretici, yerel yönetim, sivil toplum örgütü ve ilgili kurumlar nezdinde yapılan bilgilendirme çalışması sayısı	Sayı	10	20	20	20	20	20	TRGM
Stratejiler	<ul style="list-style-type: none"> • Kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunun sağlanması için küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, • Kırsal turizmin geliştirilmesi, kırsal alanlarda geleneksel gıda, tarım ürünleri ve el sanatları üretiminin artırılması ve çeşitlendirilmesi, • Kırsal alanda kadınların ve gençlerin istihdamını artırmaya yönelik sürdürülebilir projelerin desteklenmesi, • "Coğrafi işaret ve geleneksel ürün adı" ürün tescil sayısının artırılması ve potansiyel ürünlerle ilgili çalışmalar yapılması, • IPARD Programı kapsamında tabandan tavana yaklaşımla oluşturan yerel eylem gruplarının kurumsal kapasitelerinin geliştirilmesi. 								
Maliyet Tahmini	2.952.527.000 TL								

Ek 3: Tarımsal Altyapı ve Kırsal Kalkınma; Hedef 2: Sürdürülebilir tarımsal üretimi sağlamak için; küçük ve parçalı tarım arazilerini toplulaştırmak ve arazi kullanım planlaması yapmak-2018-2022 Performans Göstergeleri Tablosu (TC Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı - 2018-2022 stratejik plan - <https://www.tarim.gov.tr>).

Amaç(A4) Kırsal ekonomiyi geliştirmek, kırsal alanların tarımsal, sosyal ve fiziki altyapısını iyileştirmek									
Hedef(H4.2) Sürdürülebilir tarımsal üretimi sağlamak için; küçük ve parçalı tarım arazilerini toplulaştırmak ve arazi kullanım planlaması yapmak									
Performans Göstergeleri		Birim	Başlangıç Değeri	2018	2019	2020	2021	2022	Performans Göstergesinden Sorumlu Birim
PG4.2.1	Toplulaştırma ve tarla içi geliştirme hizmetleri uygulanan alan	Hektar	7.200.000	800.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	TRGM
PG4.2.2	Arazi kullanım planlaması yapılan alan	Hektar	3.637.160	800.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	TRGM
PG4.2.3	Detaylı toprak etüdü yapılan alan	Hektar	7.840.000	800.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000	TRGM
Stratejiler	<ul style="list-style-type: none"> Sürdürülebilir tarımsal üretim için arazi bankacılığı sisteminin kurulması, Mirasa konu tarım arazilerinde devir işlemlerinin artışının sağlanması, Tarım topraklarının verimliliğini ortaya koyan toprak veri tabanı oluşturulması, 								
Maliyet Tahmini	6.785.000.000 TL								

Ek 4: Tarımsal Altyapı ve Kırsal Kalkınma; Hedef 3: Toprak ve su kaynaklarının korunmasını ve verimli kullanılmasını sağlamak-2018-2022 Performans Göstergeleri Tablosu (TC Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı - 2018-2022 stratejik plan - <https://www.tarim.gov.tr>).

Amaç(A4)		Kırsal ekonomiyi geliştirmek, kırsal alanların tarımsal, sosyal ve fiziki altyapısını iyileştirmek							
Hedef(H4.3)		Toprak ve su kaynaklarının korunmasını ve verimli kullanılmasını sağlamak							
Performans Göstergeleri		Birim	Başlangıç Değeri	2018	2019	2020	2021	2022	Performans Göstergesinden Sorumlu Birim
PG4.3.1	Basınçlı Sulama Sistemleri modüler eğitim programına katılarak sertifikalandırılan çiftçilerin ve diğer yararlanıcıların sayısı	Sayı	500	1.000	1.300	1.500	1.600	1.700	EYYDB
PG4.3.2	ÇATAK Programı Uygulama Alanı	Dekar	1.350.000	1.500.000	1.650.000	1.800.000	1.950.000	2.100.000	BÜGEM
PG4.3.3	İslah edilen arazi büyüklüğü	Hektar	100.000	120.000	145.000	170.000	190.000	210.000	TRGM
PG4.3.4	Modern basınçlı sulama sistemi kurulan alan	Hektar	123.500	15.000	20.000	20.000	-	-	TRGM
PG4.3.5	Yerüstü ve yeraltı sularında nitrat izlemesi yapılan istasyonlarda analizlerin gerçekleştirilme oranı	(%)	90	90	90	90	90	90	TRGM
Stratejiler	<ul style="list-style-type: none"> • Modern basınçlı sulama yöntemlerinin kullanımının yaygınlaştırılarak bilinçli su kullanımının sağlanması, • Yerüstü ve yeraltı sularında tarımsal kaynaklı nitrat kirliliğinin izlenmesi, kirliliği önlemeye ve azaltmaya yönelik çalışmalar yapılması, • 300 Büyük Ova'nın Büyük Ova Koruma Alanı olarak ilan edilmesi, 								
Maliyet Tahmini	544.200.000 TL								

Ek 5: “IPARD II” ile 2014-2020’den Yararlanacak Olan İller Haritası. (TKDK- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, <http://www.tkd.gov.tr>).

1. Afyonkarahisar	8. Balıkesir	15. Diyarbakır	22. Kahramanmaraş	29. Manisa	36. Sivas
2. Ağrı	9. Burdur	16. Elazığ	23. Karaman	30. Mardin	37. Şanlıurfa
3. Aksaray	10. Bursa	17. Erzincan	24. Kars	31. Mersin	38. Tokat
4. Amasya	11. Çanakkale	18. Erzurum	25. Kastamonu	32. Muş	39. Trabzon
5. Ankara	12. Çankırı	19. Giresun	26. Konya	33. Nevşehir	40. Uşak
6. Ardahan	13. Çorum	20. Hatay	27. Kütahya	34. Ordu	41. Van
7. Aydın	14. Denizli	21. Isparta	28. Malatya	35. Samsun	42. Yozgat

Ek 6: Türkiye Tarım Haritası.

ARŞIV BELGELERİNE GÖRE CUMHURİYET DEVRİNDE TÜRKİYE’DE ZEYTİNCİLİK İLE İLGİLİ GELİŞMELER VE ÇEŞME YARIMADASI’NIN HURMA ZEYTİNLERİ

Nahide ŞİMŞİR*

ÖZET

Zeytin ve zeytinciliğin tarihi çok eskilere gitmekle birlikte, zeytincilik yapılan bir yörede bulunmamız hasebiyle, iki farklı yerleşim biriminde zeytinciliğin nasıl yapılmakta olduğuna dair gözlem ve sözlü tarih çalışmalarımız bulunmaktadır. Bu sözlü bilgilere Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’ndeki belgelerdeki bilgileri de ilâve etmek suretiyle, zeytin ve zeytinciliğin tarihi gelişimi üzerinde durulacaktır.

Ülkemiz zeytin ağacının ana vatanı olmakla birlikte, uzun yüzyıllar boyunca zeytin üretim ve tüketiminin istenilen düzeye ulaşamamıştır.

Osmanlı devrinde alternatif yağların az olması zeytinyağının ve zeytinyağından elde edilen sabunun yaygın olarak üretilip, tüketildiğini göstermektedir. Ancak yaşanan savaşlar ve nüfus mübadeleleri zeytin üreticiliğini de olumsuz etkilemiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren zeytinciliğe önem verilmiş, yeni zeytinlikler oluşturulmuştur. Özellikle Atatürk döneminde İtalya’dan uzman getirilmiş, öğrenci gönderilmiş ve zeytin fidanları ithal edilmiştir. Başta Yalova olmak üzere, Antalya, Balıkesir (Edremit, Bandırma) Aydın ve İzmir (Çeşme, Seferihisar vb.) zeytin ekilmiş ve yabancı zeytinler (deliceler) aşılanmıştır.

Bunun sonucunda 1950’li yıllarda Türkiye zeytin ve zeytinyağı ihraç eden bir ülke konumuna yükselmiştir.

Çalışmamızda zeytin ve zeytin yetiştiriciliği, zeytin türleri, zeytinyağının elde edilişi, zeytinyağının değerlendirme şekilleri, sofralık zeytinler ile ilgili genel bir giriş yapılacaktır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’ndeki zeytincilik ile ilgili belgeler esas alınarak, bu tarihlerde zeytin ve zeytincilik ile ilgili arşiv belgelerine yansıyan hususlar değerlendirilecektir.

Bildirimizde ayrıca Çeşme Yarımadası’nın kendisine mahsus hava şartlarında zeytin ağacının üzerinde, her hangi bir işleme tabi tutulmaksızın sofralık zeytin haline gelen ve yörede “hurma zeytin” olarak isimlendirilen zeytin türüne özel bir yer verilecektir.

Günümüzde sadece turizm ile özdeşleştirilen bölgenin, kendisine mahsus iklim şartlarının son derece kıymetli tarım ürünlerine sahip olduğuna dikkat çekilecektir. Sakız, kavun, limon... Vb. Çeşme Yarımadası’na mahsus tarım ürünleri yanı sıra, yöreye has zeytin ağaçlarının çoğaltılması suretiyle, bol miktarda hurma zeytini üretmek mümkündür.

Zeytin yetiştiriciliği Türkiye’nin muhtelif bölgelerinde söz konusu iken, sofralık hurma zeytinleri sadece Çeşme Yarımadası’na mahsustur. İnsan sağlığı için de dalında olgunlaşması ve hemen tüketilebilme imkânı olması dolayısıyla son derece sağlıklı ve faydalıdır.

Anahtar Kelimeler: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Zeytin, Zeytincilik, Çeşme, Hurma Zeytin.

IMPROVEMENTS IN OLIVE PRODUCTION IN TURKEY DURING THE REPUBLIC PERIOD AND ‘HURMA’ OLIVES IN ÇEŞME PENINSULA ACCORDING TO ARCHIEVAL DOCUMENTS

ABSTRACT

Although the history of olive and olive farming goes to the very beginning, we have observations and verbal history studies about how olive cultivation is being done in two different settlement areas because we are in a region where olive cultivation is done. The documents in the Prime Minister's Republic Archives will be added to this verbal information, and the historical development of olive and olive cultivation will be emphasized.

Although our country is the home of the olive tree, olive production and consumption has not reached the desired level for long centuries.

In the Ottoman period, the lack of alternative oils shows that olives and olive oil are widely produced and consumed. However, wars and population exchanges have affected the olive production negatively. From the first years of the Republic, olives were given importance and new olive groves were formed. Especially during the period of Atatürk, an expert was brought from Italy, students were sent and olive trees were imported. Yalova, Antalya, Balıkesir (Edremit, Bandırma) Aydın and Izmir (Cesme, Seferihisar etc.) were planted with

---

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nahidesimsir@gmail.com

olive and wild olives (delice) were vaccinated. As a result of the 1950 Turkey has risen to a country that exports olives and olive oil.

In our work, a general introduction will be made about olive and olive production, olive species, olive oil production, evaluation forms of olive oil and table olives. Based on the documents related to olive farming in the Prime Ministry Republic Archives, the issues reflected in the archive documents related to olives and olive cultivation will be evaluated.

In our paper, on the olive tree under the weather conditions of the Çeşme Peninsula itself, a special place will be given to the olive, which is transformed into table olives without any treatment and is called "date olive"-erkence in the region. Erkence variety called 'Hurma' olive is unusual olive type which is characterized by sweet taste of its fruit.

It will be pointed out that the region, which is only identified with tourism today, has its own precious agricultural products for its own climatic conditions. Mastic, melon, lemon, etc. in addition to agricultural products for the Çeşme Peninsula, it is also possible to produce date olives in abundant quantities by replicating olive trees that are native to the region.

While olive cultivation is mentioned in various parts of Turkey, table date-erkence olives are only confined to the Çeşme Peninsula. It is very healthy and useful because it is matured in the branch for human health and it is immediately consumable.

Key Words: The Prime Ministry Republic Archive, Olive, Olive Production, Çeşme, 'Hurma' olive.

GİRİŞ

Anadolu'ya özgü bir ağaç türü olan zeytin, muhtemelen Fenikeliler sayesinde, Akdeniz memleketlerine yayılmıştır. Romalılar zeytini, Yunanlılardan sonra tanımışlardır. Türklerin zeytin ile tanışması da Anadolu'ya gelmelerinden sonra olmuştur¹.

ZEYTİNİN YETİŞME KOŞULLARI VE KULLANIM ALANLARI

Zeytin ağaçları bilhassa 30 – 45. Paralel arasında, özellikle Akdeniz bölgesinde eski devirlerden beri yetiştirilmektedir. Şartların uygun olduğu yerlerde kıyı şeridinde 200 metrelik bir alanda ve 600 - 700 metre yüksekliğe kadar sahalarda görülmektedir. Zeytin ağaçları killi, kireçli, kuru ve su geçiren toprakları sevdiği gibi, dikildikten dört veya sekiz yıl sonra ürün vermeye başlamaktadır. Ağaçlar 10 - 15 yaşlarında en yüksek ürün seviyesine ulaşmaktadır. Muhtemelen hasat şekli sebebiyle zeytin ağaçları bir yıl çok ertesini yıl az ürün vermektedir. Zeytin sadece tane olarak yenen ve yağı çıkarılan yiyecek maddesi değildir. Aynı zamanda zeytinyağı, sabunun da ham maddesidir. Kerestesi ise mobilya imalinde kullanılmaktadır².

ÜLKEMİZDE ÜRETİMİ YAPILAN BAŞLICA ZEYTİN ÇEŞİTLERİ

Ülkemizde bulunan başlıca zeytin çeşitleri: Şehir, Yağ, Sisam veya Girit, İğriburun veya Karazeytin, Akzeytin, Edremit, Çoban İsa, Domates, Midilli, Kekre, Memeli, Memecik, İrikara, Tekir, Yağ, Kara, Gülümbe, Rufata, Karaca, Çakır, Şakran, Yerli Kara, Erkence ve Hurmayağ olarak bilinmektedir. Tohumları ise Devediş, Tekke, Deli, Çilga, Azman, Yerliyeşil, Sarı, Düz, Edremit, Aydın, Boncuk olarak isimlendirilmektedir³.

¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, II, Ankara, 2000, s. 330 -331.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, Ankara, 2010, s. 124.

³ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 42.

OSMANLI DEVRİNDE ZEYTİNCİLİK VE ZEYTİN ÜRÜNLERİ

Osmanlı Devleti’nde yoğun olarak zeytin tarımı yapılan bölgeler Güney Marmara kıyıları, Ege ve Akdeniz kıyılarıdır. Bilhassa Ege kıyıları, Mora yarım adası, Akdeniz Adaları ve Suriye Filistin bölgeleri başlıca zeytincilik bölgeleridir⁴. Osmanlı devrinde zeytin daha çok zeytinyağı ve sabun olarak değerlendirilmiştir. Zeytincilik bölgelerinden Osmanlı baş şehrine daha çok zeytinyağı ve sabun gönderilmiştir. Osmanlı devrinin meşhur zeytincilik bölgelerinin ağırlıklı olarak İstanbul’a göndermiş olduğu zeytin mâmulâtı ve bölgeleri şöyledir: Midilli’den zeytinyağı ve sabun; Kazdağı’ndan zeytinyağı ve sabun, Girit, Kandiye, Hanya ve Resmo’dan zeytinyağı ve sabun; Atina’dan zeytinyağı ve sabun; İzmir’den sabun; Edremit’ten zeytinyağı; Molova’dan zeytinyağı; Ayvalık zeytinyağı; Yunda adasından zeytinyağı ve Ağrıboz’dan zeytinyağıdır⁵.

GENEL ÖZELLİKLERİ İLE DÜNYA’DA VE TÜRKİYE’DE ZEYTİNCİLİK

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türklerin elinde kalan topraklardan Edremit, Ayvalık bölgesi zeytinciliğin en fazla gelişme gösterdiği ve en kaliteli zeytinyağının elde edilmiş olduğu bölgedir. Bu bölgenin zeytin ağaçları iyi bakılmış ve yabancı zeytinlikler bulunmamaktadır. İzmir ve çevresinde zeytinciliğe önem verilmekle birlikte, zeytincilik asıl geçim vasıtası kabul edilmemektedir. Aydın yöresinde bu tarihlerde, zeytinciliğe hiç önem verilmemiştir. Milas, Mersin, Osmaniye ve Orta Fırat çevresi ağaçların orman halini aldığı zeytin ağaçlarının en fazla olduğu bölge olmasına rağmen, Milas ve Kilis haricinde zeytincilik ön plânda olmamıştır. Marmara havzasında, zeytincilik yeterince ilgi görmemesine rağmen, sofralık zeytin üretimi yapılmıştır⁶.

Sofralık zeytin ve zeytinyağı üreten başlıca ülkeler Türkiye, İtalya, Yunanistan, Cezayir, Portekiz, İspanya, Suriye, Tunus, Arjantin ve A.B.D’dir⁷.

Türkiye’de 2000’li yıllarda 100 milyon adet olan zeytin ağacı sayısı, 2015’te 170 milyon seviyesine ulaşmıştır⁸. Türkiye zeytin üretiminde 1.768.000 tonla İspanya, İtalya ve Yunanistan sonra dördüncü sıradadır⁹. Türkiye zeytinyağı üretiminde İspanya, İtalya, Yunanistan, Tunus ve Suriye’den sonra 143.000 tonla altıncı sıradadır. İspanya dünya zeytinyağı üretiminin % 41’ini sağlarken, Türkiye % 5,8 oranında bir yere sahiptir¹⁰. Türkiye, zeytinyağı ihracatında 2015/16 verilerine göre 20.000 tonla ve % 4,9 oranıyla İspanya, İtalya, Tunus ve Portekiz’den sonra 5. Sıradadır¹¹. Türkiye zeytinyağı tüketiminde 1,6 litre ile zeytin

⁴ Faruk Doğan, **Osmanlı Devleti’nde Zeytinyağı (1800 -1920)**, Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 21.

⁵ Faruk Doğan, **a.g.e.**, s. 23.

⁶ Recai, **Zeytin ve Zeytinyağcılık hakkında Tetkikat**, İktisât Vekâleti Yay., 1930, s. 8.; Faruk Doğan, **a.g.e.**,’den naklen s. 22.

⁷ Hasan Hakan Pamuk, **Hurma Zeytinin Pamolojik Özellikleri ve Hurmalaşmaya Etki Eden Faktörler Üzerinde Araştırmalar**, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Çalışması, İzmir, 1993, s. 6.

⁸ **Türkiye Zeytincilik Sektör Raporu**, Zeytincilik Araştırma Enst., İzmir, 2016, s. 75.

⁹ **Türkiye Zeytincilik Sektör Raporu**, s. 71.

¹⁰ **Türkiye Zeytincilik Sektör Raporu**, s. 73.

¹¹ **Türkiye Zeytincilik Sektör Raporu**, s. 78.

üretici ülkeler arasında dördüncü sıradadır. En fazla zeytinyağı tüketimi kişi başı 13,3 lt. ile Yunanistan, 10,5 litre ile İspanya, 9,7 ile İtalya'dır. Dünya ortalaması ise 0, 4'tür¹².

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ'NDEKİ BELGELERE YANSIYAN ZEYTİN İLE İLGİLİ MESELELER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde zeytincilik ile ilgili belgelerin kronolojik olarak sıraladığımızda konu olarak üç ana başlık altında toplayabiliriz. İlk grupta zeytin zeytinliklerin mülkiyeti ile ilgili olanlar bulunmaktadır. Bu belgelerin ilk grubu nüfus mübadelesi dolayısıyla sahipsiz kalan zeytinliklerin göçmenlere dağıtılması ile ilgilidir. Diğer bir kısmı da vakıflara ait zeytinliklerin devlet eliyle, ilgili birim ve kanunlar çerçevesinde işletilmesi hakkındadır.

İkinci büyük grup ise zeytinliklerin ıslahı, zeytin üreticisinin bilgilendirilmesi ve zeytin üretiminin artırılması için yapılması gereken çalışmalar ile ilgilidir. Bu grup belgeler zeytinlerin aşılmasından, yeni zeytin ekilmesine, zeytin hastalıklarına kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır.

Bilhassa 1950'li yıllardan sonra olumsuz iklim koşullarına bağlı üretim ve üreticiyi olumsuz etkileyen sebeplere dair alınan önlemlere dair belge kümesi de azımsanmayacak kadar fazladır.

ZEYTİNCİLİĞİN GELİŞTİRİLMESİ İLE İLGİLİ FAALİYETLER

Belgelerden, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de zeytincilik yeteri kadar gelişmiş durumda olmadığı anlaşılmaktadır. İtalya'dan, zeytin fidesi ve zeytin üreticisini eğitmek üzere uzman getirilmiştir. 1929 yılında Atatürk Yalova Millet Çiftliği'ni ziyareti sırasında 4.000 ağaçlı metruk zeytinliğin imar ve ihyası için çalışmaları başlatmıştır. İtalya'dan uzman getirilmesi, bizim ziraatçılarımızın İtalya'ya eğitime gönderilmesi, onların uzmanlığı ile yetiştirdikleri ve onlardan sonrakilerin de yetiştirdikleriyle, zeytin üreticisi bilinçlenmiş ve adeta zeytincilik seferberliği başlamıştır¹³.

Zeytinciliğimizi kalkındırmak üzere Atatürk'ün gösterdiği bu hedef doğrultusunda açılan sınavı kazanan ve 1931 yılında Halkalı Ziraat Mektebi Âli'sinden mezun dört genç zeytincilik mütehassısı olarak yetiştirilmek üzere üç yıllığına İtalya'ya gönderilmiştir. Bu arada Yalova Çiftliği'ndeki 4.000 bakımsız zeytin ağacı da İtalya'dan Signor Nello Pentiti adındaki bir zeytincilik teknisyeninin rehberliğinde bakıma alınmıştır. Pentiti ustabaşı olarak 150 lira ücret ile 2 yıl çalışmıştır¹⁴.

Çiftlik bünyesindeki zeytinlik de yine İtalya'dan ithal edilen 6000 adet yeni çeşit zeytin fidanları ile birlikte bir koleksiyon bahçesine dönüştürülmüştür. Tarım Bakanlığı da hızla İzmir, Balıkesir, Aydın ve Muğla illerinde olmak üzere 4 adet 'Zeytincilik Mıntka

¹² Türkiye Zeytincilik Sektör Raporu, s. 79.

¹³ Mustafa Tan, "Akdeniz Zeytinciliğinin Dünü, Bugünü ve Yarını", uzzk.org./Belgeler/2_ Mustafa Tan_Makaleler.pdf.

¹⁴ BCA, 30-18-1-2/23-68-17, 4.10. (1)931 tarihli Gazi M. Kemal ve 10 Bakanın imzalamış olduğu Kararname; **Yalova Benim Kentim**, Haz. Özlem Salman Günalp, Mayıs 2015, Yalova Belediyesi Yay., s.35-37.

Mütehassıslığı' oluşturmuş ve uzmanlaşarak 1934 yılında yurda dönen bu dört genç oluşturulan merkezlere yönetici olarak atanmıştır. Bunu izleyen yıllarda da bir yandan zeytincilik uzmanlarının yurt dışında yetiştirilmeleri sürdürülürken, diğer yandan da bu merkezlere bağlı ilçeler düzeyinde gerekli teşkilatlandırmalar gerçekleştirilmiştir¹⁵.

Zeytin ağaçlarından daha iyi yararlanabilmek için, zeytincilere gerekli bilgileri vermek üzere İtalya'dan Signor Nello Pentiti'ti ustabaşı olarak 150 lira ücret ve iki sene süre ile İktisat Bakanlığının 22/9/1931 tarih ve 56721 numaralı tezkiresiyle yapılan teklifi ve Maliye Bakanlığı'nın 28/9/1931 tarih ve 12531/651 numaralı görüşü ile İcra Vekilleri Heyeti'nin 4/10/1931 tarihli toplantısında kabul edilmiştir¹⁶.

1934 yılında Çanakkale Hususî Muhasebe fidanlığı için İtalya'dan 180 tane zeytin fidanı için 90 lira ödenmesi, 14975 sayılı kararnamenin 5.inci maddesine uygun olarak Ziraat Vekilliği'nin 14/2/1934 tarih ve 4596 sayılı tezkeresi ile 1570 sayılı mütalanamesi üzerine icra vekilleri heyetince 7/3/1934' te kabul edilmiştir¹⁷.

1934'te Türkiye'de 26 milyon adet zeytin ağacı bulunmakta iken, 1937'de Bornova Zeytincilik Araştırma Enstitüsü açılmış ve 1950 yılında zeytin ağacı sayısı 30 milyona yükselmiştir. 1951 - 1960 yılları arası zeytin ağacı sayısı 55 milyona yükseltilmiştir. 1960 - 1969 yılları arası zeytincilikte nispeten daha plânlı kalkınma dönemi olmuştur. 1964'de yaklaşık 2 milyon delice zeytin aşılınıp, halka dağıtılmış ve 1969 zeytin ağacı varlığımız 74 milyona ulaşmıştır. 1970 - 1982 arası yatırımsız dönem olarak adlandırılmakla birlikte zeytin ağacı varlığımız 81 milyona erişmiştir. 1982-1990 yılları arasında zeytin ağaçları turizm amaçlı kesilmeye başlamıştır¹⁸.

Antalya'da bulunan vakıflara ait zeytin ormanında çalıştırılacak görevlilerin listesi Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 24.8.1937'de bir yazı ile teklif edilmiş ve 26/8/1937 tarihli kararname ile K. Atatürk imzasıyla, onaylanmıştır¹⁹.

3.12.1954 tarihinde Reiscumhur Celâl Bayar imzası ile Antalya'da Yabanî Zeytin Islah Kooperatifi kurulmuştur. Kooperatifin görevi Antalya ve çevresindeki yabanî zeytin sahalarındaki zeytinleri ıslah etmek ve yeniden zeytinlikler oluşturmak için en az 30 yıl süre ve 400 Türk lirası sermaye ile kurulmuştur²⁰.

1959 yılında Zeytin üretiminin yapıldığı vilâyetlerde ağaca ve mahsule zarara veren zeytin güvesi v.b. zararlılarla mücadelede başarılı hizmetleri bulunan Bursa Valisi İhsan Sabri Çağlayangil'in takdirname ile ödüllendirilmesi, Ziraat Bakanlığı'nın isteğine binaen İçişleri Bakanlığı'nı 26/3/1960 ve 511/3784/7485 sayılı yazısı üzerine, 5442 sayılı kanunun

¹⁵ "Zeytinin Tarihçesi", www.mucahitkivrak.com.tr

¹⁶ BCA, 30-18-1-2/23-68-17, 4.10. (1)931 tarihli Gazi M. Kemal ve 10 Bakanın imzalamış olduğu Kararname.

¹⁷ BCA, 030_0_18_01_02_43_12_019, 7.3. (1)934 tarihli Reiscumhur Gazi M. Kemal ve 8 Bakan İmzalı Kararname.

¹⁸ Mustafa Tan, a.g.m., s. 2-3.

¹⁹ BCA, 030-0-18-01-02- 78-76-15.

²⁰ BCA, 030_18_01_02_137_100_7.

9.uncu maddesinin (A) bendine göre İcra Vekilleri Heyetince 8/5/1960 tarihinde kararlaştırılmıştır²¹.

VAKIF ZEYTİNLİKLER VE İŞLETİLMESİ

Arşivlere zeytin ve zeytinyağı ile ilgili olarak yansıyan en önemli konulardan biri ise mülkiyeti vakıflara ait zeytinliklerin idaresi, zeytin ve zeytinyağlarının değerlendirilmesi meselesidir. Belgeden anlaşıldığına göre Evkâf Genel Müdürlüğü her yıl vakıflara ait mahsulün devlete danışmaktadır. Her yıl bu konu ile ilgili karar çıkmaktadır. 1933 yılı içinde vakıfların teklifi üzerine her yıl olduğu gibi, 1933 yılında da “kısmen veya tamamen ağaç üzerinde pazarlıkla satılması veya emaneten idaresi ve emanet suretiyle toplattırıldığı takdirde zeytinlerin tane veyahut yağ olarak toptan veya kısım kısım pazarlıkla satılması için Genel Müdürlüğe yetki verilmesi” istenmiş, İcra Vekilleri Heyeti'nce 5.II.1933'de zeytin mahsulünün toplama ve satma işinin pazarlıkla yapılması için Evkâf Genel Müdürlüğü'ne yetki verilmiştir²².

Bir diğer belgede, Vakıflara ait “iki yüz küsur bin” okka zeytinyağı ve posanın 16.6.1933 tarihli kararname ile kanuna uygun olarak isteklisi çıkınca güzel bir fiyatla satılabilmesi için Evkaf Genel Müdürlüğü'ne yetki verilmesi hakkındadır²³.

ZEYTİNYAĞI İHRACATI

Cumhuriyet devrinde zeytincilik ile ilgili yapılmış olan yeni zeytinlerin ekilmesi, yabancı zeytinlerin aşılınması ile Türkiye'nin zeytin varlığı giderek artmıştır. Zeytincilik ile ilgili bilgileri giderek artmıştır. Böylece artan zeytin üretimi, iç piyasada tüketilemeyince, ürünleri ellerinde kalan zeytin üreticisi, yurt dışına zeytin satılması için yasal düzenlemelerin yapılmasını istemiştir. Belgelerden 1950'li yıllara kadar Türkiye'nin zeytinyağı ihraç etmediği anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihlerde artık iç piyasada fazla zeytinyağı biriktiği de anlaşılmaktadır.

3 Nisan 1951 yılında Başbakan Adnan Menderes'e hitaben Koçarlı'lı zeytin üreticilerinden Hasan Başar, Abidin Sipahi, Muharrem Tozkopar, Mustafa Apaydın, Recep Kiraz, Kemal Çetiner, Hasan Çobanoğlu, Ahmet Eroğlu, Fahri Özcan, Nazım Toker, İbrahim Sarıoğlu, Mustafa Sonoğlu gibi çiftçiler zeytinyağı fiyatlarındaki düşüklükten dolayı fabrikaların zeytin almadığı, bu durumun yüksek maliyetli mahsullerinin çürüme tehlikesine maruz bırakmakta, bu durum yıldan yıla artmakta olan zeytin rekoltesi için de tehlikeli olup, üreticinin ümitsizliğe düşmesine sebep olmuştur. Diğer yağlara nazaran daima mağdur durumda kalan bu millî servetin değerlendirilmesi için ihracatının serbest bırakılması gerektiğini belirtmişlerdir. Böylece zeytinyağının fazlasının ihraç edilebileceği izni verilmiştir²⁴. Ekonomi ve Ticaret Bakanı tarafından üreticilere 4179 sayılı yazı tebliğ edilmiştir. Böylece Aydın'lı üreticilerin isteğiyle, zeytin ihracatı söz konusu olmuştur. Fakat

²¹ BCA, 030-0-18-01-02-154-86-20.

²² BCA, 030_0_18_01_02_40_79_19, Reisicumhur Gazi M. Kemal imzalı ve 5/2/1933 tarihli kararname.

²³ BCA, 030-0-18-01-02 -37-46-8 Reisicumhur Gazi M. Kemal imzalı ve 15/6/1933 tarihli kararname.

²⁴ BCA, 30-1-0-0/76-479-13 3.4, (1) 951 tarihli Başbakan Adnan Menderes'e zeytinyağı ihracatı ile ilgili dilekçe.

zeytinyağı ihracatının sınırsız olmadığını, sadece devletin öngördüğü kadar, yani iç piyasada sıkıntı yaratmayacak miktarın yurt dışına satışı söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Zeytinyağı ihracatı için 1950/51 başı sayılan Eylül ayında ihracata tahsis olunan 4.000 tonluk kontenjandan 2.500 tonluk miktar ecnebi memleketlere sevk edilmiştir. 5.000 ton zeytinyağı anlaşmalı memleketlere serbest dolar ve serbest İsviçre frangı veya Türk hesabına geçen sterlinle ihracatına izin verilmiştir. Ancak 6 Nisan 1951 tarihli belge İzmir'de bulunan Türkiye İhracatçılar Birliği'nin zeytin ve zeytinyağı ihracatını sınırsız değil, iç piyasada sıkıntı oluşturmayacak şekilde yani kontenjan usulüyle devam edeceği bildirilmiştir²⁵.

1970'li yıllarda iç piyasada arta kalan zeytinyağlarının, zeytincilik ile ilgili Türkiye'deki en önemli kuruluşlardan biri olan, Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği marifetiyle yapılması söz konusu olmuştur. 1970 -1977 kampanya döneminde satılan yemeklik zeytinlerden, iç tüketimden arta kalan miktarlarının ihraç edilerek, değerlendirilmesi görevi Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ne 14.9.1977 tarihli kararname ile verilmiştir²⁶.

KURAKLIK MESELESİ

Türkiye'nin batı bölgelerinde görülen kuraklık, 1961 ve 1962 yıllarında zeytin üreticisini olumsuz etkilemiştir. Üretici kooperatif borçlarını ödeyemez hale gelmiştir.

1961 yılındaki kuraklık sebebiyle Çanakkale'nin Ayvacık ilçesine bağlı 20 köydeki zeytin üreticisi olumsuz etkilenmiştir. Bu sebeple 762 numaralı Küçükkuşu ve 1090 numaralı Gülpınar Tarım Kredi Kooperatifleri üyelerinin ödeyemedikleri borçları Bakanlar Kurulu kararı ile ertelenmiştir²⁷.

Yine aynı yıl Balıkesir'e bağlı Ayvalık ilçesinin 30 köy ve mahallelerinde meydana gelen kuraklık zeytin üreticisini mağdur etmiştir. Kooperatif borçlarını ödeyemeyecek duruma düşmüşlerdir. Bu sebeple 637 sayılı Ayvalık Tarım Kredi Kooperatifi'nin bir kısım ortaklarının borçları Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'nın isteği, Ticaret Bakanlığı'nın yazısı ile 10.7.1961 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile bir yıl süreliğine ertelenmiştir²⁸.

1962 yılında da, İzmir'e bağlı Seferihisar ilçesinde 13 köyde zeytin ürünleri kuraklık yüzünden hasara uğramış olan bir kısım 85 sayılı Seferihisar Tarım Kredi Kooperatifi'ne borçlarını ödeyemeyecek duruma düşmüş olmaları sebebiyle, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası'nın bu kooperatif üzerinde bulunan 77.750, 40 lira tutarındaki alacağını, vade bitimi olan 31/1/1963 tarihinden itibaren, bir yıl süre ile ertelemesi; adı geçen Banka'nın isteğine dayanan Ticaret Bakanlığı'nın 17/1/1963 tarihli ve II-6/466 sayılı yazısı üzerine, 3202 sayılı

²⁵ BCA, 30-1-0-0/76-479-13 /5, 3.4, (1) 951 tarihli Başbakan Adnan Menderes'e zeytinyağı ihracatı ile ilgili dilekçeye Dış Ticaret Dairesi'nin cevabı yazısı.

²⁶ BCA, 030-0-18-01-02 -367-47-16, Cumhurbaşkanlığı Fahri Korutürk, Başbakan ve 30 bakan imzalı kararname.

²⁷ BCA, 030-0-18-01-02- 160-27-17.

²⁸ BCA, 030-0-18-01-02-161-37-17.

Kanun'un 47'inci maddesinin (ç) bendine göre, Bakanlar Kurulunca 1/2/1963 tarihinde kararlaştırılmıştır²⁹.

TÜRKİYE'DEKİ ZEYTİN BİRLİK VE KOOPERATİFLERİ 1940 - 1955

Türkiye'de 1940 – 1955 yılları arasında zeytin üreticilerinin 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatifi ve Birlikleri yasasına uygun olarak örgütlenmişlerdir. Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri kendi adlarına ve hesaplarına üreticiden sofralık zeytin ve zeytinyağı alımı yapmaya başlamışlardır. Aynı zamanda bu kuruluşlar bünyesinde ortaklarına belli periyotlarda aynî ve nakdî kredi verilerek, eğitim ve yayım çalışmaları yapılmıştır. Bu birlikler bölgelerinde zeytin ve zeytinyağı alımında güçlü alıcılar olmaları sebebiyle, bölgelerindeki ticareti canlandırmış ve ülkemizdeki zeytin üretimi ağırlıklı olarak bu kuruluşların bünyesinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. Ülkemizde zeytin ve zeytinyağı alanında faaliyet gösteren 44 adet kooperatif ve bu kooperatiflerin 60.000 adet ortağı bulunmaktadır. Bunlardan en eski ve en bilinenleri Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Birliği, Marmarabirlik ve Güneydoğubirlik sofralık zeytin ve zeytinyağı konusunda faaliyet gösteren tarım satış kooperatifi ve birlikleridir³⁰.

Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Birliği 1949 yılında önemli bir ihracat ürünü olan zeytinyağının üreticiler lehine belirlenmesi için kurulmuş Ege Bölgesi'nde Aydın, Balıkesir, Çanakkale, İzmir, Manisa ve Muğla'da 33 kooperatif ile yaklaşık 25.000 ortağa hizmet götürmektedir. Birlik kooperatiflerindeki modern zeytin sıkma tesisleri, bölgesindeki en büyük ve modern zeytinyağı rafineri ve depolama tesislerine sahiptir. Bölgesinde üretilen ürünün önemli bir kısmını satın almaktadır³¹.

Marmarabirlik Bursa, Balıkesir ve Tekirdağ illerinde faaliyet göstermekte olup, 1954 yılında kurulmuştur. 8 kooperatifi ile yaklaşık 30.000 zeytin üreticisi ortağa hizmet vermektedir. Birlik aldığı zeytinleri işleyerek, sofralık salamura zeytin, zeytinyağı, zeytin ezmesi v.b. şekillerde satışa sunmaktadır. Türkiye'nin önemli sofralık zeytinyağı ihracatçısı kuruluşları arasındadır. Birliğin 70.000 ton depolama kapasitesi bulunmaktadır. Ancak sofralık zeytinin 1 yıl salamura depolarında beklemesi gerektiğinden, bu depolama kapasitesi yıllık 35.000 tonunda ancak yıllık yeni hasat zeytin depolanabilmektedir. Birlik 5.000 tonluk zeytinyağı deposu inşa etmiştir³².

Güneydoğubirlik, 1940 yılında antepfıstığı temel alınarak kurulmuştur. Birlik bölgede kırmızıbiber, kuru üzüm, zeytinyağı ve bakliyat ürünleri üzerinde faaliyet gösteren dört ayrı Birliği de bünyesine alarak 1989 yılında Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği ismiyle faaliyet göstermeye başlamıştır. Birlik Gaziantep, Şanlıurfa, Adıyaman, Kahramanmaraş, Mersin, Mardin, Antakya ve Siirt illerinde bulunan 13 kooperatifi ile 16.000 ortağa hizmet sunmaktadır. Birliğin zeytinyağı üreticisinden ürün topladığı 3 kooperatifi ve bu kooperatiflere kayıtlı 5.000 civarında ortağı bulunmaktadır. Birliğin Kilis, Nizip ve

²⁹ BCA, 30-18-1-2/168-7-11: 1. 2. 1963 tarihli Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve 23 Bakan imzalı kararname

³⁰ M.T. Özkaya, R. Tunaloğlu, Ş. Eken, M. Ulaş, M. Tan, A. Danacı, N.İnan, Ü. Tibet, "Türkiye Zeytinciliğinin Sorunları ve Çözüm Önerileri", http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/1e2ad6bf99300cd_ek.pdf, s. 21; Tariş'in kapsamı ve faaliyetler için Bakınız H. Erkan, S.Yetkin, Ö.Yıldırım vd., **Tarişbank Tarihi**, İzmir, 1993.

³¹ M.T. Özkaya, R. Tunaloğlu, Ş. Eken ...v.d. , a.g.m., s. 21.

³² M.T. Özkaya, R. Tunaloğlu, Ş. Eken ...v.d. , a.g.m., s. 21.

Silifke’de kontinü sıkma tesisleri ile Gaziantep’te dolum ve depolama tesisleri vardır³³. 2013’te birlik tavsiye çalışmalarına başlamıştır³⁴.

Çeşme Yarımada’sının Hurma Zeytinleri

Resim 1: Sofralık Hurma Zeytini (Çeşme-Germiyan köyü 30 Kasım 2017)

Hurma Zeytini İzmir körfezi çevresinde “erkence” cinsi zeytinlerde oluşmaktadır. Karaburun, Urla, Çeşme bölgesinde yöreye özgü ağaçlarda, bölge ikliminin etkisi ile özel bir bakteri çeşidinin etkileşimi neticesinde meydana gelmektedir. Bölgedeki serinliğin getirmiş olduğu sabah çiği, denizden esen Poyraz ve keşişleme rüzgârlarının etkisiyle “olea pomea” adlı bir bakteri, erkence cinsi zeytinlerinin bir kısmının dalda olgunlaşıp, kahverengi renge dönüşüp, yöre halkınca “hurma zeytin” olarak isimlendirilmesine sebep olmaktadır. Hurma zeytini bölgede Ekim, Kasım ve Aralık aylarında meydana gelmektedir.

Zeytin ağaçlarının genellikle her yıl budanır, çünkü genç sürgünleri üzerinde daha fazla zeytin çiçeği meyveye dönüşmektedir. Hurma zeytinleri de genç sürgünlerde daha çok görülmektedir. Erkence türü zeytinlerde zeytin meyvesi, ortamın ve bakterinin tesiriyle acı suyunu salar, ağacın dalında kahverengi rengine dönerek, tatlılaşır, acı suyunu kaybeden zeytinin kabuğu da hafif buruşmaktadır. Hurma zeytinler ince kabuklu, bol yağlı meyve etinden ibarettir, çekirdeği ise küçüktür. Hurma zeytinlerin sofralık zeytinler arasında en önemli özellikleri, zeytinlerin dalından toplanır toplanmaz yenebilmesidir. Tuz ile arası iyi olmayanlar taze iken tuzlamadan yiyebilecekleri gibi, tuzla ve diğer baharatlar ile de lezzetlendirip tüketilebilmektedir.

Sofralık olarak uzun süre dayanması ve gevşememesi için salamurası yapılmaktadır. Son yıllarda pet şişelerde hiçbir işleme tabi tutulmaksızın uzun süre (1 sene) muhafaza edilebilmektedir³⁵.

Zeytin dalında koparıldığında taze taze tüketilemeyecek kadar acı olması “oleuropein” isimli maddeye bağlanmaktadır. Fakat Çeşme yarımadasının meşhur çok nemli olmayan esintisi zeytinlerin kabuğunda, “phoma olea” mantarının oluşmasına sebep olmaktadır. Böylece meyve fermente olmaya başlar ve bu mantar zeytinin acısını alır, zeytine dalından toplanır toplanmaz, tatlı ve yağlı zeytini yeme imkânı böylece oluşmaktadır. Hurma zeytin oluşumu için zeytinin belirli bir olgunluğa erişmesi, aşırı nemli olmayan rüzgarla

³³ M.T. Özkaya, R. Tunalıoğlu, Ş. Eken ...v.d. , a.g.m., s. 22.

³⁴ **2013 Yılı Zeytin Zeytinyağı Raporu**, Şubat 2014, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, s. 15.

³⁵ Nurhayat Erman, “Çeşme Germiyanlısı Zeytin Üreticisi”, 30 Kasım 2017 tarihli görüşme.

teması ve çiğ düşmesi ile erkence zeytin türü olması mutlaka gereklidir. Yöre halkı hurma zeytininin olgunlaştığı ağaca, “sünetli ağaç” adını da vermektedir. Hurma zeytinini tuzlanmadan da yenebildiği için yüksek tansiyon ve böbrek hastaları da herhangi bir sağlık riski ile karşılaşmadan tüketebilmektedir³⁶.

Çeşme yarımadasında zeytin ağaçları üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar erkence denilen bölgeye has zeytin ağaçlarının, 20 Nisan 29 Mayıs arasında çiçek açtığını, 15 Eylül’de yeşil olum, 20 Eylül’de siyahlaşma ve 1 Kasımdan itibaren hurmalaşmaya başladığı görülmüştür³⁷.

Şekil 1: Çeşme Yarımada’sında Erkence Zeytin Türleri (Mehmet Tutar, a.g.e., s.23’ten)

Çeşme Yarımadası’nda erkence zeytinini üzerine yapılmış çalışmalarda, 20 çeşit türü tespit edilmiştir. Bu zeytin ancak çok özel alanlarda (mikroklimalarda) yetişip, hurmaya dönüşebilmektedir. Erkence zeytin ağaçlarının hurmalanması üzerinde sıcaklık, nem, rüzgâr ve mikroorganizmaların olumlu etkileri olduğu tespit edilmiş, toprak türünün bir etkisi olmadığı bildirilmiştir. Ancak bölgede yapılan incelemeler çok kireçli alanlarda hurma oluşumunun daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Yaşlı, bakımsız, uzun yıllar budanmamış,

³⁶ Mehtap Erman, “Çeşme Germiyanyalı Zeytin Üreticisi”, 30 Kasım 2017 tarihli görüşme.

³⁷ Mehmet Tutar, a.g.e., s. 65.

verimden düşmüş ağaçlar ile sert budanmış, çok miktarda sürgün veren ağaçlarda hurmalaşma daha yüksek, bakımlı ve verimli bahçelerde hurmalaşma oranı daha düşüktür. Yağ oranının arttıran faktörler hurmalaşmayı artırırken, verimi arttıran etmenler hurmalaşmayı düşürmektedir³⁸.

Alaçatı ve çevresinde tespit edilen Erkence 1’in yüksek hurma verimi en yüksek ağaçlardan biridir. Diğer erkence zeytin ağaçlarının adada dağılmış şekilleri şöyledir: Karaburun Erkence 2, Erkence 7, Erkence 9, Erkence 12, Erkence 13 ve Erkence 20; Urla Erkence 3, Erkence 4, Erkence 8 ve Erkence 17; Seferihisar Erkence 5, Çeşme Erkence 6, Erkence 11, Erkence 16; Yeni Foça Erkence 10, Mordoğan Erkence 15, Ürkmez Erkence 18, Güzelbahçe Erkence 19³⁹.

ZEYTİN AĞAÇLARI

Erkence çeşidi zeytinler Ayvalık, Memeli ve Memecik’ten sonra en fazla yağ özelliklerine sahip olup, hasat döneminde en düşük asit düzeyindedir. İstenmeyen trans yağ asidi içeriği olarak da yerli ve yabancı zeytin çeşitleri arasında erkence en düşük seviyededir. Bornova Zeytincilik Araştırma Enstitüsü’nde yapılan bir köklendirme denemesinde Erkence, çelikleri orta düzeyde köklenen çeşitler arasında yer almıştır⁴⁰.

Hurma zeytin, Çeşme yarımadası ile sınırlı bir alana mahsus olduğu için yeterince tüketici tarafından bilinmemektedir. Hurma zeytini İzmir, Çeşme, Urla ve Karaburun’da yöreye has erkence adı verilen ağaçlardaki zeytinin uygun iklim şartları ile karşılaşması neticesinde dalında olgunlaşıyor. Bu bölgelerde bulunan Ayvalık, Edremit, Memecik, Gemlik gibi zeytin çeşitleri aynı şartlar altında olsa bile zeytinleri dalında “hurma zeytine” dönüşmemektedir⁴¹. Bu sebeple sadece bölgeye özgü erkence cinsi zeytin ağaçları, hurma zeytin veren ağaç türüdür. Çeşme yarım adasında dikilen Gemlik sofralık zeytini yeterli sofralık kalitesini yakalayamamış, Ayvalık çeşidinde ise istenilen yağ verimliliğine ulaşamamıştır⁴². Konunun uzmanlarının ortak kanaati her yörenin kendine mahsus zeytin ağacı türlerinin çoğaltılarak, istifade yoluna gidilmesidir.

³⁸ Mehmet Tutar, **Erkence Zeytin Çeşidinde Farklı Tiplerin Belirlenmesi**, Ege Üniversitesi, İzmir, 2010, Basılmamış Doktora Tezi, s. 10 -11.

³⁹ Mehmet Tutar, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁰ Mehmet Tutar, **a.g.e.**, s. 10 -11.

⁴¹ Mehmet Tutar, **a.g.e.**, s. 65.

⁴² Mehmet Tutar, **a.g.e.**, s. 65.

Resim 2: Hurma zeytin elde edilen ağaç Çeşme Germiyan köyü Belen mevki (30 Kasım 2017)

SOFRALIK ZEYTİN OLARAK HURMA ZEYTİNİN ÖNEMİ

Siyah zeytinlerin sofrada yenebilecek hale gelebilmesi için salamura edilmesi gerekmektedir. Zeytinin salamura edilmesi yatırım ve zamana ihtiyaç bulunmaktadır. Şöyle ki, salamura havuzlarının yapılması ve salamura edilen ürünün, sözgelimi siyah zeytinin bir yıla yakın salamura havuzlarında kalması sermayenin uzun süre bağlanması anlamına gelmektedir. Maliyeti de epeyce yüksektir⁴³.

Üstelik tuzlu zeytin insan sağlığına zararlıdır. Hurma zeytin ağaç üzerinde olgunlaştığı ve hiçbir işleme gerek duymamaktadır. Tuz ve diğer maddeler içermediği için sağlığa yararlıdır. Zeytinin tüketilmesi için zaman ve tuza ihtiyacı olmadığı için, maliyeti yoktur. Fakat her zeytin çeşidi hurmalanmamaktadır.

ZEYTİNLERİN ÇOĞALTILMASI

Ülkemizde zeytin çekirdeği ekilerek, zeytin ağaçlarının dip sürgünlerinden, çelik usulü ile, ağaç kütükleri üzerindeki kabarmaların dikimi, yabancı zeytin fidanlarının dikilip

⁴³ Hasan Hakan Pamuk, a.g.e., s. 8.

aşılması ile çoğaltılmaktadır⁴⁴. Çelikleme usulüne daldırma, filiz de denilmektedir⁴⁵. Zeytinlerin çoğaltılmasında en yaygın olarak çelikleme usulü tercih edilmekle birlikte, bazı zeytin türleri çelik olarak dikildiğinde köklenmediği için, çekirdekten ekilme, yumru ekme ve aşılama ile çoğaltılma yoluna gidilmektedir⁴⁶. Çekirdekten zeytinlerin çoğaltılmasına “çöğür” den çoğaltma ismi de verilmektedir. Çöğürlerin çimlenme oranı % 20 olup, zeytin çoğaltılmasında sadece %10'luk bir yere sahiptir⁴⁷.

Çeşme yarımadasında hurmaya dönüşen ağaçlar da çeliklemede az köklendiği için, aşılama, yumru ve çekirdek usulü ile çoğaltılmaktadır⁴⁸.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bildirimizde her ne kadar zeytin ağacının vatanı ülkemiz olmakla birlikte, uzun yüzyıllar boyunca zeytin üretim ve tüketiminin istenilen düzeye ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı devrinde alternatif yağların az olması zeytinyağının ve zeytinyağından elde edilen sabunun yaygın olarak üretilip, tüketildiğini göstermektedir. Ancak yaşanan savaşlar ve nüfus mübadeleleri zeytin üreticiliğini de olumsuz etkilemiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren zeytinciliğe önem verilmiş, yeni zeytinlikler oluşturulmuştur. Özellikle Atatürk döneminde İtalya'dan uzman getirilmiş, öğrenci gönderilmiş ve zeytin fidanları ithal edilmiştir. Başta Yalova olmak üzere, Antalya, Balıkesir (Edremit, Bandırma) Aydın ve İzmir (Çeşme, Seferihisar vb.) zeytin ekimi ve yabancı zeytinler (deliceler) aşılama yapılmıştır. 1950'li yıllarda Türkiye zeytin ve zeytinyağı ihraç eden bir ülke konumuna yükselmiştir.

Ülkemizin tabii şartlarının zeytin için uygun olması, özellikle Çeşme yarımadasına mahsus zeytin türleri ve bölgenin kendine mahsus iklim şartları, tabii sofralık zeytin olarak bilinen “hurma zeytini” üretimine imkân vermektedir. Hiçbir kimyasal işleme tabi tutulmadan, ağacın dalından sofraya konulup, lezzetle yenilebilmektedir. Ancak bölgenin bu özelliği yıllardır ihmâl edilmiştir. Biz bildirimizde bir turizm belgesi olarak tanınan Çeşme'nin, kendisine mahsus tarım ürünlerinden biri olan “hurma zeytine” dikkat çekmek suretiyle, hem bu konuda ilmî çalışmaların ve tanıtımının hem de hurma zeytin üretimi ve tüketiminin artırılmasını katkı sağlamayı umuyoruz.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30-18-1-2/168-7-11: 1. 2, 1963 tarihli Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve 23 Bakan imzalı kararname.

BCA, 030_0_18_01_02_40_79_19, Reiscumhur Gazi M. Kemal imzalı ve 5/2/1933 tarihli kararname.

BCA, 030_18_01_02_137_100_7.

⁴⁴ **Zeytin Ağacı**, Ticaret ve Ziraat Nezâreti Kütüphanesi, Dersaadet, Kader Matbaası, 1330, s. 2-9.

⁴⁵ Ziver, **Zeytincilik**, Kosova Vilâyet Matbaası, 1321, s. 17.

⁴⁶ R. Efe, A. Soykan, İ. Cürebal, S. Sönmez, **Zeytin ve Zeytinyağı**, Balıkesir, 2013, s. 229 -235.

⁴⁷ Ziver, **a.g.e.**, s. 18.; R. Efe, A. Soykan, İ. Cürebal, S. Sönmez, **a.g.e.**, s. 229.

⁴⁸ Turğut Erman, 1933, 1. X. 1990, Çeşme.

BCA, 030-0-18-01-02- 160-27-17.

BCA, 030-0-18-01-02 -367-47-16, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Başbakan ve 30 bakan imzalı kararname.

BCA, 030-0-18-01-02 -37-46-8, Reisicumhur Gazi M. Kemal imzalı ve 15/6/1933 tarihli kararname.

BCA, 030-0-18-01-02-154-86-20.

BCA, 030-0-18-01-02-161-37-17.

BCA, 30-18-1-2/23-68-17, 4.10, (1)931 tarihli Gazi M. Kemal ve 10 Bakanın imzalamış olduğu Kararname.

BCA, 30-18-1-2/23-68-17, 4.10, (1)931 tarihli Gazi M. Kemal ve 10 Bakanın imzalamış olduğu Kararname.

BCA, 030_0_18_01_02_43_12_019, 7.3, (1)934 tarihli Reisicumhur Gazi M. Kemal ve 8 Bakan İmzalı Kararname.

BCA, 030-0-18-01-02- 78-76-15.

BCA, 30-1-0-0/76-479-13 3.4, (1)951 tarihli Başbakan Adnan Menderes'e zeytinyağı ihracatı ile ilgili dilekçe.

BCA, 30-1-0-0/76-479-13 /5, 3.4, (1)951 tarihli Başbakan Adnan Menderes'e zeytinyağı ihracatı ile ilgili dilekçeye Dış Ticaret Dairesi'nin cevabî yazısı.

2. Matbu Eserler

Zeytin Ağacı, Ticaret ve Ziraat Nezâreti Kütüphanesi, Dersaadet, Kader Matbaası, 1330.

Ziver, **Zeytincilik**, Kosova Vilâyet Matbaası, 1321.

Recai, **Zeytin ve Zeytinyağcılık hakkında Tetkikat**, İktisât Vekâleti Yay., 1930.

3. Araştırma ve İncelemeler

2013 Yılı Zeytin Zeytinyağı Raporu, Şubat 2014, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.

DOĞAN, Faruk, **Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı (1800 -1920)**, Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

EFE, R. & A. SOYKAN & İ. CÜREBAL & S. SÖNMEZ, **Zeytin ve Zeytinyağı**, Balıkesir, 2013.

ERKAN, H. & S. YETKİN & Ö. YILDIRIR...v.d., **Tarişbank Tarihi**, İzmir, 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı**, Ankara, 2010.

ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, II, Ankara, 2000.

PAMUK, Hasan Hakan, **Hurma Zeytinin Pamolojik Özellikleri ve Hurmalışmaya Etki Eden Faktörler Üzerinde Araştırmalar**, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Çalışması, İzmir, 1993.

TUTAR, Mehmet, **Erkence Zeytin Çeşidinde Farklı Tiplerin Belirlenmesi**, Ege Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2010.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938.

Türkiye Zeytincilik Sektör Raporu, İzmir, Zeytincilik Araştırma Enst., 2016.

Yalova Benim Kentim, Haz. Özlem Salman Günalp, Mayıs 2015, Yalova Belediyesi Ya

3. İnternet Kaynakları

ÖZKAYA, M.T. & R. TUNALIOĞLU & Ş. EKEN & M. ULAŞ & M. TAN & A. DANACI & N. İNAN & Ü. TİBET, “Türkiye Zeytinciliğinin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/1e2ad6bf99300cd_ek.pdf.

TAN, Mustafa, “Akdeniz Zeytinciliğinin Dünü, Bugünü ve Yarını”, uzzk.org/Belgeler/2_TAN, Mustafa, Makaleler.pdf

“Zeytinin Tarihçesi “, [www. Mucahitkivrak.com.tr](http://www.Mucahitkivrak.com.tr)

Sözlü Kaynaklar

Nurhayat Erman, Çeşme Germiyanyalısı Zeytin Üreticisi, 30 Kasım 2017 tarihli görüşme.

Mehtap Erman, Çeşme Germiyanyalısı Zeytin Üreticisi, 30 Kasım 2017 tarihli görüşme.

Tuğut Erman, 1933, 1. X. 1990, Çeşme.

Ekler

Erkence 1 (Mehmet Tutar, a.g.e., s. 24.)

Foto: Erkence 7 (Mehmet Tutar, a.g.e., s. 26.)

Erkence 17 (Mehmet Tutar, a.g.e., s. 28.)

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE'DE FINDIK ÜRETİMİ VE TİCARETİ

Oktay KIZILKAYA*

ÖZET

Çalışmada, XX. yüzyılın başlarında Türkiye’de yetiştirilen fındık ağaçlarının türü tanıtilerak, konuya giriş yapılacaktır. Dünyada fındık ziraatının yapıldığı ülkeler ile fındığın hangi iklim koşullarına sahip bölgelerde yetiştirildiği açıklanacaktır. XX. Yüzyılın başlarında Türkiye’deki fındık ziraatına uygun bölgeler tanıtilerak, bahsi geçen bölgelerde azami ve asgari üretim miktarları dönemin yazılı kaynaklarından yararlanılarak değerlendirilecektir. Fındık ağacının hangi toprakları sevdiği, fındık ağacının bakımının nasıl yapılması gerektiği vb. konularına değinilecektir. Fındığın toplanması ve harmanlanmasının yöntemleri vurgulanacaktır. Fındık üretim miktarının bazı yıllar düşmesine neden olan olumsuz gelişmelerin sebepleri açıklanacaktır. Ayrıca fındık ziraatı yapılan bölgelerde bademlerinin çıkarıldıktan sonra evlerde yakacak olarak kullanılması nedeniyle bölgedeki ormanların tahrip edilmesinin önlenmesi vurgulanacaktır.

Türkiye’de üretilen fındığın hangi ülkelere ihracının yapıldığı, ülke ekonomisine olan getirisinin ne oranda olduğu açıklanmaya çalışılarak, alınan vergilere değinilecektir. Türkiye’de üretilen fındık ile diğer üretici ülkelerdeki fındığın kalitesi karşılaştırılacaktır. Türkiye’de üretilen fındığın kalitesinin diğer ülkelerde üretilen fındıklardan hangi özelliği ile ayrıldığı vurgulanacaktır. Fındığın ihraç edildiği ülkelerde, çikolata, pasta ve şekerleme yapımında kullanıldığına değinilerek, yabancı ülkelerde fındığın kullanım alanlarının genişlemekte olduğu ve bu nedenle kısa zamanda yurtdışında fındığa olan talebin artacağı, bu durumda fiyatının artmasına sebep olacağı bunun da ülke ekonomisi açısından olumlu bir gelişme olduğu değerlendirilecektir. Çalışmaya konu olan dönemde, fındığın piyasada satış fiyatlarına değinilecektir. Bahsi geçen dönemde, fındık ziraatı ile ilgili devletin aldığı kararlar ile alınan kararların üretime etkisi irdelenecektir. Fındık ziraatını teşvik eden olumlu kararlardan sonra var olan fındık bahçelerine yenilerinin eklendiği açıklanacaktır.

XX. yüzyılın başlarında fındık üretiminin farkına varan devletin, fındık üretiminin sağlıklı bir şekilde yapılmasını denetlemek için fındık müfettişleri görevlendirdiğine ayrıca tüccarlar ile üreticiler arasında yaşanacak ve karşılıklı hak kaybına neden olacak olumsuz gelişmelere karşı alınan tedbirlerin neler olduğu irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Fındık Ağacı, Fındık Yetiştirilen Bölgeler, Fındık Ticareti, Fındığın Kullanıldığı Alanlar, Fındık Üretimine Zarar Veren Gelişmeler.

HAZELNUT PRODUCTION AND TRADE IN TURKEY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

The current study will begin by providing information on the types of hazels that were grown in Turkey at the beginning of the 20th century. Those countries of the world in which hazelnut agriculture is carried out and the specific climatic conditions allowing hazelnut cultivation will be explained. Those regions of Turkey which were fit for hazelnut cultivation at the beginning of the 20th century will be listed, and the maximum and minimum production volumes in those regions will be evaluated drawing upon the written sources of the period. The types of soil favoured by the hazel and how it should be maintained, etc. will also be addressed. Methods for collecting and blending hazelnuts will be elaborated upon. The reasons for the adverse developments that cause hazelnut production amounts to fall in some years will be explained. It will also be emphasised how, in the regions of hazelnut cultivation, destruction of forests is prevented thanks to the utilisation of hazel plants, after their nuts are removed, as a fuel in homes.

The countries to which hazelnuts of Turkey are exported and the contribution made to the national economy in this way will be attempted to be explained and the taxes levied will be mentioned. The quality of the hazelnut grown in Turkey and in other producer countries will be compared. The specific characteristic of the Turkish hazelnut distinguishing it from those grown in other countries will be emphasised. Referring to the utilisation of hazelnut in the making of chocolates, cakes and confectionery in the countries where it is exported to, an analysis will be made in connection with the fact that the areas of hazelnut utilisation are steadily expanded in foreign countries and that, therefore, the foreign demand for hazelnuts will increase and that, in turn, this will cause its price to rise, which will be a positive development in terms of national economy. The sales prices of hazelnut in the market in the period being examined by this study will be mentioned. The decisions taken by the State as regards hazelnut cultivation in the subject matter period, and the influence of these decisions on production will be analysed. It will be explained how, following the favourable decrees encouraging hazelnut cultivation, the number of hazelnut orchards increased.

---

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ok1taykizilkaya@gmail.com

The fact that the State, which noticed the importance of hazelnut production at the beginning of the 20th century, assigned hazelnut inspectors in order to ensure proper hazelnut production, and the precautions taken against possible conflicts to arise between traders and producers potentially leading to mutual forfeiture will be analysed.

Key Words: Hazel, Hazelnut Cultivation Regions, Hazelnut Trade, Areas of Hazelnut Use, Developments Damaging Hazelnut Production.

GİRİŞ

İlk ve Ortaçağ kaynaklarında fındığın anavatanı olarak farklı coğrafyalar ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, İlkçağ tarihçilerinden Herodot'un ünlü "*Coğrafya*" adlı eserinde, Karadeniz'in doğusunda yetiştiğini ve fındık yağının nasıl elde edildiğine dair yöntem ve teknik hakkında bilgiler verilmektedir. Fındığa bazı milletler kutsallıkta atfetmişlerdir. Milattan önceki Çin inancına göre tanrının insanlara ihsan ettiği beş kutsal meyveden birisinin fındık olduğu kabul edilmekteydi¹.

Fındık adı ile bilinen meyvenin kökenin, eski Yunanistan'da "*Pont Exinus*" olarak adlandırılan bitkinin "Pontik" sözcüğüne dönüşmesiyle ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Pontus yani Karadeniz kıyılarından dünyaya yayıldığı için de çok eskiden "*Pontus Cevizi*" olarak adlandırılmaktaydı. Akdeniz ve Ortadoğu bölgelerine Karadeniz Bölgesi'nden yayıldığı için bahsi geçen bölgelerde fındık adıyla bilinir olmuştur. Türk Tarihi'nde ise fındık ziraatının ve yayılmasının üç aşamada olduğu ileri sürülmektedir. Bu aşamaların birincisinin Orta Asya'da oldukları dönemde fındığa, "*Kosık*" veya "*Kosuk*" denildiği dönem, ikinci aşamada Batı Türklerinin "*Çitlevük*" sözünü kullandıkları dönem, üçüncü aşamada ise Anadolu Türklerinin, "*Bunduk*" ve bu adlandırmadan hareketle de fındık şekline dönüştüğü ve günümüzde de bu adla bilinir olduğudur².

Fındık ağacından bahsedilen en eski Türk kaynaklarından bir olan Uygurların, "*Türeyiş Destanı*" olup, bu destanın İran varyantında; "*Tula ve Selenga nehirlerinin birleştiği yerde bir kayın ve fındık ağacı arasında bir dağ kabardı ve yarıldı. İçinden beş çocuk çıktı*", şeklindeki cümlesinde geçen fındık ağacı ifadesinden, Türklerin destansı dönemlerinde bu meyveyi bildiğini göstermektedir. Ünlü Türk Bilgini İbni Sina, X. Yüzyılda yazmış olduğu, "*El Kanun Fi't-Tıbb*", adlı eserinde, fındığın çeşitli hastalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanıldığından bahsetmektedir. XVII. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, Trabzon ve çevresine yaptığı seyahatte; "dağlarında taşlarında cümle ormanları fındıklıktır", diyerek bölgedeki yaygınlığına vurgu yapmıştır.

Uluslararası bir ticari ürün olarak satışının yapıldığını gösteren ilk yazılı belge, İspanya Kralı III. Henri tarafından Timur'a elçi olarak, 1403 yılında Semerkant'a gönderilen

¹ <http://www.giresuntb.org.tr/FindikTicaretTarihi>

² <https://arastirma.tarim.gov.tr/findik>

Roy Gonzales de Clavio'nun "*Kadisten Semerkant'a Seyahat*", adlı eserinde geçmektedir. Elçi İspanya'ya dönerken, 17 Eylül 1403 tarihinde kaptanı, Nocolos Cojen olan fındık yüklü bir gemiye binmiş ve İstanbul'a gelmiştir. İspanyol elçinin, fındık yüklü gemi ile İstanbul'a gelmesi o dönemde, fındığın üretiminin yapıldığını ve büyük ihtimalle ticari amaçla İstanbul'a nakledildiğini göstermektedir. Osmanlı Padişahı I. Mahmut'un hükümdarlığı döneminde (1730-1754), Fransa ile yapılan ticaret anlaşmasında, Türkiye'den Fransa'ya ihraç edilecek ürünler arasında fındıkta bulunmaktaydı. Türkiye'de üretilen fındığın, Avrupa'da yakından tanınması ve rağbet görmesi ise, XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. 1782'de Rusya'ya, 1792'de Romanya'ya, 1875'te Belçika'ya, fındık ihracı başlamıştır. Fındığın kabuğundan çıkarılarak içindeki bademinin ihracının ise 1879 yılında olduğu kaynaklarda geçmektedir. XX. Yüzyılın başlarında yani 1912'de ise ABD'ye satılan Türk ihraç ürünleri arasında fındıkta yer almaktaydı³.

FINDIK AĞACININ YETİŞTİĞİ İKLİM VE COĞRAFİ ORTAM

XX. yüzyılın başlarında dünya üzerinde, Türkiye (Memalik-i Osmaniye), İspanya, Rusya, İtalya ve İran'da fındık üretimi yapılmaktaydı. Fındığın Türkiye özelinde, havası rutubetli, sıcaklığı ılıman bölgelerde ve daha çok büyük su yatakları yakınında ziraatı yapılmaktaydı. Yani fındık ağacının yetiştirildiği bölgelerin bazı iklim şartlarına sahip olması gerekir. Şöyle ki, fındık ağacı çok soğuk ve çok sıcak iklimi sevmediği gibi kurak ve rutubetli iklim ve arazide de pek yetişmezdi⁴. Özel coğrafi ve iklim özellikleri gösteren bölgelerde yetişir. Yetiştigi iklim koşulları bakımından, ılıman bölgelerin bahçe ürünlerine benzer; bunlar, çok kesin sonuçlar olmasa da, kış sıcaklık ortalamalarının 6 ila 7 °C, yaz mevsimi sıcaklık ortalamalarının 20 ila 25 °C seviyesinde seyrettiği ve minimum yağışların yıllık, 700-800 mm, maksimum yağış ortalamalarının da 1300 ile 1500 mm seviyesinde bulunduğu yetişme bölgelerine çok iyi derecede uyum sağlayan bir meyve türüdür. Fındığın uygun yetişme koşulu için yağış rejiminin düzenli olması gerekir. Çünkü düzensiz iklim özelliği görülen bölgelerde geç don faktörü ve kurak yaz koşulları, toplam ürün ve randımanı büyük ölçüde düşürür. Yeni kurulan bir fındık bahçesinden, 5-6 yıl içinde meyve alınmaya başlanır. Maksimum verime, 8-10 yıl sonra ulaşılır. İyi bir bakım ve gençleştirme budamaları yapılması kaydıyla bir fındık bahçesinden, 70-80 yıl boyunca ekonomik olarak meyve alınabilmektedir⁵.

³ <https://arastirma.tarim.gov.tr/findik/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=26>

⁴ Nişan Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1331, s. 3-4.

⁵ Hayati Doğanay, "Türkiye Fındık Meyveciliğindeki Yeni Gelişmeler", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S 27, s. 3-4.

XX. yüzyılın başlarında Karadeniz bölgesinde yetiştirilen fındığın birden çok çeşidinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu çeşitlerin bazıları şöyledir; 1) Yağlı veya tombul fındık olarak adlandırılan fındığın, meyvesi toparlak ve yassıdır. Kabuğu ince, bademi ise nispeten büyüktür. 2) Sivri Fındık, bu fındık çeşidinin meyvesi sivriye yakın olduğundan bu adla anılmıştır. Bunun kabuğu kalın, rengi ise parlak kırmızıdır. 3) Palas/Palaz Fındık, bu fındık yağlı-tombul fındıktan daha iri olup, yassı ve kabuğu kalındır. Rengi koyu kırmızıdır. 4) Badem Fındığı, şekli sivri fındığa benzer ise de ondan daha büyük, iki tarafı yassı olup, kabuğu ince, rengi koyudur. 5) Kara Fındık, sivri olup İspanya'da yetişen fındıklara benzemektedir. Meyvesi iri, kabuğu kalın ve rengi esmere yakın olup, diğer fındık çeşitlerine göre daha erken olgunlaşır. 6) Kuş Fındığı, meyvesinin şekli yağlı / tombul fındığa benzemekte ise de ağacı yağlı fındık ağacı kadar büyük değildir. Meyvesinin kabuğu da zayıf ve parlaktır. 7) İkiz Fındık, diğer fındık çeşitlerinden başlıca farkı bademinin kabuğunun içinde daima çift olarak bulunması nedeniyle bu adla adlandırılmıştır. 8) Sarı Palaz Fındık, bu fındık çeşidinin ağacı, palaz fındığının ağacına benzer ise de meyvesi daha küçük, kök kısmı kısadır. Diğer fındık çeşitlerinden daha erken yetiştiğinden meyveleri dökülerek zayıf olmaktadır. Bu nedenle bu fındık türü pek tercih edilmemekteydi. Tercih edilmemesinden dolayı da rastlandığında hemen kesilerek, imha edilmekteydi. 9) Fırıl-Fırıl Fındık, bu fındığın meyvesi diğerlerine nazaran daha büyük ise de kabuğunun içindeki bademi diğerlerine nazaran oldukça zayıf ve küçük idi. Osmanlı ülkesinde genel olarak bu fındık çeşitleri yetiştirilmekteydi⁶.

Fındık üretimi ve ticareti, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'nin ekonomisinde büyük bir yer tutmaktaydı⁷. Fındığın içi veya kabuklu kuru hali, Türkiye'nin geleneksel ihracat ürünleri arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olup, XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonuna kadar Türkiye'de üretilen ve dış ülkelere satılan tarımsal ürünlerden, pamuk ve tütünden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Bundan dolayı, Türkiye, Dünya fındık üretiminde, her zaman ilk sırada gelmektedir. 2000 yılı itibariyle, dünya da fındık üretim alanlarının toplamı, 600 bin hektardan fazla olup bunun, 500 bin hektardan biraz fazlası, yani % 80 gibi yüksek bir oranı, Türkiye'de bulunmaktaydı. Türkiye'yi yaklaşık % 10 ile İtalya, % 4 ile İspanya ve % 2 ile de ABD takip etmektedir.

⁶ Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, s. 11-12.

⁷ İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Meyve ve Sebze Üretimi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 24, (2008), s. 228.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE'DE FINDIK YETİŞTİRİLEN YERLER VE MİKTARI

XX. yüzyılın başlarında Türkiye'de fındık yetiştiriciliği genel olarak, Trabzon Vilayeti ve kazaları olan Giresun, Ordu, Sinop ve çevresi ile sınırlı gibi gözüke de İzmit Sancağında, Yanya Vilayetinde, Makedonya'da ve Kıbrıs Adası'nda da kaliteli fındık yetiştiriciliği sınırlı da olsa da yapılmaktaydı. Trabzon Vilayetinde fındık önce Giresun Kazasında yetiştirilmiştir. Giresun Kazasının her tarafı, XX. yüzyılın başlarında fındık ağaçları ile kaplı olup, buradan çevre kazalara yayılmıştır. Günümüzde ise Karadeniz'in genelinde yöreden yöreye göre az veya çok fındık ziraatı yapılmaktadır⁸.

XX. yüzyılın başlarında Trabzon Vilayeti ve kazalarında yetiştirilen azami ve asgari olarak: Giresun Kazasında azami, 400.000, asgari 200.000, Trabzon merkez-Vakfikebir-Akçaabat-Sürmene ve Of kazalarında, azami 200.000, asgari 100.000, Ordu Kazasında azami 120.000, asgari 60.000, Tirebolu ve Görele kazalarında, azami 100.000, asgari 50.000, Lazistan Sancağında azami 50.000, asgari 30.000 kantar (bir kantar 56, 449 gr), miktarlarında fındık üretimi yapılmaktaydı. Bahsi geçen dönemde, yaklaşık olarak azami 870.000, asgari 440.000 kantar fındık üretiminin yapıldığı istatistiki verilerden anlaşılmaktadır⁹. Bu üretim oranlarının azami ve asgari olarak verilmesinin sebebi yıllara göre iklimin bazı değişiklikler göstermesi ile alakalı olduğu görülmektedir. XX. yüzyılın başlarında Türkiye dışında yani dünya genelinde üretimi yapılan toplam fındık miktarı, Türkiye'de üretilen fındık miktarından çok daha az idi¹⁰.

Bahsi geçen dönemde, Türkiye'de üretilen fındığın büyük bir kısmı iç halinde yabancı ülkelere ihraç edilmekteydi. Yabancı ülkeler aldıkları fındığı, çikolata, pasta ve şekerleme imalinde kullanımının ön planda olduğu görülür. Bazen de ressamlar, yaptıkları resimlerdeki süslemelere katkı maddesi yağını kullanmaktaydı.

XX. yüzyılın başlarında dış ülkelere daimi surette fındık talep edildiğinden fiyatı durmadan artmaktaydı. Bundan dolayı fındık ziraatı yapılan alanların artırılması amacıyla, Ordu, Ünye, Sinop, Fatsa, İnebolu ve Samsun taraflarında yeni fındık bahçeleri oluşturulmuştur¹¹.

Bunların dışında, Birinci Dünya Savaşı sürecinde askerin ihtiyaç duyacağı sabunun tedarikinde, dönemin şartları gereği sıkıntı yaşanmıştır. Bu duruma çare olarak Harbiye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezaretinden, Trabzon Vilayetinde yaygın bir şekilde üretimi

⁸ Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, s. 5.

⁹ Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, s. 5-6.

¹⁰ Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, s. 65.

¹¹ Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, s. 6.

yapılan fındıktan elde edilen yağdan sabun üretilmesi için hazırlık yapılmasını istemiştir. Bu istek Trabzon Vilayetine bildirilmiştir. Trabzon Vilayeti bu isteğe olumlu bakmış ve gerekli alet ve eşyanın temin edilmesi hazırlıklarına başladığını, sabun üretiminde yararlanılacak alet ve eşyanın siparişinin verildiğini, alet ve eşyalar geldiğinde, sabun üretimine başlanacağını bildirmiştir. Bu doğrultuda, temin edilen alet ve eşyalarla sabun imaline başlanmıştır. Fındık yağından, haftada her kazandan 2500 kilo veya kıyye olmak üzere iki kazan sabun imal edilebileceği bildirilmiştir. Üretimi yapılan sabunun numunesi, posta ile gönderilerek tahlili yaptırılmıştır. Tahlil neticesinde, zeytinyağından elde edilen iyi sabundan, bir farkı olmadığı anlaşılmıştır. Fındık yağından imal edilen sabunun kıyyesinin, 6,5 kuruş fiyata mal olacağı ve bunun da diğer sabun fiyatlarıyla karşılaştırıldığında oldukça ucuz olduğu vurgulanmıştır. Bundan dolayı devletin aşar vergisinden aynı olarak topladığı büyük miktarda fındık mevcut olup, sabun yapımında bunun kullanılmasına İstanbul'dan da müsaade olduğu takdirde seri üretime başlanacağı bildirilmiştir. Havaların sıcak geçmesi halinde, üretimi yapılan sabunun çabuk kuruyacağı, bu nedenle 1915 yılı Eylül sonuna kadar aylık 50 bin, Eylül ayından sonraki aylarda ise aylık, 25-30 bin kıyye sabun imal edilebileceği bildirilmiştir. Böylece Erzurum tarafındaki askeri birliklerin sabun ihtiyacının karşılanacağı gibi ihtiyaç duyulduğunda Dersaadet'e de yani İstanbul'a da gönderilebileceği ifade edilmiştir. Aşar vergisi olarak fındık hasılatından aynı alınan fındığın kırdırılarak bu işe devam olunmasına, motorbot ve kayıklarla Levazımat-ı Umumiye Riyaseti vasıtasıyla sabun imaline mahsus olan fındığın gönderilmesi için gerekli bürokratik işlemlerin yapılması istenmiştir¹². Durum, Harbiye Nezaretine bildirilmiş, nezaretten verilen cevapta fındığın askerin beslenmesi için iyi bir gıda olduğu, bu nedenle Levazımat-ı Umumiyeden, askerin ihtiyacı olan fındığın ayrıldıktan sonra fazlasının sabun yapımında kullanılmasının uygun olacağı bildirilmiştir¹³.

XX. yüzyılın başlarında fındık ziraatı yapılan ülkelerden İtalya'da en fazla, 200.000, İspanya'da ise 200.000-300.000 kantar arası üretim yapılmaktaydı. Bu ülkeler arasında en fazla fındık üretiminin gelişme gösterdiği ülke Rusya olmuştur. Fındığın, Rusya'ya Trabzon Vilayetinden göç eden göçmenler aracılığı ile götürüldüğü ve orada ziraatı başlattıkları anlaşılmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Rusya'da, yaklaşık 100.000 kantar fındık üretimi yapılmaktaydı. Ancak bu durumu yeterli görmeyen Rusya üretimi Kırım yarımadası ve Karadeniz sahili boyunca iklimi uygun olan yerlerde yaygınlaştırma girişimlerinde bulunmaktaydı. Bunun yanında, Rus fındığının fiyatının düşmesini engellemek için dışarıdan fındık ithalinde kantar(56,5 kilo) başına bir Osmanlı lirasına tekabül eden gümrük vergisi

¹² BOA, DH. İ. UM. 89-2/1-34, s. 1.

¹³ BOA, DH. İ. UM. 89-2/1-34, s. 3.

koymuştur. Rusya'nın bu uygulamasının gelecekte fındık üretiminde Türkiye'nin güçlü bir rakibi olacağını göstermektedir¹⁴. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Giresun Kazası merkez olmak üzere fındık yetiştiriciliği ve pazarlanmasının daha düzenli yapılması, üreticilerin hakkını gözeten bir anonim şirket kurulması girişiminde bulunulmuştur. Bu şirket aracılığı ile hem uluslararası fındık piyasası takip edilecek hem de ihracatın daha organize olması sağlanacaktı. Bu amaçla nizamnamesi hazırlanmış ve Trabzon Vilayeti aracılığı ile Şura-yı Devlete takdim kılınmıştır¹⁵. Kurulacak şirketin adı, "Giresun İktiza ve Milli Fındık Anonim Şirketi" olarak belirlenmiştir¹⁶. Bu şirket kurulmasında ihraç edilecek fındığın, kalitesi ve doğal olmasına dikkat edilmesi de ön planda tutulmuştur. Çünkü göze daha hoş gelmesi, fındığa canlılık ve tazelik vermesinden dolayı bazı tüccarlar ihraç fındıklarını kükürtlü su ile parlatarak dış pazarlara sevk etmekteydiler. Bu durum fındığın kalitesi ve doğallığını bozduğu için men edilmiştir. Bunun alıcıları kandırmanın dışında bir işe yaramadığı ilerleyen süreçte fındığın değerinin düşmesine neden olabileceği anlaşılmıştır. Yani Türk fındığının, rakipleri olan diğer üretici ülkelerin Türk fındığının doğal olmadığı şeklinde olumsuz propagandasının önüne geçilmeye çalışılmıştır¹⁷.

Rusya'da üretilen fındık, ülkenin ihtiyaçlarına yetmemekteydi. Buna rağmen Osmanlı Devleti ve İran'dan aldığı fındığı hem iç piyasasına vermekte hem de dış piyasalara göndermekteydi. Rusya, Osmanlı Devleti ile İran'dan aldığı fındığa farklı gümrük resmi uygulamaktaydı. İran'dan aldığı fındığın kantarından (56,5 kilo) dokuz kuruş dokuz kuruş gümrük resmi alırken Osmanlı Devletinden altı kantar yükten yaklaşık on iki buçuk kuruş gümrük vergisi almaktaydı. Yani altı kantar İran fındığından elli altı kuruş alınırken aynı miktardaki Osmanlı fındığından yetmiş altı kuruş gümrük vergisi almaktaydı. Bu durum Osmanlı ihraç ürünü olan fındık üreticilerinin aleyhine olmaktaydı. Trabzon Vilayeti özellikle Giresun Kazasının başlıca geçim kaynağı fındık mahsulü olduğundan bunun gerilemesine ve Osmanlı fındık üreticisinin ekonomik yönden rekabet edemeyeceği bir hal alacağından Rusya ile temasa geçilerek İran'a uygulanan gümrük vergisinin aynısının Osmanlı fındığı içinde uygulanmasını istemişlerdir¹⁸.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın fındık konusunda Osmanlı üretimini geride bırakacak şekilde seri fındık üretimine yönelmesini fark ettiğinden, Rusya'nın bu girişiminin memleketin ve devletin menfaatine zarar vereceğinden, Orman ve Meadin Nezareti aracılığı

¹⁴ Andriyasyan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, s. 62-63.

¹⁵ BOA, DH. İ. UM. 20-18/12-96.

¹⁶ BOA, D. 1265/13. (04/04/1338)

¹⁷ BOA, HR. ŞFR. 602/15. (10/09/1909)

¹⁸ BOA, DH. MKT. 1856/73. (30/12/1308)

ile Trabzon Vilayeti başta olmak üzere bağlı mahalli idare birimlerinden Rusya'ya fındık fidesi götürülmesini kesin olarak yasaklamıştır¹⁹. Bir başka belgede ise durum daha açık bir şekilde, Trabzon Vilayetinin gelir kaynaklarından olan fındık ziraatını sekteye uğratacağından Trabzon İdare Meclisi tarafından, Rusya ve diğer ülkelere fındık fidanının ihracının yasaklandığı bildirilmiştir²⁰. Bu yasak, Trabzon Vilayeti ve üreticisi tarafından, fındık ihracatının yasaklandığı şeklinde anlaşılmış ancak daha sonra gelen bir yazı da fındık ihracatının yasaklanmadığı, fındık fidesi ile askeri kışlalarda yakacak olarak kullanılan fındık kabuğunun yasaklandığı bildirilmiştir²¹.

TÜRKİYE'DE FINDIK ÜRETİMİNİN YAYGINLAŞTIRILMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesinde iklimi uygun olan yerlerde de fındık ağaçlarının yaygınlaştırılması için girişimlerde bulunulmuştur. Fındığın Karadeniz Bölgesinde yaygınlaştırılmasına yönelik ilk girişimin, 1863 yılında olduğu anlaşılmaktadır. Şura-yı Devlet'e gönderilen bir belgede, Lazistan Bölgesinde dikimi ve yetiştiriciliği yapılmak üzere fındık fidanlarının gönderilmesi istenilmiştir²². Yine Tosya, Taşköprü, Daday ve Araç kazalarında yetiştirilmek üzere fındık fideleri gönderilmesi istenmiştir²³. Hatta bazı zirai ürünlerin yetiştirilmesi yasaklanarak, yerine fındık ekilmesi istenmiştir. Bu doğrultuda, Ordu Kazası genelinde ahalinin sulak ve uygun olan mahallerde ziraatını yaptıkları pirincin men edilerek, faydalı ve maddi getirisi yüksek olan fındık fidelerinin dikimine ağırlık ve önem verilmesi merkezden istenmiştir. Buna sebep olarak da pirincin dünyanın her tarafında yetiştirildiği, getirisinin fındıkla karşılaştırıldığında daha düşük olduğu vurgulanarak, kaza dâhilinde görülen ve yaygınlaşacağı kaçınılmaz olan sıtma hastalığının kaynağının da pirinç tarlaları olduğunu belirtilmiştir²⁴.

Fındık yetiştiriciliği bazen doğal afetlere karşı önlem olarak yetiştirilmesi teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda, İzmit Sancağının Karasu Kazası dâhilindeki bazı köyler sele maruz kalmış ve ahali geçimini sağlamada sıkıntıya düşmüştü. Devlet yetkilileri, yaşanan sıkıntılar karşısında ahalinin ormanların ağaçlarını keserek satacaklarını bildiklerinden kesilerek tahrip edilen orman alanlarının yerine arazisi ve iklimi müsait olduğundan Giresun Sancağından

¹⁹ BOA, DH. MKT. 1160/25.(H.29/02/1325)

²⁰ BOA, DH. 2810/86. (22/04/1327)

²¹ BOA, MV. 139/19.

²² BOA, ŞD. 1826/40.(29/02/1288)

²³ BOA, ŞD. 1639/32.(24/11/1287)

²⁴ BOA, Y. PRK. UM. 30/8. (05/12/1311)

findık fidesi getirilerek dikiminin yapılmasının uygun olacağı bildirilmiştir²⁵. Bu suretle ahali gelecekte hem geçimlerini karşılayacak, hem de sel felaketine karşı findık fidelerinin dikilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir. Ancak fidelerin istenildiği dönemde findık fidanlarının dikim mevsimi olmadığından bir sonraki yılın fidan dikimi döneminde işlemin gerçekleştirilmesi uygun bulunmuş ve ilgili yerlere de gereken talimatlar verilmiştir²⁶.

Bunun yanında bazı sosyal kurumlar gelir sıkıntısı yaşadığından ihtiyaçlarını karşılamak için getirisi yüksek olan findık ağaçlarını kurumlarının bahçesinde yetiştirmek istemişlerdir. Bu kurumlardan biri de Dar'ül Aceze'dir. Dar'ül Aceze yetkilileri, 1919 (1335 yılı) İzmit mutasarrıflığından ilgili kurumlar aracılığı ile bahçeye dikilmek üzere bin adet findık fidanın İzmit mutasarrıflığından temin edilip edilemeyeceğinin sorulmasını istemiştir²⁷. Dar'ül Aceze bahçesine bin adet findık ağacının dikilmesinin istenmesi o dönem şartlarında, dünya ve iç piyasada rağbet gören bir zirai ürünü yetiştirmek suretiyle kurumun parasal ihtiyaçlarını karşılamada bir çare olarak düşündükleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Ayrıca mevkileri ve iklim durumu uygun olan Sinop ile Kastamonu sancak merkezlerine bağlı arazilerin seçilecek mahallerine dikilmek üzere Giresun tarafından iki yüz bin kadar findık fidesi getirilmesi Kastamonu Vilayetinden 12 Teşrinievvel 1322 (25 Ekim 1906)'de istenilmiştir²⁸. Ancak fidan dikme mevsiminin geçmesi nedeniyle bir sonraki yıla ertelenmesinin uygun olduğu vurgulanmıştır. Bu amaçla Kastamonu'nun findık yetişebilen Ayancık, İnebolu ve Cide kazalarına dikilmek amacıyla getirilecek fidanların masrafının karşılanması için bir defaya mahsus olmak üzere isimleri geçen kazaların her birinden beşer binden on beş bin kuruş paranın toplanmasına izin istenmiştir²⁹. Bu vesile ile Karadeniz bölgesinin iklimi uygun olan iç kısımlarında da findık ekimi ve yetiştirilmesine olumlu yaklaşmıştır. Yapılan bu çalışmalar neticesinde, 1888-1911 yılları arasında üretimde, % 217 oranında artış sağlanmıştır³⁰.

Havaların findık ziraatı için olumlu gittiği yıllarda üretimde bir sıkıntı meydana gelmez iken havaların olumsuz olduğu yıllarda findık üretimi düşmekteydi. Bu nedenle geçimini findık yetiştiriciliği ile temin eden başta Giresun Kazası olmak üzere bölge ahali büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktaydı. Bu gibi yıllarda ahalinin sıkıntısını gidermek için

²⁵ BOA, DH. MKT. 1279/22. (14/07/1326)

²⁶ BOA, DH. MKT.2614/17. (27/04/1326)

²⁷ BOA, DHUMV. 118/55. (22/05/1335)

²⁸ BOA, BEO. 2929/220358-1.(12/8/1322)

²⁹ BOA, BEO. 3217/241220.(22/11/1325)

³⁰ İsmet Yıldırım, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 11, S 2, (Elazığ-2001), s. 315.

bedeli bir sonraki hasat mevsiminde tahsil edilmek üzere diğer yerlerden Giresun Kazası Mal Sandığına, ihtiyacı olanlara dağıtılmak üzere nakdi para yardımı yapılmıştır³¹.

XX. yüzyılın başlarında fındığın getirisinin yüksek olması nedeniyle bazı kaçakçılık olayları da meydana gelmekteydi. Alınan bütün tedbirlere rağmen kaçakçılığın önüne geçilememekteydi. Fındık yetiştiriciliğinin yoğun olarak yapıldığı Trabzon Vilayetinin Giresun Kazasından bazı yetiştiriciler ile tüccarlar işbirliği halinde sahilden kayıklarla Rusya'ya yüklü miktarda fındık kaçakçılığı yapmaktaydı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin fındıktan aldığı aşar vergisinde düşümlere neden olmakta, dolayısıyla hazineye büyük gelir kaybına uğramaktaydı. Bu durumun önüne de geçilememekteydi. Giresun Kazasında bulunan hali hazırdaki polis ve jandarma sayısının on beş - yirmi katı kadar artırılsa bile kaçakçılığın yapıldığı sahillerin geniş olmasından ve geceleri en izbe yerlerden yapıldığından, kaçakçılığın engellenemeyeceği yapılan araştırmalardan ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kaçakçılığı önlemek için iki çare düşünülmüştür. Bu çarelerden biri fındığın ihracına engel olunmayarak serbest bırakılması ancak karşılığında Rus hâkimiyetindeki Ukrayna'da bol ve ucuz olan zahire ile Osmanlı ülkesinde ihtiyaç duyulan diğer eşyaların getirilmesine müsaade edilmesi isteğidir. İkincisi ise kaçakçılığın önüne geçmek için Giresun sahilinde durmadan devriye atacak beş-altı motorbotun gönderilmesinin elzem olduğu önerisinde bulunularak, bir an evvel bu iki seçenekten birisinin uygulamaya konulması istenilmiştir³². Gelişmeler bahsi geçen seçeneklerden ikincisinin tercih edildiğini göstermektedir. Bu doğrultuda, motorbotlar görevlendirilmiştir. Ancak bahsi geçen dönemde kaçakçılığın önlenmesi için görevlendirilen motorbotlar Rüsumat İdaresi'nin malı olup, savaş şartları nedeniyle askeri hizmete tahsis edilmişlerdi³³. Bu nedenle, I. Dünya Savaşı boyunca Trabzon Vilayetinden istenen motorbotlar gönderilemediğinden, fındık kaçakçılığı da pek engellenememiştir.

Fındık bahsi geçen dönemde dünya piyasalarında önemli bir yere sahipti. Bu nedenle Osmanlı ülkesinde üretilen ve alınıp satılan fındığın fiyatının tespiti oluşturulan bir komisyona havale edilmiştir. Dünya piyasalarını da takip eden bu komisyonun görevi Osmanlı Devleti'nin vergi kaybını önlemek olduğu gibi ahalinin yetiştirdiği ürün fiyatının yabancı ülkelerle bağlantılı tüccarlar tarafından ucuza alınarak, üreticinin gelir kaybına ve zarara uğramasını da önlemeye yönelik bir tedbirdir³⁴.

Fındıktan alınan vergi, aşar grubuna girmekte olup, bazen diğer hububatlardan alınan vergilerle beraber müzayede usulü ile ihale edilmekteydi. Bu durumun hazineye verilmesi

³¹ BOA, DH. MKT. 691/32. (25/01/1321)

³² BOA, DH. İ. UM. EK. 48/95.

³³ BOA, DH. ŞFR. 93/36. (29/01/1337)

³⁴ BOA, MVL. 4463/334655. (13/06/1335)

gereken vergide kayba neden olacağı görüldüğünden fındık dışındaki hububatın vergisinin ihale edilebileceği ancak fındığın bu uygulamanın dışında olduğu vurgulanmıştır. Trabzon Vilayeti ve Lazistan Sancağının fındık mahsulünün tamamı dışarıya ihraç olduğundan, fındıktan alınan aşar vergisinin müzayede usulü ile ihale edilmesi ve aşar vergisinin köylerden veya üretilen yerlerde değil dışarıya ihraç esnasında iskelelerde gümrük muamelesi yapılmadan önce alınmasının vergi kaybının önüne geçmenin en kolay yolu olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle diğer hububatın vergilerinin ürün çeşidine göre ayrı ayrı müzayede usulü ile toplanması uygun görülürken fındığın toptan ihalesinin devletin menfaatine olduğu vurgulanmıştır³⁵.

SONUÇ

Fındık, eskiçağlardan beri tanınıp bilinen bir meyve türü olup, tarihi süreç içinde her zaman özel bir yere sahip olmuş, farklı kültürler ile milletler bu meyveye dini ve milli özel anlamlar yüklemişlerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin yurtdışına sattığı ürünler arasında maddi getirisi bakımından hep üçüncü sırada bulunan fındık, bu konumunu, XX. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür. XX. yüzyılın başlarında Dünya'da üretilen fındığın %80'den fazlası Osmanlı Devleti'nde üretilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde büyük kısmı Karadeniz Bölgesi'nde Giresun, Ordu ve Sinop sancaklarında üretilmekteydi. Özellikle Giresun Sancağı, fındık üretiminin merkezi konumunda olup, özellikle bu sancağın temel geçim kaynağı konumundaydı. Dünya piyasalarında da rağbet gördüğünden maddi getirisi yüksekti. Bu nedenle üretimin artırılması amacıyla iklimi ve toprağı uygun olan Kastamonu, Kocaeli, İzmit vb. yerlerde de fındık fidanları dikilerek yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Bunun dışında o dönem Osmanlı ülkesinin sınırları dâhilinde olan Kıbrıs Adası ve Makedonya bölgesinde de az da olsa yetiştirilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde üretilen fındık savaş koşulları dışında büyük bir çoğunluğu yurtdışına ihraç edilmekteydi. Yurt dışından daima talep edildiğinden, bölgede fındık kaçakçılığı yaygın bir hale gelmiştir. Osmanlı Devleti fındıktan aşar vergisi aldığından bu durumu önlemeye yönelik tedbirler almıştır. Kaçakçılık genelde, Karadeniz'in sahil kesiminin kuytu yerlerinden kayıklarla açıkta bekleyen yük gemilerine nakledilerek yapılmaktaydı. Bu durumu önlemek o dönemin şartlarında pek mümkün olmasa da karada jandarma ve polis, denizde ise durmadan devriye gezen motorbotlar görevlendirilmiştir.

³⁵ BOA, BOE. 234/17549-2.

KAYNAKÇA

1.Kitap-Makale ve İnternet Adresleri

ANDRİYASYAN, Nişan, **Fındık Ziraatı ve Ticareti**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1331.

DOĞANAY, Hayati, “Türkiye Fındık Meyveciliğindeki Yeni Gelişmeler”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, S 27, ss. 1-27.

SOLAK, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Meyve ve Sebze Üretimi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, No: 24, (2008), ss. 217-251.

YILDIRIM, İsmet, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 11, S 2, (Elazığ-2001), ss. 313-326.

<http://www.giresuntb.org.tr/FindikTicaretTarihi>

<https://arastirma.tarim.gov.tr/findik>

2.Arşiv Belgeleri

BOA, BEO. 2929/220358-1.(12/8/1322)

BOA, BEO. 3217/241220.(22/11/1325)

BOA, BOE. 234/17549-2.

BOA, D. 1265/13. (04/04/1338)

BOA, DH. 2810/86. (22/04/1327)

BOA, DH. İ. UM. 20-18/12-96.

BOA, DH. İ. UM. 89-2/1-34, s. 1.

BOA, DH. İ. UM. 89-2/1-34, s. 3.

BOA, DH. İ. UM. EK. 48/95.

BOA, DH. MKT. 1160/25.(H.29/02/1325)

BOA, DH. MKT. 1279/22. (14/07/1326)

BOA, DH. MKT. 1856/73. (30/12/1308)

BOA, DH. MKT. 691/32. (25/01/1321)

BOA, DH. MKT.2614/17. (27/04/1326)

BOA, DH. ŞFR. 93/36. (29/01/1337)

BOA, DHUMV. 118/55. (22/05/1335)

BOA, HR. ŞFR. 602/15. (10/09/1909)

BOA, MV. 139/19.

BOA, MVL. 4463/334655. (13/06/1335)

BOA, ŞD. 1639/32.(24/11/1287)

BOA, ŞD. 1826/40.(29/02/1288)

BOA, Y. PRK. UM. 30/8. (05/12/1311)

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE MEYVE ÜRETİMİ (1923-1950)

Nadir YURTOĞLU*

ÖZET

Bu araştırmada 1923 ile 1950 yılları arasında Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yetiştirilen yaş ve kuru meyve türleri ile bu türlerin ekonomiye olan katkıları ele alınmıştır. Konu, 1923-1950 yılları arasında Türkiye'de meyve üretimi çalışmaları ile sınırlandırılmış ve bu başlık etrafında incelenmiştir. Meyve üretimi çalışmaları ele alınırken sayısal veriler üzerinde değerlendirilmeler yapılmıştır. Araştırmanın konusu hakkında literatürde bulunan boşluklar resmi yayınlardan, tutanak dergileri, zabıt ceridesi, istatistik yıllıkları ve dönemin süreli yayınlarından olan çeşitli tarım ve ekonomi dergilerinin makaleleri ile kitaplar gibi birincil kaynakların kullanılması yoluyla tamamlanmıştır. Konu incelenirken dönemin Türkiye'sinde yetiştirilen meyvelerin yetiştirildikleri bölge itibarıyla türleri göz önüne getirilerek gerekli değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışmada elde edilen sonuç şudur: 1923 ile 1950 yılları arasında halkın sağlığı ve beslenmesi bakımından göz ardı edilmemesi gereken fındık, fıstık, badem, ceviz, üzüm, incir, erik, kayısı, şeftali, vişne, kiraz, çilek, elma, armut, dut gibi beslenme değeri yüksek olan meyveler, ülkenin iklim şartları ve toprağının durumuna göre çeşitli yörelerinde yaş ve kuru halde üretilmiştir. Ülkede hububat ürünlerinin verim düşüklüğü nedeniyle sıkıntı çekilen yıllarında önemi artan ve halkın beslenmesinde ciddi rol oynadığı düşünülen bu meyvelerden erik, kayısı, şeftali, vişne, elma, armut, üzüm ve incir kurutularak tüketilen meyveler grubunda yer almıştır. Çekirdeksiz üzüm, incir ve fındık ise belli bir ekonomik değere sahip olarak yıllarca dış pazarlarda aranan Türkiye'nin rakipsiz bir ihracat ürünü haline gelmiştir. Bu ürünlerin dışında kabuklu ve kabuksuz meyvelerden badem ve cevizin yanı sıra çam fıstığı, kestane, turuncgiller gibi meyveler de ülke ihtiyacını karşıladıktan sonra üretim fazlası olarak dış ülkelere satılarak döviz elde edilmesi sayesinde milli ekonomiye önemli katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaş Meyve, Turuncgiller, Kabuklu Meyve, Kuru Meyve, Yemiş.

FRUIT GROWING IN TURKEY IN THE REPUBLIC PERIOD (1923-1950)

ABSTRACT

This study deals with the fresh and dried fruit species grown in various regions of Turkey from 1923 to 1950 and their contributions to economy. The subject is limited to and discussed under the title of fruit growing activities in Turkey from 1923 to 1950. Evaluations have been made based on numeric data in discussing the fruit growing activities. The gap in the literature about the research subject has been filled through use of primary sources such as official publications, journals of official reports, proceedings of memorandum, statistical annuals, articles from various economy and agriculture magazines of the period, and books. The relevant evaluations have been made considering the fruit species grown in particular regions of Turkey at that time. It has been found out that fruits with a high nutritional value such as hazelnut, peanut, almond, walnut, grape, fig, plum, apricot, peach, cherry, apple, pear, and white mulberry, which should be noted for people's health and nutrition, were grown in various regions of the country in fresh or dried form depending on the climatic conditions and soil conditions from 1923 to 1950. Among these fruits considered to have played a significant role in the nutrition of people with their increased importance in the years a decline occurred in the yield of cereals; plum, apricot, peach, cherry, apple, pear, grape, and fig were included in the group of fruits consumed in dried form. Having a particular economic value, seedless grape, fig, and hazelnut became unrivalled export products of Turkey that were wanted in foreign markets for many years. Furthermore, after the domestic need was met, the surplus of fruits such as almond, walnut, pine nut, chestnut, and citrus fruits were sold to foreign countries, which led to the inflow of foreign exchange and so contributed to the national economy.

Key Words: Fresh Fruit, Citrus Fruits, Dried Fruit, Nuts.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr

GİRİŞ

Tarihin ilk zamanlarından itibaren insanlar, beslenme ihtiyaçlarını gidermek amacıyla bitkisel ve hayvansal ürünler aramaya başlamış, ilkel iktisat döneminin, toplayıcılık evresi olarak bilinen aşamasında günün şartlarında buldukları kökler, yumrular ve hayvanların yanı sıra meyvelerle de gıdalarını temin etmeye çalışmıştır. Bu aşamadan sonra tohum, yumru ve köklerin yeni bitkiler oluşturduğunun farkına varıldığı ilkel tarım evresi devreye girerek, hububat yetiştirilmiştir.¹

Bitki ve hayvan üretimi konusunda tarihin en deneyimli milletleri arasında yer alan Türkler, hemen her dönemde tarım ve hayvancılığın yanı sıra meyveciliği de önemli uğraş alanı haline getirerek bunun ürünlerini ortaya koymuşlardır. O günden bugüne dilimizde yaygın olarak kullanılan karpuz, kavun, elma, üzüm gibi meyve adlarının Türkçe kelimeler arasında yerini muhafaza etmesi bunun en somut örneğini teşkil etmiştir.²

Yerleşik hayata geçerek tarım üretiminde ileri bir aşama kaydeden Uygur Devleti'nde bostan tarlalarının yanı sıra çok sayıda meyve bahçelerinin de bulunması, kavun, karpuz, üzüm gibi her çeşit sebze ve meyve türlerinin yetiştirilmesine yol açmıştır.³ Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre Selçuklu Hükümdarı Alp Arslan zamanında Türklerde meyve yetiştiriciliği önem bakımından tarımdan sonra ikinci sırada yer almıştır.⁴

Ekonomisinin temeli tarıma dayanan Osmanlı Devleti'nde özellikle, İstanbul-İzmit arasındaki topraklarda büyük ölçüde meyve üretimi yapılmıştır.⁵ 1912 yılı sayımına göre, devletin yıllık tarım üretim kapasitesini tahıl ürünleri, yumru bitkiler ve sanayi bitkilerinin ardından sırayla sebze ve meyveler teşkil etmiş, meyvelerden üzüm, incir, fındık, elma, armut, erik, ceviz, kayısı ve kestane yaygın olarak yetiştirilmiştir.⁶

Devletin son zamanlarına kadar yapılan savaşlar, kaybedilen topraklar ve uygulanan kapitülasyonlar yüzünden geri kalmış Osmanlı ekonomisi ilkel tarım anlayışı ve meyve üreticiliği ile birlikte Cumhuriyet dönemine intikal etmiştir.⁷

1. CUMHURİYET DÖNEMİNDE MEYVE ÜRETİMİ (1923-1950)

¹ K. Ritter, **Dünya Ziraat Tarihi**, Çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1962, s. 1-6; Ahmet Özçelik, **Tarım Tarihi ve Deontolojisi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Eğitim, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 8-11; Marcel Mazoyer; Laurence Roudart, **Dünya Tarım Tarihi**, Çev. Şule Ünsaldı, Epos Yayınları, Ankara, 2010, s. 53-54; Bozkurt Güvenç, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1984, s. 183-185; Tarımın Eski Çağlardan Osmanlı Devleti'ne kadar geçirdiği aşamalar hakkında bilgi almak için Bk. Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 1-13.

²Nazmi Sevgen, "Tarih Öncesi Devirlerden Bugüne Kadar Türklerde Toprak İdaresi ve Toprak Mahsulleri", **TMO Dergisi**, S 3, Yıl: 1, Haziran 1955, s. 7-10; Tuncer Baykara, "Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih İncelemeleri Dergisi**, S VI, Yıl: 1991, s. 7- 17.

³ Baykara, a.g.m., s. 22; Özçelik, a.g.e., s. 16.

⁴Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, C 3, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 485.

⁵Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2009, s. 248; Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1453-1559**, C 2, Tekin Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1979, s. 202-203.

⁶Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken, Sayılarla "... Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s. 25-28; Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990, s. 70-71.

⁷Tarım üretiminde üretimi oluşturan esaslarla ilgili bilgi almak için Bk. Kazım Köylü, "İstihsal Artırma Davası ve Zirai İstihsal Başarımız", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 4, Yıl: 2, Ocak 1948, s. 3.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye’de bir kısım tropik iklim bitkileri dışında her çeşit meyve üreticiliği yapılmıştır. Ülke meyveciliği turunçgiller, yumuşak çekirdekli, sert kabuklu, taş çekirdekli ve üzüksü olmak üzere beş grup halinde gerçekleştirilmiştir. Yumuşak çekirdekli meyve türleri arasında elma, armut, ayva muşmula ve yenidünya; sert kabuklu meyveler arasında Antep fıstığı, badem, fındık ve kestane; taş çekirdekli meyveler arasında erik, kayısı, kızılıçık, iğde, kiraz, şeftali ve vişne; üzüksü meyveler arasında incir, dut, nar, keçiboynuzu, Trabzon hurması, muz ve üzüm; turunçgiller arasında ise altıntop, limon, portakal, mandalina ve turunç başta yer almıştır.⁸

Türkiye’de meyve üreticiliği ekseriyetle bahçe tarımı şeklinde yapılmış, aileler daha çok ürettikleri meyveleri tüketme yoluna gitmiştir. Bu bakımdan üretilen ve tüketilen toplam meyve miktarları hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmak her zaman için zor olmuştur.⁹

Tarım üretimi ve meyvecilik alanında yaşanan gelişmeler 1929 Ekonomik Buhranı nedeniyle sekteye uğramış, uluslararası konjonktürdeki gelişmelere paralel olarak, krizin başlangıcındaki iki yıl içerisinde, üretim mahsulüne göre üçte bir ile yarı yarıya oranda düşerek, İkinci Dünya Savaşı’na kadar devam eden bir sürecin yaşanmasına yol açmıştır.¹⁰ Üzüm, incir, fındık gibi ihracat meyveleri de bu durumdan etkilenmiştir.¹¹

Türkiye’de yetiştirilen ve ihracatı yapılan önemli meyve türlerinden birini teşkil eden üzüme yetiştirildiği çevreye göre değişik isimler verilmiştir. Beyaz çavuş üzümü olarak bilinen tür salkımı büyük, tanesi iri olmakla birlikte İstanbul, Bozcaada ve Safranbolu çevresinde üretilmiştir. Ayrıca Pembe Çavuş Üzümü, İstanbul ve çevresinde; Nuri Niğar üzümü yine İstanbul çevresinde; Beyaz Razakı Üzümü İzmir, Buca, Bozyaka, Karaburun ve Çeşme civarında; Kırmızı Razakı Üzümü, İzmir ve çevresinde; Çekirdeksiz Üzüm, İzmir ve Manisa’da; Amasya Üzümü Bursa, Bilecik taraflarında; Erenköy Siyahı olarak bilinen tür, İstanbul bağlarında; Hafız Ali Üzümü Bursa’nın Gündoğdu köyünde; Müşküle Üzümü, İznik’te; İskenderiye Misketi cinsindeki üzüm, İstanbul ve çevresinde; Hamburg Misketi yine İstanbul ve çevresinde yetiştirilmiştir.¹²

1934 yılı itibarıyla ülkede toplam 77.234.000 hektar arazinin 285.903 hektarını meyve bahçeleri, 345.438 hektarını da üzüm bağları teşkil etmiştir.¹³ 1944 yılına

⁸Erol Zeytinoğlu, **Türkiye Ekonomisi**, Met-Er Matbaası, 6. Basım, İstanbul, 1978, s. 182-183.

⁹Zeytinoğlu, **a.g.e.**, s. 183; Türkiye’de tarımın esas bünyesini oluşturan unsurlar hakkında bilgi almak Bk. Hamdi Unat, “Ziraatta Uzman ve Uzmanlık Okullarına İhtiyaç Vardır”, **Ziraat Dünyası**, S 28, Yıl. 3, Mayıs 1952, s. 1.

¹⁰TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 1, C 3, 18. Birleşim, 18.12.1946, s. 11; Çelik Aruoba, “Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayınları, Ankara, 1982, s. 85-86; Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 164.

¹¹TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 4, Toplantı: 2, C 2, 52. Birleşim, 15.05.1933, s. 82-83.

¹²A. Çamlıcalı, “En Makbul Yemeklik Üzüm Çeşitlerimiz”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 47, Yıl: 22, 1 Eylül 1945, s. 428-430.

¹³İGM, **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 192; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**, Yayın No: 129, Ankara, 1938, s. 65; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1938-1939**, Yayın No: 141, Ankara, 1940, s. 104; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-1940**, Yayın No: 160, Ankara, 1941, s. 110; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941**, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 110; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942**, Yayın No: 198, Ankara, 1943, s. 109; İGM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 219; İGM, **İstatistik Yıllığı 1942-1943**, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 141; İGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 249; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 290, Ankara, 1948, s. 229; İGM, **Tarım İstatistikleri 1928-1936**, Yayın No: 93, Ankara, 1937, s. 4; Meyve bahçelerinin geliştirilmesinde Ziraat Vekâletinin 1935 yılına göre 1936 yılında bütçeden aldığı payı artırıp meyve üretimine yönelik hizmetlerini artırmasının etkisi büyüktür. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1936 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 1, C 3, 25.05.1936, S. Sayısı: 191, TBMM Matbaası, Ankara, 1936, s. 28.

gelindiğinde ise toplam 77.698.020 hektar arazinin meyve bahçelerine düşen alanı 465.107 hektara, üzüm bağları 472.927 hektara yükselmiştir. Böylece 10 yıl içerisinde meyve bahçeleri alanında 179.204, üzüm bağlarında 127.489 hektar artış kaydedilmiştir.¹⁴ 1949 yılına gelindiğinde meyve bahçeleri alanı 447.000 hektara düşerken üzüm bağları alanı 556.000 hektara yükselmiştir.¹⁵ 1950 yılında meyve bahçe sahasında düşüş devam ederek 433.000 hektara inerken, üzüm bağları 561.000 hektara yükselmiştir.¹⁶

Meyve bahçeleriyle üzüm bağlarının gelişimini sağlamak ve bu alanda uzman eleman ihtiyacını gidermek amacıyla 1930-1935 yılları arasında beş öğrenci bağcılık ve meyvecilik alanında yurt dışı eğitimi almıştır.¹⁷

Türkiye'nin birçok bölgesinde meyveciliği meşgale haline getiren insanların yanı sıra, meyve üretimini meslek haline getirmiş ailelere de rastlanmıştır. Karadeniz sahilleri, Ege bölgesi, Akdeniz kıyılarıyla birlikte Amasya, Niğde, Kastamonu, Tokat, Erzincan, Antep ve Malatya yörelerinde yoğun meyve üretimi gerçekleştirilmiş, bu meyvelerin dış ülkelere ihracatı karşılığında milyonlarca lira döviz kazandırılmıştır.¹⁸ 1923 yılı itibariyle Türkiye'de ihracatın %24'ten fazlasını meyve ve sebze ürünleri oluşturmuş, aynı yılda yapılan 74.466.422 kg meyve ve sebze ihracatından ülke ekonomisine 20.833.387 liralık gelir sağlanmıştır.¹⁹

İklim ve tabiat şartları bakımından farklılık arz eden ülkenin meyve üretimi bakımından da zengin bir çeşitliliğe sahip olduğu kabul edilmiştir. Özellikle çok eski dönemlerden itibaren konservasyon (konserve) yöntemi ile üzüm, incir gibi meyvelerin kurutularak değerlendirilmesi, meyvecilikte önemli bir yer gelişme olarak kaydedilmiş, kurutma işlemi ülke ekonomisi bakımından ticari bir değer haline getirilmiştir.²⁰

¹⁴İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 165; İGM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 219; İGM, **İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 249; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 290, Ankara, 1948, s. 229; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 313, Ankara, 1949, s. 155; İGM, **İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 155; İGM, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, Yayın No: 328, Ankara, 1950, s. 155.

¹⁵İGM, **İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, Ankara, 1952 s. 243; **1947-1950 Küçük İstatistik Yıllığı ile 1951 İstatistik Yıllığında** 1949 yılı meyve bahçesi alanı 863.000 hektar olarak verilmiştir. İGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 230; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950**, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 168.

¹⁶İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No: 343, Ankara, 1951 s. 174; İGM, **İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, Ankara, 1952 s. 243; İGM, **İstatistik Yıllığı 1953**, Yayın No: 360, Ankara, 1953 s. 216; Meyveciliğin de içerisinde yer aldığı zirai faaliyetlerin kaç grupta incelendiği ile ilgili bilgileri almak için Bk. Osman Düzgüneş, "Zootečni Anlamı", **Ziraat Dergisi**, S 179-180, Yıl: 19, Mart-Nisan 1959, s. 6.

¹⁷İGM, **İstatistik Yıllığı 1932-1933**, Yayın No: 34, Ankara, 1933, s. 189; İGM, **İstatistik Yıllığı 1936-1937**, Yayın No: 115, Ankara, 1937, s. 136; 1930 ile 1935 yılları arasında her yıl bir öğrenci olmak üzere toplamda beş öğrenci yurt dışına bağcılık ve meyvecilik konusunda eğitim alması için görevlendirilmiştir; 1927-1935 yılları arasında toptan eşya fiyatları endeksinde meyvelerin yıllık ve aylık fiyat durumları için Bk. İGM, **İstatistik Yıllığı, 1935-1936**, Yayın No: 88, Ankara, 1936, s. 346-352; 1946-1950 yılları arasında meyvelerin toptan eşya fiyatları indeks sayılarının değişim oranları için ayrıca Bk. DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-1990**, Yayın No: 1472, Ankara, 1991, s. 346; DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-1995**, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 338.

¹⁸Hamit Tuncel, "Fidan Dikme Tekniği ve Bu Hususta Çiftçilerimize Öğütler", **Tarım Dergisi**, S 3, C 1, 1 Haziran 1952, s. 42-43.

¹⁹İGM, **İstatistik Yıllığı 1930**, Ankara, 1930, s. 317-321; İGM, **İstatistik Yıllığı 1930-1931**, Ankara, 1931 s. 398; İGM, **İstatistik Yıllığı 1931-1932**, Yayın No: 21, Ankara, 1932, s. 244; Türkiye'den dış ülkelere ihraç edilen hububat ürünleri ve madenler ile kuru ve yaş meyve ihracatının artırılmasının döviz ihtiyacının giderilmesi bakımından önemli olduğunu Maliye Vekili Fuat Ağralı 1936 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünde dile getirmiştir. Ağralı'nın bu sözleri için Bk. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 5, Toplantı: 1, C 11, 67. Birleşim, 25.05.1936, s. 197.

²⁰Rafet Öncel, "Kuru Meyveler", **Tarım Dergisi**, S 4, C 1, Yıl: 1 Eylül 1952, s. 66; Sait Tahsin Tekeli, "Türk Kuru Meyveleri Üzerine Araştırmalar", **Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi**, S 19, C 10, Yıl: 5, Nisan 1948, s. 37; Türkiye'de yetiştirilen çekirdeksiz üzüm ve incirlerin dünya pazarlarında tercih edilmesinin

Üzüm ve incir dışında erik, kayısı, şeftali, vişne, dut, elma ve armut gibi meyveler arasında en fazla erik, kayısı, elma, armut ve dut kurutmaya ve kuru halde değerlendirilmeye alınmıştır.²¹

Bu meyveler arasında bulunan kayısının anavatanı Türkistan olmakla birlikte Anadolu'da eski zamanlardan beri üretimi yapılmış, sarıerik, mışmış ve zerdali adıyla tanınmıştır. Meyvelerinin taze sofralık ve kuru kompostuluk, ezmesinin marmelat ve pestil olarak değerlendirilmesi kayısının ekonomik değerini yükseltmiştir.²² Dahası sarı rengi ve kokusunun güzelliği gibi kazanımları bu meyveye olan rağbeti daha da artırmış, Orta Anadolu'da ticaretinin yapılması amacıyla Niğde, Ürgüp, Tokat, Erzincan bölgeleriyle birlikte bilhassa Malatya'da kayısı yetiştiriciliği gerçekleştirilmiştir.²³

Hacıhaliloğlu, Hacıkız ve Çöloğlu türünde yetiştirilen kayısı türleri yaş tüketiminin yanı sıra genellikle kurutulmuş olarak değerlendirilmiş, 1944 yılı istatistik verilerine göre %21,26 üretim oranıyla Malatya ilk sırada yer alırken, %9,11 oranıyla Antalya, %8,71 oranıyla da Niğde sırayla onu izlemiş, ekonomik anlamda kayısı kurutuculuğu Malatya'da yapılmıştır.²⁴

Ülkede kayısıdan sonra kurutulmuş tüketilen ve ticari önemi bulunan meyvelerden erik yetiştirdiği çevreye göre değişik isimle anılmıştır. Manisa'da Figani, Kastamonu ve Çankırı'da Üryani, Uluborlu'da Bardak erikleri yetiştirilip kurutulmuştur. Ayrıca Sarı, Süt, Kırmızı, Badem, İstanbul, Üzüm, Can ve Kara adındaki erik türlerinin yanı sıra Geyve'de Gönyük, Sarı, İnebolu erikleri kurutulmuş olarak değerlendirilmiştir. Eriklerin ağırlık ve büyüklüğü ile çekirdeklerinin kolayca çıkarılması kurutma işleminde dikkate alınırken, meyvelerin tane büyüklüğü, tipleştirmede ölçü olarak alınmıştır.²⁵

Türkiye'de yetiştirilen bu erikler yetiştirildiği bölgeye göre farklılık arz etmiştir. uzunluğu 3,5, genişliği 3 cm ve tane ağırlığı 18,2 gram olan üryani eriği, kabuk çekirdeğinin kolayca çıkarılması ve yuvarlak tipi, kırmızımtırak-mor rengi ve az parlak ve puslu görünümü ile tanınmıştır. Manisa Demirci'de kurutulan Figani eriği donuk, esmer, kırmızı renkte ve yuvarlakça olup 2,8x3,2 tane büyüklüğünde ve 6,95 gram ağırlığındadır. Uluborlu'da yetişen Bardak eriği, sivri, armudumsu şeklinde parlak ve siyah renkte olup tane ağırlığı 6,65 gramdır. Sarı erik, çekirdeksiz olup, parlak, kırmızı renkte ve ortalama 4,52 gram ağırlığındadır. Çekirdeksiz halde kurutulan Yarma süt eriği, kırmızı ve sarı renkte olup 6,83 gram ağırlığındadır. İstanbul eriği, çekirdekli, sarı ve kahverengi görünümünde, fazla buruşuk ve yuvarlak taneli olarak bilinmekle birlikte ağırlığı 5,28 gramdır. Can eriği çekirdekli ve yuvarlak olup rengi açık kahve ve bal görünümünde ve 3,65 gram ağırlığındadır. Kara erik, çekirdekli, donuk ve siyah renkte olup tane ağırlığı 3,86 gramdır. Badem eriği, çekirdekli, koyu kırmızı, mor renkte olup tane ağırlığı 3,77 gramdır. Geyve'de yetiştirilen Gönyük eriği, yarma çeşit arasında bulunup, siyah renkli ve çekirdekli olmasıyla birlikte tane ağırlığı 5,76 gramdır. Kirli kahve ve mor renge sahip olan Çekirdekli sarıerik, uzunca biçiminde ve 4,57 gram ağırlığındadır. Çekirdekli, koyu siyah renkte bulunan İnebolu Eriği ise 1,82 gram ağırlığındadır. Bu eriklerden sadece bir

nedenleriyle ilgili bilgi almak Bk. Namık Görgünay, "Baba Neslinin Günahı", *Ziraat Dergisi*, S 144-145, Yıl: 16, Nisan-Mayıs 1956, s. 3.

²¹Tekeli, a.g.m., s. 38.

²²Cemal Kaygun, "Meyve Bahçevanlığı, Kayısı Fidanlığının Yetiştirilmesi", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S 34, Yıl: 22, 25 Şubat 1945, s. 208.

²³Cemal Kaygun, "Meyve Bahçevanlığı, Kayısı Bahçelerinin Kurulması", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S 37, Yıl: 22, 8 Nisan 1945, s. 254.

²⁴Tekeli, a.g.m., s. 42-43.

²⁵Tekeli, a.g.m., s. 44-45.

kaçı irilik ve yapı itibariyle kurutmaya elverişli olarak görülürken, diğerleri dış piyasalar için uygun nitelikte kabul edilmemiştir.²⁶

Anadolu'da yetiştirilen ve aynı soydan gelen meyve türlerinden biri de kiraz, vişne ve vişnaptır. Ön Asya'da ilk kez ortaya çıkan kiraz ve vişne meyveciliği buradan Anadolu'ya getirilerek Giresun'dan çevre illere yayılmıştır. Vişne ve kiraz Türkiye'de eski dönemlerden itibaren bilinmesine rağmen, vişnap sonradan ortaya çıkmış bir meyve türüdür. Her üç meyve türü birbirine benzerken kiraz tatlı, vişne ekşi, vişnapta kiraz ve vişne arasındaki bir tada sahip olarak tanınmıştır.

Bu üç çeşidin meyve ağaçları, dağlarda ve bahçe kenarlarında bulunan küçük yemişli, siyah ve kırmızı renkli kuş kirazı ile mahlep (idris) diye bilinen ağaçların tohumlarından elde edilen fidanlar üzerine aşılanarak üretilmiştir.²⁷

Ayrıca Kütahya çevresinde yetiştirilen vişneler ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye'de toplam 1.260.000 vişne ağacından ortalama 10 bin ton vişne elde edilirken Kütahya'da 187.600 ağaçtan 1.360 ton vişne üretilmiş, üretilen vişne ülke ihtiyacının %13-15'ini karşılamıştır. Bu ağaçlar alan itibariyle takriben 300-400 dekar araziyi kaplamıştır.²⁸

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ağırlığını kuru meyve ihracatının teşkil edildiği bir dış ticaret anlayışı hâkim olmuştur. Ülkenin meyve üreten bölgelerinin Avrupa pazarlarına uzak oluşu, nakliye araçlarının donanım bakımından yetersizliği, işletmecilik ve organizasyonda yaşanan sorunlar, ambalaj ve stardardizasyon uygulamalarında dış piyasa koşullarına uyulmaması, yaş meyve ihracatını epey zorlaştırmıştır. Ayrıca ülkede meyve maliyetlerinin farklılık arz etmesi ve döviz işlemlerinde yaşanan güçlükler yaş meyve ihracatını sıkıntıya sokan diğer bazı sorunlar arasında yer aldığı için kuru meyve ticaretinin ülke ihracatında önemli bir paya sahip olduğu göze çarpmaktadır. 1926 yılında üzüm, incir ve fındık gibi kuru meyve ihracatının toplam ihracata oranı %17,3'ü bulmuştur.²⁹

Ülke meyve ihracatın başlıca unsurlarından biri haline gelen ve milli ekonomide önemli bir yeri işgal eden incirin, dünya piyasalarında İzmir İnciri diye bilinen kuru incir türü Ege bölgesinde binlerce hektar arazi üzerindeki milyonu aşkın ağaçtan elde edilmiştir.³⁰ 1938-1945 yılları arasında incirin başlıca ihraç edildiği ülkeler arasında Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Danimarka, Çekoslovakya, Rusya ve Kanada yer almıştır.³¹

İncirin yanında diğer önemli bir ihraç ürünü fındıktır. 1939 ile 1946 yılları arasında başta Almanya, ABD, İngiltere ve Mısır olmak üzere değişik ülkelere 16.319 ton kabuklu fındık ihracı karşılığında 8.255.000 lira; Almanya, ABD, Fransa, Hollanda, İngiltere,

²⁶Tekeli, a.g.m., s. 46-47.

²⁷Cemal Kaygun, "Kiraz, Vişne ve Vişnap Fidanlarının Yetiştirilmesi", **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 49, Yıl: 22, Ekim 1945, s. 475.

²⁸Mehmet Haznedaroğlu, "Kütahya Vişneciliği, Bugünkü Durum ve Gelişme İmkânları", **Çiftçi**, S 31, C 3, Yıl: 3, Nisan 1948, s. 214.

²⁹Zeytinoğlu, a.g.e., s. 184.

³⁰Mesut Başkaya, "İncir Ziraatında Yeni Gelişmeler", **Ziraat Dünyası**, S 33-34, Yıl: 3, Ekim-Kasım 1952, s. 4.

³¹Tekeli, a.g.m., s. 45; 1950 yılından sonraki süreçte Almanya, İngiltere, Kanada, Pakistan, Avustralya ve Güney Afrika ülkeleri, incirin gümrük vergilerinde indirim gitmiş, Avusturya, Belçika, Hollanda, Çekoslovakya, İsveç, Norveç ve Yeni Zelanda'da vergileri artırmama sözünde bulunmuştur. **Türk Ekonomisi**, Sayı No: 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 335; Aynı yıldan itibaren Türkiye tarımında bünye değişikliği ortaya çıkmaya başlamıştır. Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1968, s. 70; Tarımda yapılan bünye değişikliği köylerde gıda çeşitliğini de ortaya koymuştur. Kemal Çetin, "Ziraat Ekonomisi", **Ziraat Dünyası**, S 31, Yıl: 3, Ağustos 1952, s. 12.

İtalya, Romanya başta olmak üzere çeşitli dış ülkelere 125.710 ton kabuksuz fındık ihracı mukabilinde 126.075.000 liralık döviz elde edilmiştir.³² Türkiye'de en çok fındık yetiştirilen vilayet %50 rekolte ile Giresun olurken, onu sırayla Trabzon, Ordu, Çoruh, Rize Akçakoca takip etmiştir.³³

Ayrıca 1939 ile 1946 yılları arasında Almanya, Çekoslovakya, İsviçre, Mısır gibi ülkelere 6.218 ton ceviz satışı mukabilinde 5.071.000 lira; İngiltere, Romanya, Suriye ve Mısır başta olmak üzere çeşitli ülkelere 2.226 ton badem ihracı karşılığında 2.904.000 lira gelir sağlanmıştır.³⁴

1939 ile 1946 yılları arasında Antep fıstığı, çekirdeksiz kuru üzüm, yaş ve kuru incir, portakal ve ağaç kavunu türünde meyvelerin de dış ülkelere ihraç edildiği göze çarpmaktadır. Bu dönemde Irak, Suriye, Mısır, ABD ve sair ülkelere 8.851 ton Antep fıstığı sevk edilmesi mukabilinde 11.608.000 liralık döviz ülkeye kazandırılmış, Almanya, ABD, Belçika, Hollanda, Fransa, İngiltere, İtalya, Mısır, Rusya ve sair ülkelere 270.817 ton çekirdeksiz kuru üzüm ihracı karşılığında ise 124.907.000 liralık gelir sağlanmıştır.³⁵ Bu meyve ihracat miktarları ve değerlerinin yanı sıra Almanya, ABD, Belçika, Fransa, İngiltere, İtalya, Mısır, Rusya vb. ülkelere 149.197 ton yaş ve kuru incir ihracatı mukabilinde 50.479.000 lira, Almanya, Romanya ve sair ülkelere 3.937 ton portakal, ağaçkavunu ve diğer turunçgillerin ihracı karşılığında ise 545.000 lira döviz girdisi temin edilmiştir.³⁶

1939-1946 yılları arasında başka yaş ve kuru meyve türlerinin Almanya, Çekoslovakya, İngiltere, İsviçre İtalya, Romanya, Filistin, Irak, Suriye, Mısır, ABD ve diğer bazı ülkelere ihraç edildiği bilinmektedir. Bu ülkelere 504.470 ton farklı diğer yaş ve kuru meyve ihracatından 237.992.000 lira döviz geliri sağlanmıştır.³⁷

İncirin üzümünden sonra en fazla kurutulan meyveler arasında bulunması, Aydın çevresinde yetiştirilen Sarı lop, Gök lop türünde incirlerin kurutmaya elverişli türler arasında olmasından kaynaklanmıştır.³⁸ Aydın ve İzmir çevresinde yetişen incirlerin, büyük ve ince kabuklu, beyaz tenli, güzel kokulu ve ballı tat özelliğinde bulunması, onu dünyada üretilen incir türlerinden farklı kılmıştır. Bu dönemde Aydın, Nazilli, Bozdoğan, Çine, Söke, İzmir, Kuşadası, Ödemiş, Tire Sarayköy çevresi incir yetiştiriciliği ve ihracatında ön planda yer almış, borsada süzme, elleme, paçal, natürel ve hurda türündeki incirler işlem görmüştür.³⁹ Ülkenin bilhassa Ege yöresinde bol miktarda ve farklı özellikte

³² İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 297-299; Manisa Milletvekili Yunus Muammer Alakant, TBMM'de 1947 yılı bütçe görüşmeleri esnasında yaptığı bir konuşmada 7 Eylül 1946 devalüasyonunun Kuru meyveler ile üzüm, incir, fındık ve Antep fıstığında olumlu etkiler oluşturduğunu ileri sürmüştür. Alakant'ın bu sözleri için Bk. TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 1, C 3, 18. Birleşim, 18.12.1946, s. 13-14.

³³ Ahmet Şener, "Şarki Karadeniz Bölgesinde Mevcut Fındıkların İmar, İhya ve Mahsul Durumunu Artırmak İçin Teknik Çareler", **Tarım Dergisi**, S 2, C 1. 1 Nisan 1952, s. 47; Hasan Öğütçü, "Fındık Ziraatımız", **Ziraat Dünyası**, S 48-49, Yıl: Ocak-Şubat 1954, s. 4; Kemal Peker, "Dünya Fındık İstihali ve Yurdumuzun Mevkii", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 242, Yıl: 11, 31 Ocak 1950, s. 6; **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 27, Yıl: 22, Kasım 1944, s. 67.

³⁴ İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 300-301.

³⁵ İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 302-304

³⁶ İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 305-307.

³⁷ İGM, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 373; Maliye Bakanı N. E. Sümer 1946 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM'de yaptığı bir konuşmada ihracatta üç kalemin yani balık, meyve ve sebzenin ülkeyi baştan imar edecek bir değere sahip olduğunu belirtmiştir. Bakanın bu sözleri için Bk. TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 7, Toplantı: 3, C 20, 12. Birleşim, 17.12.1945, s. 91.

³⁸ Tekeli, a.g.m., s. 38.

³⁹ **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 47, Yıl: 22, 1 Eylül 1945, s. 435.

incirlerin yetiştirilmesi Türkiye'yi, üretim miktarı ve değeri açısından dünyada kuru incir üreten ülkelerin başında yer almasını temin etmiştir.⁴⁰

Kuru incirden sonra ülkede üretimi yapılan önemli meyvelerden biri de şeftalidir. Amerika'nın meşhur şeftali yetiştiricisi J. H. Hale tarafından üretildiği için Hale şeftalisi olarak bilinen iri şeftali, dünya şeftalileri arasında birinci sırada kabul edilmiş, fidanları ilk kez Türkiye'de Büyükdere Meyve Islah İstasyonuna getirilmiştir. İtalya'dan getirilen altı adet Hale çeşidi fidan dikiminin ikinci ve üçüncü yılında meyve vermeye başlamış, Karamürsel, Samsun ve Adapazarı'nda bu tür şeftaliler üzerinde çalışmalar yürütülmüştür.⁴¹

Hoş kokusu, güzel görünümüyle ilgi çeken ve ülke tarımında önem arz eden meyvelerden biri de çilektir. İlk zamanlarda sadece İstanbul ve çevresinde yetiştirilen çilek sonradan ülkenin diğer bölgelerine yayılmıştır.⁴² Türkiye'de meyve üretimi ve ihracatının artırılmasında yeni meyve bahçelerinin oluşturulması yolunda Ziraat Vekâletinin bütçeden aldığı ödeneği her yıl artırması etkili olmuştur. 1945 yılı bütçesine, yeni açılacak İskenderun Meyve Bahçesi masrafları karşılamak ve önceki yıllarda kurulan Çorum, Tokat ve Ödemiş bahçelerinin gelişimini sağlamak üzere 42. 912 lira fazlasıyla 453.000 lira teklif edilmiştir. Yine İskenderun'da kurulacak bahçenin tamamı ve Çorum fidanlığını kamulaştırma çalışmalarının tamamlanması için aynı yılda istimplâk faaliyetlerine 80.000 lira tahsis edilmiştir. Ayrıca 2.649.060 adet aşılı, aşısız ve köklü olmak üzere farklı nitelikte Amerikan asma çubuğu, 554.634 adet muhtelif meyve ağacı ve 317.841 adet çeşitli türde ağaç fidanları halka dağıtılmıştır.⁴³

Meyvecilik ve bağcılığın geliştirilmesi yönünde bahçe tarımı ve kurumları için Tarım Bakanlığının 1946 yılı ödeneğinden 761.000 lira tahsis edilmiştir⁴⁴ 1947 yılı için bu ödenek 750.000 lira olarak tespit edilmiştir.⁴⁵

Ayrıca 1948 yılı itibariyle meyve fidanı ve asma çubuğu üretim alanında çalışmalara devam edilmiş, 541.000 adet çeşitli meyve fidanı, 741.000 adet dut fidanı, 2.995.000 adet köklü Amerikan asma çubuğu, 11.000 adet aşılı köklü Amerikan asma çubuğu yetiştirilmiştir.⁴⁶

Bu dönemde meyvecilik, bağcılık, zeytincilik, çaycılık, sebzeçilik ve süs nebatları şubelerini bünyesinde toplayan bahçe tarımı faaliyetlerinin hedefi ülke bünyesine uygun standart çeşitleri ve yayılacakları bölgeleri tespit ederek gerekli fidanların yetiştirilmesini gerçekleştirmektir. 1949 yılı itibariyle bu tarım koluna ait müessese sayısı 15'i bağ ve bahçe istasyonu, 13'ü de fidanlık olmak üzere toplamda 28'e ulaşmıştır. 1949 yılında istenen fazladan ödenekle iki meyvecilik istasyonunun daha kurulması kararlaştırılmış, ilerleyen beş yıl içinde teşkil edilmesi düşünülen kurumların toplam sayısının 44'e ulaştırılması planlanmıştır.⁴⁷

⁴⁰Başkaya, a.g.m., s. 4.

⁴¹Cemal Kaygun, "Meyve Bahçıvanlığı; Hale Şeftalisi", **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 44, Yıl: 22, 16 Temmuz 1945, s. 377-378.

⁴²Fikri Karaesmen, "Hem Sebze Hem Meyve Sayılan Güzel Bir Mahsul: İlbaharın Nazik Meyvesi Çilek Nasıl Yetiştirilir?", **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 25, Yıl: 22, Ekim 1944, s. 12.

⁴³TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1945 Yılı Yedi Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C 17, 21.05.1945, s. 289.

⁴⁴TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1947 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 1, C 3, 18.12.1946, s. 265.

⁴⁵TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C 8, 26.12.1947, s. 289.

⁴⁶TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C 16, 21.02.1949 s. 300.

⁴⁷TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C 16, 21.02.1949 s. 300; Meyvecilikle ilgili bu çalışmalar yapılmasına rağmen Elazığ Milletvekili Fahri Karakaya 1950 yılı bütçe kanununun görüşmeleri esnasında ülkede herhangi bir bahçıvan kursu veya okulu açılmayarak, teknik olarak bir

Hububat ürünlerinin verim yetersizliğine yol açan kuraklık ve don olayının yaşandığı sıkıntılı yıllarda ülkede yetiştirilen meyvelerin halkın beslenmesine yardım ettiği ayrıca bilinmektedir.⁴⁸

Tablo 1’de 1933 ile 1950 yılları arasında Türkiye’de yaş meyve üretimi gösterilmiştir.

TABLO: 1. Türkiye’de Yaş Meyve Üretimi (1933-1950)

1.000 Ton Hesabı ile

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941
Antep Fıstığı	0.5	8	6	10	6	5	10	7	2
Armut	54	79	61	94	75	77	90	62	59
Badem	10	14	15	10	16	13	16	12	7
Ceviz	48	98	71	54	53	66	69	58	33
Dut	48	62	38	39	48	53	56	50	28
Elma	53	96	123	103	101	105	109	82	83
Erik	37	71	47	45	53	61	55	48	27
Fındık	47	34	56	45	60	29	109	37	32
İğde	0.3	0.5	2	6	5	5	5	5	5
İncir	50	57	94	146	120	148	142	145	138
Kayısı	12	22	14	13	16	22	21	21	4
Keçiboynuzu	10	10	4	8	8	7	7	7	6
Kestane	10	10	11	20	59	18	20	19	13
Kiraz	18	29	16	18	23	28	31	20	14
Kızılcık	1	2	3	8	8	11	9	11	8
Limon*	15	18	18	28	26	16	37	37	39
Mandalina*	-	11	21	21	38	92	93	53	57

bahçivanlığa ve meyveciliğe gidilemediği belirtmiştir. Karakaya’nın bu sözleri için Bk. TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem; 8, Toplantı: 4, C 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1143.

⁴⁸Cemal Kaygun, “Meyve Bahçesi”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 31, Yıl: 22, 7 Ocak 1945, s. 154; Tarım üretimini dolayısıyla meyveciliği geliştirme yolunda neler yapılabileceğini tespit için Bk. Kazım Köylü, “Zirai İstihsalı Artırma İşinde Makineleşirken Neleri Temin Etmektediriz”, **Çiftçi**, C 3, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, S 33-35, s. 273-274; Ayrıca Türk tarımının 1950 yılı öncesinde yeteri kadar gelişmemesinin nedenleri hakkında bilgi almak için Bk. Kerim Çağlar, “Mesleğimizin İtibarı”, **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 7.

Portakal*	210	185	184	151	151	168	367	236	147
Şeftali	6	15	6	5	12	8	12	9	6
Turunç*	-	11	21	21	23	11	19	19	15
Zerdali	64	64	72	58	32	35	35	30	9
Üzüm (Yaş)	775	880	1.137	943	746	966	1.195	942	869

TABLO: 2. Türkiye'de Yaş Meyve Üretimi (1933-1950) (Devamı)

	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Antep Fıstığı	4	4	2	6	7	5	4	7	3
Armut	63	68	53	73	64	44	57	101	72
Badem	10	12	8	12	10	7	7	13	10
Ceviz	35	49	48	46	57	37	42	58	49
Dut	52	42	49	43	59	40	46	42	58
Elma	85	87	77	79	96	60	87	114	125
Erik	45	48	51	52	56	29	38	53	54
Fındık	67	56	74	52	90	64	51	92	26
İğde	4	5	4	4	5	2	4	5	5
İncir	164	53	63	70	75	124	119	106	86
Kayısı	32	14	11	14	14	8	10	16	16
Keçiboynuzu	6	7	6	5	4	5	6	6	5
Kestane	14	15	12	15	14	13	13	15	12
Kiraz	18	21	21	21	24	14	22	34	25
Kızılcık	13	13	9	12	9	11	9	10	9
Limon*	75	27	38	55	83	113	129	88	69
Mandalina*	33	44	45	44	42	51	42	46	35
Portakal*	103	147	169	138	174	204	266	310	206
Şeftali	9	10	7	8	9	7	6	8	9
Turunç*	14	8	11	5	8	13	11	10	9
Zerdali	20	30	21	22	26	9	14	33	35

Üzüm (Yaş)	951	1.167	1.356	1.461	1.592	735	1.331	1.751	1.399
------------	-----	-------	-------	-------	-------	-----	-------	-------	-------

*Milyon adet

Kaynak: İGM, **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 215; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-1940**, Yayın No: 160, Ankara, 1941, s. 122; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942**, Yayın No: 198, Ankara, 1948, s. 135; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 207; İGM, **Meyve İstatistiği 1937-1939**, Yayın No: 172, Ankara, 1942, s. 1; İGM, **Meyve İstatistiği 1938-1942**, Yayın No: 244, Ankara, 1946, s. 5; İGM, **Meyve İstatistiği 1939-1942**, Yayın No: 222, Ankara, 1944, s. II-III; İGM, **Meyve İstatistiği 1941-1945**, Yayın No: 277, Ankara, 1947, s. V-IX; İGM, **1946-1952 Meyve İstatistiği**, Yayın No: 353, Ankara, 1954, s. 3; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 290, Ankara, 1948, s. 263; İGM, **İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 169; İGM, **Küçük İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 313, Ankara, 1949 s. 174; İGM, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, Yayın No: 328, Ankara, 1950, s. 169; İGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 243; İGM, **İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 259; İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 210-220.

Tablo 1' e göre, 1933 ile 1950 yılları arasında elde edilen toplam 20.196.000 ton yaş üzüm üretimiyle meyvecilikte ilk sırada yer alırken, 1.900.000 ton üretim ile incir ikinci sırada, 1.665.000 tonla elma üçüncü sırada, 1.246.000 tonla armut dördüncü sırada ve 1.021.000 tonla fındık beşinci sırada yer almıştır. Bu meyveleri 971.000 ton üretimle ceviz, 870.000 tonla erik, 853.000 tonla dut, 397.000 tonla kiraz, 280.000 tonla kayısı ve 202.000 tonla badem ve diğerleri takip etmiştir. Bu rakamlara göre üretimi en fazla yapılan yaş üzüm, incir ve fındığın aynı zamanda en önemli ihracat ürünleri arasında bulunduğu gözden kaçmamaktadır.

SONUÇ

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren tarım üretimi konusunda deneyimli olan Türklerin meyve üretimini de meşgale haline getirdikleri bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan savaşlar ve uygulanan kapitülasyonlar nedeniyle tarım ve meyvecilik konusunda gereken hassasiyet gösterilememiş, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne bu konuda zengin bir miras bırakılamamıştır. Bu yüzden ülkeyi kalkındırmak ve Osmanlı Devleti'nden kalan sorunları halletmek için millî sermayeye ihtiyaç duyulduğundan ilk etapta ülkenin zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarından yararlanmaya çalışılmıştır. Üç iklim yedi bölge ve verimli topraklara sahip olmasının yanı sıra jeopolitik ve jeostratejik önemi bulunan Türkiye'nin bu avantajlı durumu değerlendirilerek yetiştirdiği farklı türde meyveleri farklı ülkelere ihraç ettiği görülmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hemen her türde yetiştirilen meyve türleri önce yetiştirildiği çevrenin beslenme ihtiyacını karşılamış, kalanı ise ülke içi ve dışında satışa sunulmuştur. 1934 yılında ekilebilir toplam ülke arazisinin %0,4 ü meyve bahçelerine % 0,5'i üzüm bağlarına tahsis edilmişken 1944 yılında meyve bahçeleri ve bağlara ayrılan arazi oranı %0,6'ya çıkarılmıştır. Meyve üretimi ülkenin hemen her bölgesinde yapılmasına rağmen Amasya, Niğde, Kastamonu, Tokat, Erzincan, Antep ve Malatya gibi Anadolu şehirleri bazı meyve türlerinin üretiminde ön planda yer almış, bu şehirlerde ticari olarak yapılan meyvecilik bölgeye ekonomik canlılık kazandırmıştır. Her bölgenin toprak ve iklim yapısının farklı oluşu o bölgede yetişen meyveyi farklı kıldığından aynı türde birçok meyveye değişik isimler verilmiştir.

Genellikle kurutulup ticari anlamda bir ihracat maddesi olarak değerlendirilen meyvelerden özellikle üzüm, incir ve fındığın ülke meyve ticaretinin başında yer aldığı verilen ihracat rakamlarından anlaşılmaktadır. Hububat veriminin yetersiz olduğu yıllarda

ülkede beslenme sorununun yaşanmaması için meyvelerin devreye girerek halkın beslenmesine yardım ettiği bilinmektedir.

Sonuç itibariyle Türkiye'nin üç iklim ve yedi bölgesinde yetiştirilen her türde meyveler bir yandan ülkenin beslenme ihtiyacını karşılarken, öbür yandan dış ülkelere satılarak milli ekonomiye önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Resmi Yayınlar

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi ve Tutanak Dergisi

TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 4, Toplantı: 2, C 2, 52. Birleşim, 15.05.1933, s. 82-83.

_____, **Zabıt Ceridesi**, 1936 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 1, C 3, 25.05.1936, S. Sayısı: 191, TBMM Matbaası, Ankara, 1936, s. 28

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 5, Toplantı: 1, C 11, 67. Birleşim, 25.05.1936, s. 197.

TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1945 Yılı Yedi Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C 17, 21.05.1945, s. 289.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 7, Toplantı: 3, C 20, 12. Birleşim, 17.12.1945, s. 91.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 1, C 3, 18. Birleşim, 18.12.1946, s. 11.

_____, **Tutanak Dergisi**, 1947 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 1, C 3, 18.12.1946, s. 265.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 1, C 3, 18. Birleşim, 18.12.1946, s. 13-14.

_____, **Tutanak Dergisi**, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C 8, 26.12.1947, s. 289.

_____, **Tutanak Dergisi**, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C 16, 21.02.1949, s. 300.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 4, C 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1143.

B. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM) ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Yayınları

İGM, **İstatistik Yıllığı 1930**, Ankara, 1930, s. 317-321.

_____, **İstatistik Yıllığı 1930-1931**, Ankara, 1931 s. 398.

_____, **İstatistik Yıllığı 1931-1932**, Yayın No: 21, Ankara, 1932, s. 244.

_____, **İstatistik Yıllığı 1932-1933**, Yayın No: 34, Ankara, 1933, s. 189.

_____, **Tarım İstatistikleri 1928-1936**, Yayın No: 93, Ankara, 1937, s. 4.

_____, **İstatistik Yıllığı, 1935-1936**, Yayın No: 88, Ankara, 1936, s. 346-352.

_____, **İstatistik Yıllığı 1936-1937**, Yayın No: 115, Ankara, 1937, s. 136.

_____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938**, Yayın No: 129, Ankara, 1938, s. 65.

- _____, **Meyve İstatistiği 1937-1939**, Yayın No: 172, Ankara, 1942, s. 1.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1938-1939**, Yayın No: 141, Ankara, 1940, s. 104.
- _____, **Meyve İstatistiği 1938-1942**, Yayın No: 244, Ankara, 1946, s. 5
- _____, **Meyve İstatistiği 1939-1942**, Yayın No: 222, Ankara, 1944, s. II-III.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1939-1940**, Yayın No: 160, Ankara, 1941, s. 110,122.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1939-1940**, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 192, 215.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941**, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 110.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942**, Yayın No: 198, Ankara, 1943, s. 109, 135.
- _____, **Meyve İstatistiği 1941-1945**, Yayın No: 277, Ankara, 1947, s. V-IX.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1942-1943**, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 141.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 297-307.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 219, 373.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1942-1945**, Yayın No: 253, Ankara, 1947, s. 165.
- _____, **1946-1952 Meyve İstatistiği**, Yayın No: 353, Ankara, 1954, s. 3
- _____, **İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 249.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 290, Ankara, 1948, s. 229, 263.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1948**, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 249.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 313, Ankara, 1949, s. 155, 174.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1949**, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 155, 169.
- _____, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1950**, Yayın No: 328, Ankara, 1950, s. 155,169.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950**, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 168.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 243, 230.
- _____, **Küçük İstatistik Yıllığı 1951**, Yayın No: 343, Ankara, 1951 s. 174.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, Ankara, 1952 s. 243, 259.
- _____, **İstatistik Yıllığı 1953**, Yayın No: 360, Ankara, 1953 s. 216.
- _____, **1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 210-220.
- _____, **İstatistik Göstergeler 1923-1990**, Yayın No: 1472, Ankara, 1991, s. 346.
- _____, **İstatistik Göstergeler 1923-1995**, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 338.

2. Süreli Yayınlar

A. Dergiler

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi (1948)

Çiftçi (1948)

İktisadi Yürüyüş (1950)

Tarım Bakanlığı Dergisi (1948)

Tarım Dergisi (1952)
 Tarih İncelemeleri Dergisi (1991)
 Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) Dergisi (1955)
 Türk Ekonomisi (1951)
 Ziraat Dergisi (1956-1959)
 Ziraat Dünyası (1952-1954)
 Ziraat ve Ticaret Gazetesi (1944-1945)

3. Kitaplar

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1453-1559**, C 2, Tekin Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1979.

AKSOY, Suat, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1968.

ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken, Sayılarla "... Vaziyet ve Manzara-i Umumiye"**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

GÜVENÇ, Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1984.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, C 3, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

KURUÇ, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.

MAZOYER, Marcel & Laurence ROUDART, **Dünya Tarım Tarihi**, Çev. Şule Ünsaldı, Epos Yayınları, Ankara, 2010.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.

ÖZÇELİK, Ahmet, **Tarım Tarihi ve Deontolojisi**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Eğitim, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.

RİTTER, K., **Dünya Ziraat Tarihi**, Çev. Kazım Köylü, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1962.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2009.

YURTOĞLU, Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

ZEYTİNOĞLU, Erol, **Türkiye Ekonomisi**, Met-Er Matbaası, 6. Basım, İstanbul, 1978.

4. Makaleler

ARUOBA, Çelik, "Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayınları, Ankara, 1982.

- BAŞKAYA, Mesut, “İncir Ziraatında Yeni Gelişmeler”, **Ziraat Dünyası**, S 33-34, Yıl: 3, Ekim-Kasım 1952, s. 4.
- BAYKARA, Tuncer, “Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih İncelemeleri Dergisi**, S VI, Yıl: 1991, s. 7- 17.
- ÇAĞLAR, Kerim, “Mesleğimizin İtibari”, **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 7.
- ÇAMLICALI, A., “En Makbul Yemeklik Üzüm Çeşitlerimiz”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 47, Yıl: 22, 1 Eylül 1945, s. 428-430.
- ÇETİN, Kemal, “Ziraat Ekonomisi”, **Ziraat Dünyası**, S 31, Yıl: 3, Ağustos 1952, s. 12.
- DÜZGÜNEŞ, Osman, “Zootekni Anlamı”, **Ziraat Dergisi**, S 179-180, Yıl: 19, Mart-Nisan 1959, s. 6.
- GÖRGÜNAY, Namık, “Baba Neslinin Günahı”, **Ziraat Dergisi**, S 144-145, Yıl: 16, Nisan-Mayıs 1956, s. 3.
- HAZNEDAROĞLU, Mehmet, “Kütahya Vişneciliği, Bugünkü Durum ve Gelişme İmkânları”, **Çiftçi**, S 31, C 3, Yıl: 3, Nisan 1948, s. 214.
- KARAESMEN, Fikri, “Hem Sebze Hem Meyve Sayılan Güzel Bir Mahsul: İlkbaharın Nazik Meyvesi Çilek Nasıl Yetiştirilir?”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 25, Yıl: 22, Ekim 1944, s. 12.
- KAYGUN, Cemal, “Meyve Bahçesi”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 31, Yıl: 22, 7 Ocak 1945, s. 154.
- _____, “Meyve Bahçevanlığı, Kayısı Fidanlığının Yetiştirilmesi”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 34, Yıl: 22, 25 Şubat 1945, s. 208.
- _____, “Meyve Bahçevanlığı, Kayısı Bahçelerinin Kurulması”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 37, Yıl: 22, 8 Nisan 1945, s. 254.
- _____, “Meyve Bahçevanlığı; Hale Şeftalisi”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 44, Yıl: 22, 16 Temmuz 1945, s. 377-378.
- _____, “Kiraz, Vişne ve Vişnap Fidanlarının Yetiştirilmesi”, **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 49, Yıl: 22, Ekim 1945, s. 475.
- KÖYLÜ, Kazım, “İstihsalı Artırma Davası ve Zirai İstihsal Başarımız”, **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 4, Yıl: 2, Ocak 1948, s. 3.
- _____, “Zirai İstihsalı Artırma İşinde Makineleşirken Neleri Temin Etmekteyiz”, **Çiftçi**, C 3, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, S 33-35, s. 273-274.
- ÖĞÜTÇÜ, Hasan, “Fındık Ziraatımız”, **Ziraat Dünyası**, S 48-49, Yıl: Ocak-Şubat 1954, s. 4.
- ÖNCEL, Rafet, “Kuru Meyveler”, **Tarım Dergisi**, S 4, C 1, Yıl: 1 Eylül 1952, s. 66.
- PEKER, Kemal, “Dünya Fındık İstihsalı ve Yurdumuzun Mevkii”, **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 242, Yıl: 11, 31 Ocak 1950, s. 6.
- SEVGİN, Nazmi, “Tarih Öncesi Devirlerden Bugüne Kadar Türklerde Toprak İdaresi ve Toprak Mahsulleri”, **TMO Dergisi**, S 3, Yıl: 1, Haziran 1955, s. 7-10.
- ŞENER, Ahmet, “Şarki Karadeniz Bölgesinde Mevcut Fındıkların İmar, İhya ve Mahsul Durumunu Artırmak İçin Teknik Çareler”, **Tarım Dergisi**, S 2, C 1. 1 Nisan 1952, s. 47.

TEKELİ, Sait Tahsin, “Türk Kuru Meyveleri Üzerine Araştırmalar”, **Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi**, S 19, C 10, Yıl: 5, Nisan 1948, s. 37.

TUNCEL, Hamit, “Fidan Dikme Tekniği ve Bu Hususta Çiftçilerimize Öğütler”, **Tarım Dergisi**, S 3, C 1, 1 Haziran 1952, s. 42-43.

UNAT, Hamdi, “Ziraatta Uzman ve Uzmanlık Okullarına İhtiyaç Vardır”, **Ziraat Dünyası**, S 28, Yıl. 3, Mayıs 1952, s. 1.

20. YÜZYIL OSMANLI TARIMINDA PATATES: ÜRETİMİ, TÜKETİMİ VE TİCARETİ

Tolga AKAY*

ÖZET

Patates bitkisinin orijini Güney Amerika olmakla birlikte Coğrafi Keşifler sonucu yavaş yavaş dünyaya yayılmıştır. Ülkemize gelişi de yaklaşık 150 yıl öncesine dayanır. Yetiştirilmesinin kârlı olması yanında Türkiye topraklarına gösterdiği uyum sayesinde kısa sürede yaygınlaşmış ve yoğun bir ekim alanı işgal etmiştir. Patates artık Türk mutfağının ayrılmaz bir parçasıdır. Yoğun üretimi sayesinde de Türk tarım ekonomisinin ve gıda sanayisinin en önemli unsurlarından biridir.

Çalışmamızın amacı, Türkiye’de de zaman zaman yaşanan gıda problemleri ile bağlantılı olarak patates bitkisinin önemini tarihsel boyutuyla vurgulamaktır. Ülkemizde kökeni çok eski olmayan patates bitkisinin zirai ekonomiye ve gündelik hayata kazandırılması süreci Osmanlı Devleti’nin son yıllarında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu kısa tecrübe ve miras Türkiye Cumhuriyeti’ne aktarılmıştır. Osmanlı Devleti’nin patates ekimini başlatması, tarım arazilerinin yapılandırılması, üretimin hangi yollarla teşvik edildiği, hangi yöntemlerle ne kadar verim alındığı, patates merkezli zirai hastalıklarla mücadelelerin tespiti çalışmamızın temel amaçlarını oluşturmaktadır. Aynı zamanda patates bitkisinin tarımsal ekonomideki yeri, ithalat ve ihracat oranları, I. Dünya Savaşı’nda bu bitkinin üstlendiği rol, patates bitkisinin sosyal hayata katkılarının tespiti amaçlanmaktadır.

Yukarıda sıralanan amaçlar doğrultusunda temel kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Osmanlı resmi tarım istatistiklerinden oluşacaktır. Dolayısıyla çalışma yöntemimiz, büyük oranda, devletin resmi kayıtlarının incelenerek elde edilen sonuçların ülke ekonomisi ve sosyal hayattaki yansımalarının tespiti üzerine inşa edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tarım Politikaları, Patates.

POTATO IN THE 20TH CENTURY OTTOMAN AGRICULTURE: ITS PRODUCTION, CONSUMPTION AND TRADE

ABSTRACT

Although the potato plant has its origins in the South America, it steadily became widespread across the world as a result of geographical explorations. Its introduction to Turkey occurred nearly 150 years ago. In addition to its being profitable to cultivate, it soon became popular and occupied vast fields of cultivation thanks to its compatibility with the soils of Turkey. Potato now is an integral part of Turkish cuisine and it is one of the most important items of the Turkish agricultural economics and food industry.

The purpose of the current study is to emphasise, in connection with the food problems occasionally seen in Turkey, the importance of the potato plant in its historical dimension. Introduction of the potato plant to agriculture, economics and daily life in Turkey occurred in the later years of the Ottoman Empire, and this short experience and heritage was passed to the Republic of Turkey. Study subject matters include the beginning of potato cultivation in the Ottomans, structuring of agricultural fields for this purpose, the ways by which its production was promoted, the variable efficiencies gained by different methods, and identification of the struggles against agricultural diseases especially involving the potato plant. An attempt is also made to reveal the place of the potato plant in the agricultural economics, its import and export rates, the role it assumed in World War I, and the contributions it made to social life.

In line with the purposes listed above, the main sources to draw upon will consist of the Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry and the official Ottoman agricultural statistics. Thus, our study method will mainly be built upon determining the influences of the results obtained by examining the official records of the Ottoman Empire on the national economy and social life.

Key Words: Ottoman State, Agricultural Policies, Potato.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tolga_z@hotmail.com

GİRİŞ

Patates (*solanum tuberosum*) günümüzde buğday, pirinç ve mısırdan sonra en çok tüketilen temel gıda ürünü olup nişasta, protein, vitamin ve mineraller bakımında zenginliği sayesinde gıda olarak doğrudan tüketildiği gibi gıda sanayisinde ve çeşitli sektörlerde kullanılmaktadır.

Patatesin kökeni Güney Amerika'da And Dağları'dır ve Coğrafi Keşifler sonucunda dünyaya yayılmıştır. Fakat bu, 1492'nin hemen akabinde Avrupa'ya gelen domates, mısır, biber gibi diğer Amerika kökenli bitkilere göre uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Patatesin Avrupa'da ilk olarak Kanarya Adaları'nda yetiştirildiği daha sonra Belçika (1567) ve Fransa (1574) limanlarına gönderildiği düşünülmektedir. Bu gecikme patatesin kaynağı olan Peru'nun daha geç keşfedilmesi gibi İspanyolların da bu yeni gıdayı pek benimsememesinden kaynaklanmış görünmektedir. Bunun yanında patatesin zehirli olduğu inancı vardı ki gerçekten de bazı patates çeşitleri için bu geçerliydi.¹ Patatesin Avrupa'nın genelinde bir tarım ürünü olarak yetiştirilme süreci de uzun bir zaman almıştır, Fransa'da bu süreç 170 yıl almıştır. O zamanki patateslerin ecüs-bücüş yapısı, cüzzam hastalığına yol açtığı düşünülmesi,² İncil'de patatesin zikredilmemiş olması bu gecikmenin nedenleri arasında olmakla birlikte Avrupa'nın birçok bölgesinde tarımda benimsenen münavebe sistemi de patates tarımını zorlaştırmıştır. Buna göre ilk yıl buğday ve çavdar gibi kışlık tahıllar, ikinci yıl baharda yulaf veya baklagiller ekilir üçüncü yıl da toprak nadasa bırakılırdı. Dolayısıyla patatesin bu sisteme dâhil olması kolay olmamıştır.³ Fakat patatesin Avrupa'da uzun süren savaşlar ile sık sık yaşanan kıtlıklarda önemi anlaşılmış ve 18. yüzyılda başta Prusya ve Rusya olmak üzere hemen hemen tüm Avrupa'ya yayılmıştır.

Patates dünya tarafından tanındıktan sonra, ekildiği alanlara göre ve özellikle de son yüzyılda yapılan genetik çalışmalar ile oldukça çeşitlenmiş, değişmiştir. Patates de, ekim alanlarının genişlemesi ile başta Avrupa'da olmak üzere nüfus artışlarına önemli derecede etki etmiştir. Son 300-400 yıllık dünya tarihinde oldukça önemli bir ürün olarak patates özellikle Avrupa sosyo-ekonomik, askeri tarihi açısından stratejik bir besin kaynağı olmuştur.

Dünya patates üretiminde 2014 yılı verilerine göre sırasıyla Çin, Hindistan, Rusya, Ukrayna ve ABD ilk beşte yer almaktadır.⁴

TÜRKİYE'DE PATATES

Türkçede Batı kaynaklı patates kelimesi genel bir kabul görmeye birlikte yöresel olarak İtalyanca *tartufo* kelimesinden Almancaya geçen *Kartoffel* kelimesi Rusça'ya da *Kartofel* şeklinde geçmiş ve özellikle doğu vilayetlerimiz ile 19. yüzyılda yaşanan Kafkas göçleri sonucu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kullanılır olmuştur. Ayrıca Slav dillerinden Türkçeye geçen *Kumpir* kelimesi de çeşitli yörelerde patatese karşılık gelir. Dolayısıyla Türkçede, patates, kartof ve kumpir temelli adlandırmalar meydana gelmiştir.⁵

Türkiye'de patates günümüzde buğday ve domatesten sonra en çok tüketilen gıda maddesidir. Halk tarafından sevilen ve kendisine mutfaklarda oldukça geniş bir kullanım alanı

¹ Selim Çetiner, "Tarihsel Süreçte Patates Tarımı ve Kültür", **Yemek ve Kültür**, No.45, s. 14.

² Tom Standage, **İnsanlığın Yeme Tarihi**, Maya Kitap, İstanbul, 2016, s. 154.

³ Selim Çetiner, "Tarihsel Süreçte Patates Tarımı ve Kültür", s. 14-15.

⁴ **GB Potatoes, Market Intelligence 2016-2017**, s. 25.

<https://potatoes.ahdb.org.uk/sites/default/files/GB%20Potatoes%202016-2017.pdf> Erişim Tarihi 27.02.2018.

⁵ Patatesin yöresel ağzıldaki diğer adlandırmaları için bkz. Safiye Genç & Ali Cin, "Türkiye Türkçesi Ağzıldaki Domates, Kedi, Patates Kelimeleri ve Bir Kelime Haritası Denemesi", **MJD**, VI/1 (2016), s. 185-205.

bulan patates, bu yerini büyük oranda son 100 yılda elde etmiştir. Türkiye dünya patates üretiminde 2014 yılı verilerine göre 4.8 Milyon ton ile 20. sıradadır.⁶ Patates Türkiye’nin hemen her yerinde yetiştirilebilmekle birlikte en geniş ekim sahaları Niğde, Konya, Afyon, İzmir, Bolu ve Kayseri’dir.⁷

Patatesin Türkiye’ye ilk kez ne zaman geldiği bilinmemekle birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirli oranda yetiştirilmeye başlandığı görülmektedir. Patatesin Osmanlı toplumu tarafından benimsenerek ekonomik ve gündelik hayatın bir parçası olma süreci ise 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden bir aralıkta gerçekleşmiştir. Bu süreç büyük oranda kıtlıklar ve devlet teşviklerinin etkisiyle şekillenmiştir.⁸

Patates bitkisinin Osmanlı Devleti’ne gelişi ve yaygınlaşmasının temel nedeni genel verim düşüklüğü ile kuraklık, çekirge vb. afetler nedeniyle özellikle 19. yüzyılda yaşanan kıtlıklardır. 19. hatta 20. yüzyıl, patates gibi bir bitkinin yaygınlaşması için geç bir tarih olarak görülebilir ancak Avrupa’da da bu sürecin uzun zaman aldığı hatırlatmak gerekir.

Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyıl kıtlıkları, yeni tarım ürünlerini zorunlu kılmıştır. Bu sadece patatesin Osmanlı topraklarına gelişinde değil devlet desteği ile yaygınlaştırılmaya çalışılırken de vurgu yapılan bir durumdur. Patates ekim alanlarının tayininde de temelde birkaç büyük kıtlık etkili olmuştur.

1873-75 yıllarında Orta Anadolu’da yaşanan kıtlık patatesin ekimine başlanması açısından önemlidir. Kıtlık, Orta Anadolu’da 1870 yılından itibaren görülen verim düşüklüğü ile başlamış ve 1873 yılında halkın yiyecek bulamaz hale gelmesine neden olmuş, kitlesel ölümler yaşanmıştır.⁹ Daha önce 1845-47 kıtlığı ile de demografik yapısı etkilenen bölge¹⁰ için oldukça kötü sonuçlar doğuran bu kıtlıktan sonra bölgede patates ekiminin dillendirildiği görülmektedir. Basiretçi Ali Efendi, Orta Anadolu’da patates tarımının yapılması durumunda kıtlığın bu kadar vahim sonuçlar doğurmayacağını ileri sürmüştür.¹¹ Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından Orta Anadolu kıtlık bölgesine gönderilen Dr. Zitterer’in resmi raporuna göre kıtlıktan sonra Ankara ve Yozgat bölgelerinde patates ekimi özendirilmiş ve patates görece yoğun olarak ekilmeye başlanmıştır.¹²

Osmanlı Devleti’nin patates ekimini teşvik ettiği bölgelerden biri olan Erzurum Vilayeti’nde 19. yüzyıl boyunca 1908’e kadar göç ve ölümlerle neticelenen 12 büyük kıtlık hadisesi yaşanmıştır.¹³ 1892-1894 dönemi kuraklığında yaşanan kıtlığın¹⁴ önüne geçebilmek

⁶ **GB Potatoes, Market Intelligence 2016-2017**, s. 25.

<https://potatoes.ahdb.org.uk/sites/default/files/GB%20Potatoes%202016-2017.pdf>, Erişim Tarihi 27.02.2018.

⁷ <https://arastirma.tarim.gov.tr/> Erişim Tarihi 27.02.2018.

⁸ Helmuth von Moltke, Nizip Savaşı’ndan sonra Samsun’dan İstanbul’a geçmek için bindiği Avusturya gemisinde yediği patatesi, “*bir buçuk seneden beri yokluğunu en acı bir şekilde duyduğu*” bir gıda olarak betimlemiştir. Helmuth von Moltke, **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 359-360.

⁹ Yener Bayar, **1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı**, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 4.

¹⁰ **BOA**, A. DVN. MHM, 2/75, 19.05.1262.

¹¹ Yener Bayar, **1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı**, s. 42.

¹² Dr. Zitterer’in 21 Temmuz 1875 yılında The Levant Herald’da yayınlanmış makalesi, çeviren ve yayınlayan, Yener Bayar, **1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı**, s. 183-184.

¹³ Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/9, Sonbahar, 2009, s. 146.

¹⁴ Trabzon Valisi Mehmet Kadri’nin kıtlığın boyutlarını tasvir ettiği kısa raporuna göre, kıtlık sebebiyle Erzurum Vilayeti dâhilinde bulunan Tercan ve Bayburt ile Gümüşhane Sancağı’na bağlı kaza ve nahiyelerden otuz bini aşkın insan Trabzon sahillerinde bulunan kazalara sığınmıştır. Bunların geçimi belediyeler ve hayırseverler tarafından sağlanmaktadır. Hükümet tarafından ekmeğe parası verilenler yedi bin civarındadır. Kışın şiddetine dayanıklı kıyafetleri olmadığı gibi birçoğu kolera, tifüs ve dizanteriye tutulmuştur. Yarı aç yarı tok yaşamaktadırlar. **BOA**, BEO, 354/26517, 29.07.1311.

için halk mısır ve arpa ekmeye zorlanmış ayrıca yaşanması muhtemel kıtlıklara önlem olarak, vilayetin çeşitli yerlerinde yapılan patates tarımının, Gümüşhane’de de öğretilmesi planlanmıştır. Bu kuraklık ve kıtlık süreci sonunda patatesin gelecekteki kıtlıklara karşı bir önlem olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁵

Yine Ankara ve Kastamonu vilayetleri yanında özellikle Konya Vilayeti’ni etkileyen büyük 1303 (1887) kuraklığı nedeniyle bölgede tarım arazilerinin neredeyse tamamında hasat yapılamamış, kitlesel göç hareketleri yaşanmıştır.¹⁶

Osmanlı Devleti, ülkenin hemen her köşesinde patates ekimini teşvik etmekle birlikte yukarıda sayılan üç bölge Ankara, Erzurum ve Konya esasında Osmanlı yönetimince, patates ekiminin en çok teşvik edildiği alanları oluşturur. Bu bakımdan patatesin Osmanlı topraklarında ekilmesinin en önemli sebebi, 19. yüzyıl boyunca yaşanan şiddetli kıtlıklar ve bu kıtlıklar sonucu patates ekiminin bir devlet politikası haline gelmesidir.

PATATES ÜRETİMİNİ ARTTIRMAYA YÖNELİK TEŞVİKLER

Patates, Osmanlı yönetimi tarafından çekirgeden, soğuktan ve kuraklıklar nedeniyle yaşanan kıtlıklara bir çözüm olarak görülmüş ve bu nedenle ekimi teşvik edilmiştir. Teşvik yöntemleri ise temelde vergi muafiyeti ve tohumluk tedariki şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bunların yanında patates bitkisinin tanıtılması, patates tarımının öğretilmesi için sayıları az da olsa kitapçık¹⁷ vb. yayınların çiftçilere ulaştırılması yolları da izlenmiştir.¹⁸

Vergi muafiyeti yöntemi patates tarımının yaygınlaşmasına değin uygulanmıştır. 1888 yılında ilan edilen beş yıllık birinci oşür muafiyeti öncelikle Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetleri için düşünülmüşse de¹⁹ daha sonra Osmanlı topraklarında patates ekilen her yeri kapsayacak şekilde yürürlüğe konulmuştur. 1888’te başlayan vergi muafiyeti, 1894 yılında bir kez daha yine beş yıl olarak uzatılmıştır.²⁰

1894 yılında ilan edilen genel vergi muafiyeti patates tarımını belirli ölçüde arttırmıştır. Bununla birlikte coğrafi veya beşeri sebeplerle her yörede yetiştirilmesi başarılı olmamıştır. Yemen bunlardan biriydi. Yemen’de her 8-10 senede bir görülen kıtlıklara karşı, ekimi teşvik edilen patates 1898 tarihine kadar ancak “birkaç bahçede” ekilebilmiştir. Bu

¹⁵ “...Anadolu kıt’asının Sivas ve Erzurum ve Trabzon ve Gümüşhane gibi mahallerinde sakin ahali arpa ve buğday ve mısır ile tağaddi etmekde ve bu müsüllü hububatın nedreti zamanlarında pek çok müşkilata tesadiif etmekde olduğuna ve kesret ve suhuletle hâsıl olan patatesin oralarda dâhi zürra’ halka öğretilir ve bununla tağaddiye ülfet ettirilir ise zehâir-i sairinin nedreti görülen zamanlarda şimdiki gibi zaruret ve müzayakaya mahal kalmayacağı derkâr bulunduğuna...” BOA, BEO, 354/26517, 29.07.1311.

¹⁶ Mehmet Yılmaz, “Konya ve Havalisinde 1303 (1887) Kıtlığı ve Alınan Bazı Tedbirler”, **İpek Yolu**, Konya 1, Özel Sayı, 1998, s. 135–146.

¹⁷ 1894-95 yıllarında patates tarımının artırılması için vilayetlere tebligatlar yapılmış ve öneriler istenmiştir. Diyarbakır Vilayeti tarafından 2.000 kıyye tohumluk patates ve vilayette patates ekmeyi bilen pek fazla çiftçi olmadığı için iki de muallim istenmiştir. Fakat merkezden, muallimler yerine patates ekim tekniklerini içeren risaleler gönderilmiştir. BOA, DH. MKT, 207/1, 11.08.1311.

¹⁸ Patates tarımı ile yapılan yayınlar arasında Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti’nin yayınladığı **Patates Ziraati**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327, Doktor N. Kıryako, **Patates Ziraati ve Kimyevi Gübre**, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1331, Müftüoğlu Ahmed Hikmet’in Sezaizâde Hikmet imzasıyla çevirdiği **Parmantiye Patates**, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1309, R. Tevfik, **Patates Ziraati**, Kitabhane-i Sudi, İstanbul, 1923 sayılabilir.

¹⁹ BOA, BEO, 409/30671, 23.11.1311.

²⁰ BOA, BEO, 573/42973, 22.08.1312.

nedenle “patates yetiştirmeye pek uygun” görülen²¹ Yemen’de 1898 yılında on yıllık bir öşür muafiyeti daha uygulamaya konulmuştur.²²

1898 yılında Yemen dışında patates ekilen alanlardan öşür toplanmaya başlanmış fakat henüz patates tarımının istenen seviyeye gelmemiş olması ve patatesin faydaları nedeniyle Yemen’de uygulanan on yıllık öşür muafiyeti tüm Osmanlı topraklarını kapsayacak şekilde yeniden uzatılmıştır.²³ Bu muafiyetin gerekçesi de önceki muafiyetlerle aynı idi. Orman Maden ve Ziraat (OMZ) Nazırı’nın ifadesi ile her on senede bir yaşanan ve üç yıl süren kıtlıkların önüne geçilememesiydi.²⁴

Öşür muafiyeti patates tarımının yaygınlaşması açısından önemli bir araç olarak kullanılmış gibi görünmektedir. Osmanlı topraklarında patates tarımının gözle görülür derecede başladığı dönemden itibaren üç vergi muafiyetiyle, toplamda 20 yıllık bir muafiyet sürecinde yaklaşık 1908 yılına değin ülke genelinde patatesten vergi alınmamıştır. Dolayısıyla yeni yeni yaygınlaşan bu bitki uzun sayılabilecek bir dönemde vergiden muaf tutulmuş ve patates tarımının ülkede görece yaygınlık kazanmasında önemli bir etken olmuştur.

Patates tarımının temel teşvik yöntemlerinden bir diğeri de çiftçiye kaliteli ve verimli tohumluk sağlanmasıydı. Özellikle 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyıl başlarında önemli miktarda tohum ithal edilerek çiftçilere dağıtılmıştır. Tohumluk türleri çiftçiler tarafından ya da numune tarlalarında deniyor, bölgeye veya toprağa göre en uygun tohumlara ağırlık veriliyordu.²⁵

Özellikle 1894-95 yıllarında tohumluk dağıtımına ağırlık verildiği görülmektedir. 1895 yılında ağır bir kıtlık yaşayan Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerine 4.000 kıyyesi erken yetişen cinsten 19.000 kıyye (24.358 Kg 1 Kıyye/1,282 Kg olarak hesaplanmıştır) tohumluk patates gönderilmesi kararı alınmıştır.²⁶ Bu miktarın 5.000 kıyyesi Lazistan’da ekilmek üzere Trabzon Vilayeti’ne gönderilmiştir. 1916’da da Trabzon’a 100.000 kıyye tohumluk patates tedariki için 1.200.000 kuruş gönderilmiştir.²⁷ 1894’de Adapazarı’na 3.000 kilo patates gönderilmiştir. Patates tarımının artırılması için 1895 yılında az veya çok her tarafa tohum gönderilmesi konusunda karar verilmiştir.²⁸ 1899’da Yemen’e, nakliye masraflarıyla birlikte 6.000 kuruş tutarında 2.500 okka (3.205 Kg, 1 Kg+Nakliye/1,87 kuruş) ile Diyarbakır’a 500 okka (641 Kg); Konya, Selanik, Suriye ve Elazığ’a 9.000 kuruş kıymetinde tohumluk patates gönderilmiştir.²⁹ 1898 yılında Anadolu demiryolu güzergâhında bulunan Bozöyük nahiyesine 5.000 kıyye tohumluk patates dağıtılması için bütçeden para ayrılmıştır.³⁰ 1899 yılında Hüdavendigar Vilayeti’nde ekilen patatesin uzun zamandır

²¹ BOA, DH. MKT, 2179/87, 07.11.1316.

²² BOA, DH. MKT, 2119/21, 01.06.1316.

²³ BOA, DH. MKT, 2281/29, 03.08.1317.

²⁴ BOA, ŞD, 1805/11, 17.05.1317.

²⁵ Vilayetlerden alınan cevaplar sonucunda, örneğin 1893 yılında dağıtılan Avrupa menşeli tohumluklardan en iyi sonuç veren Early-Rose patatesinden 6 tonunun 1894 yılında dışarıdan satın alınarak dağıtılması planlanmıştır. BOA, A. MKT. MHM. 727/15, 04.08.1311.

²⁶ BOA, BEO, 574/42999, 21.08.1312. Satın alım ve nakliye için gereken 42.000 kuruş, ziraatın ihdas ve ta’minine mahsus 309 senesine ait 75.000 kuruştan Ziraat Bankası’ndan karşılanmıştır. BOA, A. MKT. MHM. 727/15, 04.08.1311. Ayrıca Bkz. Alpaslan Demir, Esat Aktaş, “Gümüşhane Sancağı’nda Doğal Afetler (1888-1910)”, OTAM, S 24, Ankara, 2008, s. 37. Gümüşhane için bir kısmı tohumluk olmak üzere 6 bin okka (7.692 Kg, 1 Okka/1,282 Kg olarak hesaplanmıştır) patates alınması öngörülmüştür.

²⁷ BOA, DH. İUM, 59-3/1-16, 07.05.1334.

²⁸ BOA, BEO, 693/51922, 25.04.1313.

²⁹ BOA, İ. OM, 6/36, 20.09.1317, ithal edilen tohumluklardan 500 kilo Early-Rose patatesi 695 kuruşa 1.39 kuruş/Kg, 50 Kilo tatlı Amerikan patatesi 150 kuruşa 3 kuruş/Kg alınmıştır.

³⁰ BOA, BEO, 1230/92229, 08.07.1316.

yenilenmemesi sebebiyle çiftçiye dağıtılmak üzere 1 ton tohumluk patatesin ithal edilmesine karar verilmiştir.³¹

Tohumluk dağıtım sürecinin patates tarımını yaygınlaştırma ve iyi cins patates yetiştirilmesi amacını taşıdığı söylenebilir. Örneğin Ankara valiliği, vilayet dâhilinde patates ekiminin arttırılması için köylülerin, her 20 dönüm arazinin 1 dönümüne patates ekmek üzere mecbur tutulmasını talep etmiştir. 9 Ağustos 1895 tarihli tezkereye göre Ankara vilayetinde 270.000 dönüm arazi patates tarımı için ayrılabilirdi bu nedenle dönüm başına 120 kıyye tohumluk talep edilmiştir. OMZ Nazırı 32 milyon kıyyeyi aşan bu tohumluk talebine olumsuz cevap vermiştir. Nazıra göre hükümetin tohumluk teşviki, iyi cins patatesin numune ölçeğinde yaygınlaştırılmasından ibaret olup tüm isteyenlere tohumluk sağlanması imkânlar haricindeydi. Köylülerin patates ekmeye mecbur tutulması önerisi ise hem zorlama kabilinde hem de masraflıydı, patates tarımı zamanla kendiliğinden gelişme gösterecekti.³²

1890'lı yıllarda yapılan teşviklerin temel gerekçelerinden biri herhalde özellikle Erzurum çevresinde yaşanan 1892-94 kuraklığı ve arpa, buğday gibi hububatın iyi yetişmemesi; fare, çekirge vb. sebeplerle verimin düşüklüğünden dolayı bu ürünler yerine patates ekiminin arttırılmaya çalışılmasıdır. Dolayısıyla patatesi, temel ihtiyaç niteliğindeki bu ürünler yerine/yanına ikame edilmek suretiyle kıtlıklara karşı bir çözüm olarak görüldüğü söylenebilir.³³ Fakat her ne kadar patatese ayrılan arazide artış görülse de ülke tarım arazisinin %1'lik kısmına ulaşmadığını belirtmek gerekir.

Büyük çaplı tohumluk dağıtımının yanında yerel düzeyde ve daha küçük çaplı yapılan çalışmalar da patates tarımının arttırılması açısından önemlidir. Ticaret Nezareti'ne bağlı memurların faaliyetleri Ticaret ve Ziraat Mecmuası'nda yer alan faaliyet raporlarından takip edilebilmektedir. Bu raporlara değinmek patates üretiminin arttırılmasına yönelik yerel örnekleri görmek açısından önemlidir.

1912 yılında Karesi ziraat memurunun raporuna göre livanın patates ihtiyacı yurt dışından karşılanmaktaydı. Memurun şahsi çabaları ile 1910'da Paris'ten Vilmor ticarethanesinden 50 kilo Early-Rose (Erliroz) patatesi getirilmiş ve Balıkesir'de Arap Saadettin Çiftliği'nde deneme ekimi yapılarak iyi sonuç alınmıştır. 1911 yılında da aynı ticarethaneden 550 kilo Early-Rose ile 200 kilo Kanada cinsi patates getirilerek meraklılarına ve Bigadiç'in Poyrazdere köylerine tevzi edilmiştir.³⁴

Aynı yıl İzmit Sancağı'nda; Adapazarı'nda La Bearnaise Gluke Géante, Abondance de Montvilliers, Président Kruger, Institut de Beauvais, Impérator cins patateslerden 80 kilo tohumluk patates çiftçilere dağıtılmıştır. Bağçecik'te tecrübe edilmek üzere 20 kilo, Yalova'da üç kişiye ve Karasu'da da bir miktar patates tevzi edilmiştir. Dağıtılan tohumluklardan Karasu'daki azar azar dağıtıldığı için iyi bir sonuç alınamamıştır. Adapazarı'nda Institut de Beauvais cinsi iyi yetişmekle birlikte Gluke Géante cinsi patates yumurtaya benzeyen şekli nedeniyle rağbet görmemiştir ve ekimi durdurulmuştur. Taşlık köyünde ekilen 30 kilo Institut de Beauvais'den 250 metrekare alandan 400 kilo hasılat elde edilmiştir. Yerli cinste ise aynı miktar araziden 250 kilo verim elde edilebilmiştir. Sonuçta 1911 yılının kurak geçmesine rağmen Avrupa cinsi patatesler yerli patateslere göre daha

³¹ BOA, BEO, 1095/82091, 27.10.1315.

³² BOA, DH. MKT, 207/1, 11.08.1311. Ankara Vilayeti'ne 1893 yılında gönderilen tohumlukların layıkıyla ekilenlerinden 1'e 10 nispetinde verim alınmıştı.

³³ 1911 yılında Trablusgarp'ta yaşanan kuraklıktan sonra yine patates ekiminin teşvik edilmesi tavsiyesinde bulunulmuştur. BOA, DH. İD, 56/38, 14.08.1329.

³⁴ Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 17, s. 43-44.

dayanıklı ve verimli olmuştur. Çalışmalar neticesinde Adapazarı'nda 4.000 kıyyeye yakın mahsul elde edilmiş ve bunun yaklaşık yarısı tohumluk olarak bırakılmıştır.³⁵

1911 yılında patates tarımının artırılması amacıyla üzerinde durulan Erzurum Vilayeti'nde tohumluk olarak 1 ton orta turfanda Keloland patatesi ile 5 haftada yetişebilen Marjolin patatesinden yine 1 ton çiftiye dağıtılmıştır. Sipariş edilen 3 ton patates ise Trabzon'dan geliş masrafı nedeniyle tehir edilmiştir. 1911 yılında Erzurum'da teşvik amacıyla dağıtılan tohumluklardan en fazlası patates idi.³⁶

Aynı yıl yapılan çalışmalar kapsamında Konya'da tecrübe tarlalarında denenen 7 kilo patatesten 35 kilo verim elde edilmiş fakat bazı kişilere verilen tohumluklar fazla su verilmesi sonucu mahvolmuştur.³⁷ Konya Valisi Refet Bey 1913 yılında vilayette ekilen patates miktarının yetersiz olduğunu, teşviklerin artırılması gerektiğini belirtmiştir.³⁸ Trabzon ve Fransa'dan tohumluk alınmak suretiyle patates tarımı tanıtılmaya devam edilmiştir.³⁹

Eskiden beri patates tarımının yapıldığı Ankara'da 1900'de Çorum'un Hüseyinabad nahiyesi köylerinde patates ekilmeye başlanmış ve diğer hububata göre %50 daha fazla verim elde edilmiştir. Çorum'da ise az miktarlarda ekilmiştir. Beypazarı'nda 10 kıyye tohumdan 100 kıyye ürün elde edilmiştir.⁴⁰ 1911 yılında yapılan çalışmalar tohumlukların yenilenmesi şeklinde olmuştur. Vilayetin patates ihtiyacının yarısını karşılayan Ankara bostancılarının yetiştirdiği Early-Rose patatesleri Avrupa'dan getirilen 550 kıyye 6 cins patates ile değiştirilmiş yetiştirilen tüm patatesin tohumluk olarak kullanılacak olması sebebiyle tam sonuç alınması iki seneyi bulacaktır.⁴¹ Ayrıca Ankara Numune Mektebi'nde patates ekimi denenmiştir. 1900 yılında mektebe bağlı 187 dönüm tarlanın 1,25 dönümüne 96,5 Kg patates ekilmiş ve tarlaya köstebeklerin dadanmasına rağmen 536 Kg verim alınmıştır.⁴² (1 Dönüm: 428.8 Kg) Bu verim oranı Osmanlı ortalamasının üzerindedir.

Zor Sancağı'nda daha önce ekimi yapılmayan patates 1911 Nisan'ında 7,5 dönüm tecrübe tarlasında ekilmeye başlanmıştır.⁴³ 1911 yılında Beyrut'ta 200 kilo Kıbrıs patatesi tecrübe edilmek üzere ithal edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarım istatistiklerinde patates üretimi gözükmeyen Bitlis'te denemeler yapılmış fakat patatesler vasatı geçememiştir.⁴⁴ Halep'te yapılan denemeler çerçevesinde Fransa'dan 3 cins patates getirilmiş ve iyi bakılmamasına rağmen 1'e 5 nispetinde ürün vermiştir fakat halk patates tarımına rağbet göstermemiştir.⁴⁵ Suriye Vilayeti'nde de 300 kilo patates çiftçilere taksim edilmişse de iyi sonuç vermemiştir ve yetişen patatesler de pekiyi durumda değildi.⁴⁶ Günümüzde de patates tarımının en az yapıldığı alanlar olan Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı döneminde yapılan çalışmaların pek başarılı olmadığı görülmektedir.

Önemli patates üretim sahalarından biri olan Samsun'da patates ihtiyacının bir kısmı Çarşamba'dan temin edilmekle birlikte Malta ve Marsilya'dan ithalat yapılyordu ve nüfusun

³⁵ TZNİM, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 17, s. 92-99.

³⁶ TZNİM, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 17, s. 50-51. 2 ton patatesin ardından 500 Kg İsveç buğdayı gelmektedir.

³⁷ TZNİM, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 18, s. 273.

³⁸ BOA, DH. İUM, 59-3/1-16, 07.05.1334.

³⁹ TZNİM, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 18, s. 288-294.

⁴⁰ BOA, DH. MKT, 2368/55, 05.03.1318.

⁴¹ TZNİM, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 18, s. 316-317.

⁴² Özkan Keskin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", OTAM, S 28, 2012, s. 100

⁴³ TZNİM, 3. Sene, 31 Ağustos 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 22, s. 848.

⁴⁴ TZNİM, 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 19, s. 409-423.

⁴⁵ TZNİM, 3. Sene, 31 Mayıs 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 19, s. 432-437.

⁴⁶ TZNİM, 3. Sene, 31 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 21, s. 754

fazlalığı sayesinde patates piyasası elverişliydi. Kıyve fiyatı 50-60 paradan aşağı düşmüyordu. Üretimin artırılması için 25'er kilo Early-Rose ve Kruger cinsi ile Vilmor ticarethanesinden 10'ar kilo Institut Beauvais ve Kruger getirilmiş ve bu cins patateslerin 1'e 10-12 oranında ürün verdiği görülmüştür. Patates tarımının bölgede kârlı bir iş olarak görülmesi sebebiyle 328 yılı içerisinde 300 Kg yanı sıra 90 okka Malta (115,38 Kg) ve 60 okka da Trabzon patatesi (76,92) alınarak ziraat edildi.⁴⁷

Isparta'da yapılan teşvikler sonucu daha önceleri az miktarda ekilen patates artık gülistanların arasında kendisine alan bulmaya başlamıştır.⁴⁸ Menteşe'de ise 15-20 hektar ekim alanına sahip patatesin verimi düşüktür ve bunun giderilmesi için uygun cinsler getirilerek ahaliye dağıtılmıştır.⁴⁹

Ekimi yapılarak tecrübe edilen ve Ziraat Nezareti tarafından Osmanlı topraklarında ekimi tavsiye edilen patates türleri sırasıyla şunlardır: Erken yetişen turfanda; Early-Rose, Marjolin, Victor, Ruvaya?, Degal?;

Erkence yetişenlerden; Buhman?, Rebgma?, Kanada, Marveille d'Amerique, Princesse, Quarantine;

Geç yetişenlerden; Marije Ant?, Espazi?, Saucisse, Vandroir?, Sugan?, Marsilya, Malta, Şardon?.⁵⁰

ÜRETİM

Patates bitkisinin, çok kuru ve rutubetli topraklar dışında araziye uyumu yüksek derecededir dolayısıyla geniş bir ekim sahası vardır. Osmanlı Devleti'nin patates tarımını arttırmak için yaptığı çalışmaların da ülkenin büyük bir bölümünü kapsadığı söylenebilir. Arşiv kaynaklarından, Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'ndan ve salnamelerden patatesin az veya çok hemen hemen tüm Osmanlı coğrafyasında farklı zamanlarda belirli oranlarda ekiminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yaygın tercihin nedeni ulaşım olanaklarının yetersizliği ile açıklanabilir. Bununla birlikte Ziraat Mecmuası'nda yer alan faaliyetler, ziraat memurlarının raporlarından ibarettir. Bu sebeple tüm Osmanlı coğrafyasında yapılan çalışmaları yansıtmamaktadır. Özellikle Balkan coğrafyası hakkında gerek arşiv belgelerinde gerek salnamelerde gerekse nezaretin bilgi kaynaklarında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple aşağıda verilen üretim verileri ilgili kaynaklardan derlenen örnekler olarak değerlendirilmelidir.

1876'da Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancaklardaki patates üretimi şöyledir: Erzurum 15.000, Erzincan 10.000, Muş 3.060, Çıldır 6.000 kile olmak üzere toplamda 34.000 kile; Kars,⁵¹ Bayezid ve Van sancaklarında ise üretim yoktu.⁵² 1882'de ise Erzurum'da 56.000, Erzincan'da 20.000, Bayburt'ta 1.155 kile olmak üzere toplam 77.650 kile.⁵³ Patates Erzincan'da, 1912 yılından itibaren arpa, buğday, fasulye ve lahana ile birlikte en önemli tarım ürünlerinden biri haline gelmiştir.⁵⁴

⁴⁷ TZNİM, 3. Sene, 30 Haziran 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330, Adet: 20, s. 613-614.

⁴⁸ TZNİM, 4. Sene, 31 Ağustos 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1330, Adet: 29-30, s. 453.

⁴⁹ TZNİM, 6. Sene, 30 Teşrinisani 1331, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331, Adet: 55-57, s. 295.

⁵⁰ Patates Ziraati, C 2, s. 6-8.

⁵¹ Hürü Sağlam, H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı, Kafkas Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011, s. 49.

⁵² Cemal Ersü, Salnamelerde Bayezid Sancağı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011, s. 130-131.

⁵³ Cemal Ersü, Salnamelerde Bayezid Sancağı, s. 135-136.

⁵⁴ TZNİM, 4. Sene, 31 Ağustos 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 29-30, s. 466.

1890'da Ankara Vilayeti'nde 1.000 dönüm araziye patates ekilmekteydi ve elde edilen ürün 250.000 kıyye idi (320.500 Kg). Ankara Vilayeti'nde patatese ayrılan tarım arazisi buğdaya ayrılan arazinin 2.600'de 1'i (2.600.000 dönüm), arpaya ayrılan arazinin 1000'e 1'ine (1.000.000 dönüm) tekabül ediyordu. 25 kalem tarım ürünüde keten (100 dönüm), susam, haşhaş ve pamuk (500'er dönüm) dan sonra tarım arazisi işgal etme noktasında 21. sıradaydı.⁵⁵ Bu bakımdan Ankara Vilayeti'nde bile patates henüz gerideydi.

1311 (1893) tarihli Kastamonu Salnamesine göre birkaç sene önce ekim miktarı çok az olan patates, teşvikler neticesinde hızla artmıştı.⁵⁶ Kastamonu İnebolu'da 1914'de patateslerin cılızlaşması üzerine Fransa'dan Pertoni cinsi bir miktar patates tohumu ahaliye dağıtılmıştır.⁵⁷ 1314 basımı Ali Cevad'ın, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı'nda Kandıra'da yıllık patates üretimi 500 ton olarak gösterilmiştir.⁵⁸ Karamürsel'de 50 ton⁵⁹ ve İzmir Seydiköy'de 2.300 dönüme patates ekiliyordu fakat patatese ayrılan arazi, arpa, buğday, mısır, pamuk, susam, yulaf, çavdar, afyon ve pirinçten sonra geliyordu.⁶⁰

Denizli Sancağı'nda 1908'de 25.000 kile patates üretimi gerçekleştiriliyordu ve yerel ihtiyaç karşılandıktan sonra fazlası İzmir'e naklediliyordu.⁶¹ 1912 yılında Trabzon'da patates, vilayet merkezinin ihtiyacından daha fazla miktarda üretilebiliyordu ve fazlası bağlı kazalara sevk ediliyordu.⁶²

Ulaşım ve demiryolu da patates tarımının yaygınlaşması açısından önemlidir. Ayla Efe'ye göre 1892'de Eskişehir'e demiryolunun ulaşmasından sonra bazı itirazlara rağmen⁶³ Almanların patates tarımını başlatmalarıyla kısa sürede yaygınlaşmıştır.⁶⁴

OMZ Nezareti'nin yayınladığı Patates Ziraati adlı kitapçığında, Osmanlı topraklarının büyük bölümünün patates tarımı için müsait ve verimli olmasına karşın, çiftçiler tarafından patatesin faydalarının tam olarak takdir edilememesi nedeniyle yeterli üretim yapılamadığı bununla birlikte patates ziraatının Orman, Maden ve Ziraat Nezareti eliyle arttırılmaya çalışıldığı belirtilmektedir.⁶⁵

Patates ekim alanları devletin bazı yerlerde başarılı bazı yerlerde ise beklenen başarıyı sağlayamamasına rağmen önemli artışlar göstermiştir. Tevfik Güran'ın hazırladığı 1909-1913 ve 1914 yılları tarım istatistiklerine göre patates Diyarbakır, Gelibolu, Siirt, Siverek, Urfa dışında tüm Anadolu'da ekiliyordu.⁶⁶ Ekilen arazi bakımından 1909 yılı için Adana ilk sırayı alırken 5.000 dönümün üzerinde ekim yapılan yerler Bolu, Erzurum, Gümüşhane, Kayseri,

⁵⁵ Asuman Koçak, **Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)**, Gazi Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 155.

⁵⁶ Uğur İnan, **H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Erciyes Ü. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 369.

⁵⁷ **TZNM**, 5. Sene, 30 Eylül 1330, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 39-40, s. 308.

⁵⁸ Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C 2, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1314, s. 582.

⁵⁹ Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C 2, s. 608.

⁶⁰ Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C 2, s. 461.

⁶¹ Halil İbrahim Babaoğlu, **XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayeti Salnamelerinde Denizli Sancağı**, PÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1996, s. 261.

⁶² **TZNM**, 4. Sene, 31 TA 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329, Adet: 31-32, s. 555.

⁶³ Örneğin Eskişehir hattı üzerinde bulunan Bozüyük'de kumpanyanın tohumluk patates dağıtması Ziraat Nezareti'nce eleştirilmiştir. Eleştirinin nedeni ise kumpanyanın tohumluk dağıtmasından ziyade bu iş yapılırken Ziraat Nezareti'nin ve Ziraat Bankası'nın sürece dâhil edilmemesi olmuştur. **BOA**, BEO, 1157/86745, 23.02.1316.

⁶⁴ Ayla Efe, **Eskişehir Demiryolu**, AÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1998, s. 92.

⁶⁵ **Patates Ziraati**, C 2, s. 3.

⁶⁶ Tüm illerde yetiştirilen patates ve diğer tarım ürünlerinin alan, verim ve fiyat bilgileri için Bkz. **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, (Haz. Tevfik Güran), C 3, DİE Matbaası, Ankara, 1997.

Kocaeli, Konya, Kütahya, Muş, Sivas ve Yozgat'tı.⁶⁷ 1913'te ise Afyon, Bolu, Bursa, İzmir, Kayseri, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Niğde, Sivas, Şebinkarahisar ve Trabzon'da 5.000 dönümün üzerinde patates ekim alanı mevcuttu. 1909'da patates tarımı yapılmayan yerlere Mardin de eklenmiştir.⁶⁸ Aşağıdaki tablodan görülebileceği gibi 1914'te bir önceki seneye nazaran 2.500 hektarlık bir artış gözükmele birlikte patates tarımının belirli yerlerde artış gösterdiği fakat Anadolu'nun önemli bir kısmında patatese ayrılan arazinin azaldığı gözlenmektedir. Kayseri, Kocaeli, Konya, Kütahya, Kastamonu, Bursa, Gümüşhane ve Sivas dışında 5.000 dönümden fazla patates ekimi gerçekleşmemiştir. Patates ekimi Gümüşhane, Kayseri, Sivas, Kocaeli ve Konya dışında hemen her bölgede arazi bazında azalmıştır.⁶⁹ Bunda 1912 yılında mahsule musallat olan patates siyah şişliği hastalığının etkisi olmalıdır.⁷⁰

Yıllar	Patates Ekim Alanları (Hektar)	Üretim (Ton)	Kg/Verim Hektar	Patates ekili alanların toplam tarım arazilerine oranı	Fiyat (Kuruş)/Ton
1909	14.008	42.066	3.003	%0.25	419
1913	15.967	65.520	4.104	%0.31	502
1914	18.470	73.130	3.959	%0.39	639

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, (Haz. Tevfik Güran), C 3, DİE Matbaası, Ankara 1997.

Tevfik Güran'ın hazırladığı istatistiklere göre patates verimi, bölgesel değişkenliklere karşı 1909 yılında hektar başına 3.003 Kg olarak hesaplanmıştır. Bu miktar 1950 yılına gelindiğinde hektar başına 7.906 kilograma, 1970 yılında 12.355 kilograma,⁷¹ 2014'de ise 30.095 kilograma kadar yükselmiştir.

TÜKETİM

1914'te Osmanlı nüfusu yaklaşık 18 milyonu, patates üretimi ise istatistiki verilere göre 73.103 tondur. Tüketim kişi başı yaklaşık patates tüketimi 4 kilo civarında görünmekle birlikte patates ithalatı da yapılıyordu ve istatistiklerde gösterilen üretim miktarında yalnız Anadolu hesaba katılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin ana patates üretim arazisi de Anadolu'da idi. Günümüzde kişi başı 50-55 kilo patates tüketilmektedir.

Tohumluk haricindeki ithalattan anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nde üretilen patatesin tüketimi karşılamadığı görülür. Örneğin Marsilya'dan 1908-09 senelerinde 7.598 tonlu patates ithal edilmiştir.⁷² 1911 yılında Odesa limanından 270.372 pud (4.428.879 Kg) 101.198 Ruble kıymetinde patates ithal edilmiştir.⁷³

⁶⁷ Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, C 3, s. 40-41.

⁶⁸ Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, C 3, s. 107-108.

⁶⁹ Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, C 3, s. 183-184.

⁷⁰ TZNM, 3. Sene, 31 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 21, s. 734-735.

⁷¹ Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı** adlı çalışmasında 1909 yılı için verim miktarını Hektar/2.981 Kg olarak vermektedir. Bu oran Romanya'da hektar başına 11.954, Rusya'da 7.500, Fransa'da 10.782, İngiltere'de 16.021 kilogramdır. Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 97-98.

⁷² **Ticaret Layihaları**, Numro 3, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1326, s. 170.

⁷³ **Ticaret Layihaları**, Numro 8, Selanik Matbaası, İstanbul, 1329, s. 158.

Patates fiyatları yukarıdaki istatistikler baz alınır 40 – 70 para civarında görünmektedir. Adana’da 1907 yılında patatesin kıyyesi 0,50 kuruştur.⁷⁴ 1913 Mart ayında Halep’te patatesin kıyye fiyatı 30, Nisan’da 42, Mayıs’da ise 40 para iken bu süreçte İskenderun ve Maraş’da 40’ar para idi.⁷⁵

I. Dünya Savaşı’nda İstanbul’da tüm gıda maddeleri gibi patates fiyatında da artış görülmüştür. Savaştan önce kıyyesi 0, 78⁷⁶-1 kuruş olan patates, 1918 yılında 27 kuruşa kadar yükselmiştir.⁷⁷ Hükümet 25 Kasım 1918 tarihinde, nüfus başına vesika ile verilen ekmeğin ölçüsünde ve ekmeğin fiyatını aşmayacak şekilde, iase ambarlarındaki patatesin ekmeğin yerine halka dağıtılmasına karar vermiştir. Bu karar Aralık ayı başında İstanbul’a 27 vagon buğday gönderilerek ekmeğin sorununun geçici olarak çözüldüğü döneme kadar devam etmiştir.⁷⁸ Dolayısıyla özellikle savaş döneminde patatesin önemi anlaşılabilir.

SONUÇ

Amerika kökenli bir bitki olan patates 16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da yetiştirilmeye başlanmış fakat yaygınlaşması 18. yüzyıl sonlarına kadar sürmüştür. Patatesin önemi özellikle savaş dönemlerinde ve tahıla dayalı ekonomilerde yaşanan kıtlıklar neticesinde anlaşılabilir.

Patatesin Osmanlı topraklarındaki serüveni 19. yüzyılda başlamış görünmektedir. Yerel ve küçük düzeydeki yetiştirme faaliyetleri Balkan topraklarında daha erken tarihlerde başlamış olmalıdır. Fakat büyük çaplı üretim faaliyetlerinin 19. yüzyılın son çeyreğinde başladığını söylemek kaynaklar ışığında yanlış olmaz. Osmanlı Devleti açısından kıtlıklara bir çözüm olarak sunulan patates, vergi ve tohumluk teşvikleri ile 20. yüzyılın ilk 10 yılında artık önemli seviyede üretilir olmuştur. Patates bu dönemde Osmanlı toplumunun klasik besinlerinin yanında yer almaya başlamıştır.

Patates örtü altı bitkisi olması sebebiyle savaşlardan, yangınlardan, kuraklıktan nispi olarak daha az etkilenen bir bitkidir. Kullanım alanlarının özellikle günümüzde oldukça çeşitlenmesi, ucuz olması, depolanma müddetinin uzun oluşu, çabuk yetişir olması patatesi daha da önemli kılmaktadır. Tüm bu açılardan patates, gelecekte ülkemiz ve dünya çapında önem verilmesi gereken bir bitki olarak görünmektedir. Son yıllarda dillendirilen ve beklenen açlık tehlikesine karşı savaşta patates insanlığın belki de en önemli müttefiki olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

2. Resmi Yayınlar

Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası (TZNM), 3. Sene, 31 Mart 1328, Adet: 17.

TZNM, 3. Sene, 31 Mayıs 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 19.

TZNM, 3. Sene, 31 Temmuz 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 21.

TZNM, 3. Sene, 30 Haziran 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 20.

⁷⁴ İbrahim Solak, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, **SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 24, 2008, s. 230.

⁷⁵ **TZNM**, 4. Sene, 31 Kânunuevvel 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329, Adet: 33-34, s. 674.

⁷⁶ Feridun Engin, “Birinci Dünya Savaşı’nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 3, S 7, 1986, s. 60.

⁷⁷ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, TTK, Ankara, 1994, s. 50-51.

⁷⁸ Necati Çavdar, “Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul’da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 30(89), 2014, s. 111.

- TZNM**, 3. Sene, 31 Ağustos 1328, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 22.
- TZNM**, 4. Sene, 31 Ağustos 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 29-30.
- TZNM**, 4. Sene, 31 Kânunuevvel 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329, Adet: 33-34.
- TZNM**, 4. Sene, 31 Teşrinievvel 1329, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1329, Adet: 31-32.
- TZNM**, 5. Sene, 30 Eylül 1330, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1330, Adet: 39-40.
- TZNM**, 6. Sene, 30 Teşrinisani 1331, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331, Adet: 55-57.
- Ticaret Layihaları**, Numro 3, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1326.
- Ticaret Layihaları**, Numro 8, Selanik Matbaası, İstanbul, 1329.

<https://arastirma.tarim.gov.tr/>

<https://potatoes.ahdb.org.uk/sites/default/files/GB%20Potatoes%202016-2017.pdf>

3. Telif ve Tetkik Eserler

- BABAOĞLU, Halil İbrahim, **XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayeti Salnamelerinde Denizli Sancağı**, PÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 1996.
- BAYAR, Yener, **1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı**, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
- CEVAD, Ali, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C 2, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1314.
- ÇAVDAR, Necati, "Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 30(89), 2014, s. 95-130.
- ÇETİNER, Selim, "Tarihsel Süreçte Patates Tarımı ve Kültür", **Yemek ve Kültür**, No.45, s. 10-20.
- DEMİR, Alpaslan, Aktaş, Esat, "Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)", **OTAM**, S 24, Ankara, 2008, s. 21-53.
- EFE, Ayla, **Eskişehir Demiryolu**, AÜ SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1998.
- ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK, Ankara, 1994.
- ENGİN, Feridun, "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 3, S 7, 1986, s. 59-84.
- ERSÜ, Cemal, **Salnamelerde Bayezid Sancağı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011.
- GENÇ, Safiye & Ali CİN, "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Domates, Kedi, Patates Kelimeleri ve Bir Kelime Haritası Denemesi", **MJD**, VI/1 (2016), s. 185-205.
- GÜL, Abdülkadir, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/9, Sonbahar, 2009, s. 144-158.
- GÜRAN, Tevfik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

İNAN, Uğur, H. 1311 (M. 1893) **Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi**, Erciyes Ü. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

KESKİN, Özkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, **OTAM**, S 28, 2012, s. 87-106.

KOÇAK, Asuman, **Salnelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)**, Gazi Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

MOLTKE, Helmuth Von, **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2015.

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, (Haz. Tevfik Güran), C 3, DİE Matbaası, Ankara, 1997.

Patates Ziraati, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327.

SAĞLAM, Hürü, **H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı**, Kafkas Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011.

SOLAK, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, **SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 24, 2008, s. 217-251.

STANDAGE, Tom, **İnsanlığın Yeme Tarihi**, Maya Kitap, İstanbul, 2016.

YILMAZ, Mehmet, “Konya ve Havalisinde 1303 (1887) Kıtılığı ve Alınan Bazı Tedbirler”, **İpek Yolu**, Konya 1, Özel Sayı, 1998, s. 135–146.

ANTALYA'DA TARIM FAALİYETLERİNİN CUMHURİYET DÖNEMİ TARİHİ GELİŞİMİ

Yüksel KAŞTAN*

ÖZET

Antalya İli Türkiye'de Akdeniz Bölgesi içinde Taşeli Platosu'nun batısında Ege Bölgesi'nin Akdeniz'de son ili Muğla'nın doğusunda Burdur, Isparta ve Konya illerinin güneyinde yer alır. İl genel olarak bazı yerlerde denize dik dağlarla, ovalarda ise ovaları çevreleyici dağlarla çevrili, Akdeniz bitki örtüsüne sahip, rakımı çok düşük bir coğrafyada yer alır. Bu coğrafya genel olarak tarım ve hayvancılığa elverişlidir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ilde daha çok ormancılık, hayvancılık ile daha çok kuru tarıma az da olsa sulu tarım faaliyetleri yer alır.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemdeki Antalya'da tarım faaliyetleri incelenmiştir. Bu dönemde hububat, baklagiller, sanayi bitkileri olarak hangileri ne miktarda, ne kadar arazide ekildiği, ne kadar ürün alındığı gibi bilgiler ele alınmıştır. Daha sonra çalışmada Cumhuriyetin ilk yıllarında 1923 ile 1960 yılları arasında Antalya'daki tarım faaliyetleri, ekilen toprak, üretilen ürünler, verim, tarım makineleri, gübre kullanımı, Atatürk Dönemi'nde tarım alanında devlet eliyle ve özel sektör olarak yapılanlar, ürün çeşitliliği, 1938-1950 ve 1950-1960 DP dönemlerinde ilde tarım alanındaki faaliyetler, ekilen arazi, üretim, verimlilik, tarımda makine ve gübre kullanımı gibi konular araştırılmıştır.

Ülkede Planlı Döneme geçtikten sonra ildeki tarım faaliyetleri araştırılmıştır. Tarım faaliyetleri içinde ziraat göstergelerine yer verilmiştir. Ziraat göstergeleri arasında hububat, sebze, meyve, sanayi bitkileri, muz, narenciye, mantarcılık, turfanda sebzeçilik vb. üretimi, ziraat makineleri, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, biçerdöver, traktör sayıları ve Devlet Su İşlerince sulanan araziye ve ürün çeşitliliği gibi konulara yer verilmiştir.

Çalışmada esasen Antalya'daki tarım faaliyetlerinin Cumhuriyet Dönemi tarihi gelişimi ele alınmıştır. Antalya'da Atatürk, DP ve Planlı Kalkınma Döneminde tarım faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde 1913 yılı Tarım Sayımı verileri, İl Salnameleri, DİE'nün nüfus sayım verileri, Tarım Sayımı verileri, TUİK verileri, DPT verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Antalya'da sanayileşme öncesinde gerek ziraat ve gerekse hayvancılık çok önemli yer tutmuştur. Çalışmanın sonunda süreç içerisinde Antalya'da tarım göstergelerinin Türkiye ortalamasına göre gelişimi ile bu göstergelerin Antalya'da gelişimine etkisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Faaliyet, Cumhuriyet, Dönem, Antalya, Tarih, Gelişme.

GİRİŞ

Antalya, Türkiye'nin güneyinde, Akdeniz Bölgesi'nde, Akdeniz kıyısında yer alır. İlin yüzölçümü 20 815 km²'dir. Bu rakam ülke yüzölçümünün % 2,67'si'dir. İl toprakları 36° 06' ve 37° 27' kuzey enlemleri ile 29° 14' ve 32° 27' doğu boylamları arasında yer alır. Buna göre il Akdeniz iklim kuşağındadır (Akbank,1980:12). İl Batıdan Doğuya doğru kıyı şeridinde uzun bir alana sahip olmakla birlikte ulaşım zorluğu nedeniyle komşu ili Muğla ve Mersin'e ulaşımı Ankara'dan daha zor olabilmektedir. Kuzey'e doğru Burdur, Isparta ve Konya'ya kısmen daha hızlı ulaşılır. İli diğer illere bağlayan önemli geçitler vardır. Bu geçitlerin denizden yüksekliği yaklaşık 950 metre ile 1550 m arasında değişmektedir. İl topraklarının % 78'i olan yaklaşık 1 600 000 hektarı tarıma elverişli, geriye kalan % 22'si ise elverişsizdir. Tarıma elverişli alan içine ormanlar, çayır ve meralar ile bitkisel üretim yapılan topraklar girmektedir. Ormanlar % 74'lük bir payla tarıma uygun alanın en büyük bölümünü kapsamaktadır. Bitkisel üretime ayrılan alan % 23 dolayındadır. Çayır ve meralar ise, tarıma elverişli alanda ancak % 3 gibi küçük bir yer tutar (TUİK, 2013:11).

Antalya kentinin batısı genel adıyla Tekeli Platosu, doğusu ise Taşeli Platosu olarak anılır. Dağlar, bu iki plato arasında sık sık yükselip, 2500 m'nin üzerine çıkarlar. Tekeli Yaylası il topraklarının batı sınırıyla Antalya Körfezi ve Antalya Ovası arasında kalan bölgedir. Yayla 700 ile 1 500 m arası yükseltilerde bulunur. Taşeli Yaylası Antalya

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, kastanyuksel@hotmail.com

Körfezi'yle Mersin İli sınırları arasındaki bölgeye yayılmıştır (DİE, Toplumsal: 25; Eldem, 1970: 275-280).

Antalya'nın genel yapısını güneyde dik yamaçlarla kesilen Akdeniz ve kuzeyde ona koşut uzanan Toros dağları oluşturur. İlin Batı kısımlarında denize dik, paralel, ardı ardına yükselen dağ silsileleri bulunur. Bu nedenle ilin Batı kesiminde düz ovalar az iken dağlık alanlar, dağlar arasında yer alan platolar biraz daha fazladır. Antalya ovasını kuzeyden yine Toros Dağları çevreler. İlin Doğu kesiminde ise Bozburun Dağı ve sonra Geyik Dağları yer alır. Geyik Dağları ilin doğusunda Taşeli Platosu üzerinde kuzey- batı-güneydoğu doğrultusunda uzanırlar. Dağlar arasında yer alan platolar dağların bu özelliği nedeniyle dağınık ve bozuk bir yapı gösterirler (Ener,1936). Dağlık alanlar Antalya toprakları % 75,9'unu, platolar % 10,7'sini, yaylalar % 0,5'ini, ovalar ise % 12,9'unu oluşturur. Eğimin % 20'yi aştığı bu alanlar yaklaşık 12 000 km²'dir (Uyanık, 1967). Yalnızca Antalya Körfezi'ni oluşturan girintili kesimin kıyılarında eğim % 10 ile % 5 arasında değişir. Bu şerit ilin tüm alanında yaklaşık % 12,9'udur (TUİK:2013:12).

Antalya'da Antalya, Finike, , Alanya, Kasaba, Demre ovaları ile Tekirova yer alır. Finike Ovası yaklaşık 80 km²lik bir alana, Kasaba Ovası yaklaşık 15 km uzunluğunda ve 4-5 km genişliğine, Alanya Ovası 30-40 km²'lik bir alana, Demre Ovası 20 km² kadar bir alana, Tekirova 10 km²lik bir alana sahiptir. İlde Manavgat Irmağı en önemli akarsudur. Bunun yanında Aksu Çayı, Köprü Çayı, Düden Çayı, Dim çayı, Kargı Çayı, Alara Çayı, Karpuz Çayı ve Alağır Çayı gibi ovaları sulayan önemli akarsular yer alır(Araçoğlu,1961).

İl merkezi dolayında kırmızı kahverengi plato toprakları bulunmaktadır. Derinlikleri biraz daha fazla olan bu topraklar tarıma uygundur. Verim düzeyleri de kızıl-kahverengi podzolik topraklara oranla daha yüksektir, özellikle tarla tarımına ve mercanlığa elverişlidir. Dağlık alanlar ise daha çok otlak ve ormana elverişli topraklara sahiptir. Eğimleri % 1 dolayındadır. Genellikle kumlu killi-tınlı olan bu topraklar tarıma uygundur. Antalya İl topraklarında anakayanın etkisi ile yüksek oranda kireç bulunması, verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir (İnandık,1965).

Antalya Merkez İstasyonunun verilerine göre, yıllık ortalama sıcaklık, 18,7°C gibi yüksek bir değere ulaşmaktadır. Ortalama sıcaklık yılın hiçbir ayında 10°C'nin altına düşmemektedir. Sıcaklıkların en yüksek olduğu aylar temmuz ve ağustostur. En soğuk ay ise ocaktır. Yıllık ortalama donlu günler sayısı, Manavgat'ta 1,6'dır (TUİK:2013:13).

Antalya Akdeniz iklimi yağış rejiminin de bir özelliği olan bu durumda, en çok yağış kış ve ilkbahar ayların en az yağış ise yaz aylarında düşmektedir. Sıcak dönem olan yaz aylarında yağışlar çok yetersizdir. Yağışta görülen bu düzensizlik özellikle tarımı olumsuz yönde etkilemektedir. Yörede bulunan bitkilerin büyük bir bölümü kurakçıl nitelikte ve maki olarak adlandırılır. Maki türü Torosların etekleri boyunca ve kıyılarda 300 m yükseklikten başlayarak görülürler. Tür arasında laden, kekik otu, lavanta çiçeği, bazı çalı türleri, katran ardıcı, mersin ve kocayemiş sayılabilir. İlde, yükseltisi 300 m'yi aşan kesimlerde maki türleri yerlerini yapraklı ağaçlara bırakmaktadır. Bu ağaçlar arasında, meşe türleri en yaygın olanlarıdır. Saçlı Meşe, Suriye Meşesi, Lübnan Meşesi, Palamut Meşesi, Mazı Meşesi en çok rastlanan meşe türleridir. Bunlar genellikle kızılçamlarla karışık durumdadır. Bu özellikler, yükseltinin 1000 m'yi bulduğu yerlerde belirgindir (Oakes, 1958). Karışık orman şeridi içinde 1200-1300 m'lerden sonra gürgen, akçaağaç, dişbudak, kavak ve çınar gibi türler de vardır. Bu yükseltilerden sonra iğne yapraklı ağaçlar yoğunluk kazanmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanları Lübnan Sediri ile Gökmar'dır. Bu ağaç dağılımı özellikle ilin batısında, Bey Dağları ve çevresinde görülür. Kıyı bölgesinin alçak bölümlerinde ise en çok defne, akçakesme ve mersin ağaçlarına rastlanmaktadır. Çalı türleri ise bozuk drenaj

dolayısıyla su toplanan çanaklar çevresinde bulunmaktadır (Çavdar,1971:20; Kongar, 1983; 17; İnan, 1988; 292).

Antalya, Türkiye'nin güneyinde, Akdeniz Bölgesi'nde yer alır. Tarih boyunca bu bölgenin çok önemli bir yerleşim merkezi olan kent bugün de ekonomik ve turistik nitelikleriyle önem taşımaktadır. Toprakların kullanımı, tarımsal faaliyetin esas olarak bitkisel üretime dayandığını göstermektedir. Ormanlar çok geniş bir yer kaplamakla birlikte, görece az gelişmiş bir faaliyet alanı oluşturur. Bitkisel üretim yapılan alanlar içinde en geniş yeri, tarlalar kaplar. Bundan sonra sebze ve meyve bahçeleri, ardından zeytinlikler ve bağlar gelir. Üretim alanları esas olarak, İl topraklarının % 13'ünü oluşturan ovalarda toplanmıştır. Kıyı ovalarında tahılın yanında, narenciye, incir, şeftali, muz, zeytin, pamuk, yerfıstığı, susam ekimi yoğundur. İç kısımlarda ise daha çok tahıl türleri elma, armut, şeker pancarı, baklagiller ve üzüm yetiştirilir. Turunçgiller, pamuk ürünleri, turfanda sebzecilik, çiçekçilik ile dış pazarlara açılan Antalya, doğal güzellikleri ve tarihsel kalıntılarıyla da turistlerin ilgisini çeken bir yerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarına değin kentin Anadolu'nun iç bölgeleriyle ilişkileri, Antalya'yı çevreleyen sarp ve yüksek dağların geçit vermemesi nedeniyle oluşan ulaşım yetersizliği yüzünden pek kısıtlı kalmıştır. İlin diğer illerle demiryolu bağlantısı yoktur. İlde liman olmakla beraber sebze ve meyve taşımacılığı süreden dolayı uygun değildir. İlde yer alan havalimanı hem çiçek ihracatında hem de turizmde çok önemli bir yere sahiptir.

A.OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİ'NDE ANTALYA'DA TARIM FAALİYETLERİ

Antalya'nın zengin bir toprak yapısı olmasına karşılık, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bunun çok küçük bir bölümü işlenir. Toprak sahibi olan ya da yarıcılık yapan kimseler, ihtiyaçlarını karşılayacak ya da mal sahibine olan borçlarını ödeyebileceklerinden fazlasını ekme yoluna gitmezler. Bu miktar ise 40-50 dönümdür (yaklaşık 4 ha). Savaşlar toprakta çalışabilecek çiftçi sayısını sınırlar; yaklaşık yedi hektara 1 çiftçi düşer. Çiftçiler aynı olarak ödedikleri % 12,5 vergi ile aşar vergisini ödemekte zorlanırlar. Bu nedenle çiftçiler fazla ekim yapmazlar. Yüksek alanlarda arazinin nadasa bırakılması, verimli topraklarda da sürekli ekim toprağın verimini azaltmıştır. İlde makineli tarım yok denecek kadar az ve tarım ilkel araçlarla yapılmaktadır (Yurt Ansiklopedisi,1982:757)

Antalya'da iklimin, bitki örtüsünün ve toprağın verimi nedeniyle ürün oldukça kaliteli ve yüksektir. Kıyı olarak nitelendirilen alçak yerlerde yumuşak buğday ortalama bire on, arpa on beş, yulaf altmış, susam otuz beş, mısır elli verir. Yüksek yerlerdeki en az verimli olarak kabul edilen bölgelerde ise, bu oran sert buğday için bire on, arpa için bire on beş, yulaf için altmış, mısır için yirmi beş olarak gerçekleşir. Bu durumda 1 dönüm 918 m2 olarak kabul edildiğinde hektar başına alçak yerlerde 21 hl (hektolitire) buğday, 49 hektolitire (hl) arpa ve mısır, 84 hl yulaf ve susam, 63 hl darı; yaylalarda ise 21 hl sert buğday, 42 hl arpa, 84 hl yulaf ve 25 hl darı elde edilir (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı,1974).

Tarımın oldukça düzenli bir biçimde yapıldığı son yıl olan 1913 yılı istatistiklerinde Antalya, Alanya ve Elmalı ilçelerinde toplam üretim Tablo 1'de yer alır. Bu sayılara 400 000 ton portakal, limon gibi narenciye türünden meyve ile Alanya'da üretilen 102 ton kuru incir ve Akseki'de üretilen 102 ton balı eklemek gerekir. 1913 Tarım Sayımındaki veriler, Gazi-paşa yöresi dışında, yaklaşık olarak bugünkü Antalya Livası'nı kapsamaktadır. 1913'te Antalya tarımına tahıl ürünleri hâkimdir. Tarım alanlarının çok büyük bir bölümünde, Anadolu'nun öbür yörelerinde olduğu gibi, buğday, arpa ve buna ek olarak mısır ekilmektedir. Susam üretiminde yörenin tüm Osmanlı Devleti üretimi içindeki payının oldukça önemli oluşuna karşın, genel olarak sanayi bitkilerinin payı pek önemli değildir. Susam ekimi, özellikle Liva merkezi Antalya'da ve Liva'nın (Antalya 1926 yılına kadar

merkeze bağlı Liva, 1926 yılında Vilayet, 1949 tarihinde İl olur) doğu kesimlerinde yaygındır. Pamuk tarımı da benzer biçimde, merkezde ve doğuda yapılır (Boratav, 1997:265-291; Aydemir,1999b: 349).

Tarla tarımının yanı sıra yörede meyvecilik de oldukça önemlidir. Liva merkezinde yoğunlaşmış olarak, Antalya'da, 170 000 dolayında portakal, mandalina ve turunc ağacı, 25 000 dolayında da limon ağacı bulunur. Liva, Osmanlı Devleti'nin turuncgiller ihtiyacının oldukça önemli bir bölümünü karşılar. Bunun yanı sıra Finike, Elmalı ve Kaş yörelerinde incir, elma, armut, erik, kayısı ve nar ağaçları da bulunur. Badem ve ceviz ağaçları, sancağın dört bir yanına yayılmıştır. Liva'daki 15 190 badem ve 18 800 ceviz ağacından 1913'te sırasıyla 380 ve 862 ton ürün alınır (Yurt Ansiklopedisi,1981:758).

Yörenin tarımsal yapısında ikinci derecede yer tutan etkinlikler, Liva merkezinde, Alanya ve Kaş kazalarında zeytincilik ve yine Liva merkezi ile Korkuteli'nde tütün ekimi şeklindedir.

Tablo 1: 1913 Yılı Antalya'da Tarım Ürünleri (Ton) (Yurt Ansiklopedisi, 1981:803.)

Ürünler	Antalya (Merkez)	Akseki	Finike	Elmalı	Korkuteli	Alanya	Manavgat	Kaş	Toplam
Tahıl	40 225	3 213	8 919	20 633	34 676	770	7 950	13 786	130 172
Buğday	13 750	2 075	2 083	12 500	19 758	200	5 500	9950	65 816
Arpa	11 475	500	4 166	7 500	14 505	500	1 875	3750	44 271
Darı	4000			68		2001			6069
Buğdayı									
Burçak	100			107		250			457
Mısır	15 000	25	1 781	625	375	50	75	75	18 006
Baklagiller	1 505		293	96	577	184	41	156	666
Bakla	32			14					46
Fasulye	192								192
Nohut	269					225			494
Mercimek	12					48			60
Pamuk	52	10				13	312		387
Susam	4 680		260			182	3 640		8 762
Yulaf	289			58					347
Patates	19			77					96

B.CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE (1923-1960) ANTALYA'DA TARIM FAALİYETLERİ

1927 Tarım Sayımı'nda Antalya'da köylü nüfusun toplam nüfusa oranı % 79'dur. Bu çiftçi ailesinin ortalama nüfusu 4,7, aile başına ekili arazi 24 dönüm, çift hayvanı 1,6, çift ve kümes hayvanları dışındaki hayvan sayısı 15,5'tir. Tablo 2'de görüldüğü gibi İl'de 1927'de toplam ekili alan 85 000 hektar ve bunun % 83'ünde tahıl, yaklaşık % 3'ünde baklagiller ve % 14'ünde sanayi bitkileri ekilmektedir. Yıllık toplam üretim 40 000 tonun üzerindedir. İl'de buğday yaklaşık 45 000, arpa 20 000, darı 6 000, mısır 1 000, pirinç 50 hektar alanda ekilmektedir. Yıllık buğday üretimi 20 000, arpa üretimi 10 000, darı üretimi 5 000, mısır üretimi 1 200, pirinç üretimi 250 ton kadardır. Baklagillerden nohut 270, fasulye 400, börülce 200, burçak 1 100 hektar alanda ekilmekte ve yılda yaklaşık 140 ton nohut, 290 ton fasulye, 100 ton börülce ve 700 ton burçak elde edilmektedir. Patates ekimi yaklaşık 50, pancar 80, soğan 260, pamuk 730, susam 10 000. tütün 120 hektar alanda yapılır. Yıllık üretim patatesten 50 ton, pancarda 55 ton, soğanda 270 ton, pamukta 125 ton, susamda 2 500 ton ve tütünde 40 ton dolayındadır (DİE, 1927).

	Ekilebilir Alanlar	Ürünlere Göre	Kışık-Dönüm	Kışık-Kg	Ürünlere Göre	Yazlık-Dönüm	Yazlık-Kg
--	--------------------	---------------	-------------	----------	---------------	--------------	-----------

Tablo
1926-
Antalya

Antalya	315 000	Buğday	556 679	3 224 649	Susam	69 862	3 371 100
Serik	250 000	Arpa	224 285	17 716 875	Mısır	77 772	7 777 200
Kaş	10 000	Burçak	22 394	1 650 000	Akdarı	29 738	4 460 700
Akseki	60 000	Melez	1 127	140 560	Pamuk	12 029	3 885 800
Alanya	300 000	Çavdar	1 250	66 000	Kumdarı	4 239	847 800
Manavgat	225 000	Yulaf	5 166	310 000	Burçak	11 152	1 114 700
Korkuteli	550 000	Mercimek	1 300	105 000	Mercimek	340	3 400
Elmalı	350 000	Bakla	4 562	275 400	Nohut	6 774	643 650
Finike	80 000	Nohut	100	9 000	Börülce	2 500	115 000
Toplam	2 140 000	Haşhaş	925	20 000	Tütün	3 912	117 360
		Toplam	828 788	23 517 484	Fasulye	5 110	376 000
					Bakla	1 500	15 000
					Toplam	224 928	22 727 710

2:
1927

Salnamesi’nde Vilayette Tarım Alanları, Türleri ve Üretimi (Kg) (1927) (Antalya Vilayet Salnamesi)

Antalya’da çeltik ekimi 1920’lerin onunda başlamış ve hızla yayılmıştır. İlk zamanlarda sadece birkaç çiftlikte çeltik üretimi yapılır. 1931’e kadar Antalya Limanı her yıl 50 ton pirinç ithal edilir. Bu ithalat yasaklanır ve buradan memleketin diğer mıntıklarına pirinç sevkiyatı başlar. Antalya’da pirinç ziraatı Mısır’la alakası olan Mehmet Bileydi tarafından, çiftliğinde, Mısır’dan getirilen tohumlarla 1925 senesinde başlar. Mehmet Bey su basan ve 2 000 dekar kadar olan çiftliğinde, Kaliforniya usulü pirinç ziraatı için, sulama ve tahliye kanalları ve muntazam tava taksimatı yaparak, pirinç ziraatına başlar. Mısır’dan getirdiği ustalarla iyi hasılat kaldırarak, yüksek fiyat devirlerinde iyi satışlar sonucu girişimini genişletir ve çiftliğine bir çeltik fabrikası kurar. Atatürk ve İsmet İnönü Antalya’yı ziyaretlerinde Mehmet Bey’in çiftliğini ziyaret ederler. Mehmet Bey etraftan arazi alınarak çeltik ekim alanını genişletir. Bu dönemde çiftlikte her sene 1 500 dekardan aşağı olmamak üzere pirinç ekilmekte ve çeşitli ziraat işlerinde senede en azından beş ay 200 amele çalıştırmaktadır (Yurt Ansiklopedisi,1981:804)

1928 yılında eski Maraş mebusu Tahsin Bey Antalya’ya gelerek, Manavgat’taki Cemal Tugay’ın çiftliğinde pirinç ziraatına başlar. Tahsin Bey Tugayoğlu Çiftliği’nden başka su basan birkaç arazide de pirinç ekmek hususundaki iki sene devam eden teşebbüsleridir ki, pirinç ziraatı hakkında halkta genel fikir ve girişimin oluşmasına sebep olmuştur. 1-2 sene içinde su basan ne kadar arazi varsa, bunlara pirinç ekilmiş ve her tarafta su basan arazi bulunmadığı için etrafta mevcut nehirlerden kanallar açılarak, yeni yeni sulama sahası vücuda getirilmeye başlanmıştır.

Çeltik ziraatı burada ziraatın makineleşmesine sebep olmuştur. 1923 senesinden evvel gaz, benzin vergileri çiftçiler için muaf iken, memleketeye birçok traktör ithal olunmuştur. Traktörlerin buğday, arpa gibi az para eden mahsuller için kârlı olmadığı çok geçmeden anlaşılmış ve gaz, benzinden vergi muafiyetinin de kaldırılması ile bu traktörler metruk halde kalmıştır. Pirinç ziraatı geniş, açık sahalarda yapılması, çeltik bereketinin masraf yapmaya imkân vermesi dolayısıyla bütün bu atıl traktörler faaliyete geçmekle beraber, yeniden traktörler ithal edilmiştir. Hızla gelişen çeltik ziraatı, tabii çeltik fabrikalarını doğurmuştur. 1937 yılında Antalya’da biri Bileydizade’ye, diğeri Ak Hüseyin’e ve ikisi de İstikbâl Şirketi’ne ait olmak üzere dört çeltik fabrikası vardır (Yurt Ansiklopedisi,1981:805)

Antalya’da Burdur- Antalya karayolu üzerinde. Kepez sırtlarından başlayarak kente değin uzanan geniş bir alan Beylerbeyi Murat Paşa tarafından hicri 982 (miladi 1574) tarihinde vakıf durumuna getirilmiştir.

14 000 hektarı bulan bu alan uzun yıllar boş kalmıştır. Burada yer yer bataklıklar, yer yer de suların taşıdığı kalkerle yüzeysel kayalar oluşmuştur. Toprakları iyice dinlenmiş ve zenginleşmiştir. 1930’larda Vakıflar Genel Müdürlüğü, kuzeyi ve güneyi kapalı, toprak ve iklim koşulları meyvecilik ve sebzeçiliğe çok elverişli olan bu çiftliği işletmeye karar vermiştir.

Bu arada, vakıf topraklarının 30 000 dönümlük bölümünün geçen sürede çeşitli kişilerce işgal edildiği ortaya çıkmış, tapulama-kadastro işlemleriyle bu duruma son verilmiştir. Çalılık durumuna gelmiş alanlar açılarak ortaya çıkan yüzlerce yabancı zeytin, keçiboynuzu (harnup) ve antepfıstığı ağaçları aşılmalıdır. Çiftlikteki çok eski kanallar onarılarak yeniden düzenlenmiş, yeni kanallar açılmış ve bataklıklar kurutulmuştur. Ayrıca turunçgiller tarımına başlanmıştır.

1965'te, işletmedeki zeytinleri daha iyi değerlendirmek amacıyla vakıfta bir zeytinyağı fabrikası kurulmuş ve bu fabrikada yöre halkı zeytinlerinin de, az bir ücret karşılığı işlenmesine başlanmıştır. Fabrika 1967'de çalışmaya başlamış, daha sonra Ankara ve İstanbul'da perakende satış yerleri açılarak hizmet sınırı genişletilmiştir.

1939 yılında ziraat hububat üretimi ülkede 7 226 534 ton, Antalya'da 112 735 ton olarak gerçekleşir. Baklagillerin üretimi ülkede 294 589 ton, ilde 9 966 ton'dur. Sınai bitkilerin üretimi ülkede 1 238 975 ton, ilde 19 424 ton şeklindedir (DİE, 1940: 157-168).

Türkiye'ye muz, ilk defa 1870 yılında, süs bitkisi olarak getirilmiş, tarımına ise 1930'larda Alanya'da başlanmıştır. Antalya topraklarında kolayca yetişebileceği anlaşılan başka bitkiler de vardır. Bunların başında "Guayul kauçuğu" ve "Rami lif bitkisi" gelmektedir. Guayul kauçuğu 1940'larda denemeye alınmış ve bu bitkinin Muğla'nın Köyceğiz İlçesi'nden Suriye sınırına kadar uzanan ve Toroslar'ın güneyinde kalan bölgede yetiştirilebileceği anlaşılmıştır, özellikle Antalya'nın kıraç toprakları bu bitkinin yetişmesi için çok uygundur. Sonuçta tarımsal kuruluşlarca İl'de kauçuk ekimine başlanmıştır ve bir de ham kauçuk işleme fabrikası kurulmuştur. Ancak bu bitki yaygınlaşmamıştır. Rami, lifleri dokumacılıkta kullanılan değerli bir bitkidir. 1950'lerde Antalya Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü'nce ilk kez Antalya'da yetiştirilmiş ve iyi sonuç alınmıştır. Ancak bu da, kauçuk gibi, köylü tarafından benimsenmemiştir.

Antalya Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü 1933-1934 yıllarında kurulur. Adı 1937'de Sıcak İklim Nebatları İslah İstasyonu, 1947-1948'de Bölge Tohum İslah İstasyonu olarak belirlenmiş 1957'de de bugünkü adını almıştır. Antalya'dan yaklaşık 20 km uzaktaki Aksu Bucağı'ndadır. Çok verimli 2 000 dekar toprağı vardır. Enstitünün ana araştırma alanı pamuktur. Ayrıca buğday, arpa, yulaf, çeltik, yerbıstığı, susam, yonca yanı sıra guayul, rami, jüt gibi sıcak iklim bitkileri üzerinde de denemeler yapılmaktadır. Enstitünün sebzeçilik ve hayvancılık şubeleri bulunmaktadır. Hayvancılık bölümünde sığırcılık ve tavukçuluk konularında ıslah, besleme ve üretimle ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Damızlık yumurtalardan üretilen civciv ve piliçler Antalya'dan başka Isparta ve Burdur'un da damızlık gereksinimini karşılamaktadır. Tavşancılık, ipekböcekçiliği ve arıcılık konusunda da çalışmalar yapılarak elde edilen ürünler halkın yararlanmasına sunulmaktadır (DİE,1940).

Sebzeçilik Araştırma İstasyonu 1958'de kurulmuştur. Daha sonra FAO ile işbirliği yaparak turfanda sebze yetiştirme tekniği ile ilgili projeler hazırlamış ve uygulamıştır. Kuruluşun bölge koşullarına en uygun sera tipi ve tekniği üzerine araştırmaları da olmuş, ancak kimi nedenlerle bu araştırma sonuçları uygulanamamıştır (Yurt Ansiklopedisi,1981:808)

Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü, Osmanlı Devleti zamanında ülkenin turunçgil ve diğer meyve gereksinimi Filistin ve Suriye'den karşılanmaktadır. I. Dünya Savaşı'yla bu ülkeler devletin sınırları dışına çıkınca, sınırlı alanlarda yapılan turunçgil üretimi ihtiyacı karşılayamaz hale gelir. 1936' da turunçgil yetiştiriciliğini geliştirmek, bahçe sahiplerini bilgilendirmek ve yerli türleri ıslah için Antalya'da Bahçe Kültürleri Araştırma-Enstitüsü kurulur. Bu kuruluş FAO ile işbirliği yaparak birçok projeler hazırlar ve uygular FAO'nun Yalova Projesi'nden yararlanılarak biri turunçgil meyvelerini değerlendirici, biri de esans

üreten iki laboratuvar kurulur. Antalya Bahçe Kùltürleri Araştırma Enstitüsü'nde bugün iki meyve paketleme evi çalışmaktadır(Yurt Ansiklopedisi,1981:808)

ANTBİRLİK (Antalya Pamuk, Narenciye Ve Muz Tarım Satış Kooperatifleri Birliği),devlet destekleme alımlarıyla görevlendirilen kuruluşlardan biri olarak 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Yasası'na göre, 1.1.1952 tarihinde Antalya'da kurulmuştur. Birlik'e bağlı 6 kooperatif vardır. Bunlar Antalya, Serik, Manavgat, Yeniköy, Finike ve Kumluca kooperatifleridir. Birlik'in ana sözleşmesi, Bakanlar Kurulu'nun 27.1.1937 tarihli ve 1/5936 sayılı kararnamesi ile onaylanan sözleşmedir. Birlik'in adında pamuk yanında, narenciye ve muzdan da söz edilmekteyse de bu konularda bir faaliyeti olmamıştır.

Tarımının en önemli yanlarından biri de ilkel şartlarda mı yoksa teknolojiden yararlanarak mı gerçeleşmesi hususudur. Artık her kesimde olduğu gibi tarım dada makineleşmeye doğru gidilmekte ve bu süreçte çeşitli savaş ve nedenlerle ÷lkemiz biraz da geri kalmıştır. 1927 Yılında ziraat alet ve makineleri miktarı ÷lkede 1 441 104 adet iken ilde 27 664 adettir. Ziraat makineleri adeti ÷lkede 15 384, ilde 325 adettir (DİE,1927).

÷lkede 1947-50 yılları arasında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince 1497148 m2 arazi 32688 aileye dağıtılmıştır. Antalya'da 49 797 m2 arazi 959 aileye dağıtılır. Savaş yıllarından sonra ÷lkede top yekun kalkınma yoluna gidildiği ve yegane sermayenin çiftçilerin emeğinden geçtiği bilindiği için halkı daha çok çalıştırıp, daha çok ürün elde edebilmek ve feodal yapıyı bozup, demokratikleşme yolunda mesafe alabilmek için böyle bir uygulamaya gidildiği gör÷lmektedir (DİE,1955).

C.DPT SONRASINDA ANTALYA'DA TARIM FAALİYETLERİ

İlin 1950'lerden itibaren ÷lke pazarıyla hızla bütünleşerek 1970'lerde büyük kentleri, özellikle meyve ve sebze ürünleriyle besleyen bir merkez durumuna gelmesi, bu sektörün görece gelişmişliğinin başlıca nedenidir. Tarımdaki, özellikle bitkisel üretimdeki, hızlı gelişmeye karşın, bu sektörde yaratılan gayri safi hasılanın İl toplam gayri safi hasılası içindeki payı 1975-1978 arasında % 46,7'den % 39,6'ya düşmüştür. Aynı dönemde İl tarımsal gayri safi hasılasının Türkiye tarımsal gayri safi hasılası içindeki payı küçük bir azalma göstererek % 2,6'dan % 2,2'ye gerilemiştir (Yurt Ansiklopedisi,1981:810).

Antalya, tarımda teknolojik gelişme açısından Akdeniz Bölgesi ve Türkiye'nin en ileri illerinden olmakla birlikte; toprak toplulaşmasının, benzer gelişmişlik düzeyindeki illere göre, daha az olduğu illerdendir. Yoğun ve yaygın tarım girdileri ve teknikleri kullanımı, burada doğrudan geniş çaplı ve hızlı bir m÷lksüzleşme/toplulaşma sürecine yol açmamıştır. Bu, kültürel ve doğal etkilere olduğu kadar, yetiştirilen ürün türlerine ve verimliliğe de bağlıdır.

Toprakların genellikle engebeli oluşu büyük çiftliklerin oluşumunu bir ölçüde engellediği gibi, verimin yüksekliği ve tümüyle ticari ürünler yetiştirilmesi, başka bölgelerde yaşama şansı olamayacak kadar küçük işletmelerin bile kolaylıkla varlığını sürdürebilmesini sağlamıştır.

Sanayi bitkileri, meyve ve sebze gibi tümüyle pazar için üretilen bitkiler yetiştirilmesi, İl'in ÷lke pazarıyla kolayca bütünleşmesine yol açmış; yetiştirilen ürünlerin yüksek gelir getiren türden olmaları (pamuk, turunçgiller, muz, turfanda sebzeler gibi) tarımsal işletmeleri zenginleştirmiştir.

Türkiye genelinde olduğu gibi, burada da belli bir m÷lksüzleşme süreci yaşanmıştır. 1950'de % 7 dolayında olan topraksız köylüler oranı 1962-1968 köy envanter çalışmaları döneminde % 26 olarak bulunmuştur. Bununla birlikte, bu süreç Türkiye genelindekine göre daha yavaş ve yumuşak bir biçimde gerçeleşmiştir. Bu dönemde daha çok, verimsiz

topraklara sahip olan ve pazar için üretim koşullarına ayak uyduramayan köylüler topraklarını yitirerek, mevsimlik ya da sürekli tarım işçiliğine ya da tarım dışı faaliyetlere kaymışlardır (DİE,1955).

1970'te İl'de ortalama işletme büyüklüğü 40 dönüm dolayındadır. Aynı tarihte Türkiye genelinde işletme başına 48 dönüm toprak düşer. Ancak, Antalya ortalamasının Türkiye ortalamasından düşük oluşu, buradaki tarım işletmelerinin daha kötü bir durumda olduklarını göstermez. Yüksek verimlilik ve ticari tarım koşullarında, bu işletmeler kendilerini pazar için üretime başarıyla uydurmuşlardır (DİE,1970).

İl'de 1970'de işletme büyüklüğüne göre toprak dağılımı şöyledir: 50 dekardan küçük işletmeler tüm işletmelerin yaklaşık % 79'unu oluşturmakta ve tüm ekili toprakların % 34'ünü kullanmaktadır. Aynı dönemde Türkiye'de ise 50 dekardan az topraklı işletmelerin toplam işletmeler içindeki payı % 72 dolayında, toplam topraktaki payı ise % 27 kadardır (DİE,1970).

51-100 dekar toprağı olan işletmeler tüm işletmelerin % 13,5'ini oluşturur. Tüm toprakların ise % 25'ini işler. Türkiye'de bu tip işletmelerin toplam işletmeler içindeki payı % 16'ya yakın, toplam topraktaki payı ise % 22 dolayındadır. 101-500 dekar toprağı olan işletmelerin İl'deki tüm işletmelere oranı % 7,5'tir. Bunların sahip oldukları toprağın toplam toprağına oranı ise % 34'e yakındır. Türkiye'de ise bu gruba giren işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı % 11, topraktaki payı ise % 40 kadardır. 500 dekardan büyük işletmelerin İl toplam işletmeleri içindeki payı % 0,3, topraktaki payı ise % 7,5 dolayındadır. Aynı büyüklükteki işletmelerin, Türkiye genelinde, toplam işletmeler içindeki payı % 0,6, toplam toprak içindeki payı ise % 12 kadardır. 1970'de Antalya'da ve Türkiye'de en az topraklı % 40'lık kesimin toplam topraktaki payı İl'de % 6,85 iken ülkede % 6,89'dur. Yine en çok topraklı % 20'lik kesimin toplam topraktaki payı İl'de % 63,93 iken ülkede % 62,95'tir (DİE,1970).

Tablo 3: 1970 Yılında Antalya'da İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%) (Silier-Çınar, 1979).

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı (%)	İşletmelerde Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağına Oranı (%)
10-50 dekar	78,7	33,7
51-100 dekar	13,5	25,2
101-500 dekar	7,5	33,5
500+ dekar	0,3	7,6

Antalya'da toprak dağılımının iki özelliğinden söz edilebilir: İl'de, Türkiye genelinde olduğu gibi eşitsiz bir toprak dağılımı vardır. İl'deki toprakların büyük bir bölümü 100 dekardan küçük işletmelerce işlenmektedir. 100 dekardan küçük işletmeler tüm tarımsal işletmelerin % 92'sini oluşturmakta ve toplam toprakların % 60'ını işlemektedir. Toprakların geri kalan % 40'lık bölümü, işletmelerin geri kalan % 8'lik bölümünce işlenir. Bu grup içinde 100-200 dekar büyüklüğündeki işletmeler en büyük toprak payına sahiptir (TMMOB Harita Ve Kadastro Mühendisleri Odası, 1979).

Bu dağılımdan İl'deki tarımsal yapının belkemiğini 100 dekardan küçük işletmelerin oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar küçük topraklar işlemekle birlikte, uygun koşullar sonucu, işletme büyüklüğüne oranla geniş çapta üretim yapabilmektedirler. Bu durum özellikle sanayi bitkileri ile sebze ve meyve için geçerlidir.

Antalya'da makineleşmenin ve ticari tarımın egemen oluşu nedeniyle, tarım işçiliği yaygındır, özellikle pamuk, yerfıstığı ve meyvecilik belli dönemlerde yoğun işçi kullanımı gerektirmektedir. Küçük işletmeler çoğunlukta olduğu halde ekim, dikim, çapalama ve

özellikle hasat dönemlerinde işçi gereksinmesi artmakta; küçük üretici bile aile emeğiyle işlerin altından kalkamadığı için, tarım işçisi kullanılmaktadır.

En yoğun tarım işçiliği pamuktur. Hasat zamanı Antalya’nın dağ ve orman köylerinden gelen işçiler gereksinmeyi karşılayamamakta Isparta, Burdur ve Konya’dan gelen işçiler çalıştırılmaktadır. Meyvecilikte toplama mevsiminde, işçi kullanımı çoktur. Ürünler genellikle ağaçtayken satıldığı için, tüccar çevreden tuttuğu işçilerle gelerek, meyveleri toplamaktadır. İç kısımlarda yapılan şeker pancarı, üzüm, elma, armut ve şeftali üretiminde de, benzer biçimde işçi kullanımı yaygındır.

Tablo 4: İlde Tarım Alanı Kullanımı (1996-2016 Yılları) (DİE, 1996; TÜİK, 2016)

	1996 Hektar	2009 Hektar	2013 Hektar	2016 Hektar
Toplam işlenen tarım ve uzun ömürlü bitkilerin alanı	415124	356 643	364 628	365012
Toplam işlenen tarım alanı	364817	294 823	293 408	290225
Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Ekilen	276668	211 989	207 720	184631
Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Nadas	54131	37 606	38 220	54376
İşlenen tarım alanı / Sebze	34018	45 228	46 906	50667
Süs Bitkileri Alanı	50307		564	551
Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	50307	61 822	71 220	74787
Uzun ömürlü bitkiler / Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	37625	44 210	52 416	55915
Uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı	2486	2 164	2 271	2247
Uzun ömürlü bitkiler / Zeytin ağaçlarının kapladığı alanı	10196	15 448	16 533	16625
Yem bitkileri 1995 yılında	1107	5 696	13 203	13237
Bitkisel üretim değeri TL	88174	4 983 151	7 442 774	8217244
Kişi başına bitkisel üretim değeri TL				3529

Tablo 4’te görüldüğü gibi ilde Toplam işlenen tarım ve uzun ömürlü bitkilerin alanı 1996’da 415124 hektar iken 2016 yılında 365012 hektara gerilemiştir. İlde toplam işlenen tarım alanı, tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı, Süs Bitkileri, Uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı azalırken, Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Nadas bırakılan yer aynı kalmış, diğer alanlarda önemli bir artış olmuştur.

a. Tarım Alanındaki Faal Nüfus

Antalya’da nüfusun başlıca iktisadi faaliyet alanı ve temel geçim kaynağı tarımdır. 1975’te İl faal nüfusunun yaklaşık % 80’i tarımla uğraşır. 1978’de ilde yaratılan gayri safi hasılanın % 40’a yakın bir bölümü tarımdan sağlanır. Aynı yıl Türkiye’de tarım sektöründe yaratılan gayri safi hasılda Antalya’nın payı % 2,3’tür. Antalya tarımının ülkenin tarım sektöründeki önemli yeri esas olarak, ülkeye görece hayli gelişmiş olan sebzeçilik, meyvecilik ve özellikle seracılıkla ilgilidir. İldeki sanayi ve ticaret, tarıma dayalı olarak biçimlenmiştir (DİE,1975; DİE, 1980).

1955-1975 döneminde Antalya ekonomisinde görülen en belirgin yapısal değişme, tarım sektöründe çalışan nüfusun payında % 88’den, % 80’e düşmesidir. Ancak, bu sektörde çalışanların oranı Türkiye ortalamasından 1955’te 10, 1975’te 16 puan fazladır. Tarımın İl gayri safi hasılası içindeki payı da 1975-1978 arasında % 47’den % 40’a inmiştir. İlde faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını ifade eden "genel katılma oranı" 1955’te binde 507 ile Türkiye ortalamasına eşittir. 1955’ten 1975’e bu oran gerek ülke ve gerekse il ölçeğinde gerilemekle birlikte, söz konusu gerileme Antalya için daha az olmuş ve 1975te İl’deki katılma oranı binde 427, genel ortalamanın binde 405 ile üzerine çıkmıştır (DİE,1955; DİE, 1975).

Antalya’da, 1955’te % 60 olan yardımcı aile bireyleri payının, 20 yılda Türkiye genelindekinden çok daha hızlı bir gerileme ile % 45’e düşer. Buna karşılık ücretli kesim hızla büyür; sayı olarak 20 yılda 6,5 kata ulaşır. Bunun görece payı da % 7,5’ dan % 27,5’e yükselir. Bu nedenle, genel katılma oranındaki gerileme, Antalya’da tarım kesiminin görece öneminin azalması anlamındadır. Ama tarımda modernleşme ve işgücü verimliliği yükselmiştir. Gerilemenin Türkiye ortalamasındakinden düşük kalması ise ülke genelinde

etkili ikinci etmen olan, dışa göçün Antalya'da fazlaca bir öneme sahip bulunmamasına bağlıdır (DİE,1955; DİE, 1975).

Faal nüfusun işkollarına göre dağılımına göre ilin ekonomik yapısında tarım kesiminin önemini sürdürmektedir. Bu kesimin 1955'de % 88 olan payı, 20 yıl sonra % 71'e gerilemiş olmasına karşın, yine de Türkiye ortalamasından (% 64) yüksektir. Antalya'da, tarım kesiminin önemini korumasıyla birlikte, tarım dışı kesimlerin de kayda değer bir gelişme gösterdiğine işaret eder.

Antalya'da tarım kesiminde çalışanların işteki yerlerine göre bölünüşü ülke genelinden oldukça farklı, özgül bir yapı göstermektedir. Bu kesimde çalışanlar içinde ücretliler ve işveren payları Türkiye ortalamasından yüksek; kendi hesabına çalışanlar ile yardımcı aile bireyleri payları ise düşüktür. Bu durum, Antalya'da tarıma büyük ölçekli işletmelerin egemen olduğuna işaret etmektedir. Ancak ilde, büyük işletmeler yanında özellikle meyvecilik ve sebzeçilik alanında küçük üreticilik de yaygındır. Meyvecilik ve pamuk üretimi gibi ilin temel tarımsal faaliyetlerinin toplama aşamasında sürat ve yoğun emek gerektirmeleri, mevsimlik işçi kullanımına yol açmaktadır. Eylül-ocak aylarına yayılan bu faaliyetin nüfus sayımı dönemini de kapsaması, istatistik olarak ücretli payını yükseltmektedir.

Yardımcı aile bireyleri payının ülke ortalamasına oranla düşüklüğü de yine ilin temel ekonomik uğraşlarından olan meyveciliğin pazarlama biçimi ile ilgilidir. Toplama işlemi, meyvenin genellikle önceden satıldığı tüccara ait olduğundan, aile bireylerinin bu faaliyete katılımı söz konusu olmamaktadır.

Antalya'da 1975 yılında tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık alanında faal nüfusun % 16,ü ücretli, % 0,6'sı işveren, % 27,2'si kendi hesabına çalışan, % 55,7'si ücretsiz aile bireyi ve % 1'i de bilinmeyen şeklindedir. Buna göre ilde kendi hesabına çalışanlar ile ücretsiz aile hesabına çalışanlar % 82,9'u oluşturur. Bu durum ilde daha çok tarımın aile içinde ve kendi tarlalarında yapıldığı görülür. 1975 yılında Faal Nüfusun meslekler arasındaki göre tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçı ve avcıların Türkiye'de oranı % 64,1 iken Antalya'da % 76,7'si şeklindedir. Buna göre ilde tarım faaliyetlerinde çalışanlar ülkeden daha fazla orandadır. İlde çalışanlardan erkeklerin % 66,8, kadınların oranı ise % 92,8 şeklindedir. Buna göre kadınların çoğu kendi tarlalarında tarımla uğraşmaktadır (DİE, 1975).

Tablo 5: Antalya'da Faal Nüfusun İşteki Yerine Göre Dağılımı (%)

Yıllar		Toplam (Bin)	İşveren	%	Aile Yardımcısı	Kendi Hesabına Çalışan	Bilinmeyen
1955	Toplam	181,1	0,1	7,6	60,3	31,0	1,0
	Erkek	94,7	0,3	12,6	31,5	53,9	1,7
	Kadın	86,4		2,1	91,8	5,9	0,2
1975	Toplam	320,0	0,9	27,5	45,1	26,4	0,1
	Erkek	197,8	1,3	32,8	25,9	39,9	0,1
	Kadın	122,2	0,2	19,1	76,2	4,4	0,1

1927 yılında yaklaşık on beş yıldır savaştan bir ülkede sadece tarım ve hayvancılığın yapılabildiği, zaten sanayiinin de olmaması nedeniyle nüfusun büyük çoğunluğu çiftçilik yapmaktadır (DİE,1927).

1927 yılından 1990 yılına gelindiğinde ülkede çiftçilikle uğraşanların nüfuslarındaki artış oranı azalarak 0.46 oranını teşkil etmektedir. Buna göre çiftçilerin nüfusu yaklaşık yarıdan daha az oranda azalmıştır. Bu da tabii ki insanların diğer meslek türlerine ve sanayie doğru kaydığını göstermektedir. Antalya'da yaklaşık bu artış 0,64 oranındadır (DİE,1990).

Ülke nüfusunun iktisadi faaliyet alanlarına göre bölgelerarasındaki dağılımında yaklaşık %58,9'unun tarımsal faaliyetlerde (tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık), % 10,6'sı imalat sanayinde, % 3,6'sı inşaat sektöründedir.

1927 yılında ülkede ziraatla uğraşan insanların yüzde oranı ile 1989 yılında ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılıkla uğraşan insanların yüzdelerinin oranlanmasında 1,9 oranında bir artışın olduğu görülmektedir. Burada unutulmaması gereken 1927 yılında ülkede mesleksiz olarak tabir edilenlerin yüzdesi oldukça yüksek olduğundan ve nüfusun artması nedeniyle 1989 yılındaki oranlar daha yüksek çıkmaktadır.

Antalya'nın 1996 yılında tarım iş kolunda çalışanların oranı % 56,97 oranıyla ülkede 59.sırada yer alırken 2003 yılında ise % 49,65 değeri ile 64.sıraya geriler. Bu değerlere göre Antalya'da toplam çalışanların oranında tarımla geçimini sağlayanlar hala yarıya yakın değerdedir. Bu da Antalya'da tarım ve tarımsal üretimin ne denli önemli olduğunu gösterir. Zaten ilin ülkeye göre bulunduğu nokta bunu açıkça göstermektedir. Antalya'nın 1996 yılında kırsal alanda tarımsal üretim değerine göre 19. sırada yer alırken 2003 yılında 43.sıraya geriler. İlin tarımsal üretim değerinin ülke içindeki payı 1996 yılında 3,36 ve il bu değerle ülkede 5.sırada yer alırken 2003 yılında 3,05 değeri ile 7.sıraya geriler (Dinçer,1996; Dinçer,2003)

b.Ekili Alan

Antalya traktörün erken girdiği illerden biri olduğu için, ekili alanın genişlemesi, Türkiye geneline koşut olarak, 1950'lerde başlamış ve 1970lerin başına dek sürmüştür. 1950'de yaklaşık 137 000 hektar dolayında olan ekili alan, 1 katına varan bir artışla, 1970'lerin başında 266 000 hektara ulaşmıştır. Bundan sonra 1970'lerin sonuna kadar sürekli daralarak 245 000 hektara inmiştir. Bu daralmaya rağmen ekili alan 1950-1979 arasında % 76 artmıştır. Bu aynı dönem Türkiye artış hızının (% 101) altında olmakla birlikte, yine de büyük bir artıştır (DİE,1950; DİE, 1970; DİE,1980).

İl toplam ekili alanının Türkiye ekili alanları içindeki payı 1950'de % 1,6 dolayında iken, 1970'lerin sonunda % 1,5'e inmiştir. Antalya'da ekili alanın 1970'lerin başlarından itibaren daralmasında, köylünün tahıl, sanayi bitkileri ve baklagiller yerine, giderek daha fazla gelir getiren narenciye, meyve ve sebze üretimine yönelmesi etken olmuştur (DİE,1950; DİE, 1970).

c.Ekili Alanın Ürünlere Göre Dağılımı

Tahıl 1950'de 100 000 hektar kadar olan tahıl alanları 1970'lerin başında 200 000 hektara yaklaşmış, 1970'lerin sonunda ise 185 000 hektar dolayına inmiştir. Bu azalmaya rağmen, tahıl ekim alanları 1950'de toplam ekili alanın % 72,7'sini ve 1970'lerin başında % 73,5'ini oluştururken, 1970'lerin sonunda bu oran % 76'ya çıkmıştır. İl toplam tahıl alanlarının Türkiye tahıl alanları içindeki payı aynı dönemde 1,3 dolayındadır. Tahıl alanları içinde en büyük yeri buğday kaplar. 1950'de 59 000 hektar kadar olan buğday ekim alanları sürekli genişleyerek, 1970'lerin sonunda 125 000 hektara yaklaşmıştır. Buğday ekim alanlarının il toplam ekili alanı içindeki payı 1950'de % 43 iken, 1970'lerin sonunda % 51'e ulaşmıştır (DİE,1950; DİE,1970).

İlin Türkiye buğday ekim alanları içindeki payı aynı dönemde % 1,5 dolayında dalgalanmaktadır. 1950'de 25 000 hektar kadar yer kaplayan arpa ekim alanları, 1970'lerin sonunda 1 kata yakın bir artışla 50 000 hektara ulaşır. Bu dönemde arpa ekim alanlarının İl toplam ekili alanı içindeki payı % 18'den % 20'ye çıkarken, Türkiye arpa ekim alanları içindeki payı % 1,7 dolayında dalgalanır (DİE,1950; DİE,1970).

Yulaf ekim alanları 1950'de 6 500 hektar dolayında iken bir ara 16 500 hektara yükselmiş. 1970'lenn sonunda ise 9 500 hektara inmiştir. Yulaf ekim alanlarının İl toplam ekili alanı içindeki payı, 1950'de % 5'e yakın. 1970'lerin sonunda ise % 4 dolayında idi. Antalya yulaf ekim alanlarının Türkiye içindeki payı, aynı yıllarda. % 2,5'tan % 4'e yükselmiştir (DİE,1950; DİE,1970).

1950'de 6000 hektar dolayında olan baklagil ekim alanları 1970'lerin başında 14 000 hektara ulaşmış, 1970'lerin sonunda ise 9 000 hektar dolayına inmiştir. Aynı yıllarda baklagil ekim alanlarının İl toplam ekim alanları içindeki payı, yaklaşık %5'ten % 4'ün biraz altına inmiştir. İl baklagil ekim alanlarının Türkiye içindeki payı, 1950'de % 1,5 iken 1970'lerin sonunda % 1,3 olmuştur (DİE,1950; DİE,1970).

Baklagillerdeki bu genel alan gerilemesine karşın, nohut ekim alanları hızlı ve sürekli bir biçimde artmış ve 1950'de 800 hektar dolayında iken 1970'lerin sonunda 5000 hektarı geçmiştir. Nohut ekim alanlarının İl toplam ekili alanları içindeki payı 1950'de % 0,6, 1970'lerin sonunda ise % 2 olmuştur.

Buğdayda 1950'de hektar başına 786 kg olan verim, 1970'lerin sonunda 2 299 kg'a çıkmıştır. Bu değerler Türkiye ortalamalarının üstündedir. Yulaf verimi 1950'de 1 301 kg/ha iken, 1970'lerin sonunda 1 942 kg/ha'a çıkmıştır. Her iki dönem verimi de Türkiye değerlerinin üzerindedir (DİE,1950; DİE,1970).

Türkiye'de hektar başına 770 kg, Antalya'da 786 kg buğday üretilir. Yine ülkede yulaf üretimi hektar başına 1024 kg iken ilde 1301 kg'dır. 1977-1978-1979 ortalama buğday üretimi hektar başına ülkede 1814 kg, ilde 2299 kg, ülkede hektar başına yulaf üretimi ülkede 1644 kg, ilde 1942 kg şeklindedir. Buna göre ilin buğday ve yulaf üretimi 1950 ve 1977-1979 ortalamasında ülkeden daha fazla ürün elde edilmektedir. 1950 ile 1977-1979 ortalama üretim değerine göre buğday ülkede % 135,6, ilde % 192,5, yulaf ülkede % 60,5, ilde % 49,3 oranında bir artış olmuştur. Bu değerlere göre ilin zaman içinde hektar başına buğday ve yulaf üretimi ülke değerlerinin üzerinde gerçekleşmiştir (DİE, 1950; DİE, 1980).

Diğer ürünlerden pamuk ve soğan ekim alanları 1950- 1970 arasında artmış, bundan sonra azalmıştır. Susam ekim alanları 1950- 1960 arası genişlemiş, bundan sonra daralmıştır. Yerfıstığı ekim alanlarında ise 1960' tan sonra sürekli bu artış görülmüştür. Bu ürünlerin ekim alanlarındaki mutlak değişimler, bunların İl toplamı ve Türkiye ekim alanları içindeki paylarına da benzer seklide yansımıştır.

İl'de önemli ölçüde tahıl üretimi yapılmaktadır. 1970'lerin sonunda ekim sahası biraz daralmış olmakla birlikte, üretim sürekli artmış ve 1950'de 87 000 ton kadarken, 1970'lerin sonunda 415 000 tona yaklaşmıştır. İl tahıl üretiminin Türkiye tahıl üretimi içindeki payı da aynı dönemde yaklaşık % 1,5'ten % 1,7'ye çıkmıştır.

Tablo 6: Ana Ürünler Rakımından Antalya Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%) (DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünnye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1977-78-79 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Ürün Türü	1,64	—	1,40	—	1,69	—	1,50	—
Toplam Ekili Alan	1,42	1,47	1,20	1,41	1,47	1,69	1,37	1,68
Toplam Tahıl	1,52	1,55	1,13	1,35	1,40	1,74	1,33	1,68
Buğday	1,70	1,69	1,41	1,37	1,96	1,83	1,84	2,11
Arpa	2,49	3,17	3,61	4,70	5,35	6,18	4,21	4,97
Yulaf	1,49	1,27	1,71	1,75	2,52	2,67	1,38	1,75 i
Top. Baklagiller	0,97	0,92	1,64	1,49	4,18	4,42	3,06	7,61
Nohut	9,41	0,35	6,91	5,37	33,66	30,99	0,58	0,05
Anason	1,64	—	1,40	—	1,69	—	1,50	—
Pamuk Lift	4,44	4,40	4,58	4,47	5,81	8,88	4,63	5,48
Pamuk Çiğit	—	—	—	4,82	—	8,88	—	5,95
Susam	8,20	5,71	8,83	11,24	7,02	9,40	8,12	12,71
Soğan	2,32	1,41	3,28	3,48	4,65	2,89	2,70	1,83
Yerfıstığı	20,57	16,17	—	14,47	15,57	17,3ü	17,64	—

Yetiştirilen tahılın 2/3'üne yakını buğdaydır Buğday üretimi. 1920'lerde 15 000 ton dolayındadır. Yetiştirilen ürün "sahil" ve "yayla" kesimine göre farklılık gösterir. Önemli üretim merkezleri sahilde Manavgat ve Kaş, yaylada Korkuteli ve Elmalı'dır. Buğdaylar "ova

malı" ve "yayla malı" tarak sınıflandırılır; sahilde mayıs sonunda, yaylada temmuz ortalarında ürün alınır. Üretime yerli, sert buğday egemendi. Gerek ekim alanının genişlemesi, gerek yüksek verim getiren girdi ve yöntemlerin kullanımıyla buğday üretimi hem çok artmış, hem de çeşitlenmiştir Üretim 1950'de 50 000 tona, 1970lerin sonunda ise tona yaklaşmaktadır. Halen İlde güzlük Penjoma 62 (yumuşak), Lermorojo 64 (yumuşak) ve Karakılçık (sert) Türleri ekilmektedir Buğday üretiminin Türkiye buğday üretimi içindeki payı % 1,5 dolayında dalgalanmaktadır. Daha çok hayvan yemi olarak kullanılan arpa üretimi de giderek artmış ve 1950'de tonu bulmazken, 1970'lerin sonunda tonu aşmıştır. İl'in arpa üretiminin Türkiye arpa üretimi içindeki payı giderek artmaktadır. Bu pay 1950'de % 1,7kardır. 1970'lerin sonunda % 2'yi aşmıştır. İlde tokak ve yerli arpa türü egemendir (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 808).

1970'lerin başına kadar artan yulaf üretimi bundan sonra azalmaya başlamıştır. 1950'de üretim ancak 8 000 ton kadar iken, 1970'lerin başında 30 000 tona yaklaşmış, 1970'lerin sonunda ise 18 000 ton dolayına düşmüştür. İl yulaf üretiminin Türkiye üretimi içindeki payı da benzer bir şekilde 1950-1970'lerin başı arasında % 3'ten % 6'ya çıkmış. 1970'lerin sonunda yaklaşık % 5 olmuştur. Önemli bir hayvan yemi olan yulafın yerli türü ekilir. Yüksek verimlidir. Diğer bir yüksek verimli tur olan Yeşilköy yulafı da ekilmektedir (DİE, 1950; DİE, 1980).

Dönüşümlü ekimde önemli olan bu bitkiler fazla yer tutmamakta, 1970'lerin başından itibaren üretimleri de bir miktar azalmış bulunmaktadır. Bunlar kimi meyve bahçelerinde yeşil gübre olarak kullanılırlar. 1950'de 4 000 ton dolayında olan üretim, 1970'lerin başında 16 000 tonu aşmış, 1970'lerin sonunda ise 13 000 ton dolayına inmiştir. Türkiye üretimi içindeki payı da aynı yıllarda, sırasıyla % 1,3, % 2,7 ve % 1,8 olmuştur (DİE, 1950; DİE, 1970).

Baklagillerden en önemlisi nohuttur. 1950'de 500 ton kadar olan üretim, gitgide artarak 1970'lerin sonunda 8 000 tonu bulmuştur. İl nohut üretiminin Türkiye nohut üretimi içindeki payı da 1950'de % 1'i bulmazken, 1970'lerin sonunda % 8'e yaklaşmıştır (DİE, 1950; DİE, 1980).

1970'lerin başında 700 tonu aşkın anason üretilir. Bunun Türkiye üretimi içindeki payı % 31'dir. Son kez 1977'de ekilir ve 8 ton ürün alınır. Bundan sonra ekim yapılmamıştır (DİE,1970; DİE,1980).

1945'lerden önce İl'de sanayi bitkilerinin ekimi azdır. Daha çok tahıl, pirinç, susam yetiştirilir. Sanayi bitkileri 1945'lerden sonra ve kısa zamanda gelişerek, üretimde önemli paylara sahip olur. Sahil kesimindeki sulanan topraklarda pamuk, iç kesimlerde ise şeker pancarı yayılır.

Pamuk, Kaş'tan Manavgat'a kadar olan sahil şeridinde yetiştirilmektedir. Tümüyle sulu tarım egemendir. İklim farklılıkları nedeniyle hem ekimi, hem de hasadı Adana'ya göre daha geç olmaktadır. Önceleri. Antalya'da "Akala 130" çeşidi yetiştirilmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu, "Deltapine 15/21" türünün daha uygun ve verimli olduğu anlaşılınca, 1964'ten başlayarak, bu yeni türün ekimine geçilir. Böylece ekim alanı fazla değiştirilmeden, üretim birkaç kal arttı. 1960'ların başında 17 000 ton dolayında olan çığit üretimi 1970'lerin başında 70 000 tona ulaşır. 1970'lerin sonunda 50 000 tona iner. İl pamuk üretiminin Türkiye pamuk üretimi içindeki payı da 1960'ların başında % 5'e yakınken, bu pay 1970'lerin başında % 9'u bulmuş, sonunda ise % 6'ya inmiştir (DİE, 1960; DİE, 1970; DİE,1980).

Pamuktan gerek ekim alanı, gerekse üretimde görülen bu gerileme, pamuk tarımında ekim nöbeti uygulamaksızın, sürekli tek bitki yetiştiriciliğinden dolayı, doğal dengenin bozulması ve hastalık-zararlı sorunlarının artmasından kaynaklanmıştır. Pamuk üreticileri, diğer bitkilerin arayışı içinde nitelikli tohumluklar kullanarak, buğday tarımına yönelmişler ve

1974'ten başlayarak sulanır alanlarda buğday ekimi yaygınlaşmıştır. 1980'de, bu yönelişin pamuk tarımı üzerindeki olumlu etkileri görülmeye başlanmış ve ürün ilaçlama sayısı 8-10 dolayında iken, 3-4 dolayına inmiştir.

Pamuk üretiminin İl'deki sınai ve toplumsal gelişim üzerinde de etkisi büyüktür. Önce çırçır fabrikaları kurulmuş, buradan dokumacılığa geçilmiştir. ANTBİRLİK pamuk üretiminin yaygınlaşmasından doğmuştur. Pamuk üretimindeki artış sulama, gübreleme ve modern girdi kullanımının artması, tarımda makineleşmenin yanı sıra tohum ıslahı, ürün türünü değiştirme gibi yöntemlerin uygulanmasıyla olmuştur. Örneğin Akala-130 pamuk türünün yerini daha verimli Deltapine 15/21 almış, yerli buğdayın yanına Meksika buğdayı gelmiş, yerli portakal türleri yerine Washington Navel, Yafa gibi portakal türleri geçmiştir. Köylüye dağıtılan iyi cins tohumlukların verimi artırmada ve düşük verimli cinsleri ıslah etmede büyük etkisi olmuştur. İl'de hemen hemen tüm bitkilerde birim alandan elde edilen miktar Türkiye ortalamalarının bir hayli üstündedir

ANTBİRLİK, halen çığitli pamuğu kooperatifler eliyle almakta, işlemekte ve preseli pamuk ve çığit olarak satmaktadır. Üretim büyük bölümü ihraç edilmektedir. Antalya Bölgesi pamuk üreticilerinin % 95'i Birlik'e ortaktır. 1977'de toplam ortak sayısı 18 000'e yakındır. Birlik'e bağlı bir Sawgin, altı Rollergin çırçır ve prese fabrikası, bir pamuk yağı fabrikası ve 100 000 iğlik bir iplik fabrikası vardır. Birlik'e ait 9 uçaklık bir ilaçlama filosu, ortak üreticilerin pamuk tarlalarının havadan ilaçlanmasını sağlamaktadır. Birlik'in Antalya Pamuklu Dokuma, Gima, Frigo Nakliyat, Tarko, Kepez Hidroelektrik, Gübre Fabrikaları ve Yemtaş gibi iştirakleri vardır.

Tablo 7: Antalya 'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre (%) Dağılımı ve Üretimi (Ton) (DİE,1950; DİE,1970; DİE,1980)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1977-78-79 Ortalaması	
	%		%		%		%	
Toplam Ekili Alan ha)		136 795		209 297		266 041		244 999
Toplam Tahıl	72.7	87 549	72.2	200 107	73.4	311 359	76.1	414 519
Buğday	43.1	46 324	41.6	107 753	45.8	206 666	50.6	284 761
Arpa	18.1	27 057	18,9	46 285	19.0	67 828	20.1	103 811
Yulaf	4.7	8 383	7.2	22 174	6.2	26 065	3.9	18 404
Toplam Bakliyat	4.8	4 068	4.7	10 459	5.3	16 406	3.8	13 484
Nohut	0,6	562	0,7	1 365	2,0	6 256	2,1	7 867
Anason		3	0,1	107	0,4	723		8
Pamuk Lif	16,1	12 317	14,1	9 421	14,4	43 384	12,9	30 278
Pamuk Çiğit	16,1	12 317	14,1	17 283	14,4	69 415	12,9	48 444
Susam	4,3	1 636	3,1	4 833	1,7	3 508	1,2	3 908
Soğan	0,5	1 250	0,8	14 373	1,1	17 565	0,8	16 602
Yerfıstığı	0,6	1 217	0,1		0,9	6 436	1,6	9 378

İl'de 1960'ların başında 320 kg/ha olan lif pamuk verimi, 1970'lerin sonunda 961 kg/ha'a ulaşmıştır. Son dönem verimi ve verim artış hızı Türkiye değerlerini bir hayli aşmıştır. 1960-1962 yılları ortalama hektar başına saft pamuk üretimi ülkede 328 kg, ilde 320 kg iken çığit pamuk üretimi ülkede 557, ilde 586 kg şeklindedir. Buna göre ilin hektar başına pamuk üretimi üle değerine yakındır. 1977-1979 yılı ortalamasına göre salt pamuk üretimi ülkede 811, ilde 961 kg, çığit pamuk üretimi ülkede 1196, ilde 1538 kg şeklindedir. Her iki ortalama arasında salt pamuk üretiminde ülkede % 147,3, ilde 200,3, çığit pamuk üretiminde ülkede % 114,7, ilde % 162,5 oranında bir artış gerçekleşir. İlde 1977-1979 ortalamasına göre hektar başına pamuk üretimi artmıştır. Yıllar itibariyle ilde hektardan alınan pamuk verimi artmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 808-810).

İlde topraklardan ikinci ve üçüncü ürün alma çalışmaları, giderek daha yoğun ve sistemli bir şekilde sürdürülmektedir. Bu çalışmalar ilk başladığında susam ve yerfıstığı üzerinde yoğunlaşmış, daha sonra sebzelere de uygulanmıştır. Susam üretimi 1950 -1960 arasında artmış ve 1 600 ton dolayından 4 800 ton dolayına çıkmıştır. Bundan sonra biraz

düşen üretim 1970'lerde 3 500 ton dolayında dalgalanmıştır. İI susam üretiminin Türkiye susam üretimi içindeki payı %10 dolayında seyretmektedir.

Yerfıstığı üretimi sürekli artarak, 1950'de 1 200 ton kadarken, 1970'lerin sonunda 9 300 tona ulaşmıştır. Sebzeçilik: Antalya bir sebze ve meyve beldesidir. Sebzeçilik ve meyvecilik tarla bitkileri üretiminin yanında ve ondan daha hızlı bir şekilde gelişmektedir. Uygun iklimi ve verimli toprakları sayesinde, burada her türlü sebze kolaylıkla ve bol miktarda yetişir. Bu hızlı gelişme ekim alanının genişlemesi ve üretimin artmasından açıkça görülmektedir. 1970'de 20 000 hektar dolayında olan sebze ekim alanları, 1979'a gelindiğinde 1 katına yakın artarak 34 000 hektara yaklaşmış, üretim de bir katlık bir artışla 375 000 tondan 782 000 tona çıkmıştır.

Tablo 8: 1979'da Antalya'da Yetiştirilen Başlıca Sebzeler Ve Bunların Üretimini Türkiye İçindeki Payı (DİE,1980)

Sebze	Üretim (Ton)	Türkiye İçindeki payı %	Sebze	Üretim (Ton)	Türkiye İçindeki payı %
Domates	253.200	7.2	Hıyar	50,969	10.2
Biber	21 848	4.0	Taze fasulye	20.327	7.2
Patlıcan	31.635	5.0	Bezelye	3.782	11.5
Kabak	37.081	12.4			

Sebze üretimi özellikle kıyı kesiminde yoğunlaşmıştır. Yukarı havzada tamamen hava koşullarına bağlı ve mevsimlik olarak yapılmakta, kıyıda ise çok erkenden, seralarda turfandacılık şeklinde başlayıp, sonra tarlaya, daha sonra tekrar seraya dönerek, bütün bir yıl sürmektedir. Burada başta domates, biber, patlıcan, kabak, taze fasulye olmak üzere; pırasa, ıspanak, marul, lahana, kavun, karpuz gibi birçok sebze yetiştirilmekte ve büyük kentlere gönderilmektedir Seralarda Super Marmande, tarlada Marglabe. Tetto ve WC 156 domates türleri yetiştirilmektedir. Bunlar kaliteli ve yüksek verimli türlerdir. Karpuz kıyı kesiminde erkenci olarak, kavun ise daha iç kısımlarda yetiştirilir. Sebzeçilik tamamen sulanabilen alanlarda yapılır. Sulama şebekelerden veya pompalama ile sağlanmaktadır İI topraklarının ve ikliminin elverişli oluşu sayesinde hem açıkta hem de kapalı yerlerde sebze yetiştirilir.

Sebze tarımında alçak ve yüksek tünel kullanımı ile örtü altında ya da açıkta, yılda 2-3 kez ürün elde edilmektedir. Seracılık, bitki üretiminin açık tarla koşullarında uygun ve karlı olmadığı hallerde, yapay bir ortam ve iklim yaratarak, üretimi bu koşullarda sürdürmektir. Buna mevsim dışı üretim de denebilir. İlıman iklim kuşağında bulunan Türkiye'nin, özellikle güney bölgeleri seracılık için gereken koşulları taşıyan ve sera üretiminin yaygın olduğu yörelerdir. Bu yörelerin başında Akdeniz Bölgesi, bu bölge içinde de Antalya, seracılıkta başta gelmektedir. Sera üretimi için gerekli olan ısı ve ışık, bu bölgede doğal olarak ve fazlasıyla bulunmaktadır. Böylece yatırım ve işletme giderlerinde, Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerine göre önemli bir azalma söz konusudur. Bu, Türkiye sera üretiminin rekabet koşullarını yükseltmekte, ancak altyapı hizmetleri ve pazarlama gibi koşullar yeterince gelişmediği için seracılık biraz da kendi haline bırakılmış olarak gelişmektedir.

Sermaye birikimi yetersiz olduğu için Türkiye genelinde olduğu gibi Antalya'da da sera üretimi, küçük aile işletmeleri biçimindedir. Ortalama sera büyüklüğü 500- 1200 m2 arasında değişmektedir. Bir aile genellikle 500-600 m2'lik cam ve 1-2 dekar plastik seraya sahiptir. En büyük işletmeler plastikte 6, cam serada 4 dekarı geçmemektedir. Serik ve Finike'de iki büyük aile işletmesi vardır. Seracılıkta ortakçılık yaygın bir işletme biçimidir. Sera sahibi sermaye ve teknolojiyi, ortakçı da emeği sağlar. Genellikle ürünün 1/3'ünü ortakçı alır. Seracılığı tarımsal alan içindeki payı küçük olduğu halde, birim alandan yüksek verim alınışı tarım içindeki payını büyütmektedir.

Türkiye'de seracılık ilk defa 1940'larda başlamıştır. 1940-1960 döneminde, gelişme hızı çok yavaştır ve parmakla sayılabilecek kadar az sera bulunur, önceleri Antalya ve İzmir'de cam örtülü seralar kurulurken, 1970'lerin başından itibaren plastik bir örtü maddesi

olarak kullanılmaya başlanır. Plastik girişile sera maliyetleri büyük ölçüde düşer. Alçak ve yüksek tünelli alanlar dışında, 1975'te 30 000 dekarlık bir alana yayılan seralar, 1980'de 50 000 dekara ulaşır. Bugün ülkedeki seraların % 75'i plastik, % 25'i cam ile örtülü seralardır. Cam seraların % 90'ı Antalya'dadır. Türkiye'nin en büyük cam sera tesisleri de Antalya Merkez İlçe'dedir. Plastik seralar daha çok Kumluca ve Alanya'da yaygındır. İlde 1975'te 23 000 dekar sera alanı 1980'de 31 000 dekara ulaşır. Türkiye'deki seraların % 65'inin Antalya'da olduğu görülmektedir. Antalya'da seracılık faaliyetleri Kaş- Gazipaşa arasında geniş bir alana yayılmıştır. Bu alan içinde başta Merkez olmak üzere Serik, Manavgat, Alanya, Gazipaşa, Kemer, Kumluca, Finike, Demre ve Kaş önemli üretim merkezleridir. Buralarda büyük ölçüde sebze üretimi yapılmakta, süs bitkilerine yönelik az da olsa, başlamış bulunmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 805-807).

Tablo 9: Niteliklerine Göre Örtü Altı Tarım Alanları, 2009-2013 (DEKAR) (TÜİK, 2013)

	1996	2009	2013	2016
Toplam	104468	206 619	242 340	268340
Cam sera	28822	69 078	66 602	66730
Plastik Sera	54350	113 115	150 514	175359
Yüksek tünel	5336	17 873	11 439	13506
Alçak Tünel	15760	6 553	13 785	12745

İldeki seralarda en çok domates, sivri ve dolmalık biber, hıyar, taze fasulye, patlıcan, kabak, kavun ve karpuz yetiştirilmektedir. 1980'de Ortadoğu'ya ihracat bir hayli artmıştır. Özellikle sivribibere önemli bir talep vardır. Antalya, seracılıkta gerek teknoloji kullanımı, gerekse eğitim ve araştırma hizmetleri açısından, diğer bölgelere göre bir hayli üstün konumdadır. Seracılıktaki tek araştırma yapan kuruluş olan Antalya Sebzeçilik Araştırma Enstitüsünün bu gelişmede etkin bir rolü olmuştur.

Antalya'nın bereketli topraklarında bin bir türlü meyve yetişir demek pek abartmalı bir söyleyiş değildir. Elma armut, üzüm, iğde ve kızılıcıktan, portakal, limon, muz ve nar gibi son derece lezzetli ve hoş kokulu meyveleri vardır. Bütün bu meyvelerin Türkiye üretimi içindeki payları da önemlidir.

Elma, armut ve ayva üretimi kısmen kıyıda, daha çok yukarıda, yayla yöresinde yoğunlaşmıştır. Elmalı ve Korkuteli ilçeleri bu alanda önemli üretim merkezleridir. Korkuteli aynı zamanda bir şeftali merkezidir. İlde yetiştirilen başlıca elma türleri Amasya, Starking, Golden, Sandık Elması, Alyanak, Rombiyuti ve Staymert'tir. 1979' da Türkiye'deki elma ağaçlarının % 5'e yakını, armut ve ayva ağaçlarının % 4'ü Antalya'da bulunmaktadır. Aynı yıl il, Türkiye elma ve ayva üretiminin % 6'sını, armut üretiminin ise % 7'ye yakın bir bölümünü karşılar.

Tablo 10: 1979'da Kimi Meyvelerde Verim (kg-ağaç) (DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim, 1979)

Meyve	Antalya	Türkiye	Meyve	Antalya	Türkiye
Elma	68,6	51,9	Mandalina	63,4	38,3
Armut	39,4	25,9	Portakal	100	80
Ayva	29,3	17,8	Turunç	30	30
Greyfruit	105,6	83	Muz	15 (kg/ha)	15,5 (kg/ha)
Limon	56,2	88			

Meyvelerden elma, armut, ayva, greyfruit, mandalina ve portakal verimleri de Türkiye ortalamalarının bir hayli üzerindedir. İl'de bağlar daha çok yukarı havzada toplanır. Kıyıdaki eğimli topraklarda da bağlara rastlanmaktaysa da bunlar önemsizdir. Elmalı ve Korkuteli ovalarında bağcılık oldukça geniş yer kaplar. Bağcılık sulama ile yapılmakta, ancak devamlı işleme toprak erozyonuna yol açmaktadır. 1979'da İl'de üzüm üretimi 7 000 hektarlık bir alanda yapılmakta ve 15 000 ton dolayında ürün alınmaktadır.

Tablo 11: Antalya'da TÜİK Verilerine Göre 1996, 2009, 2013 ve 2015 Yılı Üretim Verileri (Ton)

	1996 Ton	2009 Ton	2013 Ton	2015 Ton
Toplam	1127261	1 078 736	1 283 589	3476061
Üzüm		25 179	28854	

Muz, incir, avakado ve kivi		65 011	58606	
Diğer meyveler, taş çekirdekli ve yumuşak çekirdekli		430 858	512930	
Zeytin ve diğer sert kabuklular		65 549	62682	
Baharat bitkileri (işlenmemiş)		941	1200	
Toplam		2 758 695	3 198 913	
Biber	55081	193 385	257 151	338811
Marul	345	10 598	13 027	15240
Domates	568028	1 811 310	2 134 374	2230841
Fasulye	4007	24 690	28727	30528
Hıyar	339474	475 136	753928	505560
Kabak	71130	47 336	46833	52111
Patlıcan	75751			149330
Çilek				42583
Karpuz	1265			52336
Kavun	11840			22879
Muz				35525
Diğer	340	196 240	264873	317

İl’de çok miktarda zeytin ağacı vardır. Bunların büyük bölümü yabani halde, maki bitki örtüsü içindedir. Yabani zeytinliklerin aşılınmasıyla, önemli ölçüde zeytin elde edilmektedir. 1979’da İl’deki ürün veren zeytin ağaçlarının Türkiye içindeki payı % 2,5, İl zeytin üretiminin Türkiye zeytin üretimi içindeki payı % 3,3’dür. Yerli Yağlık, Memecik, Tavşan Yüreği ve Girit türleri yaygındır. Bunlardan Memecik ve Tavşan Yüreği iyi kalitelidir. Zeytinlerin büyük bölümü, İl’deki yağ imalathane ve fabrikalarında işlenmektedir.

Antalya’ya bir “turunçgiller beldesi” demek yersiz olmayacaktır, çünkü bu güzel meyvelerin en bol yetiştiği illerden biridir. Turunçgiller meyve grubuna portakal, limon, mandalina, turunç, greyfruit, bergamut ve ağaçkavunu girer. Antalya’da, son ikisi dışında, diğer bütün türleri yaygın biçimde yetişmektedir.

Yaş olarak tüketilmenin yanı sıra, meyve suyu üretiminde turunçgillerin önemli bir yeri vardır. Ayrıca kabuk, posa ve çekirdekleri hayvan yemi olarak kullanılır. Turunçgil çekirdeği ortalama % 30 çiğ yağ ve % 16 protein ihtiva eder. Çekirdek yağı, rafine edildiğinde zeytinyağı yerine kullanılır. Turunçgillerin kabuk, yaprak ve filizlerinden güzel kokulu esanslar yapılır. Kabuktan elde edilen esans kolonya üretiminde, şekerlikte ve bazı gıda maddelerine koku vermede kullanılır. Kabuk aynı zamanda limontuzu ve jöle yapımını sağlayan maddeler de içerir. Yaprak ve filizlerinden “petit grain”, çiçeklerinden “neroli” esansı elde edilir. Kerestesi orta sertlikte, hafif damarlı, beyaz-sarı renkte, hoş kokuludur. İyi cila kabul eder ve makbuldür.

Türkiye’de turunçgiller üretimi 1940’ tarda başlamış, 1950’lerden sonra gelişmiş ve 1970’lerde ihracata yönelmeye ve buna uygun bir üretim yapısı kazanmaya başlamıştır. Üretim ve kalitenin giderek artmasına karşın, standardizasyon, ambalajlama ve pazarlama konusundaki darboğazlar nedeniyle, ihracat yeterince gelişmemektedir.

1979 yılında Türkiye’deki greyfruit ağaçlarının % 12’si, limon ağaçlarının %11’i, mandalina ağaçlarının% 5’i, portakal ağaçlarının % 24’ü, turunç ağaçlarının % 38’i Antalya’da yer alır. Aynı yıl İl Türkiye greyfurt üretiminin % 15’ini, limon üretiminin % 7’sini, mandalina üretiminin % 8,5’ini, portakal üretiminin % 30’unu, turunç üretiminin % 38’ini karşılar. İl özellikle portakal ve turunç üretiminde öndedir (DİE,1980).

Turunçgiller başta Merkez İlçe ve Alanya olmak üzere Finike, Kumluca, Serik, Manavgat ve Gazipaşa ilçelerine yayılmıştır. Antalya’nın doğusundaki Manavgat, Köprüçay ve Aksu vadileri turunçgillerin yetiştirilmesine en uygun topraklardır. Turunçgiller bilgili ve dengeli sulama, gübreleme, budama, ilaçlama, kısaca iyi bakım ister. İlde bu bakımdan önemli bir atılım vardır. Düşük verimli, kalitesiz türler ıslah edilmiş, bilimsel ölçüler ve yöntemlerle bakımlı, yeni turunçgil bahçeleri kurulmuştur. Sulama ve gübreleme alanındaki kısıtlamaların giderilmesiyle üretimin daha da gelişeceği açıktır.

Antalya'da yetiştirilen başlıca portakal türleri Washington Navel, Yafa, Alanya Dilimli, Valencia, Yerli, Kan, Hawlin, Kıbrıs ve Finike'dir. Finike türü giderek azalmakla, Washington ve Yafa artmaktadır. Washington, Yafa ve Valencia dışında, yeni türlerden Trablus ve Kazan Yerlisi de önerilmektedir. İl'de yetiştirilen belli başlı mandalina türleri Clementine, Yerli ve Satsuma, limon türleri Yerli Yuvarlak, Kıbrıs, Molla Mehmet, Monachello ve İnterdonato'dur. Greyfurt'ta Marsh Seedless türü egemendir.

1970'lerde ülkede muz ekili alan 1 100-1 300 hektar, muz üretimi ise 19 000-21 000 ton arasında değişmektedir. Üretimin yaklaşık yarısı Alanya'da geri kalanı ise Anamur ve Gazipaşa'da yapılır. Üretimin tümü yurt içi tüketime gitmektedir (DİE, 1970).

Muz Türkiye'nin sadece belli bir-iki yöresinde yetişen çok değerli bir bitkidir. En çok yetiştirildiği il Antalya'dır. Antalya'nın Alanya ve Gazipaşa, İçel'in Anamur ilçelerinden başka yerde yetişmemektedir. Muz yetiştirme alanının bu kadar kısıtlı oluşu iklimle ilgilidir. Muz yetiştiriciliğinde çok zararlı etkiler yapan soğuk kuzey rüzgârları, bu üç ilçede kıyıya iyice yaklaşan Toros Dağları tarafından tutulur ve böylece muzun istediği sıcak, rüzgârsız ortam yaratılmış olur. Buna rağmen zaman zaman meydana gelen donlar ve soğuklar, buradaki üretime çok zarar vermekte, meyvenin donmasını önlemek için, hevenkler kışın polietilen torbalarda korunmaktadır.

Harnup (Keçiboynuzu) birçok sanayi dalında kullanılan önemli bir hammaddedir. Harnup kurağa çok dayanıklı bir bitkidir. Meyveleri eskiden beri hayvan yemi olarak kullanılır. Keçiboynuzunun çekirdeğinden çok değerli bir zambak elde edilir. Bu zambak, kâğıt, dokuma ve gıda sanayimden, kauçuk, seramik ve kimya sanayiine kadar pek çok yerde kullanılmaktadır. Keçiboynuzu, Türkiye'de en çok İçel, Antalya, Aydın, Muğla, İzmir, İstanbul, Hatay, Burdur ve Mardin'de yetişmektedir. Yabani halde binlerce ağaç vardır. Tek yapılacak iş bu ağaçları aşılaktır. Bundan sonra ne sulama, ne gübreleme ne de çapalama gerektirmeden kendi kendine ürün verir. Önceleri Tarım Bakanlığınca yürütülmekte olan aşı işleminin 1970'lerde durdurulması nedeniyle üretim azalmıştır. 1979 yılında Türkiye'deki keçiboynuzu ağaçlarının % 27'si Antalya'dadır. Türkiye üretiminin de % 32'si Antalya'da yapılır. Üretilen keçiboynuzunun büyük bölümü ya doğrudan doğruya ya da un haline getirilerek ihraç edilmektedir. 1970'lerin başında 10 000 ton dolayında olan üretim 1970'lerin sonunda 4 000 tona düşmüş ve üretimdeki düşüş ihracatı da etkilemiştir (DİE,1970).

Antalya'nın kendine özgü bitkilerinden biri de menengiçidir. Her türlü toprakta yetişebilmekte ve özellikle toprak erozyonuna engel olmaktadır. Bu nedenle Tarım Bakanlığınca aşılama ve fide yetiştirme işlemlerine başlanmıştır.

Antalya'nın diğer bir zenginliği, çeşit çeşit ve son derece güzel çiçekleridir. Başta gül, yasemin ve zakkum olmak üzere nergis, karanfil, menekşe, lale, zambak, sümbül, fulya gibi birçok çiçek bahçeleri ve ormanları süsler. Çiçek yetiştiriciliği büyük bir potansiyele sahip olmakla birlikte, henüz bir iktisadi faaliyet haline dönüşmemiştir. İl'de açılan birer yasemin ve gül esansı imalathanesi bu alanda atılan ilk adımlardır. 1980'lere gelindiğinde, sera çiçekçiliği, az da olsa, başlamıştır.

Antalya esasen 1960'lı yıllara kadar tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Süleyman Demirel'in DSİ Genel Müdürlüğü döneminde ilde gerçekleştirilen sulama kanalları ile sulu tarıma geçme geçilir, başta pamuk olmak üzere birçok bitki türünde üretim artmaya başlar. Bu durum da hayvancılıktan tarıma doğru bir kaymayı getirir. 1980 sonrasında ilde turizmin gelişmeye başlaması ile ilin timsali olan narenciye bahçeleri betonlaşmaya başlar, bir köy olan Kemer ilçe halini alır. Turizm ilin nüfusunu artırırken, tarımdan hizmet sektörüne doğru da bir kayma olur.

1983 yılında ilde traktör başına ekili alan 18,24 hektar, 1983'teki traktör sayısının 1973 yılına oranı 2,74, hektar başına gübre kullanımı 1984 yılında 448 Kg olarak gerçekleşir. 1985 yılında ülke ve ilin bazı tarım ürünlerin kilogram başına ücreti (buğday 1838-2485, arpa 1949-2898, mısır 3353-4248, şeker pancarı 30 758- 28 065, pamuk 435- 1032, patates 19815-18999) incelendiğinde Antalya'nın arpa, buğday, mısır ve pamukta ülkeden daha iyi gelir elde ettikleri görülür. Tarım ürünlerinin ekonomideki yerinde yüzde olarak ülkede hububat 30.4, bakliyat 4.1, sebzeler 17.1, sınıai bitkileri 25.4 ve meyveler 23 oranına sahipken ilde hububat 13.1, bakliyat 1.4, sebzeler 39, sınıai bitkileri 16.9 ve meyveler 29.4 oranına sahiptir. Bu rakamlara göre il sebze ve meyvecilikte ülkeye göre oldukça iyi durumdadır (DİE, 1985: 5).

1991 yılında Türkiye'de çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanlar % 15,70 iken bu oran Antalya'da % 31,28'dir. Antalya'nın bu değeri ülkenin % 3,08'sini oluşturmaktadır. Bu değerlere göre Antalya'nın ekonomisinin yaklaşık üçte biri tarım ve hayvancılıktan sağlanmaktadır. Çiftçilik ve hayvancılıkta Türkiye'ye göre ilde oldukça iyi durumdadır. Antalya ormancılıkta 2,53 oranı ile ülkenin 0,60 değerine göre dört katı, balıkçılıkta ise Antalya 0,14 değeri ile ülkenin 0,36 değerine göre yarısına yakın oranlara sahiptir. Bu değerlere göre Antalya'da ormancılık ülkeye göre daha gelişmiş, balıkçılıkta ise oldukça geridedir. Toplamda çiftçilik, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık ülke ekonomisinin % 16,65, Antalya'nın ise 33,95'sini oluşturmaktadır. Bu dönemde ülkede işletilen 234 510 993 dekar arazinin 3 755 900 dekarı Antalya'da 105 676 kişi tarafından işletilmektedir. Antalya'da ayrıca 2530 kişi sadece hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. DİE 1993 yılı istatistiki verilerine göre hayvan ve tarım ürünlerinin fiyatları (TL/Kg) ülke ortalamasına yakın değerlerdedir (DİE,1993,481-497). Tarım dışı hane halkı sayısının en fazla olduğu illerden biri Antalya'dır. Bitkisel üretim ve hayvancılıkla ilgilenen hane sayısında yine Antalya ilk sıralarda yer alır (DİE,1993:477).

Antalya'da 1980 sonrasında sondajla sulama hızla artmaya başlarken aynı zamanda seracılık, turfanda sebzeçilik ve sera çiçekçiliğinde çok hızlı bir ivme başlar. Ülkenin turfanda sebze ihtiyacının % 65'i Antalya'dan karşılanır hale gelir. Zaman içinde petrol ve gübre fiyatlarının artmasıyla halk tarla ekiminden vaz geçerek daha çok seracılığa yönelir. Seracılıkta da son dönemlerde girdi fiyatlarının yükselmesi nedeniyle tarım sektöründen geçimlerini sağlayanlar oldukça sıkıntı içine girerler. Buna göre ilde tarım sektöründe çalışanların şartları günden güne ağırlaşmaktadır. Bu durum üreticinin girdi maliyetlerini arttırdığı ve ürün değeri değişmediği için zamanla üreticinin tarımdan uzaklaşması, kalitenin düşmesi ve endüstri bitkilerinden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Zaten muz, ve narenciye bahçeleri ile ünlü Antalya bu ürünlerden giderek uzaklaşmıştır. Yine pamuk ve susam gibi endüstri bitkileri de asgari seviyeye inmiştir. Antalya'da daha çok turfanda sebzeçilik seracılık nedeniyle artmış ve ülkenin büyükçe bir ihtiyaç oranı ilden karşılanır hale gelmiştir. İlin diğer üretim değeri olan çiçekçilik ise sadece Aksu ve çevresinde sınırlı kalmıştır. Şayet bu duruma çare bulunmazsa ilin tarım sektöründeki payı ülkede giderek geriye doğru gidecektir.

1995 yılında tarımda büyükten küçüğe illerin sıralamasında Antalya Bitkisel Üretim Değeri 41 873 168 Bin TL, toplam tarımsal üretim değeri 58 834 003 bin TL ile ülkede 7.sırada yer alır (DİE,1995:283-285). 2000 yılı verilerine göre ülkede bitkisel üretim değeri ilde 620 077 771 TL, toplam tarımsal üretim değeri 814 914 836'ye ulaşır (DİE, 2000).

Tablo 12: TÜİK Verilerine Göre Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları, 2009-2013 (Hektar/Ton)

	1996	2009 Hektar	2013 Hektar	2016 Hektar
Toplam	276635/717748	211 989/797 737	215 762/992 741	193733/875484
Tekstilde kullanılan ham bitkiler	28000/31500			5935/10454
Parfümeri,eczacılıkvb.bitkiler,şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları	2364/1021	271/415	315/297	58/67
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	28320/45153	22 587/72 530	25328/79608	23632/55998
Saman ve ot (yem bitkileri)	1107/66132	5 696/127 864	13197/318159	13237/342461

Tahıllar	206237/428790	172 016/485 345	162653/458831	143016/331130
Yağlı tohumlar	8430/59952	6 316/16 057	6611/25365	6064/24847
Şeker imalatında kullanılan bitkiler (şeker pancarı)	2177/85200	1 679/90 278	1751/97884	1791/110527
Sebzelerin üretim miktarlar (Toplam) Ton		3 561 953	4 006 109	
Kök ve yumru sebzeler Ton		34 513	27077	
Meyvesi için yetiştirilen sebzeler Ton		3 441 612	3 861 840	
Diğer sebzeler (başka yerde sınıflandırılmamış) on		85 828	117 192	

Antalya'da toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanlarına bakıldığında 2013 yılında en fazla payı %75 ile tahıllar almıştır. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular ise % 12 'lik pay ile ikinci sırada gelmektedir. Antalya'da toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarlarına bakıldığında 2009-2013 yılları arasında yaklaşık %24,4'lük artış olduğu görülmektedir. 2013 yılında Antalya'da toplam tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi içinde tahılların payı % 46,2 olarak gerçekleşmiştir.

Antalya'da toplam sebze üretim miktarına bakıldığında 2009-2013 yılları arasında % 12,5 artış olduğu görülmektedir. 2013 yılında Türkiye sebze üretimi içinde Antalya'nın sebze üretimi payı % 14,1 olarak gerçekleşmiştir.

Antalya'da toplam meyve üretim miktarına bakıldığında 2009-2013 yılları arasında yaklaşık %19,0 oranında artış olduğu görülmektedir. Antalya'da bu yıllar arasında en fazla üretilen diğer meyveler, taş çekirdekli ve yumuşak çekirdekli meyveler grubu olmuştur. 2013 yılında Antalya meyve üretimi, Türkiye meyve üretimi içinde %6,6'lık bir paya sahiptir.

Antalya'da 2013 yılındaki organik tarım üretim miktarı 2009 yılına göre %24 oranında azalarak 4 651 tona gerilemiştir. 2013 yılında Türkiye organik tarım üretimi içinde Antalya'nın payı %0,3' tür. Organik bitkisel üretim (geçiş süreci dahil), ilde 2009 yılında 49 çiftçi 2809 hektarda 6143 ton üretim alırken, 2013 yılında 58 çiftçi 10101 hektardan 4651 ton üretim, 2016 yılında 91 çiftçi 24493 hektar alanda 8263 ton ürün elde eder.

2013 yılında Antalya'nın bitkisel üretim değerinin, Türkiye bitkisel üretim değeri içindeki payı % 8,0'dir. Canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler değerlerinin Türkiye içindeki payı ise %1,3 olmuştur. Tarımsal üretim değeri Antalya'da 2012-2013 döneminde artarak 8,7 milyar TL olmuştur. 2013 yılında bitkisel üretim değeri bakımından Antalya 7443 milyon TL ile ülkede ilk sırada yer alır (TUİK, 2013).

D.MAKİNELİ TARIM, GÜBRE KULLANIMI VE SULAMA

Antalya'da yetiştirilen bütün ürünlerde 1950 sonrasında önemli verim artışları olmuştur. Bu artışta makineli tarım, gübre kullanımı ve sulu tarım oldukça önemli olmuştur.

a. Makineli Tarım

İleride verilen Cumhuriyet Dönemi sayılan incelendiğinde tüm ürünlerde önemli miktarlarda artışlar sağlandığı görülür. Bunun bir nedeni de ilde tarımda ilk makineleşme çalışmalarının başlamasıdır. 1926 sayılarına göre, Antalya'da 48 traktör ayrıca, çok sayıda pulluk, harman ve hasat makineleri vardı. Ülkede 1927'de 28 000'e yakın tarım araç ve makinesi bulunmaktadır. İl'de bulunan traktör, mibzer, harman makinesi gibi modern tarım makinelerinin toplam sayısı yalnızca 325'tir (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü,1941). İl'deki çeki hayvanları 47 000'i öküz ve manda, 4 000 at, 37 000 eşek şeklindedir. Bu dönemde tarımda hayvan gücünden yararlanılmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 811; DİE,1927).

Antalya, Adana gibi traktörün en erken girdiği ve yayıldığı illerden biridir. Fakat 1950'lere değin geleneksel tarım araç ve yöntemleri egemendir. Makine kullanımı, Türkiye'nin diğer illeriyle karşılaştırıldığında çok gözükse bile, aslında kısıtlı ve düşüktür. 1945'lerde İl'de pamuk üretiminin yaygınlaşması, tarım teknolojisini ve iş örgütlenmesini çok etkiler. Pamuk tarımı ile birlikte traktör ve diğer modern araçlarının kullanımı artmaya ve

yaygınlaşmaya başlar. 1950'de Türkiye genelinde olduğu gibi Antalya'da da traktör sayısında adeta bir patlama olur. 1948'de İl'de 23 traktör bulunmaktayken, bu sayı 1951'de 418'e, 1961'de 1250'ye çıkar. 1957 yılında ülkede 4259 adet, ilde 47 biçerdöver olduğu tespit edilmiştir (DİE, 1950; DİE, 1960).

Traktörün tarıma girmesi ve yerleşmesiyle traktör sürücülüğü, traktör kiralama gibi yeni iş alanları da ortaya çıkar. Çok dağlık ve ormanlık köyler dışında, traktör bulunmayan köy kalmaz. Traktör alamayanlar kiralarak kullanmaya başlar. 1950'de 377 olan traktör sayısı 1979'da 15 000'in üstüne çıkar. İl'deki traktör varlığının Türkiye içindeki payı hep % 3-3,5 dolayındadır.

Antalya'da 1970'de bir traktör 85 hektar alan işlemekteyken, bu sayı 1979'da 16 hektara inmiştir. Her iki dönem ortalaması da Türkiye değerlerinin çok altındadır. 1970'lerden başlayarak meyveciliğin ve sebzeçiliğin gelişmesini, traktör kullanımı son derece hızlandırmıştır. Çünkü bu tip üretim yapmak için tarla traktöründen farklı olan ve bahçe traktörü denilen traktörler gerekmektedir. Böylece 1970'te 3 119 olan traktör sayısı 1979'da 15 243'e ulaşmıştır (DİE, 1970; DİE, 1980).

Traktörleşmenin yanı sıra, kültivatör, ilaç serpmeye makinesi, harman makinesi gibi öteki modern araçlar da artmakta ve yaygınlaşmaktadır. Karasaban ve döven gibi ilkel tarım aletlerinde ise azalmalar vardır. 1970-1979 arasında traktör 4 kat, harman makinesi 6 kat, kültivatör 3 kat, pülverizatör 55 kat, motopomp 1 kat artarken, dövende yarıdan fazla, karasabanda 1/3 oranında azalma olmuştur. Karasaban ve döven, yoksul dağ ve orman köylerinde yaygındır.

İl'de yoğun tarıma geçişle birlikte teknolojik düzey de yükselmiştir. Sebzeçilik meyvecilik ve pamuk tarımı bu gelişmeyi hızlandıran en önemli etkenlerdir. İl'de motopomp başına düşen alan 1970'de 46 hektar, 1979'da ise 18 hektardır. Bu değerlerin her ikisi de, aynı yıllardaki Türkiye ortalamalarının çok altındadır. Pülverizatör sayısında, son 10 yılda görülen 55 kat artış da İl'deki bitkisel üretimin ileri bir düzeye ve erişkinliğe geldiğinin kanıtlarından biridir. Seracılık da bu gelişmeyi teşvik etmektedir. İl, DPT'nin hazırladığı tarımsal gelişmişlik sıralamasında 6. sırada yer almaktadır. İl'deki tarımsal amaçlı kuruluşlar, köylüye yönlendirmek, bilgi aktarmak, araç ve gereç sağlamak ve benzeri yöntemlerle, tarımın gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Tablo 13: Antalya'da Tarımda Makineleşme (TUIK, 1996, 2009, 2013 ve 2016)

	1996	2009	2013	2016
Pulluk	45713	38 340	40 670	40128
Ekim makinesi	8929	4 777	6465	7486
Gübre dağıtma makinesi	7132	9 956	10921	11085
Kültivatör		5 049	6071	
Su pompası	24861	29 982	35490	38418
Biçerdöver	239	268	321	444
Traktör	24358	28 977	32129	34879

b. Gübreli Tarım

Özellikle kıyı kesimindeki alüvyal ovalar, her türlü tarım ürününün yetişmesine elverişlidir. Bol yağış ve güneş, bu toprakların bereketini daha da artırır. Zaten Antalya'daki ürün çeşitliliği de bu verimliliğin bir göstergesidir. Yapılan analizler sonucu, İl topraklarının organik madde ve fosfor yönünden yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır. Buna karşılık potas miktarı iyidir. Toprakların uygun olarak işlenmemesi, dönüşümlü ekime az yer verilmesi, gübrelemenin yetersizliği ve bilgisizce uygulananın da etkileri vardır. Organik madde azlığının başlıca nedeni ise, toprakların yıllardır sürekli kullanımı sonucu, bitki besin artıklarının devamlı alınması, buna karşılık toprağı besleyecek maddelerin az miktarda verilmesidir.

Antalya'da gübre kullanımı yaygın olmakla birlikte yeterli değildir. İl'de yoğun tarımın önemli oluşu ve yetiştirilen ürünler, gübre kullanımını zorunlu kılmaktadır. Gerek sebzeçilik (sera ve bahçe sebzeçiliği), gerek meyvecilik (özellikle turuncgiller, muz), gerekse yetiştirilen diğer ürünler (pamuk, şeker pancarı vb), yoğun gübre kullanımını gerektirmektedir.

Sebzeçiliğin ve meyveciliğin hızla geliştiği 1970'lerde, bu gelişmeye paralel olarak gübre tüketimi de hızla artmıştır. Gübre kullanımının artması, karşılıklı bir ilişki içinde, sebzeçiliği ve meyveciliği daha da geliştirmektedir. İl'de kimyasal gübre tüketimi 1960'arın başında 2 200 ton dolayından, 1960'ların sonunda 106 000 tona çıkmıştır. 1970'lerin ilk yansında daha da artan tüketim, 1977'de gübre fiyatlarında meydana gelen büyük artış nedeniyle önemli ölçüde düşmüştür. Özellikle fosforlu gübre tüketiminde meydana gelen düşüş dikkat çekicidir. İl'in 1977'de 512 000 ton dolayında olan kimyasal gübre tüketimi, 1978 ile 1981 yılları arasında 180 000 ton dolayında seyretmiştir. Bu miktarın 110 000 ton kadarı azotlu, 70 000 ton kadarı fosforlu, 1 000 ton kadarı da potaslı gübrelerdir. Kimyasal gübre yanında çiftlik gübresi de kullanılmaktadır. Muz ve turfanda sebze-meyve yetiştirilmesinde çiftlik gübresi kullanımı zorunludur. Üreticiler, bu gereksinmelerini Isparta, Burdur ve Konya illerinden karşılamaktadır (DİE, 1960, DİE, 1970; DİE, 1980).

c. Sulu Tarım

Antalya topraklarını, kaynağını Toroslar'dan alan 29 irili ufaklı akarsu sular. Bu akarsuların en önemlileri Manavgat, Köprüçay, Aksu, Düden, Dim, Kargı, Alara, Karpuz, Başgüz, Karaman ve Korkuteli çaylarıdır. Bunlar geçtikleri topraklara bolluk ve bereket getirirler. Ancak, hepsi de Toroslar'dan doğduğu için çok hızlı ve düzensiz akar ve erozyona neden olurlar. Rejimleri düzensiz olduğu gibi, debileri de mevsimden mevsime değişir. Çoğunun yazın suları çekilir, hatta kurur. Sonbahar yağmurları ile yükselmeye başlar ve ilkbaharda Toroslar'daki karların erimesiyle taşarak, ekili topraklara büyük zarar verirler. Bu nedenle tarım alanlarının sulanmasında yararlı bir biçimde kullanılabilmesi için akışlarının denetim altına alınması zorunludur. Yağışların yeterli, hatta fazla olması, tarımda sulama sorununu bir ölçüye kadar çözmektedir. Ancak yazın kuraklık egemen olduğundan, bol ve kaliteli ürün almak için sulama zorunludur.

1956 yılında ülkede DSİ tarafından sulanan arazinin 142 027 m² olduğu ve 1963 yılına gelindiğinde sulanan arazi yaklaşık iki kat artarak 228 836 m²'ye yükselmiştir. Antalya'da 1956 yılında 474,1 km² alan sulanırken 1963 yılında 2055 km² sulanır hale gelir (DİE, 1960; DİE,1965).

İl'de sulama çalışmaları DSİ ve Toprak Su örgütlerince, bir de yerel olarak köylülerce yapılmaktadır. Bu çalışmalar sonucu, göletler, rezervuarlar, kapanlar yapılarak taşkınlara karşı önlemler alınmış, sulama ve drenaj kanalları yapılmış, kuyular açılmıştır. 1980'de İl'de 120 000 hektar alan sulanmaktadır. Bunun nadas dışındaki bitkisel üretim alanı içindeki payı % 37 kadardır. Türkiye'de aynı oran 1970'lerin sonunda % 19 dolayındadır. Antalya'da sulanan alanın Türkiye sulanan alanları içindeki payı ise % 3'tür (DİE, 1980).

İl'de yoğun tarımın ve gübrelemenin gelişmesiyle birlikte sulama da gelişmiştir. Çünkü yetiştirilen ürünler, gübre ve suyun belli ölçülerde bir arada kullanılmasını gerektirmektedir. Sebze, meyve ve pamuk ekili alanların tamamı sulanmaktadır. Sulamanın giderek artmasına karşın, İl'de kimi bölgelerde topraklar hâlâ nadasa bırakılmaktadır. Bu esas olarak yayla bölgesinde yapılmaktadır. 1970'lerde bu kurak iç bölgede 50 000 hektar arazi nadasa bırakılır. Nadas topraklarının tarla arazisi içindeki payı % 20'ye yakındır. Nadassız kuru tarım kıyı kesiminde ve yüksek yağış alan yerlerde yapılmaktadır. Yıllık yağış miktarı buharlaşmadan fazla olduğu için, buralar nadasa gerek kalmadan her yıl ekilebilmektedir.

Ancak bu yoğun kullanma toprağı çok yorduğundan, birtakım önlemlerle toprağın güçlendirilmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Antalya, sadece doğal ve tarihi zenginlikleri ile değil, çok çeşitli tarımsal ürünleri ile de ün salmıştır. Doğanın çok cömert davrandığı bu topraklarda, pamuktan susama, elmadan muza kadar birçok değerli bitki yetişir. Türkiye'nin başka bazı illerinde olduğu gibi, Antalya'da da adeta ikili bir iklim yapısı egemendir. Deniz kıyısında yağışlı ve sıcak, iç kısımlarda ise görece daha ılımlı olmakla birlikte, kara iklimini andıran bir iklim vardır. Bunun etkisiyle, ilde hem buğday, arpa, yulaf gibi karasal iklim bitkileri, hem de pamuk, susam, yerfıstığı, portakal, mandalina, limon, muz gibi sıcak iklim bitkileri kolayca yetişir.

Antalya narenciye ve sebze tarımında, ülke çapında büyük önem taşır. Susam, yerfıstığı, pamuk, yulaf, bakla, bezelye, börülce ve sarımsak üretiminde de başlarda gelir. Seralarda turfanda sebze üretimi son derece gelişmiştir. Büyük kentleri besleyen erkenci ve geçci sebzelerin büyük bölümü Antalya'dan gelmektedir.

Bütün tarım kollarında yoğunluk ülke ölçeğinde önemli değerlere erişmiştir. Teknolojik gelişmenin yanı sıra, yüksek verim almayı mümkün kılan yöntemlerin uygulanışı da çok yaygındır. Tarımda gerek Akdeniz Bölgesi'nin, gerek Türkiye'nin, en gelişmiş illerinden biridir.

Nüfusun büyük bir bölümünün tarımla uğraşmasının yanı sıra, sanayi ve ticaret de tarımsal üretimle yakından ilgilidir. Çünkü var olan sanayi ve ticaret, büyük ölçüde tarım ürünlerinin işlenmesine ve alım-satımına dayanmaktadır. Yağ, un, dokuma, esans ve başka besin maddelerinin üretimi, il sanayiinin en geniş koludur. Ülke pazarlarıyla son derece bütünleşmiş olan tarım ürünleri ticareti de, alım-satımın odak noktasını oluşturur. İlde çiftçinin daha bilimsel yöntemlerle çalışıp daha fazla ürün almasını ve gelir elde etmesini sağlamak amacıyla, çok sayıda tarımsal kuruluş faaliyet göstermektedir. Bu çalışmalar Antalya'da tarımın gelişmesinde bir hayli etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akbank, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**, İstanbul, 1980.
- ALİBEKOV, İ. VELİBEYOĞLU, "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", **Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu**, 9-11 Eylül 1991, C I, Ankara, 1996.
- ARAÇOĞLU, Hüseyin, **Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller**, M.E.B. Yayınevi, İstanbul, 1961.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999b.
- ....., **İkinci Adam**, C II, Remzi Kitabevi, 1999a.
- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940**, İstanbul, 1941.
- BORATAV, Korkut, **İktisat Tarihi 1908-1980, Çağdaş Türkiye IV, 1908-1980**, Cem Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Milli Mücadeleye Başlarken Sayılarla, Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, İstanbul, 1971.
- ÇINAR, Mine & Oya SİLİER, **İdari Bilimler Araştırma ve Uygulama Enstitüsü**, Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1979.
- DİE, (1927), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1945), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1950), Genel Nüfus Sayımı Verileri.

- , (1950), 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri.
- , (1955), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1960), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1965), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1965), Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962.
- , (1970), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1973), Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50. Yılı.
- , (1975), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1980), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1980), Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Türkiye Harcamaları, 1973-74, Ankara.
- , (1985), Tarımsal Yapı ve Üretim.
- , (1980), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1990), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (1991), 1991 Genel Tarım Sayımı; Tarımsal İşletmeler, Hane Halkı Araştırma Sonuçları.
- , (1993), İl ve Bölge İstatistikleri.
- , (1995), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (2000), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
- , (2008), Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar.
- ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970.
- ENER, Suat, **Türkiye'nin Sıradağları**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936.
- Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, **Meteoroloji Bülteni**, Ankara, 1974.
- İNANDIK, Hamil, **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş**, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1965.
- KONGAR, Emre, **Atatürk Üzerine**, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.
- , **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974.
- MEARS, E. G., **Modern Turkey**, New York, 1924.
- MOİSEYEV, Pyotr P., "Kemal Atatürk ve Ekonomi Kavramları", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, 21-23 Eylül 1987, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994.
- MUMCU, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994.
- OAKES, Harvcy, **Türkiye Toprakları**, Türk Yüksek Ziraat Mühendisliği Birliği, İzmir, 1958.
- "Toprak-Su", **İstatistik Bülteni**, Ankara, 1980.
- TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, **Toprak Reformu Özel Sayısı**, Ankara, 1979.
- TUİK, (1996), **Tarım Göstergeleri**.
- TUİK, (2009), **Tarım Göstergeleri**.
- TUİK, (2013), **Seçilmiş Göstergelere Göre Antalya**.
- TUİK, (2016), **Tarım Göstergeleri**.
- UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- UYANIK, Muvaffak, **Dağlarımız**, Süraeyya Bükey Basımevi, İstanbul, 1947.
- Yurt Ansiklopedisi**, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981.

DOĞU HAREKÂTI İLE TEKRAR ANAVATANA KATILAN ELVIYE-İ SELÂSE (KARS, ARDAHAN, BATUM)'DE TBMM HÜKÜMETİ'NİN HALKA YAPTIĞI YARDIMLAR

S. Esin DERİNSU DAYI*

ÖZET

1877- 78 Osmanlı- Rus Savaşı sonrası 1878 Ayastefenos ve Berlin Antlaşmaları ile Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılan Elviye- i Selase (Kars, Ardahan, Batum), 3 Mart 1918 yılında Brest- Litovsk Antlaşması ile Anavatan'a katılmıştı. Ancak Mondros Mütarekesi sonrası İngilizlerin baskısı ile bu bölge doğrudan İngilizlerin dolaylı olarak Ermeni ve Gürcülerin işgaline maruz kalmıştı. TBMM Hükümeti'nin Eylül 1920'de başlattığı Doğu Harekâtı ile sonucu Elviye- i Selase bölgesi aşamalı olarak tekrar Anavatan'a katılmıştı. (16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile kaybedilen Batum hariç)

Milli Mücadele'nin askeri ve siyasi zaferleri sonucu tekrar Anavatan'a katılan Türk topraklarında, hemen askeri ve mülki idare kurulmasına çalışılmıştır. Daha sonra ise yıllarca düşman işgali ve zulmü altında kalarak her bakımdan mağdur olan, bölge halkının güvenliğini, geçimini ve yaşamasını kolaylaştıracak birtakım uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalar içinde bölge halkına vergi muafiyeti veya vergi indirimi, yakılan- yıkılan evlerini onarım ve barınacak hale getirmek için inşaat malzemeleri, tarlalarına ekmek için tohumluk, büyük ve küçük hayvan temini, vs. yer almaktadır.

Tebliğimizde Elviye- i Selase'nin de kurtuluşu ve Anavatan'a tekrar katılması sonrası idari, siyasi ve askeri uygulamalarının boyutu ve bunların iktisadi ve ekonomik hayat üzerindeki etkileri konusu, alan ile ilgili ana ve araştırma eserlere dayanılarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Elviye- i Selase, Doğu Harekâtı, TBMM Hükümeti, Vergi Muafiyeti, İktisadi ve Ekonomik Hayat.

THE AIDS OF GRAND ASSEMBLY GOVERNMENT IN ELVIYE-I SELASE (KARS, ARDAHAN, BATUMI) THAT REUNITED WITH THE MOTHERLAND WITH EASTERN OPERATION

ABSTRACT

After 1877-78 Ottoman-Russian war, Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batumi), which was left as war compensation to Russia due to Treaties of Ayastefenos and Berlin in 1878, reunited with Motherland with Brest-Litovsk Treaty on 3 March 1918. However, with the pressure of the Great Britain after the Armistice of Mudros, this region was indirectly exposed to the occupation of the Armenian and Georgian and directly by the Britain with The Eastern Operation, which was initiated by the Turkish Grand National Assembly in September 1920, the Elviye-i Selase region was gradually reunited with the Motherland. (Except for Batumi, which was lost with 16 March 1921 Moscow Treaty)

The military and political victories of the National Liberation resulted in the re-establishment of the military and civilian administration immediately in the Turkish territories, uniting with Motherland. Afterwards, a number of practices introduced in order to improve the quality of lifestyle, of the people who suffered from the occupation and the tyranny of the enemy for years. These practise included tax relief or tax reduction, construction materials to repair destroyed or damaged shelters, seeds for agricultural activities and livestock supplies.

This paper will analyse the scope of administrative, political and military practices, their impact on social and economic life, following the Liberation of Elviye-i Selase and its re-unification with the Motherland based on primary and secondary sources.

Key Words: Elviye-i Selase, the Eastern Operation, Turkish Grand National Assembly, Tax Relief, Social and Economic Life.

---

* Prof. Dr., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı ve Enstitü Müdürü.

Elviye-i Selase/ Üç Sancak olarak tanımlanan Kars, Ardahan ve Batum Sancakları 1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrası, 3 Mart 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın 19. Maddesi'ne göre Çarlık Rusyası'na savaş tazminatı olarak bırakılmıştı¹.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 12 Şubat 1918'de başlatılan Türk askeri harekâtı esnasında Bolşevik Rusya ile imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest- Litovsk Antlaşması ile 40 yıllık Rus esareti sona ermiş; 3 Nisan 1918 günü Ardahan, 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da da Kars işgalden kurtarılarak tekrar Anavatan'a katılmıştı². Üstelik Brest- Litovsk Antlaşması'na dayanılarak 12 Haziran 1918 günü tüm Elviye-i Selase'de yapılan plebisit/ halk oylamasına göre oy kullanan 87.048 kişinin 85.124'ün Anavatan'a katılma kararıyla bu vatan topraklarının Türklüğü ve Anavatan tercihleri perçinlenmişti³.

23 Nisan 1920 günü Ankara'da açılan TBMM'ne Elviye-i Selase'yi / Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum) temsilen Kars'tan 3, Ardahan'dan 2, Oltu'dan 2, Batum'dan 5 mebus ile toplam 12⁴ mebus ile katılım sağlanmıştır.

17 Mayıs 1920 günü Elviye-i Selase'den Oltu Hükümeti Şura Heyet-i Reisi Yusuf Ziya Bey'in Meclis'e mazbatasını sunduğu gün⁵ -ki kendisi Elviye-i Selase'den gelen ilk mebusur- Oltu'nun ve Elviye-i Selase'nin Anavatan ile birleşmesi resmen gerçekleşmişti. Nitekim aynı gün Yusuf Ziya Bey, TBMM tarafından Oltu Mutasarrıflığı'na tayin edildi.

Kars Mebuslarının Meclis'e katılmaları 3 Ağustos 1921⁶ günü, Ardahan Mebusu Hilmi Bey'in katılımı da 30 Temmuz 1921 günü olmuştur.

Kırşehir Mebusu Müfit Efendi, 17 Mayıs 1920 günü Meclis'e sunduğu bir takrirle *“Elviye-i Selase'nin Büyük Millet Meclisi'ne mebus izamı suretiyle anavatana iltihak ettikleri kavlen ve fiilen ve resmen sabit olmuş ve Meclisi Alice de bu husus ihtiramlar ve teşekkürlerle kabul edilmiştir. Eczayi vatandan madut bulunan mahalli mezkûr için Heyeti İcraiyece icap eden teşkilatın yapılması vuku bulacak her türlü taarruza karşı muhafaza ve müdafaatın*

¹ Daha geniş bilgi için bkz. S. Esin Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998, s. 248- 276.

² S. Esin Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998, s. 50- 52.

³ S. Esin Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 60- 67.

⁴ Batum'dan, Ahmet Fevzi Efendi, Hicabizade Akif Bey, Ali Rıza Bey, Hatotzade Ahmet Nuri Efendi, İmamzade Mehmet Edip Bey; Oltu'dan, Tahirbeyzade Yasin Haşimoğlu (Akdağ), Haşimoğlu Rüstem (Acar) Bey; Kars'tan Ali Rıza (Ataman) Bey, Fahrettin (Erdoğan) Bey, Cavit (Erdel) Bey; Ardahan'dan Osman Server (Atabek), Filibeli Hilmi Bey. Bkz. S. Esin Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998, Ekler: Fotoğraflar ve Resimler, s. 16- 18.

⁵ **TBMM, Zabıt Ceridesi**, I/2, TBMM Matbaası, Ankara, ?, s. 30. Diğer Oltu Mebusu Rüstem Bey de, 4 Eylül 1920 günü TBMM'ne katılabilmektedir. **TBMM, Z.C.**, I/3, s. 517- 518.

⁶ **TBMM, Z.C.**, I/11, s. 404.

icrası şeran ve kanunen elzem olduğundan Heyet-i Müşarileyha bu bapta salahiyeti kâmile verilmesini teklif ederim"⁷ teklif etmiştir.

Aynı gün Erzurum Mebusu Salih Bey'de sunduğu bir takrirle "*Rus tahakkümünden ecnebi desaisinden, Ermeni mezaliminden lütfü hak ve azmi millileri sayesinde kurtulmuş olan Elviye-i Selase Müslümanları hakkında icap eden teşkilatı mülki ve askeri hususlarının muhitin kabiliyeti fitriye ve nezahetleri dairesinde tatbiki için İcra Vekillerine salahiyeti kâmile verilmesini teklif ve istirham ediyorum*"⁸ diyerek verilmesini istemişti.

Anlaşıldığı üzere, bölge halkı mütarekeden sonra, önce İngilizlerin sonra da Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğramış ve henüz resmen kurtuluş ve özgürlükleri sağlanamadığı halde halk için gerekli tedbir ve kararların alınması düşünülmüştü. Nitekim 17 Mayıs 1920 günü Yusuf Ziya Bey TBMM tarafından Oltu Mutasarrıflığı'na⁹ atanarak, idari teşkilatlanmanın ilk adımı da atılmıştı.

28 Eylül 1920 günü Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın komutasında başlatılan askeri harekâtla 28 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenik, 1 Ekim'de Kağızman, Kulp/ Tuzluca, 22 Ekim'de Digor, 30 Ekim'de Kars tekrar Anavatan'a katılmıştı.

23 Şubat 1921'de Artvin ve Ardahan, 10 Mart'ta Batum kurtarılmıştı. Ancak 16 Mart 1921 tarihinde TBMM ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nın ilgili 2. Ve 12. Maddeleri 'ne göre¹⁰ Batum Gürcistan'a bırakılmıştı.

TBMM'nin 7 Temmuz 1921 tarihli oturumunda; "*Anavatana iltihak eden arazide icra edilecek Teşkilat-ı Mülkiye Dair Kanun*"un 1. Maddesi'ne göre: Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılan Artvin, Ardahan ve Kars Liva/ Sancak teşkil edilerek; Iğdır ve Kulp Kazaları Bayezid Sancağı'na bağlanmıştı¹¹.

2. Maddesi'ne göre: Artvin Sancağı Artvin, Şavşat, Borçka'dan; Kars Sancağı Kars, Kağızman, Zaruşat, Sarıkamış'tan; Ardahan Sancağı Ardahan, Oltu, Göle ve Posof Kazalarından oluşmaktaydı.

7 Temmuz 1921 günü Vekiller Heyeti'nin şehit ailelerine arazi verilmesine dair hazırladığı bir kanun layihası Kavanin ve Muvazane-i Maliye Encümenlerine gönderilmiştir¹². Böylece Hükümet, hem şehit ailelerine ekilecek arazi vererek ailelere maddi destek verdiği

⁷ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, I/ 1, ?, s. 30

⁸ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, I/ 1, ?, s. 30

⁹ S. Esin Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998, s. 224.

¹⁰ TBMM, *Z.C.*, I/11, s. 323-324, 333.

¹¹ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, I/11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 177.

¹² TBMM, *Z.C.*, I/11, s. 150.

gibi ayrıca boş kalacak olan arazilerin tarım arazisi haline getirilerek toprağın işlenmesinin sağlanmasıyla aile ve ülke kalkınmasını, ekonomisini hareketlendirmek istemiştir.

TBMM'nin 21 Nisan 1921 tarihli oturumunda TBMM Başkanı Mustafa Kemal imzalı ve 3 Kasım 1920 tarihli “*Vilayat-ı Müstahlasa*”, yani düşman işgalinden kurtarılan vilayetler ahalisine verilen tohumluk zahirenin affı hakkında Vekiller Heyeti'nin 2 Kasım 1920 tarihli kanun layihası tasarısı ve gerekçelerini içeren layihanın takdim edilip, görüşülüp, sonuçlandırılmasını isteyen teklifi üzerine görüşmeler başlatılmıştı.

Layihanın sebebi olarak; savaş ve göç dolayısıyla Erzurum ve Erzincan liva/sancaklarını çaresiz kalan çiftçilerine 1918 sonbaharı ve 1919 ilkbaharında gerek Romanya ganimetleri ile Kağızman ve Sarıkamış askeri ambarlarından elde edilen zahireden yemeklik ve tohumluk dağıtıldığını; ancak sonbaharda ekme mevsimi geçtiğinden tohumlukların ekilemediği; şiddetli açlık sebebiyle ahalinin yemeklik olarak kullandığı; yazlık ve kışlık hububatın birbirine karışması ve dışarıdan gelen bu hububatın Erzincan ve Erzurum'un iklim şartlarına uymamasından dolayı çiftçinin ertesi sene alınan mahsul ile kendi ihtiyacını bile karşılayamadığı belirtilmekteydi. Ayrıca Erzincan ve Erzurum havalesine dağıtılan tohumluğun miktarının 36 bin kilo olup, kişi başına 7 kilo olup, çok az bir yardım olduğu; Hükümet'in bu kadarcık bir yardımına muhtaç olan halkın vaktiyle Hükümet'e binlerce kile (kilo, ölçek) yardım ve “*Tekâlif-İ Harbiye*” (harp vergisi) şeklinde mallarını ve serhadlerde hayatlarını feda eden zavallılardan tohumlukların geri alınmasının insaf e adaletle yakışmayacağı; aksi takdirde buralarda yine ziraatta buhran, sefalet ve göçün yaşanacağı ifade edilmekteydi.

Bu gerçeğin bölgede ziraat memurları ve ahalinin devamlı müracaatlarından anlaşıldığı; harbi umumi/cihan harbinde kendilerinden “*birinci misil (miktar), ikinci misil*” vs. adıyla zahire alınıp; Maliye'den alacaklı oldukları halde sesleri çıkmayan Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon Vilayetleri'nin fakir çiftçilerinden geri istenen tohumlukların affı ile durumlarının bir dereceye kadar düzeltilmesinin gerektiği belirtilmektedir.

Vilayat-ı Müstahlasa ahalisine verilmiş olan tohumlukların affı hakkında dört maddelik bir kanun (adet 331) layihası sunulmuştu. 2 Kasım 1920 tarihli bu kanun layihasında BMM Reisi Mustafa Kemal, Adliye Vekili Namına Ahmed Muhtar, Maliye Vekili Namına Adnan, Maliye Vekili Ferid, Şeriyye Vekili Fehmi, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi, Hariciye Vekâleti Vekili Ahmed Muhtar, Maarif Vekili Dr. Rıza Nur, Nafia Vekili

Mahmut Celal, İktisat Vekâleti Vekili Mahmut Celal, Sıhhiye Vekili Adnan, Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet'in İmzaları vardır¹³.

26 Kasım 1920'de Muvazene-i Maliye Encümeni Reisi Ferit (Çorum Mebusu) ile 5 arkadaşının Meclis'e sunduğu ek bir kanun layihasıyla, adı geçen Kanun'un 5. Maddesi oluşturularak; kanunun yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olduğu kabul edilmiştir.

Meclis'teki görüşmelerde Aydın Mebusu Tahsin Bey'in bu kanunun adil, insafli ve başarılı olduğu; ancak bazı Vilayat-ı Müstahlasalarda tohumluk ve yemeklik zahirenin bedellerinin tahsil edildiğinin hatırlatılması üzerine, Maliye Vekili Ferit Bey, kanunun yayımlandığı andan itibaren geçerli olduğunu, geçmişe şamil olmadığını belirtir.

Erzurum Mebusu Durak Bey, “*Buna Vilayat-ı Şarkiyye demeyelim. Erzurum, Van, Bitlis de demeyelim. Vilayat-ı Müstahlasa diyelim.(Çok doğru sesleri) Umuma teşmil edersek daha iyi olur. Oralarda o vakit Hükümet'in verdiği tohumların yüzde doksanı bitmemiştir*” diyerek devamla; “*herhalde Heyeti Celileniz bunu Vilayat-ı Müstahlasa teşmil eder ve bunu affetmiş olursa büyüklük yapmış olur*”¹⁴ der.

Yapılan görüşmeler sonunda (Birinci Reis Vekili Hasan Fehmi Beyefendi) Reis Bey'in; ismi zikredilmeyerek (düşmandan istihlas edilen mahaller ahalisi) şeklinde maddenin değiştirilmesi teklif edilerek kabul edilmiştir¹⁵ sözleri gerekli düzeltmenin yapılmış haliyle madde kabul edilmiştir.

13 Ekim 1921 tarihinde TBMM Hükümeti, Rusya Şuralar Hükümeti, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri arasında imzalanan antlaşmanın 8. Maddesi'ne dayanılarak hududa yakın bölge halkının yaylak ve kışlak ihtiyacı ile ilgili bir kararname hazırlanmıştı. Bu kararname İktisat Vekâlet'inin 2 Şubat 1922 tarihli, Hükümet'in de 12 Şubat tarihli teklifiyle hazırlanmıştı. Kararnameye gör; daha sonra Gürcü Hükümeti ile bir anlaşmazlığa sebebiyet vermemek üzere, yaylak ve kışlak için hududu geçecek her iki taraf tebaasına ait ağnam vergisinin ne şekilde alınacağı ve Gürcü tebaasına ait ağnamın dışında tutulamayacağı belirtilmekteydi¹⁶.

22 Şubat 1922 tarihinde Kars'taki muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için çıkarılan Kararname'de de; Kars'taki muhacir ve mültecilere, muhacirin tahsisatından yardım edilmekte iken, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekâlet'ince temin edilen tahsisatın kesilmesiyle muhacirlerin ve maaş verilmeyen asker ailelerinin pek elim bir zaruret ve sefalet içinde olmalarından dolayı acilen beş bin ve ilkbahar ekimi için otuz bin tohumluk parasının

¹³ TBMM, Z.C., I/10, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 60-61.

¹⁴ TBMM, Z.C., I/10, s. 62.

¹⁵ TBMM, Z.C., I/10, s. 63.

gönderilmesi için Kars Mutasarrıflığı'ndan¹⁷ bildirilmesiyle beş bin liranın Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekâlet'inden veya Hilal-i Ahmer'den, tohumluğun da İktisat Vekâlet'inden gönderilmesi kararı yer almıştı¹⁸.

Bölge halkının 1877-78, 1878-1918, 1918-21 yıllarına kadar süren savaş ve Anavatan'dan ayrılığın maddi ve manevi yükünün altında çok ezildiği muhakkaktı. Ekonomik ve mali açıdan destek olunmak ve bölge halkını rahatlatmak için 30 Nisan 1922 tarihinde bir kararname çıkarılmıştı. Kararnameye göre; Madde 1- Kars, Ardahan, Artvin livaları ile Iğdır, Sürmeli kazalarında maktu vergi istifası hakkındaki 11 Ağustos 337 tarihli kanunun meriyeti ahkâmı üç yüz otuz sekizsene-i maliyyesi nihayetine kadar temdid edilmiştir.

2- Kanun-u mezkûrun dördüncü maddesindeki muafiyet üç yüz otuz senesi için cari olacağı gibi bu sene zarfında gelecek muhacirin dahi 339 sene-i maliyyesi nihayetine kadar işbu muafiyetten müstefid olacaktır.

3- 1 Mart 338 tarihinden muteber olan işbu kanunun icrasına maliye vekili memurdur¹⁹.

TBMM Hükümeti'nin 21 Eylül 1922 tarihli 10 maddelik kararnamesi ile de²⁰ Kars, Ardahan ve Artvin livalarıyla Iğdır ve Kulp kazaları havalisinden olup köy ve kasabalarda yerleşmiş bulunan ve ziraatla uğraşanların ziraat ettikleri arazileri 1922 başında geçerli olmak üzere adlarına kaydedilerek tapu verileceği, Harbi Umumi de hicret edip geri dönmeyenlerin arazilerini 1915'de terk edildiği anlaşılan araziler iki sene müddetle kimseye verilmeyerek bekletilecek bu müddet içinde geri gelenlere verileceği; 1. Madde de belirtilen bu araziler dışında kalan arazilerin muhacirlere dağıtılacağı gibi kararların alındığı bu kararname ile de sahipsiz ve boş kalan araziler kanun çerçevesinde ve hukuki ölçülerde ihtiyaç sahibi olan ziraatla uğraşan çiftçilere, köylülere dağıtılarak, araziler tekrar tarıma açılmış ve hem bölge halkına hem de ülke ekonomisine ciddi destek sağlanmıştı.

TBMM'nin 31 Ekim 1921 tarihli oturumunda “*Düşmandan istirdadedilen ve edilecek olan mahaller ahalisine muavenet hakkında kanun layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatası*” görüşülürken kanun aleyhine de bir görüş ileri sürülmeyip doğrudan maddelere geçilmişti.

“*Madde 1: İstirdadedilen ve edilecek olan mahallerde düşman tarafından tahrip ve yağma edilen veya harb sebebiyle dışarı hasar olan kasaba ve karyeler ile çiftliklerin elyevm*

¹⁷Kars Mutasarrıfı, Eski Artvin Mutasarrıfı Ali Rıza Bey idi.

¹⁸İsmail Eyyüpoğlu, **Elviye-i Selase'de İdare Teşkilatlanma (1918- 1921)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman: Doç. Dr. S. Esin Dayı, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2003, s. 251.

¹⁹ İ. Eyyüpoğlu, **Elviye-i Selase'de İdare Teşkilatlanma (1918- 1921)**, s. 252.

²⁰ İ. Eyyüpoğlu, **Elviye-i Selase'de İdare Teşkilatlanma (1918- 1921)**, s. 253- 254.

istifa edilmemiş olan Müsakkafat ve Arazi ve Temettü vergileriyle Aşar ve Ağnam deyinleri 1337 senei maliyesi nihayetine kadar affedilmiştir”²¹.

“*Madde 2: Mahalli mezkure ahalisinden fakru zarureti tebeyyün edenlere yemeklik ve tohumluk olarak meccanen zahire tevziine Hükümet mezundur. Bunun için maliye bütçesinde (99 a) numarasıyla ve “İstilazedelere meccanen tevzi olunacak yemeklik ve tohumluk” namıyla yeniden açılacak bir faslı mahsusa beş yüz bin lira tahsisat vaz’olunmuştur*”²².

“*Madde 4: Tahrip ve ihrak edilen mebaninin inşası için miri ormanlardan usulü dairesinde katettirerek ağaç ve keresteler Orman Resminden muaftır.*”²³

“*Madde 5: Ücretsiz verilecek kerestelerin katiyatı istirdat tarihinden itibaren nihayet üç senede hitam bulacaktır*”²⁴.

“*Madde 6: Bilaresim verilen keresteyi duçarı hasar olan binaların, yapıların inşasına sarf etmediğini tahakkuk edenler kerestenin piyasa mucibince kıymetini vergiyle ödemeye mecburdurlar*”²⁵.

“*Madde 7: Bu suretle verilecek kerestelerin nevi ve miktarına ve tarifesine göre bilhesap tebeyyün edecek resmi mirisi muvazenei umumiye de (miri ormanlar hasılatı) faslına irat ve (istilazedelere miri ormanlardan meccanen verilecek kerestenin bedeli) namıyla Maliye bütçesinde yeniden açılacak (99 B) faslına tahsisat kaydolunacaktır*”²⁶.

“*Madde 8: İşbu mahaller ahalisine vesaiti nakliye ve hayvanat tevzii için Maliye bütçesinde yeniden açılacak (99 C) faslına beş yüz bin lira tahsisat vazolunmuştur. İşbu vesaiti nakliye ve hayvanatın bedelleri istifa olunmaz*”²⁷.

“*Madde 9: İşbu mahallerdeki muhtacı muavenet erbabı ziraata üç sene müddet zarfında üç müsavi taksitte gerek aynen gerek nakden tahsil olunmak üzere tohumluk itasına Hükümet mezundur. Bunun için İktisat Vekâleti bütçesinde (İstilazedelere tavizan verilecek tohumluk bedeli) namıyla açılan bir faslı mahsusa beş yüz bin lira tahsisat vazolunmuştur*”²⁸.

“*Madde 10: İşbu kanunun 3, 8 ve 9’ncu maddeleriyle verilen tahsisatın senei maliyeyi cariyeye nihayetine kadar sarf edilmeyen miktarı gelecek senei maliye zarfında dahi istimal edilebilecektir*”²⁹.

“*Madde 11: İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir*”³⁰.

²¹ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, I/14 TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 3.

²² TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 4.

²³ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 4.

²⁴ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 5.

²⁵ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 5.

²⁶ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 5.

²⁷ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 5.

²⁸ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 5.

²⁹ TBMM, **Z.C.**, I/14, s. 5.

“Madde 12: İşbu kanun ahkâmının icrasına Heyeti Vekile memurdur”³¹.

Görüldüğü üzere, düşman işgaline uğradığı günden, kurtuluşa kadar geçen süre içinde özellikle de düşmanın yenilip çekilirken en az insanlar kadar evlerine, mal ve mülklerine, küçük ve büyükbaş hayvanlarına ve onların barınaklarına, bağ- bahçe ve tarlalarına verdikleri maddi zararların telafisi, TBMM Hükümeti’nin çözüm bulması gereken önemli sorunlardan birisidir. Üstelik savaşın henüz devam ettiği bir zaman ve ortamda, çok ciddi ekonomik mali kaynak sıkıntılarının çekildiği bir dönemde.

Meclis’in 7 Kasım 1921 tarihli oturumunda Elviye-i Selase’den Batum Mebusu olan Edip Bey ve arkadaşlarının Artvin, Ardahan ve Kars Liva/ Sancaklarında aşar ve emlak vergilerinin birleştirilip demirbaş adıyla tahsil edilmesi hakkındaki kanun teklifleri ve Layiha Encümeni mazbatalarının görüşülmesi gerektiği düşüncesiyle Kavanini Maliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri’ne havale edilmişti³².

Yine aynı gün Batum Mebusu Edip Bey ve arkadaşlarının Meclise sundukları Artvin ve Ardahan ahalisine ait olup kışlamak üzere Batum’da bulunan hayvanattan 1921 Eylül sonuna kadar getirilecek olanlardan ithalat vergisi alınmamasına dair bir kanun teklifi ve Layiha Encümeni mazbatasını, Kavanini Maliye ve İktisat Encümeni’ne gönderilmişti³³.

16 Mart 1921 tarihinde TBMM Hükümeti’nin Bolşevik Rusya ile imzaladığı Moskova Antlaşması’nın 9. Maddesi³⁴ ve 13 Ekim 1921 tarihinde Kafkas Hükümetleri olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Bolşevik Rusya’nın katılımı ile imzalanan Kars Antlaşması’nın 6., 7. ve 8.³⁵ Maddelerine göre Artvin ve Ardahan ahalisi antlaşmalarla

³⁰ TBMM, Z.C., I/14, s. 5.

³¹ TBMM, Z.C., I/14, s. 5.

³² TBMM, Z.C., I/14, s. 92.

³³ TBMM, Z.C., I/14, s. 93.

³⁴ **9. Madde:** “Bağıtlı Taraflar, iki ülke arasındaki bağlantıların kesilmeden sürdürülmesi amacıyla, demiryolu, telgraf vb. gibi ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirmede ve iki ülke arasında, zorluklarla karşılaşmaksızın, kişi ve malların özgürce geçişini sağlamak için gerekli önlemlerin, ivedilikle aralarında anlaşarak alınmasını yükümlenirler. Bununla birlikte, yolcuların ve ticaret eşyasının girip çıkışında ülkelerden her birinde yürürlükte bulunan yasalar bütünüyle uygulanacaktır.” (İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920- 1945)**, I, TTK, Ankara, 1989, s. 35.)

³⁵ **6. Madde:** “Türkiye, işbu Antlaşmanın 4. Maddesinde gösterilen sınırların kuzeyinde bulunan ve Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti ve limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan’a bırakmağa razı olur:

Birincisi: İşbu Maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması.

İkincisi: Batum limanı üzerinden Türkiye’ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gümrük vergisine bağlı tutulmayarak ve hiçbir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten bağışık biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye’nin özel harcamalarından da ayrı olarak, Batum limanından yararlanmasının sağlanması.

Bu Maddenin uygulanması için işbu Antlaşmanın imzasından hemen sonra ilgili taraflar temsilcilerinden oluşan bir Komisyon kurulacaktır.”

tanınan haklardan yararlanmakta, alıştığı üzere sınırın öte tarafında kalan yazlak ve kışlaklardan yararlanarak, alıştığı üzere hayvanlarını sınırdan geçirerek otlaklardan da faydalanmayı sürdürmekteydi.

7 Kasım 1921 günü Elazığ Mebusu Rasmi Bey’in “*Muvakkaten düşman istilasına ..... dair sunduğu kanun teklifi ve Layiha Encümeni mazbatası, “Vatanın tamamîyet ve masumiyeti mülkiyetini..... cihetle”* reddedilmişti³⁶.

Elviye-i Selase’den Batum Mebusu Fevzi Efendi ve arkadaşları, Elviye-i Selase’ye bir Tahkik Heyeti gönderilmesi hakkında bir tahrir sunmuşlardı³⁷.

Elviye Selase Mebuslarının tahrirleri görüşmeler sonucu, Dâhiliye Vekâlet’ine havale edilmişti³⁸.

10 Kasım 1921 tarihli Meclis oturumunda muhtaç olan çiftçilere dağıtılan tohumluklar hakkındaki 30 Nisan 1921 tarihli Kanun’un 1. Maddesi’nin “*Ek Maddesi*”ndeki “*Düşman ayağı girmedığı halde ateş muntikasına tesadüf ederek senelerce cephe ittihaz edilmiş mahaller ahalisine de mezkûr birinci maddenin hükmü şamildir*” şeklindeki ifadedeki “*senelerce*” kelimesi tartışma yaratmıştı. Sonuçta “*senelerce*” ifadesi maddeden çıkarılmış haliyle 1. Maddede kabul edilmişti³⁹.

29 Kasım 1921 tarihli Meclis oturumunda Kars Mebusları Cavid Bey, Fahreddin Bey ve Ali Rıza Beylerin 28 Kasım 1921 tarihli tahrirleriyle Iğdır ve Sürmeli kazaları halkına yardım edilmesi istenilmekteydi.

Kars Mebusları aracılığı ile BMM Riyaseti ’ne gönderilen Iğdır Müdafaa-i Hukuk ve Belediye Reisi, Paşa ve üyeler Baba ve Hacı Mirza imzalı telgrafta; “*Düşmanların zulüm ve hakareti neticesinde senelerden beri muhaceretle uğraşmış bisahip şehrimizde aç ve çıplak haleti nezide olan Türk yavrularının bugünlerde dahi İran’dan kendi arazilerine avdet eden ve yolda Makuhanlarının kürtleri tarafından talanlanmış olan yüzlerce Türk balaları felakete uğramıştır. Hükümete birçok müracaatlarımız neticesinde hiçbir muavenet olmadı. Açlıktan ve soğuktan köşelerde hasta olup tedavisiz ölen zavallı Türk yavrularının, belediyenin*

7. Madde: “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti, ortak sınır bölgeleri halklarının Karma bir Komisyonca, gümrük, polis ve sağlık işleri alanlarında konulacak öncelikli yasalara uymaları koşulu ile sınırı geçmelerini kolaylaştırmağı yükümlenirler.*”

8. Madde: “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükümeti iki ülkenin sınır bölgesi halklarının sınırın öteki yanında bulunan kışlık ve yazlık otlaklarından yararlanmaları zorunluğunu göz önünde tutarak, sözkonusu halkların hayvanlarını sınırdan geçirmek ve alışıldığı üzere otlaklardan yararlanmak hakkını vermediği kabul ederler. Sınırdan geçiş sırasında uygulanacak gümrük işlemleri ile polis, sağlık vb. önlemleri Karma bir Komisyonca belirlenecektir.*” (İ. Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, I, s. 43- 44.)

³⁶ **TBMM, Z.C.**, I/14, s. 93.

³⁷ **TBMM, Z.C.**, I/14, s. 107.

³⁸ **TBMM, Z.C.**, I/14, s. 120- 121.

³⁹ **TBMM, Z.C.**, I/14, s. 146.

muavenet imkânı olmadığı için cesetleri sahipsiz kalıp köpekler tarafından ekil ve birçokları ise kefensiz defnoluyorlar. Acıklı ümitsiz, ağlayan dilenci Türk çocukları insanın yüreğini kan ile dolduruyor. Afrika'nın çöllerinde bile bulunmayan sefalet bu zavallı Türk evinde hükümdardır. Belediyenin hiçbir varidatı olmadığından muavenetten acizdir.

Şehrin umumi varidatı emvali metruke namıyla Hükümet tarafından idare olunuyor. Şehrimizde belediye namına eytamhane, eczane, hastane, mektep ve saire yoktur. Belediyenin idaresi için bir binası yoktur. Ve çavuşu beslemeye iktidarı yok. Belediye gülünç bir halde yaşıyor. Ancak kuru nam taşıyor. Millet her vergiyi verdiği halde bir milli idareye malik değildir. Şehrimiz idaresizlikten yıkılıp dağılıyor. Güzelliğini kaybediyor. Bu gayritabii hallere nihayet vermek için ve daimî vakitte muhtaçlara muavenette bulunmak için şehrin umumi varidatının Hükümet tasarrufundan iadesi ile belediye idaresine teminini siz muhterem olan milletvekilleri müdafilerimizin vasıtasıyla bu halleri Büyük Millet Meclisi'ne bildirmenizi istirham ediyoruz”⁴⁰.

Bu takrir Dâhiliye, Sıhhiye ve Muavenet-i İctima-i Vekaletleri'ne ayrı ayrı tebliğ edilerek; cevap ile birlikte yapılması mümkün şeyler hakkında bilgi verilmesi istenilmiştir⁴¹.

Aynı gün Kars Mebusu Ali Rıza Bey, miri hayvanatın şehir sokaklarında telef olduğuna dair Müdafaa-i Milliye ve Sıhhiye Vekâletleri'ne bir takrirle açıklama istemektedir. Takirde; *“Her sabah yollarda arabalarla taşınmakta olan sığır lâşelerine (leşler) tesadüf edildiği gibi bugün de hemen hemen Meclise yakın olan Hariciye Vekâlet'inin karşısında birkaç öküz ve mandanın postları yüzülmekte olduğunu gördüm. Bu hal geçen sene Şark cephesindeki hali hatırlatıyor. Mesele yalnız milletin vermiş olduğu malların telef edilmesiyle neticelenmiyor. Belki de elimizde kalmış ve yegâne ümidi olan birkaç malını bile mahvedebileceğini gösteriyor. Çünkü bu lâşeler arasında birçok genç ve tavlıları da vardır. Bu ise vebayı bakari (Çöme) olmak muhtemeldir. Huda negerde bu gibi sâri hastalık memleket için felakettir. Binaenaleyh; bu malların mahvına sebebiyet veren her nedense değil bir gün, bir dakika evvel tedabir ittihazını Müdafaa-i Milliye ve Sıhhiye vekâletlerinden istizah ederim”⁴².*

Ali Rıza Bey'in her türlü yokluk ve imkânsızlıkların yaşandığı bir dönemde gösterdiği hassasiyet ve konu hakkında açıklama istenmesi kabul edilmiştir.

Meclis'in 20 Aralık 1921 tarihli oturumunda Kütahya Mebusu Besim Atalay'ın, *“Memleketimiz ziraat diyarı olduğu gibi ziraatımız da öküzlerin üzerine dayanıyor.*

⁴⁰ TBMM, Z.C., I/14, s. 392- 393.

⁴¹ TBMM, Z.C., I/14, s. 393.

⁴² TBMM, Z.C., I/14, s. 393.

Anadolu'da fazla bir öküzün vücudu bir avuç fazla ekinin istihali (üretimi) demektir. Halktan (askeri vesaiti nakliyenin) temini için toplanan öküzler her gün gözümüzün önünde kırılıp gidiyor. Maalesef bunlara ciddi bir çare bulamıyoruz” diyerek; “*Cihet-i askeriyede bulunan lâgâr (zayıf, arık, cılız) ve dermansız öküzler bilabedel (bedelsiz) fakir köylülere verilecektir*”⁴³ şeklindeki 26 Kasım 1921 tarihli bir kanun teklifi görüşülür.

Bu söz konusu öküzler ve kağnılar Sakarya Savaşı öncesi ve hazırlıklar çerçevesinde 7-8 Ağustos 1921’de Başkomutanlık emri olarak yayınlanan “*Tekâlif-i Millîye Emirleri*”⁴⁴’nin 5. ve 10. Maddelerine dayanarak halktan toplanmıştı.

Görüşmeler esnasında Konya Mebusu Vehbi Efendi bunların zayi olmadan köylülere dağıtılmasını ister ve “*...biliyoruz, bir köylü, o bir kötü araba ile o iki öküz ile on dönüm ziraat yapar. Onun malı, mülkü, serveti, samanı maahasılı odur. Öküzü bir kağnyı almak olaydır. Ama onu yerine koymak için o rençberin ömrünün nihayetine kadar çalışması lazımdır. O, aldıktan sonra onu geçimi, idaresi kalmıştır. Bu iyi bilinmeli*”⁴⁵ diyerek ziraatla uğraşan köylüler için öküzün ve kağnının ne kadar kıymetli olduğunu vurgular.

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey (Saruhan), “*... Bir tarafta bir ihtiyaç ve zaruret vardır. Bizi o ihtiyaç, o zaruret maalesef zürrainın (çiftçinin) malına doğru el uzatmak mecburiyetine sevk ediyor. İşte bu mecburiyeti ortadan kaldırmak lazım geliyor*” diyerek bu konuda Müdafaa-ı Milliye Müsteşarlığı ve Mükellefiyet-i Zaruriye Komisyonu’ndan çok yardım aldığından bahsetmektedir⁴⁶.

Bu arada halktan toplanan bu hayvanların bir kısmının da hastalıktan öldüğü anlaşılmaktadır. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey; “*...maalesef bu devletin temeli mesabesinde olan zürrain bu hayvanatın ölmesi bizi vahim neticeye götürecektir. Ordunun istinatgâhı onlardır. Makinamız yoktur. Kuvvetlerimiz bütün ondan başka bir şey değildir.*

⁴³ TBMM, Z.C., I/15, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 173.

⁴⁴ **5 No’lu Tekâlif-i Millîye Emri’nin 1. Maddesi:** “*Cihet-i askeriyeye suver-i muhtelif ile ordu ihtiyacı için alınan vesait-i nakliyeden hariç olmak üzere memlekette kalan vesait-i nakliye ashabi her ay ordu malzemesinden bir kısmını kendi vasıtasıyla yüz kilometrelik bir mesafeye meccanen nakle mecburdur. Bu naklin devam ettiği müddetçe vasıta sahibi ve hayvanatı ordu anbarlarından iâşe olunur*”; **10 No’lu Tekâlif-i Millîye Emri’nin 1. Maddesi:** “*İşbu emri tebliğ eden Tekâlif-i Millîye Komisyonu kendi mıntıklarında bulunan ve cinsleri atideki tasrih olunan bil-cümle vesait-i nakliyenin yüzde yirmisine vaz’iyet edeceklerdir. Vesait-i nakliyenin cinsleri: a- Dört tekerlekli yaylı arabalar. b- Dört tekerlekli at ve öküz ve kağny arabaları... Arabalar bil-umum teçhizat ve hayvanları ile beraber olacaktır. c- Binek ve topkeşan hayvanatı. d-Deve ve merkep... 4.Maddesi:* “*Komisyonlar tarafından derc olunan vesait-i nakliye o mahaldeki ahzı asker şu’belerine teslim olunacaktır. Şu’bat’ın tesellim ettikleri bu vesait-i nakliyeden arabalar ve hayvanlar mümkün ise sahipleri mükellefenden ise sahipleriyle değillerse mükellefın meyânında araba ve hayvan sevk ve idaresine aşına ikmâl efradından müntehap neferlerle idare olunacaktır. Bu vesait-i nakliye şu’bat merkezinde toplanacak ve şu’belerce i’âşe ve muhafaza edilecektir*”. (Serpil Sürmeli, **Milli Mücadele’de Tekâlif-i Millîye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s. 67,72-73.)

⁴⁵ TBMM, Z.C., I/15, s. 176.

⁴⁶ TBMM, Z.C., I/15, s. 175-176.

Bütün istihsalâtımızın yegâne âmili olan bu hayvanatın alınarak israf edilmesine meydan vermesi dolayısıyla İktisat Vekili Bey vazifesini yapmamıştır” diyerek devamla, “bu ihtiyaç eylevm bakidir. Orduya vesaiti nakliye lazımdır. Ve ikinci defa alacak membaa yoktur. Onu hüsnü istimal etseydiler kırk elli binini birden alıp da açlıktan öldüreceklerine ihtiyaç nispetinde alsaydılar, bugün bu membaa baki kalacaktı. Buyuruyorlar ki, Müdafaa-i Milliye vekâleti para verecek vesayeti nakliye alınacak. Öküzler öldükten sonra mı alınacak? Hikmeti hükümet bu mudur rica ederim, ilkbaharda ziraat yapılamayacaktır. Çünkü hayvanat yoktur. Ziraat yapılmazsa ordu olmaz, millet olmaz. Anadolu'da oturan bir milletin zahiresinin Avrupa'dan gelmesinden daha büyük bir ar olamaz. Böyle kıymetli bir araziye malik olan bir millet hariçten zahire celp etmek ihtiyacını duymamalıdır. Şimdi nazarı dikkate almışlar. Öküzler bakılmamış, ölmüş. Çünkü kayıkçı, arabacı ölmüş. Müdafaa-i Milliye Vekili ile muhaberede imişler. Maliye Vekili para verecek hayvanat alınacak. Öküzler ne olacak? Esasen öküz kalmamış. Yalnız düşünüyorum ki, ordu yarın ihtiyaç karşısında kaldığı zaman köylünün elinde kalmış olanlara müracaat etmeyecekler mi? Hastalık gayet büyüktür, ihtimal edilecek bir mesele değildir. Ordunun hayatını teşkil ediyor. Milletın hayatını teşkil ediyor”⁴⁷ sözleri ile çiftçi ve köylülerin ihtiyaçları dile getirilmektedir.

Sonuç olarak Millî Mücadele'nin askeri ve siyasi zaferleri sonucu tekrar Anavatan'a katılan Türk topraklarında hemen askeri ve mülki idare kurulmasına çalışılmıştır. Daha sonra ise yıllarca düşman işgali ve zulmü altında kalarak her bakımdan mağdur olan, bölge halkının güvenliğini, geçimini ve yaşamasını kolaylaştıracak birtakım uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalar içinde bölge halkına vergi muafiyeti veya vergi indirimi, yakılan- yıkılan evlerini onarım ve barınacak hale getirmek için inşaat malzemeleri, tarlalarına ekmek için tohumluk, büyük ve küçük hayvan vs. yer almaktadır.

I. TBMM, Hükümeti tüm bunları gerek kanun gerekse kanunnameler ile bölge halkının iktisadi ve ekonomik hayatını canlandırmaya yönelik aldığı tedbirler ve uygulamalarla gerçekleştirmeye çalışılmıştır. Üstelik henüz cephelerde savaşlar tümüyle bitmemiş, askeri ve siyasi mücadele devam ederken; her türlü maddi imkânsızlıklar içinde dahi, fakir ve mağdur halkından koruyucu, kollayıcı, şefkatli ellerini çekmemiştir.

KAYNAKÇA

1.Resmi Yayın ve Tutanaklar

⁴⁷ TBMM, Z.C., I/15, s. 179.

Düstur, I/3, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929.

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, I/ 1, Ankara, 1958.

TBMM, Zabıt Ceridesi, I/2, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

TBMM, Z.C., I/3, TBMM Matbaası, Ankara, 1990.

TBMM, Z.C., I/10, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

TBMM, Z.C., I/11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.

TBMM, Z.C., I/14, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.

TBMM, Z.C., I/15, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.

2.Araştırma Eserler

DAYI, S. Esin, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 1998.

EYYÜPOĞLU, İsmail, **Elviye-i Selase'de İdare Teşkilatlanma (1918- 1921)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman: Doç. Dr. S. Esin DAYI, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2003.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920- 1945)**, I, TTK, Ankara, 1989.

SÜRMEİ, Serpil, **Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

TÜRKİYE’DE FINDIK PİYASASININ OLUŞUMU VE TÜCCARLARIN ROLÜ

İhsan Seddar KAYNAR*

ÖZET

Erken Cumhuriyet döneminde tarım ürünleri ülke ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Tarım ürünleri piyasalarının oluşum sürecinde, kooperatiflerin örgütlenmeye başlaması yeni bir aşamayı başlatmıştır. Fındık üreticilerinin üye olduğu bir kooperatif olarak FİSKOBİRLİK’in kuruluşu özellikle Karadeniz bölgesinin kalkınmasında çok önemli olmuştur.

Tarım ürünlerinin piyasalarının oluşumunda, her ürün için farklı değişkenler devreye girmektedir. Fındık piyasasının oluşumunda, üreticilerden ve FİSKOBİRLİK’ten çok daha önemli bir rolü ürünü üreticilerden alan ve piyasaya aracılık eden tüccarlar üstlenmiştir. Destekleme alımları ile devletin fiyata [geç] müdahalesi, çoğu zaman tüccarların etkinliğini daha da artırmıştır. Fındığın Cumhuriyet tarihi boyunca ülkenin en önemli dış ticaret ürünlerinden biri olması, gündemde daha çok yer almasını sağlamışsa da çok dar bir bölgede belirli bir alanda sınırlı sayıda üretici tarafından üretilmiştir. Üretildiği bölgede 1950’li yıllarda monokültür olmaya başlamıştır. Piyasa fiyatı ne olursa olsun, üreticilerin fındığı piyasaya ulaştırmak zorunda olması ve üretimden önce yapılan alivre satışlar; politika yapımcıların üreticilerin çıkarlarını korumalarını zorlaştırmıştır.

Çalışmada 1950’li yıllarda Demokrat Parti döneminde 1951’den 1958’e kadar düzenli yapılan destekleme alımları incelenmiştir. Bu yıllar, Fiskobirlik’in kooperatifçilik ilkelerine uygun olarak destekleme alımlarını üreticiden yaptığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı yıllarda tüccarlar özel durumlar gerekçelendirilerek bu alımlardan faydalanmıştır. Devletin ilgisinin fındık üretiminden, fındık satışına yöneldiği 1960larda tüccarların da Fiskobirlik ortakları gibi destekleme alımlarından yararlandığı döneme girerken, bu çalışmada 1950’li yıllardaki uygulamalar incelenecektir. Çalışmanın Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden birincil kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fındık, FİSKOBİRLİK, Demokrat Parti, Tüccar, Piyasa.

THE MAKING OF THE TURKISH HAZELNUT MARKET AND THE ROLE OF THE MERCHANTS

ABSTRACT

During the early Republican period, agricultural products had an important place in the country's economy. In the process of the making agricultural products markets, the institution of cooperatives had opened a new phase. FİSKOBİRLİK was established by hazelnut producers that had become especially important in the development of the Black Sea region. In the making of markets for agricultural products, one can identify different elements for each product, which had played important roles. Merchants, for instance, had a more significant role in the hazelnut market than the producers and FİSKOBİRLİK. Activism of merchants increased with state's support purchases and (albeit late) intervention to market prices.

Hazelnut was one of the most important foreign trade products of the country. This point put the hazelnut on government's agenda. However, it continued to be produced by a limited number of producers in a very limited area. In 1950s, it began to be monoculture in the Black Sea region. Regardless of the market price, the fact that producers have to sell the hazelnut and the advanced sales made before harvest; policy makers could hardly protect the interests of producers.

The study examines the “support purchases” made by the state during the Democratic Party throughout the 1950s. The main source of this study is “Fonds of Republican Period” section of the State Archives. Accordingly, support purchases continued regularly between 1951 and 1958. In this period, while FİSKOBİRLİK did the support purchases from producer's in accordance with the cooperative principles, merchants also benefited from these purchases occasionally sowing special circumstances as justification. In the 1960s, when the attention of the government shifted from hazelnut production to its sell, merchants began to take advantage of support purchases just like partners of FİSKOBİRLİK.

Key Words: Hazelnut, FİSKOBİRLİK, Democratic Party, Merchants, Market Price.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, seddar@gmail.com

GİRİŞ

Tarım kesimine yapılan düzenli destekleme alımları, uzun vadede çiftçilerin ürün tercihlerini etkileyen en önemli unsurlardan biridir. 1930'larda kooperatifleşmesinin başlaması ile pek çok ürün için kooperatif kurulmuştur. Kooperatiflerin birliklere dönüşmesi ve kurumsallaşması süreci uzun bir döneme yayılmıştır. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra 1951'de fındık destekleme fiyatı belirleyerek, üreticilerden fındık alınması için **Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği** görevlendirilmiştir. Ziraat Bankası'nın verdiği kredilerle yapılan bu alımlarda fındık piyasasının devlet eliyle kooperatifler aracılığıyla düzenlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Geleneksel olarak Türkiye ekonomisinin döviz kaynağı olarak anılan ve dış ticaret listelerinde ilk üçte yer alan en önemli tarım ürünleri üzüm, fındık ve tütündür. Bu açıdan fındık destekleme alımlarında oluşacak zararın **Milli Korunma Fonu** ile tasfiyesinin öngörülmesi dikkat çekmektedir. Diğer önemli husus ise tüccarların da destekleme alımlarından yararlanmak istemeleri ve bunun için çeşitli girişimlerde bulunmalarıdır. Gereçekler çeşitli olsa da tüccarın elinde kalan ürünlerin Fiskobirlik aracılığıyla tasfiyesinin sağlandığı yıllar olmuştur. Demokrat Parti döneminde yapılan fındık destekleme alımlarının 1940'lardaki ve 1960'lardaki destekleme alımlarından kategorik olarak önemli farkları olduğu görülmektedir. Bu farklılara işaret edebilmek ve 1950'lerin özgünlüğünü ortaya çıkarmak için çalışmada sadece bu dönem ele alınmıştır.

Çalışma temel olarak iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 1950'lerdeki fındık destekleme alımları tarihsel akışa uygun olarak bakanlar kurulu kararları incelenerek bir araya getirilmiştir. İlk bölümde, Bakanlar Kurulu'na kararların gelişi, Karadeniz bölgesini kalkındırma amacı, devlet desteğine tüccarların dahil edilmeye çalışılması ve denge unsuru olarak Milli Korunma Kanunu'nun rolü açıkça görülmektedir. İkinci bölümde bir ara değerlendirme yapılarak, ikincil kaynakların ortaya koyduğu sayısal veriler kullanılmıştır. 1950'lerin ve Demokrat Parti'nin fındık destekleme alımlarındaki özgün konumunun ortaya çıkmasında bu veriler, yapılan yorumlara önemli katkı sunmuştur.

DESTEKLEME ALIMLARI

Demokrat Parti hükümetleri, 14 Mayıs 1950'de yapılan Genel Seçim ile 27 Mayıs 1960 Askeri Darbe arasında Türkiye'yi kesintisiz yönetmiştir. Demokrat Parti'nin iktidara geldikten sonraki ilk fındık destekleme alımı 1951 yılında yapılmıştır. 1951-52 yılı fındık sezonu destekleme alımı **K/835** sayılı kararla Bakanlar Kurulu'nda 20 Temmuz 1951'de kararlaştırılmıştır. Üreticiden satın alınacak fındığın Milli Korunma Kanunu'nun 26. maddesine göre tahsis edilen 30 milyon lira ile Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nca yapılması belirlenmiştir. "**Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği**", fındığın üreticiden toplanması, işlenmesi ve satışından sorumlu olarak görevlendirilmiştir. Birliğin idare masraflarına karşılık olarak satış bedelinin %2'si kadar bir meblağ birliğe kalacaktır.¹ 9 Ağustos 1951'de **K/840** sayılı kararı ile 1951-52 üretim yılında *üreticiden fındık alınmasında Milli Korunma Kanunu'nun 26. Maddesi*'ne göre Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına memur edildiği Bakanlar Kurulunca tekrar kararlaştırılmıştır. Ayrıca tasfiye halinde bulunan Ticaret Ofisi'nin tahakkuk etmiş ve edecek karlarının fındık destekleme alımlarında kullanılması kabul edilmiştir.² Destekleme alımları için Ziraat Bankasına tahsis edilen ama kullanılmamış olan fondaki 1.284.000 liranın K/835 sayılı göre fındık satın alımında mütedavil sermaye olarak kullanılması için 26 Kasım 1951'de **K/850** sayılı Bakanlar Kurulu kararı çıkarılmıştır.³

Destekleme alımının yapılmaya başlandığı 1951 yılı fındık sezonunun ilk yılının son günlerinde 29 Aralık 1951'de "**Fındık Mahsulünün Durumu**" başlıklı bir rapor yayınlanmıştır. 1950 yılında 24 bin ton kabuklu fındıktan 11 bin ton iç fındık elde edilmişken 1951 yılı rekoltesi 80 bin ton

¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 126-54-6 "1951-1952 dönemi fındık mahsulü fiyatlarının değerlendirilmesine dair işler için Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na yetki verilmesi ve kredi tahsisi" (20.07.1951).

² **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 126-60-7 "Tasfiye halinde bulunan Ticaret Ofisi'nin tahakkuk etmiş ve edecek karlarının fındık destekleme satın alınmasında kullanılması" (09.08.1951).

³ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 127-89-13 "Muhtelif kararlarla tahsis olunup da kullanılmayan 1 929 000 liranın Petrol Ofisi'nce akaryakıt alımlarında ve Ziraat Bankası'nda tesis olunan 1 284 000 liranın da fındık satın alınmasında kullanılması" (26.11.1951).

kabuklu ve yaklaşık 35 bin ton iç fındık olduğu belirtilmektedir. İtalya'nın üretimi geçen seneye oranla %15 düşerek 28 bin ton kabuklu olarak gerçekleşmiş, İspanya'nın rekoltesi ise geçen sene ile aynı kalarak 20 bin ton tahmin edilmiştir.⁴ Eylül ayında İstanbul Borsasındaki iç fındık fiyatı 212,9 kuruş, Ekim ayında 234,49 kuruş ve 18 Aralık 1951'de 218-231 kuruşa çıkmıştır. İngiltere ve Almanya'nın alımları kısması ile fiyatlar Aralık ayında biraz daha düşmüştür. Giresun'da Eylül'de kabuklu tumbul fındık 90,75 kuruş ve Kasım'da 111 kuruş; Ordu'da ise Aralık ayında 100-110 kuruş olmuştur.

Ağustos 1951'den yılın sonuna kadar 41 milyon TL değerinde 17.545 ton iç fındık ihraç edilmiştir. Alıcı ülkeler Almanya, İngiltere, Fransa, İsviçre, Hollanda, İsveç, ABD, Mısır ve Belçika'dır. Türkiye'nin en önemli ihraç ürünlerinden birinin alıcısının az sayıda ülke olduğuna dikkat edilmelidir. 15-16 bin ton iç fındık daha, ihraç edilmek için hazır beklemektedir. Kırılmış ve Almanya'ya ihracat edilmeyi bekleyen 5.000 tonun 4.000 tonu üretim bölgelerinde ve 1.000 tonu İstanbul'da esnaf, tüccar ve ihracatçının elindedir. Aracıların elinde kalan 5.000 ton fındık, üreticiden yüksek fiyata alınmıştır. Ancak Almanların düzenli olarak yapacağı beklenen 2 milyon dolarlık Ocak ayı kontenjanları gerçekleşmemiş ve 2,5 milyon dolarlık ihaleli alım yapılmamıştır. Önemli alıcılardan olan İngilizler de alımlarını sınırlamışlar ve ihracatçı zarara girmiştir. Destekleme alımları ile sorunsuz başlayan piyasa ilişkileri, aracılardan zararının önlenmesini gündemine almış, devlet eliyle iç piyasada fiyat düşüşünün önlenmesinin çareleri aranmaya başlanmıştır. “**Fındık Mahsulünün Durumu**” raporu bu amaçla yayınlanmıştır. Somut öneriler arasında üreticiden fındığın alış fiyatının 100 kuruştan 110 kuruşa çıkarılması, kırılmış fındıkların bekletilmeden “III sayılı ihraç listesi”ne eklenmesi ve “deblokaj” bulunmaktadır.

Önerilen çözümler arasında, kırılmış fındığın tasfiyesi için kilosu 100 kuruş yerine 110 kuruştan alınması da bulunmaktadır. Pahalı alınacak olan 10 bin ton eski iç fındık, gelecek sezonun yeni ürünü açısından mahsur yaratacaktır. Dönemin koşullarında kırılmış fındığın hızla bayatladığını ve tazeliğini yitirdiğini ve işlenmek üzere hızlıca fabrikalara gitmesi gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır. Fındığın III numaralı listeye girmesi ile ihraç fiyatı %30 düşecektir. Uluslararası piyasada oluşacak fiyat düşüşü, önceden yüksek fiyat ile fındık alan ithalatçıların güvenlerini sarsacak ve piyasa fiyatını daha da aşağıya çekecektir. Ayrıca fındık fiyatının ucuzlaması ile III numaralı listedeki diğer ürünlerin de talebi düşeceği için, takas listesindeki denge tamamen bozulacaktır. Bu durum Türkiye'nin ithalat politikası için olumsuz bir durum oluşturacaktır.⁵

1952 yılının Ocak ayında; aracılardan piyasanın canlılığına güvenerek, fındığı kırarak ihraç için yaptığı hazırlık, Almanya ve İngiltere'nin yaptığı kısıtlama ile iç fındığın ihracatçının elinde kalması krizi derinleşerek sürmektedir. Krizi çözmek ve çözüm önerilerini tartışmak için 24 Ocak 1952'de Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nda bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya Giresun'dan Ali Saim Bozbağ, Fakri Çakır, Osman Nuri Aksoy ve Şükrü Yazgan, Trabzon'dan Hakkı Güreman ve Kemal Alemdağ ve Ordu'dan Abbas Akyol ile Kahraman Sağırağa adlı tüccarlar, **İstanbul Fındık İhracatçıları Birliği** adına Birlik Başkanı Refii Teksan ve bölge milletvekilleri Hayrettin Ekmen, Mazhar Şener, Tahsin İnanç, Hamdi Bozbağ, Naci Duyduk ve Vahit Yöntem katılmıştır. Fındık tacirleri hükümetin belirli konularda tüccarların lehine karar almasını istemektedir. Fındık fiyatının düşünü önlemek için ya 90 dolar asgari ihraç fiyatı kaldırılmalı ya da bu haliyle sürekliliği sağlanmalıdır. Deblokaj uygun değilken resportasyon ise birliklerin kararıdır. “Fındık Mahsulünün Durumu” raporuna benzer öneriler tekrar edilerek tartışılmıştır. 1951 sezonu ürünlerinin yersiz olarak kırılması sonucu başlayan ülkedeki fındık buhranı, üreticileri ilgilendiren “kabuklu fındık” sorunu değildir. Bu krizin maliyeti en sonunda devlete yükleneceği için, devletin bir an önce çözüm bulması gerektiği yönünde görüş birliğine varılmıştır.⁶ Milli Korunma Kanununun 26. maddesine göre Bakanlar Kurulunun K/835 ve K/840 sayılı kararlarla 1951-52 yılında üreticilerden fındık satın alma hususunda Ekonomi ve Ticaret

⁴ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Kataloğu, 84-532-10 “Fındık mahsulünün genel durumu hakkında malumat” (24.12.1951).

⁵ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Kataloğu, 84-532-10 “Fındık mahsulünün genel durumu hakkında malumat” (24.12.1951).

⁶ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Kataloğu, 76-480-3 “Giresun, Ordu ve Trabzon'daki fındık tacirlerinin Hükümetten isteklerine dair, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nda yapılan toplantıya ait not” (24.01.1952).

Bakanlığı’na verilen yetki; 1 Şubat 1952’de **K/854** sayılı kararı ile “**tüccar**”dan da iç fındık satın alma şeklinde genişletilmiştir.⁷ Böylece tüccarın elindeki fındık da devlet tarafından alınarak kriz atlatılmıştır.

1952 yılı için Karadeniz fındık rekoltesi 18 Mart 1952’de 80.000 ton tahmin edilmiştir. 1951 yılında ihraç edilen kabuklu fındık Ağustos’tan Aralık sonuna kadar 45.000 ton düzeyinde gerçekleşmiştir. 1952 Ocak’ından itibaren dış talep yetersizliği, fındık piyasası fiyatlarının hükümetin müdahale fiyatına yaklaşmasına neden olmuştur. İhraç edilmek için kırılan fındıkların piyasaya olumsuz bir hava verdiği görülmektedir. 28 Ocak 1952’den itibaren ihraç belgesi olan yaklaşık 5.324 ton fındığın 230 kuruştan alınacağı duyurulmuştur. İstanbul’daki 1.700 tonun alım işlemleri hızlandırılmıştır. Bu müdahaleler iç piyasada fındık fiyatının gerilemesini durdurmuş ve üretim alanlarındaki müdahale fiyatı olan 100 kuruşun üstüne 102-103 kuruşa çıkarmıştır. K/835 ile tahsis edilen 30 milyon TL; **Milli Korunma Fonu**’nda mevcut olmadığı için kullanılamamıştır. Buna mukabil, K/840 sayılı karar ile Ticaret Ofisi’nin karları fındık destekleme alımlarına tahsis edilmiş, K/850 sayılı karar ile Milli Korunma Fonu’ndan tahsis edilip kullanılmayan 1.284.000 TL’de destekleme alımlarına tahsis edilmiştir. Bu yeni tahsislerle fındık alımları ayarlanabilmiş ve ihracatçıların karşılanamayacak taleplerine yer bırakılmamıştır.⁸ Yine de fındık müdahale fiyatlarının 110 kuruşa çıkması talep edilmektedir. Rekolte başlangıcından itibaren müdahale fiyatı 100 kuruş tespit edilmiş; halen geçen sezondan 26-30 bin ton fındık satılmamıştır. Satılmayan bu fındıkların 30-35 milyon Lira mali külfeti olacağı görülmektedir.

1951 fındık sezonunda Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine üreticiden fındık alması için verilen yetki, 28 Temmuz 1952’de **K/870** sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile tekrar verilmiştir.⁹ Destekleme alım fiyatı 50 randıman fındık için kilosunun 100 kuruştan alınması kabul edilmiştir. Sezon boyunca yapılacak alımlar 1 Şubat 1953’e kadar sürecek ve sadece üreticilerin kendi ürünlerinin alımı ile sınırlandırılacaktır. Bu kararname ile daha önce çıkarılmış olan K/854 ve K/866 sayılı kararlar yürürlükten kaldırılmıştır. Önceden satın alınan iç fındığın, o sırada konsinyasyon suretiyle dışarıya gönderilmiş Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine satılmayan fındıkların da, destekleme alımlarından faydalanmasına 20 Şubat 1953’de karar verilmiştir.¹⁰

1953-54 ürün yılında fındık üreticisinden fındık alınması 27 Temmuz 1953’te **K/901** sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kabul edilmiştir.¹¹ 50 randıman kuru değirmenlik tombul fındığın kilosunun 100 kuruş esasından değerlendirilmesi kabul edilmiştir. 1 Şubat 1954’e kadar yalnız fındık üreticilerinin kendi mahsulleri alınacaktır. **K/901** sayılı karar ile 1953 yılında fındıkların satın alınması için İktisat ve Ticaret Bakanlığına verilen yetkinin, ihraç edilmeyip tüccarın elinde kalan fındıkların alınmasına da genişletilmesi **K/937** sayılı karar 13 Mayıs 1954’te kararlaştırılmıştır.¹² Milli Korunma Kanununun 26. maddesine dayanarak “*FOB 310 kuruş fiyat esasından*” aynı yılın ürünlerinden tüccarın elinde kalanların satın alınmasına karar verilmiştir.

1954-55 yılı için üreticilerden destekleme alımı yapılması; 1951-52, 1952-53 ve 1953-54 ürün yıllarında olduğu gibi İktisat ve Ticaret Bakanlığı’na verilen yetki ve Fındık Tarım Satış Kooperatiflerine verilen görev ile aynı esaslar dahilinde **K/943** sayılı kararla Bakanlar Kurulunca 6

⁷ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 128-9-5 1951-“1952 üretim yılında üreticiden fındık satın alınmasına dair Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’na verilen yetkinin, tüccardan iç fındık satın alınmasına da teşmili” (01.02.1952).

⁸ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 84-533-1 “Fındık ve pamuk piyasaları ve müdahale alımları hakkında hazırlanan bir not”.

⁹ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 129-54-8 “Fındık satın alınmasına ilişkin K/870 sayılı Kararın yürürlüğe konulması” (28.07.1952).

¹⁰ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 131-23-18 “K/854 sayılı kararla iç fındıklara uygulanan işlemde Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine Satılmayan fındıkların da faydalandırılmasına dair k/890 sayılı kararın yürürlüğe konulması” (20.02.1953).

¹¹ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 132-59-6 “1951-1952, 1952-1953 ve 1953-1954 yıllarına ait fındık ihracaatına ilişkin K/901 sayılı Koordinasyon Kararının onayı” (27.07.1953).

¹² **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 135-46-19 “K/901 sayılı Karar’la fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekaleti’ne verilen yetkinin, ihraç edilmeyen tüccar elindeki fındıkların satın alınmasına da teşmili” (13.05.1954).

Temmuz 1954’te verilmiştir. Birlik, Milli Korunma Kanununa dayanarak fındık fiyatlarının iç piyasalarda tanzimine de memur edilmiştir. Kilosu 125 kuruştan 1 Şubat 1955 tarihine kadar yalnızca fındık üreticilerinin kendi ürünleri satın alınacaktır. Kararname tüccarın elindeki fındıkları kapsamamaktadır.¹³

1955-56 yılları için önceki yıllarda olduğu gibi, üreticiden fındık alınmasında İktisat ve Ticaret Bakanlığının yetkisi ile görev Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine verilmesi; 25 Temmuz 1955 tarihli **K/984** sayılı kararname kabul edilmiştir. Kilosu 125 kuruştan alınması belirlenmişse de, 3 gün sonra yapılan düzeltme ile destekleme fiyatı 140 kuruşa yükseltilmiştir.¹⁴ Kısa süre içinde yapılan bu değişiklik, dünya fındık fiyatlarının yükselme yönlü olduğunun görülmesi ve Türkiye’nin rekoltesinin düşük seyrettiğinin farkına varılması sonucu olmuştur.

1955 yılı için 1954 yılında 115.000 ton olarak gerçekleşen rekoltenin yarısı kadar rekolte olacağı tahmin edilmiştir. Buna rağmen fındık fiyatlarının 125 kuruştan aşağı düşeceği görülmektedir. 1951’den beri yapılan uygulamalardan görüldüğü kadarı ile destekleme ve müdahale alımları ile üreticinin korunması ve tüccar tarafından istismar edilmemesi için en az 125 kuruşluk bir fiyat tespiti gereklidir. Ayrıca yıllardır yapılan uygulamalardan görüldüğü kadarı ile “**destekleme ve müdahale alımları**” yalnız “**üreticinin kendi ürünlerine yönelmeli**” ve üreticinin spekülatif hareketlerden korunması gerekir. Serbest ticaret erbabı, belirlenen destekleme fiyatını baz alarak, kendi tecrübe ve mesleki bilgisi ile piyasayı bu fiyat üzerinden geliştirmelidir.¹⁵ Tüccarın piyasada aktör olarak hareket etmesinde, devletten bağımsız bir duruş sergilemesi beklenmektedir.

1956-57 üretim yılında üreticiden fındık satın alması için Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine, geçen yıllardaki uygulamalarla aynı esaslarla **K/1034** sayılı kararname ile 9 Ağustos 1956’da Bakanlar Kurulunca görev verilmiştir.¹⁶ Bu kararname ile Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, ayrıca Milli Korunma Kanununa istinaden fındık fiyatlarının iç piyasalarda tanzimine de “**memur**” edilmiştir. **1956 yılı fındık sezonunda** alımlarını yapacak olan Fiskobirlik’e, ihtiyaç duyduğu krediyi Ziraat Bankası verecektir. %50 randımanlı kuru değirmenlik tombul kabuklu fındığın kilosu 145 kuruş esasından 1 Şubat 1957 tarihine kadar devam edecek; sadece üreticilerin kendi malları alınacak ve tüccar elindeki fındıklara dokunulmayacaktır.¹⁷ 1 Şubat 1957 tarihine kadar devam edecek işlemlerden, alınacak masrafları ile maliyeti ve dış piyasalardaki satış fiyatları arasında hasıl olacak farkların Milli Korunma Hesaplarına intikal ettirilmesi **K/1081** sayılı Kararname Bakanlar Kurulunca 25 Mart 1957’de kararlaştırılmıştır.¹⁸ Fiyat farkı menfi olduğunda bu olumsuzluğun ortaklara intikal ettirilmesi bölgedeki üreticilerin kalkındırılmasını engelleyecektir.

1951 yılından beri olduğu gibi, 1957 yılı fındık sezonu için 13 Ağustos 1957’de Bakanlar Kurulunda kabul edilen **K/1106** sayılı karar ile ürün satın alma yetkisi Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğine verilmiştir.¹⁹ 1957-58 ürünün üreticiden satın almak için 4648 sayılı Milli Korunma Kanununun değiştirilmiş olan 26. Maddesi gereğince fındığın işlenmesi ve satışı için Giresun

¹³ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 136-60-2 “Fındık satın alması için İktisat ve Ticaret Vekaleti’ne verilen yetki ile Tarım Satış Koop.leri Birliği’ne verilen ödevlerin 1954 yılı içinde geçerli sayılması” (06.07.1954).

¹⁴ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 144-68-5 “Üreticiden fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekaleti’ne çeşitli kararnamelerle verilen görevlerin, aynı esaslar çerçevesinde 1956-1957 yılı fındık mahsulüne de uygulanması” (09.08.1956)

¹⁵ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 144-68-5 “Üreticiden fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekaleti’ne çeşitli kararnamelerle verilen görevlerin, aynı esaslar çerçevesinde 1956-1957 yılı fındık mahsulüne de uygulanması” (09.08.1956)

¹⁶ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 144-68-5 “Üreticiden fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekâlet’ine çeşitli kararnamelerle verilen görevlerin, aynı esaslar çerçevesinde 1956-1957 yılı fındık mahsulüne de uygulanması” (09.08.1956)

¹⁷ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 144-68-5 “Üreticiden fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekâlet’ine çeşitli kararnamelerle verilen görevlerin, aynı esaslar çerçevesinde 1956-1957 yılı fındık mahsulüne de uygulanması” (09.08.1956)

¹⁸ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 145-120-17 “Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği’nce satın alınacak fındıkların alış ve satış fiyat farklarının Milli Korunma hesabına geçirilmesi” (25.03.1957).

¹⁹ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 146-39-20 “1957-1958 mahsul yılında üreticiden satın alınacak fındık ve bu konu ile ilgili K/1106 sayılı Kararın yürürlüğe konulması” (13.08.1957).

Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği görevlendirilmiştir. 30 Temmuz 1957 tarihli belgeye göre İtalya ve İspanya’nın rekoltesi artmışken, Türkiye’nin fındık rekoltesi geçen yıl 135 bin tondan bu sene 45 bin tona düşmüştür. Fındık üreten ülkelerin rekoltesi bu yıl 31 bin ton artarken bizimki 90 bin ton düşmüştür. 1957-58 yılı ürünü fındık alımları, %50 randımanlı kuru değirmenlik tombul kabuklu fındığın kilosu 210 kuruştan 1 Şubat 1958’e kadar devam edecek ve sadece üreticilerin kendi ürünleri alınacak, tüccarın fındığına dokunulmayacaktır. Bu amaçla Birliğe Ziraat Bankası’ndan 100.000 lira kredi açılmıştır. Birliğin bu işleri yapması için idare masraflarına karşılık fındık alım bedelinin azami %2’sine kadar Ticaret Bakanlığınca takdir edilecek bir komisyona verilecektir. Alım satım işlemleri yapıldıktan sonra elde kalan para, kredilere mahsuben Ziraat Bankasına yatırılacaktır. Ziraat Bankası’ndaki bu hesabın tasfiyesi sırasında oluşacak kar ve zarar Milli Korunma hesaplarına aktarılacaktır.²⁰

K/1106 kararına uygun olarak Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliğinin üreticiden satın aldığı fındık bedellerinin bakiye kalan ödemesi ve tüccar elinde kalan 10 bin ton civarındaki kabuklu fındığın alımı için 100 bin liralık kredi yetersiz kalmıştır. Birlik, çiftçiden aldığı fındığın parasını ödeyememiş ve borçlu kalmıştır. Belgelerde görüldüğü kadarıyla Birliğin çiftçiye olan borcunu kapaması gerekse de, dikkat çeken bir talep olarak, tüccarların elindeki fındığın da Fiskobirlik tarafından alınması istenmektedir. Yurtdışı satışlarının tek elden yapılması gereği gibi bir öneri ile Karadeniz bölgesindeki tüccarın elinde kalan 10.000 tonluk kabuklu fındığın üretici fındığı gibi Fiskobirlik tarafından alınması istenmektedir. Bununla ilgili çeşitli defalar kanun tasarıları hazırlanmıştır. Hatta bu kararın taslağına “*Tüccardan yapılacak mubayaaların 15 Mayıs 1958’de son verileceği*” gibi bir madde eklenmişse de, Bakanlar Kurulundan çıkan kararnamede tüccar kısmı yoktur. TC Koordinasyon Heyeti tarafından 15 Nisan 1958’de kredinin artırılması için teklif yapılmış ve buna uygun olarak çiftçiye olan borcun tasfiyesini çözmek için K/1106’ya ek olarak Bakanlar Kurulunca 10 Mayıs 1958’de kabul edilen **K/1154** sayılı kararname çıkarılmıştır. Ziraat Bankası’nın açtığı 100.000.000 TL’lik kredi, birliğin üreticiye olan borcunu ödemek için 130.000.000 liraya çıkarılmıştır.

ARA DEĞERLENDİRME

Cumhuriyetin tarım tarihine yakından bakıldığında 1950’lere damgasını vuran en önemli gelişmelerden birinin ekilebilir arazilerin genişlemesi olduğu görülür. Demokrat Parti hükümetlerinin destekleme alımları ile fiyattaki belirsizliği ortadan kaldırması çiftçilerin tarıma yatırım yapmasını ve ekilen arazilerin genişlemesini mümkün kılmıştır.²¹ Bu açıdan destekleme alımlarında, hasat öncesinde oluşan müdahale fiyatı çiftçilerin tüccarın alivire satışları altında ezilmesini önleyen ve ürününü değerinden satmasını sağlayan bir mekanizma olmuştur. Tarıma açılan arazilerin artması, ülke çapında üretilen fındık miktarını da artırmıştır.

Demokrat Parti döneminde diğer tarım ürünleri gibi, fındığa gösterilen yakın ilgi sonucu 7-10 Kasım 1955’de Giresun’da “**İkinci Ulusal Fındık Kongresi**” toplanmıştır.²² 1955 fındık sezonunda destekleme alımları sürerken toplanan kongrede üretim bölgelerinin sınıflandırılması, üretimin ve ziraatının geliştirilmesi üzerinde durulmuştur. Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin illerini kapsayan alan “**1. Standart Bölge**” olarak kabul edilmiş ve bunların dışında kalan ağırlığını Batı Karadeniz’deki iller olmak üzere “**2. Standart Bölge**” olarak ayrılmıştır. Fındık tarımının %90’ı, adından da anlaşılabilceği gibi 1. Standart Bölge’deki illerde yapılmaktadır.²³

Fiskobirlik, destekleme alımlarında edindiği tecrübelerle fındık piyasasının en etkili aktörü ve piyasa yapıcısı olarak faaliyet göstermeye başlamış, üretim koşullarını iyileştirmeye, ihracat

²⁰ BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 146-39-20 “1957-1958 mahsul yılında üreticiden satın alınacak fındık ve bu konu ile ilgili K/1106 sayılı Kararın yürürlüğe konulması” (13.08.1957).

²¹ Feridun Cemil Özcan, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, Hazırlayan Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

²² **İkinci Ulusal Fındık Kongresi, 7-10 Kasım 1955**, TC Ziraat Vekaleti, Ankara, 1956.

²³ İhsan Seddar Kaynar, **19.yy’ın İkinci Yarısından Cumhuriyet’e Fındığın Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölgesi)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi Anabilim Dalı, 2012. s. 89.

olanaklarını arttırmaya, üreticiye ucuz girdi sağlamaya ve kredi olanaklarını genişletmeye dönük bir politika benimsemiştir. İkinci Ulusal Fındık Kongresi’ndeki önerilerde ve oturumlarda yapılan tartışmalarda giderek hissedilen biçimde kooperatif-devlet ilişkisi yoğunlaşmaya başlamıştır.²⁴

1950li yıllarda fındık ekim sahalarının genişleme eğilimini üretim yapılan sahanın büyüklüğünün değişimine bakarak görmek mümkündür. 1951 ile 1963 yılları arasında 1. Standart Bölge’deki ekim alanı toplam 1.479.481 dekardan 1.948.569 dekara; 2. Standart Bölge’deki ekim sahası 142.370 dekardan 236.844 dekara çıkmıştır.²⁵ Fındık dikili sahanın artışı muazzamdır ve bu artışa fındık rekoltesi ve ihraç edilen iç fındık miktarının artışı eşlik etmektedir. 1951 yılında 20.37 ton iç fındık ihracatı, 1955 yılında 44.03 tona ve 1959 yılında 51.366 tona ulaşmıştır. 1950 yılında fındık rekoltesi yaklaşık 20 bin tondan 1957 yılında 73 bin tona ve 1958 yılında 100 bin tona ulaşmıştır. Rekolteye göre Fiskobirlik’in fındık alım oranı 1951 yılında %10.47, 1956 yılında %31.10 ve 1958 yılında %31.62’ye ulaşmıştır.²⁶ 1950 yılı rekoltenin en düşük olduğu yıl olarak kayıtlara geçerken, erken genel seçimin yapıldığı 1957 yılı Fiskobirlik’in fındık rekoltesinin %91.78’i oranında rekor bir miktarı destekleme alımı çerçevesinde alındığı yıl olarak kayıtlara geçmiştir.

SONUÇ

Demokrat Parti döneminde fındık ürününe yönelik uygulanan destekleme alımları, Bakanlar Kurulu kararıyla üreticiden fındık alınması olarak, **Milli Korunma Kanununun 26. Maddesi**’ne dayandırılarak yapılmıştır. 1950’li yıllarda Demokrat Parti hükümetleri döneminde yapılan destekleme alımlarında 1935 yılında çıkarılan 2834 sayılı “*Tarım satış kooperatifleri ve birlikleri hakkında kanun*”a hiç referans verilmemiş olması dikkat çekmektedir.

1951 ve 1958 ürün yılları arasında düzenli olarak her yıl fındık destekleme alımı yapılmış ve ürün satın alma yetkisi “**Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği**”ne verilmiştir. Bu kararların gerekçesi; fındık fiyatlarının belirli bir seviyenin altına düşmesini engellemek ve dünya piyasasında oluşan fiyatları takip ederek tek ürün ile geçinmeye çalışan Karadeniz bölgesinin iktisadi kalkınmasını sağlamaktır. Fiyat ayarlamaları ile bölge halkının refahının sağlanması da hedeflenmiştir. “**Müdahale mubayaası**” olarak adlandırılan işlemlerde özellikle “**müstahsilden mubayaa**”ya dikkat edilmiştir. Bütün bu dönem boyunca Ziraat Bankası’nın açtığı krediler kullanılmıştır. Müdahale alımları ile zarar oluşacaksa, bu zararın tasfiyesinde Milli Korunma Fonu devreye girmiştir.

Destekleme alımlarında doğrudan üreticiden ürün alınmasına gayret edilse de, bazı yılların özel durumlarına uygun olarak tüccarlar da Fiskobirlik’in yaptığı destekleme alımlarından faydalanmıştır. Örnek olarak, dış ticaretin beklendiği gibi gitmediği bir yılda, tüccarın ihraç etmek için hazırladığı iç fındıklar da destekleme alımının avantajlı fiyatlarından yararlandırılmıştır. Fiskobirlik’in destekleme alımlarını üreticiden yapması belirtilse de, kararnamelerdeki “**üretici**” kavramının sınırlarının belirsiz olduğu görülmektedir. Kooperatif ortağı olmayı teşvik edecek bir alım mekanizması kurulmadığı gibi, ortaklar için öncelik yapılacağı bilgisine de rastlanılmamıştır. Bu açıdan alımların yapıldığı kişinin üretici mi tüccar mı olduğunun belirlenmesi, yereldeki kooperatif yetkilisinin insafına kaldığı açıktır. İstanbul’da konumlanmış ihracatçıların piyasanın işleyişi bozulduğu anda, destekleme alımlarının fiyat kolaylığının yanında devletin ticareti tamamlayıcı ve ürünün ihracatı yapıcı bir aktör olarak piyasaya girmesini beklediği görülmektedir.

Destekleme alımlarında Ziraat Bankası’nın açtığı kredilerin yıllar içinde giderek arttığı görülmektedir. Fındık üretiminin yıllar içindeki artışına fındık piyasanın işlem hacminin artışının eşlik ettiği bu süreçte; Bakanlar Kurulu’nun Fiskobirlik’e verdiği görevin niteliğinin “**ürünü değerlendirmek**”ten “**piyasayı düzenleme**”ye dönüşmesi gerçekleşmiştir. Bakanlar Kurulu Kararlarında Fiskobirlik’in piyasayı düzenlemek için “**memur**” edildiği ifadesi özellikle yer almaya başlamıştır.

²⁴ Ergül Ballı, “Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme” **Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 657-700.

²⁵ Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, **Fındık Semineri 1966**, Ankara, 1966, s. 10.

²⁶ F. Özlem Tezcek, “Kriz ve Kooperatifçilik: Fiskobirlik Örneği” **Kriz ve Türkiye**, Editörler Hale Balseven, Fuat Ercan, Phoenix, Ankara, 2013, ss. 417-434.

İhracatın yapılamadığı ve stokun elde kaldığı yıllarda, tüccarların findığın alım fiyatının düşük olmasını istedikleri dikkat çekmektedir. Sezon sonunda yurtdışı fiyatın ani düşüşlerinde, tüccarın elinde kalan ürünleri Fiskobirlik'e satabilmek için de çeşitli girişimlerde bulunduğu görülmüştür. Tüccarlar bir yandan destekleme alım fiyatının düşük olmasını isterken, bir yandan da ihrac fiyatının yüksek olması için devletin müdahale etmesini istemektedir.

1950'lerdeki destekleme alımlarının düzenli ve kararlı bir şekilde yapılması; fındık sahalarının büyüklüğünü, onunla ilişkilenen nüfusu ve ticari bir meta olarak findığın iktisadi değerini artırmıştır. Kabuklu findığın gördüğü tek işlemin kırılarak iç fındık haline getirilmesi ve ihrac edildiğinde gıda endüstrisinde badem ve kakaoya alternatif hammadde olarak kullanılması da artık sona ermektedir. Emek yoğun bir tarım ürünü olan findığın katma değerini artırmak için tüketiminde yeni yöntemler için arayışlar başlamıştır. 1950'li yıllar sona ererken findığın ihrac edilebileceği yeni pazarlar da resmi olarak aranmaya ve pazarın genişlemesi için reklam faaliyetlerine bütçe ayrılmaya başlanmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 126-54-6 "1951-1952 dönemi fındık mahsulü fiyatlarının değerlendirilmesine dair işler için Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na yetki verilmesi ve kredi tahsisi" (20.07.1951).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 126-60-7 "Tasfiye halinde bulunan Ticaret Ofisi'nin tahakkuk etmiş ve edecek karlarının fındık destekleme satın alınmasında kullanılması" (09.08.1951).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 127-89-13 "Muhtelif kararlarla tahsis olunup da kullanılmayan 1 929 000 liranın Petrol Ofisi'nce akaryakıt alımlarında ve Ziraat Bankası'nda tesis olunan 1 284 000 liranın da fındık satın alınmasında kullanılması" (26.11.1951).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 128-9-5 1951-1952 üretim yılında üreticiden fındık satın alınmasına dair Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na verilen yetkinin, tüccardan iç fındık satın alınmasına da teşmili" (01.02.1952).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 129-54-8 "Fındık satın alınmasına ilişkin K/870 sayılı Kararın yürürlüğe konulması" (28.07.1952).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 131-23-18 "K/854 sayılı kararla iç fındıklara uygulanan işlemde Giresun Fındık Tarım Satış Koop. Birliğine Satılmayan fındıkların da faydalandırılmasına dair k/890 sayılı kararın yürürlüğe konulması" (20.02.1953).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 132-59-6 "1951-1952, 1952-1953 ve 1953-1954 yıllarına ait fındık ihracaatına ilişkin K/901 sayılı Koordinasyon Kararının onayı" (27.07.1953).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 135-46-19 "K/901 sayılı Karar'la fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekaleti'ne verilen yetkinin, ihrac edilmeyen tüccar elindeki fındıkların satın alınmasına da teşmili" (13.05.1954).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 136-60-2 "Fındık satın alması için İktisat ve Ticaret Vekaleti'ne verilen yetki ile Tarım Satış Koop.leri Birliği'ne verilen ödevlerin 1954 yılı içinde geçerli sayılması" (06.07.1954).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 144-68-5 "Üreticiden fındık satın alınması için İktisat ve Ticaret Vekaleti'ne çeşitli kararnemelerle verilen görevlerin, aynı esaslar çerçevesinde 1956-1957 yılı fındık mahsulüne de uygulanması" (09.08.1956).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 145-120-17 "Giresun Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'nce satın alınacak fındıkların alış ve satış fiat farklarının Milli Korunma hesabına geçirilmesi" (25.03.1957).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 146-39-20 “1957-1958 mahsül yılında üreticiden satın alınacak fındık ve bu konu ile ilgili K/1106 sayılı Kararın yürürlüğe konulması” (13.08.1957).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 84-533-1 “Fındık ve pamuk piyasaları ve müdahale alımları hakkında hazırlanan bir not”.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Kataloğu, 84-532-10 “Fındık mahsulünün genel durumu hakkında malumat” (24.12.1951).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Kataloğu, 76-480-3 “Giresun, Ordu ve Trabzon'daki fındık tacirlerinin Hükümetten isteklerine dair, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nda yapılan toplantıya ait not” (24.01.1952).

BALLI, Ergül, “Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme” **Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 657-700.

İkinci Ulusal Fındık Kongresi, 7-10 Kasım 1955, TC Ziraat Vekaleti, Ankara, 1956.

KAYNAR, İhsan Seddar, **19.yy’ın İkinci Yarısından Cumhuriyet’e Fındığın Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Orta Karadeniz Bölgesi)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi Anabilim Dalı, 2012.

ÖZCAN, Feridun Cemil, “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, Hazırlayan Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

TEZCEK, F. Özlem, “Kriz ve Kooperatifçilik: Fiskobirlik Örneği”, **Kriz ve Türkiye**, Editörler Hale Balseven, Fuat Ercan, Phoenix, Ankara, 2013, ss. 417-434.

Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, **Fındık Semineri 1966**, Ankara, 1966.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TARIM EKONOMİSİ: EDİRNE VİLAYETİ ÖRNEĞİ 1939-1945

Okan CEYLAN*

ÖZET

Bu akademik çalışma İkinci Dünya Savaşı yıllarında (1939-1945) savaş tehlikesinin en açıkça hissedildiği tarıma dayalı iktisadi yaşamın olduğu Edirne kırsalındaki sosyo-ekonomik koşulları, beslenme kültürlerini ve kıtlıkla mücadeleyi ele almaktadır. Hatta bu çalışma, savaş tehdidinden kaynaklı askeri seferberlik ve toplumsal endişenin yanı sıra kırsal alanlarda İkinci Dünya Savaşı'nın tarım ekonomisi üzerindeki etkilerini büyük Türkiye ölçeğinde kavrayabilmemiz için Edirne ilinin en iyi laboratuvar bölgelerden biri olduğu iddiasını taşımaktadır. Bu zaman aralığında Tek Parti Hükümeti'nin ordunun ve şehirlerin gıda ihtiyacını karşılayabilmek için üretim süreçlerine, iş gücüne, fiyat mekanizmasına ve tüketim süreçlerine müdahale ettiği açıkça görülmektedir. Tarımda emek gücü ve üretim araçları kıtlığının yaşandığı bu süreçte Trakya'da 1940'ta ilan edilen sıkıyönetimin ve savaş psikolojisinin üretim süreçlerini nasıl zorlaştırdığını Edirne özelinde ayrıntılı olarak incelemektedir. Edirne'deki küçük köylülüğün 1939-1945 arası dönemde savaş ekonomisiyle mücadele yöntemlerini, yerel bürokrasiyle olan sosyal ilişkilerini siyasi tarihin ötesinde sıradan insanların gözünden de açıklayabilmek gayretindedir. Bu açıdan da Türkiye'nin çok partili siyasi hayata geçişini ve Demokrat Parti'nin 1950'de hangi sosyo-ekonomik koşullarda iktidara geldiğini net bir şekilde ifade etmektedir. Bu yüzden, parlamento tutanaklarına ek olarak sözlü tarih çalışmaları ve yerel gazeteler sıradan insanların gözüyle alttan bir tarih okuması yapmamızı ve dönemin ruhunu kavramamızı sağlamıştır. Ayrıca, elimizdeki çalışma Edirne'nin sosyo-ekonomik yapısını daha net, daha somut ve daha analitik olarak değerlendirebilmek için de TÜİK raporlarından yararlanılmış ve Edirne'deki iktisadi verilerle Türkiye ortalamalarını karşılaştırmıştır. Bu çalışma 1939-1945 arası dönemde Edirne'ye işgücü, ekilebilir toprakların kullanımı, tarihin yapıcısı olma rolünde insanın yanı sıra tarım ürünlerinin rolleri, savaş ekonomisinin idaresinde tek parti döneminin ikilcilikli siyaseti ve Edirne kırsalındaki beslenme kültürü konuları üzerinden yaklaşmıştır. Sonuç olarak, Bu çalışma İkinci Dünya Savaşı'na yönelik Edirne İli'ndeki toplumsal belleği yansıtmaya açısından önemlidir. Edirne'nin yerel tarihine, toplumsal tarih ve iktisat tarihi alanlarına da katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Tarım Ürünleri, Tarımsal Vergiler, Küçük Köylülük, Beslenme, Emek ve II. Dünya Savaşı.

WORLD WAR II AND AGRARIAN ECONOMY: THE EXAMPLE OF EDİRNE PROVINCE 1939-1945

ABSTRACT

This academic study deals with the socio-economic conditions, the nutrition culture and the struggle against food scarcity in the rural area of Edirne Province, which had agricultural-based economic life and experienced the most openly war threat during the Second World War (1939-1945). Furthermore, in addition to social anxieties and military mobilization result from potential war threat, it claims that the agricultural economics of the rural areas of Edirne Province between 1939 and 1945 is one of the most remarkable laboratory regions to be able to understand the influence of the Second World War on agricultural economics throughout Turkey. In this time period, it is obviously seen that the Single Party Government involved in labor force, price mechanism and consumption processes to be able to receive the food needs of army and cities. It examines in detail how the martial Law in 1940 and war psychology made difficult production processes in the periods when there was the scarcity of labor force and the scarcity of the means of production. Beyond political history, it tries to explain the coping strategies of small peasants with war economy and the social relations of peasants with local directors in this historical process from the eyes of ordinary people. In this respect, it explains clearly transition to multi-party system in Turkey and in what socio-economic conditions the Democrat Party came to power in 1950. Therefore, in addition to parliament speeches, the oral history studies and the local press of Edirne provides us with history from below method and understanding the zeitgeist of the Second World War. In addition, in order to understand the socio-economic structures of Edirne more clearly, more concretely, and more analytically, it makes use of statistical data of TÜİK reports and compared the statistical averages of Turkey and Edirne. This study approaches Edirne in the period between 1939 and 1945 in terms of labor force, the usage of cultivable lands, the agency roles of agricultural products in the making of history as well as human beings, the bilateral politics of the single party government during the war economy and also the nutrition culture in the rural areas of Edirne. As a result, this study is important in terms of reflecting social memory of Edirne

*Öğr. Gör., Okan Ceylan, Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, okan.ceylan@boun.edu.tr

concerning the Second World War. Also it aims to contribute to the local history of Edirne, social history and economic history fields.

Key Words: Edirne, Agricultural Products, Taxes, Small Peasantry, Nutrition, Labor and Second World War.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sürecinde savaş ekonomisi hakkındaki akademik çalışmalar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tek parti iktidarının ekonomiyi serbest piyasa koşullarına bırakmayan müdahaleci ekonomi politikaları ve bunun neticesinde halkta beliren siyasi ve sosyo-ekonomik tepkilere dikkat çekmektedir. Türkiye aktif olarak bu savaşa (1939-1945) katılmasa da, askeri, siyasi ve iktisadi ölçekte alınan tedbirler dolayısıyla, Türk Milleti ciddi bir biçimde sosyo-ekonomik dar boğazlar yaşamıştır. Bunun temelinde de nüfusunun yaklaşık yüzde 80’inin köylerde yaşadığı, tarıma dayalı Türk ekonomisinde kırsaldaki en nitelikli işgücü olan yirmili ve otuzlu yaşlardaki erkeklerin askeri tedbir amaçlı silâh altına alınmasının doğurduğu işgücü kıtlığıdır. Tarımda makineleşmenin yeteri kadar olmadığı bu dönemde tarımsal üretim emek gücüne dayanmış ve üretim de önemli oranda düşmüştür. Öyle ki, bu yıllarda Türk ordusunun sayısı 120.000 den 1.200.000’ne çıkarılmıştır. Silâh altına alınan önemli sayıda genç erkek nüfus üretici pozisyonundan tüketici pozisyona geçmiştir. Bunun yanı sıra, kırsalda tarımsal üretim aracı olan katır, at, öküz ya da manda gibi çift hayvanlarına da ordunun silah ve mühimmatını nakletmek için belirli bir ücret karşılığında el konulması tarımsal üretimi düşüren diğer bir sebeptir. Son olarak, özellikle sıkıyönetimin ilan edildiği savaşa yakın vilayetlerde halkın yaşadığı psikolojik savaş korkusu ve sınıra yakın Meriç ya da Ergene Ovası gibi tarım bölgelerindeki sınır köylerinde köylülerin tarlalarda çalışma sürelerinin kısılması ve tarım ürünlerinin bakımlarının gecikmesi sonucu tarımsal üretim ve verimlilik düşmüştür.

Askeri seferberlik sonrası kırsalda ekseri olarak kadınlar, çocuklar ve yaşlılar kalmıştı. Köylerde emek darlığının neden olduğu tarımsal üretimdeki düşüş karşısında ordunun ve şehirlerin iâşe ihtiyacını karşılamak, savaş dışında kalabilme çabası kadar önemli hale gelmiştir. Bunun üzerine CHP tek parti iktidarı savaş yıllarında çıkarmış olduğu bir dizi vergi kanunları ile kırsaldaki tarımsal üretimi ve tarım ürünlerinin şehirlerdeki tüketimlerini kontrol etmeye çalışmıştır. Bu da gündelik yaşamda hayat pahalılığı ve karaborsacılığı beraberinde getirecek ve ekonomiyi tam bir kısır döngü içine çekecektir. Hatta İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki savaş ekonomisi hem burjuvaziyi bürokrasi karşısında güçlendirmiş hem de küçük köylülük ile CHP arasındaki iplerin kopmasına ve Türkiye’nin çok partili hayata geçiş sürecinde Demokrat Parti’nin yükselişinde de önemli bir paya sahiptir.¹

Balkanların faşist Alman ve İtalyan işgaline uğradığı 1940’ların başında savaş Edirne sınırlarına kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Edirne vilayeti verimli ve sulanabilen geniş ovalarıyla yüksek tarım potansiyeline sahiptir. Bu çalışmanın en mühim iddiası da 1939-1945 arası dönem için Edirne’nin tarım ekonomisinin büyük Türkiye ölçeğindeki sosyo-ekonomik sıkıntıyı en iyi analiz edebileceğimiz önemli bir laboratuvar olduğu iddiasını taşımasıdır. Bu konuyu da demografi, toprak kullanımı, kırsal politikalar ve beslenme üzerinden tartışmaktadır. Kırklareli hariç, diğer birçok vilayetin aksine, gerek Edirne’deki sosyal yaşam ve gerekse ekonomik üretim süreci savaş tehlikesiyle direk burun buruna kalmış ve açıktan bir tehdit hissetmiştir. Bu da çalışmayı daha özgün kılmaktadır. Belirli bir bölgeyi kendi içinde belli bir zaman diliminde sosyo-ekonomik yönleriyle incelemektedir. Edirne’nin yerel

¹ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İâşe Politikası ve Köylülük”, Oya Baydar ve Oya Köymen (der.), **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 57-66; Mehmet Asım Karaömerlioğlu, “Turkey’s Return to Multiparty Politics: A Social Interpretation”, **East European Quarterly**, S 1, 2006, s. 89-107.

tarihine, tarım ve iktisat tarihine de katkı da bulunup ve bu alanlardaki bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Bunun için resmi belgelerin yanı sıra, o dönemin ruhunu yansıtan yerel basın incelenmiş ve o dönemin Edirne’sini daha analitik ve somut değerlendirebilmek için TÜİK verileri yoluyla Edirne ve Türkiye ortalamaları da karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Her ne kadar karaborsacılık ve istifçilik dolayısıyla o döneme ait istatistikler net değilse de TÜİK verileri elimizdeki en kapsamlı belgelerdir. Ortaya çıkan en genel sonuç 1939-1945 arası savaş döneminde, tarımsal üretim Türkiye ortalamalarında yarı yarıya gerilerken Edirne vilayetinde bu oran yarının da altına düştüğüdür. Bu çalışmada sözlü tarih metodu da kullanılmıştır. Bu sayede siyasi tarihin bir adım ötesine geçip sıradan insanların gözünden o günlere dair toplumsal hafızayı gün yüzüne çıkarmaya çalışmış ve de tarihin akışında çok fark edilmeyen gündelik yaşam hakkında yeni bir bakış açısı oluşturmuştur. Siyasi tarihte 1939-1945 arası dönem İkinci Dünya Savaşı olarak nitelendirilse de Edirne halkı bu dönemi bir savaştan ziyade iktisadi bir açıdan “kıtlık yılları” olarak adlandırmaktadır. Bu yüzden kıtlıkla mücadele bu çalışmada önemli bir yere sahip olacaktır. Bu dönem, devletin ve toplumun içinde buldukları duruma göre farklı açılardan adlandırılmıştır da denilebilir. Bu kıtlık yılları Edirne’de bugün 65 yaş üstü kesimin belleğinde bir tarih bilinci oluşturabilecek kadar ciddi öneme sahiptir.

SAVAŞ VE TRAKYA SINIRLARIMIZ

Türkiye 1941 yılına kadar, tıpkı Polonya’da olduğu gibi hem SSCB hem de Almanya tarafından gelebilecek olası bir savaş tehlikesinden endişeliydi. Hatta bu kaygı “Polonya Sendromu” olarak adlandırılmıştır. Türk Dışişleri’nin Almanya’ya gönderdiği 7 Aralık 1939 tarihli raporuna karşılık Hitler Almanya’sı, Türkleri Trakya’dan çıkarmalarının tarihi emelleri arasında olduğunu söylemişlerdir.² Hatta Bulgaristan’ın ve Yunanistan’ın Alman işgaline uğraması Türkiye’de savaşa dair endişeleri daha da arttırdı. Edirneliler o tarihlerden sonra Meriç Nehri’nden sınır ihlali yapan Alman askerlerini görecekti, 1940 yılında sıkıyönetimin ilanı ile da köylülerin birçoğu Meriç Ovasında bataklıkların dışında kalan tarlalarında rahatça çalışamayacaklardı. Açlık ve savaş psikolojisi nedeniyle, ülkemize iltica eden Alman askerlerinin bir kısmı Meriç Nehrinde boğulurken, sınırı geçmeyi başaranlar içinse bir süreliğine Uzunköprü’de çadır kent kurulmuştur.³

Böyle bir ortamda, hükümetin savaş ekonomisini idare edebilmek için en önemli politikası ordunun ve şehirlerin gıda ve iye ihtiyacını karşılamak olmuştur.⁴ Bunun neticesinde üretim süreçleri, tüketim süreçleri ve fiyat politikaları hükümet tarafından Milli Korunma Kanun’u dan (1940), Varlık Vergisi’ne (1942) ve Toprak Mahsulleri Vergisi’ne (1944) kadar yürürlüğe konan bir dizi kanunlarla kontrol edilecekti. Kurumsal açıdan bu dönemin en önemli kontrol aracı daha 1938’de kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi’dir. 1940 nüfus sayımına göre Edirne ili 250.000 civarındadır. Türkiye ortalamalarına paralel olarak bu nüfusun yüzde 75’i kırsalda yüzde 25’i de Edirne merkezi ve ilçelerde yaşamaktadır. 1940’ta Edirne vilayetine bağlı 4 ilçe (Uzunköprü, Meriç, İpsala ve Keşan), 11 nahiye ve toplam 264 köy bulunmaktadır. Ortalama olarak her köy 700 -750 arası nüfustan ve 150 haneden oluşmaktadır. Hane başına da toplam 5 nüfus düşmektedir.⁵ Türkiye nüfusu savaş sürecinde azda olsa artmasına karşın Edirne nüfusu yüzde 20 düşerek ve 200.000’ne

² Osman Yalçın, “İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Ankara, 2011, s. 724.

³ Hayri Gezer, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁴ Şevket Pamuk, “İkinci Dünya Savaşı Yılların da Devlet Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde, ed. Zafer Toprak vd, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2008, s. 91-108.

⁵ **T.C.İ.G.M., Genel Nüfus Sayımı (1940)**, Yayın No: 1285, Ankara, 1941, s. 208.

gerilemiştir.⁶ Bunda silâh altına alınan erkek nüfus dolayısıyla evlilik ve doğum oranının azalması, işgal altındaki Balkanlardan Edirne’ye göçün neredeyse hiç olmaması, sıtma gibi bulaşıcı hastalıklardan yaşanan bazı çocuk ve yaşlı ölümleri etkili olmuştur. Daha da özelinde asıl nüfus düşüşü Bulgaristan sınırına yakın köyler ile Lalapaşa’da olmuştur.⁷ Hitlerin Bulgaristan’ı işgali sonrası Bulgarların Almanlarla birlikte Yunanistan’ı işgal etmeleri Edirne için de tehlikenin Bulgaristan’dan gelebileceğini düşündürmüştür. Her ne kadar valilik şehri terk etmeye gerek olmadığını duyursada gitmek isteyenler için demiryollarında vasıtalar sağlanmıştır.⁸ İstanbul ve Trakya basını Edirnelilerin Anadolu’daki yakınlarına gidebileceklerini ancak dul, yaşlı ve çocuklara öncelik verilmesi gerektiğini yazmışlardır. Ancak, kıtlığın yoğun hissedildiği İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum büyük şehirler göçte hariç tutulmuştur.⁹

EDİRNE’NİN TARIMSAL YAPILARI 1939-1945

1939 yılında merkezi Edirne’de bulunan Trakya Umumi Müfettişliğinin Trakya’da yaptığı toprak anketine göre, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale vilayetlerinin topografyaları, arazi varlıkları ve tarımsal yapıları incelenmiştir. Buna göre, Edirne vilayetinde toplam 4.000.000 dönümü ekilebilir arazi ve 1.700.000 dönüm ekili tarım arazisi bulunmaktadır. Bu arazileri işleyen toplam 24.000 çiftçi hanesi bulunmaktadır. Vilayet genelinde, küçük ve orta ölçekli çiftçilik yaygındır. Her hanenin ortalama 80 dönüm toprağı vardır. Ancak toplam çiftçi hanesinin 1.800’ü çok az topraklıdır ve Türkiye genelindeki gibi yaklaşık 30 dönüm toprağı sahiptirler.¹⁰ Bu kimseler de geçimlerini, ortakçılık, köy bekçiliği, günlük yevmiye işleri, hayvancılık ve sığirtmaçlık yaparak sağlamaktadırlar. Edirne vilayetindeki çiftçilerin yüzde 95’i toprak sahibi küçük ve orta ölçekli köylülerdir. Trakya Umum Müfettişliği bölgesinde yaklaşık 1.300 hane ile Edirne Çanakkale’den sonra en fazla topraksız çiftçi ailesine sahip vilayettir.¹¹ Ayrıca, 1939’da Edirne’de 5000 dönümden fazla toprak sahibi işletme sayısı 25’tir.¹²

1940-1947 arası tedbir amaçlı Marmara Bölgesi’nin bazı vilayetlerinde sıkıyönetim ilan edilmesiyle Türk ordusu Trakya sınırında önlem almıştır. Diğer birçok vilayette olduğu gibi Edirne tarımında en nitelikli işgücü olan genç erkek nüfusun silâh altına alınması ve köylerden iyi cins öküz ve manda gibi çift hayvanların para karşılığı devlet tarafından alınması,¹³ tarımsal üretimde emek ve üretim aracı dar boğazını daha da arttırdı. Emek kıtlığını önleyecek tarımsal mekanizasyonunda olmadığı düşünülürse, köylüler tarlalarını ya ortakçılık yoluyla işlemişler ya da tarlalarının yarısından fazlasını işleyememişlerdir. Edirne, topografyası sayesinde bir miktar şanslı sayılabilir. 1940’ta ülke genelinde 1066 traktör varken her vilayete de ortalama 15- 20 traktör düşmekteyken, Edirne’de bu sayı 34’tür. Edirne ilinde bulunan tırmık ve saban sayısı da 22.000’dir.¹⁴ Bu istatistikler makineleşme konusunda Edirne’nin Türkiye ortalamalarının üstünde olduğunu gösteriyor. 1938 tarihinde

⁶ T.C.İ.G.M., *Genel Nüfus Sayımı (1945)*, Yayın No: 286, Ankara, 1950, s. 18-40.

⁷ T.C., *Edirne İl Yıllığı*, Edirne Valiliği, Edirne, 2005, s. 47.

⁸ “Gitmek İçin Hiçbir Mecburiyet Yoktur Yalnız Arzuya Bağlıdır”, *Edirne Postası*, 21 Nisan 1941.

⁹ Bülent Bakar, “İkinci Dünya Savaşında Trakya’dan Anadolu’ya Göç ve Paniğe Karşı Propaganda”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S 12, İstanbul, 2007, s. 5.

¹⁰ T.C.İ.G.M., *Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde yapılan Toprak Anketi (1939)*, Yayın No: 177, Ankara, 1941, s. 4.

¹¹ T.C.İ.G.M. a.g.e., s. 7-11.

¹² Kadir Başer, “1923-1950 Yılları Arasında Türkiye de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformunun Politik Sonuçları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 38, Kütahya, 2013, s. 207.

¹³ Hamit Top, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

¹⁴ T.C.İ.G.M., *Ziraat Alat ve Makineleri İstatistikleri (1940)*, Yayın No: 168, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1941 s. 11.

vilayet genelinde 140.000 çift ya da çeki hayvanı varken bu sayı savaş döneminde 100.000 ne gerilemiştir.¹⁵ Aynı şekilde, koyun, keçi ve inek gibi diğer hayvanlarında sayısı 1939 dan 1944 yılına değin 600.000'den 350.000'ne gerilemiştir. Bu sayının yarıdan fazlası koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlardan dörtte biri ise sığırlardan ve geri kalan dörtte bir de kümes hayvanlarından oluşmaktadır.¹⁶ Savaş tedbiri dolayısıyla alınan hayvanlar kadar, vergi kapsamında alınan hayvanlar, salgın hastalıklar ve besin kıtlığı hayvan sayısının azalmasında etkili olmuştur. Ancak bu yıllarda birçok köylünün vergi muafiyeti için ya da daha az vergi ödemek için zirai üretimde olduğu gibi hayvan sayısını da düşük gösterme durumu olmuştur.

1939-1945 arası Edirne vilayeti Trakya Umum Müfettişlik Bölgesinde en fazla otlak alanına sahip olan ildir. Bu alan Edirne topraklarının dörtte biridir. Köy arazilerinin yaklaşık üçte biri otlak ve çayır alanlarından oluşup ve hayvancılığa uygundur.¹⁷ Hayvanlar yalnızca eti, sütü, ya da çeki hayvanı olarak gücü için değil aynı zamanda tarımsal verimlilikte gübreleri için de kullanılmaktaydı. Öyle ki koyun gübresi, bir tarlanın yedi senelik gübre ihtiyacı karşılamaya yetecektir.¹⁸ Azalan hayvan varlığı, gübre kullanımını da azaltmıştır. Halkın çoğu şeker gübre adını verdikleri kimyevi gübreye pancar kooperatifi aracılığıyla ulaşırdı ama bunlar tecrübesizlikten genelde ambarlarda çürürdü¹⁹ Hem ekili alanın hem de verimin düşmesi neticesinde, besin ihtiyacı herkes gibi hayvanlar içinde önemli bir sorundu. Zira Braduel'in de ifade ettiği gibi çavdar, yulaf ve buğday önemli hayvan yemleri arasındaydı.²⁰ Tarımsal verimliliğin düşmesi hayvancılığı da olumsuz yönde etkilemekte et ve süt verimi de azalmaktaydı. Hatta Tarım sayımlarında sekiz bölge içinde Edirne'nin de bulunduğu 3. Bölge'deki hayvan sayısındaki azalma diğer bölgelerinkinin çok üzerindeydi²¹

TARİHİN YAPICISI OLARAK TARIM ÜRÜNLERİNİN ROLÜ

1929 Ekonomik Buhranı kırsal hayat ve tarım için sıkıntı verici olsa da 1930'lar üretim açısından bir toparlanma dönemidir. Keza 1937-1939 arası Edirne'deki tarım arazileri 750.000 dönüm genişleyip yaklaşık 1.700.000 dönüme ulaşmış ve süreçte tarımsal üretim 60.000 tondan 200.000 tona çıkarak üç kattan fazla artmıştır.²² Ancak, 1939-1945 arası dönemde Edirne ilinde tahıl, sanayi bitkileri, bakliyat ve meyve sebze ekim alanı genişliği yıllık 800.000 dönüme, yıllık üretimde 90.000 tona kadar gerilemiştir.²³ Buna karşın, Türkiye ortalamalarına benzer bir şekilde, Edirne'de ekili arazilerinin yaklaşık yüzde 85 ni buğday, arpa, yulaf, çavdar ve mısır gibi tahıllardan oluşmaktadır. Aynı şekilde 1939 yılında yıllık tahıl ekim alanı 1.300.000 dönüm iken bu alan 1945 tarihinde 600.000 dönüme kadar gerilemiştir. Tahıl ürünleri ekimi içerisinde buğday ekili alan 1939'dan 1945'e 650.000 dönümden 200.000 dönüme kadar düşüp üç kat gerilerken, bu dönemde buğday üretimi ise 70.000 tondan 15.000 tona kadar yaklaşık 5 kat gerilediği görülür.²⁴ Bu da savaş ekonomisi altında düşük verimlilik, istifçilik veya ürünleri vergiden kaçırmayla izah edilebilir

Savaş korkusu ve savaş ekonomisi özellikle Bulgaristan sınırına yakın köy ve nahiyelerin bulunduğu kuzey Edirne'de çok daha büyüktür. İlk neden faşist Hitler ve Bulgar ordularının Edirne'ye saldırma ihtimalidir. İkinci neden ise İstanbul'dan Edirne'ye gelen tren

¹⁵ T.C.İ.G.M., Trakya Umumi Müfettişlik., a.g.e., s. 6.

¹⁶ T.C.İ.G.M., Tarımsal Yapılar ve Üretim İstatistiği(1946-1954), Yayın No. 363, Ankara, 1955, s. 72-73.

¹⁷ T.C.İ.G.M., Trakya Umumi Müfettişlik., a.g.e., 7-8.

¹⁸ Emine Ceylan, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

¹⁹ İbrahim Ceylan, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

²⁰ Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life Civilization and Capitalism 15th and 18th*, Collins, Londra 1981, s. 121.

²¹ T.C.İ.G.M., Yıllık İstatistiği (1948), Yayın No:285, Ankara, 1948, s. 306-315.

²² T.C.İ.G.M., Tarla Ziraati Ürünleri İstatistiği(1937-1939), Yayın No:152, Recep Ulusu Basımevi, Ankara, 1940, s. 1-276.

²³ T.C.İ.G.M., Tarla Bitkileri İstatistiği (1940-1945), Yayın No: 264, Ankara, 1947, s. 2-59.

²⁴ T.C.İ.G.M., a.g.e., s. 2.

yolunun Uzunköprü'ye bağlı Çakmak Köyü ve Edirne arasındaki 30 km'lik bir bölümünün Hitler işgali altındaki Yunanistan'dan geçmesi yüzünden Edirne'nin ekonomik hinterlandıyla bağlantı kuramamasıdır. Nitekim işgal tehlikesi, tren raylarına komünist sabotajları, Yunan demiryolları çalışanlarının grevleri ve yüksek fiyat tarifeleri Edirne'nin gıda ve iâşe ihtiyacını çok daha zorlaştırmıştır. O yüzden Edirne'de yaşanan savaş ekonomisi sadece ulusal sınırlarımızla değil aynı zamanda uluslararası gelişmelerden de etkilenmiştir.

Ayrıca savaş ekonomisi kapsamında uygulanan 1940 Milli Korunma Kanunu, 1942 Varlık Vergisi, 1944 Toprak Mahsulleri Vergisi üretimi daha da düşürmüştür. Bu durumda kendi ihtiyacı kadar üretebilen köylüler ekonomik açıdan çok zorlanmıştır. Ürünlerin vergiden kaçırılmasından istiflenmesine kadar yasa dışı eylemlere başvurmuşlar hatta köylerde "tek parti iktidarının adamı" olarak nitelendirilen muhtarlar dahi bu konuda sessiz kalmışlardır.²⁵ Köylerdeki buğdayın şehirlere nakliyesi gelişmemiş karayolu ağı dolayısıyla çok zordu. Bu yüzden ülke genelinde buğday fiyatları yüksek olmakla birlikte bir fiyat birliği de söz konusu değildi. Ürün kıtlığı buğday fiyatlarını 30 kuruştan 1942 yılında 70 kuruş civarına çıkardı.²⁶ Köylüler kendi ürünlerini ürettiklerinden şehirlerdekilere göre kıtlığı daha az hissediyordu. Yetersiz beslenme ve hastalıklar şehirlerde bazı yaşlıları ve çocukları hayattan alıyordu.²⁷

Türkiye genelinin aksine, Edirne 'de çavdar ve arpa ekim alanları geniş ve birbirine yakındır. Bunda karasal iklimin çavdar tarımına uygunluğu ve çavdardan o dönemde ekmek unu arpadan da hayvan yemi olarak yararlanılması etkilidir. Braudel' de, çavdarın sahip olduğu besin değeri buğdayın besin değerinden düşük arpanıkinden yüksektir der.²⁸ Buna karşılık yulaf ekim alanlarında 170.000 dönümden 80.000 dönüme bir gerileme olurken yulaf üretiminde ise 18.000 tondan 6.000 tona düşmüştür. Ancak çavdar, yulaf ya da arpa, tıpkı buğday gibi kış tahıllarıdır ve besleyici özellikleri dışında yetiştirme süreleri ve işgücü gereklilikleri genelde aynıdır. Dikkat edilirse üretim ekili alana oranla daha çok düşmüştür. Ancak, besin değerinin tek başına yüksek olması bir ürünün tercih sebebi değildir. Bunun en güzel örneği pirinç olarak tüketilen çeltik tahılıdır. Yalnız, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında çeltik ekim alanı genel olarak, sadece İpsala'nın bazı köyleriyle sınırlıdır. Bunun nedeni, ovadaki geniş bataklıkların, hudutta bulunan Meriç Ovasında can güvenliği tehlikesi ve de çeltik tahılının çok fazla işgücü gerektirmesidir. 1940-1945 arası dönemde yıllık çeltik ekim alanı 20.000 dönüm ve yıllık çeltik üretimi ise 4.000 tondur.²⁹ Çeltikten elde edilen pirinç besleyici bir ürün olduğundan pirince olan talep artmış ve fiyatlar yükselmişti. Açlık yüzünden artan pirinç talebi dolayısıyla, Türkiye'de en pahalı pirinç kg başına 55 kuruş olarak Edirne'de tüketilmiştir.³⁰ Çeltik alanlarını sınırlayan bir diğer unsurda bataklıklardaki sivrisineklerin neden olduğu sıtmadır. Sıtma iş gücü verimliliğini dahi düşürebilmektedir. Bu yüzden bu köy yönetimleri ve sağlık teşkilatları bataklıkların kurutulmasında işbirliği yapmışlardır.³¹

Emeğin ve üretim araçlarının kıt olduğu, açlığın ciddi boyutlara vardığı bir dönemde besin ihtiyaçları için köylüler zirai ürün seçimlerinde karlılıktan ziyade faydacı davranmışlardır. Öyle ki, tercih ettikleri tarım ürünlerinde besin değerinin yüksek olması, kısa sürede yetişmesi, fazla iş gücü gerektirmemesi ve de dışsal tehlikeler olan hava şartlarına veya kuşlara karşı dayanıklılık aramışlardır. Bu yüzden ne çeltik ne buğday, ne de çavdar gibi tahıllar açlığı büyük oranda önleyemezdi. Tam da bu şartlara en uygun mucizevî ürün mısırdı.

²⁵ Emine Ceylan, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2107.

²⁶ T.C.İ.G.M., Yıllık İstatistiği (1948), a.g.e., s. 311.

²⁷ Hamit Top, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

²⁸ Braudel, a.g.e., s. 110.

²⁹ T.C.İ.G.M., Tarla Bitkileri İstatistiği (1940-1945), a.g.e., s. 18.

³⁰ T.C.İ.G.M., Yıllık İstatistikleri (1948), a.g.e., s. 286.

³¹ "Sıtma Kaynaklarının Kökü Kurutulmak üzere Sağlık ve Köy İdareleri İş Birliği Yapacak", Edirne Postası 2 Nisan 1941.

Mısır ve patates açlık tehlikesi karşısında adeta bir panzehirdir. O zamanları yaşamış birçok köylü bugün mısırı hayatlarını kurtaran açlığı önleyen bir mucize gibi anlatıyor.³² İnsanlar doğayı yönettikleri kadar şüphesiz bitkiler de zirai özellikleri ile insanları yönetiyor. Mısır bir yaz tahıldır. Edirne’nin karasal ikliminde mısır en erken mart ve en geç temmuz ayında ekilebilen ve 4 ay gibi kısa bir sürede yetişen bir üründür. Yaz bitkisi olması sebebiyle don ihtimalinin düşük ve münavebeli ekime uygun olması ekimindeki ilk tercih sebebidir. Mısır kavuz içinde yetiştiğinden kuş saldırılarına karşı korunaklı ve fazla iş gücü gerektirmeyen bir üründür. Buna karşın, buğday, çavdar ve yulaf gibi tahıl ürünleri besin değerleri yüksek olmasına rağmen 6-7 ayda olgunlaşan birer kış bitkisi olduklarından don tehlikesine ve kuş yağmasına da açıktırlar. Bunların yanı sıra, kırsaldaki emeğin ve üretim araçlarının kıt olması da mısırı öncelikli kılmıştır. 1943’te Edirne ilinde 220.000 dönüm buğday ekilmiş ve yılda 15.000 ton buğday üretilmişken aynı yıl 230.000 dönüm mısır ekilmiş ve toplam olarak 22.000 ton mısır üretilmiştir.³³ 1942-43 yılında Türkiye ortalamalarının aksine Edirne vilayetinde mısır ekim alanları ve üretimi buğday ekim alanlarından ve üretiminden fazla olmuştur. Her ne kadar Türkiye genelinde mısır ekimi artmış olsa da, Edirne yüksek mısır üretimiyle tek istisnai vilayettir. Bu da Edirne’deki açlık tehlikesinin Türkiye genelinden daha vahim derecede olduğunu gösterir.

Besin ihtiyacı için hükümet bir yandan üretimi ve tarımsal verimliliği arttırmaya çalışırken diğer yandan da artan üründen vergi alabilme gayretinde olmuştur. Bu bağlamda, Edirne’ye sekiz adet selektör ve beş adet de harman dövme makinesi gönderilmiştir. Selektörlerin üç âdeti Edirne köylerine, iki âdeti Uzunköprü köylerine son olarak da bir âdeti Keşan köylerine gönderilmiştir. Bu selektörler yılda 4.000 ton buğday tohumunu temizleyip ilaçlamışlardır. Böylece buğdaylarda görülebilecek süne hastalığını önleyip iyi cins iri buğdayları ayırarak da kaliteyi ve verimliliği arttırmışlardır. Bu yüzden birçok köylü selektörlerden memnun kalmıştır.³⁴ Besin değeri yüksekliği açısından diğer bir zirai ürün ise bakliyatlardır. Edirne’de bakliyat ekim alanları Türkiye geneline paralel olarak tahıl ve sanayi bitkilerinden sonradır. Nohut besin değeri açısından tam bir protein kaynağı ve tamamlayıcı tahıl işlevine sahiptir.³⁵ Hatta bu dönemde nohut fiyatları pirinç kadar yüksek olup kilosu 40-45 kuruştan satılmaktaydı.³⁶ Edirne vilayetinde 1939 yılından 1945’e ortalama olarak bakliyat ekim alanı 25.000 dönümden 16.000 dönüme düşerken bakliyat üretimi ise 4.000 tondan 1.000 tona gerilemiştir. Türkiye ortalamalarına benzer bir şekilde Edirne vilayetinde en fazla ekilen ilk üç bakliyat sırasıyla burçak, fasulye ve nohutur. Ancak ekim alanı olarak, bu üç ürünün Edirne’de yetişen tüm bakliyatların içindeki oranı yüzde 80 iken Türkiye genelinde ise yaklaşık yarısına tekabül etmektedir.³⁷ Çeltik tarlalarının “tir” adı verilen tarla sınırlarına mayıs ve haziran aylarında fasulye ekildiğinden üretim önemli ölçüde artmıştır

Kıtlık yıllarında şekerpancarı, pamuk, ayçiçeği, tütün ve susam gibi endüstriyel tarım ürünlerinin ekim alanları ve üretiminde yarıdan fazla bir düşüş yaşanmıştır. Örneğin Edirne vilayetinde bahsedilen 6 yıllık zaman diliminde sanayi ürünlerinin ekim alanı 200.000 dönümden 80.000 dönüme gerilerken; üretimleri de 80.000 tondan 60.000 tona gerilemiştir.³⁸ Sanayi ürünleri savaş yıllarında besin değeri içermedikleri için daha çok lüks ürünler olarak görülüp hem daha az ekilmiş hem de bunların devlet kontrolünden kaçırılması tahıl ürünlerine oranla daha az olmuştur. Türkiye genelinde en fazla ekilen sanayi ürünü pamukken, Edirne de

³² Hasan Topçu, yazar ile görüşme, Akçadam Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

³³ T.C.İ.G.M., *Tarla Bitkileri İstatistiği (1940-1945)*, a.g.e., s. 14-15.

³⁴ “Sekiz Yeni Selektör Getiriliyor”, *Edirne Postası*, 18 Ocak 1939.

³⁵ Braudel, a.g.e., s. 113.

³⁶ T.C.İ.G.M., *Yıllık İstatistikleri (1948)*, a.g.e., s. 284-286.

³⁷ T.C.İ.G.M., *Tarla Bitkileri İstatistikleri (1940-1945)*, a.g.e., s. 26-37.

³⁸ T.C.İ.G.M., a.g.e., s. 37-59.

bu şekerpancarı olmuştur.³⁹ Şüphesiz Edirne'nin sert karasal iklimi ve Meriç taşkınlıkları tıpkı buğday gibi ovada pamuğun hem yetiştirme imkânını kısıtlamış hem de ekim alanlarının daraltmıştır. Buna karşın, 1925'te kurulan Alpullu Şeker Fabrikası'nın Trakya'daki varlığı ve Alpullu'ya olan demiryolu ağı şekerpancarını daha cazip kılmış ve ekim alanını da genişletmiştir. Üretilen pancarlar Alpullu'ya ulaştırmak üzere ilk önce Uzunköprü'ye bağlı bir hudut köyü olan Çakmak'ta toplanırdı. Çakmak Köyü Edirne –İstanbul arasındaki demiryolu ağının üzerindediydi ve Alpullu Şeker Fabrikasına da doğrudan bağlantısı bulunmaktaydı. Ayrıca Çakmak'ta pancarlar için bir kantar da bulunmaktaydı. Köylüler pancarlarını öküz arabalarıyla buraya nakledilirdi ve bu nakliye ve tartı işleminde müthiş bir organizasyon ve işbölümü vardı.⁴⁰

Devlet hızlı ve kolay ulaşım imkânını arttırabilmek için yük taşımacılığında ek tren vagonları koymuştur.⁴¹ Şekerpancarı şeker üretiminin ve hayvan yemi olan küspenin de ham maddesiydi.⁴² Böylece, Trakya'daki hayvancılığın ve dolaylı olarak da tarımın gelişimi açısından önemlidir. Ulaşım şeker üretimi ile doğrudan ilişkiliydi. 1939 yılında Trakya'da 168.000 ton şekerpancarı üretilmiş ve aynı yıl Alpullu Şeker Fabrikası'nda da 25.000 ton şeker üretilmişti. 1942'de Yunanistan'ın işgali ile demiryolu ulaşımındaki aksaklıklar üretimi yaklaşık yüzde 50 azaltarak 90.000 tona düşürmüştü şeker üretimi ise 3/2 oranında azalmış ve 9.000 tona gerilemiştir.⁴³ Bu yıllarda bereketli Ergene ovasında bulunan gelişmiş demiryolu ağıyla önemli bir kavşak olan Uzunköprü, çevresindeki köyleriyle yerel pazarları ve yerel işletmeleri üzerinden ciddi sosyo-ekonomik bağlarının olduğu önemli bir merkezdi.

HÜKÜMET POLİTİKALARINDAKİ İKİLİKLER

Savaş tehlikesi kadar karaborsacılık, hayat pahalılığı ve gıda kıtlığının yaşandığı Edirne iktisadında devlet müdahaleciliği vardı. Ancak bu müdahaleciliğin karşısında diğer bir yanda da zirai üretimi teşvik eden bir tarım politikası görülüyordu. Üretimi teşvik olarak devlet zirai gübre, tohum ve zirai kredi destekleri vermenin yanı sıra tarım ve sanat kursları da açıyordu. Böylece canlanan yöre ekonomisi ile üretimi arttırmayı ve de daha çok vergi toplamayı hedefliyordu. Bu süreçte Tarım Kredi Kooperatifleri ve Ziraat Bankaları aktif rol oynamıştır. Böylece çiftçiler tarlalarını zamanında ekebilecekleri gibi zirai desteklerle üretimi arttırabilecekler hem de özel mülkiyetlerini garantileyeceklerdi. Bunun için 3.750.000 TL tutarında köylülere ve yeni gelen göçmenlere bir kredi verilmişti.⁴⁴ Hayvancılığı geliştirmek adına da Ziraat Bankası sürü sahiplerine koyun başına 50 kuruş avans vermeyi kararlaştırdı.⁴⁵ Tarım Satış Kooperatifleri ile çiftçiler ürünlerine yeni pazarlar da bulmaktaydılar. Nitekim 1939 yılında, Uzunköprü de Ergene ovasında yetişen kavunlar iç pazarların yanı sıra 20 vagon dolusu olarak Almanya'ya da satıldı.⁴⁶

Tarım ve Sanat Kurslarında Milli Eğitim Bakanlığı, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ve Edirne Halkevinin rolü vardı. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Bursa ve Beypazarı'ndan Uzunköprü İpekböcekçiliği kurusuna 20 kilogram dut fidanı ve 180 kutu ipek kozası göndermiştir.⁴⁷ Kamu kurumlarının yanı sıra yerel basın da böcekçilik konusunda yazılar kaleme alınmıştır.⁴⁸ Edirne vilayetinin sosyo-ekonomik ihtiyaçlarına bağlı olarak, arıcılık,

³⁹ T.C.İ.G.M., *Zirai İstatistik Özetleri (1939-1959)*, Yayın No: 402, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1960, s. 6.

⁴⁰ İbrahim Ceylan, Yazar İle Görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁴¹ *Edirne Postası*, 01 Haziran, 1948.

⁴² *Edirne Postası*, 31 Mayıs, 1942.

⁴³ T.C.İ.G.M., *Yıllık İstatistikleri (1948)*, a.ge., s. 333.

⁴⁴ “Çiftçilere ve Göçmenlere Mikyasta Yardım Edilecek”, *Edirne Postası*, 25 Kasım 1939.

⁴⁵ “Ziraat Bankamız”, *Edirne Postası*, 12 Şubat 1941.

⁴⁶ *Edirne Postası*, 2 Mart 1939.

⁴⁷ “Trakya Kozacılığı İnkişafı” *Edirne Postası*, 22 Şubat 1939.

⁴⁸ *Edirne Postası*, 30 Haziran 1943.

kilim dokumacılığı ve nalbantlık gibi kurslar Edirne'de nüfus yoğunluğunun olduğu önemli ilçe ve köylerde açılmıştır. Açılan kurslar 3 -4 ay gibi bir sürede faaliyet göstermiş ve sonunda da katılanlara sertifika verilmiştir.⁴⁹ Bu kurslar tarım ve hayvancılığın gelişimi yanında kültürel yaşama da katkıda bulunmuştur. Koyunlardan üretilen yün yapağılar ve ipekböceği kozalarından çıkan ham ipekler dokuma tezgâhlarında kadınların maharetli ellerinden geçerek Edirne'nin Rumeli Balkan gelenekleriyle süslenip havlu ve kanaviçelerde bir anlam kazanmıştır. Bu dönemde evini geçindirmek için kadınların kasaba pazarlarında birkaç parça el sanatını satarak ve karşılığında temel gıda maddelerini temin ettikleri de bilinir.⁵⁰

Edirne'de bir diğer önemli sosyo-ekonomik problem ise nehir taşkınlıklarıdır. Öyle ki 1941 yılında kar sularının erimesiyle Bulgaristan üzerinden nehirlere gelen fazla su sel felaketine yol açacak Meriç ve Ergene nehriindeki taşkınlar mısır, çeltik, şekerpancarı ve dut ağaçlarıyla kaplı tarım alanlarını ve yerleşim birimlerini basması sonucu 400.000 dönüm arazi de zarar görmüştür.⁵¹ 1941 yılındaki Meriç Nehri taşkınlığında Bosnaköy 'ün 270 hanesi Taya kadın Köyü'ne göç ettirilmiş ve aile başına 80 dönüm toprak verilmiştir.⁵² Özellikle Meriç Nehri'nin uluslararası bir su olması ve büyük ölçüde Türk- Yunan sınırını çizdiğinden gerekli önlemleri almak da ancak iki ülkenin ortak projeleriyle mümkündür. Ancak Yunanistan işgal altında olması ortak bir proje geliştirmeye engeldi. 1939 da TBMM'de Nafia Vekâleti bütçesi hakkında söz alan Edirne mebuslarından Fatma Memik Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy'a Meriç Nehri Islah Projesiyle ilgili sorusuna taşkınlıklar neticesinde 1.500 dönüm pancarın sular altında kaldığını ve bu mağduriyetin nasıl telafi edileceğini de ekledi. Bakan verdiği cevapta bu projenin ancak iki ülkenin ortak çalışmalarıyla olacağını ancak teknik altyapının eksikliği ve haritalandırmaların işi geciktireceğini belirtmiştir.⁵³ Benzer şekilde Mayıs 1940'ta Edirne'de Meriç ve Ergene Nehirlerinin taşması sonucu Dâhiliye Vekili Müsteşarının Başvekilliğe gönderdiği resmi yazıda aralarında Lulu (Akçadam), Serem, Küplü ve Saatağacı gibi köylerin de bulunduğu Meriç İlçesinin toplam 8 köyünün sel altında kalan tarım arazilerinde ekili tarım ürünleri ve dekar tablosu çıkartılmıştır. Buna göre dut bahçesi, fasulye, pancar ve nadas olmak üzere toplam 42.223 dekar arazinin su altında kaldığı belirtilmiştir.⁵⁴ Sel felaketi Süloğlu hariç Edirne'nin her yerinde etkili olmuş Keşan'da bir yurttaş hayatını kaybetmiş, il genelinde toplam 123.134 dekar tarım arazisi ve yerleşim yeri zarar görmüş olup yaklaşık 2437 hayvan telef olmuştur.⁵⁵ Benzer bir durumda Meriç'e bağlı Edeköyde yaşanmış köy 1 km kadar içeriye göç etmiş Edeköy ovasındaki binlerce dut fidanı sular altında kaldığından 1940 yılıyla karşılaştırıldığında ipek kozasındaki üretim dörtte bir kadar olmuştur.⁵⁶ 1940'larda bataklıkların ıslahı ve sıtmayla mücadelede kullanılan kimyasal ilaçlar ve 1948 Marshall Planı ile tarımsal ilaç kullanımı da sel kadar ipekböcekçiliğine zarar vermiştir. Bu dönemde yaşanan Meriç Nehri taşkınlığında Rahmanca, Akçadam ve Hasırcıarnavut köylülerinin mısır başta olmak üzere ovadaki birçok mahsulleri sele teslim

⁴⁹ **Edirne Postası**, 21 Ocak 1940.

⁵⁰ Güzide Hanımeli, yazar ile görüşme, Akçadam Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁵¹ **Edirne Postası**, 20 Temmuz 1941.

⁵² **Edirne Postası**, 20 Temmuz 1941.

⁵³ **TBMM, Tutanak Dergisi**, Dönem: 6, C. 2, 18. Birleşim, Ankara 26.05.1939, s. 304.

⁵⁴ Son yağın yağmur neticesinde Meriç kazasındaki su istilasına maruz kalan arazideki tahribatı gösterir cetvelin tasdikli örneği hakkında resmi belge için bkz: **BCA**, Fon No: 030 10 0 0- Kutu No: 118-Dosya No: 830-Sıra No:8.

⁵⁵ Seylap ve yağmurların yaptığı zararlar ve hasarlar hakkında resmi belge için bkz. **BCA**, Fon No: 030 10 0 0- Kutu No: 118, Dosya No: 830- Sıra No: 29.

⁵⁶ **T.C.İ.G.M., Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve İpek Böcekçiliği İstatistiği 1935-1943**, Yayın No: 241, Ankara, 1945, s. 21.

olmuştur.⁵⁷ İnsanların acılarını hafifletmek ve de yaralarını sarmak amacıyla Kızılay Edirne'ye 6.000 TL tutarında para yardımında bulunmuştur.⁵⁸

1940'ta Milli Korunma Kanunu üretim ve tüketim süreçlerinin yanı sıra fiyat politikasını da kontrol etmekteydi. Devlet müdahaleciliği, tarımda emek kıtlığı, düşük düzeydeki tarımsal üretim ve fiyatlar, ürünlerin ilçelerdeki Toprak Mahsulleri Ofislerine nakliyatındaki ulaşım sıkıntıları Edirne çiftçisinin sorunları arasındaydı. Edirne'yi asıl farklı kılan da coğrafi, iktisadi, sosyolojik ve psikolojik açıdan savaş tehlikesinin en açık bir şekilde hissedilmesi idi. Edirne her ne kadar askeri ve siyasi olarak sıcak savaşın dışında olsa da sosyolojik, ekonomik ve psikolojik olarak savaşı hissediyordu.

Köylüler buğday ve mısır gibi tahıl ürünlerini ettikleri için şehirlerdekilere göre daha şanslıydılar. Kışın Edirne de un ve yakacak odun sıkıntısı birçok haneyi geçim konusunda düşündürmekteydi.⁵⁹ Vergi kanunlarının, kıtlığın ve hayat pahalılığının ezdiği halkın karşısında karaborsa yoluyla yüksek karlar devşirme yoluna giren bazı esnaf ve tüccarlar vardı. Böyle bir ortamda, birçok fırıncı köylüden ucuz yolla aldıkları buğdayı çavdarla karıştırıp ekmek yaparak daha pahalıya pazarladılar. Öyle ki Edirne'deki ekmek fiyatları İstanbul'dakinden 20 kuruş daha yüksekti.⁶⁰ Edirne Belediye'sinin duruma müdahale etmesinin akabinde fırıncılar anlaşıp sadece bir fırını açık tuttular ve yine ekmek fiyatını karaborsa yoluyla yükseltip kazandıkları geliri aralarında paylaştılar. Bunun üzerine Toprak Mahsulleri Edirne'nin unluk ihtiyacı için ofise 18 vagon buğday gönderdi.⁶¹ Bu dönemde buğday unu çok bulunamadığından ekmeklere yüzde 10 çavdar unu karıştırılarak kahverengi bir çeşit ekmek de çıkarılmıştır.⁶²

Karasal iklim tarım ürünlerinin olgunlaşma süresini geciktirdiğinden bazı ürünler il dışından temin ediliyordu. Demiryollarının bölümünün Yunanistan'dan geçmesi yüzünden Edirne'ye gelen ürünler Uzunköprü'ye kadar getiriliyor oradan da "talika" adı verilen at arabalarıyla Edirne'ye naklediliyordu. Üretim maliyetine ek dağıtım maliyetleri de fiyatları yükseltiyordu. Ekmekte olduğu gibi Edirne'de biberin kg başı fiyatı da İstanbul'dakinden 20 kuruş daha yüksekti. Bu dönem Edirne basını memurun onurunu kırıcı, çiftçilerin ise yasa dışı işlere sürüklenmesine neden olan haksız kazançlarla zenginleşen vurguncuları birer virüs gibi gösteren haberlerle doludur.⁶³ Şevket Pamuk da 1939-1945 arası ekonomik sıkıntıyı maaşlı memurların ve köylülerin yaşadığını ancak bunların karşısında yüksek karlarla ve vurgunculukla zenginleşen bazı tüccarların karaborsacılık yoluyla zenginleştiklerinden bahseder.⁶⁴

Hükümet ekmek karneleri ile halkın gıda ihtiyaçlarını Edirne'nin İmaret, Saraçhane ve Manyas gibi merkezi yerlerinde kurulan Halk Dağıtım Kurumları aracılığıyla yapmıştır. Bu kurumlar aracılığıyla halk şeker, yağ ve ekmek gibi ihtiyaçlarını karşılamıştır. İhtiyar heyeti, belediye memurları ve muhtarlar bu dağıtım merkezlerinde görev almışlardır.⁶⁵ Edirne'de kıtlık alarm seviyedeydi hatta 1942'ye kadar meyve ve sebzeler tane hesabıyla satılmaktaydı. Edirne Belediyesi bu duruma son verecekti.⁶⁶ Yaşlılar için 600 gr, gençler için 300 gr ve

⁵⁷ Hamit Top, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁵⁸ "Kızılay Kurumunun Edirne Seylabzedelerine Çok Kıymetli Yardımları Devam Ediyor", **Edirne Postası**, 12 Şubat 1941.

⁵⁹ "Ekmek Niçin Ucuzlamıyor", **Edirne Postası**, 15 Şubat 1939.

⁶⁰ "Belediyenin Etiketi Olmayan Unların Satışını Yasak Edildi", **Edirne Postası**, 30 Şubat 1939.

⁶¹ "Edirne'de Un ve Ekmek Sıkıntısı Kalmadı", **Edirne Postası**, 25 Ekim 1940.

⁶² "Bir Çeşit Ekmek Çıkarılacak", **Edirne Postası**, 12 Şubat 1941.

⁶³ "Milli Korunma Ölüm Korkusuyla Mümkündür", **Edirne Postası**, 12 Ocak 1944.

⁶⁴ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015 s. 202.

⁶⁵ M. Selçuk Özkan & Abidin Temizer, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 2, 2009, s. 320.

⁶⁶ **Edirne Postası**, 5 Ağustos 1942.

çalışanlar için 750 gr ekmek düşünülürdü.⁶⁷ 600 gramlık ekmek de 40 kuruştan satılmaktaydı. Ancak daha da kötüsü bu ekmekler genelde kontrollü tüketildiğinden bazıları 2-3 günlük olabiliyor ve bu yüzden bayatlıyor ve de içlerine çavdar unu katılması dolayısıyla kahverengi ekmekler olarak çıkmaktaydı. Edirne'de fırıncıların umursamaz tavırları ve buğday kıtlığı Edirne Belediyesi'ni harekete geçirdi ve hemen bir heyet oluşturulup Edirne'nin ekmek ve un ihtiyacı için Konya'ya gönderildi.⁶⁸

Kışın elverişsiz karayolları köyler ile Edirne arasındaki iktisadi faaliyetleri de kısıtlıyor ve Edirne'de peynir, tereyağı ve yoğurt gibi tüketim maddeleri de bulunamıyordu.⁶⁹ 1940'larda köylüler tam olarak panayırda ve Kırkpınar Güreşlerinin olduğu dönemlerde Edirne'ye gelir ürünlerini satarlardı. Kıtlığın yaşandığı kentte birçok insan bir tas çorbaya hasretti. Bunun üzerine Kızılay kentte sabah ve öğle arası ucuz ve sıcak çorba dağıtmaya karar verdi. Hatta Toprak Mahsulleri Ofisi de 40 ton çavdar dağıttı.⁷⁰ Ancak vatanperver Edirne halkı soğukta vatan topraklarını bekleyen kahraman ordumuza 3.800 parça giyim eşyası hediye etti.⁷¹

Edirne Basınında Edirne'de 1942 Varlık Vergisi hakkında geniş bir bilgi mevcut değil. Şüphesiz bu verginin uygulanmadığı anlamına gelmemektedir. Varlık Vergisi büyük toprak sahipleri ve ticaret erbabına yönelik piyasada enflasyonu körükleyen ve karaborsacılıkla da elde edilen haksız kazançları önlemek amacıyla çıkarılan bir vergiydi. Ancak varlık vergisinin uygulanışındaki usulsüzlükler dolayısıyla bu verginin daha çok gayri Müslim tebaadan alındığı iddia edilir. Keyder'e göre verginin yüzde 70 lik bir kısmı İstanbul'dan toplanmış bununda yüzde 65'lik bölümü gayri Müslimlerden alınmıştır.⁷² Edirne'de gayri Müslim tebaa olan Rum ve Bulgar nüfusun büyük bir bölümü 1878 -1923 arası dönemde gerek savaşlar, gerek toprak kayıpları ve gerekse de nüfus mübadelesi yoluyla göç etmişlerdir. Geri kalan gayri Müslim nüfus içerisinde yer alan Yahudiler ise 1934 Trakya Olaylarında bölgeyi terk etmişlerdir. Bu tarihlerde de bölgede ciddi sayıda bir gayri Müslim unsur kalmamıştır.

Edirne'de asıl dikkat çeken konu 1943'te Toprak Mahsulleri Vergisi'nin tahsisinde yaşanmıştır. Bu vergi ise üretilen ürünün özelliğine göre aynı ya da nakdi olarak yüzde 10'nun devlete vergi olarak ödenmesini ön görüyordu. Bu yüzden de 1925'te kaldırılan Aşar'a (Öşür) da benzetilmiştir. Aynı vergi olarak Toprak Mahsulleri Ofislerinin depolarında buğday, mısır ve arpa gibi uzun bir süre beklemeye dayanıklı ürünler üzerinden alınırken, nakdi vergide ise depolarda uzun bir süre bekletilemeyen üzüm, şekerpancarı ve zeytin gibi ürünler üzerinden alınmıştır. Edirne valileri olarak Danış Yurdakul ve Süheyl Karafakıoğlu köy ziyaretlerinde bu verginin önemini halka anlatmışlardır.⁷³ Hükümet verginin toplanması konusunda Edirne'yi her biri en az 5 köyü içeren 23 ayrı bölgeye ayırmış ve aynı zamanda bu sahalarla ilgilenecek kişileri ise muhtarlardan, ölçü ve tartım memurlarından oluşan da bir komisyon tayin etmiştir.⁷⁴ Köylere, mahallelere ve çiftliklere giden komisyon üyeleri hükümete tarlalardaki ekili ürünler, bunların tahmini üretim miktarları ve ipek kozalarının üretimi gibi belirli konularda hükümete raporlar hazırladılar.⁷⁵ Verginin tahsisi sırasında ölçü birimi olarak 8 kilogram ve katları üzerinden ağırlık hesaplayan şinik kullanılırdı.⁷⁶ Halk arasında şinikçiler ya da tahsildar olarak bilinen vergi memurları harmandaki ürünleri

⁶⁷ **Edirne Postası**, 4 Mart 1942.

⁶⁸ **Edirne Postası**, 7 Kasım 1942.

⁶⁹ "Peynir Buhranını Kaşar Yokluğu Takip Etti", **Edirne Postası**, 1 Nisan 1941.

⁷⁰ **Edirne Postası**, 23 Ocak 1942.

⁷¹ "Kahraman Orduya Edirne'nin Hediyesi", **Edirne Postası**, 14 Aralık 1940.

⁷² Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 158.

⁷³ "Valimizin Köy Tetkikleri", **Edirne Postası**, 11 Haziran 1943.

⁷⁴ "Toprak Mahsulleri Vergisi Nasıl Alınacak", **Edirne Postası**, 11 Haziran 1943.

⁷⁵ Toprak Mahsulleri İçin Beyanname Mecburiyeti", **Edirne Postası**, 11 Haziran 1943.

⁷⁶ **Edirne Postası**, 11 Haziran 1943.

akşamüzeri harman temizlendiği vakit gelip vergisini almaktaydılar.⁷⁷ Vergi yükü ağırdı bu yüzden yine istifçilik yaşandı. Hatta bir seferinde Edirne’de muhtarın, vergiyi toplayan ölçü ve tartı memurlarının 20 kadar köylüye göz yumması sonucu tartı memurunun deposunda 400 kilogram kaçak buğday bulunmuştur. Yasadışı olay mahkemeye intikal ettiğindeyse vergiyi toplayanlar ve ilgili köylüler vergi kaçakçılığı suçundan jandarma tarafından tutuklanmışlardır.⁷⁸ Vergilerin toplanması esnasında köylüler üzerlerinde devlet otoritesi olarak jandarma baskısını hissediyorlardı. Benzer bir durum da Edirne’ye bağlı İskender Köy’de yaşanmıştır. Buradaki durum ise ölçü ve tartı memurlarıyla birlikte muhtarın köylüden ürünü kaçırmaları karşısında görevi suiistimal edip rüşvet talep etmesidir.⁷⁹ Çiftçiler vergiden muaf olabilmek için az buğday ürettiklerini ellerindeki buğdayın ise ancak bir sonraki yıllık tohum olduğunu ya da unluk ve bulgurluk ihtiyaçları kadar olduğunu iddia ediyorlardı. Ürün vergisinin yanı sıra vergi memurları hayvan sayısına göre hayvanlardan da vergi alıyorlardı. Bu yüzden köylüler hayvanlarını bayırlarda yaptıkları bazı korunaklı yerlerde ya da ormanlarda saklıyorlardı.⁸⁰ Hatta vergiden bir başka kaçırma yoluyla, daha mısırlar tane tuttıkları gibi bir bölümünü tarladan eve getirilip “*sayvant*” adı verilen sundurmalarda güneş altında kurutulması yoluyla oluyordu.

Edirne kırsalında işgücü kıt olsa bile kıtlık dolayısıyla tarımsal üretimde emek karın tokluğuna gidilen gündeliklere düşmüştü. Birçok köylü köy muhtarlarının ve ileri gelenlerin tarlalarında karın tokluğuna çalışıyordu. Örneğin, un helvası, katmer, gözleme, bazlama, akıtma, bal ve pekmez lüks yiyeceklerdi. Artan düzeyde ortakçılık, vergi kaçakçılığı ve Meriç Nehri boyunca Türk-Yunan sınır köyleri arasındaki kaçakçılık gibi olaylar sosyal yaşamın birer parçasıydı. Özellikle ağır kış şartlarında Meriç Nehri’nin buz tutması nehir üzerindeki kaçakçılığı artmış ve her iki devlet sınırındaki gıda kaçakçılığına sessiz kalmışlardı. Ayrıca Türk Yunan hududunun belirlendiği 1923 Lozan Barışı’na dek Meriç’in iki yakası beraberdi ve birbirlerini tanıyorlardı. 1923’e kadar Meriç civarındaki bazı köylerin kasabası bugün Yunanistan’da bulunan Dimetoka’dır. Özellikle mısır, buğday, şarap, sabun, koyun, çavdar, yakacak odun ve filament ipliğinin kaçakçılığı yapılmaktaydı. Örneğin bu dönem için lüks olarak değerlendirilse de bunların için de sakız şarabı dahi bulunmaktadır.⁸¹

HANE HALKINDA KENDİ KENDİNE YETERLİLİK

Ağır kıtlık altında yaşayan köylüler, yüksek karlılıktan ziyade besin değeri yüksek ürünleri ekip biçerek hayat mücadelesi veriyorlardı. Tarımsal üretimde Osmanlı’dan miras bir çift öküz ve insan emeği vardı. Hatta ordunun savaş tedbiri kapsamında askerlerin köylülerden para karşılığı çift hayvanlarını satın alması üretimi ciddi sekteye uğratmıştır. Köylülerin bu duruma itirazı da çok defa jandarma baskısıyla sonuçlandığından bazıları da çeki hayvanlarını hasta ve müşkül göstererek kurtarma peşindeydiler. Devlet kendi ihtiyaçlarını karşılamak için Milli Korunma Kanununu devreye sokmaktaydı. Buna bir örnek de sınır karakollarının yakacak odun ihtiyacını karşılamak üzere jandarmanın köylülerden yük ve çeki hayvanlarını talep etmesi yaşadıkları büyük sıkıntılardandı.⁸²

Zengin aileler buğday ve mısır ununu temin edebiliyorlardı. Özellikle mısır daha yumuşak olduğundan evlerdeki el değirmenlerinde de çekilip öğütülüyordu. İnsanlar bu dönemde aç kalmamak için daha çok uzun süre dayanabilen yiyecekler yapmaktaydılar. Tarhana Çorbası, un bulamacı, sütlü ovmaç çorbası, tutmaç çorbası kahvaltının oldukça

⁷⁷ Emine Ceylan, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁷⁸ Murat Metinsoy, **Wars outside the War: The Social Impact of The Second World War on Turkey**, YL Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2004, s. 132.

⁷⁹ Metinsoy, **a.g.e.**, s. 146.

⁸⁰ Hamit Top, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁸¹ İbrahim Ceylan, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁸² Hamit Top, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

önemli öğünlerindendi. Mısır unu öğünlerde merkezi öneme sahipti. Mısır unu ile ayrıık kökünün öğütölüp karıştırılmasından ya da mısır unu ile gelincik bitkisinin doğranıp harmanlanmasından otluk ekmekler yapıyorlardı. Daha da kötüsü birçok köylü ayrıık kökenleri, ısırgan ve labadalardan “*gornik*” adı verilen bir yemek yapıyordu. Üzümünden hardaliye, peynir ve biberden akça katık, mısırdan da poy (tuzlu biber) adı verilen bir tür baharat yapıyorlardı. Fasulye ve nohut gibi bakliyat ürünleri de protein değeri yüksek olduğundan açlığı önlemede tüketiliyordu. Şeker ihtiyaçlarını ise bal, pekmez ve meyvelerden karşılıyorlardı. Bazı besin ve ev ihtiyaçları ise at ve eşek gibi yük hayvanlarıyla ortalama olarak ayda bir gittikleri Uzunköprü’den sağlanırdı.⁸³

Kırsal üretimde ve beslenmede ortakçılık, takas ve imece oldukça yaygındı. Özellikle emek gücü gerektiren ürünlerin yetiştiriciliğinde ve harmanında köylüler birbirlerine yardım ediyorlardı. 1945 yılında Edirne’de 1118 kadar çok az sayıda radyo vardı,⁸⁴ gençler türkülerden manilere yaşlılardan dinlenen Rumeli’den göç hikâyeleri eşliğinde çalışıyorlardı. Bu onların gelenekçi yaşam biçimlerini geliştirdiği gibi tarihsel ve kültürel belleklerini de canlı tutuyordu. Çift hayvanı olarak mandalar ve öküzler kullanıldığından, bu hayvanlar ancak öğleye kadar çalışabiliyorlar ve sıcakta serin bir gölgede dinleniyorlardı. Köylüler ya sabah ezanında ya da akşam serininde tarlalarına giderlerdi. Manda hem tarımsal üretimde çeki hayvanı olarak hem de et, süt ve gübre ihtiyacı açısından oldukça mucizevîydi. Hayvanın her ürünü değerlendiriliyordu. Koyunların deri ve yünlerinden “*postaki*” adı verilen kilim benzeri bir döşeme yapılıyor ve seccade olarak kullanılıyorlardı.⁸⁵ Aile içi iş bölümü de vardı. Tarladaki işlerden sonra küçük çocuklar su kenarlarındaki serin ve otlak alanlarda hayvanlarını otlatıyorlardı. Edirne köylerinde ilkokullar 1940’larda henüz yeni açılıyordu. Köylerde kalanlar sınırı geçen Alman askerlerinden korkuyorlardı. Bölgede uygulanan sıkıyönetim, savaş korkusu ve kıtlık özellikle de kadınları mekânsal ve zamansal olarak sınırlıyordu. Kadınları tarlalarda gün içinde belli bir zaman diliminde toplu halde çalışmaya zorluyordu. Meriç Ovası’na rahatça gidilemiyordu. Bu yüzden de ürünlerin bakımı geciktiriyor, verim azalıyor ve Edirne ekonomisi zarar görüyordu.

SONUÇ

Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı sürecindeki sıkıyönetim ve müdahaleci savaş ekonomisi Edirne kırsalında Türkiye ortalamasının da üzerinde bir hayat pahalılığına ve karaborsacılığa sebep olmuştur. Bu konu çiftçilerin tercih ettikleri tarım ürünleri çeşitliliği, vergi kanunları karşısındaki tutumları ve kıtlık tehlikesinin Edirne özelindeki boyutları üzerinden de anlaşılabilir. 1939-1945 arası dönemde Edirne’deki tarım ekonomisi yalnızca ülkemizdeki savaş ekonomisinden değil aynı zamanda Yunanistan’ın işgalinden de doğrudan etkilenmiştir. İlginç olan ise daralan emek gücünün kırsalda emeğin karşılığının karın tokluğuna kadar düşmesidir. Siyasi tarih çalışmalarının vurguladığı hükümet merkezli yönlendirici politikalarla ziyade, doğanın ve tarımın sosyo-ekonomik yapıyı nasıl şekillendirdiğini ve halk tabanının yaşama tutunabilmek adına gösterdiği gayreti de ortaya koyuyor. Kırsal hayata köylülerin geleneksel yaşamları içerisinde hayvancılık, tarım ve iş bölümü ilişkilerine doğa koşullarını da hesaba katarak bütüncül bir perspektiften yaklaşmamız gerektiğini vurguluyor. Son olarak da savaş ekonomisi sürecinin sadece bir tüketim ekonomisi olmayıp üretimin de artırılmaya çalışıldığıdır. Neticede yaşanan bu iktisadi sıkıntılar tarım potansiyelinin çok yüksek bir vilayet olduğu Edirne’de yerel siyasete de açıkça yansıtacak köylülerle Tek Parti CHP si’ ne olan destek azalacak ve 1946 Genel Seçimlerinde, Türkiye’nin sadece birkaç vilayetinde olduğu gibi Demokrat Parti Edirne’de oyların yaklaşık yüzde 75’ini alarak birinci parti çıkacaktır.

⁸³ Emine Ceylan, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

⁸⁴ “Trakya’da Ne Kadar Radyo Var?”, **Edirne Postası**, 30 Mart 1946.

⁸⁵ Mehmet Dere, yazar ile görüşme, Rahmanca Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşiv Belgeleri

T.C Dâhiliye Vekâleti

B. Türkiye Büyük Millet Meclisi Belgeleri

TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 6, C 2, 18. Birleşim, Ankara, 26.05.1939.

C. Türkiye İstatistik Kurumu Arşiv Belgeleri

T.C.İ.G.M., Nüfus Sayımı (1940), Yayın No: 1285, Ankara, 1941.

T.C.İ.G.M., Nüfus Sayımı (1945), Yayın No: 286, Ankara, 1951.

T.C, Edirne İl Yıllığı, Edirne Valiliği, Edirne, 2005.

T.C.İ.G.M., Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinde yapılan Toprak Anketi (1939), Yayın No: 171, Ankara, 1941.

T.C.İ.G.M., Tarla Bitkileri İstatistikleri (1937-1939), Yayın No: 152, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1940.

T.C.İ.G.M., Yıllık İstatistikleri (1948), Yayın No: 285, Başbakanlık, Ankara, 1948.

T.C.İ.G.M., Zirai Ekipmanlar ve Makineleri İstatistikleri (1940), Yayın No: 168, Hüsnü tabiat Basımevi, İstanbul, 1941.

T.C.İ.G.M., Tarımsal Yapılar ve Üretim İstatistiği (1946-1954), Yayın No: 363, Ankara, 1955.

T.C.İ.G.M., Tarla Bitkileri İstatistikleri (1940-1945), Yayın No: 264, Ankara, 1947.

T.C.İ.G.M., Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve İpek Böcekçiliği İstatistikleri (1935-1943), Yayın No: 241, Ankara, 1945.

2. Kitaplar

BRAUDEL, Fernand, **The Structures of Everday Life Civilization and Capitalism 15th and 18th**, Collins, Londra, 1981.

KEYDER, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

PAMUK, Şevket, "İkinci Dünya Savaşı Yılların da Devlet Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm" **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde, ed. Zafer Toprak vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2008.

PAMUK, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

3. Makaleler

BAKAR, Bülent, "İkinci Dünya Savaşında Trakya'dan Anadolu'ya Göç ve Paniğe Karşı Propaganda", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı.12, İstanbul 2007. s. 1-35

BAŞER, Kadir, "1923-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformunun Politik Sonuçları," **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 38, Kütahya, 2013, s. 203-216.

KARAÖMERLİOĞLU, Mehmet Asım, “Turkey’s Return to Multiparty Politics: A Social Interpretation”, **East European Quarterly**, S 1, 2006, s. 89-107.

ÖZKAN, M. Selçuk & Temizer, Abidin, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Karaborsacılık”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 2, 2009, s. 319-325.

PAMUK, Şevket, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük”, Oya Baydar ve Oya Köymen (der.), **75 Yılda Köylülerden Şehirlere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 57-66.

YALÇIN, Osman, “İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Ankara, 2011, s. 701-731.

4. Tezler

METİNSOY, Murat, **Wars outside the War: The Social Impact of The Second World War on Turkey**, YL Tez, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

5. Gazeteler

Edirne Postası (1939-1945)

6. Görüşmeler-Röportajlar

CEYLAN, Emine yazar ile görüşme, Rahmanca, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

CEYLAN, İbrahim yazar ile görüşme, Rahmanca, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

DERE, Mehmet yazar ile görüşme, Rahmanca, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

GEZER, Hayri yazar ile görüşme, Rahmanca, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

HANIMELİ, Güzide yazar ile görüşme, Akçadam Köyü, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

TOP, Hamit, yazar ile görüşme, Rahmanca, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

TOPÇU, Hasan Yazar ile Görüşme, Akçadam, Meriç, Edirne, Türkiye, 10 Şubat 2017.

